॥ श्री ॥

सान्वय व सार्थ श्रीमद्भगवद्गीतेसह

सटीप] **ज्ञानेश्वरी** [व सार्थ

सुप्रसिद्ध सांप्रदायिक

श्रीनानामहाराज जोशी साखरे

यांनीं सांगितलेली व

कृष्णाजी परशुराम भिडे

यांनीं उतरून घेतलेली

भिक्षु कृष्णानंद सरस्वती

यांनीं आपल्या 'ज्ञानेश्वरीमार्गदर्शिके'सह

२७ बुधवार पेठ पुणें येथें रा. बा. भा. जोशी यांच्या ज्ञानविलास

छापखान्यांत छापून, ९८ शुक्रवार पुणें, येथें प्रसिद्ध केली.

शके १८७० विश्वावसुनाम संवत्सर.

किंमत १५ रुपये

प्रथमावृत्तीची प्रस्तावना.

कै. कृष्णाजी परशुराम भिडे

सर्व जगतांत दुःखसंबंधरहित संपूर्ण सुखाच्या ऐश्वर्यानें मंडित असा कोण आहे, असें जर आपण सूक्ष्म रीतीनें विचार करून पाहूं लागलों, तर तशा प्रकारचा प्राणी फार विरळा, किंबहुना नाहींच म्हटलें तरी चालेल. प्रत्येकाचे पाठीमागें कांहीं ना कांहीं तरी दुःख आहेच. कोणास पुत्र नाहीं, कोणाची भार्या कुरूप, कोणाजवळ द्रव्य नाहीं, अशा प्रकारें कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणामुळें दुःख हें आहेच. एतावता, दुःखसंबंधरहित केवळ परमानंदाचा अनुभव कोणी घेत आहे असें सामान्य रीतीनें पाहणारास दिसत नाहीं. पण प्रत्येक प्राण्याची इच्छा तर तशी स्थिति आपणास असावी अशी आहे, व ती प्राप्त होण्याकरितां आपआपल्या बुद्धीनें ते लौकिक उपायही करीत असतात; परंतु लौकिक उपायेंकरून अत्यंत दुःखनाश होत नाहीं, व परमानंदाचा लाभही मिळत नाहीं. त्यास आचार्यद्वारा शास्त्रैकशरण होणें हाच उपाय आहे; ह्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं. ही गोष्ट श्रुतीमध्यें अनेक ठिकाणीं सिद्ध केलेली आहे. पण त्या श्रुतीचे ठिकाणीं सर्व प्राण्यांस अधिकार नाहीं. कारण केवळ श्रुतिवाक्यावरूनच श्रुत्यर्थ ध्यानांत घेण्याची योग्यता सर्वांचे ठिकाणीं नाहीं. जसा शूद्र किंवा स्त्रिया ह्यांचे ठिकाणीं अज्ञानाधिक्य असल्यामुळें त्यांस श्रुतीचे ठिकाणीं अधिकार नाहीं, तसाच स्मृतिवाक्यांचे ठिकाणींही नाहीं. ही जरी गोष्ट खरी आहे, तरी शूद्रास किंवा स्त्रियांस दुःखाचे अत्यंत निवृत्तीची आणि परमानंदप्राप्तिरूप मोक्षाची इच्छा नाहीं असें मात्र नाहीं. सर्वांसच मोक्षाची इच्छा आहे. अशा सर्व जीवांची भगवान व्यास यांना करुणा येऊन सर्व वेदांचें सार अशी भगवद्गीता भारताच्या भीष्मपर्वामध्यें त्यांनीं ग्रथन केली. भारत हा ग्रंथ म्हणजे फार प्राचीन काळचा इतिहास आहे. त्यांत जागोजागीं भगवद्यश वर्णन केलेलें आहे, म्हणून तो पुण्यरूप आहे. फार काय सांगावें ? वेदामध्यें जितका अर्थ प्रतिपादित आहे, तितका सर्व अर्थ [illegible]तांनीं या इतिहासांत प्रतिपादन केला आहे, म्हणून यास पांचवा वेद असें श्रेष्ठांनीं [illegible]टलें आहे. या इतिहासाचें श्रवण करण्यास सर्वांस अधिकार आहे. याच्या श्रवणापासून [illegible]सांगितलेल्या स्वरूपाचें मोक्षरूप फळ, श्रवण करणारास अथवा चिंतन करणारास [illegible] [illegible] त्यांतही भाषेच्या अडचणीमुळें सर्वांचाच प्रवेश होत नाहीं व थोडेंसें संस्कृत भा[illegible] [illegible]सलें तर त्यापासून उत्तान अर्थ कळेल, परंतु त्यांतील रहस्य कळणार [illegible] [illegible] भगवान विष्णूंनीं ज्ञानेश्वरांचा अवतार धारण करून सर्व अना[illegible] [illegible]

[illegible]ळपंतांना

सकाळींच येथील सदाशिव पेठेंतील हौदापळीकडे श्रीअच्युतमहाराज यांजकडे गेले, आणि हात जोडून म्हणाले कीं, "माझेवर अनुग्रह व्हावा. मी आपला शिष्य असून आपणांस शरण आलों आहें." तेव्हां अच्युतमहाराजांनीं सांगितलें कीं, "बाबा, तूं श्रीमंत आहेस, आम्ही गरीब आहों; अशा स्थितींत तुझें व आमचें जमावें कसें? परमार्थाला द्रव्य फार प्रतिबंधक आहे!" असें श्रीअच्युतमहाराजांचे मुखांतील वाक्य श्रवण करितांच त्यांनीं लागलीच २१ लाख रुपयांवर त्यांचे समक्ष उदक सोडलें, आणि बुधवारांतून मोरोबादादांचे हौदाचें पाणी आपल्या खांद्यावरून कावडीनें त्यांचे येथें भरलें. तेव्हां, श्रीअच्युतमहाराज यांचें अंतःकरण सुप्रसन्न होऊन त्यांनीं त्यांस उपदेश देऊन त्यांचेकडून श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथ अध्ययन करविला. तसेंच २१ लाख रुपये ब्राह्मणभोजनांत खर्च कर, म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं ब्राह्मणभोजनांत त्या द्रव्याचा व्यय केला. हें ब्राह्मणभोजन करते वेळीं पुणें येथें व श्रीक्षेत्र आळंदी येथें अशी स्थिति झाली कीं, गांवांत व्यापाऱ्यांचे दुकानांत तूप व साखर मिळेनाशी झाली. तेव्हांपासून लोकांत त्यांचें नांव साखरेबोवा असें पडलें. साखरेबोवा हे पुणें येथें शनवारांतील मारुतीचे देवळासमोर आहे यांचा वाडा आहे तेथें राहत असत. त्यांनीं गोपाळकृष्णाची मूर्ति व गोपाळकृष्ण महाराजांच्या पादुका यांची स्थापना ज्येष्ठ शुद्ध १२ रोजीं केली. ते असतांना वाढदिवसाचा उत्सव ज्येष्ठ शुद्ध १२ पासून १५ पावेतों तीन दिवस करीत; तसेंच श्रावणमासांत श्रावण वद्य १ पासून वद्य १० पावेतों गोकुळअष्टमीचा मोठा उत्सव करीत असत. पुढें पुण्यांतील त्यांचे भाऊबंदांपैकीं गोविंदपंत जोशी यांचे चार पुत्र--केशवराव, हरिपंततात्या, विनायकराव व पंढरीनाथआबा (हे जन्मभर ब्रह्मचारी होते,) हे चौघेही त्यांचे शिष्य झाले. ह्या चौघांची गृहस्थिति फार गरीबीची होती. तथापि त्यांची साखरेबोवांच्या ठिकाणीं असलेली गुरुभक्ति मोठी अप्रतिम होती. ज्या वेळीं साखरेबोवांच्या मनांत संन्यास करावयाचें आलें, त्या वेळीं हें संस्थान कोणाचे स्वाधीन करावें असा प्रश्न सहजच त्यांच्या व त्यांचे हजार बाराशें शिष्य होते त्यांच्या मनांत आला. त्या मंडळींत श्रीमान लोक बरेच होते. त्यांनीं त्यांचेजवळ संस्थान आमचेकडे द्यावें म्हणून प्रार्थना केली; परंतु आम्ही सर्वांचे म्हणण्याचा विचार करून काय करावयाचें तें करूं असें ते सांगत असत. शेवटीं त्यांनीं सर्वांस बोलावून असें सांगितलें कीं, जरी आमचेजवळ श्रीमान लोकांनीं देवस्थानची मागणी केली, तरी आमचें मनोगताप्रमाणें देवस्थान चालविण्याचें हरिपंततात्या व पंढरीनाथआबा ह्यांचेशिवाय दुसऱ्याचे हातून होणार नाहीं; जरी ते गरीब आहेत, तरी भगवद्भक्ति म्हणजे काय हें त्यांसच माहीत आहे. असें सर्वांसमक्ष सांगून देवस्थान त्यांचे स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून ह्या जोशांचे घराण्यास साखरे नांव पडलें. तें अद्याप चालू आहे. पुढें ते संन्यस्त झाले त्या वेळीं त्या आश्रमांतील नांव ब्रह्मानंदस्वामी असें होतें.

ते पुणें येथें समाधिस्थ झाले, तेव्हां त्यांचे पट्टशिष्य जे चौघे जोशी, त्यांनीं त्यांचे [illegible]माणें व निश्चयप्रमाणें त्यांची समाधि श्रीक्षेत्र आळंदी येथें सिद्धबेटात त्यांस [illegible] दिली व पुढें ते त्याची पुण्यतिथि करूं लागले. ह्या बंधुचतुष्टयाची [illegible]विठ्ठलपंतांना

सकाळींच येथील सदाशिव पेठेंतील हौदापळीकडे श्रीअच्युतमहाराज यांजकडे गेले, आणि हात जोडून म्हणाले कीं, " माझेवर अनुग्रह व्हावा. मी आपला शिष्य असून आपणांस शरण आलों आहें." तेव्हां अच्युतमहाराजांनीं सांगितलें कीं, " बाबा, तूं श्रीमंत आहेस, आम्ही गरीब आहों; अशा स्थितींत तुझें व आमचें जमावें कसें ? परमार्थाला द्रव्य फार प्रतिबंधक आहे ! " असें श्रीअच्युतमहाराजांचे मुखांतील वाक्य श्रवण करितांच त्यांनीं लागलीच २१ लाख रुपयांवर त्यांचे समक्ष उदक सोडलें, आणि बुधवारांतून मोरोबादादांचे हौदाचें पाणी आपल्या खांद्यावरून कावडीनें त्यांचे येथें भरलें. तेव्हां, श्री-अच्युतमहाराज यांचें अंतःकरण सुप्रसन्न होऊन त्यांनीं त्यांस उपदेश देऊन त्यांचेकडून श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथ अध्ययन करविला. तसेंच २१ लाख रुपये ब्राह्मणभोजनांत खर्च कर, म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं ब्राह्मणभोजनांत त्या द्रव्याचा व्यय केला. हें ब्राह्मण-भोजन करते वेळीं पुणें येथें व श्रीक्षेत्र आळंदी येथें अशी स्थिति झाली कीं, गांवांत व्यापाऱ्यांचे दुकानांत तूप व साखर मिळेनाशी झाली. तेव्हांपासून लोकांत त्यांचें नांव **साखरेबोवा** असें पडलें. साखरेबोवा हे पुणें येथें शनवारांतील मारुतीचे देवळासमोर आंग्रे यांचा वाडा आहे तेथें राहत असत. त्यांनीं गोपालकृष्णाची मूर्ति व गोपालकृष्ण महाराजांच्या पादुका यांची स्थापना ज्येष्ठ शुद्ध १३ रोजीं केली. ते असतांना वाढ-दिवसाचा उत्सव ज्येष्ठ शुद्ध १३ पासून १५ पावेतों तीन दिवस करीत; तसेंच श्रावण-मासांत श्रावण वद्य १ पासून वद्य १० पावेतों गोकुळअष्टमीचा मोठा उत्सव करीत असत. पुढें पुण्यांतील त्यांचे भाऊबंदांपैकीं गोविंदपंत जोशी यांचे चार पुत्र—केशवराव, हरिपंत-तात्या, विनायकराव व पंढरीनाथआबा (हे जन्मभर ब्रह्मचारी होते,) हे चौघेही त्यांचे शिष्य झाले. ह्या चौघांची गृहस्थिति फार गरीबीची होती. तथापि त्यांची साखरेबोवां-च्या ठिकाणीं असलेली गुरुभक्ति मोठी अप्रतिम होती. ज्या वेळीं साखरेबोवांच्या मनांत संन्यास करावयाचें आलें, त्या वेळीं हें संस्थान कोणाचे स्वाधीन करावें असा प्रश्न सहजच त्यांच्या व त्यांचे हजार बाराशें शिष्य होते त्यांच्या मनांत आला. त्या मंडळींत श्रीमान लोक बरेच होते. त्यांनीं त्यांचेजवळ संस्थान आमचेकडे द्यावें म्हणून प्रार्थना केली; परंतु आम्ही सर्वांचे म्हणण्याचा विचार करून काय करावयाचें तें करूं असें ते सांगत असत. शेवटीं त्यांनीं सर्वांस बोलावून असें सांगितलें कीं, जरी आमचे-जवळ श्रीमान लोकांनीं देवस्थानची मागणी केली, तरी आमचे मनोगताप्रमाणें देवस्थान चालविण्याचें हरिपंततात्या व पंढरीनाथआबा ह्यांचेशिवाय दुसऱ्याचे हातून होणार नाहीं; जरी ते गरीब आहेत, तरी भगवद्भक्ति म्हणजे काय हें त्यांसच माहीत आहे. असें सर्वां-समक्ष सांगून देवस्थान त्यांचे स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून ह्या जोशांचे घराण्यास साखरे आडनांव पडलें. तें अद्याप चालू आहे. पुढें ते संन्यस्त झाले त्या वेळीं त्या आश्रमांतील नांव ब्रह्मानंदस्वामी असें होतें.

ते पुणें येथें समाधिस्थ झाले, तेव्हां त्यांचे पट्टशिष्य जे चौघे जोशी, त्यांनीं त्यांचे [illegible]माणें व निष्ठेप्रमाणें त्यांची समाधि श्रीक्षेत्र आळंदी येथें सिद्धबेटांत त्यांस [illegible] दिली व पुढें ते त्यांची पुण्यतिथि करूं लागले. ह्या बंधुचतुष्टयाची [illegible]ठलपंतांना

आतां मी सांगत नाहीं असें यांनीं कधींही कोणास म्हटलें नाहीं. ते असत तोंपावेतों त्यांचे घरीं रोज ज्ञानेश्वरीचा पाठ चालत असे; आणि तोच गुरुपरंपरेचा क्रम त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव **विनायकराव** हेही आज चालवीत आहेत. **श्रीनानामहाराज** ह्यांनीं शके १८२५ चे चैत्र शुद्ध ९ स चतुर्थाश्रम घेतला; आणि पुढें सुमारें सहा महिन्यांनीं म्हणजे शके १८२५ भाद्रपद वद्य १० रोजीं ते समाधिस्थ झाले.

अशा सत्पुरुषाच्या अमृतवाणीचा लाभ मुमुक्षु जनांस व्हावा ह्या हेतूनें मीं सन १८९८ सालीं ज्ञानेश्वरीचा **श्रीनानामहाराजांच्या** मुखांतील अर्थ उतरून घेण्यास सुरुवात केली. ह्याच सालीं प्लेगच्या पहिल्या स्वारीचा झेंडा पुण्यांत फडकूं लागला, तेव्हां पहिला मुक्काम करणें भाग पडलें. या रीतीनें प्लेगच्या प्रत्येक स्वारींत मुक्काम करीत करीत शके १८२१ चे आश्विन महिन्यांत म्हणजे सन १८९९ चे आक्टोबरांत तें पूर्ण झालें; तयार झालेलें काम तपासून व या ग्रंथांत दिलेली इतर माहिती मिळवून हा ग्रंथ शके १८२४ च्या आषाढ महिन्यांत म्हणजे सन १९०२ चे जुलईंत पुरा झाला. हें काम करण्यास माझे मित्र रा. बाळकृष्ण बहिरव आसलेकर ऊर्फ आबासाहेब मालेगांवकर व रा. बळवंत केशव पारखी यांनीं निरपेक्ष बुद्धीनें मदत करून सुरवात केली; परंतु लिहिण्यास फार दुःख वाटतें कीं, ते दोघेही प्लेगचे तपाट्यांत सांपडून शके १८२२ आश्विन वद्य ४ स, व शके १८२३ माघ शुद्ध १२ स अनुक्रमें वैकुंठवासी झाले; दुःखांत सुख इतकेंच कीं, ह्यांच्यादेखत भाषांतराचें काम मात्र पुरें झालें होतें. ह्या दोघांचाही हा ग्रंथ छापलेला दृष्टीस पडावा असा पूर्ण हेतु होता, व हाच त्यांस निदिध्यास असल्यामुळें 'अंते मतिः सा गतिः।' या वाक्याप्रमाणें ईश्वर त्यांस त्यांचे पुढील जन्मांत याच मार्गांत ठेवो अशी मी परमेश्वरास प्रार्थना करतों.

असो. आमच्या या पुस्तकांत विशेष महत्वाचा म्हणजे यांतील पाठ परंपरागत असून ते उकारांसह दिलेले आहेत. श्रीज्ञानेश्वरीची संहिता ही भाविक जनास वेदतुल्य असल्यामुळें त्यांतील एक अक्षरही इकडचें तिकडे किंवा कमीजास्ती झालेलें त्यांस खपावयाचें नाहीं, आणि या दृष्टीनेंच आम्हीं हे पाठ जसेचे तसे छापलेले आहेत. परंतु सध्यां उपलब्ध असलेल्या प्रतींतून हे उकार मुळींच आढळत नाहींत. मग यांना फांटा मिळण्याचें कारण काय असेल तें ईश्वर जाणे! आमचे ग्रंथांत डावे बाजूचे पानावर श्रीमद्भगवद्गीतेंतील श्लोक, त्याचा अन्वय, त्यावरील श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओंव्या (टीका) व ओंव्यांतील कठीण शब्दांवर अर्थनिर्णायक भरपूर टीपा दिल्या आहेत; तसेंच उजवे बाजूचे पानावर श्रीमद्भगवद्गीतेंतील डावीकडे असलेल्या श्लोकाचा अर्थ बारीक टाइपांत [illegible] असून, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओंव्यांचा सरळ अर्थही जरा मोठ्या टाइपांत दिला [illegible] स केवळ ज्ञानेश्वरीचा पाठ करणें असेल, त्यांचीही या ग्रंथांत फार उत्तम [illegible]. कारण, डावे बाजूला नुसत्या ओंव्या आणि उजवे बाजूला निवळ अ[illegible] [illegible] नुसत्या [illegible] पडत नाहीं. [illegible] पारिभाषिक शब्द शेवटीं जोडले आहेत. [illegible] रास कोणत्य[illegible] [illegible] इच्छा [illegible] विवाह [illegible] रहात होते. विठ्ठलपंतांना

वेदाध्ययनपूर्वक वेदार्थज्ञानाची गरज आहे. याशिवाय आत्मज्ञान होणें दुरापास्त आहे. केवळ उपनिषदांवरून सामान्य लोकांना अद्वैतात्मज्ञान होणें अत्यंत कठीण असल्या-मुळें भगवान नारायणस्वरूपी वेदव्यास महर्षींनीं चतुरध्यायात्मक शारीरिक सूत्रात्मक ब्रह्ममीमांसाशास्त्र रचून त्यांत उपनिषदांतील अध्यात्मविद्या संक्षेपतः ग्रथित केली. श्रीभगवत्पूज्यपाद श्रीमच्छंकराचार्य यांनीं ब्रह्मसूत्रांवर प्रसन्न गंभीर असें भाष्य करून पहिल्या समन्वयाध्यायांत अद्वितीय ब्रह्म हेंच जगाचें निमित्तोपादान कारण आहे, दुसऱ्या अविरोधाध्यायांत तर्कानें सर्व आस्तिकनास्तिक द्वैत मतांचें खंडन करून विरोधपरिहार केला, तिसऱ्या साधनाध्यायांत ब्रह्मज्ञानाचीं साधनें व चवथ्या फलाध्यायांत आत्मज्ञानाचें, मोक्षरूपी फळाचें प्रतिपादन करून सर्व वेदांतसिद्धांतांचें प्रतिपादन केलें.

ज्यांनीं वेदशास्त्राचें अध्ययन केलें आहे, त्यांना या ग्रंथांवरून आत्मज्ञान होईल, पण सर्वसामान्य जनतेला गूढ तत्वज्ञान अनायासें व्हावें आणि त्यांचाही उद्धार व्हावा यासाठीं व्यासमुनींनीं महाभारत ग्रंथ तयार केला. महाभारताची व व्यासमहर्षींची थोरवी किती आहे हें सर्व भारतवासी लोकांना विदित आहेच. महाभारतांतील भीष्मपर्वांत अष्टादशाध्यायात्मक श्रीभगवद्गीता केवळ अध्यात्मविद्याप्रधान असून प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांनीं, शोकमोहानें संतप्त झालेल्या अशा प्रिय भक्त अर्जुनास निमित्त करून सर्व जीवांचा उद्धार करण्यासाठीं उपदेशिली. श्रीभगवत्पूज्यपाद श्रीमच्छंकराचार्य यांनीं गीतेचें भाष्यरूप व्याख्यान करून गीताशास्त्राचें मुख्य प्रयोजन व त्याचें साधन यांचा उत्तम रीतीनें सोपपत्तिक सप्रमाण विचार केला आहे. तथापि संस्कृत भाषानभिज्ञ अशा भाविक लोकांना यावरून बोध होणें फार कठीण असल्यानें सर्व मानवांना सुलभ रीतीनें आत्मस्वरूपाची ओळख व्हावी यासाठीं भगवदवतारभूत श्रीज्ञानोबारायांनीं प्राकृत भाषेंत गीतेवर ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका) नांवाची जी व्याख्या केली, तीमुळें गीतेंतील निगूढ आत्मविद्या समजण्याची सामान्य लोकांस असलेली अडचण बरीच कमी झाली. श्रीज्ञानोबारायांनीं ज्ञानेश्वरींत जे तत्वज्ञानाचे सिद्धान्त प्रतिपादन केले आहेत, ते श्रीवेदव्यास व श्रीमच्छंकराचार्य यांच्या विचारसरणीस अनुसरूनच असल्यानें त्याबद्दल कांहीं अप्रामाण्य शंका घेण्याचें कारण नाहीं. आनंदतरंगासारखा प्रासादिक रसाळ, हृदयंगम, उपमादृष्टांतरत्नांनीं साद्यंत अलंकृत, परब्रह्माचे ठिकाणीं भक्ति उत्पन्न करून मिथ्या सुखाविषयीं विरक्ति उत्पन्न करणारा व व्यावहारिक ज्ञानानें, कवित्वानें, विचारगांभीर्यानें ओतप्रोत भरलेला असा भक्तिरसप्रधान दुसरा ग्रंथ आज मितीस मराठींत उपलब्ध नाहीं, ही गोष्ट सर्वसंमत आहे. ज्या थोर विभूतीनें ज्ञानेश्वरी ग्रंथ लिहिला त्यांचें संक्षिप्त चरित्र लिहिणें आवश्यक आहे.

पैठण शहरानजीक गोदावरी नदीचे तीरीं आपेगांव नांवाचें एक लहानसें खेडें आहे. त्या गांवीं गोविंद त्र्यंबक नांवाचे वत्सगोत्री माध्यंदिन शुक्ल यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मण रहात होते. त्यांच्या पत्नीचें नांव निराबाई. गोविंदपंतांना वयाच्या पंचावन्नावे वर्षी एक मुलगा झाला, त्याचें नांव विठ्ठलपंत. हे ज्ञानेश्वर महाराजांचे वडील. आळंदी येथें वास्तव्य करणारे सिधोपंत कुळकर्णी यांची कन्या रुक्मिणीबाई इच्याशीं त्यांचा विवाह झाला. विठ्ठलपंत आपल्या भार्येसह कांहीं काळ आळंदीस रहात होते. विठ्ठलपंतांना

१२२८ मध्यें आळंदी क्षेत्रीं समाधि घेतली. ज्ञानेश्वरांचें चारित्र आणि श्रीमच्छंकराचार्य यांचे चरित्रांत बरेंचसें साहश्य आहे. दोघेही ईश्वरावतार, दोघांनींहि वैदिक धर्माची स्थापना केली. श्रीमच्छंकराचार्यांनीं १२व्या वर्षी श्रीक्षेत्र काशी येथें जाऊन ब्रह्मसूत्रभाष्य, उपनिषद्भाष्य, गीताभाष्य अशी प्रस्थानत्रयी केली, आणि सर्व भरतखंडात संचार करून वैदिक धर्माचा झेंडा फडकाविला, व वयाचे बत्तीसावे वर्षी अवतारकार्य संपविलें. तसेंच ज्ञानोबारायानें ज्ञानेश्वरी–अमृतानुभव–चांगदेवपासष्टी ही मराठी भाषेंतील प्रस्थानत्रयी करून आचार्यांची बरोबरी केली.

ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचें परिशीलन करणारे अनेक लोक असल्यानें त्या ग्रंथाचें प्रकाशन अनेक वेळां झालें असेल. श्रीमच्छंकराचार्य यांनीं केलेल्या प्रस्थानत्रयीभाष्याचा सांप्रदायपूर्वक ज्यांनीं अभ्यास केला असेल, त्यांनाच ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचे गूढ सिद्धांत कळूं शकतील. अशा सांप्रदायांपैकीं असलेले व ज्ञानेश्वरीचा आजन्म अखंड अभ्यास केलेले ब्रह्मीभूत नानामहाराज साखरे हे प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले. श्रीनानामहाराज यांचे तिसरे चिरंजीव, पूर्वाश्रमींचे पुरुषोत्तमबुवा यांनीं चतुर्थाश्रम घेतल्यानंतर १९४३ सालीं ज्ञानेश्वरीमार्गदर्शिका नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांत पुरुषोत्तमबोवांनीं म्हणजेच श्री. प. कृष्णानंद सरस्वती स्वामीमहाराज यांनीं असें जाहीर केलें होतें कीं, कागद स्वस्त झालेवर या सूचीसह सार्थ ज्ञानेश्वरी प्रकाशन करण्याचा आपला हेतु आहे. तथापि स्वस्ताईचा काळ लवकर येण्याचा संभव दिसेना. म्हणून स्वामीमहाराज उदासीन होते. परंतु श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचीच इच्छा अशी कीं, स्वामींच्याकडून कांहींतरी लोकोपयोगी कार्य घडावें, त्यामुळें ही दुसरी आवृत्ति काढण्याचा सुयोग आला आहे.

याचें वैशिष्ट्यः—श्रीनानामहाराज यांनीं स्वतःच्या हयातींत ज्यांना ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा सांप्रदायपूर्वक पाठ दिला असे त्यांचे कनिष्ठ चिरंजीव सध्यां संन्यासदीक्षा घेतलेले श्रीकृष्णानंद सरस्वती यांनीं अखंड ज्ञानेश्वरीचा पाठप्रवचनादि व्यवसाय केवळ परमार्थबुद्धीनें करून त्यात प्रावीण्य संपादन केलें. त्यांनीं १९४३ मध्यें जी ज्ञानेश्वरीमार्गदर्शिकासूचि तयार केली, ती या पुस्तकास जोडली आहे. तसेंच कै. न. चिं. केळकर यांनीं सह्याद्रि मासिकाच्या फेब्रुवारी १९४४ च्या अंकांत सूचना केल्याप्रमाणें सूचींतील गटास अनुक्रम नंबर, त्या गटांतील विषयाचा संक्षेप करून वर्णानुक्रम तयार करून तो भाग वाचकांचे सोईकरता ग्रंथाचे शेवटीं दिला आहे. त्यामुळें वाचकांना ग्रंथातील कोणताही विषय चटकन सांपडण्याची सोय आहे. ग्रंथातही सूचि ओव्यांत जागोजाग कंसांत अनुक्रम नंबर, पुढील विषय व ओव्यांचे आकडे देऊन कंस पुरा केला आहे. यास शास्त्रांत पुढील ग्रंथाचें अवतरण म्हणतात. अशा रीतीनें ग्रंथांत बरीच सोय केल्यामुळें नव्याजुन्या ज्ञानेश्वरीवाचकांस हा ग्रंथ अत्यंत उपयुक्त असा झाला आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना लिहिण्याचा हा जो सुप्रसंग आला आणि श्री. प. कृष्णानंद सरस्वती स्वामीमहाराज यांचा अलीकडे जो विशेष परिचय झाला त्याबद्दल थोडा खुलासा करणें आवश्यक आहे. श्रीस्वामीमहाराज हे त्यांचे गुरु श्री. प. द्रविड स्वामीमहाराज यांचे पुण्यतिथीकरतां सातारा येथें राहणारे धर्माभिमानी रा. बळवंतराव

जाण्यास निघाले. दोन चार पावलें गेले व चक्कर येऊन पडले ते ज्ञानेश्वरचरणीं लीन झाले. (शके १८६२). त्यांचे पश्चात् त्यांचे शिष्य डॉ. निळकंठ प्रभाकर मोडक यांनीं विनायकमहाराज साखरे यांचेजवळ श्रीज्ञानेश्वरीचें अध्ययन करून तेच हल्लीं साधकाश्रमांतील अध्ययन व अध्यापन चालवीत आहेत. (नानामहाराज यांचे मधले पुत्र वासुदेवबुवा साखरे यांचे हे आमात असून त्यांना गोविंद या नांवाचा मुलगा आहे.)

वासुदेवबोवा साखरे

२. वासुदेवबोवा साखरे (ऊर्फ अण्णादेव) यांचेमध्यें तबला वाजविण्याचा गुण ईश्वरदत्त, बाळपणापासून असल्यामुळें पाटणकर संगीत मंडळीचे मालक यांनीं नानामहाराज यांचेपासून वासुदेवबोवा यांस मागून घेतलें. वडिलांनींही नाटकांत जाण्याची आज्ञा दिली. त्याप्रमाणें वासुदेवबोवा यांनीं वडिलांचे आज्ञेवरून ३०-३२ वर्षें नाटकांत तबला वाजविण्यांत घालविलीं. त्यास नाटक कंपनीचे मालक यांनीं त्यांची शरीरयष्टि उंच पुरी असल्यामुळें ब्रम्हदेव हें नांव दिलें. वासुदेवबोवा नाटक कंपनींत असल्यामुळें त्यांचें पुष्कळ देशपर्यटन झालें. कंपनीमध्यें काम आठवड्यांतून दोन दिवसच असे. बाकी आपला सर्व काळ ते श्रीज्ञानेश्वरीच्या अध्ययनांत व अध्यापनांत घालवीत असत. त्यांचे कंपनींतील स्वाध्यायी गुरुभक्त व नानामहाराज यांचे शिष्य श्री. पांडुरंग बजाजी सरदेशमुख (बाचा मुंबईकर) व पुरुषोत्तम जगन्नाथ व्यास यांनीं वासुदेवबोवा यांचा उपदेश घेतला होता. व्यास हे सुंदर नट असल्यामुळें त्यांनीं ना. कंपनी सोडल्यावर सिनेमा कंपनींत १२ वर्षें काम केलें. नोकरी करीत असतांना आपला रिकामा वेळ ते श्रीज्ञानेश्वरीवाचनांत घालवीत असत. पुढें ते आजारी पडल्यामुळें पुण्यास ताराचंद हॉस्पिटलमध्यें गेले. तेथें गेल्यावर प्रकृति जास्त झाल्यामुळें त्यांचेजवळ असलेले रु. १५०० त्यांनीं श्रीज्ञानेश्वरीवाचनमंदिराचे ट्रस्टी यांचे स्वाधीन केले व पुढें ते श्रीज्ञानेश्वरचरणीं लीन झाले. वासुदेवबुवा यांनीं कंपनींतून सुटल्यापासून आपला बहुतेक काळ इंदोर मुक्कामीं त्यांच्या बरोबरीच्या स्नेही मंडळींत त्यांचे शिष्य रा. गणेश रामचंद्र भोपटकर यांचे घरीं श्रीज्ञानेश्वरीचें अध्ययन व अध्यापन करण्यामध्यें घालवून ते शके १८४९ भाद्रपद शुद्ध १४ रोजीं श्रीज्ञानेश्वरचरणीं लीन झाले.

पुरुषोत्तमबोवा साखरे

३. ब्रह्मीभूत नानामहाराज साखरे यांचे कनिष्ठ पुत्र पुरुषोत्तमबोवा साखरे (हे प्रस्तुत आत्मचरित्र लिहिणारे, श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथाचे प्रकाशक श्रीकृष्णानंदसरस्वती स्वामी होत.) हे सर्व भावंडांत शेंडेफळ, त्यांना कोणत्याही प्रकारची विद्या नाहीं. उनाडपणा आंगत, पण त्यांत एकच गुण म्हणजे नानामहाराज यांची आज्ञा कधींही उल्लंघन न करण्याचें व्रत. यामुळेंच नानामहाराज यांचें त्यांजवर प्रेम असे व कधीं ते प्रेमानें असेंही म्हणत कीं, गाढव असला तरी उपयोगी पडतो. श्रीनानामहाराज साखरे यांचे कुळांत जन्म झाल्यामुळें व श्रीनानामहाराज यांचे श्रीज्ञानेश्वरीवरील प्रभुत्वामुळें पुष्कळशा सज्जनांचें आगमन त्यांचे घरीं होई. त्यांत त्या वेळच्या मंडळींतील ह. भ. प. कृष्णाबोवामहाराज श्रीगोंदेकर, ह. भ. प. गणपतीबोवा व श्रीपतीबोवा भिंगारकर, ह. भ. प. विष्णुबोवा जोग,

भूत झाले. नंतर १३ दिवस मोठा उत्सव झाला. तें कृत्य झाल्यावर ती. विनायकबोवा यांनीं दोन महिने होईपर्यंत विचारसागर या ग्रंथाचे चार तरंग सांगितले. पुरुषोत्तमबोवांची बुद्धि सर्वत्याग करून निराधार झाली होती. पण विचारसागराच्या श्रवणानें बुद्धि कोठें निश्चित करावी हें त्यांस समजतांच त्यांस त्याचा फार आनंद झाला. व नंतर लागलीच त्यांनीं (मार्गशीर्षांत) पुणें सोडून जाण्याचा विचार करून तसें ती. विनायकबोवास सांगितलें. तेव्हां त्यांनीं पुष्कळ समजाऊन सांगितलें कीं, अजून कांहीं श्रवण कर. तरी पण पुरुषोत्तमबोवा यांचा जाण्याचा निश्चय पाहून शेवटीं सांगितलें कीं, ' काशीस जाऊन कांहीं श्रवण कर.' याप्रमाणें त्यांनीं योग्य सल्ला दिला. हे त्यांचे पुष्कळ उपकार झाले.

काशीक्षेत्रांतील वास्तव्य

वडील बंधूंच्या सांगण्याप्रमाणें काशी क्षेत्रीं मार्गशीर्ष मासीं जाऊन तेथें भिक्षावृत्ति पत्करून श्रीमत् परमहंस प. ब्रा. स्वयंप्रकाश स्वामीमहाराज यांजकडे उपनिषदांचें दोन वर्षें श्रवण झालें. तसेंच तारक मठांत पंडित लक्ष्मणशास्त्री द्रवीड यांचे ज्येष्ठ बंधु सितारामशास्त्री द्रवीड हे गीताभाष्य सांगत असत, त्याचेंही श्रवण केलें. श्रीमत् परमहंस प. ब्रा. शांताश्रम स्वामीमहाराज हे भागवतनिष्ठ असून त्यांनीं १८ वे वर्षीं संन्यास करून श्रीभागवत ग्रंथाचीं १०८ पारायणें केलीं होतीं. त्यामुळें त्यांचे नांवाप्रमाणें ते खरेच शांतीला प्राप्त झाले होते. त्या वेळचे काशींतील पंडितद्वय वे. शा. रा. लक्ष्मणशास्त्री द्रवीड व नित्यानंद पंडित यांनीं त्यांचें म्हणजे शांताश्रमस्वामींचें गुरुत्व पतकरून तेही स्वतः नित्य भागवत वाचूं लागले. शांताश्रमस्वामीमहाराज संस्कृतज्ञ नसलेमुळें श्रीनाथांचे चतुःश्लोकी भागवताचा पाठ नित्य सायंकाळीं सांगत असत. त्या वेळीं त्यांचेकडेही नित्य श्रवणास जाण्याचा नियम असे. असा श्रवणाचा क्रम चालू असतां मनांत संन्यास करावा अशी इच्छा झाली. म्हणून ती. विनायकबोवा यांस पत्र लिहिलें व पत्रांत संन्यास करण्याचा मानस कळविला. तेव्हां त्यांनीं पत्राचे उत्तरांत योग्य सल्ला सांगितला कीं, ' जितकें वैराग्य अधिक तितका तो संन्यासच आहे. भगवें वस्त्र करणें म्हणजे संन्यास नव्हे. तें संन्यासाचें बाह्य चिन्ह आहे ' व याचप्रमाणें संन्यास घेण्याबाबतचें मनोगत शांताश्रम स्वामीसही कळविलें. तेव्हां स्वामीमहाराज फार रागावले व म्हणाले, संन्यास करावयाचा असल्यास आमचे येथें येऊं नकोस ! तेव्हां त्यांस आम्ही म्हणालों, मला संन्याशांचे संगतीमुळें संन्यास करण्याची इच्छा झाली असें नसून, अंतर्यामांतून इच्छा झाली आहे. तेव्हां महाराज म्हणाले, वयाला पन्नास वर्षें झालेखेरीज संन्यास करूं नको. तेव्हांपासून तो बेत रहित झाला. पुढें स्वामीमहाराजांनीं संन्यासांतील स्वतःच्या अनुभवाच्या कित्येक गोष्टी सांगितल्या. हे शांताश्रमस्वामीमहाराज हरिद्वारास जाण्याकरितां निघाले असतां त्यांचेबरोबर हरिद्वारास जाण्याचा योग आला. जातांना वाटेंत ब्रह्मवर्तांत तीन दिवस मुक्काम होता. त्या ठिकाणीं राममंदिरांत श्री. प. प. वासुदेवानंदसरस्वती (टेंभेस्वामी) यांचे मुखांतील उपनिषद् श्रवणाचा लाभ झाला. पुढें हरिद्वारास आलों. चार दिवस झाल्यानंतर शांताश्रमस्वामीमहाराज काशीस आले व आम्ही पुढें बद्रिकाश्रम व केदारेश्वर या ठिकाणीं जाऊन यात्रा करून पुढें आळंदी क्षेत्रांतच कायम राहावें असें ठरवून मग एकदम

व आवटे यांनीं घेतला. व भिडे यांचे मुलांना त्याचें ज्ञान नसल्यामुळें त्याचा फायदा झाला नाहीं. आवटे यांनीं विनायकबोवांच्या ज्ञानेश्वरीची प्रथम आवृत्ति प्रसिद्ध केल्यापासून पुरुषोत्तमबोवा यांचे मनांत भिडे यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या शके १८२७ सालच्या आवृत्तीचें द्वितीय मुद्रण करावें अशी फार इच्छा होती. पण काल अनुकूल नसल्यामुळें त्याचा योग आजवर आला नाहीं. ती. विनायकबोवा शके १८२८ सालीं मठ सोडून गेल्यापासून आमचे मेहुणे व त्यांच्या पत्नी (यमुनाबाई घारपुरे) या उभयतांनीं आम्हांस पुत्रवत् पाहून सर्वतोपरी कायिक, वाचिक, मानसिक व आर्थिक दृष्टीनीं मदत केली. ती सुमारें ८।९ वर्षे केली व पुढें आमचे मेहुणे रा. रघुनाथ सखाराम घारपुरे हे शके १९३७ सालीं कैलासवासी झाले. त्यापुढें त्यांचे चि. रा. जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, लॉ कॉलेजचे प्रिन्सिपाल, पुणें, यांनींही शके १८३८ सालापासून शके १८६९ सालापर्यंत सर्व बाजूंनीं कायिक, वाचिक, मानसिक व आर्थिक दृष्टीनें वडिलांचेसारखीच मदत केली.

श्रीशांताश्रम स्वामी

शके १८४८ सालीं काशीचे श्रीशांताश्रम स्वामीमहाराज मुक्काम कऱ्हाड येथें गोंदवलेकर महाराज यांचे मठांत येऊन राहिले. कारण ते मूळचे कृष्णा कांठचे राहणारे असल्यामुळें शेवटीं गंगाकांठ सोडून कृष्णाकांठीं आले व तेथेंच समाधि कालापर्यंत राहिले. त्यांचे दर्शनाकरितां काशी क्षेत्राहून वे. शा. सं. पंडितद्वय लक्ष्मणशास्त्री द्रवीड व नित्यानंद पंडित हे कऱ्हाडास आले. नंतर त्यांचें दर्शन घेऊन तें पंडितद्वय पुण्यास आलें. त्या वेळीं ते आम्हांस भेटले. तेव्हां त्यांचेकडून स्वामीमहाराज कऱ्हाडास येऊन राहिले असल्याचें कळलें. त्या वेळीं आमचे वयास पन्नास वर्षे पूर्ण झालीं होतीं. तेव्हां आम्हीं कऱ्हाड मुक्कामीं स्वामीमहाराजांचे दर्शनास गेलों. वंदन करून कुशल प्रश्न झाले. नंतर महाराजांना विनंती केली कीं, 'आम्हांस पन्नास वर्षें पूर्ण झालीं, तेव्हां आतां संन्यास करण्यास कांहीं हरकत नाहीं ना ?' तेव्हां महाराज म्हणाले, 'मूर्खा, अजून तुझी संन्यास करण्याची इच्छा आहेच का ?' तेव्हां आम्हीं म्हटलें, 'संन्यास करण्याची इच्छा अंतर्यामींची आहे. ती संन्यास केल्यावांचून नाहींशी होणार नाहीं.' तेव्हां ते असे म्हणाले कीं, 'आणखी आठ दहा वर्षे जाऊं दे.' नंतर चार दिवस तेथें राहून मग आळंदी क्षेत्रीं येऊन श्रीगोपाळकृष्णाची आराधना करीत व वडिलांचे आज्ञेप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरीचें अनुष्ठान करीत राहिलों. याप्रमाणें कालक्रमणा करीत असतां शके १८५८ सालीं आमचे चुलत बंधु रा. विठ्ठल रामचंद्र जोशी यांनीं, वडिलार्जित हुकूमनामा सन १८८० सालीं झालेला, त्याचे आधारें श्रीगोपाळकृष्ण देवतेची मागणी केली व कोर्टात काम सुरू केलें. त्याचा निकाल, देवतेचा ताबा त्यांना द्यावा असा झाला. त्याप्रमाणें आम्ही शके १८६० चे चैत्रांत रामनवमीचे दिवशीं त्यांना ताबा दिला. तेव्हांपासून देवता सांगली मुक्कामीं त्यांचेजवळ आहेत. त्यांना चि. हरी या नांवाचा एक मुलगा आहे. पुणें येथील श्रीज्ञानेश्वरीवाचनमंदिराचा व श्रीक्षेत्र आळंदी येथील कन्हय्याश्रमाचा कायदेशीर ट्रस्ट ता. २७ माहे आक्टोबर सन १९३२ सालीं करून ट्रस्टींची नेमणूक केली. ट्रस्टींचीं नांवें:- (१) यमुनाबाई घारपुरे [मयत], (२) रा. जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, प्रिन्सिपाल, लॉ

वाचावी. मग स्वामींनीं विचार केला कीं, ज्या ठिकाणीं गुरूंचें वास्तव्य बहुत वर्षे झालें, त्या ठिकाणीं आपलें वास्तव्य झाल्यास वावगें नाहीं. शिवाय गुरुपरंपरेंतील केवलानंदस्वामी-महाराज (नारायणशास्त्री मराठे) यांचा समागम व कृष्णाबाईंचें स्नानपान हा लाभ होईल असें मनांत आणून शके १८६२ पासून शके १८६५ पर्यंतचे चार चातुर्मास वाई क्षेत्रीं झाले. स्वामीस केवलानंद यांच्याकडे चार चातुर्मास श्रवणाचा लाभही उत्तम झाला.

श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरांनीं सुलभ म्हणून केला, परंतु तो पंडितांना व आधुनिक बुद्धिवाद्यांनाही अवघड वाटतो. आमच्या मतें त्याचें एकच कारण आहे. तें हें कीं, हे लोक त्या ग्रंथाचें अनुष्ठान करीत नाहींत. ग्रंथाचें अनुष्ठान करणारांस ग्रंथ खरो-खरीच सोपा आहे, असें श्रीज्ञानेश्वरांनींच आपल्या ग्रंथांत म्हटलें आहे. (ज्ञा. अ. १८, ओवी १७४२:—तेणें आबाळ सुबोधें । ओंविये‍चेनि प्रबंधें । ब्रह्मरस सुस्वादें । अक्षरें गुंथिलीं) श्रीज्ञानेश्वरी समजण्यासाठीं त्याचें अनुष्ठान करणें व सांप्रदायिकांकडे थोडें श्रवण करणें हाच एक मार्ग आहे, असें आमचें मत आहे. असो.

स्वामी केवलानंद हे विद्याभ्यासंगी असल्यामुळें त्यांनीं शके १८६४ सालीं बोलतां बोलतां शोधक दृष्टीनें श्रीज्ञानेश्वरीबद्दल कांहीं कल्पना सुचविल्या. त्याप्रमाणें कृष्णानंद स्वामी यांनीं लागलीच शके १८६५ सालीं (ता. २३ जून १९४३ रोजीं) श्रीज्ञानेश्वरीमार्ग-दर्शिका नांवाचें पुस्तक लिहून तें प्रसिद्ध केलें. त्या पुस्तकाबद्दल कै. रा. नरसोपंत केळ-कर यांनीं आपला अभिप्राय सन १९४४ चे फेब्रुवारीचे सह्याद्रि मासिकाचे अंकांत 'श्रीज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाचीं साधनें' या नांवानें प्रथम प्रसिद्ध केला. त्याचप्रमाणें केसरी पत्रांत ता. २३।६।१९४४ चे अंकांत 'पुस्तकपरीक्षण' या सदरांत कै. केळकर यांनीं आपल्या सहीनें अभिप्राय छापला आहे. सदर मार्गदर्शिकेच्या शेवटील पृष्ठावर "कागद स्वस्त झालेवर या सूचीसह सार्थ श्रीज्ञानेश्वरी प्रसिद्ध करूं" असें लिहिलें आहे.

श्रीज्ञानेश्वरी छापण्यांतील अडचणी

कोणतेंही कृत्य करण्यास प्रारंभीं द्रव्याची आवश्यकता असते. पण भिक्षूजवळ द्रव्य कोठून असणार। आणि स्वामी हे मूळचे ग्रंथप्रकाशक नव्हते. नवीन माणसास चालू कायद्याप्रमाणें प्रकाशक होण्याची परवानगी सरकारांतून मिळत नाहीं. व कागद वगैरे लागणारा माल भरपूर मिळत नाहीं. शिवाय ग्रंथ फार मोठा, यामुळें कोणी छाप-खानेवाले छापण्यासही तयार होईनात. एकंदरींत ज्ञानेश्वरी छापणें हें मोठें दिव्यच होतें. वास्तविक पाहतां हें काम स्वामींच्या मतें आळंदी संस्थानच्या ट्रस्टींनींच करण्यास हवें. कारण श्रीज्ञानेश्वरांनीं जगाकरितां जी वाक्सृष्टि निर्माण करून आबाल-वृद्धांचा व अना-थांचा उद्धार केला, त्या वाक्सृष्टीचा प्रसार करण्याकडे संस्थानच्या द्रव्याचा उपयोग करणें योग्य होतें. शिवाय पूर्वीच्या गांवच्या उत्पन्नाच्या बेरजेशिवाय सन १९११ साला-पासून सन १९४८ सालापर्यंत देवापुढील सर्व उत्पन्न संस्थान जमा करीत आहे. इतर धर्मांतील लोक आपल्या धर्माच्या प्रसाराकरितां लाखों रुपयांचा विनियोग करीत असतात. परंतु महाराष्ट्राकरितां ज्या ज्ञानेश्वरांनीं अवतार घेऊन आपलीं कायावाचामन हीं जगा-करितां खर्चीं घातलीं, त्यांचे ट्रस्टी महाराष्ट्रीय असून व त्यांच्यापुढील पैसा घेऊन त्यांनीं

म्हणजे रा. मनू सुभेदार यांचे स्नेही रा. अनंत शिवाजी देसाई टोपीवाले यांचे हल्लींचे मालक श्री. मोतीरामशेट यांजकडून श्रीज्ञानेश्वरीप्रकाशनाकरितां त्यांनीं रुपये चार हजार देवविले. तसेंच मुंबई येथील जवाहीर व्यापारनिवृत्त शेट हरीभाई कल्याणजी शेटे हे सत्-संगी असल्यामुळें त्यांनीं मलबार हिलवरती सन १९४९ सालापासून भिक्षु कृष्णानंद स्वामी यांचेबरोबर समागम केला व पुढें त्यांचे स्नेही रा. रा. अनंत गणेश पंडित, रा. हरिपूर, सं. सांगली या सद्गृहस्थांनीं ज्ञानेश्वरीप्रकाशनास रुपये दोन हजार दिले. तसेंच रा. गणेश गोविंद ऊर्फ आण्णासाहेब नवरे यांनीं ग्रंथप्रकाशनास पांचशें एक रु. दिले. तसेंच मुंबई येथील श्री. जी. एस. आपटे यांनीं ग्रंथप्रकाशनास पांचशें रुपये दिले. या सर्व पैशाच्या जुळवाजुळवीमुळें श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या प्रकाशनाचा आज हा योग आला.

प्रथमतः फार मोठा ग्रंथ म्हणून सहजासहजीं कोणी छापण्याचें काम करण्यास तयार नव्हतें. तरी पण ज्ञानविलास छापखान्याचे मालक रा. बाळकृष्ण भाऊ जोशी यांना अध्यात्मज्ञानाची आवड असल्यामुळें त्यांनीं श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथ छापण्याचें काम पतकरिलें. तसेंच त्यांनीं श्री ज्ञानेश्वरांचे अमृतानुभव ग्रंथाचे साकीरूपानें भाषांतर केलें आहे. त्यावरून त्यांना श्रीज्ञानेश्वरांचे वाङ्मयाची दृष्टि असल्यामुळें श्रीकृष्णानंदांनीं प्रुफें तपासण्याचें काम त्यांचेवरच सोंपविलें व तें काम त्यांनीं मोठ्या हौसेनें पतकरिलें. त्यामुळें भिक्षु कृष्णानंद यांची मोठी जबाबदारी निवारण झाली. शिवाय सन १९०५ सालांतील भिडे यांची छापील प्रत असल्यामुळें छापण्याच्या बाबतींत जबाबदारी पुष्कळच कमी झाली होती. यांतूनही कांहीं चुका राहिल्या असतील त्या वाचकांनीं समजून वाचाव्या, अशी सूचना आहे. तसेंच वाचकांस आढळलेल्या चुका त्यांनीं आमचेकडे कळविल्यास दुसऱ्या आवृत्तीचे वेळीं त्या चुका सुधारून घेऊं.

पुढची योजना

आतां हें प्रकाशन झाल्यावर यांत जो नफा होईल त्या नफ्यांतून प्रथम मराठी भाषेंतील श्री ज्ञानेश्वरांची प्रस्थानत्रयी म्हणजे श्रीज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव व चांगदेव-पासष्टी यांचें प्रकाशन करूं. नंतर ग्राहकांकडून जसा फायदा मिळेल त्याप्रमाणें संतांचें गाथापंचक, नाथभागवत, भावार्थरामायण, दासबोध वगैरे संतवाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचा स्वामींचा विचार आहे. स्वामींच्या अस्तित्वांत जितकें प्रकाशन होईल, त्यानंतर स्वामींचे पश्चात् श्री ज्ञानेश्वरी वाचनमंदिराची विश्वस्त मंडळीही वारंवार संतवाङ्मय प्रसिद्ध करून त्यांतील नफ्याचा विनियोग संतवाङ्मय प्रसिद्ध करण्याकडेच करतील. विश्वस्त मंडळींतील रा. जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे यांचे चि. विश्वनाथ जगन्नाथ धारपुरे हे आपले आजोबा व ती. वडील यांचेप्रमाणेंच पुढें संतवाङ्मय प्रकाशकमंडळाचे मुख्य विश्वस्त होऊन श्रीज्ञानेश्वरीवाचनमंदिर या संस्थेस साह्य करतील असा स्वामींस पूर्ण भरंवसा आहे.

ज्ञानेश्वरांची शब्दसृष्टि

आम्हीं श्रीज्ञानेश्वरींतील श्रीज्ञानेश्वरांचे शब्दसृष्टीचा कोश तयार केला आहे. तो कोश तयार करण्याचे कामीं रा. रा. विष्णु गणेश देवधर पेनशनर रा. पुणें यांनीं सन १९४६ सालापासून शब्दांचे वर्णानुक्रम लावून ते छापखान्यांत छापण्यास देण्याइतके

॥ श्रीनारायणाष्टकम् ॥

श्रीज्ञानेश्वरभारतीकुमुदिनीगंधस्य यः पुष्पालिड् ।
यश्चासीद्भवदावतापितजनव्रातस्य धाराधरः ॥
प्रारब्धेरितकर्मभिर्जनचयैर्यः पूरुषो भावितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ १ ॥

यं दूरीकृतविश्वभासतिमिरं कौतूहलोत्पादकम् ।
अद्वैताब्जविकासकं स्वमहसा मायाक्षपानाशकम् ॥
जीवालेरपि मोचकं रविनिभं प्राहुश्च यं कोविदा ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ २ ॥

निर्मोहेन सदा स्वभक्तनिखिलश्रेयसेनोद्धवत्- ।
प्राणांतांबुभृद्दीर्घतापमकृता स्वीयाशुभं नाशितम् ॥
वैराग्यामृतसेविनश्च सुहृदा येनैव कालो जितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ३ ॥

अंतःशत्रुजिते निजात्मकलया नित्यं जगद्व्यापिने ।
विश्वाधारस्य विहायसाय सततं यस्मै भवध्वंसिने ॥
संस्काराग्रतनाद्धि केशवपदे भक्तिः सदाऽरोचत ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ४ ॥

यस्माच्छात्रगणस्य संसृतिभवं दुःखं च मायाकृत- ।
व्यामोहो विलयं जगाम सपदि स्वांतस्य यो मोहकः ॥

पारिभाषिक शब्द.

अन्न—चतुर्विध—भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य.

अंगें—योगाचीं आठ अंगें—यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, व समाधि.

अवस्था ५—जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति, तुर्या व उन्मनी.

आसनें ८४ आहेत. पैकीं सिद्ध, पद्म, वीर, भद्र, व वज्र हीं मुख्य होत.

इंद्रियें—५—ज्ञानेंद्रियें—श्रवण, नयन, त्वचा, घ्राण, व रसना. ५ **विषय**—शब्द, रूप, स्पर्श, गंध, व रस. ५ **कर्मेंद्रियें**—वाक्, पाणी, पाद, पायु, उपस्थ. ५ **विषय**—बोलणें, घेणें, चालणें, गुद=मलत्याग करणें व शिश्न=मूत्रत्याग करणें.

ऋतु ६—वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत, व शिशिर.

कपिलाषष्ठी—हें पर्व बहुधा ६० वर्षांनीं एकदां येतें. हें पर्व येण्यास महिना भाद्रपद, पक्ष कृष्ण, तिथि षष्ठी, वार मंगळ, नक्षत्र रोहिणी, योग व्यतिपात् आणि महानक्षत्र हस्त, इतके योग यावे लागतात.

कर्म—नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध. (अ. १८ श्लोक २ वरील टीका पहा.)

काम—कोणत्याहि पदार्थाची वारंवार इच्छा होणें.

कुलाचल ७—महेंद्र, मलय, सह्य, शुक्तिमान्, ऋक्ष, विंध्य आणि पारियात्र हे सात कुलपर्वत होत.

गुण ३—सत्त्व = ज्ञानशक्ति = ज्ञानेंद्रियें.
रज = क्रियाशक्ति = कर्मेंद्रियें.
तम = पदार्थशक्ति = विषय.

गुरु ४—गुरु, परमगुरु, परमेष्ठिगुरु, व परात्परगुरु.

चक्रें ६—आधार=गुद, लिंग, नाभि, हृदय, तालुमूळ=कंठ व ललाट.

चिरंजीव ७—अश्वत्थामा, बलि, व्यास, हनुमान्, बिभीषण, कृप व परशुराम.

चित्तचतुष्टय बुद्धि, मन, अहंकार व चित्त.

छंद ७—गायत्री, उष्णिह्, अनुष्टुप्, बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप् व जगती. (८ अक्षरांचा चरण, ३२ अक्षरांचा छंद, २४ अक्षरांची गायत्री.)

त्रिविधताप—आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक.

दिग्गज ८—ऐरावत, पुंडरीक, वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदंत, सार्वभौम आणि सुप्रतीक.

देवतरु ५—मंदार, पारिजात, संतान, कल्पवृक्ष, व हरिचंदन.

धातु शरीरांतील **सप्तधातु** व त्यांचें प्रमाणः—
रक्त, मांस, मज्जा, मेद, रस, अस्थि, व शुक्र.
८ १० २ ३ ४ ३ [illegible]
एकूण ३०

पथ चतुष्पथ—
प्रज्ञानंब्रह्म, तत्त्वमसि, अयमात्माब्रह्म, अहंब्रह्मास्मि.
| | | |
ऋक्शाखा, छांदोग्यांतील अथर्ववेद, यजुःशाखा.
साम,

पुरुषार्थ ४—धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष.

प्रकृति (अष्टधा)—आप, तेज, गगन, मही, मारुत, मन, बुद्धि व अहंकार. द्विधा—पराप्रकृति = चेतन, अपराप्रकृति = जड.

प्रमाणें ६—शब्द, अनुमान, उपमान, प्रत्यक्ष, अर्थापत्ति, व अनुपलब्धि.

प्राण ५—प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान. **उपप्राण** ५—नाग=तोंड वासणें (जांभई), कूर्म=शिंक, कृकर=भूक उत्पन्न करणें (ढेकर), देवदत्त=उचकी उत्पन्न करणें, धनंजय=सर्व शरीरास व्यापून राहणें (शरीर फुगविणें),

भक्त ४ प्रकारचे—आर्त=पीडित, भगवत्प्राप्तीची इच्छा करणारा, अर्थार्थी=धनप्राप्तीची इच्छा करणारा, जिज्ञासु=ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारा, ज्ञानी=ज्ञान प्राप्त झालेला.

ज्ञानेश्वरींतील विषयांची सूचि.

(अकारादि वर्णानुक्रमानें)

ज्ञानेश्वरींतील विषयांची सूचि.

(अकारादि वर्णानुक्रमानें)

य

अ. नं. विषय पान

श

ग्रंथप्रकाशनास मदत करणाऱ्या सद्गृहस्थांची यादी

नांव	रुपये
रावबहादुर अनंत शिवाजी देसाई टोपीवाले, मुंबई	४००१
श्री. अनंत गणेश पंडित, मुंबई	२००१
,, गणेश गोविंद नवरे, मुंबई	५०१
,, व्ही. एस्. आपटे, मुंबई	५००
,, ग. व्ही. पुराणीक, मुंबई	२५१
,, पी. ए. जोशी, मुंबई	१०१
,, बी. एम्. चुनीलाल, मुंबई	१०१
श्रीमती प्रेमाबाई म. हरीराम, मुंबई	१०१
श्री. डी. के. सांडू ब्रदर्स, चेंबूर	१०१
,, जी. व्ही. साळवेकर, मुंबई	१०१
,, वसंतराम जमियतराम, मुंबई	१०१
सरदार जगन्नाथमहाराज पंडित, पुणें	१०१
श्रीमती राधाबाई भाजेकर, वाई	१०१
श्री. विष्णुपंत रामचंद्र वेलणकर, सांगली	१०१
,, चंद्रशेखर गोविंद आगाशे, पुणें	१०१
,, गोपाळ पांडुरंग कळमकर, पुणें	१०१
,, हरी गणेश फाटक, पुणें	१०१
,, परशुराम बळवंत गणपुले, मोरवी (काठेवाड)	१०१
श्री. शं. वि. जोशी, कागदाचे व्यापारी, मुंबई	१३५
,, एम्. आर. जोशी, कागदाचे व्यापारी, पुणें	१०१
,, बाळकृष्ण भाऊ जोशी, ज्ञानविलास छापखान्याचे मालक, पुणें	१०१
,, एम्. एन्. कुलकर्णी, मुंबई	१०१
,, दत्तात्रय रामचंद्र धारपुरे, मुंबई	१०१
,, हरी विठ्ठल तुळपुळे, पुणें	१००
,, त्रिभुवन विठ्ठलजी किराड, पुणें	५१
,, श्रीधर भालचंद्र आणि कंपनी, मुंबई	५१
डॉ. शंकर जयराम जोगळेकर, मुंबई	५१
श्री. शंकर रामचंद्र पन्हाळे, पुणें	५१
,, केशव गणेश जोशी, ज्ञानसागर लिथो प्रेस, मुंबई	५१
,, लक्ष्मण हरी कान्हेरे, मुंबई	५१
,, प. पा. महाजन, मुंबई	५१
,, माधवजी जेसंग रोकडा, मुंबई	५१
मे. मिडे युनियन, मुंबई	५१
श्री. गो. ह. देशमुख, पुणें	५०

सान्वय व सार्थ

भगवद्गीतेसह

सटीप सार्थ

भावार्थदीपिका

अथवा

ज्ञानेश्वरी.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पहिला

श्रीगणेशाय नमः ।

हे निर्गुणब्रह्म आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदि असून तुझें वेदांनीं वर्णन केलेलें आहे. व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुझा जयजयकार होवो. १ श्रीनिवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः— देवा, सकल जगाच्या बुद्धीला ज्ञानाचा प्रकाश देणारा जो गणपति, तो तूंच आहेस; (कसा म्हणाल) तर, ऐका महाराज— २ स्वर व व्यंजनें ही ज्या रूपाची सुंदर कांति आहे, तें शद्बमात्र म्हणजे संपूर्ण वेद हीच तुझी उत्तम व व्यापक गणेशमूर्ति होय; ३ असें पहा कीं, मन्वादिकांच्या स्मृति हेच त्या शरिराचे अवयव असून त्याची अंगलोट अवर्णनीय आहे; व त्यांतील अर्थ ही सौंदर्याची खाण आहे; ४ अठरा पुराणें हींच रत्नखचित भूषणें होत; व त्यांतील पदें हा त्यांचा घाट असून त्यांतील गार्भित अर्थ हींच कोंदणें होत; ५ उत्तम पदरचना हेंच रंगविलेलें वस्त्र होय; व त्या पदांतील अलंकार हेच लकलककीत लांबरुंद वाण होत; ६ काव्यें आणि नाटकें पहा—त्यांची कौतुकानें योजना करूं म्हटलें, तर करगोट्याच्या घागऱ्यांच्या ठिकाणीं होते, आणि त्यांतील अर्थ हा त्या घागऱ्यांचा मंजुळ ध्वनि होतो; ७ मार्मिक दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे, त्यांतील श्लेषांच्या पर्यायांचीं उत्तम स्थलें हींच कोणी ह्या घागऱ्यांमधील रत्नें शोभतात; ८ व्यासादिकांची बुद्धि हीच त्यावरील मेखलेच्या (कमरेच्या शेल्याच्या) ठिकाणीं शोभते; व त्या बुद्धीचा सरळपणा मेखलेच्या पदराच्या शेंड्यांप्रमाणें झळकतो; ९ असें पहा कीं, सहा शास्त्रें हेच गणपतीचे सहा हात होत; आणि म्हणून त्यांतील भिन्नभिन्न अभिप्राय हीं त्या त्या हातांतील निरनिराळीं शस्त्रें होत; १० तेव्हां तर्कशास्त्र हा फरशु, न्यायशास्त्र हा अंकुश, आणि वेदांतशास्त्र हें गोड व रसाळ मोदकाच्या ठिकाणीं शोभतें; ११ वार्तिककारांच्या व्याख्यानानें स्वभावतःच खंडित झालेलें बौद्धमत हें, एका हातांत असणाऱ्या मोडक्या दांताच्या ठिकाणीं शोभतें; १२ मग, कल्याण-कारक व वरदायक असा जो हस्त, तो सत्कारवाद म्हणजे ब्रह्मविषयक वाद होय; धर्म आणि प्रतिष्ठा यांची ज्यापासून स्थापना होते, तो अभयहस्त होय; १३ ज्या ठिकाणीं महासुखाचा परमानंद आहे, तो अति निर्मळ विचार हाच सरळ सोंडेचा सोट होय; १४ तसाच उत्तम संवाद हा सरळ व शुभ्र दांताचे ठिकाणीं असून ज्ञानदृष्टि म्हणजे त्या विघ्न-राजाचे सूक्ष्म नेत्र होत; १५ पूर्व व उत्तर ह्या मीमांसा मला कानांच्या ठिकाणीं भासल्या; बोधामृत हा गंडास्थलांतून निघणारा मद, व त्याचें सेवन करणारे मुनि हेच भ्रमर होत; १६

त्यांतील प्रमेयें हींच गंडस्थलावरील पोंवळ्यांच्या ठिकाणीं असून, एकाच तात्पर्याचे असे द्वैत व अद्वैत सिद्धांत हे गंडस्थलांच्या ऐवजीं शोभतात; १७ त्या गंडस्थलावरील टवटवीत व सुगंधि फुलें म्हणजे ज्ञानमकरंदानें परिपूर्ण असलेलीं दशोपनिषदें होत; १८ ॐकारांतील अकार हा दोन्ही चरणांचे ठिकाणीं, उकार हा विशाल उदराचे ठिकाणीं, व मकार हा सर्व अवयवांत श्रेष्ठ अशा मस्तकाचे ठिकाणीं आहे; १९ अकार, उकार व मकार हे ज्या वेळेस एकत्र झाले, त्या वेळेस त्यांत शब्दब्रह्माचा समावेश होऊन ॐकार हें रूप बनलें. त्या आदि-बीजाला मी श्रीगुरु निवृत्तिनाथांच्या कृपेनें नमस्कार करितों. २० आतां अपूर्व अशा वाणीचे ठिकाणीं विलास करणारी, चातुर्य, अर्थ व कला यांची स्वामिणी, आणि विश्वाला मोहित करणारी अशी जी श्रीसरस्वती, तिला मी नमस्कार करितों. २१ माझ्या हृदयांत वास करणारे जे सद्गुरु त्यांच्या कृपेनें संसारमहापुरांतून मी पार पडलों; म्हणून विचारावर माझी विशेष प्रीति जडली. २२ ज्याप्रमाणें पायाळूच्या डोळ्यांत अंजन घातलें म्हणजे त्याची दृष्टि चोहींकडे फांकून त्यास सुगावा लागेल तेथें भूमिगत द्रव्याचा ठेवा दिसूं लागतो, २३ सर्व हेतु पूर्ण होतात; त्याप्रमाणें, ज्ञानदेव म्हणतात कीं, श्रीगुरु निवृत्तीच्या कृपेनें माझे सर्व हेतु नेहमीं तडीस जातात. २४ म्हणून, जे शहाणे आहेत त्यांनीं श्रीगुरूची सेवा करावी, म्हणजे त्यांच्या मनांतील सर्व हेतु सिद्धीस जातील. ज्याप्रमाणें झाडाच्या मुळाशीं पाणी घातलें म्हणजे फांद्या व पानें आपोआप टवटवीत होतात, २५ किंवा त्रिभुवनांत जितकीं तीर्थें आहेत तितक्या सर्वांचें श्रेय एका समुद्रांत स्नान केल्यानें येतें, अथवा अमृतरसाचें सेवन केलें असतां सर्व रस सेवन केल्याप्रमाणें होतें, २६ त्याचप्रमाणें, इच्छित कामना पूर्ण करणारे जे श्रीगुरु, त्यांसच मी पुनःपुनः अभिवंदन करितों. २७ आतां, यापुढें, सर्व कौतुक उत्पन्न करणारी, अथवा विचाररूप वृक्षांची अपूर्व बागच अशी गहन कथा ऐका. २८ ती सर्वसुखदायक व अर्थरूपी केवळ मोठा ठेवा, अथवा नवरसांनीं पूर्ण असा अमृतसिंधुच आहे; २९ किंवा मोक्षाचें स्थान, अथवा सर्व विद्यांचें माहेरघर, किंबहुना तिच्या आश्रयानें सर्व शास्त्रें आहेत; ३० हें सर्व धर्मांचें माहेर, किंवा सज्जनांचा जिव्हाळा, अथवा सरस्वतीच्या लावण्यरूपी रत्नांचा ठेवाच आहे. ३१ किंवा सरस्वती ही श्रीव्यासांच्या महामतींत प्रवेश करून कथामिषानें या त्रिजगांत प्रगट झाली आहे. ३२ म्हणून ही कथा सर्व काव्यांचा राजा असून, ग्रंथाच्या थोरपणाचें ठिकाण आहे; व तेथून शृंगारादिक नवरसांना सरळपणाचा विशेष डौल आला. ३३ तसेंच आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवा कीं, या वेळेपासूनच शब्दरूपी लक्ष्मीस शास्त्रीयपणा येऊन, आत्मबोधाच्या ठिकाणीं दुप्पट कोमलपणा आला. ३४ या कथेपासूनच चातुर्य शहाणें झालें; तत्त्वार्थाला जास्त रुचि आली; आणि सुखाच्या सौभाग्याची वृद्धि झाली. ३५ माधुर्याला मधुरपणा, शृंगाराला सुरेखपणा व योग्य वस्तूस श्रेष्ठपणा येऊन त्या सर्व उत्तम रीतीनें शोभूं लागल्या. ३६ या कथेपासूनच कलांना कौशल्य प्राप्त झालें; व पुण्याचा प्रताप

वाढला; म्हणूनच (अठरा दिवसांत भारताचीं अठरा पर्वें ऐकल्यामुळें) जनमेजयाचे (ब्रह्महत्येचे) दोष नाहींतसे झाले. ३७ आणि क्षणभर पाहूं लागलें असतां शृंगारादिक रसांस विशेष सुरेखपणा आला, व गुणाला चांगल्या गुणांचें विशेष सामर्थ्य या कथेनें आलें. ३८ ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर त्रैलोक्यावर उजेड पडतो, त्याप्रमाणें व्यासांच्या बुद्धींतून ही कथा निघाल्यामुळें सर्व जगावर उजेड पडून तें शोभलें. ३९ किंवा चांगल्या शेतांत बीं पेरलें असतां त्याचा जसा सहज उत्तम विस्तार होतो, तसे या भारती कथेंत सर्व विषय शोभिवंत झाले आहेत. ४० अथवा, नगरांत राहिल्यावर ज्याप्रमाणें मनुष्य शहाणा होतो, त्याप्रमाणें व्यासाच्या वाणीच्या तेजामुळें सर्व जग ज्ञानमय झालें. ४१ तसेंच तारुण्यदशेंत सौंदर्याची शोभा स्त्रियांच्या अंगीं जशी विशेष दृष्टीस पडते, ४२ किंवा ज्याप्रमाणें बागेंत वसंत ऋतु निघाल्यावर वनशोभेची जणूं काय खाणच उघडून पाहिल्यापेक्षां विशेष शोभा येते, ४३ अथवा सोन्याच्या लगडी पाहिल्या असतां दिसण्यांत साधारण दिसतात, पण त्यांचेच दागिने बनविले म्हणजे त्यांची शोभा ज्याप्रमाणें कांहीं निराळीच दिसते, ४४ त्याप्रमाणें, व्यासांच्या वाणीनें भारती कथा सांगण्याचें पतकरिलें, व तिला जशी हवी तशी शोभा आल्यामुळेंच कीं काय, इतिहासांनीं आपण होऊनच त्या कथेचा आश्रय केला; ४५ किंवा पूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त होईल म्हणून, अंगीं नम्रता धरून सर्व पुराणें आख्यानरूपानें भारतांत येऊन जगांत प्रसिद्धीस आलीं. ४६ म्हणून, भारतांत जी कथा नाहीं ती त्रैलोक्यांतही नाहीं. यावरून, सर्व जगांत ज्या कथा आहेत त्या व्यासांच्या उष्टया आहेत असें म्हणतात. ४७ अशी ही गोड व केवळ परमार्थाच्या उत्पत्तीचें स्थानच अशी कथा वैशंपायन हे जनमेजय राजास सांगतात. ४८ ती कथा अद्वितीय, उत्तम, पवित्र, उपमारहित आणि अतिकल्याणकारक अशी आहे; ती ऐका. ४९ आतां, भारत हेंच कोणी कमल, व भगवंतांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितलेला गीताविषय हाच त्यांतील पुष्परेणु होय. ५० अथवा, व्यासांनीं वेदरूप समुद्र बुद्धिरूप रवीनें घुसळून त्यांतून हें गीतारूप अनुपमेय नवनीत काढिलें; ५१ त्यास ज्ञानरूपी अग्नीचा विचाररूपी मंद जाळ लावून तें पुरें कढविल्यावर त्याचें सुवासिक तूप बनलें. ५२ त्याची वैराग्यवंत इच्छा करितात, संत नेहमीं सेवन करितात, व ब्रह्मनिष्ठ देखील त्याच्या ठिकाणीं रममाण होतात. ५३ जें भक्तांनीं ऐकण्याला योग्य व सर्व जगांत परमपूज्य आहे, जें भीष्मपर्वामध्यें सांगितलें आहे, ५४ त्याला ' भगवद्गीता ' असें म्हणतात; ब्रह्मा व शंकर हे तिची स्तुति करितात; व सनकादिक अति आदरानें तिचें सेवन करितात. ५५ ज्याप्रमाणें शरदृतूंतील पौर्णिमेच्या चांदण्याचे कोवळे कोवळे अमृत-कण चकोर पक्ष्यांचीं पिलें हळुवार मनानें प्राशन करितात, ५६ त्याचप्रमाणें श्रोत्यांनीं चित्ताची एकाग्रता करून या भगवद्गीतेचा अनुभव घ्यावा. ५७ या गीतेंतील कथेचा बोलल्याशिवाय विचार करावा, इंद्रियांना न कळत अनुभव घ्यावा, आणि ती ऐकण्याचे पूर्वीं तिच्यांतील रहस्य जाणून घ्यावें. ५८

ज्याप्रमाणें भ्रमर कमळदलाला न समजूं देतां त्यांतील पुष्परेणु सेवन करतात, त्याप्रमाणें हा ग्रंथ समजून घेण्याची पद्धत आहे. ५९ किंवा चंद्रप्रकाश होण्याबरोबर चंद्रविकासिनी कमलिनी उमलून आपली जागा न सोडतां ज्याप्रमाणें चंद्राला प्रीतीनें आलिंगन देण्याचें सौख्य जाणते, ६० त्याप्रमाणें, गांभीर्यानें ज्याचें मन स्थिर झालें आहे, तोच या कथेचें रहस्य जाणतो. ६१ अहो, अर्जुनाच्या योग्यतेचे जे श्रवण करणारे असतील, त्या संतांनीं कृपा करून इकडे लक्ष द्यावें. ६२ प्रभो, आपलें हृदय फार गंभीर आहे, म्हणून माझी आपल्या चरणापाशीं लडिवाळपणानें ही विनंति आहे. ६३ ज्याप्रमाणें आपलें मूल बोबडें बोललें तरी आईबापांना त्याचा स्वभावतःच अधिक संतोष वाटतो, ६४ त्याप्रमाणें माझा तुम्हीं सज्जनांनीं अंगिकार केला असून, ज्या अर्थीं मला आपला म्हटलें आहे, त्या अर्थीं माझें जें कांहीं उणें असेल तें तुम्ही सहज सहन कराल ! त्याबद्दल म्हणजे मला आपली प्रार्थना केली पाहिजे असें नाहीं ! ६५ परंतु जो अपराध म्हणून माझ्या हातून घडत आहे, तो निराळाच आहे; तो— गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करूं पहात आहे, आणि इकडे लक्ष द्या अशी तुम्हांला विनंती करीत आहे—हा होय. ६६ हें गीतार्थाचें काम फार कठिण आहे. याचा विचार मनांत न करतां तो स्पष्ट करण्याविषयीं माझ्या चित्तांत व्यर्थ धैर्य उत्पन्न झालें आहे; बाकी सूर्याच्या तेजापुढें काजव्याचें तेज काय पडणार ? ६७ (आपलीं पिलें समुद्रांत पडलीं असतां त्यांना काढण्याकरितां) ज्याप्रमाणें समुद्र कोरडा करण्यासाठीं टिटवीनें आपल्या चोचीनें पाणी उपसण्याचा प्रयत्न केला, त्याप्रमाणें मी अज्ञानी, गीतेचा अर्थ करण्याकरितां प्रवृत्त झालों आहें. ६८ असें पहा, आकाशाचें आकलन करावयाचें म्हटलें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याहून मोठें झालें पाहिजे, त्याचप्रमाणें वास्तविक पाहतां माझें हें कृत्य अवघड आहे. ६९ या गीतार्थाची थोरवी एवढी आहे कीं, स्वतः शंकर त्याची चर्चा करीत असतां भवानीला चमत्कार वाटून तिनें शंकराला प्रश्न केला ७० असतां शंकर म्हणाले, " हे मायादेवी, तुझ्या स्वरूपाचा जसा अंत लागत नाहीं, त्याप्रमाणें, ह्या गीतातत्वापासून नित्य नवा आनंद प्राप्त होत असल्यामुळें त्याचाही पार लागत नाहीं. ७१ ज्या सर्वेश्वराच्या केवळ (योगनिद्रेंतील) घोरण्यापासून वेद उत्पन्न झाले, त्या जगदीश्वरानें हें गीताशास्त्र जागृदवस्थेमध्यें स्वतः (अर्जुनाला) सांगितलें. " ७२ असें हें गीताशास्त्र गहन असून याच्या ठिकाणीं वेदांची देखील मति गुंग होऊन गेली; तेव्हां अशा ठिकाणीं अल्प व मतिमंद असा जो मी त्या माझी काय कथा ? ७३ हें अपार गीतातत्व कोणत्या उपायानें समजून घ्यावें ? सूर्याच्या तेजाला कोणी उजळा द्यावा ? व चिलटानें आपल्या मुठींत आकाश कसें धरावें ? ७४ परंतु, ज्ञानदेव म्हणतात, ज्या अर्थीं श्रीगुरु मला अनुकूल आहेत, त्या अर्थीं एवढें महत्कृत्य करण्याला त्यांचाच एक आधार आहे, व याचमुळें मला धीर आला आहे. ७५ एरवीं मी खरोखर मूर्ख असून अविचाराचीच गोष्ट करीत आहें; तथापि तुम्हा संतांचा कृपादीप लकलकीत आहे हें मी माझें भाग्य समजतों. ७६ परिसाच्या सामर्थ्यानें लोखंडाचें सोनें होतें; किंवा मेलेल्या मनुष्यास अमृत पाजिलें असतां तो जिवंत

होतो; ७७ अथवा सरस्वतीच प्रसन्न झाली तर मुक्याला देखील वाचा फुटते; तेव्हां यांत नवल नसून हें केवळ वस्तुमाहात्म्य आहे. ७८ कामधेनुच ज्याची आई, त्याला दुर्लभ असें काय आहे? म्हणून मी हा ग्रंथ करण्यास प्रवृत्त झालों; ७९ तरी कमी असेल तर सोडून द्या, एवढी माझी आपणांस विनंती आहे. ८० महाराज, आतां आपण इकडे लक्ष द्यावें; कारण, जर आपण मला बोलण्याची शक्ति दिली, तर मी बोलेन. ज्याप्रमाणें कळसूत्री लांकडाची बाहुली दोऱ्याचे आधारानें नाचते, ८१ त्याप्रमाणें मी तुमच्या कृपेंतला असून आज्ञाधारक आहे; तर, हे साधो, तुम्ही मला आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तसा नटवा. ८२ तेव्हां श्रीगुरु म्हणतात: " हें तूं आम्हांला सांगावेंस असें नाहीं; आतां या गोष्टी बाजूस ठेवून गीतार्थ सांगण्याकडे लक्ष दे. " ८३ हें श्रीगुरूंचें भापण ऐकून निवृत्तिदास ज्ञानदेव मनांत अतिसंतुष्ट होऊन म्हणतात कीं, मी बोलतों तें स्वस्थ मनानें ऐका. ८४

धृतराष्ट्र म्हणाला:—

संजया, धर्माचें ठिकाण जें कुरुक्षेत्र, तेथें युद्धाच्या इच्छेनें एके ठिकाणीं जमलेल्या माझ्या व पंडूच्या मुलांनीं काय केलें? ॥ १ ॥

पुत्राच्या प्रेमानें मोहित झालेला धृतराष्ट्र राजा संजयास म्हणाला, " संजया, कुरुक्षेत्राची काय हकीगत आहे ती मला सांग. ८५ ज्या कुरुक्षेत्राला धर्माचें ठिकाण असें म्हणतात, तेथें माझे व पंडूचे पुत्र युद्ध करण्याच्या निमित्तानें गेले आहेत. ८६ तर ते परस्परांत एवढा वेळपर्यंत काय करीत आहेत तें मला लवकर सांग. " ८७

संजय म्हणाला:—

पांडवसैन्याची व्यूहरचना पाहिली, तेव्हां दुर्योधन राजा द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांस म्हणाला, ॥ २ ॥ " अहो गुरुमहाराज, आपला बुद्धिमान शिष्य जो द्रुपदाचा मुलगा धृष्टद्युम्न, त्यानें या पांडवांच्या प्रचंड सेनेची केलेली व्यूहरचना पहा. ॥ ३ ॥

तेव्हां संजय म्हणाला:—ज्याप्रमाणें महाप्रलयाचे वेळीं काळाचें तोंड पसरलेलें असतें, त्याप्रमाणें पांडवांचें सैन्य खवळलें. ८८ अशा प्रकारें सर्व पांडवसैन्य एकदम तयार झालें, तेव्हां त्याला कोण आवरणार? ज्याप्रमाणें काळकूट विष उसळलें असतां त्याचें शमन कोणाच्यानें करवत नाहीं, ८९ किंवा वडवानल पेटून तो प्रलयवातानें भडकल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्रांतील पाण्याचें शोषण करून आकाशापर्यंत प्रदीप्त होतो, ९० त्याप्रमाणें पांडवांचें भयंकर सैन्य नानाप्रकारच्या व्यूहरचनेनें तयार केलेलें असल्यामुळें त्या वेळेस अति भेसूर असें दिसलें. ९१ (परंतु) ज्याप्रमाणें हत्तीचे कळप

पाहून सिंह त्यांना कःपदार्थ मानतो, त्याप्रमाणें दुर्योधनानें पांडवाचें तें सैन्य पाहून त्यास यःकश्चित् मानलें. ९२ मग द्रोणाचार्यांजवळ येऊन त्यास म्हणाला, पांडवांचें हें सैन्य कसें उसळलें आहे पाहिलेंना? ९३ बुद्धिमान असा जो द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न, त्यानें त्या सैन्याची अशी चमत्कारिक रचना केली आहे कीं, तें चालत्या डोंगरी किल्ल्याप्रमाणेंच दिसत आहे. ९४ ज्या धृष्टद्युम्नाला तुम्हीं पढवून विद्येचें आगर केलें, त्यानें हा सेनासमुद्र चहूंकडे पसरविला आहे तो पहा. ९५

" या ठिकाणीं, मोठीं धनुष्यें धारण करणारे आणि युद्धामध्यें भीमार्जुनासारखे पराक्रमी असे युयुधान, विराट आणि द्रुपद हे महारथी आहेत. ॥४॥

" याशिवाय आणखी शस्त्रास्त्रांत प्रवीण व क्षत्रधर्मांत निपुण असे महान महान योद्धे आहेत. ९६ हे बलानें, योग्यतेनें व पुरुषार्थानें भीमार्जुनांसारखे आहेत; यांचें सहज प्रसंगानुसार वर्णन करतों. ९७ या ठिकाणीं महायोद्धा युयुधान राजा आणि श्रेष्ठ महारथी द्रुपद राजा हे आले आहेत. ९८

" धृष्टकेतु, चेकितान, पराक्रमी काशिराजा, पुरुजित्, कुंतिभोज व नरश्रेष्ठ शैब्य, ॥ ५ ॥ शूर युधामन्यु, पराक्रमी उत्तमौजा, सुभद्रेचा मुलगा अभिमन्यु व द्रौपदीचे मुलगे हे सर्व महारथी आहेत. ॥ ६ ॥

" चेकितान, धृष्टकेतु, पराक्रमी असा काशिराजा, नृपश्रेष्ठ उत्तमौजा व शैब्य राजा यांजकडे पहा. ९९ हा कुंतिभोज पहा; तसाच येथें हा युधामन्यु आलेला आहे, आणि पुरुजित् आदिकरून सर्व राजे आले आहेत ते पहा." १०० दुर्योधन म्हणतोः—अहो द्रोणाचार्य, हा पहा सुभद्रेच्या अंतःकरणाला आल्हाद देणारा तिचा मुलगा प्रतिअर्जुन असा अभिमन्यु. १ तसेच आणखीं हे द्रौपदीचे मुलगे व सर्व महारथी—ज्यांची गणती करितां येत नाहीं असे अपरिमित वीर या ठिकाणीं जमले आहेत. २

" अहो द्विजश्रेष्ठ, आतां, आमच्या सैन्यांतील जे मुख्य मुख्य सेनापति आहेत, त्यांचीं नांवें आपल्यास माहितीकरितां सांगतों, श्रवण करा. ७ आपण स्वतः, भीष्माचार्य, कर्ण, सदा विजयी असे कृपाचार्य, अश्वत्थामा, विकर्ण व त्याचप्रमाणें सौमदत्ति (भूरिश्रवा) ॥ ८ ॥

" आतां, आमच्या सैन्यांत प्रमुख असे महावीर कोणकोण आहेत ते प्रसंगानुरोधानें सांगतों ऐका. ३ आपण व इतर वीर जे आहेत, त्यांपैकीं दिग्दर्शनाकरितां मुख्यमुख्यांचीं नांवें सांगतों, ऐका. ४ शौर्यानें व बलानें केवळ सूर्यच असे हे गंगानंदन भीष्माचार्य, शत्रुरूपी हत्तीला केवळ सिंहासारखा भासणारा असा हा पराक्रमी कर्ण; ५ या एकेकाच्या नुसतें मनांत आलें तर ह्या विश्वाचा संहार होईल. फार कशाला? हे एकटे

कृपाचार्य देखील या कृत्याला पुरे नाहींत का ? ६ हा या ठिकाणीं विकर्ण वीर आहे. तसाच तो पलीकडे अश्वत्थामा पहा; प्रत्यक्ष कृतांताला देखील त्याची भीति वाटते ! ७ युद्धामध्यें सदैव विजयी असणारा हा सौमदत्ति (भूरिश्रवा);

" आणखीही पुष्कळ वीर माझ्याकरितां जिवावर उदार झालेले आहेत. ते सर्व नानाप्रकारचीं शस्त्रास्त्रें धारण करणारे व युद्धविद्येंत कुशल असे आहेत. ॥ ९ ॥

" त्याचप्रमाणें, ज्यांच्या शौर्याचा अंत प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही लागत नाहीं असे आणखी किती तरी वीर आहेत, ८ कीं जे शस्त्रविद्येंत निपुण असून, अस्त्रविद्येचे तर साक्षात् अवतार आहेत. फार कशाला ? यांच्यापासून अस्त्रविद्या जगांत इतकी प्रसिद्धीस आली ! ९ हे जरी अतिबलवान आहेत, व जगांत जरी यांच्या तोडीचे दुसरे योद्धे नाहींत, तरीही त्यांनीं जिवाभावानें माझाच पक्ष स्वीकारला आहे. १० ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचें मन केवळ पतीच्या ठिकाणींच असतें, त्याप्रमाणें या सर्व वीरांचें मन माझ्या ठिकाणींच आहे. ११ हे इतके निस्सीम स्वामिभक्त आहेत कीं, आमच्या कामापुढें ते आपले प्राणही कमी योग्यतेचे समजतात १२ हे युद्धकलेमध्यें निष्णात असून युद्धकौशल्यानें कीर्तीस जिंकणारे आहेत. फार काय सांगावें ? क्षात्रियाचा धर्म यांच्यापासूनच प्रसिद्धीस आला ! १३ याप्रमाणें आमच्या सैन्यांत सर्वतोपरी पराक्रमी असे अपार वीर आहेत;—त्यांची गणना करतां येत नाहीं. १४

" भीष्माचार्यांनीं रक्षण केलेलें आमचें सैन्य अपरिमित आहे, आणि भीमानें रक्षण केलेलें पांडवांचें सैन्य कमी आहे ॥ १० ॥

" तशांत, सर्व क्षात्रियांमध्यें श्रेष्ठ आणि जगांतील सर्व योद्ध्यांमध्यें प्रतापी असे जे भीष्माचार्य, त्यांच्याकडे या सर्व सैन्याचें आधिपत्य दिलें आहे. १५ त्यांनीं हें सर्व आवरून अशा बेतानें रचिलें आहे कीं, जणूं काय हे किल्लेच बांधले आहेत; याच्यापुढें त्रिभुवन देखील तुच्छ आहे. १६ समुद्र पाहतां आधींच तो कोणाला दुस्तर नाहीं ? मग त्याला जसें वडवानलानें साहाय्य करावें, १७ किंवा प्रलयकालच्या अग्नीला महावाताचें साहाय्य मिळून त्या उभयतांचा जसा संयोग व्हावा, तसें आमच्या या सैन्यास भीष्माचार्यांचें साहाय्य असून, त्यांतही त्यांस सेनापतीचा अधिकार मिळालेला आहे; १८ तेव्हां या आमच्या सैन्याबरोबर कोण युद्ध करील ? कारण, आतां सांगितलेल्या या आमच्या सैन्यापुढें हें पांडवांचें सैन्य खरोखर अगदीं तुच्छ आहे; १९ आणि त्यांतूनही दांडग्या भीमसेनानें याचें आधिपत्य स्वीकारिलें आहे. " इतकें बोलून तो स्तब्ध राहिला. १२०

" नेमून दिलेल्या जागेंत तुम्हीं सर्वांनीं आपआपल्या स्थानीं उभें राहून भीष्माचार्यांचेंच सर्व प्रकारें रक्षण करावें " ॥ ११ ॥

मग फिरून सर्व सेनापतींस म्हणाला:—अहो, आतां आपापलें सैन्य सज्ज करा. २१ ज्यांच्या ताब्यांत अक्षौहिणी सैन्य असेल, त्यांनीं आपापल्या सैन्याच्या आघाडीस जाऊन उभें रहावें; जे महारथी आहेत, त्यांनीं आपापलें सैन्य वांटून घ्यावें; २२ आणि सर्वजणांनीं भीष्माचार्यांच्या आज्ञेंत रहावें. नंतर तो द्रोणाचार्यास म्हणाला. " तुम्ही सर्व सैन्यावर देखरेख ठेवावी, २३ आणि भीष्मांस मजप्रमाणेंच समजून त्यांचें रक्षण करावें; कारण, आमच्या सर्व सैन्याची भिस्त त्यांच्यावरच आहे. " २४

मग दुर्योधनाचे मनास हर्ष उत्पन्न करण्याकरतां कुरुकुलांतील वृद्ध आणि महाप्रतापी पितामह भीष्माचार्य यांनीं सिंहाप्रमाणें गर्जना करून मोठ्यानें शंख वाजविला ॥ १२ ॥

राजा दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून भीष्मांस फार संतोष झाला, आणि त्यांनीं सिंहनाद केला. २५ तो नाद दोन्ही सैन्यांत दुमदुमून गेला; इतका कीं, त्याचा प्रतिध्वनि आकाशांत देखील मावेना. २६ तो प्रतिध्वनि होत आहे, तोंच वीरवृत्तीच्या बळानें भीष्मांनीं आपला दिव्य शंख वाजविला. २७ ते दोन्ही नाद एकत्र झाले तेव्हां आकाश कडकडून पडावें तसा भास झाला, आणि त्रैलोक्यांतील जीवांच्या कानठळ्या बसल्या ! २८ त्या वेळीं आकाश कडाडलें; समुद्र उसळले; हें स्थावरजंगम विश्व घाबरून जाऊन थरथर कांपूं लागलें; २९ आणि त्या महानादाच्या योगानें पर्वतांच्या गुहांमधून देखील प्रतिध्वनि उठले. तों त्या सैन्यांत रणवाद्यें वाजूं लागलीं. १३०

नंतर इतर योद्धयांनीं शंख, नौबदी, डंके, मृदंग व गोमुख या नांवांचीं रणवाद्यें एकदम वाजविलीं. त्यांपासून मोठा नाद उत्पन्न झाला ॥ १३ ॥

त्या नानाप्रकारच्या रणवाद्यांचा ध्वनि इतका कर्कश आणि भयंकर होता कीं, बलवंतांना देखील तो महाप्रलय वाटला ! ३१ नौबद भेरी, निशाण, मांदळ (एक प्रकारचें रणवाद्य), शंख, झांज, तुतारी इत्यादि अनेक रणवाद्यांचा गजर, आणि वीरांचा युद्धसंबंधीं रणकल्लोळ सुरू झाला. ३२ कोणी आवेशानें दंड ठोकूं लागले, कोणी एकमेकांचीं नांवें घेऊन मोठमोठ्यानें हांका मारूं लागले, आणि हत्ती बेफाम होऊन आवरतनासे झाले. ३३ त्या ठिकाणीं भित्र्यांची गोष्ट कशाला विचारावी ? ते तर कस्पटाप्रमाणें उडून गेलेच; पण यमास सुद्धां दहशत बसून तो इकडे तोंड देखील करीनासा झाला ! . ३४ कित्येकांचे उभ्या उभ्याच जीव गेले; जे साधारण धैर्यवान होते, त्यांची दांतखिळी बसली; आणि जे नांमाकित योद्धे होते, त्यांच्या अंगास कांपरें सुटलें ! ३५ अशा प्रकारचा तो भयंकर वाद्यध्वनि ऐकून ब्रह्मदेव देखील व्याकुळ झाला; आणि इंद्रादि देव तर, 'आज हा प्रलयकालच ओढवला कीं काय' असें म्हणूं लागले. ३६

नंतर, पांढरे घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथांत बसलेले कृष्ण व अर्जुन यांनीं दिव्य शंख वाजविले ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णांनीं पांचजन्य नांवाचा, अर्जुनानें देवदत्त नांवाचा व भयंकर कर्म करणाऱ्या भीमसेनानें पौन्ड्र नांवाचा शंख वाजविला ॥ १५ ॥ कुंतीपुत्र धर्मराज व नकुलसहदेव यांनीं (अनुक्रमें) अनंतविजय, सुघोष व मणिपुष्पक हे शंख वाजविले ॥ १६ ॥

याप्रमाणें स्वर्गलोकांत दाणादाण उडून गेली असतां इकडे पांडवसैन्यांत काय झालें पहा. ३७ जो विजयाचें प्रत्यक्ष माहेरघर असून तेजाचें केवळ भांडारच. व ज्यास गरुडाप्रमाणें वेगवान असे चार घोडे जुंपिलेले असून ३८ जो पक्षयुक्त मेरु पर्वताप्रमाणें दिसत होता, तो श्रेष्ठ रथ तेथें शोभूं लागला. त्याच्या तेजानें दाही दिशा लकलकीत दिसत होत्या. ३९ ज्या रथावर प्रत्यक्ष वैकुंठाधिपति श्रीकृष्ण सारथी होता. त्या रथाचे गुण कोठवर वर्णन करावे ? १४० साक्षात् शंकराचा अवतार जो मारुति, तो त्याच्या ध्वजस्तंभावर असून, शार्ङ्ग धनुष्य धारण करणारे भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाचे सारथी होते. ४१ त्या प्रभूंचें नवल केवढें तें पहा; भक्ताच्या प्रेमामुळें ते पार्थाचें सारथ्य करूं लागले. ४२ आपल्या सेवकाला पाठीशीं घालून आपण पुढें झालेल्या भगवान श्रीकृष्णांनीं आपला पांचजन्य नांवाचा शंख सहज लीलेनें वाजविला; ४३ पण सूर्याचा उदय झाला म्हणजे ज्याप्रमाणें नक्षत्रें लोपतात, त्याप्रमाणें त्या शंखाच्या महानादानें ४४ कौरवांच्या सैन्यामध्यें होत असलेला वाद्यगजर कोणीकडे नाहींसा झाला त्याचा पत्ता लागेना. ४५ त्याचप्रमाणें अर्जुनानेंहि आपला देवदत्त नांवाचा गंभीर नादाचा शंख वाजविला. ४६ त्या वेळीं त्या दोन्ही शंखांचा अद्भुत ध्वनि एकत्र झाल्यामुळें ब्रह्मांडाचे शतशः तुकडे होतात कीं काय असें वाटूं लागलें ! ४७ इतक्यांत भीमसेनालाही आवेश आला, आणि महाकाळाप्रमाणें खवळून त्यानें आपला पौन्ड्र नांवाचा महाशंख वाजविला. ४८ त्या शंखाचा ध्वनि महाप्रलयाच्या मेघाप्रमाणें होत आहे, तों धर्मराजानें अनंतविजय नामक शंख वाजविला; ४९ नकुलानें सुघोष नांवाचा, आणि सहदेवानें मणिपुष्पक नांवाचा शंख वाजविला. त्या नादानें प्रत्यक्ष यमाचेंही धाबें दणाणून गेलें। १५०

धृतराष्ट्रा, महाधनुर्धारी काशिराजा, महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट, अजिंक्य सात्यकि, द्रुपद, द्रौपदीचे मुलगे व महापराक्रमी अभिमन्यु या सर्वांनीं आपआपले शंख वाजविले. ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ तो भयंकर शंखनाद आकाश व पृथ्वी यांत दुमदुमून गेला, व त्या योगानें दुर्योधनादिकांचें हृदय फाटून गेलें ! ॥ १९ ॥

द्रुपद राजा, महावीर काशिराजा, द्रौपदीचे पुत्र इत्यादि अनेक वीर, जे त्या ठिकाणीं जमले होते; ५१ त्याचप्रमाणें अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु, अजिंक्य असा सात्यकि, नृपश्रेष्ठ धृष्टद्युम्न, शिखंडी, ५२ त्याचप्रमाणें विराट व इतर जे जे सेनानायक होते, त्यांनींही आपापले निरनिराळे शंख वाजविण्यास आरंभ केला. ५३ त्या शंखांच्या

१ माहेरघर. २ बरोबरीचे. ३ जोडले. ४ उत्तम रथ. ५ भरल्या. ६ सारथी. ७ मारुति. ८ सेवक. ९ सहज. १० गंभीर. ११ कोठें. १२ दुसरा. १३ ध्वनि. १४ ब्रह्मांड. १५ शेंकडों तुकडे. १६ आवेश आला. १७ यम. १८ आणखी, हा.

महाध्वनीनें शेष व कूर्म हे एकदम दचकले आणि पृथ्वीचा भार टाकून देण्यास प्रवृत्त झाले. ५४ त्या योगानें त्रैलोक्य डळमळूं लागलें, मेरु व मांदार हे हाट्ठं लागले, समुद्राचें पाणी कैलासापर्यंत उसळलें, ५५ पृथ्वी पालथी होते कीं काय व आकाश कोसळून पडतें काय असें वाटूं लागलें, आणि नक्षत्रांचा सडा झाला ! ५६ सत्यलोकीं, ' सृष्टि बुडाली रे बुडाली, आतां देव निराधार झाले ' अशी एकच हांक झाली; ५७ सूर्य दिवसाच थांबला, आणि प्रलयकालचे वेळेप्रमाणें तिन्ही लोकांत हाहाकार उडून गेला. ५८ तें पाहून भगवान् श्रीकृष्ण फार विस्मित झाले, आणि कदाचित् सृष्टीचा अंत होईल असें जाणून, त्यांनीं तो अद्भुत शंखनाद बंद केला, ५९ म्हणूनच हें जग वांचलें; एरवीं, कृष्णादिकांनीं जेव्हां शंख वाजविले, तेव्हांच त्याचा अंत होण्याची वेळ आली होती. १६० तो शंखनाद बंद झाला, तथापि त्याचा जो प्रतिध्वनि घुमत होता, त्या योगानें कौरवसैन्याची दाणादाण झाली. ६१ सिंहाच्या सहज लीलेनें जसें हत्तिंच्या समुदायाचें विदारण होतें, तसें त्या शंखनादानें कौरवांचें हृदय फाटून गेलें. ६२ तो ध्वनि ऐकून कित्येक उभ्यानेंच खालीं पडले, व एकमेकांस म्हणूं लागले कीं, सावध रे सावध ! ६३

ज्याच्या ध्वजस्तंभावर मारुति आहे अशा अर्जुनानें (युद्धाकरितां व्यवस्थित रीतीनें उभे राहिलेले) दुर्योधनादिक शस्त्रप्रहार करण्यास उद्युक्त झालेले पाहून आपलें धनुष्य उचलिलें ॥ २० ॥

त्या ठिकाणीं, जे बलाढ्य महारथी होते, त्यांनीं सैन्याला पुनः धीर दिला. ६४ मग ते मोठ्या तयारीनें पुढें सरसावले, व त्यांनीं दुप्पट आवेशानें चाल केली. तेव्हां हें त्रिभुवन त्रस्त होऊन गेलें. ६५ त्या धनुर्धारी वीरांनीं बाणांची इतकी भयंकर वृष्टि केली कीं, जणुं काय प्रलयकालची पर्जन्यवृष्टि होत आहे ! ६६ तें पाहून अर्जुनाच्या मनाला फार संतोष झाला, व त्यानें मोठ्या गंभीरतेनें सैन्यावर नजर टाकली. ६७ तेव्हां सर्व कौरव युद्धास सिद्ध झालेले पाहून पंडुपुत्रानें सहज लीलेनें धनुष्य उचललें. ६८

त्या वेळेस राजा, अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, " हे कृष्णा, माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं नेऊन, येथें युद्धाच्या इच्छेनें आलेल्या सर्वांस मी पाहीपर्यंत उभा कर. ह्या रणामध्यें मीं कोणाबरोबर युद्ध करावें (हें मला पाहिलें पाहिजे.) अधर्मनिष्ठ दुर्योधनाला यश मिळावें या हेतूनें जे योद्धे येथें आले आहेत, त्यांस मी पहातों ! " ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

मग अर्जुन म्हणाला, " देवा, आतां आपला रथ लौकर नेऊन दोन्ही सैन्यांचे मध्यें उभा करा. ६९ म्हणजे येथें युद्ध करण्याकरितां आलेल्या सर्व वीरांस मी क्षणभर न्याहाळून पाहीन. १७० कारण येथें जरी सर्व वीर जमले आहेत, तरी समरांगणीं मला कोणकोणाशीं युद्ध करावयाचें आहे तें पाहिलें पाहिजे.

१ आवाजानें. २ हालणें. ३ तुटून पडणें. ४ निराधार. ५ दिवसांतच. ६ थांबला. ७ श्रीकृष्ण. ८ कदाचित्. ९ आवेश. १० नाहींसा झाला. ११ प्रतिध्वनि. १२ सहज. १३ बलानें पूर्ण. १४ सिद्धतेनें. १५ दोहींकडून. १६ वेळीं. १७ बाणावर बाण. १८ त्वरेनें. १९ दृष्टि. २० न्यावा.

७१ हे उतावळे व दुष्टबुद्धि कौरव बहुतकरून अंगांत पराक्रम[1] नसतां युद्धाविषयीं डौल मारीत असतात. ७२ यांनां युद्धाची हौस आहे खरी; परंतु यांच्याच्यानें रणभूमीवर टिकाव धरवत नाहीं. ” इतकें सांगून संजय पुढें म्हणाला:—७३

संजय म्हणाला:—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें अर्जुन श्रीकृष्णास बोलल्यावर श्रीकृष्णांनीं दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं भीष्म, द्रोण व सर्व राजे यांच्यासमोर रथ नेऊन उभा केला, आणि अर्जुनास म्हटलें, “ येथें आलेल्या सर्व कौरव मंडळीस अवलोकन कर. ” तेव्हां अर्जुनानें वडील, आजे, गुरु, मामे, भाऊ, मुलगे, नातू, मित्र, सासरे व आपले हितकर्ते दोन्ही सैन्यांत उभे आहेत असें पाहिलें. ॥२४॥२५॥२६॥२७॥

राजा, ऐक, अर्जुनाचें हें भाषण श्रवण करतांच श्रीकृष्णांनीं रथ नेऊन दोन्ही सैन्यांमध्यें उभा केला. ७४ ज्या ठिकाणीं भीष्मद्रोणादिक आप्तसंबंधी[2] व अनेक राजे समोर आहेत, ७५ त्या ठिकाणीं रथ उभा करतांच अर्जुन त्या सेनेकडे न्याहाळून पाहूं लागला. ७६ मग म्हणाला, “ देवा, पहा पहा, हे तर सर्व आमचे आप्तवर्ग व गुरु आहेत. ” हें ऐकून श्रीकृष्णांस क्षणभर आश्चर्य वाटलें. ७७ ते आपल्या मनांत म्हणतात, अर्जुनानें हें मनांत काय आणलें आहे कोण जाणे; परंतु हा कांहीं तरी चमत्कारिक प्रकार आहे. ७८ ते दुसऱ्याचें मनोगत सहज जाणणारे असल्यामुळें त्यांनीं पुढील भविष्य[3] जाणलें; परंतु त्या वेळेस काहींएक न बोलतां ते स्तब्ध राहिले. ७९ अर्जुनानें आपले सर्व चुलते, आजे, गुरु, बंधु व मामा असे पाहिले. १८० आपले इष्टमित्र व मुलगे हे सर्व त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८१ तसेंच अर्जुनानें आपले जिवलग मित्र, सासरे, आप्तवर्ग व नातू हेही त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८२ ज्यांच्यावर उपकार केले होतें, व ज्यांचें संकटसमयीं रक्षण केलें होतें, फार काय? परंतु एकंदर वडिल व धाकटे यांसुद्धां ८३ आपले सर्व गोत्रज दोन्ही सैन्यांत युद्धाकरितां तयार झालेले अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिले. ८४

त्या सर्वांना पाहून तो करुणेनें पीडित झाला व खिन्न होत्साता बोलला.

त्या वेळीं त्याचें[4] मन बावरून जाऊन त्यास आपोआप[5] करुणा उत्पन्न झाली व त्या अपमानामुळें वीरवृत्ति[6] अर्जुनास सोडून निघाली. ८५ ज्या स्त्रिया उत्तम कुळांतल्या असून गुणी व लावण्यवती असतात, त्यांना, आपल्या सतेजपणामुळें, दुसऱ्या स्त्रियांचें वर्चस्व सहन होत नाहीं. ८६ ज्याप्रमाणें नवीन स्त्रीच्या आवडीचे भरांत विषयी पुरुष आपल्या स्त्रीस विसरून भ्रम झालेल्या मनुष्याप्रमाणें योग्यते-वांचून तिच्या नादीं लागतो, ८७ किंवा तपश्चर्येच्या योगानें ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्या असतां वैराग्यशील पुरुषाचे बुद्धीस भ्रम पडून त्याला ज्याप्रमाणें वैराग्याची आठवण

---

१ पराक्रमावांचून. २ नातेवाईक. ३ आठवण, भविष्य. ४ मनोगत. ५ आपोआप. ६ शौर्य.

राहत नाहीं, ८८ त्याप्रमाणें, अर्जुनानें आपल्या अंतःकरणांत करुणेस थारा दिल्यामुळें त्याची स्थिति होऊन, त्याचें धैर्य नाहींसें झालें. ८९ असें पहा कीं, मांत्रिक मंत्रोच्चार करण्यांत चुकूं लागला म्हणजे जसा भ्रमिष्ट होतो, त्याप्रमाणें अर्जुन महामोहानें व्याकुळ झाला, १९० व त्याचे ठिकाणीं स्वभावतः असलेला धीर खचून जाऊन त्याच्या हृदयास दयेचा पाझर फुटला ! ज्याप्रमाणें चंद्रकिरणांचा स्पर्श होण्याबरोबर चंद्रकांत मण्यास पाझर फुटतो, ९१ त्याप्रमाणें तो करुणेनें अतिमोहित झाला, व मग खेदयुक्त अंतःकरणानें श्रीकृष्णाशीं बोलूं लागला. ९२

अर्जुन म्हणालाः—कृष्णा, हे आप्तजन युद्धाविषयीं तयार झालेले पाहून ॥ २८ ॥ माझीं गात्रें शिथिल झालीं आहेत, तोंडचें पाणी पळालें आहे, माझ्या शरिरास कंप सुटून रोमांच उभे राहिले आहेत, ॥ २९ ॥ गांडीव धनुष्य हातांतून गळून पडत आहे, व सर्वांगाचा दाह होत आहे; आतां मला येथें उभें राहवत नाहीं. माझें मन फार भ्रमण पावत आहे. ॥ ३० ॥

अर्जुन म्हणाला, " देवा, असें पहा—मीं हा सर्व सैन्यसमुदाय पाहिला, तों येथें सर्व माझे गोत्रजच माझ्या दृष्टीस पडले. ९३ हे सर्व युद्ध करण्याकरितां तयार झाले आहेत खरे; परंतु यांच्या बरोबर युद्ध करणें आपल्यास कसें उचित होईल? ९४ या विचारानें मला कांहीं सुचत नसून माझें मलाच भान नाहींसें झालें आहे, आणि मन व बुद्धि हींही स्थिर नाहींत. ९५ हें पहा, माझ्या सर्व अंगास कंप सुटला असून तोंडास कोरड पडली आहे, व गात्रें शिथिल झालीं आहेत. ९६ सर्वांगावर कांटा उभा राहून मनाला अति संताप उत्पन्न झाल्यामुळें गांडीव धनुष्य धरण्याचा हात ढिला पडला; ९७ व त्यामुळें तें माझ्या हातून केव्हा गळून पडलें हें देखील मला समजलें नाहीं. इतकें माझें अंतःकरण आप्तवर्गाच्या मोहानें व्याप्त झालें आहे ! ९८ माझें अंतःकरण वज्रापेक्षांही कठिण असून दुसऱ्यास दाद न देणारें असें अतिभयंकर आहे, परंतु यापेक्षांही हा मोह विशेष कठिण आहे, हें मोठें आश्चर्य आहे ! " ९९ ज्यानें युद्धांत शंकरांसही जिंकलें, व निवातकवच राक्षसाचा मागमूस नाहींसा केला, तो अर्जुन मोहानें एका क्षणांत व्याप्त झाला ! २०० भुंगा हा पाहिजे त्या वाळलेल्या लांकडास सहज भोंक पाडतो, परंतु कोंवळ्या कमळाच्या कळीमध्यें ती मिटल्यावर अडकला जातो; १ तो त्या ठिकाणीं प्राणासही मुकेल, परंतु तें कमलदल फाडून बाहेर निघण्याचें त्याच्या मनांत सुद्धां येणार नाहीं; त्याप्रमाणेंच आप्तवर्गाची मोहममता तोडण्यास कठिण आहे. २ संजय म्हणतोः— राजा धृतराष्ट्रा, हा मोह म्हणजे परमेश्वराची माया आहे. ही ब्रह्मदेवालाही आवरत नाहीं. म्हणून अर्जुनास त्यानें व्याकुळ केलें. ३ असो. राजा, मग आपले सर्व आप्तवर्ग पाहून

८ खरोखर. ९ आपल्याला. १० व्याकुळपणा. ११ कांटा. १२ ढिला. १३ नांवाचें धनुष्य. १४ निसटलें. १५ विशेष. १६ शंकर. १७ जिंकिला. १८ नांवाचे राक्षस. १९ ठिकाण. २० नाहींसा केला. २१ सहज. २२ कमळाची कळी. २३ मुकणें. २४ मुकता. २५ ब्रह्मदेवालाही. २६ स्वाधीन. २७ धृतराष्ट्रा.

अर्जुनाच्या हृदयांतील युद्धाविषयींचा अभिमान मावळून गेला. ४ त्या ठिकाणीं त्याचे मनांत करुणा कशी उद्भवली हें कळत नाहीं. मग तो श्रीकृष्णास म्हणाला– " देवा, मला वाटतें, आतां येथें राहूं नये. ५ या सर्वांस मारावयाचें ही गोष्ट मनांत आल्याबरोबर माझें मन अति व्याकुळ होऊन बोबडी वळली आहे. ६

आणि हे केशवा, येथें कांहीं विपरीत होईल अशीं चिन्हें दिसतात व युद्धामध्यें स्वजनांचा घात केला असतां पुरुषार्थ होईल असें मला वाटत नाहीं. ॥ ३१ ॥

या कौरवांना जर मारावयाचें, तर मग धर्मराजादिकांना कां मारूं नये? कारण हे सर्व परस्पर आमचे गोत्रजच आहेत. ७ म्हणून, देवा! जळो हें युद्ध; मला कांहीं तें पसंत पडत नाहीं. असलें महापातक केल्यावांचून आमचें काय खोळंबलें आहे? ८ देवा, अनेक प्रकारें विचार करून पाहतां युद्ध केल्यास त्याचा परिणाम वाईटच होईल असें वाटतें; पण जर तें टाळलें तर मात्र कांहीं तरी कल्याण होईल. ९

कृष्णा, मला जय, राज्य व सुख यांची अपेक्षा नाहीं. हे गोविंदा, आम्हांस राज्य व भोग भोगून काय करावयाचें आहे? ॥ ३२ ॥ कारण, ज्यांच्याकरितां आम्ही राज्य, भोग व सुख यांची इच्छा करावयाची, ते हे गुरु, वडील, पुत्र, आजोबा, मामा, सासरे, नातू, मेहुणे, तसेच इतर आप्तवर्ग सर्व या ठिकाणीं आपल्या प्राणांवर व धनावर उदार होऊन युद्धाकरितां उभे आहेत. ॥ ३३।३४॥

अशा रीतीनें जय मिळविण्याची मला मुळींच गरज नाहीं, व असलें राज्य मिळवून तरी काय करावयाचें आहे?" २१० अर्जुन म्हणाला, " या सर्वांचा वध करून जे भोग भोगावयाचे, त्या सर्वांस आग लागो! ११ या असल्या सुखाशिवाय वाटतील तीं दुःखें आम्ही सोसू, यांच्याकरितां आम्ही आपले प्राण देखील खर्ची घालूं; १२ परंतु यांचा घात करून आपण राज्यसुख भोगावें ही गोष्ट माझ्या स्वप्नांतही येणार नाहीं. १३ जर आमच्या वडील मंडळीचें आम्ही अहित चिंतिलें, तर मग आम्हीं जन्मास तरी यावयाचें कशाकरितां व जगायाचें तरी कोणासाठीं? १४ कुळांत पुत्रप्राप्तीची इच्छा करतात, त्याचें हेंच का फळ! कीं त्या पुत्रानें आपल्या गोत्रजांचा संहार करावा? १५ आपण आपलें मन वज्राप्रमाणें कठोर करावें हें असें मनांत तरी कसें आणावें? त्यांचें आपल्या हातून जेवढें बरें होईल तेवढें करावें. १६ आम्हीं जें जें मिळवावें, त्या सर्वांचा त्यांनीं उपभोग घ्यावा, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या कामाकरितां आम्हीं आपलें जीवितही खर्च करावें. १७ आम्ही देशोदेशींचे राजे जिंकावे, व यशाच्या योगें आपल्या कुळास संतोषित करावें. १८ पण कर्माची किती विपरीत गति आहे, कीं तेच हे आमचे सर्व गोत्रज आम्हांबरोबर युद्ध करण्यास उद्युक्त झाले आहेत! १९ बायका, मुलें व धन ह्या सर्वांस सोडून तरवारीच्या धारेवर ज्यांनीं आपले जीव ठेविले आहेत. २२० अशांना मी कसें मारूं? कोणावर शस्त्र

१ दयार्द्रबुद्धि. २ उपजली. ३ राहूं नये. ४ बोबडी वळणें. ५ यामुळें. ६ एकमेक. ७ पसंत पडणें. ८ वाईट. ९ जय मिळवणें. १० जरूर. ११ वाटेल तें. १२ सोसवेल. १३ यांचा. १४ संहार करवा. १५ यांस. १६ उद्योगीं लावावें. १७ सर्व दिशांचे. १८ जिंकून. १९ तयार. २० स्त्रिया. २१ प्राण. २२ ठेवून.

धरूं आणि आपल्याच सुहृज्जनांचा कसा घात करूं ? २१ हे कोण आहेत हें तुला माहीत नाहीं काय ? ते पहा पलीकडे भीष्म व द्रोण आहेत. त्यांचे आमच्यावर महत् उपकार आहेत. २२ या ठिकाणीं मेहुणे, सासरे, मामा आणि बंधु, तसेच हे सर्व पुत्र, नातू व आप्तही आहेत. २३ हें पहा—हे सर्व आमचे फार जवळचे नातेवाईक आहेत, तेव्हां यांना मारण्याची गोष्ट नुसती तोंडावाटे काढली तरी देखील दोष घडतील. २४

हे मधुसूदना, जरी त्यांनीं माझा वध केला, तरी मी त्रैलोक्याच्या राज्यसुखाकरितां देखील ह्यांना मारण्याची इच्छा करणार नाहीं. मग पृथ्वीच्या राज्याकरितां मी ह्यांना कसा मारीन?॥३५॥

उलटपक्षीं ह्यांनीं वाटेल तें जरी केलें, किंवा आम्हांला येथेंच जरी मारिलें, तथापि आपण त्यांचा घात करण्याचें मनांत आणूं नये. २५ निष्कंटक असें त्रिभुवनाचें राज्य जरी प्राप्त झालें, तरी सुध्दां हें अनुचित मी करणार नाहीं. २६ कृष्णा, जर आज या ठिकाणीं आम्हीं यांचा वध केला, तर आमचें कोण नांव घेईल ? आणि तूंच सांग कीं, मग तुझें मुख तरी आमच्या कसें दृष्टीस पडेल ? २७

हे जनार्दना, या कौरवांना मारून आम्हांला काय सुख होणार ? हे आततायी असल्यामुळें यांच्या वधानें आम्हांस पापच लागेल. ॥ ३६ ॥

जर मी गोत्रजांचा वध करीन, तर मी दोषांचें घर होईन; व असें झाल्यानें, ज्या तुझी मीं जोड केली आहे तो तूंही हातचा जाशील. २८ कुलक्षय केला असतां अनंत पातकें लागतात; अशा प्रसंगीं तुला कोणीं आणि कोठें शोधावें ? २९ ज्याप्रमाणें बागेंत अग्नीचा भडका झाला असतां कोकीळ पक्षी एक क्षणभरही राहत नाहींत; २३० किंवा तलावांत चिखल झालेला पाहून चकोर पक्षी तो सोडून चालते होतात, ३१ त्याप्रमाणें, देवा, जर माझी पुण्याई कमी होईल, तर आपण आपल्या मायेनें मला फसवून हातावर तुरी देऊन जाल ! ३२

म्हणून, आपल्या बांधवांस—या कौरवांस मारणें हें आम्हांस योग्य नाहीं. माधवा, आपल्या आप्तांना मारून आम्ही कसे सुखी होऊं ? ॥ ३७ ॥

म्हणून ही गोष्ट मी कधीं करणार नाहीं, व या समरांगणांत हातांत शस्त्रही धरणार नाहीं; कारण, हें कृत्य बहुत प्रकारानें निंद्य आहे असें मला वाटतें. ३३ कृष्णा, आपण आम्हांला अंतरलां म्हणजे मग आमची काय गति होईल ? त्या दुःखानें आमचें हृदय कीं हो फाटून जाईल !” ३४ अर्जुन पुढें म्हणतो, “म्हणून, देवा, ह्या कौरवांचा वध करून मग आम्हीं राज्याचा उपभोग घ्यावा ही गोष्ट कधींही घडणार नाहीं. ३५

लोभानें चित्त भ्रष्ट झाल्यामुळें, कुलक्षय केल्यापासून लागणारा दोष व मित्राशीं वैर केल्यानें लागणारें पातक हीं जरी हे कौरव पहात नाहींत, ॥ ३८ ॥ तरी, हे जनार्दना, कुलक्षय केल्यापासून लागणारें पाप आम्हांस ढळढळीत दिसत असतांही, या पापापासून निवृत्त होण्याविषयीं आम्हीं विचार कसा करूं नये ? ॥ ३९ ॥

१ पलीकडे. २ मेहुणे. ३ मामा. ४ सहजगत्या. ५ आश्रयस्थान. ६ सांपडलेला. ७ कुळाच्या घातानें. ८ कोठें. ९ बागेंत. १० अग्नि. ११ चिखलानें युक्त. १२ तिरस्कार. १३ फसवून. १४ मायेनें. १५ निंद्य कर्म. १६ वियोग. १७ हृदय. १८ न घडणारी.

हे कौरव अभिमानानें उन्मत्त होऊन जरी युद्ध करण्यास आले आहेत, तरी आम्हीं आपलें हित पाहिलें पाहिजे. २६ आपले आप्त आपणच मारावे अशी गोष्ट कशी करावी ? असें पहा कीं, समजून उमजून काळकूट विष कसें प्यावें ? ३७ अहो, वाट चालत असतांना जर अकस्मात् आपल्या समोर सिंह आला, तर त्याला चुकवून जाणें हेंच श्रेयस्कर आहे. ३८ आपण आयते उजेडांत बसलों असून, तेथून उठून जर कोरड्या अंधाऱ्या विहिरींत जाऊन बसलों, तर देवा, त्यापासून काय लाभ होईल हें तुम्हीच सांगा बरें ! ३९ किंवा समोर अग्नि आहे असें पाहून जर तो आपण बाजूस टाकून गेलों नाहीं, तर एका क्षणांत तो आपल्यास व्यापून जाळून टाकील. २४० त्याप्रमाणें, हे मूर्तिमंत दोष आम्हांला लागतील असें कळल्यावरही आम्हीं हें काम करण्यास कसें प्रवृत्त व्हावें ?" ४१ इतकें बोलून अर्जुन त्या वेळीं श्रीकृष्णांस म्हणाला, "देवा, या पातकाची काय थोरवी पहा.

कुलक्षयानें सनातन (वंशपरंपरा चालत आलेले) कुलाचार नाहींतसे होतात. कुलाचार नाहींतसे झाले म्हणजे अधर्मानें सर्व कुल व्यापून जातें. ॥ ४० ॥

ज्याप्रमाणें लांकडावर लाकूड घासलें असतां त्यापासून अग्नि उत्पन्न होतो, आणि त्याचा भडका झाला म्हणजे सर्व लांकडें जळून जातात, ४३ त्याप्रमाणें, आपल्या गोतांतच जर मत्सरानें एकमेकांनीं एकमेकांचा वध केला, तर त्या महाघोर दोषांच्या योगानें सर्व कुलाचा क्षय होतो, ४४ म्हणून या कुलक्षयाच्या पापापासून कुलधर्माचा लोप होतो, आणि मग त्या कुलांत अधर्माचा प्रवेश होतो. ४५

कृष्णा, अधर्मानें कुल व्यापलें असतां, कुलस्त्रिया दुराचरणाविषयीं प्रवृत्त होतात; आणि, हे वार्ष्णेया, त्यांच्या दुष्ट आचरणापासून वर्णसंकर होतो ॥ ४१ ॥

असें झाल्यावर मग सारासार विचार, योग्यायोग्य आचरण, कर्तव्याकर्तव्य वगैरे गोष्टी दूर राहतात. ४६ असलेला दिवा मालवून अंधारांत फिरूं लागलें म्हणजे ज्याप्रमाणें सहजच मनुष्य सरळ वाटेंतही ठेंचाळतो, ४७ त्याप्रमाणें, कुलक्षयामुळें कुळधर्म नष्ट झाल्यावर मग त्या ठिकाणीं पापावांचून दुसरी कशाची प्राप्ति होणार ? ४८ मन व इंद्रियें यांचा निग्रह होईनासा झाला म्हणजे इंद्रियें स्वैर वर्तन करूं लागतात, व म्हणून कुलस्त्रियांच्या हातून पापाचरण घडतें; ४९ आणि उत्तम व अधम यांचा समागम होऊन ब्राह्मणशूद्रादि परस्पर वर्ण ह्यांची भेसळ होते, व त्या योगानें सर्व ज्ञातिधर्म समूळ नाहींतसे होतात, २५० कावळे जसे चव्हाट्यावर ठेवलेल्या बळीवर चोहोंकडून झडप घालतात, त्याप्रमाणें, अशा कुलामध्यें चोहों बाजूंनीं महापातकांचा प्रवेश होतो. ५१

वर्णसंकर झाला म्हणजे कुलाचा घात करणारे पुरुष व तें कुल यांना नरकप्राप्ति होते. आणि पिंडदान व तर्पणादि क्रिया बंद राहिल्यामुळें दोघांचे पितर नरकांत पतन पावतात ! ॥ ४२ ॥

१९ कर्तव्याकर्तव्य. २० नष्ट होतात. २१ फिरावें. २२ सहज. २३ अनादि धर्म. २४ दुसरें. २५ मनाचें आकलन. २६ इंद्रियांचें आकलन. २७ राहतात. २८ स्वेच्छ. २९ ब्राह्मणशूद्रादि परस्पर. ३० नाश पावतात. ३१ चव्हाट्यावरचा. ३२ वाटेल तिकडून. ३३ कावळ्यांनीं.

मग त्या कुळास आणि कुळाचा नाश करणारास-- अशा दोघांसही नरकप्राप्ति होते. ५२ (मग) हें पहा--याप्रमाणें सर्व वंशाची वृद्धि दूषित होऊन त्यांतील स्वर्गस्थ पूर्वज आपोआप पतन पावतात. ५३ ज्या कुळांत नित्य व नैमित्तिक कर्म घडत नाहीत, त्या ठिकाणीं पितरांना तिलोदक कोण अर्पण करणार ? ५४ अशी स्थिति झाल्यावर त्या पितरांनीं काय करावें व स्वर्गांत कसें रहावें ? म्हणून तेही आपल्या कुळापाशीं येतात. ५५ ज्याप्रमाणें नखास चावलेल्या सापाची वेदना शेंडीपर्यंत सर्वांग व्यापून टाकतें, त्याप्रमाणें आप्तवर्गाचा वध करण्यापासून उत्पन्न होणारे हे दोष हल्लीं जिवंत असलेल्या कुळापासून मूळ पुरुषापर्यंत सर्वांस बुडवितात ! ५६

वर्णसंकर उत्पन्न करणाऱ्या ह्या कुलघातक पुरुषांच्या दोषामुळें, पुरातन जातिधर्म व कुलधर्म नाहींतसे होतात. ॥ ४३ ॥ ज्यांचे कुलधर्म नष्ट झाले आहेत, त्या मनुष्यांस निश्चयेंकरून नरकप्राप्ति होते असें आम्ही ऐकतों. ॥ ४४ ॥ अरेरे ! आम्ही राज्यसुखाच्या लोभानें आपल्या बांधवांस मारण्यास उद्युक्त झालों, हें आम्ही मोठें पाप करण्यास तयार झालों आहों. " ॥ ४५ ।

कृष्णा, या ठिकाणीं आणखी एक महापातक घडतें. तें कोणतें म्हणाल तर, या दोषापासून लोकाचार नाहींतसे होतात. ५७ ज्याप्रमाणें घराला आग लागून तो अग्नि पेटल्यावर घराचे दुसरेही भाग जाळून टाकतो, ५८ त्याप्रमाणें, अशा कुळांचा ज्या लोकांस सहवास घडतो, त्यांनाही त्यांच्या संगतीच्या योगानें पातक लागतें." ५९ अर्जुन म्हणतो: " देवा, त्याप्रमाणेंच, त्या कुळांत नानाप्रकारचे दोष वाढून आले म्हणजे मग त्याला भयंकर नरकवास भोगावा लागतो. " २६० अर्जुन आणखी म्हणतो: " त्या नरकांत पडल्यावर मग कल्पांतींही तेथून त्याची सुटका होत नाहीं. इतकें या कुलक्षयापासून पतन होतें. ६१ आतां, एवढा वेळपर्यंत चाललेली माझी ही कटकट ऐकूनही तिजपासून अजून आपल्या मनास त्रास होत नाहीं; तर आपण आपलें मन एवढें कठोर कां केलें ? ६२ असें पहा कीं, कुलक्षय करून ज्याच्याकरितां राज्यसुखाची इच्छा करावयाची, तें शरीर तर क्षणिक आहे, असें जाणूनही आम्ही कुलक्षयाचे दोष करण्याचें सोडूं नये काय ? ६३ आमचे जे हे सर्व वडील जमले आहेत, त्यांचा वध करावा या हेतूनें मी त्यांच्याकडे दृष्टि फेंकली, हें आमच्या हातून काय लहान पातक घडलें आहे सांगा बरें ? ६४

म्हणून, निःशस्त्र होऊन प्राणसंरक्षणार्थ मी कांहीं प्रयत्न करीत नसतांना जरी ह्या शस्त्रधारी कौरवांनीं माझा वध केला, तरी त्यांत देखील माझें अधिकच कल्याण आहे. ॥ ४६ ॥

तर असें करून जें वांचावें, त्यापेक्षां आपले हातांतील शस्त्र टाकून कौरवांचे बाण सहन करावे हें बरें. ६५ असें केल्यामुळें जरी मरण प्राप्त झालें, तरी तें चांगलें. परंतु यांचा वध करून पाप जोडण्याची माझी इच्छा नाहीं." ६६ याप्रमाणें अर्जुनानें आपलें सर्व कुळ पाहून म्हटलें कीं, " यांचा क्षय करून राज्य मिळवणें म्हणजे केवळ नरकाची जोड करणें होय." ६७

१४ एवढें. १५ पाप. १६ नानाप्रकार. १७ उद्भवत नाहीं. १८ इच्छावें. १९ शरीर. २० दोष. २१ दृष्टीपुढें. २२ घातलें. २३ कमी. २४ जगावें. २५ चांगलें. २६ पापाची. २७ गरज. २८ नरकवास.

संजय म्हणालाः — याप्रमाणें बोलून, ज्याचें अंतःकरण शोकाकुल झालें आहे असा तो अर्जुन रथोपस्थावर बसला. ॥ ४७ ॥

संजय म्हणालाः—राजा धृतराष्ट्रा, ऐक. त्या वेळेस समरांगणांत उभा असलेला अर्जुन असें बोलला; ६८ आणि मग अत्यंत उदासीन झाला, व अनिवार गहिंवर येऊन त्यानें रथावरून खालीं उडी टाकली. ६९ ज्याप्रमाणें एखादा राजकुमर पदच्युत झाला म्हणजे त्याला कोणीही मान देत नाहीं, किंवा राहूच्या योगानें सूर्यास ग्रहण लागलें म्हणजे तो निस्तेज होतो, २७० किंवा तपस्वी महासिद्धीच्या प्राप्तीच्या भ्रमानें व्यापला म्हणजे तपाचा त्याग करून कामाच्या सपाट्यांत सांपडून निंदेस पात्र होतो, ७१ त्याप्रमाणें तो अर्जुन रथाखालीं उतरल्यावर अत्यंत दुःखानें व्याप्त झालेला दिसला. ७२ संजय म्हणतो, “ राजा, आणखी असें झालें कीं, त्यानें धनुष्यबाण टाकून दिले, व त्याच्या डोळ्यांतून सारख्या अश्रुधारा चालल्या. ” ७३ आतां यापुढें, अर्जुनास दुःख झालेलें पाहून वैकुंठनाथ श्रीकृष्ण हे त्यास कशा रीतीनें तत्वज्ञानाचा बोध करतील, ७४ ती कौतुककारक कथा ऐका, असें निवृत्तिनाथाचे दास श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणाले. ७५

———

ज्ञानेश्वरी

अध्याय दुसरा

संजय म्हणाला:— याप्रमाणें करुणेनें व्याप्त झालेल्या, डोळे पाण्यानें भरून आलेल्या व खिन्न झालेल्या अर्जुनाला मधुसूदन असें बोलते झाले ।। १ ॥

मग संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणाला:—महाराज, ऐका. अर्जुन त्या ठिकाणीं शोकानें व्याकुळ होऊन रुदन करूं लागला. १ तें आपलें कुळगोत पाहून त्याच्या मनांत विलक्षण मोह उत्पन्न झाला, आणि त्या योगानें त्याचें चित्त द्रवलें; कसें म्हणाल तर, २ पाण्यानें ज्याप्रमाणें मीठ विरघळतें, अथवा वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें ढग नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें, तो मोठा धैर्यवान होता तरी त्याच्या हृदयास द्रव आला ! ३ जसा राजहंस पक्षी चिखलांत रुतल्यावर म्लान दिसतो, तसा तो ममतेनें व्याकुळ होऊन अगदीं म्लान दिसूं लागला. ४ याप्रमाणें तो पांडुकुमर अर्जुन महामोहानें ग्रस्त झालेला पाहून भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले:—५

श्रीभगवान म्हणाले:—अर्जुना, थोर लोकांना मान्य न होणारा, स्वर्गप्राप्तीचे आड येणारा व इहलोकीं कीर्तीचा नाश करणारा असा हा मोह तुला ह्या युद्धप्रसंगीं कोठून उत्पन्न झाला ? ॥ २ ॥

अर्जुना, अरे असें पहा, या ठिकाणीं तुला हें शोभतें काय ? तूं कोण आहेस व हें काय करीत आहेस याचा अगोदर विचार कर. ६ तुला काय झालें सांग बरें ? कोणतें कमी पडलें ? काय करण्याचें राहिलें ? आणि दुःख कशाकरितां झालें ? ७ तूं अनुचित गोष्टीकडे कधीं लक्ष देत नाहींस, व कधींही धीर सोडीत नाहींस. तुझ्या केवळ नामस्मरणानें अपयश दिगंतीं पळूत जातें. ८ तूं शौर्याचें केवळ आगर व क्षत्रियांचा मुकुटमणि आहेस, व तुझ्या शौर्याचा डंका त्रैलोक्यांत गाजत आहे. ९ तूं युद्धात शंकरास जिंकिलेंस; निवातकवचांचा समूळ उच्छेद केलास; आणि आपलें यश गंधर्वांस गाण्यास विषय करून ठेविलेंस. १० अर्जुना, ज्या तुझा पराक्रम एवढा मोठा आहे कीं, त्याच्या तुलनेला हें त्रिभुवन देखील कमी आहे, ११ तोच तूं आज वीरवृत्ति सोडून खालीं तोंड घालून रडत बसला आहेस ! १२ अर्जुना, तूं करुणेनें इतका दीन झाला आहेस याचा विचार कर ! अरे, अंधकारानें सूर्याला कधीं गिळून टाकलें आहे का

---

१ उपजलें. २ विरवळतें. ३ धैर्ययुक्त. ४ विरघळलें. ५ ममतेनें. ६ म्लान झाला. ७ चिखलांत. ८ राहिलें. ९ कशाकरितां. १० देत नाहींस ११ सोडीत नाहींस. १२ ठिकाण १३ शौर्याचा, मोठेपणाचा. १४ प्रतिष्ठा, डंका. १५ शंकर. १६ बरोबरीनें १७ लहान. १८ चांगलें. १९ विचार कर. २० केला गेलास.

सांग बरें ? १३ किंवा वाऱ्यास मेघाचें भय कधीं वाटलें आहे ? अथवा अमृतास कधीं मरण आहे ? किंवा लांकडानें कधीं अग्नि गिळला आहे ? १४ अथवा मिठानें कधीं पाणी विरलें आहे ? किंवा काळकूट विष हें दुसऱ्या विषाच्या बाधेनें मेलें आहे ? अथवा मोठ्या भुजंगाला कधीं बेडकानें गिळलें आहे ? १५ बरें, कधीं कोल्ह्यानें सिंहाबरोबर झोंबी केली आहे ? अशा विलक्षण गोष्टी कधीं तरी घडल्या आहेत का ? पण त्या तूं येथें आज खऱ्या करून दाखविल्यास ! १६ म्हणून, अर्जुना, अजून या गोष्टींकडे लक्ष न देतां मनास लवकर धीर देऊन सावध हो. १७ हा मूर्खपणा सोडून उठ, व धनुष्यबाण हातीं घे. कारण, या रणभूमीवर तुझ्या या करुणेचा काय उपयोग ? १८ अर्जुना, तूं ज्ञाता असून या वेळीं विचार कसा करीत नाहींस ? अरे, युद्धाचे प्रसंगीं दया असणें योग्य आहे का सांग बरें ? १९ श्रीकृष्ण म्हणतातः--अर्जुना, हें तुझें वर्तन असलेल्या कीर्तींचा नाश करणारें व परलोकगतीस मुकाविणारें आहे ! २०

पार्था, हा नामर्दपणा धरूं नको. हा तुला शोभत नाहीं. हे शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना, क्षुद्र असें हें मनाचें दुबळेपण टाकून युद्धाकरितां ऊठ ॥ ३ ॥

म्हणून अर्जुना, तूं शोक करूं नको. धीर धरून हा खेद टाकून दे. २१ तुला हें करणें चांगलें नाहीं. तूं आजपर्यंत जें कांहीं संपादन केलें आहेस, त्याचा (यायोगानें) नाश होईल; म्हणून आतांतरी जी हिताची गोष्ट असेल ती कर. २२ यांच्याशीं संग्राम करण्याचे वेळीं कृपाळूपणा उपयोगीं नाहीं. हे कौरव याच वेळेस तुझे नातलग झाले आहेत कीं काय ? २३ ही गोष्ट तुला पूर्वीं माहित नव्हती का ? किंवा हे नातेवाईक आहेत हें तूं ओळखीत नव्हतास का ? मग आताच हा व्यर्थ पाल्हाळ कां लावला आहेस ? २४ आजचा हा युद्धप्रसंग तुला जन्मांत नवीन का आहे ? तुम्हां परस्परांना युद्धाला नेहमींचेंच निमित्त आहे. २५ मग आतांच काय झालें ? आतांच हा स्नेह कोठून उद्भवला ? मला तर बाबा हें कांहींच समजत नाहीं. पण, अर्जुना, ही गोष्ट तूं फार वाईट केलीस. २६ जर तूं हा मोह धारण केलास, तर आजपर्यंत मिळविलेला लौकीक जाऊन इहपरलोकांसही अंतरशील. २७ अंतःकरणांत शिथिलता असणें हें कांहीं चांगलें नाहीं; क्षत्रियांस युद्धाचे ठिकाणीं ही शिथिलता म्हणजे नरकाचें साधन आहे. २८ याप्रमाणें त्या दयाळु भगवंतांनीं पुष्कळ प्रकारें केलेला बोध ऐकून अर्जुन बोलला:—२९

अर्जुन म्हणालाः—हे मधुसूदना ! मी ह्या युद्धांत भीष्म व द्रोणाचार्य यांच्यावर बाण कसे सोडूं ? कारण, हे शत्रुदमना, ते पूजा करण्यास योग्य आहेत. ॥ ४ ॥

देवा ! ऐका. इतकें बोलायचें कांहीं कारण नाहीं. ह्या युद्धाविषयीं आधीं आपणच

१५ असलेल्या. १६ परलोकगतीला. १७ खेद. १८ टाक. १९ प्रसंगीं. २० उपयोगी नाहीं. २१ पाल्हाळ. २२ निमित्त. २३ वाईट. २४ इहलोकासह. २५ चांगुलपणाला. २६ कृपाळू. २७ इतकें.

विचार करा. ३० हें युद्ध नसून आमचे हातून मोठी अमर्यादा होत आहे; हें करण्याला आम्ही प्रवृत्त झालों, तर हा दोष आहे; इतकेंच नव्हे, तर आम्ही आराध्यदेवतांचा उघड उघड उच्छेद करीत आहों. ३१ असें पहा कीं, मातापितरांची सेवा करून त्यांना सर्व प्रकारें संतुष्ट ठेवावें; आणि मागून आपण आपल्याच हातानें त्यांचा वध कसा करावा ? ३२ देवा, साधुसंतांना नमस्कार करावा, घडेल तर त्यांची पूजा करावी, पण हें सोडून आपण आपल्याच मुखानें त्यांची निंदा करावी ? ३३ त्याचप्रमाणें, हे तर आमचे कुलगुरु असून आम्हांला सर्वदा पूज्य आहेत. त्यांतून भीष्म व द्रोण यांचा तर मी फार ऋणी आहें. ३४ देवा, ज्यांच्याविषयीं आम्हीं स्वप्नांत देखील वैर धरूं शकत नाहीं, त्यांचा प्रत्यक्ष घात कसा करावा बरें ? ३५ आज या सर्वांच्या अकलांना झालें आहे तरी काय ? ज्या शस्त्रविद्येचा अभ्यास आम्हीं यांच्यापाशीं केला, तिचा उपयोग यांना मारण्याकडे करून त्याविषयीं प्रतिष्ठा मिरवावयाची, असें जर होईल, तर जळो हें जिणें ! ३६ मी अर्जुन, द्रोणाचार्यांचा शिष्य; त्यांनींच मला धनुर्विद्या शिकविली; तर आतां त्यांना मारून त्यांच्या त्या उपकारांची फेड करूं होय ? ३७ अर्जुन म्हणतोः—ज्यांच्या कृपेनें आम्हीं वरप्राप्ति करून घ्यावी, त्यांच्याशींच कृतघ्नपणा करायला मी का भस्मासुर आहे ?

अशा उदार अंतःकरणाच्या भीष्मद्रोणादि गुरूंस न मारतां ह्या लोकीं भिक्षा मागूनही निर्वाह करणें हें मला कल्याणकारक वाटतें. कारण गुरुजन जरी अर्थलुब्ध असले, तरी त्यांना मारून त्यांच्या रक्तानें भरलेले भोग इहलोकींच (स्वर्गलोकीं नव्हे) आम्हांला भोगावे लागणार ! ॥ ५ ॥

देवा, समुद्र गंभीर आहे असें ऐकतों, तथापि तें वरकरणींच; परंतु द्रोणाचार्यांविषयीं म्हटलें तर त्यांना राग म्हणजे काय हें माहीत सुद्धां नाहीं. ३९ आकाशाचा अंत नाहीं, पण त्याचेंही माप करतां येईल; परंतु द्रोणाचार्यांचें अंतःकरण इतकें खोल आहे कीं, त्याचें माप करतां येणार नाहीं. ४० कदाचित् अमृतही अंबेल, किंवा वज्रही फुटेल, पण द्रोणाचार्यांस प्रयत्नांनींही राग यावयाचा नाहीं. ४१ आईशिवाय इतरांची माया व्यर्थ होय अशी जी म्हण आहे; ती खरी आहे, परंतु द्रोणाचार्यांचे ठिकाणीं माया मूर्तिमंत वास करिते. ४२ अर्जुन म्हणतोः—हे आचार्य म्हणजे दयेचा उगम, सर्व गुणांची खाण, व विद्येचे केवळ महानिधि आहेत; ४३ अशा प्रकारें हे सर्वश्रेष्ठ असून आम्हांविषयीं तर पूर्ण कृपावंत आहेत, तेव्हां यांचा घात करण्याचें मनांत आणणें तरी योग्य होईल का ? ४४ अशांना रणांत मारून मग आपण सुखानें राज्य भोगावें ही गोष्ट अंतःकरणापासून माझ्या मनांत येत नाहीं, ४५ इतकें हें कृत्य कठिण आहे. यांच्यापेक्षां राज्यभोग श्रेष्ठ असतील, तर असोत बिचारे ! पण त्यापेक्षां

२१ वरकांतींच. २२ माप. २३ अंबेल. २४ पालटत नाहीं. २५ क्षोभविला. २६ आई. २७ म्हणतात. २८ खरें. २९ मूर्तिमंत ३० ह्या. ३१ मूळ. ३२ समुद्र. ३३ विद्यांचा सागर. ३४ मर्यादारहित. ३५ अंतःकरणापासून. ३६ कठिण, मोठे. ३७ राज्यसुख. ३८ मोठे. ३९ पर्वताची गुहा. ४० ताजी धार लावलेल्या बाणांनीं. ४१ प्रहार करून. ४२ मर्मस्थानीं.

भिक्षा मागणेंच बरें ! ४६ नाहींपेक्षां देशत्याग करावा, अथवा गिरिकंदरांत जाऊन रहावें, परंतु यांजवर आता शस्त्र म्हणून धरूं नये. ४७ देवा, नवीन पाजळलेल्या बाणांनीं यांच्या मर्मस्थानीं प्रहार करून त्यांच्या रक्तांत बुडून गेलेले जे भोग शोधून काढावयाचे, ४८ ते प्राप्त करून घेऊन करावयाचें काय ? आणि रक्तानें भरलेले ते भोग कसे उपभोगावयाचे ? म्हणून हें करणें माझ्या मनास येत नाहीं. ४९ अशा प्रकारें बोलून त्या वेळेस अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला: " देवा, ऐकलें का ? " परंतु तें बोलणें कृष्णास पसंत पडलें नाहीं, ५० असें पाहून अर्जुन आपल्या मनांत भिऊन पुनः म्हणाला:—देवा, माझ्या बोलण्याकडे आपण लक्ष कां देत नाहीं ? ५१

(आतां सांगितलेलें युद्ध किंवा भिक्षाटन यांपैकीं) कोणतें आम्हांस अधिक श्रेयस्कर आहे, हें, व यांना आम्ही जिंकूं किंवा हे आम्हांला जिंकतील हेंही मला कळत नाहीं. ज्या कौरवांना मारून आम्ही जगण्याची देखील इच्छा करीत नाहीं, ते तर माझ्यासमोर युद्धास तयार होऊन उभे राहिले आहेत ॥ ६ ॥

बाकी माझ्या मनांत जें होतें, तें मी येथें स्पष्ट करून बोललों; परंतु यापेक्षां चांगलें कोणतें तें तुम्हांसच माहीत. ५२ हें पहा—ज्यांच्याशीं आमचें वैर आहे हीं अक्षरें ऐकल्याबरोबर आम्हीं प्राण सोडावे, तेच रणभूमीवर संग्राम करण्याकरितां उभे आहेत, ५३ तर यांना मारावें किंवा सोडून निघून जावें, या दोहोंमध्यें चांगली गोष्ट कोणती हें आम्हांला समजत नाहीं. ५४

अज्ञाननिमित्तक दोषामुळें माझें अंतःकरण दूषित झालें आहे, व माझें कर्तव्य काय आहे हें मला समजत नाहीं, म्हणून तुम्हांला मी विचारतों. तर यांत निश्चयेंकरून कल्याणकारक जें असेल तें मला सांगा. मी तुमचा शिष्य आहे व तुम्हांला शरण आलों आहें. यास्तव मला उपदेश करा ॥ ७ ॥

आम्हांस कोणती गोष्ट करणें योग्य आहे हें सुचत नाहीं; कारण, या मोहानें माझें चित्त व्याकुळ झालें आहे. ५५ ज्याप्रमाणें अंधारानें डोळ्यांचें तेज नाहींसें झालें म्हणजे जवळ असलेलाही पदार्थ दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें देवा, माझी स्थिति झाली आहे. माझें मन भ्रांतीनें ग्रासून गेलें असून, आपलें हित कशांत आहे तेंही मला समजत नाहीं. ५७ तर श्रीकृष्णा, आपण विचार करून खरें असेल तें आम्हांला सांगा; कारण, आमचें सर्व प्रकारें साह्य करणारे आपण आहां. ५८ आमचे गुरु, बंधु, बाप, कुलदैवत आणि नेहमीं संकटसमयीं रक्षण करणारे आपणच आहां. ५९ ज्याप्रमाणें गुरु शिष्याचा अव्हेर करीत नाहीं, किंवा समुद्र नद्यांचा अव्हेर कसा करील ? अथवा देवा, आपणच विचार करा, कीं आई मुलास सोडून गेली तर तें कसें वांचेल ? ६१ त्याचप्रमाणें, सर्वतोपरी आम्हांस आपणच आहां, व इतका वेळपर्यंत जें मी आपल्याला बोललों तें जर तुम्हांस पटत नसेल, ६२ तर

१५ अंधारानें वेष्टित. १६ जवळ. १७ पदार्थमात्र. १८ आपत्कालीं. १९ नद्यांना. २० मुलाला. २१ वांचेल. २२ (तुला) मान्य नसेल.

पुरुषोत्तमा, जी गोष्ट आम्हांस उचित असून धर्मविरुद्ध नसेल, ती लवकर सांगा. ६३

इहलोकीं, पृथ्वीचें निष्कंटक व संपन्न राज्य अथवा (स्वर्गी) देवांचें आधिपत्य म्हणजे इंद्रपद मिळालें, तरीही, माझ्या इंद्रियांना शोषून टाकणारा हा शोक कोणत्या उपायांनीं दूर होईल हें मला कळत नाहीं.

हे सर्व गोत्रज पाहून माझ्या मनांत जो शोक उत्पन्न झाला आहे, तो आपल्या उपदेशावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें नाहींसा होणार नाहीं. ६४ या ठिकाणीं पृथ्वीचें राज्य मिळालें किंवा इंद्रपद प्राप्त झालें, तरी देखील माझ्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेला हा दयारूप मोह दूर होणार नाहीं. ६५ ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं कितीही उत्तम जमिनींत पेरलें व त्यास मनमुराद पाणी घातलें, तरी उगवत नाहीं; ६६ किंवा जेथें आयुष्य संपलें आहे तेथें एका परमामृताशिवाय इतर औषधांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं, ६७ त्याप्रमाणें या माझ्या मोहित बुद्धीला सर्व राज्यभोग व संपत्ति यांचा बिलकुल उपयोग होणार नाहीं. तर, हे कृपानिधे, तुझा जिव्हाळाच उपयोगीं पडेल. ६८ याप्रममाणें क्षणभर भ्रांति दूर झाल्यामुळें अर्जुन त्या ठिकाणीं बोलला, परंतु त्याला पुनः मायेच्या लहरीनें ग्रासिलें. ६९ ज्ञानेश्वर म्हणतातः—ह्याला मायेची लहर नसून हा कांहीं निराळाच प्रकार असावासें मला वाटतें. तो कोणता ? तर महामोह हाच कोणी काळसर्प, त्यानें अर्जुनास ग्रासलें; ७० आणि हृदयकमलांत कारुण्याची उसळी आली आहे अशी संधि साधून मर्मस्थानीं दंश केला, म्हणून त्यास लहरींवर लहरी येऊन झेंडू फुटला ! ७१ असा कठिण प्रसंग पाहून ज्याच्या कृपादृष्टीनें विष नाहींसें होतें तो श्रीकृष्णरूपी गारुडी त्याचें रक्षण करण्याकरितां धावून आला. ७२ तशा त्या व्याकुळ झालेल्या पंडुकुमराजवळ असलेला श्रीकृष्ण आपल्या कृपादृष्टीनें आतां सहज त्याचें रक्षण करील. ७३ म्हणून, मोह हाच कोणी सर्प व त्यानें पार्थाला ग्रासलें आहे हा हेतु मनांत धरून मीं येथें ही उत्प्रेक्षा केली. ७४ ज्याप्रमाणें ढगांनीं सूर्य आच्छादित होतो, त्याप्रमाणें अर्जुन ह्या वेळीं भ्रांतीनें आच्छादित झाला. ७५ जसा उन्हाळ्यांत डोंगराला वणवा लागतो, तसा तो अर्जुन दुःखानें अगदीं जर्जर होऊन गेला. ७६ म्हणून, वणवा लागलेल्या डोंगरावर जसे निळ्या रंगाच्या पाण्यानें भरलेले ढग कोसळून तो शांत करितात, तसा आधींच नीलवर्ण व कृपामृतरूप जलानें भरलेला तो महामेघरूप गोपाळ वळला. ७७ त्या श्रीकृष्णरूप मेघाचे ठिकाणीं दांतांची प्रभा हीच वीज, गंभीर भाषण हीच गर्जना, ७८ असा तो श्रीभगवानरूप उदार मेघ आतां कशी वृष्टि करील, व त्या वृष्टीनें अर्जुनरूप पर्वत कसा शांत होईल, आणि त्याला ज्ञानाचा कसा नवा अंकुर फुटेल, ७९ ती कथा मनाच्या समाधानासाठीं ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले. ८०

२१ मोहरूपी सर्पानें ग्रासलेला. २२ अर्जुन. २३ भ्रांतीनें व्यापून. २४ ढगांच्या पडद्यांनीं. २५ उन्हाळ्यांत. २६ पेटला. २७ उत्तम श्यामवर्ण. २८ साहित्य, सामुग्री. २९ दांताची प्रभा. ३० अर्जुनरूप पर्वत. ३१ पालवी. ३२ ज्ञानाची. ३३ समाधानाकरितां.

संजय म्हणालाः—शत्रूंस ताप देणारा अर्जुन ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णास बोलून, 'मी आतां युद्ध काणार नाहीं' असें श्रीगोविंदाला म्हणून स्तब्ध राहिला. ॥ ९ ॥

ह्याप्रमाणें धृतराष्ट्रास सांगून संजय आणखी म्हणतोः—राजा, पुनः तो अर्जुन शोकयुक्त अंतःकरणानें बोलूं लागला, ८१ "देवा, ऐका. आपण मला युद्ध करण्याविषयीं कोणत्याही प्रकारें भीड घालूं नका. ह्या ठिकाणीं मी निःसंशय युद्ध करणार नाहीं" ८२ ह्याप्रमाणें एकदम बोलून पुढें कांहीं न बोलतां तो स्तब्ध राहिला. हें पाहून भगवंतांस मोठें आश्चर्य वाटलें. ८३

राजा, दोन्ही सैन्यांमध्यें खेद पावलेल्या अर्जुनास श्रीकृष्ण हंसल्यासारखें करून हें भाषण बोलले ॥ १० ॥

भगवान् आपल्या मनांत विचार करतात, ह्या प्रसंगीं अर्जुनानें हें काय आरंभिलें आहे ? आणि ह्याची समजूतही कांहीं केल्या पडत नाहीं, ह्याला काय करावें ? ८४ ह्याची कोणत्या उपायानें समजूत पडेल ? काय केलें असतां ह्याला धैर्य येईल ? पंचाक्षरी जसा भूतबाधानिवारणाचा विचार करतो, ८५ अथवा रोग असाध्य आहेसें पाहतांच वैद्य जसा निदानींच्या अमृत्यतुल्य दिव्य औषधीची तत्काळ योजना करतो, ८६ त्याप्रमाणें, त्या दोन्ही सैन्यांमध्यें स्थित असलेले भगवान् श्रीकृष्ण विचार करूं लागले कीं, ज्या कारणानें याला शोकमोह उत्पन्न झाले आहेत, ती भ्रांति हा कसा सोडून देईल ? ८७ तें कारण मनांत आणून मग त्यांनीं रोषयुक्त भाषण करण्यास आरंभ केला. ज्याप्रमाणें, आईच्या रागांत गुप्तरूपानें स्नेह असतो, ८८ किंवा कडू औषधाचे अंतर्यामीं अमृतासारखी गोडी असते, ती जरी वरकांतीं दिसत नाहीं तरी परिणामीं दृष्टोत्पत्तीस येते, ८९ त्याप्रमाणें, वरकांतीं क्रोधयुक्त परंतु अंतर्यामीं अतिमधुरत्वानें भरलेला असा अर्जुनास श्रीकृष्णांनीं उपदेश करण्यास आरंभ केला. ९०

श्रीकृष्ण म्हणालेः—ज्याचा शोक करणें योग्य नाहीं त्याचा तूं शोक करतोस, आणि मोठ्या ज्ञानाच्या गोष्टी सांगतोस. जे ज्ञानी आहेत ते मेलेल्या व जिवंत असलेल्या माणसांबद्दल शोक करीत नाहींत ॥ ११ ॥

मग अर्जुनास म्हणालेः—या ठिकाणीं तूं जें काय हें आरंभिलें आहेस, तें आज नवलच दृष्टीस पडलें ! ९१ तूं आपल्याला तर मोठा ज्ञानी म्हणवितोस, पण अज्ञान सोडीत नाहींस; बरें, तुला एखादी गोष्ट शिकवावी म्हटलें, तर तूं नानाप्रकारच्या नीतीच्या गोष्टी सांगतोस. ९२ जन्मांधाला वेड लागल्यावर तो सैरावैरा धावतो, त्यापैकींच तुझें हें शहाणपण दिसतें. ९३ तूं आपल्या स्वतःस न जाणतां कौरवांकरितां शोक करतोस, ह्याबद्दल आम्हांस वारंवार आश्चर्य वाटतें. ९४ तर अर्जुना, तूंच सांग बरें कीं, या विश्वाची जी अनादि रचना ती खोटी असून, या त्रैलोक्याचा पालनकर्ता तूंच आहेस कीं काय ?

१३ क्रोधयुक्त. १४ भरलेलें. १५ व्यासि, भरती. १६ वरवरच. १७ प्रारंभ केला. १८ मध्येंच. १९ अज्ञानपणाला. २० नानाप्रकारची. २१ जन्मांधाला. २२ सैरावैरा. २३ आपल्या स्वतःला. २४ शोक करणें. २५ वारंवार. २६ आधार.

९५ या जगतामध्यें कोणी एक ईश्वर असून त्याच्यापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते असें जे लोक म्हणतात, तें खोटें आहे कीं काय? ९६ आतां मग असें झालें, कीं जन्ममृत्यु तूंच उत्पन्न केलेस, आणि जर तूं मनांत आणिलेंस तरच ते नाश पावतील! ९७ जरी भ्रममूलक अहंकारानें ग्रस्त होऊन या कौरवांचा घात करण्याचें तूं मनांत आणलें नाहींस, तरी हे चिरंजीव होतील का सांग बरें? ९८ किंवा तूंच काय तो एक मारणारा आणि बाकीचे हे सर्व मरणारे अशी भ्रांति चित्तांत येऊं देशील हो! ९९ या सर्व अनादिसिद्ध गोष्टी आपोआप घडताहेत; त्यांबद्दल तूं व्यर्थ शोक कां करतोस मला सांग पाहूं? १०० परंतु मूर्खपणामुळें तुला हें समजत नाहीं; व ज्या गोष्टीचें चिंतन करूं नये त्या गोष्टीचें चिंतन करून उलट आणखी आम्हांलाच शहाणपणाच्या गोष्टी सांगतोस! १०१ जे विचारवंत आहेत, ते जन्म आणि मृत्यु ही भ्रांति आहे असें म्हणून दोहोंचाही शोक करीत नाहींत. २

मी पूर्वी कधीं नव्हतों, किंवा तूंही कधीं नव्हतास, किंवा हे राजेही नव्हते, किंवा आपण सर्व ह्यापुढें (ह्या देहानंतर) कधीं असणार नाहीं, असें नाहीं! ॥ १२ ॥

अर्जुना, आणखी सांगतों, ऐक. तुम्ही, आम्ही व हे सर्व राजे ह्या ठिकाणीं जमले आहेत, ३ ते असेच रहातील किंवा लयाला जातील ही भ्रांति सोडून दिली, म्हणजे ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहींत. ४ उत्पत्ति किंवा नाश जे दिसतात, ते मायेच्या योगानें, एरव्हीं खरोखर आत्मा अविनाशीच आहे. ५ पाणी हालून त्याजवर बुडबुडे दृष्टीस पडतात, तेव्हां त्या ठिकाणीं पाण्याशिवाय काय उत्पन्न झालें म्हणावें? ६ वाऱ्याचें वाहणें नाहींसें झाल्यावर पाणी स्थिर झालें असतां त्या ठिकाणीं पाण्याशिवाय काय लयास गेलें याचा विचार कर. ७

देही-आत्मा, ह्याचा जो हा देह, त्यामध्यें बाल, तरुण व वृद्ध ह्या तीन अवस्था जशा एका देहाचे ठिकाणीं येतात व जातात (परंतु त्या अवस्थांबरोबर देह जात येत नाहीं), तशी आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, असें समजून ज्ञानी त्या देहांतरप्राप्तीबद्दल मोहांत पडत नाहीं ॥ १३ ॥

आणखी असें पहा कीं, शरीर तर एकच असतें, पण वयपरत्वें त्यांत देखील भेद दृष्टीस पडतात हें प्रत्यक्षच प्रमाण आहे. ८ त्याच शरिरावर बालपण आपण पहातों; पुढें तेंच बालपण तारुण्यांत नाहींसें होतें; परंतु त्या प्रत्येकाबरोबर शरीर नाहींसें होत नाहीं. ९ त्याचप्रमाणें, चैतन्याचे ठिकाणीं शरिराचीं रूपांतरें होतात हें जाणणारास भ्रममूलक दुःख होत नाहीं. ११०

अर्जुना, मात्रा म्हणजे इंद्रियें, त्यांचे स्पर्श म्हणजे विषय ह्यांच्याशीं होणारे संबंध शीत, उष्ण, सुख व दुःख देणारे आहेत; ते विषयसंबंध उत्पत्तिनाशरूप आहेत, म्हणून अनित्य आहेत. तर हे भारता, ते मिथ्या समजून सहन कर. ॥ १४ ॥

१ प्राणी. २ उत्पन्न केले. ३ अहंकार. ४ चिरंजीव. ५ नको. ६ विचारवंत. ७ उत्पन्न होणें व मरणें ह्या दोहोंनाही. ८ संपूर्ण. ९ खरोखर. १० परब्रह्म. ११ नाशरहित. १२ पाणी. १३ कोठें. १४ बंद झालें. १५ स्थिर. १६ लय पावलें. १७ वयपरत्वें. १८ बालपण. १९ आत्म्याच्या. २० हीं. २१ भ्रांति.

इंद्रियांचे अधीन झाल्यामुळें हें मनुष्यास समजत नाहीं. इंद्रियांनीं मनुष्याचें अंःतकरण विषयांकडे ओढलें आहे, म्हणून हा भ्रम होतो. ११ इंद्रियांनीं विषय सेवन केले, म्हणजे सुखदुःखें उत्पन्न होतात; व मग तीं सुखदुःखें आपल्यासंबंधानें मनुष्याचें मन भ्रमवितात. १२ ज्या शब्दादिक विषयांच्या ठिकाणीं एक स्थिति कधींच नसते, तेथें वेळेनुसार सुख किंवा दुःख दोन्हीही भासतात. १३ आतां शब्दविषयाची व्याप्ति पहा कीं, कानानीं निंदा ऐकली, तर द्वेष उत्पन्न होतो; आणि त्याच शब्दांनीं स्तुति केलेली ऐकली, तर समाधान उत्पन्न होतें. १४ आतां, मऊपणा व कठिणपणा हे स्पर्श या विषयाचे दोन भेद आहेत; परंतु ते त्वचेच्या ठिकाणीं भासल्यावर सुख व दुःख उत्पन्न होतें. १५ तसेंच, भेसुर आणि सुरेख अशीं दोन लक्षणें रूपविषयाचीं आहेत. पण तीं डोळ्यांनीं पाहिल्यावर दुःखसुख उत्पन्न होतें. १६ त्याचप्रमाणें, गंध विषयाचे सुगंध व दुर्गंध हे दोन भेद आहेत. हे घ्राणेंद्रियद्वारा संतोष व असंतोष उत्पन्न करतात. १७ तद्वतच रसाच्या दोन स्वरूपांपासून प्रीति आणि त्रास हीं उत्पन्न होतात; म्हणून, विषयसंग हाच मुख्य स्वरूपापासून भ्रष्ट करणारा आहे. १८ असें पहा कीं, जे इंद्रियाधीन होतात, त्यांना शीतोष्णांची बाधा होऊन ते आपोआपच सुखदुःखांचे अधीन होतात, १९ इंद्रियांचा स्वतःचाच धर्म असा आहे कीं, या विषयांशिवाय त्यांना जगतांत रम्य असें दुसरें कांहींच वाटत नाहीं. १२० हे विषय म्हटले तर मृगजळ, किंवा स्वप्नांत दिसणारे हत्ती जसे केवळ भासणारे, २१ त्याप्रमाणें अनित्य आहेत पहा ! म्हणून, पार्था, ह्यांची यत्किंचितही संगति न धरतां तूं त्यांचा त्याग कर. २२

हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्याला सुखदुःख समान (मिथ्या) आहे, व जो धैर्ययुक्त आहे, अशा पुरुषाला हे विषयसंबंध बाधा करूं शकत नाहींत. तो पुरुष मोक्षप्राप्तीस योग्य होतो ॥ १५ ॥

जो पुरुष या विषयांच्या स्वाधीन होत नाहीं; त्याला सुख व दुःख हीं दोन्ही प्राप्त होत नाहींत; आणि गर्भवासाची संगति घडत नाहीं (जन्म प्राप्त होत नाहीं). २३ अर्जुना; जो या विषयांच्या पाशांत सांपडत नाहीं, तोच अविनाशी आहे असें समज. २४

जें असत् म्हणजे मिथ्या, तें खरेपणास कधीं यावयाचें नाहीं; आणि जें खरें आहे, त्याचा नाश कधीं व्हावयाचा नाहीं. हा सत् व असत् ह्यांचा परिणाम तत्त्ववेत्त्यांनीं जाणलेला आहे. ॥ १६ ॥

आतां अर्जुना, तुला आणखी एक गोष्ट मी सांगतों; ती विचारवंत लोक ओळखतात. २५ ह्या जगामध्यें सर्वव्यापक असें जें एक गूढ चैतन्य आहे, त्याचा तत्त्वज्ञ लोक सदैव स्वीकार करतात. २६ दूध व पाणी एकत्र मिळविलें असतां ज्याप्रमाणें राजहंस पक्षी तें

प्रकारचा. १३ स्वरूपापासून भ्रष्ट करणारा. १४ अधीन होतात. १५ मृगजळ. १६ दिसणारे. १७ हत्ती. १८ सोडून दे. १९ प्राप्त होत नाहींत. २० स्वाधीन होत नाहीं. २१ जी. २२ जगामध्यें. २३ सर्वव्यापक. २४ ब्रह्मस्वरूप जाणणारे.

वेगळें करतात, २७ अथवा चतुर लोक डाकलग सोनें अग्नींत घालून ताव दिल्यावर शुद्ध करतात, २८ किंवा चातुर्यानें दहीं घुसळल्यानंतर शेवटीं जसें लोणी निघालेलें दृष्टीस पडतें, २९ अथवा कोंडा आणि धान्य हीं एकत्र असून वाऱ्यावर धरून उफणल्यावर ज्याप्रमाणें धान्य खालीं राहून फोल उडून जातें, १३० त्याप्रमाणें विचाराअंतीं प्रपंच सहजच नाहींसा होतो, आणि मग ज्ञानी पुरुषांना विचार करण्याला फक्त तत्त्व अर्थात् ब्रह्मच उरतें. ३१ म्हणून, त्यांची असताचे ठिकाणीं आस्तिक्यबुद्धि नसते; कारण सत् आणि असत् या दोहोंचाही परिणाम त्यांस माहीत असतो. ३२

ज्या चैतन्यानें सर्व जगत् व्यापलें आहे, तें नाश पावणारें नव्हे असें समज; असें नाशरहित चें चैतन्य, त्याचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं ॥ १७ ॥

असें पहा कीं; खऱ्याखोट्याचा विचार जर केला, तर सहजच, भ्रांति ही निस्सार आहे, आणि सार हें स्वभावतःच अविनाशी आहे हें ध्यानांत धर. ३३ ज्यापासून हें त्रैलोक्य झालें आहे, त्यास नांव, रंग, रूप हीं कांहीं चिन्हें नाहींत. ३४ तो सदैव सर्वव्यापक असून जन्ममरणातीत आहे; त्याचा नाश करूं म्हटल्यास तो कधीं सुद्धां होणार नाहीं. ३५

नित्य, अविनाशी आणि ज्याचें मान करतां येत नाहीं अशा आत्म्याचे जे देह, ते नाशवंत आहेत असें ज्ञानी म्हणतात. म्हणून हे भारता, तूं युद्ध कर. ॥ १८ ॥

आणि अर्जुना, शरीरमात्र स्वभावतःच नाशवंत आहे. ह्याकरितां तूं युद्ध कर. ३६

आत्मा मारणारा आहे व आत्मा मरणारा आहे असें जे समजतात, ते दोघेही अज्ञानी आहेत. कारण, हा कोणाकडून मारला जात नाहीं, व कोणास मारीतही नाहीं. ॥ १९ ॥

तूं देहाचा अभिमान धरून व शरिरावर दृष्टि ठेवून मी मारणारा आणि हे कौरव मरणारे असें म्हणत आहेस. ३७ पण अर्जुना, त्यांतील तत्त्वार्थ तुला कळत नाहीं; जर यथार्थ पुसशील, तर तूं मारणारा नव्हेस, व ते मरणारेही नव्हत. ३८

हा आत्मा कधींही उत्पन्न होत नाहीं व कधींही मरत नाहीं; हा मागें जन्म पावला असून पुनः मृत्यु पावणार असेंही नाहीं. कारण हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व अनादि आहे; आणि शरिराचा वध झाला तरी ह्याचा वध होत नाहीं. ॥ २० ॥ पार्था, आत्मा अविनाशी, नित्य, जन्मरहित व विकार न पावणारा आहे असें जो जाणतो, तो पुरुष आत्म्याला कसा कोणाकडून मारवील आणि मारील ! (तर मारणारही नाहीं व मारविणारही नाहीं) ॥२१॥

१ उदकांत. २ दूध. ३ मिळालें. ४ डागलग सोनें. ५ शुद्ध. ६ चतुर. ७ ज्ञानाच्या. ८ बुद्धीनें. ९ घुसळणें. १० लोणी. ११ शेवटीं. १२ पाखडतां. १३ धान्य. १४ फोल. १५ नाहींसें झालें. १६ अशाश्वतांच्या (शरीरादिकांच्या.) १७ त्या ज्ञान्यांना. १८ सत्यभाव. १९ परिणाम. २० परमात्मा व जगत् यांचा. २१ जन्मनाशरहित. २२ शरीरधारी. २३ दृष्टी. २४ ठेवून. २५ यथार्थ, खरोखर.

ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील विषय स्वप्नांतच भासतात, परंतु जागृत झाल्यावर पहावें तों खरोखर कांहींएक नसतें, ३९ त्याप्रमाणें ही माया असून हिच्या भ्रमांत तूं व्यर्थ पडला आहेस. अरे, मनुष्याच्या सांवलीवर शस्त्रप्रहार केला तर तो जसा त्याच्या अंगांत रुमत नाहीं, १४० किंवा पाण्यानें भरलेलें भांडें पालथें केल्यावर त्यांतील सूर्यबिंब नाहींसें झालेलें दिसतें—परंतु त्यामुळें खऱ्या सूर्यावर कांहींएक परिणाम होत नाहीं, ४१ अथवा आकाश हें बांधलेल्या घरांत त्या घराच्या आकृतीचें दिसतें, पण तें घर मोडल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचें मूळ स्वरूपच राहतें, ४२ त्याचप्रमाणें, शरीर नाश पावलें तरी आत्म्याचा नाश होत नाहीं; म्हणून, बाबारे ! तूं नसतीच भ्रांति घेऊन बसूं नको. ४३

जसा पुरुष जुनीं वस्त्रें टाकून नवा घेतो, तसा आत्मा जुनीं शरिरें टाकून नवीं धारण करतो ॥२२॥

मनुष्य ज्याप्रमाणें जुनें झालेलें वस्त्र टाकून नवें धारण करितो, त्याप्रमाणें हा चैतन्यनाथ—आत्मा एक देह टाकून दुसऱ्याचा स्वीकार करतो. ४४

ह्या आत्म्याला शस्त्रें तोडीत नाहींत; ह्याला अग्नि जाळीत नाहीं; ह्याला पाणी भिजवीत नाहीं; व ह्याला वारा सुकवित नाहीं. ॥ २३ ॥ हा आत्मा छिन्न होण्याजोगा नाहीं, हा जाळतां येण्यासारखा नाहीं, भिजविता येण्यासारखा नाहीं, व सुकावितां येण्याजोगा नाहीं; तर नाश न पावणारा, सर्वव्यापी, स्थिर, अचल, आणि त्रिकाल राहणारा असा आहे ॥ २४ ॥

हा आत्मा जन्ममरणरहित असून नित्य शाश्वत आहे; व तो उपाधिरहित असून शुद्ध आहे; म्हणून, ह्याचा शस्त्रादिकांनीं सुद्धां घात होत नाहीं. ४५ हा प्रलयकालच्या पाण्यांत बुडत नाहीं; हा अग्नीपासून जळण्याचा संभव नाहीं; तसेंच वायूचीही याला शुष्क करण्याची शक्ति नाहीं. ४६ म्हणून अर्जुना, हा नित्य, स्थिर व शाश्वत असून सर्व ठिकाणीं पूर्ण भरलेला आहे. ४७

ह्या आत्म्याला आकार नाहीं, (म्हणून) चित्तानें त्याचें चिंतन करतां येत नाहीं; हा विकाररहित आहे असें म्हणतात. ह्यास्तव आत्मा अशा प्रकारचा आहे असें समजल्यावर तुला शोक करणें योग्य नाहीं. ॥२५॥

हा तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें दिसणारा नव्हे; ध्यानाला तर त्याच्या भेटीची उत्कंठा लागलेली असते; ४८ अर्जुना, हा मनास नेहमीं दुर्लभ, साधनानें प्राप्त न होणारा, अनंत व जीवमात्रांत श्रेष्ठ आहे. ४९ हा गुणत्रयापासून वेगळा, अनादि, विकाररहित, आकाराच्या पलीकडला व वस्तुमात्राच्या स्वरूपासारखा आहे. ५० अर्जुना, अशा प्रकारें हा सर्वव्यापी आहे हें तूं जाणलेस, म्हणजे सहज शोकरहित होशील. १५१

आतां, आत्मा नित्य उत्पन्न होतो व नित्य नाश पावतो असें जरी तुझें मत असलें, तरी, अर्जुना, तुला त्याच्याबद्दल असा शोक करणें योग्य नाहीं. ॥ २६ ॥

१ वाटे. २ जागें होऊन. ३ पालथा झाला. ४ प्रतिबिंबरूप. ५ नष्ट झाला. ६ घरांत. ७ पोकळी. ८ आकारास आलें. ९ नाशांत. १० आत्म्याच्या ठिकाणीं. ११ आरोपूं नको. १२ जुनें. १३ नेसावें. १४ दुसऱ्या शरिराला. १५ आत्म्यानें. १६ उत्पत्तिरहित. १७ नित्य असणारा. १८ उपाधिरहित. १९ न बुडे. २० वायूचा. २१ तर्कशास्त्राच्या. २२ प्राप्त. २३ पाररहित. २४ विकार न पावणारा. २५ आकारास.

अथवा, अर्जुना, असें न जाणता हा नाशवंतच आहे असें जरी तूं मानलेंस, तरी देखील तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५२ कारण, गंगेच्या पाण्याचा ओघ ज्याप्रमाणें अखंड आहे, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं नित्य आहेत. ५३ तें गंगचें पाणी उत्पन्न होत असतें, व मध्यें प्रवाहांत वहात असून शेवटीं समुद्रास मिळतें. ५४ त्या आत्म्याला ह्या तिन्ही अवस्था नेहमीं सारख्याच आहेत. प्राणिमात्रास या तिन्ही अवस्था कोणत्याही वेळीं सोडीत नाहीं असें जाण. ५५ म्हणून तुला या सगळ्यांबद्दल शोक करण्याचें कारण नाहीं. या सर्वांचा स्वभावतःच अनादि सृष्टिक्रम चालत आलेला आहे. ५६ हें तुझ्या मनांत येत नसलें, तर प्राणिमात्र जन्ममरणाच्या अधीन आहे, ५७ तर हें जन्ममरण न टळणारें आहें असें समजून तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५८

जो उत्पन्न झाला तो निश्चयेंकरून मरण पावतो, व जो मरतो तो निश्चयेंकरून पुनः जन्म पावतो. ही गोष्ट टाळतां येण्यासारखी नाहीं, म्हणून हिजबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं ॥२७॥

जन्मास आलें तें नाश पावणार, व नाश पावलेलें पुनः जन्मास येणार. हें रहाट-गाडगें सारखें चालू आहे. ५९ अथवा सूर्याचे उदयास्त ज्याप्रमाणें आपोआप निरंतर होत असतात, चुकत नाहींत, त्याप्रमाणें या जगांत जन्ममरण अनिवार आहे. ६० महा-प्रलयकालीं ह्या त्रैलोक्याचाही संहार होतो, तथापि आदि व अंत ह्यांचा कांहीं परिहार होत नाहीं, ६१ अशी जर तुझी समजूत असली, तरी अर्जुना, खेद कां करतोस? आणि समजून उमजून वेडांत कां शिरतोस? ६२ पार्था, कोणत्याही बाजूनें पाहिलें तरी ह्या ठिकाणीं तुला दुःख करण्याचें कारण नाहीं. ६३

हे भारता, हीं सर्व भूतें मुळीं अव्यक्त म्हणजे अस्पष्ट स्थितींत असतात; नंतर मध्यें व्यक्त भावाला येतात; व शेवटीं अव्यक्तांत जातात. तेव्हा त्यांच्याबद्दल शोक कसला करा-वयाचा! ॥ २८ ॥

हे सर्व प्राणी उत्पत्तीपूर्वी निराकार असून, जन्म धारण केल्यावर आकाराला आले. ६४ ते जेथें लय पावतात, तेथेंही ते निःसंशय दुसऱ्या स्थितींत जात नाहींत, तर आपल्या पूर्वस्थितीलाच प्राप्त होतात. ६५ निजलेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें स्वप्न दिसतें, त्याप्रमाणें जन्म व मृत्यु या दोन अवस्थांमध्यें दिसणारे आकार मायेच्या योगानें ब्रह्मस्वरूपावर भासतात. ६६ किंवा उदकाला वाऱ्यानें स्पर्श केल्यावर त्याच्यावर जशा लाटा दिसतात, किंवा आपल्या मनाप्रमाणें दागिना तयार केल्यावर अज्ञानाला ज्याप्रमाणें सुवर्णावर दागिन्याचाच भास होतो, ६७ त्याप्रमाणें सर्व प्राणी मायेनें उत्पन्न झालेले आहेत असें समज. ६८ ज्याप्रमाणें आकाशांत ढग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें, जें मुळांतच नाहीं, त्याजबद्दल तूं

ठिकाण. २१ जीं. २२ हीं. २३ निराकार. २४ आकाराला. २५ निःसंशय. २६ अन्य. २७ दुसरें. २८ जग. २९ आत्म्यावर. ३० वायूनें. ३१ उदक. ३२ भासे. ३३ लाटारूप. ३४ दुसऱ्याच्या इच्छेनें होणारे. ३५ स्पष्ट होणें. ३६ साकार. ३७ पडदा.

का रडतोस? तर अक्षय्य असें जें ब्रह्म त्याजकडे लक्ष दे. ६९ साधूंना त्या ब्रह्माची आवड उत्पन्न झाल्यावर त्यांना विषय सोडून जातात, आणि त्या ब्रह्माकरितां ते वनवासी किंवा वैराग्यसंपन्न होतात; ७० आणि त्यावर दृष्टि ठेवून ब्रह्मचर्यादि व्रतें व तत्वें आचरतात. ७१

कोणी आत्मस्वरूपाला आश्चर्य म्हणून पाहतो, कोणी आश्चर्य म्हणून वर्णन करितो, कोणी आश्चर्य म्हणून ऐकतो, आणि कोणी त्याचे गुणानुवाद ऐकूनही त्याला जाणत नाहीं ॥ २९ ॥

त्या शुद्ध ब्रह्माकडे एकाग्र अंत:करणानें पाहतां पाहतां कित्येकजण अंतर्यामीं निश्चल होऊन सर्व संसार विसरतात, ७२ कित्येक त्याचे गुणानुवाद गातांना चित्तास उपरति उत्पन्न होऊन शेवटीं त्याच्या ठिकाणीं निमग्न होतात, ७३ कोणी त्याचें स्वरूप ऐकूनच शांत होऊन देहाभिमानापासून निवृत्त होतात, आणि कोणी अनुभवानें तद्रूप होतात. ७४ ज्याप्रमाणें नद्यांचे प्रवाह समुद्रास मिळतात, परंतु समुद्रांत न समावतसे होऊन माघारे परतत नाहींत, ७५ त्याप्रमाणें ह्या योग्यांच्या बुद्धि ब्रह्मसाक्षात्काराबरोबर तद्रूप होऊन जातात;—परंतु त्याचा विचार करूनही कोणी पुनर्जन्म पावत नाहींत. ७६

अर्जुना, सर्व देहांत देही जो आत्मा, तो कधींहीं वध पावत नाहीं; म्हणून सर्व भूतांच्याबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ॥ ३० ॥

अर्जुना, सर्वत्र, सर्वांतर्यामीं व्यापलेलें व ज्याचा घात करूं गेलें असतां होत नाहीं असें एक चैतन्यच असून तें जगद्रूप आहे हें लक्षांत ठेव; ७७ ह्याच्यामुळें स्वभावत:च जर सर्व गोष्टींची घडामोड होते, तर मग तूंच सांग कीं, त्याजबद्दल शोक कां करावा? ७८ पार्था, हें एरव्हीं तरी तुझ्या मनास कां येऊं नये हें मला समजत नाहीं; परंतु एकंदरींत हा शोक करणें तुला निंद्य आहे. ७९

अथवा स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही तुला शोक करणें योग्य नाहीं. कारण, धर्मयुद्ध प्राप्त झालें असतां त्याहून क्षत्रियांना दुसरें कांहींही कल्याणकारक नाहीं. ॥ ३१ ॥

अरे, अद्यापि तुला कसा विचार सुचत नाहीं? हें काय तूं घेऊन बसला आहेस? ज्या स्वधर्मानें मनुष्य तरतो, त्याला तर तूं पार विसरलास! ८० असें पाहा कीं, ह्या ठिकाणीं या कौरवांना भलतेंच कांहीं झालें, किंवा तुझें कांहीं कमजास्त झालें, अथवा सगळें जग नाहींसें झालें, ८१ तरी स्वधर्म म्हणून जो आहे, तो कदापि त्याज्य नाहीं; त्याचा त्याग केल्यावर, तुझ्या मनांत जी दया उत्पन्न झाली आहे तिच्यापासून तूं तरला जाशील काय? ८२ अर्जुना, ह्या ठिकाणीं तुझे चित्तांत जी दया उत्पन्न झाली आहे, ती ह्या युद्ध-प्रसंगीं अयोग्य होय. ८३ अरे, असें पहा कीं, गाईचें दूध उत्तम आहे, तरी तें पथ्याला सांगितलें नाहीं, असें असूनही जर तें नवज्वराच्या मनुष्यास दिलें, तर विषवत् होतें;

१४ नद्यांचे प्रवाह. १५ माघारे. १६ (समुद्रांत) न मातां. १७ मिळतांच. १८ पुनर्जन्म. १९ पावत नाहींत. २० जगद्रूप. २१ शोक करावा. २२ मनाला आवडत नाहीं. २३ निंद्य. २४ मरण. २५ प्राप्त झालें. २६ टाकण्यास योग्य. २७ स्नेहयुक्त. २८ अयोग्य. २९ गाईचें दूध.

८४ त्याचप्रमाणें, भलत्यानें भलतेंच आचरण केलें, तर त्याच्या हिताचा नाश होतो. म्हणून तूं आतां सावध हो, ८५ व्यर्थ शोकाकुल होऊं नको; आणि ज्याचें आचरण केलें असतां कोणतेही काळीं दोष घडत नाहीं, त्या आपल्या स्वधर्माकडे लक्ष दे. ८६ ज्याप्रमाणें योग्य मार्गानें चाललें म्हणजे कधींही अपाय घडत नाहीं, किंवा दिव्याच्या उजेडानें चाललें असतां ठेंच लागत नाहीं, ८७ त्याप्रमाणें अर्जुना, जो स्वधर्मानें वागतो, त्याच्या सर्व कामना सहज पूर्ण होतात. ८८ ह्याकरितां, तुम्हां क्षत्रियांना संग्रामावांचून दुसरें कांहीं योग्य नाहीं. ८९ मनांत कपट न धरतां समोरासमोर उभें राहून एकमेकांवर प्रहार करून युद्ध करावें हें प्रत्यक्ष तुला माहीत असून आणखी काय सांगावें ? १९०

पार्था, सहजरीत्या प्राप्त झालेला हा युद्धप्रसंग म्हणजे स्वर्गाचें उघडलेलें द्वारच होय. असलें युद्ध भाग्यशाली क्षत्रियांना प्राप्त होतें. ॥ ३२ ॥

अर्जुना, अरे, हें युद्ध म्हणजे तुमचें पूर्वसुकृत फळलें, किंवा सर्व धर्मांचें निदान तुम्हांला प्राप्त झालें आहे. ९१ अरे, याला काय युद्ध म्हणावें ? तर हा मूर्तिमंत स्वर्गच संग्रामाच्या रूपानें अवतरला आहे ! ९२ किंवा तुझ्या गुणांचा लौकिक ऐकून तुजवर अतिशय आसक्त झाल्यामुळें कीर्तिरूप स्त्री तुला वरण्यास आली आहे ! ९३ क्षत्रियानें पुष्कळ पुण्य करावें, तेव्हां त्याला हा असला युद्धप्रसंग प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणें एखाद्याला मार्गानें जातांना इच्छित फल देणारा चिंतामणि सांपडावा, ९४ किंवा जांभईनें तोंड पसरल्यावर अकस्मात् त्यांत अमृत पडावें, त्याप्रमाणें हा युद्धप्रसंग तुम्हांला प्राप्त झाला आहे ! ९५

असें असतां जर तूं ह्या धर्मयुद्धाचा त्याग करशील, तर इहलोकींची कीर्ति व परलोकाला साधन जो स्वधर्म तो नाहींसा होऊन पापाची जोड करशील ॥ ३३ ॥

आतां, असला हा संग्राम टाकून भलत्या गोष्टीचा शोक करीत बसलास, तर आपली आपणच हानि करून घेतल्यासारखें होईल. ९६ ह्या रणाचे ठिकाणीं जर तूं आज शस्त्र टाकून दिलेंस, तर पूर्वजांनीं जोडून ठेविलेली कीर्ति धालविलीस असें होईल; ९७ इतकेंच नव्हे, तर तुझ्या असलेल्या कीर्तिचाही नाश होईल, व सर्व जग तुझी निंदा करील; आणि मग तुझ्या ठिकाणीं वास्तव्य करण्याकरितां महादोष तुला शोधीत येतील. ९८ ज्याप्रमाणें पतिविरहीत स्त्री सर्वांच्या उपहासास पात्र होते, त्याप्रमाणें स्वधर्मत्याग करणाराची अवस्था होते; ९९ अथवा रणभूमीवर प्रेत पडलें म्हणजे ज्याप्रमाणें चोहोंकडून त्याला गिधाडें फाडतात, त्याप्रमाणें स्वधर्महीन मनुष्याला महादोष जिंकतात. २००

आणखी सर्व लोक निरंतर तुझी अपकीर्ति वर्णन करतील; आणि संभावित पुरुषाला अपकीर्ति ही मरणापेक्षांही अधिक दुःखकर आहे. ३४

---

१८ प्राप्त होतें. १९ सांपडावा. २० इच्छित फल देणारा मणि. २१ अकस्मात्. २२ अमृत. २३ टाकावा. २४ नसतें. २५ हानि करणारा २६ गमावलें. २७ ह्या. २८ असलेली. २९ शोधीत. ३० पतिविरहित. ३१ स्त्री. ३२ तिरस्कार. ३३ प्रेत. ३४ चोहोंकडून. ३५ गिधाडांनीं. ३६ जिंकितात.

म्हणून, जर तूं स्वधर्माचा त्याग करशील, तर तुला पाप लागेल; आणि कल्पातापर्यंतही तो अपयशाचा डाग नाहींसा होणार नाही. १ जोंपर्यंत अपकीर्ति झाली नाहीं, तोंपर्यंतच ज्ञात्यानें जगावें. मग तूंच सांग, कीं आतां येथून कसें परत जावें? २ सदय अंत:करणानें व मत्सररहित असा तूं माघारा फिरशील खरा, परंतु ह्यांना कांहीं ती गोष्ट पटणार नाहीं. ३ हे कौरव तुला चोहींकडून वेढतील, व तुजवर बाणांना मारा करतील; पार्था, मग त्या प्रसंगीं ह्या तुझ्या कनवाळूपणानें कांहीं तुझी सुटका होणार नाहीं. ४ इतकेंही जर कदाचित् मोठ्या कष्टानें येथून तुझी सुटका झाली, तरी तें वांचणें मरणापेक्षांही वाईट आहे. ५

हे सर्व महारथी तूं भयानें रणांतून पळून गेलास असें मानतील. मग, तूं ह्या सर्वांना जो बहुमान्य आहेस, त्या तुला कमीपणा येईल. ३५

आणखी एक गोष्टीचा तूं विचार केला नाहींस; तूं ह्या ठिकाणीं मोठ्या थाटानें युद्धास आला असून जर दयार्द्र होऊन माघारा जाण्यास निघालास, ६ तर अर्जुना, तूंच सांग, कीं तुझें तें दयाळूपण हे दुर्जन वैरी कौरव ह्यांना खरें वाटेल का? ७

तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करून तझे शत्रु न बोलावीं अशीं पुष्कळ दुर्भाषणें तुझ्या संबंधानें बोलतील. ह्यापेक्षां अधिक दु:खकारक तें काय आहे? ॥ ३६ ॥

हे म्हणतील, 'गेलारे गेला! अर्जुन आम्हांस भिऊन पळून गेला?" अरे, असा हा दोष तुझ्यावर राहिलेला चांगला का? ८ धनुर्धरा, पाहिजे तितके सायास करून, किंवा प्रसंगीं प्राणही खर्ची घालून लोक ज्या कीर्तीचें संपादन करितात, ९ ती गगनाप्रमाणें अनुपमेय व निष्प्रतिबंध कीर्ति संपादण्याचा प्रसंग अनायासानें तुला आला आहे. ११० तुझी कीर्ति अमर्याद असून तुझे गुणही उपमारहित आहेत, अशी तिन्ही लोकांत ख्याति आहे. ११ देशांतरींचे राजेरजवाडे स्तुतिपाठक होऊन तुझी कीर्ति गातात, ती ऐकून यमादिक देखील तुला भितात! १२ त्या कीर्तीचा महिमा गंगेच्या पाण्याप्रमाणें निर्मळ व गहन आहे, आणि तो ऐकून जगांतील मोठमोठे योद्धेही स्तब्ध होतात. १३ असा तुझ्या अद्भुत शौर्याचा महिमा ऐकून हे सर्व कौरव आपल्या प्राणांवर उदार झाले आहेत. १४ ज्याप्रमाणें सिंहाची गर्जना ऐकल्याबरोबर उन्मत्त हत्तीलाही प्रलयकाळच ओढवला असें वाटतें, त्याप्रमाणें ह्या सर्व कौरवांस तुझा धाक वाटतो. १५ ज्याप्रमाणें पर्वत वज्राला किंवा सर्प गरुडाला मानतात, त्याप्रमाणें हे कौरव तुला नेहमीं मानतात, १६ तेव्हां आता युद्ध न करतां जर माघारा फिरशील, तर ही तुझी थोरवी नाहींशी होऊन तुला हीनत्व प्राप्त होईल. १७ बरें, पळून जाऊं म्हणशील, तर ते तुला जाऊं देणार नाहींत; तुला धरून आणून तुझी फजिती करतील, आणि तोंडावर तुझी अतिशय निंदा करतील. १८ ते मर्मभेदक शब्द ऐकून अंत:करण विदीर्ण होण्यापेक्षां शौर्यानें कां युद्ध करूं नये? जर ह्यांना तूं जिंकलेंस, तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील, १९

२८ अमर्याद. २९ गहन. ३० महायोद्धे. ३१ तटस्थ, स्तब्ध. ३२ शौर्य ३३ प्रलयकाल. ३४ उन्मत्त हत्तीला. ३५ सर्वांस. ३६ गंभीरता. ३७ नीचपणा. ३८ फजिती. ३९ वर्म. ४० छाती. ४१ शूरपणानें. ४२ पृथ्वीचें राज्य.

युध्दांत मरण पावलास तर स्वर्गप्राप्ति होईल, अथवा युध्दांत जय पावलास तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील, म्हणून अर्जुना, युध्दाविषयीं निश्चय करून ऊठ. ॥ ३७ ॥

अथवा ह्या रणामध्यें युद्ध करतांना तूं मेलास, तर सहज निरामय असें स्वर्गसुख भोगशील. २२० म्हणून अर्जुना, ह्याबद्दल आतां विचार करीत बसूं नको; तर ऊठ, आणि हातांत धनुष्य घेऊन लवकर युद्धास आरंभ कर. २१ हें पहा—स्वधर्माचें आचरण केलें तर असलेले दोष नाश पावतात, असें असून त्याच्यापासून पातक लागेल हा भ्रम तुझ्या मनांत कोठून उत्पन्न झाला? २२ तूंच सांग, कीं नावेंत बसणारा कधीं बुडेल का? त्याचप्रमाणें चांगल्या रस्त्यानें जाणारा कधीं ठेंच लागून पडेल का? परंतु ज्याला चालतां येत नाहीं तो मात्र कदाचित् ठेंच लागून पडण्याचा संभव आहे. २३ दूध प्याल्यानें मरण येणार नाहीं; परंतु तें विषाबरोबर सेवन केल्यास तो सेवन करणारा मरेल; त्याचप्रमाणें, फलाच्या आशेनें स्वधर्माचें आचरण केल्यास मात्र दोष लागतील. २४ म्हणून अर्जुना, निष्काम होऊन क्षत्रियधर्मानें युद्ध कर, म्हणजे पातकाचा लेशही तुला लागणार नाहीं. २५

सुख, दुःख, लाभ, हानि, जय, अपजय हीं सर्व सारखीं मानून मग युद्धास तयार हो. म्हणजे तुला पाप कधींहि लागणार नाहीं. ॥ ३८ ॥

सुख प्राप्त झालें असतां संतोष मानूं नये, दुःख प्राप्त झालें असतां खेद मानूं नये, आणि मनांत लाभालाभ धरूं नयेत. २६ ह्या समरांगणीं आपल्यास जय मिळेल किंवा आपण मरूं, ह्या पुढील गोष्टींचा अगोदर विचार करूं नये. २७ आपण स्वधर्मानें वागत असतांना जें बरें वाईट प्राप्त होईल, तें निमूटपणानें सहन करावें. २८ अशा रीतीनें मनाचा निश्चय केला, म्हणजे सहजच दोष घडत नाहींत; म्हणून तूं निश्चयानें आतां युद्धास आरंभ कर. २९

पार्था, आतांपर्यंत तुला सांख्यबुद्धि (परमार्थशास्त्रांतील ज्ञान) सांगितली. आतां, कर्मयोगाविषयींची जी बुद्धि—जिच्या योगानें कर्मबंध नाहींसा होतो—ती ऐक. ॥ ३९ ॥

येथपर्यंत हा ज्ञानयोग तुला संक्षिप्तपणें सांगितला, आतां बुद्धियोग (कर्माशीं ज्ञानाचा संबंध—कर्मयोग) सांगतों ऐक. २३० अर्जुना, पुरुष बुद्धियोगाला प्राप्त झाला असतां त्याला कर्मबंधाची मुळींच बाधा होत नाहीं. ३१ ज्याप्रमाणें अंगांत वज्रकवच घातलें म्हणजे शस्त्रांची वृष्टि सहन करून विजयी पुरुष सुरक्षित राहतो, ३२

ह्या बुध्दियोगांत आरंभिलेलें कर्म मध्येंच बंद पडलें असतां घडलेलें कर्म नाश पावत नाहीं, व त्याला अडचण किंवा संकट येत नाहीं; आणि या धर्माच्या थोडक्या देखील अनुष्ठानानें मोठ्या भयापासून रक्षण होतें. ॥ ४० ॥

१ नावेंनें. २ ठेंच लागावी, अडखळावें. ३ दुधानें. ४ विषाबरोबर. ५ हेतु धरून. ६ क्षत्रियधर्मानें. ७ खेद मानूं नये. ८ युद्धाचे ठिकाणीं. ९ वागतांना. १० स्वस्थपणानें. ११ ओं ८८. १२ ज्ञानयोग. १३ संक्षेपेंकरून. १४ कर्मयोग. १५ न शके. १६ विजयी. १७ अभाव.

त्याप्रमाणें इहलोकींचें सुख नाहींसें न होतां मोक्ष अंतरत नाहीं. ज्या कर्मयोगांत पूर्वी केलेला आरंभ, खंड पडला असला तरी शाबूत असतो. ३३ कर्माच्या आधारानें वागणूक ठेवावी, परंतु त्या कर्मापासून होणाऱ्या फलाची इच्छा धरूं नये; जसा पंचाक्षरी भूतबाधेपासून बाधा पावत नाहीं, ३४ त्याप्रमाणें, (कर्मफलाच्या ठिकाणीं आसक्ति न ठेवितां निरभिमानबुद्धीनें कर्म करण्याची) सद्बुद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला जन्ममरणाचा उपाधि होत नाहीं. ३५ ज्या बुद्धीला पापपुण्याची बाधा होत नाहीं; जी अतिशय सूक्ष्म असून निश्चल आहे; आणि सत्त्व, रज व तम हे तिन्ही गुण जिच्यांत प्रवेश करीत नाहींत; ३६ अर्जुना, अशी जी सुबुद्धि, ती पुण्याईनें थोडीशी जरी एखाद्याला प्राप्त झाली, तरी ती सर्व संसारभयाचा नाश करिते. ३७

अर्जुना, ह्या कर्मयोगामध्यें निश्चयात्मक बुध्दि एकच आहे, आणि अनिश्चित पुरुषांच्या बुध्दि अनेक भेदांनीं युक्त व अनंत असतात ॥ ४ ॥

ज्याप्रमाणें दिव्याची ज्योत लहान असूनही तिचा प्रकाश मोठा पडतो, त्याप्रमाणें सद्बुद्धि अल्प जरी असली, तरी तिला लहान समजूं नये. ३८ अर्जुना, जे ज्ञानी आहेत ते बहुतकरून हिची इच्छा करतात. ती सद्बुद्धि प्राणिमात्राला दुर्लभ आहे. ३९ ज्याप्रमाणें इतर दगडांसारखे परीस कांहीं पुष्कळ सांपडत नाहींत, अथवा लेशमात्र अमृत प्राप्त होण्यास देखील दैवयोगच लागतो, २४० त्याप्रमाणें, परमेश्वरप्राप्तीतच जिचें पर्यवसान होतें अशी ही सद्बुद्धि फार दुर्लभ आहे. ज्याप्रमाणें गंगेचें पर्यवसान निरंतर समुद्रच आहे, ४१ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जिला ईश्वरप्राप्तीवांचून दुसरी कांहीं प्राप्ति नाहीं, अशी जगतामध्यें एकच बुद्धि आहे. ४२ इजशिवाय इतर बुद्धि त्या दुर्बुद्धि होत; त्यांचे ठिकाणीं विकार उत्पन्न होतात व तेथें अविचारी लोक नेहमीं रमतात. ४३ म्हणून अर्जुना, त्या लोकांना स्वर्ग, संसार आणि नरकावस्था प्राप्त होते; परंतु आत्मसुख कधीं दृष्टीस देखील पडत नाहीं. ४४

अर्जुना, वेदांच्या नुसत्या अर्थवादांच रत झालेले जे अविचारी लोक, कर्मांवांचून दुसरें कांहीं नाहीं, ही अशी पुष्पित (बाह्यतः मनोहर भासणारी) वाणी बोलतात; ॥ ४२ ॥

ते वेदाचे आधारानें बोलून कर्ममार्गाचें श्रेष्ठत्व स्थापन करतात, परंतु त्या कर्मांचे फळावर लोभ ठेवतात. ४५ त्यांचें म्हणणें असें असतें कीं, वारंवार मृत्युलोकीं जन्म घेऊन यज्ञादिक कर्में आचरावीं, व आल्हाददायक असें स्वर्गसुख भोगावें. ४६ अर्जुना, ते दुर्बुद्धि नेहमीं असें म्हणतात कीं, एथें ह्या स्वर्गसुखावांचून निरंतर सुख देणारें असें दुसरें सुखच नाहीं. ४७

ते विषयभोगांविषयीं तत्पर व स्वर्ग मिळावा हाच ज्यांचा हेतु असे पुरुष जन्म व कर्म हीं फळें देणाऱ्या व जींत पुष्कळ कर्में सांगितलीं आहेत अशा वेदवाणीचे आधारानें भोग व ऐश्वर्य ह्यांच्या प्राप्तीकरितां आचरण करतात. ॥ ४३ ॥

हें पहा-ते केवळ उपभोगाच्या ठिकाणीं लक्ष देऊन सकाम कर्में करतात, ४८ व अनेक प्रकारचीं अनुष्ठानें विधियुक्त करून तीं शेवटास नेण्याकरितां फार दक्षतेनें धर्माचरण करतात. ४९

(अशा प्रकारें) भोग व ऐश्वर्य ह्यांचे ठिकाणीं तत्पर, व माझ्या पुष्पित वाणीला ज्यांचें चित्त वश झालें आहे त्यांच्या अंतःकरणांत आत्मतत्त्वविषयक किंवा कर्मयोगविषयक बुद्धि असत नाहीं ॥४४॥

परंतु, अर्जुना, ते एक गोष्ट फार वाईट करतात. ती ही कीं, ते मनामध्यें स्वर्गेच्छा धारण करतात, आणि यज्ञभोक्ता जो ईश्वर त्याला विसरतात. २५० ज्याप्रमाणें कापुराच्या शुभ्र राशीस अग्नि लावून ती व्यर्थ जाळून टाकावी, अथवा मिष्टान्नांत काळकूट विष मिसळावें, ५१ किंवा दैवयोगानें मिळालेल्या अमृताचा कुंभ पायानें पालथा करावा, त्याप्रमाणें फलप्राप्तीचे हेतूनें प्राप्त झालेला धर्म हे लोक वायां दवडतात. ५२ असें पहा कीं, मोठ्या श्रमानें पुण्य संपादन करून मग संसाराची इच्छा कां करावी ? परंतु काय करावें, हें त्या अज्ञानी लोकांना समजत नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें उत्तम स्वयंपाकीण नानातऱ्हेचा चांगला स्वयंपाक तयार करून तें अन्न द्रव्याच्या आशेनें विकते, त्याप्रमाणें अविचारी लोक हे सुखोपभोगासाठीं धर्म गमवितात. ५४ म्हणून पार्था, वेदांतील अर्थवादांत मग्न झालेल्या लोकांच्या मनांत नेहमीं दुर्बुद्धिच वास करिते हें लक्षांत असूं दे. ५५

अर्जुना, वेदांत सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचेंच प्रतिपादन केलें आहे, म्हणून तूं गुणातीत हो; मी व माझें हें द्वंद्व टाकून दे; नित्य शुद्ध सत्त्वगुणानें स्थिर हो; योगक्षेम म्हणजे अन्नवस्त्र कसें मिळेल ह्याची काळजी सोड; आणि आत्मस्वरूपीं चित्त ठेव. ॥ ४५ ॥

तूं निश्चयानें असें समज कीं, वेद हे तीन गुणांनीं (सत्त्व, रज, तम ह्यांनीं) भरलेले आहेत; म्हणून सर्व उपनिषदें ह्यांची सत्त्वगुणामध्यें गणना केली जाते. ५६ धनुर्धरा, बाकीच्यामध्यें कर्म, उपासना इत्यादिकांचें निरूपण केलेलें आहे, ते सर्व रज व तम ह्या गुणांनीं युक्त असून केवळ स्वर्गसूचकच आहेत. ५७ म्हणून तूं असें पक्कें समज कीं, हे सुखदुःखांनाच कारण आहेत; व ह्याकरिता तूं आपलें मन कदाचित् तेथें शिरूं देशील ! तर तसें करूं नको. ५८ तूं ह्या गुणत्रयाची त्रिपुटी टाकून दे, व अहंममता सोडून अंतःकरणांत आत्मसुखाचा विसर पडूं देऊं नको. ५९

अल्प जलसमुदायांत जीं स्नानपानादिक कामें प्रत्येकीं कष्टानें होतात, तीं सर्व मोठ्या जलाशयांत अनायासें होतात. तसें, सर्व वेदांतील कष्टसाध्य जें फल तें ब्रह्मज्ञान्याला अनायासें प्राप्त होतें ॥४६॥

जरी वेदांत पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या असून पुष्कळ प्रकार सुचविले आहेत, तरी ज्यांत आपलें हित आहे तोच मार्ग स्वीकारला पाहिजे. २६० ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर अनेक रस्ते दृष्टीस पडतात; परंतु तितके रस्ते मनुष्य आक्रमूं शकतो काय, सांग बरें ? ६१ अथवा सर्व पृथ्वी उदकमय झाली तरी जसें आपल्या इच्छेपुरतेंच पाणी घेतलें पाहिजे,

१८ गमाविती. १९ वेदांतील अर्थवादांत मग्न झालेले. २० वेष्टित. २१ दुसरें. २२ कदाचित्. २३ सोड. २४ अहंममता. २५ विसंबूं नकें. २६ अनेक. २७ सुचविले. २८ घ्यावें. २९ सूर्य. ३० तितकें.

६२ त्याप्रमाणें, ज्ञानी जे आहेत, ते वेदार्थांचा विचार करून अपेक्षित अशा शाश्वत ब्रह्माचा तेवढा स्वीकार करतात. ६३

अर्जुना, तूं कर्मांचाच अधिकारी आहेस. फलाचा अधिकारी कधींही होऊं नको, व कर्माच्या फलाची इच्छा देखील धारण करूं नको; आणि कर्म करण्याविषयींही तूं आग्रह धरूं नको. ।। ४७ ।।

म्हणून पार्था, ऐक. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहतां तुला स्वकर्मच उचित आहे. ६४ आम्हीं सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तों आमचे मनास असें आलें कीं, तूं आपलें कर्तव्यकर्म सोडूं नये. ६५ पण कर्मफलाची इच्छा न ठेवतां, आणि निषिद्ध कर्मांचा अंगीकार न करतां सत्कर्माचेंच निष्काम आचरण करावें. ६६

हे धनंजया, ईश्वरार्पण बुद्धीनें कर्माचे ठिकाणीं स्थिर होऊन कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान व फलाची इच्छा टाकून कर्म कर. आरंभिलेलें कर्म शेवटास गेलें तरी हर्ष व शोक मानूं नको. सुखदुःखांचे ठिकाणीं समता असणें ह्यालाच योग म्हणतात ।। ४८ ।।

अर्जुना, त्वां योगयुक्त होऊन फलाची इच्छा टाकून द्यावी, व मन लावून कर्मे करावीं. ६७ परंतु आरंभिलेलें कर्म दैवयोगानें पूर्ण झालें, तरी त्याचा संतोष मानूं नये; ६८ किंवा कोणत्याही कारणानें तें कर्म सिद्धीस न जातां तसेंच राहिलें, तरी त्याजबद्दल मनांत असंतोष मानून त्रासूं नये. ६९ कर्म करतांना जर शेवटास गेलें, तर तें खरोखर उपयोगालाच आलें; परंतु कदाचित् विघ्न येऊन अपुरतेंच राहिलें, तरीही तें सफलच झालें असें समज. २७० कारण, असें पहा: जेवढें कर्म घडेल, तेवढें ईश्वराला अर्पण करावें, म्हणजे सहजरीत्या पूर्ण झालें असें समज. ७१ आणखी असें पहा कीं, चांगल्या व वाईट कर्मांचे ठिकाणीं मनोधर्म सारखा राहणें हीच योगस्थिति असें उत्तम लोक म्हणतात. ७२

अर्जुना, ईश्वराला अर्पण करण्याच्या हेतूनें केलेल्या कर्मापेक्षां फलाच्या हेतूनें केलेलें कर्म फार कमी योग्यतेचें आहे. म्हणून बुद्धियोगालाच शरण जा. कर्मांच्या फलाची इच्छा करणारे अतिदीन होत. ।।४९।। बुद्धियोगानें युक्त असा पुरुष, कर्माचें फल जें पापपुण्य त्यापासून ह्या लोकींच मुक्त होतो. म्हणून, समत्वबुद्धियोग साध्य करून घे. कर्मांचें कौशल्य ईश्वराला कर्म अर्पण करण्यांतच आहे।।५०।।

अर्जुना, ज्या ठिकाणीं मन (क्रिया) आणि बुद्धि (ज्ञान) ह्यांचें ऐक्य आहे, त्याच ठिकाणीं चित्ताची समता राहते, आणि तेंच योगाचें सार आहे. ७३ पार्था, - विचारांतीं बुद्धियोयाची व कर्मयोगाची तुलना केली असतां हा (अहंकारयुक्त व फलेच्छासहित) कर्मयोग फार कमी योग्यतेचा आहे. ७४ परंतु त्या कर्मांचेंच आचरण केलें, म्हणजे हा बुद्धियोग साध्य होतो; आणि अशा रीतीनें कर्मसिद्धि झाली म्हणजे त्याला योगस्थिति म्हणतात. ७५ म्हणून अर्जुना, बुद्धियोग हाच पायाशुद्ध आहे, आणि त्याचेच ठिकाणीं तूं आपलें मन लाव; परंतु मनांत फलप्राप्तीची आशा करूं नको. ७६ ज्यांची बुद्धियोगाकडे प्रवृत्ति झाली, तेच पार पडतात; आणि पाप व पुण्य या दोहोंच्या बंधनांतून सुटतात. ७७

खरोखर. १४ राहिलें असतांही. १५ सफळ. १६ जेवढें. १७ उत्पन्न होतें. १८ तेवढें. १९ ईश्वराला. २० चांगलें व वाईट. २१ सारखेंपण. २२ समता. २३ विचार करितां. २४ मानानें. २५ कमी योग्यतेचा. २६ बुद्धियोग. २७ कर्मसिद्धि. २८ बळकट. २९ तिरस्कार. ३० उद्युक्त झालें. ३१ पार.

म्हणून समत्वबुद्धियुक्त असे पुरुष ज्ञानी होऊन, कर्मफलाची आशा सोडून व जन्मबंधापासून मुक्त होऊन सर्व उपद्रवांनीं रहित अशा (परब्रह्म) पदाप्रत पावतात ॥ ५१ ॥

अर्जुना, त्यांनीं जरी कर्में केलीं, तरी तें कर्मांच्या फळांची इच्छा धरीत नाहींत; म्हणून त्यांच्या जन्ममरणाच्या यातायाती चुकतात. ७८ धनुर्धरा, मग बुद्धियोगयुक्त होऊन ब्रह्मानंदानें भरलेलें अविनाशी असें पद ते पावतात. ७९

जेव्हां तुझी बुद्धि मोहरूपी पातक तरून जाईल, तेव्हां तूं ऐकलेलें व ऐकावयाचें ह्यांबद्दल विरक्त होशील ॥ ५२ ॥

जेव्हां तूं ह्या मोहाचा त्याग करशील, तेव्हां त्या स्थितीस पावून मग तुझ्या मनांत वैराग्य उत्पन्न होईल. २८० त्यामुळें, निर्दोष आणि गहन असें जें आत्मज्ञान, तें तुला प्राप्त होईल; आणि मग आपोआप तुझें मन तृप्त होईल; ८१ अशी तुझ्या मनाची स्थिति झाल्यावर मग पुढल्याबद्दल कांहीं विचार करणें किंवा मागील गोष्टी आठवणें हे सर्व प्रकार जागचे जागीं राहतील. ८२.

वेदांतील नानाप्रकारचीं वाक्यें श्रवण करून घोटाळ्यांत पडलेली तुझी बुद्धि जेव्हां आत्म्याचे ठिकाणीं स्थिर होईल, तेव्हां तूं योगाप्रत प्राप्त होशील. ॥ ५३ ॥

इंद्रियांच्या संगतीनें जी बुद्धि चंचल होते, ती आत्मस्वरूपाची प्राप्ति झाल्यावर मग सहज स्थिर होते. ८३ समाधिसुखाचे ठिकाणीं जेव्हां तुझी बुद्धि स्थिर होईल, तेव्हांच तुला सर्व योगस्थिति साधेल. ८४

अर्जुन म्हणालाः— हे केशवा ! ज्याची बुद्धि स्थिर होऊन योगस्थ झाली आहे, त्याला लोकांत काय म्हणतात ? तो बोलतो कसा ? असतो कसा ? आणि चालतो कसा ? ॥ ५४ ॥

त्या वेळीं अर्जुन म्हणालाः—श्रीकृष्णा, कृपानिधे, ह्याजबद्दलचा खुलासा मी जो विचारीन, तो कृपा करून सांगा. ८५ मग श्रीकृष्ण म्हणतात, " अर्जुना, जें तुला संतोषित मनानें योग्य वाटेल तें खुशाल विचार. " ८६ असें म्हटल्यावर अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला, " स्थितप्रज्ञ (ज्याची बुद्धि स्थिर आहे तो) कोणाला म्हणावें, व तो ओळखावा कसा, हें उघड करून सांगा. ८७ ज्याला स्थिरबुद्धि म्हणतात, व जो निरंतर समाधिसुख भोगतो, तो कोणत्या चिन्हांनीं ओळखावा ? ८८ देवा लक्ष्मीपते, तो कोणत्या स्थितींत असतो, व कोणत्या रूपानें वर्तन करतो, हें कृपा करून मला सांगा. " ८९ तेव्हां षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, सर्व गुणांचें अधिष्ठान व परब्रह्मावतार असे भगवान श्रीकृष्ण बोलूं लागले. ॥ २९० ॥

श्रीकृष्ण म्हणालेः—हे अर्जुना, जेव्हां मनांत असलेल्या सर्व वासना अगदीं निःशेष टाकून आत्मसमाधानानें जो आपल्या ठिकाणींच संतुष्ट होईल, तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणावें ॥ ५५ ॥

---

१ शिवत नाहींत. २ जन्ममरणादि येरझारा. ३ ब्रह्मानंदभरित. ४ अविनाशी. ५ तेव्हां. ६ शिरेल. ७ निर्दोष. ८ खोल. ९ तृप्त. १० आपोआप. ११ राहील. १२ विस्तार, चंचल. १३ पुनः. १४ चांगलें. १५ संतोषानें १६ म्हणावें. १७ म्हणतात. १८ भोगतो. १९ रममाण होतो, वर्तन करतो. २० अवतार. २१ ऐश्वर्य, धर्म, यश, लक्ष्मी, ज्ञान आणि वैराग्य ह्या सहा गुणांचा आधार.

श्रीभगवान म्हणतातः—अर्जुना, ऐक; मनांतील जी बलवत्तर इच्छा, ती आत्मसुखाला विघ्न आणते. ९१ जो सर्वदा तृप्त असून ज्याचें अंतःकरण आत्मज्ञानानें भरलेलें आहे, आणि ज्याच्या संगतीनें विषयांमध्यें पतन घडतें ९२ त्या कामाची ज्याच्या मनांतून पूर्ण निवृत्ति होऊन ज्याचें मन आत्मसंतोषांत म्हणजे स्वानंदांत रममाण असतें, तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें जाणावें. ९३

ज्याचें मन दुःखप्राप्तीनें खेद पावत नाहीं, व सुखाविषयीं ज्याला इच्छा नाहीं, म्हणून काम, क्रोध व भय हे विकार ज्याच्या अंतःकरणांतून गेलेले आहेत, असा जो मुनि त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात ॥ ५६ ॥

नानाप्रकारचीं दुःखें प्राप्त झालीं असतां ज्याच्या मनांत त्रास उत्पन्न होत नाहीं, आणि जो सुखाच्या प्राप्तीकरतां झटत नाहीं; ९४ अर्जुना, त्या सत्पुरुषाचे अंतःकरणांतून कामक्रोध सहज नाहींतसे झालेले असतात, व त्या पूर्णावस्थेस पोहोंचलेल्या पुरुषास भयाचें नांव देखील माहीत नसतें, ९५ अशा प्रकारें संसार सोडून देऊन जो केवळ भेदरहित झालेला असतो, तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें समजावें. ९६

सर्व विषयांविषयीं ज्याचें ममत्व नष्ट झालें आहे, व ज्याला चांगलें अगर वाईट विषय प्राप्त झाले तरी त्यांपासून सुख किंवा दुःख होत नाहीं, त्याचीच बुद्धि स्थिर झाली असें समजावें. ॥ ५७ ॥

पौर्णिमेचा चंद्र जसा चांगल्या किंवा वाईट लोकांस सारखा प्रकाश देतो, तसा जो सर्वांशीं सदैव सारखें वर्तन ठेवितो; ९७ त्याप्रमाणेंच, अखंड समता आणि प्राणिमात्राविषयीं सदयता असून ज्याच्या चित्ताची स्थिति कधींही पालटत नाहीं; ९८ कांहीं चांगलें प्राप्त झालें तरी त्याच्या संतोषानें ज्याला गर्व होत नाहीं, व वाईट गोष्टीपासून ज्याला दुःख होत नाहीं, ९९ असा जो हर्षशोकरहित असून नेहमीं आत्मविचारांत निमग्न असतो, तोच अर्जुना, स्थिरबुद्धि असें जाण. ३००

ज्याप्रमाणें कांसव आपले अवयव आपले इच्छेप्रमाणें आवरून घेतें, त्याप्रमाणें सर्व विषयांपासून इंद्रियें माघारीं ओढून आपले ताब्यांत जेव्हां ठेवतो, तेव्हां त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें म्हणावें. ५८

किंवा, कांसव आनंदांत असतां आपले हातपाय पसरतें, अथवा हवें असल्यास आपलें आपण आवरून धरतें; १ त्याप्रमाणें ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन होऊन तो जें म्हणेल तें करतात, त्याची बुद्धि स्थिरता पावली असें समज. २

आहार न करणाऱ्या पुरुषाचे विषय नाहींतसे होऊन त्यांचे ठिकाणीं फक्त प्रीति उरते, आणि ती प्रीतिही ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यावर नाहींशी होते. ॥ ५९ ॥

अर्जुना, आणखी एक गंमत तुला सांगतों, ऐक. जे साधक नियमांच्या योगानें विषयांचा त्याग करून ३ श्रोत्रादि इंद्रियांचें आकलन करितात, परंतु जिव्हेचा निग्रह करीत नाहींत, ते नानातऱ्हेनें ह्या विषयांमध्यें गुरफटले जातात. ४ एखाद्या वृक्षाचे वरचेवरचे

---

२० पावत नाहीं. २१ दुःखाला. २२ हर्ष २३ स्थिर बुद्धीचा. २४ कांसव. २५ आनंदांत असतां. २६ अवयव. २७ स्वाधीन. २८ मुमुक्षु. २९ जिभेचा, भोजनाचा. ३० हजारों प्रकारांनीं. ३१ वेढले जातात. ३२ खुडावी.

शेंडे खुडले आणि मुळाशीं पाणी घातलें, तर त्या वृक्षाचा नाश कसा होईल ? ५ तो जसा उदकाच्या बळानें आडवा फुटतो, त्याप्रमाणें ह्या रसनेच्या द्वारें अंतःकरणांत विषय अधिकाधिकच पुष्ट होतात; ६ इतर इंद्रियांचे विषय कमी केले असतां कमी होतात; पण त्याच प्रमाणानें जिव्हेचा विषय हट्टानें कमी करतां येत नाहीं; कारण, तें जीवन आहे; त्याशिवाय हें शरीर चालावयाचें नाहीं. ७ परंतु अर्जुना, साधक जेव्हां परब्रह्माचा अनुभव घेतो, तेव्हां रसनेचें सहज नियमन होऊं शकतें. ८ ज्या वेळीं, आपण ब्रह्म आहों असा मनुष्यास अनुभव येतो, त्या वेळीं शरिराचे व्यवहार बंद होऊन इंद्रियें विषयांना विसरून जातात. ९

अर्जुना, हीं बलवान इंद्रियें, मनुष्य विद्वान असून इंद्रियनिग्रह करण्याचा प्रयत्न करीत असला तरी त्याचें मन बलात्कारानें आपल्याकडे ओढून घेतात. ॥ ६० ॥

एरवीं अर्जुना, ह्यांना जिंकण्याबद्दल जे निरंतर यत्न करतात, त्यांच्या देखील हीं अधीन होत नाहींत. ३१० जो आपल्या सभोंवतीं अभ्यासाची गस्त ठेवून यमनियमांचें कुंपण करितो, आणि मन सदा मुठींत बाळगतो, ११ त्याला सुद्धां हीं इंद्रियें व्याकुळ करून टाकतात, असा ह्या इंद्रियांचा प्रताप आहे. ज्याप्रमाणें मांत्रिकाला जखीण भुलवून टाकते, १२ त्याप्रमाणें हे विषय ऋद्धिसिद्धींच्या रूपानें योग्याला प्राप्त होतात, व मग इंद्रियद्वारा योग्याचें मन भ्रष्ट करतात. १३ अशा संधींत जर मन सांपडलें, तर अभ्यास जागच्या जागीं रहातो. अशी ह्या इंद्रियांची शक्ति आहे ! १४

म्हणून तीं सर्व इंद्रियें आपल्या ताब्यांत ठेवून ज्ञानी पुरुषानें माझ्याकडेच आपलें मन स्थिर करावें. ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन असतात, तो निश्चल बुद्धीचा असें समजावें ॥ ६१ ॥

म्हणून पार्था, सर्व विषयांचे ठिकाणची इच्छा सोडून इंद्रियांना जो जिंकतो, १५ व ज्याचें अंतःकरण विषयांच्या सुखानें लाचावलें जात नाहीं, तोच योगनिष्ठा प्राप्त होण्यास योग्य असें जाण. १६ कारण तो नेहमीं आत्मबोधानें युक्त होऊन राहतो, व तो अंतःकरणांत मला कधीं विसरत नाहीं. १७ जरी कोणी बाहेरचे विषय सोडून कर्मेंद्रियांना आवरून धरून स्वस्थ बसला, व त्यानें मनांत जरी विषयांची इच्छा केली, तथापि तो जन्ममरणाचे फेऱ्यांतून सुटला असें म्हणतां येत नाहीं. १८ विष हें सेवन करतेवेळीं जरी थोडें असलें तरी, तें ज्याप्रमाणें शरिरांत पसरून जिवाचा निःसंशय नाश करितें, १९ त्याप्रमाणें, मनांत विषयांची थोडी जरी इच्छा राहिली, तरी ती सर्व विचारसमूहाचा घात करिते ! ३२०

विषयांचें चिंतन करणाऱ्या पुरुषाचे ठिकाणीं विषयाची आसक्ति (प्रीति) उत्पन्न होते. प्रीतीमुळें काम (प्रबल इच्छा) उत्पन्न होतो. त्या इच्छेच्या आड कोणीं आलें असतां क्रोध, क्रोधापासून मूर्खपणा, मूर्खपणापासून स्मृतिनाश, स्मृतिनाशापासून बुद्धिनाश, व बुद्धिनाशामुळें पुरुषाचा सर्वस्वी नाश होतो ! ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

---

१७ केले जातात. १८ व्याकुळ. १९ जखीण. २० स्तब्ध राहतें. २१ संहार करतो. २२ लाचावलें जात नाहीं. २३ विसरत नाहीं. २४ सर्व. २५ अल्पस्वल्प. २६ निःशेष. २७ विचारसमूह.

अंतःकरणांत विषयांची नुसती आठवण झाली, तरी विरक्ताला देखील त्याविषयीं प्रीति उत्पन्न होते, आणि ह्या प्रीतीच्या योगानें मूर्तिमंत काम प्रगट होतो. २१ काम उत्पन्न झाला, कीं त्या ठिकाणीं आधीं क्रोध आलेलाच, व क्रोधामध्यें अविचार आपला ठेवलेलाच असावयाचा ! २२ ज्याप्रमाणें दिव्याची जोत वाऱ्यानें नाहींशी होते, त्याप्रमाणें अविचारामुळें स्मृति नाश पावते. २३ संध्याकाळ होतांच रात्र जशी सूर्यतेजाला गिळून टाकते, त्याप्रमाणें स्मृतीचा भ्रंश झाल्यावर मनुष्याची दशा होते. २४ मग अज्ञानामुळें त्याची बुद्धि केवळ अंधळी होऊन तो सर्व गोष्टींस आंचवतो, आणि त्याला कांहीं सुचेनासें होतें. २५ जन्मांधाला पळण्याचा प्रसंग आल्यावर तो जसा दीन होऊन सैरावैरा धावूं लागतो, त्याप्रमाणें अर्जुना, बुद्धीला भ्रमण होतें. २६ अशा रीतीनें बुद्धीला भ्रंश झाला म्हणजे बुद्धि घोंटाळ्यांत पडते, आणि मग सर्व ज्ञान नष्ट होतें. २७ शरिरांतील प्राण निघून गेला म्हणजे जसा देह प्रेतरूपी होतो, त्याप्रमाणें, बुद्धि नष्ट झाल्यावर जिवाची स्थिति होते. २८ म्हणून अर्जुना, ऐक: इंधनाला ठिणगी लागून ती भडकली म्हणजे जशी त्रिभुवनाला देखील पुरते, २९ त्याप्रमाणें अंतःकरणांत यत्किंचित् जरी विषयांचें स्मरण झालें, तरी एवढा हा अनर्थ ओढवतो ! ३३०

प्रीति व द्वेष टाकून ज्यानें आपलीं इंद्रियें आपल्या अधीन ठेविलीं आहेत, त्यानें विषयांचें जरी सेवन केलें तरी त्याचे अंतःकरणाची प्रसन्नता बिघडत नाहीं. ॥ ६४ ॥

म्हणून, मनांतून सर्व विषय काढून टाकावे; म्हणजे राग, प्रीति आणि द्वेष (अप्रीति) हे आपोआप नाहींतसे होतात. ३१ पार्था, आणखी तुला सांगतों कीं, राग व द्वेष नाहींतसे झाल्यावर जरी इंद्रियें विषयांचे ठिकाणीं रममाण झालीं, तरी ते विषय बाधक होत नाहींत. ३२ ज्याप्रमाणें, आकाशांतून सूर्य हा आपल्या किरणरूपी हातांनीं जगतांतील वस्तूंना स्पर्श करतो, परंतु त्यांच्या संसर्गदोषानें लिप्त होतो कीं काय ? (नाहीं.) ३३ त्याप्रमाणें, जो विषयांचे ठिकाणीं उदासीन, आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं निमग्न, व कामक्रोधांपासून अलिप्त असतो, ३४ आणि, अर्जुना, जो विषयामध्यें आपल्या स्वरूपाशिवाय दुसरें कांहींच पहात नाहीं, त्याला विषय कसले ? आणि बाधणार तरी कोणाला ? ३५ जर पाण्यांत पाणी बुडेल, किंवा अग्नीनें अग्नि जळेल, तर मात्र तो परिपूर्णत्वास पावलेला पुरुष विषयांचे संगतीनें बुडेल. ३६ अशा प्रकारें, जो आपण स्वतःच सर्वरूप होऊन राहतो, तोच अचलप्रज्ञ (स्थिरबुद्धि) असें निभ्रांत समज. ३७

चित्ताला प्रसन्नता प्राप्त झाली म्हणजे सर्व दुःखांचा नाश होतो, आणि प्रसन्नचित्त झालेल्याची बुद्धि लवकर आत्म्याचे ठिकाणीं स्थिर होते ॥ ६५ ॥

असें पहा कीं, ज्या ठिकाणीं मनाची पूर्ण शांति आहे, तेथें या सर्व संसारदुःखांचा प्रवेश होत नाहीं. ३८ ज्याचे उदरांतच अमृताचा झरा उत्पन्न झाला आहे, त्याला जशी

---

२३ अनर्थ. २४ शोधीत येतो. २५ मनापापासून. २६ प्रीति. २७ किरणांनीं. २८ लिप्त होतो. २९ विषयांचे ठिकाणीं. ३० ब्रह्मरस. ३१ परिपूर्ण. ३२ रीहत. ३३ बुडेल. ३४ सर्व. ३५ बुद्धि. ३६ प्रवेश करणें. ३७ झरा. ३८ उदर. ३९ भय.

तहानभुकेची कांहींच पीडा होत नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, ज्याचें हृदय प्रसन्न आहे, त्याला दुःख कसलें? आणि तें होणार तरी कोठून? त्याची बुद्धि आपोआपच ईश्वरस्वरूपीं जडून राहते. ३४० ज्याप्रमाणें निवाऱ्यांतील दिव्याची जोत मुळींच कधींही हालत नाहीं, त्याप्रमाणें जो स्थिरबुद्धि आहे, तो आत्मस्वरूपसमाधीमध्यें निश्चलपणें रत असतो. ४१

ज्याचें अंतःकरण स्वस्थ नसतें, त्याला आत्मज्ञानाची बुद्धि नाहीं; ज्याला ध्यान नाहीं त्याला शांति नाहीं; व ज्याला शांति नाहीं त्याला सुख कोठून असणार? ॥ ६६ ॥

ह्या योगयुक्तीचा विचार ज्याचे अंतःकरणांत नाहीं, त्याला शब्दादिक विषय आपले पाशांत गोंवून घेतात. ४२ पार्था, त्याच्या बुद्धीला कधींही स्थिरता नसते, व तिचे प्राप्तीविषयीं त्याचे अंतःकरणांत इच्छाही उत्पन्न होत नाहीं. ४३ अर्जुना, स्थिरपणाची भावना त्याचे अंतःकरणांत मुळींच जर उत्पन्न होत नाहीं, तर त्याला शांति कशाची प्राप्त होणार? ४४ पाप्याकडे मोक्ष जसा ढुंकूनही पहात नाहीं, त्याप्रमाणें जेथें शांतीचा लेशही नाहीं, तेथें सुख हें चुकून देखील जात नाहीं. ४५ हें पहा, जर विस्तवांत घातलेलीं धान्याचीं बीजें उगवलीं, तरच शांतिहीन मनुष्याला सुखप्राप्ति घडूं शकेल. ४६ म्हणून, मनाचा अनियमितपणा हेंच दुःखाचें कारण आहे; ह्याकरितां इंद्रियनिग्रह करणें हेंच उत्तम. ४७

ज्याचें मन इंद्रियांच्या संगतीनें त्यांचे मागोमाग जातें, तें मन, जशी समुद्रांत असलेली नाव प्रतिकूल वाऱ्यानें बुडते, तसें बुद्धीस हरण करतें. ॥ ६७ ॥

जे पुरुष इंद्रियांचे इच्छेप्रमाणें वागतात, ते, ह्या विषयरूप सागरांतून आपण तरलों आहों असें समजत असले तरी खरोखर तरत नाहींत. ४८ ज्याप्रमाणें एखादी नाव तीराजवळ आली असून जर वादळ उत्पन्न झालें तर चुकवून आलेल्या अपायांत फिरून सांपडते, ४९ त्याप्रमाणें, सिद्ध पुरुषानें जरी इंद्रियांचें कौतुकानें लालन केलें तरी तो संसारदुःखांनीं व्यापिला जातो, असें समज. ३५०

म्हणून, हे महाबाहो अर्जुना, इंद्रियांचे अर्थ जे विषय त्यांपासून इंद्रियें सर्वप्रकारेंकरून जो आवरून धरतो, त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें समज. ॥ ६८ ॥

म्हणून धनंजया, आपलीं इंद्रियें आपल्या अधीन झालीं म्हणजे मग ह्यापेक्षा अधिक सार्थक तें काय आहे? ५१ पहा कीं—ज्याप्रमाणें कांसव आपले पसरलेले अवयव स्वेच्छेनें स्वतःच आवरतें, ५२ त्याप्रमाणें, ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन असून तो म्हणेल त्याप्रमाणें करतात, त्याचीच बुद्धि स्थिरत्वाप्रत पावली असें समज. ५३ अर्जुना, आतां ज्ञान्यास ओळखण्याची आणखी एक सूक्ष्म खूण तुला सांगतों, ती ऐक. ५४

स्वरूपाविषयीं अज्ञान हीच रात्र. त्या रात्रीचे समयीं योगी पुरुष जागा असतो, व स्वरूपानुभवरूप जागृति भोगतो; आणि ज्या स्वरूपाज्ञानरूप रात्रीचे ठिकाणीं सर्व भूतें सत्यबुद्धीनें जागीं असतात, त्या संसाराविषयीं योगी पुरुषाला रात्र झालेली असते! ॥ ६९ ॥

---

१३ शांति नसणाऱ्यास. १४ अनियमितपणा. १५ निग्रह. १६ तीरास. १७ प्राप्त. १८ भोंवरा, वादळ. १९ पुनः. २० अपाय. २१ सिद्ध, कृतार्थ. २२ पोशिलीं. २३ ओढला. २४ संसारसंबंधीं. २५ आपणांस. २६ स्वाधीन. २७ सुखावलेला. २८ वश, स्वाधीन. २९ ज्ञान्याचें.

सर्व प्राण्यांस अज्ञात असलेल्या आत्मस्वरूपाविषयीं ज्याला पूर्ण ज्ञान आहे, आणि ज्याविषयीं प्राणिमात्र जागे आहेत त्या विषयसुखाचे ठिकाणीं जो निजलेला आहे, ५५ तोच अर्जुना, उपाधिरहित, स्थिरबुद्धि आणि गंभीर असा सत्पुरुष आहे असें समज. ५६

वरचेवर पाण्यानें भरणाऱ्या व मर्यादा न सोडणाऱ्या समुद्रांत जशा सर्व नद्या वगैरे येऊन मिळतात, तसें, जो निष्काम असून सर्व काम ज्याचे ठिकाणीं प्रवेश करितात, त्याला शांति मिळते; परंतु जो कामाची इच्छा करतो त्याला शांति मिळत नाहीं. ॥ ७० ॥

पार्था, आणखी एका पर्यायानें तो स्थितप्रज्ञ मनुष्य ओळखतां येतो, तो कोणता तो ऐक. समुद्राचे ठिकाणीं जशी निरंतर परिपूर्णता असते, तशी ह्या पुरुषाचे ठिकाणीं असते. ५७ जरी समुद्रास पावसाळ्यांत नद्याचे प्रवाह भरपूर येऊन मिळतात, तरी तो किंचित्‌ही अधिक न होतां आपली मर्यादा उल्लंघन करीत नाहीं; ५८ किंवा, अर्जुना, उन्हाळ्यांत सर्व नद्यांचें पाणी जरी आटलें तरी तो समुद्र ज्याप्रमाणें कमी होत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्यानें तो पुरुष उल्हास पावत नाहीं, आणि प्रसन्न न झाल्या तरी असंतुष्ट होत नाहीं. ३६० पहा कीं, सूर्याचे घरीं दिव्याचे जोतीचा प्रकाश केला तरच उजेड पडतो, किंवा तो न लावला तर त्याला अंधारांत कोंडून बसावें लागतें काय ? ६१ त्याप्रमाणें, त्या पुरुषाच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि आल्या काय व गेल्या काय, त्याची आठवण सुद्धां त्याला होत नाहीं. कारण, त्याचें अंतःकरण महासुखांत निमग्न असतें. ६२ जो आपल्या घराच्या सौंदर्यापुढें इंद्रभुवनाला सुद्धां तुच्छ मानतो, त्याला भिल्लांच्या पालांपासून कसें समाधान होणार ? ६३ जो अमृताला देखील नांवें ठेवितो तो जसा कांजी पीत नाहीं, तसा आत्मज्ञानी ऋद्धिसिद्धींचा उपभोग घेत नाहीं. ६४ अर्जुना, ही एक मोठी आश्चर्यकारक गोष्ट आहे कीं, ज्या ठिकाणीं स्वर्गसुखाची सुद्धां गणती नाहीं, त्याला यःकश्चित् ऋद्धिसिद्धींनीं मोह घालण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे काय ? ६५

जो पुरुष सर्व कामवासनांचा त्याग करून, निस्पृह होऊन आणि मी व माझें हें द्वंद्व टाकून असतो, त्यालाच शांतिसुख प्राप्त होतें. ॥ ७१ ॥

ह्याप्रमाणें आत्मबोधानें संतोष पावलेला आणि परमानंदांत निमग्न झालेला तोच खरा स्थिरबुद्धि असें तूं समज. ६६ तो मीपणा दवडून, सर्व विषय सोडून, जगदाकार होऊन जगांत संचरतो. ६७

अर्जुना, ह्याच स्थितीला ब्रह्मस्थिति (सर्व कर्म सोडून ब्रह्मरूपानें असणें) म्हणतात. ही प्राप्त झाली असतां प्राणी मोह पावत नाहीं. ह्या स्थितींत असून मरण आलें तरीही तो शांत असें जें ब्रह्म त्याला प्राप्त होतो. ॥ ७२ ॥

---

१५ आठवण. १६ घराच्या शोभेनें. १७ तुच्छ. १८ पालें (कोल्हाट्यांचीं घरें). १९ नांव, दोष. २० पर्वा, गणना. २१ अल्प, साधारण. २२ पोसला, पुष्ट झाला. २३ स्थिरबुद्धि. २४ फिरे.

अशी निःसीम ब्रह्मस्थिति जे निष्काम पुरुष अनुभवितात, ते अनायासेंच परब्रह्मास (आत्मस्वरूपास) जाऊन मिळतात. ६८ ज्ञानस्वरूपीं मिळाल्यावर ज्या ब्रह्मस्थितीनें देहांतींची व्याकुळता (भ्रांति) त्यांच्या चित्ताच्या आड येऊं शकत नाहीं, ६९ संजय धृतराष्ट्रास म्हणतो, राजा, तीच ही स्थिति श्रीकृष्णांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितली. ३७० असें श्रीकृष्णाचें बोलणें ऐकल्यावर अर्जुन मनांत म्हणाला कीं, ही युक्ति आतां आमच्या बरी पथ्यावर पडली ! ७१ जर सर्व कर्मांचा देवांनीं निषेध केला, तर त्या निषेधानें मी युद्ध करावें असें देवांचें म्हणणें सहज बाजूस राहतें. ७२ ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णांचें भाषण ऐकून अर्जुन आपले मनांत फार हर्षित झाला. आतां तो शंका घेऊन पुढें गहन प्रश्न करील. ७३ तो संवाद फार सुरस असून सर्व धर्मांचें उत्पत्तिस्थान अथवा अमर्याद विचारामृतसमुद्रच आहे. ७४ त्या संवादाचें निरूपण जगदीश्वर स्वतः करतील, व ती गोष्ट निवृत्तिदास जे ज्ञानदेव ते सांगतील. ३७५

ज्ञानेश्वरी

अध्याय तिसरा

अर्जुन म्हणाला:—हे जनार्दना, केशवा, कर्मयोगापेक्षां बुद्धियोग श्रेष्ठ आहे असें जर तुझें मत आहे, तर मग हे केशवा, मला हिंसक कर्माचे ठिकाणीं कां प्रवृत्त करीत आहेस ? ॥ १ ॥

मग अर्जुन म्हणाला:—देवा कृपानिधे, तुम्हीं जें बोललां, तें मीं लक्षपूर्वक ऐकलें. १ त्यावरून पाहतां, कर्म आणि कर्ता हीं उरतच नाहींत. श्रीअनंता, हेंच जर आपलें निश्चित मत असेल, २ तर मग हृषीकेशा, 'पार्था, तूं संग्राम कर' असें मला कां सांगतां ? ह्या भयंकर कर्मांत मला घालतांना तुम्हांला संकोच कसा वाटत नाहीं ? ३ हें पहा—सर्व कर्मांचा तुम्ही निषेध करतां, तर मग माझ्या हातून असलें हिंसक कर्म कां करवितां ? ४ तर हृषीकेशा, ह्याचा आपणच विचार करा कीं, आपण कर्ममार्गाला इतका मान देऊन माझ्या हातून ही भयंकर हिंसा करवीत आहां ! ५

ह्या आपल्या जणूं काय घोंटाळ्याच्या बोलण्यानें तूं माझ्या मनाला भ्रम उत्पन्न करीत आहेस; तेव्हां तूं असें एक निश्चित सांग कीं, ज्याच्या योगानें मी आपलें कल्याण करून घेईन ॥२॥

देवा, तुम्हीच जर असें बोलूं लागलां, तर आम्हीं अज्ञान्यांनीं काय करावें ? तर आतां विचाराची गोष्ट संपलीच असें म्हटलें पाहिजे. ६ अज्ञान घालविण्याकरितां जर असा संदिग्ध उपदेश कराल, तर ह्याहून भ्रम निराळा कोणता ? आतां आमची आत्मबोधाची इच्छा पूर्ण झाली म्हणावयाची ! ७ मला सांगा कीं, वैद्य हा रोग्याची प्रकृति पाहून त्यावर पथ्याची योजना करून गेल्यावर जर आपण होऊनच औषधांत विष घालील, तर रोग्यानें जगावें कसें ? ८ ज्याप्रमाणें अंधळ्यास आडवाटेला लावावें, किंवा माकडाला मद्य पाजावें, तसा आपला हा उत्तम उपदेश आम्हांस चांगलाच फळला ! ९ श्रीकृष्णा, मला आधींच कांहीं समजत नाहीं; त्यांतून मी ह्या मोहानें ग्रस्त झालों आहें; म्हणून तुम्हांला विचाराची गोष्ट पुसली, १० तों तुमचें आपलें एकेक नवलच ! तुमच्या उपदेशांत साराच घोंटाळा ! तर शरणागताशीं असें कां वागावयाचें ? ११ आम्हीं कायावाचामनेंकरून आपल्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवावा, आणि तुम्हीच जर असें करूं लागलां, तर मग आटोपलेंच म्हणावयाचें ! १२ अर्जुन म्हणतो, "आतां अशा प्रकारें जर आपण

---

१४ वांचेल. १५ घालवावें. १६ आडमार्गाला. १७ मद्यादि कैफी पदार्थ. १८ सुरेख, आवडता. १९ प्राप्त झाला. २० ग्रस्त झालों. २१ भ्रांतीनें. २२ विचार. २३ नवल, मजा. २४ गुंतागुंत. २५ शरणागतास. २६ आश्रय करावा.

बोध करीत असलां, तर मग आमचें चांगलेंच करीत आहां ! १३ तर आतां ज्ञानाची आशा कशाला पाहिजे ? ज्ञान संपादन करण्याची हौस संपली; परंतु उलटें एक असें झालें कीं, माझ्या मनाची स्थिरता जाऊन तें जास्त घोंटाळ्यांत मात्र पडलें ! १४ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णा, तुमची लीला आम्ही कांहीं जाणूं शकत नाहीं. ह्या उपदेशाच्या मिषानें जर आपण माझें मन पहात असाल तर कोण जाणे ! १५ किंवा मला फसवीत आहां, का गूढार्थानें ब्रह्मस्वरूप सांगत आहां ? ह्याचें अनुमान करतां, खरें कांहींच कळत नाहीं. १६ म्हणून देवा, ऐका. हा गूढार्थ न सांगतां, जो कांहीं आपला विचार असेल तो स्पष्ट सांगा. १७ श्रीकृष्णा, मी अतिशय मंदबुद्धि आहें, तेव्हां अशा मलाही चांगलें समजेल, असें एक निश्चयात्मक बोलणें आपण बोला. १८ असें पहा— औषध देऊन रोग तर नाहींसा व्हावा, परंतु तें औषध मधुर व रुचकर असावें; १९ त्याचप्रमाणें, सर्व अर्थानें परिपूर्ण व (आचरण्यास) योग्य असें तत्त्व आपण सांगा; पण ज्या रीतीनें माझ्या मनाला त्याचा पूर्ण बोध होईल, त्या रीतीनें सांगा. २० देवा, तुमच्यासारखा गुरु मला मिळाला असतां आज मी आपल्या मनाची इच्छा कां न तृप्त करून घ्यावी ? ह्या ठिकाणीं मीं भीड कोणाची धरावी ? तूं माझी माउली आहेस ! २१ असें पहा कीं, दैवयोगानें कामधेनूचें दुभतें प्राप्त झाल्यावर इच्छित मागण्यास कां कमी करावें ? २२ किंवा चिंतामणि हातीं आल्यावर मग इच्छित वस्तु मागण्याचें संकट कां पडावें ? आपल्याला जें अपेक्षित असेल तें कां न मागावें ? २३ पहा कीं, अमृतसिंधूचे कांठीं उभें राहून अमृत न पितां जर तहानेनें व्याकूळ व्हावें, तर मग अमृतसिंधूजवळ येण्याचे श्रम तरी कां घ्यावे ? २४ त्याचप्रमाणें, हे कपलापते, तुझी जन्मोजन्मीं उपासना करितां करितां दैवयोगानें आज जर तुझी आम्हांस प्राप्ति झाली आहे, २५ तर मग परमेश्वरा, आपल्याच इच्छेनें तुमच्यापाशीं आम्हीं मागणें कां मागूं नये ? देवा, आज मनांतील हेतु पूर्ण होण्याचा उदयकाल आला आहे ! २६ हें पहा—आज माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण होऊन व माझें पूर्वपुण्य फळास येऊन सर्व मनोरथ सिद्धीस गेले; २७ कारण, कल्याणाचें आदिपीठ व सर्व देवांचे देव जे तुम्ही ते आज आमच्या अधीन झालां आहां. २८ आईचें स्तनपान करण्यास मुलाला जशी वेळअवेळ ह्यांची अडचण नसते, २९ त्याप्रमाणें देवा, कृपानिधे, मी तुम्हांला माझे इच्छेनुरूप विचारीत आहें. ” ३० अर्जुन म्हणतो, “ म्हणून, देवा, इहलोकीं आचरण्यास योग्य व परलोकीं हितकारक अशी एक निश्चित गोष्ट सांगा. ” ३१

श्रीभगवान म्हणाले:—हे निष्पाप अर्जुना ! ह्या लोकीं सृष्टीचे आरंभींच मीं हे दोन प्रकारचे मार्ग सांगितले आहेत. सांख्यविचार करणारांना ज्ञानयोग, व कर्म करणारांना कर्मयोग ॥ ३ ॥

आवडेल तसें. १७ उभें रहावें. १८ तरफडावें. १९ स्वेच्छेनें. २० परमेश्वरा. २१ उजेडला. २२ सर्व इच्छेचें. २३ जीवसाफल्य. २४ फलप्रद. २५ पूर्ण कल्याणाचें स्थान. २६ अवेळ. २७ स्तनपान करण्यास. २८ इच्छेनें. २९ परलोकीं.

हें बोलणें ऐकून श्रीकृष्ण आश्चर्यानें म्हणतात:—अर्जुना, तुला जो सांगितला तो गर्भितार्थ आहे. ३२ ईश्वरार्पण कर्ममार्ग सांगतांना प्रसंगानुसार जो ज्ञानमार्गाचा महिमा आम्ही सांगून गेलों, ३३ तो आमचा हेतु तूं जाणला नाहींस, म्हणून व्यर्थ क्षोभलास. तेव्हां आतां हें ध्यानांत ठेव कीं, ज्ञानयोग आणि कर्मयोग हे दोन्ही मार्ग मींच सांगितलेले आहेत. ३४ हे वीरश्रेष्ठा, ऐक: ह्या पृथ्वीवर हे दोन्ही संप्रदाय माझ्यापासूनच पूर्वापार प्रकट झाले आहेत. ३५ जड—चैतन्याचा विचार करणारे ज्याचें आचरण करतात, व ज्या योगानें ब्रह्मरूपाची ओळख होतांक्षणींच ते तद्रूप होऊन जातात, त्या एका संप्रदायाला ज्ञानयोग म्हणतात. ३६ दुसऱ्यास कर्मयोग म्हणतात. त्या योगांत तत्पर असे मुमुक्षुजन अवकाशानें (ज्ञानोत्तरकाळीं) मोक्षास पावतात. ३७ तयार असलेल्या व तयार करून घेतलेल्या अन्नाच्या भोजनापासून जशी सारखीच तृप्ति होते, तसा ह्या दोन्ही मार्गांचा परिणाम एकच आहे. ३८ किंवा पूर्वपश्चिम दिशांकडे जाणाऱ्या नद्या पाहिल्या तर भिन्न दिसतात, परंतु समुद्रांत मिळण्याचे वेळीं अखेरीस त्या जशा एकत्र होतात, ३९ तशीं हीं दोन्ही मतें एकाच तत्त्वाचीं सूचक आहेत; परंतु त्यांची उपासना उपासकाच्या योग्यतेवर अवलंबून आहे. ४० असें पहा--पक्षी एका उड्डाणाबरोबर झाडाच्या फळास धरतो; पण त्याच वेगानें मनुष्यास तें फळ कसें प्राप्त करून घेतां येईल सांग बरें ? ४१ तो हळूहळू फांदीफांदीवरून, मार्ग क्रमितां क्रमितां कांहीं वेळानें फळावर खरोखर जाऊन पोहोंचेल; ४२ त्याचप्रमाणें, ज्ञानमार्गाचें जे आचरण करितात, ते ज्ञानी विहंगममार्गानें तत्काल मोक्ष प्राप्त करून घेतात. ४३ इतर योगी कर्ममार्गानें (पिपीलिकामार्गानें) विहित वर्णाश्रमधर्माचें आचरण करून अवकाशानें (ज्ञानोत्तरकाळीं) मोक्ष प्राप्त करून घेतात. ४४

कर्मांचें आचरण केल्यानें पुरुषाला कर्मशून्यत्व प्राप्त होत नाहीं, व केवळ कर्मसंन्यास केला म्हणजेच सिद्धि प्राप्त होते असेंही नाहीं. ४

कोणीही मनुष्य विहित कर्में टाकून जर सिद्ध (ज्ञानी) होऊं म्हणेल, तर निश्चयानें त्याला तसें होतां येणार नाहीं. ४५ अर्जुना, जीं ज्याला विहित कर्में करावयाचीं, तीं टाकल्यानें तो कृतार्थ होईल असें म्हणणें हा केवळ वेडेपणा होय. ४६ नदी दुथडी भरली आहे, व ती उतरून पलीकडे जाण्याची जेथें आवश्यकता आहे, तेथें नावेशिवाय जाऊं म्हटलें तर कसें जातां येईल सांग बरें ? ४७ किंवा भोजनापासून जो तृप्तीची इच्छा करतो, त्याला स्वयंपाक न करतां अथवा तयार असलेलें अन्न न खातां ती कशी प्राप्त होईल ? ४८ जोंपर्यंत निरिच्छपणा प्राप्त झाला नाहीं, तोंपर्यंत खटपट ही केलीच पाहिजे. तोच प्राप्त झाला, म्हणजे आत्मसंतोषांत प्राणी सहज गुंतून जातो; ४९ म्हणून पार्था, ज्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला विहित कर्माचरण कधींही सोडतां येत नाहीं; ५० आणि

ज्ञानमार्गानें. २७ आश्रय करून. २८ ज्ञानी. २९ लागलीच. ३० पिपीलिकामार्ग, कर्ममार्ग. ३१ ३२ विहित कर्मानें. ३३ अवकाशानें. ३४ विहित कर्म. ३५ कृतार्थ. ३६ संकट, जरूरी. ३७ निरिच्छपणा. ३८ मोक्षपदीं. ३९ गरजेनें. ४० संपादिले. ४१ घडेल.

आपआपले गरजेप्रमाणें कर्मांचा स्वीकार व त्याग करूं म्हटल्यानें तो होईल काय ? ५१ हें बोलणें व्यर्थ बहकल्यासारखें आहे. ह्याचा नीट विचार करून पाहिला तर कर्म टाकल्यानें कर्मांचा त्याग होत नाहीं असें पक्कें समज. ५२

कारण, कोणताही प्राणी कर्म केल्यावांचून एक क्षणभरही स्वस्थ असत नाहीं; प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले सत्त्वादि गुण हे सर्वांकडून कर्में करवितात ।। ५ ।।

जोंपर्यंत मायेचें वास्तव्य आहे, तोंपर्यंत कर्म स्वीकारणें अगर टाकणें हें बोलणें अज्ञानपणाचें आहे. कारण, ह्या जीवाच्या हातून जो व्यापार होतो, तो मायेच्या गुणानुरोधानें सहज होतो, ५३ जेवढीं विहित कर्में आहेत तेवढीं सगळीं जरी त्रासानें सोडलीं, तरी इंद्रियांचे स्वभावधर्म नाहींतसे होतात का ? ५४ कर्मत्याग केला म्हणून कानांचें एकणें बंद झालें ? का डोळ्यांची दृष्टि गेली ? का नाकाचीं भोंकें बुजून जाऊन वास येईनासा झाला ? झालें काय सांग. ५५ किंवा प्राणापानवायूंची गति बंद झाली ? का मन हें कल्पनारहित झालें ? का भूकतहान ह्यांची इच्छा नाहींशी झाली ? ५६ अथवा निद्रा व जागृति ह्या अवस्था बंद झाल्या ? किंवा पाय चालणें विसरले ? इतकेंच नव्हे, परंतु जन्ममरण तरी चुकलें आहे काय ? ५७ मग हे इंद्रियांचे व्यापार जर बंद रहात नाहींत, तर मग सोडलें तें काय ? म्हणून देहाभिमान्याला कर्मांचा त्याग करतां येणार नाहीं. ५८ कर्म हें पराधीन असल्यामुळें प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें घडतें; ह्यास्तव, मी कर्म करीन अगर सोडीन असें समजणें व्यर्थ होय. ५९ पहा कीं, रथांत बसल्यावर मग जरी स्तब्ध बसून राहिलें, तरी तो रथाच्या अधीन असल्यामुळें रथाचें फिरणें म्हणजे तोच फिरला असें होतें; ६० किंवा झाडाचें वाळलेलें पान निश्चेष्ट असतांही ज्याप्रमाणें वायूच्या वेगानें उडून आकाशांत भ्रमण करितें, ६१ त्याप्रमाणें, मायेच्या आधारानें व कर्मेंद्रियांच्या विकारानें निष्कामही नेहमीं कर्म करतो. ६२ म्हणून, जोंपर्यंत मायेचा संग आहे, तोंपर्यंत कर्मांचा त्याग घडत नाहीं. असें असूनही जे कर्मांचा त्याग करूं म्हणतात, त्यांचा तो रिकामा आग्रह होय. ६३

जो मूर्ख पुरुष कर्मेंद्रियांचें संयमन करून इंद्रियांच्या विषयाचें चिंतन करीत राहतो, त्याला दांभिक–दुराचारी असें म्हणतात ।। ६ ।।

जे योग्य कर्में टाकून व कर्मेंद्रियांचें दमन करून कर्मातीत होऊं इच्छितात, ६४ त्यांना कर्मत्याग घडत नाहीं. कारण, त्यांच्या मनांमध्यें कर्में करण्याविषयींची वासना जागृत असते. कर्मत्याग केला असें वरवर दाखविणें ही खरोखर विटंबना होय. ६५ पार्था, असे हे प्राणी नेहमीं विषयासक्त असतात असें निःसंशय जाण. ६६ आतां अर्जुना, प्रसंगानुसार तुला निरिच्छ मनुष्याची खूण सांगतों ती लक्षपूर्वक ऐक. ६७

परंतु अर्जुना, जो मनानें इंद्रियांचें नियमन करून आसक्ति न ठेवितां कर्मयोगाचें आचरण आरंभितो, तो अधिक श्रेष्ठ होय ।। ७ ।।

व जागेपण. १६ देहाभिमान्याला १७ जिवानें. १८ धरणें. १९ सोडणें. २० समजणें २१ ज्ञानी. २२ इतक्यावर. २३ कर्मातीत. २४ आवरून. २५ खरोखर. २६ विटंबना. २७ निरिच्छपणाचें.

जो अंतर्यामीं निश्चल व परमात्म्याचे ठिकाणीं तल्लीन, तथापि बाह्यात्कारीं लोकाचाराप्रमाणें वागणारा, ६८ तो इंद्रियांना आज्ञा करीत नाहीं, विषयांची भीति बाळगीत नाहीं, आणि ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्मे करावयाचीं तीं कर्मे टाकीत नाहीं; ६९ कर्मेंद्रियांकडून कर्मे होत असतांना तो त्यांना आवरीत नाहीं. ७० तो वासनेनें आकळला जात नाहीं व त्याच्या मनाला मोहाची बाधा होत नाहीं. कमळाचें पान जसें रात्रंदिवस पाण्यांत असून पाण्यानें भिजत नाहीं, ७१ त्याप्रमाणें, संसारामध्यें राहून तो इतर जनांसारखा दिसतो. ज्याप्रमाणें, पाण्याच्या संगतीनें सूर्यबिंब पाण्यांत दिसतें, ७२ त्याप्रमाणें, वरकांतीं पाहतां तो मनुष्य साधारणसा दिसतो; बाकी निश्चयानें त्याची आत्मस्थिति ओळखतां येत नाहीं. ७३ अशा गुणांनीं जो युक्त असेल व जो निरिच्छ असेल, तोच मुक्त असें तूं समज ७४ अर्जुना, तोच योगी व तोच जगांत स्तुतीस पात्र असतो. म्हणून तूं असा हो असें मी तुला म्हणतों. ७५ तूं आपल्या मनाला आवरून धर, व अंतर्यामीं स्थिरबुद्धि हो. (मग) कर्मेंद्रियें खुशाल आपापले व्यापार करोत. ७६

अरे, तूं विहित कर्मांचें आचरण कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. कर्म केल्यावाचून तुझ्या शरिराचा निर्वाह देखील होणार नाहीं. ॥ ८ ॥

म्हणून, कर्मरहित होणें हें ह्या संसारांत असंभवनीय आहे; मग शास्त्रविरुद्ध आचरण कां करावें ह्याचा विचार कर. ७७ म्हणून जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तूं निष्काम बुद्धीनें कर. ७८ पार्था, आणखी एक कौतुक तुला माहीत नाहीं; तें हें कीं, निष्काम बुद्धीनें केलेलें हें कर्म कर्मापासून म्हणजे संसारांतून सोडविणारें होतें. ७९ पहा कीं, अधिकाराप्रमाणें स्वधर्माचें जो आचरण करतो, तो त्या आचरणानेंच निश्चयेंकरून मोक्ष पावतो. ८०

अर्जुना, ईश्वरार्पण बुद्धीवांचून फलाच्या इच्छेनें केलेल्या कर्माच्या योगानें हा जीव बांधला जातो; म्हणून अर्जुना, कर्तेपणाचा अभिमान सोडून ईश्वरार्पण बुद्धीनें तूं कर्म कर ॥ ९ ॥

बाबारे ! आपल्या धर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच नित्ययज्ञ असें समज; म्हणून त्याप्रमाणें वर्तन केल्यावर त्यांत पापाचा रिघाव होत नाहीं. ८१ प्राणी जेव्हां हा स्वधर्म टाकतात आणि वाईट कर्मांच्या ठिकाणीं प्रवृत्त होतात, तेव्हांच जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ८२ म्हणून, स्वधर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच अखंड यज्ञ असें समज; आणि जो पुरुष हा यज्ञ करतो, त्याला कांहीं सुद्धां बंधन होत नाहीं. ८३ हें सर्व जग कर्मानें बांधलें जाऊन मायेचे पाशांत गुंतलें आहे तें स्वकर्माला चुकलें म्हणूनच. ८४ पार्था, आतां तुला मी ह्याविषयीं एक कथा सांगतों. ज्या वेळेस ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्माण केली, ८५

आत्मस्थिति. १४ युक्त. १५ वर्णन करावा, आगळा आहे. १६ आवरणें. १७ कर्मरहित. १८ शास्त्रविरुद्ध. १९ समयानुसार. २० निष्काम. २१ कर्मापासून सोडविणारें. २२ वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें. २३ शिरकाव. २४ आवड. २५ मायेला वश झाला. २६ जग इत्यादि व्यवस्था.

सृष्टीच्या आरंभीं यज्ञासहवर्तमान प्रजा उत्पन्न करून ब्रह्मदेव त्यांना म्हणालाः—तुम्ही स्वधर्मरूप यज्ञाचें धर्माचरण करा, म्हणजे हा यज्ञ तुमचे इच्छित मनोरथ पूर्ण करील ॥ १० ॥

त्या वेळेस प्राणी व त्यांनीं नित्य आचरण्याचे धर्म हीं दोन्ही बरोबर उत्पन्न केलीं; परंतु ते गहन असल्यामुळें प्राण्यांना समजले नाहींत. ८६ तेव्हां त्यांनीं ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली कीं, "देवा, ह्या ठिकाणीं आम्हांला काय तरणोपाय आहे?" तेव्हां तो त्यांना म्हणाला, ८७ "तुमच्या वर्णाश्रमाप्रमाणें आम्हीं पूर्वीच धर्म नियमित केले आहेत, त्यांप्रमाणें तुम्ही आचरण करा म्हणजे तुमचे हेतु सहज पूर्ण होतील. ८८ तुम्ही व्रतवैकल्यें करूं नका; उपासतापास करून शरिरास कष्ट देऊं नका; व तीर्थयात्रांकरितां दूर जाण्याचे श्रम करूं नका; ८९ योगादिक साधनें, तसेंच कामनिक आराधना व मंत्रतंत्रादिक अनुष्ठानें करूं नका; ९० इतर देवांस भजूं नका, व ह्या गोष्टी करूं नका. तर, तुम्ही आपल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें जो धर्म सांगितला आहे त्याचें साहजिक आचरण करा. ९१ ज्याप्रमाणें पतिव्रता आपल्या पतीची सेवा निष्काम बुद्धीनें करिते, त्याप्रमाणें तुम्ही आपल्या स्वधर्माचें निष्काम बुद्धीनें आचरण करा." ९२ ब्रह्मदेव म्हणाले:—"स्वधर्माचें आचरण हाच एक तुमचा यज्ञ होय; म्हणून त्याचें आचरण करा. ९३ जनहो, असें पहा कीं, तुम्ही जर स्वधर्मानें वागाल, तर तो कामधेनूसारखा फलद्रूप होऊन तुम्हांला कधींही अंतर देणार नाहीं. ९४

या स्वधर्मरूप यज्ञानें देवांचें पूजन केलें असतां ते देव तुम्हावर प्रसन्न होतील; व ह्याप्रमाणें तुम्ही परस्परांना संतुष्ट करून आपलें कल्याण करून घ्या ॥ ११ ॥

ह्या स्वधर्माच्या आचरणानें सर्व देवता संतोष पावतील, आणि मग त्या तुमच्या इच्छित कामना सहज पूर्ण करतील. ९५ अशा रीतीनें आपल्या धर्माचें आचरण केल्यावर सर्व देवता तुम्हांला अप्राप्त वस्तूंची प्राप्ति करून देऊन त्यांचें संरक्षणही निःसंशय करतील. ९६ तुम्ही देवांना भजाल तर देवही तुम्हांवर संतुष्ट होतील; आणि अशा प्रकारें एकमेकांचें एकमेकांवर जेव्हां प्रेम जडेल, ९७ तेव्हां तुम्ही जें करूं म्हणाल तें सहज सिद्धीस जाईल; आणि तुमच्या मनांतील सर्व वासना पूर्ण होतील. ९८ तुमच्या बोलास यश येईल, आणि तुम्ही दुसऱ्यांना आज्ञा करणारे व्हाल, आणि महाऋद्धि नेहमीं तुमच्या आज्ञेंत राहून 'सेवा घ्या' असें म्हणतील. ९९ वसंत ऋतूचे द्वारांत ज्याप्रमाणें वनशोभा ही आपल्या फलपुष्पभाराच्या लावण्यानें निरंतर वास करिते, १००

यज्ञानें पूजन केलेले देव संतुष्ट होऊन तुम्हांस तुमचे इच्छित भोग देतील. देवतांनीं दिलेले भोग त्यांना अर्पण न करितां जो आपण स्वतः भोगतो, तो चोरच समजावा ॥ १२ ॥

त्याप्रमाणें, तुम्ही जेथें असाल, तेथें सर्व सुखांसह मूर्तिमंत दैव तुमचा शोध करीत येईल. १ बाबांनो! जर तुम्ही एकनिष्ठेनें स्वधर्माचें आचरण कराल, तर तुम्ही ऐश्वर्ययुक्त

वर्णाश्रमधर्म हाच यज्ञ, ह्या यज्ञांत. १३ निष्काम. १४ यज्ञ १५ आचरण्यास योग्य. १६ ब्रह्मदेव. १७ सोडील. १८ इच्छिलेल्या. १९ अप्राप्य वस्तूची प्राप्ति. २० प्राप्त वस्तूचें पालन. २१ हुकूम. २२ वसंत ऋतु. २३ वनशोभा. २४ आश्रय करणें. २५ शोध करीत. २६ सुखी, पूर्णकाम. २७ एकनिष्ठ. २८ इंद्रियांच्या उन्मत्तपणास. २९ गोडीस.

होऊन तुम्हांला विषयांची इच्छा राहणार नाहीं; २ सकल संपत्ति प्राप्त झाली असतां विषयसेवनाच्या गोडीला लंपट होऊन इंद्रियांची तृप्ति करण्यांत जो काळ घालवील व ३ यज्ञानें संतुष्ट झालेल्या देवांनीं जी ही आपल्यास पूर्ण संपत्ति दिली आहे, त्या संपत्तीनें व स्वधर्माचरणानें जो ईश्वरास भजणार नाहीं, ४ जो अग्नींत आहुति देणार नाहीं, देवतापूजन करणार नाहीं, अतिथीस यथाकाळीं अन्नदान वगैरे करणार नाहीं, ५ अथवा गुरुभक्तीला जो कंटाळेल, अतिथींचा आदरसत्कार करणार नाहीं, व आपल्या जातीस संतोष देणार नाहीं, ६ असा जो स्वधर्माचें आचरण करीत नाहीं, श्रीमंतीनें ज्याला गर्वाचा ताठा भरला आहे, आणि जो केवळ विषयासक्त झाला आहे, ७ त्याला महत्संकटें येतात; त्या योगानें जवळ असलेलें ऐश्वर्य नाहींसें होतें, आणि असलेले भोग सुद्धां भोगवत नाहींत. ८ ज्याप्रमाणें आयुष्य संपलेल्या शरिरांत जीव वास करीत नाहीं किंवा करंट्याचे घरीं लक्ष्मी वास करीत नाहीं, ९ त्याप्रमाणें, स्वधर्माचा लोप झाला म्हणजे सुखाचें आश्रयस्थान नष्ट झालें म्हणून समजावें. दीप मालवतांक्षणींच जसा प्रकाश नाहींसा होतो, ११० त्याप्रमाणें, ब्रह्मदेव म्हणतात, "प्रजाजनहो ! जो स्वधर्माचें आचरण सोडतो, त्याचें स्वातंत्र्य खरोखर नष्ट होतें. ११ म्हणून, स्वधर्माचा जो त्याग करील, त्याला काळ शिक्षा करील, आणि हा चोर आहे असें समजून त्याच्या सर्वस्वाचें हरण करील. १२ मग, रात्र झाल्यावर स्मशानाला जशीं भूतें वेढतात, तशीं सर्व संकटें त्याच्याजवळ येऊन त्याला वेढतात. १३ तसेंच, त्रिभुवनांतील सर्व दुःखें आणि हजारों प्रकारचीं पातकें आणि झाडून सर्व दारिद्र्य हीं त्याचे ठिकाणीं वास करितात. १४ जनहो, ह्याप्रमाणें त्या उन्मत्त मनुष्याची स्थिति होते, आणि अशा प्राण्यांना कल्पांतींही दुःखें सोडीत नाहींत." १५ ब्रह्मदेव प्रजेला असा बोध करतात कीं, "म्हणून आपला स्वधर्म सोडूं नका, आणि इंद्रियांना स्वैर वर्तन करूं देऊं नका. १६ ज्याप्रमाणें जलचराला पाण्यांतून बाहेर काढल्याबरोबर लागलीच मृत्यु येतो, त्याप्रमाणें, स्वधर्माचा विसर पडला म्हणजे प्राणी अधःपात पावतो." १७ ब्रह्मदेव म्हणतात, म्हणून तुम्हीं सर्वांनीं आपल्या धर्माप्रमाणें कर्म करण्यास नेहमीं तत्पर रहावें. १८

यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद जे ग्रहण करतात, ते श्रेष्ठ पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतात; पण जे प्राणी केवळ आपल्याकरितांच पाक करून भोजन करतात, ते पातकच सेवन करतात. ॥ १३ ॥

हें पहा—जो विहित कर्मांचें निष्काम बुद्धीनें आचरण करण्यामध्यें असलेल्या संपत्तीचा विनियोग करतो, १९ आपले गुरु, आप्त व अग्नि ह्यांची पूजा करतो, आणि आलेल्या ब्राह्मणाची सेवा करतो, व आपल्या पितरांच्या श्राद्धतिथि वगैरे पाळतो, १२० आणि ह्याप्रमाणें विहित कर्माचरण व पंचमहायज्ञादि करून जें यज्ञशेष बाकी राहील, २१ तें सुखानें आपण कुटुंबासह सेवन करतो, त्याच्या सर्व पातकांचा त्या यज्ञशेषसेवनामुळें

२० वारंवार. २१ कर्मानुष्ठान. २२ निरिच्छ. २३ यथाशक्ति. २४ यथाकालीं. २५ पर्वकाळीं. २६ हवनद्रव्यांतील अवशेष. ७ पापातें, २८ दुःखें. २९ ब्रह्मनिष्ठ. ३० सांपडत नाहीं. ३१ यज्ञावशिष्ट.

नाश होतो. २२ अमृताचें सेवन केल्यापासून ज्याप्रमाणें महारोगाचा नाश होतो, त्याप्रमाणें यज्ञावशिष्ट अन्नाचें सेवन केल्यानें त्याचीं दुःखें नाहींतशीं होतात. २३ जशी ब्रह्मनिष्ठाला भ्रांतीपासून बाधा होत नाहीं, तशी, जो हें यज्ञावशिष्ट अन्न सेवन करतो, त्याला दोषापासून बाधा होत नाहीं २४ म्हणून, स्वधर्मानें संपादन केलेलें द्रव्य स्वधर्मानेंच खर्चावें आणि बाकी राहील त्याचा संतोषानें उपभोग घ्यावा. २५ श्रीमुरारि सांगतात:—पार्था अशी ही आद्यस्थिति आहे; ह्याशिवाय मनुष्यानें अन्य मार्गानें वागूं नये. २६ जे पुरुष आपल्या शरिरासच आत्मा असें मानतात, विषयांचें सेवन हींच भोग्यवस्तु असें मानून त्याशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहींत, २७ हें सर्व साहित्य यज्ञसंबंधीं आहे हें न जाणून जे भ्रांतींत असतात आणि अहंकारबुद्धीनें फक्त विषयोपभोगावरच ज्यांची दृष्टि असते, २८ जे आपणांस आवडणारीं उत्तम पक्वान्नें तयार करून आपणच त्यांचें सेवन करतात, ते पापी असून पातकांचेंच सेवन करतात असें जाण. २९ ही सर्व संपत्ति स्वधर्मरूप यज्ञाचें हवनद्रव्य आहे, असें समजून ती स्वधर्मयज्ञानेंच परमेश्वरास अर्पण करावी. १३० हें सर्व सोडून मूर्ख लोक आपल्याकरितांच नानाप्रकारचे पदार्थ तयार करवितात. ३१ ज्या अन्नापासून यज्ञाची सिद्धि होते आणि परमेश्वर संतुष्ट होतो, तें हें अन्न सामान्य नाहीं; म्हणून ३२ ह्या अन्नाला साधारण असें न समजतां तें ब्रह्मरूप आहे असें समज. कारण, सर्व जगाचें हें जीवित होय. ३३

अन्नापासून भूतजात उत्पन्न होते; तें अन्न पर्जन्यापासून होतें; तो पर्जन्य यज्ञापासून होतो; व तो यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होतो. ॥ १४ ॥ कर्म वेदापासून उत्पन्न होतें असें तूं समज. वेद परमेश्वरापासून उत्पन्न होतात; म्हणून सर्वगत जे वेद ते स्वधर्मरूप यज्ञांत नित्य वास करितात. ॥ १५ ॥

अन्नापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते, आणि पर्जन्यापासून सर्व ठिकाणीं अन्न उत्पन्न होतें. ३४ त्या पर्जन्याची उत्पत्ति यज्ञापासून, आणि यज्ञाची कर्मापासून होते; कर्माची उत्पत्ति वेदरूप ब्रह्मापासून, ३५ आणि त्या वेदाची उत्पत्ति परात्पर अविनाशी ब्रह्मापासून होते; म्हणून हें सर्व जग ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेलें आहे. ३६ पण, हे सुभद्रापते, ऐक: कर्माची मूर्ति जो यज्ञ, त्यांत वेदब्रह्म निरंतर वास करितें. ३७

पार्था, अशा प्रकारें चालू असलेल्या चक्राला अनुसरून जो ह्या लोकीं वागत नाहीं, त्याचें जिणें व्यर्थ होय. म्हणून, तो इंद्रियलंपट होऊन आपलें आयुष्य व्यर्थ घालवितो. ॥ १६ ॥

ह्याप्रमाणें धनुर्धरा, ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाची मूळ पीठिका तुला संक्षेपानें सांगितली. ३८ म्हणून जो उन्मत्त पुरुष उचित अशा ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाचें ह्या लोकीं आचरण करीत नाहीं, ३९ तसेंच जो दुराचरणाकडे इंद्रियांचा उपयोग करितो, तो पापराशि भूमीला केवळ भारभूत आहे असें समज. १४० ज्याप्रमाणें अकाळीं आकाशांत आलेले ढग निरुपयोगी असतात, त्याप्रमाणें अर्जुना, या उन्मत्त मनुष्याचीं सर्व जन्मांतील कर्में

१३ ईश्वरापासून उत्पन्न झालेलें. १४ मालिका. १५ स्वधर्मयज्ञ. १६ यज्ञ. १७ उन्मत्त. १८ इंद्रियांचा उपयोग करूं लागला. १९ शेळीचे. २० जीवित.

निष्फल होत. ४१ ज्याला स्वधर्माचें अनुष्ठान घडत नाहीं, त्याचें जिणें शेळीच्या गळ्यांतील स्तनाप्रमाणें व्यर्थ होय. ४२ म्हणून पांडवा, ऐकः हा स्वधर्म कोणीं सोडूं नये, आणि सर्वभावानें ह्याचेंच आचरण करावें. ४३ पहा कीं, शरीर (मनुष्यदेह) जरी प्राप्त झालें आहे, तरी पूर्व कर्मानुसारच झालें आहे; असें असून, मग त्यानें आपलें उचित तें कर्म कां करूं नये ? ४४ हे सव्यसाची, हा मनुष्यदेह प्राप्त झाला असतां कर्म करण्याची ज्यांना खंती येते, ते मूर्ख असें समज. ४५

परंतु जो आत्म्याचेच ठिकाणीं रममाण झालेला आहे, व आत्मसुखानें तृप्त झाला असून आत्मानंदानेंच संतुष्ट आहे, त्याला कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं. ॥ १७ ॥

हें पहा कीं, देहाचे व्यापार चालले असूनही त्या कर्मामध्यें एक तोच लिप्त होत नाहीं, कीं जो सदैव आत्मस्वरूपीं रममाण असतो. ४६ कारण, तो आत्मबोधानें संतोष पावलेला असल्यामुळें कृतकार्यच झालेला असतो, म्हणून सहजींच कर्मसंगापासून मुक्त होतो. ४७

ह्या लोकीं कर्म केल्यापासून त्याला कांहीं लाभ नसतो, तसेंच कर्म न केल्यापासूनही त्याची कांहीं हानि होत नाहीं; व कोणत्याही प्राण्यापासून त्याचें कसलेंही कार्य साधावयाचें नसतें ॥ १८ ॥

ज्याप्रमाणें तृप्ति झाल्यावर तिचीं साधनेंही आपोआप संपतात, त्याप्रमाणें स्वस्वरूपानंदांत निमग्न झाल्यावर कर्मेंही उरत नाहींत. ४८ अर्जुना, जोंपर्यंत हें आत्मज्ञान झालें नाहीं, तोंपर्यंतच ह्या साधनांचें आचरण करावें लागतें. ४९

ह्या कारणास्तव, फलाची इच्छा टाकून तूं नेहमीं विहित कर्म कर. कारण फलाविषयीं निष्काम असणारा पुरुष विहित कर्मांच्या आचरणानें—चित्तशुद्धीमुळें—परमपद प्राप्त करून घेतो ॥ १९ ॥

म्हणून, नेहमीं फलाची आशा सोडून देऊन तूं उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर. १५० पार्था, ह्या जगांत खरोखर ज्यांनीं स्वधर्माचें आचरण निष्कामबुद्धीनें केलें, ते मोक्षपदास गेले. ५१

जनकादिक ज्ञानी कर्मच करून मुक्त झाले; आणि लोकहिताकडे लक्ष देऊन तुलाही कर्मच करणें योग्य आहे. ॥ २० ॥

हें पहा कीं, कर्मांचा मुळींच त्याग न करितां जनकादिक मोक्षपदास गेले. ५२ ह्याकरितां पार्था, कर्मांचे ठिकाणीं तूं आस्था ठेव. कारण तिच्यापासून आणखीही एक उपयोग होणार आहे; ५३ त्या कर्मांचें आपण आचरण केलें असतां ह्या लोकांना वळण लागेल, आणि त्यामुळें त्यांचीं दुःखें अनायासें नाहींतशीं होतील. ५४ असें पहा कीं, जे कृतार्थ झाल्यामुळें ज्यांना कशाचीच गरज उरली नाहीं, त्यांनीं देखील लोकांना वळण

---

६ करीत असून. ७ मुकला. ८ स्वरूपानंदांत. ९ ज्ञान. १० आचरावें. ११ सदोदित. १२ मोक्षपद. १३ संपूर्ण. १४ उपयोगी पडेल. १५ आपण स्वतः. १६ मार्ग, चाल, रीत. १७ दुःख.

लागण्याकरितां कर्माचें आचरण केलें पाहिजे. ५५ आंधळ्यांच्या रांगेंतील पुढारी डोळस मनुष्य जसा त्यांच्याप्रमाणेंच मार्ग चालतो, त्याप्रमाणें ज्ञान्यांनीं स्वतः धर्माचें आचरण करून अज्ञानी जनांस मार्गास लावावें. ५६ जर ज्ञान्यांनीं अशा प्रकारचें वर्तन न केलें, तर अज्ञानी लोकांस कसें वळण लागेल ? आणि त्यांना हा मार्ग कोणच्या उपायानें समजेल ? ५७

श्रेष्ठ पुरुष जें जें कर्म आचरण करितो, तें तेंच कर्म इतर लोक करितात; आणि तो पुरुष जें प्रमाण ठरवितो, त्याचेंच लोक अनुकरण करतात. ॥ २१ ॥

ह्या लोकीं श्रेष्ठ लोक जें आचरण करतात, त्यालाच धर्म असें नांव ठेवून इतर सर्व लोक त्याचेंच आचरण करितात. ५८ ही गोष्ट साहाजिक असल्यामुळें, कर्माचा त्याग करितां येत नाहीं; आणि साधूसंतांना तर कर्माचें आचरण विशेषेंकरून करावें लागतें. ५९

पार्था, त्रैलोक्यामध्यें मला कांहीं करावयाचें आहे, अथवा कांहीं अप्राप्य प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, असें नाहीं; तथापि (लोकसंग्रहाकरितां) मी कर्म करितोंच ॥ २२ ॥

आतां, हे किरीटी ! दुसऱ्याच्या गोष्टी कशाला सांगूं ? मी स्वतांच ह्या कर्ममार्गानें वागतों हें पहा ना ! १६० आतां, मला कांहीं तरी एखादें संकट पडलें असेल, किंवा कोणती तरी इच्छा असेल, म्हणून मी स्वधर्माचें आचरण करतों, असें जर तूं म्हणशील, ६१ तर ह्या जगांत माझ्याइतका गुण व ऐश्वर्य ह्यांनीं संपन्न दुसरा कोणी नाहीं, हें माझें सामर्थ्य तुला माहीत आहेच; ६२ सांदीपानि गुरूचा मेलेला मुलगा मीं आणून दिला तो पराक्रम तूं पाहिलास; पण असाही जो मी निरिच्छ, तो सुद्धां कर्ममार्गाचें आचरण करीत आहें. ६३

पार्था, जर मी आळस टाकून कर्माचें आचरण करणार नाहीं, तर हे सर्व लोक सर्वांशीं माझ्या मार्गाला अनुसरून चालूं लागतील. (तेही कर्म करणार नाहींत.) ॥ २३ ॥

परंतु त्या एका उद्देशाकरितां मी स्वधर्माचें आचरण अशा प्रकारें करतों, कीं जसा कांहीं सकाम पुरुषच ! ६४ कारण, सर्व प्राणी आमच्यावरच अवलंबून आहेत, तेव्हां त्यांनीं कर्मभ्रष्ट होऊं नये. ६५

जर मी कर्म करणार नाहीं, तर सर्व प्रजेचा नाश केल्याचा दोष मलाच लागेल; प्रजेचा वर्णसंकर मीं केला असें होईल; व सर्व लोकांना मारणारा मी होईन ॥ २४ ॥

आम्ही निरिच्छ होऊन जर ब्रह्मस्वरूपांतच निमग्न झालों, तर मग प्रजांनीं कोणत्या रीतीनें वागावें ? ६६ आमचें वर्तन पाहून जर ह्या प्रजा त्याचप्रमाणें वागूं लागल्या, तर ह्या जगाची सारी राहाटी इथून तिथून बिघडून जाईल. ६७ म्हणून, जो समर्थ व सर्वज्ञानसंपन्न असेल, त्यानें विशेषेंकरून कर्माचा त्याग कधींही करूं नये. ६८

भुलणें. १४ ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न. १५ पार पडेल, करवेल. १६ वाट. १७ वागणुकीचा कित्ता. १८ राहाटी. १९ संपन्न.

हे भारत, जसे अविद्वान लोक कर्मफलाच्या ठिकाणीं सक्त होऊन कर्म करितात, तसें विद्वानांनीं फलाची इच्छा न धरतां लोकसंग्रहार्थ कर्म करावें ॥ २५ ॥

ज्याप्रमाणें फलेच्छु लोक फलावर लक्ष ठेवून कर्माचें आचरण करितात, त्याप्रमाणें निरिच्छ पुरुषानें देखील कर्में करण्याची हाव धरिली पाहिजे. ६९ कारण, पार्था, वारंवार उत्पन्न होणाऱ्या प्राण्यांचा धर्म सर्व प्रकारें राखला पाहिजे; म्हणून, १७० कर्ममार्गाचें आचरण करून जगाचें मन आपले आचरणाकडे लावून घ्यावें; परंतु लोकांचे ठिकाणीं आसक्ति ठेवूं नये. ७१

विद्वान मनुष्यानें फलाच्या आशेनें कर्म करणाऱ्या अज्ञानी लोकांचा बुद्धिभेद करूं नये; तर उलट त्या कर्माचें आपण निष्काम बुद्धीनें आचरण करून त्यांना कर्म करण्याविषयीं अभिरुचि उत्पन्न करावी ॥ २६ ॥

धनुर्धरा, जें मूल स्तनपान देखील मोठ्या आयासानें करितें, तें पक्वान्नें कसें बरें खाणार ? म्हणून त्याला ज्याप्रमाणें तीं देऊं नयेत, ७२ त्याचप्रमाणें, कर्माचरण करण्यास जो अधिकारी आहे, त्याला ज्ञानमार्गाची थोरवी थट्टेंत सुद्धां सांगूं नये. ७३ त्याला सत्कर्माचेंच आचरण करण्यास लावावें, त्याचीच एकट्याची प्रशंसा करावी, आणि निष्काम जनांनींही स्वत: त्याचें आचरण करून दाखवावें. ७४ वर्णाश्रमधर्मरक्षणाकरितां कर्ममार्गाचें आचरण करीत असतां, त्यांना कर्मबंध भोगावा लागणार नाहीं. ७५ बहुरूप्यांनीं जरी राजाराणींचीं सोंगें घेतलीं, तरी त्यांच्या मनांत स्त्री-पुरुषभाव मुळींच नसतो; पण लोकांची समजूत मात्र ते तशी करितात.. ७६

सर्व कर्में सर्व प्रकारें प्रकृतीच्या गुणांनीं होत असूनही, अहंकारानें ज्याचें मन मोहित झालें आहे असा मनुष्य तीं कर्में ' मीं केलीं ' असें मानतो ॥ २७ ॥

अर्जुना, असें पहा कीं, दुसऱ्याचें ओझें आपल्या डोक्यावर जर घेतलें, तर आपली मान नाहीं का अवघडणार ? ७७ त्याचप्रमाणें, जीं बरीं वाईट कर्में प्रकृतीच्या गुणांनीं उत्पन्न होतात, त्यांचा कर्ता मी असें वेडे लोक अहंकारानें म्हणतात. ७८ असा जो अहंकारानें भरलेला व एकदेशी अज्ञानी, त्याला हें गहन आत्मज्ञान सांगूं नये. ७९ पण, अर्जुना, सध्यां हें राहूं दे. मी तुला एक हिताची गोष्ट सांगणार आहें, ती तूं लक्षपूर्वक ऐक. १८०

हे महाबाहो ! सत्त्वादि गुणकर्मेंद्रियांच्या विभागांचें तत्त्व जाणणारा तर, गुण हे गुणांचे ठिकाणीं म्हणजे इंद्रियें विषयांचे ठिकाणीं राहतात असें मानून, त्यांचे ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं ॥ २८ ॥

ज्या ठिकाणीं सर्व कर्म उत्पन्न होतें, तो प्रकृतीचा विकार ज्ञान्यांचे ठिकाणीं मुळींच

१२ वर्णाश्रमधर्मसंरक्षणासाठीं. १३ लागणार नाहीं. १४ राजा. १५ लोकांची समजूत. १६ दुसऱ्याचें. १७ मान अवघडेल. १८ माया.

नसतो. ८१ ते ज्ञानी देहाचा अभिमान सोडून व गुणकर्मातीत होऊन देहांत फक्त साक्षित्वानें वागतात. ८२ म्हणून, सूर्य ज्याप्रमाणें जगतावर प्रकाश पाडीत असून जगाच्या कर्मांनीं लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें ते जरी देह धारण करितात, तरी देहकर्मांनीं बद्ध होत नाहींत. ८३

प्रकृतीच्या गुणांनीं जे मोहित झाले आहेत, ते गुणांनी केलेल्या कर्मांच्या ठिकाणीं सक्त होतात. अशा मंदबुद्धि व अल्पज्ञ लोकांचा ज्ञानी मनुष्यानें बुद्धिभेद करूं नये ॥ २९ ॥

प्रकृतीच्या अधीन होऊन जो वागतो, गुणांच्या सपाट्यांत सांपडतो, तोच कर्मानें लिप्त होतो. ८४ इंद्रियें गुणांच्या अधीन होऊन आपआपल्या व्यापारांत वर्तत असतां, तें दुसऱ्याचें कर्म मीच करतों असें तो मुद्दाम अंगावर घेतो. ८५

अर्जुना, माझ्या ठायीं विचारयुक्त अंतःकरणानें सर्व कर्में अर्पण कर; कर्मफलाचे ठिकाणीं आशा धरूं नको; आणि शोकरहित होऊन युद्ध कर ॥ ३० ॥

म्हणून सर्व विहित कर्मांचें आचरण करून त्वां तीं मला अर्पण करावीं, पण चित्तवृत्ति मात्र सदैव आत्मस्वरूपीं ठेवावी. ८६ ह्या कर्माचा मी कर्ता आहें, आणि अमुक फलासाठीं हें मी करीत आहें, असा अभिमान तूं आपल्या चित्तांत उत्पन्न होऊं देऊं नको. ८७ तूं शरिराच्या स्वाधीन न होतां सर्व इच्छा सोडून दे, आणि मग सकल भोग यथा-कालीं भोग. ८८ आतां हातांत धनुष्य घेऊन ह्या रथावर बैस, आणि समाधान ठेवून व मायामोह सोडून वीरवृत्तीचा स्वीकार कर, ८९ जगांत तूं आपली कीर्ति वाढीव; स्वधर्माचा महिमा वाढीव आणि (दुर्योधनादिक दैत्यांच्या) या भारापासून ह्या पृथ्वीला सोडीव. १९० पार्था, आतां तूं निःशंक होऊन ह्या युद्धाचे ठिकाणीं लक्ष दे; ह्याशिवाय दुसरें कांहीं बोलूं नको. ९१

जे लोक निंदा न करितां श्रद्धेनें माझ्या ह्या मताचें नेहमीं अनुष्ठान करतात, ते देखील कर्म-बंधापासून मुक्त होतात ॥ ३१ ॥

अर्जुना, ह्या माझ्या निश्चित मताचा जे मोठ्या आदरानें स्वीकार करून त्याचें श्रद्धापूर्वक आचरण करतील, ९२ ते देखील सकल कर्मांचें आचरण करून कर्मरहित आहेत असें जाण. म्हणून, हें माझें मत निश्चयानें आचरण्यास योग्य आहे. ९३

जे ह्या माझ्या मताची निंदा करून त्याचें अनुष्ठान करीत नाहींत, ते लोक ज्ञानविहीन, मूर्ख व चित्तभ्रष्ट झाले असें जाण ॥ ३२ ॥ ज्ञाता देखील आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतो, सर्व भूतेंही आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतात, तर येथें निश्चयाचें काय चालणार ? ॥ ३३ ॥

१ बद्ध होत नाहींत. २ सूर्य. ३ लिप्त होत नाहीं. ४ गुणांच्या सपाट्यांत. ५ सांपडणें. ६ स्वाधीन होऊन. ७ स्वीकारी. ८ विहित. ९ ठेवावी, योजावी. १० फळासाठीं. ११ नको. १२ सक्त. १३ सर्व हेतु. १४ यथाकाल. १५ धनुष्य. १६ शौर्य. १७ वाढीव. १८ ह्या दुर्योधनादिकांच्या. १९ पृथ्वी. २० निश्चित. २१ आचरितात. २२ करण्यास योग्य.

नाहीं तर, देहाचे पाशांत गुंतून व इंद्रियांचे लाड पुरवून जे माझे मताचा तिरस्कार करून टाकून देतात, ९४ जे त्याला सामान्य समजतात, व त्याची थट्टा करितात, किंवा वाचाळपणें ती व्याजस्तुति आहे असें म्हणतात, ९५ ते मोहरूपी मद्यपान करून भुललेले व विषयरूप विषानें व्यापलेले आणि अज्ञानरूपी चिखलांत रुतलेले असे निःसंशय समज. ९६ पहा कीं, प्रेताच्या हातीं परीक्षेकरितां दिलेलें रत्न जसें वायां जातें, किंवा, जो जन्मापासून अंधळा आहे त्यानें दिवस उगवला असें जर म्हटलें तर त्याचें बोलणें जसें लोक खरें मानीत नाहींत, ९७ अथवा चंद्रप्रकाश ज्याप्रमाणें कावळ्यांच्या उपयोगीं पडत नाहीं, त्याप्रमाणें, जे मूर्ख आहेत त्यांना हा विचार रुचत नाहीं. ९८ तसेंच पार्था, जे जन ह्या परमार्थाला कंटाळले आहेत, त्यांच्याशीं कधींही भाषण देखील करूं नये. ९९ कारण, ज्याप्रमाणें पतंग दिव्याचा मत्सर करितात, त्याप्रमाणें ते जन त्या विचारावर भरवंसा न ठेवितां उलट त्यांची निंदा करतात. २०० पतंगानें दिव्याला आलिंगन देतांच जसें त्यास एकदम अचुक मरण येतें, तसें विषयांचें आचरण करणें हें आपल्या नाशास कारण होतें, १. म्हणून, कोणीही ज्ञानी पुरुषानें ह्या इंद्रियांचे कौतुकानें देखील लाड पुरवूं नयेत. २ अरे, असें पहा कीं, सर्पा-बरोबर खेळतां येईल का ? किंवा वाघाचा सहवास सिद्धीस जाईल का ? अथवा हालाहल विष प्राशन केलें तर तें जिरेल का सांग पाहूं ? ३ हें पहा, सहज खेळतांना जर अग्नि लागला, तर तो जसा भडकल्यावर आवरत नाहीं, तसें इंद्रियांचे लाड पुरविणें हें चांगलें होणार नाहीं. ४ अर्जुना, वास्तविक पाहतां हें शरीर पराधीन (गुणाधीन) जर आहे, तर त्याच्याकरतां यत्नानें विषयोपभोग मिळविण्याची खट-पट कां करावी ? ५ पुष्कळ यत्न करून आणि सर्व गोष्टी संपादन करून ह्या देहाचें अहोरात्र लालन कां करावें ! ६ ह्या ठिकाणीं सर्व परिश्रम करून, पुष्कळ संपत्ति मिळवून, व स्वधर्माचा त्याग करून केवळ देहाचें पोषण कां करावें ? ७ मग हें पंचतत्त्वांतच जाऊन मिळाल्यावर त्या वेळीं आपण केलेली खटपट कोठें शोधीत बसावें ? ८ म्हणून, केवळ शरीरपोषण करणें म्हणजे प्रत्यक्ष नागवणूक आहे असें समज. ह्याकरितां, ह्या देहाकडे लक्ष देऊं नये. ९

इंद्रियांचे अर्थ जे विषय, त्यांच्या ठिकाणीं इंद्रियांची प्रीति (राग) किंवा अप्रीति (द्वेष) हीं ठरलेलींच आहेत. त्या रागद्वेषांना वश होऊं नये. कारण, ते जिवाचा घात करतात ॥ ३४॥

येरव्हीं, इंद्रियांना आवडेल त्याच विषयांचें सेवन केलें तर चित्ताला समाधान होईल हें खरें, २१० परंतु तें समाधान म्हणजे संभावित चोराची गांठ पडल्यावर तो जसा

२० पोषण करावें. २१ जमाव. २२ पांच तत्त्वांस. २३ शोधावा. २४ शरीरपोषण. २५ नागवणूक. २६ देऊं नये. २७ इच्छा. २८ खरोखर. २९ उत्पन्न होईल.

नगरसीमा ओलांडीपर्यंत क्षणभर स्वस्थ असतो, (आणि मग घोर वनांत गेल्यावर जसा वित्ताचें हरण करितो), तसें होय. ११ बाबारे, विषाची गोडी प्रथम चित्तास जशी समाधानकारक होते—परंतु विचार करून पाहतां परिणामीं तें जसें प्राणांचें हरण करतें, त्याप्रमाणें १२ इंद्रियाचे ठिकाणीं कामवासना असते ती प्रथम सुखकर वाटून परिणामीं दुःखास कारण होते. ज्याप्रमाणें मासा गळाला लावलेल्या आमिषाला भुलतो, १३ परंतु त्याचे आंत गळ असून तो आपला प्राण घेईल हें तो झाकलेला असल्यामुळें त्याला कळत नाहीं, १४ त्याप्रमाणें, विषयसुखाच्या अभिलाषानें जो विषयाची इच्छा करील, तो क्रोधाग्नींत पडेल. १५ ज्याप्रमाणें पारधी मृगाला धरण्याकरितां चारी बाजूंनीं मारण्याची संधि साधून वळवून आणितात, १६ त्याप्रमाणें ह्या विषयांची तऱ्हा आहे; म्हणून पार्था, कामक्रोध हे घातक समजून त्यांचा संग तूं करूं नको; १७ आणि ह्या विषयांना थारा न देतां मनाला त्यांची आठवण देखील होऊं देऊं नको. परंतु मनाचे ठिकाणीं-आत्मबोधाची जागृति जाऊं देऊं नकोस. १८.

आपला धर्म जरी वैगुण्ययुक्त असला, तरी उत्तम प्रकारें आचरिलेल्या परधर्मापेक्षां तो चांगला आहे. स्वधर्माचरणांत मृत्यु जरी आला तरी तो कल्याणप्रद आहे; परधर्म भय देणारा आहे. ॥ ३५ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण्यास कठिण असला, तरी त्याचेंच आचरण करणें उत्तम होय. १९ दुसऱ्याचा धर्म खरोखर दिसण्यांत जरी चांगला असला, तरी आचरण करणारांनीं आपल्याच धर्माचें आचरण केलें पाहिजे. २२० ब्राह्मण जरी दरिद्री झाला, तरी त्यानें शूद्राच्या घरचीं उत्तम पक्वान्नें कशीं सेवावीं सांग बरें? २१ असें हें अनुचित कर्म कसें करावें? आणि जी गोष्ट घेण्यास योग्य नाहीं, तिची इच्छा कशी करावी? अथवा जरी इच्छित प्राप्त झालें, तरी तें घ्यावें का ह्याचा विचार कर. २२ तसेंच, लोकांचे मोठमोठे सुंदर वाडे पाहून आपल्या असलेल्या गवती झोंपड्या मोडाव्या का? २३ हें असो, परंतु ज्याप्रमाणें आपली स्त्री कुरूप असली तरी तीच आपल्यास भोगण्यास योग्य होय, २४ त्याप्रमाणें, वाटेल तसा कठिण आणि आचरण्यास दुर्घट असा स्वधर्म असला, तरी तोच परलोकचा सखा होय. २५ असें पहा कीं, दूध आणि साखर हे दोन पदार्थ गोड आहेत म्हणून प्रसिद्ध आहे; पण ज्यांना जंत झाले आहेत, त्यांनीं ते कसे सेवन करावे? २६ अर्जुना, इतक्यावरही जर रोग्यानें ते सेवन केले, तर त्याचा तो हटवादीपणाच आहे. कारण, परिणामीं ते त्यास हितकर होणार नाहींत. २७ म्हणून, आपलें हित पाहणें असेल, तर जें दुसऱ्यास उचित असून आपल्यास अनुचित आहे, त्याचें आचरण करूं नये, २८ स्वधर्माचें आचरण करीत

झोपड्या. १८ वाटेल. १९ कठीण. २० दुर्घट. २१ सखा. २२ परलोकचा. २३ गोडी. २४ जंताच्या रोग्याला. २५ आग्रह. २६ खर्चे. २७ खरोखर. २८ श्रेष्ठ. २९ दोन्ही लोकीं.

असताना जरी आपला जीव खर्ची पडला, तरी तो दोन्ही लोकीं खरोखर श्रेष्ठ असा मानला जातो. २९ देवाधिदेव श्रीशार्ङ्गपाणि ह्यांचें हें भाषण ऐकून अर्जुन म्हणाला:—देवा, माझी एक विनंती आहे. २३० आपण जें मला आतां सांगितलें, तें मीं सर्व नीट ऐकलें; तर आतां मला जें कांहीं पाहिजे आहे तें मी विचारतों. ३१

अर्जुन म्हणाला—कृष्णा, (जीवाला) विषयांची इच्छा नसूनही कोणाच्या प्रेरणेनें जीव बलात्कारानें ढकलल्याप्रमाणें पापाचरण करतो ? ॥ ३६ ॥

देवा, ज्ञान्यांची सुद्धां स्थिति भ्रष्ट होऊन ते भलत्याच मार्गानें जातात हें कसें ? ३२ ते सर्वज्ञ असून व त्यांना हे उपाय माहीत असतांही ते परधर्माचें आचरण कां करतात ? ३३ जसे अंधळ्या मनुष्यास धान्य आणि कोंडा हे निराळे करतां येत नाहींत, तसें क्षणभर डोळसासही कां व्हावें ? ३४ जे असलेला संग सोडतात, तेच पुन: संग करूनही तृप्त होत नाहींत; व वनवासास जातात, तेही पुन: गांवांत येऊन राहतात, ३६ आपण लपून सर्व पापें चुकवितात, परंतु बलात्कारानें त्या पापांचे ठिकाणीं पाडिले जातात. ३६ ज्या वस्तूची मनानें किळस घेतली आहे, तीच पुन: प्रिय होते; आणि जर तिला आपण चुकवूं लागलों, तर ती उलटी आपल्या पाठीस लागते. ३७ अर्जुन म्हणतो, “ देवा, अशा रीतीचा बलात्कार ह्या शरिरांत जो दिसतो, त्याचा एवढा पुरस्कर्ता कोण तें सांगा. ” ३८

श्रीभगवान म्हणाले—हा काम व हा क्रोध. ह्याची उत्पत्ति रजोगुणापासून आहे. हा महाभक्षक व महापापी आहे. तूं या लोकीं याला वैरी समज ॥ ३७ ॥

तेव्हां, हृदयास रमविणारा, आणि योगीजन ज्याची निष्कामबुद्धीनें इच्छा करतात, असा जो पुरुषोत्तम तो म्हणाला:—सांगतों ऐक. ३९ हे तर बाबा काम आणि क्रोध. ह्यांचेपाशीं दयेचा लवलेश नाहीं. ह्यांना मूर्तिमंत कृतांत समजले जातात. २४० हे ज्ञानरूप धनाच्या ठेवीवरील नाग, व विषयखोऱ्यांतील वाघ, आणि भजनमार्गाचे मारेकरी मांग आहेत. ४१ देहरूप किल्ल्यावरील मोठे दगड व इंद्रियरूपी गांवाचें गांवकुसूं आहेत, आणि सर्व जगांत भ्रांति वगैरे उत्पन्न करण्याविषयीं ह्यांचें प्राबल्य आहे. ४२ हे रजोगुणात्मक मनापासून उत्पन्न झालेले आहेत, आणि आसुरी संपत्तीचें कारण होत; आणि त्यांची पुष्टि अविद्या (माया) करिते. ४३ हे रजोगुणापासून झालेले आहेत खरे, परंतु तमोगुणाचे फार आवडते आहेत; म्हणून तमोगुणानें आपलें वर्चस्व—माजुरपणा व अज्ञान—ह्यांस दिलें आहे. ४४ हे जीविताचे शत्रु आहेत, म्हणून मृत्यूचे नगरांत हे मोठे श्रेष्ठ असे मानले जातात. ४५ ह्यांच्या नुसत्या भुकेच्या इच्छेला हें विश्व एक घांसाला देखील पुरत नाहीं, आणि आशा ही ह्यांच्या व्यापाराची वृद्धि करते.

निष्काम बुद्धीनें इच्छा करतात. १३ लवलेश. १४ मारेकरी. १५ दगड. १६ गांवकुसूं. १७ अज्ञानादिक. १८ रजोगुणात्मक. १९ आसुरी संपत्तीचे. २० पुष्टीकरण, तृप्ति. २१ माया. २२ रजोगुणाचे. २३ आवडते. २४ सर्वस्व. २५ माजुरीपणा. २६ अज्ञान. २७ श्रेष्ठ. २८ इच्छा.

४६ जिनें सहज आपल्या मुठी वळल्या असतां त्यांत मावण्याला चौदा भुवनेंही कमीच; ती भ्रांति ह्यांची आवडती धाकटी बहीण आहे. ४७ ही भ्रांति केवळ भातुकली खेळतां खेळतां सहज तिन्ही लोक खाऊन टाकते; आणि तृष्णा जी पुष्ट होते, ती हिच्या दास्यत्वाच्या बलावरच ! ४८ हें असो; पण ह्यांना मोहानें पूज्य मानिलें आहे, आणि ज्या अहंकारानें सर्व जगाला नाचवून सोडलें आहे, त्या अहंकाराची ह्यांशीं देवघेव आहे. ४९ ज्यानें सत्याचा कोथळा फोडून त्यांत असत्याचा पेंढा भरला, त्या दंभाला ह्यांनींच जगांत प्रसिद्धीला आणलें. २५० ह्यांनीं पतिव्रतारूप शांतीला लुबाडून घेऊन मायारूप मांगिणीला सजविलें आणि तिच्याकडून साधूंचे समुदाय भ्रष्ट करविले ! ५१ ह्यांनीं वैराग्याचा आश्रय नाहींसा केला, विवेकाचें चामडें लोळविलें; आणि उपशमाची जिवंत मान तोडिली ! ५२ ह्यांनीं संतोषरूपी वन तोडून टाकिलें, धैर्यरूपी किल्ले जमीनदोस्त केले; आणि आनंदरूपी रोपडें उपटून टाकलें. ५३ ह्यांनीं ज्ञानाचीं रोपें खुडून टाकलीं, सुखाचें नांव सुद्धां पुसून टाकलें, आणि प्राणिमात्राच्या हृदयांत त्रिविध तापांची आग उत्पन्न केली. ५४ हे शरिराबरोबर घडलेले असून जीवाबरोबरच जडलेले आहेत; पण ब्रह्मादिकांना शोधाअंतींही सांपडत नाहींत. ५५ हे ब्रह्मस्वरूपाच्या शेजारीं आणि ज्ञानाच्या पंक्तीला वास करतात, म्हणून जगताचा महाप्रलय करण्यास प्रवृत्त होऊन कोणाला आवरत नाहींत. ५६ हे पाण्याशिवाय बुडवितात, अग्नीशिवाय जाळतात, आणि प्राण्याला न कळतां ग्रासतात. ५७ हे शस्त्राशिवाय मारतात, दोराशिवाय बंधन करतात, आणि तत्त्ववेत्त्यांना तर पैजेनें आपल्या अधीन करून घेतात. ५८ हे चिखलाशिवाय रोंवतात, पाशाशिवाय लोकांना बांधून ठेवितात, आणि शरिराच्या इतक्या अंतर्यामीं पोहोंचल्यामुळें ह्यांच्या साम्यतेचे दुसरे कोणी नाहींत. ५९

जसा धुरानें अग्नि, मळानें आरसा व वारेनें गर्भ आच्छादिलेला असतो, तसें हें शुद्ध ज्ञान ह्या कामानें आच्छादिलेलें आहे ॥ ३८ ॥

साप जसा चंदनाच्या मुळाला वेढून राहतो, किंवा वारेच्या पिशवीनें गर्भ जसा आच्छादित असतो २६० अथवा प्रभेशिवाय सूर्य, धुराशिवाय अग्नि किंवा मळाशिवाय आरसा हीं ज्याप्रमाणें सांपडावयाचीं नाहींत, ६१ त्याप्रमाणें कामक्रोधांशिवाय शुद्ध ज्ञान आमच्या दृष्टीस कधीं पडलें नाहीं. ज्याप्रमाणें कोंड्यानें झांकलेलेंच बीज उत्पन्न होतें, ६२

ज्ञान्याचें नित्य वैर करणारा, व कधीं तृप्त न होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें असणारा अशा कामानें ज्ञान झाकून टाकलें आहे. ॥ ३९ ॥

तसें ज्ञान हें स्वतः जरी शुद्ध आहे, तरी कामक्रोधांनीं आच्छादित असतें, म्हणूनच तें अगाध झालें आहे. ६३ अगोदर मुमुक्षूनें ह्यांना जिंकून मग ज्ञान मिळवावें; पण रागद्वेषांस

९ देवघेव होते. १० हौसेनें. ११ आंतील गर्भ. १२ पेंढा. १३ पतिव्रता. १४ बळ. १५ जिवंत. १६ इंद्रियनिग्रह. १७ तोडलें. १८ खुडलीं. १९ लेख. २० कोठ्यांत. २१ घातली. २२ त्रिविध ताप. २३ सांपडत नाहींत. २४ ब्रह्मस्वरूप. २५ मारतात. २६ आंत असल्यामुळें. २७ शोधून. २८ घेतली जाते. २९ गर्भवेष्टणाची. ३० आच्छादिलेलें. ३१ खोल. ३२ साहाय्य. ३३ हठयोग्यांना.

जिंकणें फार कठिण आहे. ६४ ह्यांना मारण्याकरितां जें अवसान आणावें, तें उलट त्यांनाच साह्यकारी होतें. लांकडें ज्याप्रमाणें अग्नीला साह्य करितात, २६५

इंद्रियें, मन आणि बुद्धि ही याची राहण्याची जागा होय. म्हणून ह्या इंद्रियांदिकांच्या योगें जीवाचें ज्ञान झाकून टाकून त्याला मोहांत पाडतो ।। ४० ।।

त्याप्रमाणें, जे जे उपाय करावे ते ते ह्यांनाच साह्यकारी होतात; म्हणून ह्या जगामध्यें हटयोग्यांना (सुद्धां) हेच जिंकितात. ६६ (पण, अर्जुना,) अशाही संकटांतून पार पडण्यास एक उत्तम उपाय आहे; तो तुला साधेल तर सांगतों. ६७

म्हणून अर्जुना, तूं प्रथम इंद्रियांना जिंक आणि शास्त्रीय व अनुभविक ज्ञानाचा नाश करणाऱ्या अशा महापापी कामाला मारून टाक. देहापेक्षां इंद्रियें सूक्ष्म, इंद्रियांपेक्षां मन सूक्ष्म, मनापेक्षां बुद्धि सूक्ष्म, व बुद्धीपेक्षां जो सूक्ष्म तो परमात्मा असें ज्ञानी म्हणतात. ४२ हे महाबाहो, ह्याप्रमाणें बुद्धीच्या पलीकडे असणाऱ्या परमात्म्याला जाणून आपली स्वस्थता आपण संपादन करून घेऊन, जिंकण्यास कठिण अशा कामरूपी शत्रूस जिंक. ।। ४३ ।।

ह्यांचें मूळ वास्तव्य इंद्रियांचे ठिकाणीं आहे, आणि इंद्रियांपासून कर्माची प्रवृत्ति होते, म्हणून त्या इंद्रियांना अगोदर जिंक. ६८ असें झालें म्हणजे मनाची धाव कुंठित होऊन बुद्धीची सोडवणूक होईल आणि मग तेथून ह्या दुष्टांचें बिऱ्हाड मोडेल. ६९ ह्याप्रमाणें ह्यांची शरिरांतील वस्ती मोडली म्हणजे हे खास मेले असें समज. ज्याप्रमाणें सूर्यकिरणाशिवाय मृगजल दृष्टीस पडावयाचें नाहीं, २७० त्याप्रमाणें, राग आणि द्वेष हे जर नाश पावले, तर ब्रह्मरूपी स्वराज्यच हातीं आलें. मग तो आपलेंच सुख आपण भोगतो. ७१ हीच गुरुशिष्यांची गुह्य गोष्ट; हेंच जीवब्रह्मांचें ऐक्य. तूं तेथें स्थिर होऊन तेथून कधींही हालूं नको. ७२ संजय म्हणतो:—राजा, ऐक; सकलसिद्धमुगुटमणि लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण ह्याप्रमाणें बोलले. ७३ आतां ह्यापुढें भगवान श्रीकृष्ण एक पुरातन कथा सांगतील, ती ऐकून अर्जुन प्रश्न करील. ७४ त्या कथेची योग्यता व रसिकपणा हीं ऐकून श्रोत्यांना फार समाधान होईल. २७५ निवृत्तीचे दास जे ज्ञानदेव, ते म्हणतात " बापांनो, आत्मज्ञानप्राप्तीच्या चांगल्या तयारीनें तुम्ही कृष्णार्जुनसंवाद ऐका. " २७६

---

१ संकट. २ साधला. ३ घर. ४ नाश करणें. ५ कुंठित होईल. ६ मेले. ७ किरण. ८ जीवब्रह्माची. ९ नाथ. १० पहिली. ११ समुच्चयार्थक अन्वय. १२ योग्यता. १३ रसभरितपणाचा. १४ सुख. १५ चांगला. १६ ज्ञानाचा.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय चौथा

(मागील अध्यायांतील कथाभागाचें श्रवण झाल्यानंतर त्याचें मनन होऊन त्याचाच निदिध्यास लागल्यामुळें ज्ञानेश्वर महाराज उत्प्रेक्षा करितातः—)

आज कानांना उजाडलें; (त्यांचा भाग्योदय झाला;) कारण, त्यांनीं गीतेचा ठेवा पाहिला. (जागृत झाल्यावर) स्वप्नांतील गोष्ट (खोटीशी भासते) पण ती आज खरी झाली. १ आधींच आत्मविचाराची गोष्ट; त्यांत श्रीकृष्ण जगजेठी प्रतिपादन करणारा, आणि भक्तशिरोमणि अर्जुन ऐकणारा. २ जसा (कोकिळेचा) मंजुळ पंचम स्वर आणि त्यांतच उत्तम सुवास व गोडी या तिहींपासून आनंद होतो, तसा या कथेपासून आनंद झाला आहे. ३ दैवाची थोरवी काय वर्णावी, कीं जिच्यामुळें श्रोत्यांचीं जपतपें फळास येऊन अमृतरूप गंगाच त्यांना प्राप्त झाली. ४ म्हणून, सर्व इंद्रियांनीं आपआपलीं कामें सोडून श्रवणाचे ठिकाणीं वास करून कृष्णार्जुनसंवादरूप गीतेचें सुख घ्यावें. ५ तेव्हां संतमंडळी ज्ञानेश्वरास म्हणाली कीं, आतां तुझा पाल्हाळ व अधिक प्रसंग पुरे करून कृष्णार्जुन जे बोलत होते ती कथा आम्हांला सांग. ६ त्या वेळेस संजय धृतराष्ट्रास म्हणालाः—सत्त्वगुणानें युक्त झालेला जो अर्जुन, त्याला अतिप्रेमानें श्रीकृष्ण म्हणालेः— ७ जें गुह्य श्रीकृष्णांनीं आपला पिता वसुदेव, माता देवकी, व बंधु बलराम ह्यांसही सांगितलें नाहीं, तें अर्जुनास सांगितलें. ८ लक्ष्मी देवी नेहमीं सन्निध राहणारी, पण तिलाही ज्या प्रेमसुखाचा अनुभव लाभला नाहीं, त्या कृष्णप्रेमाचा उमाळा आज पार्थावरच आला आहे. ९ सनकादिक त्यांची बहुत दिवसांपासून इच्छा करीत होते, पण त्यांनाही इतक्या योग्यतेचें ते प्रेम प्राप्त झालें नाहीं. १० पार्थानें असें कोणतें महत्पुण्य केलें, कीं ज्या योगानें त्याचे ठिकाणीं जगदीश्वराचें अनुपमेय प्रेम दृष्टीस पडतें ? ११ पहा कीं, ज्याच्या प्रीतीकरितां निराकार साकार झाला. ह्यावरून मला तर असें वाटतें कीं, ह्या दोघांची स्थिति (देह) जरी भिन्न आहे, तरी दोघे एकरूपच आहेत. १२ येऱ्हवीं हा भगवान योग्यांचे हातीं लागत नाहीं, वेदालाही कळत नाहीं, व त्याचे ठिकाणीं ध्यानाचीही दृष्टि पोहोंचत नाहीं. १३ असा जो आत्मस्वरूपी भगवान, व ज्याला आदि आणि अंत नसून जो अचल आहे, तो कोणत्या कारणानें अर्जुनावर कृपावंत झाला आहे ? १४ हा त्रैलोक्यरूप वस्त्राच्या संकोचविस्तारांचें अधिष्ठान आहे, (त्रैलोक्य हें ह्याचें रूप असून त्याची घडी करून हा अवतार घेऊन आला आहे,) आणि आकाराच्या पलीकडला असून हा अर्जुनाला इतक्या प्रेमानें कसा स्वाधीन झाला नकळे ! १५

भगवान म्हणालेः--हा नाशरहित कर्मयोग आम्हीं पूर्वी सूर्याला सांगितला; सूर्यानें मनूला सांगितला; आणि मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितला ॥ १ ॥

मग श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणाले:—हाच कर्मयोग आम्हीं पूर्वी विवस्वानाला—सूर्याला[1]—सांगितला; परंतु त्या गोष्टीला पुष्कळ दिवस झाले. १६ मग त्या विवस्वान सूर्यानें हा सर्व योग वैवस्वत मनूला सांगितला, १७ आणि मनूनें त्याचें आचरण करून[3] इक्ष्वाकु नामक आपल्या पुत्रास त्याचा उपदेश केला; अशी ही मुळापासून परंपरा चालत आली आहे. १८

अर्जुना, अशा परंपरेनें प्राप्त झालेला हा योग राजर्षींना समजला. तोच योग पुष्कळ काल गेल्यामुळें ह्या लोकीं नष्ट झाला आहे ॥ २ ॥

पुढें आणखीही कांहीं राजर्षींना हा योग माहीत होता. परंतु त्यानंतर आजपर्यंत कोणालाही तो माहीत नाहीं. १९. कारण, प्राणिमात्राची आवड विषयसेवनाविषयीं[4] असून देहावरच विशेष प्रेम असल्यामुळें त्याना आत्मबोधाचा विसर पडला. २० आस्तिक्यबुद्धि आडमार्गानें गेल्यामुळें विषयसुख म्हणजेच इतिकर्तव्य असें लोकांना वाटून, ते जिवावरच्या सारखेंच विषयोपाधींवरही प्रेम करूं लागले! २१ असें पहा कीं, नग्न लोकांच्या गांवीं उंची वस्त्रांची चाड काय असणार? किंवा जन्मांधाला सूर्याचा काय उपयोग सांग बरें? २२ किंवा बहिऱ्यांच्या सभेंत गाण्याला कोण मान देईल? अथवा कोल्ह्याला चादण्यापासून कसा आनंद होईल? २३ तसेंच, चंद्रोदयापूर्वी ज्याचे डोळे फुटतात—मिटतात—ते कावळे चंद्रास कसे ओळखतील? २४ त्याप्रमाणें, ज्यांनीं वैराग्याची शीव सुद्धां पाहिली नाहीं, आणि ज्यांना विचाराचें नांव देखील माहीत नाहीं, त्या मूर्खांना मज परमेश्वराचा लाभ कसा होईल? २५ हा मोह कसा वाढला हें कांहीं कळत नाहीं; पण त्यामुळें बहुतेक काळ व्यर्थ गेला; आणि म्हणून ह्या लोकीं हा योग बुडाला. २६

तोच हा पुरातन व उत्तम रहस्यरूप असा योग मीं तुला आज सांगितला; कारण तूं माझा भक्त व सखा आहेस ॥ ३ ॥

हे कुंतीसुता, खरोखर तोच हा योग तुला तत्त्वतः आज आम्हीं सांगितला आहे. तूं कांहीं सुद्धां शंका धरूं नको. २७ हा योग म्हणजे माझा जीव कीं प्राण आहे; परंतु तुजपासून तो चोरून कसा ठेवावा? कारण, तूं माझा फार आवडता भक्त आहेस. २८ धनुर्धरा, तूं केवळ प्रेमाची मूर्ति असून, भक्तीचा जिव्हाळा, जिवलग मित्रत्वाचें तर केवळ जीवन, २९ आणि माझ्या विश्वासाचें ठिकाण आहेस; तेव्हां तुझी वंचना कशी करावी? आम्ही जरी

१ निष्काम कर्मयोग. २ सूर्याला. ३ आचरण केली. ४ विषयसेवनाविषयीं. ५ प्रीति. ६ आडमार्गानें गेल्यास. ७ सार्थक. ८ दिगंबर. ९ उंची वस्त्रें. १० सभेंत. ११ अगोदर. १२ जिवलग. १३ जीव. १४ अनुभवाचा, विश्वासाचा.

युद्धास सिद्ध झालों आहों, ३० तरी क्षणभर ही युद्धाची गडबड आहे ती बाजूस ठेवून, न घाबरतां प्रथम तुझें अज्ञान आम्हांस दूर केलें पाहिजे. ३१

अर्जुन म्हणालाः—कृष्णा, तुमचा जन्म अलीकडचा, आणि सूर्य तर प्राचीन काळचा; तेव्हां तुम्हीं त्याला प्रथम योग सांगितला हें मीं कसें खरें मानावें ॥ ४ ॥

त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, " हे कृपानिधे श्रीहरि ! आईनें आपल्या लेंकरावर प्रेम केलें, तर त्यांत आश्चर्य तें कोणतें ? ३२ तूं संसारांत थकलेल्यांची सावली व दीन अनाथ जनांची माउली आहेस; आणि खरोखर आमचा जन्म तुमचेच कृपेमुळें झाला आहे. ३३ देवा, आईला पांगळें मूल झालें, तर त्याच्या जन्मापासून तिला त्रास सोसावा लागतो हें सर्व तुम्ही जाणतां; तर आम्ही तुमच्यापुढें तुमचें महत्त्व काय बोलावें ? ३४ आतां मी जें कांहीं विचारणार आहें, त्याकडे चांगलें लक्ष द्यावें; व त्या गोष्टीचा राग मनांत आणूं नये. ३५ हे अनंता, तुम्हीं जी मागील गोष्ट म्हणून सांगितली, (सूर्याला हा कर्मयोग सांगितला त्याची) ती माझ्या मनाला मुळींच रुचत नाहीं. ३६ सूर्य म्हणजे कोण हें आमच्या वाडवडिलांना सुद्धां माहित नाहीं. तर त्याला आपण कधीं व कसा उपदेश केला ? ३७ तो सूर्य तर फार जुनाट आहे असें ऐकतों, आणि आपण तर, श्रीकृष्णा, हल्लींचे; म्हणून ह्या गोष्टींत आम्हांला विरोध दिसतो. ३८ तशांतून, देवा, तुमचें चरित्र कांहीं आम्हांस कळत नाहीं; तेव्हां आपण म्हणतां तें खोटें आहे असें तरी आम्हीं एकदम कसें म्हणावें ? ३९ तेव्हां, मीं सूर्याला उपदेश केला, हें जें आपण म्हणतां, तें मला समजेल अशा रीतीनें स्पष्ट सांगा. " ४०

श्रीभगवान म्हणालेः—हे शत्रुतापना अर्जुना, माझे व तुझे. बहुत जन्म होऊन गेले; त्या सर्वांचें स्मरण मला आहे, तुला नाहीं ॥ ५ ॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणालेः—अर्जुना, ज्या वेळेस तो सूर्य होता, त्या वेळेस आम्ही नव्हतों अशी जरी तुझ्या मनांत शंका आली, ४१ तरी तुला हें माहीत नाहीं, कीं तुझे व माझे जन्म पुष्कळ झाले; परंतु तुझ्या जन्मांची तुला आठवण नाहीं. ४२ अर्जुना, मीं ज्या ज्या वेळेस जे जे अवतार घेतले, त्या सर्व अवतारांचें मला स्मरण आहे. ४३

मी जन्मनाशरहित व सर्व भूतांचा नियंता असूनही, स्वकीय प्रकृतीचा स्वीकार करून आपल्या मायेनें जन्म घेतों. ॥ ६ ॥

म्हणून मला मागील सर्व गोष्टींचें स्मरण आहे. मी अजन्मा असूनही मायेचे योगानें अवतार घेतों; ४४ माझें अव्ययत्व नाहींसें होत नाहीं; पण अवतार घेणें व तो संपविणें हें जें भासतें, तें मायेच्या योगानें माझ्या ठिकाणींच भासतें. ४५ माझ्या स्वातंत्र्याचा तर

१ युद्धाला सज्ज. २ गडबड. ३ बाळकाचा. ४ संसारांत श्रमलेल्यांची. ५ फळा आली. ६ जन्मापासून. ७ त्रास. ८ सांप्रतचा. ९ गोष्टींचा. १० विरोध. ११ एकाएकीं. १२ सूर्य. १३ वेळीं. १४ अवतार घेतों. १५ माया. १६ अविनाशित्व. १७ विघडत नाहीं. १८ दिसतें.

भंग होत नाहींच; पण मी कर्माधीन आहें असें जें लोकांस वाटतें, तें भ्रांतीमुळें वाटतें; बाकी खरोखर पाहतां तसें कांहीं नाहीं. ४६ किंवा एकच वस्तु आरशाच्या योगानें दोन ठिकाणीं दिसते, पण वस्तुस्थितीचा विचार केला तर त्या दोन का आहेत? ४७ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, मी तर निराकारच आहें; पण जगत्कार्यासाठीं मायेचा स्वीकार करून नटाप्रमाणें बाह्यतः आकार धारण करितों. ४८

अर्जुना, जेव्हां जेव्हां धर्माला ग्लानि येते आणि अधर्म उठाव घेतो, तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेतों. ॥ ७ ॥

जेवढे म्हणून धर्म आहेत, त्यांचें म्यां युगायुगांचे ठायीं रक्षण करावें असा हा क्रम अगदीं मुळापासून चालत आलेला आहे. ४९ म्हणून, ज्या ज्या वेळीं अधर्मानें धर्माचा ऱ्हास होतो, त्या त्या वेळीं मी आपला जन्मरहितपणा बाजूला ठेवतों, व निराकारपणाची आठवणही धरीत नाहीं. ५०

साधूंचें रक्षण करण्याकरितां, दुष्टांचा समूळ नाश करण्याकरितां, व धर्म स्थापन करण्याकरितां मी युगायुगांच्या ठिकाणीं अवतीर्ण होतों. ॥ ८ ॥

त्या वेळीं आपल्या भक्तांच्या कैवारानें मी देह धारण करून अवतार घेतों, आणि मग अज्ञानरूप अंधारास गिळून टाकतों. ५१ अधर्माची मर्यादा तोडतों, दोषयुक्त लिखाणें फाडून टाकतों, आणि जे साधु आहेत त्यांजकडून सुखाचे ध्वज उभारवितों. ५२ दैत्यकुळांचा नाश करतों, साधूंना योग्य मान देववितों, आणि धर्म व नीति ह्यांची ओटी भरतों (गांठ घालतों.) ५३ अविचाररूप दिव्याची काजळी काढून विचाररूप दिवा प्रज्वलित करतों, त्या वेळीं योगी लोकांना निरंतर आनंदाची दिवाळीच भासते. ५४ मग सत्सुखानें सर्व विश्व भरून जातें, जिकडे तिकडे लोक धर्माचें आचरण करितात, आणि भक्तजन सत्त्वगुणानें परिपूर्ण होतात. ५५ अर्जुना, ज्या वेळीं माझा अवतार प्रकट होतो, त्या वेळीं पापांचे पर्वत नाहींतसे होतात, व पुण्याचा उदय होतो. ५६ अशा कामाकरितां मी युगायुगांचे ठायीं अवतार धारण करितों, परंतु असें जो ओळखतो तोच जगांत ज्ञानी होय. ५७

अर्जुना, अशा प्रकारें, माझें जन्म व कर्म दिव्य आहे असें जो यथार्थ जाणतो, तो देहत्यागानंतर पुनः जन्मास येत नाहीं; तर मजप्रत प्राप्त होतो. ॥ ९ ॥

माझें अजत्व कायम असून जन्म घेणें, व अकर्तृत्व कायम असून कर्म करणें असें जें माझें स्वरूप, तें जो निःशंक जाणतो, तोच परममुक्त होय. ५८ तो देहाच्या संबंधानें जरी चालला, तरी तो चालत नाहीं; आणि त्यानें देह धारण केला, तरी तो देहभावानें आकळिला जात नाहीं. मग मेल्यावर तो माझ्या स्वरूपांत येऊन मिळतो. ५९

---

८ सनद. ९ ध्वज. १० स्वाधीन करतों. ११ ओटी भरतों, ओंवाळतों. १२ अज्ञानाची. १३ उजाडे. १४ आत्मसुखानें. १५ भरे. १६ पर्वत. १७ निःशंक. १८ स्वाधीन होत नाहीं. १९ मरणानंतर.

ज्यांचे काम, भय व क्रोध हे दोष गेले आहेत, व जे मद्रूप होऊन माझाच आश्रय करून राहिले आहेत, असे, ज्ञानरूप तपानें पवित्र झालेले पुष्कळ ज्ञानी माझ्या स्वरूपाला पावले. ।। १० ।।

एरव्हीं, मागील व पुढील गोष्टींचा जे शोक करीत नाहींत, आणि जे वासनारहित असतात, ते कोणत्याही वेळेस क्रोधाच्या मार्गाला जात नाहींत. ६० जे विषयप्रीतिरहित आहेत, जे नेहमीं माझ्या स्वरूपाच्या प्राप्तीमुळें आपल्यास धन्य मानतात, आणि माझ्याच सेवेंकरितां जे वांचले आहेत, किंवा जे ज्ञानाच्या बोधानें संतोष पावतात व विषयप्रीतिरहित झाले आहेत, ६१ जे तपाच्या तेजाचे राशि किंवा ज्ञानाचें एकमेव घरच अथवा जे तीर्थालाही पवित्र करणारे तीर्थरूप आहेत, ६२ ते माझ्या स्वरूपास सहज येऊन मिळतात, आणि मद्रूपच होतात;—त्यांच्यांत व माझ्यांत भिन्नभाव नसतो. ६३ सांग कीं, कळकटपणा व रंग अजिबात नाहींसा झाला तर मग पितळ आणि सोनें ह्यांत काय अंतर आहे ? ६४ त्याचप्रमाणें, जे यमनियमादि अष्टांगयोगांत पारंगत होऊन तपानें व ज्ञानानें शुद्ध झाले आहेत, ते माझ्या स्वरूपांत मिळतात, यांत संशय कसला ?. ६५

हे अर्जुना, जे ज्या भावनेनें माझें भजन करतात, त्याप्रमाणेंच मी त्यांच्या इच्छा पूर्ण करितों. सर्व लोक सर्व प्रकारें माझ्या मार्गानें चालणारे आहेत. ।। ११ ।।

शिवाय असें पहा कीं, जे ज्या ज्या भावानें मला भजतात, त्या त्या भावानें मीही त्यांना तसाच भजतों. ६६ हें पहा कीं, मनुष्यमात्राची स्वभावतांच माझें भजन करण्याकडे प्रवृत्ति आहे. ६७ परंतु ज्ञानाच्या अभावानें बुद्धीचे ठिकाणीं भेद उत्पन्न होऊन, मी जो एक आहें, त्या माझे ठिकाणीं ते अनेकत्व कल्पितात. ६८ म्हणून मी अभेद असून माझ्या ठिकाणीं भेद कल्पितात, मी नामरहित असून मला अनेक नावें देतात, आणि मी शब्दातीत असून मला कोणी देव, कोणी देवी असें म्हणतात. ६९ मायेच्या अधीन होऊन, जो मी नेहमीं सर्व ठिकाणीं सारखा आहें, त्या माझ्या ठिकाणीं ते भ्रांतीनें ' वाईट, चांगला ' असा भेद मानतात. ७०

कर्माच्या फलाच्या प्राप्तीची इच्छा धरणारे पुरुष ह्या लोकीं देवतांचें यजन करतात. कारण, ह्या मनुष्यलोकीं कर्मापासून फलाची सिद्धि त्वरित होते. ।। १२ ।।

मग मनांत नानाहेतु धारण करून, जे ज्यास आवडतात त्या उपचारांनीं अनेक देव मानून त्यांची उपासना करतात. ७१ अशा प्रकारें, एथें ज्यांचें जें इच्छित असतें, तें त्यांना तसेंच प्राप्त होतें; परंतु हें त्यांच्या कर्माचें फळ आहे असें निश्चयानें तूं समज. ७२ खरोखर पाहतां, देणारा किंवा घेणारा कर्माशिवाय निःसंशय दुसरा कोणी नसून ह्या मनुष्यलोकीं कर्मापासूनच फलप्राप्ति होते. ७३ जसें जमिनींत जें धान्य पेरावें, त्यावाचून

स्वरूपाला. ७ पडदा. ८ कलंक. ९ पारंगत झाले. १० निर्मळ झाले. ११ नामरहिताला. १२ चर्चेचा विषय नव्हे अशाला. १३ मानिती. १४ खरें पाहतां.

दुसरें उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं, किंवा आरशांत जें पहावें तेंच दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा, अर्जुना, डोंगराच्या कड्याखालीं ज्याप्रमाणें आपलाच शब्द आपण बोलल्यानें प्रतिध्वनि घेऊन उठतो, ७५ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, प्रत्येक उपासनेला मीच आधारभूत आहें, म्हणून प्रत्येकास त्याचे भावनेप्रमाणें फलप्राप्ति होते. ७६

श्लोकार्थः—गुणकर्मांच्या विभागानुसार (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे) चार वर्ण मीं उत्पन्न केले; (आणि म्हणून) ह्या वर्णांचा मी कर्ता असें जरी दिसलें, तथापि मी अकर्ता, आणि नाशी व असंसारी आहें असें जाण. ॥ १३ ॥

आतां ह्याचप्रमाणें तूं हेंही लक्षांत ठेव कीं, हे जे चार वर्ण आहेत, तेही गुण व कर्म यांच्या विभागानें मींच उत्पन्न केले आहेत; ७७ आणि त्या चार्‍ही वर्णांच्या कर्मांची आपापल्या प्रकृतिधर्मानें आणि गुणांच्या तारतम्यानें व्यवस्था केली आहे. ७८ अर्जुना, हे सर्व लोक एकच असून, गुण व कर्म ह्यांच्या योगानें त्यांच्या चार वर्णांची व्यवस्था सहज झाली. ७९ म्हणून, पार्था, असें पहा कीं, याच कारणास्तव या वर्णभेदाच्या स्थापनेचा मी मुळींच कर्ता नाहीं. ८०

श्लोकार्थः—कर्में मला बद्ध करीत नाहींत, आणि कर्मफलाविषयीं माझी आसक्तिही नाहीं असा मी आहें असें जो जाणतो, त्याला कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥ १४ ॥

हा वर्णभेद जरी माझ्यापासून झाला आहे, तरी तो मीं केला नाहीं असें जो जाणतो, तोच कर्मातीत झाला. ८१

श्लोकार्थः—(मी कर्म करून अकर्ता आहें) असें जाणून पूर्वींच्या मुमुक्षूंनीं कर्में केलीं, म्हणून तूंही पूर्वींच्या लोकांप्रमाणें कर्म कर. ॥ १५ ॥

अर्जुना, पूर्वींचे जे मुमुक्षु झाले, त्यांनीं अशा प्रकारेंच मला जाणून सर्व कर्में केलीं; ८२ परंतु ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं पेरलें असतां मुळींच उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचीं निष्काम कर्मेंच त्यांना मोक्षप्राप्तीस कारणीभूत झालीं; ८३ आणि अर्जुना, त्यांत आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं, हा कर्माकर्मांचा विचार शहाण्या मनुष्यानें आपले इच्छेप्रमाणें करणें योग्य नव्हे. ८४

श्लोकार्थः—कर्म म्हणजे काय, अकर्म म्हणजे काय, हें जाणण्याविषयीं मोठे दूरदर्शी देखील मोहांत पडले आहेत. असें जें कर्म, तें मी तुला सांगितों. तें जाणलें असतां तूं संसारदुःखापासून मुक्त होशील ॥ १६ ॥

कर्म म्हणतात तें कोणतें, व अकर्माचें लक्षण काय हा विचार करतां करतां शहाणे देखील घोटाळ्यांत पडले. ८५ जसें खोटें नाणें खर्‍यासारखें हुबेहूब दिसल्यानें ज्ञान्यांच्याही डोळ्यांस संशयांत घालतें, ८६ तसें, नुसतें मनांत आलें तर प्रतिसृष्टि

गुणांच्या योगानें; आणि शम, दम, शौर्य, तेज, कृषि, वाणिज्य, सेवा इत्यादि कर्मांच्या योगानें; ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हा गुणकर्मविभाग. ५ तारतम्यानें ६ व्यवस्था केली. ७ विचार. ८ मुक्तीला कारण. ९ इच्छेप्रमाणें. १० विचारी. ११ शहाणे. १२ गोत्यांत पडले. १३ खोटें. १४ ज्ञान्यांच्याही डोळ्यांना. १५ गुंततात.

निर्माण करणारे देखील ' आम्ही कर्मातीत आहों ' अशा भ्रमानें युक्त होऊन कर्माचे पाशांत सांपडतात. ८७ मग मूर्खांची—अज्ञान्यांची—गोष्ट कशाला पाहिजे ? येथें ज्ञानी लोक सुद्धां मोह पावले आहेत; म्हणून तीच गोष्ट सांगतों ऐक ८८.

श्लोकार्थः—कर्माचें[1], विकर्माचें[2] व अकर्माचें[3] तत्त्व यथार्थ जाणलेंच पाहिजे. कारण, त्या कर्मादिकांचें यथार्थ तत्त्व समजण्यास फार कठिण आहे. ॥ १७ ॥

जेथें आपोआप विश्वरचना संभवते, तेंच कर्म समज; आणि त्याचेंच पहिल्या प्रथम यथार्थ ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. ८९ मग, जें कर्म वर्णाश्रमास योग्य व वेदांत सांगितलेलें आहे, त्याचीही निश्चित फळासह ओळख करून घेतली पाहिजे. ९० उलट, ज्याला निषिद्ध म्हणतात, त्याचेंही स्वरूप जाणलें पाहिजे. असें झालें म्हणजे आपोआपच तो बद्ध होत नाहीं. ९१ एरव्हीं, ह्या कर्माची व्याप्ति इतकी गहन आहे कीं, सर्व जग कर्माधीन आहे. पण तें असो; आतां ब्रह्मनिष्ठाचीं चिन्हें कोणतीं तीं ऐक. ९२

श्लोकार्थः—जो कर्मांत अकर्म पाहतो, व अकर्मांत कर्म पाहतो, तो सर्व मनुष्यांत बुद्धिमान, योगी व सर्व कर्में करणारा होय. ॥ १८ ॥

फळाची आशा न धरतां जो कर्माचें आचरण करितो, पण तें कर्म आपण करितों, असें मानीत नाहीं; ९३ आणि त्याला अशा प्रकारें कर्मातीतपणा इतका चांगला समजला असतो कीं, त्याशिवाय त्याला या जगांत दुसरें कांहींच कर्तव्य उरलेलें नसतें; ९४ तथापि तो सगळीं कर्में नीट रीतीनें आचरीत आहे असें दिसतें; तोच (अर्जुना,) ज्ञानी होय असें समजावें. ९५ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य नदीच्या कांठीं उभा राहिल्यावर आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहतो, तरी ' प्रतिबिंबाहून मी वेगळा आहें ' असें तो निःसंशय समजतो, ९६ अथवा नावेंत बसून जाणाऱ्या मनुष्यास नदीच्या कांठावरील झाडें धावतात असें दिसतें, परंतु तोच खरें पाहूं लागला म्हणजे त्याला तीं झाडें अचल आहेत असें समजतें, ९७ त्याप्रमाणें, सर्व कर्में करीत असतां, कर्म करणें निवळ खोटें आहे असें मानून, मी कर्मकर्ता नाहीं असें जो समजतो, ९८ आणि सूर्य उगवतो व मावळतो एवढ्याच प्रमाणावरून तो चालतो असें आपल्यास दिसतें, तसें कर्म आचरीत असतां तें आपण करीत नाहीं असें जो जाणतो, ९९ तो मनुष्यासारखा जरी दिसतो, तरी तो मनुष्य नसून परब्रह्मच आहे असें समजावें. ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें तरी सूर्य त्यांत नसतो, १०० त्याप्रमाणें, जो ब्रह्मस्वरूप झालेला आहे, तो जग पाहून पहात नाहीं, सर्व क्रिया करून कोणतीही क्रिया करीत नाहीं, आणि सर्व भोग्य वस्तु भोगीत असून भोगीत नाहीं. १ तो सर्व ठिकाणीं हिंडला तरी त्याचें स्वकीय स्थान सुटत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर तो स्वयमेव जगच झालेला असतो असें समज. २

---

१ विहित कर्माचें. २ निषिद्ध कर्माचें. ३ कांहीं न करणें ह्याचें, नैष्कर्म्याचें.

श्लोकार्थः—ज्याच्या सर्व कर्मांचे आरंभ संकल्प व फलाची इच्छा यांविरहित असतात, त्याला ज्ञानी जन ' ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्में दग्ध झालेला पंडित ' असें म्हणतात. ।। १९ ।।

ज्या पुरुषाला कर्माचरणाविषयीं खेद होत नाहीं, परंतु कर्मफलाची इच्छा ज्याचे मनांत मुळींच उद्भवत नाहीं, ३ आणि अमुक एक कर्म मी करीन अथवा अमुक कर्म सुरू केलेलें शेवटास नेईन, असा संकल्प देखील ज्याचे मनास स्पर्श करीत नाहीं, ४ आणि ज्ञानरूप अग्नीचे मुखांत ज्यानें आपलीं सर्व कर्में जाळून टाकलीं आहेत, असा तो पुरुष म्हणजे मनुष्यरूपानें परब्रह्मच अवतरलें आहे असें समज. ५

श्लोकार्थः—जो कर्माचे फलाची इच्छा सोडून देतो, आणि (आत्मानंदांत) नित्य तृप्त राहून कशाचाही आश्रय करीत नाहीं, तो सर्व कर्में करीत असला तरी वस्तुतः कांहींच करीत नाहीं ।।२०।।

जो शरिराविषयीं उदासीन असतो, आणि कर्मापासून होणाऱ्या फलप्राप्तीविषयीं निरिच्छ असतो, व जो नेहमीं आनंदस्वरूपांत निमग्न असतो, ६ पार्था, जो संतोषाच्या गाभाऱ्यामध्यें बसून जेवीत असतांना आत्मबोधाच्या वाढण्याला कधींही पुरे म्हणत नाहीं, ७

श्लोकार्थः—ज्यानें आशा सोडली आहे, आपलें चित्त व बुद्धि हीं स्वाधीन ठेवलीं आहेत, आणि (अशा प्रकारें निरिच्छ झाल्यामुळें ज्यानें) सर्व संग्रह सोडला आहे, त्यानें शरीरनिर्वाहापुरतीं (भिक्षाटनादिक) कर्में केलीं तरी त्याला कर्माचा दोष लागत नाहीं. (संसार प्राप्त होत नाहीं.) ।।२१।। सहजगत्या मिळेल त्यांत संतुष्ट असणारा, (मी व माझें या) द्वंद्वाच्या पलीकडे असणारा, मत्सररहित आणि कर्म पूर्ण किंवा अपूर्ण झालें असतां हर्ष व खेद न मानणारा असा पुरुष संपूर्ण कर्में करीत असतांही कर्मबंधानें लिप्त होत नाहीं; ।। २२ ।।

जो अहंकारासुद्धां आशेची ओंवाळणी करून अधिकाधिक प्रेमानें ब्रह्मसुखाची गोडी घेतो, ८ म्हणून, ज्या ज्या वेळेस जें जें मिळेल त्यांतच तो सुख मानतो, आणि ज्याला आपलें आणि दुसऱ्याचें असा भेद नाहीं, ९ तो आपल्या दृष्टीनें जें जें पाहतो व ऐकतो, तें तो आपणच होतो. ११० पायानें चालतो, तोंडानें बोलतो, व त्याचप्रमाणें शरिरानें जितके व्यापार करतो, ते सर्व आपणच बनतो. ११ हें असो; परंतु जगतांत पाहिलें असतां आत्मस्वरूपावांचून ज्याला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं, त्याला कोणत्या कर्मापासून कसली बाधा होणार ? १२ ज्या ठिकाणीं मत्सर उत्पन्न होतो असा दुजेपणा ज्याचे ठिकाणीं मुळींच उरत नाहीं, तो निर्मत्सर आहे असें बोलून काय दाखवावयाचें आहे ? १३ तो सर्व प्रकारानें कर्म करीत असतां कर्मरहित, आणि सत्त्व, रज व तम हे गुण त्याचे अंगीं असले तरी तो गुणातीत, म्हणून तो सर्व प्रकारें मुक्त आहे ह्यांत संशय नाहीं. १४

श्लोकार्थः—जो सर्वसंगविवर्जित असून धर्माधर्माच्या बंधातून पार पडला आहे, आणि ज्याचें चित्त ज्ञानाचे ठिकाणीं स्थिर झालें आहे, तो जरी यज्ञ शेवटास नेण्याच्या उद्देशानें कर्म करीत असला, तरी त्याचें तें कर्म फलासहवर्तमान लय पावतें. ।। २३ ।।

तो देहधारी आहे तरी निर्गुणासारखा दिसतो, आणि ब्रह्माच्या कसाला लावून पाहिला तर त्याच्यासारखा शुद्ध दिसतो; १५ असा जरी तो केवळ मुक्त आहे, तरी

७ ओंवाळणी. ८ अहंकारासह. ९ दुसऱ्याचें. १० व्यापार. ११ तितकें. १२ शब्दांनीं. १३ शरीरधारी. १४ निर्गुणासारखा. १५ कसोटीनें. १६ शुद्ध.

एखादे वेळेस कौतुकानें यथाविधि यज्ञादिक कर्माचें आचरण करितो, तरी तीं संपूर्ण कर्में त्याच्याच ठिकाणीं लयाला जातात. १६ ज्याप्रमाणें आकाशांत अकालीं उत्पन्न झालेले पोकळ ढग वृष्टि केल्यावांचून आपोआप लयाला जातात, १७ त्याप्रमाणें, तो जरी वेदविहित कर्में यथाविधि आचरीत असला, तरी त्या कर्मांच्या ठिकाणीं त्याचा दुजा भाव नसल्यामुळें तीं त्याचेच ठायीं लय पावतात. १८

श्लोकार्थः—(कां कीं,) होमसाधन, होमद्रव्य, अग्नि, होता आणि हवनक्रिया हीं त्या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीनें ब्रह्मच आहेत, आणि ब्रह्मरूप कर्माच्या ठिकाणीं लय लागून राहिलेल्या त्या ब्रह्मवेत्त्याला प्राप्त होणारें फलही ब्रह्मच आहे. ।। २४ ।।

हें हवन, त्याचा कर्ता मी, किंवा ह्या यज्ञाचा भोक्ता अमुक, अशा प्रकारें त्याच्या बुद्धीचा भिन्नभाव नाहीं; म्हणून १९ जे जें इष्ट यज्ञ तो करतो, त्यांतील होमद्रव्यें व मंत्र हीं सर्व आत्मरूप म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच आहेत असें तो समजतो. १२० म्हणून अर्जुना, ब्रह्म तेंच कर्म अशी समबुद्धि ज्याच्या अंतःकरणांत बाणली, त्यानें कर्म केलें तरी तें नैष्कर्म्यच होय. २१ आतां, अविचाररूप बाळपणांतून सुटल्यावर तारुण्यांत ज्यांनीं वैराग्याचा स्वीकार करून योगाभ्यासाची भक्ति आरंभिली, २२

श्लोकार्थः—दुसरे कित्येक योगी दैवयज्ञ (इंद्रादिक देवतांकरितां केलेला यज्ञ) करितात; दुसरे ब्रह्मरूप अग्नीचे ठिकाणीं (यज्ञसंज्ञक) स्वधर्मानें (आत्म्यानें) आत्म्याचें हवन करतात. ।।२५।।

जे रात्रंदिवस यज्ञ करणारे आहेत, त्यांनीं गुरुवाक्यरूप अग्नींत मनासह अज्ञानाचें हवन केलें. २३ अशा रीतीनें योगरूप अग्नींत जें हवन करणें, त्याला दैवयज्ञ म्हणतात. हे पंडुकुमरा, त्या योगानें आत्मसुखाचा लाभ होतो. २४ प्राक्तनकर्मानेंच देहाचें पालन होतें असा ज्याचा पूर्ण निश्चय असतो, व जो आपले देहाचे संरक्षणाकरितां काळजी करीत नाहीं, तो दैवयोगानें महायोगी असें समजावें. २५ आतां, जे ब्रह्माग्नीचे अग्निहोत्री स्वकर्मानें ईश्वराराधन करतात, त्यांजविषयीं वर्णन करितों तें ऐक. २६

श्लोकार्थः—कोणी श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियांचें हवन संयमरूपी अग्नींत करतात; आणि दुसरे कोणी शब्दादि पंचविषयांचें हवन इंद्रियरूपी अग्नींत करतात. ।। २६ ।।

कोणी आत्मसंयमरूप अग्नीमध्यें होम करणारे—ते कायिक, वाचिक व मानसिक या तीन युक्तिमंत्रांनीं पवित्र इंद्रियरूप द्रव्यानें हवन करतात; २७ कोणी वैराग्यरूपी सूर्य उगवल्यावर संयमाग्नीचें उद्धरण करून तो प्रज्वलित झाल्यावर इंद्रियरूप अग्नि ज्ञानानें पेटवितात; २८ त्या इंद्रियाग्नीनें वैराग्यरूप ज्वाला घेतली तेव्हां लागलीच विषयविकाररूप लांकडें पेटलीं; तेव्हां ज्ञानेंद्रियांच्या पांच विषयांच्या कुंडांचा आशारूप धुरानें त्याग केला. २९ मग वेदांत सांगितलेल्या विधीच्या योगानें इंद्रियरूप अग्नि पेटलेल्या कुंडांत विषयांच्या मोठ्या आहुति दिल्या. १३०

९ उदय होतो. १० इंद्रियनिग्रह. ११ कुंडें. १२ पेटला. १३ अग्नि. १४ पेटलीं. १५ पांच ज्ञानेंद्रियें. १६ वेद. १७ कौशल्यानें. १८ मोठी, समग्र.

श्लोकार्थः— दुसरे कोणी ज्ञानानें प्रदीप्त झालेल्या मनोनिग्रहरूपी अग्नींत सर्व इंद्रियांचीं व प्राणांचीं कर्मे हवन करितात. ॥ २७ ॥

पार्था, अशा प्रकारें कोणीं आपल्या सर्व दोषांचें क्षालन केलें; कोणीं हृदयरूप अरणीवर विचाररूप मंथा केला, व ३१ तो धैर्यरूप भारानें दाबून आणि शांतिरूप रज्जूनें घुसळून, गुरुवाक्यरूप मंत्रानें मंथन केला. ३२ अशा प्रकारें सर्व वृत्तींचें ऐक्य करून मंथन केल्यानें तेथें तत्काल कार्य झालें. (तें कोणतें ?) तर ज्ञानाग्नि प्रज्वलित झाला ! ३३ तेव्हां प्रथम ऋद्धिसिद्धींचा मोह हाच उत्पन्न झालेला धूर नाहींसा होऊन मग सूक्ष्म अशी अग्नीची ठिणगी उत्पन्न झाली. ३४ यमनियमांनीं सहज तयार झालेलें जें निर्दोष मन, त्याचें अग्नीला पेटवण घातलें. ३५ त्याच्या साहाय्यानें मोठी ज्वाला उत्पन्न झाली. नंतर वासनारूप समिधांना अनेक प्रकारचा मोह हें घृत लावून त्या जाळल्या. ३६ नंतर जीवरूप दीक्षितानें ज्ञानरूपी प्रदीप्त केलेल्या अग्नींत इंद्रियकर्मांची आहुति दिली. ३७ शेवटीं, प्राणकर्म ह्याच स्रुवा नांवाच्या यज्ञपात्रासह अग्नीमध्यें पूर्ण आहुति दिल्यावर, ऐक्यबोध हें (यज्ञाच्या शेवटचें) अवभृथस्नान सहज घडलें; ३८ आणि संयमाग्नींत इंद्रियादिक होमद्रव्याचें हवन करून बाकी राहिलेलें जें आत्मसुख, तेंच पुरोडाश म्हणून घेतलें. ३९ कोणी अशा रीतीनें यज्ञ करून त्रिभुवनांत मुक्त झाले; म्हणून, या यज्ञक्रिया जरी नानाप्रकारच्या आहेत, तरी त्यांची अखेर फलप्राप्ति एकच आहे. १४०

श्लोकार्थः—आरंभिलेलें कर्म निश्चयानें कडेला नेणारे दुसरे योगी कोणी द्रव्ययज्ञ, कोणी तपोयज्ञ, कोणी योगयज्ञ, कोणी स्वाध्याय-(वेदाध्ययन) यज्ञ व कोणी ज्ञानयज्ञ (असे मोक्षप्राप्तीकरितां नानाप्रकारचे यज्ञ) करतात. ॥ २८ ॥

हे जे योग सांगितले, त्यांपैकीं एकाला ‘ द्रव्ययज्ञ ’ म्हणतात, एकाला (तपःसामर्थ्यानें केलेला) ‘ तपोयज्ञ ’ म्हणतात, एकाला (अष्टांगसाधनानें साधलेला) ‘ योगयज्ञ ’ म्हणतात. ४१ ज्यामध्यें शब्दानें शब्दाचा होम केला जातो, त्याला ‘ वाग्यज्ञ ’ म्हणतात; आणि ज्या यज्ञांत ज्ञानानें ब्रह्म मिळतें, त्याला ‘ ज्ञानयज्ञ ’ म्हणतात. ४२ अर्जुना, हे सर्व यज्ञ फार बिकट असून यांचें आचरण करणें फार दुर्घट आहे; परंतु ज्यानें इंद्रियें जिंकलीं आहेत, त्यास मात्र ते अधिकारपरत्वें करितां येतील. ४३ योगसमृद्धीनें सुसंपन्न असलेले पुरुषच हे यज्ञ करूं शकतील; कारण त्यांनीं आपल्या जीवाचें आत्म्याचे ठिकाणीं हवन केलेलें असतें. ४४

श्लोकार्थः—त्याचप्रमाणें, कोणी अपानवायूच्या ठिकाणीं प्राणवायूचा प्रक्षेप करितात (पूरक); दुसरे प्राणवायूच्या ठिकाणीं अपानवायूचा प्रक्षेप करतात (रेचक); आणि कोणी प्राण व अपान ह्या दोन वायूंचा निरोध करितात (कुंभक); ह्यांनः प्राणायामपरायण योगी म्हणतात. ॥ २९ ॥

कोणी अभ्यासाचे योगानें अपानवायुरूप अग्नींत प्राणवायुरूप द्रव्याचें हवन करितात; ४५ हे पंडुकुमरा, कोणी अपानवायु प्राणवायूंत मिळवितात; आणि कोणी दोन्ही वायूंचा निरोध करतात. त्यांना ' प्राणायामी ' यज्ञ करणारे असें म्हणतात. ४६

श्लोकार्थः— दुसरे, आहार नियमित करून प्राणांतच प्राणांचें हवन करतात. हे सर्व यज्ञ जाणणारे योगी यज्ञानें पापांचा नाश करतात ॥ ३० ॥

कोणी हठयोगाच्या क्रमानें सर्व आहार जिंकून प्राणवायुरूपी अग्नींत त्वरेनें प्राणांचें हवन करतात. ४७ अशा प्रकारें मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणारे हे सर्व सांगितलेले यज्ञकर्तेच असून, त्यांनीं त्या यज्ञांच्या द्वारें आपले कामक्रोधादिक विकार नाहींतसे केलेले असतात. ४८ अशा प्रकारें सर्व अविद्या—अज्ञान--जाळून टाकल्यामुळें त्याला स्वाभाविकपणेंच शुद्ध स्वरूप उरतें, व अग्नि आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव रहात नाहीं; ४९ ज्या ठिकाणीं यज्ञ करणाराची इच्छा पूर्ण होऊन यज्ञक्रिया संपतात, आणि अर्थात् शेवटीं सर्व कर्में नाहींतशीं होतात; १५० ज्या ठिकाणीं विचाराचा शिरकाव होत नाहीं, कामनेचा स्पर्श होत नाहीं, व जें द्वैतदोषाच्या संगतीनें लिप्त होत नाहीं; ५१

श्लोकार्थः—हे कुरुकुलश्रेष्ठा, यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद घेणारे लोक सनातन ब्रह्माप्रत प्राप्त होतात. यज्ञ न करणाराला इहलोक देखील नाहीं, मग परलोक कोठून मिळणार? ॥ ३१ ॥

असें जें अनादिसिद्ध व शुद्धयज्ञावशिष्ट ब्रह्म, त्या ब्रह्माचें, ब्रह्मनिष्ठ लोक हे ' **अहं ब्रह्मास्मि**'—मी ब्रह्म आहें—या मंत्रानें सेवन करितात. (ब्रह्मरूप होतात.) ५२ ह्याप्रमाणें यज्ञाचें शिल्लक राहिलेलें ज्ञानरूप अमृत पिऊन जे तृप्त होऊन अमर होतात, ते सहज ब्रह्मत्व पावतात. ५३ ज्यांच्या हातून या यज्ञाचें आचरण घडत नाहीं, ज्यांना विरक्ति माळ घालीत नाहीं, ज्यांना आत्मसंयमन करतां येत नाहीं, व जे जन्मास आले असतां योगयागही करीत नाहींत; ५४ अर्जुना, ज्यांची इहलोकीं धडगत नाहीं, त्यांची परलोकची हालहवाल कशाला पुसतोस ? त्यांच्याविषयीं गोष्टच बोलणें नको. ५५

श्लोकार्थः—ह्याप्रमाणें, जे अनेक प्रकारचे यज्ञ वेदांनीं सांगितले आहेत, ते सर्व कर्मांपासून उत्पन्न होणारे आहेत असें समज. असें तूं जाणलेंस म्हणजे तूं मोक्ष पावशील. ॥ ३२ ॥

अशा प्रकारें जे तुला पुष्कळ प्रकारचे (बारा) यज्ञ सांगितले, त्यांच्याबद्दल वेदांत पुष्कळ विस्तारानें चागलें वर्णन केलें आहे. ५६ परंतु वेदांतील त्यांचें वर्णन ऐकून आपल्याला काय करावयाचें आहे ? त्यांतील सार हेंच कीं, हे सर्व यज्ञ कर्मांपासून उत्पन्न झालेले आहेत, एवढें जाणलें असतां कर्माची बाधा होणार नाहीं. ५७

श्लोकार्थः—हे शत्रुतापना, द्रव्यानें साध्य होणाऱ्या यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे; कारण, पार्था, सर्व कर्मांचा ज्ञानामध्यें अंतर्भाव होतो ॥ ३३ ॥

१३ नाहींसें होतें. १४ कर्म. १५ लिप्त होत नाहीं. १६ तृप्त झाले. १७ अमरपणास. १८ असतां. १९ अनेक. २० यज्ञ.

अर्जुना, ज्या यज्ञाचें मूळ वेद आणि ज्यांत जडकर्मे पुष्कळ सांगितलीं आहेत, आणि ज्यापासून केवळ स्वर्गसुख हाच अपूर्व लाभ होतो, ५८ ते कर्मयज्ञ खरे आहेत; परंतु सूर्यापुढें जसें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ते ज्ञानयज्ञाची बरोबरी पावत नाहींत. ५९ जें ज्ञानांजन डोळ्यांत घालून आत्मसुखरूप ठेवा मिळविण्याकरितां योगिजन रात्रंदिवस जागृत असतात, १६० जें ज्ञान फलोन्मुख कर्मांच्या समाप्तीचें ठिकाण आहे, जें कर्मातीत बोधाची खाण आहे, व आत्मप्राप्तीकरितां भुकेलेल्या साधकांच्या तृप्तीचें स्थान आहे, ६१ ज्या ठिकाणीं कर्मांची इच्छा राहिली व तर्क बंद राहिला, आणि ज्याच्या योगानें इंद्रियें विषय सेवन करणें विसरलीं, ६२ ज्या ठिकाणीं मनाचें मनपण गेलें, जेथें शब्दाची धाव खुंटली, आणि ज्या ठिकाणीं अंतर्गत जें ब्रह्म तें प्राप्त होतें, ६३ ज्या ठिकाणीं वैराग्याचें हीनत्व नाहींसें होतें, विचाराची उत्कंठा संपते, आणि शोधल्याशिवाय आपलेपणा सहज आपल्यास दिसतो, (ब्रह्म प्राप्त होतें,) ६४

श्लोकार्थः—(तें ज्ञान प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असल्यास) तत्त्वदर्शी ज्ञान्यांना नमस्कार करून नंतर प्रश्न करून त्यांची सेवा केली असतां ते त्या ज्ञानाचा तुला उपदेश करतील असें समज. ॥ ३४ ॥

असें जें चांगलें ज्ञान, तें तुला मिळविण्याची इच्छा असेल तर, तूं (मागील श्लोकांत सांगितलेल्या) ह्या सत्पुरुषांची सेवा कर. ६५ ते संत ज्ञानाचें घर असून सेवाधर्म हा त्या घराचा उंबरठा आहे; तर अर्जुना, सेवा करून तूं तो आपल्या अधीन करून घे. ६६ नंतर तन, मन व जीव अर्पण करून त्यांचे चरणीं लागावें, आणि अभिमान सोडून त्यांचें दास्य करावें. ३७ मग त्या साधूंस आपलें इच्छित विचारलें असतां ते तें सांगतील आणि त्यांच्या सांगण्याचा अंतःकरणामध्यें बोध झाला म्हणजे मनांत संकल्प उत्पन्न होणार नाहींत. ६८

श्लोकार्थः—हे पांडुपुत्रा, तें ज्ञान प्राप्त झालें असतां पुनः असा (भेदरूपी) मोह तुला होणार नाहीं; आणि त्या ज्ञानानें हीं सर्व भूतें तूं आपल्या स्वतांचे ठायीं आणि माझे ठायीं पहाशील. ३५

ज्यांच्या उपदेशरूप उजेडानें चित्त निर्भय होईल, आणि निःसंशय ब्रह्माचे योग्यतेस जाऊन पोहोंचेल; ६९ त्या वेळीं, तूं आपल्यासह बाकीचें सर्व जग माझे स्वरूपांत निरंतर पाहशील. १७० पार्था, अशा रीतीनें जेव्हां सत्पुरुषांची कृपा होईल, तेव्हां तुझे अंतःकरणांत ज्ञानाचा उजेड पडून मोहरूपी अंधकार नाहींसा होईल. ७१

श्लोकार्थः—तूं जरी सर्व पाप्यांपेक्षां अति पापी असलास, तरी ज्ञानरूप नौकेच्या साधनानें सर्व पापरूप समुद्र अनायासें तरून जाशील. ३६

---

१८ धरून, सेवा करून. १९ अभिमान सोडून. २० मनोव्यापार, कल्पना. २१ उजेडानें. २२ निर्भय.

तूं पातकाचें आगर, भ्रांतीचा सागर अथवा भ्रमाचा पर्वत जरी असलास, ७२ तरी ज्ञानाच्या शक्तीपुढें हें सर्व तुच्छ आहे, असें या ज्ञानाच्या अंगीं उत्तम सामर्थ्य आहे. ७३ हें पहा कीं, विश्वाएवढा जो कांहीं निराकार ब्रह्माचा काळोख आहे, तो ज्याच्या प्रकाशाला पुरता होत नाहीं, (विश्वाभासरूपी जो अज्ञानांधकार, त्याला नष्ट करून जें ज्ञान अवशिष्ट राहतें,) ७४ त्या ज्ञानापुढें मनांतील अज्ञानाची काय कथा ? म्हणून तुझे मनांत ही शंका येणें हेंच बरोबर नाहीं; कारण, ह्या जगांत ज्ञानाच्या तोडीची दुसरी वस्तुच नाहीं. ७५

श्लोकार्थः—अर्जुना, प्रज्वलित झालेला अग्नि जसा काष्ठांचें भस्म करून टाकतो, तसा ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करून टाकतो. ॥ ३७ ॥

त्रैलोक्य पेटल्यावर आकाशांत पसरलेल्या त्याच्या धुराला पार उडवून देणारी जी प्रळयकाळची वावटळ, तिला ढग नाहींतसे करणें अवघड आहे का ? ७६ किंवा वाऱ्याच्या साह्यानें भडकला असतां जो पाणीही जाळून टाकतो, तो प्रळयकाळचा अग्नि गवत आणि काष्ठं ह्यांनीं विझेल का ? ७७

श्लोकार्थः—कारण, ज्ञानाच्या बरोबरीचें पवित्र असें दुसरें ह्या जगांत कांहीं नाहीं, आणि योगानें युक्त झालेला पुरुष कालेंकरून तें (आत्मविषयक) ज्ञान स्वतांच मिळवितो. ॥ ३८ ॥

असो. ह्या गोष्टी कधीं घडून येणाऱ्या नाहींत, आणि त्यांचा विचार करणें हें असंगत दिसतें; म्हणून ज्ञानाचा जों जों विचार करावा, तों तों त्याच्या योग्यतेची पवित्र वस्तु दुसरी कोणतीच दिसत नाहीं. ७८ ज्याप्रमाणें चैतन्याला दुसरा पडोसा नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या लोकीं ज्ञान ही उत्तम वस्तु असून त्याच्या बरोबरीची दुसरी वस्तु कोठें मिळणार ? ७९ जर सूर्याचे कसोटीला त्याच्या प्रतिबिंबाचें तेज लागेल, किंवा आकाशाला आपल्या कवळ्यांत कवटाळतां येईल, १८० किंवा पृथ्वीच्या बरोबरीची दुसरी वजनदार वस्तु सांपडेल, तरच अर्जुना, ज्ञानाच्या किंमतीची दुसरी वस्तु मिळेल. ८१ म्हणून, पुष्कळ प्रकारानें वारंवार विचार करून पाहतां ह्या ज्ञानाचा पवित्रपणा ज्ञानालाच आहे. ८२ अमृताचीं चव कोणी विचारली असतां ती जशी अमृतासारखीच असें म्हणावें लागतें, तशी ज्ञानाला ज्ञानाचीच उपमा ! ८३ आतां ह्यापेक्षां ज्ञानाविषयीं जास्त वाटाघाट करणें म्हणजे वेळ व्यर्थ घालविणें होय. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, " तुम्ही बोलतां तें खरें आहे. " ८४.पण ' तें ज्ञान कोणत्या उपायानें प्राप्त करून घ्यावें ' असें जों अर्जुन पुसणार, तोंच त्याचे मनांतील हेतु देवांनीं जाणला; ८५ आणि मग अर्जुनास म्हटलें:—हे किरीटी, ज्ञानप्राप्तीचा जो उपाय मी तुला आतां सांगणार आहें, त्या गोष्टीकडे लक्ष दे. ८६

श्लोकार्थः—परम विश्वासू, ज्ञानप्राप्तीविषयीं तत्पर, आणि इंद्रियें जिंकलेला अशा पुरुषास ज्ञान प्राप्त होतें; व तें प्राप्त झाल्यावर लवकरच उत्तम शांति प्राप्त होते. ॥ ३९ ॥

असंगत. १४ योग्यतेनें. १५ कसोटीनें. १६ शुद्ध. १७ कवटाळलें. १८ कांख्यांत घालावयाला. १९ घालविणें. २० प्राप्तीकरितां.

आत्मसुखाच्या गोडीनें ज्याचें मन सर्व विषयांविषयीं विटून जातें, आणि ज्याच्या ठिकाणीं इंद्रियांची मुळींच प्रतिष्ठा नाहीं, ८७ जो आपली इच्छा आपल्या मनाला कळूं देत नाहीं, प्रकृतीच्या अधीनतेमुळें शरिराकडून घडलेल्या गोष्टी जो आपल्यावर ओढून घेत नाहीं, आणि जो श्रद्धेच्या योगानें संतोष पावतो, ८८ त्यालाच ज्ञान हें शोधीत येऊन निश्चयानें प्राप्त होतें. त्याचे ठिकाणीं ओतप्रोत शांति भरलेली असते. ८९ तें ज्ञान मनाच्या ठिकाणीं स्थिर झालें म्हणजे मग शांतीचा अंकुर फुटून पुढें आत्मबोधाचा प्रकाश होतो. १९० मग तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला शांतिच दिसते, आणि त्या शांतीचे ठिकाणीं खरोखर आपपरभाव नसतो. ९१ अशा रीतीनें ज्ञानाविषयीं जेवढें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच आहे; तर ती गोष्ट आतां राहूं दे. ९२

श्लोकार्थः– अज्ञानी, अविश्वासी व संशययुक्त असा पुरुष नाशाप्रत पावतो; (स्वार्थाला मुकतो), आणि त्या संशयी पुरुषास इहलोक, परलोक व मोक्षसुख हीं प्राप्त होत नाहींत ॥ ४० ॥

हें पहा–ज्या मनुष्याचे ठिकाणीं अशा प्रकारच्या ह्या ज्ञानाची आवड नाहीं, त्याचें जिणें काय म्हणावयाचें ? त्यापेक्षां मरण चांगलें ! ९३ एखादें ओसाड घर किंवा प्राणावांचून जसें शरीर, त्याचप्रमाणें ज्ञानहीन मनुष्याचें जीवित मोहयुक्त होय. ९४ खरें ज्ञान प्राप्त झालें नसलें, परंतु तें प्राप्त होण्याबद्दल जो मनुष्य इच्छा बाळगतो, त्याला कांहीं ज्ञानप्राप्तीचा संभव आहे. ९५ ज्ञान असण्याविषयींची गोष्ट राहिली; परंतु तें प्राप्त व्हावें अशी इच्छा जो करीत नाहीं, तो संशयरूप अग्नींत पडला असें समज. ९६ कां कीं, अमृतही आवडत नाहीं अशी अरुचि जेव्हां सहज उत्पन्न होते, तेव्हां त्या मनुष्याचें मरण ओढवलें आहे असें जाणावें. ९७ त्याचप्रमाणें, विषयसुखांतच जो आनंद मानतो, आणि ज्ञानप्राप्तीविषयीं बेपरवा असतो, त्याला संशयानें ग्रासलें ह्यांत संशय नाहीं. ९८ अशा रीतीनें जो संशयांत पडला, तो निःसंशय भ्रष्ट झाला; म्हणून तो इहलोकच्या व परलोकच्या सुखास आंचवला ! ९९ ज्याला सन्निपात ज़्वर झाला आहे, त्याला ज्याप्रमाणें शीत–उष्ण कळत नाहीं, आणि तो ऊन व चांदणें सारखेंच मानतो, २०० त्याचप्रमाणें खरें-खोटें, अनुकूल-प्रतिकूल, हित-अहित हीं संशयी पुरुषाला कळत नाहींत. १ ज्याप्रमाणें जन्मांधास रात्र व दिवस ठाऊक नसतात, त्याचप्रमाणें संशयी पुरुषाला कशाचीच ओळख नसते. २

श्लोकार्थः—अर्जुना, ज्यानें योगानें सर्व कर्मांचा संन्यास केला आहे, ज्ञानानें ज्याचे संशय नाहींतसे झाले आहेत, व आत्मस्वरूप ज्याला प्राप्त झालें आहे, त्या पुरुषाला कर्मांपासून बंधन प्राप्त होत नाहीं. ॥ ४१ ॥ म्हणून अर्जुना, अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला हा हृदयांतील संशय आपल्या ज्ञानरूप शस्त्रानें नाहींसा करून (ईश्वरार्पण) कर्मयोगाचें अवलंबन कर, आणि युद्धास ऊठ. ॥ ४२ ॥

म्हणून संशयापेक्षां दुसरें भयंकर पाप कोणतेंच नाहीं. प्राण्याचा नाश करण्याचें हें एक जाळें आहे. ३ ह्याकरितां तूं त्याचा संग सोडून आधीं ह्याला जिंक. ह्याचें वास्तव्य ज्ञानाच्या अभावीं असतें. ४ जेव्हां अज्ञानाचा निबिड काळोख असतो, तेव्हां हा संशय मनांत जास्त वाढतो, म्हणून तो विश्वासाविषयीं कल्पना देखील येऊं देत नाहीं. ५ हा अंत:करणांतच भरून राहतो असें नाहीं, तर हा बुद्धीलाही ग्रासून टाकितो, आणि मग त्या मनुष्याला तिन्ही लोक संशयात्मकच दिसूं लागतात. ६ पण इतका जरी तो वाढला, तरी त्याला स्वाधीन करून घेण्याला एक उपाय आहे. तीव्र ज्ञानखड्ग जर हातीं असेल, ७ तर त्या तिखट शस्त्राच्या योगानें हा नाहींसा होतो; आणि मग मनात दु:खाचा लेशही रहात नाहीं. ८ म्हणून पार्था, आपल्या मनांतील संशय नाहींसा करून लवकर ऊठ. ९ संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणतो:—राजा, ऐक. ज्ञानी जनांचे जनक जे ज्ञानदीप भगवान श्रीकृष्ण, ते अशा रीतीनें मोठ्या कृपेनें अर्जुनास म्हणाले. २१० तेव्हां, ह्या सर्व पूर्वापर कथेचा विचार करून तो अर्जुन समयोचित असा प्रश्न करील. ११ त्या कथेची जुळणी, अभिप्रायाची शोभा व रसाची गोडी पुढें सांगण्यांत येईल. १२ ज्याच्या बोलाच्या चांगलेपणावरून आठही रस ओंवाळून टाकावे, आणि जो सज्जनांच्या बुद्धीला ह्या जगतामध्यें विश्रांतीचें स्थान होय, १३ ज्या मराठी बोलापासून शांतरसच प्रगटेल, व जो समुद्रापेक्षां गंभीर असून अर्थभरित आहे, तो बोल ऐका. १४ जसें सूर्यबिंब हें बचकेंत मावण्याएवढेंच दिसतें, परंतु त्याच्या प्रकाशाला त्रिभुवन सुद्धां पुरत नाहीं, तशी या शब्दार्थाची व्याप्ति आहे असें अनुभवावें; १५ किंवा कल्पवृक्ष जसा कामीजनांच्या इच्छा पूर्ण करतो, तसे हे बोल सर्व इच्छा पूर्ण करणारे आहेत, म्हणून ह्यांच्याकडे लक्ष पुरवावें. १६ श्रोतेहो, तुम्हांला आणखी काय काय सांगावें ? तुम्ही जाणतेच आहां, तेव्हां नीट लक्ष द्यावें एवढीच माझी विनंती आहे. १७ ज्याप्रमाणें एखादी स्त्री सुंदर, गुणी आणि कुलशीलवती असून पतिव्रता असते, त्याप्रमाणें, या बोलण्याचे पद्धतीवरून, या बोलामध्यें सर्व अलंकार व शांति हीं भरलेलीं दिसतात. १८ अगोदर साखरेची आवड असून ती जर औषधाच्या अनुपानांत दिली, तर ती आनंदानें वरचेवर कां न खावी ? १९ साहजिकपणें मैलागिरी पर्वतावरील सुगंध व मंद असा वारा वाहात असून त्याला जर अमृताचें पुट मिळालें, आणि दैवयोगानें तेथें जर पंचमसुरासारखा नाद कानीं आला, २२० तर त्या वाऱ्याच्या स्पर्शानें जसें सर्व अंग गार होईल, आणि गोडीनें जिव्हेला समाधान होईल, तसेंच मधुर स्वर ऐकल्यावर कान वाहवा म्हणतील, २१ त्याचप्रमाणें,

१४ अभिप्रायाची. १५ शोभा. १६ वाढ, गोडी. १७ बुद्धीला. १८ प्रकटेल. १९ अर्थाची. २० अलंकार वगैरे. २१ पद्धत. २२ औषधांत. २३ आनंदानें. २४ वारंवार. २५ मैलागिरीवरील वारा. २६ पुट. २७ स्वर.

हीच कथा ऐकल्यानें कानांचें पारणें फिटेल, आणि संसारदु:खापासून कांहीं एक विकार न होतां तें आपोआप नाहींसें होईल. २२ जर मंत्रानेंच शत्रूचा नाश होईल, तर मग कमरेला कट्यार कां बांधावी ? तसें, दूधसाखरेनें जर रोग नाहींतसे होतील, तर कडुलिंबाचें सेवन कां करावें ? २३ त्याचप्रमाणें, मनाला न जिंकतां व इंद्रियांना दु:ख न देतां या श्रवणामध्येंच प्रत्यक्ष मोक्ष आहे; २४ म्हणून, निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात, "तुमच्या मनांत जितकी उत्कंठा असेल, तितक्या उत्कंठेनें हा गीतेचा अर्थ ऐका." २२५

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पांचवा

श्लोकार्थः——अर्जुन म्हणालाः--कृष्णा, एकदा कर्मसंन्यासाची प्रशंसा करितां, व पुनः कर्म-योगाची प्रशंसा करितां; तेव्हां या दोहोंमध्यें जें एक कल्याणकारक असेल, तें निश्चयेंकरून मला सांगा. ॥ १ ॥

मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, " अहो, असलें कसलें हें तुमचें (दुटप्पी) बोलणें ? तुम्ही एक कांहीं तरी सांगाल तर त्याचा अंत:करणपूर्वक विचार करतां येईल. १ सर्व कर्मांचा त्याग करावा, असे परोपरीनें पूर्वीं तुम्हींच निरूपण केलें; आणि आतां कर्म करण्याविषयीं पुन: आग्रह कां वाढवितां ? २ हे अनंता, असें तुमचें द्व्यर्थी बोलणें आमच्यासारख्या अज्ञान जनांच्या चित्ताला आमच्या बुद्धीनें उमजत नाहीं. ३ हें पहा देवा, एक तत्त्वाचा बोध करणें असेल, तर एकच मार्ग सांगावा, हें दुसऱ्यांनीं का आपल्याला सांगावयास पाहिजे ? ४ तरी याचकरितां मीं पूर्वीं तुमची विनवणी केली होती, कीं, हा परमार्थ गूढ अर्थानें सांगूं नका; ५ पण देवा, ती मागील गोष्ट राहूं द्या; प्रस्तुत दोन्ही मार्गांपैकीं उत्तम मार्ग कोणता हें स्पष्ट करून सांगा. ६ तो मार्ग शेवटपर्यंत सोबत देऊन बिनचूक फलप्रद होणारा व आचरण्यास सुलभ असा असावा. ७ ज्याप्रमाणें सोपें व सुखावह वाहन असलें म्हणजे झोंप न मोडतां पुष्कळ मार्ग क्रमिला जातो, त्याप्रमाणें तुम्ही मला सुलभ साधन सांगा. " ८ याप्रमाणें अर्जुनाचें बोलणें ऐकल्यावर देव मनांत फार प्रसन्न झाले, आणि परम उल्हासानें अर्जुनास म्हणाले, " तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें होईल. ९ ऐक. (ज्ञानेश्वर म्हणतात:——) पहा कीं, ज्या प्रारब्धवान पुरुषाला कामधेनू-सारखी आई मिळाली आहे, त्याला खेळण्याला चंद्र देखील मिळेल. १० आणखी असें पहा कीं, उपमन्यूला श्रीशंकर प्रसन्न झाल्यावर त्याचे इच्छेप्रमाणें दूधभाताचे ऐवजीं त्याला त्यांनीं क्षीरसमुद्र दिला नाहीं का ? ११ त्याचप्रमाणें, औदार्याचें भांडार असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो अर्जुनाला प्राप्त झाल्यावर त्याला सर्व सुखाची प्राप्ति कां न व्हावी ? १२ किंवा, श्रीलक्ष्मीकांतासारखा ज्याचा धनी, त्यानें आपले इच्छेप्रमाणें मागावें यांत चमत्कार तो कोणता ? १३ म्हणून, अर्जुनानें जें जें मागितलें, तें तें त्याला सुप्रसन्न वदनानें श्रीकृष्णांनीं दिलें. तें काय तें आतां सांगतों. १४

---

१३ सोबत, जामीन. १४ बिनचूक. १५ सुलभ. १६ सहज. १७ पुष्कळ. १८ क्रमिला जाई. १९ पालखीसारखें वाहन. २० संतोषले. २१ इच्छेसाठीं. २२ क्षीरसागर. २३ प्राप्त. २४ वसतिस्थान. २५ धनी. २६ इच्छेसारखा.

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणाले, कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्ही मोक्षदायक आहेत; परंतु त्या दोहोंमध्यें, कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. ॥ २ ॥

भगवान म्हणाले:—हे कुंतीसुता, खरोखर विचार केला असतां कर्मयोग आणि कर्मत्याग हे दोन्हीही मोक्षदायकच आहेत. १५ तथापि, नाव जशी बायकांना व मुलांना उदक तरून जाण्यास सोपी आहे, तसा जाणत्याला व नेणत्याला संसाररूपी समुद्र तरून जाण्यास हा कर्मयोग खरोखर सुलभ आहे. १६ सारासार विचार करितां हाच योग सोपा आहे; आणि ह्याचें आचरण केलें असतां अनायासेंकरून कर्मत्यागाचेंही फल मिळतें. १७ याच कारणाकरितां तुला कर्मसंन्यास करणारांचें चिन्ह सांगेन, म्हणजे कर्मयोग आणि संन्यासयोग हे दोन्ही एकच आहेत अशी तुझी सहज खात्री होईल. १८

श्लोकार्थः—अर्जुना, जो पुरुष कोणाचा द्वेष करीत नाहीं व अभिलाष धरीत नाहीं, तो नित्यसंन्यासी समजावा; कारण द्वंद्वरहित होऊन तो संसारबंधनापासून सुखानें मुक्त होतो. ॥ ३ ॥

जो गेल्या वस्तूची आठवण करीत नाहीं, आणि एखादी वस्तु मिळाली नाहीं तर तिची इच्छा करीत नाहीं, जो मेरु पर्वताप्रमाणें अंतर्यामीं स्थिर असतो; १९ आणि पार्था, ज्याचे अंत:करणांत मी आणि माझें यांची आठवण देखील होत नाहीं; तो नित्य संन्यासी असें जाण. २० ज्याच्या मनाची अशी वृत्ति झाली आहे, त्यालाच विषयेच्छा सोडते; व म्हणून, आनंदानें त्याला अखंड सुखाची प्राप्ति होते. २१ अशा मनुष्याला गृहादिक सोडण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, त्याच्या मनानें, मी नि:संग आहें असें पक्कें घेतलें असतें. २२ विस्तव विझल्यावर मग त्याची झालेली नुसती रांख जशी कापसांत ठेवतां येते, २३ त्याचप्रमाणें, ज्याच्या बुद्धीला, मी कर्ता आहें असा विकार होत नाहीं, तो संसारांत राहून कर्मबंधनानें आकळिला जात नाहीं. २४ म्हणून, जेव्हां मनांतील कल्पना नाहींतशा होतात, तेव्हाच संन्यास घडतो, आणि याच कारणामुळें कर्मत्याग आणि कर्मयोग हे दोन्ही सारखे आहेत. २५

श्लोकार्थः—सांख्ययोग (कर्मसंन्यास) व कर्मयोग हे दोन्ही फलदृष्टीनें वेगळे आहेत असें अज्ञानी म्हणतात, परंतु ज्ञानी तसें म्हणत नाहींत; कारण, दोहोंपैकीं एकाचें अनुष्ठान चांगल्या रीतीनें करणाराला दोन्ही योगांचें फल मिळतें. ॥ ४ ॥

याशिवाय पार्था, जे सर्वस्वीं अज्ञानी आहेत, त्यांना ज्ञानयोग व कर्मयोग यांची व्यवस्था कशी समजेल ? २६ त्यांच्या स्वाभाविक अज्ञानामुळें, हे दोन्ही योग भिन्न आहेत असें ते म्हणतात; परंतु पहा कीं, झरोक्यांतून पडलेल्या एकाच दिव्याच्या प्रकाशांत कांहीं भिन्नपणा येतो काय ? २७ तथापि, ज्यांनीं चांगल्या रीतीनें अनुभव घेऊन परब्रह्मरूपाचें तत्त्व जाणलें आहे, ते, हे दोन्ही योग एकच आहेत असें मानतात. २८

५ आठवण. ६ इच्छा. ७.शांत, गंभीर. ८ विषयसंगानें. ९ स्वभावतः. १० आच्छादन करितां येतें. ११ सारखे. १२ ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांची व्यवस्था. १३ निरनिराळे.

श्लोकार्थ—जें पद सांख्यांना मिळतें, तेंच योग्यांनाही मिळतें; म्हणून, सांख्य व योग हे फलदृष्ट्या एकच आहेत असें जो समजतो, तोच खरा ज्ञानी होय. ॥ ५ ॥

आणि ज्ञानयोगापासून जी प्राप्ति होते, तीच कर्मयोगापासूनही होते, म्हणून अशा प्रकारें या दोहोंमध्यें सहजींच ऐक्य आहे. २९ हें पहा कीं, आकाश आणि पोकळी यांत जसा भेद नाहीं, तसा ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भेद नाहीं. हें जो जाणतो, ३० ज्यानें ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भिन्नभाव नाहीं हें जाणलें, त्यालाच ह्या जगतामध्यें उजाडलें; (ज्ञानप्राप्ति झाली;) व त्यानेंच आत्मस्वरूप पाहिलें. ३१

श्लोकार्थ—हे महाबाहो, कर्मयोगावांचून कर्मसंन्यास प्राप्त करून घेणें फार कठिण आहे. कर्मयोगयुक्त मुनीला संन्यास त्वरित प्राप्त होतो. ॥ ६ ॥

पार्था, जो कर्ममार्गानें मोक्षरूप पर्वतावर चढतो, तो त्या पर्वताच्या ब्रह्मरूपी शिखरावर लवकरच पोहोंचतो. ३२ येऱ्हवीं जे कर्ममार्गाचें आचरण करीत नाहींत, ते ज्ञानप्राप्तीविषयीं व्यर्थ हव्यास करतात. परंतु त्यांना तें कधीं प्राप्त होत नाहीं. ३३

श्लोकार्थ—ज्या कर्मयोग्याचें अंतःकरण शुद्ध झालेलें आहे, ज्यानें देह व इंद्रियें हीं स्वाधीन ठेविलीं आहेत, आणि ज्याचा आत्मा सर्व भूताचा आत्मा झालेला आहे, त्या पुरुषानें कर्में केलीं तरी तो बद्ध होत नाहीं. ॥ ७ ॥

ज्यानें आपलें मन भ्रांतीपासून माघारें वळवून व गुरुवाक्यानें शुद्ध करून आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लावलें; ३४ जोंपर्यंत समुद्रांत मीठ घातलें नाहीं तोंपर्यंत तें जसें समुद्रापासून वेगळें असून लहान दिसतें, व तेंच समुद्रांत घातलें म्हणजे समुद्रभर पसरतें, ३५ त्याचप्रमाणें, ज्याचें मन संकल्पापासून काढल्यावर ब्रह्मरूपीं मिळालें आहे त्याचें मन एकदेशीय खरें; पण त्यानें त्रिभुवन व्याप्त केलें ! ३६ मग त्याला ' मी कर्ता ' व ' अमुक कर्म करावयाचें ' या गोष्टी स्वभावतांच नाहींतशा होतात; आणि त्यानें जरी सर्व कर्में केलीं, तरी तीं न केल्यासारखींच आहेत. ३७

श्लोकार्थः—योगयुक्त झालेला तत्त्ववेत्ता पुरुष आपण स्वतः पहात असतां, ऐकत असतां, स्पर्श करीत असतां, वास घेत असतां, खात असतां, गमन करीत असतां, निद्रित असतां, श्वासोच्छ्वास करीत असतां, बोलत असतां, मलादि टाकीत असतां, ग्रहण करीत असतां, किंवा डोळ्यांची उघडझांप करीत असतां ' इंद्रियें आपापल्या विषयांचे ठायीं प्रवृत्त होत आहेत ' असा निश्चय करून, ' मी कांहीं सुद्धां करीत नाहीं ' असें मानतो ॥ ८ ॥ ९ ॥

कारण पार्था, त्याच्या देहांत मीपणाची आठवण देखील नसते, मग त्याच्या ठिकाणीं ' मी कर्ता ' हा अभिमान कोठून उरणार सांग. ३८ याप्रमाणें, शरिराचा त्याग

१ चांगलें. २ परब्रह्मस्वरूप. ३ ज्ञानयोगानें. ४ कर्मयोगानें. ५ पावावें. ६ पोकळीला. ७ उजाडलें, उघड झालें. ८ ज्ञान. ९ कर्म. १० कर्मयोगानें. ११ ब्रह्मसुखाचा. १२ शिखर. १३ सत्वर. १४ कर्मयोग. १५ छंदांत. १६ ज्ञानयोगाची. १७ माघारें फिरविलें. १८ मीठ. १९ वाटतें. २० ब्रह्मरूप. २१ राहिलें.

न करितां त्या योगयुक्त पुरुषाचे अंगीं निराकार ब्रह्माचे सर्व गुण दृष्टीस पडतात. ३९ बाकी इतर लोकांप्रमाणें तोही शरीरधारी असून सर्व व्यापार करतो असें दिसतें. ४० तो नेत्रानें पाहतो, कानानें ऐकतो, तरी शरिराच्या भावांत तो लिप्त होत नाहीं. हें नवल पहा ! ४१ त्याला स्पर्श झालेला समजतो, तो नाकानें वास घेतो, आणि त्याला समयोचित भाषणही करतां येतें; ४२ तो जेवतो, टाकावयाची वस्तु टाकतो, झोपेच्या वेळीं सुखानें झोंप घेतो, ४३ आपले इच्छेप्रमाणे तो चालतो व त्याचप्रमाणें ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्मे करावयाचीं तीं सर्व करतो; ४४ हें आणखी एक एक काय सांगूं ? हें पहा—श्वासोच्छ्वास करणें; तसेंच डोळे मिटणें व उघडणें इत्यादि ४५ सर्व कांहीं गोष्टी त्याचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतात; परंतु पार्था, आत्मानुभवाचे बळानें तो त्या गोष्टींचा कर्ता नव्हे. ४६ जेव्हां तो भ्रांतिरूप बिछान्यावर निजला होता, तेव्हां स्वप्नसुखानें भुलला होता; परंतु आतां त्याला ब्रह्मज्ञानाची जागृति झाली, म्हणून तो कर्ता नव्हे. ४७

श्लोकार्थः—जो फलाची इच्छा सोडून सर्व क्रिया ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करितो, तो कमळाचें पान जसें पाण्यांत असूनही भिजत नाहीं, तसा (कर्मे करीत असून तज्जन्य) पापानें लिप्त होत नाहीं. ॥ १० ॥

आता आत्म्याच्या आश्रयानें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपआपल्या विषयांत राहटत असतात; ४८ दिव्याच्या उजेडानें ज्याप्रमाणें घरांतील सर्व व्यवहार चालतात, (पण स्वतः दिवा त्यांपासून अगदीं अलिप्त असतो;) त्याप्रमाणें, ज्ञान्याकडून कर्मे होत असतात. (पण) ४९ कमळाचें पान जसें पाण्यांत असूनही भिजत नाहीं, तसा तो ज्ञानी सर्व कर्मे करीत असतांही कर्मबंधनानें आकळिला जात नाहीं. ५०

श्लोकार्थः—योगी हे आत्मशुद्धीकरितां केवळ शरिराचीं, मनाचीं, बुद्धीचीं व इंद्रियाचीं अशीं चार प्रकारचीं कर्मे फलासक्ति टाकून करतात. ॥ ११ ॥

ज्यांत बुद्धीची खूण दिसत नाहीं, व मनाचा अंकुर उगवत नाहीं, त्या व्यापाराला ‘ देहव्यापार ’ म्हणावें. ५१ यापेक्षां जास्त स्पष्ट करून सागतों ऐक. जसे लहान मुलाचे व्यापार मन किंवा बुद्धि यांना सोडून होतात, तसे योगी लोक हे केवळ देहानें कर्मे करितात. ५२ अशा प्रकारें, पांच तत्त्वांनीं बनलेलें हें शरीर जेव्हां निजलें असतें, तेव्हां मन हें स्वप्नांतल्याप्रमाणें एकटेंच व्यापार करीत असतें. ५३ अर्जुना, हें एक नवल ऐक—वासनेचा कसा पसारा आहे कीं, तो देहाला कळूं न देतां त्याजकडून सुखदुःखें भोगवितो. ५४ इंद्रियांना माहीत पडल्याशिवाय जो व्यापार होतो, त्यालाच केवळ मनाचा व्यापार असें म्हणावें. ५५ योगीलोक ह्याही मनोव्यापाराचें आचरण कारितात, परंतु ते कर्मानें

---

१८ खूण. १९ उगवत नाहीं. २० देहाचा. २१ स्पष्ट रीतीनें २२ एक. २३ पंचतत्त्वांना. २४ बनलेलें. २५ निजलेलें. २६ कळणें. २७ उत्पन्न होतो.

बांधले जात नाहींत; कारण, त्यांनीं अहंकाराचा त्याग केलेला असतो. ५६ ज्या वेळेस एखाद्या मनुष्याचें मन भ्रमिष्ट झालेलें असतें, किंवा जसें पिशाच्चाची बाधा झालेल्याचें चित्त असतें, त्या वेळेस इंद्रियांचे सर्व व्यापार अव्यवस्थित दिसतात. (मनाला आणि बुद्धीला ते धरून नसतात; कारण, भ्रम नाहींसा झाल्यावर त्यांची त्याला आठवण नसते.) ५७ समोर मनुष्य आलें असतां त्याला दिसतें; कोणी हांक मारली असतां ऐकूं येते व तो स्वतः बोलतो; परंतु त्याचे ठिकाणीं ज्ञानाचा अभाव असतो. ५८ असो; तत्त्वार्थ काय कीं, निष्कारण जें कांहीं करणें, तें फक्त इंद्रियांचेंच कर्म होय असें समज. ५९ श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतात:—ह्याव्यतिरिक्त, सर्व जाणून जें कर्म करणें, तें बुद्धीचें कर्म असें समज. ६० ते योगी बुद्धीला पुढें करून मनापासून कर्माचें आचरण करतात, परंतु ते कर्मकर्तेपणाच्या भावापलीकडे असून मुक्त आहेत. ६१ कारण, बुद्धीपासून देहापर्यंत त्यांना अहंकाराची आठवण सुद्धां होत नाहीं. म्हणून ते कर्म करीत असले तरी शुद्ध होत. ६२ ‘ कर्म करणारा मी आहें ’ असा भाव न ठेवितां जें कर्म करणें, तेंच नैष्कर्म्य होय, हें गुरूपासून कळणारें तत्त्व ते जाणतात. ६३ आम्ही आतां जें बोलूं नये तें बोललों, म्हणून शांतिरस इतका अधिक झाला कीं, तो ज्या पात्रांत भरला आहे, तें पात्र भरून तो खालीं सांडत आहे ! ६४ ज्याच्या इंद्रियांचें दैन्य पूर्णपणें नाहींसें झालें आहे, त्यालाच हें (अनुभवाचें) बोलणें ऐकावयाचा अधिकार आहे. ६५ (मग श्रोते ज्ञानेश्वरांस म्हणतात,) “ अहो, हें विषयांतर पुरे करा; कथेचा संबंध सोडूं नका; कारण श्लोकांच्या संगतीचा बिघाड होईल. ६६ जें मनानें समजण्यास अवघड, व विचार करूनही बुद्धीला न सांपडणारें, तें दैवाच्या अनुकूलतेनें तुम्हीं आम्हांस सांगितलें. ६७ जें मुळींच बोलतां येत नाहीं, तें जर बोलण्यांत सांपडलें, तर आणखी उपाय कशास पाहिजेत ? परंतु हें असो; आतां कथा सांगा. ” ६८ ऐकणारांची ही उत्कट इच्छा जाणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले:—दोघांचा संवाद जो एवढा वेळ ऐकिला, त्याचें मनन करून पुढें तोच ऐका. ६९ मग श्रीकृष्ण पार्थाला म्हणाले:—पूर्ण ब्रह्मनिष्ठाला ओळखण्याचें खरें चिन्ह कोणचें तें मी सांगतों, लक्ष दे. ७०

श्लोकार्थः—आत्मनिष्ठ पुरुष हा कर्मफलांचा त्याग करून अढळ शांति प्राप्त करून घेतो; आणि आत्मनिष्ठ नसणारा पुरुष, वासनेनें प्रेरित होऊन फलासक्त झाल्यामुळें बद्ध होतो. ॥ १२ ॥

हें पहा कीं, आत्मज्ञानानें जो पूर्ण भरला व ज्याला कर्मफलाचा अगदीं वीट आला, त्याला या जगामध्यें घरीं बसल्याच शांति येऊन वरते (प्राप्त होते). ७१ अर्जुना, दुसरा जो संसारी, तो कर्मबंधानें बांधला जाऊन अभिलाषाच्या गांठीनें फलभोगाच्या खुंटीला अडकला जातो. ७२

---

२७ सांपडतें, स्पष्ट करितां येतें. २८ उत्कट इच्छा. २९ योग्यांचें. ३० खरोखर. ३१ आत्मज्ञानानें. ३२ संपन्न झाला. ३३ दुसरा. ३४ कर्मफलाची इच्छा. ३५ आडकतो.

श्लोकार्थः—परमार्थज्ञान झालेला देही, मनापासून सर्व कर्मांचा त्याग करून, ह्या नवद्वारपुरांत (शरिरांत) कांहीं न करतां व कांहीं न करवितां सुखानें राहतो. ।। १३ ।।

फलेच्छनें कर्माचरण करणाऱ्याप्रमाणें जो सर्व कर्में यथासांग करतो, परंतु त्या कर्मांचा मी कर्ता नव्हे असें समजून फलेच्छा सोडतो, ७३ तो पुरुष जिकडे जिकडे पाहतो, तिकडे तिकडे सुखमय सृष्टि होते, आणि तो म्हणेल तेथें ब्रह्मज्ञान उभें राहतें. ७४ एक फलाची इच्छा धरली नाहीं म्हणजे तो नवद्वारांच्या देहांत असूनही नसल्या-सारखा आहे; आणि सर्व कर्में करूनही त्यानें तीं न केल्याप्रमाणें आहेत. ७५

श्लोकार्थः—ईश्वर जीवाचीं कर्में, कर्तेपणा व फलांचा संबंध हीं तिन्ही उत्पन्न करीत नाहीं, परंतु हा सर्व मायेचा खेळ आहे. ।। १४ ।।

जसा ईश्वर पाहिला असतां अकर्ता आहे, परंतु (मायोपाधीचा आरोप त्याजवर केला म्हणजे) या त्रिभुवनाचा विस्तार तोच करतो (असें दिसतें;) ७६ आणि तो कर्ता आहे असें म्हटलें तर तो कोणत्याही कर्मानें लिप्त होत नाहीं. कारण त्याची उदासीन वृत्ति असल्याकारणानें त्याच्या हातापायांस कशाचाही संसर्ग होत नाहीं; ७७ त्याच्या योगनिद्रेचा मुळींच भंग होत नाहीं; व त्याच्या अकर्तेपणालाही दोष लागत नाहीं; पण तो महाभूतांचे समुदाय मात्र भले उठवून देतो ! ७८ पहायला लागलें तर ह्या जगांत प्राणिमात्राच्या ठायीं हा आहे, परंतु केव्हांही कोणाचा नसतो; आणि हें जगत् उत्पन्न होतें व लयास जातें, याची त्याला वार्ता देखील नसते.। ७९

श्लोकार्थः—ईश्वर कोणाचें पाप व पुण्य आपलेकडे घेत नाहीं; पण ज्ञान हें अज्ञानानें आच्छादित झाल्यामुळें सर्व जीव मोह पावतात. ।। १५ ।।

पापपुण्य सर्व त्याच्याजवळ असूनही तो पाहत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्याला साक्षीभूत सुद्धां तो नसतो; मग दुसऱ्या गोष्टीबद्दल कशाला विचारावें ? ८० तथापि मूर्ति धारण करून तो देहांच्या बरोबर खेळतो, (अवतार घेऊन जगामध्यें वावरतो,) परंतु त्या प्रभूचें निराकारपण मोडत नाहीं. ८१ असें असतां अर्जुना, तो उत्पन्न करतो, पालन करतो, आणि संहार करतो, असें जे लोक म्हणतात, तें सर्व अज्ञानामुळें म्हणतात असें समज. ८२

श्लोकार्थः—ज्यांच्या ठिकाणचें तें अज्ञान आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें नष्ट झालें आहे, त्यांचें तें सूर्याप्रमाणें उज्ज्वल असें ज्ञान परब्रह्माप्रत प्रकाशित करतें ।। १६ ।।

तें अज्ञान जेव्हा समूळ नाहींसें होतें, तेव्हां भ्रांतिरूप काजळी नाहींशी होते. असें झालें म्हणजे मग ईश्वराचें अकर्तेपण स्पष्ट समजून येतें. ८३ अशा प्रकारें ईश्वर हा अकर्ता आहे अशी जर मनाची खातरी झाली, तर तोच मी आहें हें पूर्वीपासून सिद्धच

१३ कधीं. १४ जवळ असून. १५ शकत नाहीं. १६ देहांच्याबरोबर. १७ देह धारण करून. १८ निराकारपणा. १९ विघडत नाहीं. २० प्रभूचें. २१ उत्पन्न करतो, २२ अंधकार, काजळी. २३ उघेड.

आहे. (तेव्हां अर्थात् मीही अकर्ता आहें हें सिद्धच झालें !) ८४ याप्रमाणें विवेकानें ज्याचे चित्तांत उजेड पडतो, त्याला या त्रिजगतांत भेद रहात नसून, आपले अनुभवावरून सर्व जग मुक्तच आहे असें तो समजतो. ८५ (कसा ? तर) पूर्वेस सूर्य उगवतांच प्रकाश पडतो त्या वेळेस दुसऱ्याही दिशांचा अंधार नाहींसा होतो त्याप्रमाणें. ८६.

श्लोकार्थः—त्या परब्रह्माचे ठिकाणींच ज्यांची बुद्धि रममाण झाली आहे, तेंच ज्यांचा आत्मा आहे, त्याचेच ठिकाणीं ज्याची पूर्ण निष्ठा आहे, आणि जे तत्परायण–ब्रह्मपरायणच–झाले आहेत, ते जन्ममरणाच्या येरझारा करीत नाहींत; कां कीं, आत्मज्ञानामुळें त्यांचीं सर्व पातकें धुऊन गेलेलीं असतात. ॥ १७ ॥

ज्याच्या बुद्धीचा निश्चय आत्मज्ञानाविषयीं आहे, व जो आपण आपल्याला ब्रह्मरूप मानतो, आणि रात्रंदिवस ब्रह्मपरायण होऊन आपली ब्रह्मस्थिति पूर्णपणें राखतो; ८७ असें सर्वव्यापक ज्ञान ज्यांना शोधीत आलें, त्यांची समदृष्टि होते हें विशेषेंकरून बोलून काय दाखवावें ? ८८ जसे आपण स्वतः त्याचप्रमाणें ते सर्व विश्वाला मानतात, असें जर म्हटलें, तर यांत नवल तें कसलें ? ८९ ज्याप्रमाणें भाग्य हें कौतुकानें देखील दैन्याचा अनुभव घेत नाहीं, किंवा विचाराला जशी भ्रांतीची ओळख देखील नसते, ९० अथवा सूर्य जसा स्वप्नांत देखील अंधकाराचें स्वरूप पाहत नाहीं, किंवा अमृत कानानें देखील मृत्यूची वार्ता ऐकत नाहीं; ९१ हें असो, परंतु ज्याप्रमाणें चंद्र हा उष्मा कसा आहे तें जाणत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्ञानी जे आहेत, त्यांना प्राणिमात्रांत भेद दिसत नाहीं. ९२

श्लोकार्थः—ज्ञाते–आत्मनिष्ठ–जे आहेत, ते, विद्या नम्रता या गुणांनीं युक्त असा ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रें व चांडाळ या सर्वांचे ठिकाणीं ब्रह्मच पाहतात. ॥ १८ ॥

मग हें मशक किंवा हा हत्ती, तसाच हा अंत्यज किंवा हा ब्राह्मण, तसेंच हा माझा मुलगा किंवा दुसऱ्याचा, हें त्यांच्यापाशीं कोठून उरणार ? ९३ किंवा ही गाय अथवा हा कुत्रा, एक थोर एक लहान, हें असो; जो जागा आहे त्याला स्वप्न कोठून पडणार ? ९४ जेथें मीपणा उरला असेल, तेथेंच भेद दृष्टीस पडेल; परंतु तो जेथें अजीबात नाहींसा झाला असेल, तेथ भिन्नपणा कोठून असणार ? ९५

श्लोकार्थः—ज्यांचें मन सम अवस्थेमध्यें (ब्रह्माचे ठिकाणीं) स्थिर झालें आहे, त्यांनीं या लोकींच जन्म व मरण जिंकिलें. कारण, ब्रह्म हें दोषरहित व सम आहे; म्हणून, ते पुरुष ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित आहेत (अतएव निर्दोष आहेत) ॥ १९ ॥

म्हणून, ज्याची नेहमीं सर्वत्र सारखी दृष्टि आहे, तो स्वतांच अद्वितीय ब्रह्म आहे. हें समदृष्टीचें पूर्ण वर्म होय असें समज. ९६ ज्यानें विषयसंग तर सोडला नाहीं आणि इंद्रियांना दंडही केला नाहीं, पण वासनेवांचून अकर्तेपणाचा अनुभव घेतला आहे; ९७ ज्यानें लोकांच्या आश्रयानें वागून, आणि सर्व व्यावहारिक व्यापार करूनही लौकिकांत असलेलें अज्ञान सोडून दिलें आहे; ९८ तो पुरुष, पिशाच्च ज्याप्रमाणें सर्व लोकांत

असूनही दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें, शरीरधारी असूनही तो संसाराला ओळखीत नाहीं. ९९ हें असो, वाऱ्यामुळें पाण्यांत पाणी उसळतें; पण त्याला ज्याप्रमाणें इतर लोक पाण्याहून वेगळ्या ' लाटा ' असें म्हणतात, १०० त्याप्रमाणें, ह्याचें शरीर आणि नांव हीं जरी जगाप्रमाणेंच आहेत, तथापि तो साक्षात् ब्रह्मच आहे; आणि त्याचें मन सर्व ठिकाणीं समतेला पावलें आहे. १ श्रीअच्युत म्हणतात:—अर्जुना, अशी ज्याची समदृष्टि झालेली आहे, त्या पुरुषाचें लक्षण काय, तें संक्षेपानें तुला सागतों. ऐक. २

श्लोकार्थः–ज्याची बुद्धि स्थिर झाली आहे, ज्याचें सर्व अज्ञान नष्ट झालें आहे, व जो ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित झाला आहे, असा ब्रह्मवेत्ता पुरुष आवडता विषय प्राप्त झाला असतां सुख मानीत नाहीं, व नावडता विषय प्राप्त झाला असतां त्याचे चित्ताला दुःख होत नाहीं ॥ २० ॥

ज्याप्रमाणें मृगजलाच्या पुरानें डोंगर वाहून जात नाहींत, त्याचप्रमाणें, जो चांगली किंवा वाईट गोष्ट प्राप्त झाली असतां तिच्यापासून विकार पावत नाहीं, ३ तोच खरा. श्रीहरि म्हणतात:—अर्जुना, त्यानेंच समदृष्टीचें तत्त्व जाणलें आणि तोच स्वयमेव ब्रह्म होय. ४

श्लोकार्थः—ज्या पुरुषाचें मन बाह्य विषयांच्या ठिकाणीं आसक्त नसतें, त्याला आत्म्याचे ठिकाणचें जें सुख आहे तें मिळतें. परंतु तोच पुरुष जेव्हां ब्रह्मयोगयुक्त होतो, तेव्हां अक्षय सुखाला पावतो. ॥ २१ ॥

जो आत्मस्वरूपाला सोडून कधींही इंद्रियाधीन होत नाहीं, त्यानें विषयांचें सेवन केलें नाहीं यांत नवल तें कोणतें ? ५ आत्मसुखाच्या पूर्णतेनें त्याचें अंतःकरण स्वाभाविकताच संतुष्ट झालेलें असतें, म्हणून तो बाहेर पाऊल घालीत नाहीं. (इंद्रियांकडे त्याचें मन वळत नाहीं.) ६ ज्या चकोर पक्ष्यानें चंद्रविकासी कमलांच्या पानांत उत्तम चंद्रकिरणांचें भोजन केलें आहे, तो वाळवंटांत वाळू चोखीत बसेल काय ? ७ ज्याला आपल्याच ठिकाणीं आत्मस्वरूप आपण होऊन प्राप्त झालें आहे, त्यानें विषयांचा सहज त्याग केला, यांत विशेष सांगण्यासारखें तें काय ? ८ बाकी या विषयांच्या सुखानें कोण फसले जातात याचा कौतुकानें आपल्याशीं सहज चांगला विचार करून पहा. ९

श्लोकार्थः—कां कीं, अर्जुना, जे विषयांचे भोग इंद्रियांना प्राप्त होतात, ते उत्पत्ति व नाश यांनीं युक्त असून दुःखासच कारण आहेत, म्हणून ज्ञानी पुरुष त्यांचे ठिकाणीं रममाण होत नाहींत. ॥ २२ ॥

ज्याप्रमाणें दरिद्री भुकेनें व्याप्त झाल्यावर कोंडा देखील खातो, त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मस्वरूपाचा अनुभव घेतला नाहीं, तेच ह्या इंद्रियांपासून होणाऱ्या विषयसुखांत रममाण होतात ! ११० किंवा तहानेनें व्याकूळ झालेलीं हरणें भ्रमानें खऱ्या पाण्याला विसरून माळ जमिनीवर उत्पन्न होणाऱ्या उन्हाच्या झळ्यांनाच पाणी असें समजून

१८ मनांत, अंतर्यामीं. १९ चंद्रविकासी कमल. २० उत्सुक होऊन. २१ प्राप्त झालें. २२ फसतात. २३ सुखावले. २४ दरिद्री. २५ भुकेनें व्याकुळ झालेला. २६ कोंड्याला. २७ तहान. २८ भ्रमानें.

धावून येतात, ११ त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मसुखाचा अनुभव घेतला नाहीं, ज्यांना स्वात्मसुखाचा सदोदित तोटा असतो, त्यांनाच हें विषयसुख चांगलें वाटतें ! १२ बाकी विषयांत सुख आहे हें म्हणणेंच योग्य नाहीं; तथापि सुख घेऊन चाललें, तर मग विजेच्या चमकण्यापासून पडणाऱ्या उजेडांत जगांतील व्यापार कां न व्हावे ? १३ तूं हें सांग कीं, वारा, पाऊस आणि ऊन यांचें निवारण जर अभ्रांच्या छायेपासून होईल, तर तीन मजली घरें बांधण्याचें कारण तरी काय ? १४ म्हणून, विषाच्या कांद्याला (बचनागाला) ज्याप्रमाणें अज्ञानपणानें गोड म्हणतात, त्याप्रमाणें, विषयांचे ठिकाणीं सुख आहे हें व्यर्थ बडबडणें आहे. १५ किंवा भौम ह्या ग्रहास जसें मंगळ हें नांव आहे—परंतु त्याचा अनुभव तसा नाहीं; किंवा मृगजलाला जल म्हणतात, तसें विषयसेवनांत सुख आहे हें म्हणणें व्यर्थ आहे. १६ हें सर्व बोलणें राहूं द्या. परंतु तूं असें सांग कीं, नागाच्या फणीची छाया उंदराला कितपत सुखावह होईल बरें ? १७ अर्जुना, गळाला लावलेल्या मांसाला मासा तोंड लावीत नाहीं तोंपर्यंतच चांगलें; त्याचप्रमाणें, विषयसंगाचा जोंपर्यंत अनुभव घेतला नाहीं तोंपर्यंतच तें गोड ! १८ हे किरीटी, जर विरक्ताच्या दृष्टीनें हे विषय पाहिले, तर पंडुरोग्याच्या पुष्टीसारखे (निःशक्त असून). लठ्ठ दिसतात. १९ म्हणून, विषयोपभोगांत ज्याला सुख म्हणावयाचें, तें मुळापासून अखेरपर्यंत दुःखच आहे असें समज. परंतु मूर्ख जन काय करतील ? कारण त्यांचें सेवन केल्यावांचून त्यांना दुसरा मार्गच नाहीं ! १२० त्यांना त्याचें वर्म न समजल्यामुळें त्यांचें सेवन करणें भाग पडतें. पुवांत व चिखलांत असणाऱ्या किडयांना किळस कधीं तरी आली आहे का, सांग बरें ? २१ त्या दुःखितांना दुःखच प्रिय (जीवन) असतें; कारण, ते विषयरूप चिखलांतले बेडूक व विषयोपभोगरूप जलांतील मासे असल्यानें विषयांचें सेवन कसें सोडतील ? २२ जर विषयांचे ठिकाणीं जीवमात्र विरक्ति धरतील, तर जितक्या दुःखदायक योनि आहेत, तितक्या व्यर्थ होणार नाहींत का ? २३ किंवा, गर्भवासांत होणारीं दुःखें अथवा जन्ममरणांचे कष्ट यांचे अविश्रांतपणें चालावे लागणारे मार्ग कोणीं चालावे ? २४ जर विषयासक्त जनांनीं विषयोपभोग सोडले, तर महादोषांनीं कोठें वस्ती करावी ? आणि मग ' संसार ' हा शब्द जगांत खोटा नाहीं का होणार ? २५ म्हणून, जे विषयांच्या भोगांपासून होणाऱ्या दुःखालाच सुख मानतात, ते, ' लटकें ' असें जें सर्व अज्ञान तें खरें आहे असें लोकांस भासवितात ! २६ याकरितां अर्जुना, विचार करून पाहतां हे विषय फार वाईट आहेत; म्हणून तूं चुकून सुद्धां त्या मार्गाला जाऊं नको. २७ कारण, जे विरक्त पुरुष आहेत, ते या विषयसुखाला विषाप्रमाणें मानून त्याचा त्याग करतात; आणि ते निरिच्छ असल्यामुळें विषयांनीं दाखविलेलें सुखरूपी दुःख त्यांना आवडत नाहीं ! २८

श्लोकार्थः—ह्या लोकींच देहपातापर्यंत जो कामक्रोधांपासून उत्पन्न झालेले वेग सहन करण्यास समर्थ आहे, तोच पुरुष योगी व तोच सुखी होय. ॥ २३ ॥

ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं तर निश्चयानें ह्या विषयांची गोष्ट सुद्धां निघत नाहीं; कारण ते देहधारी असूनही त्यांनीं इंद्रियांच्या वृत्ति स्वाधीन करून घेतल्या असतात, २९ ज्याना अंतर्यामीं आत्मसुखाचा लाभ झाला आहे, ते विषयांची गोष्ट देखील जाणत नाहींत. १३० परंतु त्या आत्मसुखाचा उपभोग घेण्याची रीत निराळी आहे. कशी? तर जसे पक्षी फळाचें चुंबन करीत असतां त्या ठिकाणीं भोक्ता, भोग्य वस्तु आणि भोग ही त्रिपुटी असते, तशी नसून, त्या ठिकाणीं ते भोक्तेपणही विसरतात. ३१ आत्मसुखाचा भोग घेण्याकारितां जी एक वृत्ति उत्पन्न होते, ती अहंकाराचा नाश करिते, व मग दृढपणानें सुखाला आलिंगन देते; (आपण सुखरूप बनते;) ३२ आणि त्या आलिंगनाचे भरांत आपोआप एकरूपता होऊंन जाते. ज्याप्रमाणें पाणी पाण्यांत मिसळल्यावर वेगळें दिसत नाहीं, ३३ किंवा आकाशांतील वायु नाहींसा झाल्यावर त्या ठिकाणीं आकाश आणि वायु हा भेद नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें वृत्ति व आत्मा यांच्या एकपणांत फक्त सुखच राहतें. ३४ याप्रमाणें ज्या वेळेस दुजेपणा नाहींसा होऊन एकत्व प्राप्त होतें, त्या वेळीं एकत्वाला जाणणारा तरी दुसरा साक्षी कोण आहे? ३५

श्लोकार्थः—जो योगी आपले ठिकाणीं सुखी झाला आहे, आपलेच ठिकाणीं कृतकृत्य होऊन बसला आहे, व ज्याला आपले ठिकाणीं ब्रह्माचा प्रकाश झाला आहे, तो ब्रह्मरूप होऊन, शांत असें जें ब्रह्म त्या ब्रह्माप्रत प्राप्त होतो ॥ २४ ॥ ज्यांचीं पापें नाहींतशीं झालीं आहेत, ज्यांचा द्वैतभाव गेला आहे, ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें जिंकिलीं आहेत, व जे सर्व भूतांचे हिताविषयीं तत्पर आहेत, असे ऋषि, शांत असें जें ब्रह्म त्याप्रत जातात ॥ २५ ॥

म्हणून हें सर्व राहूं द्या. कारण येथें (अनुभवाशिवाय) न कळणारी गोष्ट ती नुसती बोलून काय उपयोग? जो स्वतः आत्मस्वरूपी झाला, त्यालाच त्याची खूण सहज समजेल. ३६ अशा सुखानें जे परिपूर्ण झाले, आणि स्वस्वरूपांत जे निमग्न होऊन राहिले, ते मद्रूप होऊन ब्रह्मानंदाचे निखालस पुतळेच ओतले आहेत असें मी समजतों. ३७ तें आनंदाच्या स्वरूपसुखाचे अंकुर, किंवा आत्मबोधाचें क्रीडास्थानच होत. ३८ ते विचाराचे गांव, परब्रह्मींचे स्वभाव, किंवा ब्रह्मविद्येचे सुशोभित केलेले असे अवयवच होत. ३९ ते सत्त्वाचेही सात्त्विक किंवा जीवात्म्याचे ठसे; हें बहुत बोलणें, असो; एकेक किती वर्णन करशील? १४० तूं साधुजनांची स्तुति करावयास लागलास, तर तुला कथेची आठवण सुद्धां होत नाहीं; कारण तूं निराकार स्वरूपाविषयीं प्रेमळ भाषण करतोस. ४१ परंतु आतां ती स्तुति पुरे कर, आणि गीतार्थरूपी दीप उजळून साधुजनांच्या हृदयमंदिरांत मंगलदायक ज्ञानाचा उजेड कर. ४२ याप्रमाणें निवृत्तिदासाला गुरूंचा इषारा मिळाल्यावर मग तो

१८ जीवात्म्याचे. १९ ठसे. २० वर्णन करणें. २१ आठवण. २२ निराकार स्वरूप. २३ प्रेमळ. २४ स्तुति. २५ पुरे करा. २६ हृदयमंदिरांत. २७ मंगलदायक. २८ पहांट. २९ इषारा.

म्हणाला कीं, कृष्ण काय बोलले तेंच ऐका. ४३ अर्जुना, आत्मसुखाच्या डोहात ज्यांनीं एकसारखी तळाशींच बुडी दिली आहे, ते तेथेंच स्थिर होऊन आत्मस्वरूपच बनले; ४४ किंवा आत्म्याच्या निर्मळ प्रकाशानें जो आपल्या ठिकाणींच विश्व पाहतो, तो देहासह परब्रह्म झाला असें खुशाल मानतां येईल. ४५ जें खरोखर अति उत्तम, अविनाशी व अमर्याद असें ब्रह्मसुख, त्याचे अधिकारी निरिच्छ हेच होतात. ४६ तें सुख महर्षींकरितांच राखून ठेविलें; विरक्तांच्याच वांटणीस आलें; आणि तें जीवांकरितांच निरंतर पिकलें आहे. ४७

श्लोकार्थः—कामक्रोधविरहित, चित्त स्वाधीन केलेले, आणि ज्यांनीं आत्मस्वरूपाला जाणलें आहे, असे योगी जिवंतपणीं व मरणानंतर शांत असें ब्रह्मच असतात. ॥ २६ ॥

ज्यांनीं आपलें मन विषयांपासून माघारें घेऊन जिंकलें आहे, ते जेथें निजले तेथून निश्चयानें जागे होत नाहींत. (ते ब्रह्माकार होऊन देहभानावर येत नाहींत.) ४८ हे पंडुकुमरा, ते पुरुष म्हणजे, आत्मज्ञान्यांचें कारण जें कैवल्य परब्रह्म तेच होत. ४९ ते असे कशानें झाले, आणि देहांत असतां ब्रह्मत्वास कशानें पावले, हें तूं विचारशील, तर तुला संक्षेपानें सांगतों, ऐक. १५०

श्लोकार्थः—शब्दादिक बाह्य विषय बाहेर टाकून, भ्रुकुटीमध्यें दृष्टि स्थापन करून, व नासिकेच्या आंत संचार करणारे प्राणापान वायु एकत्र करून, इंद्रियें, मन व बुद्धि यांना आपल्या आधीन करून, आणि इच्छा, भय व क्रोध नाहींतशीं करून जो योगी मोक्षतत्पर असतो, तो सदा मुक्तच आहे. ॥ २७ ॥ २८ ॥

तर वैराग्याच्या आधारानें विषयांना बाहेर घालवून जे शरिराचे ठिकाणीं आपलें मन एकनिष्ठ करतात, ५१ इडापिंगला सोडून व सुषुम्नेमध्यें प्राण नेऊन, ललाटचक्रामध्यें स्वरूपाकडे दृष्टि माघारी फिरवून स्थिर करतात; ५२ डावी आणि उजवी नाकपुडी सोडून प्राण व अपान या वायूंस एक करून चित्ताला चिदाकाशांत नेतात; ५३ मग, रस्त्यावरील (बरें वाईट) सर्व प्रकारचें उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें त्यांतून रस्त्यावरील उदक वगैरे वेगळें निवडितां येत नाहीं, ५४ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्या वेळेस चिदाकाशांत मनाचा प्राणाच्या निरोधानें लय होतो, त्या वेळीं वासनांचा विचार आपोआप नाहींसा होतो. ५५ ज्या मनोरूप पटावर हें संसाररूपी चित्र उमटलेलें असतें, तो पट आपोआप फाटतो. ज्याप्रमाणें सरोवर आटल्यावर त्यात प्रतिबिंब दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें, जेथें मुद्दल मनच नाहींसें होतें, तेथें अहंकार इत्यादिक कोठून राहणार ? म्हणूनच, ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेणारा शरिरासह ब्रह्मच होतो. ५७

आंतील वायूस म्हणजे ललाटचक्रांत. १६ माघारी फिरवून. १७ उजवी व डावी नाकपुडी. १८ ब्रह्मांड–चिदाकाश. १९ जाणारे. २० रस्त्यावरील उदकें. २१ इतर वासनांची. २२ विचार. २३ आपोआप. २४ नाहींसा होतो, राहतो. २५ चिदाकाशांत. २६ वायूनें. २७ वस्त्र. २८ प्रतिबिंब.

म्हणाला कीं, कृष्ण काय बोलले तेंच ऐका. ४३ अर्जुना, आत्मसुखाच्या डोहात ज्यांनीं एकसारखी तळाशींच बुडी दिली आहे, ते तेथेंच स्थिर होऊन आत्मस्वरूपच बनले; ४४ किंवा आत्म्याच्या निर्मळ प्रकाशानें जो आपल्या ठिकाणींच विश्व पाहतो, तो देहासह परब्रह्म झाला असें खुशाल मानतां येईल. ४५ जें खरोखर अति उत्तम, अविनाशी व अमर्याद असें ब्रह्मसुख, त्याचे अधिकारी निरिच्छ हेच होतात. ४६ तें सुख महर्षीं-करितांच राखून ठेविलें; विरक्तांच्याच वांटणीस आलें; आणि तें जीवांकरितांच निरंतर पिकलें आहे. ४७

श्लोकार्थः—कामक्रोधविरहित, चित्त स्वाधीन केलेले, आणि ज्यांनीं आत्मस्वरूपाला जाणलें आहे, असे योगी जिवंतपणीं व मरणानंतर शांत असें ब्रह्मच असतात. ॥ २६ ॥

ज्यांनीं आपलें मन विषयांपासून माघारें घेऊन जिंकलें आहे, ते जेथें निजले तेथून निश्चयानें जागे होत नाहींत. (ते ब्रह्माकार होऊन देहभानावर येत नाहींत.) ४८ हे पंडुकुमरा, ते पुरुष म्हणजे, आत्मज्ञान्यांचें कारण जें कैवल्य परब्रह्म तेच होत. ४९ ते असे कशानें झाले, आणि देहांत असतां ब्रह्मत्वास कशानें पावले, हें तूं विचारशील, तर तुला संक्षेपानें सांगतों, ऐक. १५०

श्लोकार्थः—शब्दादिक बाह्य विषय बाहेर टाकून, भ्रुकुटीमध्यें दृष्टि स्थापन करून, व नासिकेच्या आंत संचार करणारे प्राणापान वायु एकत्र करून, इंद्रियें, मन व बुद्धि यांना आपल्या आधीन करून, आणि इच्छा, भय व क्रोध नाहींतशीं करून जो योगी मोक्षतत्पर असतो, तो सदा मुक्तच आहे. ॥ २७ ॥ २८ ॥

तर वैराग्याच्या आधारानें विषयांना बाहेर घालवून जे शरिराचे ठिकाणीं आपलें मन एकनिष्ठ करतात, ५१ इडापिंगला सोडून व सुषुम्नेमध्यें प्राण नेऊन, ललाटचक्रामध्यें स्वरूपाकडे दृष्टि माघारी फिरवून स्थिर करतात; ५२ डावी आणि उजवी नाकपुडी सोडून प्राण व अपान या वायूंस एक करून चित्ताला चिदाकाशांत नेतात; ५३ मग, रस्त्यावरील (बरें वाईट) सर्व प्रकारचें उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें त्यांतून रस्त्यावरील उदक वगैरे वेगळें निवडितां येत नाहीं, ५४ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्या वेळेस चिदाकाशांत मनाचा प्राणाच्या निरोधानें लय होतो, त्या वेळीं वासनांचा विचार आपोआप नाहींसा होतो. ५५ ज्या मनोरूप पटावर हें संसाररूपी चित्र उमटलेलें असतें, तो पट आपोआप फाटतो. ज्याप्रमाणें सरोवर आटल्यावर त्यात प्रतिबिंब दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें, जेथें मुद्दल मनच नाहींसें होतें, तेथें अहंकार इत्यादिक कोठून राहणार ? म्हणूनच, ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेणारा शरिरासह ब्रह्मच होतो. ५७

आंतील वायूस म्हणजे ललाटचक्रांत. १६ माघारी फिरवून. १७ उजवी व डावी नाकपुडी. १८ ब्रह्मांड–चिदाकाश. १९ जाणारे. २० रस्त्यावरील उदकें. २१ इतर वासनांची. २२ विचार. २३ आपोआप. २४ नाहींसा होतो, राहतो. २५ चिदाकाशांत. २६ वायूनें. २७ वस्त्र. २८ प्रतिबिंब.

श्लोकार्थः--सर्व यज्ञ व त्यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा महेश्वर व सर्व भूतांचा हितकर्ता, असा जो मी परमेश्वर, त्या मला जो जाणतो, तो शांतिसुखाप्रत प्राप्त होतो. ॥ २९ ॥

जिवंतपणींच कांहीं लोक ब्रह्म झाले म्हणून आम्हीं पूर्वीं तुला सांगितलें, ते तरी या योगमार्गानें आले म्हणूनच; ५८ आणि म्हणूनच ते यमनियमरूपी योगमार्गाचे डोंगर व योगाभ्यासरूप सागर आक्रमून पार झाले; (ब्रह्मत्व पावले;) ५९ आणि त्यांनींच आपल्या स्वतांला उपाधिरहित करून प्रपंच अजमावला, म्हणून ते स्वतः खऱ्या ब्रह्माचें स्वस्वरूप बनून राहिले. १६० याप्रमाणें जेव्हां, श्रीकृष्णांनीं योगयुक्तीचा अभिप्राय प्रदर्शित केला, तेव्हां, अर्जुन मार्मिक होता म्हणून त्याला मोठा चमत्कार वाटला. ६१ हें पाहून कृष्ण त्याच्या मनांतील उद्देश जाणून हास्यवदनानें पार्थास म्हणाले, " मीं जें तुला सांगितलें, त्यामुळें तुझें मन कां बरें प्रसन्न झालें ? " ६२ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, " देवा, दुसऱ्याच्या मनांतील अभिप्राय जाणणारांचे तुम्ही राजे आहां, यामुळें माझे मनांतील भाव तुम्हीं चांगला जाणला. ६३ देवा, मीं जें कांहीं तुम्हांस विचारपूर्वक पुसावें, तें तुम्हीं आधींच जाणलें. तर तुम्ही जें कांहीं म्हणतां, तें अधिक स्पष्ट करून सांगा. ६४ बाकी योगशास्त्राचा जो मार्ग तुम्हीं सांगितला, तो कसा आहे म्हणाल, तर खोल पाण्यांतून पोहून जाण्यापेक्षां पायउतार जसा सोपा असतो, तसा आहे. ६५ त्याचप्रमाणें, ज्ञानयोगापेक्षां अष्टांगयोग आमच्यांसारख्या निर्बळांना सुगम आहे; परंतु तो कांहीं काळाच्या अवधीनें साध्य होणार आहे. ६६ म्हणून देवा, तो योग आणखी एक वेळ सांगावा. आंता अशानें विस्तार होईल खरा; पण तो साद्यंत सांगाच. " ६७ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, " होय का ? तुला हा योगमार्ग चांगला आवडला आहे, तर तूं इतका घाबरा होऊं नको; तुला तो आम्ही सुखानें सांगतों; ऐक. ६८ अर्जुना, तूं ऐकतोस आणि त्याप्रमाणें आचरण करतोस; असें असतांना आम्हीं तुला सांगण्याची कमतरता कां करावी ? " ६९ अगोदर आईचें चित्त, आणि त्यांत आवडत्या मुलाचें निमित्त झालें, तर त्या ठिकाणच्या स्नेहाचा अद्भुतपणा कोण जाणील ? १७० त्या स्नेहाला, कारुण्यरसाची वृष्टि झाली, किंवा अद्भुत स्नेहाची सृष्टिच निर्माण झाली असें म्हटलें तरी चालेल. परंतु हें असो, भगवंताच्या कृपादृष्टीचें वर्णन करतां येत नाहीं. ७१ ती दृष्टि अमृताच्या मुशींतच ओतली किंवा प्रेम पिऊन उन्मत्त झाली, म्हणून अर्जुनाच्या मोहांत गुंतून तिला बाहेर निघतां येईना. ७२ हिच्याबद्दल जों जों जास्त बोलावें, तों तों कथेचें विपर्यांतर होईल; तथापि श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या स्नेहाचें वर्णन शब्दानें बोलून करतां येणार नाहीं. ७३ ज्या ईश्वराला स्वतः आपलें माप करतां येत नाहीं, तो ईश्वर दुसऱ्या कोणीं जाणावा ? म्हणून हा विचार करीत बसण्यांत काय

---

२४ आईचें. २५ निमित्त. २६ आवडत्या मुलाचें. २७ अद्भुत. २८ वर्णन करूं. २९ जास्त बोलावें. ३० विस्तार. ३१ विचार. ३२ जाणावा. ३३ प्रमाण.

अर्थ आहे ? ७४ तरी मागें सांगितलेल्या अभिप्रायावरून मला असें वाटतें कीं, तो सहज मोहित होऊन बलात्कारानें अर्जुनाला असें म्हणाला कीं, " हे बापा, मी सागतों तें ऐक. ७५ अर्जुना, ज्या ज्या प्रकारानें तुझ्या मनाला बोध होईल, त्या त्या प्रकारानें तुला कौतुकानें आम्ही हा योगमार्ग सांगूं. ७६ त्या योगाला काय म्हणतात, त्याचा उपयोग कोणता, आणि तो आचरण्यास अधिकारी कोण, ७७ असें जें जें कांहीं या संबंधानें योग्य असेल, तें सर्व आतां तुला आम्ही सांगतों. ७८ म्हणून तूं चित्त देऊन ऐक. " असें बोलून श्रीहरींनीं जें कांहीं सांगितलें, ती कथा पुढें (पुढील अध्यायांत) आहे. ७९ निवृत्तिदास ज्ञानेश्वर म्हणतात कीं, द्वैत कायम ठेवून श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला जो योग सांगितला, तो आम्ही स्पष्ट करून सांगतों. १८०

अध्याय ५, ओंव्या १८०.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय सहावा

मग संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला, "राजा, आतां, श्रीकृष्णांनीं योगाबद्दल जो आपला अभिप्राय सांगितला, तो ऐक. १ नारायणांनीं अर्जुनाला सहज ब्रह्मज्ञानरसाचें पारणें केलें, तों तेच वेळीं आम्ही तेथें पाहुणे म्हणून गेलों होतों. २ दैवाची थोरवी काय वर्णावी? कीं, तहान लागलेल्या मनुष्यानें पाणी पिण्याकरिता म्हणून पाण्याचें भांडें तोंडीं लावावें, व त्याची चव घेतांच पाण्याचे ऐवजीं त्याला ज्याप्रमाणें अमृतच मिळावें, ३ त्याचप्रमाणें राजा, एखादी आडगिऱ्हाइकी मूल्यवान वस्तु थोडक्यांत प्राप्त होते, त्याप्रमाणें मला व तुला ब्रह्माची प्राप्ति झाली." परंतु धृतराष्ट्र संजयाला म्हणाला कीं, "तुला ब्रह्मरसाबद्दल मी कांहीं विचारीत नाहीं!" ४ हें ऐकून धृतराष्ट्र राजाचें मन फक्त पुत्रांचीच हकीकत ऐकण्याविषयीं उत्कंठित झालें आहे असें संजयानें जाणलें; ५ व हें जाणून तो मनांत विस्मय पावला आणि म्हणाला, "हा वृद्ध धृतराष्ट्र पुत्रवात्सल्यानें अगदीं वेडावला आहे; एरवीं एथपर्यंतचा कृष्णार्जुनांचा संवाद अति उत्तम झाला. ६ परंतु या संवादाची गोडी याला कोठून लागणार? कारण, जो जन्मांध आहे त्याला कसें दिसेल? परंतु त्याला असें स्पष्ट जर बोलावें तर राग येईल, म्हणून संजय या भीतीनें स्पष्ट बोलला नाहीं. ७ तथापि श्रीकृष्णार्जुनांच्या परस्पर संवादापासून तो आपल्या मनांत उत्तम प्रकारें संतोषित झाला. ८ ह्या आनंदाच्या तृप्तीनें व प्रफुल्लित अंतःकरणानें तो आतां मोठ्या अदबीनें धृतराष्ट्राला अभिप्राय सांगेल. ९ क्षीरसागराचें मंथन करतांना जशी अमृताची प्राप्ति झाली, तसा तो अभिप्राय म्हणजे गीतेंतील सहाव्या अध्यायाचा योगरूप अभिप्राय होय; व तो बुद्धीनें जाणला पाहिजे. १० तो अध्याय गीतेंतील सार होय, व आत्मानात्मविचाररूपी समुद्राची पैलथडी होय; अथवा जणूं काय योगसंपत्तीचा जामदारखानाच उघडला आहे. ११ जें आदिमायेचें विश्रांतिस्थान, व ज्या ठिकाणीं वेदांनाही मौन धारण करावें लागतें, आणि ज्यापासून गीतारूप वेलीला अंकुर फुटला, १२ तो हा सहावा अध्याय सर्व अलंकारानें युक्त असा सांगितला जाईल. म्हणून चित्त देऊन ऐका. १३ माझे बोल निवळ मराठींत आहेत खरे; परंतु ते प्रतिज्ञेनें सहज अमृतालाही जिंकतील अशा गोड अक्षररचनेनें मी सांगेन. १४ त्या बोलांच्या मृदुपणानें, सप्तस्वरांपासून होणारा आनंदही कमी असा भासेल,

---

२८ योगसंपत्तीचा जामदारखाना. २९ आदिमायेचें. ३० विश्रांतिस्थान. ३१ वेदाला. ३२ मौन. ३३ गीतारूप वेलीचें. ३४ स्वरूप. ३५ अंकुर. ३६ सर्व कौशल्याच्या उपसंहारासहित. ३७ प्राकृत, साधा. ३८ प्रतिज्ञेनें. ३९ गोड. ४० कोंवळेपणाच्या तुलनेनें. ४१ सप्त सुरांचे. ४२ आनंद. ४३ छंदानें. ४४ सुवासाचे. ४५ बळ.

किंवा त्यांच्या छंदानें सुवासही कमीपणा पावेल. १५ पहा कीं, गोडीच्या आशेनें कानालाच जिव्हा फुटतील, व इंद्रियें आपआपसांत कलह करूं लागतील. १६ मूळ शब्द विषय म्हटला म्हणजे कानांचा होय; परंतु हा रस आमचा आहे असें जीभ म्हणेल, व नाकालाही या शब्दापासून सुगंधाचा भास होईल. १७ यापेक्षां आणखी नवल कोणतें? कीं बोलण्याची नुसती सरणी पाहून डोळे तृप्त होतील; आणि त्यांना असें वाटूं लागेल कीं, हे बोल नसून ही प्रत्यक्ष रूपाची खाणच निर्माण झाली आहे! १८ जेव्हां शब्द जुळून संपूर्ण वाक्य बाहेर पडेल, तेव्हां मन हें बाहेर निघेल; आणि आपले बाहु उभारून त्या वाक्याला आलिंगन देण्याला धावेल. १९ याप्रमाणें सर्व इंद्रियें आपापल्या धर्माप्रमाणें त्या बोलाला झोंबतील, परंतु तो सगळ्यांना सारखेपणानें बोध करील. ज्याप्रमाणें एकटा सूर्य सर्व जगाला वागवितो, २० त्याप्रमाणें शब्दांचा व्यापकपणा अलौकिक आहे असें समजा; आणि पाहूं गेलें असतां, जो त्यांचा अर्थ जाणणारा आहे, त्याला त्यांचे ठिकाणीं चिंतामणीचे गुण आढळून येतात. २१ हें असो; त्या बोलांचीं मोठालीं ताटें बनवून व त्यांत मोक्षरस वाढून, निष्कामी जनांना ही ग्रंथरूपी मेजवानीच केली आहे. २२ या मेजवानींत उजेडाकरितां नित्य नवी अशी आत्मज्योतीची ठाणवई करून, त्या उजेडांत जो इंद्रियांना न कळत मेजवानीचें सेवन करील, त्यालाच तिची प्राप्ति होईल. २३ या ठिकाणीं श्रवणाचा कमीपणा न करितां श्रोत्यांनीं मनानेंच उपभोग घ्यावा. २४ बोलावरची नुसती साल अगोदर काढून टाकावी, आणि ब्रह्मस्वरूप होऊन मग सुखानेंच सुखाची गोडी घ्यावी. २५ जर अशा सूक्ष्म मनानें वागलें, तरच त्याचा उपयोग होईल; नाहीं तर सर्व गोष्टी मुक्यानें बोलून बहिऱ्यानें ऐकल्याप्रमाणें होतील. २६ परंतु ही गोष्ट आतां राहूं द्या. कां कीं, सर्व श्रोत्यांना सावध करण्याची गरज नाहीं. कारण, या ठिकाणीं, ज्यांना स्वभावतांच विषयांची वासना नाहीं, तेच ही गोष्ट ऐकण्यास अधिकारी आहेत. २७ ज्यांनीं ब्रह्मज्ञानाच्या आवडीकरितां स्वर्ग आणि संसार यांच्या प्राप्तीची ओवाळणी केली आहे, त्यांच्याशिवाय इतरांना या बोलाची गोडी कळणार नाहीं. २८ कावळ्यांना जशी चंद्राची ओळख नाहीं, तशी या गीताग्रंथाची प्राकृत जनांना ओळख नाहीं; परंतु तोच चंद्र जसा चकोराचें खाद्य आहे, (तद्वत्, कर्मांच्या फलांची ज्यांना आशा नाहीं, त्यांनाच या गीताग्रंथाची ओळख आहे.) २९ तसेंच, जे ज्ञानी आहेत, त्यांना हा ग्रंथ म्हणजे विश्रांतीचें ठिकाण आहे; आणि जे अज्ञानी आहेत, त्यांना परक्या गांवाप्रमाणें आहे. म्हणून या विषयाबद्दल विशेष बोलण्याचें कारण नाहीं. ३० परंतु प्रसंगानुसार मी जें बोललों, त्याची सज्जनांनीं मला क्षमा करावी. यापुढें, श्रीरंगांनीं जें काय सांगितलें आहे तें मी सांगेन. ३१ तें बोलणें बुद्धीलाही कळण्याला कठिण आहे, म्हणून शब्दांत सांपडणें कठीणच; परंतु श्रीगुरु निवृत्तिमहाराजांच्या कृपारूप दीपाच्या उजेडानें मी तें जाणून बोलेन. ३२ इंद्रियातीत असें जें ब्रह्मज्ञान, तें जर प्राप्त झालें, तर जी गोष्ट दृष्टीस न

पडणारी ती दृष्टीशिवाय दिसेल. ३३ जर दैवयोगानें हातास परीस लागला, तर किमयागारासही जें न मिळणारें तें सोनें लोखंडांत सांपडतें; ३४ तसें, जर सद्गुरूची कृपा होईल, तर प्रयत्न केला असतां काय प्राप्त होणार नाहीं ? म्हणून ज्ञानदेव म्हणतात, अशी जी सद्गुरुकृपा, ती मजवर पूर्ण आहे. ३५ त्यायोगानें मी बोलेन, आणि माझ्या बोलण्यांत निराकार वस्तु सर्वांस प्राप्त करून देईन; आणि जी वस्तु इंद्रियातीत आहे, ती इंद्रियांकडून भोगवीन. ३६ सहा–यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य आणि ऐश्वर्य हे सहा गुण ज्याचे ठिकाणीं वास करतात, ३७ म्हणून ज्याला भगवान असें म्हणतात; व ज्यांनीं सर्वसंगपरित्याग केला आहे त्यांचा जो मित्र, तो पार्थास असें म्हणाला कीं, अर्जुना, आतां लक्ष देऊन ऐक. ३८

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणालेः—जो कर्मांचे फलाची इच्छा न करितां विहित कर्में करितो, तोच संन्यासी व योगी होय. जो अग्निसेवा व विहित कर्में करीत नाहीं तो नव्हे. ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण म्हणतातः—पार्था, हें सहा–योगी आणि संन्यासी हे या जगांत एकच आहेत. ते वेगळे आहेत असें मानूं नको. कारण, विचार केला तर ते दोन्ही एकच आहेत. ३९ त्यांच्यावर दोन नांवांचा जो आरोप आहे, तो सोड. कारण, ब्रह्मदृष्टीनें पाहूं गेलें असतां या दोहोंत भेद नाहीं. म्हणून योग तोच संन्यास होय. ४० जसें नांवांच्या वेगळेपणानें एकाच पुरुषाला हांका मारणें किंवा एकाच ठिकाणाला दोन मार्ग जाणें, ४१ किंवा एकच उदक दोन भांड्यांत भरल्यावर पाण्याला जसा दुजा भाव नाहीं, तसा योग आणि संन्यास यांत भेद नाहीं असें जाण. ४२ अर्जुना, जो कर्में करून त्यांच्या फलांची इच्छा धरीत नाहीं, तोच या जगतांत सर्वांच्या बुद्धीनें योगी असा समजला जातो. ४३ पृथ्वी ही वृक्षादिकांना उत्पन्न करून त्यांच्या उत्पत्तीबद्दल कांहीं अहंकारबुद्धि दाखवीत नाहीं; आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलांचीही ज्याप्रमाणें इच्छा करीत नाहीं, ४४ त्याचप्रमाणें, आत्मबोधाच्या आधारानें आणि जातीस अनुरूप असें ज्या ज्या वेळेस जें जें करणें पडेल, ४५ तें तें सर्व यथाविधि करून तो आपल्या शरिरांत अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाहीं, आणि बुद्धीला फळाच्या आशेकडे जाऊं देत नाहीं. ४६ पार्था, ऐक. असा जो पुरुष, तोच संन्यासी, आणि तोच निःसंशय योगीश्वर होय. ४७ या हातोटीशिवाय, जो कोणी, नित्यनैमित्तिक कर्में बद्धक आहेत असें समजून त्यांचा त्याग करतो आणि लागलींच दुसरीं कर्में करण्यास प्रवृत्त होतो, ४८ तो, एक लेप धुऊन टाकून दुसरा लेप लावण्याच्या आग्रहाचे स्वाधीन झालेल्या मनुष्या–

१९ इच्छायुक्त. २० उद्भिज्ज (वृक्षादिक). २१ उत्पन्न करिते. २२ इच्छा करीत नाहीं. २३ आत्मबोधाच्या. २४ अनुरूप. २५ यथाविधि. २६ अहंकार. २७ फळाच्या आशेकडे. २८ नित्यनैमित्तिक. २९ जन्ममरण देणारे. ३० लागलीच. ३१ धुऊन. ३२ नौकर, अधीन झालेला. ३३ घोंटाळतो.

प्रमाणें उगीच घोटाळ्यांत पडतो. ४९ गृहस्थाश्रमाचें ओझें सर्वांच्या कपाळीं अगोदर सहजींच लागलें आहे; परंतु गृहस्थाश्रमाचें आचरण यथाविधि न करितां संन्यास घेऊन पहिलें ओझें टाकून लगेच दुसरें ओझें डोक्यावर घेतो. ५० म्हणून, श्रौत–स्मार्त होमादिक कर्मांचें यथाविधि आचरण न टाकतां कर्मांची मर्यादा ओलांडली नाहीं, तर आपल्याजवळच सहजानुसार योगसुख आहे. ५१

श्लोकार्थः—हे अर्जुना, ज्ञाते ज्याला संन्यास असें म्हणतात, तोच योग असें तूं समज. कारण, संकल्पत्यागावांचून कोणीही योगी होत नाहीं. ॥ २ ॥

ऐक–' संन्यासी तोच योगी ' असा एकवाक्यतेचा ध्वज अनेक शास्त्रांनीं या जगांत उभारला आहे. ५२ ज्या ठिकाणीं सोडलेला संकल्प नाहींसा होतो त्याच ठिकाणीं योगाचें सार जें ब्रह्म त्याची भेट होते, असें अनुभवाअंतीं ठरलें आहे. ५३

श्लोकार्थः—ज्या मुनीला ध्यानयोग प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे, त्याला विहित कर्मांचें आचरण हेंच साधन होय; व योग प्राप्त झाल्यावर तो पूर्णत्वास येण्याला कर्मनिवृत्ति हें साधन होय. ३

पार्था, योगरूप पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला जाण्याची इच्छा असेल, त्यानें कर्ममार्ग हा सोपा जिना सोडतां कामा नये. ५४ या कर्ममार्गानें जावयास लागलें, म्हणजे पहिल्यानें या पर्वताचा यमनियमरूपी तळ लागतो; नंतर आसनांच्या पाऊलवाटेनें प्राणायामरूप कड्यानें वर जावें लागतें; ५५ नंतर, प्रत्याहार हाच कोणी अर्धा तुटलेला कडा लागतो. त्याच्यावरून बुद्धीचेही पाय निसरतात; आणि तो ओलांडतांना हटयोग्यांच्या सुद्धां पराकाष्ठेच्या प्रतिज्ञा शेवटास जात नाहींत. ५६ तथापि अभ्यासाच्या बळानें प्रत्याहाररूप निराधार आकाशांत फक्त वैराग्यच हळूहळू चढूं शकतें. ५७ अशा रीतीनें वायुरूप घोड्यावरून मार्ग क्रमीत असतां चित्त स्थिर करण्याचा मार्ग क्रमूं लागल्यावर तो ध्यानाच्या माथ्यावर येऊन पोहोंचतो. ५८ मग त्याचें मार्ग चालणें बंद पडतें, व मनाचीही हांव बंद होते; आणि ब्रह्माशीं ऐक्य झाल्यामुळें साध्यसाधन भेद नाहींसा होतो. ५९ ज्या ठिकाणीं पुढील पाऊल टाकणें बंद होऊन मागीलही आठवण रहात नाहीं, अशा सम-अधिकार भूमीवर समाधि लागतो. ६० या उपायानें जो योगारूढ होतो, तो निःसंशय परिपूर्ण झाला. आतां त्याच्या चिन्हांचा निर्णय तुला सांगतों, तो ऐक. ६१

श्लोकार्थः—जेव्हां योगी विषयांचे ठिकाणीं व कर्मांचे ठिकाणीं सक्त होत नाहीं, आणि सर्व संकल्प टाकून देतो, तेव्हां त्याला योगारूढ असें म्हणतात. ॥ ४ ॥

हें पहा—ज्याच्या इंद्रियांच्या घरीं विषयांचें येणें जाणें बंद होतें, (ज्याच्यावर इंद्रियांचा पगडा बसत नाहीं,) जो आत्मबोधाच्या घरांत निजलेला असतो, (ज्याला

२५ चित्त स्थिर करण्याचा मार्ग. २६ मस्तक. २७ इच्छा. २८ भेट. २९ ऐक्यानें. ३० पाऊल. ३१ बंद होतें. ३२ बंद पडतें. ३३ सम. ३४ अत्यंत. ३५ परिपूर्ण. ३६ निर्णय. ३७ स्वयंपाकघरांत. ३८ निजला.

आत्मज्ञान झालेलें असतें), ६२ संसारांतील सुखदु:खांशीं झगडतांना टकरा देऊन ज्याचें मन विटल्यामुळें प्रोत्साहन पावत नाहीं, त्याच्याजवळ जरी विषय (मूर्तिमंत) येऊन उभे राहिले, तरी ते कोण आहेत ह्याबद्दल त्याला स्मृतिही नसते. ६३ कदाचित् इंद्रियें कर्मे करण्याला प्रवृत्त झालीं, तरी त्याला अंत:करणांत फळाच्या हेतूची इच्छा नसते. ६४ व जो देही जागा असतां निजलेला दिसतो, त्यालाच खरा योग साध्य झाला असें तूं ओळख. ६५ त्या वेळेस अर्जुन अनंतास म्हणतो, " देवा, तुम्ही जें सांगतां, तें ऐकून मला नवल वाटतें; तर त्या योग्याला अशी योग्यता कोण देतो हें मला सांगा." ६६

श्लोकार्थः—आपण आपल्या आत्म्यानें आत्म्याचा उद्धार करून घ्यावा; आपल्या आत्म्याला अधोगतीस नेऊं नये; कारण आत्मा हाच आत्म्याचा हितकर्ता व आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु होय. ॥ ५ ॥

त्या वेळेस श्रीकृष्ण हसून म्हणतात:—तुझ्या बोलण्याचें मला नवल वाटतें. कारण, ह्या अद्वैतांत कोणाला कोणीं काय द्यावयाचें आहे ? ६७ परंतु भ्रांतिरूप शय्येवर प्रबळ अज्ञानानें जेव्हां मनुष्य निजलेला असतो, त्या वेळेस जन्ममृत्यूंचीं दुष्ट स्वप्नें त्यास भोगावीं लागतात. ६८ नंतर अकस्मात् जागा झाल्यावर तीं सर्व स्वप्नें व्यर्थ होतात; आणि आपण खरे आहों असा निश्चय होतो, तोही आपणच होय. ६९ म्हणून, हे धनंजया, खोट्या देहावर भरवंसा ठेवला म्हणजे आपणच आपले घातास प्रवृत्त होतों. ७०

श्लोकार्थः—ज्यानें आत्म्याच्या साहाय्यानें आत्मा जिंकिला त्याचा आत्माच त्याचा बंधु, हितकर्ता होय; परंतु ज्यानें आत्मा जिंकला नाहीं, त्याचा आत्माच त्याचा शत्रु होतो ॥ ६ ॥

हा विचार करून अहंकार सोडला, म्हणजे मग आपलेंच ब्रह्मस्वरूप आपल्या प्रत्ययास येतें. असें झालें म्हणजे आपलें कल्याण आपण सहज केलें असें होतें. ७१ जो सुशोभित अशा शरिराचे ठिकाणीं लुब्ध होऊन आत्मस्वरूप विसरतो, व आपलेपणा मानितो, तो कोशाकिड्याप्रमाणें आपला आपण वैरी होतो. ७२ जसें लाभाची वेळ आली असतां हतभागी मनुष्याला अंधळेपणाचे डोहाळे आठवून तो आपले डोळे झांकितो, व वस्तुलाभाला अंतरतो; ७३ किंवा एखादा मनुष्य भ्रमानें माझा मीच हरवलों असें म्हणतो, आणि अंत:करणांत तोच खोटा भाव धरून बसतो. ७४ येरवीं या भ्रमाशिवाय पाहूं गेलें असतां तो स्वतांच ब्रह्म आहे; परंतु कांहीं केल्यानें त्याचे बुद्धीला तसा भास होत नाहीं. पहा कीं, स्वप्नांतील (तरवारीचे) वारानें कोणी खरोखर मरतो काय ? ७५ राघूला धरण्याकरितां टांगलेली झाडावरील नळी त्याच्या अंगभारानें उलट फिरली असतां, तो उडून न जातां आपणच फिरलों अशी मनांत शंका येऊन ती जशी सोडीत नाहीं, ७६ तो व्यर्थ मान हालवतो, आणि छातीनें व चवड्यानें ती नळी आवळून चोंचीनें धरून

---

१९ सुशोभित. २० (तरवारीचे) वारानें. २१ राघू. २२ फिरली. २३ उलट, दुसरीकडे, २४ चवडे. २५ छाती.

ओरडतो, ७७ मी खरोखर बांधला गेलों अशा समजुतीनें खोड्यांत पडतो, आणि मोकळ्या पायाचे चवड्यानें नळी बळकट धरितो, ७८ असा जो निरर्थक सांपडला, त्याला कोणी दुसरें बांधावयास आलें होतें का सांग बरें? आणि नंतर त्याला अर्धा तोडून नेला तरी तो ती नळी सोडीत नाहीं; ७९ म्हणून, ज्यानें मनांतील संकल्प जास्ती वाढविले आहेत, तो आपला आपणच शत्रु होय. पण जो पुरुष वृथाभिमान धारण करीत नाहीं, तो आत्मज्ञानी होय. ८०

श्लोकार्थः—ज्यानें आपलें मन जिंकिलें व ज्याच्या मनाला पूर्ण शांति प्राप्त झाली आहे, तो जीव परमात्मरूपी आहे. जेव्हां योगी आपलीं इंद्रियें स्वाधीन ठेवितो, ब्रह्मज्ञान व अनुभविक ज्ञान यांनीं तृप्त असतो; माती, दगड व सोनें हीं सारखीं समजतो; शीत-उष्ण, सुख दुःख, तसेंच मान-अपमान हीं सारखीं मानितो, आणि निर्विकारस्वरूपीं मन स्थिर ठेवितो, तेव्हां त्याला 'युक्त' असें म्हणतात ॥ ७ ॥ ८ ॥

ज्यानें आपलें मन जिंकिलें आहे व ज्याच्या सर्व वासना शांत झाल्या आहेत त्याला इतरांप्रमाणें परमात्मा लांब नाहीं. ८१ सोन्याचा हिणकटपणा तावून नाहींसा झाल्यावर तेंच जसें उत्तम सोनें होतें, तद्वत् मनांतील संकल्प नाहींतसे होतांच जीवास ब्रह्मत्व येतें. ८२ घटांतील आकाशाला घटाचा नाश झाल्यावर जसें महाकाशाला मिळण्याकरितां दुसरे ठिकाणीं जावें लागत नाहीं, ८३ तसा ज्याच्या देहांतील खोट्या अहंकाराचा समूळ नाश झाला, तो पुरुष मूळचाच परमात्मा आहे. ८४ आतां अशा स्थितींत शीत किंवा उष्ण, सुख किंवा दुःख, मान किंवा अपमान यांचा विचार त्याचे ठिकाणीं मुळींच संभवत नाहीं; म्हणजे त्याला हें सर्व सारखें दिसतें. ८५ ज्या ज्या वाटेनें सूर्य जातो त्या त्या ठिकाणीं त्याचा प्रकाश पडतो; त्याप्रमाणें, त्याला जी जी वस्तु आढळते, ती ती—तो स्वतः ब्रह्मरूप बनल्यामुळें ब्रह्मरूपीच भासते. ८६ पहा कीं, मेघांपासून सुटणाऱ्या पावसाच्या धारा ज्याप्रमाणें समुद्राला खुपत नाहींत, त्याचप्रमाणें, जो ब्रह्मरूप बनला आहे, त्याला शुभाशुभ कर्में हीं भिन्न वाटत नाहींत. ८७ परोक्ष (संसारिक) ज्ञानाचा विचार करूं लागल्यावर, तें व्यर्थ आहे असा ज्याला प्रत्यय होतो, त्याला, तो ज्ञानाचा शोध करूं लागला असतां तें आपणच आहों असें वाटूं लागतें. ८८ नंतर, मी व्यापक आहें किंवा अव्यापक आहें याची तो वाटाघाट करूं लागल्यावर, ती जागच्या जागींच राहते; कारण, त्याच्या मनांत द्वैतभाव नसतो. ८९ अशा रीतीनें शरिरांत राहून ज्यानें आपलीं इंद्रियें जिंकलीं आहेत, व जो सहज लीलेनें परब्रह्माच्या योग्यतेला आला आहे, ९० तोच सहज जितेंद्रिय आणि तोच योगी! कारण, त्याला लहान आणि थोर हा भेद कधीं नसतो. ९१ असें पहा कीं, शुद्ध सोन्याचा मेरूएवढा पर्वत व मातीचें ढेंकूळ हीं दोन्ही जो सारखींच मानतो, ९२ ज्याचें मोल पाहूं गेलें असतां त्यापुढें पृथ्वीचेंही मोल थोडें आहे अशा रत्नाला केवळ दगडाप्रमाणें मानण्याइतका जो निरिच्छ असतो, ९३

श्लोकार्थः ज्या योग्याची सुहृद् (प्रत्युपकाराची आशा न धरितां उपकार करणारा), मित्र (सहवासानें प्रीति करणारा), शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ, द्वेषास योग्य व संबंधी यांचे ठिकाणीं, आणि साधूचे ठिकाणीं, तशीच पाप्याचे ठिकाणींही समबुद्धि असते, तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे ॥ ९ ॥

त्याचे ठिकाणीं आप्त आणि शत्रु, अथवा उदासीन आणि मित्र अशा विचित्र कल्पना कोठून येणार ? ९४ मीच विश्व आहें असा ज्याच्या मनांत बोध झाला आहे, त्याला बंधु कोण आणि द्वेषी कशाचा ? ९५ मग अर्जुना, त्याच्या दृष्टीला लहान आणि थोर असा कोठून भास होणार ? असें पहा कीं, परिसाच्या कसोटीस लागल्यावर निरनिराळे कस लागतील काय ? ९६ त्या कसोटीपासून जसें शुद्ध सोनेंच उत्पन्न होतें, तशी त्याची बुद्धि नेहमीं चराचरांचे ठिकाणीं केवळ एकत्वच जाणते. ९७ विश्वरूप अलंकारांचे ठसे जरी पुष्कळ आकाराचे आहेत, तरी ते एकाच परब्रह्मरूपी सुवर्णाचे घडलेले आहेत; ९८ असें शुद्ध व खरें तत्त्व ज्याला पूर्णपणें समजलें आहे, तो चित्रविचित्र रचनेनें वरचेवर फसला जात नाहीं. ९९ वस्त्राकडे पाहिलें असतां जसें तें सर्व तंतुमय दिसतें, तसें त्याला ब्रह्मावांचून जगतांत दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. १०० अशा रीतीनें सर्व जग भरलेलें आहे असा ज्याला अनुभव येतो, तोच समबुद्धि होय, हें खोटें नाहीं असें पक्कें समज. १ ज्याचें नांव तीर्थराज होय, ज्याचें दर्शन घेतलें असता अंतः—करणाला समाधान होतें, आणि ज्याच्या संगतीनें, अहंकारानें भ्रमित झालेल्या पुरुषांची भ्रांति जाऊन तो ब्रह्मस्वरूप होतो, २ ज्याचें बोलणें हें धर्माचें जीवन, आणि दृष्टि ही महासिद्धि उत्पन्न करणारी होय, व स्वर्गसुख इत्यादि सुखें हे ज्याचे खेळ आहेत, ३ अशा मनुष्याची जरी चित्तांत सहज आठवण झाली, तरी तो आपली योग्यता देतो. फार काय सांगावें ? त्याची स्तुति केली असतां महान लाभच आहे. ४

श्लोकार्थः—योग्यानें एकटेंच एकांतांत वास करून, आणि मन व देह स्वाधीन ठेवून, कशाचीही आशा व संग्रह न करितां सतत आत्मध्यान करावें ॥ १० ॥

जो कधींही मावळत नाहीं असा ज्ञानसूर्य ज्याचे हृदयात उदय पावला आहे, तो आपण आपल्या ठिकाणींच सदोदित ब्रह्मानंदांत असतो. ५ पार्था, अशा दृष्टीनें जो विचार करतो, तोच अद्वितीय व तोच तिन्ही लोकीं परिग्रह न करणारा असें जाण. ६ अशा प्रकारें आपल्या स्वतांच्याहीपेक्षां विशेष गौरवानें श्रीकृष्णांनीं साधूंचीं ठोकळ लक्षणें सांगितलीं. ७ जो सर्व ज्ञानी लोकांत श्रेष्ठ व सर्व पाहणाऱ्यांच्या दृष्टीचा प्रकाशक, आणि ज्या समर्थाच्या केवळ संकल्पानें विश्वाची रचना होते; ८ ॐकाराच्या बाजारांत जें शब्दब्रह्मरूप उत्तम वस्त्र निघालें, तें ज्याच्या यशास आच्छादन करण्यास पुरत नाहीं; (ज्या श्रीकृष्णाच्या यशाचें वेदही वर्णन करूं शकत नाहींत;) ९ ज्याच्या अंगाच्या तेजानें सूर्य

२६ षड्गुणैश्वर्यसंपन्नतेनें. २७ श्रेष्ठ. २८ समर्थाचा. २९ ॐकाराच्या. ३० उत्तम वस्त्र. ३१ अंगीच्या. ३२ प्रतिष्ठा. ३३ व्यापारास. ३४ आधार.

आणि चंद्र यांच्या व्यापारांस प्रतिष्ठा येते, तेव्हां हें जग त्याच्या आधाराशिवाय आहे काय ? ११० पहा कीं, ज्याच्या नुसत्या नांवाबरोबर गगन तुच्छ दिसतें, असे याचे किती गुण तूं जाणशील ? ११ म्हणून ही प्रशंसा आतां पुरे. कारण, अशा लक्षणांनीं युक्त जो श्रीकृष्ण भगवान, तो ज्या साधूचें वर्णन करितो, त्याचीं लक्षणें आम्ही सांगूं शकत नाहीं; परंतु तीं सांगावीं म्हणून सांगितलीं, १२ जी ब्रह्मविद्या द्वैताचा नाश करते, ती जर स्पष्ट केली, तर आपला प्रियकर असा जो अर्जुन, त्याची प्रीति नाहींशी होईल, १३ म्हणून ब्रह्मज्ञानाविषयीं न बोलतां त्याच्या आड पडदा लावून अर्जुनाचें मन त्याच्या व आपल्या प्रेमाचा उपभोग घेण्याकरितां भगवंतांनीं वेगळें ठेविलें. १४ जे अहंब्रह्मापर्यंत येऊन ठेपले आहेत, व जे मोक्षसुखाच्या प्राप्ती-करितां गयावया झाले आहेत, त्यांच्या दृष्टीचा कलंक कदाचित् तुझ्या ब्रह्मविद्येच्या ठिकाणीं असलेल्या प्रेमाला लागेल. १५ कदाचित् अर्जुनाचा मीपणा जाऊन 'मी तोच हा' असें जर होईल, तर मग मी एकट्यानें काय करावयाचें आहे ? १६ पाहिल्याबरोबर डोळे शांत होण्यास, व तोंड भरून बोलण्यास, किंवा आनंदानें दृढ आलिंगन देण्याला दुसरें कोण आहे ? १७ जर अर्जुनाचें आणि माझें ऐक्य झालें, तर आपल्या मनांत न मावणारी अशी उत्तम गोष्ट ती कोणाजवळ बोलावी ? १८ या अडचणीमुळें श्रीकृष्णांनीं बोलण्यांत साधूंचीं लक्षणें सांगून ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला व त्याचें मन वळवलें. १९ हें तुम्हां श्रोत्यांना जरी ऐकतांना अशक्य वाटेल, तरी पार्थ हा खरोखर श्रीकृष्णाच्या सुखा-चीच ओतीव मूर्ति आहे असें पक्कें समजा. १२० हें असो; एखाद्या वांझ स्त्रीला, तिचें वय होऊन गेल्यानंतर, एकच मूल झालें म्हणजे ती जशी त्याच्यावरील प्रेमाची प्रत्यक्ष पुतळी होऊन नाचूं लागते, २१ तशी श्रीकृष्णांची गोष्ट झाली आहे. त्यांचें अर्जुनावरील अति-शय प्रेम जर दृष्टोत्पत्तीस न येतें, तर मी असें बोललों नसतों. २२ पहा कीं, हें काय नवल व ही कोण आवड ? कीं कसला युद्धप्रसंग, आणि हा काय उपदेश ? परंतु अशा ठिकाणीं भगवंताच्या प्रीतीचें चित्र जो अर्जुन, त्याच्यापुढें प्रेमाचें कौतुक (मूर्तिमान) नाचत आहे ! २३ लज्जा उत्पन्न करणारी आवड, शीण उत्पन्न करणारें व्यसन, व न भुल-विणारें पिशाच अशा गोष्टी दृष्टीस पडतील, तर काय उपयोग ? २४ या गोष्टीचें सार इतकेंच कीं, अर्जुन हा श्रीकृष्णाच्या मैत्रीचें घर होय, किंवा सुखानें शृंगारलेलें आपलें मन पाहण्याचा आरसाच होय. २५ अशा प्रकारें अर्जुन हा धन्य, पुण्यपवित्र आणि भक्तिरूप बीज पेरण्याचें उत्तम शेत असल्यामुळेंच श्रीकृष्णकृपेस पात्र झाला ! २६ श्रवणापासून आत्मनिवेदनापर्यंत जी नऊ प्रकारची भक्ति आहे, त्यापैकीं आत्मनिवेदनाच्या अलीकडची जी सख्य नांवाची आठवी भक्ति, त्या ठिकाणची अर्जुन हा मुख्य देवता आहे. २७ (भगवान) श्रेष्ठ शेजारीं असतां त्याचें वर्णन केलें असतां मालकाला आवडावें अशा योग्य-तेचा अर्जुन हा भगवंताचा आवडता आहे. २८ जी पतिव्रता स्त्री आपल्या पतीची प्रीतीनें

सेवा करिते आणि पतीस मान्य होते, त्या पतिव्रतेची पतीपेक्षां वाखाणणी का करूं नये ? २९ त्याचप्रमाणें, अर्जुनाचीच विशेष स्तुति करावी असें माझ्या मनास वाटलें. कारण, तो त्रिभुवनाच्या भाग्याला पात्र झाला आहे ! १३० ज्याच्या आवडीच्या वेडानें निराकार अशा ब्रह्माला देखील अवतार घेणें भाग पडलें आणि त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण असूनही अर्जुनाबद्दल त्याला उत्कंठा उत्पन्न झाली ! ३१ तेव्हां श्रोते म्हणालेः—दैवाची गति काय विचित्र आहे ? आणि तशीच वर्णन करण्याची शैली तरी काय आहे ? कीं जिच्या सुंदरपणानें नादब्रह्मालाही जिंकिलें आहे. ३२ शुद्ध मराठी भाषेंत जर अशा रीतीचें वर्णन करितां येतें, कीं ज्याच्यापासून हृदयावर शृंगारादि नवरसांचे निरनिराळे ठसे उमटतात, तर हें अतिशय नवल नव्हे काय ? ३३ ज्ञानेश्वरांचें हें बोलणें कसें आहे म्हणाल, तर ज्ञानरूप चंद्राच्या चांदण्याप्रमाणें स्वच्छ असून त्याच्या भावार्थापासून मनाला आनंद होतो. म्हणून गीतेच्या श्लोकाचा अर्थ चंद्रविकासी कमलाप्रमाणें सहज उमलला आहे. ३४ त्या बोलण्याची अशी योग्यता आहे कीं, ब्रह्मविद्या ऐकणाराची इच्छा याच्या श्रवणापासून तृप्त होते; अशा या बोलापासून श्रोते अंतर्यामीं प्रसन्न होऊन डोलूं लागले. ३५ असा श्रोत्यांच्या मनांतील भाव निवृत्तिदास ज्ञानदेव यांनीं जाणून, मग, ‘ श्रोतेहो, इकडे लक्ष द्या ’ असें ते म्हणाले. कृष्णरूप दिवसानें पांडवकुलावर प्रकाश केला. (श्रीकृष्णांनीं पांडवांवर कृपा केली.) ३६ (तो कृष्ण कसा आहे म्हणाल, तर) ज्याला देवकीनें आपल्या उदरांत नऊ महिने वागविलें, यशोदेनें अति श्रमानें ज्याचें लालनपालन केलें, तो शेवटीं पांडवांच्या उपयोगीं पडला ! ३७ म्हणून, पुष्कळ दिवस त्याची सेवा करावी, किंवा समय पाहून त्याची विनवणी करावी, इतका देखील प्रयास त्या दैववान अर्जुनाला पडला नाहीं ! ३८ श्रोते म्हणतात, “ ज्ञानेश्वरा, हा पाल्हाळ राहूं द्या, आतां पुढें कथाभाग लवकर सांगा. ” तेव्हां ज्ञानेश्वर म्हणतातः—अर्जुन लाडिवाळपणानें म्हणतो कीं, “ देवा, तुम्हीं हीं जीं संतांचीं चिन्हें सांगितलीं, तीं माझ्या अंगीं वसत नाहींत. ३९ येऱ्हवीं या लक्षणांचें तात्पर्य जाणण्यास मी खरोखर अयोग्य आणि अपुरा असा आहें. परंतु तुमच्या सांगण्यानें जर मला योग्यता आली तर येईल. १४० जर तुम्हीं मनांत आणलें तर मी ब्रह्म सुद्धां होईन ! तुम्ही ज्याचा मला अभ्यास करावयास सांगाल, तो करण्याला मला काय अशक्य आहे ? ४१ ही तुम्हीं कोणाची गोष्ट सांगितली हें मला कांहीं कळत नाहीं; परंतु ती ऐकल्यापासून तिची स्तुति करावी असें अंतःकरणांत वाटतें; तर ही योग्यता ज्याच्या अंगांत असेल, त्याच्या आनंदास पारावारच नाहीं ! ४२ प्रभो, याचप्रमाणें माझे अंगीं योग्यता येईल एवढें आपण कराल काय ? ” तेव्हां श्रीकृष्ण हसून म्हणाले कीं, “ हो, तुला आम्ही ब्रह्मरूपी करूं. ” ४३ असें पहा कीं, जर एक संतोष प्राप्त न झाला तर चोहींकडे सुखाची उणीव भासते; परंतु तो प्राप्त झाल्यावर मग कोठें सुखाची उणीव येईल ? ४४ त्याचप्रमाणें, जो सर्वेश्वराचा पूर्ण सेवक

बनला आहे, तो सहज ब्रह्मरूपी होऊं शकेल; पण अर्जुन सुदैवाच्या पिकाच्या भारानें किती लवला आहे पहा: ४५ जो ईश्वर हजारों जन्मांनीं इंद्रादिकांना सुद्धां भेटण्यास दुर्मिळ आहे, तो अर्जुनाच्या इतका अधीन झाला आहे कीं, त्याचें बोलणें खालीं पडूं देत नाहीं. ४६ तेव्हां ऐका:––अर्जुनानें मीं ब्रह्म व्हावें असें जें म्हटलें, तें देवांनीं सर्व ऐकिलें. ४७ त्या वेळेस देवांच्या मनांत असा विचार उत्पन्न झाला कीं, अर्जुनाला ब्रह्म होण्याविषयींचे डोहाळे लागले आहेत, याचें कारण–त्याच्या बुद्धीच्या उदरांत वैराग्याचा गर्भ राहिला आहे. ४८ अथवा, अर्जुन हा नूतन झाड असूनही वैराग्यरूप वसंताच्या भरानें अहंब्रह्मरूप मोहरानें वांकला आहे; ४९ म्हणून याला मोक्षरूप फळाची प्राप्ति अगदीं लवकर होईल; कारण हा विरक्त झाला आहे; अशी श्रीकृष्णांची खातरी झाली. १५० श्रीकृष्ण म्हणतात:–आतां हा अर्जुन ज्याचें ज्याचें आचरण करील, त्याचें त्याचें त्याला लागलीच फळ मिळेल. म्हणून, ज्याचा अभ्यास याला आपण करावयास सांगूं, तो व्यर्थ जाणार नाहीं. ५१ अशा प्रकारें त्या वेळीं श्रीहरींनीं मनांत विचार करून म्हटलें:—अर्जुना, आम्ही जो तुला योगमार्ग सांगणार आहों, तो सर्व मार्गांचा राजा आहे; तो तूं ऐक. ५२ तो योग असा आहे कीं, ज्याच्या प्रवृत्तिरूपी वृक्षाखालीं कोट्यवधि मोक्षफलें दृष्टीस पडतात; (ज्याचें आचरण करूं लागलें असतां मोक्षप्राप्ति होते;) त्या या मार्गाची श्रीशंकर हे अद्यापपावेतों यात्रा करीत आहेत ! ५३ परंतु योगिजन प्रथम हृदयाकाशांत आडव्यातिडव्या मार्गांनें चालूं लागले, नंतर अनुभवाच्या पावलांनीं त्यांना ब्रह्माचा थांग लागला; ५४ तेव्हां इतर अज्ञानरूप सर्व मार्ग सोडून त्या योग्यांनीं आत्मबोधाच्या सरळ मार्गानें एकसारखी धाव घेतली ! ५५ त्यांच्या मार्गानें महर्षि आले, आणि ते साधकांचे सिद्ध बनले. त्याचप्रमाणें, तत्त्वज्ञानी हे याच पंथानें श्रेष्ठत्वास पावले. ५६ हा मार्ग जेव्हां दृष्टीस पडतो, तेव्हां तहान व भूक हीं हारपतात, व याची वाट चालत असतांना रात्र व दिवस यांची आठवण होत नाहीं. ५७ या मार्गाचें क्रमण करीत असतां, ज्या ठिकाणीं मनुष्य पाऊल टाकील त्या ठिकाणीं मोक्षाची खाणच उत्पन्न होते; व कदाचित् तो आडमार्गानें गेला तरी स्वर्गसुख मिळतें. ५८ तो पूर्वेच्या वाटेनें निघून म्हणजे प्रवृत्तीची वाट सोडून (इंद्रियांचें आकलन करून) पश्चिमेस येतो. (निवृत्तीच्या वाटेला लागतो). हे धनुर्धरा, या ठिकाणचें चालणें कोणतें म्हणशील तर निश्चळपणें बसणें हें होय ५९ या मार्गानें ज्या ठिकाणाला तो जातो, त्या ठिकाणीं तो गांव आपणच बनतो, हें काय सांगावें ? हें तुला आपोआपच कळेल. १६० तेव्हां पार्थ म्हणाला, " देवा, तर तुम्ही हें योगशास्त्र मला केव्हां सांगाल ? कारण, उत्कंठारूप समुद्रांत बुडालेला जो मी, त्या मला वर कां न काढावा ? " ६१ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, इतका उतावीळपणा कां करतोस ? आम्ही होऊन तुला सांगतों आहों, तशांत तूं हा प्रश्न केला आहेस ! ६२

श्लोकार्थः—योग्यानें शुद्ध प्रदेशीं आपलें आसन घालावें; प्रथम दर्भ, त्यावर मृगाजिन, आणि त्यावर वस्त्र घालावें, आणि तें फार उंच किंवा फार सखलही असूं नये. ॥ ११ ॥

तर आतां आम्ही तुला स्पष्टपणें सागतों, पण त्याचा अभ्यास केल्यावर उपयोग घडेल. म्हणून तशा रीतीच्या योग्याभ्यासाकरितां एक जागा शोधून काढावी. ६३ ती जागा अशी असावी कीं, ज्या ठिकाणीं करमणुकीची हौस पुरी होत असल्यामुळें, बसल्यावर उठूं नये असें वाटावें, आणि जी पाहतांक्षणींच वैराग्य दुप्पट वाढावें. ६४ ती जागा पूर्वीं सत्पुरुषांनीं वसविलेली असावी, व तिच्यापासून मनाच्या संतोषाला साहाय्य व्हावें, व धैर्याचा उत्कर्ष व्हावा. ६५ त्या जागेंत अभ्यास करण्यास उत्तेजन यावें आणि मनाला अनुभवानें माळ घालावी, अशी त्या जागेची रम्यपणाबद्दल नेहमीं योग्यता असावी. ६६ पार्था, त्या जागेच्या जवळून गेलें असतां पाखांड्याचेही मनांत तपश्चर्या करण्याबद्दल आस्था उत्पन्न व्हावी. ६७ एखादा मनुष्य सहज वाट चालत असतां जर अवाचित त्या ठिकाणीं येईल, तर, जरी तो कामेच्छु असून आपल्या घरीं जात असला, तरी तें ठिकाण सोडून जाऊं नये असें त्याला वाटावें. ६८ अशा रीतीनें, ज्याला त्या ठिकाणीं राहण्याची इच्छा नाही.त्यालाही ती जागा राहवून घेते, आणि फिरणारास बसवून घेते, व वैराग्य उत्पन्न करिते. ६९ एखादा मनुष्य जरी विलासी असला, तरी त्यालाही ती जागा पाहतांक्षणींच असें वाटावें कीं, आपलें उत्तम राज्य सोडून या ठिकाणीं एकांतवासांत राहावें. १७० अशा प्रकारानें जें स्थान उत्तम, आणि त्याचप्रमाणें अति शुद्ध, त्या ठिकाणीं ब्रह्मस्वरूप डोळ्याला प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें. ७१ आणखी एक गोष्ट साधकानें पहावी. ती ही कीं, त्या ठिकाणीं वस्ती केली असतां मनुष्यांची वर्दळ लागणार नाहीं. ७२ त्या ठिकाणीं अमृतासारखीं मुळांसुद्धां गोड व नेहमीं फळांनीं युक्त अशीं दाट झाडें असावीं. ७३ तेथें पावलापावलावर पाण्याचे झरे असावे; ते असे कीं, ज्यांचें पाणी पावसाळ्यांतही निर्मळ असतें; व ते पुष्कळ असून, उतरण्यास किंवा पाणी काढण्यास सोपे असावे. ७४ त्या ठिकाणीं सूर्याचें ऊनही सौम्य असावें, आणि कदाचित् ऊन स्वच्छ पडलें तर त्यापासून ताप उत्पन्न होऊं नये; तसाच वारा मंद व शीतळ वाहात असावा. ७५ तेथें बहुतकरून गडबड नसावी, व श्वापदांची गर्दी नसावी. परंतु राघू आणि भ्रमर हे जुजबी असावेत. ७६ त्या ठिकाणीं बदकें, हंस, दोन चार चक्रवाक पक्षी, तसेंच एखादे वेळेस कोकिळ पक्षी येऊन बसला तरी चालेल. ७७ नेहमीं नव्हत, पण येऊन जाऊन मोर असले, तरी आम्ही त्यांना नको म्हणणार नाहीं. ७८ परंतु हे पांडवा, अवश्यमेव अशा तऱ्हेची एक जागा पहावी आणि त्या ठिकाणीं गुप्त गुहा किंवा शिवालय असावें; ७९ आणि दोहोंतून जें आपणास आवडेल किंवा आपल्या चित्तास पसंत पडेल, त्या ठिकाणीं पुष्कळ वेळ पावेतों एकांतवासांत बसावें; १८० म्हणून अशी सर्व सोय पाहून त्या ठिकाणीं मन स्थिर होतें किंवा नाहीं हें पाहावें, आणि स्थिर झाल्यास तेथें आसन घालावें; त्याचा

प्रकार असा: ८१ वर धूतवस्त्राची घडी असून त्याच्या खालीं कृष्णाजिन व त्याच्या खालीं साग्र दर्भाचें आसन. ८२ ते दर्भ कोमल, सारखे आणि आपोआप एके ठिकाणीं राहतील अशा चांगल्या व्यवस्थेनें जोडलेले असावे. ८३ परंतु तें आसन कदाचित् उंच झालें तर अंग डोलेल, आणि अगदीं सखल झालें तर भूमीचा गारवा, वाळवी वगैरे दोष, इत्यादिकांपासून इजा होईल, ८४ म्हणून तसें न करितां तें समभाग घालावें. अशा रीतीनें आसनाची योजना करावी. ८५

श्लोकार्थः—त्या आसनावर बसून, एकाग्र मन करून आणि चित्त व इंद्रियें यांना जिंकून आपल्या अंतःकरणाची शुद्धि करण्याकरितां योगाभ्यास करावा. ॥ १२ ॥

मग त्या ठिकाणीं मनाची एकाग्रता करून सद्गुरूचें स्मरण करून आत्मसुखाचा अनुभव घ्यावा. ८६ त्या ठिकाणीं, अहंभाव नाहींसा होऊन अष्टसात्त्विकभाव अंतर्बाह्य उत्पन्न होत तोंपर्यंत सद्गुरूचें आदरानें स्मरण करावें. ८७ जेथें विषयांची आठवण देखील राहणार नाहीं, इंद्रियांची विषयांवरील इच्छा नाहींशी होईल, आणि मनाची हांव मोडून हृदयांत घडी बनेल, ८८ अशा रीतीनें सहज ऐक्य होईपर्यंत त्या ठिकाणीं रहावें; आणि मग असा मनाला बोध झाल्यावर आसनावर बसावें. ८९ नंतर अंगानें अंग सावरावें व प्राणापानवायूनें प्राणापानाला आवरावें; अशा रीतीनें अनुभव वाढूं लागतो. १९० त्या ठिकाणीं प्रवृत्ति मागें फिरून समाधि सहज साध्य होतो. मग आसनावर बसल्याबरोबर सर्व अभ्यास आपोआप पूर्ण होतात. ९१ मुद्रेची जी थोरवी आहे, तिचें आतां वर्णन करितों, तें ऐक. पोटऱ्या मांड्यांस लावून आसन घालावें. ९२ एका पायावर दुसरा पाय वांकडा ठेवून गुदस्थानाच्या बुडाशीं टांच स्थिर आणि बळकट लावावी. ९३ उजवा पाय खालीं ठेवून, त्यानें, वृषणापासून गुदस्थानापर्यंत असणारी शिवणरेषा मध्यें दाबावी. नंतर डावा पाय उजव्या पायावर सहज ठेवावा. ९४ अपानद्वार आणि शिश्न यांमध्यें जी चार बोटें जागा आहे, तीपैकीं मागेंपुढें दीड दीड बोट सोडून, ९५ मध्यें जी एक बोट जागा राहते, ती, शरीर तोलून धरून टांचेच्या वरच्या भागानें दाबावी. ९६ शरीर उचललेलें आहे असें समजूं न देतां पाठीच्या कण्याचा शेवटला भाग उचलावा आणि त्याचप्रमाणें दोन्ही घोटे सरळ धरावे. ९७ मग पार्था, हें सर्व शरीर घोट्याच्या माथ्यावर आधाराशिवाय स्वतःसिद्ध राहतें. ९८ अर्जुना, हें मूळबंध नामक आसनाचें लक्षण होय. यालाच वज्रासन असें एक गौण नांव आहे. ९९ अशा रीतीनें मूळबंधाचें आसन केलें, म्हणजे खालचा रस्ता बंद होतो; आणि मग अपानवायु आंतल्या आंत वर जाऊं लागतो. २००

श्लोकार्थ—साधकानें स्वतः स्थिर होऊन शरीर, डोकें व मान हीं नीट स्थिर धरावीं, व आपल्या नाकाच्या शेंड्याकडे दृष्टि ठेवून इकडे तिकडे न पाहतां योगाभ्यास करावा. ॥ १३ ॥

३२ घोटे. ३३ समग्र. ३४ खोटेचा. ३५ स्वतःसिद्ध. ३६ अपानवायु ऊर्ध्वगतीस नेणें. ३७ खालचा. ३८ संकुचित होणें.

नंतर डाव्या पायावर सहज दोन्ही हात द्रोणाकार करून ठेवावे, म्हणजे अर्थात् बाहूटे उंच होतात. १ नंतर दंड उभे राहिल्यानें शिरकमल हें आंत गढतें, आणि त्यामुळें डोळ्यांच्या पापण्या मिटूं लागतात; २ वरची पापणी ढळत नाहीं व खालची पापणी खालींच स्थिर राहते. असें झालें म्हणजे डोळ्यांची अर्धी उघडलेली व अर्धी मिटलेली अशी दृष्टि होते. ३ अशा रीतीनें दृष्टि आंतल्या आंत राहून कौतुकानें फार बाहेर आलीच तर नाकाच्या शेंड्यापर्यंत येते. ४ अशी आंतल्या आंत दृष्टि कायम होऊन पुनः बाहेर येत नाहीं, म्हणून दृष्टीचें नाकाच्या शेंड्यावर राहणें कायम होतें. ५ यामुळें, इतर दिशांकडे पाहावें किंवा स्वरूप दृष्टीस पडेल म्हणून वाट पहावी, ही इच्छा आपोआप नाहींशी होते. ६ मग गळ्याची नळी आंत झांकली जाते, आणि हनुवटी गळ्याखालच्या खळगीला लागते वँ उरावर दृढ होऊन दाबून राहते. ७ हे पंडुकुमरा, नंतर कंठमाणि दिसेनासा होतो. अशा रीतीनें जी मुद्रा बनते, तिला जालंधरबंध असें म्हणतात. ८ बेंबी वर फुगते, पोट सपाट होतें, व हृदयकोश अंतर्यामीं पसरतो. ९ अर्जुना, गुदद्वारावरच्या भागावर आणि बेंबीच्या खालच्या भागामध्यें जी मुद्रा बनते, तिला वोढियाणाबंध असें म्हणतात. २१० अशा रीतीनें शरिराच्या बाहेरील भागानें अभ्यासक्रम सुरू झाला,

श्लोकार्थः—योग्यानें प्रसन्न अंतःकरणानें निर्भय होऊन ब्रह्मचर्यव्रत आचरावें, व मनाचें संयमन करून, व माझें चिंतन करीत मत्परायण होऊन रहावें. ॥ १४ ॥

म्हणजे आंत मनाच्या धर्माचें बळ नाहींसें होतें. ११ (ते मनोधर्म कोणते ते ऐक). कल्पना खुंटते, मनाची हांव कमी होते, आणि मनोविकार आपोआप बंद पडतात; १२ भूक काय झाली, व झोंप कोणीकडे गेली ह्यांची आठवण नाहींशी होऊन त्यांचा पत्ता देखील लागत नाहीं. १३ मूलबंधानें कोंडलेला अपानवायु माघारी फिरला, म्हणजे सहज वर अडकून फुगा धरतो. १४ तो क्षोभून बलवत्तर होतो, अडकलेल्या जागीं गुरगुरतो, आणि राहून राहून लिंगचक्राशीं धडका मारितो. १५ मग अशा रीतीनें माजलेली वावटळ चोहोंकडे पोटांत फिरून ढवळाढवळ करिते, आणि बालपणापासून सांचलेली कुजकी घाण बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करिते. १६ तो वायु पोटांत तळाशीं न मुरडतां कोठ्यांत शिरतो, आणि कफपित्तांचा नाश करितो, १७ सप्त धातूंचीं स्थानें ओलांडतो, मेदाचे डोंगर फोडतो, आणि हाडातील रस बाहेर काढतो. १८ नाड्या सोडवतो, अवयवांना शिथिल करतो, आणि योगसाधन करणाराला भीति घालतो; परंतु त्यानें भिऊं नये. १९ तो व्याधि उत्पन्न करतो, आणि लागलीच नाहींशी करतो, व कफ वगैरे ओलसर पदार्थ आणि मांस वगैरे जड पदार्थ हे एकत्र करतो; २२० अर्जुना, दुसरीकडे

२४ कमी होते. २५ आपोआप. २६ बंद होते. २७ सहज. २८ लवकर. २९ संकुचित झाला. ३० तीव्रतेनें. ३१ प्रशस्त स्थलीं. ३२ लिंगचक्र. ३३ जागी केलेली. ३४ सर्व. ३५ पोट. ३६ कुजकी घाण. ३७ मुरड. ३८ ठिकाण. ३९ पालथे करी. ४० हाडांतील. ४१ अवयव. ४२ कफ वगैरे ओला भाग. ४३ शरीर.

काय प्रकार होतो म्हणशील, तर आसनाच्या उष्णतेनें कुंडलिनी नांवाची शक्ति जागी होते. २१ नागिणीचें पिलें यांजला कुंकवानें नाहावयास घालून तें जसें वेटोळें करून निजतें, २२ त्याप्रमाणें ती कुंडलिनी लहानसे साडेतीन वेढे घालून खालीं तोंड करून सर्पाप्रमाणें निजलेली असते. २३ ती विजेच्या कंकणाप्रमाणें, किंवा अग्निज्वालेच्या घडीप्रमाणें अथवा घोटून चकचकीत केलेल्या सोन्याच्या वेढ्याप्रमाणें, २४ नाभिस्कंधांत जी दाटून बसलेली असते, ती मूळबंधाच्या चिमट्यानें जागी होते. २५ तेव्हां, नक्षत्र तुटून पडतेवेळीं जसें चकाकतें, किंवा सूर्याचें आसन ढळावें अथवा तेजाचें बीं पेरून त्याला जसा अंकुर यावा, २६ त्याप्रमाणें ती कुंडलिनी आपले वेढे सोडून कौतुकानें आळस देऊन नाभीवर उभी राहिलेली दिसते. २७ ती सहजच फार दिवसांची भुकेलेली; त्यांत तिला जागें केल्याचें निमित्त झाल्यामुळें मग आवेशानें तोंड उघडून ती वर नीट उभी राहते. २८ हे किरीटी, तेव्हां हृदयकमळाच्या खालीं जो वारा भरलेला असतो, त्या सगळ्याला ती कवटाळून मिठी घालते; २९ आणि मुखांतील ज्वालांनीं खालवरचे मांसादिकांचे घांस करून खाऊं लागते. २३० ज्या ज्या ठिकाणीं मांस असेल, त्याचा सहज घांस घेते, आणि मागाहून त्या राहिलेल्या भागांचेही घांस घेते. ३१ मग पायांचे तळ व हाताचे तळ यांचें शोधन करून वरील अंगाचा भेद करिते, आणि दरएक अंगाचा व सांध्याचा झाडा घेते. ३२ आपली मूळ जागा न सोडतां नखांतीलही सत्त्व काढते, व त्वचा धुऊन हाडांच्या व शिराच्या सांपळ्यास मिळविते. ३३ अस्थींच्या नळ्यांतील रस काढून शिरांचे गाभे ओरपून टाकिते. त्या योगानें बाहेरील केसांच्या मुळांची वाढ करपून जाते. ३४ नंतर, सप्तधातूंच्या सागरांत आपली तहान भागविते, आणि त्याबरोबर जिकडे तिकडे शरीर खडखडीत कोरडें करून टाकिते. ३५ नाकपुड्यांतून जो बारा बोटें वाहणारा वारा, त्या प्राणवायूस गच्च धरून आंत ओढते. ३६ त्या वेळेस प्राण व अपान हे दोन वायु आकुंचित होतात, व प्राण अपानास दाबून धरतो, आणि त्या दोघांच्या आलिंगनामध्यें चक्रांचे सांगाडे उरतात. ३७ प्राण व अपान वायु हे दोन्ही त्याच वेळेस एके ठिकाणीं मिळाले असते; परंतु ती कुंडलिनी क्षणभर घाबरी होऊन "तुम्ही मावारे जा, तुमचें काय काम ?" असें त्यांना म्हणते. ३८ अर्जुना, ऐक. शरिरांतील सर्व पृथ्वीचा भाग खाऊन टाकून कांहीं शिल्लक ठेवीत नाहीं, व तसाच उदकाचा भाग सर्व चाटूनपुसून टाकते. ३९ अशा रीतीनें दोन्ही भूतांचा भाग खाऊन तृप्त झाल्यावर मग सौम्य होऊन स्वस्थपणें सुषुम्ना नाडीपाशीं राहते. २४० त्या ठिकाणीं तृप्तीच्या भरांत ती मुखांतून जी गरळ ओकते, त्या गरळरूपी अमृताच्या योगानें प्राण

२७ खालचें वर ओढते. २८ वरचें खालीं खेचतें. २९ आलिंगनामध्यें. ३० सांगाडा. ३१ प्राण व अपान. ३२ घाबरी होते. ३३ पृथ्वसिंबंधीं. ३४ भक्षितां. ३५ पृथ्वी, अप्. ३६ तृप्त होते. ३७ इडा व पिंगळा यांचेमधील नाडी, ३८ ओके. ३९ अमृतानें. ४० वांचे. ४१ विषरूप अग्नि.

रक्षण होतात. ४१ तो गरळरूप अग्नि बाहेर निघून सर्व अंगांतील दाह शमवितो; त्यामुळें अंगांतील पूर्वी गेलेलें सामर्थ्य फिरून येऊं लागतें. ४२ नाडीचें वाहणें बंद होतें, व नऊ वायूंचे व्यापार बंद होतात, म्हणून शरिराचे धर्म राहत नाहींत. ४३ इडा व पिंगळा ह्या एक होतात, तिन्ही गांठी सुटतात आणि साही चक्रांचे संबंध नाहींतसे होतात. ४४ मग, चंद्र आणि सूर्य अशीं ज्या वायूला नांवें आहेत, तो दिव्याच्या उजेडानें पाहूं गेलें असतांही दिसत नाहीं. ४५ बुद्धीची ज्ञानकळा जागचे जागीं नाहींशी होते, आणि नाकामध्यें उरलेला सुगंधही कुंडलिनीबरोबर सुषुम्नेंत जातो. ४६ त्या वेळीं, भ्रुकुटीचक्रामध्यें जें चंद्रामृताचें तळें आहे, त्याला हळूच धक्का बसून तें वाकडें होतें, व त्यांतील अमृत कुंडलिनीच्या मुखांत पडूं लागतें. ४७ त्यामुळें तिच्यांत रस भरून तो सर्वांगांत पसरतो आणि तो प्राणवायूनें जेथच्या तेथेंच मुरतो. ४८ तापलेल्या मुशींतील मेण नाहींसें होऊन ती ज्याप्रमाणें ओतलेल्या रसानें गच्च भरून राहते, (मुशीचा आकार रसाला येतो,) ४९ त्याचप्रमाणें, तें शरीर इतकें तेजस्वी दिसतें कीं, जणूं काय मूर्तिमंत तेजच त्या ठिकाणीं अवतरलें आहे ! २५० सूर्य अभ्राच्या बुरख्यांत दडून राहिलेला असतो; परंतु तेंच आभाळ नाहींसें झाल्यावर तो ज्याप्रमाणें आपले तेजानें वर येतो, ५१ त्याचप्रमाणें, शरीरावर त्वचेचा जो उगाच पापुद्रा असतो, तो कोंड्याप्रमाणें निघून जातो. ५२ मग केशराच्या स्वयमेव रंगासारखी, अथवा रत्नरूप बीजाला निघालेल्या कोंबासारखी त्या अवयवकांतीची झांक दिसते. ५३ नाहींतर संध्याकाळच्या आकाशाच्या रंगाची लाली काढून तें अंग बनविलें असावें काय, अथवा आत्मचैतन्याच्या तेजाचें लिंग केलें असावें, ५४ किंवा तें कुंकुमानें भरलेलें आणि आत्मरसानें ओतलेलें, अथवा ती मूर्तिमंत शांतिच असावी असें मला वाटतें. २५ तें आनंदरूपी चित्राचा रंग, किंवा परब्रह्म सुखाचें रूप, अथवा संतोषरूपी वृक्षाचें रोप आहे असें भासतें. ५६ तो सोनचांफ्याचा कळा किंवा अमृताचा पुतळा, अथवा नाजुकपणाचा भर आलेला असा मळाच. ५७ शरदृतूच्या पौर्णिमेच्या ओलाव्यानें चंद्रबिंब शोभावें, किंवा जणूं काय मूर्तिमंत तेजच आसनावर बसावें. ५८ त्याप्रमाणें, कुंडलिनी चंद्रामृताच्या तळ्यांतील अमृत प्याल्यावर शरीर दिसूं लागतें. मग त्या शरिराला यम देखील भितो ! ५९ वृद्धपणा मागें फिरतो, तारुण्याची ज्वानी मोडते, आणि गेलेली बाल्यावस्था पुनः प्राप्त होते. २६० वयानें पाहिलें तरी एवढासाच दिसतो; परंतु, अतिशय पराक्रम करतो; व त्याचें धैर्य अनुपम असतें. ६१ सुवर्णवृक्षाच्या पालवींतून रत्नाची कळी सतत नवी निघावी, त्याप्रमाणें नवीं नखें निघून सतेज दिसतात. ६२ दांतही दुसरे होतात,

---

२८ संध्याकाळच्या आकाशाचे. २९ आत्मचैतन्य. ३० बनविले. ३१ अमृत. ३२ मूर्तिमंत. ३३ रंग. ३४ ब्रह्माचें. ३५ बळावलेले. ३६ सोनचांफ्याचा. ३७ भरास आला. ३८ नाजुकपणाचा. ३९ शरद्दतूचें. ४० पसरलें. ४१ अमृत. ४२ भय पावतो. ४३ यम. ४४ मागें फिरे. ४५ वयानें. ४६ येथवर. ४७ पराक्रम. ४८ सुवर्णवृक्षाच्या. ४९ दुसरे. ५० अपूर्व. ५१ लहान होतात. ५२ दोन बाजूंनीं.

परंतु अतिशय बारीक बनतात; जणूं काय दोही बाजूंला हिऱ्यांच्या पंक्तिच मांडल्या आहेत ! ६३ सर्व अंगावरील रोमांचीं अग्रें माणकांच्या कण्याप्रमाणें लहान अशीं सतेज उद्भवतात. ६४ हातपायांचे तळवे कमळाप्रमाणें लाल बनतात, आणि डोळे स्वच्छ होतात, आणखी काय सांगावें ? मोत्यें पक्वदशेला येऊन फुगल्याकारणानें शिंपींत मावत नाहींत, म्हणून शिंपीचा सांधा उकलतो, ६६ त्याप्रमाणें, दृष्टि पापण्यांच्या कवळींत न मावता लांबवर पोहोंचून बाहेर येऊं पाहते. ती दृष्टि पहिलीच खरी, परंतु सगळ्या गगनाला व्यापते. ६७ अर्जुना, ऐक. देहाची सुवर्णासारखी कांति होते. परंतु तो सर्व वायुमय असतो. त्यांत अप् आणि पृथ्वी यांचा अंशही नसतो. ६८ मग त्याला समुद्रापलीकडी-लही वस्तु दिसतात, स्वर्गांतील मसलती समजतात, व मुंगीच्याही मनांतील भाव ओळखतां येतात. ६९ तो वाऱ्याच्या घोड्यावर स्वार होतो, पाण्यावर चालतांना पाण्याला पाय लागत नाहींत, अशा प्रकारें प्रसंगानुसार त्याला पुष्कळ सिद्धि प्राप्त होतात. २७० पहा कीं, प्राणवायूचा हात धरून व हृदयाकाशाच्या पायऱ्या करून सुषुम्नेच्या जिन्यानें हृदयांत आलेली, ७१ व जीवात्म्याला शोभा देणारी जी कुंडलिनी जगदंबा, ती जगद्बी-जाचा कोंब (गाभा) जो जीव त्याच्यावर सावली करते. ७२ जी निराकार ब्रह्माची साकार मूर्ति, जी परमात्म्या शिवाची संबळी, जी ॐकाराची केवळ जन्मभूमिच. ७३ आणखी काय सांगावें ? ती कुंडलिनी बाळी हृदयांत आली म्हणजे अखंड ॐकाराचा ध्वनि होऊं लागतो. ७४ त्या कुंडलिनीच्या जवळ बुद्धि असल्यामुळें तिच्या कानावर किंचित् ॐकाराचा ध्वनि जातो. ७५ घोषाच्या कुंडींत ध्वनि व नादरूपी ॐकाराच्या आकाराचीं रेखलेलीं अशीं रूपें उमटतात. ७६ या गोष्टी कल्पनेनेंच जाणतां येतात, परंतु कल्पना करणारा कोठून आणावा ? (कारण, त्याचें जीवात्म्याशीं ऐक्य झालेलें असतें) म्हणून त्या हृदयाकाशांत कसली गर्जना होते ती कांहीं समजत नाहीं. ७७ अर्जुना, मी तुला एक गोष्ट सांगण्याची विसरलों. ती कोणती, तर जोंपर्यंत प्राण, अपान वगैरे वायूंचा नाश होत नाहीं, तोंपर्यंत हृदयाकाशाला वाचा असते आणि म्हणूनच शब्द उत्पन्न होतो. ७८ त्या अखंड ॐकाराच्या मेघासारख्या ध्वनीनें हृदयाकाश दुमदुमूं लागतें, तेव्हां ब्रह्मरंध्राची खिडकी सहज उघडते. ७९ पहा कीं, कमळांतील पोकळीप्रमाणें हृदयाकाशांत जी पोकळ जागा असते, तेथें चैतन्य हें अधांतरीं वास करितें (पूर्ण नसतें.) २८० त्या आत्म्याच्या घरीं कुंडलिनी परमेश्वरी पाहुणी आल्यावर तेजरूपाची मेजवानी दिली, ८१ त्या वेळेस बुद्धिरूप भाजीसह ताट वाढून—कीं ज्यांत द्वैताचा भास देखील होऊं नये—अशी मेजवानी दिली. ८२ कुंडलिनी आपली तेजरूप कांति टाकून वायुरूप

३८ अक्षरचित्र. ३९ ॐकार. ४० आकार. ४१ कल्पना करणारें. ४२ गर्जे. ४३ शब्द करी. ४४ खिडकी. ४५ उघडे. ४६ अधांतरीं. ४७ गुप्तस्थानीं. ४८ मेजवानी, फराळ. ४९ अर्पण केली. ५० नैवेद्य. ५१ तेज. ५२ वायु.

बनली, त्या वेळीं कशी दिसली म्हणाल, तर प्रत्यक्ष वाऱ्याची पुतळी जी सोनसळी नेसली होती, तें (वस्त्र) फेकून तिनें एका बाजूला ठेवल्याप्रमाणें दिसली; ८४ किंवा, दिव्याची ज्योति वारा लागल्यानें ज्याप्रमाणें मालवते, अथवा वीज चमकून गगनांत नाहींशी होते, ८५ त्याप्रमाणें हृदयकमळापर्यंत जाऊन ती सोन्याच्या जाड कांबीसारखी सतेज, किंवा तेजरूप पाण्याच्या झऱ्याप्रमाणें वाहात आलेली दिसते. ८६ मग ती हृदयरूप भुसभुशीत भूमींत एकाएकीं जिरते, तेव्हां कुंडलिनी शक्तीचें रूप शक्तींतच लय पावतें. ८७ अशी स्थिति झाल्यावर हिला शक्तिच म्हणावयाचें; येरवीं ती खरोखर प्राणच होय. परंतु त्या वेळेस ध्वनि, कला, ज्योति हीं नाहींतशीं होतात. ८८ नंतर मन जिंकणें, वायूचें अधर राहणें, किंवा ध्यान करणें, हींही नाहींतशीं होतात. ८९ आणि कल्पना घेणें व सोडणें ही खटपट नाहींशी होते. असे व्यापार बंद होतात, म्हणून कुंडलिनी ही केवळ पंचमहाभूतें आटण्याची मूस होय. ९० शरिरानें शरीर नाहींसें करणें हा, योगशास्त्राचे नाथ जे शंकर, त्यांनीं केलेल्या सिद्धांताचा अभिप्राय होय. त्याचा श्रीमहाविष्णूंनीं हेतु दर्शित केला. ९१ (ज्ञानेश्वर म्हणतातः—) त्या महाविष्णूच्या संकेताचें गांठोडें सोडून व यथार्थरूप वस्त्राची घडी झाडून, श्रोते हेच या मालाचे गिऱ्हाईक आहेत असें जाणून, मीं ती त्यांच्यापुढें मांडून ठेविली. ९२

श्लोकार्थ—अशा प्रकारें सर्वकाल आपलें अंतःकरण समाधीचे ठिकाणीं लावून मनाचा निग्रह करणाऱ्या योग्याला, मोक्ष हेंच जिचें परम फल आहे, अशी माझ्या स्वरूपीं असणारी शांति प्राप्त होते. ॥ १५ ॥

पहा कीं, ज्या वेळेस शक्तीचें तेज नाहींसें होतें, त्या वेळेस देहाचें रूप नाहींसें होतें, आणि तो योगी इतकें सूक्ष्म रूप धारण करितो कीं, त्याला जगाच्या डोळ्यांतही लपतां येतें. ९३ येरवीं तें शरीर पूर्वीप्रमाणेंच सावयव असतें, परंतु तें केवळ वायूचेंच असतें. ९४ किंवा केळीचीं सोपटें काढून त्याचा गाभा उभा केला म्हणजे जसें कांहींच उरत नाहीं, किंवा आकाशालाच जसे अवयव फुटावे, तसे त्याचे अवयव असून नसल्याप्रमाणें असतात. ९५ याप्रमाणें शरीर बनल्यावर त्यालाच आकाशांत संचार करणारा खेचर असें म्हणतात; आणि याप्रमाणें स्वरूप बनल्यावर त्याचा देह लोकांत आश्चर्यकारक दिसतो. ९६ पहा कीं, योग साध्य करणारा साधक चालून गेल्यावर पाठीमागें पावलें उमटतात, त्या प्रत्येक पावलाच्या ठिकाणीं अणिमादिक सिद्धि हात जोडून उभ्या असतात. ९७ परंतु, धनंजया, ऐक; त्या अणिमादिक सिद्धींशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे? पृथ्वी, अप्, व तेज या तीन भूतांचा देहांतल्या देहांतच लोप होतो. ९८ पृथ्वीला उदक विरवतें, उदकाला अग्नि जिरवितो, आणि हृदयांत वायु अग्नीचा नाश करतो. ९९ पाठीमागें एकटा वायु आपण उरतो, तो शरीराचे आकृतीनें असतो; पण तोही कांहीं वेळानें निघून ब्रह्मरंध्र आकाशांत जाऊन मिळतो. ३०० त्या वेळीं कुंडलिनी हें नांव

जाऊन मग फक्त मारुत (वायुमय) हें नांव प्राप्त होतें. परंतु ती ब्रह्मांत मिळेपर्यंत तिची शक्ति कायम असतेच. १ मग जालंधरबंध सोडून काकीमुख (कंठस्थान) फोडून ब्रह्मरंध्र आकाशाचे पहाडावर प्रवेश करते. २ ती ॐकाराचे पाठीवर पाय देऊन पश्यंती वाचेची पायरी मागें टाकिते. ३ पुढें ॐकारांतील अर्धवर्तुलाकार मात्रा मागें टाकून, ज्याप्रमाणें नदी सागराला मिळते, त्याप्रमाणें ती ब्रह्माकाशांत जाऊन मिळते. ४ नंतर मस्तकाच्या पोकळींत (ब्रह्मरंध्रांत) स्थिर होऊन, मी ब्रह्म आहें ह्या भावनेनें बाहु पसरून परब्रह्माला मिठी मारून एकवटते. ५ त्या वेळेस पंचमहाभूतांचा पडदा नाहींसा होऊन मग शिवशक्तींचें ऐक्य होतें. त्या ठिकाणीं ती आकाशासह ब्रह्मानंदांत मिळून जाते. ६ ज्याप्रमाणें समुद्राचें पाणी मेघांच्या द्वारें जाऊन नंतर जमिनीवर वर्षाव होऊन तें नदीमार्गानें पुनः समुद्रासच येऊन मिळतें, ७ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, देहाच्या निमित्तानें ब्रह्मपदीं जीवात्मा प्रवेश करितो. तें एकत्वही समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें होय. ८ नंतर, मी वेगळा व आत्मा वेगळा किंवा दोन्ही एक ही वाटाघाट उरतच नाहीं. ९ आकाश आकाशांत मिळतें. असें जें कांहीं एक तत्त्व आहे, त्याचा जो कोणी अनुभव घेईल त्यालाच सिद्धि प्राप्त होईल. ३१० म्हणून, ज्या शब्दांनीं कोणतीही गोष्ट स्पष्ट करून सांगतां येते, त्या शब्दांनीं तेथली गोष्ट व्यक्त करतां येत नाहीं. ११ अर्जुना, खरोखर पाहिलें तर अभिप्राय सांगण्याचा गर्व वाहणारी जी वाणी, तिला देखील याचा पत्ता लागत नाहीं. १२ भिंवयांच्या आंतल्या बाजूस मकाराचा देखील प्रवेश होत नाहीं; त्याचप्रमाणें एकट्या प्राणवायूला देखील ब्रह्माकाशांत जाण्याला संकट पडतें. १३ पुढें तो वायु तेथें गेल्यावर तदाकार होतो, त्या वेळेस शब्दाचें बोलणें खुंटतें. मग आकाशतत्त्वाचीही आटणी होते. १४ जेथें अव्यक्त स्थितीच्या डोहांत महदाकाशाचाही पत्ता लागत नाहीं, तेथें या शब्दाची दाद लागेल काय ? १५ म्हणून हें ब्रह्म अक्षरांत सांपडण्याजोगें (वर्णन करतां येण्याजोगें) किंवा ऐकूं येण्याजोगें नाहीं, हें त्रिवार सत्य जाण. १६ ज्या वेळेस कांहीं दैवगतीनें याचा अनुभव येतो, त्या वेळेस तो अनुभव घेणारा तद्रूप होऊन जातो. १७ नंतर तेथील स्थिति जाणण्याचें आपोआप राहतें; म्हणून, धनुर्धरा, याच्याबद्दल कितीही बोललें तरी तें व्यर्थ होय. १८ याप्रमाणें सर्व बोलणें आपोआप राहतें; त्या ठिकाणीं संकल्पही मावळतो आणि म्हणूनच विचाराची तेथें दादही लागत नाहीं. १९ तें ब्रह्मस्वरूप कसें आहे, तर सहज स्थितीचें सौंदर्य, आणि समाधि अवस्थेचें तारुण्य होय; आणि ज्याला आदि नाहीं व जें मापतां येत नाहीं, ३२० तें विश्वाचा आधार व योगरूप वृक्षाचें फळ आणि आनंदाचें केवळ जीवन

---

३१ अव्यक्त स्थितीच्या. ३२ ठिकाण. ३३ थांग. ३४ अक्षरांमध्यें. ३५ त्रिवार सत्य. ३६ प्राप्त होतें. ३७ राहावें. ३८ नंतर. ३९ उन्मनीनामक पांचवी अवस्था, जिच्यांत मनाचा लय होतो. ४० समाधीची तुर्यानामक चौथी अवस्था. ४१ ब्रह्मस्वरूप. ४२ योगरूप वृक्षाचें.

होय. २१ तेथें आकाशाचा शेवट होतो; तें म्हणजे मोक्षाची केवळ स्थिति असून त्या ठिकाणीं आदि आणि अंत यांचा लय झाला आहे. २२ तें ब्रह्म पंचमहाभूतांचें मूळकारण व महातेजाचें तेज होय. सारांश, पार्था, तें ब्रह्म माझें मूळस्वरूप होय. २३ साधुवृंदांचा नास्तिकांनीं जेव्हां छळ केला, तेव्हां हीच चतुर्भुज मूर्ति या स्वरूपापासून आकाराला आली. २४ (अर्जुना,) असें हें महासुख अवर्णनीयच; परंतु याची प्राप्ति होईपर्यंत ज्या पुरुषांचे प्रयत्न अव्याहत चालले, ते पुरुष स्वयमेव सुखरूप झाले. २५ आम्हीं हें जें अष्टांगयोगाचें साधन सांगितलें, तें स्वतः शरिरानें जे करितात, ते योगानें तयार झाल्यामुळें माझ्याच योग्यतेस येतात. २६ त्या योग्यांचीं शरिरें परब्रह्माच्या रसानें देहाकृतीच्या मुशींत ओतल्यासारखीं सतेज दिसतात. २७ जर हा अनुभव अंतर्यामीं प्राप्त झाला, तर हें सर्व विश्व त्याला मावळतें. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, " देवा, आपण बोललां, तें सत्य आहे. २८ देवा, आपण आतां जो हा उपाय सांगितला, तो ब्रह्मप्राप्तीचें ठिकाण आहे, म्हणूनच त्या ठिकाणीं ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. २९ आपण जो हा मार्ग सांगितला, त्याचा दृढ अभ्यास करणारे खरोखर ब्रह्मपदाला पावतात, हें आपल्या सांगण्यावरून मला समजलें. ३३० देवा, आपण सांगितलेली गोष्ट ऐकतांनाच चित्तांत ज्ञान उत्पन्न होतें, तर मग तिचा अनुभव घेणाराला तद्रूपता कशी बरें प्राप्त होणार नाहीं ? ३१ म्हणून, हें जें आपण सांगितलें, यांत कांहीं संशय नाहीं. परंतु क्षणभर मी जी विनंती करतों, तिकडे लक्ष द्यावें. ३२ कृष्णा, आता तुम्हीं जो मला योग सांगितला, तो माझ्या मनाला फार आवडला; परंतु माझी योग्यता कमी असल्याकारणानें माझ्या हातून कांहीं तो होणार नाहीं. ३३ माझ्या अंगांत जेवढी शक्ति आहे, तेवढी खर्च करूनही जरी हा शेवटाला जाईल, तरी देखील मी मोठ्या समाधानानें याचा अभ्यास करीन. ३४ किंवा, देवा, तुम्ही जसें सांगतां तसें माझ्यानें जर न करवेल, तर आपल्या योग्यतेच्या मानानें आपल्या हातून जें होईल तेंच आपण विचारावें, ३५ अशी माझ्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळें आपल्याला विचारण्याचें कारण पडलें. " अर्जुन म्हणतो, " तर मग देवा, आपण इकडे लक्ष द्यावें. ३६ महाराज, आपण हें जें योगसाधन सांगितलें, तें ऐकलें; परंतु वाटेल त्यानें याचा अभ्यास केला तर या योगाची प्राप्ति होईल काय ? ३७ किंवा हें योग्यतेशिवाय होणारच नाहीं असें आहे कीं काय ? " तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, " अर्जुना, हें तूं काय विचारतोस ? ३८ हा योगाभ्यास जर म्हणशील तर खरोखर मोक्ष देणारा आहे; पण याशिवाय दुसरी साधारण. जरी गोष्ट असली, तरी ती सुद्धां अधिकाराच्या योग्यतेशिवाय सिद्धीस जाईल काय ? ३९ परंतु योग्यता म्हणून जिला म्हणतात, ती प्राप्तीचे पूर्वीं समजत नाहीं. कारण, अधिकारी होऊन आरंभिलेलें काम

१९ इच्छा. २० वाटेल त्याला देखील. २१ प्राप्त होईल. २२ कार्य. २३ मोक्षाचें. २४ योग्यतेवांचून.

तत्काळ फलद्रूप होतें. ३४० तरी या ठिकाणीं खरोखर तशी कांहीं अडचण नाहीं; आणि दुसरें असें पहा कीं, योग्यतेची एखादी खाण आहे कीं काय ? ४१ जो थोडासा विरक्त किंवा विहित धर्म आचरण्यांत जो नियमित झाला आहे, इतकेंच नव्हे, तर सामान्यतः व्यवस्थेशीर वागणारा जो आहे, तो देखील अधिकारी होतो. ४२ अशा युक्तीनें इतकी योग्यता तुझे ठिकाणींही आहे." याप्रमाणें अर्जुनाचा त्या समयाला संशय फेडला. ४३ मग श्रीकृष्ण म्हणाले:—पार्था, या योगप्राप्तीची अशी व्यवस्था आहे; परंतु अव्यवस्थित मनुष्याला त्याची प्राप्ति होण्याचा कधींही संभव नाहीं. ४४

श्लोकार्थः—अर्जुना, अति खाणाराच्यानें योग मुळीच होणार नाहीं, आणि अगदीं न खाणाराच्यानें एकान्तवास (योग) होणार नाहीं; त्याचप्रमाणें अत्यंत झोंप घेणाराच्यानेंही योग-साधन होणार नाहीं, व जागणाराच्यानेंही होणार नाहीं ॥ १६ ॥

जो जिव्हेच्या अंकित झाला, किंवा सर्वथैव झोपेच्या अधीन झाला, तो या योगाचा अधिकारी म्हटला जात नाहीं. ४५ अथवा, दुराग्रहाच्या आवेशांत जो भूक आणि तहान मारतो, आणि जेवण कमी करतो, ४६ आणि झोंपेचें नांव देखील न घेतां बळकट अभिमान धरतो, त्याचें शरीर सुद्धां त्याच्या अधीन राहत नाहीं, मग त्याला योग कोठून साध्य होणार ? ४७ म्हणून विषयांचें अति सेवन करण्याची किंवा त्यांचा अगदींच त्याग करण्याची इच्छा करूं नये; अर्थात् सर्व गोष्टी नियमित असाव्या. ४८

श्लोकार्थः—ज्याचे आहारविहार उक्त असतात, कर्माचरणांतील व्यापार योग्य तऱ्हेनें चाल-लेले असतात, आणि ज्याची निद्रा व जागृति प्रमाणशील असते, त्या पुरुषाचा योग त्याच्या दुःखाचा नाश करितो ॥ १७ ॥

अन्न ग्रहण तर करावें, पण तें युक्तियुक्तीनें परिमित करावें; त्याचप्रमाणें, जीं जीं कामें करावयाचीं तीहीं सर्व युक्तीनेंच प्रमाणांत आणावीं. ४९ भाषण परिमित असावें, त्याचप्रमाणें व्यायामही माफक करावा; व झोंपही नेमलेल्या वेळींच घ्यावी. ३५० जागरण जरी करावयाचें झालें तरी तें नियमित वेळेपर्यंत करावें. अशा नियमित रीतीनें आचरण केल्यावर शरीरांतील रक्तादिक सप्तधातु समतोल राहतील. ५१ अशा प्रकारें बेताबातानें इंद्रियांची तृप्ति केली, म्हणजे आपलें मनच संतोषाची वृद्धि करितें. ५२

श्लोकार्थः—जेव्हां योग्याचें नियत—एकाग्र झालेलें चित्त आत्म्याच्याच ठिकाणीं स्थिर राहतें, आणि म्हणूनच सर्व वासनां, विषयीं निस्पृहनिरिच्छ बनतें, तेव्हां त्याला 'युक्त' असें म्हणतात ॥१८॥

याप्रमाणें बाहेरील इंद्रियांची स्थिति नियमित ठेविली, तर अंतर्यामीं सुख उत्पन्न होऊन, त्या मनुष्याला अभ्यास न करितां योग सहज घडतो. ५३ ज्याप्रमाणें भाग्योदय झाला असतां उद्योगाचे निमित्तानें सर्व संपत्ति आपोआप घरीं चालून येते, ५४ त्याप्रमाणें,

१८ यावें. १९ खाद्य. २० स्थिति. २१ भर. २२ उद्योगाच. २३ निमित्तानें. २४ सर्व संपत्ति. २५ आपोआप. २६ येते.

जो नियमशील आहे, तो कौतुकानें जरी योगाभ्यासाकडे वळला, तरी त्याला आत्मस्थितीचा अनुभव येतोच. ५५ म्हणून, अर्जुना, ज्या दैववान पुरुषाला युक्तीचें साह्य असतें, तो मोक्षाच्या राज्यावर शोभिवंत होतो. ५६

श्लोकार्थः—जसा निवाऱ्यांत ठेविलेला दिवा हालत नाहीं, ती उपमा आत्मविषयक योग करणाऱ्या स्थिरचित्त झालेल्या योग्याला लागू पडते ॥ १९ ॥

नियमित वागणाराला जर योगाभ्यास करण्याची इच्छा झाली, तर तो योग गंगा आणि यमुना यांचा संगम झालेल्या प्रयागतीर्थाप्रमाणें होय. त्या आत्मस्वरूपी प्रयागाचे ठिकाणीं ज्या मनुष्याचें मन क्षेत्रसंन्याशाप्रमाणें कायम राहतें, ५७ त्याच मनुष्याला तूं योगी म्हण; आणि प्रसंगानुरोधानें हेंही पण लक्षांत ठेव कीं, त्याच्या चित्ताला निवाऱ्यांतील दिव्याची उपमा लागू पडते. ५८ आतां तुझ्या मनांतील भाव जाणून आम्ही तुला कांहीं गोष्ट सांगतों, ती चित्त देऊन ऐक, ५९ तूं योगप्राप्तीची इच्छा मनांत बाळगतोस, परंतु अभ्यासाकडे तुझें लक्ष नाहीं; तर तो अभ्यास कठिण आहे अशी तुझ्या मनांत भीति वाटते कीं काय, तें सांग. ३६० पार्था, कदाचित् तूं ही भीति मनांत बाळगशील; पण तसें करूं नको हो! कारण, हीं दुर्जन इंद्रियें त्या अभ्यासाचा उगीच बागुलबोवा करून भीति दाखवितात! ६१ पहा कीं, जें आयुष्य स्थिर करतें (वाढवितें), आणि संपणाऱ्या जीविताला मागें आणतें (मृत्यु टाळतें), त्या औषधाला देखील जिव्हा शत्रु समजत नाहीं का? ६२ त्याचप्रमाणें, पारलौकिक हितास जें चांगलें, तें नेहमीं या इंद्रियांना दुःखदायक वाटतें; येरवीं या योगसाधनाइतकें दुसरें कांहीं सोपें साधन आहे का? ६३

श्लोकार्थः—योगाभ्यासानें संयमित झालेलें चित्त जेव्हां कर्मांपासून उपरम पावतें, निवृत्त होतें, व जेव्हां तो आपण आपल्या ठिकाणीं आपल्या स्वरूपाला पाहूनच संतुष्ट होतो ॥ २० ॥ आणि अनंत, बुद्धीला ग्रहण होण्यासारखें, व इंद्रियांना न घेववणारें असें जें सुख आहे, तें जेव्हां तो अनुभवितो, तेव्हां तो स्थिर झालेला योगी ब्रह्मस्वरूपापासून ढळतच नाहीं ॥ २१ ॥

म्हणून आसनाच्या बळकटीनें जो आम्हीं खरा अभ्यास सांगितला, त्या योगानेंच झाला तर या इंद्रियांचा निग्रह होईल. ६४ येरवीं या योगसाधनानें जेव्हां इंद्रियांचा निग्रह होतो, तेव्हा आपलें आपणच चित्त हें आत्म्याची भेट घेण्याकरितां जातें. ६५ चित्ताची धाव नेहमीं पुढें असते; ती मागें फिरून ज्या वेळेस त्या आत्म्याकडे पाहते, त्या वेळेस त्याला आत्मा व आपण हे दोन्ही एकच आहों अशी ओळख पटते. ६६ ती ओळख झाल्याबरोबर तें सुखाच्या राज्यावर बसतें, आणि मग ब्रह्मानंदानें आपल्या

केला, तें स्थल शरीर असेपर्यंत न सोडणें. ७ उपमा. ८ निवाऱ्यांतल्या. ९ आम्ही सांगतों. १० चांगलें. ११ इच्छा. १२ भितोस. १३ कठिण म्हणून. १४ कदाचित्. १५ धास्ती. १६ बागुल बोवा. १७ स्थिर. १८ संपणारें. १९ पारलौकिक हित. २० बळकटी. २१ इंद्रियांना. २२ निग्रह. २३ लागलीच.

ठिकाणींच लय पावतें; ६७ आणि ज्यापेक्षां दुसरें अधिक कांहीं नाहीं, व ज्याला इंद्रियें कधीं जाणत नाहींत असें जें ब्रह्म, तें तें स्वतांच होऊन राहतें. ६८

श्लोकार्थः—आणखी, जो प्राप्त झाला असतांना योगी त्याहून दुसरा अधिक कोणताही लाभ मानीत नाहीं, आणि कसलेंही महद्दुःख प्राप्त झालें तरी त्याचें चित्त स्वरूपानंदापासून चळत नाहीं ।। २२ ।।

मग अशी स्थिति झाल्यावर, मेरु पर्वतापेक्षांही मोठ्या दुःखाच्या भारानें देह दडपला असतां त्याच्या चित्ताला दुःख होत नाहीं; ६९ किंवा शस्त्रानें जरी देह तोडला, अथवा अग्नींत जरी पडला, तरी महासुखांत निमग्न झालेलें त्याचें चित्त जागृत होत नाहीं. ३७० याप्रमाणें आत्मसुखांत निमग्न झाल्यावर तो देहाची आठवण विसरतो; आणि असें अनिर्वाच्य ब्रह्मसुख प्राप्त झाल्यामुळें इतर गोष्टींचा त्याला विसर पडतो. ७१

श्लोकार्थः—त्याला दुःखसंबंधाची ताडातोड करणारा योग असें जाणावें. तो योग प्रसन्न चित्तानें साधकानें निश्चयानें करावा ।। २३ ।।

ज्या ब्रह्मसुखाच्या गोडीनें संसारांत गुंतलेलें मन वासनेची आठवणच सोडतें, ७२ जें योगाची शोभा, संतोषाचें केवळ राज्य, आणि ज्याच्याकरितां ज्ञानाची आवश्यकता, ७३ तें ब्रह्मसुख अभ्यासाचे योगानें मूर्तिमंत दिसूं लागतें; आणि दिसूं लागल्यावर तें पाहणारा तद्रूपच बनतो. ७४

श्लोकार्थः—संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वासनांचा निखालस त्याग करून मनानेंच सर्व इंद्रियें सर्व बाजूनें जिंकून ।। २४ ।।

तथापि अर्जुना, एका परी हा योग सोपा आहे. संकल्पाचे पुत्र जे कामक्रोधादिक, त्यांचा नाश केल्यामुळें त्या संकल्पाला जेव्हां पुत्रशोक होईल, तेव्हांच तो साध्य होतो ! ७५ विषय लय पावले असें या संकल्पानें ऐकलें, व इंद्रियें नियमितपणानें वागतात असें पाहिलें, म्हणजे याची छाती फुटून जाऊन हा जिवाला मुकतो. ७६ अशा रीतीनें वैराग्य प्राप्त झाल्यावर संकल्पाच्या यात्रा संपतात, आणि धैर्याच्या मंदिरांत बुद्धि ही सुखानें वास करते. ७७

श्लोकार्थः—धैर्ययुक्त बुद्धीनें हळू हळू आत्मस्वरूपीं स्थिर व्हावें. याप्रमाणें मन स्थिर करून मग कशाचेंही चिंतन करूं नये ।। २५ ।। हें अस्थिर व चंचल मन ज्या ज्या ठिकाणीं जाईल, तेथून तेथून त्याला निग्रहानें ओढून आणून आत्मस्वरूपींच लावावें ।। २६ ।।

बुद्धीला धैर्याचा आश्रय मिळाला, म्हणजे मग ती मनाला हळू हळू ब्रह्मानुभवाच्या वाटेला लावून त्याची ब्रह्मस्वरूपीं स्थापना करते. ७८ या एका मार्गानें ब्रह्मप्राप्ति होते,

---

१ दडपला जातो. २ निजलें असतां. ३ आशा, आठवण. ४ अनिर्वाच्य. ५ मूर्तिमंत. ६ संकल्पाचे पुत्र जे कामक्रोधादिक, ते नाहींतसे करून. ७ संकल्प. ८ स्थितींत. ९ हृदय. १० वारी, फेरी. ११ धैर्याच्या. १२ मंदिरांत.

आणि हेंही घडत नसल्यास याहीपेक्षां सुलभ असा दुसरा एक मार्ग सांगतों तो ऐक. ७९ साधकानें आपला एक नियम करावा कीं, एकदा केलेला निश्चय कधींही टाळावयाचा नाहीं. ३८० अशा निश्चयानें जर चित्त स्थिर झालें, तर अनायासेंच काम झालें; पण असें जर न होईल, तर त्या चित्ताला खुशाल स्वैर वर्तू द्यावें. ८१ मग तें मोकळें सुट-ल्यावर जेथें जाईल तेथून निश्चय त्याला परत घेऊन येईल; आणि अशा रीतीनें तें तत्काल स्थिर होऊन राहील. ८२

श्लोकार्थः—ज्या योग्याचें चित्त समाधान पावलें आहे, ज्याचा रजोगुण नाहींसा झाला आहे, व जो ब्रह्मस्वरूप व निष्पाप झाला आहे, अशा ह्या योग्यालाच ब्रह्मसुख प्राप्त होतें ॥ २७ ॥

नंतर अशा प्रकारें अनेक वेळां स्थिर राहण्यानें तें सहज आत्मस्वरूपाजवळ येईल; ८३ आणि त्या आत्मस्वरूपाला पाहून स्वतः तद्रूप होईल. मग अद्वैतामध्यें द्वैत हें बुडून जाईल, आणि ऐक्याच्या तेजानें हें त्रैलोक्य प्रकाशित होईल. (त्रैलोक्यभर ब्रह्मपद दिसूं लागेल.) ८४ आकाशात उत्पन्न झालेलीं अभ्रें ज्या वेळेस नाहींतशीं होतात, त्या वेळेस जिकडे तिकडे शुद्ध आकाशच दिसतें; ८५ त्याचप्रमाणें, चित्त लयाला जाऊन जीवात्मा ब्रह्मस्वरूप होणें ही प्राप्ति या उपायापासून सहज होते. ८६

श्लोकार्थः — याप्रमाणें निरंतर आत्मविषयक योग करणारा व पापरहित योगी ब्रह्माचा अनुभव ज्यांत आहे असें अत्यंत सुख अनायासानें मिळवितो ॥ २८ ॥

मनांतील संकल्पविकल्प सोडून जे या सोप्या योगस्थितीचा पुष्कळ अनुभव घेऊन सुखी झाले, ८७ ते त्या सुखाच्या संगतीनें परब्रह्मपदास येऊन पोहोंचले. मीठ पाण्यांत मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें पाण्याला सोडूं शकत नाहीं, ८८ त्याप्रमाणें, जीव आणि ब्रह्म याचें ऐक्य झाल्यावर त्यांची स्थिति होते; आणि नंतर ब्रह्मानंदाच्या मंदिरांत महासुखाची दिवाळी झाल्याप्रमाणें तो सर्व जग पाहतो. ८९ याप्रमाणें आपलेच पाय आपले पाठीवर घेऊन योगी चालतो. असा अवघड जो योग तो तुला घडत नसेल, तर तुला आणखी दुसरा उपाय सांगतों. ३९०

श्लोकार्थः—सर्वत्र समदृष्टि आहे असा योगयुक्त पुरुष सर्व भूतांमध्यें आपणच आहों व सर्व भूतें आपल्यामध्यें आहेत असें पाहतों. ॥ २९ ॥ जो सर्व भूतांमध्यें मला पाहतो व माझ्या ठिकाणीं सर्व भूतें पाहतो, त्याच्या दृष्टीआड मी होत नाहीं व माझ्या दृष्टीआड तो होत नाहीं. (कारण दोघे एकरूप असतों) ॥ ३० ॥

मी सर्वांच्या देहांत आहें याविषयीं शंका नाहीं; आणि त्याचप्रमाणें माझ्या ठिकाणीं सर्व आहे. ९१ अशा रीतीनें जग व ईश्वर हीं एकमेकांत मिसळलेलीं आहेत. परंतु साधकानें आपल्या बुद्धीचा निश्चय मात्र करावा. ९२ अर्जुना, येरवीं तरी, जो

१ आश्रय. २ ब्रह्मानुभवाच्या. ३ स्थापना. ४ घडे, ५ सुलभ. ६ साधकानें. ७ अन्यथा. ८ उपयोगी पडलें. ९ मोकळें सोडून द्यावें. १० मोकळें सुटल्यावर. ११ तत्काल. १२ ब्रह्मरूप. १३ (आत्मप्राप्तीचा) अनुभव. १४ आंत. १५ पायांनीं. १६ घडणार नाहीं. १७ दुसरा. १८ शंका. १९ भरलेलें. २० घेतलें जाईल, ग्रहण करवेल.

एकत्वभावनेनें सर्व भूतांचे ठिकाणीं मी व्यापक आहे असें मानून मला भजतो, ९३ व्यक्तिमात्राच्या अनेकत्वानें ज्याचे अंतःकरणांत अनेकत्व उत्पन्न होत नाहीं, आणि जो केवळ सर्व ठिकाणीं मीच व्यापक आहे असें जाणतो, ९४ तो आणि मी एक असें बोलणेंच व्यर्थ होय. येरवीं धनंजया, बोलून दाखविलें नाहीं, तरी तो आणि मी एक आहे. ९५ ज्याप्रमाणें दिवा आणि प्रकाश यांच्या एकत्वाची योग्यता असते, त्याप्रमाणें तो माझ्या ठिकाणीं व मी त्याचे ठिकाणीं आहे. ९६ जसें पाण्याचे योगानें गोडी किंवा गगनाच्या योगानें पोकळी यांचें अस्तित्व असतें, तसा माझ्याच रूपानें तो योगी रूपवान दिसतो. ९७

श्लोकार्थः—जो योगी एकनिष्ठेनें सर्व भूतात असलेल्या मला भजतो, तो कोणत्याही प्रकारें वागत असला तरी माझ्या स्वरूपाचे ठिकाणींच असतो ॥ ३१ ॥

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वस्त्रांत तंतु एक असतात, त्याप्रमाणें ज्यानें ऐक्याचे दृष्टीनें सर्व ठिकाणीं माझी व्याप्ति आहे असें जाणलें, ९८ किंवा पुष्कळ जरी अलंकार घातले तरी अनेकत्व नसणाऱ्या सोन्याप्रमाणें ज्यानें ऐक्यरूप पर्वताची स्थिति बनविली आहे, ९९ अथवा, जितकीं झाडाचीं पानें तितकीं रोपें लाविलेलीं नसतात, अशा अद्वैतप्रकाशानें ज्याची अज्ञानरात्र उजाडली आहे, ४०० तो पंचमहाभूतात्मक शरीरांत जरी सांपडला, तरी मग तो स्वस्वरूपास येण्याला कसा बरें प्रतिबंध पावेल? कारण, अनुभवाच्या योगानें जो माझी एकता पावतो, १ त्याच्या अनुभवानें माझें सर्व ठिकाणीं व्यापकत्व आहे असें जाणलें आहे, मग 'तो सर्वव्यापक झाला' असें म्हटलेंच पाहिजे असें नाहीं. २ हें पहा कीं, ह्यानें जरी शरीर धारण केलें आहे, तरी तो शरिराचा नाहीं. ही गोष्ट बोलून दाखवितां येण्यासारखी नव्हे; तेव्हां तिचें वर्णन करितां येईल काय? ३

श्लोकार्थः—हे अर्जुना, जो योगी सर्वत्र सुख आणि दुःख आपलेप्रमाणें सारखें पाहतो, तो योगी परममान्य होय ॥ ३२ ॥

अर्थात् या विषयाबद्दल जास्त सांगणें नको. जो सदोदित आपल्यासारखेंच सर्व जग मानतो; ४ जो सुख आणि दुःख यांचे विकार अथवा शुभ व अशुभ कर्में हीं दोन आहेत असें आपल्या मनांत समजत नाहीं; ५ हें सम आणि हें विषम असा भाव मनांत न धरतां, याशिवाय इतर सर्व विचित्र गोष्टी जो आपल्या शरीराच्या अवयवांप्रमाणें एकच आहेत, असें समजतो; ६ यापेक्षां आणखी काय काय गोष्टी सांगाव्या? ज्याला सर्व त्रैलोक्य मीच आहें असें अनुभवानें समजलें आहे, ७ त्याला शरीर आहे ही गोष्ट खरी, आणि तो सुखदुःख भोगतो असें लोक देखील म्हणतात; तथापि आमच्या अनुभवानें तो परब्रह्मच आहे. ८ म्हणून अर्जुना, ज्याच्या योगानें आपल्याच ठिकाणीं सर्व विश्व पाहतां येईल, आणि आपणा स्वतांसच विश्वरूप होतां येईल, त्या समदृष्टीची तूं

उपासना कर. ९ आम्हीं तुला पुष्कळ प्रसंगीं याच कारणाकरितां असें सांगितलें आहे कीं, समदृष्टीपेक्षां या जगतांत दुसरी अधिक प्राप्ति कसली नाहीं. ४१०

श्लोकार्थः—अर्जुन म्हणाला, " हे मधुसूदना ! तुम्हीं जो हा समत्वयोग सांगितला, तो, मनाच्या चंचलपणामुळें, साधेल असें मला वाटत नाहीं. ॥ ३३ ॥ हे कृष्णा, मन हें अति चंचल, कोणताही बेत तडीस जाऊं न देणारें, बलवान व अभेद्य आहे; त्याचा निग्रह करणें वायूप्रमाणें दुःसाध्य आहे असें मी मानतों. " ॥ ३४ ॥

मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणतो, देवा, तुम्हीं आमची दया मनांत आणून हा समतेचा मार्ग सांगितला, परंतु मनाच्या चंचल स्वभावापुढें आमचा टिकाव लागत नाहीं. ११ हें मन कसें आणि केवढें आहे असें पाहूं म्हटलें तर तें सांपडत नाहीं. येरवीं त्याला फिरण्याला त्रैलोक्यही पुरें होत नाहीं. १२ म्हणून, माकडाला समाधि लागणें किंवा मोठ्या वाऱ्याला स्थिर हो म्हणतांच तो थांबणें ह्या गोष्टी कशा घडतील ? १३ जें मन बुद्धीला हलवतें, निश्चय मोडतें, आणि धैर्याचे हातावर हां हां म्हणतां तुरी देऊन निघून जातें, १४ जें विचाराला चकवितें, संतोषाला नादीं लावतें, आणि मनुष्य एके ठिकाणीं बसला तरी त्याला दशदिशा हिंडवितें, १५ ज्याला कोंडलें असतां तें उसळून बाहेर येतें, आणि निग्रह केला तर तो उलटा त्याला साह्य करतो, असें हें मन आपला स्वभाव सोडील का ? १६ म्हणून, एक मन जर स्थिर राहील, तर मग आम्हांला समदृष्टि प्राप्त होईल; परंतु मनाची अशीच चंचल वृत्ति असल्यामुळें ती प्राप्त होणें दुर्घट आहे. " १७

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणालेः—हे महाबाहो ! या चंचल मनाचा निग्रह करणें खरोखर फार कठीण आहे, हें मीही निःसंशय मानतों; पण अर्जुना, वैराग्य व अभ्यास या दोहोंच्या योगानें तें स्वाधीन होतें ॥ ३५ ॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणतातः—तूं जें बोललास, तें खरोखर तसेंच आहे. या मनाचा स्वभाव खरोखर चंचल आहे. १८ परंतु याला वैराग्याच्या आधारानें अभ्यासाच्या रस्त्याला लावलें, तर कांहीं अवकाशानें हें स्थिर होईल. १९ कारण, या मनाच्या ठिकाणीं एक चांगला गुण आहे: ज्याची याला चटक लागेल, त्याच ठिकाणीं राहावयास हें सोकावतें ! म्हणून कौतुकानें आत्मसुखाकडेसच याला वळवावें. ४२०

श्लोकार्थः—मनाचा निग्रह करण्याचा जे अभ्यास करीत नाहींत, त्यांना योग प्राप्त होत नाहीं; परंतु जे अंतःकरण वश करून मनाचा निग्रह करण्याचा यत्न करतात, त्यांना उपायानें योग प्राप्त होतो असें माझें मत आहे. ॥ ३६ ॥

येरवीं, ज्याला वैराग्य नाहीं व जो कधीं अभ्यासही करीत नाहीं, त्याला हें मन आवरणार नाहीं असें आम्ही देखील कोठें मानीत नाहीं ? २१ आणि जो यम, नियम, प्राणायाम वगैरेंचा अभ्यास करीत नाहीं, ज्याला वैराग्याची कधीं आठवण होत नाहीं,

५ छळतें. ६ बोलतां बोलतां हातावर हात देऊन. ७ आशा, नाद. ८ उचल. ९ निग्रह. १० साहाय्य. ११ ठिकाणीं. १२ सोकावतें. १३ आत्मसुख.

आणि जो केवळ विषयरूप जळांत माशासारखी बुडी देऊन राहिला आहे, २२ आणि अशा प्रकारें विषयलंपट झालेल्या त्याच्या मनाला युक्तीची चिमट कधीं लागली नाहीं, त्याचें मन निश्चल कसें होईल सांग बरें ? २३ म्हणून, मनाचा निग्रह करणें हा जो उपाय आहे, त्याला तूं आरंभ कर; मग तें कसें निश्चल होत नाहीं तें पाहूं ! २४ तर योगसाधनें म्हणून जेवढीं आहेत, तेवढीं सर्व काय खोटीं आहेत ? परंतु आपल्याला अभ्यास होत नाहीं असें म्हण. २५ जर योगसाधनांचें बळ अंगांत असलें, तर मनाच्या चंचलतेची काय बिशाद आहे ? महत्तत्त्वादिक स्वाधीन होत नाहींत काय ? २६ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, " देवा, आपण जें म्हणतां तें खरें आहे; खरोखर योगबलापुढें मनाचें बल टिकणार नाहीं. २७ तरी तो योग कसा आहे व कशा रीतीनें जाणावा त्याची गोष्ट इतके दिवस आम्हांस माहीत नव्हती. म्हणून मन हें अनावर आहे असें आम्ही म्हणत होतों. २८ हे पुरुषोत्तमा, तुमच्या प्रसादानें आमच्या सगळ्या जन्मांत आज योगाचा परिचय आम्हांस झाला ! २९

श्लोकार्थः—अर्जुन म्हणालाः—हे कृष्णा, जो साधक श्रद्धेनें युक्त आहे, परंतु विशेष यत्न करीत नाहीं, व योगापासून ज्याचें मन भ्रष्ट झालें आहे, असा पुरुष, योगसिद्धीला न पावता कोणत्या गतीला जातो ? ॥ ३७ ॥ कृष्णा, ब्रह्ममार्गाचे ठिकाणीं स्थिर न होतां, मोहाला पावलेला योगी कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोहींपासून भ्रष्ट होऊन, तुटलेल्या ढगाप्रमाणें नाशाला पावत नाहीं काय ? ॥ ३८ ॥ हे कृष्णा, या माझ्या संशयाचा निःशेष छेद करण्याविषयीं तुम्हीच योग्य आहां, तुमच्यावांचून या संशयाचा छेद करण्यास दुसरा कोणी समर्थ नाहीं. ॥ ३९ ॥

" परंतु, हे प्रभो, आणखी एक संशय सहज उत्पन्न झाला आहे, तो फेडण्यास आपल्याशिवाय दुसरा कोणीही समर्थ नाहीं. ४३० म्हणून, गोविंदा, मला सांगा कीं, कोणीएक मनुष्य मोक्षप्राप्तीकरतां भक्तियुक्त अंतःकरणानें उपायाशिवाय इच्छा करीत होता; ३१ इंद्रियरूपी गांवाहून निघून मोक्षरूपी गांवास जाण्याकरितां तो भक्तिरूप मार्गाला लागला; ३२ तोंच मोक्ष प्राप्त होत नाहीं, आणि परतही येववत नाहीं, अशा स्थितींत त्याचा आयुष्यरूपी सूर्य मध्येंच मावळला; ३३ सहज अकालीं आलेला लहान पातळ ढग ज्याप्रमाणें टिकत नाहीं व वृष्टिही करीत नाहीं, ३४ त्याप्रमाणें, ज्याला दोन्हीं अंतरलीं, म्हणजे मोक्षप्राप्ति तर दूरच राहिली, आणि श्रद्धेमुळें सोडलेल्या संसारा-सही तो मुकला; ३५ असा दोन्ही गोष्टींना जो मुकला, परंतु भक्तींत निमग्न झाला, त्याला कोणती गति प्राप्त होते हें सांगा. " ३६

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणाले, हे पार्था, असा योगेच्छु पुरुष जो आहे, तो इहलोकाला व परलोकाला अंतरत नाहीं. बापा, कल्याण व्हावें अशी इच्छा करणारा जो आहे, तो (जन्ममरणरूप) दुर्गतीप्रत कधींही जात नाहीं. ॥ ४० ॥

७ स्वाधीन. ८ गोष्टही. ९ आर्जिक्य. १० प्रभो. ११ साहजिक. १२ भक्तीनें. १३ प्राप्त झाली नाहीं. १४ मावळला. १५ मध्येंच. १६ किंचित्. १७ पडद्यासारखें. १८ सहज १९ राही. २० वृष्टि करी. २१ दूर. २२ संसार. २३ हारवली. २४ मुकला.

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले:—पार्था, ज्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला मोक्षावांचून दुसरी गति आहे काय ? ३७ परंतु त्याला मध्यंतरीं विश्रांति घ्यावी लागते एवढेंच काय तें ! पण त्या विश्रांतींत त्याला जें सुख होतें तें देवांना सुद्धां मिळत नाहीं ! ३८ येरवीं, जर ह्यानें अभ्यासाचें पाऊल उचलून मार्ग क्रमिला असता, तर दिवस (आयुष्य) मावळण्याच्या पूर्वींच हा मोक्षप्राप्तीच्या गांवाला पोहोंचला असता ! ३९ परंतु तितका त्याचा वेग नसल्यामुळें त्याला विसांवा घेणें भाग पडलें. तथापि मागाहून तरी मोक्षप्राप्ति ही ठेविलेलीच आहे. ४४०

श्लोकार्थः—योगभ्रष्ट पुरुष, महत्पुण्यानें प्राप्त व्हावयाचे जे (इंद्रादिक) लोक तेथें जाऊन पुष्कळ वर्षें राहून नंतर मृत्युलोकामध्यें पवित्र व श्रीमंत पुरुषाच्या कुलांत जन्मास येतो. ॥ ४१ ॥

अरे, हें कौतुक पहा कीं, ज्या लोकांची प्राप्ति व्हावयास शंभर यज्ञ करणाऱ्या इंद्राला ही सायास पडतात, ते या मोक्षेच्छु पुरुषाला अनायासें प्राप्त होतात. ४१ मग तेथील निष्फल न होणारे व अप्रतिम असे भोग भोगतां भोगतां त्याच्या मनाला कंटाळा येतो ! ४२ ते दिव्य भोग भोगीत असतां तेथें त्यास सुख होत नाहीं; व ‘ हे भगवंता, हें विघ्न माझ्यामागें कां लागलें ? ’ असा तो निरंतर पश्चात्ताप करीत असतो. ४३ नंतर तो फिरून मृत्युलोकीं जन्म पावतो, पण सर्व धर्मांचें माहेरघर अशा कुलांत जन्म पावतो; आणि शेत कापल्यावर पडलेल्या भातगोट्यांचें शेत जसें जोरानें फोफावतें, तशी त्याच्या ऐश्वर्याची वृद्धि होते. ४४ जें कुल नीतिमार्गानें चालणारें, सत्य आणि पवित्र भाषण करणारें, आणि शास्त्ररीतीनें वागणारें, ४५ ज्या कुलाला वेद जागृत ठेवतो, (जेथें वेदाध्ययन सुरू असतें) स्वधर्माचें आचरण हा ज्याचा व्यवसाय, व सारासार विचार हाच ज्याचा मंत्री होय, ४६ ज्या कुलांत चिंतेनें ईश्वरास वरिलें, (ज्या कुलाला चिंता ही ठाऊक नाहीं) आणि ज्याच्या गृहदेवता ऋध्यादिक ह्या आहेत, ४७ असें ज्या कुलानें पुण्य जोडलें आहे, व जेथें सर्व सुखाची समृद्धि आहे, अशा कुलांत तो योगभ्रष्ट पुरुष सुखानें जन्म घेतो. ४८

श्लोकार्थः—अथवा बुद्धिमान योग्यांच्या कुलामध्यें हा योगभ्रष्ट जन्माला येतो. कां कीं, अशा प्रकारचा जन्म ह्या लोकीं फार दुर्लभ आहे. ॥ ४२ ॥ अशा योग्यांच्या कुलांत जन्म झाला म्हणजे त्याला पूर्वजन्मींची योगबुद्धि ह्या जन्मीं प्राप्त होते, आणि योगाच्या सिद्धीकरितां हा पुनः यत्न करतो ॥ ४३ ॥

अथवा ज्ञानरूप अग्नीमध्यें हवन करणारे, व अध्यात्मसिद्धांतांत निष्णात, आणि

१ विसांवा घ्यावा लागतो. २ सुखावे. ३ विसांवा. ४ अहंब्रह्माला. ५ शंभर यज्ञ करणाऱ्याला–इंद्राला. ६ मोक्षेच्छु. ७ निष्फल न होणारे. ८ विघ्न. ९ स्वर्गीचे दिव्य भोग. १० नंतर. ११ विश्रांतिस्थानीं. १२ शेत कापल्यावर पडलेल्या भातगोट्याचें उगवलेलें शेत. १३ ऐश्वर्याचा. १४ पवित्र. १५ आद्यदैवत. १६ सल्लामसलतगार. १७ समृद्धि. १८ सुखांत. १९ योगभ्रष्ट. २० ज्ञानरूप अग्नीमध्यें हवन करणारे. २१ विद्वान. २२ ब्रह्मरूप क्षेत्रात. २३ वतनदार.

परब्रह्मरूप गांवचे वतनदार; ४९ जे एकमेवाद्वितीयं या सिद्धांतांत नेहमीं निमग्न राहून त्रिभुवनाचें राज्य करतात, आणि संतोषरूप वनांत कोकिळासारखा मधुर ध्वनि करतात, ४५० आणि जे विचारवृक्षाच्या मुळापाशीं बसून ब्रह्मरूप नित्य फळांचें सेवन करतात, अशा योग्यांच्या कुळांत तो (योगभ्रष्ट) पुरुष जन्म घेतो. ५१ जन्म घेतल्यावर लहान वयांतच त्याच्या ठिकाणीं आत्मज्ञानाचा उजेड पडतो; व ज्याप्रमाणें सूर्य उगवण्याच्या अगोदर चहूंकडे प्रभा फांकते, ५२ त्याप्रमाणें, प्रौढ वयाची वाट न पाहतां ज्ञान हें त्याला बालपणींच वरतें. ५३ पूर्वजन्मीं सिद्ध झालेल्या बुद्धीच्या योगानें सर्व विद्या त्याला प्राप्त होतात, व त्याच्या मुखांतून सर्व शास्त्रें स्वयमेव निघूं लागतात. ५४ असें जें उत्तम कुळीं जन्म, तें प्राप्त होण्याकरितां स्वर्गवासी देव देखील मनांत हेतु धरून नेहमीं जप, होम करीत असतात. ५५ पार्था, देवांनीं स्तुतिपाठक होऊन मृत्युलोकाचें वर्णन करावें असें जें उत्तम कुळीं जन्म, तें तो योगभ्रष्ट पुरुष पावतो. ५६

श्लोकार्थः—तेथें जन्म झाल्यावर, तो परतंत्र असला तरी पूर्वाभ्यासाचे बलानें (योगाकडे) ओढला जातो; आणि योगाविषयीं जो (नुस्ता) जिज्ञासु आहे त्याला देखील वेदाचरणाच्या फलापेक्षां विशेष फल मिळतें ।। ४४ ।।

आणि ज्या पूर्वजन्मांत आयुष्याचा शेवट झाला होता, त्या वेळची सद्बुद्धि त्याला पुनः प्राप्त होते. ५७ त्या समयीं, दैववान, पायाळू आणखी वर डोळ्यांत दिव्यांजन घातलेल्या पुरुषास जसें भूमींतील धन सहज दृष्टीस पडतें, ५८ त्याप्रमाणें, गुरुमुखाशिवाय न कळणाऱ्या कठीण अशा अभिप्रायांच्या ठिकाणीं त्याची बुद्धि अनायासें जाऊन पोहोंचते. ५९ इंद्रियें हीं आपण होऊन मनाच्या अधीन होतात, मन प्राणवायूंत ऐक्य पावतें व तो प्राणवायु चिदाकाशांत मिळतो. ४६० आणखी काय गोष्टी असतील त्या असोत, परंतु योगाभ्यासही त्याला आपोआप प्राप्त होतो, आणि समाधिही त्याच्या मनाचें घर विचारीत येतो. ६१ असें वाटतें कीं, हा पुरुष योगस्थानचा शंकर किंवा योगाच्या आरंभींचें वैभवच अथवा वैराग्यरूप सिद्धीचा मूर्तिमंत अनुभवच आहे. ६२ किंवा हें संसार मोजण्याचें मापच, अथवा अष्टांगयोगसाहित्याचें बेटच होय. सुगंधानेंच ज्याप्रमाणें चंदनाचें रूप धारण करावें, ६३ त्याचप्रमाणें, साधकदशेंतच हा इतका धैर्ययुक्त झालेला असतो कीं, संतोषाचा पुतळा बनविल्यासारखा किंवा सिद्धीच्या भांडारांतून काढल्यासारखा दिसतो. ६४

श्लोकार्थः—नियमानें प्रयत्न करणारा, सर्व पातकांपासून मुक्त झालेला, व अनेक जन्म हाच प्रयत्न करीत आलेला योगी परमगतीप्रत प्राप्त होतो. ।। ४५ ।।

कारण कोट्यवधि वर्षांनीं हजारों जन्मांचा प्रतिबंध दूर करून तो आत्मसिद्धीच्या किनाऱ्यावर येऊन पोहोंचलेला असतो. ६५ म्हणून सर्व साधनें त्याला स्वभावतःच प्राप्त

२६ मोजणारें. २७ योगसाहित्याचें. २८ बेट. २९ सुवासानें. ३० खजिन्यातून. ३१ वाढला. ३२ कोटी. ३३ प्रतिबंध.

होतात; आणि मग सहजच तो विचाराच्या गादीवर बसतो. ६६ नंतर, विचार करण्यामध्यें प्रबल असा विवेकही मागें राहतो; आणि अविचारणीय असें जें ब्रह्म, तें तो स्वतांच होतो. ६७ त्या ठिकाणीं मनाचे ढग नाहींतसे होतात; प्राणवायूचें हालणें बंद होतें; व तो आपल्या ठिकाणींच चिदाकाशांत लीन होऊन, ६८ ॐकाराच्या अर्धबिंदूंत निमग्न होतो. अशा रीतीचें त्याला अवर्णनीय सुख प्राप्त होतें, म्हणून त्या ठिकाणीं बोलणेंच बंद होतें. ६९ मग, सगळ्या गतींना गति देणारी जी ब्रह्मस्थिति, त्या निराकार स्थितीचें रूपच तो बनून राहतो. ४७० त्यानें मागल्या अनेक जन्मांत, विक्षेप हाच कोणी पाण्यावरील मळ, तो झाडून टाकलेला असतो, म्हणून त्याची लग्नघटिका त्याचा जन्म होतांच बुडते, ७१ आणि तद्रूपतेशीं शुभ लग्न होऊन तो अभिन्नत्व पावतो. अभ्रें नाहींतशीं झालीं म्हणंजे तीं ज्याप्रमाणें आकाशरूपच होऊन राहतात, ७२ त्याप्रमाणें (विक्षेपादि विघ्नें नाहींतशीं झालीं म्हणजे,) ज्यापासून विश्वाची उत्पत्ति होते, व ज्या ठिकाणीं तें पुनः लय पावतें, तें ब्रह्म, तो या विद्यमान देहांत असतांनाच बनतो. ७३

श्लोकार्थः—तप करणाऱ्याहून, ज्ञान्याहून व कर्म करणाऱ्याहून योगी अधिक श्रेष्ठ आहे; म्हणून अर्जुना, तूं योगी हो ॥ ४६ ॥

ज्या लाभाच्या आशेनें कर्मनिष्ठ पुरुष आपल्या धैर्यरूप बाहुबलाच्या भरंवशावर कर्ममार्गाच्या प्रवाहांत उडी घालतात, ७४ किंवा ज्या एका वस्तूसाठीं ज्ञानी पुरुष हे ज्ञानरूप कवच धारण करून समरांगणांत प्रपंचशत्रूशीं झगडतात, ७५ अथवा ज्याच्या प्राप्तीसाठीं तपस्वी लोक हे निराश्रित व निसरडें झालेल्या अशा तपोरूप पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यांवरून प्रवास करितात, ७६ जें भजन करणारांच्या भजनाचें अधिष्ठान, यज्ञ करणाऱ्यांचा यज्ञीय विषय, अशा प्रकारें सर्वांस पूज्य, ७७ आणि जें साधकांचें सिद्धतत्त्व, तें निर्वाण परब्रह्म तो स्वतांच बनतो. ७८ म्हणून, तो कर्मनिष्ठांना वंद्य व ज्ञान्यांना विचारणीय आणि तपस्व्यांचा मूळ तपोनाथ होय. ७९ हें पहा कीं, जीव व परमात्मा यांच्या संगमाच्या ठिकाणीं त्याच्या मनाचें ऐक्य झाल्याकारणानें, तो देही असूनही अशा योग्यतेस पावतो. ४८० म्हणून अर्जुना, याच कारणास्तव ' तूं योगी हो. ' असें मनापासून तुला मी नेहमीं सांगत असतों. ८१

श्लोकार्थः—सर्व योग्यांमध्येंही, जो माझ्याशीं ऐक्य पावून श्रद्धेनें (ऐक्यबोधानें) मला भजतो, तो मला परममान्य आहे. ॥ ४७ ॥

अरे, योगी म्हणजे देवांचा देव, माझें सर्व सुखाचें आगर, आणि केवळ माझा प्राण असें समज. ८२ त्याच्या ठिकाणीं भजन करणारा, भजनक्रिया व भज्य वस्तु ही

अध्यापन, दान व प्रतिग्रह या सहा कर्मांच्या. १२ प्रवाहीं. १३ दृढ कवच. १४ निराश्रय. १५ तुटलेला कडा. १६ ज्या आत्म्याच्या. १७ ज्याचें भजन करावयाचें तें. १८ ज्याप्रीत्यर्थ यजन करावयाचें तें. १९ केवल; तद्रूप. २० जाणण्यास योग्य.

भक्तीची त्रिपुटी सदोदित राहते. ८३ हे सुभद्रापते, मग त्याच्या आणि माझ्या प्रीतीचें स्वरूप वर्णन करितां येत नाहीं. तर असें समज कीं, तो म्हणजे प्रत्यक्ष मीच. ८४ अशा रीतीनें जें प्रेमाचें ऐक्य झालेलें असतें, त्याच्या तुलनेला उपमा पाहिजे असली तर मी देह व तो आत्मा याशिवाय दुसरी उपमा नाहीं! ८५ संजय म्हणतो:—राजा, भक्तरूप चकोरांचा चंद्र किंवा सर्व त्रिभुवनाचा राजा व गुणांचा समुद्र जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो असें बोलला. ८६ तेथें पार्थाला पूर्वीपासून योगाचें ऐश्वर्य ऐकण्याची आस्था होतीच, ती पुनः दुप्पट झाली, असें यदुनाथानें मनांत जाणलें; ८७ आणि तें पाहून श्रीकृष्णाच्या मनांत सहज आनंद झाला कीं, मी जें सांगतों, तें प्रत्यक्ष पाहण्याचा अर्जुन हा आरसाच होय. तेव्हां आतां या आनंदाचे भरांत ते पुढील कथा सांगतील. ८८ तो प्रसंग पुढें असून त्यांत शांतिरस स्पष्ट दिसेल, व ज्ञानरूप बीजाचा मुढा उघडा होईल. ८९ जें ज्ञान-बीज पेरण्याकरितां सत्त्वगुणाची वृष्टि होऊन, व आध्यात्मिक तापांचे गुंतडे वाहून जाऊन, चतुर श्रोत्यांच्या चित्तांचे वाफे सहज तयार झाले, ४९० त्यांवर सोन्यासारखी अवधानाची वाफसा साधल्यामुळें श्रीनिवृत्तिनाथांना तें ज्ञानरूप बीज पेरण्याची उत्कंठा उत्पन्न झाली. ९१ ज्ञानदेव म्हणतात:—तें बीज पेरण्याकरितां सद्गुरूंनीं माझी मोठ्या कौतुकानें चाड्याच्या ठिकाणीं योजना केली, व माझ्या मस्तकावर हात ठेवून तें बीज चाड्यांत घातलें. ९२ म्हणून, या माझ्या मुखांतून जें जें कांहीं निघेल, तें संतांच्या मनाला खरेंच भासतें. हें असो, आतां श्रीरंग जें कांहीं बोलले, तें मी पुढें सांगेन. ९३ परंतु तें लक्ष देऊन ऐका. बुद्धीनें त्याचा विचार करा, त्याला चित्त अर्पण करून त्याचा अर्थ घ्या, ९४ व अवधानरूप हातानें तें आपल्या हृदयांत सांठवा; म्हणजे सज्जनांच्या मनाला हें रमविणारें आहें. ९५ ह्या बोलापासून नित्य आत्मप्राप्ति होईल, संकटांतून मुक्तता होईल, व जीवाला सुखप्राप्ति होईल. ९६ आता, श्रीमुकुंद अर्जुनाला विनोदानें जें कांहीं सर्वोत्कृष्ट ज्ञान सांगतील, तें मी ओंवीनामक कवितेनें तुम्हांला सांगेन. ४९७

अध्याय ६ वा, ओवी ४९७.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय सातवा

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः। असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः। यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥२

अन्वयः—पार्थ, मयि आसक्तमनाः मदाश्रयः (त्वं) योगं युंजन्, असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तत् शृणु. ॥ १ ॥ अहं ते इदं सविज्ञानं ज्ञानं अशेषतः वक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वा इह भूयः अन्यत् ज्ञातव्यं न अवशिष्यते ॥ २ ॥

(२३६. ज्ञानविज्ञानयोग, १–९) आइका मग तो अनंतु। पार्थातें असे म्हणतु। पैं गा तूं योगयुक्तु। जालासि आतां ॥ १ ॥ मज समग्रातें जाणसी ऐसें। आपुलिया तळहातींचें रत्न जैसें। तुज ज्ञान सांगेन तैसें। विज्ञानेंसीं ॥ २ ॥ एथ विज्ञानें काय करावें। ऐसें घेसी जरी मनोभावें। तरी पैं आधीं जाणावें। तेंचि लागे ॥ ३ ॥ मग ज्ञानाचिये वेळे। झांकती जाणिवेचे डोळे। जैसी तीरीं नाव न ढळे। टेंकली सांती[४] ॥ ४ ॥ तैसी जाणीव जेथ न [५]रिघे। विचार मागुता पाउलीं निघे। तर्कु आयणी नेघे। आंगीं जयाच्या ॥ ५ ॥ अर्जुना तया नांव ज्ञान। येर प्रपंच हें विज्ञान। तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान। हेंही जाण ॥ ६ ॥ आतां अज्ञान अवघें हारपे। विज्ञान निःशेष करपे। आणि ज्ञान तें स्वरूपें। होऊनि जाइजे ॥ ७ ॥ जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे। ऐकतयाचें व्यसन तुटे। हें जाणणें सानें मोठें। उरों नेदी ॥ ८ ॥ ऐसें वर्म जें गूढ। तें कीजेल वाक्यारूढ। जेणें थोडेनि पुरे कोडें[१]। बहुत मनींचें ॥ ९ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३

अन्वयः—मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् सिद्धये यतति; यतताम् सिद्धानाम् अपि कश्चित् मां तत्त्वतः वेत्ति ॥ ३ ॥

(२३७. ज्ञान एखाद्यालाच होतें, १०-१४) पैं गा मनुष्यांचिया सहस्रशां-। माजि विपाइलेचिया येथ धिंवसा[३]। तैसें या धिंवसेकरां बहुवसां-। माजि विरळा जाणे ॥ १० ॥ जैसा भरलेया त्रिभुवना-। आंतु एकएकु चांगु[५] अर्जुना। निवडूनि कीजे सेना। लक्षवरी ॥ ११ ॥ कीं तयाहीपाठीं। जे वेळीं लोहें[६] मांसांतें [७]घांटी। ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं। एकचि बैसे ॥ १२ ॥ तैसें आस्थेच्या

---

१ श्रीशंकराचार्य—सविज्ञानं = स्वानुभवसंयुक्तम् (विज्ञानासह=अनुभवयुक्त ज्ञानासह.)
श्रीज्ञानेश्वर—येर प्रपंच हें विज्ञान (प्रापंचिक ज्ञानाला विज्ञान म्हणतात.)

महापुरीं । रिघतांती कोटिवरी । परी प्राप्तीच्या[1] पैलतीरीं । विपाइला[2] निगे ॥ १३ ॥
अवतरणः— म्हणऊनि सामान्य गा नोहे । हे सांगतां वडिलें[3] गोठि गा आहे । परी तें बोलों येईल पाहें । आतां प्रस्तुत ऐकें ॥ १४ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

अन्वयः—भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खं, मनः, बुद्धिः, अहंकारः एव च इति अष्टधा भिन्ना मे इयं प्रकृतिः (अस्ति) ॥ ४ ॥

(२३८. प्रकृति—परा व अपरा, १५-२१) तरी अवधारीं गा धनंजया । हे महदादिक[4] माझी माया । जैसी प्रतिबिंबें छाया । निजांगाची ॥ १५ ॥ आणि इयेतें प्रकृति म्हणिजे । जे अष्टधा[5] भिन्न जाणिजे । लोकत्रय निपजे[6] । इयेस्तव ॥ १६ ॥ हे अष्टधा भिन्न कैसी । ऐसा ध्वनि[7] धरिसी जरी मानसीं । तरी तेचि गा आतां परियेसीं । विवंचना[8] ॥ १७ ॥ आप[9] तेज गगन । मही[10] मारुत[11] मन । बुध्दि अहंकार हे भिन्न । आठै भाग ॥ १८ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

अन्वयः—महाबाहो, इयम् अपरा; इतः तु अन्यां जीवभूतां मे पराम् प्रकृतिं विद्धि, यया इदं जगत् धार्यते ॥ ५ ॥

या आठांची जे साम्यावस्था[12] । ते माझी परम[13] प्रकृति पार्था । तिये नाम व्यवस्था । जीव ऐसी ॥ १९ ॥ जे जडातें[14] जीववी । चेतनेतें[15] चेतवी । मनाकरवीं मानवी । शोकमोहो ॥ २० ॥ पै बुध्दीच्या अंगीं जाणणें । तें जिये जेवाळिकेचें[16] करणें । जिया अहंकाराचें विंदाणें[17] । जगचि धरिजे ॥ २१ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

अन्वयः—सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि इति उपधारय; अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः तथा प्रलयः (अस्मि) ॥ ६ ॥

(२३९. दोन प्रकृतींच्या मिश्रणानें जगाची उत्पत्ति, २२-२७) ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें[18] । जैं स्थूळाचिया[19] आंगा घडे । तैं भूतसृष्टीची[20] पडे । टांकसाळ ॥ २२ ॥ चतुर्विध[21] ठसा । उमटों लागे आपैसा । मोलें[22] तरी सरिसा । परि थरांचि[23] आनान ॥ २३ ॥ होती चौऱ्यांशीं लक्ष थरा । येरा मिती नेणिजे भांडारा[24] । भरे आदि-शून्याचा[25] गाभारा । नाणेयांसीं ॥ २४ ॥ ऐसे एकैतुकें[26] पांचभौतिक । पडती बहुवस टांके[27] । मग तिये समृध्दीचे लेखें । प्रकृतीचि धरी ॥ २५ ॥ जे आंखूनि नाणें विस्तारी । पाठीं तयाची आटणी करी । माजी कर्माकर्मीचिया व्यवहारीं । प्रवर्तु[30] दावी ॥ २६ ॥ हें रूपकें[31] परी असो । सांगों उघड जैसें परियेसों । तरी

१ आत्मप्राप्तीच्या. २ क्वचित्. ३ कठीण. ४ महत्तत्त्वादि. ५ आठ प्रकारांनीं. ६ उत्पन्न होतें. ७ शंका. ८ विचार. ९ पाणी. १० पृथ्वी. ११ वायु. १२ एकीकरण. १३ चेतन. १४ अचेतनाला. १५ ज्ञानाला. १६ सन्निधपणानें. १७ कुशलतेनें. १८ आवडीनें. १९ महाभूतांच्या. २० प्राण्यांच्या उत्पत्तीची. २१ जारज=मनुष्य; अंडज=पक्षी; स्वेदज=उवा, लिखा वगैरे; आणि उद्भिज=लतावृक्षादि

नामरूपाचा अतिसो । प्रकृतीच कीजे ॥ २७ ॥ (२४०. प्रकृतीचा आश्रय परमात्मा, २८) आणि प्रकृति तंव माझ्या ठायीं । बिंबे[2] येथ आन नाहीं । म्हणोनि आदि मध्य अवसान[3] पाहीं । जगासि मी ॥ २८ ॥ अवतरणः--

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

अन्वयः--धनंजय, मत्तः परतरं अन्यत् किंचित् न अस्ति; सूत्रे मणिगणाः इव इदं सर्वं मयि प्रोतम् ॥ ७ ॥

(२४१. जगाचें आदिमध्यावसान परमात्माच, २९-३२) हें रोहिणीचें[4] जळ । तयाचें पाहातां येइजे मूळ । तैं रश्मि[5] नव्हती केवळ । होय ते भानु ॥ २९ ॥ तयाचिपरी किरीटी । इया प्रकृती जालिये[6] सृष्टी । जे उपसंहरूनि कीजेल ठी । तें मीचि आहें ॥ ३० ॥ ऐसें होयें दिसे न दिसे । हें मजचिमाजीं असे । मियां विश्व धरिजे जैसें । सूत्रें[7] माणि ॥ ३१ ॥ सुवर्णाचे मणी केले । ते सोनियाचे सुतीं वोविले । तैसें म्यां जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरीं[8] ॥ ३२ ॥

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु॥९॥

अन्वयः--कौंतेय, अहं अप्सु रसः, शशिसूर्ययोः प्रभा अस्मि; सर्ववेदेषु प्रणवः, खे शब्दः, नृषु पौरुषम् (अस्मि) ॥ ८ ॥ (अहं) पृथिव्यां च पुण्यः गंधः, विभावसौ च तेजः अस्मि; सर्वभूतेषु जीवनं, तपस्विषु च तपः अस्मि ॥ ९ ॥

(२४२. आत्मस्वरूपाची व्याप्ति, ३३-५३) म्हणोनि उदकीं रसु । कां पवनीं जो स्पर्शु । शशिसूर्यीं जो प्रकाशु । तो मीचि जाण ॥ ३३ ॥ तैसाचि नैसर्गिकु[11] शुध्दु । मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु । गगनीं मी शब्दु । वेदीं प्रणवु[12] ॥ ३४ ॥ नराच्या ठायीं नरत्व[13] । जें अहंभावियें[14] सत्व । तें पौरुष[15] मी हें तत्त्व । बोलिजत असे ॥ ३५ ॥ अग्निऐसें आहाच[17] । तेजीं[18] नामाचें आहे कवच । तें परतें केलिया साच । निजतेज तें मी ॥ ३६ ॥ आणि नानाविध योनी । जन्मोनि भूतें त्रिभुवनीं । वर्तत आहाति जीवनीं[19] । आपुलाल्या ॥३७॥ एकें पवनेंचि पिती । एकें तृणास्तव[20] जिती । एकें अन्नाधारें राहातीं । जळें एकें ॥ ३८ ॥ ऐसें भूतप्रति[22] आनान[23] । जें प्रकृतिवशें दिसे जीवन[24] । तें आघवां ठायीं अभिन्न । मीचि एक ॥ ३९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११

अन्वयः—पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं बीजं विद्धि; (अहं) बुद्धिमतां बुद्धिः अस्मि, अहं तेजस्विनां तेजः (अस्मि) ॥ १० ॥ अहं च बलवतां कामरागविवर्जितं बलं (अस्मि; हे) भरतर्षभ, भूतेषु धर्माविरुद्धः कामः अहं अस्मि ॥ ११ ॥

१ विस्तार. २ भासते. ३ लय. ४ मृगजळ. ५ किरण. ६ उत्पन्न होतें. ७ दोर्‍यानें. ८ अंतर्बाह्य. ९ गोडी. १० वार्‍यांत. ११ स्वाभाविक. १२ ॐकार. १३ मनुष्यपणा. १४ मीपणा.

पैं ओदीचेनि अवसरें । विरूढे[2] गगनाचेनि अंकुरें । जें[3] अंतीं गिळी अक्षरें[4] । प्रणवपीठींचीं[5] ॥ ४० ॥ जंव हा विश्वाकार असे । तंव जें विश्वाचि-सारिखें दिसे । मग महाप्रळयदशे । कांहींच नव्हे[6] ॥४१॥ ऐसें अनादि जें सहज[7] । तें मी गा विश्वबीज[8] । हें हातातळीं तुज । देइजत असे ॥ ४२ ॥ मग उघड करूनि पांडवा । जैं हें आणिखी सांख्याचिया गांवा । तैं ययाचा उपेगु[10] बरवा । देखशील ॥ ४३ ॥ परी हे अप्रासंगिक आलोंप । आतां असतु[12] बोलों संक्षेप । जाण तापियांच्या ठायीं तप । तें रूप माझें ॥ ४४ ॥ बळियांमाजि बळ । तें मी जाण अढळ । बुद्धिमंतीं केवळ । बुद्धि ते मी ॥ ४५ ॥ भूतांच्या ठायीं कामु । तो मी म्हणे आत्मारामु[13] । जेणें अर्थास्तव धर्मु । थोरु होय ॥ ४६ ॥ येऱ्हवीं विकाराचेनि[14] पैसें । करी कीर इंद्रियांचिऐसें । परी धर्मासि वेखौसें । जावों नेदी ॥ ४७ ॥ [16]जो अप्रवृत्तीचा[17] आव्हांटा[18] । सांडूनि विधीचिया निधे वाटा । तेवींचि नियमाचा दिवटा[19] । सवें चाले ॥ ४८ ॥ कामु ऐसिया वोजें[20] प्रवर्ते । म्हणोनि धर्मासि होय पुरतें । मोक्षतीर्थींचे मुकुतें[21] । संसार भोगी ॥ ४९ ॥ जो श्रुतिगौरवाच्यां[22] मांडवीं । कामसृष्टीचा वेलु वाढवी । जंव कर्मफळेंसि पालवी । अपवर्गीं[23] टेंके ॥ ५० ॥ ऐसा नियंतु[24] कां कंदर्पु[25] । जो भूतां यां बीजरूपु । तो मी म्हणे बापु । योगियांचा ॥ ५१ ॥ अवतरणः—हें एकेक किती सांगावें । आतां वस्तुजाताचि आघवें । मजपासूनि जाणावें । विकारलें[26] असे ॥ ५२ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अन्वयः—ये सात्त्विकाः भावाः न एव राजसाः च ये तामसाः (भावाः संति, ते) मत्तः एव इति तान् विद्धि; अहं तु तेषु न (अस्मि), ते मयि (वर्तन्ते) ॥ १२ ॥

जे सात्त्विक हन भाव[27] । कां रजतमादि सर्व । ते मम[28]रूपसंभव । वोळखें तूं ॥ ५३ ॥ (२४३. आत्मसत्तेवर विकार होतात, परंतु विकारांत आत्मा नाहीं; ५४-५९) ते हे जाले तरी माझ्या ठायीं । परी तयांमाजीं मी नाहीं । जैसी स्वप्नींच्या डोहीं । जागृति न बुडे ॥ ५४ ॥ जैसी रसाचीच सुघट[29] । बीजकणिका[30] घनवट[31] । परी तियेस्तवें[32] होय काष्ठ । अंकुरद्वारें ॥ ५५ ॥ मग तया काष्ठाच्या ठायीं । सांग पां बीजपण असे काई । तैसा मी विकारी नाहीं । जरी विकारला दिसें ॥ ५६ ॥ पैं गगनीं उपजे आभाळ । परी तेथ गगन नाहीं केवळ । अथवा आभाळीं होय सलिलें[33] । तेथ अभ्र नाहीं ॥ ५७ ॥ मग त्या उदकाचेनि आवेशें । प्रगटलें तेज

१ उत्पत्तीच्या वेळेस. २ विस्तार पावतें. ३ जें बीज. ४ अ, उ, म् हीं. ५ ॐकाराचीं अक्षरें. ६ कोणासारखें नाहीं. ७ स्वतःसिद्ध. ८ जगाचें कारण. ९ विचाराच्या. १० उपयोग. ११ बोलणें. १२ बाजूला राहूं दे. १३ श्रीकृष्ण. १४ पसारा. १५ विरुद्ध. १६ जो काम. १७ निषेधाची. १८ आडवाट. १९ मशाल. २० रीतीनें. २१ मुक्तता. २२ श्रुतीच्या महत्त्वाच्या.

जें लखलखीत दिसे । तिये विजूमाजीं असे । सलिल कायी ॥ ५८ ॥ सांगें अग्नीस्तव धूम होये । तिये धूमीं काय अग्नि आहे । तसा विकारु हा मी नोहें । जरी विकारला असें ॥ ५९ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् १३

अन्वयः—एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः इदं सर्वं जगत् मोहितं; (यतः) एभ्यः परं अव्ययं मां न अभिजानाति ॥ १३ ॥

(२४४. जीव त्रिगुणात्मक अविद्येनें मोहित होऊन आत्म्याला जाणत नाहींत, ६०-६७) परी उदकीं जाली बाबुळी[2] । ते उदकातें जैसी झांकोळी[3] । कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ६० ॥ हा गां स्वप्न लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें[4] होये । तंव आठवु काय देत आहे । आपणपेयां ॥ ६१ ॥ हें असो डोळ्यांचें । डोळांचि पडळ[5] रचे । तेणें देखणेपण डोळयांचें । न गिळिजे कायी ॥ ६२ ॥ तैसी हे माझीच बिंबली[6] । त्रिगुणात्मक साउली । कीं मजाचि आड ओडवली[7] । जवनिका[8] जैसी ॥ ६३ ॥ म्हणऊनि भूतें मातें नेणती । माझींच परी मी[9] नव्हतीं । जैसीं जळींचीं जळीं न विरती । मुक्ताफळें[10] ॥ ६४ ॥ पैं पृथ्वीयेचा घटु कीजे । सवेंचि पृथ्वीसि मिळे तरी मेळाविजे । येऱ्हवीं तोचि अग्निसंगें सिजे । तरी वेगळा होय ॥ ६५ ॥ तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव । परि मायायोगें जीव- । दशे आले ॥ ६६ ॥ म्हणोनि माझेचि मी नव्हती । माझेचि मज नोळखती । अहंममता[11]भ्रांतीं । विषयांध झाले ॥ ६७ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥१४॥
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५

अन्वयः—एषा दैवी गुणमयी मम माया हि दुरत्यया (अस्ति), ये मां एव प्रपद्यंते, ते एतां मायां तरंति ॥ १४ ॥ मायया अपहृतज्ञानाः आसुरं भावं आश्रिताः दुष्कृतिनः मूढाः नराधमाः मां न प्रपद्यन्ते ॥ १५ ॥

(२४५. मायानदीचें वर्णन व ती जीवांना तरणें शक्य नाहीं; काव्यप्रतिभा, ६८-८१) आतां महदादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया । मी होइजे हें आया[12] । कैसेनि ये ॥६८॥ जिये ब्रह्माचळाचा[13] आंधाडा[14] । पहिलिया संकल्पजळाचा उभडा[15] । सवेंचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ॥ ६९ ॥ जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोघें[16] । चढत काळकळने[17]चेनि वेगें । प्रवृत्ति[18]निवृत्तीचीं तुंगें[19] । तटें[20] सांडी ॥ ७० ॥ जे गुणघनां[21]चेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें । घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ॥ ७१ ॥ जे द्वेषाच्या आवर्तीं[22] दाटत । मत्सराचे वळसे[23] पडत । माजि प्रमादादि[24] तळपते[25] । महामीन[26] ॥ ७२ ॥ जेथ प्रपंचाचीं

१ स्वभाव. २ गोंडाळ. ३ आच्छादिते. ४ अनुभवास येतें, सत्य भासतें. ५ वडस. ६ प्रतिबिंबित झाली. ७ प्राप्त झाली. ८ पडदा. ९ मद्रूप. १० मोत्यें. ११ 'मी' व 'माझें' या भ्रांतीनें.

वळणें। कर्माकर्मांचीं वोभाणें[2]। वरी तैंतीती[3] वोसाणें[4]। सुखदुःखांचीं ॥७३॥ रतीचियेया[5] बेटा। आदळती कामाचिया लाटा। जेथ जीवफेन[6] संघटीं[7]। सैंध[8] दिसे ॥७४॥ अहंकाराचिया चाळिंयां[9]। वरि मैंदत्रयाचिया[10] उकळिया। जेथ विषयोर्मींच्या[11] औंकाळिया[12]। उल्हाळे[13] घेती ॥ ७५ ॥ उदयास्तांचे लोंढे[14] । पाडीत जन्ममरणांचे चोंढे[15] । जेथ पांचें[16]- भौतिक बुडबुडे । होती जाती ॥ ७६ ॥ संम्मोह[17] विभ्रम[18] मासे। गिळिताति धैर्याचीं आमिषें[19]। तेथ देव्हडे[20] भोंवत वेळसे[21]। अज्ञानाचे ॥७७॥ भ्रांतीचेनि खेंडुळें[22]। रेवले[23] आस्थेचेनि गाळें। रजोगुणाचेनि खळाळें[24]। स्वर्ग गाजे ॥७८॥ तमाचे धोरसे[25] वोंड[26]। सत्वाचें स्थिरपण जाड। किंबहुना हे दुवाड[27]। मायानदी ॥७९॥ पैं पुनरावृत्तीचेनि उभडें[28]। झळंबती सत्यलोकींचे हुडे[30]। घायें[31] गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे[32] ॥ ८० ॥ तया पाणियाचेनि वहिलेपणें[33]। अझुनी न धरती वोभाणें[34]। ऐसा मायापूर हा कवणें। तरिजेल गा ॥ ८१ ॥ (२४६. मायानदी तरण्याचे उपाय अपाय होतात, ८२-९२) ऐथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो। तो तो अपावो[35] । होय तें ऐक ॥ ८२ ॥ एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं[36] । रिगाले तयांची शुद्धीचि[37] नाहीं। एक जाणिवेचे[38] डोहीं। गर्वेंचि गिळिले ॥ ८३ ॥ एकीं वेदत्रया[39]चिया सांगडी। घेतल्या अहंभावाचिया[40] धोंडी। ते मदमीनाच्या[41] तोंडीं। सगळेचि गेले ॥ ८४ ॥ एकीं वयसेचें जोंडें बांधलें। मग मन्मथाचिये[43] कासे लागले । ते विषयमगरीं सांडिले। चघळूनियां ॥ ८५ ॥ आतां वार्धक्याच्या तरंगा- । माजि मतिभ्रंशाचा जरंगा[44] । तेणें कवळिजताति[45] पैं गा । चहूंकडे ॥ ८६ ॥ आणि शोकाचा कडा उपडत[46] । क्रोधाच्या आवर्तीं[47] दाटत । आपदा[48]-गिधीं चुंबिजतें । उधवला ठायीं ॥ ८७ ॥ मग दुःखाचेनि बेंरटें बोबले[52] । पाठीं मरणाचिये रेवे[53] रेवले[54] । ऐसे कामाचे कासे लागले । ते गेले वायां ॥ ८८ ॥ एकीं यजनाक्रियेची पेटी। बांधोनि घातली पोटीं । ते स्वर्गसुखाच्या कैंपाटीं । शिरकोनि ठेले ॥ ८९ ॥ एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा। केला कर्मबाह्यांचा[56] भरंवसा। परी ते पाडिले वेळसां। विधिनिषेधांच्या ॥ ९० ॥ जेथ वैराग्याची नाव न रिगे। विवेकाचा तोंगा न लगे। वरि कांहीं तरोंये योगें। तरी विपायें तो ॥ ९१ ॥ ऐसें

१. धरणें. २ पूर. ३ तरंगतात. ४ पुरांत वाहून आलेला कचरा कडेला लागतो तो. ५ विषयसुखाच्या ६ जीवरूपी फेंस. ७ समुदाय. ८ पुष्कळ. ९ ओघ. १० विद्या, धन व सामर्थ्य हे जे तीन मद, त्यांच्या. ११ विषयरूपी तरंगांच्या. १२ लाटा. १३ उसळतात. १४ पूर. १५ धोंडे. १६ शरीर. १७ अत्यंत मोह. १८ भ्रांति. १९ मांसानें. २० मोठे. २१ भोंवरे. २२ गढूळ पाण्यानें. २३ रुतले. २४ खळखळाटानें. २५ प्रवाह. २६ मोठा. २७ कठीण. २८ लोंढ्यानें. २९ वाहून जातात. ३० किल्ले. ३१ घाईनें. ३२ ब्रह्मांडगोलाचे. ३३ प्रवाहानें. ३४ उभें राहणें. ३५ हानि. ३६ बळानें. ३७ थांग. ३८ ज्ञानाच्या. ३९ ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांच्या. ४० मीपणाच्या. ४१ गर्वरूपी माशाच्या. ४२ बळ. ४३ मदनाच्या.

तरी जीवाचियें आंगवेणें[1] । इयें मायानदीचें तरणें । हें कासयासारिखें बोलणें । म्हणावें पां ॥ ९२ ॥ (२४७. अशक्य गोष्टी घडतील तर जीव मायानदी तरतील, ९३-९६) जरी अपथ्यशीला व्याधी । कळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धी । कीं रोगी[2] सांडी सिद्धी । आली सांती ॥ ९३ ॥ जरी चोरां सभा दाटे[3] । अथवा मीना[4] गळ घोटे । ना तरी भेडां[5] उलटे[6] । विवसी[7] जरी ॥ ९४ ॥ पाडस[8] वागुर[9] करांडी । कां मुंगी मेरु वोलांडी । तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव ॥ ९५ ॥ म्हणऊनि गा पंडुसुता । जैसी सकामा[10] न जिणवेचि वनिता[11] । तेवीं मायामय हे सरिता[12] । न तरवे जीवां ॥ ९६ ॥ (२४८. परमात्म्याला शरण आल्यानें जीव मायानदी तरतील, ९७-१०२) येथ एकचि लीलां[13] तरले । जे सर्वभावें मज भजले । तयां ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ॥ ९७ ॥ जयां सद्गुरुतारूं[14] फुडें । जे अनुभवाचे[15] कासे गाढे[16] । जयां आत्मनिवेदनें[17] तरांडें[18] । आकळलें[19] ॥ ९८ ॥ जे अहंभावाचें वोझें[20] सांडूनि । विकल्पाचिया झुळका चुकाउनी । अनुरागाचा निरुता[21] होउनि । पाणीढाळ[22] ॥ ९९ ॥ जया ऐक्याचिया[23] उतारा । बोधाचा जोडला तांरा[24] । मग निवृत्तीचिया पैल तीरा । झेंपावले[25] जे ॥ १०० ॥ ते उपरतीच्या वावीं[26] सेलत[27] । सोहंभावाचेनि थावें पेलत । मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं ॥ १ ॥ येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले । परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवस नाहीं ॥ २ ॥

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

अन्वयः—अर्जुन, (हे) भरतर्षभ, आर्तः, जिज्ञासुः, अर्थार्थी च ज्ञानी (इति) चतुर्विधाः सुकृतिनः जनाः मां भजन्ते ॥ १६ ॥ तेषां नित्ययुक्तः एकभक्तिः ज्ञानी विशिष्यते; अहं हि ज्ञानिनः अत्यर्थं प्रियः (अस्मि) च सः मम प्रियः (अस्ति) ॥ १७ ॥

(२४९. आत्म्याचें ज्ञान नसण्याचें कारण, १०३–१०८) जे बहुतां एकां अवांतरें । अहंकाराचा भूतसंचार । जाहाला म्हणोनि विसर । आत्मबोधाचा ॥ ३ ॥ ते वेळीं नियमाचें वस्त्र नाठवे । पुढील अधोगतीची लाज नेणवे । आणि करितात जें न करावें । वेदु म्हणे ॥ ४ ॥ पाहें पां शरीराचिया गांवा । जयालागीं आले पांडवा । तो कार्यार्थु आघवा । सांडूनियां ॥ ५ ॥ इंद्रियग्रामींचे राजबिदीं । अहंममतेचिया जल्पवादीं । विकारांतरांची मांदी । मेळवूनियां ॥ ६ ॥ दुःखशोकांच्या घाईं । मारिलियाची सेचि[10] नाहीं । हें सांगावया कारण काई । जे ग्रासिले

१ आंगबळानें. २ विषयासक्त. ३ भरेल. ४ पाशाला. ५ भितऱ्याला (पाहून). ६ भिऊन मागें फिरेल. ७ पिशाच. ८ हरणाचें पोर. ९ जाळें. १० विषयी पुरुषास. ११ स्त्री. १२ नदी. १३ सहज. १४ नावाडी, तारणारा. १५ ब्रह्माच्या. १६ बळकट. १७ आत्मा ईश्वरास समर्पण करणें. १८ तारूं. १९ सांपडलें. २० बायकामुलांवरील प्रेम. २१ चुकवून. २२ पाण्याची धार. २३ जीवब्रह्माचें ऐक्य. २४ सांगड. २५ जाऊन पोहोंचले. २६ हातांनीं. २७ तरंगतात.

माया ॥ ७ ॥ म्हणोनि ते मातें चुकले । एक चतुर्विध मज भजले । जिहीं आत्महित केलें । वाढतें गा ॥८॥ (२५०. भक्त चार प्रकारचे, त्यांत आवडत्या भक्तांचें वर्णन, १०९-११८) तो पहिला आर्तु म्हाणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे । तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ॥ ९ ॥ तेथ आर्त तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे । तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ॥ ११० ॥ मग चौथियाच्या ठायीं । कांहींचि करणें नाहीं । म्हणोनि भक्तु एकु पाहीं । ज्ञानिया जो ॥११॥ जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाभेदांचें कडवसें । मग मीचि जाहाला समरसें । आणि भक्तुही तेवींचि ॥ १२ ॥ परि आणिकांचिये दिठी नावेक । जैसा स्फटिकुचि आभासे उदक । तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगतां तो ॥१३॥ जैसा वारा कां गगनीं विरे । मग वारेपण वेगळें नुरे । तेविं भक्त हे पैजें न सरे । जरी ऐक्या आला ॥ १४ ॥ जरी पवन हालवूनि पाहिजे । तरी गगनावेगळा देखिजे । येऱ्हवीं गगन तों सहजें । असे जैसें ॥ १५ ॥ तैसें शरीरें हन कर्में । तो भक्त ऐसा गमे । परी आंतरप्रतीतिधर्में । मीचि जाहला ॥ १६ ॥ आणि ज्ञानाचेनि उजिडलेपणें । मी आत्मा ऐसें तो जाणे । म्हणऊनि मीही तैसेंचि म्हणें । उचंबळलासांता ॥ १७ ॥ हां गा जीवापैलीकौडिली खुणे । जो पावोनि वावरों जाणे । तो देहाचेनि वेगळेपणें । काय वेगळा होय ॥ १८ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—एते सर्वे एव उदाराः (सन्तिः, परंतु) ज्ञानी तु (मम) आत्मा एव (अस्ति इति) मे मतं हि; युक्तात्मा सः अनुत्तमां गतिं मां एवं आस्थितः (अस्ति) ॥१८॥

(२५१. ज्ञानी भक्तावर देव प्रेम करितात, ११९-१२६) म्हणोनि आपुलाल्या हिताचेनि लोभें । मज आवडे तोही भक्त झोंबे । परी मीचि करी वालभें । ऐसा ज्ञानिया एक ॥ १९ ॥ पाहें पां दुभतेयाचिया आशा । जग धेनूसि करीतसे फांसा । परि दोरेंवीण कैसा । वत्साचा बळी ॥ २० ॥ कां जे तनुमनप्राणें । तें आणिक कांहींचि नेणे । देखे तयातें म्हणें । हे माय माझी ॥ २१ ॥ तें येणें मानें अनन्यगती । म्हणूनि धेनूही तैसीचि प्रीती । तयालागीं लक्ष्मीपती । बोलिले साचें ॥ २२ ॥ हें असो मग म्हणितलें । जे कां तुज सांगितलें । तेही भक्त भले । पढियंते आम्हां ॥२३॥ परि जाणोनियां मातें । जे पाहीं विसरले मागौतें । जैसें सागरा येऊनि सरितें । मुरडावें ठेलें ॥ २४ ॥ तैसी अंतःकरणकुहरीं जन्मली । जयाची प्रतीतिगंगा मज मीनली । तो मी हे काय बोली । फार करूं ॥ २५ ॥ येऱ्हवीं ज्ञानिया जो म्हणिजे । तो चैतन्यचि केवळ माझें । हें न म्हणावें परि काय

१ चौथेपण. २ पीडित. ३ ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारा. ४ धनादिकांची इच्छा करणारा. ५ मिषानें. ६ तिसऱ्यानें, अर्थार्थी यानें. ७ द्रव्यप्राप्ति. ८ अंधार. ९ ऐक्यानें. १० बाणा. ११ वारा.

कीजे । न बोलणें बोलों ॥ २६ ॥

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

अन्वयः—ज्ञानवान् बहूनां जन्मनां अंते ' सर्वं वासुदेवः ' इति मां प्रपद्यते; सः महात्मा सुदुर्लभः (अस्ति) ॥१९॥

(२५२. ज्ञानी भक्त जगांत दुर्लभ आहे, १२७–१३७) जे तो विषयांची दाट झाडी- । माजि कामक्रोधांचीं सांकडीं[1] । चुकावूनि आला पाडीं । सद्वासनेचिया ॥ २७ ॥ मग सांधुसंगें सुभटा । उजू सत्कर्माचिया वाटा । अप्रवृत्तींचा[2] आव्हांटा[3] । डावलूनि ॥ २८ ॥ आणि जन्मशतांचा वाहतवणा[4] । तेविंचि आस्थेचिया न लेचि वाहणा । तेथ फळहेतूचा उगाणा[5] । कवणु चाळी ॥ २९ ॥ ऐसा शरीर-संयोगाचिये राती- । माजि धांवतां सडिया[6] आयती । तंव कर्मक्षयाची पाहाती[7] । पाहांट[8] जाली ॥ १३० ॥ तैसीच गुरुकृपा उखा[9] उजळली । ज्ञानाची वोतपली[10] पडली । तेथ साम्याची ऋद्धि[11] उघडली । तयाचिये दिठी ॥ ३१ ॥ ते वेळीं जयाकडे वास[12] पाहे । तेउता मीचि तया एकु आहे । अथवा निवांत जरी राहे । तऱ्ही मीचि तया ॥ ३२ ॥ हें असो आणिक कांहीं । तया सर्वत्र मीवांचूनि नाहीं । जैसें सबाह्य जळ डोहीं । बुडालिया घटा ॥ ३३ ॥ तैसा तो मजभीतरीं । मी तया आंतुबाहेरी । हें सांगिजेल बोलवरी[13] । तैसें नव्हे ॥ ३४ ॥ म्हणोनि असो हें इया-परी । तो देखे ज्ञानाची वखारी[14] । तेणें संचरेलेनि[15] करी । आपु विश्व ॥ ३५ ॥ हें समस्तही श्रीवासुदेव । ऐसा प्रतीतिरसाचा[16] वोतला भाव । म्हणोनि भक्तांमाजीं रावो[17] । आणि ज्ञानिया तोचि ॥ ३६ ॥ जयाचिये प्रतीतीच्या वाखारां । पैवाडु[18] होय चराचरा । तो महात्मा धनुर्धरा । दुर्लभ आथी ॥ ३७ ॥ (२५३. ज्ञानी भक्ताशिवाय इतर भक्तांचीं भजनें भोगासाठीं असतात. १३८–१४२) अवतरणः— येर बहुत जोडती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं । जे आशातिमिरें दृष्टि । विषयांध जाले ॥ ३८ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया२०

अन्वयः—तैः तैः कामैः हृतज्ञानाः स्वया प्रकृत्या नियताः (अज्ञानिनः) तं तं नियमं आस्थाय अन्यदेवताः प्रपद्यंते. ॥ २० ॥

आणि फळाचिया हांवा[20] । हृदयीं कामा जाला रिगावा । कीं तयाचिये घेसणीं[21] दिवा । ज्ञानाचा गेला ॥ ३९ ॥ ऐसे उभयेंतां[22] आंधारीं पडले । म्हणोनि पासींचि[23] मातें चुकले । मग सर्वभावें अनुसरले[24] । देवतांतरां ॥ १४० ॥ आधींच प्रकृतीचे पाइक । वरी भोगालागीं तंव रंकें[25] । मग तेणें लोलुपत्वें[26] कौतुक । कैसेनि

१ संकटें. २ दुराचरणाचा. ३ आडमार्ग. ४ वाटसरू. ५ हिशेब. ६ उपाधिरहित. ७ उजेडानें. ८ ज्ञानोदयाची वेळ ९ उषःकाल. १० कोंवळें ऊन. ११ ऐश्वर्य. १२ वाट, मार्ग. १३ बोलणें, शब्दांना. १४ वखार. १५ संचार करितो. १६ स्वानुभवाचा. १७ श्रेष्ठ. १८ महत्त्व; विस्तार.

भजती ॥ ४१ ॥ कैवणी तिया नियमबुद्धि । कैसिया हन उपचारसमृद्धि । कां अर्पण यथाविधि । विहित करणें ॥ ४२ ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—यः यः भक्तः यां यां तनुं श्रद्धया अर्चितुं इच्छति, तां एव तस्य तस्य श्रद्धां अहं अचलां विदधामि ॥२१॥

(२५४. अन्य देवांची भक्ति करणाऱ्या भक्तांना फळ देणारा मीच आहें, १४३–१४६) पैं जो जिये[२] देवतांतरीं । भजावयाची चाड करी । तयाची ते चाड पुरी । पुरविता मी ॥ ४३ ॥ देवो देवी मीचि पाहीं । हाही निश्चय त्यासि नाहीं । भाव ते ते ठायीं । वेगळाला धरी ॥ ४४ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥

अन्वयः—सः तया श्रद्धया युक्तः तस्य आराधनं ईहते च ततः मया एव विहितान् तान् कामान् लभते हि ॥ २२ ॥

मग तिया श्रद्धायुक्त । तेथींचें आराधन जें उचित । तें सिद्धीवरी समस्त । वर्तों लागे ॥ ४५ ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फल तेणें पाविजे । परी तेंही सकळ निपजे । मजचिस्तव ॥ ४६ ॥

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥२३

अन्वयः—अल्पमेधसां तेषां तत् फलं तु अन्तवत् भवति; देवयजः देवान् यान्ति, मद्भक्ताः अपि मां यान्ति ॥ २३ ॥

(२५५. अन्य देवतांना भजणारे भक्त त्या देवत्वाला प्राप्त होतात व त्यांनी दिलेलें फल अशाश्वत असतें, १४७–१४९) परी ते भक्त मातें नेणती । जे कल्पने-बाहेरी न निघती । म्हणोनि कल्पित फळा पावती । अंतवंत ॥ ४७ ॥ किंब-हुना ऐसें भजन । तें संसाराचेंचि साधन । येर फळभोग तो स्वप्न । नावभरी दिसे ॥ ४८ ॥ हें असो परौतें । मग हो कां आवडतें । परि यैजी जो देवतांतें । तो देवत्वासीचि ये ॥ ४९ ॥ (२५६. आत्म्याला शरण जाणारे आत्मत्वाला प्राप्त होतात. १५०) येर तनुमनप्राणीं । जे अनुसरले माझेयाचि वाहणीं । ते देहाच्या निर्वाणीं । मीचि होती ॥ १५० ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः । परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

अन्वयः—मम परं अव्ययं अनुत्तमं भावं अजानन्तः अबुद्धयः अव्यक्तं मां व्यक्तिं आपन्नं मन्यन्ते ॥ २४ ॥

(२५७. फलेच्छा करणारा आत्मस्वरूपाला प्राप्त होत नाहीं, १५१–१५८) परी तैसें न करिती प्राणिये । वायां आपल्या हितीं वोणिये । जे पोहताती पाणिये । तळहातींचेनि ॥ ५१ ॥ नानीं अमृताच्या सागरीं बुडिजे । मग तोंडा

कां वज्रमिठी पाडिजे । आणि मनीं तरी आठविजे । थिल्लरोदकातें ॥ ५२ ॥ हें ऐसें कैसया करावें । जें अमृतींही रिगोनि मरावें । तें सुखें अमृत होऊनि कां नसावें । अमृतामाजीं ॥ ५३ ॥ तैसा फळहेतूचा पांजरा । सांडूनियां धनुर्धरा । कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा । गोसाविया नोहावें ॥ ५४ ॥ जेथ उंचावलेनि पेवाडें । सुखाचा पैसारा जोडे । आपुलेनि सुरवाडें । उडों ये ऐसा ॥ ५५ ॥ तया निरुपमा माप कां सुवावें । मज अव्यक्ता व्यक्त कां मानावें । सिद्ध असता कां निर्मावें । सौधनवरी ॥ ५६ ॥ परि हा बोल आघवा । जरी विचारिजेतसे पांडवा । तरी विशेषें या जीवां । न चोजवे[१७]गा ॥ ५७ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्

अन्वयः—योगमायासमावृतः अहं सर्वस्य प्रकाशः न (अस्मि); अयं मूढः लोकः अजं अव्ययं मां न अभिजानाति ॥ २५ ॥

कां जे योगमायापडळें । हे जाले आहाती आंधळे । म्हणोनि प्रकाशाचेनि देहबळें । न देखती मातें ॥५८॥ (२५८ .ईश्वरच सर्वत्र भरला आहे, १५९-१६४) येऱ्हवीं मी नसे ऐसें । काय वस्तुजात असे । पाहें पां लवण जळरसें- । रहित आहे ॥ ५९ ॥ पवन कवणातें न शिवेचि । आकाश[१८] कें न संमायेचि । हें असो एक मीचि । विश्वीं आहे ॥ १६० ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६

अन्वयः—अर्जुन, अहं समतीतानि च वर्तमानानि च भविष्याणि भूतानि वेद; कश्चन मां तु न वेद ॥ २६ ॥

येथें भूतें जियें अतीतलीं । तियें मीचि होऊनि ठेलीं[२१] । आणि वर्तत आहाति जेतुलीं । तींहीं मीचि ॥ ६१ ॥ कां भविष्यमाणें जियें हीं । तींही मज- वेगळीं नाहीं । हा बोलचि येऱ्हवीं कांहीं । होय ना जाय ॥ ६२ ॥ दोराचिया सापासी । डोंबा बडिया नागव्हाळ ऐसी । संख्या न करवे कोण्हासी । तेवीं भूतांसि मिथ्यत्वें ॥ ६३ ॥ ऐसा मी पंडुसुता । अनुस्यूत सदा असतां । या संसार जो भूतां । तो आनें बोलें ॥ ६४ ॥ (२५९. जीवाच्या संसारप्राप्तीचें कारण, १६५–१७१)

अवतरणः—तरि तेचि आतां थोडीसी । गोठी सांगिजेल परियेसीं । जेथ अहंकार- तनूंसी । वैलभ पडिलें ॥ ६५ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

अन्वयः—(हे) परंतप भारत, सर्वभूतानि इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्गे संमोहं यान्ति २७

तेथ इच्छा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचिया तारुण्या आली । तेथ द्वेषेंसीं मांडिली । वराडिकें ॥ ६६ ॥ तया दोघांस्तवें जन्मला । ऐसा द्वंद्वमोह

---

१ घट्ट. २ डबक्यांत सांचलेल्या पाण्याला. ३ कां. ४ अमर. ५ पिंजरा, शरीर. ६ सर्वव्यासीच्या. ७ चिदाकाशास. ८ धनी. ९ माहात्म्यानें. १० फैलावा. ११ इच्छेप्रमाणें. १२ मापाच्या पलीकडच्याला. १३ घालावें. १४ शिणावें. १५ सिद्धीपर्यंत; १६ विचार करितां. १७ आवडत नाहीं.

जाला । मग तो आजेयानें वाढविला । अहंकारें ॥ ६७ ॥ तो धृ[1]तीसि सदां प्रति-कूळ । नियमा[2]ही ना[3]वेसूळ । आं[4]शारसें दोंदिलु[5] । जाला सांता ॥ ६८ ॥ असंतुष्टी-चिया मदिरा । मत्त होवोनि धनुर्धरा । विषयाचे वोव[6]रां । विकृ[7]तीविणें असे ॥६९॥ तेणें भा[8]वशुध्दीचिया वाटे । वि[9]खुरले विकं[10]ल्पाचे कांटे । मग चिरिले अव्हांटे । अप्र[11]वृत्तीचे ॥ १७० ॥ तेणें भूतें भांबा[12]वेलीं । म्हणोनि संसाराचिया आडवां[13]माजि पडिलीं । मग महादुःखाच्या घेतलीं[14] । दांडे [15]वैरी ॥ ७१ ॥

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥२८

अन्वयः—येषां पुण्यकर्मणां जनानां तु पापं अंतगतं (अस्ति), ते दृढव्रताः (जनाः) द्वंद्वमोहानिर्मुक्ताः (संतः) मां भजंते ॥ २८ ॥

(२६०. पुण्यमार्गाचे आचरणानें आत्मस्वरूपाला येतात, १७२–१७४) ऐसे विकल्पाचे वां[16]याणे । कांटे देखोनि स[17]णाणे । जे मतिभ्रमाचें पा[18]सावणें । घेतीचिनी[19] ॥ ७२ ॥ उजू एकनिष्ठेच्या पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भों[20]लीं । महापात-कांची सांडिली । अ[21]टवी जिहीं ॥ ७३ ॥ मग पुण्याचे धां[22]वा घेतले । आणि माझी जवळीक पावले । किंबहुना ते चुकले । वा[23]टवधेयां ॥ ७४ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

अन्वयः—ये मां आश्रित्य जरामरणमोक्षाय यतंति, ते तत् ब्रह्म, कृत्स्नं अध्यात्मं च अखिलं कर्म विदुः ॥ २९ ॥

(२६१. परमात्म्याचा आश्रय करणारांनींच अध्यात्म व ब्रह्म जाणलें आणि त्यांनींच सर्व केलें, १७५-१८४) येऱ्हवीं तरी पार्था । जन्ममरणाची निमे[24] कथा । ऐसिया प्रयत्नातें आस्था । वियें[25] जयाची ॥ ७५ ॥ तया तो प्रयत्नचि एके वेळे । मग समग्र परब्रह्में फळे । जया पिकलेला रसु गळे । पूर्णतेचा ॥ ७६ ॥ ते वेळीं कृतकृत्यता जग भरे । तेथ अ[26]ध्यात्माचें नवलप[27]णें पुरे । कर्माचें काम सरे । विरमे[28] मन ॥ ७७ ॥ ऐसा अध्यात्मलाभ तया । होय गा धनंजया । भांडवल जया । उ[29]धर्मीं मी ॥ ७८ ॥ तयातें साम्यां[30]चिये वां[31]ढी । ऐक्याची सां[32]दे कुं[33]ळ-वाडी । तेथ भेदाचिया दु[34]बळवाडी । नेणिजे तया ॥ ७९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

अन्वयः—ये साधिभूताधिदैवं च साधियज्ञं मां विदुः, ते युक्तचेतसः प्रयाणकाले अपि च मां विदुः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जिहीं साधिभू[35]तों मातें । प्र[36]तीतीचेनि हातें । धरूनि अ[37]धिदैवातें । शिवतले गा ॥ १८० ॥ जया जा[38]णिवेचेनि वेगें । मी अधियज्ञु[39] दृष्टी रिगे । ते तनूचेनि

वियोगें । विन्हये[1] नव्हती ॥ ८१ ॥ येऱ्हवीं आयुष्याचें सूत्र विघडतां । भूतांचीं उमटे खडाडतां[2] । काय न मरतयाहि चित्ता । युगांत[3] नोहे ॥ ८२ ॥ परी नेणों कैसें पैं गा । जे जडोनि गेले माझिया आंगा । ते प्रयाणींचिया लगबगा । न सांडितीच मातें ८३ ॥ येऱ्हवीं तरी जाण । ऐसे जे निपुण । तेचि अंतःकरण-। युक्त योगी ॥ ८४ ॥ तंव इये शब्दकुपिकेतळीं[4] । नोंडवेचि[5] अवधानाची अंजुळी । जे नावेक अर्जुन तये वेळीं । मागांचि होता ॥ ८५ ॥ (२६२.*आठव्या अध्यायाचें अवतरण, १८५-२५०) जेथ तद्ब्रह्मवाक्यफळें[6] । जियें नानार्थरसें रसाळें । बहकतें[7] आहाति परिमळें । भावाचेनि[8] ॥ ८६ ॥ सहज कृपामंदानिळें[9] । श्रीकृष्णद्रुमाचीं[10] वचनफळें । अर्जुनश्रवणाचिये खोळे[11] । अवचित पडिलीं ॥ ८७ ॥ तियें प्रमेयांचीं[12] हो कां वळलीं । कीं ब्रह्मरसाच्या सागरीं चुबुकळिलीं । मग तैसींच का घोळिलीं । परमानंदें ॥ ८८ ॥ तेणें बरवेपणें निर्मळें । अर्जुना उन्मेषांचे[13] डोहाळे । घेताति गळाळे[14] । विस्मयामृताचे ॥ ८९ ॥ तिया सुखसंपत्ति जोडलिया । मग स्वर्गा वैंये वांकुलिया[15] । हृदयाच्या जीवीं गुतकुलिया[16] । होत आहाती ॥ १९० ॥ ऐसें वेंचिलीचि[17] बरवा । सुख जावों लागलें फांवा[18] । तंव रसस्वादाचिया हांवें[19] । लाहो[20] केला ॥ ९१ ॥ झडकरी अनुमानाचेनि करतळें । घेऊनि तिथें वाक्यफळें । प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहे ॥ ९२ ॥ तंव विचाराचिया रसना न दाटती । वरी हेतूच्या दशनीं[21] न फुटती । ऐसें जाणोनि सुभद्रापती । चुंबीचिना ॥ ९३ ॥ मग चमत्कारला म्हणे । इथें जळींचीं मीं[22] तारांगणें । कैसा झकविलों[23] असलागपणें[24] । अक्षरांचेनि ॥ ९४ ॥ इयें पदें नव्हती फुंडिया[25] । गगनाचिया घडिया । येथ आमुची मति बुडालिया । थांव[26] न निघे ॥ ९५ ॥ वांचूनि जाणावयाचि कें[27] गोठी । ऐसें जीवीं कल्पूनि किरीटी । तिया पुनरपि केली दृष्टि । यादवेंद्रा ॥ ९६ ॥ मग विनविलें सुभटें । हां हो जी ये ऐकवाटे । सातही पदें अनुच्छिटें । नवलें आहाती ॥ ९७ ॥ येरव्हीं अवधानाचेनि वांझिलेपणें[30] । नाना प्रमेयांचे उगाणे[31] । काय श्रवणाचेनि आंगवणें[32] । बोलों लाहाती[33] ॥ ९८ ॥ परि तैसें हें नोहेचि देवा । देखिला अक्षरांचा मेळावा । आणि विस्मयाचिया जीवा । विस्मयो जाला ॥ ९९ ॥ कानाचेनि गवाक्षद्वारें[34] । बोलाचे रेशिम[35] अभ्यंतरें । पाहेंना[36] तंव चमत्कारें । अवधान ठाकलें ॥ २०० ॥ तेविंचि अर्थाची चाड मज आहे । ते सांगतांही वेळ न साहे । म्हणूनि निरुपण लवलाहें[37] । कीजो देवा ॥ १ ॥ असा

---

१ दुःखी. २ क्षोभ. ३ प्रळयकाळ. ४ शब्दरूप कुपीच्या खालीं. ५ प्राप्त झाली नाहीं. ६ ब्रह्मप्रतिपादक. ७ पसरले. ८ इच्छेच्या. ९ मंद. १० श्रीकृष्णरूप वृक्षाचीं. ११ ओच्यांत. १२ वेदांतसिद्धांताचीं. १३ ज्ञानाचे. १४ घोंट. १५ दाखवी. १६ गुदगुल्या. १७ वरकांतीं. १८ विस्ताराप्रत. १९ इच्छेस. २० प्रारंभ. २१ दातांनीं. २२ अहो. २३ फसलों. २४ सुंदरपणानें. २५ खऱ्या.

मागील पडताळा घेउनी । पुढां अभिप्राय दृष्टि सूनी । तेविंचि माजी शिरउनी । ऑर्ती[2] आपुली ॥ २ ॥ कैसी पुसती पाहे पां जाणिव[3] । भिडेंचि तरी लंघों नेदी शिंव[4] । येऱ्हवीं श्रीकृष्णहृदयासि खेंवें । देवों सरला ॥ ३ ॥ अहो श्रीगुरूतें जें पुसावें । तैं येणें मानें सावध व्हावें । हें एकाचि जाणे आघवें । सव्यसाची ॥ ४ ॥ आतां तयाचें तें प्रश्न करणें । वरी सर्वज्ञ श्रीहरीचें बोलणें । हें संजयो आंवडलेपणें । सांगेल कैसें ॥ ५ ॥ (२६३. मराठी भाषेनें दिलेल्या उत्तराची थोरवी, २०६-२१०) तिये अवधान द्यावें गोठी । बोलिजेल नीट मऱ्हाठी । जैसी कानाचे आधीं दिठी । उपयोगा जाये ॥ ६ ॥ बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा । अक्षरांचिया भांबां । इंद्रियें जिती ॥ ७ ॥ पहा पां मालतीचे कळे । घ्राणासि कीर वाटले परिमळें । परि वराचिया बैरवा काई डोळे । सुखिये नव्हती ॥ ८ ॥ तैसें देशियेचियां हेंवावा[12] । इंद्रियें करिती राणिवां[13] । मग प्रमेयाचियां गांवा । लेसों जाइजे ॥ ९ ॥ ऐसेनि नागरपणें[16] । बोल निमे[17] तें बोलणें । ऐका ज्ञानदेव म्हणे । निवृत्तीचा ॥ २१० ॥

इति श्रीज्ञानेश्वरविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्लोक ३०, ओंव्या २१०.

---

१ ठेवून. २ इच्छा. ३ ज्ञान. ४ मर्यादेची. ५ आलिंगन. ६ प्रेमानें. ७ सार. ८ शोभा. ९ नाकाला. १० सुरेखपणा. ११ देशी भाषेच्या. १२ शोभेनें. १३ राज्य. १४ सिद्धांताच्या. १५ त्वरित. १६ सुंदरपणें. १७ बोल बंद करणारें.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय आठवा

अर्जुन उवाचः—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१

अन्वयः—पुरुषोत्तम ! तत् ब्रह्म किं ? अध्यात्मं किं ? (च) कर्म किम् ? अधिभूतं किं प्रोक्तं ? अधिदैवं च किम् उच्यते ? ॥ १ ॥

(२६४. अर्जुनाचे ब्रह्म, अध्याम, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ व अंतकाळीं स्मरण यांविषयीं सात प्रश्न, १–५) मग अर्जुनें म्हणितलें । हां हो जी अवधारिलें । जें म्यां पुसिलें । तें निरूपिजे ॥ १ ॥ सांगा कवण तें ब्रह्म । कासया नाम कर्म । अथवा अध्यात्म । काय म्हणिपे ॥ २ ॥ अधिभूत तें कैसें । एथ अधिदैवत तें कवण असे । हें उघड मी परियेसें । ऐसें बोला ॥ ३ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२

अन्वयः—मधुसूदन, अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः कः (च) कथं (अस्ति) ? च प्रयाणकाले नियतात्मभिः त्वं कथं ज्ञेयः असि ? ॥ २ ॥

देवा अधियज्ञ तो काई । कवण पां इये देहीं । हें अनुमानासि कांहीं । दिठी न भरे ॥ ४ ॥ आणि नियता अंतःकरणीं । तूं जाणिजसी[१] देहप्रयाणीं[२] । तें कैसेनि हें शार्ङ्गपाणी । परिसवा मातें ॥५॥ (२६५. अर्जुनाचें भाग्यवर्णन, काव्यप्रतिभा, ६–१४) अवतरणः—देखा धवळारीं[३] चिंतामणीचा । जरी पहुडला होय दैवाचा । तरी वोसणतांहीं[४] बोल तयाचा । सोपें[५] न वचे ॥ ६ ॥ तैसें अर्जुनाचिया बोलासवें । आलें तेंचि म्हणितलें देवें । परियेसें गा बरवें । जें पुसिलें तुवां ॥ ७ ॥ किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मांदोडा[७] । म्हणोनि मनोरथसिद्धीचिया चाडा । तो नवल नोहे ॥ ८ ॥ श्रीकृष्ण कोपोनि ज्यासि मारी । तो पावे परब्रह्मसाक्षात्कारीं । मा कृपेनें उपदेशु करी । तो कैसापरी न पवेल ॥ ९ ॥ जैं कृष्णाचि होइजे आपण । तैं कृष्ण होय आपुलें अंतःकरण । मग संकल्पाचें आंगण । वोळंगती[९] सिद्धि ॥ १० ॥ परि ऐसें जें प्रेम । तें अर्जुनीचि आथी निःसीम । म्हणऊनि तयाचे काम । सदा सफळ । ॥ ११ ॥ या कारणें श्रीअनंतें । तें मनोगत तयाचें पुसतें । होईल जाणूनि आइतें । वोगरूनि[१०] ठेविलें ॥ १२ ॥ जें अपत्य थानौनि निगे[११] । तयाची भूक तें

१ स्वाधीन. २ ओळखतां येशील. ३ अंतकाळीं. ४ मंदिरांत. ५ बरळला तरी. ६ व्यर्थ. ७ संदप. ८ मग. ९ आलिंगितात; राबतात. १० वाढून. ११ दूर होतें.

मातेसीचि लागे । येऱ्हवीं तें शब्दें काय सांगे । मग स्तन्य[1] दे येरी ॥ १३ ॥ म्हणवोनि कृपाळुवा गुरूचिया ठायीं । हें नवल नोहे कांहीं । परि तें असो आइका काई । भगवानुवाचः– जे देव बोलते जाहले ॥ १४ ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

अन्वयः—अक्षरं परमं ब्रह्म उच्यते; स्वभावः अध्यात्मं उच्यते; भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः (अस्ति) ॥ ३ ॥

(२६६. ब्रह्मप्रश्नाचें उत्तर, १५–१७) मग म्हणितलें सर्वेश्वरें । जें आकारीं इये खोंकरें[2] । कोंदलें[3] असत न[4] खिरे । कवणे काळीं ॥ १५ ॥ येऱ्हवीं सपूरपर्ण[5] तयाचें पहावें । तरि शून्याचि नव्हे स्वभावें । वरि गगनाचेनि पालवें[6] । गाळूनि घेतलें ॥१६॥ जें ऐसेंही परि विरुळें[7] । इये विज्ञानाचिये खोळें[9] । हालवलेंही न गळे । तें परब्रह्म ॥ १७ ॥ (२६७. अध्यात्माचें उत्तर, १८–१९) आणि आकाराचेनि जालेपणें । जन्मधर्मातें नेणे । आकारलोपीं निमणें[10] । नाहीं कहीं ॥ १८ ॥ ऐशिया आपुलियाची सहज स्थिति । जया ब्रह्माची नित्यता[11] असती[12] । तया नाम सुभद्रापती । अध्यात्म[13] गा ॥ १९ ॥ (२६८. कर्म म्हणजे काय, या प्रश्नाचें उत्तर, २०–२९) मग गगनीं जेविं निर्मळें । नेणों कैचीं एक वेळे । उठती घनपटळें[14] । नानावर्णें ॥ २० ॥ तैसें अमूर्तीं[15] तिये विशुद्धें । महदादि[16] भूतभेदें । ब्रह्मांडाचे[17] बांधे । होंचि लागती ॥ २१ ॥ पैं निर्विकल्पाचिये[18] बरडी[19] । फुटे आदिसंकल्पाची[20] विरूढी[21] । आणि[22] ते सवेंचि मोडोनि ये ढोंढी । ब्रह्मगोळकांच्या[23] ॥ २२ ॥ तया एकैकाचे भीतरीं[24] पाहिजे । तंव बीजाचाचि भरिलौ[25] देखिजे । माजि होतिया जातिया नेणिजे । लेख जीवां ॥ २३ ॥ मग तया ब्रह्मगोळकांचे अंशांश । प्रसवती आदिसंकल्प असमास[26] । हें असो ऐसी बहुवस । सृष्टी वाढे ॥ २४ ॥ परि दुजेनविण एकला । परब्रह्मचि संचला । अनेकत्वाचा आला । पूर जैसा ॥ २५ ॥ तैसें समविषमत्व नेणों कैचें । वायांचि चराचर[27] रचे । पाहातां प्रसवतिया योनीचे । लक्ष दिसती ॥ २६ ॥ येरी[28] जीवभावाचिये पैलविये[29] । कांहीं मर्यादा करूं नये । पाहिजे कवण हें आघवें विये । तंव मूळ तें शून्य[30] ॥२७॥ म्हणूनि कर्ता मुद्दल न दिसे । आणि सेखीं[31] कारणही कांहीं नसे । माजि कार्यचि आपैसें । वाढोंचि लागे ॥ २८ ॥ ऐसा करितेनवीण गोचरु[32] । अव्यक्तीं हा आकारु । निपजे जो व्यापारु । तया नाम कर्म ॥ २९ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

१ स्तनपान. २ फुटक्या. ३ दाट भरलेलें. ४ नाश पावत नाहीं. ५ सूक्ष्मपणा. ६ फैलानें. ७ पातळ. ८ व्यावहारिक ज्ञानाच्या. ९ मोटेंतून (शरिरांतून). १० मरणें; लीन होणें.

अन्वयः—(हे) देहभृतां वर, यः क्षरः भावः तत् अधिभूतं, पुरुषः अधिदैवतं, च अत्र देहे अधियज्ञः अहं एव (अस्मि) ॥ ४ ॥

(२६९. अधिभूताचें उत्तर, ३०—३२) आता अधिभूत जें म्हणिपे । तेंहि सांगों संक्षेपें । तरी होय[1] आणि हारपे[2] । अभ्र जैसें ॥ ३० ॥ तैसें असतेपण आहाच । नाहीं होइजे हें साच । जयातें रूपा आणिती पांचपांच[3] । मिळोनियां ॥ ३१ ॥ भूतांतें अधिकरूनि[4] असे । आणि भूतसंयोगें तरि दिसे । जे वियोगावेळे भ्रंशे । नामरूपादिक ॥ ३२ ॥ (२७०. अधिदैवताचें उत्तर, ३३—३६) तयातें अधिभूत म्हणिजे । मग अधिदैवत पुरुष[5] जाणिजे । जेणें प्रकृतीचें भोगिजे । उपार्जिलें[6] ॥ ३३ ॥ जो चेतनेचा[7] चक्षु[8] । जो इंद्रियदेशींचा अध्यक्षु । जो देहास्तमानीं वृक्षु । संकल्पविहंगमाचा[9] ॥ ३४ जो परमात्माचि परि दुसरा । जे अहंकारनिद्रा निदसुरा[10] । म्हणोनि स्वप्नाचिया वोरबारा[11] । संतोषे शिणे ॥ ३५ ॥ जीव येणें नांवें । जयातें आळविजे[12] स्वभावें । तें अधिदैवत जाणावें । पंचायतनींचें[13] ॥ ३६ ॥ (२७१ अधियज्ञाचें उत्तर, ३७—४५) आतां इयेचि शरीरग्रामीं । जो शरीरभावातें[14] उपशमी[15] । तो अधियज्ञु एथ गा मी । पंडुकुमरा ॥ ३७ ॥ येर अधिदैवाधिभूत । तेंहि मीचि कीर समस्त । परि पंधरें[16] किडाळा[17] मिळत । तें काय सांके[18] नोहे ॥ ३८ ॥ तरि तें पंधरेपण न मैळे । आणि किडाळाचियाही अंशा न मिळे । परि जंव असे तयाचेनि मेळें । तंव सांकेचि म्हणिजे ॥ ३९ ॥ तैसें अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पालवें । झांकलें तंव मानावें । वेगळें ऐसें ॥ ४० ॥ तेचि अविद्येची जवनिक[19] फिटे । आणि भेदभावाची अवधी[20] तुटे । मग म्हणों एक होऊनि जरी अटे । तरी काय दोनी होतीं ॥ ४१ ॥ पैं केशांचा गुंडाळा । वरि ठेविली स्फटिकशिळा । ते वरि पाहिजे डोळां । तंव भेदली[21] गमती ॥ ४२ ॥ पाठीं केश पैरौते[22] नेले । आणि भेदलेपण काय नेणों जाहालें । तरि डांक देऊनि सांदिलें । शिळेतें काई ॥ ४३ ॥ नौ[23] ते अखंडाचि आयती । परि संगें भिन्न गमली होती । ते सारिलिया मागौती । जैसी का तैसी ॥ ४४ ॥ तेवींचि अहंभावो जाये । तरी ऐक्य तें आधींचि आहे । हेंचि साचें जेथ होये । तो अधियज्ञु मी ॥ ४५ ॥ (२७२. यज्ञांत अधियज्ञ मुख्य, ४६—५३.) पैं गा आम्हीं तुज । सकळ यज्ञ कर्मज[24] । सांगितले जें काज । मनीं धरूनि ॥ ४६ ॥ तो हा सकळ जीवांचा विसांवा । नैष्कर्म्य[25]-सुखाचा ठेवा । परि उघड करूनि पांडवा । दाविजत असे ॥ ४७ ॥ पहिलें वैराग्य-इंधनें[26] परिपूर्तीं । इंद्रियानळीं प्रदीप्तीं । विषयद्रव्याचिया आहुति । देऊनियां ॥ ४८ ॥

१ नाशवंत. २ नाहींसें होतें. ३ पंचीकृत पञ्चमहाभूतें. ४ आश्रय करून. ५ जीव. ६ उत्पन्न केलें. ७ बुद्धीचा. ८ द्रष्टा; पाहणारा. ९ मनोरथरूप पक्ष्याचा. १० निजलेला. ११ खटपट. १२ हांक मारली. १३ पंचमहाभूतांनें बनलेलें जें शरीर त्याचें. १४ उपाधीस. १५ लय करतो. १६ पंधराव्या कसाचें (उत्तम) सोनें. १७ हिणकट सोनें. १८ कमी योग्यतेचें. १९ पडदा. २० अंतर; मर्यादा.

मग वज्रासन तेचि उर्वी[1] । शोधूनि आधारमुद्रा[2] बरवी । वेदिका[3] रचे मांडवीं । शरीराचा ॥ ४९ ॥ तेथ संयमाग्नीचीं[4] कुंडें । इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें । यजिजती उदंडें । युक्तिघोषें[5] ॥ ५० ॥ मग मनप्राणसंयमु । हाचि हवनसंपदेचा संभ्रमु[6] । येणें संतोषविजे निर्धूमु । ज्ञानानळु[7] ॥ ५१ ॥ ऐसेनि हें सकळ ज्ञानीं समर्पे[8] । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं[9] हारपे । पाठीं ज्ञेयाचि स्वरूपें । निखिल उरे ॥ ५२ ॥ तया नांव गा अधियज्ञु[10] । ऐसें बोलला जंव सर्वज्ञु[11] । तंव अर्जुन अतिप्राज्ञु[12] । तया पातलें[13] तें ॥ ५३ ॥ (२७३. अर्जुनाचा आनंद, काव्य, ५४-५५) हें जाणोनि म्हणितलें देवें । पार्था परिसतु आहासि बरवें । या कृष्णाचिया बोलासवें । येरु सुखाचा जाहला ॥ ५४ ॥ देखा बालकाचिया धणी[14] धाइजे । कां शिष्याचेनि जोहालेपणें[15] होइजे । हें सद्गुरुचि एकलेनि जाणिजे । कां[16] प्रसवतियां[17] ॥ ५५ ॥ (२७४. देवांचा आनंद, काव्य, ५६-५८) म्हणोनि सात्त्विक भावाची मांदी[18] । कृष्णाआंगीं अर्जुनाआधीं । न समातसे परी बुद्धी । सांवरूनि देवें ॥ ५६ ॥ मग पिकालिया सुखाचा परिमळु । कीं निवालिया अमृताचा कल्लोळु[19] । तैसा कोंवळा आणि रसाळु । बोलु बोलिला ॥ ५७ ॥ म्हणे परिसणेयांच्या[20] राया । आइकें बापा धनंजया । ऐसी जळों सरलिया माया । तेथ जोळितें[21] तेंही जळे ॥ ५८ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्वयः—यः अंतकाले मामेव स्मरन् च कलेवरं मुक्त्वा प्रयाति, सः मद्भावं याति, अत्र संशयः न अस्ति ॥ ५ ॥

(२७५. अधियज्ञाचे ज्ञानानें आत्मप्राप्ति, ५९-६८) जें आतांचि सांगितलें होतें । अगा अधियज्ञ म्हणितला जयातें । जें आधींचि तया मातें । जाणोनि अंतीं ॥ ५९ ॥ तें देह झोळें[22] ऐसें मानुनी । ठेलें आपणपें आपण होउनी । जैसा मठ गगना भरुनी । गगनींचि असे ॥ ६० ॥ ये प्रतीतीचिया माजघरीं । तया निश्चयाची वोवरी[23] । आली म्हणोनि बाहेरी । नव्हेचि से ॥ ६१ ॥ ऐसें सबाह्य ऐक्य संचलें । मीचि होऊनि असतां रचिलें । बाहेरि भूतांचीं पांचही खेंवळें[24] । नेणतांचि पडिलीं ॥ ६२ ॥ आतां उभयां[25] उभेपण नाहीं जयाचें । मा पडिलिया गहन[26] कवण तयाचें । म्हणोनि प्रतीतीचिये पोटींचें । पाणी न हाले ॥ ६३ ॥ तें[27] ऐक्याची आहे वोतिली । कीं नित्यतेचिया हृदयीं घातली । जैसी समरस[28]समुद्रीं धुतली । रुळेचि[29] ना ॥ ६४ ॥ पैं अथावीं[30] घट बुडाला । तो आंतबाहेरी उदकें

१ पृथ्वी. २ मूळबंध. ३ ओटा. ४ इंद्रियनिग्रहरूप अग्नीचीं. ५ योगमंत्रानें. ६ तयारी. ७ ज्ञानरूप अग्नि. ८ अर्पण करावें. ९ ब्रह्मांत. १० ब्रह्म. ११ सर्व जाणणारा भगवान श्रीकृष्ण. १२ महाबुद्धिमान. १३ समजलें. १४ तृप्तीनें. १५ कृतार्थपणें. १६ किंवा. १७ आईनें. १८

भरला । पाठीं दैवगत्या जरी फुटला । तरी उदक काय फुटे ॥ ६५ ॥ नातरी सर्पे कवच सांडिलें । कां उबारेनें वस्त्र फेडिलें । तरी सांग पां काय मोडलें । अवेवा-माजीं ॥६६॥ तैसा आकार हा आहाच भ्रंशे । वांचूनि वस्तु ते सांचलीचि असे । तेचि बुद्धि जालिया विसुकुसे । कैसेनि आतां ॥ ६७ ॥ म्हणोनि यापरि मातें । अंतकाळीं जाणतसातें । जे मोकळिती देहातें । ते मीचि होती ॥ ६८ ॥ (२७६. भावनेप्रमाणें अंतीं जीवाला गति, ६९-७४) येऱ्हवीं तरी साधारण। उरीं आदळलिया मरण । जो जाठव धरी अंतःकरण । तेंचि होइजे॥ ६९ ॥ जैसा कवण एक काकुळती । पळतां पवनगती । दुपांवलीं अवचितीं । कुहामाजि पडियेला ॥ ७० ॥ आतां तया पडणयाआरौतें । पडण चुकवावया परौतें । नाहीं म्हणोनि तेथें । पडावेंचि पडे ॥ ७१ ॥ तेविं मृत्यूचेनि अवसरें एकें । जें येऊनि जीवासमोर ठाके । तें होणें मग न चुके । भलतयापरी ॥ ७२ ॥ आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे । डोळां लागतखेंवो देखिजे । तेंचि स्वप्नीं ॥ ७३ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् । तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

अन्वयः—कौंतेय, यं यं वा अपि भावं अंते स्मरन् कलेवरं त्यजति, (सः) सदा तद्भावभावितः (सन्) तं तं एव एति ॥ ६ ॥

तेविं जितेनि अवसरें । जें आवडोनि जीवीं उरे । तेंचि मरणाचिये मेरे । फारै हों लागे ॥ ७४ ॥ (२७७. नित्यस्मरणानें भगवत्प्राप्ती. ७५–७९) आणि मरणीं जया जें आठवे । तो तेचि गतीतें पावे । अवतरणः–म्हणोनि सदां स्मरावें । मातेंचि तुवां ॥ ७५ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अन्वयः—तस्मात्, (अर्जुन, त्वं) मयि अर्पितमनोबुद्धिः (सन्) सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर च युद्ध्य; (एवं कृते सति) असंशयः मां एव एष्यसि ॥ ७ ॥

डोळां जें देखावें । कां कानीं हन ऐकावें । मनीं जें भावावें । बोलावें वाचे ॥ ७६ ॥ तें आंत बाहेरि आघवें । मीचि करूनि घालावें । मग सर्वीं काळीं स्वभावें । मीचि आहें ॥ ७७ ॥ अर्जुना ऐसें जाहलिया । मग न मरिजे देह गेलिया । मा संग्रामु केलिया । भय काय तुज ॥ ७८ ॥ तूं मन बुद्धि सांचेसीं । जरी माझिया स्वरूपीं अर्पिसी । तरी मातेंचि गा पावसी । हे माझी भाक ॥७९॥ (२७८. अभ्यासक्रम, ८०-८५) अवतरणः—हेंच कायिसेंया वरी होये । ऐसा जरी संदेहो वर्तत आहे । तरी अभ्यासूनि आदि पाहें । मग नव्हे तरी कोपे ॥ ८० ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिंतयन् ॥८॥

अन्वयः—पार्थ, अभ्यासयोगयुक्तेन न अन्यगामिना चेतसा (माम्) अनुचिंतयन् (पुरुषः) दिव्यं परमं पुरुषं याति ॥ ८ ॥

येणेंचि अभ्यासेंसी योगू । चित्तासि करी पां चांगू । अगा उपायबळें पंगू पहाड ठाकी ॥ ८१ ॥ तेविं सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहर । लावी मग शरीर । राहो अथवा जावो ॥ ८२ ॥ जें नानागतींतें पाववितें । तें चित्त वरील आत्मयातें । मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ॥ ८३ ॥ पैं सरितेचेनि ओघें । सिंधुजळा मीनलें घोघें । तें काय वर्तत आहे मागें । म्हणोनि पाहों येती ॥ ८४ ॥ ना तें समुद्रचि होऊन ठेलें । तेविं चित्ताचें चैतन्य जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घनानंद[1] जें ॥ ८५ ॥

> कविं पुराणमनुशासितारम्, अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
> सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
> प्रयाणकाले मनसाऽचलेन, भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
> भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्, स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—यः कविं, पुराणं, अनुशासितारं, अणोः अणीयांसं, सर्वस्य धातारं, अचिंत्यरूपं, आदित्यवर्णं, तमसः परस्तात् (विद्यमानं पुरुषं) प्रयाणकाले अचलेन मनसा च भक्त्या (च) योगबलेन युक्तः (सन्) भ्रुवोः मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य अनुस्मरेत्, सः तं दिव्यं परं पुरुषं उपैति ॥ ९ ॥ १० ॥

(२७९. अभ्यासानें ब्रह्मप्राप्ति, ८६-९१) जयाचें आकारावीण असणें । जया जन्म ना निर्भणें[4] । जें आघवेंचि आघवेंपणें । देखत असे ॥ ८६ ॥ जें गगनाहून जुनें । जें परमाणूहूनि सानें[5] । जयाचेनि सन्निधानें । विश्व चळे[6] ॥ ८७ ॥ जें सर्वांतें यया विये । विश्व सर्व जेणें जिये । हेतु जया बिहे । आचिंत्य जें ॥ ८८ ॥ देखे वोळंबा इंगळु न चरे । तेजीं तिमिर न शिरे । जें दिहाचि आंधारें । चर्मचक्षूंसी ॥ ८९ ॥ सुसडा सूर्यकणांच्या राशी । जो नित्य उदो ज्ञानियांसी । अस्तमानाचें जयासी । आडनांव नाहीं ॥ ९० ॥ तया अव्यंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकाले प्राप्ते । जो स्थिरावलेनि चित्तें । जाणोनि स्मरे ॥९१॥ (२८०. अंतकाळीं स्मरण होण्यास योगाचें साहाय्य लागतें, ९२-९९) बाहेरी पद्मासन रचुनी । उत्तराभिमुख बैसोनी । जीवीं सुख सूनि । कर्मयोगाचें ॥९२॥ आंतु मीनलेनि मनोधर्में । स्वरूपप्राप्तीचेनि प्रेमें । आपेंआप संभ्रमें । मिळावया ॥ ९३ ॥ आकळलेनि योगें । मध्यमा मध्य मार्गें । अग्निस्थानौनि निगे । ब्रह्मरंध्रा ॥९४॥ तेथ अचेत[15] चित्ताचा सांगातु । आहाचवाणा दिसे मांडतु । जेथ प्राण गगनाआंतु । संचरे का ॥ ९५ ॥ परी मनाचेनि स्थैर्यें धरिला । भक्तीचिया भावना भरला । योगबळें आवरला । सज्ज होउनी ॥ ९६ ॥ तो[17] जडाजेंडातें विरवितु । भ्रूलतामाजीं संचरतु । जैसा घंटानाद लयस्तु । घंटेसीच होय ॥ ९७ ॥ कां झांकलिये घटींचा दिवा । नेणिजे

१ छंद. २ घो घो करीत. ३ परमानंद. ४ मरणें. ५ लहान. ६ व्यापार चालतात.

काय जाहला केव्हां। या रीती जो पांडवा। देह ठेवी ॥९८॥ तो केवळ परब्रह्म। जया परमपुरुष ऐसें नाम। तें माझें निजधाम। होऊनि ठाके ॥ ९९ ॥

यदक्षरं वेदविदो वदंति, विशंति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति, तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

अन्वयः—वेदविदः यत् अक्षरं वदन्ति, वीतरागाः यतयः यत् विशंति, (ब्रह्मचारिणः) यत् इच्छंतः (सन्तः) ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

(२८१. ब्रह्मत्वाला प्राप्त झालेल्याची स्थिति, १००–१०८) सकळां जाणणेयां जे लेणी। तिये जाणिवेची जे खाणी। तयां ज्ञानियांचिये औयणीं। जयातें अँक्षर म्हणिपे ॥ १०० ॥ चंडवातेंही न मोडे। तें गगनाचि कीं फुडें। वांचूनि जरी होईल मेहुडें। तरी उरेल कैंचें ॥ १ ॥ तेवीं जाणणेया जें आकळिलें। तें जाणिवलेपणेंचि उमाणलें। मग नेणवेचि तया म्हणितलें। अक्षर सहजें ॥ २ ॥ म्हणोनि वेदविदँ नर। म्हणति जयातें अक्षर। जें प्रकृतीसी पर। परमात्मरूप ॥ ३ ॥ आणि विषयांचें विष उलंडूनि। जे सर्वेंद्रियां प्रायश्चित्त देऊनि। आहाति देहाचिया बैसोनि। झाडातळीं ॥ ४ ॥ ते यापरी विरक्त। जयाची निरंतर वाट पाहात। निष्कामासि अभिप्रेत। सर्वदा जें ॥ ५ ॥ जयाचिया आवडी। न गणिती ब्रह्मचर्यादि सांकडीं। निष्ठुर होउनि बापुडीं। इंद्रियें करिती ॥ ६ ॥ ऐसें जें पद। दुर्लभ आणि अगाध। जयाचिये थँडिये वेद। बुंबुकळिले ठेले ॥ ७ ॥ तें ते पुरुष होती। जे यापरी लया जाती। तरी पार्था हेचि स्थिती। एक वेळ सांगों ॥ ८ ॥ (२८२. अर्जुन म्हणतो, देवा, मला कळेल असें सांगा; काव्य, १०९) अवतरणः—तेथ अर्जुनें म्हणितलें स्वामी। हेंचि म्हणावया होतों पां मी। तंव सहजें कृपा केली तुम्हीं। तरी बोलिजो कां ॥ ९ ॥ (२८३. मनाला हृदयात कोंडून टाक, ११०–१११) परि बोलावें तें अति सोहोपें। तेथें म्हणितलें त्रिभुवनदीपें। तुज काय नेणों संक्षेपें। सांगेन ऐक ॥ ११० ॥ तरी मना या बाहेरिलीकडे। येयाची सँविया सँवे मोडे। हें हृदयाचिया डोहीं बुडे। तैसें कीजे ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—सर्वद्वाराणि संयम्य च मनः हृदि निरुध्य, मूर्ध्नि आत्मनः प्राणं आधाय योगधारणां आस्थितः ॥ १२ ॥

(२८४. मन योगाभ्यासावांचून कोंडलें जाणार नाहीं, ११२-११९) परी हे तरीच घडे। जरी संयमाचीं अखंडें। सर्वद्वारीं कवाडें। कैळासती ॥ १२ ॥ तरी

१ थाट. २ बुद्धीनें. ३ ब्रह्म. ४ खरें. ५ ढग. ६ अटकळींत आलें. ७ वेदांचा तत्त्वार्थ

सहजें मन कोंडलें । हृदयींचि असेल उंगलें । जैसें करचरणीं मोडलें । परिवेरु[2] न संडी ॥ १३ ॥ तैसें चित्त राहिल्या पांडवा । प्राणांचा[3] प्रणवुचि करावा । मग अनुवृत्तिपंथें[5] आणावा । मूर्ध्निवरी[6] ॥ १४ ॥ तेथ आकाशीं मिळे न मिळे । तैसा धरावा धारणाबळें । जंव मात्रात्रय[7] मावळे । अर्ध[8] बिंबीं ॥१५॥ तंववरी तो समीरु[9] । निराळीं[10] कीजे स्थिरु । मग लग्नीं[11] जेविं ॐकारु । [12] बिंबींचि विलसे ॥ १६ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—ॐ इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति, सः परमां गतिं याति ॥ १३ ॥

तैसे ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेंचि प्राणु पुरे । मग प्रणवातीत[13] उरे । पूर्णघनें[14] जें ॥ १७ ॥ म्हणोनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझें स्वरूप परम । स्मरतसांता[16] ॥ १८ ॥ यापरी त्यजी देहातें । तो त्रिशुद्धी पावे मातें । जया पावणेयापरौतें । आणिक पावणें नाहीं ॥ १९ ॥ (२८५. अंतकालीं जीवाला स्मरण कसें होणार, अशी शंका, १२०-१२३.) अवतरणः—(ओव्या १२०-२१-२२-२३) तेथ अर्जुना जरी विपायें । तुझ्या जीवीं हन ऐसें जाये । ना[20] हें स्मरण मग होये । कायसयावरी[21] अंतीं ॥ १२० ॥ इंद्रियां अनघड[22] पडलिया । जीविताचें सुख बुडालिया । आंतुबाहेरी उघडलिया । मृत्युचिन्हें ॥ २१ ॥ ते वेळीं बैसावोंचि कवणें । मग कवण विरोधी[23] करणें । तेथ काह्यचेनि[24] अंतःकरणें । प्रणव स्मरावा ॥ २२ ॥ तरि गा ऐशिया हो ध्वनी[25] । झणें[26] थारा देशी गा मनीं । पैं नित्य सेविला मी निदानीं । सेवकु होय ॥ २३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५

अन्वयः—पार्थ ! यः नित्यशः अनन्यचेताः (सन्) मां सततं स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः अहं सुलभः (अस्मि) ॥ १४ ॥ परमां संसिद्धिं गताः महात्मानः मां उपेत्य पुनः दुःखालयं अशाश्वतं जन्म न आप्नुवंति ॥ १५ ॥

(२८६. अखंड स्मरण करणाऱ्याचा अंतकाळीं देव सेवक होतो, १२४-१३१)
जे विषयांसि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तीवरी निगड[27] वाऊनि । मातें हृदयीं सूनि[28] । भोगिताती ॥ २४ ॥ परि भोगितया आराणुका[29] । भेटणें नाहीं क्षुधादिकां । तेथ चक्षुरादि रंकां । कवण पाड[30] ॥ २५ ॥ ऐसे निरंतर एकवटले । जे अंतःकरणीं मजशीं लिगटले[32] । मीचि होऊनि आतले[33] । उपासिती ॥ २६ ॥ तयां देहावसान

१ निर्विकल्प. २ घर. ३ प्राणायामानें ॐकाराचें ध्यान करणें. ४ जय. ५ क्रमाक्रमानें. [illegible]पर्यंत. ७ अकार, उकार, मकार. ८ अर्धमात्रेंत. ९ वायु. १० मस्तकाकाशांत. ११ [illegible] १२ मूळ स्वरूप जें ब्रह्म त्या ब्रह्मांत. १३ ॐकाराहून पर. १४ ब्रह्मानंदस्वरूप.

जैं पावे । तं तिहीं मातें स्मरावें । मग म्यां जरी पावावें । तरि उपास्ति[1] ते कायसी ॥ २७ ॥ पैं रंक एक ओडलेपणें[2] । काकुळती धांव गा धांव म्हणे । तरि तयाचिये ग्लानी धांवणें । काय न घडे मज ॥ २८ ॥ आणि भक्तांही तेचि दशा । तरी भक्तीचा सोस कायसा । म्हणऊनि हा ध्वनी[3] ऐसा । न वाखाणावा ॥ २९ ॥ तिहीं जे वेळीं मी स्मरावा । ते वेळीं स्मरिला कीं पावावा । तो आभारही[4] जीवा । साहवेचि ना ॥ १३० ॥ तें ॠणवेपण[5] देखोनि आंगीं । मी आपुलियाचि उत्तीर्णत्वा[6]लागीं । भक्तांचिया तनुत्यागीं । परिचर्या[7] करीं ॥ ३१ ॥ (२८७. भक्ताची सेवा, १३२–१३५) देहवैकल्याचा[8] वारा[9] । झणें लागेल या सुकुमारा । म्हणोनि आत्मबोधाचे पांजिरें[10] । सूयें तयातें ॥ ३२ ॥ वरि आपुलिया स्मरणाची उवाइली । हींव[11] ऐसी करीं साउली । ऐसेनि नित्य बुद्धि संचली[12] । मी आणीं तयातें ॥ ३३ ॥ म्हणोनि देहांतींचें सांकडें । मांझिया[13] कहींचि न पडे । मी आपुलियातें आपुलीकडे । सुखेंचि आणीं ॥ ३४ ॥ वरचील[14] देहाची गंवसणी फेडुनी । आहाच अहंकाराचे रजें[15] झाडुनी । शुद्ध वासना[16] निवडुनी । आपणपां मेळवीं ॥ ३५ ॥ (२८८. भक्त देहाविषयीं उदासीन असतात, १३६-१३९.) आणि भक्तां तरी देहीं । विशेष ऐकवंकीचा[17] ठाव नाहीं । म्हणऊनि अव्हेर करितां कांहीं । वियोग ऐसा न वाटे ॥ ३६ ॥ ना तरी देहांतींचि मियां यावें । मग आपणपेंयातें न्यावें । हेंही नाहीं जें स्वभावें । जे आधींचि मज मीनले ॥३७॥ [18]येरीं शरीराचिया [19]सलिलीं । अस्तेंपण[20] हेचि सौउली[21] । वांचूनि चांद्रिका[22] ते ठेली । चंद्रींच आहे ॥ ३८ ॥ ऐसे[23] जे नित्ययुक्त । तयांसि सुलभ मी सतत । म्हणऊनि देहांतीं निश्चित । मीचि होतीं ॥ ३९ ॥ (२८९. अनित्य शरीराचें वर्णन, १४०–१५०) मग क्लेशतरूची वाडी[24] । जे तापत्रयाग्नी[25]ची सेंगडी[26] । जे मृत्युकाकासि[27] कुरोंडी । सांडिली आहे ॥ १४० ॥ जें दैन्याचें दुभतें । जें महाभयातें वाढवितें । जें सकळ दुःखाचें पुरतें । भांडवल ॥ ४१ ॥ जें दुर्मतीचें मूळ । जें कुकर्माचें फळ । जें व्यामोहाचें केवळ । स्वरूपचि ॥ ४२ ॥ जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उद्यानें । जें सकळ रोगांचें भोणें । वाढिलें आहे ॥ ४३ ॥ जें काळाचा खिचें उशिटा । जें आशेचा आंगवठा । जन्ममरणाचा वोलिवटा । स्वभावें जें ॥४४॥ जें भुलीचें भरींव । जें विकल्पाचें वोतीव । किंबहुना पेंव । विंचुवांचें ॥ ४५ ॥ जें व्याघ्राचें क्षेत्र । जें पण्यांगनांचें मित्र । जें

१ भक्ति. २ निरुपायानें. ३ संशयात्मक अभिप्राय. ४ उपकार. ५ ॠणाचें ओझें. ६ उतराई. ७ सेवा. ८ ग्लानीचा. ९ संबंध. १० कवच. ११ थंडगार. १२ स्थिर. १३ माझ्या भक्तास. १४ वरचा. १५ धुरळा. १६ भगवत्प्राप्तीची वासना. १७ ऐक्याचा. १८ याशिवाय. १९ उदकांत. २० सत्ता. २१ प्रतिबिंब. २२ चांदणें. २३ अशा निदिध्यासानें जे नित्ययुक्त आहेत. २४ बाग. २५ आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक एतद्रूप अग्नीची. २६ शेगडी. २७ मृत्युरूप कावळ्याला.

विषयविज्ञानयंत्र । सुपूजित[2] ॥ ४६ ॥ जें लावेचा कळवळा[3] । निवालिया विषोदकाचा गळाळा[4] । जें विश्वासु आंगवेळा[5] । संवचोराचा[6] ॥ ४७ ॥ जें कोढियाचें[7] खेव[8] । जें काळसर्पाचें मार्दव[9] । गोरियेचें[10] स्वभाव[11] । गायन जें ॥ ४८ ॥ जें वैरियाचा पाहुणेर । जें दुर्जनाचा आदर । हें असो जें सागर । अनर्थाचा ॥ ४९ ॥ जें स्वप्नीं देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सासिन्नलें वन । जें धूम्ररजांचें[12] गगन । ओतलें आहे ॥१५०॥ (२९०. भक्ताला पुन्हा शरीरप्राप्ति नाहीं, १५१–१५३) ऐसें जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर । जे होऊनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ॥ ५१ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

अन्वयः—अर्जुन, आब्रह्मभुवनात् (सर्वे) लोकाः पुनरावर्तिनः (संति); कौंतेय, मां उपेत्य तु पुनः जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

येऱ्हवीं ब्रह्मपणाचिये भेंडसे[13] । न चुकतीचि पुनरावृत्तीचे वेळसे[14] । परि निवटैलियाचें[15] जैसें । पोट न दुखे ॥ ५२ ॥ नातरी चेइलियानंतरें[16] । न बुडिजे स्वप्नींचेनि महापुरें । तेवीं मातें पावले ते संसारें । लिंपतीचि नाँ[17] ॥ ५३ ॥ (२९१. अहोरात्रविदांचें लक्षण, १५४-१५९) येरवीं जगदाकाराचें[18] सिरें[19] । जें चिरस्थायीयांचें[20] धुरे[21] । ब्रह्मभुवन गा चंवरे[22] । लोकाचळाचें[23] ॥ ५४ ॥ जिये गांवींचा[24] पहार[25] दिवोवरी[26] । एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी[27] । विळोनि[28] [29]पांतीं उठी एकसरी । चवदा जणांची ॥ ५५ ॥

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

अन्वयः—यत् ते अहोरात्रविदः जनाः सहस्रयुगपर्यंतम् ब्रह्मणः अहः, तां युगसहस्रां रात्रिं (च) विदुः ॥ १७ ॥

जैं चौकडियाँ[30] सहस्र जाये । तैं ठायेठावो[31] विळौचि[32] होये । आणि तैसांचि सहस्रवरिये पाहें । रात्री जेथ ॥ ५६ ॥ येवढें अहोरात्र जेथींचें । तेणें न लोटती[33] जे भाग्याचे । देखती ते स्वर्गींचे । चिरंजीव ॥ ५७ ॥ येरां सुरगणांची नेंवाई[34] । विशेष सांगावी तेथ काई । मुदल इंद्राचीचि दशा पाहीं । जे दिहौचे[35] चौदा ॥५८॥ परि ब्रह्मयाचियाहि आठां प्रहरांतें । आपुलिया डोळां देखते । जे आहाति गा तयांतें । अहोरात्रविद[36] म्हणिजे ॥ ५९ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९

१ विषयाच्या माहितीचें. २ उत्तम. ३ दयेचें ठिकाण. ४ घोट. ५ बळकट. ६ स्नेहभावानें वागणाऱ्या चोरांचा. ७ कोडानें ग्रस्त झालेल्याचें. ८ आलिंगन. ९ मऊपणा. १० पारध्याचें. ११ साहजिक. १२ धुराच्या परमाणूंचें. १३ घमेंड. १४ फेरे. १५ मेलेल्याचें. १६ जागें झाल्यावर. १७ लिप्त होत नाहींत. १८ चौदा भुवनांचें. १९ शिखर. २० (सप्त) चिरंजीवांचें. २१ मुख्य. २२ मस्तक. २३ त्रैलोक्यरूप पर्वताचें. २४ ज्या ब्रह्मलोकरूप गांवाचा. २५ प्रहर. २६ एक दिवस.

अन्वयः—अहरागमे सर्वाः व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवन्ति; (पुनः) रात्र्यागमे तत्र अव्यक्तसंज्ञके एव प्रलीयन्ते ॥ १८ ॥ पार्थ, सः एव अयं भूतग्रामः अवशः (सन्) रात्र्यागमे भूत्वा भूत्वा प्रलीयते (पुनः) अहरागमे प्रभवति ॥ १९ ॥

(२९२. ब्रह्मदेवाचें अहोरात्र, १६०–१६५) तये ब्रह्मभुवनीं दिवसें पाहे । ते वेळीं गणना कंहीं न समाये । ऐसें अव्यक्ताचें होये । व्यक्त विश्व ॥ १६० ॥ पुढती देहाची चौपाहारी फिटे । आणि हा आकारसमुद्र आटे । पाठीं तैसाचि मग पाहांटे । भरों लागे ॥६१॥ शारदीयेचिये प्रवेशीं । अभ्रें जिरती आकाशीं । मग ग्रीष्मांतीं जैशीं । निगती पुढती ॥ ६२ ॥ तैसी ब्रह्मदिनाचिये आदी । हे भूतसृष्टीची मांदी । मिळे जंव सहस्रावधी । निमित्त पुरे ॥ ६३ ॥ पाठीं रात्रीचा अवसरु होये । आणि विश्व अव्यक्तीं लया जाये । तोही युगसहस्र मोटका पाहे । आणि तैसेंचि रचे ॥ ६४ ॥ हें सांगावया काय उपपत्ती । जे जगाचा प्रळयो आणि संभूती । इये ब्रह्मभुवनींचिया होती । अहोरात्रामाजीं ॥ ६५ ॥ (२९३. ब्रह्मदेव पुनरावृत्तीच्या मापाची शीग आहे, १६६–१७४) कैसें थोरियेचें मान पाहें पां । तो सृष्टिबीजाचा साटोपा । परि पुनरावृत्तीचिया मापा । शीग जाहाला ॥ ६६ ॥ येऱ्हवीं त्रैलोक्य हें धनुर्धरा । गा तिये गांवींचा पसारा । तो हा दिनोदयीं एकसरां । मांडतु असे ॥ ६७ ॥ पाठीं रात्रीचा समो पावे । आणि अपैसेंचि सांटवे । म्हणिये जेथींचें तेथ स्वभावें । साम्यासि ये ॥ ६८ ॥ जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन जाहालें । तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य म्हणिपे ॥ ६९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अन्वयः—यः तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति, तस्मात् अव्यक्तात् अन्यः अव्यक्तः परः सनातनः भावः (अस्ति) ॥ २० ॥

तेथ समविषम न दिसे कांहीं । म्हणोनि भूतें ही भाष नाहीं । जेविं दुधाचि जाहालिया दहीं । नामरूप जाय ॥१७०॥ तेविं आकारलोपासरिसें । जगाचें जगपण भ्रंशे । परि जेथें जाहालें तें जैसें । तैसेंचि असे ॥ ७१ ॥ तें तया नांव सहज अव्यक्त । आणि आकारा ये तेंचि व्यक्त । हें एकास्तव एक सूचित । येऱ्हवीं दोनी नाहीं ॥ ७२ ॥ जैसें आटलिया रुपें । आटलेंपण ते खोटी म्हणिपे । पुढती तो घनाकारु हारपे । जे वेळीं अळंकार होती ॥ ७३ ॥ हीं दोन्ही जैशीं होणीं । एकीं साक्षीभूत सुवर्णीं । तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी । वस्तूच्या ठायीं ॥ ७४ ॥ (२९४. अक्षरब्रह्माच्या आश्रयावर ब्रह्मदेवाचें होणें जाणें, १७५-१९१)

१ कोंडेंही. २ निराकाराचें. ३ साकार. ४ अपार चराचर. ५ शरत्कालाचे. ६ ग्रीष्म ऋतूंतीं. ७ पुनः ८ आरंभीं. ९ समुदाय. १० चार युगें हजार वेळां जात तोंपर्यंत.

तें तरी व्यक्त ना अव्यक्त । नित्य ना नाशवंत । या दोहीं भावां अतीत । अनादिसिद्ध ॥ ७५ ॥ जें हें विश्वचि होऊनि असे । परि विश्वपण नासिलेनि न नासे । अक्षरें पुसिलिया न पुसे । अर्थु जैसा ॥ ७६ ॥ पाहें पां तरंग तरी होत जात । परि तेथ उदक तें अखंड असत । तेवीं भूताभावीं न नाशत । अविनाश जें ॥ ७७ ॥ नातरी आटतिये अळंकारीं । नाटतें कनक असे जयापरी । तेवीं मरतिये जीवाकारीं । अमर जें आहे ॥ ७८ ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—यः अव्यक्तः भावः अक्षरः इति उक्तः, तं परमां गतिं आहुः; (ज्ञानिनः) यं प्राप्य न निवर्तंते, तत् मम परमं धाम (अस्ति) ॥ २१ ॥ पार्थ, भूतानि यस्य अंतःस्थानि (संति) येन इदं सर्वं ततम्, सः परः पुरुषः तु अनन्यया भक्त्या लभ्यः अस्ति ॥ २२ ॥

जयातें अव्यक्त म्हणों ये कोडें[2] । म्हणतां स्तुति हे ऐसें नावडे । जे मनबुद्धी न सांपडे । म्हणऊनियां ॥ ७९ ॥ आणि आकारा आलिया जयाचें । निराकारपण न वचे[3] । आकारलोपें न विसंचे[4] । नित्यता[5] गा ॥ १८० ॥ म्हणोनि अक्षरें जें म्हणिजे । तेवींचि म्हणतां बोधुही उपजे । जयापरौता पैसु[6] न देखिजे । या नाम परमगती[7] ॥ ८१ ॥ परि आघवा इहीं देहपुरीं । आहे निजेलियाचे परी । जे व्यापारु करवी ना करी । म्हणऊनियां ॥ ८२ ॥ येऱ्हवीं जे शारीरचेष्टा । त्यामाजीं एकीही न ठके[8] गा सुभटा । दाही इंद्रियांचिया वाटा । वाहताचि आहाती ॥ ८३ ॥ उकलूनि[9] विषयांचा पेठीं[10] । होत मनाचा चोहटा[11] । तो सुखःदुखाचा राँजवांटा[12] । भीतरौंहि पावे ॥ ८४ ॥ परि रावो पहुडलियाँ सुखें । जैसा देशींचा व्यापारु न ठके । प्रजा आपुलालेनि अभिलाखें । करितीच असती ॥ ८५ ॥ तैसें बुद्धीचें हन जाणणें । कां मनाचें घेणें देणें । इंद्रियांचें करणें । स्फुरण वायूचें ॥ ८६ ॥ हे देहक्रिया आघवी । न करितां होय बरवी । जैसा न चलवितेनि रवी । लोकु चाले ॥ ८७ ॥ अर्जुना तयापरी । सुतला ऐसा आहे शरीरीं । म्हणोनि पुरुषु गा अवधारीं । म्हणिपे जयातें ॥ ८८ ॥ आणि प्रकृति-पतिव्रतें । पडिला एकपत्नीव्रतें । येणेंही कारणें जयातें । पुरुषु म्हणों ये ॥ ८९ ॥ पैं वेदाचें बहुवसपण । देखेचिना जयाचें आंगण । हें गगनाचें पांघरुण । होय देखा ॥ १९० ॥ ऐसें जाणूनि योगीश्वर । जयातें म्हणती परात्पर । जें अनन्यगतीचें घर । गिंवसीत[13] ये ॥ ९१ ॥ (२९५.

१ भूतें नाहींतशीं झालीं असतां. २ कौतुकानें. ३ जात नाहीं. ४ बिघडे. ५ नाश न पावणारे. ६ विस्तार, ठिकाण. ७ ब्रह्मप्राप्ति. ८ रहात नाहीं. ९ उघडून. १० बाजार. ११ चव्हाटा. १२ मुख्य

भक्त भक्तीच्या योगानें अक्षर ब्रह्माला जाणून परम पदाला प्राप्त होतात, १९२–२०३)
जे तनू वाचा चित्तें । नाइकती दुजिये गोष्टीतें । तयां एकनिष्ठेचें पिकतें । सुक्षेत्र[1] जें ॥ ९२ ॥ हें त्रैलोक्यचि पुरुषोत्तमु[2] । ऐसा साचा जयाचा मनोधर्मु । तया आस्तिकाचा आश्रमु । पांडवा गा ॥ ९३ ॥ जें निर्वाणींचें गौरव[3] । जें निर्गुणाची जाणीव । जें सुखाची राणीव[4] । निराशासी ॥ ९४ ॥ जें संतोषियां वाढिलें ताट । जें आचिंता[6] अनाथाचें मायपोट । भक्तीसी उजू वाट । जया गांवा ॥ ९५ ॥ हें एकैक सांगोनि वायां । काय फार करूं धनंजया । पैं गेलिया जया ठाया । तो ठावोचि होइजे ॥ ९६ ॥ हिंवाचिया झुळका । जैसें हिंवचि पडे उष्णोदका । कां सामोर जालिया अर्का । तमचि प्रकाशु होय ॥ ९७ ॥ तैसा संसार जया गांवा । गेलासांतां पांडवा । होऊनि ठाके आघवा । मोक्षाचाचि ॥ ९८ ॥ तरि अग्नीमाजि आलें । जैसें इंधनचि अग्नि जहालें । पाठीं न निवडेचि कांहीं केलें । काष्ठपण ॥ ९९ ॥ नातरी साखरेचा मोंघौता । बुद्धिमंतपणेंही करितां । परि ऊंस नव्हे पंडुसुता । जियापरी ॥ २०० ॥ लोहाचें कनक जहालें । हें एके परिसेंचि केलें । आतां आणिक[12] कैचें तें गेलें । लोहत्व आणी ॥ १ ॥ म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें । जेवीं दूधपण न येचि निरुतें[13] । तेविं पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ २ ॥ तें माझें परम । साचोकारें निजधाम । हें अंतर्वैट तुज वर्म । दाविजत असे ॥ ३ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतवर्षभ २३

अन्वयः—भरतर्षभ, यत्र काले प्रयाताः योगिनः अनावृत्तिं च आवृत्तिं यांति, तं कालं वक्ष्यामि ॥ २३ ॥

(२९६. उत्तरायण-मार्ग, २०४–२२५) तेवींचि आणिकेंही एके प्रकारें । हें जाणतां आहे सोपारें[15] । तरि देह सांडितेनि अवसरें । [16]जेथें मिळती योगी ॥ ४ ॥ अथवा अवचटें ऐसें घडे । जे अनवसरें देह सांडे । तरि माघौतें येणें घडे । देहासीचि ॥ ५ ॥ म्हणोनि कोळशुद्धी जरी देह ठेविती । तरी [20]ठेवितखेवों ब्रह्मचि होती । एरवीं अकाळीं तरी येती । संसारा पुढती ॥६॥ तैसें सायुज्य आणि पुनरावृत्ती । या दोन्ही अवसरा आहाती । तेचि अवसरु तुजप्रती । प्रसंगें सांगों ॥७॥ तरि ऐकें गा सुभटा । पातलिया मरणाचा मौजिवटा[23] । [24]पांचै आपुलिया वाटा । निघती अंतीं ॥ ८ ॥ ऐसा वरि [25]वैरिपाडिला प्रयाणकाळीं । बुद्धीतें भ्रम न गिळी । स्मृति नव्हे आंधळी । न मरे मन । ॥९॥ हा चेतनावर्गु[26] आघवा । मरणीं दिसे टवटवा । परि अनुभविलिया ब्रह्मभावा । गवसणी[27] होउनी ॥ २१० ॥ ऐसा सावध हा संभावो । आणि निर्वाणीं[29]वेऱ्हीं [30]निर्वाहो । हें तरीच घडे सौवावो । अग्नीचा आथी॥११॥

१ उत्तम शेत. २ भगवद्रूप. ३ महत्त्व. ४ ज्ञान. ५ राज्य. ६ चिंतारहित. ७ शरणागताचें. ८ सूर्य. ९ अज्ञान व त्याचें कार्य जग. १० असतां. ११ पुनः. १२ दुसरा परीस. १३ निश्च-

पाहा पां वारेनें कां उदकें । जें दिवियाचें दिवेपण झांके । तें [1]असतीच काय देखे । दिठी आपुली ॥ १२ ॥ तैसें देहांतींचेनि [2]विषमवातें । देह आंतबाहेरि [3]श्लेष्मातें । तैं विझोनि जाय [4]ऊर्जितें । अग्नीचें जेव्हां ॥ १३ ॥ ते वेळीं प्राणासि प्राणु नाहीं । तेथ बुद्धि असोनि करील काई । म्हणोनि अग्नीवीण देहीं । चेतना न थारे ॥१४॥ अगा देहींचा अग्नि जरी गेला । तरी देह नव्हे चिखल वोला । वायां आयुष्यवेळ आपुला । आंधारें गिंवसी ॥ १५ ॥ आणि [5]मागील स्मरण आघवें । तें तेणें अवसरें सांभाळावें । मग देह त्यजूनि मिळावें । स्वरूपीं कीं ॥ १६ ॥ तंव तया देहश्लेष्माचे चिखलीं । चेतनाचि [6]बुडोनि गेली । तेथ मागिली पुढिलीहि ठेली । आठवण ॥ १७ ॥ म्हणोनि आधीं अभ्यासु जो केला । तो मरण न येतां[7] निमोनि गेला । जैसें ठेवणें न दिसतां मालवला । दीपु हातींचा ॥ १८ ॥ अवतरणः—आतां असो हें सकळ । जाण पां ज्ञानासि अग्नि मूळ । तया अग्नीचें प्रयाणीं बळ । संपूर्ण [8]आथी ॥ १९ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

अन्वयः—अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः (पक्षः), षण्मासाः उत्तरायणम् तत्र (काले) प्रयाताः ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छंति ॥ २४ ॥

आंतु अग्निज्योतीचा प्रकाशु । बाहेरी शुक्लपक्षु आणि दिवसु । आणि सामासांमाजि मासु । उत्तरायण ॥ २२० ॥ ऐसिया समयोगाची [9]निरुती । [10]लाहोनि जे देह ठेविती । ते ब्रह्मचि होती । [11]ब्रह्मविद ॥ २१ ॥ अवधारीं गा धनुर्धरा । येथवरी सामर्थ्य यया अवसरा । तेवींचि हा उजू मार्ग [12]स्वपुरा । यावया पैं ॥२२॥ एथ अग्नि हें पहिलें [13]पायतरें । [14]ज्योतिर्मय हें दुसरें । दिवस जाण तिसरें । चौथें शुक्लपक्ष ॥ २२ ॥ आणि सामास उत्तरायण । तें वरचील गा [15]सोपान । येणें [16]सायुज्यसिद्धिसदन । पावती योगी ॥ २४ ॥ हा उत्तम काळ जाणिजे । यातें [17]अर्चिरादि मार्गु म्हणिजे । अवतरणः—आतां अकाळु तोही सहजें । सांगेन आइक ॥ २५ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

अन्वयः—धूमः, रात्रिः, तथा कृष्णः, षण्मासाः दक्षिणायनम् तत्र (काले मृतः) योगी चांद्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

(२९७. दक्षिणायन-मार्ग, २२६–२३६) तरि प्रयाणाचिया अवसरें । [18]वातश्लेष्मां [19]सुभरे । तेणें अंतःकरणीं आंधारें । कोंदलें ठाके ॥ २६ ॥ सर्वेंद्रियां लांकुड [20]पडे । स्मृति भ्रमामाजि बुडे । मन होय वेडें । कोंडे प्राण ॥२७॥ अग्नीचें अग्निपण

१ विद्यमान. २ वायु वाढल्यानें. ३ कफानें व्यापलेला. ४ तेज. ५ गतायुष्यांतील. ६ शोधितो. ७ नाश पावून. ८ असलें पाहिजे. ९ सर्व गोष्टींची. १० सिद्धि. ११ प्राप्त होऊन. १२ ज्ञानी.

जाये । मग तो धूमाचि आवघा होये । तेणें चेतना गिंवसली[1] ठाये । शरीरींची ॥ २८ ॥ जैसें चंद्राआड आभाळ । सैदट[2] दाटे सजळ[3] । मग गडद[4] ना उजाळ[5] । ऐसें झांबळें[6] होय ॥ २९ ॥ कां मरे ना सावध । ऐसें जीवितासि पडे स्तब्ध । आयुष्य मरणाची मर्याद–। वेळु ठाकी ॥ २३० ॥ ऐसी मनबुद्धिकरणीं[7] । सभोंवतीं धूमकुळाची[8] कोंडणी । तेथ जन्में जोडलिये वाहणी[9] । युगचि बुडे[10] ॥ ३१ ॥ हां गा हातींचें जे वेळीं जाये । ते वेळीं आणिका लाभाची गोठी कें आहे । म्हणऊनि प्रयाणीं तंव होये । येतुली दशा ॥ ३२ ॥ ऐसी देहाआंतु स्थिती । बाहेरि कृष्ण-पक्षु वरि रातीं[11] । आणि सामासही वोडवती । दक्षिणायन ॥ ३३ ॥ इयें पुनरा-वृत्तीचीं घैराणीं[12] । आघवीं एकवटती जयाचिया प्रयाणीं । तो स्वरूपसिद्धीची काहाणी । कैसेनि आइके ॥ ३४ ॥ ऐसा जयाचा देह पडे । तया योगी म्हणोनि चंद्रवरी[13] जाणें घडे । मग तेथूनि मागुता बहुडे[14] । संसारा ये ॥ ३५ ॥ आम्हीं अकाळ जो पांडवा । म्हणितला तो हा जाणावा । आणि हाचि धूम्रमार्गु गांवा । पुनरावृत्तीचिया ॥ ३६ ॥ (२९८. मरणकाळीं दोन मार्गांपैकीं भाग्यानें जो मिळेल तो मिळेल, २३७–२४६) येर तो अर्चिरादि मार्गु । तो वसतौ[15] आणि असलगु[16] । सवियाँ[17] स्वस्त चांगु । निर्वृत्तीवरी[18] ॥ ३७ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

अन्वयः—एते जगतः शुक्लकृष्णे गती हि शाश्वते मते; एकया अनावृत्तिं याति (च) अन्यया पुनः आवर्तते ॥ २६ ॥

ऐसिया अनादि या दोनी वाटा । एकी उजू[19] एकी अव्हांटा[20] । म्हणवूनि बुद्धिपूर्वक सुभटा । दाविलिया तुज ॥ ३८ ॥ कां जे मार्गामार्ग देखावे । साच लटिकें वोळखावें । हिताहित जाणावें । हिताचिलागीं ॥ ३९ ॥ पाहें पां नाव देखतां बरवी । कोणी आड घाली काय अथावीं[21] । कां सुपंथ जाणोनि आडवीं[22] । रिगवत असे ॥ २४० ॥ जो विष अमृत ओळखे । तो अमृत काय सांडूं शके । तेविं जो उजू वाट देखे । तो अव्हांटा न वचे ॥ ४१ ॥ म्हणोनि पुढें । पारखावें खरें कुडें[23] । पारखिलें तरी न पडे । अनवसरें[24] कांहीं ॥ ४२ ॥ एऱ्हवीं देहांतीं थोर विषम[25] । या मार्गाचें आहे संभ्रम[26] । जन्में अभ्यासिलियाचें हन काम । जाईल वायां ॥ ४३ ॥ जरी आर्चिरादि मार्गु चुकलिया । अवचटें धूम्रपंथें पाडिलिया । तरी संसारपांतीं[27] जुंतलियां[28] । भंवतांचि[29] असावें ॥ ४४ ॥ हे सायास देखोनि मोठे ।

---

१ आच्छादलेली. २ दाट. ३ पाण्यानें युक्त. ४ अंधार. ५ स्वच्छ. ६ झांजड. ७ इंद्रियें. ८ धुराची. ९ लाभ. १० नाश होतो. ११ रात्र. १२ योग. १३ चंद्रलोकीं. १४ फिरे. १५ वस्ती असलेला. १६ सोपा. १७ सर्वथा. १८ मोक्षापर्यंत. १९ सरळ. २० आडवाट. २१ खोल पाण्यांत. २२ आडमार्गांत; अरण्यांत. २३ खोटें. २४ संकटांत. २५ संकट. २६ भ्रांति. २७ ओळ; रांग. २८ जुंपल्यानें. २९ फिरत.

आता कैसेनि पां एकवेळ फिटे। म्हणोनि योगमार्गु गोमटे। शोधिले दोन्ही ॥४५॥ तंव एकें ब्रह्मत्वा जाइजे। आणि एकें पुनरावृत्ती येइजे। परि दैवगत्या जो लाहिजे। देहांतीं जेणें ॥ ४६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन। तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७

अन्वयः— अर्जुन, एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुह्यति; तस्मात् (त्वं) सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव ॥ २७ ॥

(२९९. कालाचा विचार न करतां परमात्म्याचें स्मरण कर, म्हणजे तूं योगयुक्त होशील, २४७–२५८) ते वेळीं म्हणितलें हें नव्हे। वायां अवचटें[1] काय पावे। देह त्यजूनि वस्तु[2] होआवें। मार्गेंच कीं ॥ ४७ ॥ तरि आतां देह असो अथवा जावो। आम्ही तों केवळ वस्तुचि आहों। कां जे दोरी-सर्पत्व वावो। दोराचि-कडूनि ॥ ४८ ॥ मज तरंगपण असे कीं नसे। ऐसें हें उदकाप्रती कहीं भासे। तें भलतेव्हां जैसें तैसें। उदकाचि कीं ॥ ४९ ॥ तरंगाकारें न जन्मोचि। न तरंगलोपें निमेचि। तेविं देहीं जे देहेंचि। वस्तु जाहले ॥ २५० ॥ आतां शरीराचें तयां-चिया ठाईं। आडनांवही उरलें नाहीं। तरि कोणें काळे काई। निमे तें पाहे पां ॥ ५१ ॥ मग मार्गातें कासया शोधावें। कोणें कोठूनि कें जावें। जरी देशकाला-दि आघवें। आपणचि असे ॥ ५२ ॥ आणि हां गा घटु जे वेळीं फुटे। ते वेळीं तेथींचें आकाश लागे नीट वाटे। वाटा लागलें तरि गगना भेटे। येरवीं चुके ॥५३॥ पाहे पां ऐसें हन आहे। कीं तो आकारुचि जाये। येर गगन तें गगनींचि आहे। घटत्वाहि आधीं ॥ ५४ ॥ ऐसिया बोधाचेनि सुरवाडें[5]। मार्गामार्गाचें सांकडें। तया सोहंसिद्धा न पडे। योगियासी ॥ ५५ ॥ या कारणें पंडुसुता। तुवां होआवें योगयुक्ता। तेतुलेनि सर्वकाळीं साम्यता। आपैसया होईल ॥ ५६ ॥ अवतरणः— (ओवी २५७ ते २६०) मग भलतेथ भलतेव्हां। देह असो अथवा जावा। परि अबंधी नित्य ब्रह्मभावा। विघड नाहीं ॥ ५७ ॥ तो कल्पादि जन्मा नागवे। कल्पांतीं मरण नोंप्लवे। माजि स्वर्गसंसाराचे लौंघवें। झकवेना ॥ ५८ ॥ (३००. आत्मरूप झालेला योगी स्वर्गसुख तुच्छ समजतो, २५९–२६९) येणें बोधें जो योगी होये। तयासीचि या बोधाचें नीटपण आहे। कां जे भोगातें पेलूनि पाये। निजरूपा ये ॥ ५९ ॥ पैं गा इंद्रादिकां देवां। जयां सर्वस्वें स्वर्गीं गाजती राणिवा। तें सांडणें मानूनि पांडवा। डावलीं जो ॥ २६० ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

---

१ स्पष्टीकरण केलें. २ अकस्मात्. ३ ब्रह्मरूप. ४ लाट. ५ वाटेल तेव्हां, केव्हांही. ६ सोईनें. ७ मी ब्रह्म असा अनुभव झालेल्यास. ८ ब्रह्मरूपता. ९ आपोआप. १० निष्प्रतिबंधाला. ११ न सांपडे.

अन्वयः—वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु दानेषु च यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्, तत्सर्वं इदं विदित्वा योगी अत्येति च आद्यं परं स्थानम् एव उपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

जरी वेदाध्ययनाचें जालें। अथवा यज्ञाचें शेताचि पिकलें। कीं तपदानाचें जोडलें। सर्वस्व हन जें ॥ ६१ ॥ तया आघवां पुण्यांचा मळा। भार आं[1]तौनि जया ये फळा। तें परब्रह्म निर्मळा। सां[2]ठी न सरे ॥ ६२ ॥ जें नित्यानंदाचेनि मानें। उपमेचा कां[3]टाळा न दिसे सानें। पाहा पां वेदयज्ञादि साधनें। जया सुखा ॥ ६३ ॥ जें विटे ना सरे। भोगी तयाचेनि पै[4]वाडें पुरे। पुढती महासुखाचें सोयरें। भावंडचि ॥ ६४ ॥ ऐसें दृष्टीचेनि सुखपणें। जयासी अ[5]दृष्टाचें बैसणें। जें शतम[6]खांही आं[7]गवणें। नोहेचि एका ॥ ६५ ॥ तयातें योगीश्वर अ[8]लौकिकें। दिठीचेनि हां[9]ततुकें। अनुमानती कौतुकें। तंव हे[10]ळुवार औ[11]वडे ॥ ६६ ॥ मग तया सुखाची किरीटी। करूनियां गा पौं[12]उठी। परब्रह्माचिये पाठी। आरूढती ॥ ६७ ॥ ऐसें चराचरैकभाग्य। जें ब्र[13]ह्मेशां आराधने योग्य। योगियांचें भोग्य। भोगधन जें ॥ ६८ ॥ जो सकळ कळांची कळा। जो परमानंदपुतळा। जो जिवाचा जि[14]व्हाळा। विश्वाचिया ॥ ३९ ॥ (३०१. देव अर्जुनाचें भाषण संजय राजाला सांगतो व तेंच ज्ञानेश्वर पुढील अध्यायांत सांगतात, २७०–२७१) जो सर्वज्ञतेचा वोलावा। जो यादवकुळींचा कुळदिवा। तो श्रीकृष्णजी पांडवा-। प्रती बोलिला ॥ २७० ॥ ऐसा कुरुक्षेत्रीं वृत्तांतु। संजयो रायासी असे सांगतु। तेचि परियेसा पुढारी मातु। ज्ञानदेव म्हणे ॥ २७१ ॥

इति श्रीज्ञानेश्वरविरचिताया भावार्थदीपिकाया अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्लोक २८, ओंव्या २७१.

---

१ व्यापून. २ बरोबरी न होणें. ३ बरोबरीनें. ४ इच्छेनें. ५ मरणानंतर. ६ शंभर यज्ञ करणाराला. ७ स्वाधीन. ८ दिव्य. ९ अटकळीनें. १० सूक्ष्म. ११ वाटे. १२ पायरी. १३ ब्रह्मदेव व शंकर यांना. १४ जीवन.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय नववा

(३०२. गुरूशीं सलगी करण्याचें कारण, काव्यप्रतिभा, १–७) तरी अवधान येकलें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे । हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइका ॥ १ ॥ परी प्रौढी न बोलें हो जी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समाजीं । देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची ॥ २ ॥ कां जे लेळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती । जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हांऐसीं ॥ ३ ॥ तुमचे या दिठी-वेयाचिये वोलें । सासिन्नले[3] प्रसन्नतेचे मळे । ते साउली देखोनि लोळे । श्रांतु जी मी ॥ ४ ॥ प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणोनि आम्ही आपुलिया स्वेच्छा वोलावो लाहों । तेथही जरी सलगी करूं बिहों[4] । तरी निवों[5] कें पां ॥ ५ ॥ नातरी बाळक बोबडा बोलीं । वांकुडीं[6] विचुंका[7] पाउलीं । ते चोज करूनि माउली । रिझे जेवीं ॥ ६ ॥ तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो[8] । कैसेनि तरी आम्हांवरी हो । या बहुवा आळुंकिया[10] जी आहों । सलगी करीत ॥ ७ ॥ (३०३. सलगीचें दुसरें कारण, ८–१२) वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश[11] श्रोते । काय घडेंयां[12]-वरी सौरस्वतें[13] । पढों सिकिजे ॥ ८ ॥ अवधारा आवडे तेसणा[14] धुंधुरु । परि महा-तेजीं न मिरवे काय करूं । अमृताचिया ताटीं वोगरूं[15] । ऐसी रससोय[16] कैंची ॥९॥ हां हो हिमकरासी[17] विंजणें[18] । कीं नादापुढें आइकवणें । लेणियासी लेणें । हें कहीं आथी ॥ १० ॥ सांगा परिमळें काय तुरंबावें[19] । सागरें कवणे ठायीं नाहावें । हें गगनाचि आंडे[20] आघवें । ऐसा पवाडु[21] कैंचा ॥ ११ ॥ तैसें तुमचें अवधान धाये[22] । आणि तुम्ही म्हणा हें होये । ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिझां तुम्ही ॥ १२ ॥ (३०४. सलगीचें तिसरें कारण, १३-१९) तरि विश्वप्रगटीतिया[23] गभस्ती[24] । काय हातिवेनें[25] न कीजे आरती । कां चुळोदकें[26] अपांपती[27] । अर्घ्यु नेदिजे ॥ १३ ॥ प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मी दुबळा आर्चितसें भक्ती । म्हणोनि

---

१ आवड म्हणून जी वृत्ति आहे, तिचे. २ कृपादृष्टीच्या. ३ भरास आले. ४ भिऊं लागलों. ५ (मीं) कोठें तृप्त व्हावें? ६ वेड्यावाकड्या. ७ कौतुक. ८ प्रीति. ९ इच्छा. १० आपणां-सारखे. ११ घडे पाठ करून. १२ सरस्वतीपुत्रानें. १३ तेवढा. १४ काजवा. १५ वाढूं. १६ पाकनिष्पत्ति. १७ चंद्राला. १८ पंख्यानें वारा घालणें. १९ वास घ्यावा. २० मावेल.

बोल जऱ्ही गंगांवती । तऱ्ही स्वीकाराल कीं ॥ १४ ॥ बाळक बापाचियें ताटीं रिगे । आणि बापातेंच जेववूं लागे । कीं तो संतोषलेनि वेगें[2] । सुखाचि वोढवी ॥ १५ ॥ तैसा मी जरी तुम्हांप्रती । [3]चावटी करितसें बाळमती । तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे ॥ १६ ॥ आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें[4] । तुम्ही संत घेतले[5] असा बहुवें[6] । म्हणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभारु[7] तुम्हां ॥ १७ ॥ अहो तान्हयाचें[8] लागतां झटें[9] । तेणें अधिकाचि पान्हा फुटे । रोषें[10] प्रेम दुणवटे[11] । पढियंतयाँचेनि[12] ॥ १८ ॥ म्हणऊनि मज लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैलें[13] । तें चेइलें[14] ऐसें जी जाणवलें । यालागीं बोलिलों मी ॥ १९ ॥ (३०५. सलगीचें कारण, २०–२३) येऱ्हवीं चांदिणें पिकविजत आहे चर्पणीं[15] । कीं वारया घापैत[16] आहे वाहणीं[17] । हां हो गगनासि गंवसणी । घालिजे केवीं ॥ २० ॥ आइका पाणी वोथिजावें[18] न लगे । नवनीतीं माथुलें न रिगे । तेवीं लाजिलें व्याख्यान[20] निगे । देखोनि जयातें ॥२१॥ हें असो, शब्दब्रह्में[21] जियें शेजे[22] । शब्द मावळलेया निवांतु निजे । तो गीतार्थु मऱ्हाटिया बोलिजे । हा पैंडु[23] काई ॥ २२ ॥ परि ऐसियाही मज धिंवसा[24] । तो पुढतियाचि येकी आशा । जे धिटींवा[25] करूनि भवादृशां[26] । पढियंतया होआवें ॥ २३ ॥ (३०६. अवधान देण्याची प्रार्थना, कृपेची याचना, काव्यप्रतिभा, २४–२९) तरि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जें अमृताहूनि जीववितें । तेणें अवधानें कीजे वाढतें । मनोरथा माझिया ॥२४॥ का जैं दिठिवा[27] तुमचा वरुषे । तैं सकळार्थसिद्धि मतीं पिके । येऱ्हवीं कोंभेला उन्मेषु सुके । जरी उदास तुम्ही ॥ २५ ॥ सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा । तरी दोंदें पेलती अक्षरां । प्रमेयाचीं ॥ २६ ॥ अर्थु बोलाची वाट पाहे । तेथ अभिप्रावोचि अभिप्रायातें विये । भावाचा फुलौरा होत जाये । मतिवरी ॥२७॥ म्हणूनि संवादाचा सुवावो[29] ढळे । तऱ्ही हृदयाकाश सारस्वतें[30] [31]बोळे । आणि श्रोता दुश्चिता तरि वितुळे । मांडला रसु ॥ २८ ॥ अहो चंद्रकांत द्रवता कीर होये । परि ते हातवटी चंद्रीं कीं आहे । म्हणऊनि वक्ता तो वक्ता नोहे । श्रोतेनिविण ॥ २९ ॥ (३०७. प्रार्थना करण्याचें कारण, काव्य, ३०–३१) परी आतां आमुतें गोड करावें । ऐसें तांदुळीं कासया विनवावें । साइखेडियांनें[32]

---

१ निर्गुडीचीं पानें. (प्रसंगाविशेषीं, श्रीशंकराला वाहणेस बिल्वपत्र न मिळाल्यास निर्गुडीची दलें वाहतात). २ भरानें. ३ विनोद. ४ अभिमानानें. ५ स्वीकार केला. ६ बहुत प्रकारांनीं. ७ उपकार. ८ वासराचें. ९ ढुश्शी. १० रागावण्यानें. ११ दुप्पट होतें. १२ अत्यंत प्रियकराच्या. १३ निजलेलें. १४ जागें झालें. १५ आढींत. १६ दिली आहे. १७ गति. १८ पातळ करावें. १९ रवी. २० माघारी येतें. २१ वेद. २२ शय्येवर. २३ अधिकार. २४ इच्छा. २५ धिटपणा. २६ तुमच्यासारख्यांची. २७ कृपादृष्टि. २८ श्लेषार्थाचा. २९ अनुकूल वारा सुटला असतां. ३० ब्रह्मज्ञानाची. ३१ वृष्टि होते. ३२ कळसूत्री बाहुल्यांनीं.

काई प्रार्थावें । सूत्रधारातें ॥ ३० ॥ तो काय बाहुलियांचिया काजा नाचवी । कीं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी । म्हणऊनि आम्हां या ठेवाठेवी । काय काज ॥३१॥ (३०८. ग्रंथ सांगण्याची आज्ञा, ३२) तंव श्रीगुरु म्हणती काइ जाहलें । हें समस्तही आम्हां पावलें । आतां सांगें जें निरोपिलें । नारायणें ॥ ३२ ॥ (३०९. ग्रंथ सांगण्याकडे प्रवृत्ति, ३३) भगवानुवाचः—येथ संतोषोनि निवृत्तिदासें । जी जी म्हणऊनि उल्हासें । अवधारा श्रीकृष्ण ऐसें । बोलते जाहले ॥ ३३ ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१

अन्वयः—यत् ज्ञात्वा (त्वं) अशुभात् मोक्ष्यसे, (तत्) इदं तु गुह्यतमं ज्ञानं ते अनसूयवे विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥

(३१०. भगवान गुह्य सांगतात, ३४) नातरि अर्जुना हें बीज[2] । पुढती सांगिजेल तुज । जें हें अंतःकरणींचें गुज । जीवाचिये ॥ ३४ ॥ (३११. गुह्य सांगण्याचें कारण, ३५–४२) येणें मानें जीवाचें[3] हियें फोडावें । मग गुज कां पां मज सांगावें । ऐसें कांहीं स्वभावें । कल्पिशी जरी ॥ ३५ ॥ तरी परियेसीं गा प्राज्ञा । तूं आस्थेचीच संज्ञा । बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा । नेणसी करूं ॥ ३६ ॥ म्हणोनि गूढपण आपुलें मोडो । वरि न बोलणेंही बोलावें घडो । परि आमुचिये जीवींचें पडो । तुझ्या जीवीं ॥ ३७॥ अगा थानीं कीर दूध गूढ । परि थानासीचि नव्हे कीं गोड । म्हणोनि सरे[4] कां सेवितयाची चाड । जरी अनन्य मिळे ॥ ३८॥ मुडाहुनि[5] बीज काढिलें । मग निर्वाळिलिये[6] भूमी पेरिलें । तरि तें सांडीविखुरीं[7] गेलें । म्हणों ये कायी ॥ ३९ ॥ यालागीं सुमनु[8] आणि शुद्धमती । जो अनिंदकु अनन्य-गती । पैं गा गोप्यही परी तयाप्रती । चावाळिजे सुखें ॥ ४० ॥ तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं । तुंवांचून आणिक नाहीं । म्हणोनि गुज तरी तुझ्या ठायीं । लपऊं नये ॥ ४१ ॥ आतां किती नावानावा[9] गुज । म्हणतां कानडें वाटेल तुज । तरि ज्ञान[10] सांगेन सहज । विज्ञानेंसीं[11] ॥ ४२ ॥ (३१२ ज्ञान-विज्ञान झालें असतां जीवाला मोक्ष मिळतो, ४३–४६) परि तेंचि ऐसेंनि निवाडें । जैसें भेसळलें खरें-कुडें[12] । मग काढिजे फाडोवाडें[13] । पारखूनियां ॥ ४३ ॥ कां चांचूचेनि[14] सांडसें । खांडिजे[15] पय-पाणी राजहंसें । तुज ज्ञान-विज्ञान तैसें । वांटूनि देऊं ॥ ४४ ॥ मग वारेचिया धारसा[16] । पाडिजला कोंडा कां तुरेचि जैसा । आणि कणांचा आपैसा । राशिर्वा जोडे ॥ ४५ ॥ तैसें जें जाणितलेयासाठीं । संसारें संसाराचिये गांठीं । लाऊनि बैसवी पाठीं । मोक्षश्रियेच्या ॥ ४६ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २॥

---

१ उठाठेवी, खटपट. २ ज्ञानाचें आदिकरण. ३ गुह्य. ४ पूर्ण होवो. ५ मुडयांतून. ६ तयार केलेल्या. ७ सांडलवंडीवारी. ८ प्रशस्त अंतःकरणाचा. ९ वारंवार. १० फंटाळवाणें. ११ अनुभवज्ञान.

अन्वयः—इदं (ज्ञानं) राजविद्या, राजगुह्यं, उत्तमं, पवित्रं, प्रत्यक्षावगमं, धर्म्यं, कर्तुं सुसुखं च अव्ययं अस्ति ॥ २ ॥

(३१३. ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व, ४७—५२) जे जाणणेया सुविद्येच्या गांवीं । गुरुत्वाची आचार्यपदवी । जें सकळ गुह्यांचा गोसावी । पवित्रां रावो ॥ ४७ ॥ आणि धर्माचें निजधाम । तेविंचि उत्तमाचें उत्तम । पैं जयां येतां नाहीं काम । जन्मांतर ॥ ४८ ॥ मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयीं स्वयंभचि असे । प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें । आपैसयाचि ॥ ४९ ॥ तेवींचि गा सुखाच्या पाउटीं । चढतां येइजे जयाच्या भेटी । मग भेटल्या कीर मिठी । भोगणें याहि पडे ॥ ५० ॥ परि भोगाचिये ऐलीकडिलिये मेरे । चित्त उभें ठेलें सुखा भरें । ऐसें सुलभ आणि सोपारें । वरि परब्रह्म ॥ ५१ ॥ पैं गा आणिकही एक याचें । जें हाता आलिया तरी न वचे । आणि अनुभवितां कांहीं न वेंचे । परि विटेहि ना ॥ ५२ ॥

(३१४. शंकेचें स्पष्टीकरण, ५३—५६) अवतरणः—येथ जरी तूं तार्किका- । ऐसी हन घेसी शंका । ना येवढी वस्तु हे लोकां । उरली कैविं पां ॥ ५३ ॥ जे एकोत्तरेयाचिया वाढी । जळतिये आगीं घालिती उडी । ते अनायासें स्वगोडी । सांडिती केवीं ॥ ५४ ॥ तरी पवित्र आणि रम्य । तेवींचि सुखोपाय सुगम्य । आणि सुसुख परम धर्म्य । वरि आपणपां जोडे ॥ ५५ ॥ ऐसा अवघाचि हा सुरवाडु आहे । तरी जनाहातीं केविं उरों लाहो । हा शंकेचा ठाव कीर होये । परि न धरावी तुवां ॥ ५६ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे परंतप, अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः मां अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते ॥ ३ ॥

(३१५. ज्ञान जीवाचे दृष्टींतून चुकलें, म्हणून ते जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांत सांपडले; ५७-६२) पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड । पैसीं त्वचेचिया पदराआड । परि तें अव्हेरूनि गोचिड । अशुद्ध काय न सेविती ॥ ५७ ॥ कां कमलकंदा आणि दुर्दुरीं । नांदणूक एकेचि घरीं । परि परागु सेविजे भ्रमरीं । येरां चिखलुचि उरे ॥ ५८ ॥ नातरी निदैवाच्या परिवरीं । लोह्यां रुतलियां आहाति सहस्रवरी । परि तेथ बसोनि उपवासु करी । कां दरिद्रें जिये ॥ ५९ ॥ तैसा हृदयामध्यें मी रामु । असतां सर्वसुखाचा आरामु । कीं भ्रांतासी कामु । विषयांवरी ॥ ६० ॥ बहु मृगजळ देखोनि डोळां । थुंकिजे अमृताचा गिळितां गळाळां । तोडिला परिसु बांधिला गळां । शुक्तिकालाभें ॥ ६१ ॥ तैसी अहंममतेचिये लवडसवैडी । मातें न पवतीचि

१ ज्ञानाच्या. २ ज्या ज्ञानाला. ३ कारण. ४ थोडें. ५ प्राप्त होतें. ६ पायरीनें. ७ कांठावर. ८ आनंदयुक्त. ९ नाहींसें होत नाहीं. १० चतुरा. ११ मिळाल्याशिवाय कशी राहिली ? १२ एकोत्रा व्याजाकरितां. १३ धर्माला पूर्ण अनुकूल. १४ अनुकूल. १५ जवळ. १६ रक्त.

बापुडीं । म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथडी[1] । डेंहुळितें[2] ठेलीं ॥ ६२ ॥ (३१६. पूर्ण स्वरूपाच्या ठिकाणीं जग हें केव्हांही नाहीं, हाच ऐश्वर्य योग, ६३–८७) अवतरण:– येऱ्हवीं मी तरी कैसा । मुखाप्रति भानु कां जैसा । कहीं दिसे न दिसे ऐसा । वाणीचा[3] नोहें ॥ ६३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४

अन्वयः—अव्यक्तमूर्तिना मया इदं सर्वं जगत् ततं (अस्ति); सर्वभूतानि मत्स्थानि (सन्ति) अहं तेषु न च अवस्थितः (अस्मि) ॥ ४ ॥

माझेया विस्तारलेपणा नांवें[4] । हें जगचि नोहे आघवें । जैसें दूध मुरालें[5] स्वभावें । तरि तेंचि दहीं ॥ ६४ ॥ कां बीजचि जाहलें तरु । अथवा भांगारांचि[6] अळंकारु । तैसा मज एकाचा विस्तारु । तें हें जग ॥ ६५ ॥ हें अव्यक्तपणें थिजलें । तेंचि मग विश्वाकारें वोथिजलें[7] । तैसें अमूर्तमूर्ति[8] मियां विस्तारलें । त्रैलोक्य जाणें ॥ ६६ ॥ महदादि देहान्तें[9] । इयें अशेषेंही भूतें । पैं माझ्या ठायीं बिंबतें[10] । जैसें जळीं फेण ॥ ६७ ॥ परि तया फेणाआंतु पाहतां । जेवीं जळ न दिसे पंडुसुता । नातरी स्वप्नींची अनेकता । चेइलिया नोहिजे ॥ ६८ ॥ अवतरण:–तैसीं भूतें इयें माझ्या ठायीं । बिंबतीं तयांमाजि मी नाहीं । इया उपपत्ती[11] तुज पाहीं । सांगितलिया मागां ॥ ६९ ॥ म्हणऊनि बोलिलिया बोलाचा आंतिसो[12] । न कीजे यालागीं हें असो । परि मजआंतु पैसो[13] । दिठी तुझी ॥ ७० ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५

अन्वयः—च भूतानि मत्स्थानि न (सन्ति); मे ऐश्वरं योगं पश्य. अहं भूतभृत् अपि भूतस्थः न; मम आत्मा च भूतभावनः (अस्ति) ॥ ५ ॥

आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भांवो[14] । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहों । तरी मजमाजि भूतें हेंही वावो[15] । जे मी सर्व म्हणउनी ॥ ७१ ॥ येऱ्हवीं संकल्पाचिये सांजवेळे । नावेकं[16] तिमिरेजती[17] बुद्धीचे डोळे । म्हणोनि अखंडिताचि परि झांवळें[18] । भूतभिन्न ऐसें देखे ॥ ७२ ॥ तेचि संकल्पाची सांज जैं लोपे । तैं अखंडिताचि आहे स्वरूपें । जैसें शंका जातखेंवो[19] लोपे । सापपण माळेचें ॥ ७३ ॥ येऱ्हवीं तरी भूमीआंतूनि स्वयंभ । काय घडेया गाडगेयांचे निघती कोंभ । परि ते कुलालमतीचे गर्भ । उमटले कीं ॥ ७४ ॥ नातरी सागरींच्या पाणी । काय तरंगाचिया आहाती खाणी । ते अवांतर करणी । वारयाची नव्हे ॥ ७५ ॥ पाहें पां कापसाच्या पोटीं । काय कापडाची होती पेटी[20] । तो वेढितयाचिया दिठी । कापड जाहला ॥ ७६ ॥

१ दोन्ही तीरांमध्यें. २ बुचकळया खात. ३ उणीवेचा. ४ म्हणशील तर. ५ थिजलें. ६ सोनें. ७ पातळ झालें. ८ निर्गुण असून साकार झालेला. ९ महत्तत्त्वापासून देहापर्यंत. १० उत्पन्न होतें. ११ खुबी. १२ पाल्हाळ. १३ प्रवेश करो. १४ स्वरूप. १५ मिथ्या. १६ कांहीं वेळ. १७ अंधकारानें ग्रासले जातात. १८ झांजडींत. १९ जातांक्षणीं. २० गड्डा.

जरी सोनें लेणें होऊनि घडे । तरी तयाचें सोनेपण काय मोडे । येर अळंकार हे वरचिलीकडे । लेतयाचेनि भावें ॥ ७७ ॥ सांगें पाडिसादाचीं[1] प्रत्युत्तरें । कां आरिसां जें आविष्करे[2] । तें आपलें कीं साचोकारें । तेथेंचि होतें ॥ ७८ ॥ तैसी इये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी । तयासि तयाच्या संकल्पीं । भूताभासु असे ॥ ७९ ॥ तेचि कल्पिती प्रकृती पुरे । तरि भूताभासु आधींच सरे । मग स्वरूपीं उरे एकसरें । निखळ माझें ॥ ८० ॥ हें असो आंगीं भरलिया भवंडी । जैशा भोंवत दिसती अरडीदरडी[3] । तैसी आपुलिया कल्पना अखंडीं । गमती भूतें ॥ ८१ ॥ तेचि कल्पना सांडूनि पाहीं । तरि मी भूतीं भूतें माझिया ठायीं । स्वप्नींही परि नाहीं । कल्पावयाजोगें ॥ ८२ ॥ आतां मीच एक भूतातें धर्ता । अथवा भूतांमाजि मी असता । या संकल्पसान्निपाता । आंतुलिया[4] बोलिया ॥८३॥ म्हणोनि परियेसीं गा प्रियोत्तमा । यापरी मी विश्वासी विश्वात्मा । जो इया लट-किया भूतग्रामा[6] । भाव्यु[5] सदा ॥ ८४ ॥ रश्मीचेनि[7] आधारें जैसें । नव्हे तेंचि मृगजळ आभासे । माझ्या ठायीं भूतजात तैसें । आणि मातेंही भावी[8] ॥ ८५ ॥ मी ये परीचा भूतभावनु[9] । परि सर्व भूतांसि अभिन्नु[10] । जैसी प्रभा आणि भानु । एकचि ते ॥ ८६ ॥ हा आमुचा ऐश्वर्ययोगु[11] । तुवां देखिला कीं चांगु । आतां सांगें कांहीं एथ लागु[12] । भूतभेदाचा असे ॥ ८७ ॥ (३१७. भूतांपासून भगवान वेगळा नाहीं व भूतें भगवंताहून वेगळीं नाहींत, ८८–९२) अवतरण:—यालागीं मजपासूनि भूतें । आनें नव्हती हें निरुतें[13] । आणि भूतांवेगळिया मातें । कांहींचें[14] न मनीं हो ॥८८॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

अन्वयः—यथा सर्वत्रगः महान् वायुः नित्यं आकाशस्थितः (अस्ति), तथा सर्वाणिभूतानि मत्स्थानि (सन्ति) इति उपधारय ॥ ६ ॥

पैं गगन जेवढें जैसें । पवनहि[15] गगनीं तेवढाचि असे । सहजें हालविलिया वेगळा दिसे । येऱ्हवीं गगन तेंचि तो ॥ ८९ ॥ तैसं भूतजात माझ्या ठायीं । कल्पिजे तरी आभासे कांहीं । निर्विकल्पीं[16] तरि नाहीं । तेथ मीचि मी आघवें ॥ ९० ॥ अवतरण:—(ओवी ९१ ते ९७ पर्यंत) म्हणऊनि नाहीं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरसें[17] । जें कल्पनालोपें भ्रंशे । आणि कल्पनेसवें होय ॥ ९१ ॥ तेचि कल्पितें मुद्दल जाये । तैं असे नाहीं हें कें आहे । म्हणऊनि पुढती तूं पाहें । हा ऐश्वर्ययोगु ॥ ९२ ॥ (३१८. बोधानें चराचरांत आपणच भरले आहों असा अनुभव येईल, ९३–९५) ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं[18] । तूं आपणेयातें

१ प्रतिध्वनीचीं. २ प्रगट होतें. ३ डोंगर वगैरे. ४ सन्निपातवायूच्या लहरींतील. ५ सूत्रीला. ६ आधार. ७ सूर्यकिरणांच्या. ८ कल्पना करतो. ९ भूतांना उत्पन्न करणारा. १० एकरूप. ११ अद्भुत शक्ति. १२ संबंध. १३ खरोखर. १४ कधींही. १५ वारा. १६ कल्पनेच्या अभावीं. १७ संबंधानें. १८ अनुभवरूपी.

कल्लोळु एक करीं । मग जंव पाहसी चराचरीं । तंव तूंचि आहासी ॥ ९३ ॥ या जाणणेयाचा चेवो[3] । तुज आला म्हणती देवो । तरी आतां द्वैत स्वप्न वावो । जालें कीं ना ॥ ९४ ॥ तरी पुढती जरी विपायें । बुद्धीसि कल्पनेची झांप ये । तरी अभेदबोधु जाये । जें स्वप्नीं पडिजे ॥ ९५ ॥ (३१९ कल्पनारूप निद्रा जाऊन बोधरूपता प्राप्त होते, ९६–९७) म्हणोनि ये निद्रेची वाट मोडे । निखिळ उद्‌बोधाचेंचि आपणपें घडे । ऐसें वर्म जें आहे फुडें । तें दावों आतां ॥ ९६ ॥ तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देईं बा धनंजया । पैं सर्व भूतांतें माया । करी हरी गा ॥ ९७ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—कौंतेय, सर्वभूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यान्ति; पुनः अहं कल्पादौ तानि विसृजामि ॥ ७ ॥

(३२०. भूतें प्रकृतीपासून होतात व प्रकृतींत लय पावतात, ९८–१०५) जिये नांव गा प्रकृती । जे द्विविध सांगितली तुजप्रती । एकी अष्टधा भेदव्यक्ती । दुजी जीवरूपा ॥ ९८ ॥ हा प्रकृतिविखो[10] आघवा । तुवां मागां परिसिलासे पांडवा । म्हणोनि असो काई सांगावा । पुढतपुढती ॥ ९९ ॥ तरी ये माझिये प्रकृती । महाकल्पाच्या अंतीं । सर्व भूतें अव्यक्तीं । ऐक्यासि येती ॥ १०० ॥ ग्रीष्माच्या अतिरसीं । सबीजें तृणें जैसीं । मागुती भूमीसी । सुलीनें[12] होतीं ॥ १ ॥ का वार्षियें ढेंढें[14] फिटे । जेव्हां शारदीयेचा अनुघडु फुटे । तेव्हां घनजात आटे । गगनींचें गगनीं ॥ २ ॥ नातरी आकाशाचे खोंपे[16] । वायु निवांतुचि लोपे । कां तरंगता हारपे । जळीं जेवीं ॥ ३ ॥ अथवा जागिनलिये वेळे । स्वप्न मनींचें मनीं मावळे । तैसें प्राकृत प्रकृतीं मिळे । कल्पक्षयीं ॥ ४ ॥ मग कल्पादीं पुढती । मीचि सृजीं ऐसी वदंती[23] । तरी इयेविषयीं निरुती[24] । उपपत्ती आइक ॥ ५ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

अन्वयः–(अहं) स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य प्रकृतेः वशात् इमं कृत्स्नं अवशं भूतग्रामं पुनः पुनः विसृजामि ॥ ८ ॥

(३२१. प्रकृतीचा स्वीकार करून मी सर्व भूतांची उत्पत्ति करितों, तरी पण मला भूतांचें कांहीं करावें लागत नाहीं, १०६–१२२) तरी होचि प्रकृति किरीटी । मी स्वकीया सहजें अधिष्ठीं । तेथ तंतुसमवायें पटीं । जेवीं विणावणी दिसे ॥ ६ ॥ मग तिये विणावणीचेनि आधारें । लहाना चौकडिया पटत्व भरे । तैसी पंचात्मकें आकारें । प्रकृतिचि होय ॥ ७ ॥ जैसें विरजणियाचेनि संगें । दूधाचि आटेजों

१ लाट. २ ज्ञानाचा. ३ प्रकाश. ४ खोटें. ५ ब्रह्मज्ञानाचें. ६ स्वरें. ७ उत्पत्ति करी. ८ लय करी. ९ देहरूप (जड प्रकृति) व जीवरूप (चेतन प्रकृति) अशी दोन प्रकारची. १०

लागे । तैसी प्रकृति आंगा रिगे । सृष्टीपणाचिया ॥ ८ ॥ बीज जळाची जवळीक लाहे । आणि तेंचि शाखोपशाखीं होये । तैसें मज करणें आहे । भूतांचें हें ॥ ९ ॥ अगा नगर हें रायें केलें । या म्हणणया साचपण कीर आलें । परि निरुतें पहाता काय सिणले । रायाचे हात ॥ ११० ॥ आणि मी प्रकृति अधिष्ठीं तें कैसें । जैसा स्वप्नीं जो असे । मग तोच प्रवेशे । जागृतावस्थे ॥ ११ ॥ तरि स्वप्नौनि जागृती येतां । काय पाय दुखती पंडुसुता । कीं स्वप्नामाजि असतां । प्रवासु होय ॥ १२ ॥ या आघवियाचा अभिप्रावो कायी । जे हें भूतसृष्टीचें कांहीं । मज एकही करणें नाहीं । ऐसाचि अर्थु ॥ १३ ॥ जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा । व्यापारे आपुलालिया काजा । तैसा प्रकृतिसंगु हा माझा । येर करणें तें इयेचें ॥ १४ ॥ पाहें पां पूर्णचंद्राचिये भेटी । समुद्रीं अपार भरतें दाटी । तेथ चंद्रासि काय किरीटी । उपेखा पडे ॥ १५ ॥ जड परि जवाळिका । लोह चळे तरी चळो कां । तरि कवणु शिणु भ्रामका । सन्निधानाचा ॥ १६ ॥ किंबहुना यापरी । मी निजप्रकृति अंगिकारीं । आणि भूतसृष्टि एकसरी । प्रसवोंचि लागे ॥ १७ ॥ जो हा भूतग्रामु आघवा । असे प्रकृतीअधीन पांडवा । जैसी बीजाचिया वेलपालवा । समर्थ भूमि ॥ १८ ॥ नातरी बाळादिकां वयसा । गोसांवी देहसंगु जैसा । अथवा घनावळी आकाशा । वार्षिये जेवीं ॥ १९ ॥ कां स्वप्नासि कारण निद्रा । तैसी प्रकृति हे नरेंद्रा । या अशेषाहि भूतसमुद्रा । गोसाविणी गा ॥ १२० ॥ स्थावरा आणि जंगमा । स्थूळा अथवा सूक्ष्मा । हें असो भूतग्रामा । प्रकृतिचि मूळ ॥ २१ ॥ अवतरणः—म्हणोनि भूतें हन सृजावीं । कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं । इये करणीं न येतीं आघवीं । आमुचिया आंगा ॥ २२ ॥ (१२२. प्रकृतिकर्मापासून परमात्मा अलिप्त आहे, १२३-१२६) जळीं चांद्रिकेचिया पसरती वेली । ते वाढी चंद्रें नाहीं केली । तेविं मातें पावोनि ठेलीं । दुरी कर्में ॥ २३ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

अन्वयः—धनंजय, तानि कर्माणि, तेषु कर्मसु असक्तं उदासीनवत् आसीनं मां न च निबध्नंति ॥ ९ ॥

आंगें सुटलिया सिंधुजळाचा लोटू । न शके धरूं सैंधवाचा घांटु । तेविं सकळ कर्मां मीच शेवटु । तीं काय बांधती मातें ॥ २४ ॥ धूमरेंजांची पिंजरी[11] । वाजतिया वायूतें जरी होकोरी । कां सूर्यबिंबामाझारीं । आंधारें शिरे ॥ २५ ॥ हें असो पर्वताचिये हृदयींचें । जेविं पर्जन्यधारास्तव न खोंचे । तेविं कर्मजात

१ आश्रित ठेवलेली. २ श्रम. ३ लोहचुंबकाला. ४ हालवून जवळ आणण्याचा. ५ प्राणिसमुदाय. ६ अवस्था. ७ मुख्य कारण. ८ मेघपंक्ति. ९ उत्पन्न करावी. १० धुराच्या परमाणूंची. ११ छत. १२ हांक मारून अडथळा करील.

प्रकृतीचें। न लगे मज ॥ २६ ॥ (३२३. प्रकृतीच्या कर्मांत भगवान उदासीनासारखा असतो, १२७-१३०) येऱ्हवीं इये प्रकृतिविकारीं[1]। एकु मीचि असें अवधारीं। परि उदासीनाचिया परी। करीं ना करवीं ॥ २७ ॥ जैसा दीपु ठेविला परिवरीं। कवणातें नियमी ना निवारी। आणि कवण कवणिये व्यापारीं। राहाटे तेंहि नेणे ॥ २८ ॥ तो जैसा कां साक्षिभूतु। गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु[2]। तैसा भूतकर्मीं[3] अनासक्तु। मी भूतीं असें ॥ २९ ॥ हा एकचि अभिप्रावो पुढतपुढती। काय सांगों बहुतां उपपत्ती। येथ एकहेळां सुभद्रापती। येतुलें जाण पां ॥ १३० ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

अन्वयः--कौंतेय, मया अध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं सूयते, अनेन हेतुना जगत् विपरिवर्तते ॥ १० ॥

(३२४. आत्माश्रयानें प्रकृति निरनिराळ्या जगाला निर्माण करते, १३१-१३२) जे लोकचेष्टां[4] समस्तां। जैसा निमित्तमात्र कां सविता। तैसा जगत्प्रभवीं[5] पंडुसुता। हेतु मी जाणें ॥ ३१ ॥ कां जें मियां अधिष्ठिलिया प्रकृति। होती चराचराचिया संभूति[6]। म्हणोनि मी हेतु हे उपपत्ति। घडे यया ॥ ३२ ॥ (३२५. ज्ञानदृष्टीवें हृदयस्थ आत्म्याचा भोग घेतो. १३३-१३६.) आतां येणें उजिवडें निरुतें। न्याहाळीं पां ऐश्वर्ययोगातें। जे माझ्या ठायीं भूतें। परी भूतीं मी नसें ॥ ३३ ॥ अथवा भूतें ना माझ्या ठायीं। आणि भूतांमाजि मी नाहीं। या खुंणा तूं कहीं। चुकों नको ॥ ३४ ॥ हें सर्वस्व आमुचें गूढ। परि दाविलें तुज उघड। आतां इंद्रियां देऊनि कवाड। हृदयीं भोगीं ॥ ३५ ॥ हा दंर्शु जंव नये हातां। तंव माझें साचोकारेंपण पार्था। न संपडे गा सर्वथा। जेविं तुंषीं कण ॥३६॥ (३२६. अनुमानिक ज्ञान प्रसंगीं उपयोगीं पडत नाहीं, १३७-१३९) येऱ्हवीं अनुमानाचेनि पैसें[11]। आवडे कीर कळलें ऐसें। परि मृगजळाचेनि वोलांशें[13]। काय भूमि तिमे[14] ॥ ३७ ॥ जें जौळ जळीं [16]पांगिलें। तेथ चंद्रबिंब दिसे आंतुडलें। परि थडिये काढूनि झाडिलें। तेव्हां बिंब कें सांगें ॥ ३८ ॥ तैसें बोलेंवरि वाचाबळें। वायांचि झकविजती प्रतीतीचे डोळे। मग साचोकारें बोधावेळे। आथी ना होइजे ॥ ३९ ॥

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्। परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

अन्वयः—मूढाः मानुषीं तनुं आश्रितं मां अवजानन्ति (यत् ते) मम भूतमहेश्वरं परं भावं अजानन्तः (सन्ति) ॥ ११ ॥

(३२७. परमभाव न कळल्यामुळें जीव मूढ, त्यामुळें ईश्वराला मनुष्य असें सम-

१ कार्यांत. २ गृहकृत्यांची प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत. ३ सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय या कर्मांत. ४ व्यापार. ५ जगाच्या उत्पत्तीस. ६ उत्पत्ति. ७ वर्म. ८ वेदांतसिद्धांताचें वर्म. ९ खरें स्वरूप. १० कोंड्यांत. ११ साह्यानें. १२ वाटे. १३ ओलाव्यानें. १४ भिजते.

जतात, १४०–१७१.) किंबहुना भवा[1] बिहाया[2] । आणि साचे चाड आथी जरी मियां । तरि तूं गा उपपत्ती[3] इया । जतन कीजे ॥ १४० ॥ येऱ्हवीं दिठी वेधली कावळें[4] । तैं चांदणियातें म्हणे पिवळें । तेविं माझ्या स्वरूपीं निर्मळें । देखती दोष ॥ ४१ ॥ नातरी ज्वरें विटाळलें मुख । तें दुधातें म्हणे कडु विख । तेविं अमानुषा मानुष । मानिती मातें ॥ ४२ ॥ म्हणऊनि पुढतपुढती धनंजया । झणें विसंबसी या अभिप्राया । जे इयां स्थूलदृष्टी वायां । जाइजेल गा ॥ ४३ ॥ पैं स्थूलदृष्टी देखती मातें । तेंचि न देखणें जाण निरुतें । जैसें स्वप्नींचेनि अमृतें । अमर नोहिजे ॥ ४४ ॥ एऱ्हवीं स्थूलदृष्टी मूढ । मातें जाणती कीर दृढ । परि तें जाणणेंचि जाणणेया आड । रिगोनि ठाके ॥ ४५ ॥ जैसा नक्षत्राचिया आभासा[5]-। साठीं घातु तया हंसा । माजीं रत्नबुद्धीचिया आशा । रिगोनियां ॥ ४६ ॥ सांगें गंगा या बुद्धी मृगजळ । ठाकोनि आलियाचें कवण फळ । काय सुरतरु म्हणोनि बाबुळ । सेविली करी ॥ ४७ ॥ हा निळयाचाचि दुसरा । या बुद्धी हातु घातला विखारा[6] । कां रत्नें म्हणोनि गारा । वेंची जेविं ॥ ४८ ॥ अथवा निधान[7] हें प्रगटलें । म्हणोनि खदिरांगार[8] खोळे[9] भरिले । कां साउली[10] नेणतां घातलें । कुहां[11] सिंहें ॥ ४९ ॥ तेविं मी म्हणोनि प्रपंचीं । जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची । तिहीं चंद्रासाठीं जेविं जळींची । प्रभा धरिली ॥ १५० ॥ तैसा कृतनिश्चय वायां गेला । जैसा कोण्ही एकु कांजी प्याला । मग परिणाम पाहों लागला । अमृताचा ॥ ५१ ॥ तैसें स्थूलाकारीं नाशिवंतें । भरंवसा बांधोनि चित्तें । पाहती मज अविनाशातें । तरी कैंचा दिसे ॥ ५२ ॥ अगा काई पश्चिमसमुद्राचिया तटा । निघिजेत आहे पूर्विलियां[12] वाटा । कां कोंडा कांडितां सुभटा । कण जोडे ॥ ५३ ॥ तैसें विकारलें[13] हें स्थूळ[14] । जाणितलेया मी जाणवतसें केवळ[15] । काई फेण पितां जळ । सेविलें होय ॥ ५४ ॥ म्हणोनि मोहिलेनि मनोधर्में । हेचि मी मानूनि संभ्रमें । मग येथींचीं जियें जन्मकर्में । तियें मजाचि म्हणती ॥ ५५ ॥ येतुलेनि अनामा[16] नाम । मज अक्रियासि[17] कर्म । विदेहासि[18] देहधर्म । आरोपिती ॥ ५६ ॥ मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु । मज विधिवर्जिता[19] व्यवहारु । आचारादिक ॥ ५७ ॥ मज वर्णहीना[20] वर्णु । गुणातीतासि गुणु । मज अचरणा[21] चरणु । अपाणिया[22] पाणी ॥ ५८ ॥ मज अमेया[23] मान । सर्वगतासी[24] स्थान । जैसें सेजेमाजी वन । निदेला देखे ॥ ५९ ॥ तैसें अश्रवणा[25] श्रोत्र । मज अचक्षूसी[26] नेत्र । अगोत्रा[27]

१ संसाराला. २ भिऊन. ३ वर्म. ४ कावीळीनें. ५ प्रतिबिंबास्तव. ६ सर्पाला. ७ द्रव्याचा ठेवा. ८ खैराचे निखारे. ९ पदरांत. १० पडछाया. ११ विहिरींत. १२ पूर्वेच्या. १३ विस्तारलेलें. १४ जग. १५ निर्दोष. १६ नामरहिताला. १७ क्रियारहिताला. १८ देहरहिताला. १९ कर्तव्यरहिताला. २० जातिरहिताला. २१ चरणरहिताला. २२ हस्तरहिताला. २३ परिमाणातीताला. २४ सर्वव्यापकाला. २५ कर्णरहिताला. २६ नेत्ररहिताला. २७ गोत्ररहिताला.

गोत्र । अरूपा[1] रूप ॥ १६० ॥ मज अव्यक्तासि व्यक्ती । अनार्तासी[2] आर्ती । स्वयंतृप्ता तृप्ती । भाविती गा ॥ ६१ ॥ मज अनावरणा[3] प्रावरण । भूषणातीतासि भूषण । मज सकळकारणां[4] कारण । देखती ते ॥ ६२ ॥ मज सहजातें करिती[5] । स्वयंभातें प्रतिष्ठिती[6] । निरंतरातें[7] आव्हानिती[8] । विसर्जिती गा ॥ ६३ ॥ मी सर्वदा स्वतःसिध्दु । तो कीं बाळ तरुण वृध्दु । मज एकरूपा संबंधू । जाणती ऐसें ॥ ६४ ॥ मज अद्वैतासि दुजें । मज अकर्तयासि काजें । मीं अभोक्ता कीं भुंजे[10] ऐसें । म्हणती ॥६५॥ मज अकुळाचें कुळ वानिती । मज नित्याचे[11] निधनें शिणती । मज सर्वांतरातें[12] कल्पिती । अरिमित्र गा ॥ ६६ ॥ मी स्वानंदाभिरामु[13] । तया मज अनेकसुखाचा कामु[14] । आघवाचि मी असे समु । कीं म्हणती एकदेशी ॥ ६७ ॥ मी आत्मा एक चराचरीं । म्हणती एकाचा कैपक्ष[15] करीं । आणि कोपोनि एकातें मारीं । हेंचि वाढविती ॥ ६८ ॥ किंबहुना ऐसे समस्त । जे हे मानुषधर्म प्राकृत । तयांचि नांव मी ऐसें विपरीत । ज्ञान तयांचें ॥ ६९ ॥ जंव आकारु एक पुढा देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती । मग तोचि विघडलिया टाकिती । नाहीं म्हणोनि ॥ २७० ॥ मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनि आकारें । म्हणऊनि ज्ञानचि तें आंधारें । ज्ञानासि करी ॥ ७१ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

अन्वयः—(ते) मोघाशाः, मोघकर्माणः, मोघज्ञानाः, विचेतसः (च) राक्षसीं आसुरीं मोहिनीं च प्रकृतिं एव श्रिताः (सन्ति) ॥ १२ ॥

(३२८. आत्म्याला न जाणणाऱ्या लोकांचें जन्म, ज्ञान, कर्म व्यर्थ व ते आसुरी प्रकृतीचे तोंडांत पडतात, १७२–१८५) यांलागीं[16] जन्मलेचि ते मोघें[17] । जैसें वर्षा[18]-येवीण मेघ । कां मृगजळाचे तरंग । दुरुनीचि पाहावे ॥ ७२ ॥ अथवा कोल्हे[19]-रीचे असिवार[20] । नातरी वोडंबरीचें[21] अळंकार । कीं गंधर्वनगरीचे[22] आवारें[23] । आभा-सती[24] का ॥ ७३ ॥ सांबरी[25] वाढिन्नल्या सरळा । वरी फळ नाहीं आंतु पोकळा । कां स्तन जालें गळां । शेळिये जैसें ॥ ७४ ॥ तैसें मूर्खांचें तयां जियालें[26] । आणि धिग् कर्म तयांचें निपजलें । जैसें सांवरीं फळ आलें । घेपे[27] ना दीजे ॥ ७५ ॥

१ निराकाराला. २ निरिच्छाला. ३ सर्व जगाला पांघरूण घालणाराला. ४ सर्व उत्पन्न करणाराला. ५ मूर्ति कारितात. ६ प्राणप्रतिष्ठा करितात. ७ ओतप्रोत भरलेल्याला. ८ आवाहन करतात. ९ अवस्था. १० खातो. ११ मरणानें. १२ सर्वांच्या अंतर्यामीं राहणाराला. १३ निजानंदांत निमग्न असणारा. १४ इच्छा. १५ कैवार घेतो. १६ सारांश. १७ व्यर्थ. १८ पर्जन्यकालावांचून. १९ मातीच्या चित्रांतले. २० घोडेस्वार. २१ कपटविद्येचे. २२ आकाशांत ढग आले असतां, आपल्या कल्पनेप्रमाणें हत्ती, घोडा, नगर इत्यादि ज्या निरनिराळ्या आकृति दिसतात, त्यांस 'गंधर्वनगर' म्हणतात; अर्थात् मिथ्या. २३ गांवकुसू. २४ भासतात. २५ शेर. २६ वांचणें. २७ घेतां येत नाहीं.

मग जें कांहीं ते पढिन्नले । तें मर्कटें नारेळ तोडिलें । कां आंधळ्या हातीं पडिलें । मोतीं जैसें ॥ ७६ ॥ किंबहुना तयांचीं शास्त्रें । जैसीं कुमारीहातीं दिधलीं शस्त्रें । कां अशौचेया मंत्रें । बीजें कथिलीं ॥ ७७ ॥ तैसें ज्ञानजात तयां । आणि जें कांहीं आचरलें गा धनंजया । तें आघवेंचि गेलें वायां । जे चित्तहीन ॥ ७८ ॥ पैं तमोगुणाची राक्षसी । जे सुबुद्धीतें ग्रासी । विवेकाचा ठावोचि पुसी । निशाचरी जे ॥ ७९ ॥ तिये प्रकृती वरपडे जाले । म्हणऊनि चिंतेचेनि कपाळें गेले । वरि तामसीयेचिये पाडिले । मुखामाजीं ॥ १८० ॥ जेथ आशेचिये लाळे । आंतु हिंसा जीभ लोळे । तेवींचि असंतोषाचे चाकळे । अखंड चघळी ॥ ८१ ॥ जे अनर्थाचे कानवेरी । आंवाळुवें चाटीत निघे बाहेरी । जे प्रमादपर्वतींची दरी । सदाचि मातली ॥ ८२ ॥ जेथ द्वेषाचिया दाढा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगडा । जे अगास्तिगवसणी मूढां । स्थूलबुद्धि ॥ ८३ ॥ ऐसे आसुरिये प्रकृतीचे तोंडीं । जे जाले गा भूतोंडी । ते बुडोनि गेले कुंडीं । व्यामोहाच्या ॥ ८४ ॥ एवं तमोचिये पाडिले गर्ते[10] । न [11]पविजतीचि विचाराचेनि हातें । हें असो ते गेले जेथें । ते शुद्धीचि नाहीं ॥ ८५ ॥ (३२९. साधूंचे वर्णनानें वाणीला सुख, १८६-१८७) अवतरण:-म्हणोनि असोतु इयें बायाणीं । कायशीं मूर्खांचीं बोलणीं । वायां वाढवितां वाणी । शिणेल हन ॥ ८६ ॥ ऐसें बोलिलें देवें । तेथ जी जी म्हणितलें पांडवें । आइकें जेथ वाचा विसवे[12] । ते साधुकथा ॥ ८७ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—पार्थ, दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः महात्मानः तु मां भूतादिं अव्ययं ज्ञात्वा अनन्यमनसः (सन्तः) भजन्ति ॥ १३ ॥

(३३०. दैवी प्रकृतीचा आश्रय करून ईश्वराला अनन्यभावानें भजतात, १८८-१९६) तरी जयाचे चोखैटें मानसीं । मी होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी । जया निजेलियातें उपासी । वैराग्य गा ॥ ८८ ॥ जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणिवा । जयाचें मन ओलावा । विवेकासी ॥ ८९ ॥ जे ज्ञानगंगे नाहाले । पूर्णतां जेऊनि धाले । जे शांतीसि आले । पालव नवे ॥ १९० ॥ जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ । जे आनंद मुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भरिले ॥ ९१ ॥ जयां भक्तीची येतुली प्रौसी । जे कैवल्यातें परौतें सर म्हणती । जयांचिये लीळेमाजि नीति । जियाली दिसे ॥ ९२ ॥ जे आघवांचि कैरणीं ।

१ अशुचिर्भूतास. २ चित्त स्वाधीन नसणारे. ३ जखीण. ४ ग्रस्त. ५ मासाचे गोळे. ६ ओठ. ७ भूल. ८ भूतबळी. ९ अज्ञानाच्या. १० खळग्यांत. ११ सांपडत नाहींत. १२ विश्रांति पावते; सुख पावते. १३ निर्मळ. १४ आजन्म एकाच क्षेत्रांत राहण्याचा संकल्प करणारा, तो

लेइले शांतीचीं लेणीं । जयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ॥ ९३ ॥ ऐसे जे महानुभाव । दैवियें[2] प्रकृतीचें दैव । जे जाणोनियां सर्व । स्वरूप माझें ॥ ९४ ॥ मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजती जे महात्मे । परि दुजेपण मनोधर्में । शिवतलें नाहीं ॥ ९५ ॥ ऐसे मीच होऊनि पांडवा । करिती माझी सेवा । अवतरण:—परि नवलावो तो सांगावा । असे आइक ॥ ९६ ॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ ८४ ॥

अन्वयः--(ते) भक्त्या नित्ययुक्ताः (सन्तः) मां सततं कीर्तयन्तः च यतन्तः दृढव्रताः च मां नमस्यन्त उपासते ॥ १४ ॥

(३३१. महात्म्यांचे भजनप्रकार, १९७–२२७) तरी कीर्तनाचेनि नैटनाचें । नाशिले व्यवसाय[4] प्रायश्चित्ताचे । जे नामचि नाहीं पापाचें । ऐसें केलें ॥ ९७ ॥ यमदमां अवकळा[6] आणिली । तीर्थें ठायावरूनि उठविलीं । यमलोकींची खुंटिली । राहटी आघवी ॥ ९८ ॥ यमु म्हणे काय येमावें । दमु म्हणे कवणातें दमावें । तीर्थें म्हणती काय खावें । दोष औषधासि नाहीं ॥ ९९ ॥ ऐसे माझेनि नामघोषें । नाहींचि करिती विश्वाचीं दुःखें । अवघें जगचि महासुखें । दुमदुमित भरलें ॥ २०० ॥ ते पहांटेवीण पाहावित । अमृतेंवीण जीववित । योगेंवीण दावित । कैवल्य डोळां ॥ १ ॥ परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं । एकसरें आनंदाचें आवारु । होत जगा ॥ २ ॥ कहीं एखादेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें । ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ॥ ३ ॥ तेजें सूर्य तैसे सोज्वळ । परि तोही अस्तवे हें किडाळ । चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ॥ ४ ॥ मेघ उदार परि वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे । हे निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ॥ ५ ॥ जयांचे वाचेपुढां भोजें[15] । नाम नाचत असे माझें । जें जन्मसहस्रीं वोळगिजे[16] । एकवेळ यावया ॥ ६ ॥ तो मी वैकुंठीं नसें । वेळ एक भानुबिंबींही न दिसें । वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाये ॥ ७ ॥ परी तयांपाशीं पांडवा । मी हारपला गिंवसावा । जेथ नामघोषु बरवा । करिती माझा ॥ ८ ॥ कैसे माझ्या गुणीं धाले । देशकाळातें विसरले । कीर्तनें सुखी झाले । आपणपांचि ॥ ९ ॥ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामांचे निखिल प्रबंधें[21] । माजी आत्मचर्चा[22] विशदें[23] । उदंडें[24] गाती ॥ २१० ॥ हें बहु असो यापरी । कीर्तितें[25]

१ महात्मे. २ भगवद्भक्तीला अनुकूल असणाऱ्या सात्विक स्वभावाचें. ३ प्रेमानें उभ्या मारणें. ४ व्यापार. ५ यम=मनोनिग्रह, दम=इंद्रियनिग्रह. ६ निकृष्ट दशा. ७ नियमन करावें. ८ धिक्कारावें. ९ माहेरघर. १० पवित्र केलें. ११ निर्मळ. १२ दोष. १३ पंखांसहित. १४ सिंह. १५ कौतुकानें. १६ सेवा करावी. १७ उल्लंघन करून. १८ हरवल्यास. १९ शोधावा. २० तृप्त झाले. २१ काविता. २२ आत्मानात्मविचार. २३ स्पष्ट. २४ सतत. २५ गुणानुवाद गाऊन.

मातें अवधारीं। एक विचरती[1] चराचरीं[2] । पंडुकुमारा ॥ ११ ॥ मग आणिक ते अर्जुना । सावियाँ[3] बहुवा जतना[4] । पंचप्राण मना । पाढाऊ[5] घेउनी ॥ १२ ॥ बाहेरी यमनियमांची [6]कांटी लाविली । आंतु वज्रासनाँचीं[7] पौळी[8] पन्नासिली[9] । वरी प्राणायामाचीं मांडिलीं । वाहांतीं यंत्रें[10] ॥ १३ ॥ तेथ उल्हाट [11]शक्तीचेनि उजिवडें[12] मन पवनाचेनि सुरवाँडें[13] । सतरावियेचें[14] पाणियोडें[15] । बळियाविलें[16] ॥ १४ ॥ तेव्हां प्रत्याहारें ख्याति[17] केली । विकारांची [18]सैंपिली [19]बोहेरिलीं । इंद्रियें बांधोनि आणिलीं । हृदयाआंतु ॥ १५ ॥ तंव धारणावीरू[20] दाटिन्नले[21] । महाभूतांतें एकवटिलें[22] । मग चतुरंग सैन्य निवाटिलें[23] । संकल्पाचें ॥ १६ ॥ तयावरी जैत रे जैतें[24] । म्हणोनि ध्यानाचें निशाण[25] वाजत । दिसे तन्मयाचें[26] झळकत । एकछत्र ॥ १७ ॥ पाँठीं[27] समाधिश्रियेचा अशेखी[28] । आत्मानुभव राज्यसुखा । पट्टाभिषेको देखा । समरसें[29] जाहला ॥ १८ ॥ ऐसें हें गहन । अर्जुना माझें भजन । आतां ऐकें सांगेन । जे करिती एक ॥ १९ ॥ तरी दोन्ही पाँलववेरी[30] । जैसा एक तंतु अंबरीं । तैसा मीवांचूनि चराचरीं । जाणती ना ॥ २२० ॥ आदि ब्रह्मा करुनी । शेवटीं मशक धरुनी । माजी समस्त हें जाणोनी । स्वरूप माझें ॥ २१ ॥ मग वाँड[31] धाकुटें न म्हणती । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तु उजू[32] [33]लुंठिती । मीचि म्हणोनि ॥ २२ ॥ आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरें व्यक्तिमात्राचेनि [34]नांवें । नमूंचि आवडे ॥ २३ ॥ जैसें उंचीं उदक पाडिलें । तें तळवटवरी ये उगेलें[35] । तैसें नामिजे भूतजात देखिलें । ऐसा स्वभावोचि तयांचा ॥ २४ ॥ कां फळालिया तरूची शाखा । सहजें भूमीसी उतरे देखा । तैसें जीवमात्रां अशेखां । खालावती ते ॥ २५ ॥ अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांची विनय हेचि संपत्ती । जे जयजयमंत्रें अर्पिती । माझ्या ठायीं ॥ २६ ॥ नामितां मानापमान गळाले । म्हणोनि अवचितां मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले[36] । उपासिती ॥ २७ ॥ (३३२. ज्ञानभक्तीचा प्रकार, २२८–२२९.) अर्जुना हे गुरुवी[37] भक्ती । सांगितली तुजप्रती । अवतरणः आतां ज्ञानयज्ञें यजिती । ते भक्त आइकें ॥ २८ ॥ परि भजन करिती हातवटी । तूं

१ हिंडतात. २ जगतांत. ३ सर्वथा. ४ जिंकून. ५ जयपत्र. ६ कुंपण. ७ मूळबंधाचा, हठयोगाचा. ८ कोट. ९ तयार केला. १० तोफा. ११ कुंडलिनीच्या. १२ प्रकाशानें. १३ अनुकूलतेनें. १४ चंद्रामृताचें सतराव्या कलेचें. १५ तळें. १६ स्वाधीन करून घेतलें. १७ पराक्रम. १८ परिवार. १९ नाहींसा केला. २० ध्यानाची पूर्ण दशा हेच घोडे. २१ हल्ला केला. २२ ऐक्य केलें. २३ नाहींसें केलें. २४ जयजयकार करून. २५ नौबद. २६ एकरूपतेचें. २७ मागून. २८ अखंड. २९ ब्रह्मरूपैक्यतेनें. ३० पदरापर्यंत. ३१ मोठे. ३२ सरळ भावानें. ३३ नमस्कार करितात. ३४ निमित्तानें. ३५ एकदम, सहज. ३६ मद्रूप होऊन. ३७ श्रेष्ठ.

जाणत आहासि किरीटी । जे मागां इया गोष्टी । केलिया आम्हीं ॥ २९ ॥ (३३३. अर्जुनाची पुन्हां ऐकण्याची इच्छा, काव्य, २३०) तंव आथि जी अर्जुन म्हणे । हें दैवी क्रियाप्रसादाचें करणें । तरि काय अमृताचें आरोगणें । पुरें म्हणावें ॥ २३० ॥ (३३४. श्रवणेच्छा पाहून देव बोलतात; काव्य, २३१–२३२) या बोला श्रीअनंतें । लागेटा देखिलें तयातें । कीं सुखावलेनि चित्तें । डोलतु असे ॥ ३१ ॥ म्हणे भलें केलें पार्था । येऱ्हवीं हा अनवसरु सर्वथा । परि बोलवीतसे आस्था । तुझी मातें ॥ ३२ ॥ (३३५. जगाचें कल्याण व्हावें असा देवांचा स्वभावच आहे; काव्य, २३३–२३६) तंव अर्जुन म्हणे हें कायी । चकोरें‑वीण चांदिणेंचि नाहीं । जगचि निववीजे हा तयाच्या ठायीं । स्वभावो कीं जी ॥ ३३ ॥ येरें चकोरें तियें आपुलिये चाडे । चांचू करितां चंद्राकडे । तेविं आम्ही विनवूं तें थोकडें । देवो कृपासिंधु ॥ ३४ ॥ जी मेघु आपुलिये प्रौढी । जगाची आर्ती दवडी । वांचूनि चातकाची तहान केवढी । तो वर्षाव पाहुनी ॥ ३५ ॥ परि चुळा एकाचिया चाडे । जेविं गंगेतेंचि ठाकणें पडे । तेविं आर्त बहु कां थोडें । तरि सांगावें देवा ॥ ३६ ॥ (३३६. अर्जुनाचें भाषण ऐकून देवांस आनंद; काव्य, २३७–२३८) तेथें देवें म्हणितलें राहें । जो संतोष आम्हां जाहला आहे । तया‑वरी स्तुती साहे । ऐसें उरलें नाहीं ॥ ३७ ॥ पैं पैरिसतु आहासि निकियेपरी । तेचि वक्तृत्वा वेऱ्हाडी करी । ऐसें पुरस्करोनि श्रीहरी । आदरिलें बोलों ॥ ३८ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

अन्वयः––च अन्ये अपि ज्ञानयज्ञेन यजन्तः एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं मां उपासते ॥ १५ ॥

(३३७. ज्ञानयज्ञ, २३९–२६४) तरि ज्ञानयज्ञु तो एवंरूपु । जेथ आदि‑संकल्पु हा यूपू । महाभूतें मंडपु । भेदु तो पशु ॥ ३९ ॥ मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण । हेचि यज्ञोपचारभरण । अज्ञानघृत ॥ २४० ॥ तेथ मनबुद्धीचिया कुंडा । आंतु ज्ञानाग्नि धडफुडा । साम्य तेचि सुहाडा । वेदिका जाणें ॥ ४१ ॥ सविवेक मतिपाटव । तेचि मंत्र विद्यागौरव । शांति स्रुक्‑स्रुव । जीव यज्वा ॥ ४२ ॥ तो प्रतीताचेनि पात्रें । विवेकमहामंत्रें । ज्ञानाग्निहोत्रें । भेदु नाशी ॥ ४३ ॥ तेथ अज्ञान सरोनि जाये । आणि यजिता यजन हें ठाये । आत्मसमरसीं न्हाये । अवभृथीं जेव्हां ॥ ४४ ॥ तेव्हां भूतें विषयें करणें । हें

१ सेवन. २ कार्यसाधु. ३ अप्रसंग. ४ उत्कंठा. ५ शांत करावी. ६ दुःख. ७ जावें लागतें. ८ ऐकण्याची इच्छा. ९ ऐकतो आहेस. १० लक्ष देऊन. ११ मेजवानी. १२ मान देऊन. १३ अहंब्रह्मास्मि. १४ यज्ञस्तंभ. १५ जीव व ईश्वर यांची भिन्नता. १६ यज्ञाचें साहित्य. १७ प्रदीप्त करून. १८ बलाढ्य. १९ परिघ. २० आत्मानात्मविचार करण्याची बुद्धीची कुशलता. २१ स्रुक् व स्रुवा नांवाचीं हवनपात्रें. २२ यज्ञ करणारा. २३ आत्मानंदरसांत. २४ यज्ञाच्या शेवटचें स्नान. २५ शब्द, स्पर्श आदि. २६ इंद्रियें.

वेगळालें कांहीं न म्हणे । आघवें एकचि ऐसें जाणे । आत्मबुद्धि ॥ ४५ ॥ जैसा चेइला तो अर्जुना । म्हणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना । मीचि जाहालों होतों ना । निद्रावशें ॥ ४६ ॥ आतां सेना ते सेना नव्हे । हें मीच एक आघवें । ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तया ॥ ४७ ॥ मग तो जीव हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे । ऐसें भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वें येणें ॥ ४८ ॥ अथवा अनादि हें अनेक । जे आनासारिखे एका एक । आणि नामरूपादिक । तेंही विषम ॥४९॥ म्हणोनि विश्व भिन्न । परि न भेदे तयाचें ज्ञान । जैसे अवयव तरी आन आन । परि एकेचि देहींचे ॥ २५० ॥ कां शाखा सानिया थोरा । परि आहाति एकाचिये तरुवरा । बहु रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जेवीं ॥ ५१ ॥ तेविं नानाविधा व्यक्ती । आनानें नामें आनाना वृत्ती । ऐसें जाणती भेदलां भूतीं । अभेदा मातें ॥ ५२ ॥ येणें वेगळालेपणें पांडवा । करिती ज्ञानयज्ञु बरवा । जे न भेदती जाणिवा । जाणते म्हणउनी ॥ ५३ ॥ ना तरी जेधवां जिये ठायीं । देखती कां जें जें कांहीं । तें मीवांचूनि नाहीं । ऐसाचि बोधु ॥ ५४ ॥ पाहें पां बुडबुडा जेउतां जाये । तेउतें जळचि एक तया आहे । मग विरे अथवा राहे । तऱ्ही जळाचिमाजीं ॥ ५५ ॥ कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीपणावेगळे नाहीं केले । आणि मागौते जरी पडले । तरी पृथ्वीचिवरी ॥ ५६ ॥ तैसें भलतेथ भलतेणें भावें । भलतेंही हो अथवा नोहावें । परि तें मी ऐसें आघवें । होऊनि ठेलें ॥ ५७ ॥ अगा हे जेव्हडी माझी व्याप्ती । तेव्हडीचि तयांची प्रतीती । ऐसे बहुधाकारीं वर्तती । मीचि होउनी ॥ ५८ ॥ हें भानुबिंब आवडे तया । सन्मुख जैसें धनंजया । तैसे ते विश्वा या । समोर सदा ॥ ५९ ॥ अगा तयांचिया ज्ञाना । पोंठीपोटें नाहीं अर्जुना । वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे ॥ २६० ॥ तैसा मी जेतुला आघवा । तेंचि तुक तयांचिया सद्भावा । तरी न करितां पांडवा । भजन जहालें ॥ ६१ ॥ येऱ्हवीं तरी सकळ मीचि आहें । तरी कवणीं कें उपासिला नोहें । एथ एके जाणणेवीण ठाये । अप्राप्तीसी ॥६२॥ परि ते असो येणें उचितें । ज्ञानयज्ञें यजितसांते । उपासिती मातें । तें सांगितलें ॥ ६३ ॥ अखंड सकळ हें सकळां मुखीं । सहज अर्पित असे मज एकीं । कीं नेणणें यासाठीं मूर्खीं । न पविजेचि मातें ॥ ६४ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् । मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

१ ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत. २ ज्ञानयज्ञानें. ३ निराळी. ४ अनेक. ५ स्वभाव. ६ भिन्न. ७ एक. ८ ज्ञान. ९ जिकडे. १० तिकडे. ११ वाऱ्यानें. १२ मातीचे कण. १३ पुष्कळ व्यक्तींत. १४ आंत व बाहेर असा भेद. १५ तोल, प्रमाण. १६ कोठें. १७ पूर्ण ज्ञानाशिवाय. १८ अज्ञानी. १९ योग्य. २० यज्ञ करतात. २१ जाजूनें. २२ पावतात.

अन्वयः—अहं क्रतुः, अहं यज्ञः, अहं स्वधा, अहं औषधं, अहं मंत्रः, अहं एव आज्यं, अहं अग्निः, अहं हुतं (अस्मि) ॥ १६ ॥

(३३८. ज्ञानी पुरुषाची ईश्वराबद्दलची भावना, २६५-२६८) तोचि जाणिवेचा[1] जरी उदय होये । तरी मुदल वेदु मीचि आहे । आणि तो विधानातें[2] जया विये । तो क्रतुही[3] मीचि ॥ ६५ ॥ मग तया कर्मापासूनि[4] बरवा । जो सांगोपांगें[5] आघवा । यज्ञु प्रगटे पांडवा । तोही मी गा ॥ ६६ ॥ स्वाहा[6] मी स्वधा[7] । सोमादि[8] औषधी विविधा । आज्य मी समिधा । मंत्रु मी हवि[9] ॥ ६७ ॥ होतां[10] मी हवन कीजे । तेथ अग्नि तो स्वरूप माझें । आणि हुतक[11] वस्तु जें जें । तेंही मीचि ॥ ६८ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च ॥१७

अन्वयः—अहं अस्य जगतः पिता, माता, धाता, पितामहः, वेद्यं (वस्तु), पवित्रं (वस्तु) ओंकारः, ऋक्, साम च यजुः एव (अस्मि) ॥ १७ ॥

(३३९. ईश्वराची व्याप्ति, २६९-३००) पैं जयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीस्तव अष्टांगें । जन्म पाविजत असे जगें । तो पिता मी गा ॥ ६९ ॥ अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तोचि नारी । तेविं मी चराचरीं[12] । माताही होय ॥ २७० ॥ आणि जाहालें जग जेथ राहे । जेणें जीवित वाढत आहे । तें मीवांचूनि नोहे । आन निरुतें ॥ ७१ ॥ इयें प्रकृतिपुरुषें दोन्ही । उपजलीं जयाचिया अमनमनीं[13] । तो पितामह त्रिभुवनीं । विश्वाचा मी ॥ ७२ ॥ आणि आघवेया जाणणेयाचिया वाटा । जया गांवा येती गा सुभटा । वेदांचिया चोहटां । वेद्य जें म्हणिजे ॥ ७३ ॥ जेथ नाना मतां बुझावणी[14] आली । एकमेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली । चुकलीं ज्ञाने जेथ मिळो आलीं । जें पवित्र म्हणिजे ॥ ७४ ॥ पैं ब्रह्मबीजा जाहला अंकुरु । घोषध्वनि[15] नादाकारु । तयाचें गा भवन[16] जो ॐकारु । तोही मी गा ॥ ७५ ॥ जया ॐकाराचिये कुशीं । अक्षरें होतीं अउमकारेंसी[17] । जियें उपजत वेदेंसीं । उठलीं तिन्ही ॥ ७६ ॥ म्हणोनि ऋग्यजुःसामु । हे तिन्ही म्हणे मी आत्मारामु । एवं मीचि कुळकर्मू[18] । शब्दब्रह्मींचा[19] ॥ ७७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—(अहं) गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः शरणं, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, निधानं, अव्ययं बीजं (अस्मि) ॥ १८ ॥

हें चराचर आघवें । जियें प्रकृतीआंत सांठवे । ते शिणली जेथ विसवे[20] ।

---

१ ज्ञानाचा. २ विधिअनुष्ठान. ३ यज्ञ. ४ यज्ञविधान. ५ यथाविधि. ६ देवांस हवि देण्याचा मंत्र. ७ पितरांस हवि देण्यांचा मंत्र. ८ सोमवल्ली. ९ होमद्रव्य. १० ऋत्विज. ११ हुत वस्तु. १२ स्थावरजंगमांत. १३ अंतःकरणोपाधिरहित स्वरूपांत=निर्गुणांत. १४ समजूत, ऐक्यता. १५ चतुर्विध वाचा. १६ मंदिर. १७ अकार, उकार व मकार यांसह. १८ वंशपरंपरा. १९ वेदाची. २० विश्रांति पावते;

ते परम गति मी ॥ ७८ ॥ आणि जयाचेनि प्रकृति जिये[1] । जेणें अधिष्ठिली[2] विश्व विये । जो येऊनि प्रकृती इये । गुणातें भोगी ॥ ७९ ॥ तो विश्वश्रियेचा भर्ता । मीचि गा एथ पंडुसुता । मी गोसावी[3] समस्ता । त्रैलोक्याचा ॥ २८० ॥ आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नावभरी[4] उगें नसावें । पावकें[5] दाहावें । वर्षावें[6] जळें ॥ ८१ ॥ पर्वतीं बैसका[7] न संडावी । समुद्रीं रेखा[8] नोलांडावी । पृथ्विया भूतें वाहावीं । हे आज्ञा माझी ॥८२॥ म्यां बोलविल्या[9] वेदु बोले । म्यां चालविल्या सूर्यु चाले । म्यां हालविल्या प्राणु हाले । जो जगातें चाळिता ॥८३॥ मियांचि नियमिलासांतां । काळु ग्रासितसे भूतां । इयें म्हणियेंगतें[10] पंडुसुता । सकळें जयाचीं ॥ ८४ ॥ जो ऐसा समर्थु । तो मी जगाचा नाथु । आणि गगनाऐसा साक्षिभूतु । तोही मीचि ॥८५॥ इहीं नामरूपीं आघवा । जो भरला असे पांडवा । आणि नामरूपांचाही वोल्हावा[11] । आपणाचि जो ॥ ८६ ॥ जैसे जळाचे कल्लोळ । आणि कल्लोळीं आथी जळ । ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो निवासु[12] मी ॥ ८७ ॥ जो मज होय अनन्य शरण । त्याचें निवारीं मी जन्ममरण । यालागीं शरणागता शरण्य[13] । मीचि एकु ॥ ८८ ॥ मीचि एक अनेकपणें । वेगळालेनि प्रकृतिगुणें । जीतें[14] जगाचेनि प्राणें । वर्तत असें ॥ ८९ ॥ जैसा समुद्र थिल्लर[15] न म्हणतां । भलतेथ बिंबे सविता[16] । तैसा ब्रह्मादि सर्वां भूतां । सुहृद[17] तो मी ॥ २९० ॥ मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासि वोलावा । सृष्टिक्षयप्रभावा[18] । मूळ तें मी ॥९१॥ बीज शाखांतें प्रसवे । मग तें रूखपण बीजीं समावे । तैसें संकल्पें होय आघवें । पाठीं संकल्पीं मिळे ॥९२॥ ऐसें जगाचें बीज जो संकल्पु । अव्यक्त वासनारूपू । तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु[19] । होय तें स्थान मी ॥ ९३ ॥ इयें नामरूपें लोटतीं[20] । वर्णव्यक्ती आटती । जातीचे भेद फिटती । जैं आकारु नाहीं ॥ ९४ ॥ तैं संकल्पवासनासंस्कार । मागौते रचावया चराचर[21] । जेथ राहोनि असती अमर[22] । तें निधान मी ॥ ९५ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृण्हाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

अन्वयः—अर्जुन, अहं तपामि, अहं वर्षं निगृण्हामि च उत्सृजामि; अहं एव अमृतं च मृत्यु, सत् च असत् (अस्मि) ॥ १९ ॥

मी सूर्याचेनि वेषें । तपें तैं हें शोषे । पाठीं इंद्र होऊनि वर्षें । तैं पुढती भरे ॥ ९६ ॥ अग्नि काष्ठें खाये । तें काष्ठचि अग्नि होये । तैसें मरतें मारितें पाहें । स्वरूप माझें ॥ ९७ ॥ यालागीं मृत्यूच्या भागीं जें जें । तेंही पैं रूप माझें ।

१ वांचते. २ आश्रयानें. ३ स्वामी. ४ क्षणभर ५ अग्नीनें जाळावें. ६ मेघानें. ७ जागा. ८ मर्यादा. ९ आज्ञा दिली असतां. १० आज्ञाधारक. ११ जिव्हाळा. १२ वसतिस्थान. १३ रक्षण करणारा. १४ जिवंत. १५ नाला. १६ सूर्य. १७ आवडता. १८ उत्पत्ति, स्थिति व लय यांस. १९ सांठवण. २० लय पावतात. २१ जग. २२ देव.

आणि न मरतें तंव सहजें । मीचि आहें ॥ ९८ ॥ आतां बहु बोलोनि सांगावें । तें एकिहेळां घे पां आघवें । तरी सतासतही जाणावें । मीचि पैं गा ॥ ९९ ॥ अवतरण:—म्हणोनि अर्जुना मी नसे । ऐसा कवणु ठाव असे । परि प्राणियांचें दैव कैसें । जे न देखती मातें ॥ ३०० ॥ (३४०. ईश्वर सर्वव्यापी असून अज्ञानी जीव त्याला जाणत नाहींत, ३०१–३१८) तरंग पाणियेंवीण सुकती । रश्मि वातीवीण न देखती । तैसे मीचि ते मी नोहती । विस्मो देखें ॥ १ ॥ हें आंतबाहेर मियां कोंदलें । जग निखिल माझेंचि वोतिलें । कीं कैसें कर्म तयां आड आलें । जे मीचि नाहीं म्हणती ॥ २ ॥ परि अमृतकुहां[३] पडिजे । का आपणपयातें कडिये काढिजे । ऐसेअर्थीं काय कीजे । अप्राप्तासि ॥ ३ ॥ ग्रासा एका अन्नासाठीं । अंधु धांवत हे किरीटी । आढळला चिंतामणि पायें लोटी । आंधळेपणें ॥ ४ ॥ तैसें ज्ञान जैं सांडूनि जाये । तैं ऐसी हे दशा आहे । म्हणोनि कीजे तें केलें नोहे । ज्ञानेंविण ॥ ५ ॥ आंधळेया गरुडाचे पांख आहाती । ते कवणा उपेगा जाती । तैसे सत्कर्माचे उपरवे ठाती । ज्ञानेंविण ॥ ६ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

अन्वयः—त्रैविद्याः, सोमपाः, पूतपापाः मां यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं सुरेंद्रलोकं आसाद्य दिवि दिव्यान् देवभोगान् अश्नंति ॥ २० ॥

देख पां गा किरीटी । आश्रमधर्मांचिया[६] राहाटी । विधिमार्गा कसवटी[८] । जे आपणाचि होती ॥ ७ ॥ यजन करितां कौतुकें । तिहीं वेदांचा माथा तुकें । क्रिया फळेंसि उभी ठाके । पुढां जयां ॥ ८ ॥ ऐसे दीक्षित जे सोमपें[९] । जे आपणाचि यज्ञाचें स्वरूप । तिहीं तया पुण्याचेनि नांवें पाप । जोडिलें देखें ॥ ९ ॥ जे श्रुतित्रयातें जाणोनि । शतवरी यज्ञ करूनि । यजिलिया मातें चुकोनि । स्वर्गा वरती ॥ ३१० ॥ जैसें कल्पतरूतळवटीं । बैसोनि झोळिये देतसे गांठी । मग निदैवें[१०] निघे किरीटी । दैन्यचि[११] करूं ॥ ११ ॥ तैसे शतक्रतू यजिलें मातें । कीं ईप्सितांति[१३] स्वर्गसुखातें । आतां पुण्य कीं हें निरुतें । पाप नोहे ॥ १२ ॥ म्हणोनि मजवीण पाविजे स्वर्गु । तो अज्ञानाचा पुण्यमार्गु । ज्ञानिये तयातें उपसर्गु[१४] । हानि म्हणती ॥ १३ ॥ येऱ्हवीं तरी नरकींचें दुःख । पावोनि स्वर्गा नाम कीं सुख । वांचूनि नित्यानंद गा निर्दोष । तें स्वरूप माझें ॥ १४ ॥ मज येतां पैं सुभटा । या द्विविधा गा अंव्हांटा[१५] । स्वर्गु नरकु या वाटा । चोराचिया ॥१५॥ स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका जाइजे । मग मातें जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य

१ एकदां. २ व्यक्त व अव्यक्त. ३ कूपांत. ४ अभाग्यास. ५ श्रम व्यर्थ होतात. ६ वर्णविहित धर्मानें. ७ आचरण करून. ८ कसोटी. ९ (यज्ञांतील) सोमपान करणारे. १० हतभाग्य. ११ भिक्षा मागण्यास. १२ शंभर यज्ञांनीं. १३ इच्छितात. १४ जन्ममरण. १५ आडमार्ग.

॥ १६ ॥ आणि मजचिमाजीं असतां । जेणें मी दुऱ्हावे पंडुसुता । तें पुण्य ऐसें म्हणतां । जीभ न तुटे काई ॥ १७ ॥ परि हें असो आतां प्रस्तुत । ऐकें यापरि ते दीक्षित । यजूनि मातें याचित । स्वर्गभोगु ॥ १८ ॥ (३४१. यज्ञभोक्त्याला चुकून स्वर्ग भोगतात, त्या स्वर्गाचें वर्णन; ३१९-३२७) मग मी न पविजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे । तेणें लाधलेनि [३]सौरसें । स्वर्गा येती ॥ १९ ॥ जेथ अमरत्व हें सिंहासन । ऐरावतासारिखें वाहन । राजधानी भुवन । अमरावती ॥ ३२० ॥ जेथ महासिद्धींचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें । जिये गांवीं खिल्लारें । कामधेनूंचीं ॥ २१ ॥ जेथ वोळेगे देव [६]पाइका । सैंघ चिंतामणीचिया भूमिका । विनोद-वनवाटिका । सुरतरूंचिया ॥ २२ ॥ गंधर्व गात गाणीं । जेथ रंभेऐशिया नाचणी । उर्वशीमुख्य विलासिनी । अंतौरियें ॥ २३ ॥ मदन ओळगे[११] शेजारं । जेथ चंद्र शिंपे सांबरें[१३] । पवनाऐसे म्हणियारे । धांवणे जेथ ॥ २४ ॥ पैं बृहस्पती मुख्य आपण । ऐसे स्वस्तिश्रियेचे ब्राह्मण । तौटिये सुरगण । बहुवस जेथें ॥ २५ ॥ लोकपाळ रांगेचे । राऊत जिये पदवीचे । उच्चैःश्रवा खेंचे । खोलणिये ॥ २६ ॥ हें असो बहु ऐसें । भोग इंद्रसुखासारिसे । ते भोगिजती जंव असे । पुण्यलेशु ॥ २७ ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥

अन्वयः—ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे (सति) मर्त्यलोकं विशन्ति. एवं त्रयीधर्मं अनुप्रपन्नाः कामकामाः (दीक्षिताः) गतागतं लभन्ते ॥ २१ ॥

(३४२. यज्ञपुण्यानें स्वर्गात जातात व पुण्य संपतांच मृत्युलोकीं येतात, ३२८-३३२) मग तया पुण्याची पाउँटी सरे । सवेंचि इंद्रपणाची उँटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका ॥ २८ ॥ जैसा वेश्याभोगा कवडा वेंचे । मग दारही चेपूं न ये तियेचें । तैसें लाजिरवाणें दीक्षिताचें । काय सांगों ॥ २९ ॥ एवं थितिया मातें चुकले । जिहीं पुण्यें स्वर्ग कामिले । तयां अमरपण तें वावो जालें । आतां मृत्युलोकु ॥ ३३० ॥ मातेचिया उदर[२२]कुहरीं । पचूनि विष्ठेच्या [२३]दाथरीं । उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्म मरती ॥ ३१ ॥ अगा स्वप्नीं निधान फावे । परि चेइलिया हारपे आघवें । तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञाचें ॥ ३२ ॥ (३४३. ईश्वराला न जाणतां वेदाध्ययन फुकट, ३३३) अर्जुना वेदविद[२६] जऱ्ही जाहला । तरी मातें नेणतां वायां गेला । कण सांडूनि उपणिलें[२७] । कोंडा

१ इच्छा करतात. २ प्राप्त झाल्यानें. ३ हौसेनें. ४ कळप. ५ वागण्याकरितां. ६ चाकर. ७ सर्वत्र. ८ उपवनें. ९ कल्पतरूंच्या. १० स्त्रिया. ११ चाकरी करितो. १२ शेजघरांत. १३ सडा संमार्जन. १४ पंक्तीला. १५ जय मिळविलेले सरदार. १६ खासगी. १७ कोतवाल. १८ पुंजी. १९ अभिमान. २० सर्व द्रव्य. २१ इच्छा केली. २२ गुहेंत. २३ थरात. २४ ठेवा. २५ दीक्षिताचें. २६ वेदार्थज्ञानी. २७ वाऱ्यावर धरला.

जैसा ॥२३॥ (३४४. ईश्वरावांचून काहींही जाणूं नकोस, म्हणजे सुखी होशील, ३३४) म्हणऊनि मज एकेंविण । हे त्रैयीधर्म[1] अकारण[2] । आतां मातें जाणोनि कांहीं नेण । तूं सुखिया होसी ॥ ३४ ॥

अनन्याश्चिन्तयंतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२

अन्वयः—अनन्याः चिन्तवन्तः (सन्तः) ये जनाः मां पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं अहं वहामि ॥ २२ ॥

(३४५. अनन्यभावानें मला शरण ये, ३३५-३३७) पैं सर्वभावेंसीं उखितें[3] । जे वोपिले[4] मज चित्तें । जैसा गर्भगोळु उदमातें[5] । कोणाही नेणे ॥ ३५ ॥ तैसा मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटेंचि नाहीं । मजचि नाम पाहीं । जिणेया[6] ठेविलें ॥ ३६ ॥ ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतितसांते[7] मातें । जे उपासिती[8] तयांतें । मीचि सेवीं ॥ ३७ ॥ (३४६. अनन्य भक्तांचा योगक्षेम, ३३८–३४३) ते ऐकव-टूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणीं । तेव्हांचि तयांची चिंतवणी[9] । मजचि पडली ॥ ३८ ॥ मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पडिलें आघवें । जैसी अजातपक्षाचेनि[10] जीवें । पक्षिणी जिये[11] ॥ ३९ ॥ आपुली तहान भूक नेणे । तान्हया निकें[12] तें माउलीसचि करणें । तैसे अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचें सर्व मी करीं ॥ ४० ॥ तयां माझिया सायुज्याची[13] चाड । तरि तेंचि पुरवीं कोडें[14] । कां सेवा म्हणतां तरी आड[15] । प्रेम सुयें ॥ ४१ ॥ ऐसा मनीं जो जो धरिती भावो । तो तो पुढा पुढां[16] लागे तयां देवो । आणि दिधलियाचा निर्वाहो[17] । तोही मीचि करीं ॥ ४२ ॥ हा योगक्षेमु[18] आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयांचिया सर्वभावा । आश्रयो मी ॥ ४३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥२३

अन्वयः—अपि ये अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धया अन्विताः यजन्ते, ते अपि कौंतेय, अविधिपूर्वकं मां एव यजन्ति ॥ २३ ॥

(३४७. अज्ञानपूर्वक भजन, ३४४–३४९) आतां आणीकही संप्रदायें । परि मातें नेणती समवायें[19] । जे अग्निइंद्रसूर्यसोमाये । म्हणऊनि यजिती ॥ ४४ ॥ तेंही कीर मातेंचि होये । कां जें हें आघवें मीचि आहें । परि ते भजती उजरी[20] नव्हे । विषम[21] पडे ॥ ४५ ॥ पाहे पां शाखापल्लव रुखाचे[22] । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळाचें । तें मुळींचि घेपे[23] ॥ ४६ ॥ कां दहाही इंद्रियें आहाती । इयें जरी एकेचि देहींचीं होती । आणि इहीं सेविले विषयो जाती । एकाचि ठायां ॥ ४७ ॥ तरि करोनि रससोयें[24] बरवी । कानीं केवि

१ वेदोक्त धर्म. २ व्यर्थ. ३ उक्तें. ४ विकले. ५ उद्योग. ६ वांचणें. ७ ऐक्यतेस पावून. ८ भजनीं. ९ चिंता. १० पंख न फुटलेल्या पक्ष्याच्या. ११ वांचवीत. १२ सुखकारक. १३ ऐक्याची. १४ कौतुक. १५ दरम्यान. १६ वारंवार. १७ रक्षण. १८ योग=अप्राप्ताची प्राप्ति; क्षेम=

भरावी । फुलें आणोनि तुरंबावीं । डोळां केवि ॥ ४८ ॥ तेथ रसु तो मुखेंचि सेवावा । परिमळु तो घ्राणेंचि घ्यावा । तैसा मी तो येजावा । मीचि म्हणोनि ॥ ४९ ॥ (३४८. अज्ञानानें जें भजन, तें खरें भजन नव्हे, ३५० ३५४) येर मातें नेणोनि भजन । तें वायांचि गा आनेआनें । म्हणोनि कर्माचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवें ॥ ३५० ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥२४

अन्वयः—हि अहं सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः एव च (अस्मि). मां तु तत्त्वेन न अभिजानन्ति अतः ते च्यवन्ति ॥२४॥

येऱ्हवीं पाहें पां पंडुसुता । या यज्ञोपहारां समस्तां । मीवांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ॥ ५१ ॥ मी सकळां यज्ञांचा आदि । आणि यजना या मीचि अवधि । कीं मातें चुकोनि दुर्बुद्धि । देवां भजले ॥५२॥ गंगेचें उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें । माझें मज देती तैसें । परि आनानीं भावीं ॥ ५३ ॥ म्हणऊनि ते पार्था । मातें न पवतीचि सर्वथा । मग मनीं वाहिली जे आस्था । तेथ आले ॥ ५४ ॥

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः ।
भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—देवव्रताः देवान् यान्ति; पितृव्रताः पितॄन् यान्ति; भूतेज्याः भूतानि यान्ति; मद्याजिनः अपि मां यान्ति ॥ २५ ॥

(३४९. देवतांचें पूजन करणारे देवत्वाला प्राप्त होतात; भगवंताचें भजन करणारे मला प्राप्त होतात, ३५५–३६६) मनें वाचा करणीं । जयांचीं भजनें देवांचिया वाहणीं । ते शरीर जातियेक्षणीं । देवचि जाले ॥ ५५ ॥ अथवा पितरांचीं व्रतें । वाहतीं जयांचीं चित्तें । जीवित सरलिया तयांतें । पितृत्व वरी ॥ ५६ ॥ कां क्षुद्रदेवतादि भूतें । तियेचि जयांचीं परमदैवतें । जिहीं अभिचारिकीं तयांतें । उपासिलीं ॥ ५७ ॥ तयां देहाची जवनिका फिटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाहली । एवं संकल्पवशें फळलीं । कर्में तयां ॥५८॥ मग मीचि डोळां देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला । मीचि मनीं भाविलें । वानिलें वाचा ॥ ५९ ॥ सर्वांगीं सर्वांठायीं । मीचि नमस्कारिला जिहीं । दानपुण्यादिकें जें कांहीं । तें माझियाचि मोहरां ॥ ३६० ॥ जिहीं मातेंचि अध्ययन केलें । जे आंतबाहेरि मियांचि धाले । जयांचें जीवित्व जोडलें[५] । मजाचिलागीं ॥ ६१ ॥ जे अहंकारु वाहत आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं । जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभें ॥ ६२ ॥ जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुलीं संभ्रम । नेणती लोक ॥ ६३ ॥ जयांचीं जाणतीं मजाचि शास्त्रें । मी जोडें

जयांचेनि मंत्रें । ऐसे जे चेष्टामात्रें । भजले मज ॥ ६४ ॥ ते मरणाऐलीचकडे । मज मिळोनि गेले फुडे । मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केंवि ॥६५॥ म्हणोनि मंधाजी जे जाहाले । ते माझियाचि सायुज्या[३] आले । जिहीं उपचारामिषें[४] दिधलें । आपणपें[५] मज ॥ ६६ ॥ (३५०. आपलेपणा दिल्यावांचून ईश्वर प्राप्त होत नाहीं; काव्य, ३६७) पैं अर्जुना माझे ठायीं । आपणपेंवीण सौरसु[६] नाहीं । मी उपचारें कवणाही । नाकळे गा ॥ ६७ ॥ (३५१. देहाभिमान व संपत्तिमद टाकून अनन्य भक्ति कर; काव्य, ३६८–३८१) एथ जाणीव[७] करी तोचि नेणे । आथिलेपण[८] मिरवी तेंचि उणें । आम्ही जाहालों[९] ऐसें जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ॥ ६८ ॥ अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपे हन जे हुटहुटी[१०] । ते तृणा एकासाठीं । न सरे[११] एथ ॥ ६९ ॥ पाहें पां जाणिवेचेनि बळें । कोण्ही वेदांपासूनि असे आगळें । कीं शेषाहूनि तोंडाळें । बोलकें आथी ॥ ३७० ॥ तोही आंथरुणातळवटीं दडे । येरु[१२] नेति[१३] नेति म्हणोनि बहुडे[१४] । एथ सनकादिक[१५] वेडे । पिसे जाहले ॥ ७१ ॥ करितां तापसांची कडसणी । कवणु जवळां ठेविजे शूळपाणी । तोहि अभिमानु सांडूनि पायवणी । माथां वाहे ॥ ७२ ॥ नातरी आथिलेपणें सरिसी । कवणी आहे लक्ष्मियेऐसी । श्रियेसारिखिया दासी । घरीं जियेतें ॥ ७३ ॥ तिया खेळतां करिती घरकुलीं । तया नामें अमरपुरें जरी ठेविलीं । तरी न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांचीं ॥ ७४ ॥ तिया नावडोनि जेव्हां मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती । तिया जेउतें झाडां पाहाती । ते कल्पवृक्ष ॥ ७५ ॥ ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्यें घरींचिया पाइका । ते लक्ष्मी मुख्य नायिका । न मनेचि एथ ॥ ७६ ॥ मग सर्वस्वें करूनि सेवा । अभिमानु सांडूनि पांडवा । ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहाली ॥ ७७ ॥ म्हणोनि थोरपण पैंहां सांडिजे । येथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जैं जगा धाकुटें होइजे । तैं जवळीक माझी ॥ ७८ ॥ अगा सहस्रकिरणाचिये दिठी । पुढां चंद्रही लोपे किरीटी । तेथ खद्योत कां हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ॥ ७९ ॥ तैसें लक्ष्मियेचें थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृत हेंदरें[३१] । केविं जाणों लाहे ॥ ३८० ॥ अवतरण:—यालागीं शरीरसांडोवा कीजे । सकळगुणांचें लोण उतरिजे । संपत्तिमदु सांडिजे । कुरवंडी करुनी ॥ ८१ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६

१ सर्व व्यवहारांत. २ माझी पूजा करणारे. ३ ऐक्यास. ४ सेवेच्या मिषानें. ५ आपलेपणा. ६ प्रेम. ७ ज्ञानी म्हणविणारा. ८ कृतार्थ. ९ मुक्त झालों. १० घमेंड. ११ योग्यता नसते. १२ वेद. १३ हें नव्हे, हें नव्हे. १४ मागें सरे. १५ सनक, सनंदन, सनातन व सनत्कुमार हे ब्रह्मदेवाचे चार मानसपुत्र सदोदित पांच वर्षांचे व नग्न अशा स्थितींत असून पूर्ण ब्रह्मज्ञानी आहेत.

अन्वयः—यः पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं मे भक्त्या प्रयच्छति, (तस्य) प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहं अश्नामि ॥ २६ ॥

(३५२. अनन्य भक्तानें दिलेल्या पत्रपुष्पानें देवास आनंद होतो; काव्य, ३८२–३९७) मग निःसीमभाव उल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें । फळ एक आवडे तैसें । भलतयाचें हो ॥ ८२ ॥ भक्तु माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोडवीं[2] । मग देंठु न फेडितां[3] सेवीं । आदरेंसीं ॥ ८३ ॥ पैं गा भक्तीचेनि नांवें । फूल एक मज द्यावें । तें लेखें[4] तरि म्यां तुरंबावें[5] । परि मुखींचि घालीं ॥ ८४ ॥ हें असो कायसीं फुलें । पानचि एक आवडतें जाहलें । तें साजुकही न हो सुकलें । भलतैसें ॥ ८५ ॥ परि सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखे । तैसें पत्रचि परि तेणें सुखें । आरोगूं[6] लागें ॥ ८६ ॥ अथवा ऐसेंही एक घडे । जे पालाही परी न जोडे । तरि उदकाचें तंव सांकडें[7] । नव्हेल कीं ॥ ८७ ॥ तें भलतेथ निर्मोलें[8] । न जोडितां[9] आहे जोडलें । तेंचि सर्वस्वें करूनि अर्पिलें । जेणें मज ॥ ८८ ॥ तेणें वैकुंठापासोनि[10] विशाळें[11] । मजलागीं केलीं रांउळें[12] । कौस्तुभाहोनि निर्मळें । लेणीं[13] दिधलीं ॥ ८९ ॥ दुधाचीं[14] सेजारें । क्षीराब्धीऐसीं मनोहरें । मजलागीं अपारें । सृजिलीं तेणें ॥ ३९० ॥ कर्पूर चंदन अगरु । ऐसेया सुगंधाचा महामेरु । मज हातिवां[16] लाविला दिनकरु । दीपमाळे ॥ ९१ ॥ गरुडासारिखीं वाहनें । मज सुरतरूचीं उद्यानें । कामधेनूचीं गोधनें[18] । अर्पिलीं तेणें ॥ ९२ ॥ मज अमृताहूनि सुरसें । [19]बोनीं वोगरिलीं[20] बहुवसें । ऐसा भक्तांचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ॥ ९३ ॥ हें सांगावें काय किरीटी । तुवांचि देखिलें आपुलिया दिठी । मी सुदामयाचिया सोडीं गांठीं । पोहयांसाठीं ॥ ९४ ॥ पैं भक्ति एकी मी जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणें । आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया ॥ ९५ ॥ येर पत्र पुष्प फल । हें भजावया मिस केवळ । वांचूनि आमुचा लाग निष्फळ । भक्तितत्त्व ॥ ९६ ॥ अवतरणः—म्हणोनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धि एकी सोपीरी करीं । तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरीं । न विसंबें मातें ॥ ९७ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् २७

अन्वयः—कौंतेय, यत् करोषि, यत् अश्नासि, यत् जुहोषि, यत् ददासि, यत् तपस्यसि तत् मदर्पणं कुरुष्व ॥ २७ ॥

(३५३. भक्ति करण्याची युक्ति, ३९८-४००) जे जे कांहीं व्यापार करिसी । कां भोग हन भोगिसी । अथवा यज्ञीं यजिसी । नानाविधीं ॥ ९८ ॥ नातरी

१ हव्या त्या झाडाचें. २ पुढें करून. ३ तोडल्याशिवाय. ४ समज. ५ हुंगावें. ६ खाऊं. ७ संकट. ८ फुकट. ९ मेहनतीशिवाय. १० मनोभावानें. ११ मोठीं. १२ देवळें. १३ दागिने.

पात्रविशेषें दानें । कां सेवकां देशी जीवनें । तपादि हन साधनें । व्रतें कारिसी ॥ ९९ ॥ तें क्रियाजात आघवें । जें जैसें निपजेल स्वभावें । तें भावना करोनि करावें । माझिया मोहरां ॥ ४०० ॥ (३५४. युक्तीनें कर्म केल्यास ईश्वरप्राप्ति होते व युक्तीलाच संन्यास म्हणतात, ४०१–४०६) परि सर्वथा आपुले जीवीं । केलियाची से[3] कांहींचि नुरवीं । ऐसीं धुवोनि कर्में द्यावीं । माझिया हातीं ॥ १ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

अन्वयः--एवं (कृते सति) शुभाशुभफलैः कर्मबंधनैः मोक्ष्यसे, (च) संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तः (भूत्वा) मां उपैष्यसि ॥ २८ ॥

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं । तियें अंकुरदशे जेवि मुकलीं । तेवि न फळतींचि मज अर्पिलीं । शुभाशुभें ॥ २ ॥ अगा कर्में जें उरावें । तें तिहीं सुखदुःखीं फळावें । आणि तयांतें भोगावया यावें । देहा एका ॥ ३ ॥ तें उगाणिलें मज कर्म । तेव्हांचि पुसिलें मरण जन्म । जन्मासवें श्रम । वरचिलही गेले ॥ ४ ॥ म्हणऊनि अर्जुना यापरी । पोंहेचा वेळु नव्हेल भारी । हे संन्यासयुक्ति सोपारी । दिधली तुज ॥ ५ ॥ या देहाचिये बांदोडीं[6] न पडिजे । सुखदुःखाचिया सागरीं । न बुडिजे । सुखें[7] सुखरूपा घडिजे । माझिया आंगा ॥ ६ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

अन्वयः--अहं सर्वभूतेषु समः, मे द्वेष्यः (च) प्रियः न अस्ति; (परं) ये तु मां भक्त्या भजन्ति, ते मयि च अहं अपि तेषु (अस्मि) ॥ २९ ॥

(३५५. समत्वानें भजणारास मी एकरूप होतों, ४०७–४११) तो मी पुससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं सदा सरिसा । जेथ आपपर ऐसा । भागु नाहीं ॥ ७ ॥ जे ऐसिया मातें जाणोनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडोनी । जे जीवें कर्में करूनि । मातें भजले ॥ ८ ॥ ते वर्तत दिसती देहीं । परि ते देहीं ना माझ्या ठायीं । आणि मी तयांच्या हृदयीं । समग्र असे ॥ ९ ॥ सविस्तर वटत्व जैसें । बीजकणिकेमाजि असे । आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवीं ॥१०॥ तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेर नामाचींचि अंतरें । वांचूनि आंतुवेंट वस्तुविचारें । मी तेचि ते ॥११॥ (३५६. भक्ताची देहाकडे पाहाण्याची दृष्टि, ४१२–४१४) आतां जैयांचें जैसें लेणें । आंगावरी अैाहाचवाणें । तैसें देहधरणें । उदास तयांचें ॥ १२ ॥ परिमळु निघालिया पवनापाठीं । मागें वोस फूल राहे देठीं । तैसें आयुष्याचिये मुठीं । केवळ देह ॥ १३ ॥ येर अवष्टंभु जो आघवा । तो आरुढोनि मद्भावा । मजचि आंतु पांडवा । पैठा जाहाला ॥ १४ ॥

---

१ वेतन. २ उद्देशानें. ३ आठवण. ४ अर्पण केलें. ५ उद्यांचा. ६ बंधनांत. ७ अनायासें.

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

अन्वयः—सुदुराचारः अपि चेत् मा अनन्यभाक् भजते, सः साधुः एव मंतव्यः; सः हि सम्यग्व्यवसितः (अस्ति) ॥ ३० ॥

(३५७. अनन्यभक्त दुराचारी असला तरी तो साधुच आहे; तो नाश पावत नाहीं, ४१५–४२९) ऐसें भजतेनि प्रेमभावें । जया शरीरही पांठीं[1] न पवे । तेणें भलतया व्हावें । जातीचिया ॥ १५ ॥ आणि आचरण पाहातां सुभटा । तो दुष्कृताचा[2] कीर सेलें[3] वांटा । परि जीवित वंचिलें चोहंटा[4] । भक्तीचिया कीं ॥१६॥ अगा अंतींचिया मती । साचपण पुढिले गती । म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिधलें शेखीं ॥ १७ ॥ तो आधीं जरी दुराचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारीं । जैसा बुडाला महापूरीं । न मरतु निघाला ॥ १८ ॥ तयाचें जीवित ऐल थडिये आलें । म्हणोनि बुडालेंपण जेविं वायां गेलें । तेविं नुरेचि पाप केलें । शेवटालिये भक्ती ॥ १९ ॥ यालागीं दुष्कृति जऱ्ही जाहाला । तरि अनुतापतीर्थीं[5] न्हाला । न्हाऊनि मजआंतु आला । सर्वभावें ॥ ४२० ॥ तरि आतां पवित्र तयाचेंचि कुळ । आभिजात्य[6] तेंचि निर्मळ । जन्मलेयाचें फळ[7] । तयासीच जोडलें ॥ २१ ॥ तो सकळही पढिन्नला । तपें तोचि तपिन्नला । अष्टांग अभ्यासिला । योगु तेणें ॥ २२ ॥ हें असो बहुत पार्था । तो उतरला[8] कर्में[9] सर्वथा । जयाची अखंड गा आस्था । मजचिलागीं ॥ २३ ॥ अवघिया मनोबुद्धीचिया राहटी । भरोनि एकनिष्ठेची पेटी । मजमाजी किरीटी । निक्षेपिली[10] जेणें ॥ २४ ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

अन्वयः—(सः) क्षिप्रं धर्मात्मा भवति च शश्वत् शान्तिं निगच्छति; कौंतेय, मे भक्तः न प्रणश्यति (इति त्वं) प्रतिजानीहि ॥ ३१ ॥

तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल । ऐसा हन भाव तुज जाईल । हां गा अमृताआंत राहील । तया मरण कैंचें ॥ २५ ॥ पैं सूर्य जो वेळु नुदेजे[11] । तया वेळा कीं रात्रि म्हणिजे । तेविं माझिये भक्तीविण जें कीजे । तें महापाप नोहे ॥ २६ ॥ म्हणोनि तयाचिया चित्ता । माझी जवळिकें[12] पांडुसुता । तेव्हांचि तो तत्त्वता । स्वरूप माझें ॥ २७ ॥ जैसा दीपें दीपु लाविजे । तेथ आदील कोण हें नोळखिजे । तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मीचि होऊनि ठाके ॥ २८ ॥ मग माझी नित्य शाती । तया दशा[13] तेचि कांती । किंबहुना जिती । माझेनि जीवें ॥ २९ ॥ (५५८.

१ पुन्हा. २ पापाचा. ३ शेलका. ४ मार्गानें. ५ पश्चात्ताप. ६ कुलीनपणा. ७ फळ जी भक्ति. ८ पार पडला. ९ व्यापार. १० ठेवली. ११ उगवत नाहीं. १२ योग. १३ स्थिति.

भक्तीवांचून जिणें व्यर्थ, म्हणून भक्त व्हावें, ४३० -४४२) एथ पार्था पुढतपुढती । तेंचि तें सांगों किती । जरी मियां चाड तरी भक्ती । न विसंबिजे गा ॥ ४३० ॥ अगा कुळाचिया चोखटपणा नलगा । आभिजात्य झणीं श्लाघा । व्युत्पत्तीचा वाउगा । सोसु कां वाहावा ॥ ३१ ॥ कां रूपवयसा माजा । आथिलेपणें कां गाजा । एक भाव नाहीं माझा । तरी पाल्हाळ तें ॥ ३२ ॥ कणविण सोपटें । कणसें लागलीं घनदाटें । काय करावें गोमटें । वोस नगर ॥ ३३ ॥ नातरी सरोवर आटलें । रानीं दुःखिया दुःखी भेटलें । कां वांझ फुलीं फुललें । झाड जैसें ॥ ३४ ॥ तैसें सकळ तें वैभव । अथवा कुळ जाति गौरव । जैसें शरीर आहे सावेव । परि जीवचि नाहीं ॥ ३५ ॥ तैसें माझिये भक्तीविण । जळो तें जियालेपण । अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नसती काई ॥ ३६ ॥ पैं हिवराची दाट साउली । सज्जनीं जैसी वाळिली । तैसीं पुण्यें डावलूनि गेलीं । अभक्तातें ॥ ३७ ॥ निंब निंबोळिया मोडोनि आला । तरि तो काउळियांसिचि सुकाळ जाहाला । तैसा भक्तिहीनु वाढिन्नला । दोषांचिलागीं ॥ ३८ ॥ कां षड्रस खापरीं वाढिले । वाढूनि चोहटां ठेविले । ते सुणियांचे उपेगा आले । जियापरी ॥ ३९ ॥ तैसें भक्तिहीनाचें जिणें । जो स्वप्नींहि परि सुकृत नेणे । तेणें संसारदुःखासि भोणें । वोगरिलें ॥ ४४० ॥ अवतरणः—म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्यजही व्हावें । वरि देहाचेनि नांवें । पशूचेंही लाभो ॥ ४१ ॥ पाहें पां सावजें हातिरूं धरिलें । तेणें तया काकुळती मातें स्मरिलें । कीं तयाचें पशुत्व वावो जाहलें । पावलिया मातें ॥ ४२ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः--पार्थ, ये हि पापयोनयः अपि स्त्रियः, वैश्याः तथा शूद्राः स्युः, ते अपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥

(३५९. पापयोनिही ईश्वरभक्तीमुळें मोक्षाला जातात; काव्यमय वर्णन, ४४३-४७४) अगा नांवें घेतां वोखटीं । जे आघवेया अधमाचिये शेवटीं । तिये पापयोनीहि किरीटी । जन्मले जे ॥ ४३ ॥ ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड । परि माझ्या ठायीं दृढ । सर्व भावें ॥ ४४ ॥ जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टि भोगी माझेंचि रूप । जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ॥ ४५ ॥ माझिये कीर्तीविण । जयांचे रिते नाहीं श्रवण । जयां सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ॥ ४६ ॥ जयांचें ज्ञान विषो[22] नेणे । जाणीव मज एकातेंचि

१ माळी. २ थोरवी. ३ हांव. ४ प्रतिष्ठा. ५ संपत्तीचा. ६ डौल. ७ व्यर्थ. ८ रिकामी. ९ एक कांटेरी झाड आहे त्याची. १० निषिद्ध मानली. ११ लेह्य=चाटणें, चोष्य=चोखणें, खाद्य=खाणें, पेय=पिणें, भक्ष्य=पातळ, भोज्य=पक्वान्नें. १२ चव्हाट्यावर. १३ कुत्र्याचें. १४ पुण्य.

जाणे । जयां ऐसें लाभे तरी जिणें । येऱ्हवीं मरण ॥ ४७ ॥ ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा । जियावयालागीं वोलावा । मीचि केला ॥ ४८ ॥ ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रुताधीतही न होतु कां । परि मजसीं तुकितां तुंका । तुटी नाहीं ॥ ४९ ॥ पाहें पां भक्तीचेनि आथिलेपणें । दैत्यीं देवां आणिलें उणें । माझें नृसिंहत्व लेणें । जयाचिया महिमे ॥ ४५० ॥ तो प्रऱ्हादु गा मजसाठीं । घेतां बहुतें सदा किरीटी । कां जे मियां द्यावें ते गोष्टी । तयाचिया जोडे ॥५१॥ येऱ्हवीं दैत्यकुळ साचोकारें । परि इंद्रही सैरी न लाहे उपरे । म्हणोनि भक्ति गा एथ सैरे । जाति अप्रमाण ॥५२॥ राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चांमा एका जया पडती । तया चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ॥ ५३ ॥ वांचूनि सोनें रूपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे । तेंचि चाम एक जैं लाहे । तेणें विकती आघवीं ॥ ५४ ॥ तैसें उत्तमत्व तेंचि सैरे । तेंचि सर्वज्ञता सैरें । जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥ ५५ ॥ म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण । एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ ५६ ॥ तेंचि भलतेणें भावें । मन मजआंतु येतें होआवें । आलें तरी आघवें । मागील वावो ॥ ५७ ॥ जैसें तंवचि वहाळ वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥ ५८ ॥ कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तंवचि घटे । जंव न घापती एकवटे । अग्नीमाजीं ॥ ५९ ॥ तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया । जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ॥ ४६० ॥ मग जाति व्यक्ती पडे बिंदुलें[17] । जेव्हां भावें होती मज मीनले । जैसे लवणकण घातले । सागरामाजीं ॥ ६१ ॥ तंववरी नदनदींचीं नांवें । तंवचि पूर्वपश्चिमेचे यावे । जंव न येती आघवे । समुद्रामाजीं ॥ ६२ ॥ हेंचि कवणें एकें मिसें । चित्त माझे ठायीं प्रवेशे । येतुलें हो मग आपैसें । मीचि होणें असे ॥ ६३ ॥ अगा वरी फोडावयालागीं । लोहो मिळो कां परिसाचे आंगीं । कां जे मिळतिये प्रसंगीं । सोनेंचि होईल ॥ ६४ ॥ पाहें पां वालभाचेनि[18] व्याजें । तिया व्रजांगनांचीं[19] निजें[20] । मज मीनालिया काय माझें । स्वरूप नव्हती ॥ ६५ ॥ नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पविजेचि काय कंसें । कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं[21] ॥ ६६ ॥ अगा सोयरेपणेंचि पांडवा । माझें सायुज्य यादवां । कीं ममत्वें वसुदेवा- । दिकां सकळां ॥ ६७ ॥ नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा । इयां भक्ती मी धनुर्धरा ।

१ शास्त्र पढलेले. २ तुलना केली असतां. ३ वजनांत. ४ कमी. ५ महत्त्वानें. ६ छळितां. ७ बरोबरी. ८ मोठेपणानें. ९ पुरे. १० कातड्याचे तुकड्यावर. ११ शोभते. १२ निष्कारण. १३ भक्तपणा. १४ लहान ओढे. १५ विचार. १६ घातले नाहींत. १७ शून्य. १८ प्रीतीच्या मिषानें. १९ गोपींचीं. २० अंतःकरणें. २१ शिशुपालादिकांनीं.

प्राप्यु जैसा । ॥ ६८ ॥ तैसाचि गोपिकांसि कामें । तया कंसा भयसंभ्रमें । येरां घातकां मनोधर्में । शिशुपालादिकां ॥ ६९ ॥ अगा मी ऐकुलाणीचें खोगें । मज येवो पां भलतेनि मार्गें । भक्ती कां विषयविरागें । अथवा वैरें ॥४७०॥ म्हणोनि पार्था पाहीं । प्रवेशावया माझ्या ठायीं । उपायांची नाहीं । वाणी एथ ॥ ७१ ॥ आणि भलतिया जातीं जन्मावें । मग भजिजे कां विरोधावें[6] । परि भक्त का वैरिया व्हावें । माझियाचि ॥ ७२ ॥ अगा कवणें एकें बोलें[7] । माझेपण जऱ्हीं जाहालें । तरी मी होणें आलें । हांता निरुतें ॥ ७३ ॥ यालागीं पापयोनिही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना । मातें भजतां सदना । माझिया येती ॥ ७४ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—किं पुनः पुण्याः भक्ताः ब्राह्मणाः तथा राजर्षयः ? (तस्मात्) अनित्यं असुखं इमं लोकं प्राप्य मां भजस्व ॥ ३३ ॥

(३६०. पापयोनि भक्त माझ्या स्वरूपास प्राप्त होतात, मग पुण्ययोनि ब्राह्मण व राजर्षि मला कसे प्राप्त होणार नाहींत ? काव्यमय वर्णन, ४७५--४८९) मग वर्णांमाजि छत्रचामर । स्वर्ग जयांचें अग्रहार । मंत्रविद्येसि माहेर । ब्राह्मण जे ॥७५॥ जे पृथ्वीतळींचे देव । जे तपोवतार सावयव । सकळ तीर्थांसि दैव । उदयलें जे ॥ ७६ ॥ जेथ अखंड वसिजे योगीं । जे वेदाची वज्रांगीं । जयांचिये दिठीचिया उत्संगीं[13] । मंगल वाढे ॥ ७७ ॥ जयांचिये आस्थेचेनि बोलें[15] । सत्कर्म पाल्हाळीं[16] गेलें । संकल्पें सत्य जियालें । जयांचेनि ॥ ७८ ॥ जयांचेनि गा बोलें । अग्नीसि आयुष्य जाहालें । म्हणोनि समुद्रें पाणी आपुलें । दिधलें यांचि प्रीती[17] ॥ ७९ ॥ मियां लक्ष्मी डावलोनि केली परौती । फेडोनि कौस्तुभ घेतला हातीं । मग वोढविली वक्षस्थळाची वाखती । चरणरजां ॥ ४८० ॥ अझुनि पाउलाची मुद्रा । मी हृदयीं वाहें गा सुभद्रा । जे आपुलिया दैवसमुद्रा । जतनेलागीं ॥ ८१ ॥ जयांचा कोप सुभटा । काळाग्निरुद्रांचा वसौटा । जयांचे प्रसादीं फुकटा । जोडती सिद्धी ॥ ८२ ॥ ऐसे पुण्यपूज्य जे ब्राह्मण । आणि माझ्या ठायीं अतिनिपुण । आतां मातें पावती ते हें कवण । सामर्थ्य ॥ ८३ ॥ पाहें पां चंदनाचेनि अंगानिळें । शिवतिले निंब होते जे जवळे । तिहीं निर्जीवींही देवांचीं निडळें । बैसणीं केलीं ॥ ८४ ॥ मग तो चंदनु तेथ न पवे । ऐसें मनीं कैसेनि धरावें । अथवा पातला हें समर्थावें । तेव्हां कायि साच ॥ ८५ ॥ जेथ निववील

१ विषयबुद्धीनें. २ निर्वाणींचें. ३ खळगा; स्थान. ४ विरक्ततेनें. ५ उणीव. ६ वैर करावें. ७ निमित्तानें. ८ श्रेष्ठ. ९ इनामाचें गांव. १० मूर्तिमान. ११ यशांनीं. १२ बळकट कवचें. १३ संबंधानें. १४ इच्छा. १५ ओलाव्यानें. १६ प्रसार झाला. १७ प्रीति संपादण्याकरितां.

ऐशिया आशा । हरें चंद्रमा आधा ऐसा । वाहिजत असे शिरसा । निरंतर ॥८६॥ तेथ निववितां आणि सगळा । परिमळें चंदनाहून आगळा । तो चंदनु केविं अवलीळा[1] । सर्वांगीं न वैसे ॥ ८७ ॥ कां रथ्योदकें[2] जियेचिये कासे । लागलिया समुद्र जालीं अनायासें । तिये गंगेसि काय अनारिसें । गत्यंतर असे ॥ ८८ ॥ म्हणोनि राजर्षि कां ब्राह्मणु । जयां गति मति मीचि शरण्यु[3] । तयां लिशुद्धी[4] मीचि निर्वाणु[5] । स्थितिही[6] मीचि ॥ ८९ ॥ (३६१. मृत्युलोकांत जन्मलेल्यांनीं आंग झाडून बाहेर पडावें; काव्यमय वर्णन, ४९०–५१६) यालागीं शतजर्जर[7] नावे । रिगोनि केविं निश्चिंत[8] होआवें । कैसेनि उघडिया असावें । शस्त्रवर्षी[9] ॥ ४९० ॥ आंगावरी पडतां पाषाण । न सुवावें[10] केविं वोडण[11] । रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेंसी ॥ ९१ ॥ जेथ चहुंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा । तेविं लोकीं[12] येऊनि सोपद्रवा[13] । केविं न भजिजे मातें ॥ ९२ ॥ अगा मातें न भजावयागीं । कवण बळ पां आपुलिया आंगीं । काई घरीं कीं[14] भोगीं । निश्चिंती[15] केली ॥ ९३ ॥ नातरी विद्या कीं वैयसा[16] । ययां प्राणियांसि हा ऐसा । मज न भजतां भरंवसा । सुखाचा[17] कवणु ॥ ९४ ॥ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहाचिया निकियाँ[18] लागलें । आणि एथ देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ॥ ९५ ॥ बाप दुःखाचें केणें[18] सुटलें । जेथ मरणाचें[19] भरें लोटलें । तिये मृत्युलोकींचे शेवटिलें । येणें जाहालें हाटवेळे[20] ॥ ९६ ॥ आतां सुखेंसि जीविता । कैंची[21] औहिकी कीजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीपु लागे ॥ ९७ ॥ अगा विषाचे कांदे वांटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेवुनी । जैसें अमर होणें ॥ ९८ ॥ तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे[22] ॥ ९९ ॥ कां शीस खांडूनि आपुलें । पायींच्या खतीं बांधिलें । तैसें मृत्युलोकींचे भलें । आहे आघवें ॥ ५०० ॥ म्हणोनि मृत्युलोकीं सुखाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या ॥ १ ॥ जिये लोकींचा चंद्रु क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनि सुखाची आंगीं[23] । साळितें[24] जगातें ॥२॥ जेथ मंगळाचिया[25] अंकुरीं । सवेंचि अमंगळाची पडे पौरीं[26] । मृत्यु उदराचिया परिवरीं[27] । गर्भु गिंवसी[28] ॥ ३ ॥ जें नाहीं तयातें चिंतवी । तंव तेंचि नेइजे गंधर्वीं[29] ।

१ सहज. २ रस्त्यावरील पाणी. ३ रक्षण करणारा. ४ खरोखर. ५ मुक्ति. ६ भुक्ति. ७ शतावधि भोंकांच्या. ८ निष्काळजी. ९ शस्त्रांचा वर्षाव होत असतांना. १० पुढें न करावी. ११ ढाल. १२ मृत्युलोकीं. १३ उपद्रवानें भरलेल्या. १४ भोग्य वस्तूंची. १५ समृद्धि. १६ तारुण्य. १७ सुखाकरितां १८ माल. १९ मांप. २० बाजाराच्या समयीं. २१ खरेदी. २२ रहात नाहीं. २३ पांघरूण. २४ छळतें. २५ कल्याणाच्या. २६ आच्छादन. २७ घरीं. २८ शोधतो. २९ यमदूतांनीं.

गेलियाची कवणे गांवीं । शुद्धि[1] न लगे ॥४॥ अगा गिंवसितां आघविया वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी । संध निमालिया[2]चिया गोठी । तियें पुराणें जेथींचीं ॥ ५ ॥ जेथींचिये अनित्यतेची थोरी । [3]करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटूनियां ॥ ६ ॥ ऐसी लोकींची जिये नांदणूक । तेथ जन्मले आथि जे लोक । तयांचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ॥ ७ ॥ पैं दृष्टादृष्टाचिये जोडी- । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ॥ ८ ॥ जो बहुवें विषयविलासें गुंफे । तो म्हणती उवाई[4] पडिला सोपें[5] । जो अभिलाषभारें[6] दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ॥ ९ ॥ जयाचें आयुष्य धाकुटें[7] होय । बळप्रज्ञा जिरोनि जाय । तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल म्हणूनि ॥ ५१० ॥ जंव जंव बाळ बळिया वाढे । तंव तंव भोजें[9] नाचती कोडें । आयुष्य निमालें आतुलियेकडे[11] । ते ग्लानिचि नाहीं ॥ ११ ॥ जन्मलिया दिवसदिवसें । हों लागे काळाचेचि ऐसें । कीं वाढती[12] करिती उल्हासें । उभविती गुढिया ॥ १२ ॥ अगा मर हा बोलु न साहती । आणि मेलिया तरी रडती । परि असतें[13] जात[14] न गणिती । गाहिंसपणें[15] ॥ १३ ॥ दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा । कीं तो मासिया वेटाळीं जिभा । तैसे प्राणिये कवणा लोभा । वाढविती तृष्णा ॥ १४ ॥ अहा कटकटा हें वोखटें । इये मृत्युलोकींचें उफराटें । येथ अर्जुना जरी अवचटें[16] । जन्मलासि तूं ॥ १५ ॥ तरि झडझडोनि वहिलें[17] निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥ १६ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—(हे पार्थ) त्वं मन्मना मद्भक्तः च मद्याजी भव; मां नमस्कुरु; एवं आत्मानं युक्त्वा मत्परायणः (सन्) मां एव एष्यसि ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(३६२. मनानें भक्त हो, मलाच नमस्कार कर, आणि मत्परायण हो, म्हणजे मद्रूप होशील; ५१७—५२१) तूं मन हें मीचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं । सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें ॥ १७ ॥ माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेख । मेधाजी[18] चोख । याचि नांव ॥ १८ ॥ ऐसा मियां आथिलें[19] होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी । हें अंतःकरणींचें तुजपासीं । बोलिजत असें ॥ १९ ॥ अगा आघविया चोरियें[20] आपुलें । जें सर्वस्व आम्हीं असें ठेविलें । तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठोंसी[21] ॥ ५२० ॥ ऐसें [22]सांवळेनि परब्रह्में । भक्त-

१ शोध. २ मेलेल्या लोकांच्या. ३ सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या. ४ सुखामध्यें. ५ प्रस्तुत. ६ लोभ.

कामकल्पद्रुमें । बोलिलें आत्मारामें । संजयो म्हणे ॥ २१ ॥ (३६३. संजय धृतराष्ट्राच्या मोहाचें वर्णन करतो; काव्य, ५२२–५२४) अहो ऐकिजत असे कीं अवधारा । तंव इया बोला निवांत म्हातारा । जैसा म्हैसा नुठी कां पुरा । तैसा उगाचि असे ॥ २२ ॥ तेथ संजयें माथा तुकिला । अहो अमृताचा पाऊस वर्षला । कीं हा एथ असतुचि गेला । सेजिया गांवा ॥ २३ ॥ तऱ्ही दातारु हा आमुचा । म्हणोनि हें बोलतां मैळेल वाचा । काय कीजे ययाचा । स्वभावोचि ऐसा ॥ २४ ॥ (३६४. संजय आपल्या भाग्याचें वर्णन करीत असतां अष्ट सात्त्विक भाव होतात; अष्ट सात्त्विक भावांचें काव्य, ५२५–५३०) परि बाप भाग्य माझें । जें वृत्तांतु सांगावयाचेनि व्याजें । कैसा रक्षिलों मुनिराजें । श्रीव्यासदेवें ॥ २५ ॥ येतुलें हें वाँड सायासें । जंव बोलत असे दृढमानसें । तंव न धरवेचि आपुलिया ऐसें । सात्विकें केलें ॥ २६ ॥ चित्त चाकाटलें आंटु घेत । वाचा पांगुळली जेथींची तेथ । आपाद कंचुकित । रोमांच आले ॥ २७ ॥ अर्धोन्मीलित डोळे । वर्षताति आनंदजळें । आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरी कांपे ॥ २८ ॥ पैं आघवाचि रोममूळीं । आली स्वेदकणिका निर्मळीं । लेइला मोतियांची कडियेंाळी । आवडे तैसा ॥ २९ ॥ ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ ओंटणी हो जीवदशे । तेथ निरोपिलें व्यासें । तें नेदीचें हों ॥ ५३० ॥ (३६५. संजय सात्त्विक भावाचें विसर्जन करून देवाचें बोलणें धृतराष्ट्राला सांगतो, ५३१–५३२) आणिक श्रीकृष्णाचें बोलणें । घों कैरी आलें श्रवणें । कीं देहस्मृतीचा तेणें । वापसा केला ॥ ३१ ॥ तेव्हां नेत्रींचें जळ विसर्जी । स्वर्वांगींचा स्वेदु परिमार्जी । तेवींचि अवधारा म्हणे हो जी । धृतराष्ट्रातें ॥ ३२ ॥ (३६६. दहाव्या अध्यायाचें अवतरण, ५३३–५३५) आतां श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु । आणि संजय सात्त्विकाचा बिवडु । म्हणोनि श्रोतयां होईल सुरवाडु । प्रमेय पिकाचा ॥ ३३ ॥ अहो अळुमाळ अवधान देयावें । येतुलेनि आनंदाचे राशीवरी बैसावें । बाप श्रवणेंद्रिया दैवें । घातली माळ ॥ ३४ ॥ म्हणोनि विभूतींचा ठावो । अर्जुना दावील सिद्धांचा रावो । तो ऐका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ॥ ५३५ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्लोक ३४, ओंव्या ५३५.

---

१ टोणगा. २ शेजारच्या. ३ घनी. ४ मोठें. ५ गढून गेलें. ६ स्थिर झालें. ७ नखशिखान्त. ८ अर्धे उघडलेले. ९ घामाचे बारीक कण. १० जाळी. ११ नाहींशी होणें. १२ करांना. १३ घों घों करीत. १४ पुशी. १५ उत्तम. १६ पीक चांगलें यावें म्हणून, ज्या जमिनींत तें पेरावयाचें

ज्ञानेश्वरी

अध्याय दहावा

(३६७. सद्गुरुमाहात्म्य, काव्य, १–१५) नमो विशद[1]बोधविदग्धा[2] । विद्यारविंदप्रबोधा[3] । पराप्रमेयप्रमदा[4]- । विलासिया ॥ १ ॥ नमो संसारतमसूर्या । अपरिमित परमवीर्या[5] । तरुणतरतुर्या[6]- । लालन[7]लीला ॥ २ ॥ नमो जगदखिल- पालना । मंगलमणिनिधाना[8] । सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा ॥ ३ ॥ नमो चतुरचित्तचकोरचंद्रा । आत्मानुभवनरेंद्रा[9] । श्रुतिसारसमुद्रा । मन्मथमन्मथा[10] ॥४॥ नमो सुभावभजनभाजना[11] । भवेभकुंभभंजना[12] । विश्वोद्भव[13]भुवना । श्रीगुरुराया ॥ ५ ॥ तुमचा अनुग्रहो[14] गणेशु । जें दे आपुला सौरसु[15] । तें सारस्वतीं[16] प्रवेशु । बाळकाही आथी ॥ ६ ॥ जी दैविकी[17] उदार वाचा । जें उद्देशु दे नाभिकारीचा[18] । तें नवरससुधाब्धीचा । थावो लाभे ॥ ७ ॥ जी आपुलिया स्नेहाची[19] वागेश्वरी । जरी मुकेयातें अंगिकारी । तो वाचस्पतीशीं करी । प्रबंधु होडा[20] ॥ ८ ॥ हें असो दिठी जयावरी झळके । कीं हा पद्मकरु माथां पारुखे[21] । तो जीवाचि परि तुके[22] । महेशेंसीं[23] ॥ ९ ॥ एवढें जिये महिमेचें करणें । ते वाचाबळें वानूं मी कवणें । का सूर्याचिया आंगा उटणें[24] । लागत असे ॥ १० ॥ केउता कल्पतरूवरी फुलौरा[25] । कायसेनि पाहुणेरु क्षीरसागरा । कवणें वासीं कापुरा । सुवासु देवों ॥ ११ ॥ चंदनातें कायसेनि चर्चावें । अमृततातें केउतें रांधावें । गगनावरी उभवावें । घडे केविं ॥ १२ ॥ तैसें श्रीगुरूचें महिमान । आकळितें[26] कें असे साधन । हें जाणोनियां नमन । निवांतें[27] केलें ॥ १३ ॥ जरी प्रज्ञेचेनि[28] आथिलेपणें । श्रीगुरुसामर्थ्या रूपें[29] करूं म्हणें । तरि तें मोतियां भिंगें[30] देणें । तैसें होईल ॥ १४ ॥ कां साडेपंधरया रजतवणी[31] । तैशी स्तुतीचीं बोलणीं । उगियाचि माथां ठेविजे चरणीं ।

---

१ निर्मळ. २ चतुरा. ३ विद्यारूप कमलाला विकसित करणारा. ४ परा=वाणी, प्रमेय=अर्थ, प्रमदा=स्त्री; परा वाणीच्या अर्थरूप स्त्रीशीं विलास करणारा. ५ सामर्थ्यवंता. ६ तारुण्यभरांत असणाऱ्या तुर्यावस्थेशीं. ७ विलास करणारा. ८ कल्याणरूप रत्न. ९ राजा. १० मदनाचा नाश करणारा. ११ पात्र. १२ संसाररूप हत्तीचें गंडस्थल फोडणारा. १३ जगताचें उत्पत्तिस्थान. १४ कृपा. १५ प्रसाद. १६ शास्त्रांच्या गुह्य सिद्धांतांमध्यें. १७ गुरूंची. १८ अभयाचा. १९ प्रेमाची. २० ग्रंथ करण्याची प्रतिज्ञा. २१ स्थिर होतो. २२ साम्य पावतो. २३ ईश्वराशीं. २४ उंच करावें. २५ आणणारें. २६ कोठें. २७ नुसतें. २८ बुद्धीच्या. २९ वर्णन. ३० अभ्रक. ३१ रुप्याची बरोबरी.

होंचि भलें ॥ १५ ॥ (३६८. सद्गुरुकृपेनें गीतेचा पूर्वार्ध पुरा झाला; काव्य, १६–२३) मग म्हणितलें जी स्वामी । भलेनि ममत्वें देखिलें तुम्हीं । म्हणोनि कृष्णार्जुनसंगमीं । प्रयागवटु जाहलों ॥ १६ ॥ मागां दूध दे म्हणितलियासाठीं । आघविया क्षीराब्धीची करूनि वाटी । उपमन्यूपुढें धूर्जटी । ठेविली जैसी ॥ १७ ॥ नातरी वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कवतिकें । बुझाविला देऊनि भातुकें । ध्रुवपदाचें ॥ १८ ॥ तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो । सकळ शास्त्राचा विसंवता ठावो । ते भगवद्गीता वोंवियें गावों । ऐसें केलें ॥ १९ ॥ जे बोलणियाचे रानीं हिंडतां । नायकिजे फळलिया अक्षराची वार्ता । परि ते वाचाचि केली कल्पलता । विवेकाची ॥ २० ॥ होती देहबुद्धी एकसरी । ते आनंदभांडारा केली वोवरी । मन गीतार्थसागरीं । जळशयन जालें ॥ २१ ॥ ऐसें एकेक देवाचें करणें । तें अपार बोलों केविं मी जाणें । तऱ्ही अनुवादलों धीटपणें । तें उपसाहिजो जी ॥ २२ ॥ आतां आपुलेनि कृपाप्रसादें । मियां भगवद्गीता वोंवीप्रबंधें । पूर्वखंड विनोदें । वाखाणिलें ॥ २३ ॥ (३६९. मागील अध्यायांचा अनुवाद, २४–४०) प्रथमीं अर्जुनाचा विषादु । दुजीं बोलिला योगु विशदु । परि सांख्यबुद्धीसी भेदु । दाऊनिया ॥ २४ ॥ तिजीं केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तेंचि चतुर्थीं ज्ञानेंशीं प्रगटिलें । पंचमीं गेव्हारिलें । योगतत्व ॥ २५ ॥ तेंचि षष्ठामाजि प्रगट । आसनालागोनि स्पष्ट । जीवात्मभाव एकवट । होती जेणें ॥ २६ ॥ तैसी जे योगस्थिती । आणि योगभ्रष्टां जे गती । ते आघवीचि उपपत्ती । सांगितली षष्ठीं ॥ २७ ॥ तयावरी सप्तमीं । प्रकृति परिहार उपक्रमीं । करूनि भजती जे पुरुषोत्तमीं । ते बोलिले चाऱ्ही ॥ २८ ॥ पाठीं सप्तप्रश्नविधि । बोलोनि प्रयाणसमयासिद्धि । एवं सकळवाक्यावधि । अष्टमाध्यायीं ॥ २९ ॥ मग शब्दब्रह्में असंख्याकें । जेतुला कांहीं अभिप्राय पिके । तेतुला महाभारतें एकें । लक्षें जोडे ॥ ३० ॥ तिथें आघवाचि जें महाभारतीं । तें लाभे कृष्णार्जुनवाचोक्तीं । आणि जो अभिप्रावो सातेंशतीं । तो एकलाचि नवमीं ॥ ३१ ॥ म्हणोनि नवमींचिया अभिप्राया । सहसा मुद्रा लावावया । बिहाला मग मी वाया । गर्व कां करूं ॥ ३२ ॥ अहो गुळा साखरे भेलियाचे । हे बांधे तरी एकाचि रसाचे । परि स्वाद गोडियेचे । आन आन जैसे ॥ ३३ ॥ एक जाणोनियां बोलती । एक ठायें ठाय जाणविती । एक जाणो जातां हारपती । जाणते गुणेंसी ॥ ३४ ॥ हे ऐसे अध्याय गीतेचे । परि अनिर्वाच्यपण नवमाचें । तो अनुवादलों हें तुमचें । सामर्थ्य प्रभू ॥ ३५ ॥ अहो

१ शंकरानें. २ खाऊ. ३ स्पष्ट. ४ ज्ञान व कर्म. ५ आरंभिलें. ६ सिद्धांत. ७ नाथ. ८ आरंभीं. ९ (आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी हे) चार भक्त. १० वेदांत. ११ लक्षानें. १२ स्पष्ट समजण्यास. १३ देपींचे.

एकाची शाटी तापिन्नली । ऐकीं सृष्टीवरी सृष्टि केली । ऐकीं पाषाणीं वाऊनि उतरलीं । समुद्रीं कटकें ॥ ३६ ॥ ऐकीं आकाशीं सूर्यातें धरिलें । ऐकीं चुळीचि सागरातें भरिलें । तैसें मज मुकयाकरवीं बोलविलें । अनिर्वाच्य तुम्हीं ॥ ३७ ॥ परि हें असो एथ ऐसें । राम रावण झुंजिन्नले कैसे । राम रावण जैसे । मीनले समरीं ॥ ३८ ॥ तैसें नवमीं कृष्णाचें बोलणें । तें नवमींचियाचि ऐसें मी म्हणें । या निवाडा तत्वज्ञु जाणे । जया गीतार्थु हातीं ॥ ३९ ॥ एवं नवही अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे वाखाणिले । आतां उत्तरखंड उवाइलें । ग्रंथाचें ऐका ॥ ४० ॥ (३७०. विभूतियोग, मराठी भाषेचें श्रेष्ठत्व, काव्य, ४१-४७) जेथ विभूती प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगिजती । ते विद्वंदा रसवृत्ती । म्हणिपैल कथा ॥ ४१ ॥ देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जिणे । तरि ओंविया होती लेणें । साहित्यासी ॥ ४२ ॥ मूळ ग्रंथींचिया संस्कृता । वरि मऱ्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमि हें न चोजवे ॥ ४३ ॥ जैसें अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया आंगचि होय लेणें । तेथ अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ॥ ४४ ॥ तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं । शोभती आयणी । चोखट आइका ॥ ४५ ॥ उठावलिया भावा रूप । करितां रसवृत्तीचें लागे वडप । चातुर्य म्हणे पडप । जोडलें आम्हां ॥ ४६ ॥ तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि आणिलें तारुण्य । मग रचिलें अगण्य । गीतातत्त्व ॥ ४७ ॥ (३७१. भगवान अर्जुनाच्या हिताकरितां श्रेष्ठ वचन सांगतात, ४८-५२) श्रीभगवानुवाचः--जो चराचरपरमगुरु । चतुरचित्तचमत्कारु । तो ऐका यादवेश्वरु । बोलता जाहला ॥ ४८ ॥ ज्ञानदेव निवृत्तीचा म्हणे । ऐसें बोलिलें श्रीहरी तेणें । अर्जुना आघवियाचि मातू अंतःकरणें । धडौता आहासि ॥ ४९ ॥

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

अन्वयः—महाबाहो, मे परमं वचः भूयः एव शृणु; यत् अहं प्रीयमाणाय ते हितकाम्यया वक्ष्यामि ॥ १ ॥

आम्हीं मागील जें निरूपण केलें । तें तुझें अवधानाचि तुकिलें । तंव टांचें नव्हे भलें । पुरतें आहे ॥ ५० ॥ घटीं थोडेंसें उदक घालिजे । तेणें न गळे तरी वरिता भरिजे । ऐसा परिसौनि पाहिलासि तंव परिसाविजे । ऐसेंचि होतसे

१ वसिष्ठांची. २ छाटी. ३ विश्वामित्रानें. ४ श्रीरामचंद्रांनीं. ५ (वानर) सैन्य. ६ मारुतीनें. ७ अगस्तीनें. ८ वाणीस अगम्य असें ब्रह्म. ९ गौण. १० उत्तम. ११ सुंदरपणानें. १२ अलंकारशास्त्रास. १३ अभिप्राय प्रगट करणें. १४ वृष्टि. १५ भूषण. १६ गुरु चार प्रकारचेः—गुरु, परमगुरु, परमेष्ठिगुरु व परात्परगुरु. १७ अपुरें.

॥ ५१ ॥ अवचितपावरी सर्वस्व सांडिजे । मग चोख तरी तोचि भांडारी कीजे । तैसा किरीटी तूं आतां माझें । निजधाम कीं ॥ ५२ ॥ (३७२. भगवंताचें अर्जुनावरील उत्कट प्रेम, ५३–६३) ऐसें अर्जुना येउतें सर्वेश्वरें । पाहोनि बोलिलें अत्यादरें । गिरि देखोनि [२]उभरे । मेघु जैसा ॥ ५३ ॥ तैसा कृपाळुवांचा रावो । म्हणे आइकें गा महाबाहो । सांगितलाचि अभिप्रावो । सांगेन पुढती ॥ ५४ ॥ पैं प्रतिवर्षी क्षेत्र पेरिजे । पिकाची जरी वाढी देखिजे । यालागीं नुबागिजे । वाहो करितां ॥ ५५ ॥ पुढतपुढती पुटें देतां । जोडे वानियेची अधिकता । म्हणोनि सोनें पांडुसुता । शोधूंचि[६] आवडे ॥ ५६ ॥ तैसें एथ पार्था । तुज आभार नाहीं सर्वथा । आम्ही आपुलियाचि स्वार्था । बोलों पुढती ॥ ५७ ॥ जैसें बाळका लेवविजे लेणें । तया शृंगारा बाळ काई जाणे । परि ते सुखाचे सोहळे भोगणें । माउलिये दिठी ॥ ५८ ॥ तैसें तुझें हित आघवें । जंव जंव कां तुज फावे । तंव तंव आमुचें सुख दुणावे । ऐसें आहे ॥ ५९ ॥ आतां अर्जुना असो हे विकँडी । मज उघड तुझी आवडी । म्हणोनि तृप्तीची सँवडी । बोलतां न पडे ॥ ६० ॥ आम्हां येतुलियाचि कारणें । तेंचि तें तुजशीं बोलणें । परि असो हें अंतःकरणें । अवधान देईं ॥ ६१ ॥ तरी ऐकें ऐकें गा सुवर्म । वाक्य माझें परम । जें अक्षरें लेऊनि परब्रह्म । तुज खेंवेंसि आलें ॥ ६२ ॥ परी किरीटी तूं मातें । नेणसी ना निरुतें[११] । तरि तो गा जो मी एथें । तें विश्वचि हें ॥ ६३ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

अन्वयः—सुरगणाः च महर्षयः मे प्रभवं न विदुः, अहं हि देवानां च महर्षीणां सर्वशः आदि (अस्मि) ॥ २ ॥

(३७३. देवर्षि–महर्षींनाही परमात्मा कळत नाहीं, ६४–७१) ऐंथ वेद मुके जाहले । मन पवन पांगुळले । रातीविण मावळले । रविशशी जेथ ॥ ६४ ॥ अगा उदरींचा गर्भु जैसा । न देखे आपुलिये मातेची वयसा । मी आघवेया देवां तैसा । नेणवे कांहीं ॥ ६५ ॥ आणि जळचरां उदधीचें मान । मशका नोलांडवेचि गगन । तेविं महर्षींचें ज्ञान । न देखेचि मातें ॥ ६६ ॥ मी कवण पां केतुला । कवणाचा कैं जाहला । या निरुतीकरितां बोला । कल्प गेले ॥ ६७ ॥ कां जे महर्षी आणि देवां । येरां भूतजातां सर्वां । मी आदि म्हणोनि पांडवा । अवघड जाणतां ॥ ६८ ॥ उतरलें उदक पर्वत वळंघे । जरी झाड वाढत मुळीं लागे । तरी

१ नव्या चाकरावर. २ भरून येतो. ३ कंटाळूं नये. ४ लागवड. ५ रंगाची. ६ शुद्ध करणेंच. ७ अलंकारिक बोलणें. ८ शेवट. ९ अत्यंत मार्मिक. १० आलिंगन देण्यास. ११ खरोखर. १२ माझ्या स्वरूपाचे ठिकाणीं. १३ निश्चय.

मियां झालेनि जगें । जाणिजे मातें ॥ ६९ ॥ कां गोंभें वनें वट्ट गिंवसवे । जरी तरंगीं सागरु सांठवे । कां परमाणूमाजी सामावे । भूगोलु हा ॥ ७० ॥ तरी मियां जालिया जीवां । महर्षी अथवा देवां । मातें जाणावया होआवा । अवकाशु गा ॥ ७१ ॥ (३७४. लोकमहेश्वराला जाणणारा सर्व पापांपासून मुक्त होतो; ७२–८०) अवतरण:—ऐसाही जरी विपायें । सांडूनि पुढील पाये । सर्वेंद्रियांसि होये । पाठिमोरा जो ॥ ७२ ॥ प्रवर्तलाही वेगीं बहुडे । देह सांडूनि मागलीकडे । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ॥ ७३ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३॥

अन्वयः—यः मां अजं, अनादिं च लोकमहेश्वर वेत्ति, सः मर्त्येषु असंमूढः (भूत्वा) सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

तेथ राहोनि ठायठिकें । स्वप्रकाशें चोखें । अजत्व माझें देखे । आपुलिया डोळां ॥ ७४ ॥ मी आदीसि परु । सकळलोकमहेश्वरु । ऐसिया मातें जो नरु । यापरी जाणे ॥ ७५ तो पाषाणामाजि परिसु । जैसा रसाआंत सिद्धरसु । तैसा मनुष्याआंत तो अंशु । माझाचि जाण ॥ ७६ ॥ तें चालतें ज्ञानाचें बिंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । येर माणुसपण तें भांबे । लौकिक भागु ॥ ७७ ॥ अगा अवचिता कापुरा- । माजीं सांपडला हिरा । वरि पडिलिया नीरा । नीगवे कांहीं ॥ ७८ ॥ तैसा मनुष्यलोकाआंतु । तो जरी जाहला प्राकृतु । तऱ्ही प्रकृतिदोषाची मातु । नेणेचि कीं ॥ ७९ ॥ तो आपैसयेंचि सांडिजे पापीं । जैसा जळत चंदनु सर्पीं । तेविं मातें जाणे तो संकल्पीं । वर्जूनि घेपे ॥ ८० ॥ (३७५. परमात्म्याचे भाव, ८१–८६) अवतरण:—तेंचि आमुतें कैसें जाणिजे । ऐसें कल्पी जरी चित्त तुझें । तरी मी ऐसा हे माझे । भाव ऐकें ॥ ८१ ॥ जे वेगळालिया भूतीं । सारिखे होऊनि प्रकृती । विखुरले आहेति त्रिजगतीं । आघविये ॥ ८२ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

अन्वयः—बुद्धिः, ज्ञानं, असंमोहः, क्षमा, सत्यं, दमः, शमः च सुखं, दुःखं, भवः, अभावः, भयं, अभयं एव च ॥ ४ ॥ अहिंसा, समता, तुष्टिः, तपः, दानं, यशः, अयशः (इमे) पृथग्विधाः भूतानां भावाः मत्तः एव भवंति ॥ ५ ॥

तेथ प्रथम जाण बुद्धि । मग ज्ञान जें निरवधि । असंमोह सहनसिद्धि । क्षमा सत्य ॥ ८३ ॥ मग शम दम दोन्ही । सुखदुःख वर्ते जें जनीं । अर्जुना

१ माझ्यापासून. २ झाडांतील अंकुरानें. ३ प्रवृत्तीकडील. ४ मार्गे फिरे. ५ निवृत्तीकडे. ६ ठिकाणीं. ७ आत्मप्रकाशानें. ८ पलीकडील. ९ अमृत. १० भ्रम. ११ विरघळत नाहीं. १२ घातला जातो.

भावांभावें मानीं । भावाचिमाजीं ॥ ८४ ॥ पं भय आणि निर्भयता । अहिंसा आणि समता । तुष्टि तप पंडुसुता । ओळख तूं ॥ ८५ ॥ अगा दान यश अपकीर्ति । हे जे भाव सर्वत्र दिसती । ते मजचि पासूनि होती । भूतांचिया ठायीं ॥ ८६ ॥ (३७६. कांहीं मला जाणतात व कांहीं जाणत नाहींत, ८७–९०) जैसीं भूतें आहाती सिनानीं । तैसेचि हेही वेगळाले मानीं । एक उपजती माझ्या ज्ञानीं । एक नेणती मातें ॥ ८७ ॥ प्रकाश आणि कडवसें । हें सूर्याचिस्तव जैसें । प्रकाश उदयीं दिसे । तम अस्तुसीं ॥ ८८ ॥ आणि माझें जाणणें नेणणें । तें तंव भूतांचिया दैवाचें करणें । म्हणोनि भूतीं भावाचिया होणें । विषम पडे ॥ ८९ ॥ यापरी माझिया भावीं । हे जीवसृष्टि आघवी । गुंतली असे जाणावी । पंडुकुमारा ॥ ९० ॥ (३७७. परमात्म्याचे, सृष्टीचे पालनकर्ते असे अकरा भाव, ९१–१०३) अवतरणः—आतां इथे सृष्टीचे पालक । जयां आधीन वर्तती लोक । ते अकरा भाव आणिक । सांगेन तुज ॥ ९१ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६

अन्वयः—पूर्वे सप्त महर्षयः तथा चत्वारः मनवः इमे मद्भावाः मानसाः जाताः; येषां इमाः प्रजाः लोकः (अस्ति) ॥ ६ ॥

तरी आघवाचि गुणीं वृद्ध । जे महर्षींमाजि प्रबुद्ध । कश्यपादि प्रसिध्द । सप्तर्षि ॥ ९२ ॥ आणिकही सांगिजतील । जे कां चौदाआंतुल मुद्दल ॥ स्वयंभू मुख्य वडिल । चारी मनु ॥ ९३ ॥ ऐसे हे अकरा । माझ्या मनीं जाहले धनुर्धरा । सृष्टीचिया व्यापारा- । लागोनियां ॥ ९४ ॥ जं लोकांची व्यवस्था न पडे । जैं या त्रिभुवनाचें कांहीं न मांडे । तैं महाभूतांचें दळवाडें । अचुंबित असे ॥ ९५ ॥ तैंचि हे जाहले । मग इहीं लोक केले । तेथ अध्यक्ष रचूनि ठेविले । इहीं जन ॥ ९६ ॥ म्हणोनि अकराही हे राजा । मग येर जग यांचिया प्रजा । एवं विश्वविस्तारु हा माझा । ऐसेंचि जाण ॥ ९७ ॥ पाहें पां आरंभीं बीज एकलें । मग तेंचि विरूढलिया बूड जाहालें । बुडीं कोंभ निघाले । खांदियांचे ॥ ९८ ॥ खांदियांपासूनि अनेका । फुटलिया नाना शाखा । शाखांस्तव देखा । पल्लव पानें ॥ ९९ ॥ पल्लवीं फूल फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळ । तें निर्धारितां केवळ । बीजचि आघवें ॥ १०० ॥ तैसें मी एकचि पहिलें । मग मी तेंचि मनातें व्यालें । तेथ सप्तऋषि आणि जाहाले । चारी मनु ॥ १ ॥ इहीं लोकपाळ केले । लोकपाळीं विविध लोक सृजिले । लोकांपासूनि निपजलें । प्रजाजात ॥ २ ॥ ऐसेनि हें विश्व येथें । मीचि विस्तारिलोंसें निरुतें । परी भावांचेनि हातें । माने जया ॥ ३ ॥

१ जन्म. २ नाश. ३ संतोष. ४ निराळीं. ५ अंधार. ६ अस्तमानीं. ७ निरनिराळे. ८ कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि व वसिष्ठ. ९ स्वायंभुव, स्वारोचिष, उत्तम व

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यः मम एता विभूतिं च योगं तत्त्वतः वेत्ति, सः अविकंपेन योगेन युज्यते, अत्र संशयः न (अस्ति) ॥ ७ ॥

(३७८. विभूतियोग यथार्थ जाणतो तो मत्स्वरूपाला प्राप्त होतो, १०४-१०८) यालागीं सुभद्रापती । हे भाव इया माझिया विभूती । आणि यांचिया व्याप्ती । व्यापिलें जग ॥ ४ ॥ म्हणोनि गा यापरी । ब्रह्मादि पिपीलिकावरी । मीवांचूनि दुसरी । गोठीच नाहीं ॥ ५ ॥ ऐसें जाणे जो साचें । तया चेयिरें जाहालें ज्ञानाचें । म्हणोनि उत्तमाधम भेदाचें । दुःस्वप्न न देखे ॥ ६ ॥ मी माझिया विभूती । विभूतीं अधिष्ठिलिया व्यक्ती । हें आघवें योगेंप्रतीती । एकचि मानी ॥ ७ ॥ म्हणोनि निःशंकें येणें महायोगें । मज मीनले मनाचेनि आंगें । एथ संशय करणें न लगे । तो त्रिशुद्धी जाहला ॥ ८ ॥ (३७९. अभेदभक्ति करणारा मध्येंच मेळा तर तो मत्स्वरूपाला प्राप्त होतो, १०९-११०) कां जे ऐसें किरीटी । मातें भजे जो अभेदा दिठी । तयाचिये भजनाचे नाटीं । सूती मज ॥ ९ ॥ अवतरणः—म्हणऊनि अभेदें जो भक्तियोगु । तेथ शंका नाहीं नये खंगु । करितां ठेला तरी चांगु । तें सांगितलें षष्ठीं ॥ ११० ॥ (३८० अभेदभक्तियोगाचें लक्षण, १११- ११८) तोचि अभेदु कैसा । हें जाणावया मानसा । सोंद झाली तरी परियेसा । बोलिजेल ॥ ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८

अन्वयः—अहं सर्वस्य प्रभवः (अस्मि); मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा बुधाः भावसमन्विताः (संतः) मां भजंते ॥ ८ ॥

तरि मीचि एक सर्वां । या जगा जन्म पांडवा । आणि मजचिपासूनि आघवा । निर्वाहो यांचा ॥ १२ ॥ कल्लोळमाळा अनेगां । जन्म जळींचि पैं गा । आणि तयां जळचि आश्रयो तरंगां । जीवनही जळ ॥ १३ ॥ ऐसें आघवाचि ठायीं । तयां जळचि जेविं पाहीं । तैसा मीवांचूनि नाहीं । विश्वीं इये ॥ १४ ॥ ऐसिया व्यापका मातें । मानूनि जे भजती भलतेथें । परि साचोकारें उदितें । प्रेमभावें ॥ १५ ॥ देश काळ वर्तमान । आघवें मजसीं करूनि अभिन्न । जैसा वायु होऊनि गगन । गगनींचि विचरे ॥ १६ ॥ ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं । जगद्रूपा मनीं । सांठवूनि मातें ॥ १७ ॥ जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत । हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा ॥ १८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् । कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ९ ॥

अन्वयः—मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः परस्परं मां बोधयंतः च मां कथयंतः नित्यं तुष्यंति च रमंति ॥ ९ ॥

(३८१. महात्मे पुरुष जगांत कसे वावरतात. ११९–१२८) चित्तें मीचि जाहाले। मियांचि प्राणें धाले। मग जीवों मरों विसरले। बोधाचिया मुली॥११९॥ मग तया बोधाचेनि माजें। नाचती संवादसुखाचीं भोजें[1]। आतां एकमेकां घेपे दीजे। बोधाचिवरी॥ १२०॥ जैशीं जवळिकेचीं सरोवरें। उचंबळलिया कालवती परस्परें। मग तरंगांसी धवळारें। तरंगाचि होती॥ २१॥ तैसी येरयेरांचिये मिळणीं। पडत आनंदकल्लोळांची वेणी। तेथें बोध बोधाचीं लेणीं। बोधेंचि मिरवी॥ २२॥ जैसें सूर्यें सूर्यातें वोंवाळिलें। कीं चंद्रें चंद्रम्या क्षेम दिधलें। ना तरी सरिसेनि पाडें मीनले। दोन्ही वोघ॥ २३॥ तैसें प्रयाग होत सामरस्याचें। वरी वोसैाण तरत सात्त्विकाचें। ते संवादचैतुष्पथींचे। गणेश जाहाले॥ २४॥ तेव्हां तया महासुखाचेनि भरें। धांवोनि देहाचिये गांवा बाहेरें। मियां धाले तेणें उद्गारें। लागती गाजों॥ २५॥ पैं गुरुशिष्यांचिया एकांतीं। जे अक्षरा एकाचि वदती। ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं। गर्जती संघ॥ २६॥ जैसी कमळकळिका जालेपणें। हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे। दे राया रंका पारणें। आमोदाचें॥ २७॥ तैसेंचि मातें विश्वीं कथित। कथितेनि तोषें कथूं विसरत। मग तया विसरामाजि विरेत। आंगें जीवें॥ २८॥ ऐसे प्रेमाचेनि बहुवसपणें। नाहीं राती दिवो जाणणें। केलें माझें सुख अव्यंगवाणें। आपणपेयां जिहीं॥ २९॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते॥१०॥

अन्वयः—(एवं) सततयुक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तेषां, येन ते मां उपयांति तं बुद्धियोगं अहं ददामि॥ १०॥

(३८२. सतत भक्ति करणाराला भक्तियोगप्राप्ति, १३०–१४०) तयां मग जें आम्हीं कांहीं। द्यावें अर्जुना पाहीं। ते ठायींचीच तिहीं। घेतली सेलें॥१३०॥ कां जे ते जिया वाटा। निघाले गा सुभटा। ते सोय पाहोनि अव्हांटा। स्वर्गापवर्ग॥३१॥ म्हणोनि तिहीं जें प्रेम धरिलें। तेंचि आमुचें देणें उपाइलें। परि आम्हीं देयावें तेंही केलें। तिहीं म्हैणियें॥३२॥ आतां यावरी येतुलें घडे। जे तेंचि[11] सुख आगळें वाढे। आणि काळाची दृष्टि न पडे। हें आम्हां करणें॥३३॥ ललेयाचिया बाळका किरीटी। गवसणी करूनि स्नेहाची दिठी। जैसी खेळतां पाठोपाठीं। माउली धांवे॥ ३४॥ तें जो जो खेळ दावी। तो तो पुढें सोनैयाचा करूनि ठेवी। तैसी उपास्तीची पदवी। पोषित मी जायें॥ ३५॥ जिये पदवीचेनि पोषकें। ते मातें पावती यथासुखें। हें पौंळती मज विशेखें। आवडे करूं॥ ३६॥ पैं गा

१ कौतुकानें. २ पुरांत वाहणारीं लाकडें, केरकचरा इत्यादि. ३ चव्हाट्यावरचे. ४ फुलल्यामुळें ५ रममाण होतात. ६ आधिक्यानें. ७ पूर्ण. ८ शेलका, हिस्सा. ९ उत्पन्न झाले. १० आज्ञाधारक ११ तें प्रेमसुख. १२ गोजिरवाणा; उत्तम. १३ राखण.

भक्तासि माझें कोड । मज तयाचे अनन्यगतीची चाड । कां जे प्रेमळाचें सांकड । आमुचिया घरीं ॥ ३७ ॥ पाहें पां स्वर्ग मोक्ष उपायिले । दोन्ही मार्ग तयांचिये वाहणी केले । आम्हीं आंगही शेषीं वेचिलें । लक्ष्मियेसी ॥ ३८ ॥ परि आपण-पेंवीण जें एक । तें तैसेचि सुख साजुक । सप्रेमालागीं देख । ठेविलें जतन ॥३९॥ हा ठायवरी किरीटी । आम्ही प्रेमळ घेवों आपणयासाठीं । या बोलीं बोलाविया गोष्टी । तैसिया नव्हती गा ॥ १४० ॥

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

अन्वयः--तेषाम् एव अनुकंपार्थं अहं आत्मभावस्थः (सन्) भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजं तमः नाशयामि ॥ ११ ॥

(३८३. अज्ञानतमाचा नाश ज्ञानदीपानें होतो, १४१-१४४) म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया केला ठावो । एक मीवांचूनि वावो । येर मानिलें जिहीं ॥ ४१ ॥ तयां तत्वज्ञां चोखटां । दिवी पोतांची सुभटा । मग मीचि होऊनि दिवटा । पुढां पुढां चाले ॥ ४२ ॥ अज्ञानाचिये राती- । माजि तमाची मिळणी दाटती । ते नाशूनि घालीं परौती । तयां करीं नित्योदयो ॥ ४३ ॥ ऐसें प्रेमळाचेनि प्रियोत्तमें । बोलिलें जेथ पुरुषोत्तमें । अर्जुन उवाचः—तेथ अर्जुन मनोधर्में । निवालों म्हणतसे ॥ ४४ ॥ (३८४. भगवत्स्वरूपाचें वर्णन, भगवत्कृपेचें वर्णन, १४५-१४८) हांहो जी अवधारा । भला केरु फेडिला संसारा । जाहलों जननीजठरजोहरा । वेगळा प्रभू ॥ ४५ ॥ जी जन्मलेपण आपुलें । हें आजि मियां डोळां देखिलें । जीवित हाता चढलें । आवडे तैसें ॥ ४६ ॥ आजि आयुष्या उजवण जाहली । माझिया दैवा दशा उदयली । जे वाक्यकृपा लाधली । दैविकेनि मुखें ॥ ४७ ॥ आतां येणें वचनतेजाकारें । फिटलें आंतील बाहेरील आंधारें । म्हणोनि देखतसें साचोकारें । स्वरूप तुझें ॥ ४८ ॥

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२

अन्वयः—भवान् परं ब्रह्म, परं धाम, परमं पवित्रं, पुरुषं, शाश्वतं, दिव्यं, आदिदेवं, अजं, विभुं ॥ १२ ॥

(३८५. परब्रह्मरूप जाणल्याचें वर्णन, १४९--१५२) तरी होसी गा तूं परब्रह्म । जें या महाभूतां विसंबतें धाम । पवित्र तूं परम । जगन्नाथा ॥ ४९ ॥ तूं परम दैवत तिहीं देवां । तूं पुरुष जी पंचविसावा । दिव्य तूं प्रकृतिभावा- । पैली-कडील ॥ १५० ॥ अनादिसिद्ध तूं स्वामी । जो नाकळिजसी जन्मधर्मीं । तो तूं हें आम्हीं । जाणितलें आतां ॥ ५१ ॥ तूं या कालत्रयासि सूत्री । तूं जीवकळेची अधिष्ठात्री । तूं ब्रह्मकटाहधात्री । हें कळलें फुडें ॥ ५२ ॥

---

१ उणीव. २ साठीं. ३ शेषाला. ४ लक्ष्मीसह. ५ प्रेमळ भक्ताला. ६ मशाल. ७ कापुराची.

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

अन्वयः—(ईदृशं) त्वा सर्वे ऋषयः–देवर्षिः नारदः तथा असितः देवलः व्यासः-आहुः, च त्वं स्वयं एव मे ब्रवीषि ॥ १३ ॥

(३८६. पूर्वी मुनीनीं हें रूप सांगितलें, तरी त्याचा अनुभव आला नाहीं, १५३--१६२) पैं आणिकही एके परी । इये प्रतीतीची येतसे थोरी । जे मागें ऐसेंचि ऋषीश्वरीं । सांगितलें तूतें ॥ ५३ ॥ परि तया सांगितलियाचें साचपण । हें आतां माझें देखतसे अंतःकरण । जे कृपा केली आपण । म्हणोनि देवा ॥ ५४ ॥ येऱ्हवीं नारदु अखंड जवळां ये । तोही ऐसेंचि वचनीं गाये । परि अर्थ न बुजोनि ठाये । गीतसुखचि ऐकों ॥ ५५ ॥ जी आंधळेयांच्या गांवीं । आपणपें प्रगटलें रवी । तरि तिहीं वोतपलीचि घ्यावी । वांचूनि प्रकाशु कैंचा ॥ ५६ ॥ परि देवर्षि अध्यात्म गातां । आहाच रागांगेंसीं जे मधुरता । तेचि फावे येर चित्ता । नलगे-चि कांहीं ॥ ५७ ॥ पैं असिता देवलाचेनि मुखें । मी एवंविधा तूतें आइकें । परि तैं बुद्धि विषयाविखें । [२]धारिली होती ॥ ५८ ॥ विषयविषाचा [३]परिपाडू । गोड परमार्थु लागे कडू । कडू विषय तो गोडू । जीवासी जाहला ॥ ५९ ॥ आणि हें आणिकांचें काय सांगावें । [४]राउळा आपणाचि येऊनि व्यासदेवें । तुझें स्वरूप आघवें । सर्वदा सांगिजे ॥ १६० ॥ परि तो आंधारीं चिंतामणि देखिला । जेविं नव्हे या बुद्धी उपेक्षिला । पाठीं दिनोदयीं वोळखिला । होय म्हणोनि ॥ ६१ ॥ तैसीं व्यासादिकांचीं बोलणीं । तिया मजपाशीं चिद्रत्नांचिया खाणी । परि उपेक्षिल्या जात होतिया तरणी । तुजवीण कृष्णा ॥ ६२ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४

अन्वयः—केशव, यत् मां वदसि, तत् एतत् सर्वं (अहं) ऋतं मन्ये; भगवन्, देवाः दानवाः ते व्यक्तिं न हि विदुः ॥ १४ ॥

(३८७. ऋषींच्या सांगण्यानें मला बोध झाला नाहीं; तो देवांच्या सांगण्यानें झाला, १६३–१८०) ते आतां वाक्यसूर्यकर तुझे फांकले । आणि ऋषीं मार्ग होते जे कथिले । तयां आघवयांचेंचि फिटलें । [६]अनोळखपण ॥ ६३ ॥ जी ज्ञानाचें बीज तयांचे बोल । माजि हृदयभूमिके पडिले सखोल । वरि इये कृपेची जाहाली वोल । म्हणोनि संवाद फळेंशीं उठिले ॥ ६४ ॥ अहो नारदादिका संतां । त्यांचिया उक्तिरूप सरिता । मी महोदधी जाहलों अनंता । संवादसुखाचा ॥ ६५ ॥ प्रभू आघवेनि येणें जन्में । जियें पुण्यें केलीं मियां उत्तमें । तयांचीं न ठैकतीचि अंगीं कामें । सद्गुरु तुवां ॥ ६६ ॥ येऱ्हवीं वडिलवडिलांचेनि मुखें । मी सदा तूतें कानीं आइकें । परि कृपा न कीजेचि तुवां एकें । तंव नेणवेचि कांहीं ॥६७॥

१ कम. २ व्यापिली. ३ थोरवी. ४ श्रेष्ठ. ५ ज्ञानरूप रत्नांच्या. ६ अज्ञानपण. ७ रहात नाहींत.

म्हणोनि भाग्य जैं सानुकूळ । जालिया केले उद्यम सदा सफळ । तैसें श्रुताधीतें सकळ । गुरुकृपा साच ॥ ६८ ॥ जीं वेनकरु झाडें सिंपी जीवेंसाटीं । पाळूनि जन्में काढी आटी । परि फळेंसी तांचि भेटी । जें वसंतु पावे ॥ ६९ ॥ अहो विषमा जैं वोहट पडे । तैं मधुर तैं मधुर आवडे । पै रसायन तें गोडें । जैं आरोग्य देहीं ॥ १७० ॥ कां इंद्रियें वाचा प्राण । यां जालियांचें तेंचि सार्थकपण । जें चैतन्य येऊनि आपण । संचरे माजीं ॥ ७१ ॥ तैसें शब्दजात आलोडिलें । अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें । तें तैंचि म्हणों ये आपुलें । जैं सानुकूळ श्रीगुरु ॥ ७२ ॥ ऐसिये जालिये प्रतीतीचेनि माजें । अर्जुन निश्चयाचि नाचतुसे भोजें । तेवींचि म्हणे देवा तुझें । वाक्य मज मानलें ॥ ७३ ॥ तरि साचचि हे कैवल्यपती । मज त्रिशुद्धी आली प्रतीती । जे तूं देवादानवांचिये मती- । जोगा नव्हसी ॥ ७४ ॥ तुझें वाक्य व्यक्ती न येतां देवा । जो आपुलिया जाणे जाणिवा । तो कहींचि नोहे हें मद्भावा । भरंवसेनि आलें ॥ ७५ ॥

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

अन्वयः—पुरुषोत्तम, (हे) भूतभावन, (हे) भूतेश, (हे) देवदेव, (हे) जगत्पते, त्वं स्वयं एव आत्मना आत्मानं वेत्थ ॥ १५ ॥

एथ आपुलें वाँडपण जैसें । आपणचि जाणिजे आकाशें । कां मी येतुली घनवट ऐसें । पृथ्वीचि जाणे ॥ ७६ ॥ तैसा आपुलिये सर्वशक्ती । तुज तूंचि जाणसी लक्ष्मीपती । येर वेदादिक मती । मिरवती वायां ॥ ७७ ॥ हां गा मनातें मागां सांडावें । पवनातें वाँवीं मवावें । आदिशून्य तरोनि जावें । केउतें बाहीं ॥ ७८ ॥ तैसें हें तुझें जाणणें आहे । म्हणोनि कोणाही ठाउकें नोहे । आतां तुझें ज्ञान होये । तुजाचिजोगें ॥ ७९ ॥ जी आपणयातें तूंचि जाणसी । आणिकांतें सांगावयाही समर्थ होसी । तरि आतां एक वेळ धाम पुसीं । आर्तीचिये निडळींचा ॥ १८० ॥ (३८०. जगाला व्यापणाऱ्या तुझ्या मुख्य विभूति सांग, १८१–१८६) हें आइकिलें कीं भूतभावना । त्रिभुवनगजपंचानना । सकळदेवदेवतार्चना । जगन्नायका ॥ ८१ ॥ ज़री थोरी तुझी पाँहत आहों । तरी पासीं उभे ठाकावयाही योग्य नोहों । या शोच्यता जरी विनवूं बिहों । तरी आन उपायो नाहीं ॥ ८२ ॥ भरले समुद्र सारिता चहूंकडे । परि ते बापियांसि कोरडे । कां जैं मेघौनि थेंबुटा पडे । तैं पाणी कीं तया ॥ ८३ ॥ तैसे श्रीगुरु सर्वत्र आथी । परि कृष्णा आम्हां तूंचि गती । हें असो मजप्रती । विभूति सांगें ॥ ८४ ॥

१ ऐकलेलें व अध्ययन केलेलें. २ माळी. ३ जिवापाड. ४ मेहनत घेतो. ५ विषमज्वराला. ६ उतार. ७ अभ्यासिलें. ८ संतोषानें. ९ अनुभवास. १० थोरलेपण. ११ वजनदार. १२ गर्व

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

अन्वयः—याभिः विभूतिभिः त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि, (ताः) दिव्याः हि आत्म-विभूतयः अशेषेण वक्तुं अर्हसि ॥ १६ ॥

जी तुझिया विभूति आघविया । परि व्यापिती शक्ति दिव्या जिया । तिया आपुलिया दावाविया । आपण मज ॥ ८५ ॥ जिहीं विभूतीं यया समस्ता । लोकांतें व्यापूनि आहासी अनंता । तिया प्रधाना नामांकिता । प्रकटा करीं ॥८६॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

अन्वयः—योगिन्, त्वां सदा परिचिंतयन् अहं कथं विद्याम्? भगवन्, केषु केषु भावेषु च त्वं मया चिंत्यः असि ? ॥ १७ ॥

(३८९. चिंतन करण्याकरितां विभूति, १८७–१८९) जी कैसें मियां तूतें जाणावें । काय जाणोनि सदा चिंतावें । जरी तूंचि म्हणों आघवें । तरि चिंतन-चि न घडे ॥ ८७ ॥ म्हणोनि मागां भाव जैसे । आपुले सांगितले तुवां उद्देशें[2] । आतां विस्तारोनि तैसे । एक वेळ बोलें ॥ ८८ ॥ जया जया भावाचिया ठायीं । तूतें चिंतितां मज सायासु नाहीं । तो विवैळ करूनि देईं । योगु आपुला ॥ ८९ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—जनार्दन, आत्मनः योगं च विभूतिं विस्तरेण भूयः कथय; अमृतं शृण्वतः हि मे तृप्तिः नास्ति ॥ १८ ॥

(३९०. देवाचें भाषण अर्जुनास पुन्हां ऐकावेंसें वाटतें; काव्य, १९०–१९४) आणि पुसलिया जिया विभूती । त्याही बोलाविया भूतपती । एथ म्हणसी जरी पुढतीं । काय सांगों ॥ १९० ॥ तरी हा भाव मना । झणें जाय हो जनार्दना । पैं प्राकृताही अमृतपाना । ना न म्हणवे जेविं ॥ ९१ ॥ जें काळकूटाचें सहोदर । जें मृत्युभेणें प्याले अमर । तरि दिहांचे पुरंदर । चौदा जाती ॥ ९२ ॥ ऐसा कवण एक क्षीराब्धीचा रसु । जया वायाचि अमृतपणाचा आभासु । तयाचाही मिठांशु । जे पुरे म्हणों नेदी ॥ ९३ ॥ तया पैबळयाही येतुलेवरी । गोडियेची आथी थोरी । मग हें तंव अवधारीं । परमामृत साचें ॥ ९४ ॥ (३९१. अमृत हें काळकूटाचें सहोदर आहे, व देवाच्या मुखांतून येणारें बोधामृत खरें अमृत आहे; काव्य, १९५–२०३) जें मंदराचळु न ढाळितां । क्षीरसागरु न डहुळतां । अनादि स्वभावतां । आइतें आहे ॥ ९५ ॥ जे स्रवे ना द्रवे नव्हे बद्ध । जेथ नेणिजती रस गंध । जें भलतयाही सिद्ध । आठवलेंचि फावे ॥ ९६ ॥ जयाची गोठीचि ऐकत-

खेंवो । आघवा संसारु होय वावो । बळियां नित्यता लागे येवां । आपणपेया ॥ ९७ ॥ जन्ममृत्यूची भांख । हारपोनि जाय निःशेख । आंत बाहेरी महासुख । वाढोंचि लागे ॥ १८ ॥ मग दैवगत्या जरी सेविजे । तरी तें आपणाचि होऊनि ठाकिजे । तें तुज देतां चित्त माझें । पुरे म्हणों न शके ॥ ९९ ॥ तंव तुझें नामचि आम्हां आवडे । वरि भेटी होय आणि जवळिक जोडे । पाठीं गोठी सांगसी सुरेंवाडें । आनंदाचेनि ॥ २०० ॥ आतां हें सुख काय्सियासारिखें । कांहीं निर्वचेना मज परितोखें । तरी येतुलें जाणें जे येणें मुखें । पुनरुक्तही हो ॥ १ ॥ हां गा सूर्य काय शिळा । अग्नि म्हणों येत आहे वोविळा । कां नित्य वाहतया गंगाजळा । पारसेपण असे ॥ २ ॥ तुवां स्वमुखें जें बोलिलें । हें आम्हीं नादासि रूप देखिलें । आजि चंदनतरूचीं फुलें । तुरंबीत आहों मां ॥ ३ ॥ (३९२. देवांना आनंद झाला, तो आवरून देव बोलतात; काव्य, २०४–२०५) भगवानुवाचः - तया पार्थाचिया बोला । सर्वांगें श्रीकृष्ण डोलला । म्हणे भक्तिज्ञानासि जाहला । आगरु हा ॥ ४ ॥ ऐसा पतिकराचिया तोषाआंतु । प्रेमाचा वेग उचंबळतु । तो सायासें सांवरूनि अनंतु । काय बोले ॥ ५ ॥

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

अन्वयः—कुरुश्रेष्ठ, हंत; (परंतु) आत्मविभूतयः ते प्राधान्यतः कथयिष्यामि; मे विस्तरस्य हि अन्तः नास्ति ॥ १९ ॥

(३९३. देवभक्तांच्या प्रेमाचा विनोद, काव्य, २०६–२०८) मी पितामहाचा पिता । हें आठवितांही नाठवे चित्ता । कीं म्हणतसे बा पांडुसुता । भलें केलें ॥ ६ ॥ अर्जुनातें बा म्हणे एथ कांहीं । आम्हां विस्मो करावया कारण नाहीं । आंगें तो लेंकरूं काई । नव्हेचि नंदाचें ॥ ७ ॥ परि प्रस्तुत ऐसें असो । हें करवी आवडीचा अतिसो । मग म्हणे आइकें सांगतसों । धनुर्धरा ॥ ८ ॥ (३९४. ज्या विभूति जाणल्या असतां माझी व्यापकता तुला कळेल, २०९–२१४) तरि तुवां पुसलिया विभूती । तयांचें अपारपण सुभद्रापती । ज्या माझियाचि परि माझिये मती । आकळती ना ॥ ९ ॥ आंगींचिया रोमा किती । जयाचिया तयासि न गणवती । तैसिया माझिया विभूती । असंख्य मज ॥ २१० ॥ येऱ्हवीं तरी मी कैसा केवढा । म्हणोनि आपणपयाही नव्हेचि फुडा । यालागीं प्रधाना जिया रूढा । तिया आइकें ॥ ११ ॥ जिया जाणितलियांसाठीं । आघविया जाणवतील किरीटी । जैसें बीज आलिया मुठीं । तरुचि आला होय ॥ १२ ॥ कां उद्यान हाता चढिन्नलें । तरी आपैसीं सांपडलीं फळें फुलें । तेवि देखिलिया जिया देख-

१ बळकट. २ अविनाशपण. ३ वार्ता, गोष्ट. ४ सान्निध्य. ५ वृद्धीनें. ६ बोलवेना. ७ पारोसेपण.

वळें। विश्व सकळ ॥ १३ ॥ येऱ्हवीं साचचि गा धनुर्धरा। नाहीं शेवट माझिया विस्तारा। पैं गगनाऐशिया अपारा। मजमाजी लपणें ॥ १४ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः। अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

अन्वयः—गुडाकेश, अहं सर्वभूताशयस्थितः आत्मा; च भूताना आदिः मध्यं च अंतः अहमेव (अस्मि) ॥ २० ॥

(३९५. सर्व प्राण्यांचा आत्मा देव आहे, २१५–२१८) आइकें कुटिलालकमैस्तका। धनुर्वेदत्र्यंबका। मी आत्मा असें एकैका। भूतमात्राच्या ठायीं ॥१५॥ आंतुलीकडे मीचि यांचे अंतःकरणीं। भूतां बाहेरी माझीच गवसणी। आदि मी निर्वाणीं। मध्यही मीचि ॥ १६ ॥ जैसें मेघां या तळीं वरी। एक आकाशाचि आंत बाहेरी। आणि आकाशींचि जाले अवधारीं। असणेंही आकाशीं ॥ १७ ॥ पाठीं लया जे वेळीं जाती। ते वेळीं आकाशचि होऊनि ठाती। तेवि आदि स्थिति अंत गती। भूतांसि मी ॥१८॥ अवतरणः—ऐसें बहुवस आणि व्यापकपण। माझें विभूतियोगें जाण। तरी जीवचि करूनि श्रवण। आइकोनि आइक ॥ १९ ॥ याहीवरी त्या विभूती। सांगणें ठेलें सुभद्रापती। सांगेन म्हणितलें तुजप्रती। त्या प्रधाना आइकें ॥ २२० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

अन्वयः—अहं आदित्यानां विष्णुः, ज्योतिषां अंशुमान् रविः, मरुतां मरीचिः अहं नक्षत्राणां च शशी अस्मि ॥ २१ ॥

हें बोलोनि तो कृपावंतु। म्हणे विष्णु मी आदित्यांआंतु। रवि मी रश्मिवंतु। सुप्रभांमाजी ॥ २१ ॥ मैरुद्गणांच्या वर्गीं। मरीचि म्हणे मी शार्ङ्गी। चंद्रु मी गेगनरंगीं। तारांमाजी ॥ २२ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः।
इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

अन्वयः—वेदानां सामवेदः अस्मि, देवानां वासवः अस्मि, इंद्रियाणां मनः अस्मि, भूतानां च चेतना अस्मि ॥ २० ॥

वेदां आंत सामवेदु। तो मी म्हणे गोविंदु। देवांमाजि मरुद्वंधु। महेंद्रु तो मी ॥ २३ ॥ इंद्रियांमाजि अकरावें। मन तें मी हें जाणावें। भूतांमाजी स्वभावें। चेतना ते मी ॥ २४ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—रुद्राणां शंकरः च यक्षरक्षसां वित्तेशः अस्मि, अहं वसूनां पावकः च शिखरिणां मेरुः अस्मि ॥ २३ ॥

अशेषांही रुद्रांमाझारीं। शंकर जो मदनारी। तो मी येथ न धरीं। भ्रांति

कांहीं ॥ २५ ॥ यक्षांरक्षोगणांआंतु । शंभूचा सखा जो धनवंतु । तो कुबेरु मी हें अनंतु । म्हणता जाहला ॥ २६ ॥ मग आठांही वसूंमाझारीं । पावकु तो मी अवधारीं । शिखराथिलियां सर्वोपरी । मेरु तो मी ॥ २७ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

अन्वयः—पार्थ, पुरोधसां मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि; अहं सेनानीनां स्कंदः च सरसां सागरः अस्मि; ॥ २४ ॥ अहं महर्षीणां भृगुः, गिराम् एकं अक्षरं; यज्ञानां जपयज्ञः (च) स्थावराणां हिमालयः अस्मि ॥ २५ ॥

जो स्वर्गीसिंहासना सांवावो । सर्वज्ञते आदीचा ठावो । तो पुरोहितांमाजी रावो । बृहस्पति मी ॥ २८ ॥ त्रिभुवनींचिया सेनापतीं- । आंत स्कंदु तो मी महामती । जो हरवीर्ये अग्निसंगतीं । कृत्तिकान्तु जाहला ॥ २९ ॥ सकळिकां सरोवरांसी । माजी समुद्र तो मी जळराशी । महर्षीआंतु तपोराशी । भृगु तो मी ॥२३०॥ अशेषांही वाचां- । माजी नटनाच सत्याचा । तें अक्षर एक मी वैकुंठींचा । वेल्हाळ म्हणे ॥ ३१ ॥ समस्तांही यज्ञांच्या पैकीं । जपयज्ञु तो मी ये लोकीं । जो कर्मत्यागें प्रणवादिकीं । निफजविजे ॥ ३२ ॥ नामजपयज्ञु तो परम । बाधूं न शके स्नानादि कर्म । नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थे ॥ ३३ ॥ स्थावरां गिरींआंतु । पुण्यपुंज जो हिमवंतु । तो मी म्हणे कांतु । लक्ष्मीयेचा ॥ ३४ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—अहं सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः अस्मि; देवर्षीणां नारदः; गंधर्वाणां चित्ररथः च सिद्धानां कपिलः मुनिः (अस्मि) ॥ २६ ॥ अश्वानां अमृतोद्भवम् उच्चैःश्रवसम्, गजेंद्राणां ऐरावतं, च नराणां नराधिपम् मां विद्धि ॥ २७ ॥

कल्पद्रुम हन पारिजात । गुणें चंदनुही वाड विख्यात । तरि ययां वृक्षजातां- आंत । अश्वत्थु तो मी ॥ ३५ ॥ देवऋषींआंत पांडवा । नारदु तो मी जाणावा । चित्ररथु मी गंधर्वां । सकळिकांमाजि ॥ ३६ ॥ ययां अशेषांही सिद्धां- । माजी कपिलाचार्यु मी प्रबुद्धां । तुरंगजातां प्रसिद्धां- । आंत उच्चैःश्रवा मी ॥ ३७ ॥ राजभूषण गजांआंतु । अर्जुना मी गा ऐरावतु । पयोराशि सुरमथितु । अमृतांशु तो मी ॥ ३८ ॥ ययां नरांमाजि राजा । तो विभूतिविशेष माझा । जयातें सकळ लोक प्रजा । होऊनि सेविती ॥ ३९ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—अहं आयुधानां वज्रं, धेनूनां कामधुक् अस्मि, प्रजनः कंदर्पः अस्मि, सर्पाणां च वासुकिः अस्मि; ॥ २८ ॥ अहं नागानां अनंतः, यादसां वरुणः अस्मि; अहं पितॄणां अर्यमा च संयमतां यमः अस्मि ॥ २९ ॥

पैं आघवेयां हातियेरां- । आंत वज्र तें मी धनुर्धरा । जें शतमखोत्तीर्ण-करा । आरुढोनि असे ॥ २४० ॥ धेनूंमध्यें कामधेनु । ते मी म्हणे विष्वक्सेनु । जन्म-वितया आंत मदनु । तो मी जाणें ॥ ४१ ॥ सर्पकुळाआंत अधिष्ठाता । वासुकी गा मी कुंतीसुता । नागांमाजि समस्तां । अनंतु तो मी ॥ ४२ ॥ अगा याद-सांआंतु । जो पश्चिम-प्रमदेचा कांतु । तो वरुण मी हें अनंतु । सांगत असे ॥ ४३ ॥ आणि पितृगणां समस्ता- । माजी अर्यमा जो पितृदेवता । तो मी हें तत्वता । बोलत आहें ॥ ४४ ॥ जगाचीं शुभाशुभें लिहिती । प्राणियांच्या मानसांचा झाडा घेती । मग केलियानुरूप होती । भोगनियम जे ॥ ४५ ॥ तयां नियमितयांमाजी यमु । जो कर्मसाक्षी धर्मु । तो मी म्हणे आत्मारामु । रमापती ॥ ४६ ॥

प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—दैत्यानां प्रल्हादः अस्मि; च अहं कलयतां कालः; अहं मृगाणां मृगेंद्रः च पक्षिणां वैनतेयः (अस्मि) ॥ ३० ॥

अगा दैत्यांचिया कुळीं । प्रल्हादु तो मी न्याहाळीं । म्हणोनि दैत्य-भावादि मेळीं । लिंपेचिना ॥ ४७ ॥ पैं कळितयांमाजि महाकाळु । तो मी म्हणे गोपाळु । श्वापदांमाजि शार्दूळु । तो मी जाण ॥ ४८ ॥ पक्षिजातीमाझारीं । गरुड तो मी अवधारीं । यालागीं जो पाठीवरी । वाहों शके मातें ॥ ४९ ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अहं पवतां पवनः अस्मि; च शस्त्रभृतां रामः; झषाणां मकरः अस्मि; च स्रोतसां जान्हवी अस्मि ॥ ३१ ॥

पृथ्वीचिया पैसारा- । माजी घडी न लगतां धनुर्धरा । एकेंचि उड्डाणें सातांहि सागरां । प्रदक्षिणा कीजे ॥ २५० ॥ (३९६. रामावतार, २५१–२५५) तयां वहिलिया गतिमंतां- । आंत पवनु तो मी पांडुसुता । शस्त्रधरां समस्तां- । माजी श्रीराम तो मी ॥ ५१ ॥ जेणें सांकडलिया धर्माचे कैवारें । आपणपयां मनुष्य करूनि दुसरें । विजयलक्ष्मिये एक मोहरें[१५] । केलें त्रेतीं ॥ ५२ ॥ पाठीं

उभें ठाकूनि सुवेळीं[1] । प्रतापलंकेश्वराच्या सिसाळीं । गगनीं उदो म्हणतया हस्त-बळी । दिधली भूता ॥ ५३ ॥ जेणें देवांचा मान निवसिला । धर्मासि जीर्णोद्धार केला । सूर्यवंशीं उदेला । सूर्य जो कां ॥ ५४ ॥ तो हातियेरु पराजितयाआंतु । रामचंद्र मी सीताकांतु । मकर मी पुच्छवंतु । जळचरांमाजी ॥ ५५ ॥ पैं समस्तांही वोघा- । मध्यें जे भगीरथें आणितां गंगा । जन्हूनें गिळिली मग जंघा । फाडूनि दिधली ॥ ५६ ॥ ते त्रिभुवनैकसरिता । जान्हवी मी पांडुसुता । जळ-प्रवाहां समस्तां- । माझारीं जाणें ॥ ५७ ॥ अवतरण:—ऐसेनि वेगळालां सृष्टीपैकीं । विभूति नाम सूतां एकेकीं । सगळेन जन्मसहस्रें अवलोकीं । अर्ध्या[6] नव्हती ॥५८॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
मेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—अर्जुन, अहं सर्गाणां आदिः च मध्यं च अंतः एव (अस्मि), अहं विद्यानां अध्यात्मविद्या, वदतां वादः (अस्मि) ॥ ३२ ॥ अक्षराणां अकारः अस्मि, च सामासिकस्य द्वंद्वः अक्षयः कालः अहमेव (अस्मि), च विश्वतोमुखः धाता अहं (अस्मि) ॥ ३३ ॥

जैसीं अवघींचि नक्षत्रें वेंचावीं । ऐसी चाड उपजेल जें जीवीं । तें गगनाची बांधावी । लोथ जेवीं ॥ ५९ ॥ कां पृथ्वीचे परमाणूचा उगाणा घ्यावा । तरि भूगोलुचि काखे सुवावा । तैसा विस्तारु माझा पाहावा । तरि जाणावें मातें ॥ २६० ॥ जैसें शाखांसी फूल फळ । एकिहेळां वेटाळूं म्हणिजे सकळ । तरी उपडूनियां मूळ । जेविं हातीं घेपे ॥ ६१ ॥ तेवीं माझे विभूतिविशेष । जरी जाणों पाहिजेती अशेष । तरी स्वरूप एक निर्दोष । जाणिजे माझें ॥ ६२ ॥ येऱ्हवीं वेगळालिया विभूती । कायिएक परिससी किती । म्हणोनि एकिहेळां महामती । सर्व मी जाण ॥ ६३ ॥ मी आघवियेचि सृष्टी । आदिमध्यांत किरीटी । ओत-प्रोत पटीं । तंतु जेविं ॥ ६४ ॥ ऐसिया व्यापका मातें जाणावें । तें विभूतिभेदें काय करावें । परि हे तुझी योग्यता नव्हे । म्हणोनि असो ॥ ६५ ॥ कां जें तुवां पुसिलिया विभूती । म्हणोनि तिया आईक सुभद्रापती । तरी विद्यांमाजि प्रस्तुतीं अध्यात्मविद्या ते मी ॥ ६६ ॥ अगा बोलतयांचिया ठायीं । वादु तो मी पाहीं । जो सकलशास्त्रसंमतें कहीं । सरेचिना ॥ ६७ ॥ जो निर्वचूं जातां वाढे । आइक-तया उत्प्रेक्षे सैंध चढे । जयावरी बोलतयांचीं गोडें । बोलणीं होती ॥ ६८ ॥ ऐसा प्रतिपादनामाजि वादु । तो मी म्हणे गोविंदु । अक्षरांमाजि विशदु । अकारु तो मी ॥ ६९ ॥ पैं गा समासांमाझारीं । द्वंद्व तो मी अवधारीं । मशकालागोनि ब्रह्मावेरीं । ग्रासिता तो मी ॥ २७० ॥ मेरुमंदरादिकीं सर्वीं ।

सहित पथ्वीतें विरेवी । जो ऐकार्णवातेंही जिरवी । जेथींचा तेथें ॥ ७१ ॥ जो प्रळयतेजा देत मिठी । सगाळिया पवनातें गिळी किरीटी । आकाश जयाचिया पोटीं । सामावलें ॥ ७२ ॥ ऐसा अपार जो काळु । तो मी म्हणे लक्ष्मीलीळु । मग पुढती सृष्टीचा मेळु । सृजिता तो मी ॥ ७३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

अन्वयः—सर्वहरः मृत्युः अहं, च भविष्यतां उद्भवः (अहं) च नारीणां कीर्तिः, श्रीः, वाक्, स्मृतिः, मेधा, धृतिः च क्षमा (अहं अस्मि) ॥ ३४ ॥

आणि सृजिलिया भूतांतें मीचि धरीं । सकळां जीवनही मीचि अवधारीं । शेखीं सर्वांतें या संहारीं । तेव्हां मृत्युही मीचि ॥ ७४ ॥ (३९७. स्त्रीजातीच्या विभूति, २७५–२८०) आता स्त्रीगणांच्या पैकीं । माझिया विभूति सात आणिकी । तिया ऐक कवतिकीं । सांगिजतील ॥ ७५ ॥ तरी नित्य नवी जे कीर्ति । अर्जुना ते माझी मूर्ति । आणि औदार्येंसीं जे संपत्ति । तेही मीचि जाणें ॥ ७६ ॥ आणि ते गा मी वाचा । जे सुखासनीं न्यायाचा । आरुढोनि विवेकाचा । मार्गी चाले ॥ ७७ ॥ देखिलेनि पदार्थें । जे आठवूनि दे मातें । ते स्मृतिही एथें । त्रिशुद्धि मी ॥ ७८ ॥ पैं स्वहिता अनुयायिनी । मेधा ते गा मी इये जनीं । धृति मी त्रिभुवनीं । क्षमा ते मी ॥ ७९ ॥ एवं नारींमाझारीं । या सातही शक्ति मी अवधारीं । ऐसें संसारगजकेसरी । म्हणता जाहला ॥ २८० ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—अहं साम्नां बृहत्साम, तथा छंदसां गायत्री, अहं मासानां मार्गशीर्षः, ऋतूनां कुसुमाकरः (अस्मि) ॥ ३५ ॥

वेदराशीचिया सामा- । आंत बृहत्साम जें प्रियोत्तमा । तें मी म्हणे रमा- । प्राणेश्वरु ॥ ८१ ॥ गायत्रीछंद जें म्हणिजे । तें सकळां छंदांमाजि माझें । स्वरूप हें जाणिजे । निभ्रांत तुवां ॥ ८२ ॥ मासांआंत मार्गशिरु । तो मी म्हणे शार्ङ्गधरु । ऋतूंमाजि कुसुमाकरु । वसंत तो मी ॥ ८३ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्वं सत्ववतामहम् ॥ ३६ ॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—अहं छलयतां द्यूतं अस्मि, तेजस्विनां तेजः, (अहं) जयः अस्मि, (अहं) व्यवसायः अस्मि, अहं सत्त्ववतां सत्त्वं (अस्मि) ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि, पांडवानां धनंजयः (अस्मि); अहं मुनीनां अपि व्यासः अस्मि; (च) कवीनां उशना कविः (अस्मि) ॥ ३७ ॥

छळितेयां विंदाणा-[2] । माजि जूं[3] तें मी विचक्षणा । म्हणोनि चोहटां चोरी परि कवणा । निवारूं न ये ॥ ८४ ॥ अगा अशेषांही तेजसां- । आंत तेज तें मी भरंवसा । विजयो मी कार्योद्देशां । सकळांमाजी ॥ ८५ ॥ जेणें चोखौळत दिसे न्याय । तो व्यवसायांत व्यवसाय । माझें स्वरूप हें राय । सुरांचा म्हणे ॥ ८६ ॥ (३९८. कृष्णावतार, २८७–२९२) सत्वाथिलियां[6] आंतु । सत्व मी म्हणे अनंतु । यादवांमाजि श्रीमंतु । तोचि तो मी ॥ ८७ ॥ जो देवकी-वसुदेवा-स्तव जाहला । कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला । तो मी प्राणासकट पियाला । पूतनेतें ॥ ८८ ॥ नुघडतां बाळपणाची फुली । जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली । करीं गिरि धरूनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ॥ ८९ ॥ कालिंदीचें हृदयशल्य फेडिलें । जेणें मिया जळत गोकुळ राखिलें । वासरुवांसाठीं लाविलें । विरंचीसें[12] पिसें ॥२९०॥ प्रथमदशेचिये पहांटे- । माजी कंसाऐशीं अचाटें । महाधेंडीं अवचटें । लीळाचि नासिलीं ॥९१॥ हें काय कितीएक सांगावें । तुवांही देखिलें ऐकिलें असे आघवें । तरि यादवांमाजि जाणावें । हेंचि स्वरूप माझें ॥९२॥ (३९९. विशेष विभूति, २९३-२९९) आणि सोमवंशीं तुम्हां पांडवां- । माजी अर्जुन तो मी जाणावा । म्हणोनि एकमेकांचिया प्रेमभावा । बिघडू न पडे ॥ ९३ ॥ संन्यासी तुवां होऊनि जनीं । चोरूनि नेली माझी भगिनी । तर्‍ही विकल्पु नुपजे मनीं । मी तूं दोन्ही स्वरूप एक ॥ ९४ ॥ मुनींआंत व्यासदेवो । तो मी म्हणे यादवरावो । कवीश्वरांमाजी धैर्या ठावो । उशनाचार्य तो मी ॥ ९५ ॥

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—अहं दमयतां दंडः अस्मि; जिगीषतां नीतिः अस्मि, गुह्यांना मौनं अस्मि च ज्ञानवतां ज्ञानं (अस्मि) ॥ ३८ ॥

अगा दमितयांमाझारीं । अनिवार दंडु तो मी अवधारीं । जो मुंगियेलागोनि ब्रह्मावेरीं । नियमित पावे ॥ ९६ ॥ पैं सारासार निर्धारितयां । धर्मज्ञानाचा पक्षु धरितयां । सकळशास्त्रांमाजि ययां । नीतिशास्त्र तें मी ॥ ९७ ॥ आघवियाचि गूढां- । माजी मौन तें मी सुहाडा[13] । म्हणोनि न बोलतया पुढां । स्रष्टाही नेणें होय ॥९८॥ अगा ज्ञानियाचियां ठायीं । ज्ञान तें मी पाहीं । आतां असो हें येयां कांहीं । पार न देखों ॥ ९९ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया४०

१ फसवण्याच्या. २ प्रकारांत. ३ जुगार. ४ चव्हाट्यावर. ५ नीतिला सोडून जो न्याय नसतो. ६ सत्त्वशीरांत. ७ कळी. ८ दैत्यरहित. ९ तोलला. १० इंद्राचा गर्व. ११ यमुनेचें. १२ ब्रह्मदेवास. १३ बलवंता. १४ ब्रह्मदेव. १५ अज्ञानी. १६ विभूतींना.

अन्वयः --अर्जुन, सर्वभूतानां यत् बीजं (अस्ति,) तत् अपि अहं (अस्मि.) यत् चराचरं भूतं स्यात् तत् मया विना न अस्ति. ॥ ३९ ॥ परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां अंतः न अस्ति. एषः तु विभूतेः विस्तरः मया उद्देशतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

(४००. विभूतींना लेख नाहीं; कांहीं सांगितल्या; ३०० -३०५) पैं पर्जन्याचिया धारां- । वरी लेख करवेल धनुर्धरा । कां पृथ्वीचिया तृणांकुरा । होईल ठी' ॥ ३०० ॥ पैं महोदधीचिया तरंगां । व्यवस्था धरूं न ये जेविं गा । तेविं माझिया विषेशलिंगा । नाहीं मिति ॥ १ ॥ ऐशियाही सातपांच प्रधाना । विभूति सांगितलिया तुज अर्जुना । तो हा उद्देशु जो गा मना । आहाच गमला ॥ २ ॥ येरां विभूतिविस्तारांसि कांहीं । एथ सर्वथा लेख नाहीं । म्हणोनि परिमसीं तूं काई । आम्हीं सांगों किती ॥ ३ ॥ यालागीं एकिहेळां तुज । दाऊं आतां वर्म निज । तरी सर्वभूतांकुरें बीज । विरूढत असे तें मी ॥ ४ ॥ म्हणोनि सानें थोर न म्हणावें । उंच नीच भाव सांडावे । एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें ॥ ५ ॥ (४०१ विभूति ओळखण्याचें चिन्ह, ३०६--३०७) अवतरणः—तरी यावरी साधारण । आइक पां आणीकही खुण । तरी अर्जुना ते तूं जाण । विभूति माझी ॥ ६ ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥४१॥

अन्वयः—(अर्जुन,) यत् यत् सत्त्वं विभूतिमत्, श्रीमत् वा ऊर्जितं एव अस्ति, तत् तत् मम तेजोंशसंभवं एव अस्ति (इति) त्वं अवगच्छ ॥ ४१ ॥

जेथ जेथ संपत्ति आणि तया । दोन्ही वसती आलिया ठाया । ते ते जाण धनंजया । विभूति माझी ॥ ७ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवाऽर्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

अन्वयः—अर्जुन, अथवा एतेन बहुना ज्ञातेन तव किं (फलं अस्ति) ? अहं इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन विष्टभ्य स्थितः अस्मि (इति त्वं विद्धि) ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतिविस्तारयोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(४०२. एका अंशावर सर्व जगत आहे. म्हणून साम्यानें भज, ३०८--३१८) अथवा एकलें एक बिंब गगनीं । परि प्रभा फांके त्रिभुवनीं । तेविं एकाकियाची सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे ॥ ८ ॥ तयातें एकले झणीं म्हण । तो निर्धन या भाषा नेण । काय कामधेनुसवें सर्वस्व हन । चालत असे ॥ ९ ॥ तियेतें जें जेधवां जो मागे । तें ते एकसरेंचि प्रसवों लागे । तेविं विश्वविभवतया आंगें । होऊनि असती ॥ ३१० ॥ तयातें वोळखावया हेचि संज्ञा । जे जगें नमस्कारिजे आज्ञा । ऐसें आथी ते जाण प्राज्ञा । अवतार माझे ॥ ११ ॥ आणि सामान्य विशेषु । हें जाणणें एथ महादोषु । कां जे मीचि एक अशेषु । विश्व हें म्हणोनि ॥ १२ ॥ तरी आतां साधारण आणि चांगु । ऐसा कैसेनि पां कल्पावा विभागु ।

वायां आपुलिये मती वंगु । भेदाचा लावावा ॥ १३ ॥ ये-हवीं तूप कासया घुसळावें । अमृत कां रांधूनि अर्धे करावें । हा गा वायूसि काय पां डावें । उजवें आंग आहे ॥ १४ ॥ पैं सूर्यबिंबासि पोट पाठी । पाहतां नासेल आपुली दिठी । तेविं माझ्या स्वरूपीं गोठी । सामान्यविशेषाची नाहीं ॥ १५ ॥ आणि सिनाना इहीं विभूतीं । मज अपारातें मविसील किती । म्हणोनि किंबहुना सुभद्रापति । असो हें जाणणें ॥ १६ ॥ आतां पैं माझेनि एकें अंशें । हें जग व्यापिलें असे । यालागीं भेदु सांडूनि सरिसें । साम्यें भज ॥ १७ ॥ ऐसें विबुधवन-वसंतें । तेणें विरक्तांचेनि एकातें । बोलिलें जेथ श्रीमंतें । श्रीकृष्णदेवें ॥ १८ ॥ (४०३. देव-भक्तांचा विनोद, काव्य, ३१९–३२७) तेथ अर्जुन म्हणे स्वामी । येतुलें हें रंभस्य बोलिलें तुम्हीं । जे भेदु एक आणि आम्हीं । सांडावा एकीं ॥ १९ ॥ हां हो सूर्य म्हणे काय जगातें । आंधारें दवडा का परौतें । तेविं धसाळ म्हणों देवा तूतें । तरी अधिक हा बोलु ॥ ३२० ॥ तुझें नामचि एक कोण्ही वेळे । जयाचिये मुखासि कां काना मिळे । तयाचिया हृदयातें सांडूनि पळे । भेदु जी साच ॥२१॥ तो तूं परब्रह्मचि असकें । मज दैवें दिधलासि हस्तोदकें । तरी आतां भेदु कायसा कें । देखावा कवणें ॥ २२ ॥ जी चंद्रबिंबाचा गाभारा । रिगालियावरीही उबारा । परि राणेपणें शार्ङ्गधरा । बोला हें तुम्ही ॥२३॥ तेथ साविर्याचि परितोषोनि देवें । अर्जुनातें आलिंगिलें जीवें[१०] । मग म्हणे तुवां न कोपावें । आमुचिया बोला ॥२४॥ आम्हां तुज भेदाचिया वोहाणी । सांगितली जे विभूतींची कहाणी । ते अभेद काय अंतःकरणीं । मानिलीं कीं न मने ॥ २५ ॥ हेंचि पाहावयालागीं । नावेक बोलिलों बाहेरिसेवडिया भंगीं । तंव विभूती तुज चांगी । आलिया बोधा ॥ २६ ॥ (पुढील अध्यायाचें बीज) तेथ अर्जुन म्हणे देवें । हें आपुलें आपण जाणावें । परि देखतसें विश्व आघवें । तुवां भरलें ॥ २७ ॥ (४०४. संजय धृतराष्ट्राच्या भूमिकेचें वर्णन करतो; काव्य, ३२८–३३०) पैं राया तो पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीसि जाहला वरितु[१४] । या संजयाचिया बोला निवांतु । धृतराष्ट्र राहे ॥ २८ ॥ कीं संजयो दुखवलेनि अंतःकरणें । म्हणतसे नवल नव्हे दैवा दवडणें । हा जीवें धेंडसा आहे मी म्हणें । तंव आंतुही आंधळा ॥ २९ ॥ परि असो हें तो अर्जुनु । स्वहिताचा वाढवितसे मानु । कीं याहीवरी तया आनु । धिंवसा उपनला ॥ ३३० ॥ (४०५. अकराव्या अध्यायाचा प्रस्ताव, ३३१–३३५) म्हणे हेचि हृदयाआंतुली प्रतीती । बाहेरी अवतरो कां डोळ्यांप्रती । इये आर्तीचिया पाउलीं मती । उठती जाहली ॥ ३१ ॥ मियां इहींच दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा । येवढी

१ कलंक. २ वेगळाल्या. ३ मोजशील. ४ ज्ञानी. ५ थोरपणा. ६ अविचारी. ७ सर्व. ८ मोठेपणानें. ९ तात्काळ. १० मनानें. ११ परंपरा. १२ न कळे. १३ बाह्यदृष्टीच्या रीतीनें. १४ योग्य. १५ ढोंगस.

हाव तो दैवाआगळा । म्हणऊनि करी ॥ ३२ ॥ आजि तो कल्पतरुची शाखा । म्हणोनि वांझोळी[1] न लगती देखा । जें जें येईल तयाचिया मुखा । तें तें साचचि करीतसे येरु[2] ॥ ३३ ॥ जो प्रऱ्हादाचिया बोला । विपाहीसकट आपणचि जाहाला । तो सद्गुरु असे जोडला । किरीटीसी ॥ ३४ ॥ म्हणोनि विश्वरूप पुसावयालागीं । पार्थ रिगतां[3] होईल कवणें भंगीं[4] । तें सांगेन पुढिलिये प्रसंगीं । ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तीचा ॥ ३३५ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
श्लोक ४२, ओंव्या ३३५.

---

१ वांझ फुलें. २ भगवान श्रीकृष्ण. ३ आरंभ करितांना. ४ रीतीनें. ५ अध्यायांत.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय अकरावा

(४०६. अकराव्या अध्यायांत शांत व अद्‌भुत रस आहेत, १-६) आतां यावरी एकादशीं । कथा आहे दोन्ही रसीं । येथ पार्था विश्वरूपेंसीं । होईल भेटी ॥ १ ॥ जेथ शांताचिया घरा । अद्‌भुत आला पाहे पाहुणेरा । आणि येरांही रसा पांतिकेरां । जाहला मानु ॥ २ ॥ अहो वधूवरांचिये मिळणीं । जैशीं वराडियांही लुगडीं लेणीं । तैसे देशियेच्या सुखासनीं । मिरवले रस ॥ ३ ॥ परि शांताद्‌भुत बरवे । जे डोळयांच्या अंजळीं घ्यावे । जैसे हरिहर प्रेमभावें । आले खेंवा ॥ ४ ॥ नातरी अंवसेच्या दिवशीं । भेटलीं बिंबें दोनी जैशीं । तेवीं एकवळा रसीं । केला एथ ॥ ५ ॥ मीनले गंगेयमुनेचे ओघ । तैसे रसां जाहलें प्रयाग । म्हणोनि सुस्नात होत जग । आघवें एथ ॥ ६ ॥ (४०७. शान्त व अद्‌भुत रसांच्या संयोगावर प्रयागाचें रूपक, ७) माजीं गीता सरस्वती गुप्त । आणि दोनी रस ते ओघ मूर्त । यालागीं त्रिवेणी हे उचित । फावली बापा ॥ ७ ॥ (४०८. गीतारूप तीर्थाला मराठी भाषेचे सोपे घाट बांधले, ८-१०) एथ श्रवणाचेनि द्वारें । तीर्थीं रिघतां सोपारें । ज्ञानदेव म्हणे दांतारें । माझेनि केलें ॥ ८ ॥ तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडोनि मऱ्हाटिया शब्दसोपानें । रचिलीं धर्मनिधानें । श्रीनिवृत्तिदेवें ॥ ९ ॥ म्हणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नाहावें । प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें । येतुलेनि संसारासि द्यावें । तिळोदक ॥ १० ॥ (४०९. श्रोत्यांची प्रार्थना, ११-१५) हें असो ऐसे सावयव । एथ सासिन्नले आथी रसभाव । तेथ श्रवणसुखाची राणीवें । जोडली जगा ॥ ११ ॥ जेथ शांताद्‌भुत रोकडे । आणि येरां रसां पडँप जोडे । हें अल्पचि परी उघडें । कैवल्य येथ ॥ १२ ॥ तो हा अकरावा अध्यावो । जो देवाचा आपणपें विसंवता ठावो । परि अर्जुन सदैवांचा रावो । जे एथही पातला ॥ १३ ॥ एथ अर्जुनचि काय म्हणों पातला । आजि औंवडतयाही सुकाळु जाहला । जे गीतार्थु हा आला । मऱ्हाटिये ॥ १४ ॥ याचि-

---

१ पंक्तीस आलेल्या. २ ओंजळींत. ३ आलिंगन देण्यास. ४ एकोपा; ऐक्य. ५ मिळाले. ६ पवित्र. ७ श्रीगुरु निवृत्तिनाथांनीं. ८ घाट. ९ राज्य. १० महत्त्व. ११ पाहिजे त्याला.

लागीं माझें। विनाविलें आइकिजे। तरी अवधान दीजे। सज्जनीं तुम्हीं ॥ १५ ॥ (४१०. ज्ञानेश्वर सलगीची क्षमा मागतात, १६–२०) तेवींचि तुम्हां संतांचिये सभे। ऐसी सलगी कीर करूं नलभे। परि मानावें जी तुम्हीं लोभें। अपत्या मज ॥ १६ ॥ अहो पुंसा आपणाचि पढविजे। मग पढे तरी माथा तुकिजे। कां करविलेनि चोजें न रिझे। बाळका माय ॥ १७ ॥ तेवीं मी जें जें बोलें। तें प्रभु तुमचेंचि शिकविलें। म्हणोनि अवधारिजो आपुलें। आपण देवा ॥ १८ ॥ हें सारस्वताचें गोड। तुम्हींचि लाविलें जी झाड। तरी आतां अवधानामृतें वोड। सिंपोनि कीजे ॥ १९ ॥ मग हें रसभाव-फुलीं फुलेल। नानार्थ-फळभारें फळा येईल। तुमचेनि धर्में होईल। सरवाडु जगा ॥ २० ॥ (४११. श्रोते म्हणतात–अर्जुन काय बोलला तें सांग, २१) या बोला संत रिझले। म्हणती तोषलों गा भलें केलें। आतां सांगें जें बोलिलें। अर्जुनें तेथ ॥ २१ ॥ (४१२. ज्ञानेश्वर म्हणतात, सद्गुरो, आपण बोलवाल तसें बोलेन, २२–२४) तंव निवृत्तिदास म्हणे। जी कृष्णार्जुनांचें बोलणें। मी प्राकृत काय सांगों जाणें। परि सांगवा तुम्ही ॥ २२ ॥ अहो रानींचिया पालेखाइरा। नेवाणें करविलें लंकेश्वरा। एकला अर्जुन परी अक्षौहिणी अकरा। न जिणेचि काई ॥ २३ ॥ म्हणोनि समर्थ जें जें करी। तें न होय चराचरीं। तुम्ही संत तयापरी। बोलवा मातें ॥ २४ ॥ (४१३. भगवान काय बोलले तें सांगतां, २५) आतां बोलिजतसें आइका। हा गीताभाव निका। जो श्रीवैकुंठनायका-। मुखौनि निघाला ॥ २५ ॥ (४१४. गीतेची थोरवी, २६–२७) बापबाप ग्रंथ गीता। जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता। तो श्रीकृष्ण वक्ता। जिये ग्रंथीं ॥ २६ ॥ तेथींचें गौरव कैसें वानावें। जें श्रीशंभूचिये मती नोगवे। तें आतां नमस्कारिजे जिवेंभावें। हेंचि भलें ॥ २७ ॥ (४१५. विश्वरूप दाखवा असें देवाला कसें विचारावें याबद्दल अर्जुनाचे स्वगत विचार, २८–३८) अवतरणः—मग आइका तो किरीटी। घालूनि विश्वरूपीं दिठी। पहिली कैसी गोठी। करिता जाहला ॥ २८ ॥ हें सर्वही सर्वेश्वरु। ऐसा प्रतीतिगत जो प्रतिकरु। तो बाहेरी होआवा गोचरु। लोचनासी ॥ २९ ॥ हे जिवाआंतुली चाड। परि देवासि सांगतां सांकड। कां जें विश्वरूप गूढ। कैसेनि पुसावें ॥ ३० ॥ म्हणे मागां कवणीं कहीं। जें पढियंतेनें पुसिलें नाहीं। तें सहसा कैसें काई। सांगा म्हणों ॥ ३१ ॥ मी जरी सलगीचा चांगु। तरी काय आइसीहुनि अंतरंगु। परि तेही हा प्रसंगु। बिहाली पुसों ॥ ३२ ॥ माझी आवडे तैसी सेवा जाहली। तरि काय होईल गरुडाचिया येतुली।

---

१ राघूला. २ वाढ. ३ धन्य धन्य. ४ वर्णावें. ५ कळत नाहीं. ६ अनुभवजन्य. ७ प्रकार. ८ विशेष स्नेहाला. ९ यशोदा मातेहून. १० खिलग.

परि तोही हे बोली । करीचिना ॥ ३३ ॥ मी काय सनकादिकांहुनि जवळां । परि तयांही नेणवेचि[1] हा चाळा । मी आवडेन काय प्रेमळां । गोकुळींचिया ऐसा ॥ ३४ ॥ तयांतेंही लेंकुरपणें झकविलें । एकाचे गर्भवासही साहिले । परि विश्वरूप हें राहविलें । न दावीच कवणा ॥ ३५ ॥ हा ठायवरी गुज । याचिये अंतरीचें हें निज । केविं उैराउरी[3] मज । पुसों ये पां ॥ ३६ ॥ आणि न पुसेंचि जरी म्हणें । तरि विश्वरूप देखिलियाविणें । सुख नोहेचि परि जिणें[4] । तेंही विपायें ॥ ३७ ॥ म्हणोनि आतां पुसों अळुमाळसें । मग करू देवा आवडे[6] तैसें । येणें प्रवर्तला सांध्वसें । पार्थु बोलों ॥ ३८ ॥ (४१६, देवभक्त प्रेमांत बद्ध होऊन प्रेमात बोलतात, ३९–४३) परि तोंचि ऐसेनि भावें । जे एका दों उत्तरांसवें । दावी विश्वरूप आघवें । झाडा देऊनि ॥ ३९ ॥ अहो वांसरूं देखिलियाचिसाठीं । धेनु खडबडोनि मोहें उठी । मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हा धरे ॥ ४० ॥ पाहा पां तया पांडवांचेनि नांवें । जो कृष्ण रानींही प्रतिपाळूं धांवे । तयातें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव साहील काई ॥ ४१ ॥ तो सहजेंचि स्नेहाचें अवतरण । आणि येरू स्नेहा घातलें आहे मांजवण । ऐसिये मिळवणीं वेगळेंपण । उरे हेंचि बहु ॥ ४२ ॥ म्हणोनि अर्जुनाचिया बोलासरिसा । देव विश्वरूप होईल आपैसा । तोचि पहिला प्रसंगु ऐसा । ऐकिजे तरी ॥ ४३ ॥

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

अन्वयः—(हे भगवन्) त्वया मदनुग्रहाय अध्यात्मसंज्ञितम् यत् परमं गुह्यं वचः उक्तं, तेन अयं मम मोहः विगतः ॥ १ ॥

(४१७. अर्जुन म्हणतो, देवा आपल्या अनुग्रहानें माझा मोह गेला, ४४–४८)

मग पार्थु देवातें म्हणे । जी तुम्हीं मजकारणें । वाच्य केलें जें न बोलणें । कृपानिधे ॥ ४४ ॥ जें महाभूतें ब्रह्मीं आटती । जीव महदादींचे ठाय फिटती । तें जें देव होऊनि ठाकती । तें विसवणें शेषींचें[9] ॥ ४५ ॥ होतें हृदयाचिये परिवरीं[10] । रोविलें कृपणाचिये परी । शब्दब्रह्मासिही चोरी । जयाची केली ॥ ४६ ॥ तें तुम्हीं आजि आपुलें । मजपुढा हियें[11] फोडिलें । जया अध्यात्मा वोंवाळिलें । ऐश्वर्य हरें[12] ॥ ४७ ॥ ते वस्तु मज स्वामी । एकिहेळां दिधली तुम्हीं । हें बोलों तरी आम्ही । तुज पावोनि कैंचे ॥ ४८ ॥ (४१८. मोहाचें वर्णन, ४९–६८) परि साचाचि महामोहाचिये पुरीं । बुडिलिया देखोनि सीसैवरी[13] । तुवां आपणपें घालोनि

---

१ त्यांनाही हा चाळा सुचला नाहीं. २ भाविक. ३ झडकर; वरचेवर. ४ वांचणें. ५ थोडेसें ६ आवडेल तसें. ७ हिंय्या करून. ८ खाद्य; भरण. ९ शेवटचें. १० आवारांत. ११ हृदय. १२ शिवानें. १३ डोक्यापर्यंत.

श्रीहरी । मग काढिलें मातें ॥ ४९ ॥ एक तुंवाचूनि कांहीं । विश्वीं दुजियाची भाष नाहीं । कीं आमुचें कर्म पाहीं । जे आम्ही आथी म्हणों ॥ ५० ॥ मी जगीं एक अर्जुनु । ऐसा देहीं वाहे अभिमानु । आणि कौरवांतें इयां स्वजनु । आपुले म्हणें ॥ ५१ ॥ याहीवरी यांतें मी मारीन । म्हणें तेणें पापें कें रिगेन । ऐसें देखत होतों दुःस्वप्न । तों चेवविला प्रभु ॥ ५२ ॥ देवा गंधर्वनगरींची वस्ती । सोडूनि निघालों लक्ष्मीपती । होतों उदकाचिया आर्ती । रोहिणी[2] पीत ॥ ५३ ॥ जी किरडूं तरी कापडाचें । परि लहरी येत होतिया साचें । ऐसें वायां मरतया जीवाचें । श्रेय तुवां घेतलें ॥ ५४ ॥ आपुलें प्रतिबिंब नेणतां । सिंह कुहां घालील देखोनि आतां । ऐसा धरिजे तेवीं अनंता । राखिलें मातें ॥ ५५ ॥ येऱ्हवीं माझा परी येतुलेवरी । येथ निश्चय होता अवधारीं । जे आतांचि सातांही सागरीं । एकत्र मिळिजे ॥ ५६ ॥ हें जगचि आघवें बुडावें । वरी आकाशही तुटोनि पडावें । परि झुंजणें न घडावें । गोत्रजेंशीं मज ॥ ५७ ॥ ऐसिया अहंकाराचिये वोढी । मियां अग्रजळीं दिधली होती बुडी । चांगाचि तूं जवळां येऱ्हवीं काढी । कवणु मातें ॥ ५८ ॥ नाथिलें आपणपां एक मानिलें । आणि नव्हतया नाम गोत्र ठेविलें । थोर पिसें होतें लागलें । परि राखिलें तुम्हीं ॥ ५९ ॥ मागां जळत काढिलें जोहेरीं । तें तें देहासीच भय अवधारीं । आतां हे ओहरवाहार दुसरी । चैतन्यासकट ॥ ६० ॥ दुराग्रहें हिरण्याक्षें । माझी बुद्धिवसुंधरा सूदली काखे । मग मोहार्णव गवाक्षें । रिघोनि ठेला ॥ ६१ ॥ तेथ तुझेनि गोसावीपणें । एकवेळ बुद्धीचिया ठाया येणें । हें दुसरें वराह होणें । पाडिलें तुज ॥ ६२ ॥ ऐसें अपार तुझें केलें । एकी वाचा काय मी बोलें । परि पांचही पौलव मोकलिले । मजप्रती ॥ ६३ ॥ तें कांहीं न वचेचि वायां । भलें यश फोवलें देवराया । जे साद्यंत माया । निरसिली माझी ॥ ६४ ॥ आजी आनंदसरोवरींचीं कमळें । तैसे हे तुझे डोळे । आपुलिया प्रसादाचीं राउळें । जयालागीं करिती ॥ ६५ ॥ हां हो तयाही आणि मोहाची भेटी । हे कायसी पौंबळी गोठी । केउती मृगजळाची वृष्टी । वडवानळेंसी ॥ ६६ ॥ आणि मी तंव दातारा । ये कृपेचिये रिघोनि गाभारां । घेत आहे चौरा । ब्रह्मरसाचा ॥ ६७ ॥ तेणें माझा जी मोह जाये । एथ विस्मो कांहीं आहे । तरी उद्धरलों कीं तुझे पाये । शिवतले आहाती ॥ ६८ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

अन्वयः—कमलपत्राक्ष, त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ मया विस्तरशः श्रुतौ हि, च अव्ययं माहात्म्यं अपि श्रुतम् ॥ २ ॥

---

१ दुष्ळेनें. २ मृगजळ. ३ विहिरींत. ४ लटकें. ५ लाक्षागृहांतून. ६ अज्ञानरूपी लाक्षागृह. ७ खळगा; झरोका. ८ सामर्थ्यानें ९ प्राण. १० दिले. ११ जोडलें. १२ तुच्छ. १३ अनुभव.

(४१९. देवांच्या कृपेनें बुद्धीला पर तत्व कळलें, ६९–७६) पैं कमलायत-डोळसा। सूर्यकोटितेजसा। मियां तुजपासोनि महेशा[1]। परिसिलें आजि ॥ ६९ ॥ इयें भूतें जयापरी होती। अथवा लया हन जैसेनि जाती। ते मजपुढां प्रकृती। विवंचिली[2] देवें ॥ ७० ॥ आणि प्रकृती कीर उगाणा[3] दिधला। वरि पुरुषा[4]-चाही ठावो दाविला। जयाचा महिमा पांघरोनि जाहला। धडौता[5] वेदु ॥ ७१ ॥ जी शब्दराशी[6] वाढे जियें। कां धर्माऐशिया रत्नातें वियें। ते एथींचे प्रभूचे पायें। बोळगे[7] म्हणोनि ॥ ७२ ॥ ऐसें अगाध माहात्म्य। जें सकळमार्गैकगम्य[8]। जें स्वात्मानुभवरम्य। तें इयापरि दाविलें ॥ ७३ ॥ जैसा केरु[9] फिटलिया आभाळीं। दिठी रिगे सूर्यमंडळीं। कां हातें सारूनि बैंबुळी[10]। जळ देखिजे ॥ ७४ ॥ ना तरी उकलूनियां सापाचे वेढे। जैसें चंदना खेंव देणें घडे। अथवा विवसी[11] पळे मग चढे। निधान[12] हाता ॥ ७५ ॥ तैसी प्रकृति हे आड होती। ते देवेंचि सारोनि परौती। मग परतत्व[13] माजिये मती। शेजार केलें ॥ ७६ ॥ (४२०. अर्जुनाची इच्छा, ७७–७९) म्हणोनि इयेविषयींचा मज देवा। भरंवसा कीर जाहला जीवा। अवतरणः—परि आणीक एक हेवा[14]। उपनला असे ॥ ७७ ॥ तो भिडां[15] जरी म्हणों राहों। तरी आना कवणा पुसों जावों। काय तुजवांचोनि ठावो। जाणत आहों आम्ही ॥ ७८ ॥ जळचर जळाचा आभारु धरीं। बाळक स्तनपानीं उपरोधु[16] करीं। तरी तया जिणंग्या[17] श्रीहरी। आन उपायो असे ॥७९॥ (४२१. अर्जुनाची इच्छा काय, असा देवांचा प्रश्न, ८०) म्हणोनि भीडसांकडी[18] न धरवे। जीवा आवडे तेंही तुजपुढां बोलावें। तंव राहें म्हणितलें देवें। चाडें[19] सांगें ॥ ८० ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर। द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

अन्वयः—परमेश्वर, यथा त्वं आत्मानं आत्थ एवं एतत्; पुरुषोत्तम, ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुं इच्छामि॥३॥

(४२२. विश्वरूप पाहाण्याची इच्छा, ८१–८८) मग बोलिला तो किरीटी। म्हणें तुम्हीं केली जे गोठी। तिया प्रतीतीची दिठी। निवाली माझी ॥ ८१ ॥ आतां जयाचेनि संकल्पें। हे लोकपरंपरा होय हारपे। जया ठायातें आपणपें। मी ऐसें म्हणसी ॥ ८२ ॥ तें मुद्दल रूप तुझें। जेथूनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें। सुरकार्याचेनि व्याजें। घेवोंघेवों येसी ॥ ८३ ॥ पैं जलशयनाचिया अवगणिया[20]। कां मत्स्य कूर्म इया मिरवणिया[21]। खेळु सरलिया तूं गुणियौ[22]। सांठविसी जेथ

---

१ देवाधिदेवा. २ विस्तारानें सांगितली. ३ झाडा. ४ परमात्म्याचा. ५ वस्त्रयुक्त. ६ वेद. ७ आश्रय करतात. ८ सर्व मार्गांनीं एकत्र जाणण्यास योग्य. ९ अभ्र. १० गोंडाळ, शेवाळ. ११ पिशाच. १२ ठेवा. १३ ब्रह्मतत्त्व. १४ इच्छा. १५ भीड धरून. १६ भीड. १७ वांचण्यास. १८ संकोच. १९ इच्छा. २० आरंभापासून. २१ अवतार. २२ गारोड्या.

॥ ८४ ॥ उपनिषदें जें गातीं । योगिये हृदयीं रिगोनि[1] पाहाती । जयातें सनकादिक आहाती । पोटाळूनियां[2] ॥ ८५ ॥ ऐसें अगाध जें तुझें । विश्वरूप कानीं ऐकिजे । तें देखावया चित्त माझें । उतावीळ देवा ॥ ८६ ॥ देवें फेडूनियां सांकड । लोभें पुसिली जरी चाड । तरि हेचि एकी वाँड[3] । आर्ती जी मज ॥ ८७ ॥ तुझें विश्वरूप आघवें । माझिये दिठीसि गोचर होआवें । ऐशी थोर आस जीवें । बांधोनि आहें ॥ ८८ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ४

अन्वयः—प्रभो, योगेश्वर, तत् मया द्रष्टुं शक्यं इति त्वं यदि मन्यसे, ततः मे अव्ययं आत्मानं दर्शय ॥ ४ ॥

(४२३. विश्वरूप पाहाण्याची माझी योग्यता असल्यास विश्वरूप दाखवा, ८९–९४) परि आणीक एक एथ शार्ङ्गीं । तुज विश्वरूपातें देखावयालागीं । पैं योग्यता माझिया आंगीं[4] । असे कीं नाहीं ॥ ८९ ॥ हें आपलें आपण मी नेणें । तें कां नेणसी जरी देव म्हणे । तरी सरोगु काय जाणे । निदान रोगाचें ॥९०॥ आणि जी आर्तीचेनि पडिभरें । आर्तु आपली ठाँकी[5] पैं विसरे । जैसा तान्हेला म्हणे न पुरे । समुद्र मज ॥ ९१ ॥ ऐशा सचाडपणाचिये भुली । न सांभाळवे समसैया[6] आपुली । यालागीं योग्यता जेविं माउली । बाळकाची जाणे ॥ ९२ ॥ तयापरी श्रीजनार्दना । विचारिजे माझी संभावना । मग विश्वरूपदर्शना । उपक्रँम[7] कीजे ॥ ९३ ॥ तरि ऐसी ते कृपा करा । ये-हवीं नव्हे हें म्हणा अवधारा । वायां पंचमालापें[8] बधिरा । सुख केउतें देणें ॥ ९४ ॥ (४२४. देवांच्या उदारत्वाचें वर्णन, ९५–१११) ये-हवीं येकले बापियांचे[9] तृषे । मेघ जगापुरतें काय न वर्षे । परी जाहालीही वृष्टि उँपखे[10] । जऱ्ही खडकीं होय ॥ ९५ ॥ चकोरा चंद्रामृत फावलें । येरां आण वाहूनि काय वारिलें । परि डोळ्यांवीण पैहलें[11] । वायां जाय ॥ ९६ ॥ म्हणोनि विश्वरूप तूं सहसा । दाविसी कीर हा भरंवसा । कां जे कडाडा आणि गाहिंसैं[12] । माजी नित्य नवा तूं कीं ॥ ९७ ॥ तुझें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र । पैं कैवल्य ऐसें पवित्र । जें वैरियांही[13] दिधलें ॥ ९८ ॥ मोक्षु दुराराध्यु कीर होय । परि तोही आराधी तुझे पाय । म्हणोनि धाडिसी तेथ जाय । पाइँकु[13] जैसा ॥ ९९ ॥ तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुज्यीं सौरसु दिधला पूतने । जे विषाचेनि स्तनपानें । मारूं आली ॥ १०० ॥ हा गा राजसूय यागाचिया सभासदीं । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा दुर्वाक्य शब्दीं । निस्तेजिलैंसी[14] ॥ १ ॥ ऐसिया अपराधिया शिशु-

१ आठवण करून. २ आलिंगन देऊन. ३ मोठी. ४ योग्यता. ५ इच्छा. ६ अधिकार. ७ प्रारंभ. ८ पंचमस्वरानें. ९ चातकाचे. १० व्यर्थ होतें. ११ प्रकाशलें. १२ सुंदर. १३ चाकर. १४ तुझा अपमान केला.

पाळा । आपणपें ठावों दिधला गोपाळा । आणि उत्तानचरणाचिया बाळा । काय ध्रुवपदीं चाड ॥ २ ॥ तो वना आला याचिलागीं । जे बैसावें पितयाचिया उत्संगीं । कीं तो चंद्रसूर्यादिकांपरिस जगीं । श्लाघ्यु केला ॥ ३ ॥ ऐसा वनवासिया सकळां । देता एकचि तूं धसाळा । पुत्र आळवितां अजामिळा । आपणपें देसी ॥ ४ ॥ जेणें उरीं हाणितलासि पा[2]येरा । तयाचा चरण वाहासी दातारा । अझुनी वैरियांचिया कलेवरा । विसंबसीना ॥ ५ ॥ ऐसा अपकारियां तुझा उपकारु । तूं अपात्रींही परि उदारु । दे दान म्हणोनि दारवंटे[3]करू । जाहलासी बळीचा ॥ ६ ॥ तूतें आराधीं ना आइके । होती पुंसा बोलावीत कौतुकें । तिये वैकुंठीं तुवां गाणिके । सुरवाडु केला ॥ ७ ॥ ऐसीं पाहूनि वायांणीं मिसें[7] । आपणपें देवों लागसी वानिवसें । तो तूं कां अनारिसें । मजलागीं करिसी ॥ ८ ॥ हां गा दुभतयाचेनि पैंवाडें । जे जगाचें फेडी सांकडें । तिये कामधेनूचे पाडे । काय भुकेले ठाती ॥ ९ ॥ म्हणोनि मियां जें विनविलें कांहीं । तें देव न दाखविती हें कीर नाहीं । परि देखावयालागीं देईं । पात्रता मज ॥ ११० ॥ तुझें विश्वरूप आकळे । ऐसे जरी जाणसी माझे डोळे । तरि आर्तीचे डोहळे । पुरवीं देवा ॥ ११ ॥ (४२५. देव विश्वरूप दाखविण्यास उतावीळ झाले, ११२–१२३) ऐसी ठायेंठींवो विनंती । जंव करूं सरला सुभद्रापती । भगवानुवाचः—तंव तया षड्गुणचक्रवर्ती । साहवेचिना ॥१२॥ तो कृपापीयुं[12]ष सजळु[13] । आणि गेरु जवळां आला वर्षाकाळु । नाना श्रीकृष्ण कोकिळु । अर्जुन वसंतु ॥ १३ ॥ नातरी चंद्रबिंब वाटोळें । देखोनि क्षीरसागर उचंबळे । तैसा दुणेंही[14] प्रेमबळें । उल्हासितु जाहला ॥ १४ ॥ मग तिये प्रसन्नतेचेनि आ[16]टोपें । गाजोनि म्हणितलें सकृपें । पार्था देख देख अमूपें । स्वरूपें माझीं ॥ १५ ॥ एक विश्वरूप देखावें । ऐसा मनोरथु केला पांडवें । कीं विश्वरूपमय आघवें । करूनि घातलें ॥ १६ ॥ बाप उदार देवो अपरिमितु । याचक स्वेच्छा सदोदितु । असे सहस्रवरी देतु । सर्वस्व आपुलें ॥ १७ ॥ अहो शेषाचेहि डोळे चोरिले । वेद जयालागीं झकविले । लक्ष्मीयेही राहविलें । जिव्हार जें ॥ १८ ॥ तें आतां प्रगटूनि अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धांदा । बाप भाग्या अगाधा । पार्थाचिया ॥ १९ ॥ जो जागता स्वप्नावस्थे जाये । तो जेवीं स्वप्नींचें आघवें होये । तेवीं अनंत ब्रह्मकटाह आहे । आपणचि जाहला ॥ १२० ॥ ते सहसा मुद्रा सोडिली । आणि स्थूलदृष्टीची जवनिका फेडिली । किंबहुना उघडिली । योगऋद्धी ॥ २१ ॥ परि हा हें देखेल कीं

१ मांडीवर. २ लाथेनें. ३ द्वारपाळ. ४ राघूला. ५ सुख. ६ व्यर्थ. ७ निमित्तें. ८ अकस्मात. ९ अधिकपणानें. १० पाहातां येईल. ११ यथायोग्य. १२ अमृत. १३ मेघ. १४ दुपटीपेक्षां अधिक. १५ उत्सुक. १६ आवेश; भर. १७ अगणित. १८ गुह्य. १९ धंदा. २० ब्रह्मांड. २१ कृष्णरूप.

नाहीं । ऐसी सेचि न करी कांहीं । एकसरां म्हणतसे पाहीं । स्नेहातुर ॥ २२ ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

अन्वयः—पार्थ, नानाविधानि, नानावर्णाकृतीनि च दिव्यानि शतशः अथ सहस्रशः मे रूपाणि पश्य ॥ ५ ॥

अर्जुना तुवां एक दावा म्हणितलें । आणि तेंचि दावूं तरी काय दाविलें । आतां देखें आघवें भरिलें । माझ्याचि रूपीं ॥ २३ ॥ (४२६. नाना प्रकारचें विश्वरूप, १२४–१३१) एकें कृशें एकें स्थूळें । एकें ऱ्हस्वें[2] एकें विशाळें । पृथुतरें[3] सरळें । अप्रांतें[4] एकें ॥ २४ ॥ एकें अनावरें प्रांजळें[5] । सव्यापारें एकें निश्चळें । उदासीनें स्नेहाळें । तीव्रें एकें ॥ २५ ॥ एकें घूर्णितें सावधें[6] । असलगें[7] एकें अगाधें[8] । एकें उदारें[9] आतिबद्धें । क्रुद्धें एकें ॥ २६ ॥ एकें शांतें सन्मदें[10] । स्तब्धें एकें सानंदें । गर्जितें निशब्दें । सौम्यें एकें ॥ २७ ॥ एकें साभिलाषें विरक्तें । उन्निद्रितें[11] एकें निद्रितें । परितुष्टें एकें आर्तें । प्रसन्नें एकें ॥ २८ ॥ एकें अशस्त्रें सशस्त्रें । एकें रौद्रें[12] अति मित्रें । भयानकें एकें विचित्रें । लयस्थें[13] एकें ॥२९॥ एकें जनलीलाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें । एकें संहारकें सावेशें । साक्षिभूतें एकें ॥१३०॥ एवं नानाविधें परि बहुवसें । आणि दिव्यतेजप्रकाशें । तेवींचि एकएकाऐसे । वर्णही नव्हे ॥ ३१ ॥ (४२७. विश्वरूपाचे नाना प्रकार, १३२–१३६) एकें तोंतलें साडेपंधरें । तैसीं कपिलें[15]वर्णें अपारें । एकें सर्वांगीं जैसें सिंदुरें । डंवरलें[16] नभ ॥३२॥ एकें साविंयाची चुंबुकीं[17] । जैसें ब्रह्मकटाह खचिलें माणिकीं । एकें अरुणोदयासारिखीं । कुंकुमवर्णें ॥ ३३ ॥ एकें शुद्धस्फटिकसोज्ज्वळें[18] । एकें इंद्रनीळसुनीळें । एकें अंजनवर्णें[19] सकाळें । रक्तवर्णें एकें ॥ ३४ ॥ एकें लसत्[20]कांचनसम पिंवळीं । एकें नव[21]जलदश्यामळीं । एकें चांपेगौरी[22] केवळीं । हरितें[23] एकें ॥ ३५ ॥ एकें तप्त[24]ताम्रतांबडीं । एकें श्वेतचंद्रें[25] चोखडीं । ऐसीं नानावर्णें रूपडीं । देखें माझीं ॥ ३६ ॥ (४२८. नाना आकृति, १३७–१४०) हे जैसे कां आनान वर्ण । तैसें आकृतीही अनारिसेपण । लाजा[26] कंदर्प[27] रिघाला शरण । तैसीं सुंदरें एकें ॥ ३७ ॥ एकें अतिलावण्यसाकारें । एकें स्निग्ध[28]वपु मनोहरें । शृंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ॥ ३८ ॥ एकें पीनावयवें[29] मांसळें । एकें शुष्कें आतिविक्राळें । एकें दीर्घकंठें

१ प्रेमाच्या भरांत. २ ठेंगणीं. ३ जाड. ४ अमर्याद. ५ निष्कपटी. ६ बेसावध. ७ सुंदर. ८ गंभीर. ९ कृपण. १० चांगल्या मदानें युक्त. ११ जागृत. १२ उग्र. १३ सामाधिस्थ. १४ तावलेल्या. १५ पिंगट. १६ सुशोभित झालेलें. १७ तोरमल्ल्याप्रमाणें लहान. १८ स्वच्छ. १९ काळ्यासारखी. २० ताव दिलेल्या सोन्याप्रमाणें. २१ नव्या मेघाप्रमाणें श्याम वर्णाची. २२ सोनचांफ्याप्रमाणें पिवळीं. २३ हिरवींगार. २४ तापलेल्या तांब्याप्रमाणें. २५ शुभ्र चंद्राप्रमाणें. २६ लज्जेनें. २७ मदन. २८ तेजःपुंज शरीरें. २९ गोंडस.

वितोळें। विकट[2] एकें ॥ ३९ ॥ एवं नानाविधाकृती। इया पाहतां पारु नाहीं सुभद्रापती। ययांच्या एकेकीं अंगप्रांतीं। देख पां जगा ॥ १४० ॥

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

अन्वयः—भारत ! आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्, अश्विनौ तथा मरुतः पश्य, अदृष्टपूर्वाणि बहूनि आश्चर्याणि च पश्य ॥ ६ ॥

(४२९. देव स्वतः आपल्या विश्वरूपाचें वर्णन करतात, १४१ १५१) जेथ उन्मीलन[3] होत आहे दिठी। तेथ पसरती आदित्यांचिया सृष्टी। पुढती निमीलनीं[4] मिठी। देत आहाती ॥ ४१ ॥ वदनींचिया वाफेसवें। होत ज्वाळामय आघवें। जेथ पावकादिक पावे। समूह[5] वसूंचा ॥ ४२ ॥ आणि भ्रूलतांचे[6] शेवट। कोपें मिळों पाहती एकवट। तेथ रुद्रगणांचे संघाट। अवतरत देखें ॥ ४३ ॥ पैं सौम्यतेचा वोलावा। मिती नेणिजे अश्विनौदेवां। श्रोतीं होती पांडवा। अनेक वायु ॥ ४४ ॥ यापरी एकेकाचिये लीळे। जन्मती सुरसिद्धांचीं कुळें। ऐसीं अपारें आणि विशाळें। रूपें इयें पाहीं ॥ ४५ ॥ जयांतें सांगावया वेद बोबडे। पाहावया काळाचेंही आयुष्य थोकडें। धातयाही परि न सांपडे। ठाव जयांचा ॥ ४६ ॥ जयांतें वेदत्रयी कधीं नायके। तियें इयें प्रत्यक्ष देख अनेकें। भोगी आश्चर्यांचीं कवातिकें। महासिद्धी ॥ ४७ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

अन्वयः—गुडाकेश, कृत्स्नं सचराचरं जगत् इह मम देहे एकस्थं अद्य पश्य; यत् अन्यत् द्रष्टुं इच्छसि (तदपि पश्य) ॥ ७ ॥

इया मूर्तीचिया किरीटी। रोममूळीं देखें पां सृष्टी। सुरतरुतळवटीं। तृणांकुर जैसे ॥ ४८ ॥ वातायनाचेनि प्रकाशें। उडतें परमाणु दिसती जैसे। भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे। अवयवसंधीं ॥ ४९ ॥ एथ एकेकाचिया प्रदेशीं। विश्व देख विस्तारेंशीं। आणि विश्वाही परौतें मानसीं। जरी देखावें वर्ते ॥ १५० ॥ तरी इयेही विषयींचें कांहीं। एथ सर्वथा सांकडें नाहीं। सुखें आवडे तें माझिया देहीं। देखसी तूं ॥ ५१ ॥ (४३०. देव म्हणतात, विश्वरूप दाखविलें तरी अर्जुन पाहातच नाहीं, १५२–१५५) अवतरणः— ऐसें विश्वमूर्ती तेणें। बोलिलें कारुण्यपूर्णें। तंव देखत आहे कीं नाहीं म्हणे। निवांतुचि येरु ॥ ५२ ॥ एथ कां पां हा उगला। म्हणोनि श्रीकृष्णें जंव पाहिला। तंव आर्तीचें लेणें लेइला। तैसाचि आहे[8] ॥ ५३ ॥

१ मोठ्या डोक्यांची. २ भयंकर. ३ उघडणें. ४ मिटणें. ५ समुदाय. ६ भिवयांचे. ७ उत्पन्न झालेले. ८ स्वस्थ बसला.

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—अनेन स्वचक्षुषा एव त्वं तु मां द्रष्टुं न शक्यसे; अत एव ते दिव्यं चक्षुः ददामि; मे ऐश्वरं योगं पश्य ॥ ८ ॥

मग म्हणे उत्कंठे वोहट न पडे । अझुनी सुखाची सोय न सांपडे । परि दाविलें तें फुडें । नाकळेचि यया ॥ ५४ ॥ हें बोलोनि देवो हांसिले । हासोनि देखणियातें म्हणितलें । आम्हीं विश्वरूप तरी दाविलें । परि न देखसीच तूं ॥ ५५ ॥ (४३१. अर्जुन म्हणतो—देवा, माझ्या योग्यतेचा विचार न करतां विश्वरूप दाखविलें, हा दोष तुमचा कीं माझा ? १५६--१६०) यया बोला येरें विचक्षणें । म्हणितलें हा जी कवणासि तें उणें । तुम्हीं बकाकरवीं चांदिणें । चरऊं पहा मा ॥ ५६ ॥ हांहो उटोनियां आरिसा । आंधळिया दाऊं बैसा । बहिरियापुढें हृषीकेशा । गाणीव करा ॥ ५७ ॥ मकरंदकणाचा चारा । जाणतां घालूनि दर्दुरां । वायां धांडा शार्ङ्गधरा । कोपा कवणा ॥ ५८ ॥ जें अतींद्रिय म्हणोनि व्यवस्थिलें । केवळ ज्ञानदृष्टीचिया भागा फिटलें । तें तुम्हीं चर्मचक्षूंपुढें सूदलें । मी कैसेनि देखें ॥ ५९ ॥ परि हें तुमचें उणें न बोलावें । मीचि साहें तेंचि बरवें । एथ आथि म्हणितलें देवें । मानूं बापा ॥ १६० ॥ (४३२. देव आपली चूक कबूल करून अर्जुनाला दिव्य दृष्टि देतात, १६१--१६४) साच विश्वरूप जरि आम्हीं दावावें । तरी आधीं देखावया सामर्थ्य कीं द्यावें । परि बोलत प्रेमभावें । धैसाळ गेलों ॥ ६१ ॥ काय जाहलें न वाहतां भुई पेरिजे । तरी तो वेलु विलया जाइजे । तरी आतां माझें निजरूप देखिजे । ते दृष्टि देवों तुज ॥ ६२ ॥ मग तिया दृष्टी पांडवा । आमुचा ऐश्वर्ययोगु आघवा । देखोनियां अनुभवा । माजिवडा करीं ॥ ६३ ॥ अवतरणः—ऐसें तेणें वेदांतवेद्यें । सकळलोकआद्यें । बोलिलें आराध्यें । जगाचेनि ॥ ६४ ॥

संजय उवाचः—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—राजन्, एवम् उक्त्वा ततः महायोगेश्वरः हरिः पार्थाय परमं ऐश्वरं रूपं दर्शयामास ॥ ९ ॥

(४३३. देवाला पांडवांचें प्रेम पाहून संजयाला आश्चर्य वाटलें, १६५—१७४) पैं कौरवकुळचक्रवर्ती । मज हाचि विस्मयो पुढतपुढती । जे श्रियेहूनि त्रिजगतीं । सदैव असे कवणी ॥ ६५ ॥ नातरी खुणेचें वीनावयालागीं । श्रुतीवांचूनि दावा

१ उतार. २ मार्गी. ३ बगळ्यांकरवीं. ४ पुष्परागाचा. ५ बेडकाला. ६ घालवितां. ७ इंद्रियांस न दिसणारें. ८ वर्णन केलें. ९ ठेवलें. १० विस्मरण झालें. ११ वर्णन करण्यास.

पां जगीं । ना सेवकपण तरी आंगीं । शेषाच्याचि आथि ॥ ६६ ॥ हां हो जयाचेनि सोसें । शिणत आठही पाहर भोगी जेसे । अनुसरलें गरुडाऐसें । कवण आहे ॥ ६७ ॥ परि ते आघवेचि एकीकडे ठेले । सांपें कृष्णसुखा एकंदरें जाहलें । जिये दिनूनि जन्मले । पांडव हे ॥ ६८ ॥ परि पांचांही आंतु अर्जुना । श्रीकृष्ण सावियाचि जाहला अधीना । कामुक का जैसा अंगना । आपैता कीजे ॥ ६९ ॥ पढविलें पाखिरूं ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चाले । कैसें देव एथें सुरवाडलें । तें जाणों न ये ॥ १७० ॥ आजि परब्रह्म हें सगळें । भोगावया सदैव याचेचि डोळे । कैसे वाचेचे हन लळे । पाळीत असे ॥ ७१ ॥ हा कोपे कीं निवांतु साहे । हा रुसे तरी बुझावीत जाये । नवल पिसें लागलें आहे । पार्थाचें देवा ॥ ७२ ॥ येऱ्हवीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दोंदुले । ते विषयोचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ॥ ७३ ॥ हा योगियांचें समाधिधन । कीं होऊनि ठेलें पार्थाअधीन । यालागीं विस्मयो माझें मन । करीतसे राया ॥ ७४ ॥ (४३४. संजय म्हणतो, आश्चर्य करण्याचेंही कारण नाहीं, १७५-१७९) तेवींचि संजय म्हणे कायसा । विस्मयो एथें कौरवेशा । श्रीकृष्णें स्वीकारिजे तया ऐसा । भाग्योदय होय ॥ ७५ ॥ म्हणोनि तो देवांचा रावो । म्हणे पार्थातें तुज दृष्टि देवों । जया विश्वरूपाचा ठावो । देखसी तूं ॥ ७६ ॥ ऐसीं श्रीमुखौनि अक्षरें । निघतीं ना जंव एकसरें । तंव अविद्येचें आंधारें । जावोंचि लागे ॥ ७७ ॥ तीं अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका । अर्जुनालागीं चित्कलिका । उजळलिया श्रीकृष्णें ॥ ७८ ॥ मग दिव्यचक्षुप्रकाशु प्रगटला । तया ज्ञानदृष्टी फांटा फुटला । ययापरी दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुलें ॥ ७९ ॥ (४३५. दिव्य दृष्टीनें अर्जुनानें काय पाहिलें ? १८०-१९६) हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रींचे कां कल्लोळ । विश्व हें मृगजळ । जया रश्मीस्तव दिसे ॥ १८० ॥ जिये अनादिभूमिके निटें । चराचर हें चित्र उमटे । आपणपें श्रीवैकुंठें । दाविलें तया ॥ ८१ ॥ मागां बाळपणीं येणें श्रीपती । जैं एकवेळ खादली होती माती । तं कोपोनियां हातीं । यशोदां धरिला ॥ ८२ ॥ मग भेणें भेणें जैसें । मुखीं झाडा द्यावयाचेनि मिसें । चवदाही भुवनें सावकाशें । दाविलीं तिये ॥ ८३ ॥ नातरी मधुवनीं ध्रुवासि केलें । जैसें कपोलें शंखें शिवतलें । आणि वेदाचियेही मती ठेलें । तें लागला बोलों ॥ ८४ ॥ तैसा अनुग्रहो पै राया । श्रीहरी केला धनंजया । आतां कवणेकडेही माया । ऐसी भाष नेणेचि तो ॥ ८५ ॥ एकसरें ऐश्वर्यतेजें पाहलें । तया चमत्काराचें ऐकार्णव जाहलें । चित्त समाधीं बुडोनि ठेलें । विस्मयाचिया

१ प्रासीसाठीं. २ सांप्रत. ३ स्वाधीन. ४ अनुकूळ झालें. ५ समर्थ. ६ ज्ञानदीप. ७ किरणांच्या योगानें. ८ शुद्ध स्वरूप. ९ गाल. १० समुद्रमय.

॥ ८६ ॥ जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं । पव्हे मार्कंडेय[1] एकाकी । तैसा विश्वरूप-कौतुकीं । पार्थु लोळे ॥ ८७ ॥ म्हणे केवढें गगन एथ होतें । तें कवणें नेलें पां केउतें । तीं चराचरें महाभूतें । काय जाहलीं ॥ ८८ ॥ दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहलें । चेइलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार ॥ ८९ ॥ नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारांगण जैसें लोपे । तैसी गिळिली विश्वरूपें । प्रपंचरचना ॥ १९० ॥ तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे । इंद्रियांचे रश्मि माघारे । हृदयवरी भरले ॥ ९१ ॥ तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पाडिलें । टेंकासी टक लागले । जैसें मोहनास्त्र घातलें । विचारजातां ॥ ९२ ॥ तैसा विस्मितु पाहे कोडें । तंव पुढां होतें चतुर्भुज रूपडें । तेंचि नानारूप चहुंकडे । मांडोनि ठेलें ॥ ९३ ॥ जैसे वर्षाकाळींचे मेघौडे । कां महाप्रळयींचें तेज वाढे । तैसें आपणावीण कवणीकडे । नेदीचि उरों ॥ ९४ ॥ प्रथम स्वरूपसमाधान । पावोनि ठेला अर्जुन । सवेंचि उघडिले लोचन । तंव विश्वरूप देखे ॥ ९५ ॥ इहींचि दोहीं डोळां । पाहावें विश्वरूपा सकळा । तो श्रीकृष्णें सोहळा । पुरविला ऐसा ॥ ९६ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अन्वयः-- अनेकवक्त्रनयनं, अनेकाद्भुतदर्शनं, अनेकदिव्याभरणं, दिव्यानेकोद्युतायुधम् (रूपं दर्शयामास) ॥ १० ॥

(४३६. विश्वरूपाचीं मुखें, १९७–२०१) मग तेथ सैंघ देखे वदनें । जैसीं रमानायकाचीं राजभुवनें । नाना प्रगटलीं निधानें । लावण्यश्रियेचीं ॥ ९७ ॥ कीं आनंदाचीं वनें सासिन्नलीं । जैसीं सौंदर्या राणीव जोडली । तैसीं मनोहरें देखिलीं । हरीचीं वक्त्रें ॥ ९८ ॥ तयांहीमाजि एकेकें । सावियाचि भयानकें । काळरात्रींचीं कटकें । उठावलीं जैसीं ॥ ९९ ॥ कीं मृत्यूसिचि मुखें जाहलीं । हो कां जे भयाचीं दुर्गें पन्नासिलीं । कीं महाकुंडें उघडलीं । प्रळयानळाचीं ॥ २०० ॥ तैसीं अद्भुतें भयासुरें । तेथ वदनें देखिलीं वीरें । आणिकें साधारणें साळंकारें । सौम्यें बहुतें ॥ १ ॥ (४३७. विश्वरूपाचे डोळे, २०२–२०४) पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोकें । परि वदनाचा शेवटू नै टके । मग लोचन ते कवतिकें । लागला पाहों ॥ २ ॥ तंव नानावर्णें कमळवनें । विकासिलीं तैसे अर्जुनें । नेत्र देखिले पैंलिंगनें । आदित्यांचीं ॥ ३ ॥ तेथोंचि कृष्णमेघाचिया दाटी- । माजी कल्पांत विजूंचिया स्फुटी । तैसिया वन्हि पिंगळा दिठी । भ्रूभंगांतळीं ॥ ४ ॥ (४३८. सायंत विश्वरूप, २०५-

१ श्रीभागवत, स्कं. १२ अ. ८–१० २ स्तब्धतेला. ३ एकाग्रतेस. ४ भांबारें. ५ सैन्यें ६ किल्ले. ७ उभारले. ८ प्रलयाग्नीचीं ९ पाहण्यानें. १० न लागे. ११ पंक्ति. १२ चमक. पिंगट. १३ भिवयांखालीं.

२१०) हें एकैक आश्चर्य पाहतां। तिये एकोचि रूपीं पांडुसुता। दर्शनाची अनेकता। प्रतिफळली ॥ ५ ॥ मग म्हणे चरण ते कवणेकडे। केउते मुकट कें दोर्दंडें[1]। ऐसी वाढविताहे कोडें। चाड देखावयाची ॥ ६ ॥ तेथ भाग्यनिधि पार्था। कां विफलत्व होईल मनोरथा। काय पिनाकपाणीचिया भाता। वायँकांडीं आहाती ॥ ७ ॥ ना तरी चतुराननाचिये वाचे। काय आहाती लटिकिया अक्षरांचे सांचे। म्हणोनि साद्यंतपण अपारांचें। देखिलें तेणें ॥ ८ ॥ जयाची सोय वेदां नाकळे। तयाचे सकळावयव एकेचि वेळे। अर्जुनाचे दोन्ही डोळे। भोगिते जाहले ॥ ९ ॥ चरणौनि मुगुटवरी। देखत विश्वरूपाची थोरी। जे नाना रत्न अलंकारीं। मिरवत असे ॥ २१० ॥ (४३९. विश्वरूपाचे अलंकार, २११–२१३) परब्रह्म आपुलेनि आंगें। ल्यावया आपणचि जाहला अनेगें। तियें लेणीं मी सांगें। काइसयासारिखीं ॥ ११ ॥ जिये प्रभेचिये झळाळा। उजाळु चंद्रादित्यमंडळा। जे महातेजाचा जिव्हाळा। जेणें विश्व प्रगटे ॥ १२ ॥ तो दिव्यतेजशृंगारु। कोणाचिये मतीसी होय गोचरु। देव आपणपेंचि लेइले ऐसें वीरु। देखत असे ॥ १३ ॥ (४४०. विश्वरूपानें धारण केलेलीं आयुधें, २१४–२१७) मग तेथेंचि ज्ञानाचिया डोळां। पहात करपल्लवां जंव सरळा। तंव तोडित कल्पांतींचिया ज्वाळा। तैसीं शस्त्रें झळकत देखे ॥ १४ ॥ आपण आंग आपण अळंकार। आपण हात आपण हतियार। आपण जीव आपण शरीर। देखे चराचर कोंदलें देवें ॥ १५ ॥ जयाचिया किरणांचे निखरेपणें[6]। नक्षत्रांचे होत फुटाणे। तेजें खिँरडला वन्हि म्हणे। समुद्रीं रिघो ॥ १६ ॥ मग काळकूटकल्लोळीं कवळिलें। नाना महाविजूंचें दांगें उमटले। तैसे अपार कर देखिले। उदितायुधीं ॥ १७ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम्।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं विश्वतोमुखं अनंतं देवं (अपश्यत्)॥ ११ ॥

(४४१. विश्वरूपाच्या पुष्पमाला व वस्त्रपरिधान, २१८-२२१) कीं भेणें तेथूनि काढिली दिठी। मग कंठमुगुट पहातसे किरीटी। तंव सुरतरूची सृष्टी। जयापासोनि कां जाहली ॥ १८ ॥ जियें महासिद्धीचीं मूळपीठें। शिणली कँमळा जेथ वैंवटे। तैसीं कुसुमें अति चोखटें। तुरंबिलीं देखिलीं ॥ १९ ॥ मुगुटावरी स्तैंबक। ठायीं ठायीं पूजाबंध अनेक। कंठीं रुळताति अलौकिक। माळादंड ॥ २२० ॥ स्वर्गें सूर्यतेज वेढिलें। जैसें पंधरेनें मेरूतें मढिलें। तैसें नितंबीवरी गाँढिलें। पीतांबरु झळके ॥ २१ ॥ (४४२. विश्वरूपाची गंधउटी, २२२–२२५) श्रीमहादेवो कापुरें उटिला।

१ बाहु. २ शंकराच्या. ३ व्यर्थ होणारे बाण. ४ अनेक. ५ प्रकाशानें. ६ प्रखरपणानें. ७ दिपला. ८ अरण्य. ९ शस्त्रें घेऊन उगारल्याप्रमाणें. १० लक्ष्मी. ११ विश्रांति घेते. १२ घोष. १३ कवरेमोक्तीं. १४ नेसविलेलें.

कां कैलासु पारजें डेवरिला । नाना क्षीरोदकें पांघरविला । क्षीराणवो जैसा ॥२२॥ जैसी चंद्रमयाची घडी उपलविली । मग गगनाकरवीं हुंथी घेवविली । तैसी चंदनपिंजरी देखिली । सर्वांगीं तेणें ॥ २३ ॥ जेणें स्वप्रकाशा कांती चढे । ब्रह्मानंदाचा निदाघु मोडे । जयाचेनि सौरभ्यें जीवित जोडे । वेदवातियें ॥ २४ ॥ जयाचे निर्लेप अनुलेपु करी । जे अनंगुही सर्वांगीं धरी । तया सुगंधाची थोरी । कवण वाणी ॥ २५ ॥ (४४३. विश्वरूपाचें सर्व बाजूंनीं आश्चर्य, २२६–२२८) ऐसी एकैक शृंगारशोभा । पाहतां अर्जुन जौतसे क्षोभीं । तेवींचि देवो बैसला कीं उभा । कीं शयालु हें नेणवे ॥ २६ ॥ बाहेर दिठी उघडोनि पाहे । तंव आघवें मूर्तिमय देखत आहे । मग आतां न पाहे म्हणोनि उगा राहे । तरी आंतुही तैसेंचि ॥२७॥ अनावर मुखें समोर देखे । तया भेणें पाठीमोरा जंव ठाके । तंव तयाहीकडे श्रीमुखें । करचरण तैसेंचि ॥ २८ ॥ (४४४. देवाच्या अनुग्रहानें अर्जुनास पाहिलें तरी दिसतें व न पाहिलें तरी दिसतें, २२९–२३१) अहो पाहतां कीर प्रतिभासे । एथ नवलावो काय असे । परि न पाहातांही दिसे । चोज आइका ॥ २९ ॥ कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें । तयाहीसकट नारायणें । व्यापूनि घेतलें ॥२३०॥ म्हणोनि आश्चर्याच्या पुरीं एकीं । पडिला ठायेंठाव तेंडीं ठाकी । तंव चमत्काराचिया आणिकीं । महार्णवीं पडे ॥ ३१ ॥ (४४५. अनंत विश्वतोमुख, २३२–२३६) ऐसा अर्जुन अँसाधारणें । आपुलिया दर्शनाचेनि विंदाणें । कवळूनि घेतला तेणें । अनंतरूपें ॥ ३२ ॥ तो विश्वतोमुख स्वभावें । आणि तोंचि दावावयालागीं पांडवें । प्रार्थिला आतां आघवें । होऊनि ठेला ॥ ३३ ॥ आणि दीपें कां सूर्यें प्रगटे । अथवा निमुटेलिया देखावेंचि खुंटे । तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठें । दिधली आहे. ॥ ३४ ॥ म्हणोनि किरीटी दोहीं परी । तें देखणें देखे आंधारीं । हे संजयो हस्तिनापुरीं । सांगतसे राया ॥ ३५ ॥ म्हणे किंबहुना अवधारिलें । पार्थें विश्वरूप देखिलें । नाना आभरणीं भरलें । विश्वतोमुख ॥ ३६ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२

अन्वयः--यदि दिवि सूर्यसहस्रस्य भाः युगपत् उत्थिता भवेत्, तर्हि सा तस्यमहात्मनः भासः सदृशी स्यात् ॥ १३ ॥

(४४६. विश्वरूपाचें तेज, २३७–२४१) तिये अंगप्रभेचा देवा । नवलावो काइसयाऐसा सांगावा । कल्पांतीं एकुचि मेळावा । द्वादशादित्यांचा होय ॥३७॥ तैसे ते दिव्य सूर्य सहस्रवरी । उदजयती कां एकेचि अवसरीं । तरी तया तेजाची थोरी । उपमूं नये ॥ ३८ ॥ आघावियाचि विजूंचा मेळावा कीजे । आणि

१ पाऱ्यानें. २ लिंपला. ३ चंद्राची. ४ उटी. ५ दाह. ६ सुंगधीपणानें. ७ गंधमय अशी पृथ्वी. ८ निर्दोष. ९ निस्तेज करी. १० निराकार. ११ भांबावून गेला. १२ कांठावर. १३ विशेषें-करून. १४ कौशल्यानें. १५ झांकली असतां.

प्रळयाग्नीची सर्व सामग्री आणिजे । तेवींचि दशकुही मेळविजे । महातेजांचा ॥३९॥ तऱ्ही तिये अंगप्रभेचेनि पाडें । हें तेज काहीं होईल थोडें । आणि तयाऐसें कीर चोखडें । त्रिशुद्धी नोहे ॥२४०॥ ऐसें माहात्म्य या श्रीहरीचें सहज । फांकतसें सर्वांगींचें तेज । ते मुनिकृपा जी मज । दृश्य जाहलें ॥ ४१ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

अन्वयः—पांडवः अनेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगत् तत्र देवदेवस्य शरीरे तदा एकस्थं अपश्यत् ॥ १३॥

(४४७. विश्वरूपाचे ठिकाणीं वेगळालें वेगळालें जगत्, २४२–२४४) आणि तिये विश्वरूपीं एकीकडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें । जैसे महोदधीमाजि बुडबुडे । सिसाने दीसती ॥ ४२ ॥ कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतळीं पिपीलिका बांधे घर । नाना मेरूवरी सपुर । परमाणु बैसले ॥ ४३ ॥ विश्व आघवेंचि तयापरी । तया देवचक्रवर्तीचिया शरीरीं । अर्जुन तिये अवसरीं । देखता जाहाला ॥ ४४ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

अन्वयः—ततः विस्मयाविष्टः हृष्टरोमा सः धनंजयः देवं शिरसा प्रणम्य कृतांजलिः (सन्) अभाषत ॥ १४ ॥

(४४८. विश्वरूप पाहून अर्जुनास अष्ट सात्विक भाव, २४५–२५४) तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसें अळुमाळ होतें जें दुजेंपण । तेंही आटोनि गेलें अंतःकरण । विरालें सहसा ॥ ४५ ॥ आंतु आनंदा चेइरें जाहलें । बाहेरि गात्रांचें बळ हारपोनि गेलें । आपाद पां गुंतलें । पुलकांचलें ॥ ४६ ॥ वार्षिये प्रथमदशे । वोहँळलया शैलांचें सर्वांग जैसें । विरूढे कोमलांकुरीं तैसे । रोमांच जाहले ॥ ४७ ॥ शिवतला चंद्रकरीं । सोमकांतु द्रावो धरीं । तैसिया स्वेदकणिका शरीरीं । दाटलिया ॥ ४८ ॥ माजी सांपडलेनि अलिकुळें । जळावरी कमळकळिका जेविं आंदोळे । तेविं आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे ॥ ४९ ॥ कर्पूरकर्दळीचीं गर्भपुटें । उकलतां कापुराचेनि कोंदाटें । पुलिका गळती तेविं थेंबुटे । नेत्रौनि पडती ॥ २५० ॥ उदयलेनि सुधाकरें । जैसा भरलाचि समुद्र भरे । तैसा वेळोवेळां ऊर्मिभरें । उचंबळत असे ॥ ५१ ॥ ऐसा सात्विकांही आठां भावां । परस्परें वर्ततसे हेवा । तेथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणीव फावली ॥५२॥ तैसाचि तया सुखानुभवापाठीं । केला द्वैताचा सांभाळ दिठी । मग उसीसौनि किरीटी । वास पाहिली ॥ ५३ ॥ तेथ बैसला होता जियें सवा । तियाचिकडे मस्तक खालविला देवा । मग जोडूनि करसंपुट बरवा । बोलतु असे ॥ ५४ ॥

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

---

१ बारीक. २ रोमांचांनीं. ३ वाहून गेलें असतां. ४ भ्रमर. ५ हालते; आपटते. ६ ज्या केळींतून कापूर निघतो अशा केळींचीं. ७ सोपटें. ८ कण. ९ लाटांनीं. १० उसासा टाकून. ११ ज्या बाजूस.

अन्वयः—हे देव, तव देहे अहं सर्वान् देवान् तथा भूतविशेषसंघान् च कमलासनस्थं ईशं ब्रह्माणं च सर्वान् ऋषीन् च दिव्यान् उरगान् पश्यामि ।। १५ ।।

(४४९. विश्वरूपाचे ठिकाणीं ब्रह्मदेव, शंकर व ऋषिकुळें पाहातो, २५५–२६५) म्हणे जयजयाजी स्वामी । नवल कृपा केली तुम्हीं । जें हें विश्वरूप कीं आम्ही । प्राकृत देखों ।। ५५ ।। परि साचचि भलें केलें गोसाविया । मज परितोषु जाहला साविया । जी देखिलासि जो इया । सृष्टीसि तूं आश्रयो ।। ५६ ।। देवा मंदराचेनि अंगलगें । ठायीं ठायीं श्वापदांचीं दांगें । तैसीं इये तुझ्या देहीं अनेगें । देखतसें भुवनें ।। ५७ ।। अहो आकाशाचिये खोळे । दिसती ग्रहगणांचीं कुळें । कां महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिजातींचीं ।। ५८ ।। तयापरी श्रीहरी । तुझिया विश्वात्मकीं इये शरीरीं । स्वर्गु देखतसें अवधारीं । सुरगणेंसीं ।। ५९ ।। प्रभु महाभूतांचें पंचक । येथ देखत आहे अनेक । आणि भूतग्राम एकेक । भूतसृष्टीचे ।। २६० ।। जी सत्यलोकु तुजमाजि आहे । देखिला चतुराननु हा नोहे । आणि येरीकडे जंव पाहें । तंव कैलासुही दिसे ।। ६१ ।। श्रीमहादेव भवानियेशीं । तुझ्या दिसतसे एके अंशीं । आणि तूतेंही गा हृषीकेशी । तुजमाजि देखें ।। ६२ ।। पैं कश्यपादि ऋषिकुळें । इयें तुझिया स्वरूपीं सकळें । देखतसें पाताळें । पन्नगेंशीं ।। ६३ ।। किंबहुना त्रैलोक्यपती । तुझिया एकेकाचि अवयवाचिये भिंती । इयें चतुर्दशभुवनें चित्राकृती । अंकुरलीं जाणों ।। ६४ ।। आणि तेथींचे जे जे लोक । ते चित्ररचना जी अनेक । ऐसें देखतसें अलोलिक । गांभीर्य तुझें ।। ६५ ।।

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे विश्वेश्वर, हे विश्वरूप, अहं त्वां अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं सर्वतः अनंतरूपं पश्यामि; पुनः तव अंतं, मध्यं, आदिं न पश्यामि ।। १६ ।।

(४५०. विश्वरूपाचे हात, २६६–२६७) त्या दिव्यचक्षूंचेनि पैसें । चहुंकडे जंव पाहत असे । तंव दोर्दंडिकीं जैसें । आकाश कोंभैलें ।। ६६ ।। तैसे एकचि निरंतर । देवा देखत असें तुझे कर । करीत आघवेचि व्यापार । एकेचि काळीं ।। ६७ ।। (४५१. विश्वरूपाचीं उदरें, २६८) मग महाशून्याचेनि पैसारें । उघडलीं ब्रह्मकटाहाचीं भांडारें । तैसीं देखतसें अपारें । उदरें तुझीं ।। ६८ ।। (४५२. विश्वरूपाचीं मुखें व नेत्र, २६९–२७०) जी सहस्रशीर्षयाचें देखिलें । कोडीवरी होताति एकि वेळे । कीं परब्रह्मचि वदनफळें । मोडोनि आलें ।। ६९ ।। तैसीं वक्त्रें जेउतीं तेउतीं । तुझीं देखतसें विश्वमूर्ती । आणि तयाचिपरी नेत्रपंक्ति । अनेका सैंघ ।। २७० ।। (४५३. विश्वरूप अनंत आहे, २७१–२७३) हें असो स्वर्ग पाताळ । कीं भूमि दिशा अंतराळ । हे विवेंक्षा ठेली सकळ । मूर्तिमय देखतसें ।। ७१ ।। तुजवीण

एकादियाकडे । परमाणुहि एतुला कोडें । अवकाशु पाहतसें परि न सांपडे । ऐसें व्यापिलें तुवा ॥ ७२ ॥ (४५३. विश्वरूप अनंत आहे, २७१–७३) इयें नानापरी अपरिमितें । जेतुलीं सांठविलीं होतीं महाभूतें । तेतुलाही पवाडु तुवा अनंतें । कोंदला देखतसें ॥ ७३ ॥ (४५४. विश्वरूप अनादि व आयतं आहे, २७४–२७९) ऐसा कवणे ठायाहूनि तूं आलासी । एथ बैसलासि कीं उभा आहासी । आणि कवणिये मायेचिये पोटीं होतासी । तुझें ठाण केवढें ॥ ७४ ॥ तुझें रूप वय कैसें । तुजपैलीकडे काय असे । तूं काइसयावरी आहासि ऐसें । पाहिलें मियां ॥ ७५ ॥ तंव देखिलें जी आघवेंचि । तरि आतां तुझा ठावो तूंचि । तूं कवणाचा नव्हेसि ऐसाचि । अनादि आयता ॥ ७६ ॥ तूं उभा ना बैठा । दिर्घ[२] ना खुजटा[३] । तुज तळीं वरी वैकुंठा[४] । तूंचि आहासि ॥ ७७ ॥ तूं रूपें आपणयाचि ऐसा । देवा तुझी तूंचि वयसा । पाठी पोट परेशा । तुझें तूं गा ॥ ७८ ॥ किंबहुना आतां । तुझें तूंचि आघवें अनंता । हें पुढतपुढती पाहतां । देखिलें मियां ॥ ७९ ॥ (४५५. विश्वरूप आदिमध्यांतरहित आहे, २८०–२८२) परि या तुझिया रूपाआंतु । जी उणीव एक असे देखतु । जे आदि मध्य अंतु । तिन्ही नाहीं ॥ २८० ॥ येऱ्हवीं गिंवसिलें आघवा ठायीं । परि सोय न लाहेचि कहीं । म्हणोनि त्रिशुद्धी हे नाहीं । तिन्ही एथ ॥ ८१ ॥ एवं आदिमध्यांतरहिता । तूं विश्वेश्वरा अपरिमिता । देखिलासि जी तत्वता । विश्वरूपा ॥ ८२ ॥ (४५६. अर्जुन म्हणतो, देवा, तूंच विश्वरूप आहेस, २८३–२८७) तुज महामूर्तीचिया आंगीं । उमटलिया पृथक् मूर्ती अनेगी । लेइलासि वानेपरीची[५] आंगी । ऐसा आवडतु[६] आहासी ॥ ८३ ॥ नाना पृथक् मूर्ति तिया द्रुमवल्ली । तुझिया स्वरूपमहाचळीं । दिव्यालंकार-फुलीं फळीं । सासिन्नलिया ॥८४॥ हो कां जे महोदधि तूं देवा । जाहलासि तरंगमूर्ती हेलावा । कीं तूं एक वृक्षु बरवा । मूर्तिफळीं फळलासी ॥ ८५ ॥ जी भूतीं भूतळ मांडिलें । जैसें नक्षत्रीं गगन गूढलें । तैसें मूर्तिमय भरलें । देखतसें तुझें रूप ॥ ८६ ॥ जी एकेकीच्या अंगप्रांतीं । होय जाय हे त्रिजगती । एवढियाही तुझ्या आंगीं मूर्ती । कीं रोमां[१२]जालिया ॥ ८७ ॥ (४५७. सारथीच विश्वरूप झाला हें देवांच्या कृपेनें कळलें, २८८–२९३) अवतरणः—ऐसा पवाडु मांडूनि विश्वाचा । तूं कवण पां एथ कोणाचा । हें पाहिलें तंव आमुचा । सारथी तोचि तूं ॥ ८८ ॥ तरी मज पाहतां मुकुंदा । तूं ऐसाचि व्यापकु सर्वदा । मग भक्तानुग्रहें तया मुग्धा । रूपातें धरिसी ॥ ८९ ॥ कैसें चहुं भुजांचें सांवळें । पाहतां वोल्हांवती मन डोळे । खेंव देऊं जाइजे तरि आकळे । दोहींचि बाहीं ॥ २९० ॥ ऐसी मूर्ति कोडिसैवाणी कृपा । करूनि होसी ना विश्वरूपा ।

---

१ जागा. २ उंच. ३ ठेंगणा. ४ देवाधिदेवा. ५ अनेक प्रकारच्या रंगांची. ६ दिसत आहेस.

कीं आमुचियाचि दिठी सलेपा । जे सामान्यत्वें देखती ॥ ९१ ॥ तरि आतां दिठीचा विटाळु गेला । तुवां सहजें दिव्यचक्षु केला । म्हणोनि यथारूपें देखवला । महिमा तुझा ॥ ९२ ॥ परि मकरतुंडो मागिलेकडे । होतासि तोचि तूं एवढें । रूप जाहलासि हें फुडें । बोळखिलें मिया ॥ ९३ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमंतम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

अन्वयः--त्वां किरीटिनं गदिनं च चक्रिणं तेजोराशिं सर्वतः दीप्तिमंतं समंतात् दीप्तानलार्कद्युतिम् अप्रमेयम् दुर्निरीक्ष्यं पश्यामि ॥ १७ ॥

(४५८. शंख चक्र गदा धारण करणारा भगवानच विश्वरूप झाला, २९४–३०६) नोहे तोचि हा शिरीं । मुगुट लेइलासि श्रीहरी । परि आतांचें तेज आणि थोरी । नवल कीं बहु हें ॥ ९४ ॥ तेंचि हें वरिलीयेचि हातीं । चक्र परिजितैंया आयती । सांवरितासि विश्वमूर्ती । ते न मोडे खुण ॥ ९५ ॥ येरीकडे तोचि हे नोहे गदा । आणि ताळिलिया दोनी भुजा निरायुधा । वागोरे सावरावया गोविंदा । संसरिलीया ॥ ९६ ॥ आणि तेणेंचि वेगें सहसा । माझिया मनोरथासरिसा । जाहलासि विश्वरूपा विश्वेशा । म्हणोनि जाणें ॥ ९७ ॥ परि कायसें बा हें चोज । विस्मयो करावयाहि पाडु नाहीं मज । चित्त होऊनि जातसे निर्बुजं । आश्चर्यें येणें ॥ ९८ ॥ हें एथ आथि कां येथ नाहीं । ऐसें श्वसोंही नये कांहीं । नवल अंगप्रभेची नवाई । कैसी कोंदली सैंघ ॥ ९९ ॥ एथ अग्नीचीही दिठी करपत । सूर्य खद्योतु तैसा हारपत । ऐसें तीव्रपण अद्भुत । तेजाचें यया ॥ ३०० ॥ हो कां महातेजाचिया महार्णवीं । बुडोनि गेली सृष्टि आघवी । कीं युगांतविजूंच्या पालिवीं । झांकलें गगन ॥ १ ॥ नातरी संहारतेजाचिया ज्वाळा । तोडोनि मांचु बांधला अंतराळां । आतां दिव्यज्ञानाचिया डोळां । पाहवेना ॥ २ ॥ उजाळु अधिकाधिक बहुवसु । धडौडीत आहे अतिदाहसु । पडत दिव्यचक्षूंसही त्रासु । न्याहाळितां ॥ ३ ॥ हो का जे महाप्रळयींचा भडाडु । होता काळाग्निरुद्राचिया ठायीं गूढु । तो तृतीयनयनाचा मेंढु । फुटला जैसा ॥ ४ ॥ तैसें पसरलेनि प्रकाशें । सैंघ पांचवनिया ज्वाळांचे वळसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होत आहाती ॥५॥ ऐसा अद्भुत तेजोराशी । जन्मा नवल म्यां देखिलासी । नाहीं व्याप्ती आणि कांतीसी । पारु जी तुझिये ॥ ६ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१ दूषित. २ मकराकार जुंवाच्या. ३ स्वीकारण्याची. ४ तयारी. ५ लगाम. ६ सरसावल्या. ७ यक्ष. ८ विचार करण्यास अवकाश. ९ पदरांनीं. ११ माळा. ११ दाह होणें. १२ भडभडाट. १३ गुप्त. १४ कळी. १५ उमलली. १६ पंचमहाभूतात्मक शरीरें. १७ ब्रह्मांड.

अन्वयः—(हे भगवन्) त्वं वेदितव्यं परमं अक्षरं; त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानम्; त्वं अव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता; त्वं सनातनः पुरुषः (असि इति) मे मतः ॥ १८ ॥

(४५९. अनंत चरण, बाहु, डोळे, मुखांची तेजोमय मूर्ति, ३०७–३१४) देवा तूं अक्षर। औटाविये मात्रेसि पर। श्रुती जयाचें घर। गिंवसीत आहाती ॥ ७ ॥ जें आकाराचें आयतन। जें विश्वनिक्षेपैकनिधान। तें अव्यय तूं गहन। अविनाश जी ॥ ८ ॥ तूं धर्माचा बोलावा। अनादिसिद्ध तूं नित्य नवा। जाणें मी सदतिसावा। पुरुष विश्वेश तूं ॥ ९ ॥

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—(हे भगवन्) अनादिमध्यांतं, अनंतवीर्यं, अनंतबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं, दीप्तहुताशवक्त्रं, स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतम् त्वा पश्यामि ॥ १९ ॥

तूं आदिमध्यांतरहितु। स्वसामर्थ्यें तूं अनंतु। विश्वबाहु अपरिमितु। विश्वचरण तूं ॥ ३१० ॥ पैं चंद्र चंडांशु डोळां। दावितासि कोप प्रसाद लीळा। एका रुससी तमाचिया डोळां। एकां पाळितोसि कृपादृष्टी ॥ ११ ॥ जी एवंविधा तूतें। मी देखतसें हें निरुतें। पेटलें प्रळयाग्नीचें उजितें। तेसें वक्त्र हें तुझें ॥ १२ ॥ वणिवेनि पेटले पर्वत। कवळूनि ज्वाळांचे उभंड उठत। तैसी चाटीत दाढा दांत। जीभ लोळे ॥ १३ ॥ इये वदनींचिया उबा। आणि जी सर्वांगकांतीचिया प्रभा। विश्व तौंतलें अति क्षोभौं। जात आहे ॥ १४ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

अन्वयः—(हे महात्मन्,) त्वया एकेन द्यावापृथिव्योः इदं अंतरं व्याप्तं च सर्वाः दिशः (व्याप्ताः), इदं तव अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं हि ॥ २० ॥

(४६०. तेजोमय रूपाला पाहून जग दुःखग्रस्त झालें आहे. ३१५–३२५) कां जे द्यौलोकें आणि पाताळ। पृथिवी आणि अंतराळ। अथवा दशदिशा समाकुळ। दिशाचक्र ॥ १५ ॥ हें आघवेंचि तुवां एकें। भरलें देखत आहें कौतुकें। परि गगनाहीसकट भैयानकें। आप्लविजे जेविं ॥ १६ ॥ नातरी अद्भुतरसाचिया कल्लोळीं। जाहली चवदाही भुवनांसी कडियेंळीं। तैसें आश्चर्यीचि मग मी आकैळीं। काय एक ॥ १७ ॥ नावरे व्याप्ती हे असाधारण। न साहवे रूपाचें उग्रपण। सुख दुरी गेलें परी प्राण। विपैयें धरिजे ॥ १८ ॥ देवा ऐसें देखोनि तूतें। नेणों कैसें आलें भयाचें भरितें। आतां दुःखकल्लोळीं झळंबेतें। तिन्ही भुवनें ॥ १९ ॥ येऱ्हवीं तुज महा-

१ परब्रह्म. २ साडेतीन. ३ घर. ४ विश्व सांठविण्याचें स्थान. ५ सूर्य. ६ शासन करतोस. ७ या प्रकारांनीं. ८ खरें. ९ लखलखाट उजेड. १० भडकतात. ११ उबारा. १२ पोळलें.

त्मयाचें देखणें । तरि भयदुःखासि कां मेळवणें । परि हें सुख नव्हेचि जेणें गुणें । तें जाणत आहे मज ॥ ३२० ॥ जंव तुझें रूप नोहे दिठें । तंव जगासि संसारिक गोमटें । आतां देखिलासि तरी विषयविटें । उपनला त्रासु ॥ २१ ॥ तेवींचि तुज देखिलियासाठीं । काय सहसा तुज देवों येईल मिठी । आणि नेदीं तरी शोकसंकटीं । राहों केविं ॥ २२ ॥ म्हणोनि मागां सरों तंव संसारु । आडवीत येतसे अनिवारु । आणि पुढां तूं तंव अनावरु । नयेसि घेवों ॥ २३ ॥ ऐसा माझारिलिया सांकडां । बापुड्या त्रैलोक्याचा होतसे हुरडा । ऐसा हा दैवनी जी फुंडा । चोजेवला मज ॥ २४ ॥ जैसा आरंबळला आगीं । तो समुद्रा ये निवावयालागीं । तंव कल्लोळपाणियाचिया तरंगीं । आगळा बिहे ॥ २५ ॥ (४६१. विश्वरूपाला पाहून कोणी भिऊन शरण येतात व कोणी स्तुति करतात, ३२६–३३१) तैसें या जगासि जाहलें । तूतें देखोनि तळमाळित ठेलें ।

अमी हि त्वा सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

अन्वयः—(हे भगवन्) अमी हि सुरसंघाः त्वा विशंति, केचित् भीताः प्रांजलयः (संतः) गृणंति; महर्षिसिद्धसंघाः स्वस्ति इत्युक्त्वा पुष्कलाभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवंति ॥ २१ ॥

यामाजि पैल भले । सुरांचे मेळावे ॥ २६ ॥ हे तुझेनि आंगिकें तेजें । जाळूनि सर्व कर्मांचीं बीजें । मिळत तुजआंतु सहजें । सद्भावेंसीं ॥ २७ ॥ आणिक एक सावियाचि भयभीरु । सर्वस्वें धरूनि तुझी मोहेरुं । तुज प्रार्थिताति करु । जोडोनियां ॥ २८ ॥ देवा अविद्यार्णवीं पडिलों । जी विषयवागुरें आतुडलों । स्वर्गसंसाराचिया सांकडलों । दोहीं भागीं ॥ २९ ॥ ऐसे आमुचें सोडवणें । तुजवांचोनि कीजेल कवणें । तुज शरण गा सर्वप्राणें । म्हणत देवा ॥ ३३० ॥ आणि महर्षि अथवा सिद्ध । विद्याधरसमूह विविध । हे बोलत तुज स्वस्तिवाद । करिती स्तवन ॥ ३१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

अन्वयः—(हे भगवन्) रुद्रादित्याः वसवः च ये साध्याः च विश्वे अश्विनौ मरुतः च ऊष्मपाः ये गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः, ते सर्वे विस्मिताः (एव संतः) त्वां वीक्षंते ॥ २२ ॥

(४६२. देवादिक विश्वरूपाला पाहून जयजयकार करतात, ३३२–३३७) हे रुद्रादित्यांचे मेळावे । वसु हन साध्य आघवे । अश्विनौ देव विश्वेदेव विभवें । वायुही हे जी ॥ ३२ ॥ अवधारा पितर हन गंधर्व । पैल यक्षरक्षोगण सर्व । जी महेंद्रमुख्य देव । कां सिद्धादिक ॥ ३३ ॥ हे आघवेचि आपुलालिया

१ दृष्टिगोचर. २ होरपळा. ३ हौस. ४ खरोखर. ५ अनुभवास आला. ६ पोळला. ७ लाटांचा खळखळाट. ८ सहज. ९ भयभीत. १० सन्मुख. ११ हात. १२ अज्ञानसमुद्रांत. १३ विषयरूप

लोकीं । सोत्कंठित अवलोकीं । हे महामूर्ति देविकीं[1] । पाहात आहाती ॥ ३४ ॥ मग पाहात पाहात प्रतिक्षणीं । विस्मित होऊनि अंतःकरणीं । करित निजमुकुटीं[2] वोवाळणी । प्रभुजी तुज ॥ ३५ ॥ ते जयजयघोष कलरवें । स्वर्ग गाजविताती आघवे । ठेवित ललाटावरी बरवें । करसंपुट ॥ ३६ ॥ तिये विनयद्रुमाचिये[3] आरवीं[4] । तुरवाडली[5] सात्विकाची माधवी[6] । म्हणोनि करसंपुटपल्लवीं[7] । तूं होतासि फळ ॥३७॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—महाबाहो ! बहुवक्त्रनेत्रं, बहुबाहूरुपादं बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं ते महत् रूपं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः (संति) तथा अहं (अपि प्रव्यथितः अस्मि) ॥ २३ ॥

(४६३. भाग्यवानालाच विश्वरूपच दिसतें, इतरांस नाहीं; ३३८–३३९) जी लोचनां[8] भाग्य उदेलें । मना सुखाचें सुयाणें[9] पाहलें । जें अगाध तुझें देखिलें । विश्वरूप इहीं ॥ ३८ ॥ हें लोकत्रयव्यापक रूपडें । पाहतां देवांही वेंचक[10] पडे । याचें सन्मुखपण जोडे । भलतयाकडुनी ॥ ३९ ॥ (४६४. ऋषि आणि देवांनीं विश्वरूप कसें पाहिलें, ३४०–३४६) ऐसें एकचि परि विचित्रें । आणि भयानकें वक्त्रें । बहुलोचन हे सशस्त्रें । अनंतभुजा ॥ ३४० ॥ अनंत चारु बाहु चरण । बहूदर आणि नानावर्ण । कैसें प्रतिवदनीं मातलेपण । आवेशाचें ॥ ४१ ॥ हो कां महाकल्पाचिया अंतीं । तवकलेनि यमें जेउतींतेउतीं[12] । प्रळयाग्नीचीं उजितीं । आंबुखिलीं[13] जैसीं ॥ ४२ ॥ नातरी संहारत्रिपुरारीचीं[14] यंत्रें । कीं प्रळयभैरवांचीं क्षेत्रें[15] । नाना युगांतशक्तीचीं[16] पात्रें । भूतखिचा[17] वोढविलीं[18] ॥ ४३ ॥ तैसीं जियेतियेकडे । तुझीं वक्त्रें जीं प्रचंडें । न समाती[19] दरीमाजि सिंहाडें[20] । तैसे दशन[21] दिसती रागिट ॥ ४४ ॥ जैसें काळरात्रीचेनि आंधारें । उल्हासत निघती संहाररेखेचरें[22] । तैसिया वदनीं प्रळयरुधिरें[23] । कोटलिया[24] दाढा ॥ ४५ ॥ हें असो काळें अवांतिलें[25] रण । का सर्वसंहारें मातलें[26] मरण । तैसें अति भिंगुळवाणेंपण[27] । वदनीं तुझिये ॥ ४६ ॥ (४६५. विक्राळ मुख पाहून अर्जुन व त्रैलोक्य भयग्रस्त झालें, ३४७–३५०) हे बापुडी लोकसृष्टी । मोटकीये[28] विपाइली[29] दिठी । आणि दुःखकालिंदीचिया तटीं । झाड होऊनि ठेली ॥ ४७ ॥ तुज महामृत्यूचिया सागरीं । आतां हे त्रैलोक्यजीविताची तरी[30] । शोकदुर्वाततरंगलहरी[31] । आंदोळत असे ॥ ४८ ॥ एथ कोपोनि जरी वैकुंठें । ऐसें हन म्हणिपैल अवचटें[32] । जे तुज लोकांचें काइ[33]

१ देवरूप. २ मस्तक लवविणें. ३ नम्रतारूप वृक्षांच्या. ४ बागेंत. ५ प्राप्त झाली. ६ वसंत ऋतु. ७ दोन हातांनीं. ८ डोळ्याचें. ९ सुदिन. १० भीति. ११ रागावलेल्या. १२ जिकडेतिकडे. १३ पसरल्या. १४ शंकरांचीं. १५ जमाव. १६ युगाचा अंत करणारी जी. जगदंबा तिची. १७ भूतांच्या नाचाला. १८ प्राप्त झालीं. १९ मावत नाहींत. २० सिंह. २१ दांत. २२ नाश करणारीं

वाटे । तूं ध्यानसुख हें भोगीं ॥ ४९ ॥ तरी जी लोकांचें कीर साधारण । वायां आड सूतसें वोडेण । केवि सहसा म्हणें प्राण । माझेचि कांपती ॥ ३५० ॥ (४६६. अर्जुन धीरवान असूनही विश्वरूपाला भ्याला व म्हणतो—ही मोठी महामारीच आहे, ३५१–३५२) ज्या मज संहाररुद्र वासिपे । ज्या मज भेणें मृत्यु लपे । तो मी एथें अहाळबाहळीं कांपे । ऐसें तुवां केलें ॥ ५१ ॥ परि नवल बापा हे महामारी । इया नाम विश्वरूप जरी । हे भ्यासुरपणें हारी । भयासि आणी ॥ ५२ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

अन्वयः—विष्णो, त्वां नभःस्पृशं, दीप्तं, अनेकवर्णं, व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा अहं प्रव्यथितांतरात्मा (अस्मि). धृतिं शमं च न विंदामि ॥ २४ ॥

(४६७. अर्जुन भयानें विश्वरूप आवरण्याची प्रार्थना करतो, ३५३–३८२) ठेलीं[6] महाकाळेंसि हटेंतटें[7] । तैसीं कितीएकें मुखें रागिटें । इहीं वाढोनियां धाकुटें । आकाश केलें ॥ ५३ ॥ गगनाचेनि वाडपणें नाकळे । त्रिभुवनींचियाही वारिया न वेंटाळे । ययाचेनि वाफा आगी जळे । कैसें धडाडीत असे ॥ ५४ ॥ तेवींचि एकासारिखें एक नोहे । एथ वर्णावर्णांचा भेदु आहे । हो कां जे प्रळयीं सावांवो लाहे । वन्ही ययाचा ॥ ५५ ॥ जयाचिये आंगींची दीप्ति येवढी । जे त्रैलोक्य कीजे राखोंडी । कीं तयाही तोंडें आणि तोंडीं । दांत दाढा ॥ ५६ ॥ कैसा वारया धनुर्वात चढला । समुद्र कीं महापुरीं पडिला । विषाग्नि मारा प्रवर्तला । वडवानळासी ॥ ५७ ॥ हाळाहळ आगी पियालें । नवल मरण मारा प्रवर्तलें । तैसें संहारतेजा या जाहलें । वदन देखा ॥ ५८ ॥ परी कोणें मानें विशाळ । जैसें तुटलिया अंतराळ । आकाशासि कव्हळें । पडोनि ठेलें ॥ ५९ ॥ नातरी काखे सूनि वसुंधरी । जैं हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं[17] । तैं उघडलें हाटकेश्वरीं । जेवीं पाताळकुहरें ॥ ३६० ॥ तैसा वक्त्रांचा विकासु । माजि जिव्हांचा आगळाचि आवेशु । विश्व न पुरे म्हणोनि घांसु । न भरीचि कोंडें ॥ ६१ ॥ आणि पाताळव्याळांचिया फूत्कारीं । गरळज्वाळा लागती[24] अंबरीं । तैसी पसरलिये वदनदरी- । माजि हे जिव्हा ॥ ६२ ॥ काढूनि प्रळयविजूचीं जुंबाडें । जैसें पन्नासिले गगनाचे हुडे । तैसे ओवाळवांवरी आंकडे । धगधगीत दाढांचे ॥ ६३ ॥ आणि ललाटपटींचिये खोळे । कैसे भयातें भेडविताती डोळे । हो कां जे महामृत्यूचे उमाळे । कंडवसां

१ घालतों. २ पडदा. ३ भितो. ४ आंत व बाहेर. ५ जिंकते. ६ लढताहेत. ७ पैजेनें. ८ मोठेपणानें. ९ आकळतां येत नाहीं. १० साहाय्य लागतें. ११ मारण्यास उद्युक्त झाला. १२ वडवानळाच्या साहाय्यानें. १३ विष. २४ वेढा. १५ घालून. १६ पृथ्वी. १७ पाताळांत. १८ पाताळांतील महादेवानें. १९ विवर २० पसरणें. २१ नागांच्या. २२ फुस्कार्‍यानें. २३ विष. २४ आकाशीं.

राहिले ॥ ६४ ॥ ऐसें बाऊनि भयाचें भोजे । एथ काय निपजवूं पाहतोसि काज । तें नेणों परी मज । मरणभय आलें ॥ ६५ ॥ देवा विश्वरूप पहावयाचे डोहळे । केले तिये पावलों प्रतिफळें । बापा देखिलासि आतां डोळे । निवावे तैसे निवाले ॥ ६६ ॥ अहो देहो पार्थिव[2] कीर जाये । ययाची काकुळती कवणा आहे । परि आतां चैतन्य माझें विपायें । वांचे कीं न वांचे ॥ ६७ ॥ ये-हवीं भयास्तव आंग कांपे । नावेक आगळे तरी मन तापे । अथवा बुद्धिही वासिपे । अभिमानु विसरिजे ॥ ६८ ॥ परी येतुलियाही वेगळा । जो केवळ आनंदैककळा । तया अंतरात्मयाही निश्चळा । शियारी आली ॥ ६९ ॥ बाप साक्षात्काराचा वेधु । कैसा देशधडी केला बोधु । हा गुरुशिष्यसंबंधु । विपायें नांदे ॥३७०॥ देवा तुझ्या ये दर्शनीं । जें वैकल्य उपजिलें आहे अंतःकरणीं । तें सांवरावयालागीं गंवसणी । धैर्याची करितसें ॥७१॥ तंव माझेनि नामें धैर्य हारपलें । कीं तयाहीवरी विश्वरूपदर्शन जाहलें । हें असो परि मज भलें आंतुडविलें । उपदेशा इया ॥ ७२ ॥ जीव विसंवावयाचिया चाडा । सैंघ धांवाधांवी करितसें बापुडा । परि सोय ही कवणेकडा । न लभे एथ ॥ ७३ ॥ ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी । जीवित्व गेलें आहे चराचरीं । जी न बोलें तरि काय करीं । कैसेनि राहें ॥ ७४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

अन्वयः—देवेश, (हे) जगन्निवास! कालानलसन्निभानि दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा एव (अहं) दिशः न जाने च शर्म न लभे; (तस्मात् त्वं) प्रसीद ॥ २५ ॥

पैं अखंड डोळ्यापुढें । फुटलें जैसें महाभयाचें भांडें । तैशीं तुझीं मुखें वितंडें[17] । पसरलीं देखें ॥ ७५ ॥ असो दांतदाढांची दाटी । न झांकवे मा दोहीं ओंठीं । सैंघ प्रळय शस्त्रांचिया दाट कांटी । लागलिया जैशा ॥ ७६ ॥ जैसें तक्षका विष भरलें । हो कां जे काळरात्रीं भूत संचरलें । कीं आग्नेयास्त्र परजिलें । वज्राग्नी जैसें ॥ ७७ ॥ तैशीं तुझीं वक्त्रें प्रचंडें । वरि आवेश हा बाहेरी वोसंडे[20] । आले मरणरसाचे लोंढे । आम्हांवरी ॥ ७८ ॥ संहारसमर्यीचा चंडानिळु । आणि महाकल्पांत प्रळयानळु । या दोहीं जैं होय मेळु । तैं काय एक न जळे ॥ ७९ ॥ तैसीं संहारकें तुझीं मुखें । देखोनि धीरु कां आम्हां पारुखे । आतां भुललों मी दिशा न देखें । आपणपें नेणें ॥ ३८० ॥ मोटकें विश्वरूप डोळां

१ कौतुक. २ मातीचें. ३ पर्वा. ४ भीति पावते. ५ स्वरूप. ६ शिसारी. ७ छंद. ८ देशपार. ९ ज्ञान १० क्वचित्. ११ व्याकुळता. १२ खटपट. १३ गुंतविलें. १४ विसांवा घेण्याकारितां. १५ पुष्कळ. १६ थारा. १७ मोठीं. १८ कुंपण. १९ प्रळयाग्नीनें. २० उचंबळे. २१ प्रळयकाळाचा. २२ प्रचंड वारा. २३ प्रळयाग्नि. २४ थोडें.

देखिलें। आणि सुखाचें अवर्षण पडिलें। आतां जापाणी जापाणीं आपुलें। अस्ताव्यस्त हें ॥ ८१ ॥ ऐसें करिसी म्हणोनि जरि जाणें। तरि हे गोष्टि सांगावी कां मी म्हणें। आतां एक वेळ वांचवीं जी प्राणें। या स्वरूपप्रळयापासोनी ॥ ८२ ॥ (४६८. भयग्रस्त अर्जुनाची प्रार्थना, ३८३-३८६) जरि तूं गोसावी[2] आमुचा अनंता। तरि सुईं[3] वोडण[4] माझिया जीविता। सांठवीं पसारा हा मागुता। महामारीचा ॥ ८३ ॥ आइकें सकळ देवांचिया परदेवते। तुवां चैतन्यें गा विश्व वसतें। तें विसरलासि हें उपरतें। संहारूं आदरिलें ॥ ८४ ॥ म्हणोनि वेगीं प्रसन्न होईं देवराया। संहरीं संहरीं आपुली माया। काढी मातें महाभया- । पासोनियां ॥ ८५ ॥ हा ठायवरी पुढतपुढती। तूतें म्हणिजे बहुवा काकुळती। ऐसा मी विश्वमूर्ती। भेडका जाहलों ॥ ८६ ॥ (४६९. अर्जुनाचें शौर्य, ३८७) जें अमरावतीये आला धांडा। तैं म्यां एकलेनि केला उवेडा। जो मी काळाचियाही तोंडा। वासिपु न घरीं ॥ ८७ ॥ (४७०. विश्वरूपाच्या मुखांत सर्व सैन्य गेलें, ३८८--४०५) परि तैया आंतुल नव्हे हें देवा। एथ मृत्यूसही करूनि चढावा। तुवां आमुचाचि घोटु भरावा। या सकळ विश्वेंसीं ॥ ८८ ॥ कैसा नव्हता प्रळयाचा वेळु। हो कां तूंचि मिनलासि काळु। बापुडा हा त्रिभुवनगोळु। अल्पायु जाहला ॥ ८९ ॥ अहा भाग्या विपरीता। विघ्न उठिलें शांति करितां। कैटकटा विश्व गेलें आतां। तूं लागलासि ग्रासूं ॥ ३९० ॥ हें नव्हे मौ रोकडें[13]। सैंधें पसरूनियां तोंडें। कवळितासि चहूंकडे। सैन्यें इयें ॥ ९१ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अन्वय --(हे भगवन्) अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अवनिपालसंघैः सह एव तथा भीष्मः द्रोणः च असौ सूतपुत्रः अस्मदीयैः अपि योधमुख्यैःसह, ॥ २६ ॥

नोहेति[15] हे कौरवकुळींचे वीर। आंधाळिया धृतराष्ट्राचे कुमर। हे गेले गेले सहपरिवार। तुझिया वदनीं ॥ ९२ ॥ आणि जे जे यांचेनि सौवायें। आले देशोदेशींचे राये। तयांचें सांगावया जावों न लैंहे। ऐसें सैरकाटित आहासी ॥ ९३ ॥ मैंदसुखाचिया संघैटा। घेत आहासि घटघटां। रैणीं हन थैंाटा। देतासि मिठी ॥ ९४ ॥ जंत्रौंवरिचील मार। पैंदातींचे मोगैंर। मुखाआंत भौर। हैरपताति मा ॥ ९५ ॥ कृतांताचिया जौंवळी। जें एकाचि विश्वातें गिळी। तियें कोटीवरी

१ बाजूस ठेव. २ धनी. ३ घाल. ४ आड. ५ उलटें. ६ छापा. ७ पराभव. ८ भय. ९ त्यापैकीं. १० झालास. ११ अरे अरे. १२ काय. १३ प्रत्यक्ष १४ अनेक. १५ हे नव्हेत काय! १६ साहाय्यास. १७ राहात. १८ गिळीत. १९ हत्तींचा. २० समुदाय. २१ या रणभूमीवर. २२ थाटानें. २३ तोफा, बंदुका वगैरेंचा. २४ पायदळ. २५ झुंडीच्या झुंडी. २६ नाहींतशा होतात. २७ भावंड.

सगळीं । गिळितासि शस्त्रें ॥ ९६ ॥ चतुरंगा[1] परिवारा । संजोडियां[2] रहंवरां । दांत न लविसी मा परमेश्वरा । कैसा तुष्टलासि बरवा ॥ ९७ ॥ हां गा भीष्माऐसा कवणु । सत्यशौर्यनिपुणु । तोही आणि ब्राह्मण द्रोणु । ग्रासिलासि कटकटा ॥ ९८ ॥ अहा सहस्रकराचा[3] कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु । आणि आमुचिया आघवियांचा कैरु[4] । फेडिला देखें ॥ ९९ ॥ कटकटा घातया । कैसें जाहलें अनुग्रहा[5] यया । मियां प्रार्थूनि जगा बापुडिया । आणिलें मरण ॥ ४०० ॥ मागां थोडिया बहुवा उपपत्ती[6] । येणें सांगितलीया विभूती । तैसा नसेचि मा पुढती । बैसलों पुसों ॥ १ ॥ म्हणोनि भोग्य[7] तें त्रिशुद्धि न चुके । आणि बुद्धिही होणारासारिखी ठाके । माझ्या कपाळीं पिटावें[8] लोकें । तें लोटेल काह्यां ॥ २ ॥ पूर्वीं अमृतही हाता आलें । परि देव नसतीचि उंगले[10] । मग काळकूट उठविलें । शेवटीं जैसें ॥ ३ ॥ परि तें ऐकबगीं[11] थोडें । केलिया प्रतिकारा[12] माजिवडें । आणि तिये अवसरींचें तें सांकडें[13] । निस्तरविलें शंभू ॥ ४ ॥ आतां हा जळता वारा कें वेंटाळे[14] । कोणाही विषा भरलें गगन गिळे । महाकाळेंसि कें खेळें । आंगवतें[15] असे ॥ ५ ॥ (४७१. भगवंताचा विश्वरूप दाखविण्याचा अभिप्राय अर्जुनाला न कळल्यामुळें तो भयग्रस्त झाला, ४०६-४०८) ऐसा अर्जुन दुःखें शिणतु । शोचित असे जिवाआंतु । परि न देखे तो प्रस्तुतु । अभिप्राय देवाचा ॥ ६ ॥ जे मी मारिता हे कौरव मरते । ऐसेनि वेंटाळिलें[16] होता मोहें बहुतें । तो फेडावयालागीं अनंतें । हें दाखविलें निज ॥ ७ ॥ अरे कोण्ही कोण्हातें न मारी । एथ मीचि हें सर्व संहारीं । हें विश्वरूपव्याजें[17] हरी । प्रकटित असे ॥ ८ ॥ (४७२. अर्जुन भयानें विश्वरूपाच्या विक्राळ मुखाचें वर्णन करतो, ४०९-४२२) परि वायांचि व्याकुळता । तें न चोजवेचि[18] पंडुसुता । मग अहा कंपु नव्हता । वाढवीत असे ॥ ९ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

अन्वयः—(त्वां) दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि ते त्वरमाणाः विशंतिः, तेषां मध्ये केचित् दशनांतरेषु विलग्नाः, केचित् चूर्णितैः उत्तमांगैः युक्ताः संदृश्यंते ॥ २७ ॥

तेथ म्हणे पाहा हो एके वेळे । सैंसि कवचेंसि दोन्ही दळें । वदनीं गेलीं आभाळें । गगनीं कां जैसीं ॥ ४१० ॥ कां महाकल्पाचिया शेवटीं । जैं कृतांतु[21] कोपला होय सृष्टीं । तें एकाविसांहि[22] स्वर्गां मिठी । पाताळासकट दे ॥ ११ ॥ नातरी

१ हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ. २ घोडे जोडलेले रथ. ३ सूर्याचा. ४ अडचण. ५ प्रसाद. ६ रीति. ७ भोक्तृत्व. ८ खापर फोडावें. ९ चुकेल. १० तृप्त झाले. ११ एकपक्षीं. १२ निराकरण करण्याजोगें. १३ संकट. १४ आवरील. १५ सामर्थ्य. १६ ग्रासिला. १७ निमित्तानें. १८ समजे. १९ व्यर्थ. २० चिरडणें. २१ यम. २२ एकवीस.

उदासीनें दैवें । संचेकांचीं वैभवें । जेथींचीं तेथ स्वभावें । विलैया जाती ॥ १२ ॥ तैसीं सौंसिन्नलीं सैन्यें एकवटें । इयें मुखीं जाहलीं प्रविष्टें । परि एकही तोंडौनि न सुटे । कैसें कर्म देखा ॥ १३ ॥ अशोकाचे अंगवसे । चघाळिले कंऱ्हेनि जैसे । लोक वक्त्रांमाजि तैसे । वायां गेले ॥१४॥ परि सिसाळें मुकुटेंसीं । पडिलीं दाढांचे सांडसीं । पीठ होत कैसीं । दिसत आहाती ॥ १५ ॥ तियें रत्नें दांतांचिये सवडी । कूट लागलें जिभेच्या बुडीं । कांहीं कांहीं आगरडीं । दंष्ट्रांचीं माखलीं ॥ १६ ॥ हो कां जे विश्वरूपें काळें । ग्रासिलीं लोकांचीं शरीरें बळें । परि जीवित्व देहींचीं सिसाळें । अवश्य कीं राखिलीं ॥ १७ ॥ तैसीं शरीरामाजि चोखडीं । इयें उत्तमांगें होती फुडीं । म्हणोनि महाकाळाचियाहि तोंडीं । परि उरलीं शेखीं ॥ १८ ॥ मग म्हणे हें काई । जन्मलियां आन मोहराचि नाहीं । जग आपैसेंचि वदनडोहीं । संचरताहे ॥ १९ ॥ यया आपेंआप आघविया सृष्टी । लागलिया आहाति वदनाचिया वाटीं । आणि हा जेथींचिया तेथ मिठी । देतसे उगेला ॥ ४२० ॥ ब्रह्मादिक समस्त । उंचा मुखामाजि धांवत । येर सामान्य हे भरत । ऐलीच वदनीं ॥ २१ ॥ अवतरणः—आणीकही भूतजात । तें उपजलेचि ठायीं ग्रासित । परि याचिया मुखा निभ्रांत । न सुटेचि कांहीं ॥ २२ ॥

यथा नदीनां बहवोऽबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

अन्वयः—(हे भगवन्) यथा नदीनां बहवः अंबुवेगाः अभिमुखाः (संतः) समुद्रं एव द्रवंति, तथा अमी नरलोकवीराः तव अभिविज्वलंति वक्त्राणि विशंति ॥ २८ ॥

(४७३. विश्वतोमुखांत ब्रह्मांड गेलें, ४२३–४२६.) जैसे महानदीचे वोघ । वहिलें ठाकिती समुद्राचें आंग । तैसें आघवांचिकडूनि जग । प्रवेशत मुखीं ॥ २३ ॥ आयुष्यपंथें प्राणिगणीं । करोनि अहोरात्रांची मोवणी । वेगें वक्त्रमिळणीं । साधिजत आहाती ॥ २४ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

अन्वयः—(हे देव,) यथा पतंगाः समृद्धवेगाः (संतः) नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं विशंति, तथा एव लोकाः समृद्धवेगाः (संतः) तव वक्त्राणि अपि नाशाय विशंति ॥ २९ ॥

जळतया गिरीच्यां गवाखां- । माजि घेपती पतंगाचिया झोंका । तैसे समग्र लोक देखा । इये वदनीं पडती ॥ २५ ॥ परि जेतुलें येथ प्रवेशलें । तें तातलिया लोहें पाणीचि पां गिळिलें । वहिवटींहि पुसिलें । नामरूप तयांचें ॥ २६ ॥

१ प्रतिकूल. २ संग्रह करणारांचीं. ३ लयास. ४ जमलेलीं. ५ डाहाळे. ६ उंटानें. ७ मस्तकें. ८ चिमट्यांत. ९ पीठ. १० टोकें. ११ दाढांचीं. १२ सांगाडे. १३ मस्तकें. १४ दुसरा मार्ग.

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान् समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

अन्वयः--विष्णो, समंतात् ज्वलद्भिः वदनैः समग्रान् ग्रसमानः त्वं लेलिह्यसे; तव उग्राः भासः तेजोभिः समग्रं जगत् आपूर्य प्रतपंति ।। ३० ।।

(४७४. विश्वरूपाच्या तेजानें त्रैलोक्य गांजलें, ४२७–४४०) आणि येतुलियाही आरोगेण । करितां भुके नाहीं उणेपण । कैसें दीपेंन असाधारण । उदयलें यया ॥ २७ ॥ जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला । कां भैणगा दुकाळु पाहला । तैसा जिभांचा लळलळाटू देखिला । ओंवाळुवें चाटितां ॥ २८ ॥ तैसें आहाराचे नांवें कांहीं । तोंडापासूनि उरलेंचि नाहीं । कैसी सैमसमित नेवाई । भुकेलेपणाची ॥ २९ ॥ काय सागराचा घोंटु भरावा । कीं पर्वताचा घांसु करावा । ब्रह्मकटाहो घालावा । आघवाचि दाढे ॥ ४३० ॥ दिशा सगळियाचि गिळाव्या । चांदिणिया चाटूनि घ्याविया । ऐसें वर्तत आहे सावियाँ । लोलुप्य बा तुझें ॥ ३१ ॥ जैसा भोगीं कामु वाढे । कां इंधनें आगीसि हकाक चढे । तैसीं खातखातांचि तोंडें । खाखातें ठेलीं ॥ ३२ ॥ कैसें एकचि केवढें पसरलें । त्रिभुवन जिव्हाग्रीं आहे टेकलें । जैसें कां कवीठ घातलें । वडवानळीं ॥ ३३ ॥ ऐसीं अपार वदनें । आता येतुलीं कैंचीं त्रिभुवनें । का आहारु न मिळतां येणें मानें । वाढविलीं सैंघ ॥३४॥ अगा हा लोकु बापुडा । जौंहला वदनज्वालां वैरंपडा । जैसीं वणवेयाचिया वेढां । सांपडती मृगें ॥ ३५ ॥ आतां तैसें या विश्वा जाहालें । देव नव्हे हें कर्म आलें । कां जगजळचरां पैंगिलें । काळजाळें ॥ ३६ ॥ आतां इयें अंगप्रभेचिये वौगुरें । कोणीकडूनि निगिजैल चराचरें । हीं वक्त्रें नोहेति जोहरें[13] । वोडवलीं जगा ॥ ३७ ॥ आगी आपुलेनि दाहकपणें । कैसेनि पोळिजे तें नेणे । परि जया लागे तया प्राणें । सुटिकाचि नाहीं ॥ ३८ ॥ नातरी माझेनि तिखटपणें । कैसें निवटे[14] हें शस्त्र कायि जाणे । कां आपुलिया मारा नेणे । विष जैसें ॥ ३९ ॥ तैसी तुज कांहीं । आपुलिया उग्रपणाची सेचि नाहीं । परि ऐलीकाडिले मुखीं खोंई । हों[16] सैरली जगाची ॥ ४४० ॥(४७५. अर्जुन म्हणतो, विश्वरूप गिळलेंस तरी हरकत नाहीं, पण मला वांचीव; ४४१–४४३) अगा आत्मा तूं एकु । सकळ विश्वव्यापकु । तरी कां आम्हां अंतकु । तैसा वोडवलासी ॥ ४१ ॥ तरि मियां सांडिली जीवित्वाची चाड । आणि तुवांही न धरावी भीड । मनीं आहे तें उघड। बोल पां सुखें ॥ ४२ ॥ किती वाढविसी या उग्र रूपा । आंगींचें भगवंतपण आठवीं बापा । नाहीं तरि कृपा । मजपुरती पाहीं ॥ ४३ ॥

१ भोजन. २ जठराग्नि. ३ भिकारी. ४ ओठ. ५ खमंग. ६ महिमा. ७ सर्वथा. ८ हावरेपणा. ९ भडका. १० सांपडला. ११ पसरलें. १२ जाळ्यांतून. १३ लाक्षागृहें. १४ मरे. १५ क्षय. १६ सरसावला. १७ प्राप्त झाला.

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—देववर, ते नमः अस्तु; त्वं प्रसीद. भवान् उग्ररूपः कः (असि,) तत् मे आख्याहि; अहं आद्यं भवंतं विज्ञातुं इच्छामि; तव प्रवृत्तिम् अहं न हि प्रजानामि ॥ ३१ ॥

(४७६. अर्जुनाचा प्रश्न, हें उग्ररूप कां व कशाकरितां धारण केलेंस ? ४४४–४४९) तरि एक वेळ वेदवेद्या । जी त्रिभुवनैकआद्या । विनवणी विश्ववंद्या । आइकें माझी ॥ ४४ ॥ ऐसें बोलोनि वीरें । चरण नमस्कारिले शिरें । मग म्हणे तरी सर्वेश्वरें । अवधारिजो ॥ ४५ ॥ मियां होआवया समाधान । जी पुसिलें विश्वरूपध्यान । आणि एकेचि काळें त्रिभुवन । गिळितचि उठिलासि ॥ ४६ ॥ तरि तूं कोण कां येतुलीं । इयें भ्यासुरें मुखें कां मेळविलीं । अवघियाचि करीं परिजिलीं[1] । शस्त्रें काह्यां ॥ ४७ ॥ जी जंव तंव रागीटपणें । वाढोनि गगना आणितोसि उणें । कां डोळे करूनि भिंगुळवाणे । भेडसावीत आहासी ॥ ४८ ॥ येथ कृतांतेंसीं देवा । कासया किजतसे हेवा । हा आपुला तुवां सांगावा । अभिप्राय मज ॥ ४९ ॥ (४७७. देव म्हणतात, लोकक्षयाकारितां उग्ररूप धारण केलें, ४५०–४५१) भगवानुवाचः—या बोला म्हणे अनंतु । मी कोण हें आहासी पुसतु । आणि कायिसयालागीं असे वाढतु । उग्रतेंसी ॥ ४५० ॥

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—(अहं) लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः कालः अस्मि; इह लोकान् समाहर्तुं प्रवृत्तः (अस्मि), प्रत्यनीकेषु ये योधाः अवस्थिताः (संति), ते सर्वे त्वा ऋते अपि न भविष्यंति ॥ ३२ ॥

तरि मी काळु गा हें फुडें । लोक संहारावयालागीं वाढें । सैंघ पसारिलीं आहाती तोंडें । आतां ग्रासीन हें आघवें ॥ ५१ ॥ (४७८. विश्वरूप पाहून सुख न होतां दुःख मात्र झालें, ४५२) एथ अर्जुन म्हणे कैटकटां । उँबगिलों मागिल्या संकटा । म्हणोनि आळविला तंव वोखटा । उधाईला हा ॥ ५२ ॥ (४७९. खिन्न अर्जुनास देव धीर देतात, ४५३–४५४) तेवींचि कठिण बोलें आसतुटी । अर्जुन होईल हिंपुटी । म्हणोनि सवेंचि म्हणे किरीटी । परि आन एक असे ॥ ५३ ॥ तरि आतांचिये संहारवाहरे । तुम्ही पांडव असा बाहिरे । तेथ जातजातां धनुर्धरें । सांवरिले प्राण ॥ ५४ ॥ (४८०. देवाच्या धीरानें अर्जुन सावध झाला, ४५५) होता मरणमहामारीं गेला । तो मागुता सावधु जाहला । मग लागला बोला । चित्त देऊं ॥ ५५ ॥ (४८१. देव म्हणतात, तुम्ही पांडव माझे आहांत; आणि इतर सर्व मीं ग्रासून टाकिले आहेत, ४५६) ऐसें म्हणिजत आहे देवें । अर्जुना तुम्ही माझे हें जाणावें । येर जाण मी आघवें । सरलों ग्रासूं ॥ ५६ ॥ (४८२. मोठेमोठे वीर उगाच वल्गना करीत आहेत, ४५७–४६३) वैंश्रानळीं प्रचंडीं । जैसी घीपे लोणि-

याची उंडी । तैसें जग हें माझिया तोंडीं । तुवां देखिलें जें ॥ ५७ ॥ तरि तया-माझारीं कांहीं । भरंवसेनि उरणें नाहीं । इयें वायांचि सैन्यें पाहीं । वल्गैजत आहाती ॥ ५८ ॥ ऐशा चतुरंगाचिया संपदा । करीत महाकाळेंसीं स्पर्धा । वांटिवेचिया मदा । वळंघले जे ॥ ५९ ॥ म्हणती सृष्टीवरी सृष्टी करूं । आण वाहूनि मृत्यूतें मारूं । आणि जगाचा भरूं । घोंटू यया ॥ ४६० ॥ पृथ्वी सगळीचि गिळूं । आकाश वरिच्यावरी जाळूं । कां बाणवरी खिळूं । वारयातें ॥ ६१ ॥ हे जे मिळोनियां मेळे । कुंथती वीरवृत्तीचेनि बळें । जमावावरी जगदळें । वाखाणिजताती ॥ ६२ ॥ बोल हातियेराहूनि तिखट । दिसती अग्नीपरिस दांसट । मारकपणें कालकूट । महुर म्हणत ॥ ६३ ॥ (४८३. सैन्य सर्व मातीच्या चित्रांसारखें निर्जीव आहे, ४६४–४६७) तरी हे गंधर्वनगरींचे उमाळे । जाण पोकळीचे पेंडवळे । अगा चित्रींचे पुतळे । वीर हे देखें ॥ ६४ ॥ हां गा मृगजळाचा पूर आला । दळ नव्हे कापडाचा साप केला । इया शृंगारूनियां खोला । मांडिलिया पैं ॥ ६५ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—तस्मात्, सव्यसाचिन्, त्वं उत्तिष्ठ, यशः लभस्व, शत्रून्जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व; मया एव एते पूर्वं एव निहताः (संति), त्वं निमित्तमात्रं भव ॥ ३३ ॥

येर चेष्टवितें जें बळ । तें मागांचि मियां ग्रासिलें सकळ । आतां कोल्हेरीचे[१०] वेतोळ । तैसे निर्जीव हे आहाती ॥ ६६ ॥ हालविती दोरी तुटली । तरि तियें खांबावरील बाहुलीं । भलतेणें लोटिलीं । उलथोनि पडती ॥ ६७ ॥ (४८४. अर्जुना, तूं निमित्त होऊन यश संपादन कर, ४६८–४७१.) तैसा सैन्याचा यया बैगा । मोडतां वेळु न लगेल पैं गा । म्हणोनि उठीं उठीं वेगां । शाहाणा होईं ॥ ६८ ॥ तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें । घातलें मोहनास्त्र येकसरें । मग विराटाचेनि महाभेडें उत्तरें । आसडूनि नागविलें ॥ ६९ ॥ आतां हें त्याहुनि निपटारें जाहलें । निवटीं[११] आयितें रण पडिलें । घेईं यश रिपु जिंतले । एकलेनि अर्जुनें ॥४७०॥ आणि कोरडें यशचि नोहे । समग्र राज्यही आलें आहे । तूं निमित्तमात्रचि होयें । सव्यसाची ॥ ७१ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः--(त्वं) द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा मया हतान् अन्यानपि योधवीरान् जहि, मा व्यथिष्ठाः युध्यस्व, रणे सपत्नान् जेता असि ॥ ३४ ॥

(४८५. अर्जुना, तूं भीष्मादिकांचें भय धरूं नको, मीं यांना मारलें आहे. तूं विजयी हो व राज्य भोग, ४७२–४८१) द्रोणाचा पाडु न करीं । भीष्माचें भय नं

धरीं । कैसेनि कर्णावरी । पैंजू न म्हण ॥ ७२ ॥ कोण उपायो जयद्रथा कीजे । हें न चिंतू चित्त तुझें । आणिकही आथि जे जे । नांवाणिगे वीर ॥ ७३ ॥ तेही एकेक आघवे । चित्रींचे सिंहाडे मानावे । जैसे वोलेनि[3] हातें घ्यावे । पुसोनियां ॥ ७४ ॥ यावरी पांडवा । कायसा युद्धाचा मेळावा । हा आभासु गा आघवा । येर ग्रासिलें मियां ॥ ७५ ॥ जेव्हां तुवां देखिले । हे माझिया वदनीं पडिले । तेव्हांचि यांचें आयुष्य सरलें । आतां रितीं[4] सोपें[5] ॥७६॥ म्हणोनि वहिला उठीं । मियां मारिले तूं निवटीं । न रिघें शोकसंकटीं । नाथिलियां ॥ ७७ ॥ आपणाचि आडखिळा कीजे । तो कौतुकें जैसा विंधोनि[10] पाडिजे । तैसें देखें गा तुझें । निमित्त आहे ॥ ७८ ॥ बापा विरुद्ध जें जाहलें । तें उपजतांचि वाघें नेलें । आतां राज्येंशीं संचलें । यश तूं भोगीं ॥ ७९ ॥ सावियांचि उतत होते दायाद । आणि बाळिये जगीं दुर्मद । ते वाघिले विषैद । सायासु न लागतां ॥ ४८० ॥ ऐसिया इया गोष्टी । विश्वाच्या वाकुंपटीं । लिहूनि घालीं किरीटी । विजयी होईं ॥ ८१ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

अन्वयः—एतत् केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः किरीटी कृतांजलिः (सन्) कृष्णं नमस्कृत्वा भूय एव प्रणम्य भीतभीतः (सन्) सगद्गदं आह ॥ ३५ ॥

(४८६. देवाचें भाषण ऐकून अर्जुनास गहिंवर येऊन, देवास नमस्कार करून तो म्हणतो, मी काळ आहें असेंच बोललांत ना ? ४८२–४८८) ऐसी आघवीचि हे कथा । तया अपूर्णमनोरथा । संजयो सांगे कुरुनाथा । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ८२ ॥ मग सत्यलोकौनि गंगाजळ । सुटलिया वाजत खळाळ । तैशी वाचा विशाळ । बोलतां तया ॥ ८३ ॥ नातरी महामेघांचे उमाळे[6] । घडघडीत एके वेळे । कां घुमघुमिला मंदराचळें । क्षीराब्धि जैसा ॥ ८४ ॥ तैसें गंभीरें महानादें । हें वाक्य विश्वकंदें । बोलिलें अगाधें । अनंतरूपें ॥ ८५ ॥ तें अर्जुनें मोटकें[7] ऐकिलें । आणि सुख कीं भय दुणावलें । हें नेणों परी कांपिन्नलें । सर्वांग तयाचें ॥ ८६ ॥ सखोलपणें वळली मोट । आणि तैसेंचि जोडले करसंपुट । आणि वेळोवेळां ललाट । चरणीं ठेवी ॥ ८७ ॥ तेवींचि कांहीं बोलों जाये । तंव गळा बुजलाचि ठाये । हें सुख कीं भय होये । हें विचारा तुम्ही ॥ ८८ ॥ (४८७. अर्जुन भयभीत झाला, ज्ञानेश्वर सांगतात. ४८९–४९०) परि तेव्हां देवाचेनि बोलें । अर्जुना हें ऐसें जाहलें । मियां पदांवरूनि देखिलें । श्लोकाचियां ॥ ८९ ॥ मग तैसाचि भेणंभेण । पुढती जोहारूनि चरण । मग म्हणे जी आपण । ऐसें बोलिलेति ॥ ४९० ॥

१ वाक्य धरूं. २ नामांकित. ३ पोतेऱ्यानें. ४ रिकामी. ५ सोपटें. ६ लवकर. ७ मार

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हृषीकेश, तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति च अनुरज्यते; (एतत्) स्थाने ! रक्षांसि भीतानि (संति) दिशः द्रवंति, च सर्वे सिद्धसंघाः नमस्यंति ॥ ३६ ॥

(४८८. अर्जुन म्हणतो, देवा, तुमचें बोलणें युक्तीला धरून नाहीं. ४९१–४९८) ना तरी अर्जुना मी काळु । आणि ग्रासिजे तो माझा खेळु । हा बोलु तुझा कीर अढळु । मानूं आम्ही ॥ ९१ ॥ परि तुवां जी काळें । आजि स्थितीचिये वेळे । ग्रासिजे हें न मिळे । विचारासी ॥ ९२ ॥ कैसेनि आंगींचें तारुण्य काढावें । कैचें नव्हे तें वार्धक्य आणावें । म्हणोनि करूं म्हणसी तें नव्हे । बहुतकरुनी ॥ ९३ ॥ हां जी चौपाहारी न भरतां । कोणेही वेळे श्रीअंनता । काय माध्यान्हीं सविता । मावळतु । आहे ॥ ९४ ॥ पैं तुज अखंडिता काळा । तिन्ही आहाती जी वेळा । त्या तिन्ही परी सबळा । आपुलिया समयीं ॥ ९५ ॥ जे वेळीं हों लागे उत्पत्ती । ते वेळीं स्थिति-प्रळयो हारपती । आणि स्थितिकाळीं न मिरविती । उत्पत्ति-प्रळयो ॥ ९६ ॥ पाठीं प्रळयाचिये वेळे । उत्पत्ति-स्थिति मावळे । हें कायसेनही न ढळे । अनादि ऐसें ॥ ९७ ॥ म्हणोनि आजि तंव भरें भोगें । स्थिति वर्तित आहे जगें । एथ ग्रासिसी तूं हें नलगे । माझ्या जीवीं ॥ ९८ ॥ (४८९. देवांनीं संकेतानें सुचविलें, यथाकाल होणार आहे; असें म्हणतांच मुखांत गेलेलें सर्व जग पुन्हां अर्जुनानें पाहून तो देवाची स्तुति करतो, ४९९–५०३) तंव संकेतें देव बोले । अगा या दोन्ही सैन्यांसीचि मैरण पुरलें । तें प्रत्यक्षचि तुज दाविलें । येर यथाकाळें जाण ॥ ९९ ॥ हा संकेतु जंव अनंता । वेळु लागला बोलतां । तंवं अर्जुनें लोकु मागुता । देखिला यथास्थिति ॥ ५०० ॥ मग म्हणतसे देवा । तूं सूत्री विश्वलाघवा । जग आला मा आधवा । पूर्व स्थिती पुढती ॥ १ ॥ परि पडिलिया दुःखसागरीं । तूं काढिसी कां जयापरी । ते कीर्ति तुझी श्रीहरी । आठवीत असें ॥ २ ॥ कीर्ति आठवितां वेळोवेळां । भोगीतसें महासुखाचा सोहळा । तेथ हर्षामृतकल्लोळा- । वरि लोळत आहें ॥ ३ ॥ (४९०. मुखांतून बाहेर आल्यामुळें सर्व देव स्तवन करतात, ५०४–५०६) देवा जियालेपणें जग । धरी तुझ्या ठायीं अनुरागं । आणि दुष्टां तयां भंग । अधिकाधिक ॥ ४ ॥ पैं त्रिभुवनींचिया राक्षसां । महाभय तूं हृषीकेशा । म्हणोनि पळताति दाही दिशां- । पैलीकडे ॥५॥ एथ सुर नर सिद्ध किन्नर । किंबहुना चराचर । ते तुज देखोनि हर्षनिर्भर । नमस्कारित असती ॥ ६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—महात्मन्, अनंत, देवेश, गरीयसे ब्रह्मणः अपि आदिकर्त्रे (तुभ्यं) ते कस्मात् न नमेरन्? च जगन्निवास, यत सत् परं (यत्) अक्षरं, तत् त्वं (असि) ॥ ३७ ॥

(४९१. देवा, तूं सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ आहेस, म्हणून सर्वांना वंद्य आहेस, ५०७-५२१)

एथ गा कवणा कारणा । राक्षस हे नारायणा । न लगतीचि चरणा । पळते जाहले ॥ ७ ॥ आणि हें काय तूतें पुसावें । येतुलें आम्हांसिही जाणवे । तरी सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ॥ ८ ॥ जी तूं प्रकाशाचा आगरु[1] । आणि जाहला आम्हांसि गोचरु । म्हणोनिया निशाचरां केरु । फिटला सहजें ॥ ९ ॥ हें येतुले दिवस आम्हां । कांहीं नेणवेचि श्रीरामा । आतां देखतसें महिमा । गंभीर तुझा ॥ ५१० ॥ जेथूनि नाना सृष्टीचिया वोळी[3] । पसरती भूतग्रामाचिया वेली । तया महद्ब्रह्मातें[4] व्याली । दैविकी इच्छा ॥ ११ ॥ देवो निःसीमें तत्त्व सदोदितु । देवो निःसीमगुण अनंतु । देवो निःसीम साम्य[6] सततु । नरेंद्र देवांचा ॥ १२ ॥ जी तूं त्रिजगतियें वोलावा । अक्षर तूं सदाशिवा । तूंचि सदसत् देवा । तयाही अतीत तें तूं ॥ १३ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

अन्वयः—त्वं आदिदेवः, त्वं पुराणः पुरुषः, त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं, त्वं वेत्ता च परं धाम असि; अनंतरूप, त्वया विश्वं ततं (अस्ति) ॥ ३८ ॥

तूं प्रकृतिपुरुषांचिया आदि । जी महत्तत्त्वा तूंचि अवधि । स्वयें तूं अनादि । पुरातनु ॥ १४ ॥ तूं सकळ विश्वजीवन । जीवांसि तूंचि निधान । भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझ्याचि हातीं ॥ १५ ॥ जी श्रुतीचिया लोचना । स्वरूपसुख तूंचि अभिन्ना[11] । त्रिभुवनाचिया आयतना[12] । आयतन[13] तूं ॥ १६ ॥ म्हणोनि जी परम । तूंतें म्हणिजे महाधाम[14] । कल्पांतीं महद्ब्रह्म । तुजमाजि रिगे ॥ १७ ॥ किंबहुना तुवां देवें । विश्व विस्तारिलें आहे आघवें । तरि अनंतरूपा वानावें । कवणें तूंतें ॥ १८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

अन्वयः—त्वं वायुः, त्वं अग्निः, त्वं यमः, त्वं वरुणः, त्वं शशांकः, त्वं प्रजापतिः च त्वं प्रपितामहः (असि); ते सहस्रकृत्वः नमो नमः पुनश्च भूयोऽपि (ते) नमो नमः अस्तु ॥३९॥ ते पुरस्तात् नमः अथ ते पृष्ठतः नमः (अस्तु); हे सर्व, सर्वतः एव नमः अस्तु, त्वं अनंतवीर्यः अमित-विक्रमः (यस्मात्) सर्वं समाप्नोषि ततः सर्वः असि ॥ ४० ॥

जी काय एक तूं नव्हसी । कवणे ठायीं नससी । हें असो जैसा आहासी । तैसिया नमों ॥ १९ ॥ वायु तूं अनंता । यम तूं नियमिता । प्राणिगणीं वसता ।

१ अंधारानें. २ मुख्य ठिकाण. ३ ओळी. ४ मायेस. ५ अगणित. ६ समदृष्टि. ७ शक्ति,

अग्नि तो तूं ॥ ५२० ॥ वरुण तूं सोम । स्रष्टा तूं ब्रह्म । पितामहाचाही परम । आदि जनक तूं ॥ २१ ॥ (४९२. अर्जुन सर्वव्यापी देवाला सर्व बाजूंनीं नमस्कार करतो, ५२२–५३६) आणीकही जें जें कांहीं । रूप आथी अथवा नाहीं । तया नमो तुज तैसयाही । जगन्नाथा ॥ २२ ॥ ऐसें सानुरागें चित्तें । नमन केलें पांडुसुतें । मग पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ २३ ॥ पाठी तियें साद्यंतें । न्याहाळीं श्रीमूर्तीतें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२४॥ पाहतां पाहतां प्रांतें । समाधान पावे चित्तें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ २५ ॥ इये चराचरीं जीं भूतें । सर्वत्र देखे तयांतें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ २६ ॥ ऐसीं रूपें तियें अद्भुतें । आश्चर्यें स्फुरतीं अनंतें । तंव तंव नमस्ते । नमस्तेचि म्हणे ॥ २७ ॥ आणिक स्तुतिही नाठवे । आणि निवातुही न बैसवे । नेणों कैसा प्रेमभावें । गाजोंचि लागे ॥ २८ ॥ किंबहुना इयापरी । नमन केलें सहस्रवरी । कीं पुढती म्हणे श्रीहरी । तुज सन्मुखा नमो ॥ २९ ॥ देवासि पाठी पोट आथी कीं नाहीं । येणें उपयोगु आम्हां काई । तरि तुज पाठिमोरेयाही । नमो स्वामी ॥ ५३० ॥ उभा माझिये पाठीसीं । म्हणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हांसी । सन्मुख विमुख जगेंसीं । न घडे तुज ॥ ३१ ॥ आतां वेगळालिया अवयवा । नेणें रूप करूं देवा । म्हणोनि नमो तुज सर्वा । सर्वात्मका[१] ॥ ३२ जी अनंत बळ-संभ्रमा[३] । तुज नमो अमितविक्रमा[४] । सकळ काळीं समा । सर्वरूपा ॥३३॥ आघविया आकाशीं जैसें । अवकाशचि होऊनि आकाश असे । तूं सर्वपणें तैसें । पातलासि सर्व ॥ ३४ ॥ किंबहुना केवळ । सर्व हें तूंचि निखिळ । परि क्षीरार्णवीं कल्लोळ । पयाचे जैसे ॥ ३५ ॥ म्हणोनियां देवा । तूं वेगळा नव्हसी सर्वा । हें आलें मज सद्भावा । आतां तूंचि सर्व ॥ ३६ ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

अन्वयः— (भगवन्,) तव महिमानं अजानता मया सखा इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति प्रमादात् वा प्रणयेन अपि प्रसभं यत् उक्तं (अस्ति), ॥ ४१ ॥

(४९३. सर्वव्यापी देवाला न जाणल्यामुळें अपराध घडले त्याची अर्जुन क्षमा मागतो, ५३७–२६०) परि ऐसिया तूतें स्वामी । कहींच नेणों जी आम्ही । म्हणोनि सोयरे-संबंध-धर्मीं । राहाटलों तुजसीं ॥ ३७ ॥ अहा थोर वोखट[५] जाहलें । अमृतें संमार्जन म्यां केलें । वांरिकें[६] घेऊनि दिधलें । कामधेनूतें ॥ ३८ ॥ परिसाचा खडवाचि[७] जोडला । कीं फोडोनि आम्हीं गांडोरा घातला ।

१ गणती. २ सर्वस्वरूप. ३ सांठा. ४ अगणित पराक्रमी. ५ वाईट गोष्ट. ६ शिंगरूं. ७ पर्वत. ८ अडगा, पायांत भर.

कल्पतरु तोडोनि केला । कूप शेता ॥ ३९ ॥ चिंतामणीची खाणी लागली । तेणें करें बोढाळें[2] बोल्हांडिलीं[3] । तैसी तुझी जवळीक[4] धाडिली । सांगातीपणें ॥ ५४० ॥ हें आजिचेंचि पाहें पां रोकडें[5] । कवण झुंज हें केवढें । एथ परब्रह्म तूं उघडें । सारथी केलासी ॥ ४१ ॥ ययां कौरवांचिया घरा । शिष्टाई धाडिलासि दातारा । ऐसा वणिजे[6]साठीं जगदीश्वरा । विकलासि आम्हीं ॥ ४२ ॥ तूं योगियांचें समाधिसुख । कैसा जाणोंचिना मी मूर्ख । उपरोधु[7] जी सन्मुख । तुजसीं करूं ॥ ४३ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः–अच्युत, यत् च विहारशय्यासनभोजनेषु अवहासार्थं एकः अथवा तत् समक्षं असत्कृतः असि, तत अहं त्वां क्षामये ॥ ४२ ॥

तूं या विश्वाची अनादि आदी । बैससी जिये सभासदीं । तेथें सोयरीकीचिया संबंधीं । रळीं बोलों ॥ ४४ ॥ विपायें राउळा येवों । तरि तुझेनि अंगें मानु पावों । न मानिसी तरी जावों । रुसोनि सलगीं ॥ ४५ ॥ पायां लागोनि बुझावणी । तुझ्या ठायीं शार्ङ्गपाणी । पाहिजे ऐसी करणी । बहु केली आम्हीं ॥ ४६ ॥ सजाणपणाचिया वाटा । तुजपुढें बैसें उफराटा । हा पाड काय वैकुंठा । परि चुकलों आम्ही ॥ ४७ ॥ देवेंसि कोल[13]काठी धरूं । अखाडें[14] झोंबीलोंबी[15] करूं । सारी[16] खेळतां आविष्कारूं[17] । निकरेंही भांडों ॥ ४८ ॥ चांग तें उरा[18]उरी मागों । सर्वज्ञासि कीं बुद्धि सांगों । तेवींचि म्हणों काय लागों । तुझें आम्ही ॥ ४९ ॥ ऐसा अपराधु हा आहे । जो त्रिभुवनीं न समाये । जी नेणतांचि कीं पाये । शिवतिले तुझे ॥ ५५० ॥ देवो बोनैयां[19]च्या अवसरीं । लोभें कीर आठवण करी । परि माझा निसुग[20] गर्व अवधारीं । जे फुगूनाचि बैसें ॥ ५१ ॥ देवाचिया भोगायतनीं[21] । खेळता आशंकेंना मनीं । जी रिगोनियां शयनीं । सरिसा पहुडें[22] ॥ ५२ ॥ कृष्ण म्हणोनि हाकारिजे । यादवपणें तूतें लेखिजे । आपली आण घालिजे । जातां तुज ॥ ५३ ॥ मज एकासनीं बैसणें । कां तुझा बोलु न मानणें । हें वोतटीचेनि[23] दाटपणें । बहुत घडलें ॥ ५४ ॥ म्हणोनि काय काय आतां । निवेदिजेल अनंता । मी राशि आहें समस्तां । अपराधांची ॥ ५५ ॥ यालागीं पुढा अथवा पाठीं । जियें

१ कुंपण. २ ओढाळ गुरें. ३ हांकून लावलीं. ४ सान्निध्य. ५ उघड उघड. ६ आमच्या कामाकरितां. ७ विनोद; इट्ट. ८ विनोदानें. ९ समजूत. १० पाठमोरा. ११ योग्यता. १२ श्रीकृष्णा. १३ दांडपट्टा. १४ आखाड्यांत. १५ कुस्ती. १६ सोंगट्या. १७ तिरस्कार करून. १८ [illegible]. १९ जेवणाच्या. २० रिकामा. २१ अंतःपुरांत. २२ निजत होतों. २३ परिचयानें.

राहटलों बहुवें वोखटीं । तियें मायेचिया परी पोटीं । सामावीं प्रभो ॥ ५६ ॥ जी कोण्ही एकें वेळे । सरिता घेऊनि येती खडुळें । तियें सामाविजेति सिंधुजळें । आन उपायो नाहीं ॥ ५७ ॥ तैसीं प्रीती कां प्रमादें । देवेंसीं मज विरुद्धें । बोलविलीं तियें मुकुंदें । उपसाहावीं जी ॥ ५८ ॥ आणि देवाचेनि क्षमत्वें क्षमा । आधारु झाली आहे या भूतग्रामा । म्हणोनि जी पुरुषोत्तमा । विनवूं तें थोडें ॥ ५९ ॥ तरि आतां अप्रमेया । मज शरणागता आपुलिया । क्षमा कीजे जी यया । अपराधांसी ॥ ५६० ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

अन्वयः—अप्रतिमप्रभाव! त्वं अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता च गरीयान् पूज्यः गुरुः असि; लोकत्रये अपि त्वत् समः न अस्ति, अधिकः अन्यः कुतः (स्यात्) ? ॥ ४३ ॥

(४९४. देवाच्या प्रसादानें देवाचा अलौकिक महिमा कळला, ५६१—५६६) जी जाणितलें मियां साचें । महिमान आतां देवाचें । जे देव होय चराचराचें । जन्मस्थान ॥ ६१ ॥ हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परम देवता । वेदांतेंही पढविता । आदि गुरु तूं ॥ ६२ ॥ गंभीर तूं श्रीरामा । नानाभूतैकसमा । सकळगुणीं अप्रतिमा । अद्वितीया ॥ ६३ ॥ तुजसी नाहीं सरिसें । हें प्रतिपादनचि कायसें । तुवां जालेनि आकाशें । सामाविलें जग ॥ ६४ ॥ तया तुझेनि पाडें दुजें । ऐसें बोलतांचि लाजिजे । तेथ अधिकाची कीजे । गोठी केवीं ॥ ६५ ॥ म्हणोनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुजसारिखा नाहीं आणिकु । तुझा महिमा अलौकिकु । नेणिजे वानूं ॥ ६६ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—देव! तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रणम्य अहं ईड्यं ईशं त्वां प्रसादये. पुत्रस्य (अपराधं) पिता इव, सख्युः (अपराधं) सखा इव, प्रियः प्रियायाः (इव, मम अपराधान् त्वं) सोढुं अर्हसि ॥ ४४ ॥

(४९५. अपराध पोटात घालण्यास अर्जुन सांगतो, ५६७—५७८) ऐसें अर्जुनें म्हणितलें । मग पुढती दंडवत घातलें । तेथें सात्त्विकाचें आलें । भरतें तया ॥ ६७ ॥ मग म्हणतसे प्रसीद । वाचा होतसे सद्गद । काढी जी अपराध- । समुद्रौनि मातें ॥ ६८ ॥ तुज विश्व-सुहृदातें कहीं । सोयरेपणें न मनूंचि पाहीं । तुज विश्वेश्वराचिया ठायीं । आश्चर्य केलें ॥ ६९ ॥ तूं वर्णनीय परी लोभें ।

१ रीतीनें. २ नद्या. ३ गढूळ पाणी. ४ सहन करण्याच्या शक्तीनें. ५ पृथ्वी. ६ अतर्क्या. ७ अपूर्व, अगाध. ८ कृपा करा. ९ स्नेहास.

मातें वर्णिसी पां सभे । तरि मियां वलिगजे क्षोभें। अधिकाधिक ॥ ५७० ॥ आतां ऐसिया अपराधां । मर्यादा नाहीं मुकुंदा । म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा- । पासोनियां ॥ ७१ ॥ जी हेंचि विनवावयालागीं । कैची योग्यता माझिया आंगीं । परि अपत्य जैसें सलगी । बापेंसि बोले ॥ ७२ ॥ पुत्राचे अपराध । जरी जाहले अगाध । तरी पिता साहे निर्द्वंद्वें[2] । तैसें साहिजो जी ॥ ७३ ॥ सख्याचें उद्धत[3] । सखा साहे निवांत । तैसें तुवां समस्त । साहिजो जी ॥ ७४ ॥ प्रियाचिया ठायीं सन्मान । प्रिय न पाहे[4] सर्वथा जाण । तेविं उच्छिष्ट काढिलें आपण । ते क्षमा कीजो जी ॥ ७५ ॥ नातरी प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जीवें भूतलीं[6] जियें संकटें । तियें निवेदितां न वाटे । संकोचु कांहीं ॥ ७६ ॥ कां उखितें आंगें[7] जीवें । आपणपें दिधलें[8] जिया मनोभावें । तिया कांतु मिनलिया न राहवे । हृदय जेवीं ॥ ७७ ॥ तयापरी जी मियां । हें विनविलें तुमतें गोसाविया । आणीक कांहीं-एक म्हणावया । कारण असे ॥ ७८ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अन्वयः——देवेश, जगन्निवास, अदृष्टपूर्वं (विश्वरूपं) दृष्ट्वा (अहं) हृषितः अस्मि, मे मनः च भयेन प्रव्यथितं (अस्ति; अतएव,) देव त्वं प्रसीद (च) तदेव रूपं मे दर्शय ॥ ४५ ॥

(४९६. विश्वरूपाला भ्यालेला अर्जुन चतुर्भुज पाहाण्याची इच्छा करतो, ५७९-६०८.) तरि देवेंसीं सलगी केली । जे विश्वरूपाची आळी घेतली । ते मायबापें पुरविली । स्नेहाळाचेनि ॥ ७९ ॥ सुरतरूचीं झाडें । आगणीं लावावीं कोडें[11] । देयावें कामधेनूचें पांडें[12] । खेळावया ॥ ५८० ॥ मियां नक्षत्रीं डौंव[13] पाडावा । चंद्र चेंडुंवा[14]लागीं आणावा । हा छंदु सिद्धी नेला आघवा । माउलिये तुवां ॥ ८१ ॥ जिया अमृतलेशालागीं सायास । तयाचा पाऊस केला चारी मास । पृथ्वी वाहून चासेचौस । चिंतामणि पेरिले ॥ ८२ ॥ ऐसा कृतकृत्य केला स्वामी । बहुवें लळा पाळिला तुम्हीं । दाविलें जें परब्रह्मीं । नायकिजे कानीं ॥ ८३ ॥ मीं[16] देखावयाची केउती गोठी । जयाची उपनिषदा नाहीं भेटी । ते जिव्हारीं[17]ची गांठी । मजलागीं सोडिली ॥ ८४ ॥ जी कल्पादिलागौनी । आजिची घडी धरूनी । माझीं जेतुलीं होउनी । गेलीं जन्में ॥ ८५ ॥ तया आघवियांचिआंतु । घेरडोळी घेऊनि असें पाहतु । परि ही देखिली ऐकिली मातु । आतुडेचिना ॥ ८६ ॥ बुद्धीचें जाणणें ।

१ अपराध. २ दुजा भाव सोडून. ३ दांडगेपणा. ४ अपेक्षा करीत नाहीं. ५ उष्टीं. ६ अनुभवलीं. ७ सर्वस्व अर्पण केलें. ८ भेटल्यावर. ९ छंद. १० अत्यंत दयाळूपणें. ११ आवडीनें. १२ वांसरूं. १३ फांसे करावे. १४ चेंडू. १५ वाफ्यावाफ्यानें. १६ तर मग. १७ अंतरंगांतील. १८ बरोंचा साठा. १९ सांपडेना.

कांहीं न वेचोचि[1] याचेनि आंगणें। हे सांदही[2] अंतःकरणें। करवेचिना ॥ ८७ ॥ तेथ डोळ्यां देखी होआवी[3] । ही गोष्टीचि कायसया करावी । किंबहुना पूर्वी । दृष्ट ना श्रुतें[4] ॥ ८८ ॥ तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्हीं मज डोळां दाविलें । तरि माझें मन झालें । हृष्ट[5] देवा ॥ ८९ ॥ परि आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसी गोठी[6] करावी । जवळीक हे भोगावी । आलेंगायासी[7] ॥ ५९० ॥ ते याचि रूपीं करूं म्हणिजे । तरि कोणे एके मुखेंसीं चावाळिजे[9] । आणि कवणा खेंवें देइजे । तुज लेख[8] नाहीं ॥ ९१ ॥ म्हणोनि वारियासवें धावणें । ने ठके गगना खेंव देणें । जळकेळी[10] खेळणें । समुद्रीं केउतें ॥ ९२ ॥ यालागीं जी देवा । एथींचें भय उपजतसे जीवा । म्हणोनि येतुला लळा[11] पाळावा । जे पुरे हें आतां ॥ ९३ ॥ गे चराचर विनोदें पाहिजे । मग तेणें सुखें घरीं राहिजे । तैसें चतुर्भुज रूप तुझें । तो विसांवा आम्हां ॥ ९४ ॥ आम्हीं योगजात अभ्यासावें । तेणें याचि अनुभवा यावें । शास्त्रांतें आलोडावें[12] । परि सिद्धांतु तो हाचि ॥ ९५ ॥ आम्हीं यजनें कीजती सगळें । परि तियें फळावीं येणेंचि फळें । तीर्थें होतु सकळें । याचिलागीं ॥ ९६ ॥ आणीकही कांहीं जें जें । दान पुण्य आम्हीं कीजे । तया फळीं फळ तुझें । चतुर्भुज रूप ॥ ९७ ॥ ऐसी तेथींची जीवा आवडी । म्हणोनि तेंचि देखावया लवडसवडी[13] । वर्तत असे ते सांकडी । फेडिजे वेगीं ॥ ९८ ॥ अगा जीवींचें जाणतेया । सकळ विश्व वसवितेया । प्रसन्न होईं पूजितया । देवांचिया देवा ॥ ९९ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अन्वयः—सहस्रबाहो, हे विश्वमूर्ते, अहं त्वां किरीटिनं च गदिनं तथैव चक्रहस्तं द्रष्टुं इच्छामि; (तस्मात्) तेन एव चतुर्भुजेन रूपेण (युक्तः) भव ॥ ४६ ॥

कैसें नीलोत्पलातें[14] रांवितें[15] । आकाशाही रंगु लावित । तेजाची वोज[16] दावित । इंद्रनीळा ॥ ६०० ॥ जैसा परिमळ[17] जाहला मरगजा[18] । कां आनंदासि निघालिया भुजा । ज्याचे जानूवरी मकरध्वजा । जोडली बरैव ॥ १ ॥ मस्तकीं मुकुटातें ठेविलें । कीं मुकुटा मुकुट मस्तक झालें । शृंगारा[22] लेणें लाधलें[23] । आंगा-चेनि जया ॥ २ ॥ इंद्रधनुष्याचिये आंडणी- । माजी मेघ गगनरंगणीं । तैसें ओवरिलें शार्ङ्गपाणी । वैजयंतिया ॥ ३ ॥ आतां कवणी ते उदार गदा । असुरां देत कैवल्य[26] सदा । कैसें चक्र हन गोविंदा । सौम्य तेजें मिरवे ॥ ४ ॥ किंबहुना स्वामी । तें देखावया उत्कंठित पां मी । म्हणोनि आतां तुम्हीं । तैसया होआवें

१ पोहोंचत नाहीं. २ कल्पना. ३ दृष्टीस पडावें. ४ पाहिलें नाहीं व ऐकिलें नाहीं. ५ आनंदित. ६ बोलावें. ७ आलिंगन. ८ गणना. ९ घडत नाहीं. १० जलक्रीडा. ११ हौस. १२ अध्ययन करावें. १३ त्वरा. १४ नलिकमलास. १५ रंगवीत. १६ झाक. १७ सुगंध. १८ पाच नांवाचें

॥ ५ ॥ हे विश्वरूपाचे सोहाळे । भोगूनि निवाले जी डोळे । आतां होताति आंधळे । कृष्णमूर्तीलागीं ॥ ६ ॥ तें साकार कृष्णरूपडें । वांचूनि पाहों नावडे । तें न देखतां थोडें । मानिताती हे ॥ ७ ॥ आम्हां भोगमोक्षाचिया ठायीं । श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं । म्हणोनि तैसाचि साकारु होईं । हें सांवरीं[४] आतां ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच—(४९७. विश्वरूपाला पाहून पुन्हां चतर्भुज रूपाला पाहाण्याची इच्छा करतोस. तरी तूं वेडाच आहेस; तं व्यापक स्वरूपाचे ठिकाणीं प्रेम ठेव, ६०९–६३९)

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला । म्हणे ऐसा नाहीं देखिला । धसाळ कोणी ॥ ९ ॥

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—अर्जुन, यत् इदं मे तेजोमयं, विश्वं, अनंतं, आद्यं, परं रूपं प्रसन्नेन मया आत्मयोगात् तव दर्शितं (तत्) त्वदन्येन दृष्टपूर्वं न ॥ ४७ ॥

कोण हे वस्तु पावला आहासी। तया लाभाचा तोषु न घेसी । मा भेणें[६] काय नेणों बोलसी । हेकाडु ऐसा ॥ ६१० ॥ आम्हीं सावियाचि जैं प्रसन्न होणें । तैं आंगर्चिवरी म्हणे देणें । वांचोनि जीव असे वेंचणें । कवणासि गा ॥ ११ ॥ तें हें तुझिये चाडे । आजि जीवाचोंचि देंळवाडें । कींमऊनियां येवढें । रचिलें ध्यान ॥ १२ ॥ ऐसी काय नेणों तुझिये आवडी । जाहली प्रसन्नता आमुची वेडी । म्हणोनि गौप्याची ही गुढी[१२] । उभविली जगीं ॥१३॥ तें हें अपरां अपार । स्वरूप माझें परात्पर । एथूनि ते अवतार । कृष्णादिक ॥ १४ ॥ हें ज्ञानतेजाचें निखळ । विश्वात्मक केवळ । अनंत हें अढळ । आद्य सकळां ॥१५॥ हें तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वीं श्रुतदृष्ट नाहीं आना । जे जोगें नव्हे साधना । म्हणोनियां ॥ १६ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

अन्वयः—कुरुप्रवीर, अहं एवंरूपः नृलोके त्वदन्येन न वेदयज्ञाध्ययनैः न दानैः न क्रियाभिः न उग्रैः तपोभिः द्रष्टुं शक्यः ॥ ४८ ॥

याची सोयें पातले । आणि वेदीं मौनाचि घेतलें । यज्ञ कीर माघौते आले । स्वर्गौनियां ॥ १७ ॥ साधकीं देखिला आयासु । म्हणोनि वाळिलें योगाभ्यासु । आणि अध्ययनें सौरसु । नाहीं एथ ॥ १८ ॥ सीगेचीं[१९] सत्कर्में । धाविन्नलीं संभ्रमें । तिहीं बहुतेकीं श्रमें । सत्यलोकु ठाकिलें ॥ १९ ॥ तपीं ऐश्वर्य देखिलें । आणि उग्रपण उभयांचि सांडिलें । एवं तपसाधना जें ठेलें[२३] । अपारांतरें ॥ ६२० ॥ तें हें तुवां अनायासें । विश्वरूप देखिलें जैसें । इये मनुष्य-

१ भुकेले. २ कमी. ३ भुक्ति व मुक्ति यांच्या. ४ आवरून घ्यावें. ५ अविचारी. ६ भयानें. ७ अडाण्यासारखा. ८ बाह्यात्कारानें. ९ समुदाय. १० कमवून; एकत्र करून. ११ गुह्य रूपाची.

लोकीं तैसें । न फावेची कवणा ॥ २१ ॥ आजि ध्यानसंपत्तीलागीं । तूंचि एकु आथिला[2] जगीं । हें परमभाग्य आंगीं । विरंचीही[3] नाहीं ॥ २२ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

अन्वयः—(हे अर्जुन) मम इदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मा (अस्तु) च विमूढभावः (मा अस्तु); त्वं व्यपेतभीः प्रीतमनाः (सन्) पुनः तत् एव इदं मे रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

म्हणोनि विश्वरूपलाभें श्लाघ[4] । एथींचें भय नेघ नेघ । हें वांचूनि अन्य चांग । न मनीं कांहीं ॥ २३ ॥ हां गा समुद्रु अमृताचा भरला । आणि अवसांत[5] वरपडा[6] जाहला । मग कोणींही आथी वोसंडिला[7] । बुडिजेल म्हणोनि ॥ २४ ॥ नातरी सोनयाचा डोंगरु । येसणा[8] न चळे[9] हा थोरु । ऐसें म्हणोनि अव्हेरु । करणें घडे ॥ २५ ॥ दैवें चिंतामणि लेइजे । कीं हें ओझें म्हणोनि सांडिजे । कामधेनु दवडिजे । न पोसवे म्हणोनि ॥ २६ ॥ चंद्रमा आलिया घरा । म्हणे निगें[10] करितोसि उबारा । पडिसाया[11] पाडितोसि दिनकरा । परता सर ॥ २७ ॥ तैसें ऐश्वर्य हें महातेज । आजि हातां आलें आहे सहज । कीं एथ तुज गजबज[12] । होआवी कां ॥ २८ ॥ परि नेणसीच गांवढिया । काय कोपों आतां धनंजया । आंग सांडोनि छाया । आलिंगितोसि मा ॥ २९ ॥ हें नव्हे जो मी साचें । एथ मन करूनियां कोंचें[13] । प्रेम धरिसी अवगणियेचें । चतुर्भुज जें ॥ ६३० ॥ तरि अझूनिवरी पार्था । सांडीं सांडीं हे आस्था । इयेविषयीं अनास्था । करिसी झणें ॥ ३१ ॥ हें रूप जरी घोर । विक्रांति[14] आणी थोर । तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करीं ॥ ३२ ॥ कृपण चित्तवृत्ति जैसी । रोवोनि घाली ठेवयापासीं । मग नुसधेनि देहेंसीं । आपण असे ॥ ३३ ॥ कां अजातपक्षिया[15] जवळा । जीव बैसवूनि अविसांळां[16] । पक्षिणी अंतराळा- । माजि जाय ॥ ३४ ॥ नाना गाय चरे डोंगरीं । परि चित्त बांधिलें वत्सें घरीं । तैसें प्रेम एथींचें करीं । स्थानपति ॥ ३५ ॥ येरें वरिचिलेनि चित्तें । बाह्य सख्य सुखापुरतें । भोगिजो का श्रीमूर्तीतें । चतुर्भुज ॥ ३६ ॥ परि पुढतपुढती पांडवा । हा एक बोलु न विसरावा । जे इये रूपींहूनी सद्भावा । नेदावें निघों ॥ ३७ ॥ हें कहीं नव्हतेंचि देखिलें । म्हणोनि भय जें तुज उपजलें । तें सांडीं एथ संचलें । असों दे प्रेम ॥ ३८ ॥ आतां करूं तुझ्यासारिखें । ऐसें म्हणितलें विश्वतोमुखें । तरि मागील रूप सुखें । न्याहाळीं पां तूं ॥ ३९ ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

---

१ प्राप्त झालें नाहीं. २ संपन्न. ३ ब्रह्मदेवासही. ४ धन्य. ५ अकस्मात्. ६ प्राप्त झाला. ७ सोडला. ८ एवढा. ९ नेतां येत नाहीं. १० निघून जा. ११ पडछाया. १२ बावरेपणा. १३ कच्चें; अधीर. १४ अवाढव्य. १५ पंख न फुटलेल्या पिलांस. १६ घरट्यांत.

अन्वयः—इति अर्जुनं उक्त्वा वासुदेवः तथा भूयः स्वकं रूपं दर्शयामास; पुनः सौम्यवपुः भूत्वा (सः) महात्मा भीतं एनं च आश्वासयामास ॥ ५० ॥

(४९८. देवाला अर्जुनाचें वेड लागलें आहे असें संजय म्हणतो, ६४० - ६४६) ऐसें वाक्य बोलतखेंवो[1] । मागुता मनुष्य जाहला देवो । हें ना परि नवलावो । आवडीचा तिये ॥ ६४० ॥ श्रीकृष्णाचि कैवल्य उघडें । वरि सर्वस्व विश्वरूपा-एवढें । हातीं दिधलें कीं नावडे । अर्जुनासी ॥ ४१ ॥ वस्तु घेऊनि वाळिजे । जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे । नातरी कन्या पाहूनियां म्हणिजे । मना नये हे ॥ ४२ ॥ तया विश्वरूपायेवढी दशा । करितां प्रीतीचा वाढु कैसा । शेलें दिधलीसे उपदेशा । किरीटीसि देवें ॥ ४३ ॥ मोडोनि भांगाराचा रवा । लेणें घडिलें आपलिया सवा । मग नावडे जरी जीवा । तरी आटिजे पुढती ॥ ४४ ॥ तैसें शिष्याचिये प्रीती जाहलें । कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें । तें मना नयेचि मग आणिलें । कृष्णपण मागुतें ॥ ४५ ॥ हा ठाववरी शिष्याची निकसी । साहाते गुरु आहाती कवणे देशीं । परी नेणिजे आवडी कैसी । संजयो म्हणे ॥ ४६ ॥ (४९९. अर्जुनाच्या इच्छेकरितां देवानीं चतुर्भुज रूप दाखविलें, ६४७—६५४.) मग विश्व व्यापूनि भोंवतें । जें दिव्य तेज प्रगटलें होतें । तेंचि सामावलें मागुतें । कृष्णरूपीं तिये ॥ ४७ ॥ जैसें त्वंपद हें आघवें । तत्पदीं सामावे । अथवा द्रुमाकारु सांठवे । बीजकणिके जेवीं ॥ ४८ ॥ नातरी स्वप्नसंभ्रमू जैसा । गिळी चेइली[13] जीवदशा । श्रीकृष्णें योगु हा तैसा । संहरिला तो ॥ ४९ ॥ जैसी प्रभा हारपली बिंबीं । कीं जलदसंपत्ति नभीं । नौना भरतें सिंधुगर्भीं । रिगालें राया ॥६५०॥ हो का जे कृष्णाकृतीचिये मोडीं । होती विश्वरूपपटाची घडी । ते अर्जुनाचिये आवडी । उकलुनी दाविली ॥५१॥ तव परिमाणा रंगु । तेणें देखिले साविया चांगु । तेथ ग्राहकीये नव्हेचि लागु । म्हणोनि घडी केली पुढती ॥५२॥ तैसें वाढीचेनि बहुवसपणें । रूपें विश्व जिंतिलें जेणें । तें सौम्य कोडिसवाणें । साकार जाहलें ॥ ५३ ॥ किंबहुना अनंतें । धरिलें धाकुटपण मागुतें । परि आश्वासिलें पार्थातें । बिहालियासी ॥ ५४ ॥ (५००. भगवंताचें चतुर्भुज रूप पाहून अर्जुनास आनंद झाला, ६५५—६५९) जो स्वप्नीं स्वर्गा गेला । तो अवसांत जैसा चेइला । तैसा विस्मयो जाहला । किरीटीसी ॥ ५५ ॥ नातरी गुरुकृपेसवें । वोसरलेयां प्रपंचज्ञान आघवें । स्फुरे तत्त्व तेंवि पांडवें । श्रीमूर्ति देखिली ॥ ५६ ॥ तया पांडवा ऐसें चित्तीं । आड विश्वरूपाची जवनिका होती । ते फिटोनि गेली परौती । हें भलें जाहलें ॥ ५७ ॥ काय काळातें जिणोनि आला । कीं महावातु मागा सांडिला । आपु-

१ क्षणींच. २ आश्चर्य. ३ परब्रह्म. ४ टाकावी. ५ उत्तम वाटा. ६ सोन्याची लगड. ७ हौस. ८ किशोर. ९ सहन करणारे. १० वृक्ष. ११ बीजांत. १२ विस्तार. १३ जागी झालेली. १४ मेघ.

लिया बाहीं उतरला । सातही सिंधु ॥ ५८॥ अर्जुन उवाचः—अवतरणः—ऐसा संतोष बहु चित्तें । घेइजत असे पंडुसुतें । विश्वरूपापाठीं कृष्णातें । देखोनियां ॥ ५९ ॥ (५०१. अर्जुन म्हणतो, मी चतुर्भुज रूप पाहून सुखी झालों, ६६०–६७२) मग सूर्याचिया अस्तमानीं । मागुती तारा उगवती गगनीं । तैसा देखों लागला अवनी । लोकांसहित ॥ ६६० ॥ पाहे तंव तेंचि कुरुक्षेत्र । तैसेंचि देखे दोहीं भागीं गोत्र । वीर वर्षताति शस्त्रास्त्र । संघाटवरी ॥ ६१ ॥ तया बाणांचिया मांडवाआंतु । तैसाचि रथु देखे निवांतु । धुरे बैसला लक्ष्मीकांतु । आपण तळीं ॥ ६२ ॥

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—जनार्दन, तव इदं मानुषं सौम्यं रूपं दृष्ट्वा (अहं) इदानीं सचेताः प्रकृतिं गतः संवृत्तः अस्मि ॥ ५१ ॥

एवं मागितलें जैसें तैसें । तेणें देखिलें वीरविलासें । मग म्हणे जियालों ऐसें । जाहलें आतां ॥ ६३ ॥ बुद्धीतें सांडोनि ज्ञान । भेणें वेंळघलें रान । अहंकारेंसीं मन । देशधडी जाहलें ॥ ६४ ॥ इंद्रियें प्रवृत्ती भुललीं । वाचा आपणा चुकली । ऐसी आपांपँरी होती जाली । शरीरग्रामीं ॥६५॥ तियें आघवींचि मागुतीं । जिवातें भेटलीं प्रकृतीं । आतां जितांणें श्रीमूर्ती । जाहलें मियां ॥ ६६ ॥ ऐसें सुख जीवीं घेतलें । मग श्रीकृष्णातें म्हाणितलें । मियां तुमचें रूप देखिलें । मानुष हें ॥ ६७॥ हें रूप दाखवणें देवराया । कीं मज अपत्या चुकलिया । बुझांवोनि तुवां माया । स्तनपान दिधलें ॥ ६८ ॥ जी विश्वरूपाचिया सागरीं । होतों तरंग मविते वांवेवरी । तो इये निजमूर्तीच्या तीरीं । निगालों आतां ॥ ६९ ॥ आइकें द्वारकापुरसुंहाडा । मज सुकतिया जी झाडा । हे भेटी नव्हे बैंहुडा । मेघाचा केला ॥ ६७० ॥ जी सावियाचि तृषा फुटला । तया मज अमृतसिंधु हा भेटला । आतां जिणयाचा जाहला । मज भरंवसा ॥ ७१ ॥ माझिया हृदयरंगणीं । होताहे हरिख-लतांची लावणी । सुखेंसीं बुझावणी । जाहली मज ॥ ७२ ॥

श्रीभगवानुवाचः—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥

अन्वयः—यत् मम सुदुर्दर्शं इदं रूपं दृष्टवान् असि, देवाः अपि अस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः (सन्ति) ॥ ५२ ॥

(५०२. देव म्हणतात, विश्वरूपदर्शनाची इच्छा देव करतात आणि तूं त्याची अवहेलना करतोस, ६७३–६८४) यया पार्थाचिया बोलासवें । हें काय म्हणितलें देवें । तुवां प्रेम ठेवूनि यावें । विश्वरूपीं कीं ॥ ७३ ॥ मग इये श्रीमूर्ती । भेटावें ताडिया आयती । ते शिकवण सुभद्रापती । विसरलासि मा ॥ ७४ ॥ अगा आंधळिया अर्जुना । हाता आलिया मेरुही होय साना । ऐसा आथी मना । चुकीचा

भावों ॥ ७५ ॥ तरि विश्वात्मक रूपडें । जें दाविलें आम्हीं तुजपुढें । तें शंभूही परि न जोडे । तपें करितां ॥ ७६ ॥ आणि अष्टांगादिसंकटीं । योगी शिणताति किरीटी । परि अवसरु नाहीं भेटी । जयाचिये ॥ ७७ ॥ तें विश्वरूप एकादे वेळ । कैसेनि देखों अळुमाळ । ऐसें स्मरतां काळ । जातसे देवां ॥ ७८ ॥ आशेचिया अंजुळी । ठेवूनि हृदयाचिया निडळीं । चातक निराळीं । लागले जैसे ॥ ७९ ॥ तैसे उत्कंठानिर्भर । होऊनियां सुरवर । घोकीत आठही पाहार । भेटी जयाची ॥ ६८० ॥ परि विश्वरूपासारिखें । स्वप्नींही कोण्ही न देखे । तें प्रत्यक्ष तुवां सुखें । देखिलें हें ॥ ८१ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

अन्वयः—त्वं यथा मा दृष्टवान् असि एवंविधः अहं न वेदैः, न तपसा, न दानेन, न च इज्यया द्रष्टुं शक्यः (अस्मि) ॥ ५३ ॥

पैं उपायांसि वाटा । न वाहती एथ सुभटा । साहीसहित वोहटा । वाहिला वेदीं ॥ ८२ ॥ मज विश्वरूपाचिया मोहरा । चालावया धनुर्धरा । तपांचियाही संभारा । नव्हेचि लागू ॥ ८३ ॥ आणि दानादि कीर कानडें । मी यज्ञींही तैसा न सांपडें । जैसेनि कां सुरंवाडें । देखिला तुवां ॥ ८४ ॥ (५०३. भक्तीनें मला जाणून माझ्या स्वरूपाशीं एकरूप हो, ६८५–६९५) तैसा मी एकीचि परी । आतुडें गा अवधारीं । जरीं भक्ति येऊनि वरी । चित्तातें गा ॥ ८५ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

अन्वयः—परंतप अर्जुन, एवंविधः अहं अनन्यया भक्त्या तु तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं च प्रवेष्टुं शक्यः (अस्मि) ॥ ५४ ॥

परि तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी । धरावांचूनि अनारिसी । गतिचि नेणे ॥ ८६ ॥ कां सकळ जळसंपत्ति । घेऊनि समुद्रातें गिंवसिती । गंगा जैसी अनन्यगती । मीनलीच मिळे ॥ ८७ ॥ तैसें सर्वभावसंभारें । न धरत प्रेम एकसरें । मजमाजि संचरे । मीचि होउनी ॥ ८८ ॥ आणि तेवींचि मी ऐसा । थडिये माझारीं सरिसा । क्षीराब्धि कां जैसा । क्षीराचाचि ॥ ८९ ॥ तैसें मजलागुनी मुंगीवरी । किंबहुना चराचरीं । भजनासि कां दुसरी । परीचि नाहीं ॥ ६९० ॥ तयाचि क्षणासवें । एवंविध मी जाणवें । जाणितला तरी स्वभावें । दृष्टही होयें ॥ ९१ ॥ मग इंधनीं अग्नि उद्दीपे । आणि इंधन हे भाष हारपे । तें अग्निचि होऊनि आरोपे । मूर्त जेविं ॥ ९२ ॥ कां उदय न कीजे तेजाकारें । तंव गगनचि होऊन असे आंधारें । मग उदैलिया एकसरें । प्रकाशु होय ॥ ९३ ॥ तैसें माझिये साक्षात्कारीं ।

१ कपाळावर. २ आकाशाकडे. ३ उत्सुक. ४ सहा शास्त्रांसह. ५ ओहोट, माघार घेतली. ६ समोर.

सरे अहंकाराची वारी । अहंकारलोपीं अवधारीं । द्वैत जाय ॥ ९४ ॥ मग मी तो हें आघवें । एक मीचि आथी स्वभावें । किंबहुना सामावे । समरसें तो ॥ ९५ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः। निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

अन्वयः—पांडव, यः मत्कर्मकृत् मत्परमः संगवर्जितः सर्वभूतेषु निर्वैरः मद्भक्तः (अस्ति), सः मां एति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(५०४. अर्जुना, निर्वैर व निःसंग होऊन सर्व कर्में माझ्यासाठीं कर, ६९६-६९९) जो मजचि एकालागीं । कर्में वाहतसे आंगीं । जया मजवांचोनि जगीं । गोमटें नाहीं ॥ ९६ ॥ दृष्टादृष्ट सकळ । जयाचें मीचि केवळ । जेणें जिणयाचें फळ । मजचि नाम ठेविलें ॥ ९७ ॥ मग भूतें हे भाष विसरला । जे दिठी मीचि आहें सूदला । म्हणोनि निर्वैर जाहला । सर्वत्र भजे ॥ ९८ ॥ ऐसा जो भक्तु होये । तयाचें त्रिधातुक हें जैं जाये । तैं मीचि होऊनि ठाये । पांडवा गा ॥ ९९ ॥ (५०५. देवांचें भाषण संजय राजाला सांगतो, ७००) ऐसें जगदुदरदोंदिलें । तेणें करुणारसरसाळें । संजयो म्हणे बोलिलें । श्रीकृष्णदेवें ॥ ७०० ॥ (५०६. देवाचीं दोन्हीं रूपें पाहून चतुर्भुज रूपाचा आनंद वाटला, पण तो देवाला आवडला नाहीं; कारण एकदेशी रूपापेक्षां व्यापक रूप चांगलें म्हणून; ७०१—७०४) ययावरी तो पांडुकुमरु । जाहला आनंदसंपदा थोरु । आणि कृष्णचरणचतुरु । एक तो जगीं ॥ १ ॥ तेणें देवाचिया दोनही मूर्ती । निकिया न्याहाळिलिया चित्तीं । तंव विश्वरूपाहूनि कृष्णाकृतीं । देखिला लाभु ॥ २ ॥ परि तयाचिये जाणिवे । मानु न कीजेचि देवें । जे व्यापकाहूनि नव्हे । एकदेशी ॥ ३ ॥ हेंचि समर्थावयालागीं । एक दोन चांगी । उपपत्ती शार्ङ्गी । दाविता जाहला ॥ ४ ॥ (ओवी ७०५ पुढील अध्यायाचें बीज) (५०७. अर्जुन म्हणतो, दोन्ही रूपांपैकीं चांगलें कोणतें हें देवाला विचारूं, असा पुढील अध्यायाचा प्रस्ताव, ७०५) तिया ऐकोनि सुभद्राकांतु । चित्तीं आहे म्हणतु । तरि होय बरवें दोहींआंतु । तें पुढती पुसों ॥ ५ ॥ (५०८. अर्जुनाच्या प्रश्न करण्याच्या हातोटीचें वर्णन, ७०६-७०७) ऐसा आलोचु करूनि जीवीं । आतां पुसती वोज बरवी । आदरील ते परिसावी । पुढें कथा ॥ ६ ॥ प्रांजळ ओवीप्रबंधें । गोष्टी सांगिजेल विनोदें । तें परिसा आनंदें । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ७ ॥ (५०९. ओव्यारूप फुलें, ज्ञानेश्वर म्हणतात, मीं विश्वरूपचरणीं अर्पण केलीं, ७०८) भरोनि सद्भावाची अंजुळी । मियां वोंवियाफुलें मोकळीं । अर्पिलीं अंघ्रियुगुळीं । विश्वरूपाच्या ॥ ७०८ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ।

श्लोक ५५, ओंव्या ७०८.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय बारावा

(५१०. सद्‌गुरूच्या कृपादृष्टीची प्रार्थना; काव्य, १–१०) जयजय वो शुद्धे[1] । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत[2] आनंदे । वर्षतिये ॥ १ ॥ विषयव्याळें मिठी । दिधलिया नुठी तांटी[3] । ते तुझिये गुरुकृपादृष्टी । निर्विष होय ॥ २ ॥ तरि कवणातें तापु पोळी । कैसेनि वो शोकु जाळी । जरि प्रसादरस-कल्लोळीं । पुरें येसि तूं ॥ ३ ॥ योगसुखाचे सोहळे । सेवकां तुझेनि स्नेहाळे । सोहंसिद्धीचे लळे । पाळिसी तूं ॥ ४ ॥ आधार[4]शक्तीचिया अंकीं । वाढविसी कौतुकीं । हृदयाकाशपल्लें[5]कीं । परि[6]ये देसी निजे[7] ॥ ५ ॥ प्रत्यक्[8]ज्योतीची वोवाळणी । करिसी मनपवनाचीं खेळणीं । आत्मसुखाचीं बाळलेणीं । लेवविसी ॥ ६ ॥ सतरा[9]वियेचें स्तन्य देसी । अनु[10]हताचा हल्लरु[11] गासी । समाधिबोधें निजविसी । बुझाउनी ॥ ७ ॥ म्हणोनि साधका तूं माउली । पिके सार[12]स्वत तुझिया पाउलीं । या कारणें मी साउली । न संडीं तुझी ॥ ८ ॥ अहो सद्‌गुरूचिये कृपादृष्टी । तुझें कारुण्य जयातें अधि[13]ष्ठी । तो सकळ विद्यांचिये सृष्टी । धाता होय ॥ ९ ॥ म्हणोनि अंबे श्रीमंते । निजजनें[14]कल्पलते । आज्ञापीं मातें । ग्रंथनिरूपणीं ॥ १० ॥ (५११. कृपादृष्टी देवीची प्रार्थना, ११–१७) नवरसीं भरवीं सागरु । करवीं उचितें[15] रत्नांचे आ[16]गरु । भावार्थाचे गिरिवरु । निफजवीं माये ॥ ११ ॥ सा[17]हित्यसोनियाचिया खाणी । उघडवीं देशियेचिया अक्षौ[18]णी । विवेकवल्लीची लावणी । हों देईं सैंध ॥ १२ ॥ संवादफळनिधानें । प्रमेयाचीं उद्यानें । लावीं म्हणें गहनें । निरंतर ॥ १३ ॥ पाखांडाचे दर[19]कुटें । मोडीं वाग्[20]वाद अव्हांटे । कुतर्कांचीं दुष्टें । सा[21]वजें फेडीं[22] ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णगुणीं मातें । सर्वत्र करीं वो सर[23]तें । राणिवे बैसवीं श्रोते । श्रवणाचिये ॥ १५ ॥ ये मऱ्हाठियेचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करीं । घेणें देणें सुखाचिवरी । हों देईं या जगा ॥ १६ ॥ तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवें । मातें पांघुरविशील सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन माये ॥ १७ ॥ (५१२.

---

१ निर्मळ. २ निरंतर दुःखरहित. ३ मूर्च्छेनें. ४ योगशक्तीच्या. ५ पाळण्यांत. ६ झोंके. ७ उपदेशानें. ८ आत्मज्योतीची. ९ जीवनकलेचें. १० ‘ हंसः सोहं ’ या अखंड ध्वनीचा. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ आश्रय देतें. १४ आपल्या सेवकाच्या मनांतील इच्छा पूर्ण करणाऱ्या.

गीतार्थ सांगण्याविषयीं गुरूंची आज्ञा, १८) इये विनेंवणीचेसाठीं । अवलोकिलें गुरु-कृपादृष्टी । म्हणे गीतार्थेंसी उठीं । न बोलें बहु ॥ १८ ॥ (५१३. गीतार्थश्रवणाची श्रोत्यांची प्रार्थना, १९) तेथ जी जी महाप्रसादु । म्हणोनि साविया जाहला आनंदु । आतां निरोपीन प्रबंधु । अवधान दीजे ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

अन्वयः—(हे भगवन्,) एवं सततयुक्ताः ये भक्ताः त्वां पर्युपासते ये च अव्यक्तं अक्षरं अपि (पर्युपासते,) तेषां (मध्ये) के योगवित्तमाः (संति) ? ॥ १ ॥

(५१४. अकराव्या अध्यायाच्या अर्थाचा अनुवाद, २०-२२) तरी सकळवीरा-धिराजु । जो सोमवंशीं विजयध्वजु । तो बोलता जाहला आत्मजु । पांडुनृपाचा ॥२०॥ कृष्णातें म्हणे अवधारिलें । आपण विश्वरूप मज दाविलें । तें नवल म्हणोनि बिहालें । चित्त माझें ॥ २१ ॥ आणि इये कृष्णमूर्तीची सेंवे । यालागीं सोयें धरिली जीवें । तंव नको म्हणोनि देवें । वारिलें मातें ॥२२॥ (५१५. सगुणनिर्गुण दोन्ही रूपें एकच, २३-२८) तरि व्यक्त आणि अव्यक्त । हें तूंचि एक निभ्रांत । भक्ती पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें ॥२३॥ या दोनी जी वाटा । तूतें पावावया वैकुंठा । व्यक्ताव्यक्त दारवंठा । रिगिजे येथ ॥२४॥ पैं जे वानी ईयातुका । तेचि वेगळिये वाला येका । म्हणोनि एकदेशीया व्यापका । सरिसा पाडु ॥ २५ ॥ अमृताचिया सागरीं । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । चुळी घेतलिया ॥ २६ ॥ हे कीर माझ्या चित्तीं । प्रतीति आथी जी निरुती । परि पुसणें योगपती । तें याचि-लागीं ॥ २७ ॥ जे देवा तुम्हीं नावेक । अंगीकारिलें व्यापक । तें साचचि कीं कवतिक । हें जाणावया ॥ २८ ॥ (५१६. सगुण निर्गुण उपासकांत कोणीं यथार्थ योग जाणला ? २९–३३) तरि तुजलागीं कर्म । तूंचि जयांचें परम । भक्तीसी मनोधर्म । विकोनि घातला ॥ २९ ॥ इत्यादि सर्वीं परी । जे भक्त तूतें श्रीहरी । बांधोनियां जिव्हारीं । उपासिती ॥३०॥ आणि जे प्रणवापैलीकडे । वैखरीयेसि जें कानडें । कायिसयाहि सांगडें । नव्हेचि जें वस्तु ॥ ३१ ॥ तें अक्षर जी अव्यक्त । निर्देशें देशरहित । सोहंभावें उपासित । ज्ञानिये जें ॥३२॥ तयां आणि जी भक्तां । येरयेरांमाजि अनंता । कवणें योगु तत्त्वतां । जाणितला सांगा ॥ ३३ ॥ (५१७. देवाला आनंद होऊन देव म्हणतात, तुला प्रश्न कसा करावा हें चांगलें समजतें, ३४) इया किरीटीचिया बोला । भगवानुवाचः—तो जगद्बंधु संतोषला । म्हणे हो प्रश्नु भला । जाणसी करूं ॥ ३४ ॥

१ विनंतीबरोबर. २ संवय. ३ आवड. ४ साकार, सगुण. ५ निराकार, निर्गुण. ६ कस. ७ शंभर मार सोन्याच्या गटास. ८ विश्वरूप. ९ हृदयांत. १० अवघड. ११ सारखे. १२ अविनाशी. १३ नखानें दाखवितां न येणारे.

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

अन्वयः—(हे अर्जुन,) मयि मनः आवेश्य नित्ययुक्ताः (सन्तः) ये परया श्रद्धया उपेताः मां उपासते, ते युक्ततमाः मे मताः ॥ २ ॥

(५१८. सगुणाची उपासना करणारेच परमयोगी होत, ३५–३९) तरि अस्तगिरीचिया उपकंठीं । रिगालिया रविबिंबापाठीं । रश्मि जैसे किरीटी । संचरती गा ॥ ३५ ॥ वर्षाकाळीं सरिता । जैसी चढों लागे पांडुसुता । तैसी नीचें[2] नवी भजतां । श्रद्धा दिसे ॥ ३६ ॥ परि ठाकिलियाहि[3] सागरु । जैसा मागीलही यावा अनिवारु । तिये गंगेचिये ऐसा पडिभरु[4] । प्रेमभावा ॥ ३७ ॥ तैसे सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजि सूनि[5] चित्त । जे रात्रिदिवस न म्हणत । उपासिती ॥ ३८ ॥ इया परी जे भक्त । आपणपें मज देत । तेचि मी योगयुक्त । परम मानीं ॥ ३९ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये तु सर्वभूतहिते रताः सर्वत्र समबुद्धयः (सन्तः) इंद्रियग्रामं संनियम्य अनिर्देश्यं, अव्यक्तं, सर्वत्रगं, अचिन्त्यं, कूटस्थं, अचलं, ध्रुवं च अक्षरं पर्युपासते ते मां एव प्राप्नुवंति ॥ ३-४

(५१९. निर्गुण उपासनेनेंही माझीच प्राप्ति होते, पण तो मार्ग क्लेशदायक आहे; ४०-७४) आणि येर तेही पांडवा । जे आरुढोनि सोहंभावा । झोंबती निरवयवा । अक्षरासी ॥ ४० ॥ मनाची नंखी[6] न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टि न रिगे । इंद्रियां कीर जोगें । कायि होईल ॥ ४१ ॥ परि ध्यानाही कुंवाडें[7] । म्हणोनि एके ठायीं न संपडे । व्यक्तीसि माजिवडें[8] । कवणेही नोहे ॥ ४२ ॥ जया सर्वत्र सर्वपणें[9] । सर्वांही काळीं असणें । जें पावूनि चिंतवणें[10] । हिंपुटीं[11] जाहलें ॥ ४३ ॥ जें होय ना नोहे । जें नाहीं ना आहे । ऐसें म्हणोनि उपायें । उपजतीचिना ॥ ४४ ॥ जें चळे ना ढळे । सरे ना मैळे । तें आपुलेनीचि बळें । आंगविलें[12] जिहीं ॥ ४५ ॥ पैं वैराग्यमहापावकें । जाळूनि विषयांचीं कटकें । अंधपलीं[13] तैवकें[14] । इंद्रियें धरिलीं ॥ ४६ ॥ मग संयमाची[15] थाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं । इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचिया ॥ ४७ ॥ (५२०. योगाचें वर्णन, ४८–५७) अपानींचिया[16] कवाडा । लावोनि आसनमुद्रा सुहाडा[17] । मूळबंधाचा हुडा । पन्नासिला ॥ ४८ ॥ आशेचे लैंग तोडिले । अधैर्याचे कडे झाडिले । निद्रेचें शोधिलें[19] । काळवखें ॥ ४९ ॥ वज्राग्नीचिया ज्वाळीं । करूनि सप्तधातूंची होळी । व्याधीच्या सिसौळीं[21] । पूजिलीं[22] यंत्रें ॥ ५० ॥ मग कुंडलिनियेचा टेंभा । आधारीं केला उभा । तया चोजवलें[23] प्रभा । निमथावरी ॥ ५१ ॥

१ समर्थी. २ नित्य. ३ मिळाल्यावर. ४ भरती. ५ ठेवून. ६ कल्पना. ७ गूढ. ८ सारखें [illegible]. ९ सर्वस्वरूपानें. १० चिंतन. ११ कष्टी. १२ स्वाधीन करून घेतले. १३ होरपळलीं.

नवद्वारांचिया चौचकीं । घाणूनि संयतीची अडवंकी । उघडली खिडकी । कैकारांतींची ॥ ५२ ॥ प्राणशक्ति चामुंडे । प्रहारूनि संकल्पाचे मेंढे । मनोमहिषाचेनि मुंडें । देअलीं बळी ॥ ५३ ॥ चंद्रसूर्यां बुझावणी । करूनि अनुहताची सुंडावणी । सतरावियेचें पाणी । जिंतिलें वेगीं ॥ ५४ ॥ मग मध्यमा मध्यविवरें । तेणें कोरिवें दादरें । ठाकिलें चवरें । ब्रह्मरंध्र ॥ ५५ ॥ वरी मकरांत सोपान । तें सांडोनिया गहन । काखे सूनियां गगन । भरले ब्रह्मीं ॥ ५६ ॥ ऐसे जे समबुद्धि । गिळावया सोहंसिद्धि । आंगवितीति निरवधि । योगदुर्गें ॥ ५७ ॥ आपुलिया सांटोवाटीं । शून्य घेती उठाउठी । तेही मातेंचि किरीटी । पावती गा ॥ ५८ ॥

अवतरणः—वांचूनि योगाचेनि बळें । अधिक कांहीं मिळे । ऐसें नाहीं आगळें । कष्टाचि तयां ॥ ५९ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

अन्वयः--अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां अधिकतरः क्लेशः (अस्ति; तैः) देहवद्भिः हि अव्यक्ता गतिः दुःखं अवाप्यते ॥ ५ ॥

जिहीं सकळभूतांचिया हितीं । निरालंबीं अव्यक्तीं । पसरलिया आसक्ती । भक्तीविण ॥ ६० ॥ तयां महेंद्रादि पदें । वरिताति वाटवधें । आणि ऋद्धिसिद्धीचीं द्वंद्वें । पडोनि ठाती ॥ ६१ ॥ कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग । आणि शून्येंसीं आंग । झुंजवावें कीं ॥ ६२ ॥ ताहाने तहानचि पियावी । भुकेलिया भूकचि खावी । अहोरात्र वावीं । मवावा वारा ॥ ६३ ॥ उनीं दिहाचें पहुडणें । निरोधाचें वेल्हावणें । झाडासि सौजणें । चोवळावें गा ॥ ६४ ॥ शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें । वृष्टीचिया असावें । घराआंतु ॥ ६५ ॥ किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा । भातारेंवीण करावा । तो हा योगु ॥ ६६ ॥ एथ स्वामीचें काज । ना बापिकें व्याज । परि मरणेंसीं झुंज । नित्य नवें ॥ ६७ ॥ ऐसें मृत्यूहूनि तिख । कां घोंटे कढत विख । डोंगर गिळतां मुख । न फाटे काई ॥ ६८ ॥ म्हणोनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तयां दुःखाचाचि शेल वांटा । भागा आला ॥ ६९ ॥ पाहें पां लोहाचे चणे । जैं बोचरिया पडती खाणें । तैं पोट भरणें कीं मरणें । शुद्धि नेणे ॥ ७० ॥ म्हणोनि समुद्र बाहीं । तरणें आथी केंहीं[३०] । कां गगनामाजि पायीं । खोलिजैतु असे ॥ ७१ ॥ वळघलिया रणाची थाटी । आंगीं न लागतां काठी । सूर्याची पाउठी । कां होय गा ॥७२॥ यालागीं

१ चौकांत. २ घालून. ३ इंद्रियनिग्रहाची. ४ आडसर. ५ सुषुम्ना नाडीची. ६ प्राणशक्तिरूप चामुंडा देवीप्रीत्यर्थ. ७ मारून. ८ मनरूपी महिषासुराचें मस्तक. ९ इडा व पिंगळा यांस. १० मेळ. ११ गजर. १२ जीवनकलेचें. १३ सुषुम्ना नाडी. १४ मिळाले. १५ स्वाधीन करतात.

पांगुळा हेवा । नव्हे वायूसि पांडवा । तेविं देहवंतां जीवां । अव्यक्तीं गति ॥७३॥ ऐसाही जरी धिंवसा । बांधोनिया आकाशा । झोंबती तरी क्लेशा । पात्र होती ॥ ७४ ॥ अवतरणः—(५२१. सर्व कर्मांचा संन्यास माझे ठिकाणीं करून अनन्य-भावानें सगुण उपासना करतो, त्याला क्लेश होत नाहींत; त्या भक्ताचें सर्व कांही मी करतों; ७५–८२) म्हणोनि येर ते पार्था । नेणतीचि हे व्यथा । जे कां भक्तिपंथा । वोठंगले ॥ ७५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये तु मत्पराः (संतः) सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य (मां) ध्यायंतः अनन्येन योगेन एव मां उपासते ॥ ६ ॥

कर्मेंद्रियें सुखें । करिती कर्मं अशेखें । जियें कां वर्णविशेखें । भागा आलीं ॥ ७६ ॥ विधीतें पाळित । निषेधातें गाळित । मज देऊनि जाळित । कर्मफळें ॥ ७७ ॥ ययापरी पाहीं । अर्जुना माझे ठायीं । संन्यसूनि नाहीं । करिती कर्मं ॥ ७८ ॥ आणीकही जे जे सर्व । कायिक वाचिक मानसिक भाव । तयां मी-वांचूनि धांवं । आनौती नाहीं ॥ ७९ ॥ ऐसे जे मत्पर । उपासिती निरंतर । ध्यान-मिषें घर । माझें झाले ॥ ८० ॥ जयांचिये आवडी । केली मजशीं कुळवाडी । भोग मोक्ष बापुडीं । त्यजिलीं कुळें ॥ ८१ ॥ ऐसे अनन्ययोगें । विकले जीवें मनें आंगें । अवतरणः—तयांचें कायि एक सांगें । जे सर्व मी करीं ॥ ८२ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—पार्थ, मयि आवेशितचेतसां तेषां अहं मृत्युसंसारसागरात् न चिरात् समुद्धर्ता भवामि ॥ ७ ॥

(५२२. देव जन्ममरणांतून भक्तांचा उद्धार करतो. ८३–८७) किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचिया ये उदरा । तो मातेचा सोयरा । केतुला पां ॥ ८३ ॥ तेवीं मी तयां । जैसे असती तैसियां । कळिकाळ नोकोनियां । घेतला पट्टा ॥ ८४ ॥ येऱ्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ॥ ८५ ॥ तैसे ते माझें । कलत्र हें जाणिजे । कायिसेनिही न लाजे । तयांचेनि मी ॥ ८६ ॥ जन्ममृत्यूचिया लाटीं । झळंबती इया सृष्टी । तें देखोनियां पोटीं । ऐसें जाहलें ॥ ८७ ॥ (५२३. ज्या योग्यतेचा भक्त असेल त्याप्रमाणेंच त्याचा उद्धार केला जातो. ८८–९३) भवसिंधूचेनि माजें । कवणासि धाकु नुपजे । तेथ जरी कीं माझे । बिहिती[१२] हन ॥ ८८ ॥ म्हणोनि गा पांडवा । मूर्तीचा[१३] मेळावा । करूनि त्यांचिया गांवा । धावतु आलों ॥ ८९ ॥ नामाचेया सहस्रवरी । नावा इया अवधारीं । सजूनियां संसारीं । तारूं जाहलों ॥ ९० ॥ सैंडे जे देखिले । ते

ध्यानकासे लाविले। परिग्रही घातले। तरियांवरी ॥ ९१ ॥ प्रेमाची पेटी[3]। बांधली एकाचिया पोटीं। मग आणिले तटीं। सांयुज्याचिया ॥ ९२ ॥ परि भक्तांचेनि नांवें। चतुष्पदादि आघवे। वैकुंठींचिये राणिवे। योग्य केले ॥ ९३ ॥ (५२४. भक्त आपलें चित्त देवाला अर्पण करतो, तेव्हापासून त्याचा सर्व भार देव घेतो, ९४–९६) म्हणोनि गा भक्तां। नाहीं एकही चिंता। तयांतें समुद्धर्ता। आथि मी सदा ॥ ९४ ॥ आणि जेव्हांचि कां भक्तीं। दिधली आपुली चित्तवृत्ती। तेव्हांचि मज सूती। त्यांचिये नाटीं ॥ ९५ ॥ अवतरण:—याकारणें गा भक्तराया। हा मंत्र तुवां धनंजया। कीजे जे यया। मार्गा भजिजे ॥ ९६ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अन्वयः—(हे अर्जुन,) मयि एव मनः आधत्स्व च मयि बुद्धिं निवेशय; अतः ऊर्ध्वं मयि एव निवसिष्यसि (अत्र) संशयः न ॥ ८ ॥

(५२५. मनबुद्धि देवाला अर्पण केली म्हणजे देवरूप होईल असें शपथपूर्वक देव सांगतात, ९७–१०३) अगा मानस हें एक। माझ्या स्वरूपीं वृत्तिक। करूनि घालीं निष्टंक। बुद्धि निश्चयेंसीं ॥ ९७ ॥ इयें दोनी सरिसीं। मजमाजि प्रेमेंसीं। रिगालीं तरी पावसी। मातें तूं गा ॥ ९८ ॥ जे मनबुद्धि इहीं। घर केलें माझ्या ठायीं। तरि सांगें मग काई। मी तूं उरे ॥ ९९ ॥ म्हणोनि दीप पालवे। सवेंचि तेज मालवे। कां रविबिंबासवें। प्रकाशु जाय ॥ १०० ॥ उंचललेया प्राणासरिसीं। इंद्रियेंही निगती जैसीं। तैसा मनोबुद्धिपासीं। अहंकारु ये ॥ १ ॥ म्हणोनि माझिया स्वरूपीं। मनबुद्धि इयें निक्षेपीं[11]। येतुलेनि सर्वव्यापी। मीचि होसी ॥ २ ॥ यया बोला कांहीं। [12]अनारिसें नाहीं। आपली आण पाहीं। वाहतु असें गा ॥ ३ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अन्वयः—धनंजय, अथ मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि (चेत्), ततः अभ्यासयोगेन मां आप्तुं इच्छ ॥ ९ ॥

(५२६. मनबुद्धि अर्पण करण्यास असमर्थ असशील तर अभ्यासानें तूं मत्स्वरूप हो, १०४–११३) अथवा हें चित्त। मनबुद्धीसहित। माझ्या हातीं [13]अचुंबित। न शकसी देवों ॥ ४ ॥ तरि गा ऐसें करीं। यया आठां पाहरांमाझारीं। मोटकें निमिषभरी। देतु जाय ॥ ५ ॥ मग जें जें कां निमिख। देखेल माझें सुख। तेतुलें अरोचक। विषयीं घेईल ॥ ६ ॥ जैसें शरत्कालु रिगे[15]। आणि सरिता ओहटूं लागे। तैसें चित्त काढेल वेगें। प्रपंचौनी ॥ ७ ॥ मग पुनवेहूनि जैसें।

१ परिवारासह असलेले गृहस्थ, २ नावेवर, ३ सांगाडा. ४ मुक्तीच्या. ५ तारण करणारा. ६

शशिबिंब दिसेंदिसें[1] । हारपत आवसे । नाहींचि होय ॥ ८ ॥ तैसें भोगाआंतूनि निगतां । चित्त मजमाजि रिगतां । हळु हळु पांडुसुतां । मीचि होईल ॥ ९ ॥ अगा अभ्यासुयोगु म्हणिजे । तो हा एकु जाणिजे । येणें कांहीं न निपजे । ऐसें नाहीं ॥ ११० ॥ पैं अभ्यासाचेनि बळें । एकां गति अंतराळें[2] । व्याघ्र सर्प प्रांजळें[3] । केले एकीं ११ ॥ विष कीं आहारीं पडे । समुद्रीं पायवाट जोडे । एकीं वाग्ब्रह्म[4] थोकेंडें[5] । अभ्यासें केलें ॥ १२ ॥ म्हणोनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाहीं । यालागिं माझ्या ठायीं । अभ्यासें मिळ ॥ १३ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अन्वयः—(त्वं) अभ्यासे अपि असमर्थः असि (चेत्), तर्हि मत्कर्मपरमः भव; मदर्थं कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धिं अवाप्स्यसि ॥ १० ॥

(५२७. अभ्यास करण्यास असमर्थ असशील तर सर्व कर्में माझ्यासाठींच कर. ११४–१२४) कां अभ्यासाही लागीं । कसु[6] नाहीं तुझिया आंगीं । तरि आहासी जया भाँगीं[7] । तैसाचि अस ॥ १४ ॥ इंद्रियें न कोंडीं । भोगातें न तोडीं । अभिमानु न संडीं । स्वजातीचा ॥ १५ ॥ कुळधर्मु चाळीं[8] । विधिनिषेध पाळीं । मग सुखें तुज सरळी[9] । दिधली आहे ॥ १६ ॥ परि मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापारु होये । तो मी करितु आहें । ऐसें न म्हणें ॥ १७ ॥ करणें कां न करणें । हें आघवें तोचि जाणे । विश्व चळे[10]तसे जेणें । परमात्मेनि ॥ १८ ॥ उणया पुरेयाचें कांहीं । उरों नेदीं आपुलिया ठायीं । स्वजाती करूनि घेई । जीवित्व आपुलें ॥ १९ ॥ माळिये जेउतें नेलें । तेउतें निवांताचि गेलें । तया पाणियाऐसें केलें । होआवें गा ॥ १२० ॥ म्हणोनि प्रवृत्ति[11] आणि निवृत्ति[12] । इयें वोझीं नेघें मति । अखंड चित्तवृत्ति । माझ्या ठायीं ॥ २१ ॥ येऱ्हवीं तरी सुभटा । उजू का अव्हांटा । रथु काई खटपटा । करितु असे ॥ २२ ॥ आणि जें जें कर्म निपजे । तें थोडें बहु न म्हणिजे । निवांताचि अर्पिजे । माझ्या ठायीं ॥ २३ ॥ ऐसिया मद्भावना । तनुत्यागीं[13] अर्जुना । तूं सायुज्यसदना । माझिया येसी ॥ २४ ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अन्वयः—अथ एतत् अपि कर्तुं अशक्तः असि, ततः यतात्मवान् मद्योगमाश्रितः (सन्) सर्वकर्मफलत्यागं कुरु ॥ ११ ॥

(५२८. माझ्यासाठीं कर्म करण्यास असमर्थ असशील तर सर्व कर्मफलत्याग कर,

---

१ दिवसानुदिवस. २ अंतरिक्षांत. ३ निर्वैरी. ४ वेद. ५ आपल्या अधीन करून घेतले. ६ शक्ति. ७ क्रमांत. ८ कर. ९ मोकळीक. १० व्यापार करतें. ११ प्रपंच—चांगलें कर्म करणें. १२ परमार्थ-वाईट कर्मांपासून माघार घेणें. १३ मरणकाळीं.

म्हणजे मत्स्वरूप होशील; १२५-१३६) ना तरी हेंही तुज । नेदवे[1] कर्म मज । तरी गा तूं बूज । पाडुकुमरा ॥ २५ ॥ बुद्धीचिये पाठीं पोटीं । कर्मा आदि कां शेवटीं । मातें बांधणें किरीटी । दुवाड जरी ॥ २६ ॥ तरि हेंही असो । सांडीं माझा अतिसो[4] । परि संयतीसी[5] वसो । बुद्धि तुझी ॥ २७ ॥ आणि जेणें जेणें वेळे । घडती कर्मे सकळें । तयांचीं तियें फळें । त्यजीतु जाय ॥ २८ ॥ वृक्ष कां वेली । लोटती फळें आलीं । तैसीं सांडीं निपजलीं । कर्मे सिद्धें ॥ २९ ॥ परि मातें मनीं धरावें । कां मजउद्देशें करावें । हें कांहीं नको आघवें । जाऊं दे शून्यीं ॥ १३० ॥ खडकीं जैसें वर्षलें । कां आगीमाजि पेरिलें । कर्म मानीं देखिलें । स्वप्न जैसें ॥ ३१ ॥ अगा आत्मजेच्या विषीं । जिवु जैसा निरभिलाषी । तैसा कर्मीं अशेषीं । निष्कामु होई ॥ ३२ ॥ वन्हीची ज्वाळा जैसी । वायां जाय आकाशीं । क्रिया जिरों दे तैसी । शून्यामाजी ॥ ३३ ॥ अर्जुना हा फलत्यागु । आवडे कीर असलगु । परि योगामाजि योगु । धुरेचा हा ॥ ३४ ॥ येणें फल-त्यागें सांडे । तें तें कर्म न विरुढे[11] । एकाचि वेळे वेळझाडें । वांझें जैसीं ॥ ३५ ॥ तैसें येणेंचि शरीरें । शरीरा येणें सरे । किंबहुना येरझारे । चिरा पडे[12] ॥ ३६ ॥ अवतरण:—(५२९ अभ्यासापेक्षां ज्ञान श्रेष्ठ, ज्ञानापेक्षां ध्यान श्रेष्ठ, ध्यानापेक्षां कर्मफल-त्याग श्रेष्ठ व कर्मफलत्यागानें शांति प्राप्त होते, १३७-१४३) पैं अभ्यासाचिया पाउठीं । ठाकिजे ज्ञान किरीटी । ज्ञानें येइजे भेटी । ध्यानाचिये ॥ ३७ ॥ मग ध्यानासि खेंव[14] । देती[15] आघवेचि भाव । तेव्हां कर्मजात सर्व । दुरी ठाके ॥ ३८ ॥ कर्म जेथ दुरावे । तेथ फलत्यागू संभवे । त्यागास्तव आंगवे[16] । शांति सगळी ॥ ३९ ॥ म्हणोनि यावया शांती । हाचि अनुक्रमु सुभद्रापति । म्हणोनि अभ्यासुचि प्रस्तुतीं । करणें एथ ॥ १४० ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—अभ्यासात् ज्ञानं श्रेयः (अस्ति); ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते; ध्यानात् कर्मफल-त्यागः (विशिष्यते); अनंतरं त्यागात् शांतिः (भवति) हि ॥१२॥

अभ्यासाहूनि गहन । पार्था मग ज्ञान । ज्ञानापासोनि ध्यान । विशेषिजे ॥ ४१ ॥ मग कर्मफलत्यागु । तो ध्यानापासोनि चांगु । त्यागाहूनि भोगु । शांति-सुखाचा ॥ ४२ ॥ अवतरण:—ऐसिया या वाटा । इहींचि पेणां सुभटा । शांतीचा माजिवटा । ठाकिला जेणें ॥ ४३ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

---

१ अर्पण करवणार नाहीं. २ समज. ३ माझी आठवण धरणें. ४ आठवण. ५ इंद्रियनिग्रहामध्यें. ६ शून्यांत जाऊं दे; निष्फल होऊं दे. ७ कन्येच्या. ८ निरिच्छ. ९ सोपा; सामान्य. १० श्रेष्ठ. ११ पुनर्जन्मास कारणीभूत होत नाहीं. १२ दगड पडतो; बंद पडतात. १३ पायरीनें. १४ प्राप्त होते.

अन्वयः—(यः) सर्वभूतानां अद्वेष्टा, मैत्रः च एव करुणः निर्ममः, निरहंकारः, समदुःखसुखः, क्षमी ॥ १३ ॥

(५३०. शांति प्राप्त झालेल्या पुरुषाचीं लक्षणें, १४४–१५२) जो सर्व भूतांच्या ठायीं । द्वेषातें नेणेचि कहीं । आपपरु जया नाहीं । चैतन्या जैसें ॥ ४४ ॥ उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे । हें कांहींच नेणिजे । वसुधा[1] जेवीं ॥ ४५ ॥ कां रायाचे देह चाळूं[2] । रंकां परौतें गाळूं[3] । हें न म्हणोचि कृपाळु । प्राणु पैं गा ॥ ४६ ॥ गाईची तृषा हरूं । कां व्याघ्रा विष होऊनि मारूं । ऐसें नेणेचि कां करूं । तोय[4] जैसें ॥ ४७ ॥ तैसी आघवियांचि भूतमात्रीं । एकपणें जया मैत्री । कृपेशीं धात्री[5] । आपणचि जो ॥ ४८ ॥ आणि मी हे भाष नेणे । माझें कांहींचि न म्हणे । सुख दुःख जाणणें । नाहीं जया ॥ ४९ ॥ तेवींचि क्षमेलागीं । पृथ्वीसि पैवाडु[6] आंगीं । अवतरणः—संतोषा उत्संगीं[7] । दिधलें घर ॥ १५० ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अन्वयः—सततं संतुष्टः, योगी, यतात्मा, दृढनिश्चयः, मय्यर्पितमनोबुद्धिः, मद्भक्तः, सः मे प्रियः (अस्ति) ॥ १४ ॥

वार्षियेवीण सागरु । जैसा जळें नित्य निर्भरू । तैसा निरुपचारु । संतोषी जो ॥ ५१ ॥ वाहूनि आपुली आण । धरी जो अंतःकरण । निश्चया साचपण । जयाचेनि ॥ ५२ ॥ (५३१. जीवपरमात्म्याचे ऐक्याचा निश्चय करणारा भक्त देवाला फार आवडतो, १५३-१५४) जीवु परमात्मा दोनी । बैसोनि ऐक्यासनीं । जयाचिया हृदयभुवनीं । विराजती ॥ ५३ ॥ ऐसा योगसमृद्धि । होऊनि जो निरवधि । अर्पी मनोबुद्धि । माझ्या ठायीं ॥ ५४ (५३२. देवभक्तांच्या प्रेमाचें वर्णन; काव्य, १५५–१६४) आंतु बाहेरि योगु । निर्वाळिलेयाही चांगु । तरि माझा अनुरागु । सप्रेम जया ॥ ५५ ॥ अर्जुना तो भक्तु । तोचि योगी तोचि मुक्तु । तो वल्लभा मी कांतु[11] । ऐसा पढिये[12] ॥ ५६ ॥ हें ना तो आवडे । मज जीवाचेनि पाडें । हेंही एथ थोकडें । रूप[13] करणें ॥५७॥ तरी पढियंतयाची कहाणी । हे भुलीची भारणी । इयें तंव न बोलणीं । परी बोलवी श्रद्धा ॥ ५८ ॥ म्हणोनि गा आम्हां । वेगा आली उपमा । येऱ्हवीं काय प्रेमा । अनुवादु असे ॥ ५९ ॥ आतां असो हें किरीटी । पैं प्रियाचिया गोष्टी । दुणा थांव उठी । आवडी गा ॥ १६० ॥ तयाही वरी विपायें । प्रेमळु संवादिया होये । तिये गोडीसी आहे । कांटाळें मग ॥ ६१ ॥ म्हणोनि गा पांडुसुता । तूंचि प्रियु आणि तूंचि श्रोता । वरि प्रियाची वार्ता । प्रसंगें आली ॥ ६२ ॥ अवतरणः—तरि आतां बोलों । भलें या सुखा मीनलों ।

१ पृथ्वी. २ राहावें. ३ राहूं नये. ४ पाणी. ५ आधारभूत. ६ योग्यता. ७ मांडीवर. ८

ऐसें म्हणतखेवीं डोलों । लागला देवो ॥ ६३ ॥ मग म्हणे जाण । तया भक्ताचें लक्षण । जया मी अंतःकरण । बैसों घालीं ॥ ६४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अन्वयः—लोकः यस्मात् न उद्विजते यः च लोकात् न उद्विजते, यः च हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः, सः मे प्रियः (अस्ति) ॥ १५ ॥

(५३३. हर्षामर्षरहित भक्त देवाला फार आवडतो. १६५–१७१.) तरि सिंधूचेनि[2] माजें । जळचरां भय नुपजे । आणि जळचरीं नुबगिजे । समुद्र जैसा ॥ ६५ ॥ तेविं उन्मत्तें जगें । जयासि खंती न लगे । आणि जयाचेनि आंगें । न शिणे लोकु ॥ ६६ ॥ किंबहुना पांडवा । शरीर जैसें अवयवां । तैसा नुबगे जीवां । जीवेंपणें जो ॥ ६७ ॥ जगचि देह जाहलें । म्हणोनि प्रियाप्रिय गेलें । हर्षामर्ष ठेले । दुजेनविण ॥ ६८ ॥ ऐसा द्वंद्वनिर्मुक्तु । भयोद्वेगरहितु । याहीवरी भक्तु । माझ्या ठायीं ॥ ६९ ॥ तरि तयाचा गा मज मोहो । काय सांगों तो पढियावो । हें असो जीवें जीवो[9] । माझेनि तो ॥ १७० ॥ अवतरण—जो निजानंदें धालें । परिणामु आयुष्या आला । पूर्णते जाहला । वल्लभु जो ॥७१॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

अन्वयः—यः मद्भक्तः अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः, गतव्यथः, सर्वारंभपरित्यागी, सः मे प्रियः (अस्ति) ॥ १६ ॥

(५३४. सर्व आरंभांचा त्याग करणारा निःस्पृह उदासीन भक्त देवाला फार आवडतो. १७२–१८७.) जयाचिया ठायीं पांडवा । अपेक्षे[12] नाहीं रिगावा । सुखासि चढावा । जयाचें असणें ॥ ७२ ॥ मोक्ष देऊनि उदार । काशी होय कीर । परि वेंचे शरीर । तिये गांवीं ॥ ७३ ॥ हिमवंतु दोष खाये । परि जीविताची हानि होये । तैसें शुचित्व नोहे । सज्जनांचें ॥ ७४ ॥ शुचित्वें शुचि गंगा होये । आणि पाप तापही जाये । परि तेथें आहे । बुडणें एक ॥ ७५ ॥ खोलिये पारु नेणिजे । तरी भक्तीं न बुडिजे । रोकडाचि लाहिजे । न मरतां मोक्षु ॥ ७६ ॥ संतांचेनि अंगलगें । पापातें जिणणें गंगे । तेणें संतसंगें । शुचित्व कैसें ॥ ७७ ॥ म्हणोनि असे जो ऐसा । शुचित्वें तीर्थां कुवासा । जेणें उलंघविले दिशा । मनोमळ ॥७८॥ आंतु बाहेरि चोखाळु । सूर्य तैसा निर्मळु । आणि तत्त्वार्थीचा[14] पायाळु । देखणा

१ सांठवून ठेवतों. २ खवळल्यानें. ३ कंटाळत नाहीं. ४ आपण सर्वांचा जीव आहों असें मानून. ५ आनंद व क्रोध. ६ सुख व दुःख यांपासून मुक्त. ७ भय व त्रास यांनीं रहित. ८ प्रेम. ९ प्राण. १० तृप्त झाला. ११ रूपांतर. १२ इच्छेस. १३ आश्रय. १४ ब्रह्मज्ञानाविषयीं.

जो ॥ ७९ ॥ व्यापक आणि उदास । जैसें कां आकाश । तैसें जयाचें मानस । सर्वत्र गा ॥ १८० ॥ संसारव्यथे फिटला । जो नैराश्यें विनटला[1] । व्याधाहातोनि सुटला । [2]विहंगु जैसा ॥ ८१ ॥ तैसा सतत जो सुखें । कोणीही टवेंच[3] न देखे । नेणिजे गैतायुषें[4] । लज्जा जेवीं ॥ ८२ ॥ आणि कर्मारंभालागीं । जया अहंकृति नाहीं आंगीं । जैसी निरिंधेंन[5] आगी । विझोनि जाय ॥ ८३ ॥ तैसा उँपशमुचि[6] भागा । जयासि आला पैं गा । जो मोक्षाचिया आंगा । लिहिला असे ॥ ८४ ॥ अर्जुना हा ठाववरी । जो सोहंभावें सरोभरी[7] । द्वैताच्या पैलतीरीं । निगों[8] सरला ॥ ८५ ॥ कीं भक्तिसुखालागीं । आपणपेंचि दोहीं भागीं । वांटूनियां आंगीं । सेवकै बाणे ॥ ८६ ॥ येरा नाम मी ठेवी । मग भजती वोजे बरवी । न भजतया दावी । योगिया जो ॥ ८७ ॥ (५३५. देवाला भक्ताचें प्रेम, काव्य, १८८–१८९) तयाचें आम्हां व्यसन । आमुचें तो निजध्यान । किंबहुना समाधान । तो मिळे तैं ॥ ८८ ॥ तयालागीं मज रूपा येणें । तयाचेनि मज एथें असणें । तया लोण कीजे जीवें प्राणें । ऐसा पढिये ॥ ८९ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

अन्वयः—यः न हृष्यति, न द्वेष्टि, न शोचति, न काङ्क्षति, शुभाशुभपरित्यागी यः भक्तिमान् (अस्ति,) सः मे प्रियः (अस्ति) ॥ १७ ॥

(५३६. शुभाशुभ कर्मफलाचा त्याग करणारा भक्त देवाला फार आवडतो, १९०-१९६) जो आत्मलाभासारिखें । गोमटें कांहींचि न देखे । म्हणोनि भोगविशेखें । हरिखेजेना ॥ १९० ॥ आपणचि विश्व जाहला । तरि भेदभावो सहजाचि गेला । म्हणोनि द्वेषु ठेला । जया पुरुषा ॥ ९१ ॥ पैं आपुलें जें साचें । तें कल्पांतींही न वचे । हें जाणोनि गताचें । न शोची जो ॥ ९२ ॥ आणि जयापरौतें कांहीं नाहीं । तें आपणपेंचि आपल्या ठायीं । जाहला यालागीं जो कांहीं । आकांक्षीना ॥ ९३ ॥ वोखटें कां गोमटें । हें कांहींचि तया नुँमटे[10] । रात्रिदिवस नें[11] घटे । सूर्यासि जेवीं ॥ ९४ ॥ ऐसा बोधुचि केवळु । जो होऊनि असे निखळु । त्याहीवरी भजनशीळु । माझ्या ठायीं ॥ ९५ ॥ तरि तया ऐसें दुसरें । आम्हां पढियंतें सोयरें । नाहीं गा साचोकारें । तुझी आण पांडवा ॥ ९६ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

अन्वयः—(यः) शत्रौ च मित्रे तथा मानापमानयोः समः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः (च) संगविवर्जितः (अस्ति) ॥ १८ ॥

---

१ तयार झाला. २ पक्षी. ३ त्रास, काळजी, पर्वा. ४ मेलेल्याला. ५ लांकडाशिवाय. ६ शांति. ७ ओतप्रोत भरलेला. ८ निघून गेला. ९ रीत. १० वाटत नाहीं. ११ भासत नाहीं.

(५३७. स्थिरबुद्धि करून भक्ति करणारा देवाला फार आवडतो, १९७-२१३)
पार्था जयाचिया ठायीं । वैषम्याची वार्ता नाहीं । रिपुमित्रा दोहीं । सरिसा पाडु ॥ ९७ ॥ कां घरींचियां उजियेडु करावा । पारखियां आंधारु पाडवा । हें नेणेचि गा पांडवा । दीपु जैसा ॥९८॥ जो खांडावया घावो घाली । कां लावणी जयानें केली । दोघां एकचि साउली । वृक्षु दे जैसा ॥ ९९ ॥ नातरी इक्षुदंडु । पाळितया गोडु । गाळितया कडु । नोहेचि जेवीं ॥ २०० ॥ अरिमित्रीं तैसा । अर्जुना जया भावो ऐसा । मानापमानीं सरिसा । होतु जाय ॥ १ ॥ तिहीं ऋतूं समान । जैसें कां गगन । तैसा एकचि मान । शीतोष्णीं जया ॥ २ ॥ दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा पांडुसुता । तैसा सुखदुःख प्राप्तां । मध्यस्थु जो ॥ ३ ॥ माधुर्यें चंद्रिका । सरिसी राया रंका । तैसा जो सकळिकां । भूतां समु ॥ ४ ॥ आघविया जगा एक । सेव्य जैसें उदक । तैसे तयातें तिन्ही लोक । आकांक्षिती ॥ ५ ॥ जो सबाह्य संग । सांडोनिया लाग । एकाकी असे आंग । आंगीं सूनी ॥ ६ ॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अन्वयः—(यः) तुल्यनिंदास्तुतिः, मौनी, येनकेनचित् संतुष्टः (भवति च) अनिकेतः, स्थिरमतिः, भक्तिमान्, सः नरः मे प्रियः (अस्ति) ॥ १९ ॥

जो निंदेतें नेघे । स्तुती न श्लाघे । आकाशा न लगे । लेपु जैसा ॥ ७ ॥ तैसें निंदे आणि स्तुती । मानु करूनि एके पांतीं । विचरे प्राणवृत्ती । जनीं वनीं ॥ ८ ॥ साच लटिकें दोन्ही । बोलोनि न बोले जाहला मौनी । जो भोगितां उन्मनी । आरायेना ॥ ९ ॥ जो यथालाभें न तोखे । अलाभें न पारुखे । पाउसेंवीण न सुके । समुद्रु जैसा ॥ २१० ॥ आणि वायूसि एके ठायीं । बिढार जैसें नाहीं । तैसा न धरीच कहीं । आश्रयो जो ॥ ११ ॥ आघवाचि आकाशस्थिति । जेवीं वायूसि नित्य वसति । तेवीं जगाचि विश्रांति- । स्थान जया ॥ १२ ॥ हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मति जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥ १३ ॥ (५३८. भक्त देवाला फार आवडतात, २१४–२२९) मग याहीवरी पार्था । माझ्या भजनीं आस्था । तरि तयातें मी माथां । मुकुट करीं ॥१४॥ उत्तमासि मस्तक । खालविजे हें काय कौतुक । परि मानु करिती तिन्ही लोक । पायवणिया ॥ १५ ॥ तरि श्रद्धावस्तूसि आदरु । करितां जाणिजे प्रकारु । जरी

१ वांकडेपणाची. २ परक्याला. ३ चांदणें. ४ अंतर्बाह्य. ५ संबंध. ६ धन्य मानीत नाहीं. ७ गणना. ८ वागतो. ९ ब्रह्मस्थिति. १० दूर होत नाहीं. ११ आपल्या इच्छेप्रमाणें. १२ रागावत नाहीं. १३ राहणें. १४ पायाच्या तीर्थास.

होय श्रीगुरु । सदाशिवु ॥ १६ ॥ परि हें असो आतां । महेशातें वानितां । आत्मस्तुति तत्वता । संचारु असे ॥ १७ ॥ ययालागीं हें नोहे । म्हणितलें रैमानाहें । अर्जुना मी वाहें । शिरीं तयातें ॥ १८ ॥ जे पुरुषार्थसिद्धि चौथी । घेऊनि आपुलिया हातीं । रिगाला भक्तिपंथीं । जगा देतु ॥ १९ ॥ कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडी बांधी करी । कीं जळाचिये परी । तळवटु घे ॥ २२० ॥ म्हणोनि गा नमस्कारूं । तयातें आम्ही माथां मुकुट करूं । तयाची टांचँ धरूं । हृदयीं आम्ही ॥२१॥ तयाचिया गुणांचीं लेणीं । लेववूं आपुलिये वाणीं । तयाची कीर्ति श्रवणीं । आम्ही लेऊं ॥२२॥ तो पाहावा हे डोहळे । म्हणोनि अचक्षूसी मज डोळे । हातींचेनि लीलाकमळें । पूजूं तयातें ॥ २३ ॥ दोंवरी दोनी । भुज आलों घेउनी । आलिंगावयालागुनी । तयाचें आंग ॥ २४ ॥ तया संगाचेनि सुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें घडे । किंबहुना आवडे । निरुपमु ॥ २५ ॥ तेणेंसी आम्हा मैत्र । एथ कायसें विचित्र । परि तयाचें चरित्र । ऐकती जे ॥ २६ ॥ तेही प्राणापरौते । आवडती हें निरुतें । जे भक्तचरित्रातें । प्रशंसिती ॥ २७ ॥ अवतरणः—जो हा अर्जुना साद्यंत । सांगितला प्रस्तुत । भक्तियोगु समस्त । योगरूपु ॥ २८ ॥ जेणें मी प्रीति करीं । कां मनीं शिरसा धरीं । येवढी थोरी । जया स्थिती ये ॥ २९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

अन्वयः—ये तु श्रद्दधानाः मत्परमाः भक्ताः इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं पर्युपासते, ते मे अतीव प्रियाः (संति) ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(५३९. धर्मरूप व अमृतरूप गोष्टींचें जो अनुष्ठान करतो तो देवाला फार आवडतो, २३०–२३४) ते हे गोष्टी रम्य । अमृतधारा धर्म्य । करिती प्रतीतिगम्य । आइकोनि जे ॥ २३० ॥ तैसीचि श्रद्धेचेनि आदरें । जयांचे ठायीं विस्तरे । जीवीं जयां थैरें । जे अनुष्ठिती ॥ ३१ ॥ परि निरूपिली जैसी । तैसीच स्थिति मानसीं । मग सुक्षेत्रीं जैसी । पेरणी केली ॥ ३२ ॥ परि मातें परम करूनि । इये अर्थीं प्रेम धरूनि । हेंचि सर्वस्व मानूनि । घेती जे पैं ॥ ३३ ॥ पार्था गा जगीं । तेचि भक्त तेचि योगी । उत्कंठा तयांलागीं । अखंड मज ॥ ३४ ॥ (५४०. भक्त व भक्तांच्या

१ रमानाथानें. २ मोक्ष. ३ नम्र असतो. ४ श्रीवत्सलांछन. ५ सुखातिशयानें. ६ निराकाराला. ७ धर्मास अनुकूल. ८ अनुभवास येण्याजोगें. ९ ठसतो. १० विचार करून.

कथा ऐकणारे मला फार आवडतात, २३५-२३८) ते तीर्थ ते क्षेत्र । जगीं तेचि पवित्र । भक्तिकथेसि मैत्र । जयां पुरुषां ॥ ३५ ॥ आम्ही तयांचें करूं ध्यान । ते आमुचें देवतार्चन । तेवांचूनि आन । गोमटें नाहीं ॥३६॥ तयांचें आम्हां व्यसन । ते आमुचें निधिनिधानें[1] । किंबहुना समाधान । ते मिळती तैं ॥ ३७ ॥ पैं प्रेमळाची वार्ता । जे अनुवादती[2] पांडुसुता । ते मानूं परमदेवता । आपुली आम्ही ॥ ३८ ॥ (५४१. कथा संजय धृतराष्ट्राला सांगतो, २३९-२४५) ऐसें निजजनानंदें[3] । तेणें जगदादिकंदें[4] । बोलिलें मुकुंदें । संजयो म्हणे ॥ ३९ ॥ राया जो निर्मळु । निष्कलंक लोककृपाळु । शरणागतां प्रतिपाळु । शरण्यु जो ॥२४०॥ पैं सुरसहायशीळु[5] । लोकलालनलीळु[6] । प्रणतप्रतिपाळु[7] । हा खेळु जयाचा ॥ ४१ ॥ जो धर्मकीर्ति-धवळु । अगाध दातृत्वें सरळु । अतुळबळें[9] प्रबळु । बळिबंधनु ॥ ४२ ॥ जो भक्तजनवत्सलु । प्रेमळजन-प्रांजळु । सत्यसेतु[10] सकळु । कलानिधि ॥ ४३ ॥ तो श्रीकृष्ण वैकुंठींचा । चक्रवर्ती निजांचा[11] । सांगे येरु दैवाचा । आइकतु असे ॥ ४४ ॥ (पुढील अध्यायाचें बीज) आतां ययावरी । निरूपिती परी[12] । संजयो म्हणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ॥४५॥ (५४२. ज्ञानदेव म्हणतात—ती कथा मी मराठींत सांगेन आणि संतांची सेवा करीन, २४६-२४७.) तेचि रसाळ कथा । मऱ्हाटिया प्रतिपंथा[13] । आणिजेल आतां । अवधारिजो ॥ ४६ ॥ ज्ञानदेव म्हणे तुम्ही । संत वोळगावेति[14] आम्हीं । हे पढविलों जी स्वामी । निवृत्तिदेवीं ॥ २४७ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

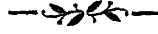
श्लोक २०, ओंव्या २४७

---

१ ठेवा. २ सांगतात. ३ सर्व जगास आनंद देणाऱ्या. ४ जगाला उत्पन्न करणाऱ्या. ५ देवांना साहाय्य करणें हेंच ज्याचें शील आहे. ६ लोकांचें पालन करणें हीच ज्याची लीला आहे. ७ शरणागतांचें रक्षण करणें. ८ शोभणारा. ९ निरुपम बळानें. १० खऱ्या रीतीनें वागणाऱ्यांचा तारक. ११ भक्तांचा. १२ प्रकार. १३ प्रतिमार्गी—भाषेंत. १४ शरण जावें.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय तेरावा

आत्मरूप गणेशाचें स्मरण करून, सर्व विद्यांचें आश्रयस्थान असे जे श्रीगुरूंचे चरण, त्यांस माझा नमस्कार असो. १ त्यांचें स्मरण केलें असतां सर्व कविताशक्ति स्वाधीन होते व सर्व विद्या जिव्हाग्रीं येतात; २ तसेंच भाषणाला इतकें माधुर्य येतें कीं, तें अमृतासही शिळें पाडतें; व तोंडांतून निघणाऱ्या प्रत्येक अक्षरास रस अनुकूळ होतात; ३ गर्भित अर्थाची रेलचेल होऊन ते एकामागून एक सुचतात, व आत्मज्ञानाचें वर्म समजतें; ४ जर आपल्या मनांत श्रीगुरूंचे चरण नेहमीं आठवले, तर अशा रीतीनें ज्ञानाचा भाग्योदय होतो; ५ त्या गुरुचरणांस वंदन करून, (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात:-) ब्रह्मदेवाचा पिता व श्रीलक्ष्मीचा नाथ जे श्रीकृष्ण भगवान, ते असें म्हणाले:—६

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणाले:— हे कुंतीपुत्रा, या शरीराला 'क्षेत्र' म्हणतात; आणि हें जो जाणतो, त्याला, (क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांचें ज्ञान असलेले) तत्त्वज्ञ जन 'क्षेत्रज्ञ' असें म्हणतात ॥ १ ॥

पार्था, ऐक. या देहाला क्षेत्र असें म्हणतात; व जो हें जाणतो, त्याला क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात; ७

श्लोकार्थः—हे अर्जुना, सर्व क्षेत्रांमध्यें जो क्षेत्रज्ञ, तोही मीच आहें असें जाण. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जें ज्ञान, तेंच उत्तम ज्ञान, असा माझा अभिप्राय आहे ॥ २ ॥

आणि क्षेत्रज्ञ ज्याला म्हणतात व जो सर्व क्षेत्रांचें पोषण करतो, तो मीच होय असें पक्कें समज. ८ ज्या ज्ञानानें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ खरोखर जाणतां येतात, तेंच ज्ञान असें आम्ही समजतों. ९

श्लोकार्थः—तें क्षेत्र काय, कोणत्या प्रकाराचें व कोणत्या विकारांचें आहे, व त्यापासून कोणतीं कार्यें उत्पन्न होतात; आणि तो क्षेत्रज्ञ कोण व त्याचें सामर्थ्य काय आहे, तें सर्व मजपासून अर्जुना, तूं संक्षेपानें ऐक ॥ ३ ॥

तर आतां या शरीराला ज्या अभिप्रायानें 'क्षेत्र' हें नांव दिलें, तो सर्व अभिप्राय आम्ही सांगतों. १० याला क्षेत्र कां म्हणावें, हें कसें व कोठें उत्पन्न होतें, कोणत्या कोणत्या विकारांनीं हें वाढलें जातें, ११ हें लहान जें साडेतीन हातांचें आहे, तें केवढें

---

१ आश्रयस्थान. २ कवित्वशक्ति. ३ स्वाधीन होते. ४ सर्व विद्या. ५ शिळें. ६ अनुकूल. ७ गर्भित अर्थाची. ८ रेलचेल, समृद्धि, आगमन. ९ इशारत. १० वर्म. ११ धरून. १२ शेंत. १३ जीव. १४ पोषण करून. १५ विकारानें.

मोठें व किती वजनदार आहे, तसेंच नापीक किंवा पिकाऊ, कोणाचें आहे, १२ इत्यादि जे जे याचे गुण आहेत, ते यथासांग आम्ही वर्णन करतों, तिकडे तूं लक्ष दे. १३ याच क्षेत्राकरितां श्रुतींची नेहमीं बडबड चालू आहे; व तर्कही याचाच निश्चय करण्याकरितां एकसारखी वाटाघाट करितो; १४ याच गोष्टीचा खल करतां करतां सहा शास्त्रें थकून स्वस्थ बसलीं; आणि म्हणूनच त्यांच्यांत अजून ऐक्य झालें नाहीं. १५ या क्षेत्राविषयीं एकमत स्थापन करण्याकरितां सर्व जगभर शास्त्रसंबंधयुक्त वाटाघाट चालू आहे. १६ पण अजून एकमेकांचीं तोंडें मिळालीं नाहींत, व ऐक्यही झालें नाहीं; आणि याचसंबंधानें युक्ति लढवितां लढवितां शिकस्त झाली. १७ हें क्षेत्र कोणाचें आहे हें कोणी जाणत नाहीं; परंतु त्याच्या मीपणाबद्दलची काय थोरवी वर्णावी, कीं ज्याच्या योगानें वरोवर याचाच काथ्याकूट केला जातो ! १८ नास्तिकांच्या तोंडास तोंड देण्याकरितां व वेदाचें बंड माजलें असें पाहून पाखांड्यांची तिसरीच बडबड सुरू झाली. १९ ते म्हणतात, " तुमचें वाक्पांडित्य खोटें असून त्यास बिलकूल आधार नाहीं. आमचें हें म्हणणें खोटें म्हणत असाल तर तुम्हांला जिंकण्याविषयीं आम्ही ही सुपारी पुढें ठेवून प्रतिज्ञा करतों. " २० पाखांड्यांचे थवेच्या थवे—कोणी दिगंबर बनतात, व कोणी मुंडन करितात, तरी त्यांनीं ठरविलेले सर्व वितंडवाद आपोआप खालीं बसतात. २१ हें क्षेत्र मृत्यूच्या सपाट्यांत सांपडून निरर्थक जाईल म्हणून (आत्मा ब्रह्मांडीं नेऊन त्याचें संरक्षण करण्याकरितां) योगी पुढें सरसावतात. २२ जे मृत्यूला भितात, ते एकांतवास करून यमनियमांचें साधन करतात; २३ याच क्षेत्राच्या विचाराच्या अभिमानाकरितां श्रीशंकरांनीं राज्य सोडिलें; आणि त्यापासून आपल्यास उपाधि लागूं नये, म्हणून ते स्मशानांत जाऊन राहिले. २४ (या क्षेत्राचें ज्ञान करून घेणार) अशी प्रतिज्ञा करून शंकरांनीं वनांत राहून दाही दिशा हेंच आपलें पांघरूण असें मानलें; व काम हा योगभ्रष्ट करणारा (लांचखाऊ) असें जाणून त्यास जाळून टांकलें. २५ ह्याच गोष्टीचा निश्चय करण्याकरितां ब्रह्मदेवाला जरी चार तोंडें उत्पन्न झालीं, तरी त्यालाही या क्षेत्राची ओळख पटली नाहीं. २६

श्लोकार्थः—हें क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान ऋषींनीं बहुत प्रकारांनीं सांगितलें आहे; ऋग्वेदादि वेदांनीं वेगळें वेगळें सांगितलें आहे; आणि युक्तीनें युक्त व निश्चयरूपी अशा ब्रह्मप्रतिपादक सूत्रांनीं व पदांनींही सांगितलें आहे ॥ ४ ॥

जे कर्मवादी आहेत, ते असें म्हणतात कीं, हें सर्व क्षेत्र जीवाच्या ताब्यांत असून त्याची सर्व व्यवस्था प्राणाकडे सोंपविली आहे. २७ ज्या प्राणाच्या घरीं त्याचे चार भाऊ (अपान, व्यान, समान व उदान) हे अंगमेहनतीनें झटतात, व त्यांच्यावर मनासारखा देखरेख करणारा कुळवाडी आहे; २८ त्या जीवाजवळ पंचज्ञानेंद्रियें व पंच-

कर्मेंद्रियें मिळून दहा इंद्रियरूप बैलांची जोडी असून, तो रात्र दिवस कांहीं न म्हणतां मेहनत करवून घेऊन विषयरूप क्षेत्रांत राब काढतो; २९ मग कर्तव्याची वाफ चुकवून (विहित कर्माचरणाची संधि दवडून) व अन्यायाचें बीज पेरून त्याला वाईट कर्माचें खत घालतो; ३० त्या योगानें बीजाप्रमाणें अनन्वित पापें पिकून मग कोट्यवधि जन्म-पर्यंत जीव दु:खें भोगितो. ३१ किंवा विहित कर्माचरणरूपी वाफ साधून सत्क्रियेचें बीज पेरल्यास कोट्यवधि जन्मपर्यंत सुखच भोगितो. ३२ पण सांख्यमतवाद्यांचें असें म्हणणें नसून ते म्हणतात कीं, क्षेत्र हें जीवाच्या स्वाधीन नाहीं; तें कोणाच्या स्वाधीन आहे तें सर्व आम्हांस पुसा. ३३ अहो, जीव हा उपरा वाटसरू असून वाट चालत असतांना क्षेत्रांत नुस्ती वस्ती करतो; आणि प्राण हा बलुतेदार असल्यामुळें तो जागा राहून क्षेत्राचें संरक्षण करतो. ३४ ज्या अनादिसिद्ध प्रकृतीची सांख्यमतवादी स्तुति करतात त्या प्रकृतीची या क्षेत्राचे ठिकाणीं वृत्ति आहे असें समजा; ३५ आणि त्या प्रकृतीच्या घरचा सर्व जमाव असल्यामुळें, क्षेत्राची सर्व वहिवाट ती घरीं करते. ३६ त्या शेताची मूळ लागवड करणारे या सृष्टींत जे मुख्य तीन गुण, ते तिच्या पोटीं उत्पन्न झाले आहेत. ३७ रजोगुण हा पेरणी करतो, सत्त्वगुण हा राखतो, व मग एकटा तमोगुण सर्व पीक गोळा करतो. ३८ नंतर महत्तत्त्वाचें खळें करून काल नामक जबरदस्त पोळाकडून ती मळणी घालते; मग अव्यक्तरूपी आयतीच संध्याकाळ होते. ३९ इतक्यांत बुद्धिमान संकल्पवाद्यांना हें बोलणें न रुचून ते म्हणाले कीं, या तुमच्या कल्पना अगदीं अलीकडल्या आहेत ! ४० अहो, ब्रह्मापुढें प्रकृतीची काय बाब ! या क्षेत्राची हकीगत आम्ही सांगतों, ती ऐका तर खरी ! ४१ लयरूपी पलंगावरील शून्यरूपी बिछा-न्यावर बलवान संकल्प निजला होता, ४२ तो अकस्मात जागा झाला, व तो आपल्या व्यापारांत नेहमीं तत्पर होतां म्हणून त्याला त्याच्या इच्छेनुरूप ठेवा मिळाला; ४३ आणि त्या संकल्पाच्या निर्गुण स्वरूपाची त्रिभुवनाएवढी बाग त्याच्या खटपटीनें रूपाला आली. ४४ नंतर निरनिराळीं पंचमहाभूतें एकत्र करून, भूतग्रामांचे जारज, स्वेदज, अंडज व उद्भिज्ज असे चार घाट त्यानें रचिले; ४५ नंतर प्रथम पंचमहाभूतांचे निरनिराळे पोटभेद करून बांधे तयार केले; ४६ त्या घाटांच्या दोन्ही बाजूंस कर्म व अकर्म याच्या ताली घातल्या, व त्यामधील नापीक जमिनीचीं म्हणजे पशुपक्ष्यादिक हीं रानें बनविलीं; ४७ नंतर या संकल्पाच्या योगानें जन्ममृत्यूंच्या येरझारा करण्याकरितां सोपी व कधीं बंद न पडणारी अशी वाट तयार केली; ४८ मग संकल्पानें अहंकाराबरोबर ऐक्य करून, बुद्धी-कडून तो चराचरांची वहिवाट करवूं लागला ! ४९ याप्रमाणें चिदाकाशांत संकल्पाची ढाळी वाढल्यामुळें प्रपंचाला तो मूळ कारण झाला. ५० याप्रमाणें संकल्पवाद्यांचीं मुक्ताफळें ऐकून, त्या ठिकाणीं जे दुसरे (स्वभाववादी) होते ते पुढें होऊन म्हणाले कीं, “ आपण

फार विद्वान आहां, तरी आपलें मत आपलेजवळच ठेवा. ५१ परब्रह्माच्या गांवांत जर संकल्पाचें बिऱ्हाड आहे असें मानावयाचें, तर मग त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रकृतीला कां मानूं नये ? ५२ परंतु तुम्ही म्हणतां अशी गोष्ट नाहीं. तुम्ही संकल्पाचा नाद टाकून द्या, हें काय प्रकरण आहे हें अस्मादिक सांगतों. ५३ तर आकाशांतील ढगांमध्यें पाण्याचा भरणा कोण करतो ? व अंतरिक्षांतील चांदण्या खालीं पडत नाहींत, त्यांना कोणाचा आधार आहे ? ५४ आकाशाचें छत मध्यें झोल न येतां जें सारखें ताणलेलें आहे, तें कोणीं व केव्हां ताणलें ? आणि वाऱ्यास नेहमीं वाहण्यास कोणीं सांगितलें आहे ? ५५ अंगावरील जी लव दिसते तिची पेरणी कोण करतो ? व समुद्र कधींही आटत नाहीं त्यांत पाणी कोण भरतो ? आणि पावसाच्या धारा कोण उत्पन्न करतो ? ५६ या गोष्टींप्रमाणें क्षेत्र हें स्वभावसिद्ध असून याचा कोणीही वतनदार नाहीं. जो यांत खपेल त्यास हें फलद्रूप होईल, व खपणार नाहीं त्यास फलद्रूप होणार नाहीं." ५७ इतक्यांत दुसरे एक (कालवादी) रागावून म्हणाले कीं, "तुम्ही म्हणतां हें जर खरें आहे, तर या क्षेत्रावर काळाची सत्ता कां आहे ? ५८ तथापि, त्या काळाचा अनिवार सपाटा आहे हें जाणूनही, जे अभिमानी आहेत ते त्यास न जुमानतां आपल्याच मताचें समर्थन करतात. ५९ सिंहाच्या दरीप्रमाणें मृत्यु हा भयंकर आहे असें समजून, जर तुम्हीं या क्षेत्राबद्दल व्यर्थ बडबड केली, तर ती काय पुरी पडणार आहे ? ६० हा काल महाकल्पापलीकडे मिठी घालून, ब्रह्मदेवाचें स्थान जो सत्यलोक त्यालाही जाऊन मिठी मारतो, ६१ स्वर्गाच्या अरण्यांत शिरून अष्टलोकपाळ नित्य नवे करतो, व आठ दिशांच्या आठ ऐरावतांचा संहार करतो. ६२ याच्या अंगवायूनें जीवरूप मृग जन्म-मृत्यूंच्या खळग्यांत पडून निर्जीव होऊन भ्रमण करतात. ६३ या काळानें हाताचा पंजा केवढा मोठा पसरला आहे तो पहा, कीं जगदाकाररूपी जो हत्ती तो यानें आपल्या तळ-हातावर धारण केला आहे. ६४ म्हणून, काळाची सत्ता आहे असें म्हणतात; हीच गोष्ट खरी आहे." याप्रमाणें, अर्जुना, या क्षेत्राबद्दल मतभेद आहेत. ६५ अशी पुष्कळ भवति नभवति नैमिषारण्याचे ठिकाणीं ऋषींनीं केली, याबद्दल आपल्यास पुराणांचा आधार आहे. ६६ वेदांतील अनुष्टुभादि छंदांत याबद्दल पुष्कळ चर्चा केली असून, या क्षेत्राविषयीं गर्वानें अद्याप ग्रंथ तयार करतात. ६७ वेदांतील बृहत्सामसूत्र; जें ज्ञानदृष्टीनें अति पवित्र आहे, त्यालाही क्षेत्र म्हणजे काय हें समजलें नाहीं; ६८ आणखी पुष्कळ दूरदर्शी महाकवि या क्षेत्राबद्दल वादविवाद करून थकले; ६९ परंतु हें एवढें बिकट आहे कीं, हें खरोखर कोणाचें आहे हें सांगतां येत नाहीं; व कोणाच्याही स्वाधीन होत नाहीं. ७० तर आतां क्षेत्र म्हणजे काय आहे, याविषयीं सांद्यंत विचार तुला मी सांगतों. ७१

अक्षरांचा छंद. २६ कविता. २७ ग्रंथ तयार करतात. २८ ज्ञानदृष्टीनें. २९ दूरदर्शी यांनीं.

श्लोकार्थः—पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि, महत्तत्त्व, आणि दहा इंद्रियें, मन आणि श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय, (व वागादि कर्मेंद्रियांचे पांच विषय), ॥ ५ ॥ इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संघात (समुदाय), चेतना, व धैर्य एतद्विकारयुक्त असें हें शरीर संक्षेपानें मीं सांगितलें ॥ ६ ॥

तर पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि. प्रकृति, पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें मिळून दहा इंद्रियें, ७२ एक मन, ज्ञानेंद्रियाचे पांच व कर्मेंद्रियाचे पांच असे दहा विषय, सुख, दुःख, द्वेष, संघात, इच्छा, ७३ चेतना (आत्मसत्ता) आणि धृति याप्रमाणें या क्षेत्राचीं (छत्तीस) तत्त्वें आहेत तीं तुला सर्व सांगितलीं. ७४ आतां, महाभूतें कोणतीं, विषय कोणते, इंद्रियें कोणतीं, हें प्रत्येकाचें वर्णन निरनिराळें करून तुला सांगतों. ७५ हें पहा, पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश हीं पंचमहाभूतें आहेत असें समज; ७६ आणि जाग्रदवस्थेंत जसें स्वप्न गुप्त असतें, किंवा अमावस्येच्या दिवशीं चंद्र जसा गुप्त असतो, ७७ अथवा लहान बालकाच्या ठिकाणीं तारुण्य जसें गुप्त असतें, किंवा फुलाची कळी उमलण्याच्या पूर्वीं जसा तिच्यांत सुगंध गुप्त असतो; ७८ किंबहुना अर्जुना, लांकडांत ज्याप्रमाणें अग्नि गुप्त असतो, त्याप्रमाणें मायेच्या पोटांत जो गुप्त असतो; ७९ ज्याप्रमाणें हाडीज्वर हा कुपथ्याचें निमित्त होण्याची वाट पहात असतो, व तेंच झाल्यावर तो शरीराला अंतर्बाह्य व्यापून टाकतो, ८० त्याप्रमाणें पंचमहाभूताची गांठ पडून ज्या वेळीं देहाचा आकार बनतो, त्या वेळीं जो त्या देहाला चहूंकडे नाचवितो, त्यालाच अहंकार असें म्हणतात; ८१ या अहंकाराची अशी गंमत आहे कीं, तो अज्ञान्याच्या पाठीस न लागतां सज्ञानाच्या पाठीस लागून त्याला नानाप्रकारच्या संकटांत घालतो. ८२ यदुराज श्रीकृष्ण म्हणतातः- अर्जुना ! ऐक. आतां, बुद्धि जिला म्हणतात, ती या खुणांनीं जाणावीः ८३ कामाचा जोर उत्पन्न झाल्यावर जी इंद्रियांच्या साहाय्यानें विषयांचे समुदाय जिंकून आणते; ८४ त्या सुखदुःखांच्या लुटीचा जेव्हां जीवास अनुभव घ्यावा लागतो, तेव्हां सुख व दुःख यांत जास्ती योग्यता कोणाची आहे हें जिच्या योगानें समजतें; ८५ हें सुख व हें दुःख, हें पुण्य व हें पाप, हें वाईट व हें चांगलें, असें जिच्या योगानें निवडतां येतें; ८६ जिच्या योगानें उच्च-नीच हें समजतें, लहान-मोठें कळतें, व जिच्या दृष्टीनें जीवांना विषय ओळखतां येतात; ८७ जी ज्ञानतत्त्वाचें मूळ, जी सत्त्वगुणाची वाढती दशा, आणि जी आत्मा व जीव या दोहोंच्या संधींत असते, ८८ अर्जुना, तीच बुद्धि आहे असें समज. आतां अव्यक्ताचीं सर्व लक्षणें तुला सांगतों, तीं ऐक. ८९ हे महाबुद्धिमंता, सांख्यांच्या मतानें जिला प्रकृति हें नांव आहे, तेंच तूं सध्यां अव्यक्त असें समज ९० आणि पूर्वीं (सातव्या अध्यायांत) सांख्य व योग या मतांतील प्रकृतीचे दोन प्रकार पुष्कळ विस्तारानें जेथें वर्णिले आहेत, ९१ त्यांतील दुसरी जी जीवदशा, तिलाच, हे वीरश्रेष्ठ अर्जुना, अव्यक्त असें पर्यायानें म्हणतात. ९२ पहांट झाल्यावर ज्याप्रमाणें आकाशांतील नक्षत्रें नाहींतशीं होतात, अथवा अस्तमान झाल्यावर प्राणिमात्राचे व्यापार

बंद होतात, ९३ अथवा अर्जुना, देह नाहींसा झाल्यावर देहापासून वासनेपर्यंत सर्व विकार केलेल्या कर्मांत गुप्त असतात; ९४ किंवा बीजाच्या आकारांत जसा वृक्ष अंतर्गत असतो, अथवा तंतूंच्या दशेंत ज्याप्रमाणें वस्त्र अंतर्गत असतें, ९५ त्याप्रमाणें महाभूतें व भूतांचा समुदाय आपला स्थूल धर्म टाकून ज्या ठिकाणीं सूक्ष्म होऊन अंतर्धान पावतात, ९६ त्यालाच अर्जुना, अव्यक्त असें समज. आतां सर्व इंद्रियांचे भेद तुला सांगतों, ते ऐक. ९७ कान, डोळे, त्वचा, नाक व जिव्हा हीं पांच ज्ञानेंद्रियें आहेत. ९८ या पांच तत्त्वांचें ऐक्य झालें म्हणजे ह्यांच्या द्वारें बुद्धि ही सुखदुःखांचा विचार करते. ९९ वाचा, हात, पाय, गुद व शिश्न हे इंद्रियांचे आणखी पांच प्रकार आहेत. १०० श्रीकृष्ण म्हणतात, "अर्जुना, ज्यांना कर्मेंद्रियें म्हणतात तीं हीं होत. १ प्राणाची स्त्री क्रियाशक्ति, जी या शरिरांत वास करते, ती त्या पांच कर्मेंद्रियांच्या द्वारानें आंत बाहेर जाण्यायेण्याचा व्यापार करते." २ श्रीकृष्ण म्हणतातः—याप्रमाणें पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें अशीं दहा इंद्रियें सांगितलीं. आतां मन म्हणजे काय तें तुला स्पष्टपणें सांगतों, ऐक. ३ जें इंद्रियें आणि बुद्धि या दोहोंच्या सांध्यामध्यें रजोगुणाच्या खांदीवर चमकत असतें; ४ ज्याप्रमाणें आकाशाचा नीलवर्ण अथवा मृगजळाच्या लाटा व्यर्थ भासतात, त्याप्रमाणें वायूचें जें व्यर्थ चमकणें, तेंच मन आहे; ५ आणि शुक्र व शोणित यांचें ऐक्य होऊन जेव्हां पंचतत्त्वांचा आकार बनतो, तेव्हां, एका वायुतत्वाचे स्थानभेदानें पांच प्राण व पांच उपप्राण असे दहा प्रकार होतात. ६ मग ते दहा भाग आपापल्या धर्मांच्या बळानें देहांतील एक एक भागाच्या ठिकाणीं वस्ती करतात. ७ त्यांमध्यें निखालस चंचलपणा राहिल्यानें त्याचे अंगीं रजोगुणाचें बळ उत्पन्न होतें, ८ तें बुद्धीच्या बाहेर व अहंकाराच्या उरावर अशा मध्यभागांत बळाढ्य होतें. ९ त्याला मन हें व्यर्थ नांव आहे. एरवीं तें मूर्तिमंत कल्पनारूपच होय. ज्याच्या योगानें ब्रह्माला जीवदशा घ्यावी लागली, १० जें कोणतीही गोष्ट करण्यास मूळ कारण आहे, ज्याच्या योगानें वासना उत्पन्न होते, व जें नेहमीं अहंकाराशीं स्पर्धा करतें; ११ ज्याच्या योगानें इच्छा वाढते, आशा प्रबल होते, व ज्याच्या योगानें भय उत्पन्न होतें; १२ ज्याच्या योगानें द्वैतभाव उत्पन्न होतो व अज्ञान जोरावतें; जें इंद्रियांना विषयाकडे वळवितें; १३ जें एका क्षणांत सृष्टि उत्पन्न करतें, व ती लागलीच मोडूनही टाकतें, आणि मनोरथांच्या उतरंडी रचतें व उतरतें, १४ जें भ्रमाचें कोठार व वायुतत्त्वाचा अर्क आहे; व ज्यानें बुद्धीचें द्वार झांकून टाकिलें आहे (म्हणजे बुद्धीचें कांहीं चालूं देत नाहीं) १५ त्यालाच, अर्जुना मन म्हणतात; हें निःसंशय होय. आतां विषयांच्या नांवाचे जे जे भेद आहेत, ते ऐक. १६ शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पांच ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय आहेत. १७ ज्याप्रमाणें जनावर हिरव्या चाऱ्याकडे धाव घेतें, त्याप्रमाणें ह्या पांच ज्ञानें-

२५ मूर्तिमंत. २६ ब्रह्म. २७ वासनेस. २८ स्पर्धा. २९ उत्पन्न करते. ३० अज्ञान. ३१ जोरावतें. ३२ वाईट कल्पना करून. ३३ भ्रमाचें ३४ अर्क.

द्रियांच्या द्वारानें ज्ञान बाहेर धाव घेतें. १८ मग स्वर व वर्ण यांचा उच्चार, वस्तु घेणें व टाकणें, चालणें व मलमूत्र विसर्जन करणें १९ हे पांच कर्मेंद्रियाचे पांच विषय आहेत. ज्यांच्या आधारानें क्रिया बाहेर धाव घेते, १२० असे हे ज्ञानेंद्रियांचे व कर्मेंद्रियांचे दहा विषय या देहांत आहेत. आतां इच्छा म्हणजे काय तें सांगतों. २१ पूर्वीं ज्या पदार्थांचा उपभोग घेतला आहे, त्याची आठवण होणें, आणि कानावर शब्द पडण्याबरोबर जी प्रकाशित होणारी वृत्ति; २२ इंद्रियांची व विषयांची गांठ पडतांक्षणींच जी उत्पन्न होते, व तेच विषय वारंवार उपभोगास मिळावे असें जिला वाटतें; २३ ज्या वृत्तीच्या उद्भवण्यानें मन इकडे तिकडे धावूं लागतें व जिकडे जाऊं नये अशा ठिकाणीं इंद्रियें तोंडें घालतात; २४ ज्या वृत्तीच्या संगतीनें बुद्धि वेडी होते, व जिची विषयावर आवड असते, त्या वृत्तीला इच्छा असें म्हणतात; २५ आणि इच्छा उत्पन्न होण्याबरोबर इंद्रियांना विषय उपभोगास मिळाले नाहींत तर त्या वेळीं जी वृत्ति उत्पन्न होते, तिला द्वेष असें म्हणतात. २६ आतां सुख हें या लक्षणांनीं जाणावें कीं, जें प्राप्त झालें असतां इतर सर्व वस्तूंचा जिवाला विसर पडतो; २७ जें काया, वाचा आणि मन याना आपली शपथ घालून देहाच्या आठवणीचा नाश करतें; २८ जें प्राप्त झालें असतां प्राण लंगडा पडून सात्विक वृत्ति पूर्वीपेक्षां दुप्पट वाढते; २९ सगळ्या इंद्रियांच्या वृत्तींना हृदयाच्या एकांतांत थोपटून जें निद्रा घेण्यास लावतें; १३० फार काय सांगावें ? जीवाला ज्या ठिकाणीं आत्म्याचा लाभ होतो, त्यालाच सुख असें म्हणतात; ३१ आणि पार्था, अशी ही स्थिति न लाभतां जी स्थिति असणें, तेंच खरोखर दुःख असें समज. ३२ ज्या ठिकाणीं कल्पना उत्पन्न झाली, त्या ठिकाणीं सुख होत नाहीं. एरवीं, कल्पना नाहींशी झाल्यावर तें सहजानुसार प्राप्त होतें. म्हणून, कल्पना उत्पन्न होणें व तीच नाहींशी होणें हें सुखदुःखांला कारण आहे. ३३ आतां अर्जुना, अलिप्त व सर्वसाक्षीभूत अशा ब्रह्माची (चैतन्याची) जी देहावर सत्ता आहे, तिला चेतना असें म्हणतात. ३४ या शरीरांत जी नखशिखांत नेहमीं जागृत असते, व जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांमध्यें जिच्यांत फरक पडत नाहीं; ३५ जिच्या योगानें मन, बुद्धि इत्यादिकांना टवटवी असते, व जी मायारूप वनाला नेहमीं वसंत ऋतूप्रमाणें प्रफुल्लित ठेवते; ३६ आणि जड व चेतन वस्तूंत जिचा अंशरूपानें सारखा संचार असतो, तिला चेतना असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं. ३७ हें पहा, राजा जसा आपल्या लवाजम्यास जाणत नसून, त्याच्या फक्त आज्ञेनेंच त्याची प्रजा परचक्रास जिंकिते; किंवा चंद्राच्या योगानें जशी समुद्रास भरती येते, ३८ अथवा लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें जसा लोखंडास चंचलपणा येतो; किंवा सूर्याचा प्रकाश जसा सर्व जीवांकडून व्यापार घडवितो; ३९ अथवा स्तनास तोंड लावल्याशिवाय कांसवी ज्याप्रमाणें केवळ नजरेनेंच आपल्या पिलांचें पोषण करते, १४० त्याप्रमाणें, अर्जुना, या शरीरांत जी आत्म्याच्या संमतीनें

जड वस्तूला सजीवपणा आणते, ४१ तिलाच, बाबारे ! चेतना हें नांव आहे. आतां धैर्याचे भेद कोणते आहेत ते ऐक. ४२ पंचतत्त्वांचें एकमेकांशीं जातिस्वभावावरून उघड वैर असतें; पहा कीं, पाणी हें पृथ्वीचा नाश करीत नाहीं का ? ४३ पाण्याचें शोषण तेज करतें, तेज वायूबरोबर झगडतें, आणि आकाश हें वायूस सहज भक्षून टाकतें; ४४ त्याचप्रमाणें कधींही कशाबरोबर न मिळतां सर्वत्र ओतप्रोत भरलेलें असून आकाश वेगळें असतें; ४५ अशा प्रकारें हीं पंचमहाभूतें एकमेकांशीं विरुद्ध असून त्यांनाही जी एकत्र करते; ४६ दुजेपणाचा वादविवाद सोडून, एकत्र राहून जीं आपल्या गुणांनीं एक-मेकांचें पोषण करतात; ४७ याप्रमाणें न होणारी मैत्री जिच्या योगानें होते, व धैर्य कायम राहतें, त्या वृत्तीला मी धृति असें म्हणतों; ४८ आणि, हे पांडवा, जीवासह या छत्तीस तत्त्वांचें जें ऐक्य होतें, त्यालाच संघात असें म्हणतात. ४९ याप्रमाणें हे छत्तीस भेद तुला स्पष्ट रीतीनें सांगितले; व या सर्वांना मिळून क्षेत्र हें नांव प्राप्त झालें आहे. १५० बा अर्जुना, रथाचे सर्व भाग मिळून जसें रथ हें नांव येतें; किंवा पायापासून डोक्यापर्यंत सर्व अवयव मिळून देह हें नांव येतें; ५१ अथवा हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ या सर्वांना मिळून जसें चतुरंग सेना हें नांव येतें; किंवा अक्षरांच्या समुदायाला वाक्य असें म्हणतात; ५२ मेघांच्या सर्व समुदायाला जसें आभाळ म्हणतात; किंवा सर्व लोकांच्या समुदायाला ज्याप्रमाणें जग असें म्हणतात; ५३ अथवा तेल, वात व ज्योत हीं एकत्र मिळालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याला दिवा असें लोक म्हणतात, ५४ त्याचप्रमाणें, हीं छत्तीस तत्त्वें जेव्हां एके ठिकाणीं मिळतात, तेव्हां त्या सर्वांना मिळून क्षेत्र म्हणतात; ५५ आणि सर्व प्राणी जगतात राहाटून जी पापाची किंवा पुण्याईची कमाई येथें करतात, (तेंच पीक समजून) यास आम्ही क्षेत्र (शेत) असें कौतुकानें म्हटलें; ५६ आणि कोणी या क्षेत्रास देह असें म्हणतात. पण तें असो; याला अनेक नांवें आहेत. ५७ हें पहा—ब्रह्माच्या अलीकडे ब्रह्मदेवापासून स्थावरजंगमापर्यंत जेवढें कांहीं निर्माण होतें व लय पावतें, तें सर्व क्षेत्रच होय. ५८ परंतु देव, मनुष्य, सर्प, असे निरनिराळ्या योनींत जे निर्माण होतात, ते सत्त्व, रज व तम या गुणांची संगति घडल्यानें उत्पन्न होतात. ५९ अर्जुना, ह्या गुणांचा विचार पुढें (चौदाव्या अध्यायांत) सांगितला जाईल. सध्यां तुला ज्ञानाचें स्वरूप काय आहे तें सांगतों. १६० क्षेत्राचीं एकंदर सर्व लक्षणें विकारासह तुला सांगि-तलीं; तर यापुढें, ज्यापासून मोक्षप्राप्ति होते त्या उदार ज्ञानाविषयीं तुला सांगतों, तें ऐक. ६१ ज्या ज्ञानाकरितां योगी लोक स्वर्गाचा आडमार्ग ओलांडून ब्रह्मरंध्र आकाश गिळून टाकतात, ६२ ऋद्धींची भीड धरीत नाहींत, सिद्धींची गरज बाळगीत नाहींत, व कठीण असें जें योगसाधन त्याची अवहेलना करतात; ६३ तपोरूपी किल्ले ओलांडून, कोट्यवधि यज्ञ ओंवाळून टाकून कर्मकांडरूप वल्ली उपटून टाकतात; ६४ पुष्कळ प्रकारचे उपासनामार्ग स्वीकारून कोणी उघडया अंगानेंच वागतात, व कोणी सुषुम्नेच्या गुप्त मार्गानें

जातात; ६५ असें जें ज्ञान, त्याच्या प्राप्तीकरितां सर्व ऋषि उत्कट इच्छा मनांत धारण करून, वेदरूपी झाडाच्या पानांवरून हिंडतात (वेदांत सांगितलेल्या सर्व मार्गांचें शोधन करतात.) ६६ हे पांडवा, गुरूची सेवा केली असतां त्यापासून ज्ञानप्राप्ति होईल, या बुद्धीनें पुढील येणाऱ्या अनेक जन्मांची गुरुसेवेवरून ओंवाळणी करतात; ६७ ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां अज्ञान नाहींसें होतें व जीवाचें आणि आत्म्याचें ऐक्य होतें; ६८ जें ज्ञान इंद्रियांस विषयांची इच्छा होऊं देत नाहीं, कर्मांची हाव मोडून टाकितें, व मनाची काळजी दूर करितें; ६९ ज्या ज्ञानाचा लाभ झाला असतां द्वैताचा अभाव होतो; १७० ज्याच्या योगानें गर्वाचा मागमूस नाहींसा होतो; जें मायेला थारा देत नाहीं, व ज्याच्या ठिकाणीं आपपरभाव उरत नाहीं; ७१ जें संसाराला उपटून टाकितें, संकल्परूपी चिखल धुऊन टाकितें, व सर्वव्यापक परब्रह्माची भेट करून देतें; ७२ जें प्राप्त झालें असतां प्राण पांगळा होतो, (इंद्रियांकडून विषयोपभोग मिळविण्याची त्याची हांव बंद होते) व ज्याच्या सत्तेनें सर्व जगतांतील व्यापार चालत असतात; ७३ आणि ज्याच्या प्रकाशानें बुद्धि प्रौढ होऊन जीव आनंदमय होतो, ७४ असें जें ज्ञान, जें पवित्रपणाचा ठेवा, व जें प्राप्त झालें असतां विषयांनीं विटाळलेलें मन निर्मळ होतें; ७५ ‘ मी जीव आहें ’ असा जो आत्म्याला क्षयरोग लागलेला असतो, तो ज्याच्या प्राप्तीनें लय पावतो, ७६ तें ज्ञान निरूपण करण्यास अशक्य असूनही आम्ही समजून सांगतों, तर तें ऐकून नीट समजून घे. बाकी तें डोळ्यांसमोर दिसेल अशी वस्तु नाहीं. ७७ मग तेंच ज्ञान ज्या वेळेस या शरीरांत उत्पन्न होतें, त्या वेळीं इंद्रियांच्या आचरणावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. ७८ ज्याप्रमाणें झाडाच्या टवटवीतपणावरून वसंत ऋतु सुरू झाला हें समजतें, त्याप्रमाणें इंद्रियांच्या व्यापारांवरून ज्ञानप्राप्तीची लोकांस ओळख होते. ७९ अरे! झाडाला जमिनींत मुळाशीं पाणी मिळालें म्हणजे फांद्यांच्या विस्तारावरही जशी त्याची टवटवी दिसते, १८० अथवा कोंबाच्या कोंवळेपणावरून जसा जमिनीचा मृदुपणा दिसून येतो, किंवा कुलीन मनुष्याच्या वागण्याच्या पद्धतीवरून त्याचा थोरपणा दिसून येतो; ८१ अथवा आदरातिथ्यावरून जसा स्नेहभाव दृष्टीस पडतो, किंवा एखाद्याचें दर्शन होतांच मनाला प्रशस्तपणा आल्यामुळें हा पुण्यपुरुष आहे असें कळून येतें, ८२ अथवा केळींत उत्पन्न झालेला कापूर जसा वासानें समजून येतो, किंवा तावदानांत ठेविलेल्या दिव्याचा ज्याप्रमाणें बाहेर प्रकाश पडतो, ८३ त्याप्रमाणें, हृदयांत ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर जीं शरीरावर त्याचीं लक्षणें दृष्टीस पडतात, तीं आतां सांगतों, तीं लक्ष देऊन उत्तम रीतीनें ऐक. ८४

श्लोकार्थः—मानाची इच्छा नसणें, दांभिकपणा नसणें, अहिंसा, क्षांति (शांति), सरळपणा, आचार्योपासन, अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा, स्थिरता आणि आत्मसंयम; ॥ ७ ॥

कोणतेही विषय आपल्यास प्राप्त व्हावे अशी ज्याला आवड नसते, व लोकांनीं संभावित म्हटलें असतां ज्याला पराकाष्ठेचें ओझें वाटतें; ८५ असलेले गुण वर्णन केले

असतां, लोकांनीं सन्मान केला असतां, किंवा अंगची योग्यता लोकांनीं वर्णन केली असतां ८६ कसा घाबरा होतो म्हणशील, तर व्याधानें आडवलेला हरिण, किंवा नदी पोहून पलीकडे जात असतांना भोंवऱ्यांत सांपडलेला मनुष्यच! ८७ अशा प्रकारें, पार्था, लोकांनीं सन्मान केला असतां जो कष्टी होतो, व आपल्याकडे मोठेपणा येऊं देत नाहीं; ८८ आपल्यास लोकांनीं पूज्य मानलेलें आपण न पहावें, आपली कीर्ति आपल्या कानांनीं न ऐकावी, व आपण अमुक आहों अशी लोकांना आठवणच न व्हावी, (अशी ज्या पुरुषाची इच्छा असते), ८९ त्या पुरुषाचे ठिकाणीं सत्काराची गोष्ट कशाला बोलावी? व तो आदराला तरी कशी भेट देणार? कोणी त्यास नमस्कार केला असतां त्याला तें मरण वाटतें! १९० बृहस्पतीसारखी सर्वज्ञता जरी अंगीं असली. तरी आपलें माहात्म्य लोकांत वाढेल या भीतीनें जो वेड्यासारखा वागतो, ९१ आपल्या अंगचें शहाणपण दाखवीत नाहीं, आपला मोठेपणा सोडून देतो, आणि मोठ्या प्रेमानें वेडेपणा स्वीकारतो; ९२ ज्याला कीर्तीचा कंटाळा असून, प्रवृत्तिशास्त्रांवरील वादविवादांची हयगय करून स्वस्थपणें बसण्याचीच फार आवड असते, ९३ लोकांनीं आपला अपमान करावा, व आप्तवर्गांनीं आपली चिंता करूं नये, अशी ज्याच्या मनाला फार आवड असते; ९४ अंगांत नम्रपणा पूर्ण भरलेला असून, हीनपणा हें आपलें भूषण अशा गोष्टी तो बहुतकरून करतो; ९५ आपण जिवंत आहों किंवा नाहीं असें लोकांस वाटावयाजोगें आपलें वर्तन असावें, अशी जो इच्छा करतो; ९६ हा आपल्या पायांनीं चालत आहे किंवा वाऱ्यानें ढकलला जात आहे असें लोकांस वाटावें असें जो इच्छितो; ९७ माझ्या अस्तित्वाचा लोप होवो, माझें नांवरूप नाहींसें होवो, व प्राणिमात्राला माझ्यापासून भीति न वाटो, ९८ असे ज्याचे देवापाशीं नवस असतात; जो नित्य एकांतवास करतो, व एखादी जागा निर्जन आहे असें ऐकल्याबरोबर आनंद पावतो; ९९ वायूच्या अनुरोधानें जो वागतो, व आकाशाबरोबर ज्याला बोलणें आवडतें, व ज्याला झाडेंच जीव कीं प्राण आहेत, २०० किंबहुना हीं लक्षणें ज्याच्या अंगांत आहेत, असें दृष्टीस पडेल, त्याला ज्ञान हस्तगत झालें असें समज. १ म्हणून (अमानित्व) जो मनुष्य अभिमानरहित आहे, तो या लक्षणांनीं ओळखावा. आता अदांभिकत्व ओळखण्याचे अभिप्राय सांगतों. २ तर अदंभित्व असें असतें कीं, ज्याप्रमाणें कृपणाचें मन, त्याचा जीव गेला तरी तो आपला पुरून ठेवलेला पैसा कोणालाही सांगावयाचा नाहीं, ३ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आपल्या प्राणावर येऊन बेतली तरी तो आपलें सुकृत स्वमुखानें बोलून दाखवीत नाहीं. ४ ज्याप्रमाणें पान्हा चोरणारी गाय आपला पान्हा चोरते, किंवा वेश्या आपलें प्रौढ वय लपविते; ५ एखाद्या धनवान मनुष्याला अरण्यांत चोरट्यांनीं गांठलें असतां तो ज्याप्रमाणें आपल्या श्रीमंतीचा डौल मारीत नाहीं; किंवा कुलवधू आपलें सर्वांग वस्त्रांनीं आच्छादित करिते; ६ अथवा, धान्य पेरल्यावर त्याच्यावर कुळवानें माती ओढून शेतकरी ज्याप्रमाणें तें झांकून

टाकतो, त्याप्रमाणें, आपण केलेलें दान व पुण्य जो कोणासही कळूं देत नाहीं; ७ आपल्या देहास सुशोभित करीत नाहीं, लोकाचे आर्जव करीत नाहीं, आणि आपल्या दानधर्माविषयीं आपणच टिमकी वाजवीत नाहीं ! ८ तसेंच, लोकांवर उपकार केलेले बोलून दाखवीत नाहीं; आपल्यास येत असलेल्या विद्येची प्रौढी मिरवीत नाहीं; व प्रतिष्ठेसाठीं आपल्या विद्येचा विक्रय करीत नाहीं; ९ आपल्या शरीराच्या उपभोगाकरितां कृपणाप्रमाणें कांहीं खर्च करीत नाहीं; बाकी धर्माची बाब आली म्हणजे थोडा फार न म्हणतां हवा तेवढा खर्च करतो; २१० घरांत पाहिलें असतां सर्व प्रकारें अडचण असून स्वतःचें शरीर पाहूं गेलें असतां रोड असावयाचें; परंतु दान करण्याची वेळ आली म्हणजे कल्पवृक्षालाही मागें हटवितो; ११ फार काय सांगावें ? स्वधर्माचें आचरण करण्यांत जो गंभीर असून प्रसंग आला असतां अति उदार असतो. आणि त्याचप्रमाणें आत्मानात्मविचाराच्या गोष्टी निघाल्या असतां जो वादविवादांत महाचतुर असतो, बाकी इतर बाबतींत पाहूं लागलें असतां वेड्यासारखा दिसतो; १२ केळीचे रोप जसे हलके व पोकळ दिसतात, परंतु त्यांना फळें आलीं म्हणजे रसाळ दिसतात; १३ किंवा मेघ ज्याप्रमाणें दिसण्यांत हलके असून सहज वाऱ्यानें जातील असे दिसतात, परंतु वर्षाव होऊं लागला म्हणजे सर्वत्र जलमय करून टाकतात, १४ त्याप्रमाणें, ज्याला पूर्ण पाहिलें असतां बुद्धीला समाधान वाटतें—बाकी वर्णन करण्यासही तोच पुरुष योग्य होय. १५ हें असो; हीं चिन्हें ज्याच्या अंगीं दृष्टीस पडतात, त्याच्या हातीं ज्ञान आलें असें समज. १६ अदांभिकत्व ज्याला म्हणतात, तें हें होय. आतां अहिंसेचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १७ हें पहा—अहिंसेचें पुष्कळ प्रकारच्या मतवाद्यांनीं आपआपल्या मताप्रमाणें वर्णन केलें आहे, तें ऐक. १८ ते प्रकार कोणते म्हणशील, तर ज्याप्रमाणें झाडाच्या फांद्या तोडून त्या झाडाच्या बुंध्याभोंवतीं त्यांचेंच कुंपण घालणें, १९ किंवा आपले हात तोडून ते शिजवून आपली भूक शमन करणें, अथवा देऊळ मोडून त्याच सामानानें देवाभोंवतीं आवार बांधणें, २२० त्याप्रमाणें हिंसा करून अहिंसा केली असें दाखविणें, ह्याचा कर्मकांडांत निर्णय केला आहे. २१ कारण, पावसाच्या अवर्षणामुळें सर्व जग गांजून गेलें म्हणून पर्जन्येष्टि वगैरे पुष्कळ यज्ञ करितात, २२ तों त्या इष्टीच्या मुळाशीं पाहूं गेलें असतां पशूची हिंसा ही स्पष्ट घडून येते; मग अहिंसेचा जो पलीकडील कांठ, तो त्या ठिकाणीं कसा दृष्टीस पडणार ? २३ जर केवळ हिंसाच पेरली, तर त्या ठिकाणीं अहिंसा उगवेल काय ? परंतु अर्जुना, या याज्ञिकांच्या हौसेची कमाल आहे ! २४ बा पांडवा, सर्व वैद्यक ग्रंथांत हाच मार्ग सांगितला आहे कीं, एका जीवाचें रक्षण करण्याकरितां दुसऱ्या जीवाचा घात करावा ! २५ नानाप्रकारच्या रोगांनीं ग्रस्त होऊन पुष्कळ जीव लोळत आहेत, असें पाहून ह्या घडत असलेल्या हिंसेच्या निवारणार्थ रोगाची परीक्षा करून औषधांची योजना करतात; २६ त्या औषधांच्या योजनेकरितां प्रथम एका झाडाचें मूळ खणून आणतात, व दुसऱ्या झुडपाला मुळासकट उपटून आणतात; २७ एक झाड मध्येंच मोडतात, एका मोठ्या झाडाची साल काढून आणतात, व गाभण असलेला जीव खालीं वर आच्छादन घालून उकडून काढतात.* २८ ज्याला शत्रुभाव मुळींच नाहीं अशा

*पायाला वाघचवडा वगैरे झाला असतां, त्यावर गाभण बेडकुळी बांधतात, त्याला अनुलक्षून ही ओवी आहे.

झाडाच्या सर्वांगावर घाव घालून त्यांतून निवणारा चीक काढून घेतात. याप्रमाणें, धनुर्धरा, सर्व वनस्पतींचें सत्त्व नाहींसें करून तीं झाडें वठवितात; २९ आणि सजीवांच्या अंगांत हात घालून त्यांचें पोटांतील पित्त काढून घेतात, व त्यामुळें पीडित झालेले पुष्कळ जीव रक्षण करतात. २३० अहो, नांदतीं घरें मोडून त्यांचे देव्हारे केले, सावकार बुचाडून अन्नसत्रें घातलीं, ३१ डोक्याला वस्त्र गुंडाळल्यामुळें खालचें अंग उघडें पडलें. पुढील आंगण उघडें होतें त्यावर घर मोडून मांडव घातले; ३२ ज्याप्रमाणें पुष्कळ प्रकारचीं पांघरुणें जाळून शेक घ्यावा; हत्तीला स्नान घालून स्वच्छ धुऊन काढल्यावर पाण्यांतून वर येतांच पुन: तो सोंडेनें चिखल घेऊन आपलें अंग भरवितो; ३३ किंवा बैल विकून टाकून त्या पैशाचा गोठा बांधणें, अथवा राघू हांकून देऊन मग त्याच्याकरितां पिंजरा तयार करणें, याचें नांव काम कीं चेष्टा ? आणि यास काय हंसावें कीं रडावें ? ३४ कोणी धर्मसंप्रदायाप्रमाणें पाणी गाळून पिऊं लागतात, तों चिरगुटांतील पाणी पिळून घेते वेळीं जीव मरतात. ३५ कोणी हिंसा होईल या भीतीनें धान्य न शिजवितां उपाशींच राहतात, त्यामुळें त्यांचे प्राण व्याकुळ होतात, हीही हिंसाच होते; ३६ याप्रमाणें, हे प्रसन्न मनाच्या अर्जुना, हिंसेलाच कर्मकांडांत अहिंसा मानून सिद्धांत केला आहे, तो नीट समजून घे. ३७ पहिल्या प्रथम अहिंसेचीं लक्षणें सांगावीं असें जेव्हां आम्हीं मनांत आणलें, तेव्हां आमच्या बुद्धीला असें वाटलें कीं, अगोदर खऱ्या अहिंसेचीं लक्षणें सांगावीं. ३८ तर अहिंसेचें वर्णन करण्याची आमच्या बुद्धीची इच्छा कशी न पुरवावी ? म्हणून बोलणें भाग पडलें. त्याचप्रमाणें, तुलाही हीच गोष्ट नीट समजावी असें आमचे मनांत आलें. ३९ अर्जुना, मुख्यत्वेंकरून हाच हेतु मनांत ठेवून आम्हीं तुला अहिंसेचीं लक्षणें सांगितलीं. बाकी आडमार्गानें कोणी उगीच जाईल का ? २४० अर्जुना, आपलें मत स्थापन करण्याकरितां दुसऱ्यांच्या मतांविषयीं विचार करावा लागतो. ४१ ह्याप्रमाणें आपलें मत स्पष्ट सांगण्याची ही रीत आहे; तर आतां यापुढें आमचें जें मुख्य मत आहे तें ऐक: ४२ तें आमचें मत स्पष्ट सांगून अहिंसेचीं लक्षणें सांगूं. तीं लक्षणें कोणाच्याही अंगीं स्पष्ट दिसूं लागल्यावर त्याला खरें ज्ञान प्राप्त झालें आहे असें दिसून येईल. ४३ परंतु ती अहिंसा ज्याच्या मनांत पूर्ण बाणली आहे, ती त्याच्या शरीररचनेवरून व आचरणावरून समजून येते. ज्याप्रमाणें सोनें कसास लावलें म्हणजे त्याचा दर लावतां येतो, ४४ त्याप्रमाणें, ज्ञान व मन यांची भेट झाल्याबरोबर अहिंसेचा मनावर ठसा उमटतो. अर्जुना, तो ठसा कसा उमटतो तो ऐक. ४५ पाण्याच्या लाटा न ओलांडतां व पायानें त्या न तोडतां हालूं देत नाहीं, ४६ पण वेगानें हळूच आपलें खाद्य जो मासा, त्यावर नजर ठेवून बगळा ज्याप्रमाणें पाण्यावर चालतो; ४७ किंवा आंतील केसर मोडेल या भीतीनें भुंगा कमळावर हळूच पाय ठेवतो, ४८ त्याप्रमाणें, परमाणूंत सुद्धां अति सूक्ष्म जीव भरलेले आहेत असें जाणून ते न मरावे अशी मनांत करुणा उत्पन्न होऊन तो जमीनीवर बेतानें पावलें ठेवून चालतो; ४९ तो ज्या वाटेनें जातो तिकडे कृपादृष्टीनें पहात चालून, व ज्या दिशेस जातो तिकडे स्नेहभाव धरून, कोणाही प्राण्यास उपद्रव होऊं नये म्हणून आपल्या जिवापेक्षां त्याच्या जिवाला जपतो; २५० अर्जुना, अशा रीतीनें जपून जे चालतात, त्यांच्या

अहिंसेचें माप शब्दांनीं करता येत नाहीं. ५१ मायेच्या योगानें मांजरी आपल्या तोंडांत पिलास धरिते, त्या वेळेस ज्याप्रमाणें तिचे दांत त्यास लागत नाहींत, ५२ किंवा ज्याप्रमाणें ममताळू आईची आपल्या मुलाच्या वाटेकडे दृष्टि लागली असतां त्या दृष्टींत प्रेम असतें; ५३ अथवा कमळाच्या पानानें वारा घेऊं लागलें असतां ज्याप्रमाणें डोळ्याच्या बुबुळांस समाधान होतें, ५४ त्याप्रमाणें तो जमीनीवर पाय हळूच टेंकून चालतो; व ते ज्या जीवांना लागतात, त्यांना त्रास न होतां, जपून टाकल्यामुळें उलट सुख होतें. ५५ अर्जुना, याप्रमाणें तो हळू चालत असतां जमीनीवर किडा किंवा मुंगी दृष्टीस पडली, तर तो हळूच माघारा फिरतो. ५६ जर आपण पाय आपटीत चाललों, तर स्वामींच्या निद्रेचा भंग होईल, व त्यांच्या प्रकृतीच्या स्वस्थपणास धक्का बसेल, ५७ अशी दया मनांत उत्पन्न होऊन, तो कोणच्याही प्राण्याचें उल्लंघन न करतां माघारा फिरतो; ५८ जीवाचा नाश होईल म्हणून गवतावरही पाय देऊन जात नाहीं, मग एखादा प्राणी दृष्टीस पडून त्याला न जुमानतां (त्याची प्राणहानि होईल असें मनांत न आणितां) तो वाट चालेल, ही गोष्ट त्याचे हातून कशी घडेल? ५९ ज्याप्रमाणें मुंगीला मेरु पर्वत ओलांडून जातां येत नाहीं, अथवा चिलटाला समुद्र तरून जातां येत नाहीं, त्याप्रमाणें प्राण्याची गांठ पडली असतां ज्याच्यानें त्याचें उल्लंघन करवत नाहीं; २६० अशी ज्याची वागणूक कृपारूप फळांनीं फळास येऊन वाणींतही मूर्तिमंत दया दृष्टीस पडते; ६१ स्वतः श्वासोच्छ्वास टाकावयाचा तोही शेजारच्या मनुष्यास त्रास न होईल अशा बेतानें हळू टाकतो; व त्याचें मुख पाहिलें असतां केवळ प्रेमाचें माहेरघर असें दिसतें. तसेंच त्याचे दांत माधुर्याला अंकुर फुटल्याप्रमाणें दिसतात; ६२ त्याच्या तोंडांतून अक्षरें बाहेर पडण्याचे अगोदर तोंडावर स्नेहभाव दृष्टीस पडूं लागतो; व पोटांत अगोदर दया उत्पन्न होऊन नंतर कृपेनें भरलेले असे शब्द बाहेर पडतात. ६३ तो होतां होई तोंपर्यंत कोणाशीं बोलतच नाहीं; कदाचित् त्यानें बोलण्याचें मनांत आणलें, तर आपलें बोलणें कोणास लागेल कीं काय अशी त्यास भीति वाटते; ६४ बोलतांना जर आपल्या तोंडांतून कमीजास्त शब्द निघाले, तर ते कोणाच्या वर्मीं न लागावे व त्यापासून कोणाच्याही मनांत शंका उत्पन्न होऊं नये; ६५ (त्यापासून) कोणाचा ठरलेला बेत मोडेल, कोणास भीति वाटेल व कोणी दचकून जागे होईल; आणि जरी कोणी आपल्या बोलण्याचा तिरस्कार केला, ६६ तरी कोणाला पीडा होऊं नये, व कोणी भिंवया चढवून आपलेकडे पाहूं नये, असें मनांत आणून जो बोलत नाहीं; ६७ मग कदाचित् कोणीं प्रार्थना केली, व लोभानें जर बोलूं लागला, तर ऐकणारास त्याचें बोलणें आईबापांप्रमाणें उपदेशपर वाटावें; ६८ किंवा मधुर नाद हा मूर्तिमंत पुढें उभा राहिला आहे, अथवा स्वच्छ गंगोदक उसळलें आहे, किंवा पतिव्रता स्त्रीला वृद्धपण प्राप्त झालें आहे, ६९ त्याप्रमाणें खरे आणि मऊ, परिमित व प्रेमळ असे, अमृताच्या लाटांप्रमाणें त्याच्या तोंडांतून शब्द निघतात; २७० जे शब्द व्याजस्तुतीनें भरलेले आहेत, ज्यापासून वाद उत्पन्न

होतो व दुसऱ्यास त्रास उत्पन्न होतो, तसेंच ज्यांपासून निंदा व छळ होतो व जे दुसऱ्याच्या वर्मी लागतात; ७१ आणि ज्यांत अटी, अवसान, कपट, आशा, शंका व ठकबाजी हीं भरलेलीं आहेत, असे शब्द जो आपल्या वाचेनें बोलत नाहीं; ७२ त्याचप्रमाणें अर्जुना, ज्याची दृष्टि स्थिर असून भिंवया मोकळ्या असतात, म्हणजे ज्याच्या कपाळावर आठ्या दृष्टीस पडत नाहींत; ७३ कारण, प्रत्येक प्राण्यांत ब्रह्म भरलेलें आहे, त्याला कदाचित् त्रास होईल म्हणून जो बहुतकरून कोणाकडेही पहात नाहीं; ७४ असें असतांही एखाद्या वेळीं आंतल्या कृपेच्या बळानें जर डोळे उघडून कोणाकडे पाहील, ७५ तर, चंद्रबिंबांतून निघणाऱ्या अमृताच्या धारा जरी कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहींत, तरी चकोर पक्षी चंद्राकडे एकसारखी टक लावून पाहूं लागले म्हणजे त्यांचें अमृतानें पोट भरतें, ७६ त्याप्रमाणें ज्या प्राण्याकडे तो आपल्या दृष्टीनें पाहील, त्याला समाधान होतें; व (कांसवी जरी आपल्या पिलांकडे नुसत्या दृष्टीनें पाहून त्यांना वाढवितें, तरी त्या) कासवीलाही त्या दृष्टीचें प्रेम कळत नाहीं; ७७ किंबहुना जो भूतमात्राकडे अशा प्रेमळ दृष्टीनें पाहतो, त्याच्या हाताचे गुण पाहूं गेलें असतां तेही दृष्टीप्रमाणेंच अलौकिक आहेत. ७८ ज्याप्रमाणें ब्रह्मनिष्ठाचे मनोरथ पूर्ण झालेले असतात, त्याप्रमाणें, ज्याचे हातांस कांहींएक करण्याची इच्छा नसून ते निर्व्यापार असतात; ७९ जन्मांधानें ज्याप्रमाणें पहाण्याची क्रिया सोडावी, किंवा अग्नीस पेटवण नसून तो जसा विझावा, अथवा मुक्या मनुष्यानें जसें मौनव्रत धारण करावें, २८० तसें ज्याच्या हातांना कांहींएक करावयाचें उरलें नसतें, व जे कांहींएक व्यापार न करतां स्वस्थ असतात; ८१ वाऱ्याला धक्का लागेल किंवा आकाशाला नख लागेल असें वाटून जो आपले हात हालवीत नाहीं, ८२ तेथें अंगावर बसलेली माशी उडवावी, किंवा डोळ्यांत जाणारीं धुंगुरटीं एकीकडे करावीं अथवा पशुपक्ष्यांना डोळ्यांनीं भीति दाखवावी, ८३ या गोष्टी कोठून घडणार? हे किरीटी, त्याला हातांत दंड किंवा काठी घेणेंही जर आवडत नाहीं, तर मग शस्त्राची गोष्ट कशाला पाहिजे? ८४ हातांत लीलेनें कमळ घेऊन फिरविल्यास अथवा फुलांचा हार झेलल्यास ते गोफणीप्रमाणें एखाद्या जीवास लागून त्यास इजा होईल अशा समजुतीनें हेही व्यापार जो हातानें करीत नाहीं; ८५ अंगावरील लवेस इजा होईल म्हणून जो अंगावरून हात फिरवीत नाहीं, व बोटाचीं नखें काढिलीं असतां हिंसा होईल म्हणून जो तीं वाढवितो, ८६ अगोदर कोणती गोष्ट हातानें करावयाचीच नाहीं, परंतु जर प्रसंग आलाच तर हात जोडण्याशिवाय दुसरा अभ्यासच ज्याला ठाऊक नाहीं; ८७ किंवा हातानें व्यापार केलाच तर दुसऱ्यास हात उचलून अभयवचन देणें, किंवा एखादा कोणी पडत असल्यास त्यास हातानें सावरणें अथवा पीडित मनुष्याच्या अंगावरून हळूच हात फिरविणें, ८८ ह्या गोष्टी मोठ्या संकटानें जो करितो; तथापि पीडित मनुष्याची चिंता तो दूर करतो. या त्याच्या करण्यानें जो कृपेचा पाझर सुटतो, तसा चंद्रकिरणानाही सुटणें कठीण आहे. ८९ त्याच्या हातांचा स्पर्श होतांक्षणींच मलय पर्वतावरील वाराही पीडित मनुष्यास कठीण वाटतो, व अशाच मृदु हातानें तो पशूसही कुरवाळतो; २९० जे हात नेहमीं मोकळे असतात; आणि चंदनाचे झाडाचा कोणताही भाग थंडगार असतो, व त्याला फळें न येतांही तो निष्फळ आहे असें कोणास वाटत नाहीं; ९१ आतां हें

वाक्पांडित्य राहूं दे; सज्जनांचें शील व स्वभाव हीं जशीं असतात, तसेंच त्यांच्या हातांचें आचरण असतें. ९२ आतां त्यांचें मन कसें आहे म्हणून जर सांगावयाचें म्हटलें, तर ह्या ज्या गोष्टी वर्णन केल्या, ती कृति कोणाची आहे ? ९३ झाडांच्या फांद्या म्हणजे झाडें नाहींत काय ? पाण्याशिवाय समुद्र आहे काय ? तेज आणि सूर्य हीं निराळीं आहेत का ? ९४ अवयव आणि शरीर हीं निराळीं आहेत का ? किंवा पाणी व पाण्याची गोडी हीं कांहीं निराळीं का आहेत ? ९५ म्हणून, हे जे सर्व इंद्रियांचे बाह्य व्यापार सांगितले, ते मनाचेच आहेत असें समज. ९६ जें बीज जमीनींत पेरलें असतें, तेंच वर झाडाच्या रूपानें दृष्टीस पडतें; त्याचप्रमाणें, इंद्रियांकडून जे व्यापार घडतात, ते मनाच्याच प्रेरणेनें होतात. ९७ परंतु मनात जर अहिंसेचा उदय झाला नसेल, तर इंद्रियांकडून ती बाहेर कशी पडेल ? ९८ अर्जुना, कोणतीही वृत्ति अगोदर मनाच्या ठिकाणींच उत्पन्न होते; आणि मग तीच वाचेनें, दृष्टीनें व हातांनीं घडते. ९९ बाकी जी गोष्ट मनांत येत नाहीं, ती तोंडानें बोलली जाईल का ? हें पहा, बीजाशिवाय जमीनींत अंकुर उत्पन्न होईल का ? ३०० म्हणून, ज्याप्रमाणें सूत्रधाराशिवाय कळसूत्री बाहुली हालत नाहीं, त्याप्रमाणें, मन जेव्हां कोणचाही व्यापार करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं, तेव्हां इंद्रियें अगोदर निर्बल होतात. १ जें पाणी उगमापाशींच आटून जातें, तें नदीच्या ओघात कोठून वाहणार ? हें पहा, प्राण गेल्याबरोबर देहाकडून कांहीं व्यापार घडतात का ? २ त्याप्रमाणें पार्था, मन हें या इंद्रियांच्या व्यापारास मूळ कारण आहे, व हेंच सर्व इंद्रियांकडून व्यापार करवितें. ३ परंतु ज्या वेळीं मनांत जशी वासना उत्पन्न होते, तसे इंद्रियांकडून बाहेर व्यापार घडतात; ४ ह्याकारितां, ज्याप्रमाणें पिकलेल्या फळांचा वास आपोआप चहूंकडे पसरतो, त्याप्रमाणें खरोखर मनांत अहिंसा बळकट कायम असली म्हणजे इंद्रियांच्या व्यापारांत अहिंसाच दृष्टीस पडते. ५ म्हणून, इंद्रियें हीं, अहिंसा हीच आपली संपत्ति असें पूर्णपणें मानून, तिचीच देवघेव म्हणजे व्यापार करीत असतात. ६ ज्याप्रमाणें समुद्राला भरती आली म्हणजे समुद्राच्या पाण्यानें खाड्या भरतात; त्याप्रमाणें मनांत अहिंसेचें आलेलें भरतें इंद्रियांच्या व्यापारांतही दृष्टीस पडतें. ७ फार काय सांगावें ? पंतोजी ज्याप्रमाणें लहान मुलाचा हात धरून त्याजकडून सुरेख अक्षर लिहवितो, ८ त्याप्रमाणें, आपले ठिकाणीं पूर्णत्वास आलेली दया हस्तपादादि इंद्रियांचे ठिकाणीं आणून मन हें त्या ठिकाणीं अहिंसा उपन्न करवितें; (त्या इंद्रियांकडून अहिंसेचें आचरण करवितें.) ९ ह्याकरितां अर्जुना, इंद्रियांच्या चेष्टा मनाच्याच व्यापाराप्रमाणें दृष्टीस पडतात. १० अशा प्रकारें ज्यानें कायावाचामनेंकरून हिंसेचा त्याग केला आहे असें तूं पाहशील, ११ तो पुरुष ज्ञानाचा विलासी व वसतिस्थान आहे असें समज. फार तर काय ? तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे. १२ ज्या अहिंसेचें वर्णन आपण कानांनीं ऐकतों, व ग्रंथाच्या आधारानें जिचें निरूपण करितों, ती अहिंसा प्रत्यक्ष पहावीसें वाटल्यास त्या पुरुषाचें दर्शन घ्यावें. १३ (ज्ञानदेव म्हणतातः—) असें जें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें, तें मीं तुम्हांला एका शब्दांत सांगावयास पाहिजे होतें; परंतु त्याचा फार विस्तार झाला, ह्याबद्दल तुम्ही मला क्षमा करा. १४ तुम्ही म्हणाल कीं, जनावर हिरवें गवत खाऊं लागलें म्हणजे खात खात

पुढें जातां जातां मागें फिरण्याचें विसरतें; किंवा पक्षी आकाशांत उडूं लागल्यावर वाऱ्याच्या वेगानें पुढेंच भराऱ्या मारीत जातो, १५ त्याप्रमाणें प्रेमाच्या भरांत रसवृत्ति पसरून माझी बुद्धि मलाच आवरेनाशी झाली. १६ पण तशातला कांहीं प्रकार नसून, विस्तार करण्याला कारण आहे. बाकी अहिंसा शब्द तीनच अक्षरांचा आहे. १७ पाहूं गेलें तर अहिंसेचें वर्णन थोडक्यांत करतां येईल; परंतु (ज्या वेळेस हिंसेलाच अहिंसा म्हणणाऱ्या) बहुमतांचें खंडण करावें, तेव्हांच ती स्पष्ट करतां येईल. १८ बाकी अहिंसे-संबंधानें जीं उपलब्ध मतें आहेत, तीं जशींच्या तशींच जर सांगितलीं, तर तुम्हांला माझें बोलणें पटणार नाहीं. १९ रत्नपारख्यांच्या गांवांत शालिग्राम शिळा जर विकल्या जातील, तरच त्यांचें गांठोडें सोडावें. सरस्वतीच्या पुढें जशी कोणाचीही स्तुति करण्याची शक्ति नाहीं, ३२० ज्या ठिकाणीं पिठाचीच विक्री कमी होते, त्या ठिकाणीं कापराच्या वासाला कोण विचारतो ? २१ म्हणून श्रोतेहो, तुमच्या सभेमध्यें मी मोठा वक्ता आहें असा जर अभिमान बाळगला, तर माझें बोलणें तुम्हांस रुचणार नाहीं. २२ सामान्य व विशेष गोष्टी जर सरसकट करून सांगितल्या, तर त्या तुम्ही आपल्या कानाच्या मुखा-कडे सुद्धां नेणार नाहीं. (कानांवर सुद्धां पडूं देणार नाहीं.) २३ जर कोणत्याही वस्तूचें खरें स्वरूप सांगतांना शंकेस जागा राहील, तर तुम्ही जें मजकडे लक्ष देत आहां, तें मागच्या पावलांनींच नाहींसें होईल ! २४ ज्या पाण्यावर शेवाळें पसरलेलें असतें, त्या पाण्याकडे हंस पक्षी जातात काय ? २५ किंवा अभ्राच्या पलीकडे जर सुंदर चांदणें पडलें असलें, तर तें भक्षण करण्याकरितां चकोर पक्षी चोंच उघडीत नाहींत; २६ त्याप्रमाणें, जर निरूपण निर्दोष झालें नाहीं, तर तुम्ही माझ्याकडे न येतां ग्रंथ अमान्य करून उलट माझ्यावर रागवाल. २७ (अहिंसेवरील) निरनिराळीं मतें समजून सांगतांना जर आक्षेपांचें निरसन होणार नाहीं, तर तें व्याख्यान मला तुमचा लाभ जोडूं देणार नाहीं; (तुम्ही माझें व्याख्यान ऐकत बसणार नाहीं;) २८ आणि माझें हें सर्व प्रति-पादन तरी तुम्हीं संतजनांनीं नेहमीं सन्मुख व्हावें ह्याकरितांच आहे. २९ बाकी खरोखर पाहूं गेलें असतां तुम्ही गीतेच्या अर्थाचे भोक्ते आहां, असें समजून गीतेचाच मीं एक-सारखा ध्यास धरिला आहे. ३३० तुम्ही सर्व लक्ष इकडे द्याल, आणि ह्या भगवद्गीतेला सोडवून न्याल; (ह्याचें रहस्य तुमच्या लक्षांत पूर्णपणें येईल;) म्हणून, हा ग्रंथ नसून खरोखर तुमच्या सर्वस्वाचें तारणच आहे. ३१ किंवा आपल्या सर्वस्वाचा लोभ धरून जर तुम्हीं ह्या तारणाची आशा सोडली, तर गीतेची व माझी एकच गति होईल असें समजा. ३२ किंबहुना, तुमच्या कृपाप्रसादाची मला जरूर असल्यामुळेंच मीं गीतेचा अर्थ सांग-ण्याचें निमित्त केलें आहें. ३३ तेव्हां तुमच्यासारख्या रसिक श्रोत्यांना रुचेल असें व्याख्यान करावें म्हणून अहिंसेवरील वेगवेगळीं मतें तुम्हांस सांगितलीं. ३४ त्यामुळें कथेचा विस्तार होऊन श्लोकाचा अर्थ बाजूला राहिला, त्याची मज लेंकराला आपण क्षमा करा. ३५ जेवतांना घासांत खडा लागला, तर तो काढण्यास लागलेला वेळ व्यर्थ गेला असें म्हणतां येत नाहीं. कारण, तो खडा काढून टाकलाच पाहिजे. ३६ आपला मुलगा गांवाहून येत असतांना जर चोरांना चुकवून येण्याकरितां त्यास वेळ लागला, तर आईनें

त्याच्यावर रागवावें, का तो जिवंत घरीं आला म्हणून त्याच्यावरून लिंबलोण उतरून टाकावें ? ३७ परंतु हे दाखले देण्याचें काहीं कारण नाहीं. माझें वाढलेलें व्याख्यान तुम्हीं शांतपणें ऐकावें हा तुमचा मोठेपणा आहे. आतां श्रीकृष्ण हे अर्जुनास काय म्हणाले तें ऐका. ३८ भगवान म्हणाले:—हे ज्ञानोत्तमनयना अर्जुना, सावध हो. तुला ज्ञानाची आतां चांगली ओळख करून देतों. ३९ हें पहा, ज्ञान म्हणून जें आहे, तें ज्या ठिकाणीं दंभरहित क्षमा वास करिते, त्याच ठिकाणीं खरोखर आहे असें समज. ३४० खोल तळ्यांत ज्याप्रमाणें कमळाचीं झाडें असतात, किंवा दैववानाच्या घरीं लक्ष्मी वास करिते, ४१ त्याप्रमाणें पार्था, ज्यांच्या योगानें क्षमा वृद्धिंगत होते, तीं लक्षणें सांगतों; म्हणजे तीं पूर्णपणें लक्षांत येतील. ४२ आवडते अलंकार ज्या भावनेनें अंगावर धारण करावयाचे, त्याच भावनेनें जे वाईट बरे प्रसंग येतील ते जो सहन करतो; ४३ ज्या त्रिविध तापांपासून बहुत उपद्रव होतात, ते ताप सहन करण्याची पाळी आली असतां जो कधीं दुःख मानीत नाहीं; ४४ अपेक्षित वस्तु प्राप्त झाली असतां तिच्यापासून जसा संतोष होतो, तसाच संतोष अनिष्टप्राप्ति झाली असतांही जो मानतो; ४५ जो मानापमान सहन करतो, सुखदुःखांनाही जागा देतो आणि निंदेनें किंवा स्तुतीनें मनाची समता भंगू देत नाहीं; ४६ जो उन्हाच्या तापानें तप्त होत नाहीं व थंडीनें कांपत नाहीं, आणि कसलाही प्रसंग आला असतां भीत नाहीं; ४७ मेरु पर्वताला जसा आपल्या शिखरांचा भार होत नाहीं, किंवा यज्ञवराह जसा दंताग्रीं धारण केलेली पृथ्वी जड आहे असें म्हणत नाहीं; ४८ अथवा स्थावरजंगम भूतांची ज्याप्रमाणें पृथ्वीला दाटी होत नाहीं, त्याप्रमाणें, अनेक प्रकारचीं सुखदुःखें प्राप्त झालीं तरी तो कष्टी होत नाहीं; ४९ पाण्याचे लोटच्या लोट घेऊन जरी नदी व नद हे आले, तरी ज्याप्रमाणें समुद्र त्यांना आपल्या पोटांत घेतो, ३५० त्याप्रमाणें, ज्याला सहन न होणारी अशी कोणतीही वस्तु नसून, आपण सर्व गोष्टी सहन करतों ही आठवणही ज्याला नसते; ५१ देहाला ज्या ज्या गोष्टी प्राप्त होतात, त्या सर्व आपणच आहों, म्हणून, आपण सर्व गोष्टी सहन करतों, असा ज्याला अभिमान उत्पन्न होत नाहीं, ५२ अशी अभिमानरहित क्षमा ज्या पुरुषापाशीं वास करिते, त्या पुरुषाच्या योगें, अर्जुना, उलट ज्ञानासही मोठेपणा येतो. ५३ हे पांडवा, असा जो पुरुष, तो ज्ञानाचा खरोखर जिव्हाळाच होय. आतां आर्जव (सरळपणा) ह्याविषयींचें वर्णन करतों, तें ऐक. ५४ वाटेल त्या उद्देशानें जरी मनुष्यानें कांहींही आचरण केलें, तरी ज्याप्रमाणें त्याला प्राण अनुकूल असतो, त्याप्रमाणें सर्व गोष्टीला अनुकूळ असणें याचेंच नांव आर्जव. ५५ हें पहा, सूर्य जसा मनुष्याचे तोंडाकडे पाहून प्रकाश पाडीत नाहीं, किंवा आकाश हें ज्याप्रमाणें सर्व जगभर सारखेंच पसरलेलें आहे, ५६ त्याप्रमाणें ज्याचें मन प्राण्यागणिक निरनिराळें नसून त्याचें वर्तन असें असतें: ५७ सर्व जग ज्याच्या ओळखीचें आहे, आणि ज्याला आपपरभाव नाहीं, ५८ ज्याची वाटेल त्याबरोबर मैत्री होते; पाण्याला

ज्याप्रमाणें ढाळ असतो, त्याप्रमाणें ज्याचा स्वभाव आहे; व कोणतीही गोष्ट करण्याविषयीं ज्याचें मन आड येत नाहीं; ५९ वाऱ्याच्या वेगाप्रमाणें ज्याचे मनाचा सरळपणा आहे, आणि ज्याला शंका व इच्छा मुळींच नाहीं, ३६० ज्याप्रमाणें आईचे मांडीवर बसण्यास मुलाला शंका येत नाहीं, त्याप्रमाणें जो दुसऱ्यास मत देण्याविषयीं विचार करीत बसत नाहीं, ६१ हे धनुर्धरा, फुललेल्या कमलास ज्याप्रमाणें आपला सुवास दाबून ठेवतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें, आंत एक व बाहेर एक असे विचार ज्याचे मनांत नाहींत; ६२ ज्याप्रमाणें रत्नाचा सुरेखपणा दृष्टीस पडण्याच्या पूर्वीं त्याचें तेज फांकतें, त्याप्रमाणें, कोणतीही गोष्ट करण्याच्या अगोदर ज्याच्या मनाची धाव पुढें असते; ६३ ज्याला विचार करणें हें माहीत नाहीं, व सदोदित तृप्त असणें ह्राच ज्याचा अनुभव आहे; अमुक गोष्ट करावयाची व अमुक अमुक गोष्ट करावयाची नाहीं असा ज्याच्या अंतःकरणांत विचार नसतो; ६४ ज्याची कपटदृष्टि नाहीं, व ज्याचें बोलणें संदिग्ध नाहीं आणि जो कोणाबरोबरही वाईट बुद्धीनें वागत नाहीं; ६५ ज्याचीं दहा इंद्रियें व पंचप्राण सदासर्वदा निष्कपट बुद्धीनें वर्तन करीत असतात; ६६ अमृताच्या धारेप्रमाणें ज्याचें मन सरळ आहे; किंबहुना जो या चिन्हाचें माहेरघरच आहे; ६७ हे वीरा, तो पुरुष मूर्तिमंत आर्जवच होय, आणि त्याचेच ठिकाणीं ज्ञानानें आपलें बिऱ्हाड ठेविलें आहे हें ध्यानांत असूं दे. ६८ हे चतुरश्रेष्ठा, आतां यापुढें तुला गुरुभक्तीचे पर्याय सांगतों, ते ऐक. ६९ ही गुरुसेवा म्हणजे सर्व भाग्याची जन्मभूमि बरें; कारण शोकानें ग्रस्त झालेल्या जीवास ही ब्रह्मस्वरूप करते. ३७० अशी जी ही गुरुसेवा, ती तुला समजून सांगतों, तिकडे तुझें पूर्ण लक्ष असूं दे. ७१ हें पहा, ज्याप्रमाणें आपलें सर्व उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळते, किंवा (सर्व अभिप्रायांसह) श्रुति ब्रह्मपदीं प्रविष्ट होते, ७२ अथवा पतिव्रता स्त्री आपलें जीवित व गुणावगुण हें सर्व आपल्या प्रिय पतीस अर्पण करिते, ७३ त्याप्रमाणें ज्यानें आपलें अंतःकरण अंतर्बाह्य गुरुकुलाचे ठिकाणीं अर्पण केलें आहे, आणि आपलें शरीर म्हणजे गुरुभक्तीचें आगरच केलें आहे, ७४ ज्या देशांत आपल्या गुरूंचें घर असेल तोच देश ज्याचे मनांत नेहमीं घोळत असतो, ज्याप्रमाणें विरहिणी पतिव्रता नेहमीं पतीचेंच चिंतन करिते, ७५ त्या दिशेनें येणाऱ्या वाऱ्यासही सामोरा जाऊन त्यास जो साष्टांग नमस्कार घालतो; आणि माझ्या घरीं वस्तीला यावें अशी प्रार्थना करितो; ७६ खऱ्या प्रीतीनें वेडावून जाऊन, गुरु ज्या दिशेस राहतात त्या दिशेशींच ज्याला बोलणें आवडतें; व जो गुरूच्या घरीं आपला जीव वतनदार करून ठेवतो; ७७ परंतु ज्याप्रमाणें वांसराला दावें लावलें (असल्यामुळें, त्याचें सर्व लक्ष गाईकडे लागलेलें असलें तरी त्याचें शरीर गोठ्यांतच असतें, त्याप्रमाणें) केवळ गुरूंच्या आज्ञेमुळेंच ज्याचा देह त्याच्या गांवीं असतो; ७८ त्याला असें वाटत असतें कीं, आपल्या गळ्याचें हें गुर्वाज्ञारूप पेंडें केव्हां सुटेल ? व गुरूंची भेट केव्हां होईल ? आणि त्याला एक एक क्षणही युगापेक्षां मोठा भासत असतो. ७९ तशांत जर आपले गुरूंचे गांवाहून कोणी मनुष्य आला, किंवा स्वतः गुरूंनींच एखादा मनुष्य पाठविला, तर, गतायुषी माणसाला आणखी आयुष्य मिळावें, ३८० किंवा वाळलेल्या अंकुरावर अमृताच्या

धारा पडाव्या, अथवा डबक्यांतील मासा समुद्रांत यावा, ८१ नाहीं तर एकाद्या दरिद्यानें द्रव्याचा ठेवा पहावा, किंवा जन्मांधास एकाएकी दृष्टि यावी, अथवा भिकाऱ्याच्या वांट्यास इंद्रपद यावें, ८२ त्याप्रमाणें गुरूच्या कुळाचें नांव ऐकतांच तो महासुखानें अतिशय थोरावतो; इतका कीं, कौतुकानें आकाशच वेंगेंत धरीत आहे कीं काय! ८३ हें बघ, गुरुकुलाच्या ठिकाणीं ज्याची अशी प्रीति असलेली तुझ्या नजरेस येईल, त्याच्याजवळ ज्ञान हें सेवा करीत राहिलेलें असतें असें समज; ८४ आणि अंतःकरणांत अत्यंत प्रेमयुक्त होऊन, श्रीगुरूंच्या मूर्तीची जो ध्यानोपासना करतो; ८५ शुद्ध हृदय हेंच देवळाच्या तटाच्या भोंवतालचें आवार; व आपलें जें आराध्यदैवत श्रीगुरु त्यांची त्या आवारांत स्थापना करून मग आपल्या भावनेनें आपणच पूजासाहित्य बनतो; ८६ अथवा ज्ञानरूपी तटात आनंदरूप देऊळ बनवून, व त्यांत श्रीगुरुरूप शिवलिंगाची स्थापना करून त्याच्यावर ध्यानरूपी अमृतानें अभिषेक करितो; ८७ बोधरूप सूर्य उगवल्यावर सात्त्विकबुद्धिरूप मसुराच्या डाळीची ओंजळ भरून जो शिवरूपी गुरूला लाखोली वाहतो, ८८ उत्तम वेळ हेच शिवाच्या पूजेचे तीनही काल असें मानून, त्यांत देहाभिमानरूपी धूप जाळतो, व ज्ञानरूप दिव्यानें जो नेहमीं गुरुरूपी श्रीशंकरास ओंवाळतो, ८९ गुरूशीं ऐक्य हाच नैवेद्य गुरूला नेहमीं अर्पण करून, आपण पुजारी बनून, गुरूस शंकराचे ठिकाणीं मानून स्तवन करतो; ३९० अथवा आपल्या जीवाची शेज करून, गुरु हे आपले पति आहेत असें समजून जो त्यांचा उपभोग घेतो, आणि अशा प्रकारें प्रेमाच्या योगानें जो आपल्या बुद्धींत अशीं कौतुकें धारण करतो; ९१ एखादे वेळेस मनांत गुरूविषयीं प्रीतीचा उमाळा आला असतां त्यालाच क्षीराब्धि असें मानतो; ९२ त्या ठिकाणीं गुरुध्यानापासून होणाऱ्या बहुसुखरूप शेषशय्येवर गुरु हे भगवान विष्णुच निजलेले आहेत असें मानतो; ९३ मग, पाय रगडणारी जी लक्ष्मी, ती आपणच होतो; आणि गरुडही आपणच होऊन (पुढें हात जोडून) उभा राहतो; ९४ नाभीपासून उत्पन्न होणारा जो ब्रह्मदेव, तोही आपणच होऊन गुरुमूर्तीच्या प्रेमानें आपल्या मनांत ध्यानसुखाचा अनुभव घेतो; ९५ एखादे वेळेस भक्तीच्या प्रेमानें गुरूला आई असें कल्पून, स्तनपानापासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव घेत तिच्या अंकावर लोळतो; ९६ किंवा अर्जुना, ज्ञानरूप वृक्षाच्या खालीं गुरु हीच कोणी गाय असें मानून, आपण तिच्या पाठीस लागलेलें वांसरूं बनतो; ९७ गुरुकृपेच्या स्नेहरूप उदकांत आपण मासोळी झालों आहों, अशीच एखादे वेळीं भावना करतो; ९८ गुरुकृपा हीच अमृताची वृष्टि आणि आपण गुरुसेवावृत्तिरूप रोप आहों, असे निरनिराळे संकल्प त्याच्या मनांत उत्पन्न होतात; ९९ त्याच्या आवडीचें अमर्यादपण कसें आहे तें पहा कीं, डोळे व पंख याशिवायच आपण पिल्लूं होतो; ४०० मग गुरूला पक्षिणी करून त्या पक्षिणीच्या चोंचीवरील चारा आपण घेतो; व गुरु तारक आहे असें समजून आपण त्यांच्या कासेस लागतो. १ अशा प्रकारें, ज्याप्रमाणें समुद्राला भरती आल्यावर लाटांपासून लाटा उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें प्रेमाच्या बळानें गुरुध्यानापासून अनेक ध्यानें उत्पन्न होतात. २ असे बहुत प्रकार किती सांगावे ? तर याप्रमाणें गुरूंची मूर्ति अंतर्यामीं धारण करून तो ध्यानसुखाचा अनुभव घेतो. आतां तो श्रीगुरूंची बाह्यसेवा कशी

करतो तें ऐक. ३ तो मनांत असा निश्चय करतो कीं, मी गुरूंची इतकी उत्तम सेवा करीन कीं, गुरूंनीं संतोष पावून मला 'काहीं तरी माग' असें म्हणावें. ४ अशा प्रकारच्या माझ्या उत्तम सेवेनें गुरु प्रसन्न होतील तेव्हां मी त्यांची प्रार्थना करून, ५ असें म्हणेन कीं, " हे प्रभो, आपला जेवढा परिवार आहे, त्या सर्व परिवाराचीं रूपें मींच एकट्यानें घ्यावीं; ६ आणि आपल्या उपभोगास लागणारीं जितकीं साधनें आहेत, तितक्या सर्वांचीं रूपें मींच एकट्यानें घ्यावीं." ७ याप्रमाणें मीं वर मागितल्यावर श्रीगुरु म्हणतील, 'हो.' मग त्यांचा सर्व परिवार मीच होईन. (मीच त्यांची सर्व प्रकारें सेवा करीन.) ८ त्यांच्या उपयोगीं पडणाऱ्या जेवढ्या म्हणून वस्तु आहेत त्यांपैकीं प्रत्येक वस्तु मीच होईन; त्या वेळेस माझ्या सेवेचा चमत्कार दृष्टीस पडेल. ९ गुरु हे जरी पुष्कळ भक्तांची माउली आहेत, तरी त्या गुरूंच्या कृपेस मी आपली शपथ घालून माझी एकट्याची माउली करून घेईन; ४१० गुरूंच्या प्रेमास आपलें वेड लावून, त्यांच्याकडून एकपत्नीव्रत आचरवीन; आणि गुरूंच्या लोभाकडून (माझेच ठिकाणीं वास करण्याविषयीं) क्षेत्रसंन्यास घेववीन; ११ वारा (किती जरी वाहूं लागला तरी तो) चारी दिशांच्या आंतच वाहतो; त्याप्रमाणें गुरूंच्या कृपेस सर्व बाजूंनीं मीच पिंजरा होईन. १२ माझी स्वामिनी जी गुरुसेवा, तिला मी आपल्या गुणांचीं लेणीं करीन. फार काय ? पण गुरुभक्तीला मीच गंवसणी होईन; (आपल्या-शिवाय दुसऱ्या कोणासही गुरुसेवा करूं देणार नाहीं;) १३ आणि गुरुस्नेहरूप वृष्टी-खालीं मी पृथ्वी होईन. याप्रमाणें नानाप्रकारच्या कल्पना जो मनांत करतो; १४ आणि म्हणतो कीं, मी श्रीगुरूंचें राहण्याचें घर होईन; आणि दास होऊन त्यांची त्या ठिकाणीं सेवा करीत राहीन; १५ जातां येतां जे उंबरे गुरु ओलांडतात, ते मीच होईन; आणि दारेंही मीच होऊन द्वारपाळही मीच होईन; १६ मी गुरूंच्या पादुका होऊन, त्या पादुका गुरूंच्या पायीं मीच लेववीन; आणि छत्रही मीच होऊन मीच तें गुरूंवर धरीन. १७ या ठिकाणीं खोल खळगा आहे, या ठिकाणीं उंचवटा आहे, अशी इशारत देणारा मी गुरूंचा चोपदार होईन; आणि गुरूंवर चंवरी धरणारा, गुरूंस हात देणारा व गुरूंपुढें चालणारा हुजऱ्याही मीच होईन; १८ गुरूंची झारी हातांत घेणारा शागिर्द मी होईन व गुरूंला चूळ भरण्यास पाणीही मीच देईन; व चूळ टाकण्याचें निर्मळ तस्तही मीच होईन; १९ गुरूंची हसबी मी आपल्या खांद्यावर बाळगीन; व मी उटणें घेऊन गुरूंला स्नान घालण्याचें काम करीन; ४२० गुरूंचें आसन, अलंकार, वस्त्रचंदनादिक सर्व उपचार हे सर्व मीच होईन; २१ मीच आचारी होऊन गुरूंला फराळाचे पदार्थ वाढीन; आणि आत्मत्वानें श्रीगुरूंला ओवाळीन; (गुरूंवरून अलईबलई उतरीन.) २२ ज्या वेळेस गुरुमहाराज भोजन करतील, त्या वेळेस त्यांचे पंक्तीचाही लाभ घेईन; आणि मीच पुढें होऊन त्यांस विडा देईन; २३ गुरूंचें उष्टें मीच काढीन, गुरूंचा बिछाना मीच झाडीन, व गुरूंची पादसेवाही मीच करीन; २४ आणि गुरूंचें सिंहासनही मीच होईन, व मग त्यावर गुरु आरोहण करतील. याप्रमाणें सर्व प्रकारें गुरूंची सेवा करीन. २५ ज्या चमत्काराकडे श्रीगुरूंचें लक्ष लागेल, तो चमत्कारही मीच होईन, २६ गुरूंच्या श्रवणरूप अंगणांत शब्दांचे असंख्य समुदाय मीच होईन,

आणि गुरूंचें ज्या ठिकाणीं अंग लागेल, तें ठिकाणही मीच होईन. २७ श्रीगुरूंचे डोळे प्रेमळपणानें अवलोकन करतील तीं सर्व रूपें मीच होईन, २८ त्यांच्या जिव्हेस जो जो पदार्थ आवडेल, तो तो मीच होईन. मीच सुवासरूप होऊन त्यांच्या घ्राणेंद्रियाची सेवा करीन. २९ याप्रमाणें गुरूंची बाह्यसेवा सर्व प्रकारें करून, गुरूंना लागणाऱ्या सर्व वस्तु मीच होऊन व्यापून टाकीन. " ४३० (ज्ञानेश्वर म्हणतातः—) जोंपर्यंत हा देह आहे, तोंपर्यंत गुरूंची अशीच सेवा करीन म्हणतो; मग देह पडल्यावर त्याची बुद्धि सेवेविषयीं आस्था धरिते तें नवल ऐका. ३१ (तो म्हणतोः—) " या शरिराची माती पृथ्वीच्या त्या भागांत मिळवीन, कीं ज्या ठिकाणीं श्रीगुरूंचे चरण उभे राहतील ! ३२ मी आपल्या शरीरांतील उदकाचा भाग खरोखर त्या उदकाला नेऊन मिळवीन, कीं ज्या उदकाला माझे स्वामी कौतुकानें स्पर्श करतील ! ३३ आपल्या देहांतील तेज त्या दिव्यांत नेऊन मिळवीन, कीं ज्या दिव्यांनीं (लोक) श्रीगुरूंना ओंवाळतील, अथवा जे दिवे श्रीगुरूंच्या मंदिरांत प्रकाश करीत असतील ! ३४ मी आपल्या देहांतील प्राणवायूचा लय त्या ठिकाणीं करीन, कीं ज्या ठिकाणीं श्रीगुरूंना पंख्यानें व चंवरीनें वारा घातला जात असेल ! ३५ मी आपल्या शरीरांतील आकाशाचा भाग त्या ठिकाणीं मिळवीन, कीं ज्या अवकाशांत (पोकळींत) श्रीगुरु आपल्या परिवारासह असतील ! ३६ परंतु जिवंत असतांना व मेल्यावरही श्रीगुरूंची सेवा केल्याशिवाय राहणार नाहीं, आणि एक पळभरही दुसऱ्यास गुरूंची सेवा करूं देणार नाहीं. याप्रमाणें कल्पचे कल्प गुरुसेवा करीन. " ३७ अशा प्रकारची पूर्ण इच्छा ज्याचे मनांत आहे, आणि त्या आपल्या इच्छेप्रमाणेंच अपार गुरुसेवा करूनही ३८ जो गुरुसेवेला रात्रदिवस किंवा थोडीफार म्हणत नाहीं, आणि तशांत जर गुरूंनीं काम करण्याची आज्ञा केली, तर त्याला जास्त स्फुरण येतें; ३९ गुरूंची सेवा अशा प्रकारें करण्यास जो गगनाएवढा होतो, व तें काम एकटाच एकदम करतो; ४४० मनाच्या धावेपेक्षां याच्या अंगाची धाव पुढें असते, व याची काम करण्याची इच्छा मनाशीं पैज बांधिते. ४१ एखादे वेळेस श्रीगुरूंच्या लीलांना आपल्या जीविताचें लिंबलोण करितो, (त्यांच्या लीलांवरून आपलें जीवित उतरून ठेवितो,) ४२ जो गुरूंची सेवा केल्यानें कृश झाला आहे; गुरूंच्या प्रेमानें पुष्ट होतो; व जो आपण गुरूंच्या आज्ञेचें घरच बनतो; ४३ जो गुरुकुलाच्या योगें आपणास कुलीन असें मानतो, जो गुरुबुद्धीचा स्नेह करण्याविषयीं कुशल, व जो गुरुसेवारूप व्यसनानें निरंतर व्यसनी असतो; ४४ गुरूंचे परंपरा चालत आलेले धर्म तेच ज्याचे वर्णाश्रमधर्म होत; व गुरूंची सेवा करणें हेंच ज्याचें नित्यनैमित्तिक कर्म होय; ४५ ज्याचें गुरु हेंच क्षेत्र, गुरु हेंच दैवत, गुरुच आई व गुरुच बाप; आणि ज्याला गुरुसेवेशिवाय दुसरें कांहींएक माहीत नाहीं; ४६ गुरूंचें जें द्वार तेंच ज्याचें सर्व धर्मांचें सार होय; आणि गुरुसेवकावर आपल्या सख्या भावाप्रमाणें जो प्रेम करितो; ४७ ज्याच्या वाणींतून रात्रंदिवस गुरुनामाचा उच्चार चालत असतो; व जो गुरुवाक्यावांचून दुसरें कोणतेंही शास्त्र हातीं धरीत नाहीं; ४८ ज्या पाण्यास गुरूचे चरण लागले आहेत तें पाणी कसलेंही असलें तरी त्यांत त्रैलोक्यांतील सर्व तीर्थें आहेत असें जो मानितो; ४९

अकस्मात् श्रीगुरूंचा उच्छिष्टप्रसाद मिळाला तर त्या लाभापुढें जो समाधिसुखालाही तुच्छ मानतो; ४५० गुरु चालत असतां मागें जे गुरूंचे पदरज:कण उडतात ते जो आपले मस्तकावर धारण करितो, व त्या लाभापुढें मोक्षसुख तुच्छ मानितो; ५१ हें असो; गुरुभक्तीचा महिमा किती म्हणून सांगावा ? कारण त्याला पार नाहीं. परंतु माझ्या बुद्धीला गुरुभक्तीची उकळी फुटल्यामुळें सांगणें भाग पडलें ! ५२ ज्याला गुरुभक्तीची इच्छा आहे, व ज्याला गुरुभक्तीचीच आवड आहे; आणि ज्याला गुरुसेवेवाचून दुसरें कांहींही गोड लागत नाहीं, ५३ तो ब्रह्मज्ञानाचें माहेरघर असून ज्ञानाला त्याच्याच योगानें शोभा येते; फार तर काय ? तो देव, व ज्ञान त्याचें उपासक बनतें. ५४ ज्याला खरोखर गुरुभक्तीची आवड आहे, त्याचे घरीं जगाला पुरून उरेल इतकें ज्ञान भरलेलें असतें असें समज. ५५ ज्ञानदेव म्हणतात:—गुरुसेवेविषयीं माझ्या मनांत खरी उत्कंठा आहे, म्हणून मीं त्या गुरुभक्तीचें अमर्याद असें वर्णन केलें; ५६ एरवीं मी हात असून थोंटा, डोळे असून भजनाविषयीं आधळा व पाय असून गुरुसेवा करण्याविषयीं पांगळ्या-पेक्षांही पांगळा; ५७ आणि गुरूंचें वर्णन करण्याविषयीं मुका व आळशी आहें; इतके अवगुण असूनही मला गुरूंनीं फुकट पोसला आहे. परंतु मी मनातून मात्र गुरूंविषयीं सप्रेम आहें. ५८ ज्ञानदेव म्हणतात:—एवढ्याच कारणाकरितां मला शरीराचें पोषण करणें भाग पडलें. ५९ परंतु मीं एवढें अमर्याद गुरुसेवेविषयीं वर्णन केलें, तें सहन करून मला तुमची सेवा करण्यास संधि द्या, म्हणजे मी ग्रंथार्थ उत्तम रीतीनें सांगेन. ४६० (साधुजनहो,) ऐका, ऐका ! भूतांचा भार सहन करणारा विष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण भगवान, तो सांगत असून पार्थ ऐकतो आहे. ६१ कापूर अंतर्बाह्य शुद्ध असतो, तसें ज्याचें शुचित्व स्वच्छ दिसतें, तेंच खरें शुचित्व होय; ६२ किंवा रत्नाचें खोड जसें अंतर्बाह्य चकचकीत असतें, अथवा सूर्य जसा आंत व बाहेर लकलकीत दिसतो; ६३ कर्माच्या योगानें ज्याची बाह्यशुद्धि झाली असून ज्ञानाच्या योगें ज्याची अंत:शुद्धि झालेली आहे; आणि अशा दोन्ही प्रकारांनीं जो शुद्ध झाला आहे; ६४ वेदांत सांगितल्या-प्रमाणें मंत्रोच्चार करून मृत्तिका व पाणी बाहेरून लाविलीं असतां जशी बाह्यशुद्धि होते, ६५ ज्याप्रमाणें वाटेल तेव्हां बुद्धीच्या योगानें आरसा धुळीनें स्वच्छ करतां येतो, किंवा परटाच्या सतालांत वस्त्र धुतल्यानें त्याचा डाग नाहींसा होतो, ६६ फार काय सांगावें ? याप्रमाणें जो बाहेर निर्मळ झाला आहे, आणि अंतर्यामीं ज्ञानाचा उजेड झाल्यामुळें खरोखर अंतर्बाह्य शुद्ध झाला आहे, ६७ बाकी अर्जुना, अंतर्यामीं शुद्ध न होतां जो बाह्यात्कारीं कर्मे करितो, त्याची सर्वत्र विटंबना होते. ६८ ज्याप्रमाणें प्रेतावर डागिने घालून त्याला शृंगारावें, किंवा गाढवास तीर्थांत न्हाऊं घालावें, अथवा कडू दुध्या भोपळा गुळानें माखावा, ६९ किंवा ओसाड घराला तोरण बांधावें, अथवा उपाशी मनुष्याच्या पोटावर अन्न लिंपावें, किंवा हीनभर्तृकेनें कुंकू व शेंदूर लावावा, ४७० मुला-म्याच्या कळसाचा पोकळ डेरा जरी किती चकचकीत दिसला, तरी तो व्यर्थ होय; तसेंच, चित्रांतील फळ किती जरी उत्तम दिसलें, तरी त्यांत शेणच भरलेलें असतें, ७१ त्यां-प्रमाणें बाह्यात्कारीं कर्म करणाराची स्थिति आहे ! हिणकट पदार्थाला पुष्कळ मोल येत

नाहीं, किंवा मद्य भरलेली घागर गंगेंत नेऊन ठेवली तरी पवित्र होत नाहीं. ७२ म्हणून, अंतर्यामीं ज्ञानप्राप्ति असून बाह्यात्कारीं कर्माचें आचरण करणारा असा मनुष्य कोठें सापडणार? ७३ याकरितां, बाह्यात्कारीं कर्माचें आचरण करून जो शुद्ध झाला आहे, व ज्ञानप्राप्तीमुळें ज्याचें अंतर्याम निर्मळ झालें आहे, ७४ त्याचे ठिकाणीं आंत व बाहेर हा भेद न राहतां सर्वत्र शुद्धि होऊन त्याचे ठिकाणीं केवळ शुचित्वच वास करितें. ७५ म्हणून, अंतर्यामीं शुद्ध वासना झाली म्हणजे बाहेर इंद्रियांत ती तशीच दिसून येते. ज्याप्रमाणें स्फटिकाच्या वगांत लावलेल्या दिव्याचा प्रकाश आतल्याप्रमाणें बाहेरही लकलकीत दिसतो; ७६ ज्या योगानें संशय उत्पन्न होतात, नसत्या विकृति जडतात, व कुकर्माकडे प्रवृत्ति होते, ७७ असे विषय जरी प्रत्यक्ष भेटले, अथवा कानानें ऐकले, तरी ज्याच्या मनावर त्यांचा कांहींच ठसा उमटत नाहीं; ज्याप्रमाणें आकाशाला मेघांच्या रंगामुळें कोणत्याही प्रकारची बाधा होऊं शकत नाहीं; ७८ एऱ्हवीं ज्याचीं इंद्रियें विषयोपभोग घेत असलीं तरी विषयांच्या विकारानें ज्याच्या मनावर कोणत्याही रीतीचा पगडा बसत नाहीं; ७९ वाटेनें जात असतां एखाद्यास पवित्र अथवा अपवित्र स्त्री भेटल्यानें तिजविषयीं त्याच्या मनांत जसा विकार उत्पन्न होत नाहीं, अशा रीतीनें जो संसारांत राहाटत असतां इंद्रियांच्या विकारांचें प्राबल्य आपल्या मनावर होऊं देत नाहीं; ४८० एखादी तरुण स्त्री आपल्या पतीला व पुत्रालाही आलिंगन देते, परंतु पुत्राला आलिंगन देते वेळीं तिच्या मनांत कामवासना उत्पन्न होत नाहीं, ८१ त्याप्रमाणें ज्याचें मन निर्मळ असून चांगल्या व वाईट विकारांची ज्याला ओळख असते, व योग्यायोग्य कर्म जाणण्याचें ज्याला ज्ञान असतें; ८२ ज्याप्रमाणें पाण्यांत हिरा भिजत नाहीं, व अधणांत वाळू शिजत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनोवृत्तीला विकारांची बाधा होत नाहीं; ८३ पार्था, ह्याच आचरणाचें नांव शुचित्व; व ज्याचे ठिकाणीं हें दृष्टीस पडतें तेथें ज्ञान खास आहे, असें समज, ८४ आणि स्थिरपणा ज्याचे मनांत पूर्णपणें प्राप्त झाला आहे, तो पुरुष ज्ञानाचें जीवनच होय. ८५ जरी तो वरकांतीं देहानें वाटेल तिकडे हिंडत असतो, म्हणजे सर्व व्यापार करीत असतो, तरी त्याच्या मनाची बैठक कायम असते. ८६ ज्याप्रमाणें गाय रानांत चरावयास गेली तरी तिचें लक्ष तिच्या बरोबर रानांत न जातां घरीं वांसरापाशीं असतें, अथवा पतीबरोबर सती जाण्यास निघालेल्या पतिव्रता स्त्रीस सहगमनसमयींचे भोग प्रेमदायक नसतात; ८७ किंवा कृपण घर सोडून लांब गेला तरी त्याचें चित्त पुरून ठेवलेल्या द्रव्याजवळ असतें, त्याप्रमाणें, देहाचे व्यापार जरी चालू असले, तरी ज्याचें चित्त स्थिरच असतें, ८८ धावणाऱ्या ढगांबरोबर ज्याप्रमाणें आकाश धावत नाहीं, अथवा फिरणाऱ्या नक्षत्रांबरोबर ध्रुव फिरत नाहीं, ८९ अर्जुना, प्रवास करणाऱ्या मनुष्याबरोबर ज्याप्रमाणें रस्ता वाट चालत नाहीं किंवा झाडें जात येत नाहींत, ४९० त्याप्रमाणें, पंचमहाभूतात्मक शरीराची जरी इंद्रियांच्या संबंधानें हालचाल होत असली, तरी ज्याचें मन कोणच्याही विकाराच्या लहरीनें ढळत नाहीं; ९१ वावटळीच्या योगानें ज्याप्रमाणें पृथ्वी हालत नाहीं, त्याप्रमाणें विकारांच्या योगानें ज्याचें मन ढळत नाहीं, ९२ दरिद्र व दुःख यांपासून जो पीडित होत नाहीं, भीति व शोक यापासून जो व्याकुळ

होत नाहीं, व देहास मृत्यु आला असतांही जो भीत नाहीं; ९३ एखाद्या वस्तूची आशा अथवा एखादी पीडा यांच्या भारानें, आणि वृद्धापकाल व व्याधि हीं प्राप्त झालीं असतां ज्याचें चित्त मागें ढुंकूनही पहात नाहीं; ९४ निंदा, अपमान, दंड, काम व लाभ यांचा वरपगडा झाला असतां ज्याचे मनाची वृत्ति माघारी फिरत नाहीं; ९५ आकाश तुटून पडलें किंवा पृथ्वी विरून गेली तरी ज्याची चित्तवृत्ति माघारी फिरत नाहीं; ९६ हत्तीला फुलानें मारिलें असता त्याचा मार जसा त्याचे पासंगालाही नसतो, तसा दुर्वाक्यरूप बाणांनीं मारलें असतां जो मागें पहात नाहीं; ९७ क्षीराब्धीच्या लाटांनीं ज्याप्रमाणें मंदराचल हालत नाहीं, किंवा वणव्याच्या ज्वालांनीं आकाश जळत नाहीं, ९८ त्याप्रमाणें इंद्रियांवर विषयविकारांच्या कितीही लाटा आल्या किंवा गेल्या, तरी ज्याचें मन गडबडत नाहीं, किंवा कल्पांतींही जो धैर्य सोडीत नाहीं; ९९ हे डोळसा अर्जुना, स्थैर्य म्हणून ज्याला म्हणतात, व जें या नांवानें प्रसिद्ध आहे, त्याचीं हीं अशीं लक्षणें आहेत. ५०० हेंच अविनाशी स्थैर्य ज्याच्या अंगीं अंतर्बाह्य बाणलें आहे, तो ज्ञानाचा उघड उघड ठेवाच आहे. १ आणि साप जसें (अ नली खोडी करणाऱ्या मनुष्याचें) घर, किंवा योद्धा आपलें हत्यार, अथवा कृपण आप ठेवा विसरत नाहीं; २ किंवा ज्याप्रमाणें एकुलत्या एक मुलावर त्याची आई जी कीं प्राण करून असते, अथवा मधमाशी मधाविषयीं आसक्त असते, ३ त्याप्रमाणें अर्जुना, जो आपलें मन ताब्यांत ठेवून इंद्रियांच्या दारांतही उभें राहूं देत नाहीं; ४ तो म्हणतो, (आपण मन ताब्यांत ठेवलें) हें कामरूप बागुलबोवा ऐकेल, व आशारूप डाकीण (मनाची अशी स्थिति पाहून) त्याला आपल्या पाशांत गुंतवील, म्हणून त्याला फार भीति वाटते; ५ ज्याप्रमाणें व्यभिचारिणी स्त्रीला तिचा दांडगा नवरा बाहेर फिरकूं न देतां घरांत कोंडून ठेवतो, त्याप्रमाणें आपल्या मनोवृत्तीला जो इंद्रियांकडे जाऊं न देतां अंतर्यामीं कोंडून ठेवतो; ६ जिवंतपणीं देहाची पर्वा न करितां देह झिजवून इंद्रियांचा निग्रह करितो; ७ मनाच्या दरवाज्यांत व प्रत्याहाराच्या जागेंत जो अनुक्रमें यम व दम पहारेकरी रात्रंदिवस उभे करितो, ८ मूळबंध, ओढियाणाबंध व जालंधर-बंध हे तिन्ही स्थिर करून इडा व पिंगला यांच्या संगमस्थानीं जो आपलें चित्त लावतो; समाधीच्या शेजेजवळ जो ध्यानाला बांधून टाकतो; ९ म्हणजे ध्यानाचा परिपाक जो समाधि तो लागेपर्यंत ध्यानस्थ असून, जो आत्म्याचें ऐक्य होईपर्यंत चित्त स्थिर करतो, ५१० अरे, अंतःकरणनिग्रह ज्याला म्हणतात, तो ह्या गुणानीं जाणावा, व असा ज्या ठिकाणीं असेल, त्या ठिकाणीं ज्ञानाचा विजय होतो. ११ ज्या साधकाची आज्ञा त्याचें मन शिरसावंद्य मानतें, तो जरी मनुष्याच्या आकारानें जगांत वागत असला तरी तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे असें जाण. १२

श्लोकार्थः—विषयांविषयीं विरक्ति, अहंपणाचा अभाव, आणि जन्म, मृत्यु, वृद्धपणा व शरीर-व्यथा यांचे ठिकाणीं दोषदृष्टीनें पहणें; ॥ ८ ॥

आणि विषयाविषयीं ज्याच्या मनांत वैराग्याची जिवंत मदत आहे; १३ ओकलेलें अन्न फिरून खाण्याविषयीं जिव्हेला इच्छा होत नाहीं; अथवा प्रेताला आलिंगन देण्याविषयीं इच्छा होत नाहीं, १४ विष खाणें हें आवडत नाहीं, जळत्या घरांत शिरवत नाहीं, आणि वाघाच्या दरींत वस्तीला जाववत नाहीं, १५ सळसळीत लोखंडाचे रसांत उडी घालवत नाहीं किंवा अजगराची उशी करवत नाहीं, १६ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्याला विषयांचें नांव घेतलेलें देखील खपत नाहीं, तो इंद्रियांची व विषयांची गांठ पडूं देत नाहीं. १७ ज्याच्या मनांत (विषयसेवनाविषयीं) आळस भरलेला आहे, व जो विषय सेवन न केल्यामुळें रोड झाला आहे, परंतु ज्याच्या मनाचें इंद्रियनिग्रहाशीं ऐक्य आहे, १८ हे पांडवा, जो नेहमीं तपें व व्रतें एकसारखीं करतो, व ज्याला मनुष्याच्या वस्तींत येणें म्हणजे प्रळयकाळाप्रमाणें दुःख होतें; १९ ज्याची योगाभ्यासाविषयीं फार इच्छा असते, व अरण्यांत राहणें ज्याला फार आवडतें आणि मंडळींत मिसळण्याचें नुसतें नांवही ज्याला सहन होत नाहीं; ५२० बाणांच्या शय्येवर निजणें, अथवा पुवाच्या चिखलांत लोळणें, याप्रमाणें जो ऐहिक भोगांची योग्यता समजतो; २१ आणि स्वर्गप्राप्तीची गोष्ट काढल्यावर जो त्याला कुत्र्याच्या कुजलेल्या मांसाप्रमाणें मानतो; २२ ज्याला विषयवैराग्य म्हणतात तें हें होय; व हेंच आत्मप्राप्तीचें भाग्य असून त्याच्याच योगानें जीव ब्रह्मानंदाचें सुख भोगण्यास योग्य होतात. २३ याप्रमाणें इहपरलोकींच्या सुखोपभोगांचा ज्याला पूर्ण कंटाळा आहे, तेथेंच ज्ञानाची वस्ती आहे असें पक्कें समज, २४ आणि जो आस्थापूर्वक यज्ञ करणें व तळाव, बाग वगैरे बांधणें हीं कर्मै करितो, परंतु कर्तृत्वाच्या अभिमानाचा लेश सुद्धां आपल्या अंगीं वसूं देत नाहीं, २५ वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें यथाविधि आचरण करितो व त्यांत कांहीं न्यून पडूं देत नाहीं, २६ परंतु हें कर्म मीं केलें किंवा मीं केल्यामुळें सिद्धीस गेलें, असें मुळींच मनांत आणीत नाहीं, २७ ज्याप्रमाणें वायु हा सहज सर्वत्र फिरतो, किंवा सूर्य निरभिमानानें सर्वत्र प्रकाश पाडतो, २८ अथवा श्रुति ही स्वभावतः (सर्वांस इष्ट अशाच गोष्टीचें) वर्णन करिते; किंवा गंगा (अमुकच ठिकाणीं जाण्याचें मनांत न धरितां) सहज ओघानें जाते, त्याप्रमाणें, ज्याचें नेहमीचें वर्तन अभिमानरहित असें आहे; २९ वृक्षास यथाकालीं फळें येतात, परंतु त्यांची त्यांस आठवणही नसते; त्या वृक्षांप्रमाणेंच, कर्मै करीत असतांना कर्मफलप्राप्तीविषयीं ज्याची वृत्ति असते; ५३० ज्याप्रमाणें हारांतील दोरी काढून घेतल्यावर त्याचें ऐक्य नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें मनांत, आचरणांत व बोलण्यांत ज्यानें अहंकाराचा नाश केला आहे; ३१ अभ्रांचा आकाशाशीं संबंध नसतांही ज्याप्रमाणें तीं आकाशांत आपल्या दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणें जो देहानें कर्मांचें आचरण करीत असतां त्यांपासून अलिप्त राहतो; ३२ मद्यप्याला ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील वस्त्राची आठवण नसते, किंवा चित्राच्या हातीं दिलेल्या शस्त्राचा उपयोग त्याला कांहीं नसतो, अथवा बैलावर बांधलेल्या शास्त्रांचा त्याला उपयोग नसतो, ३३ त्याप्रमाणें जो

आपल्या देहाविषयीं निरभिमान असतो, त्यालाच निरहंकार असें म्हणतात; ३४ हीं चिन्हें ज्याचे ठिकाणीं पूर्णपणें दृष्टीस पडतात; त्याचेच ठिकाणीं ज्ञान वास करितें, याजबद्दल बिलकूल शंका नाहीं. ३५ जो जन्म, मृत्यु, जरा, दुःखें, व्याधि, वार्धक्य व पातकें हीं प्राप्त होण्याचे अगोदरच त्यांविषयीं सावध राहतो; ३६ ज्याप्रमाणें आपल्यास पिशाच्चबाधा होऊं नये म्हणून मांत्रिक अगोदर व्यवस्था करतो, अथवा आपल्यास दुसऱ्याचा उपसर्ग लागूं नये म्हणून योगी अगोदर तजवीज करतो, किंवा गवंडी हा भिंत बांधते वेळीं ओळंबा लावून ती मागें पुढें जाऊं देत नाहीं; ३७ ज्याप्रमाणें सर्पाचे मनांतून जन्मांतरींचेंही वैर नाहींसें होत नाहीं, त्याप्रमाणें जो पूर्वजन्मींचें दुःख आठवून पुनः जन्म न होऊं देण्याबद्दल उद्योग करतो; ३८ ज्याप्रमाणें डोळ्यांत खडा गेला असतां तो सहन होत नाहीं, किंवा शस्त्राच्या घावांत भाला सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें या जन्मीं रोज होणारीं दुःखें जो विसरत नाहीं, ३९ व म्हणतो कीं, अरेरे, मी मूत्रद्वारांतून पुवाच्या खाड्यांत गेलेल्या रेतापासून जन्मलों आहें व मातेचें स्तनपान करतेवेळीं माझे तोंडांत स्तनावरील घामही गेला आहे! ५४० याप्रमाणें जो जन्माचा कंटाळा करतो व असें म्हणतो कीं, ज्या योगानें मला हा जन्म पुनः प्राप्त होईल तें कर्म मी करणार नाहीं; ४१ ज्याप्रमाणें जुगारी हा डाव हारल्यावर तो फेडण्याकरितां पुनः सावधगिरीनें खेळतो, किंवा मुलगा आपल्या बापाचें वैर उगवतो; ४२ अथवा एखाद्यास कोणी मारिलें असतां त्याचा पाठिराखा जसा सूड उगवतो, तसा हा जन्म पुनः न यावा म्हणून जो काळजीनें त्याचे पाठीस लागून दक्ष असतो; ४३ ज्याप्रमाणें संभाविताला अपकीर्ति सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनांतून अशा अमंगल जन्माची लज्जा नाहींशी होत नाहीं; ४४ पुढें येणारा मृत्यु जरी लांब असला तरी जो त्याच्याविषयीं आजच सावध राहतो; ४५ अर्जुना, जो खरा पोहणारा आहे, तो नदीच्या मध्यभागीं जरी खोल पाणी असलें तरी जसा कांठावरच आपल्या कमरेला भोंपळ्याची सांगड बाधून नदींत उडी घालतो; ४६ किंवा रणांत जाण्याचे पूर्वींच जो आपलें अवसान संभाळून घाव लागण्याचे पूर्वींच ढाल पुढें करतो; ४७ उद्यांच्या मुक्कामाला कांहीं दगा होईल असें समजून जो आजच सावध राहतो; अथवा प्राण जाण्याचे पूर्वींच औषधाची योजना करतो; ४८ बाकी गोष्ट तर अशी घडून येते कीं, घर जळूं लागल्यावर मग विहीर खणूं लागावयाचें; पण तो प्रयत्न कांहीं सिद्धीस जात नाहीं! ४९ डोहाचे तळाशीं जाणाऱ्या दगडाप्रमाणें जो या संसारसागरांत बुडतो, त्यानें बोंब मारली असतांही ती जशी कोणास ऐकूं येत नाहीं, मग तो बुडाला म्हणून कोणास सांगणार? ५५० म्हणून, बलवंताबरोबर ज्याचें हाडवैर पडलें आहे, तो जसा रात्रंदिवस शस्त्र परजून असतो; ५१ किंवा उपवर झालेली नोवरी (लवकरच दुसऱ्याच्या घरीं खास जाणार असल्यामुळें) ती घरांत असूनही नाहीं असें तिचा बाप समजतो, अथवा संन्यास घेतल्यावर ज्याप्रमाणें तो मरणास तयार असतो, त्याप्रमाणें जो जिवंत असूनही मृत्यूचा विचार करतो; ५२ याप्रमाणें जो जिवंत असतांनाच पुनर्जन्माचें निवारण करतो, व हा जन्म गेल्यावर पुनः पुनः मृत्यु टाळतो, आणि आत्मस्वरूपीं राहतो, म्हणजे जन्ममृत्यु मिथ्या समजून आत्मस्वरूपीं लीन असतो; ५३ आणि

अशा प्रकारें) ज्याला जन्ममृत्यूचें दुःख राहिलें नाहीं, त्याला ज्ञानाची कधींही उणीव नसते. ५४ आणि त्याचप्रमाणें शरीरास म्हातारपण आलें नाहीं, तोंच ऐन तारुण्याच्या भरांत जो त्याजविषयीं तजवीज करतो. ५५ तो म्हणतोः—आजामितीस माझ्या शरीरांत जी शक्ति आहे, तें शरीर जरा प्राप्त झाल्यावर वाळलेल्या काचरीसारखें होईल; ५६ दैवहीनाच्या खटपटी व्यर्थ होतात, किंवा एखाद्या राजास प्रधान नसला म्हणजे त्याची जशी स्थिति होते, तसे माझे हातपाय चालेनातसे झाले म्हणजे या माझ्या शक्तीची स्थिति होईल; ५७ फुलांचा वास घेणारें नाक तें उंटाच्या गुडघ्याप्रमाणें बधिर होईल; ५८ आषाढ महिन्यांत पावसाच्या झडींत ज्याप्रमाणें ओढाळ गुराचे पाय चिखलानें कुजतात, त्याप्रमाणें माझें हें शरीर होईल; ५९ जे माझे डोळे सांप्रत कमलपत्राशीं स्पर्धा करीत आहेत, तेच पुढें पिकलेल्या पडवळाप्रमाणें निस्तेज होऊन खोल जातील. ५६० भुंवया वाळलेल्या सालीप्रमाणें डोळ्यावर लोंबतील, व डोळ्यांतून वाहणाऱ्या पाण्यामुळें ऊर कुजून जाईल. ६१ ज्यांप्रमाणें सरड हा बाभळीच्या खोडावरून खालीं वर आल्या-गेल्यामुळें तें डिंकानें बुळबुळीत होतें, त्याप्रमाणें थुंकीनें तोंड भरून जाईल, ६२ स्वयं-पाकाच्या चुलीपुढें खणलेल्या चरांत ज्याप्रमाणें पाणी सांचून बुडबुडे येतात, त्याप्रमाणें नाक शेंबडानें बरबटून जाईल, ६३ ज्या ह्या तोंडाचे ओंठ मी तांबुलानें रंगवितों, हंस-तांना दांत दाखवितो, व ज्याच्या योगानें मला उत्तम भाषण करतां येतें; ६४ त्याच या तोंडाला लाळेचा लोंढा येईल, व दातांस कटदाढा पडतील; ६५ कर्ज झाल्यावर शेतकी जशी बुडते, किंवा पावसाच्या झडींत जनावरें उठावणीस येतात, तशी जीभ कांहीं केल्यानें उचलणार नाहीं, ६६ जशीं वाळलेल्या गवताचीं कुसळें वाऱ्यानें उडून जातात, तशी दशा दाढीचे केसांस येऊन लहान मुलें तीं उपटावयास लागतील. ६७ आषाढ महिन्यांतील पावसाच्या झडीनें ज्याप्रमाणें पर्वतांचीं शिखरें पाझरतात, त्याप्रमाणें शरीरा-वरील खवंदांतून पाझर सुटतील. ६८ तोंडांतून शब्दांचा उच्चार होणार नाहीं, व कानांनीं स्पष्ट ऐकूं येणार नाहीं, अशी या शरीराची वृद्ध माकडाप्रमाणें स्थिति होईल. ६९ शेतांतील पांखराकरितां उभें केलेलें गवताचें बुजगावणें जसें वाऱ्यानें सहज हालतें, तसें सर्वांग सहज हालूं लागेल, ५७० पायांत पाय अडकतील, व हात कांपूं लागतील, याप्रमाणें सर्व शरीराच्या चेष्टांचें सोंग होईल! ७१ मलमूत्रद्वारेंही फुटक्या भांड्यां-सारखीं होऊन आपल्या अवसानाबाहेर जातील आणि माझा अंत केव्हां होईल म्हणून जवळची मंडळी देवास नवस करतील! ७२ माझी अशी अवस्था पाहून जग माझा धिक्कार करील, मृत्यु लवकर येणार नाहीं, आणि सोयऱ्याधायऱ्यांना माझा कंटाळा येईल. ७३ बायका मला पिशाच म्हणतील, आणि (तें ऐकून) मुलांना माझी फार भीति वाटेल. फार काय सांगावें! मी सर्व प्रकारें लोकांना चिळस येण्यास पात्र होईन. ७४ खोकल्याची

उभळ रात्रभर ऐकून शेजारीपाजारी व सोयरेधायरे म्हणूं लागतील कीं, हा म्हातारा कितीकांना त्रास देईल न कळे ! ७५ याप्रमाणें म्हातारपणीं आपली स्थिति होईल, असें मनांत आणून जो तारुण्यातच त्या स्थितीबद्दल मनांत खंती बाळगतो, ७६ व असें म्हणतो कीं, पुढें आपल्यास म्हातारपण येईल; तर हल्लींचें तारुण्य विषयोपभोगांत गेलें असतां आपल्यास कोणती गोष्ट हितावह होईल ! ७७ म्हणून कान बधिर झाले नाहींत तोंपर्यंतच (आत्मानात्मविचाराच्या)' सर्व गोष्टी ऐकून घेतो; आणि जोंपर्यंत शरीर स्वाधीन आहे तोंपर्यंतच तीर्थयात्रा करून घेतो; ७८ दृष्टि शाबूद आहे, तोंपर्यंतच जितकीं देवस्थानें वगैरे पाहवतील तितकीं पाहून घेतो; आणि जोंपर्यंत वाणी कायम आहे तोंपर्यंतच ईश्वराचे गुणानुवाद गाऊन घेतो; ७९ पुढें आपले हात लुळे होतील हें ओळखून, ते शाबूत आहेत तोंच सर्व दानधर्म करून घेतो; ५८० याप्रमाणें पुढें दशा आल्यावर मन शुद्धीवर राहणार नाहीं म्हणून शुद्ध आत्मज्ञानाचा पूर्ण विचार करून ठेवतो; ८१ उद्यां आपल्यास चोर लुटतील असें समजून जो आजच आपले जवळील संपत्तीची व्यवस्था लावून अलिप्त राहतो, किंवा दिवा जाण्याच्यापूर्वी सर्व जिनसा व्यवस्थित ठेवतो, ८२ त्याप्रमाणें म्हातारपण आल्यावर (तारुण्यांत ज्ञानप्राप्ति न करून घेतल्यामुळें जे जन्म-मृत्यूंच्या फेऱ्यांत पडून) व्यर्थ जावें, त्यापेक्षा (जन्ममृत्यु देणाऱ्या) सर्व गोष्टी आपल्या-पासून दूर कराव्या. ८३ ज्या वाटेंत पुष्कळ डोंगर, किल्ले वगैरे आहेत असें समजून, किंवा पक्षी आपापल्या घरट्यांकडे परत जात आहेत तेव्हां संध्याकाळ झाली असें समजून, जो आपल्याजवळ कांहींएक ऐवज न घेतां सडा जातो, त्यास चोर कसे लुटतील ? ८४ त्याप्रमाणें अशा ज्ञान्याला, तो इतर अज्ञान्याप्रमाणें ' शंभर वर्षें आयुष्य आहे ' असें समजत नाहीं. म्हणून म्हातारपण आलें असतां म्हातारपणच उलट परत जातें; ८५ तिळाच्या झाडाचीं झाडलेलीं बोंडें पुनः झाडलीं तरी जसे तीळ सांपडावयाचे नाहींत; अथवा राख झाल्यावर मग पुनः अग्नि कसा जाळील ? ८६ म्हणून आपल्याला पुढें वृद्धापकाल येईल असें जाणून जो त्याच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं,' त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञान आहे असें समजावें. ८७ त्याचप्रमाणें, नाना प्रकारचे रोग जोंपर्यंत या शरीरास जडले नाहींत, तोंपर्यंतच शरीराचें आरोग्य राहण्याकरितां उपाय करितो; ८८ ज्याप्रमाणें सापाच्या तोंडांतून पडलेली पिठाची उंडी शहाणा मनुष्य टाकून देतो, ८९ त्याप्रमाणें, ज्या प्रेमाच्या वियोगापासून दुःख, विपत्ति व शोक प्राप्त होतात, त्या देहाचा स्नेह टाकून जो उदास वृत्तींत राहतो; ५९० आणि ज्या ज्या योगानें आपल्याला दोष लागतील, तीं कर्में करीत नाहीं; व कर्मेंद्रियाच्या मार्गांनीं दोष आत जाऊं नयेत म्हणून नियमरूपी धोंडे आड बसवून त्या वाटा बंद करतो. ९१ याप्रमाणें जो वागतो, तोच ज्ञानसंपन्न पुरुष असें समज. ९२ आतां अर्जुना, तुला (त्या ज्ञानवंताचें) आणखी एक अलौकिक लक्षण सांगतों, तें ऐक. ९३

श्लोकार्थः—सर्वत्र उदासीनता, पुत्र, स्त्री, गृह इत्यादिकांच्या ठिकाणीं पूर्ण अनासक्ति आणि इष्ट अथवा अनिष्ट कांहीं प्राप्त झालें तरी आपल्या चित्ताची समता नेहमीं कायम ठेवणें; ॥ ९ ॥

हें पहा कीं, जो आपल्या शरीराविषयीं उदास असतो; जसा एक वाटसरू दुसऱ्या

वाटसरानें आपले स्वाधीन कांहीं वेळ केलेलें गाठोडें अभिलाष न धरितां तो वाटसरू परत येईपर्यंत जतन करितो; ९४ किंवा वाटेनें जातांना ऊन टाळण्याकरितां ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य झाडाचे सावलींत बसतो, तितकीसुद्धां आस्था ज्याची घराविषयीं नसते; ९५ ज्याप्रमाणें मनुष्याची पडछाया त्याचेबरोबर असूनही ती आहे हें त्याच्या गांवींही नसतें, त्याप्रमाणें (नेहमीं सन्निध असणाऱ्या) स्त्रीविषयीं ज्याला प्रेम वाटत नाहीं; ९६ बरें, (संततीविषयीं म्हटलें तर ती) संतति म्हणजे ज्याप्रमाणें वाटसरू धर्मशाळेंत वस्तीस राहतात, किंवा गुरें दोनप्रहरीं झाडाखालीं सावलींत बसतात, त्याप्रमाणें मानतो; ९७ अर्जुना, जो श्रीमंत असतांनाही, ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य वाटेनें जातांना रस्त्यांतील एखाद्या गोष्टीविषयीं केवळ साक्षिभूत असतो त्याप्रमाणें संपत्तीविषयीं उदास असतो; ९८ किंवा पिंजऱ्यांतील राघू जसा बाळगणाराच्या आज्ञेंत वागतो, त्याप्रमाणें जो वेदाचें उल्लंघन करीत नाहीं; ९९ बाकी स्त्री, पुत्र, घर यांजविषयीं जो प्रीति बाळगीत नाहीं, तो ज्ञानाचें अधिष्ठान आहे असें जाण. ६०० समुद्र जसा ग्रीष्मकाळीं कमी होत नाहीं, व वर्षाकाळीं वाढतही नाहीं, तशी ज्याला लाभ व हानि यांपासून बाधा होत नाहीं; १ किंवा तिन्ही काळांत सूर्याचे ज्याप्रमाणें तीन प्रकार होत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनाला सुखदु:खापासून भेद होत नाहीं, २ आणि ज्याच्या ठिकाणीं आकाशाप्रमाणें समतेंत कमीपणा पडत नाहीं, त्याचे ठिकाणीं ज्ञान प्रत्यक्ष वास करीत आहे असें समज. ३

श्लोकार्थः—आणि माझ्या ठिकाणीं अनन्यभावेंकरून निर्दोष भक्ति असणें, एकांतांत राहण्याची आवड असणें, व लोकसमुदायांत राहण्याची आवड नसणें; ॥ १० ॥

ज्यानें कायावाचामनेंकरून असा निश्चय केला आहे कीं, मज ईश्वरावांचून या जगतांत दुसरी चांगली वस्तु नाहीं. ४ ज्याच्या शरीरानें, वाचेनें व मनानें अशा कृतनिश्चयाची शपथ वाहिली आहे कीं, या जगतांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं; ५ फार काय सांगावें ? ज्यानें आपलें मन माझ्या स्वरूपीं लीन केलें, त्यानेंच आपलें व माझें ऐक्य केलें. ६ ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं समागम करण्यास जातेवेळीं स्त्रीचे मनांत मुळींच शंका येत नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्याबरोबर ऐक्य करण्यास ज्याला शंका येत नाहीं; ७ ज्याप्रमाणें गंगा समुद्रास एकदां मिळाल्यावरही त्यांतच मिळून असते, त्याप्रमाणेंच माझें ऐक्य पावल्यावरही जे सर्वभावेंकरून मलाच भजतात; ८ सूर्याचे प्रभेचा सूर्याबरोबर उदय होतो, व अस्ताबरोबर लय होतो, हें ऐक्य जसें प्रभेसच शोभतें; ९ तसेंच वाऱ्यानें पाण्यावर जें पाणी उसळून वर येतें, त्यास लोक लाटा असें म्हणतात; परंतु पाहूं गेलें असतां तें खरोखर पाणीच असतें; ६१० याप्रमाणें एकनिष्ठ होऊन जो माझी सेवा करतो, तोच मूर्तिमंत ज्ञान होय. ११ अशा मनुष्यास पवित्र तीर्थें, उत्तम तपोवनें व गुहा या ठिकाणीं राहण्याची आवड असते. १२ पर्वताच्या गुहा व सरोवरांचीं तीरें या

ठिकाणीं रहावयाची ज्याला विशेष आवड असते, व ज्यास शहरांत राहण्याचें आवडत नाहीं; १३ ज्याला एकांतवासाची फार आवड असते, व मनुष्यवस्तींत राहण्याचा कंटाळा असतो, तो ज्ञानाची मनुष्यरूपी मूर्तिच होय. १४ हे सुबुद्धिमंता, तुला ज्ञानाचीं स्पष्टीकरणार्थ आणखी काहीं लक्षणें पुढें सांगतों. १५

श्लोकार्थ:—अध्यात्मज्ञानांत निमग्न असणें, व पारमार्थिक ज्ञानाचा साक्षात्कार होणें, हीं लक्षणें ज्ञानप्राप्ति करून देणारीं आहेत. म्हणून यांना ज्ञान असें म्हटलें आहे; आणि यांहून जें उलट तें अज्ञान होय. ॥ ११ ॥

हें पहा—परमात्मा म्हणून जी एक वस्तु आहे ती ज्या ज्ञानानें दिसते, १६ त्या एका ज्ञानाशिवाय, संसार व स्वर्ग ज्या ज्ञानापासून प्राप्त होतात तें अज्ञान आहे असें ज्याच्या मनानें पक्कें घेतलें आहे, १७ तो स्वर्गास जाण्याची इच्छा सोडून देतो, संसाराविषयीं कंटाळा करतो, व अध्यात्मज्ञानाचे ठिकाणीं भाव धरून मन लावतो. १८ ज्याप्रमाणें एखादा वाटसरू ज्या ठिकाणीं अनेक वाटा फुटतात त्या ठिकाणीं नीट शोध करून आडमार्ग सोडून सरळ राजमार्गानें जातो, १९ त्याप्रमाणें, ज्ञानमात्राविषयीं विचार करून इतर ज्ञानें टाकून देऊन आपलें ज्ञान व बुद्धि अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो, ६२० त्याचप्रमाणें, इतर ज्ञान भ्रांतिमूलक आहे म्हणून जो आपलें मन मेरुपर्वताप्रमाणें स्थिर करून अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो. २१ असा निश्चय करून, ज्याप्रमाणें आकाशांत ध्रुवनक्षत्र कायम असतें, त्याप्रमाणें अध्यात्मज्ञानाचे ठिकाणीं जो आपली बुद्धि कायम ठेवतो, २२ त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञान वास करतें यांत शंका नाहीं आणि अशा प्रकारें त्याचे मनांत ज्ञान पूर्णपणें बिंबल्याबरोबर तो मद्रूप होतो. २३ ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य जेवणाकरितां पानावर बसला असतां (जेवण्यास सुरवात केल्याशिवाय) तो जेवावयास बसला असें म्हणतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्ञानाचे प्राप्तीची इच्छा झाल्यावर ज्ञान मिळाल्याशिवाय त्याला ज्ञानी असें नांव प्राप्त होत नाहीं, २४ आणि तत्त्वज्ञानापासून जें एक फल प्राप्त होतें, तें ज्ञेय होय. त्यावर जो आपली पूर्ण दृष्टि ठेवितो. २५ येऱ्हवीं ज्ञानाचा लाभ झाल्यावर जर ज्ञेय हातीं लागलें नाहीं, तर ज्ञानाचा लाभ होऊनही न झाल्याप्रमाणें आहे! २६ अंधळ्यानें हातीं दिवा घेतला असतां त्याचा त्याला काय उपयोग आहे? त्याप्रमाणें ज्ञानाचा नुसता निश्चय करून (जर आत्मदर्शन झालें नाहीं, तर तें) व्यर्थ होय. २७ जर ज्ञानाचे प्रकाशानें परमात्म्याची प्राप्ति होत नाहीं, तर ती बुद्धि अंधळ्याप्रमाणें निरर्थक होय. २८ म्हणून, त्या ज्ञानानें जिकडे पहावें तिकडे परमात्माच दृष्टीस पडतो. तें ज्ञान प्राप्त व्हावें अशी ज्याला चांगली बुद्धि झाली आहे, २९ म्हणून त्या निर्दोष ज्ञानानें जाणावयाची वस्तु दृष्टीस पडते, त्याच ज्ञानानें जो संपन्न झाला आहे, ६३० अशा प्रकारें ज्याच्या ज्ञानाला चोहोंकडे ज्ञेयाशिवाय दुसरें कांहींच दिसत नाहीं, तो ज्ञानी आहे असें शब्दानीं वर्णन करण्याचें कारण नाहीं. ३१ ज्याची बुद्धि ज्ञानाचे प्रकाशाबरोबर ज्ञेयास झोंबते, तो

हातोहात परतत्त्वाची प्राप्ति करून घेतो; ३२ अर्जुना, तोच ज्ञानरूप आहे असें म्हटलें असतां त्यांत आश्चर्य तें कोणतें ? हें पहा, सूर्याला सूर्य असें म्हणावें लागतें काय ? ३३ तेव्हां श्रोते म्हणूं लागले, " आतां ज्ञानाविषयीं अधिक स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाहीं, मग गीतेचा अर्थ सांगण्याच्या आड कां येतोस ? ३४ तूं आम्हांस ज्ञानाविषयीं पूर्णपणें माहिती करून दिलीस, हा तुझे वक्तृत्वाचा आम्हांस मोठा लाभ झाला ! ३५ इतर कवि कोणत्याही वस्तूचें वर्णन करूं लागले असतां त्या वस्तूविषयीं वर्णन न करतां तिच्या उपांगांविषयीं मोठ्या कौतुकानें फाजील वर्णन करितात, हा कवीचा मंत्र तूं आपले वर्तनांत आगंतुकाप्रमाणें कां घुसडतोस ? ३६ एखाद्यानें जेवावयास बोलावून व पाटरांगोळ्यांचा थाट करून, मंडळी पानावर बसल्यावर जर तयार असलेलें अन्न त्या ठिकाणावरून लांबविलें, तर त्यानें बोलाविलेल्या मंडळीचें आणखी कितीही आदरातिथ्य केलें तरी त्यांना त्याचा काय उपयोग ? ३७ सर्व गुणांनीं युक्त असून जी गाय धार काढतेवेळीं कासेंत हात घालूं न देतां लाथा मारते, तिला फुकट कोण बाळगील ? ३८ त्याप्रमाणें, ज्ञानाविषयीं न बोलतां इतर कवि हवें तेवढें वर्णन करितात, तसें तूं न करतां आम्हांला खऱ्या ज्ञानाची पूर्णपणें ओळख करून दिलीस. ३९ ज्या ज्ञानाच्या थोड्या प्राप्तीकरितां लोक योगादि साधनें मोठ्या कष्टानें करतात, तें ज्ञान तूं उत्तम प्रकारें समजून सांगितल्यामुळें आमचे मनाची तृप्ति झाली. ६४० अमृताच्या वृष्टीचें जरी सारखें सातरें लागलें, तरी त्याला कोणी कंटाळेल काय ? व सुखाचे कोट्यवधि जरी दिवस गेले, तरी ते मोजीत बसून त्यांचा कोणी कंटाळा करतील काय ? ४१ पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें चांदण्याच्या एक युगभर जरी रात्री गेल्या तरी चकोर पक्षी चंद्राकडे पहाण्यास कंटाळतील काय ? ४२ त्याप्रमाणें, ज्ञानाविषयीं तुझ्यासारखा रसाळ वर्णन करणारा भेटल्यावर तें ऐकण्याचा कोण कंटाळा करील ? ४३ आणि श्रीमान पाहुण्याला चतुर वाढणारीण असल्यावर त्याला जेवण पुरेसें होणार नाहीं, व तिलाही आपण केलेले पदार्थ संपूं नयेत असें वाटेल, ४४ त्याचप्रमाणें आजचा हा प्रसंग आहे. कारण, आम्हांला ज्ञानप्राप्तीची आवड असून तुलाही तें सांगण्याविषयीं उत्सुकता आहे. ४५ या कारणामुळें तुझ्या व्याख्यानास चौपट बळ आलें आहे. तर तुला आम्ही ' ज्ञानाविषयीं तूं परिपूर्ण आहेस ' असें म्हटल्यावांचून कसे राहूं ? ४६ तर आतां यापुढें, बुद्धीचे माजघरांत, ज्ञानाच्या (अठरा लक्षणां-) विरुद्ध जें अज्ञान त्याचें वर्णन कर. " ४७ हें संतांचें भाषण ऐकल्यावर, निवृत्तिमहाराजांचे दास ज्ञानदेव म्हणाले कीं, माझेही मनांत असेंच आहे. ४८ तशांत, गुरो ! तुम्हीं मला आज्ञा केली; तेव्हां आतां मी व्यर्थ बडबड करीत नाहीं. ४९ हें पहा, याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास ज्ञानाचीं अठरा लक्षणें सांगितलीं. ६५० मग म्हणाले, हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतील, त्याचे ठिकाणीं ज्ञान वास करतें असें माझें मत असून इतर ज्ञानीही असेंच म्हणतात. ५१ आम्ही तुला तळहातावरील आंवळ्या-

प्रमाणें ज्ञान स्पष्ट करून दाखविलें. ५२ हे महाबुद्धिमंता अर्जुना, आतां अज्ञान ज्याला म्हणतात तेंही त्याच्या लक्षणांसह स्पष्ट करून सांगतों. ५३ धनंजया, ज्ञान समजल्यावर अज्ञान सहज ओळखतां येतें. कारण, जें ज्ञान नव्हे तेंच अज्ञान होय. ५४ हें पहा, दिवस संपल्यावर मग रात्रीचीच पाळी उरते. कारण रात्र व दिवस या दोहोंवांचून तिसरा प्रकारच नाहीं; ५५ त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं ज्ञान नाहीं, तेंच अज्ञान आहे असें समज. तथापि अज्ञानाचीं कांहीं लक्षणें तुला सागतों. ५६ आपली प्रतिष्ठा व्हावी म्हणून लोक आपल्यास मान केव्हां देतील याची जो वाट पहात असतो, व लोकांनीं आपला सत्कार केला म्हणजे संतोष पावतो; ५७ आणि गर्वानें पर्वताचे शिखराइतका चढून जाऊन कधींही खालीं उतरत नाहीं, अशा पुरुषाचे ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वास करतें असें समज, ५८ आणि स्वधर्माचरणाविषयीं, पिंपळाची मुंज केल्यावर त्यास जो दोर बांधतात त्याप्रमाणें किंवा पार बांधतात त्याप्रमाणें अथवा देवळांतील कुंचा वाटेल त्याच्या उपयोगास येतो त्याप्रमाणें लोकांत आपले कृत-कर्माची प्रसिद्धि करतो; ५९ आपल्यास येत असलेल्या विद्येची आपल्या मुखानें प्रसिद्धि करतो; व आपले हातून घडलेल्या सत्कृत्याबद्दल लोकांत डांगोरा पिटतो; याप्रमाणें, ज्या कृत्यापासून आपली प्रतिष्ठा वाढेल तीं कृत्यें नेहमीं करीत असतो; ६६० आणि दिवसांतून तीनदां स्नान करून अंगास अत्तर वगैरे लावून शरीर नटवितो, परंतु प्राण्यांचें पूजन करण्याविषयीं कंटाळा करतो, तो अज्ञानाची खाण आहे असें समज. ६१ ज्याप्रमाणें रानांत वणवा पेटल्याबरोबर तो स्थावर जंगम याचा विचार न करतां सर्व पदार्थ जाळतो, त्याप्रमाणें, ज्याच्या आचरणापासून सर्व जगास दुःख होतें; ६२ तो सहजगत्या जें भाषण करतो तें मनुष्याचे हृदयास तीक्ष्ण पहारीचे टोंका-प्रमाणें भेदतें; व ज्याचे सर्व बेत इतर जनांस विषाहूनही घातक असतात, ६३ त्याचे ठिकाणीं अज्ञान आहे. फार काय सांगावें ? तो अज्ञानाचें माहेरघरच होय; आणि त्याचें जिणें म्हणजे हिंसेचें आश्रयस्थानच होय. ६४ आणि भाता फुंकला म्हणजे जसा तो वाऱ्यानें फुगतो, व तोच वारा नाहींसा झाला म्हणजे लागलीच दबतो, तसा लाभ झाला असतां जो चढून जातो व हानि झाली असतां लगेच दुःखमग्न होतो; ६५ वावटळींत सांपडलेली धूळ ज्याप्रमाणें आकाशापर्यंत उंच उडते, त्याप्रमाणें लोकांनीं स्तुति केली असतां जो हर्षानें फुगतो; ६६ थेंबभर पाण्यानें ज्याप्रमाणें चिखल ओला होतो आणि वारा सुटल्यावर हडकतो, त्याप्रमाणें कोणी थोडी निंदा केली असतांही जो वाईट वाटून कपाळ धरून बसतो; ६७ तसेंच ज्याला मान व अपमान हे दोन्ही सहन होत नाहींत, त्याचे ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वास करतें असें समज. ६८ जो मनांत एक असून तोंडानें दुसरेंच बोलून दाखवितो, व एकास वचन देऊन त्याचे उलट दुसऱ्यास मदत करतो; ६९ पारधी मृगास चारा घालतो, (तो केवळ अपकारबुद्धीनें; त्यांत त्याचा घात करण्याचा त्याचा विचार असतो.) त्याप्रमाणें जो एखाद्याचें पालन करितो, परंतु अंतर्यामीं त्याचा घात करण्याविषयीं हेतु धरतो; ६७० शेवाळ्यानें लिप्त झालेली शिळा वरकांती हिरवीगार दिसते, किंवा निंबोळ्या पिवळ्या धमक दिसतात, त्याप्रमाणें ज्याचीं कृत्यें बाह्यात्कारीं मात्र उत्तम दिसतात, ७१ त्या मनुष्याचे ठिकाणीं अज्ञान निःसंशय आहे हें तूं पक्कें समजून ठेव. ७२

आणि गुरुकुलाचें नांव घ्यावयास ज्याला लाज वाटते, गुरुसेवेचा जो तिटकारा करतो, आणि ज्या गुरूपासून आपल्यास विद्या प्राप्त झाली आहे त्यालाही जो मानीत नाहीं, ७३ अशा मनुष्याचें नांव घेणें म्हणजे शूद्राच्या घरीं अन्न सेवन केल्याप्रमाणें होय! पण काय करावें? अज्ञानाचीं लक्षणें सांगतांना त्याचा उच्चार करावा लागला! ७४ तेव्हां आतां ज्या गुरुभक्ताचें नांव सूर्याचे तेजाप्रमाणें सर्व अज्ञानांधकार नाहींसा करणारें आहे, त्याचें नांव घेऊन वाचेनें घडलेले पापास प्रायश्चित्त देतो! ७५ गुरूची निंदा करणाराचें नांव घेण्यांत जें पातक घडलें, तें यापासून दूर होईल! ७६ एवढा वेळ नामोच्चारापासून जें भय होतें तें दूर झालें. तर आतां अज्ञानाचीं दुसरीं चिन्हें ऐक. ७७ जो स्वतः कर्मे करीत नाहीं, व मनांत संशय धारण करतो, तो रानांतल्या अमंगळ विहिरीप्रमाणें होय. ७८ ती विहीर कशी असते? तर तिचे तोंडावर कांटेरीं झाडें उगवलेलीं असतात, व आंत पुष्कळ प्राणी पडून मेल्यामुळें हाडें सांचलेलीं असतात; त्याप्रमाणें जो मनुष्य अंतर्बाह्य अशुद्ध असतो; ७९ ज्याप्रमाणें अन्न उघडें आहे किंवा झांकलेलें आहे हें न पाहतां कुत्रें तें खातें, त्याप्रमाणें आपलें किंवा दुसऱ्याचें याचा विचार न करतां जो द्रव्याचा अभिलाष करतो; ६८० या ग्रामसिंहाच्या ठिकाणीं जसा स्त्रीसंग करण्याविषयीं एकांत किंवा चव्हाट्याची जागा यांचा विधिनिषेध नाहीं, तसा जो स्त्रीसंगाविषयीं निर्लज्ज असतो; ८१ स्वधर्माप्रमाणें कर्म करण्याची वेळ चुकली किंवा नित्यनैमित्तिक करावयाचें राहिलें तर त्याबद्दल ज्याचे मनांत शंकाही येत नाहीं; ८२ पापाचरणाबद्दल जो निःसंग व पुण्य-कर्माच्या आचरणाबद्दल जो निर्लज्ज असतो; व ज्याचे मनांत संशय भरलेला असतो; ८३ आणि जो द्रव्यप्राप्तीविषयीं पापपुण्याची चाड बाळगीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानाचा पुतळाच आहे असें समज. ८४ ज्याप्रमाणें गवताच्या काडीवर मुंगी चढली तरी ती गवताची काडी लवते, त्याप्रमाणें जो अल्प लाभाकरितांही बुद्धीच्या स्थिरपणापासून ढळतो; ८५ डबक्यांत पाय पडल्याबरोबर जसें त्यांतील पाणी गढूळ होतें, तसा जो भयाचें नांव ऐकल्याबरोबर घाबरा होतो; ८६ पुरांत पडलेला भोंपळा जसा हवा तिकडे वहात जातो, तसा जो मनोरथाच्या पुरांत वहात जातो; ८७ वाऱ्याचे साह्यानें धूर जसा गगनापर्यंत उंच जातो, तसा जो दुःखाची गोष्ट ऐकल्याबरोबर गडबडतो; ८८ वावटळ ज्याप्रमाणें कोठेंही स्थिर होत नाहीं; त्याप्रमाणें जो क्षेत्राचे, तीर्थाचे किंवा शहराचे ठिकाणीं कोठेंही कायम रहात नाहीं; ८९ किंवा माजलेल्या सरडास ज्याप्रमाणें वरून खालीं व खालून वर जाण्याचा व्यर्थ नाद लागतो; ६९० ज्याप्रमाणें पाण्याचा रांजण पुरल्याशिवाय जाग्यावर ठरत नाहीं, त्याप्रमाणें जो निद्रेशिवाय एके ठिकाणीं न राहतां चोहोंकडे हिंडतो; ९१ व ज्याची माकडाप्रमाणें नेहमीं चळवळ असते, त्याचे ठिकाणीं अज्ञान पूर्णपणें वास करतें ९२ आणि अर्जुना, ज्याचे अंतर्यामीं आत्म-संयमनाचा वाराही नसतो; ९३ ज्याप्रमाणें एखादे ओहोळास लोंढा आला म्हणजे

तो वाळूच्या बांधास जुमानीत नाहीं, त्याप्रमाणें जो शास्त्रनिषिद्ध गोष्टींस भीत नाहीं, ९४ जो व्रतें पाळीत नाहीं, स्वधर्मास लाथेनें झुगारतो, व शास्त्रानें घालून दिलेल्या नियमांविरुद्ध ज्याची क्रिया असते, ९५ ज्याला पापाचरणाचा कंटाळा नसतो, पुण्याचरणाचा लेशही माहीत नसतो, आणि जो लज्जेची मर्यादा खणून टाकतो; ९६ जो कुलधर्म ओळखीत नाहीं, वेदांतील आज्ञा मानीत नाहीं, व ज्याला बऱ्या वाईट गोष्टीची चाड नसते; ९७ ज्याप्रमाणें पोळ मोकळा सुटलेला असतो, किंवा वारा अफाट वाहतो, अथवा रानांतील फुटलेल्या पाटाचें पाणी वाटेल तिकडे जातें, ९८ आंधळा हत्ती माजावा, किंवा डोंगरास वणवा लागावा, त्याप्रमाणें ज्याचें मन विषयांविषयीं बहकलेलें असतें. ९९ हें पहा, उकिरड्यावर काय टाकीत नाहींत ? पोळाला कोण आवरतो ? आणि वेशीच्या उंबऱ्यावरून कोण जात नाहीं ? ७०० ज्याप्रमाणें अन्नसत्रांत वाटेल त्यानें जेवावें, किंवा साधारण मनुष्यास अधिकार प्राप्त झाल्यावर त्यानें तो वाटेल तसा गाजवावा, अथवा वाण्याचे दुकानांत कोणींही जावें, १ त्याप्रमाणें, ज्याचें अंतःकरण चंचल आहे, त्याचे ठिकाणीं संपूर्ण अज्ञानाची वृद्धि होते, असें समज, २ आणि जो जिवंत असतांना व मेल्यावरही विषयांची इच्छा सोडीत नाहीं व ज्या योगानें स्वर्गांतही विषयोपभोग प्राप्त होतील त्या मार्गाचें आचरण ह्या लोकीं करितो; ३ ज्याचे सर्व श्रम विषयोपभोगांचे प्राप्तीकरतां असतात, व ज्याला सकाम कर्मांशिवाय इतर कर्में आवडत नाहींत; आणि विरक्तांचें दर्शन झालें असतां जो सचैल स्नान करतो, ४ ज्याप्रमाणें कोड असलेल्या मनुष्यास आपल्या कुजक्या हातानें अन्न खाण्यास खंती वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याचा विषयांस जरी कंटाळा आला तरी जो त्यांस कंटाळत नाहीं, व कर्मफलांविषयीं निरिच्छ होत नाहीं, ५ गाढवीच्या पाठीस गाढव लागल्यावर तिनें लाथा झाडून त्याचें नाक फोडलें तरी तो मागें न वळतां तिच्याच पाठीस लागतो, ६ त्याप्रमाणें, जो विषयांकरतां जळत्या आगींतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं, आणि आपलें व्यसन हें (दूषण नसून) भूषणच आहे असें मानतो, ७ मृगजलाच्या लालसेनें धावतां धावतां जरी मृगाचा ऊर फुटला, तरी त्याची हाव कमी न होतां अधिकच वाढते, पण हें मिथ्या आहे असें तो मानीत नाहीं, ८ त्याप्रमाणें, जन्मापासून मरेपर्यंत विषयप्राप्तीकरतां सारखे श्रम करतो, तथापि त्याबद्दल त्यास तिटकारा न येतां उलटें अधिकच प्रेम सुटतें; ९ बालपणीं मातापितरांचें वेड असतें; व तें संपल्यावर (तारुण्यदशेंत) स्त्रीचें वेड लागतें; ७१० नंतर स्त्रीचा उपभोग पूर्ण झाल्यावर म्हातारपण येतें, तेव्हां तेंच प्रेम तो मुलांबाळांवर करूं लागतो; ११ जन्मांध जसा घर सोडून जात नाहीं, तसा जो मुलांबाळांतच कालक्रमण करतो, परंतु ज्यास मरेपर्यंत विषयाचा तिटकारा येत नाहीं, १२ त्याचे ठिकाणीं अज्ञानास पार नाहीं असें समज. आतां अज्ञानाचीं आणखीं कांहीं लक्षणें सांगतों. १३ हें पहा कीं, जो आपले देहालाच आत्मा असें समजून कर्में करूं लागतो; १४ आणि जर एखादे कर्माचें आचरण कमी किंवा जास्त झालें तर अभिमानानें फुगून

जाऊन कुंथूंही लागतो; १५ देवाचा प्रसाद डोक्यावर ठेवतांच जसा देवाचा भगत घुमूं लागतो, तसा जो विद्येच्या जोरावर व वयाचे मानावर अभिमानाचा ताठा धरून उताणा चालतो; १६ आणि सर्व जगांत काय तो मीच शहाणा, मीच श्रीमंत, माझेप्रमाणें चालरीत कोणाची आहे ? १७ माझेबरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं, मी सर्वज्ञ असून मी एकटाच या जगांत ज्ञाता आहें, याप्रमाणें सर्व गोष्टींबद्दल गर्व बाळगतो; १८ व्याधिग्रस्त माणसाला ज्याप्रमाणें कोणताही भोग सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें ज्यास सहन होत नाहीं; १९ हें पहा—दिवा हा गुण (वात) तेवढाच खाऊन टाकून स्नेह (तेल) जाळून टाकतो, आणि ज्या जागीं ठेवावा ती जागा काळीकुट्ट करून टाकतो; ७२० पाण्याचा थेंब पडला तर तडतडतो, वाऱ्यानें विझतो, घरास लागला तर काडी देखील उरूं देत नाहीं, २१ आणि कोठें उगीच थोडासा प्रकाश करतो तर तेवढ्यानेंही उष्मा करावयास लागतो, ह्या त्याच्या गुणांप्रमाणें ज्याचे अंगांत गुण भरलेले आहेत ! २२ नवज्वर झालेल्या रोग्यास दूध हें औषध म्हणून जरी दिलें, तरी तें त्याचा ताप विकोपास नेतें; किंवा सापास दूध पाजलें असतां तें विष होऊन तो ओकतो, २३ त्याप्रमाणें, गुणवान मनुष्याचा जो मत्सर करतो, व्युत्पत्तीबद्दल अहंपणा बाळगतो, व तपाचरणानें ज्याचे अंगीं ताठा भरतो; २४ अंत्यजाला राज्यावर बसविलें असतां तो जसा अभिमानानें फुगतो, अथवा अजगरानें खांब गिळल्यावर तो जसा ताठतो, तसा ज्याचे अंगीं गर्वाचा ताठा भरलेला असतो; २५ जो लाटण्याप्रमाणें ताठ असून लवत नाहीं, आणि फुरसें जसें गारोड्याचे मंत्रानें उतरत नाहीं, तसा दगडाप्रमाणें कठीण असून ज्याला द्रव येत नाहीं, २६ त्याचेजवळ अज्ञान वाढीस लागलें आहे हें तुला निश्चयानें सांगतों. २७ हे धनंजया, जो आपलें घरदार, संपत्ति, देह व आपला विद्यमान जन्म यांजविषयीं कांहीं सुद्धां विचार करीत नाहीं; २८ कृतघ्नावर उपकार केला असतां, अथवा चोरास व्यापाराकरितां भाडवल दिलें असतां, किंवा निर्लज्ज मनुष्याची स्तुति केली असतां ते ज्याप्रमाणें केलेले उपकार विसरतात: २९ द्वाड कुत्र्याचे कान आणि शेंपूट कापून त्यास घरांतून हांकून लाविलें, तरी तें रक्त गळत असतांच जसें पुन: त्याच घरांत शिरतें; ७३० सापाचे तोंडांत सापडून गिळला जात असतांही बेडूक कौतुकानें देखील माशा गिळण्याचें विसरत नाहीं; ३१ त्याप्रमाणें, अंगांत द्रुत भरून नवद्वारें वहात असतांही ज्याचे मनांत आपली अशी स्थिति होण्याचें कारण काय याचा विचार सुद्धां येत नाहीं; ३२ आईच्या गर्भाशयामध्यें विष्ठेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत जरी उकडून जातो, ३३ तरी तें गर्भांतील दु:ख किंवा उदरांतून बाहेर निवते समयींचें दु:ख यांविषयीं जो कांहींच स्मरण बाळगीत नाहीं; ३४ मांडीवर घेतलेलें मूल मलमूत्रांच्या चिखलांत लोळत असतांना पाहूनही ज्याला किळस न येऊन त्रासही उत्पन्न होत नाहीं; ३५ हल्लीं ज्या जन्मांत आपण आहों तो व पुढें येणारा जन्म, यांविषयीं ज्याचे मनांत कांहींही विचार उत्पन्न होत नाहीं; ३६ आणि त्याचप्रमाणें, आपले तारुण्याचे भरांत पुढें येणाऱ्या मृत्यूबद्दल जो कांहींही काळजी बाळगीत नाहीं; ३७ आपले जीवितावर पूर्ण विश्वास ठेवून आपल्यास पुढें

मृत्यु येणार आहे याबद्दल ज्याचे मनांत बिलकूल विचार नसतो; ३८ डबकें आटणार नाहीं अशा समजुतीनें जसा त्यांतील मासा मोठ्या डोहांत जात नाहीं; ३९ किंवा पारध्याच्या गाण्यास भुलून मृग जसा पारध्याकडे पहात नाहीं; अथवा मासा हा गळास लावलेल्या आमिषाचे आंत गळ आहे असें न समजतां ते खाऊन मरतो; ७४० किंवा दिव्याच्या ज्योतीनें आपण जळून जाऊं असें न समजतां पतंग त्यावर झडप घालतो; ४१ घर जळत असतांही एखादा मूर्ख निद्रेच्या भरांत तिकडे लक्ष न देऊन घर सोडून जात नाहीं; किंवा ज्या अन्नांत विष घातलें आहे तें अन्न न समजतां, कोणी खातो, ४२ त्याप्रमाणें, जीविताचे रूपानें हा मृत्युच आला आहे असें जो विषयसुखाचे भरांत जाणत नाहीं; ४३ आपल्या शरीराचा पुष्टपणा, रात्र व दिवस यांचा उपयोग आणि विषयांपासून होणारे सुखाची प्रौढी, यांशिवाय या जगांत इतर सर्व गोष्टी मिथ्या आहेत असें जो मानतो; ४४ परंतु बिचारा असें समजत नाहीं, कीं वेश्या आपल्यास तनमन अर्पण करिते, तें तिचें करणें वरकांतीं असून, उलट आपल्यास बुचाडण्याचाच तो मार्ग आहे! ४५ वाटेनें जातांना सवचोरांची गांठ पडल्यावर त्यानें आपल्यास वरकांतीं मैत्री दाखविणें म्हणजे ती खरोखर मैत्री नसून रानांत गेल्यावर आपला प्राण घेणेंच होय; व मातीचे चित्रास स्नान वगैरे घालून पूजन करणें म्हणजे त्याचा नाश करणेंच होय; ४६ पंडुरोगानें मनुष्य लठ्ठ झाला, म्हणजे तो सशक्त झाला नसून त्याचें आयुष्य संपलें असें समजावें; त्याप्रमाणें, जो आहार व निद्रा यांत गर्क होऊन, त्यापासून आपला नाश आहे असें समजत नाहीं; ४७ सुळीं देण्याकरितां नेत असलेला मनुष्य समोर सूळ पाहिल्यावर त्याकडे धावत जाऊं लागला म्हणजे तो आपल्या प्रत्येक पावलास मृत्यु जवळ करतो; ४८ त्याप्रमाणें, देह जों जों वाढेल, आयुष्य जों जों वृद्धिंगत होईल, व जों जों विषयसुखांत निमग्न होईल, ४९ तों तों मरण आयुष्यास जिंकील; आणि मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यांत टाकल्यावर विरघळतें, ७५० त्याप्रमाणें जों जों आयुष्य वाढेल तों तों तें काळ जवळ आणील, व तो आपल्यास हातोहात घेऊन जाईल, हें ज्याला समजत नाहीं; ५१ अर्जुना, आयुष्याच्या वृद्धीपासून आपला मृत्यु रोज जवळ जवळ येत आहे हें ज्याला विषयांच्या भुलीनें समजत नाहीं, ५२ तो, हे महाबाहो अर्जुना, अज्ञानरूप देशाचा राजा या म्हणण्यांत कांहीं शंका नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें तो आयुष्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या मृत्यूबद्दल विचार करीत नाहीं, त्याचप्रमाणें तारुण्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दलही काळजी करीत नाहीं. ५४ डोंगराच्या कड्यावरून गाडी लोटल्यावर किंवा पर्वताच्या शिखरावरून धोंडा सुटल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें आपलें पुढें काय होईल हें माहीत नसतें, त्याप्रमाणें जो आपल्यास वार्धक्य येऊन आपली काय स्थिति होईल याकडे लक्ष देत नाहीं; ५५ किंवा आडरानांतील ओढ्यास लोंढा आल्यावर त्यांतून पलीकडे जातां येत नाहीं, इतक्या जोरानें तो वाहतो; अथवा रेड्यांची टक्कर लागल्यावर ते उन्मत्त होऊन दुसऱ्यास जवळ येऊं देत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या अंगावर तारुण्याची धुंदी चढलेली असते; ५६ शरीरसंपत्ति कमी होते, अंगावरील तेज लोपतें, व डोकें मानेबरोबर हालूं लागतें; ५७ दाढीवर नाकाची सावली पडूं लागते व मानेचा कांटा ढिला होतो, अशी जरी शरीराची स्थिति झाली, तरी त्याच्या तारुण्याचा मद कमी होत नाहीं; ५८ अंधळ्याला ज्याप्रमाणें पुढें असलेला

खांब उरावर आदळेपर्यंत समजत नाहीं, किंवा जळत असलेलें वर अंगावर पडेपर्यंत आळशी मनुष्य उठत नाहीं. ५९ त्याप्रमाणें तारुण्याचा उपभोग घेत असतां पुढें येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दल जो विचार करीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानरूपच होय. ७६० तारुण्याचे भरांत, कोणी अंधळा अगर कुबड वांकलेला मनुष्य दिसला तर तो त्यास वेडावून दाखवितो; परंतु पुढें आपलीही अशीच स्थिति होईल असें मनांत आणीत नाहीं; ६१ आणि मरणाची खूण जें म्हातारपण, तें जरी प्राप्त झालें, तरी जो तारुण्याची घमेंडी सोडीत नाहीं, ६२ तो पुरुष अज्ञानाचें वर आहे असें पक्कें समज. त्याचप्रमाणें अज्ञानाचीं आणखी कांहीं ठोकळ लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ६३ वाघाचे रानांतून एक वेळ चरून बैल नशिबानें सुखरूप घरीं परत आला असता, वाघ आपल्यास कांहीं करीत नाहीं या विश्वासानें तो ज्याप्रमाणें त्या रानांत फिरून चरावयास जातो; ६४ अथवा ज्या घरांतील संपत्तीवर सर्प बसला आहे, त्यांतील ठेवा सर्पदंश न होतां एखाद्यानें आणिला म्हणजे तो 'संपत्तीवर सर्प बसतो' या गोष्टीवर विश्वास ठेवीत नाहीं, ६५ त्याप्रमाणें, ह्या गोष्टी वरचेवर घडून येत नसतात, परंतु तसें करण्यांत जिवास धोका आहे, असें जो मानीत नाहीं; ६६ आपला वैरी निजला आहे, तेव्हां आतां त्याचें व आपलें वैर संपलें, असें जर कोणी मानील, (आणि त्या भरंवशावर स्वस्थ बसेल) तर तो वैरी जागृत झाल्यावर तो ज्याप्रमाणें आपल्या मुलांबाळांसह जीवास मुकेल, ६७ त्याप्रमाणें, जोंपर्यंत भूक व झोंप चांगली लागत आहे, व जोंपर्यंत रोगराई वगैरे कांहीं झालें नाहीं, तोंपर्यंत, आपल्यास वृद्धापकाळीं रोग वगैरे जडतील याची जो काळजी बाळगीत नाहीं; ६८ आणि स्त्रीपुत्रादि व संपत्ति हीं जों जों जास्त मिळूं लागतात, तों तों ज्याच्या डोळ्यांवर अधिकाधिक धूर चढून डोळे धुंद होतात, ६९ आणि स्त्रीपुत्रादिकांचा वियोग एका क्षणांत होईल व एका क्षणांत संपत्ति जाऊन विपत्ति येईल. हें पुढील दुःख जो पहात नाहीं, ७७० तो अज्ञानी होय; आणि अर्जुना, जो या मृत्युलोकीं इंद्रियांना स्वस्थ चरूं देतो, (स्वैर वर्तन करूं देतो,) तोही केवळ अज्ञानरूपच समजावा. ७१ जो तारुण्याचे भरांत संपत्तीच्या मदानें सेव्यासेव्य वस्तूंचा विचार न करितां सरसकट त्यांचा उपभोग घेतो; ७२ जी गोष्ट करूं नये ती करतो, असंभाव्य गोष्टीची हांव धरितो, आणि ज्या गोष्टीबद्दल विचार करूं नये अशा गोष्टी नेहमीं मनांत आणितो; ७३ जेथें प्रवेश करूं नये तेथें शिरकाव करतो, जी वस्तु घेऊं नये ती मागतो, आणि ज्या गोष्टी मनांत सुद्धां आणूं नयेत किंवा ज्यांस स्पर्शही करूं नये, त्या करतो; ७४ जेथें जाऊं नये तेथें जातो, पाहूं नये तें पाहतो, खाऊं नये तें खातो, आणि याप्रमाणें वर्ज केलेल्या गोष्टी केल्यानेंच ज्याचा संतोष होतो; ७५ ज्याची संगत धरूं नये त्याची संगत धरतो, ज्या ठिकाणीं संबंध असूं नये त्या ठिकाणीं संबंध ठेवतो, आणि ज्या मार्गाचें आचरण करूं नये तो मार्ग आचरतो; ७६ जें ऐकूं नये तें ऐकतो, बोलूं नये तें बडबडतो, परंतु या गोष्टी केल्यानें आपल्या हातून दोष घडतील असें मनांतही आणीत नाहीं; ७७ आपल्या मनांत येईल व आपल्यास सुखावह होईल तीच गोष्ट करण्याकडे लक्ष असल्यामुळें, जो बरी वाईट गोष्ट करण्याबद्दल मुळींच विचार करीत नाहीं; आणि यामुळें भलत्याच गोष्टींचें आचरण करितो; ७८ परंतु आपले हातून पाप घडेल, किंवा आपल्याला नरकयातना सोसाव्या लागतील, या पुढील गोष्टी-

बद्दल जो विचार करीत नाहीं, ७९ त्या धर्मभ्रष्टाच्या संगतीनें सर्व जगांत अतिशय अज्ञान पसरतें; आणि तें इतकें वाढतें कीं, ज्ञानासही तें आपल्या बळानें मागें हटवूं शकतें. ७८० पण हें असो; ज्या योगानें तुला अज्ञानाचें स्वरूप स्पष्ट समजेल अशीं त्याचीं आणखी कांहीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ८१ ज्याप्रमाणें भ्रमराचें चित्त नवीन उमललेल्या कमळाच्या केसरावर आसक्त असतें, त्याप्रमाणें ज्याची प्रीति घरावर जडलेली असते, ८२ ज्याप्रमाणें साखरेच्या राशीवरून माशी उठत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याचें मन स्त्रीवर आसक्त झालेलें असतें; ८३ ज्याप्रमाणें बेडूक पाण्याच्या कुंडांतून बाहेर पडत नाहीं, माशी शेंबडांत गुंतल्यावर बाहेर पडूं शकत नाहीं, किंवा जनावर चिखलांत रुतल्यावर बाहेर निघूं शकत नाहीं, ८४ त्याप्रमाणें ज्याचें मन घरावरून दूर होत नाहीं, व जो मरणानंतर आपल्या बखळींत साप होऊन बसतो; ८५ एखादी स्त्री आपल्या जिवलगाच्या गळ्यांत मिठी मारून बसते, त्याप्रमाणें जो आपलें खोपट जिवाशीं धरून बसतो; ८६ मधाचें संरक्षणार्थ मधमाशा जाच सोसतात, त्याप्रमाणें जो हवीं तीं संकटें सोसून आपल्या घराचें संरक्षण करतो; ८७ म्हातारपणीं झालेलें, आणि त्यांतही एकुलतें एक असें मूल असलें म्हणजे त्याच्या आईबापांचें जितकें त्याच्यावर प्रेम असतें, ८८ तितकें ज्याचें प्रेम घरावर असतें; आणि, अर्जुना, ज्याला स्त्रीवांचून जगतांत दुसरी प्रिय वस्तु नाहीं; ८९ त्याचप्रमाणें, जो जिवाभावानें स्त्रीवर प्रेम करितो, आणि आपण कोण आहों, व आपलें सार्थक कशानें होईल हें कांहीं जाणत नाहीं; ७९० ज्याप्रमाणें सिद्ध पुरुषाचें चित्त ब्रह्मस्वरूपीं लीन झाल्यावर त्याचे सर्व व्यवहार थांबतात, ९१ त्याप्रमाणें ज्यानें आपलें सर्वस्व स्त्रीला विकलें आहे, तो आपली हानि, लोकलज्जा किंवा लोकांनीं केलेली निंदा इकडे लक्ष देत नाहीं. ९२ ज्याप्रमाणें माकड गारोड्याचे ताब्यांत राहतें, त्याप्रमाणें जो मनांत स्त्रीचा ध्यास धरून तिचेच छंदानें वागतो; ९३ स्त्रीकरितां आपण हवे ते श्रम करतो, इष्टमित्रांचा वाईटपणा घेतो, व तिच्याकरितां जितका जमवितां येईल तितका पैसा लोभ्याप्रमाणें जतन करतो; ९४ तसेंच दानें व पुण्यकर्मे कमी करितो. गोत्रज व कुटुंबांतील माणसें यांचेजवळ पैशाविषयीं कपट करितो; परंतु स्त्रीची थैली भरण्यांत कमी पडूं देत नाहीं; ९५ आपल्या आराध्यदेवतेची साधारण सेवा करतो, गुरूला थापा देतो, व आईबापांनीं पैसे मागितले तर त्यांस 'शिलक नाहींत' म्हणून सांगतो. ९६ पण स्त्रीविषयीं म्हटलें तर जी जी उत्तम वस्तु पाहील, ती ती तिच्या उपभोगाकरितां घेऊन देतो; ९७ ज्याप्रमाणें प्रेमळ भक्त आपल्या इष्ट देवतेस भजतो, त्याप्रमाणें जो स्त्रीची एकाग्र चित्तानें सेवा करतो; ९८ जेवढ्या उत्तम व मूल्यवान वस्तु तेवढ्या स्त्रीला देतो, आणि कुटुंबांतील माणसांना निर्वाहापुरत्या सुद्धां जिनसा देत नाहीं; ९९ स्त्रीकडे जर कोणी वांकड्या नजरेनें पाहील किंवा तिच्या विरुद्ध जाईल, तर ज्याला युगाचा अंत झाल्याप्रमाणें वाईट वाटतें; ८०० नायटे होतील या भीतीनें ज्याप्रमाणें नागांचे नवस फेडितात, त्याप्रमाणें जो स्त्रीची थुंकी झेलतो; १ अर्जुना, फार काय सांगावें ? ज्याला स्त्री हेंच दैवत वाटतें व जो तिजपासून झालेल्या पुत्रादिकांवर विशेष प्रेम करितो; २ आणखी तिचे जेवढे आप्तसंबंधी असतील त्यांना आपल्या जीवापलीकडील

समजतो, ३ तो अज्ञानाचें मूळ आहे; व त्याच्याचमुळें अज्ञानाची वृद्धि होते. फार काय सांगावें ? तो केवळ अज्ञानरूपच होय. ४ ज्याप्रमाणें खवळलेल्या समुद्रांत घातलेली नौका लाटांमुळें हेलकावे खाते, ५ त्याप्रमाणें जो आवडती वस्तु प्राप्त झाली असतां सुखाच्या शिखरावर चढतो, व ती न मिळाली असतां खालीं आपटतो; ६ याप्रमाणें, हे महाबुद्धिमंता अर्जुना, ज्याचे चित्तांत वस्तूच्या लाभालाभापासून चिंता उत्पन्न होते, तो अज्ञानी होय. ७ आणि जो माझी भक्ति करतो, परंतु मनांत फलाची इच्छा धरतो; आणि बाहेरून विरक्तपणा दाखविणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें अंतर्यामीं धनाची इच्छा करतो, ८ किंवा व्यभिचारिणी स्त्री आपलें जारकर्म चालविण्याकरितां पतीच्या पुढेंपुढें करून त्याची मर्जी संपादिते, ९ त्याप्रमाणें, हे किरीटी, मजवर भक्ति आहे असें दाखवून जो विषयांकडे दृष्टि ठेवितो, ८१० आणि विषयप्राप्तीकरितां माझी भक्ति करून विषयप्राप्ति झाली नाहीं तर माझी भक्ति सोडून देऊन ' ईश्वर खोटा आहे ' अशी माझी टवाळी करितो; ११ कुणबी जशी आपली शेतकी वाढवितो, तसा हा पुष्कळ देवांची सेवा करितो; व पहिल्या देवाप्रमाणेंच दुसऱ्या देवांचीही परवड करितो; १२ ज्याचे ठिकाणीं विशेष थाटमाट आहे अशा गुरूवर भक्ति ठेवून त्याजपासून गुरुमंत्र घेतो, व इतरांला विचारीत नाहीं; १३ प्राणिमात्राबरोबर कठीण शब्द बोलून त्यांचा तिरस्कार करतो, व पाषाणाच्या मूर्तीवर विशेष प्रेम करितो; तसेंच ज्याला एकनिष्ठपणानें भक्ति करून राहवत नाहीं, १४ माझी मूर्ति तयार करून तिची घराचे कोंपऱ्यांत स्थापना करतो, आणि आपण इतर देवांच्या यात्रा करीत हिंडतो. १५ रोज माझी पूजा करितो; कार्यप्राप्तीकरितां कुलदेवतेची पूजा करितो; आणि एखादी पर्वणी आली असतां तिसऱ्याच देवाची पूजा करितो; १६ माझी स्थापना घरांत करून दुसऱ्या देवाप्रीत्यर्थ वाणें वाटतो, व श्राद्धकालीं पितरांची पूजा करितो; १७ एकादशीच्या दिवशीं जशी माझी भक्ति करितो, तसाच नागपंचमीच्या दिवशीं नागांस भजतो; १८ चतुर्थीचे दिवशीं गणपतीची पूर्ण भक्ति करितो, व चतुर्दशीचे दिवशीं देवीचें पूजन करून, ' हे अंबे, मी तुझा आहे, ' अशी तिची प्रार्थना करितो, १९ नित्यनैमित्तिक कर्मे टाकून देऊन नवरात्रांत नवचंडीचा पाठ एके जागीं बसून करितो; आदित्यवार आला म्हणजे बहिरोबाच्या नांवानें खिचडा वाटतो, ८२० पुढें सोमवार आला म्हणजे बेल घेऊन शंकरास वाहण्याकरितां जातो, व याप्रमाणें जो एकटाच सर्व देवांची सेवा करितो; २१ ज्याप्रमाणें गांवांतील वेश्या आपली प्रीति दाखवून सर्वांचें मन आकर्षण करून घेते, त्याप्रमाणें जो क्षणभरही स्वस्थ न बसतां विषयप्राप्तीकरितां सर्व देवांचें पूजन करितो, २२ याप्रमाणें जो देवांची भक्ति करीत चोहोंकडे धावत असतो, तो अज्ञानाचा अवतारच होय, २३ आणि उत्तम एकांतस्थानें, तपोवनें, तीर्थें व तट हीं पाहून ज्याचें मन विटतें, तोही केवळ अज्ञानरूपच होय. २४ ज्याला शहरांत राहण्यानें सुख होतें, पुष्कळ मंडळींत बसणें आवडतें व लौकिकांतील गोष्टी सांगण्याची हौस वाटते, तोही केवळ अज्ञानरूपीच होय. २५ आणि जो अशा प्रकारचा

विद्वान असतो कीं, ज्या विद्येपासून आत्म्याची प्राप्ति होते ती ऐकूं आली असतां डौर, वाजवून तीं कानीं पडूं देत नाहीं ! (तिचा उपहास करतो !) २६ उपनिषदांकडे जो पहात नाहीं, योगशास्त्र ज्याला आवडत नाहीं, व अध्यात्मज्ञानाकडे ज्याचें लक्ष जात नाहीं, २७ ज्या बुद्धीपासून आत्मानात्मनिरूपण होतें, ती बुद्धि टाकून ज्याचें मन इतर सर्व शास्त्रांकडे ओढ घेतें; २८ जो कर्मकांड पूर्णपणें जाणतो, ज्याला पुराणें मुखोद्गत आहेत, आणि ज्योतिषांत तर इतका निपुण आहे कीं, तो म्हणेल तसेंच व्हावयाचें ! २९ जो शिल्पशास्त्रांत अति निष्णात आहे, पाकशास्त्रांत प्रवीण आहे, आणि जारण, मारण, उच्चाटन व वशीकरण हीं म्हणजे केवळ ज्याचा हातचा मळ आहेत; ८३० कामशास्त्रांत जो पक्का दर्दी आहे; एखादी गोष्ट ऐकली असतां तिजविषयीं भारताप्रमाणें व्याख्यान करतो; व शास्त्रें ज्याचे पुढें मूर्तिमंत उभीं राहतात; ३१ जो नीतिजात उत्तम जाणतो, वैद्यशास्त्रांत जो निपुण आहे, आणि काव्यनाटकांत ज्याचा हात कोणी धरूं शकत नाहीं; ३२ स्मृतींची जो चर्चा करितो, गारोड्याची मंत्रविद्या जाणतो, वेदांतील शब्दांचा कोश ज्याला मुखोद्गत आहे; ३३ जो व्याकरणांत निपुण आहे व न्यायशास्त्रांत ज्याची मति गहन आहे, परंतु एक आत्मज्ञानाविषयीं जो जन्मांध आहे; ३४ तो त्या एका आत्मज्ञानाशिवाय इतर सर्व शास्त्रांतील सिद्धांतांना आधारभूत असेल, पण जळो तें त्याचें ज्ञान ! तें (म्हणजे सर्व लक्षणांनीं संपन्न असलेल्या पण) मूळ नक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलाप्रमाणें होय. तूं तिकडे मुळींच लक्ष देऊं नको. ३५ ज्याप्रमाणें मोराच्या सर्वांगावरील पिसाऱ्यावर डोळे असतात, परंतु त्यांस एक दृष्टि नाहीं, त्याप्रमाणें त्याची ती सर्वविद्यासंपन्नता होय. ३६ मेलेल्या मनुष्यास जिवंत करणारी मुळी जर परमाणूएवढीही सांपडली, तर मग इतर गाडाभर मुळ्या करावयाच्या आहेत काय ? ३७ उत्तम लक्षणें असून अल्पायुष्य असणें, किंवा मस्तकाशिवाय अलंकार घालणें, अथवा वधूवरांवांचून वरात काढणें ही विटंबना होय; ३८ त्याप्रमाणें पार्था, एक अध्यात्मज्ञानावांचून इतर सर्व शास्त्रें अप्रमाण होत. ३९ यास्तव अर्जुना, तूं हें ध्यानांत धर कीं, ज्या पढतमूर्खाला आत्मज्ञानाचा नित्यावबोध नाहीं, ८४० त्या मनुष्याचें शरीर म्हणजे अज्ञानाचें वाढलेलें बजिच होय; आणि त्याची व्युत्पन्नता म्हणजे अज्ञानाच्या वेली होत. ४१ तो जें बोलतो, तें अज्ञानाचें फूलच होय; व तो जें पुण्यमार्गाचें आचरण करितो, तें अज्ञानाचें फळ होय; ४२ आणि ज्याची अध्यात्मज्ञानावर श्रद्धा नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) प्राप्त होत नाहीं, हें बोलूनच का दाखविलें पाहिजे ? ४३ नदीच्या अलीकडील कांठापर्यंतही न येतां जो माघारी जातो, त्याला पलीकडच्या कांठची बातमी कशी बरें कळेल ? ४४ किंवा घरांत शिरतांना उंबऱ्यांतच ज्याचें मस्तक कापून खांचेंत दडपलें, तो घरांत काय ठेवलें आहे हें कसें पाहील ? ४५ त्याप्रमाणें अर्जुना, अध्यात्मज्ञानाची व ज्याची ओळखही नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) पहावयास कसा विषय होईल ? ४६ म्हणून, अशा मनुष्यास ज्ञानाचें तत्त्व कळत नाहीं, हें तुला विशेषेंकरून—आंकडे मांडून सांगण्याचें कारण नाहीं. ४७ गरोदर स्त्रीला वाढलें तेव्हांच तिच्या उदरांतील गर्भाची तृप्ति झाली; त्याप्रमाणें, पूर्वीं जीं ज्ञानाचीं लक्षणें सांगितलीं, तद्विरुद्ध ज्या गोष्टी तेंच अज्ञान होय. ४८ अंधळ्यास जेव-

णाचें आमंत्रण दिल्यावर ज्याप्रमाणें त्याबरोबर दुसरा (डोळस) मनुष्य येतो, त्याप्रमाणें, ज्ञानाचीं लक्षणें सांगितल्यावर अज्ञानाचें जास्त स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाहीं. ४९ याप्रमाणें उलट रीतीनें ज्ञानाचीं अमानित्वादि चिन्हें पुनः सांगितलीं. ८५० तीं ज्ञानाचीं अठरा लक्षणें उलटपक्षीं लाविलीं असतां सहज अज्ञानाचीं लक्षणें सिद्ध होतात. ५१ मागें (अकराव्या) श्लोकाच्या उत्तरार्धाच्या दुसऱ्या अर्धामध्यें श्रीमुकुंदांनीं सांगितलें कीं, " हीं ज्ञानाचीं लक्षणें; आणि यांचे उलट जीं लक्षणें, तें अज्ञान होय. " ५२ म्हणून या प्रकारानें मीं अज्ञान लक्षणांचा विस्तार केला. एऱ्हवीं दुधांत पाणी मिळवून दूध वाढवून काय करावयाचें ? ५३ त्याचप्रमाणें, एक अक्षरही न सोडता आणि व्यर्थ बडबड न करितां, मुळांत जो अर्थ होता, तोच मीं विस्तारानें सांगितला. ५४ तेव्हां श्रोते म्हणतात, " हे कविपोषका, तुला निराश होण्यास कोठें जागा आहे ? आणि तूं उगीच कां भितोस ? ५५ तुला श्रीमुरारींनींच सांगितलें आहे कीं, ' आम्हीं जें अभिप्राय गुप्तस्थळीं झांकून ठेविले आहेत, ते तूं प्रकट कर ' ५६ तें देवाचें मनोगत आम्हांला तूं स्पष्ट करून सांगितलेंस असें जरी आम्हीं म्हटलें, तरी तुला तें सहन होणार नाहीं. ५७ म्हणून आम्ही आतां या सर्व गोष्टी सोडून देतों. पण सध्यां तूं श्रवणसुखाची ज्ञाननौका आम्हांस प्राप्त करून दिलीस, त्या योगानें आम्हांस फार संतोष झाला आहे. ५८ आतां यापुढें, श्रीहरि काय बोलले तें आम्हांस लवकर कथन कर " ५९ हें संतांचें वाक्य ऐकल्याबरोबर निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले, तर ऐका. देव असें बोलले. ८६० (काय बोलले ? तर) ते म्हणाले, " अर्जुना, हीं जीं तूं सर्व लक्षणें ऐकलीस, तीं अज्ञानाचीं होत. ६१ ह्या अज्ञानभागाकडे दुर्लक्ष करून तूं ज्ञानप्राप्तीविषयीं आपला निश्चय दृढ कर. ६२ मग त्या शुद्ध ज्ञानाच्या योगें तुला ज्ञेयाची प्राप्ति होईल. " हें ऐकतांच अर्जुनानें तें जाणण्याविषयीं मनःपूर्वक इच्छा केली. ६३ तेव्हां सर्वज्ञांचा राजा श्रीकृष्ण यानें अर्जुनाच्या मनांतील भाव जाणून त्यास म्हटलें कीं, आतां तुला ज्ञेय म्हणजे काय तें सांगतों, ऐक. ६४

श्लोकार्थः—जें ज्ञेय म्हणजे जाणण्यास योग्य, जें जाणल्यानें जीवाला मोक्ष मिळतो, तें तुला मी आतां सांगतों. ज्याला आदि नाहीं, तें सर्वोत्कृष्ट ब्रह्म सत् म्हणतां येत नाहीं व असत् म्हणतां येत नाहीं ॥ १२ ॥

हें पहा, वस्तूला म्हणजे ब्रह्माला ज्ञेय म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, तें ज्ञानप्राप्तीशिवाय इतर कोणत्याही उपायानें प्राप्त होत नाहीं; ६५ आणि तें समजल्यावर मुमुक्षूस कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं. कारण, त्याचें ज्ञानच मुमुक्षूला तद्रूपतेला आणतें. (तें जाणल्याबरोबर तो तद्रूप होतो.) ६६ जें जाणलें असतां मुमुक्षूंनीं संसाराचा त्याग करून नित्या-

१ या प्रकारानें. २ विस्तार. ३ कांठ-अक्षर. ४ निराशेस. ५ गुप्त स्थळीं. ६ तुला सहन होणार नाहीं. ७ सध्यां. ८ नौका. ९ लक्षणसमुदाय. १० शुद्ध. ११ तद्रूपतेस. १२ कांठास काढून; त्याग करून.

नंदांत निमग्न व्हावें, ६७ तें ज्ञेय असें आहे कीं, त्याला आदि नाहीं; आणि त्याला साहजिकच परब्रह्म हें नांव आहे. ६८ तें नाहीं म्हणावयास जावें तर विश्वरूपेंकरून दृष्टीस पडतें; आणि विश्वच परब्रह्म असें म्हणावें, तर ही आहे माया ! ६९ त्याला रूप, वर्ण आकार हीं नाहींत; तसेंच तें दृष्टीस पडणारें नाहीं, व तें कशास पहातही नाहीं; तेव्हां ' तें आहे ' असें कोणीं व कसें म्हणावें ? ८७० बरें, तें नाहीं असें धरून चाललें, तर हीं महत्तत्त्वादि कोठून स्फुरण पावलीं ? आणि त्यावांचून दुसरें आहे तरी काय ? ७१ म्हणून त्यासंबंधानें ' आहे ' ' नाहीं ' असें कांहींच बोलतां न येऊन वेदांचीही वाणी मुकी झाली; आणि त्यांच्या ठिकाणीं विचारासह वाट खुंटली ! ७२ ज्याप्रमाणें मातीपासून तयार केलेले डेरे, घागरी, परळ इत्यादिकांच्या आकारांप्रमाणें पृथ्वी दिसते, (परंतु ती त्यांपासून निराळी आहे.) त्याप्रमाणें ब्रह्म आपणच सर्व जग नटलेलें असून जगांत ओतप्रोत भरलेलें आहे; (तथापि तें त्याहून भिन्न आहे); ७३

श्लोकार्थः—या जगांत त्याला सर्व बाजूंनीं हात व पाय आहेत; सर्व बाजूंनीं नेत्र, मस्तकें व मुखें आहेत; सर्व बाजूंनीं कान आहेत; आणि तें सर्वांला व्यापून राहिलें आहे. ॥ १३ ॥

सर्व देशांत सर्व कालीं भरलेलें असल्यामुळें स्थूल व सूक्ष्म वस्तूंपासून तेंच क्रिया करवितें, म्हणून वस्तुच ज्याचे हात होत, ७४ त्या ब्रह्माला या कारणामुळेंच ' विश्वबाहु ' असें म्हटलें आहे; का कीं, तें सर्वत्र सर्व प्रकारें सर्वदा क्रिया करवीत असतें; ७५ आणि अर्जुना, तें सर्व ठिकाणीं एकसमयावच्छेदेंकरून असतें, म्हणूनच त्याला ' विश्वांघ्रि ' हें नांव प्राप्त झालें आहे. ७६ ज्याप्रमाणें सूर्याला अंग व डोळे हे अवयव वेगळे वेगळे नाहींत, त्याप्रमाणें जें सर्वस्वरूपेंकरून पाहतें, ७७ म्हणूनच त्यास डोळे नाहींत, तरी वेदानें त्याला मोठ्या शहाणपणानें ' विश्वतश्चक्षु ' असें म्हटलें आहे; ७८ जें सर्वांपेक्षां उंच व सर्व प्रकारें नित्य आहे, म्हणूनच ज्याला ' विश्वमूर्धा ' असें म्हणतात; ७९ हें पहा, अग्नीची जी मूर्ति तेंच त्याचें मुख होय; त्याचप्रमाणें, जें ब्रह्म सर्व वस्तूंचा उपभोग घेतें; ८८० पार्था, याच कारणास्तव श्रुतींनीं ब्रह्माला ' विश्वतोमुख ' असें म्हटलें आहे. ८१ आणि आकाश ज्याप्रमाणें सर्व वस्तूंत ओतप्रोत भरलें आहे, त्याप्रमाणें शब्दमात्राबरोबर त्याचे श्रवण आहेत, ८२ म्हणूनच त्या ब्रह्माला आम्ही ' सर्वत्र ऐकणारें ' असें म्हणतों. कारण तें या जगतांत सर्वांला व्यापून आहे. ८३ हे महामते अर्जुना, ब्रह्माची याप्रमाणें व्याप्ति असल्यामुळें श्रुतींनीं त्याला ' विश्वतश्चक्षु ' असें म्हटलें आहे. ८४ बाकी हात, नेत्र, पाय ह्यांची त्या ठिकाणीं गोष्ट तरी कोठून येणार ? कारण तें सर्वशून्याचा निष्कर्ष (परिणाम) आहे. ८५ (समुद्राचे कांठावर उभें राहिलें असतां, लाटा उत्पन्न होऊं लागल्या म्हणजे) एखादी मोठी लाट लहान लाटेचा नाश करते असें दिसतें, परंतु (खरोखर विचारपूर्वक पाहूं गेलें असतां) ती थोरली लाट (ज्या लाटेचा नाश करिते) त्या लहान लाटेपासून

वेगळी का आहे ? (नाहीं. सर्वत्र पाणीच आहे !) ८६ त्याचप्रमाणें, जें ब्रह्म सर्वत्र भरलेलें आहे, त्याचे ठिकाणीं व्याप्यव्यापकभाव कोठून येणार ? परंतु (तें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां) क्षणभर असें बोलावें लागतें. ८७ ज्याप्रमाणें हिशोब लिहितांना बाकी पूज्य दाखविण्याची वेळ येते त्या वेळेस शून्याबद्दल वर्तुलाकृति काढतात, त्याप्रमाणें, अद्वैत स्पष्ट करून सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे द्वैताचा स्वीकार करूनच स्पष्टीकरण करावें लागतें. ८८ नाहीं तर अर्जुना, गुरुशिष्यसंप्रदाय चहूंकडे बंद पडेल; आणि अद्वैताविषयीं सर्व भाषण बंद होईल. ८९ म्हणून श्रुतींनीं द्वैताविषयीं स्पष्टीकरण करून अद्वैत समजून देण्याची वहिवाट पाडली. ८९० तेव्हां आतां, आपल्या नेत्रांनीं जो आकार दिसतो, त्यांत तें ब्रह्म कसें व्यापक आहे तें ऐक. ९१

श्लोकार्थः—तें सर्व इंद्रियांना त्यांच्या विषयांचें ज्ञान करून देणारें असून, सर्वेंद्रियरहित आहे; तें कोठेंही सक्त नसून सर्वांना धारण करणारें आहे; आणि गुणरहित असून गुणांचा उपभोग घेणारें आहे ॥ १४ ॥

हें पहा अर्जुना, तें ब्रह्म म्हणजे, ज्याप्रमाणें पोकळींत सर्व आकाश भरलेलें असतें, किंवा तंतु हे वस्त्रामध्यें वस्त्ररूप होऊन असतात; ९२ हें बघ, रस ज्याप्रमाणें उदकामध्यें उदकरूप होऊन असतो, तेज ज्याप्रमाणें दीपामध्यें दीपपणानें असतें; ९३ सुगंध जसा कापुराच्या रूपानें कापुरांत भरलेला असतो, व क्रिया शरीराच्या रूपानें शरीरांत दृष्टीस पडते, ९४ किंबहुना अर्जुना, सोनें ज्याप्रमाणें सोन्याच्या रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें, त्याप्रमाणें जें या सर्व जगाचें आदिकारण असून सर्वांत दृष्टीस पडतें, ९५ तें सोनें ज्या वेळेस रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें, त्या वेळेस आपल्यास तो रवा आहे असें वाटतें, परंतु सोनें या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां तो रवा सोनेंच होय; ९६ अर्जुना, पाण्याचा ओघ वाकडा असला म्हणजे पाणी वाकडें दिसतें, परंतु तें खरोखर वाकडें नाहीं; लोखंड तापवून लाल झाल्यावर त्याचा आकार दृष्टीस पडतो, तो लोखंडच नव्हे का ? ९७ घटाच्या आकारानें आकाश वाटोळें दिसतें, व तेंच घराचे चौकांत पाहिलें म्हणजे चोकोनी दिसतें; ९८ परंतु तोच मठ व घट नाश पावल्यावर आकाशाचा नाश होत नाहीं, त्याप्रमाणें जें ब्रह्म मायेचे उपाधीनें विश्वमय होतें, परंतु मायेंत नसतें; ९९ अर्जुना, तें ब्रह्म म्हणजे मन इत्यादि इंद्रियांप्रमाणें व सत्त्वादि गुणांप्रमाणें आकारास आलें आहे असा भास होतो, ९०० परंतु ज्याप्रमाणें गुळाची गोडी ही गुळाच्या आकारांत नसते, त्याप्रमाणें इंद्रियें व गुण यांत ब्रह्म नसतें. १ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें दुधाच्या अवस्थेंत तूप दुधाच्या आकारानें असतें, परंतु तें दूध म्हणजे तूप नव्हे, २ त्याप्रमाणें, तें ब्रह्म विश्वांत भरलेलें असून विश्व नव्हे. कारण सुवर्णाचे अलंकार बनविल्यावर त्यांस आपण फूल, वांकी अशीं नांवें देतों, बाकी सुवर्णदृष्टीनें तें सोनेंच ! ३ याप्रमाणें मीं उघड मराठी भाषेंत सांगतों, अर्जुना, ब्रह्म हें गुण व इंद्रियें यांपासून वेगळें आहे. ४ नांव, रूप, संबंध, जाति, क्रिया, भेद हे सर्व प्रकार आकारासच लागू आहेत, ब्रह्माला नाहींत. ५ तें ब्रह्म गुण नाहीं, व त्याचा आणि गुणांचा संबंध नाहीं,

परंतु त्याचेच ठिकाणीं ते भासतात. ६ या कारणावरून, अर्जुना, अज्ञान्याच्या मनांत असें येतें कीं, गुण हे ब्रह्माचेच आहेत व हीच गोष्ट तो खरी मानतो. ७ परंतु ब्रह्माच्या ठिकाणीं गुण आहेत असें मानणें म्हणजे, ज्याप्रमाणें ढग आकाशांत दृष्टीस पडतात म्हणून त्यांना आकाश धारण करतें, किंवा आरशात पाहिलें असतां जें प्रतिबिंब दृष्टीस पडतें तें आरशाचेंच आहे, असें म्हणण्याप्रमाणें होय. ८ किंवा पाण्यांत सूर्याचें प्रतिबिंब पडल्यावर त्यांत सूर्य आहे असें समजणें, अथवा सूर्यकिरणात मृगजळ आहे असें म्हणणें हें ज्याप्रमाणें शोभत नाहीं, ९ त्याप्रमाणें; ब्रह्म सर्व जगताला संबंधाशिवाय धारण करतें, परंतु हें म्हणणें भ्रममूलक असल्यामुळें व्यर्थ आहे. ९१० ज्याप्रमाणें भिकारी मनुष्य स्वप्नांत राज्याचा उपभोग घेतो हें मिथ्या होय, त्याप्रमाणें ब्रह्म गुणाला भोगतें हें म्हणणें व्यर्थ होय. ११ म्हणून, ब्रह्म गुणांचा संग करतें अथवा गुणांचा उपभोग घेतें, असें म्हणतां येत नाहीं. १२

श्लोकार्थः—तें सर्व भूतांच्या बाहेर असून आंतही आहे; स्थिर असून हालणारें आहे; तें अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळें जाणतां येत नाहीं; आणि तें दूर असून जवळही आहे ॥ १५ ॥

हे पांडुसुता, ब्रह्म चराचर भूतांमध्यें जरी दृष्टीस पडलें, तरी तें एकच आहे. अग्नीचे निखारे जरी पुष्कळ आकारांचे निरनिराळे असले, तरी त्यांतील उष्णता ज्याप्रमाणें एकच होय, त्याप्रमाणें, १३ जें अविनाशी असून सूक्ष्मपणानें सर्व जगास व्यापून आहे, तें ज्ञेय होय. १४ जे शरिराचे आंत असतें व बाहेरही असतें; तसेंच जें पाहिलें असतां जवळ आहे व दूरही आहे; व जें एकच असून ज्यांत द्वैत नाहीं; १५ क्षीरसागराचें पाणी जसें कांठाशीं व मध्यभागीं सारखेंच गोड असतें, तसें जें सर्वत्र व्यापक असून पूर्ण आहे, १६ जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज या सर्व वेगळाल्या भूतांच्या ठिकाणीं ज्याची अखंड व्याप्ति आहे; १७ हे श्रोतृशिरोमणे, हजारों घटांच्या निराळ्या आकारांत चंद्राचें बिंब निराळें दिसतें, परंतु त्याला जसा भेद नाहीं; १८ मिठाच्या पुष्कळ राशि जरी असल्या तरी सर्वांचा खारटपणा जसा सारखाच असतो, अथवा मोळीभर ऊंस जरी असले तरी त्या सर्वांची गोडी जशी सारखीच असते, १९

श्लोकार्थः—तें ब्रह्म मूळचें विभागलेलें नसून प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं विभागल्यासारखें दिसतें; आणि तें सर्व भूतांना धारण करणारें, सर्वांचा नाश करणारें, व सर्वांची उत्पत्ति करणारें आहे ॥१६॥

तशी अनेक भूतमात्रांत ज्याची एकत्वानें व्याप्ति आहे; आणि अर्जुना, विश्वाच्या रचनेंत जें आदिकारण आहे; ९२० म्हणून, ज्याप्रमाणें लाटा समुद्रापासून उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें प्राणिमात्राला जें आधारभूत आहे; २१ बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था व वृद्धावस्था ह्यांना जसें एकच शरीर आधारभूत असतें, तसें उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही अवस्थांस जें आधारभूत आहे; २२ प्रातःकाळ, मध्यान्हकाळ व सायंकाळ हे दिवसाचे तिन्ही काळ जरी गेले, तरी आकाशांत जसा पालट नसतो; २३ हे प्रियोत्तमा, सृष्टीच्या

उत्पत्तिकाळीं ज्याला आपण ब्रह्मदेव म्हणतों, व व्याप्तिकाळीं म्हणजे स्थितिकाळीं ज्याला विष्णु हें नांव देतों, २४ मग लय करते वेळेस ज्याला आपण रुद्र असें म्हणतों, व हीं तिन्ही कामें ज्या वेळेस लोप पावतात, त्या वेळेस आपण ज्याला प्रकृतिशून्य असें म्हणतों; २५ आणि आकाशाचें शून्यत्व गिळून गुणत्रय नाहींसें करणारें जें प्रकृतिशून्य, त्याला जें नाहींसें करतें, तें श्रुतींनीं वर्णन केलेलें महाशून्य होय. २६

श्लोकार्थः—तें ब्रह्म चंद्रसूर्यादिकांनाही प्रकाश देणारें आहे. तें अज्ञानरूप अंधकाराच्या पलीकडे आहे असें म्हणतात. तें ज्ञानस्वरूप आहे, ज्ञेयस्वरूप आहे, ज्ञानानें मिळण्याजोगें आहे, आणि तेंच सर्वांच्या हृदयामध्यें विद्यमान आहे. ।। १७ ।।

जें ब्रह्म अग्नीला दीपन करण्याची शक्ति देतें, ज्या चंद्रापासून जगतांत अमृताची प्राप्ति होते त्याला जें अमृत देतें, ज्या सूर्याचे उजेडापासून सर्व जग व्यवहार करितें त्याला ज्याचेपासून दृष्टि प्राप्त होते; २७ ज्याचे तेजानें तारागणांस तेज प्राप्त होतें; तसेंच महातेज ज्याचे तेजानें तेजस्वी होतें; २८ जगतांत जे मूळ पदार्थ म्हणून आहेत त्यांचें जें मूळ, जें वृद्धीची वृद्धि, तसेंच बुद्धि व जीव यांचें जें आदिकारण आहे; २९ जें मन, डोळे, कान व वाचा यांचें आदिकारण आहे; ९३० जें प्राणाचें जीवन आहे, गतीचें चरण आहे, व ज्याच्यामुळें क्रियेस कर्तेपणा येतो; ३१ हे पांडुकुमरा, ज्याच्यामुळें आकार, विस्तार व संहार यांना आपापलें रूप प्राप्त होतें; ३२ जें पृथ्वीस धारण करणारें, जें पाण्याचें जीवन, व ज्याचे योगानें तेज प्रकाशमान होतें; ३३ जें वायूस वाहण्याची शक्ति देतें व ज्यांत आकाश सामावतें; फार काय सांगावें ? सर्व भासमान वस्तु ज्याचे तेजानें कळतात; ३४ हे पांडवा, या सर्व जगतांत जें आदिकारण असून ज्याचे ठिकाणीं द्वैताचा भास होत नाहीं; ३५ ज्याचें दर्शन होण्याबरोबर द्रष्टा, दृश्य व दर्शन ही त्रिपुटी नाहींशी होते; ३६ मग तेंच ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ही त्रिपुटी होऊन ज्याचे योगानें ब्रह्म कळतें तेंही तेंच होय. ३७ ज्याप्रमाणें हिशेबाचा ताळा जमल्यावर हिशेबाच्या कच्च्या कागदांचें काम संपतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मप्राप्ति झाल्यावर साध्य व साधक हे भाव नाहींतसे होतात. ३८ अर्जुना, ब्रह्माचे ठिकाणीं द्वैताचा संबंधही रहात नाहीं. आतां हें राहूं दे. तें सर्वांच्या हृदयांत वास करतें. ३९

श्लोकार्थः—याप्रमाणें क्षेत्र, ज्ञान आणि ज्ञेय हीं संक्षेपानें तुला सांगितलीं. हीं जाणल्यानें माझा भक्त माझ्या रूपाला मिळतो ।। १८ ।।

याप्रमाणें, हे प्रियमित्रा, तुला क्षेत्र म्हणजे काय हें फाडी मांडून म्हणजे स्पष्ट करून सांगितलें. ९४० त्याचप्रमाणें अर्जुना, त्या क्षेत्रानंतर, तुला उघड दृष्टीनें पाहतां येईल अशा रीतीनें ज्ञानही समजून सांगितलें. ४१ त्याप्रमाणेंच, तुझे बुद्धीची तृप्ति होऊन तूं पुरे म्हणेपर्यंत अज्ञानाच्याही लक्षणांचें कौतुकानें निरूपण केलें. ४२ आणि आतांच

दृष्टांत देऊन तुला ज्ञेय म्हणजे काय तें स्पष्ट करून सांगितलें. ४३ अर्जुना, या सर्व गोष्टींचा विचार करून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा धरून माझे भक्त मद्रूप होतात. ४४ देहादिक परिवाराचा त्याग करून जे माझे ठिकाणीं आपलें चित्त वतनदार करतात; ४५ हे किरीटी, ते माझे भक्त आपलें चित्त मला अर्पण करून व माझें चित्त आपलेकडे घेऊन मद्रूप होतात. ४६ अशा रीतीनें मद्रूप होण्याचा सर्वांत सुलभ मार्ग मीं मुमुक्षूंकरितां तयार करून ठेवला आहे. ४७ कड्यावर चढून जाणें झाल्यास जशा पायऱ्या कराव्या लागतात, किंवा अंतराळीं चढून जाणें असल्यास जसा पहाड बांधावा लागतो, किंवा खोल पाण्यांतून तरून जावयाचें असल्यास जसें नौकेंतून जावें लागतें; ४८ ऱ्हवीं, हे वीरोत्तमा, सर्वत्र आत्मा आहे असें जर तुला वर्णन करून सांगूं लागलों, तर तुला तें स्पष्ट कळणार नाहीं. ४९ म्हणून, तुझी बुद्धि जड आहे असें पाहून, तें एकच ब्रह्म चार विभाग करून सांगितलें. ५० ज्याप्रमाणें मुलाला जेवूं घालावयाचें असलें म्हणजे जो आपण एक घास घेतों तोच त्याला वीस वेळ थोडथोडा द्यावा लागतो, त्याप्रमाणें ब्रह्म हें चार प्रकारांनीं तुला मीं स्पष्ट करून सांगितलें. ५१ तुझी अवधानशक्ति पाहून एक क्षेत्र, एक ज्ञान, एक ज्ञेय व एक अज्ञान असे त्या ब्रह्माचे चार भाग केले; ५२ आणि पार्था, इतकें करून जर ब्रह्म तुला नीट कळत नसलें, तर तुला दुसऱ्या रीतीनें आणखी एकदां स्पष्ट सांगतों. ५३ आतां त्याचे चार भाग न करतां, तसेंच तें एकही न मानतां, आत्मा व अनात्मा (पुरुष व प्रकृति) असे दोन भाग करून तें तुला सांगतों. ५४ परंतु तूं एक गोष्ट कर कीं, आम्ही मागूं तें आम्हांस दे. तें काय म्हणशील, तर तूं लक्षपूर्वक कान देऊन आम्ही सांगूं तें ऐक. असें श्रीकृष्णाचें वचन ऐकून पार्थाचे अंगावर रोमांच उभे राहिले.५५ तेव्हां देव म्हणाले कीं, याचे मनांत ही गोष्ट पूर्णपणें बिंबली आहे. ५६ याप्रमाणें श्रीकृष्णालाही आवेश आला; परंतु तो आवरून धरून ते म्हणतातः—अर्जुना, तुला ब्रह्माचे प्रकृति व पुरुष असे दोन भाग स्पष्ट करून सांगतों ते ऐक. ५७ प्रकृति व पुरुष यांचें ज्यांत विवेचन आहे, त्या मार्गाला योगी लोक 'सांख्यमार्ग' असें म्हणतात; व ज्याचें पूर्णपणें वर्णन करण्याकरितां मीं कपिलावतार घेतला, ५८ तो प्रकृति व पुरुष यांचेविषयीं निर्दोष विचार ऐक, असें श्रीकृष्ण परमात्मा अर्जुनास म्हणाले. ५९

श्लोकार्थः—प्रकृति आणि पुरुष हे दोन्ही अनादिच आहेत, असें तूं समज; आणि विकार व गुण हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले आहेत असें समज. १९

तरी पुरुष हा अनादि आहे, आणि तेव्हांपासूनच प्रकृतिही आहे. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांची जोड आहे, ६० छाया ही रूप नव्हे, परंतु ती रूपाबरोबर असते; तसेंच हे धनंजया, बीं पेरल्यावर त्याचेबरोबर ज्याप्रमाणें कण व कोंडा हीं दोन्ही उत्पन्न होतात, ६१

पाण्यांत. ८ जडत्व. ९ न मानूं. १० आत्मा = पुरुष, अनात्मा = प्रकृति. ११ वर्णन करण्याकरितां. १२ तेव्हांपासून. १३ जोड. १४ बीज. १५ जोडपें.

त्याप्रमाणें प्रकृति व पुरुष ह्यांचें अनादिसिद्ध जोडपें प्रसिद्ध आहे. ६२ तर क्षेत्र या नांवानें तुला जें सांगितलें, त्यालाच या ठिकाणीं प्रकृति म्हणून समजावें; ६३ आणि क्षेत्रज्ञ म्हणून ज्याला म्हणतात, तो पुरुष हें आम्ही निःसंशय सांगतों असें समज. ६४ यांचीं जरी हीं निरनिराळीं नांवें आहेत, तरी त्यांजविषयीं निरूपण निराळें नाहीं, ही गोष्ट तूं वरचेवर पूर्णपणें लक्षांत ठेव. ६५ हे पांडुसुता, ज्या सत्तेला कधींही नाश नाहीं, तिला पुरुष असें समजावें; व सत्तेच्या योगानें ज्या क्रिया घडतात, त्यांना प्रकृति असें म्हणावें. ६६ बुद्धि, इंद्रियें, अंतःकरण इत्यादि इंद्रियें—ज्यांपासून विकार उत्पन्न होतात—आणि सत्त्व, रज व तम हे तिन्ही गुण ६७ या सर्वांची प्रकृतीपासून उत्पत्ति होते व यांचेपासून सर्व कर्में होतात. ६८

श्लोकार्थः—प्रकृति ही कार्य म्हणजे शरीर व करण म्हणजे तेरा इंद्रियें यांच्या उत्पत्तीला कारण आहे, आणि पुरुष हा सुखदुःखाच्या भोक्तेपणास कारण आहे ॥ २० ॥

त्या ठिकाणीं इच्छा व बुद्धि यांच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो; व त्यामुळें कारणाचा नाद लागतो. ६९ तीच गोष्ट प्राप्त होण्याकरितां जो उपाय करावयाचा, त्यास हे धनंजया, कार्य असें म्हणतात. ९७० तीच इच्छा प्रबळ होऊन मन जागृत करते, व त्याजकडून सर्व व्यवहार करविते. ७१ म्हणून कार्य, कर्तृत्व व कारण या त्रिपुटीस प्रकृति मूळ होय, असें सिद्धांचा राणा जो श्रीकृष्ण परमात्मा तो म्हणाला. ७२ याप्रमाणें तिन्ही एकत्र झाल्यावर प्रकृति क्रियारूप होते; परंतु ज्या गुणाचा विशेष जोर होईल, त्या गुणाप्रमाणें ती आचरण करते. ७३ जें कर्म सत्वगुणापासून उत्पन्न होतें, तें सत्कर्म होय; रजोगुणापासून उत्पन्न होतें, तें मध्यम म्हणजे काम्य कर्म होय; ७४ आणि जीं कर्में केवळ तमोगुणापासून उत्पन्न होतात, तीं निषिद्ध म्हणजे धर्मविरुद्ध कर्में होत. ७५ याप्रमाणें प्रकृतीपासून चांगलीं व वाईट कर्में घडतात, व त्या कर्मांपासून सुखदुःख प्राप्त होतें. ७६ वाईट कर्मांपासून दुःख उत्पन्न होतें, सत्कर्मांपासून सुख उत्पन्न होतें, व त्या दोहोंचा उपभोग पुरुषास घ्यावा लागतो. ७७ जोंपर्यंत सुख व दुःख उत्पन्न होतें, तोंपर्यंत प्रकृति उद्योग करीत असते, व तीं पुरुषास भोगावीं लागतात. ७८ प्रकृति व पुरुष यांचा असा अघटित व्यापार आहे कीं, स्त्रीनें मिळवावें व नवऱ्यानें स्वस्थ बसून खावें. ७९ काय चमत्कार आहे पहा, कीं या स्त्रीपुरुषांचा कधींही संग न घडतां स्त्रीपासून जगाची उत्पत्ति होते. ९८०

श्लोकार्थः—पुरुष प्रकृतीशीं संबंध ठेवून प्रकृतीच्या गुणांचा उपभोग घेतो; व गुणसंबंध हाच पुरुषाच्या बऱ्या-वाईट जन्माला कारण होतो ॥ २१ ॥

---

१ निरूपण. २ कारण. ३ उत्पत्तीस. ४ नाहीं. ५ प्राप्त होण्याकरितां. ६ धोरण. ७ उन्मत्तपणाच्या आश्रयानें. ८ एकत्वानें. ९ बळ. १० काम्य. ११ चांगलीं व वाईट. १२ प्राप्त होतें. १३ व्यापार. १४ निरुपम; अघटित. १५ स्त्री. १६ मिळविते. १७ नवरा.

जें ब्रह्म निराकार असून उदासीन आहे, तसेंच निर्धन असून केवळ एकटें आहे; आणि जीर्ण असून या जगांत जी अति वृद्ध वस्तु असेल तिच्यापेक्षांही वृद्ध आहे, ८१ त्याला आडनांव पुरुष हें आहे. एऱ्हवीं तें स्त्री किंवा नपुंसक यांपैकीं निश्चयानें कोणतेंच सांगतां येत नाहीं. ८२ त्याला डोळे, कान, हात, पाय, रूप, वर्ण व नांव हें कांहींएक नाहीं. ८३ अर्जुना, ज्याला कोणतेही अवयव नाहींत असा हा प्रकृतीचा नवरा असून त्यालाही सुखदुःख भोगावें लागतें. ८४ तो कर्म न करणारा, उदासीन व उपभोग न घेणारा असा जरी आहे, तरी ही पतिव्रता प्रकृति त्याला उपभोग घेण्यास लावते. ८५ ही प्रकृति आपल्या गुणांच्या व रूपाच्या अनुरोधानें विलक्षण खेळ करून दाखविते, ८६ म्हणून या प्रकृतीला गुणमयी असें नांव दिलें आहे; किंबहुना ही मूर्तिमंत गुणच आहे. ८७ ही क्षणोक्षणीं नित्य नवी असून रूप व गुण यांनीं युक्त आहे; व ही जड वस्तूकडूनही आपले कर्तबगारीनें कर्म करवितें. ८८ नांव, प्रीति, इंद्रियें या सर्वांचे व्यापाराला ही कारण आहे. ८९ पाहूं गेलें असतां मन हें नपुंसक असूनही त्याला तिन्ही लोकांत हिंडविते. याप्रमाणें इची अलौकिक करणी आहे. ९९० ही भ्रमाचें केवळ महाद्वीप, स्वयमेव व्याप्ति करणारी व अमर्याद विकार उत्पन्न करणारी अशी आहे. ९१ ही कामरूप वेलीचा मांडव असून मोहरूप वनाचा वसंत ऋतु आहे, व ही दैवी माया या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ९२ ही शब्दमय शास्त्राची वाढी आहे, ही निराकाराला आकार देणारी आहे, व प्रपंचाची सतत धाड घालणारी आहे. ९३ सर्व कला हिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या असून, सर्व विद्याही हिनेंच केलेल्या आहेत; आणि इच्छा, ज्ञान व क्रिया यांसही हीच व्यायली आहे. ९४ ही नादाची (छंदाची) टांकसाळ आहे; ही चमत्काराचें घर आहे. फार काय सांगावें ? सर्व खेळ हीच खेळते. ९५ जगाचे उत्पत्ति आणि प्रलय जे होतात ते हिचे सायं-प्रातःकाल होत. हें असो; ही जगाला अद्भुत मोह घालणारी आहे. ९६ ही अद्वयाची दुसरी मूर्ति आहे; ही संगरहिताची सोवतीण आहे; आणि हिचें वास्तव्य शून्यांत असून त्या ठिकाणीं ही नांदते. ९७ याप्रमाणें हिच्या सौभाग्याचा महिमा आहे; म्हणूनच, अनावर असें जें ब्रह्म त्याला ही आवरते. ९८ वस्तुतः ब्रह्माचे ठिकाणीं कोणतेच विकार नाहींत; परंतु त्याचे ठिकाणीं ही आपण स्वतः विकार बनते. ९९ त्या स्वयंभूला उत्पत्ति, त्या निराकाराला आकार, स्थिति व ठिकाण आपणच बनते. १००० त्या इच्छारहिताची इच्छा, त्या पूर्णाची तृप्ति व त्या कुलरहिताची जात व गोतही आपणच होते. १ त्या अवर्णनीयाचें लक्षण, त्या अपाराचें प्रमाण, आणि अमनस्काचें मन व बुद्धिही आपणच होते. २ त्या निराकाराचा आकार, निर्व्यापाराचा व्यापार व निरहंकाराचा अहंकारही आपणच होऊन राहते. ३ त्या नामरहिताचें नांव व त्या जन्मरहिताचें जन्म, आणि कर्म व क्रिया आपण होऊन राहते. ४ त्या निर्गुणाचे गुण त्या अचरणाचे चरण, त्या अश्रवणाचे कान व अचक्षूचे नेत्र आपण होऊन राहते.

५ त्या भावातीताचे भाव, निरवयवाचे अवयव, किंबहुना माया आपण स्वतांच पुरुषाचे सर्व विकार बनते. ६ याप्रमाणें प्रकृति आपल्या सामर्थ्यानें त्या अविकारी ब्रह्माला विकारवश करते. ७ ज्याप्रमाणें अमावास्येच्या दिवशीं चंद्राचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ब्रह्माचें तेज या प्रकृतीच्या पुढें पडत नाहीं. ८ उत्तम प्रकारच्या सोन्यांत जर वालभर अन्य धातु मिसळली, तर त्या सर्व सोन्याचा कस जसा कमी लागतो; ९ अथवा सदाचारी मनुष्यही संध्याकाळीं अपवित्र जागेंत गेला असतां त्यास पिशाच्चबाधा होऊन तो जसा वेडा होतो; अथवा ढग जसे दोन प्रहरच्या वेळीं स्वच्छ आकाशांत निबिड अंधकार करून सुदिनाचा दुर्दिन करतात; १०१० ज्याप्रमाणें गाईचे पोटांत दूध किंवा लांकडांत अग्नि असतो, अथवा उत्तम रत्नाचें तेज वस्त्रांत गुंडाळून घेतल्यावर बाहेर पडत नाहीं, ११ राजा पराधीन झाल्यावर किंवा सिंह रोगग्रस्त झाल्यावर ज्याप्रमाणें त्यांचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें पुरुष प्रकृतीच्या अधीन झाल्यावर त्याचें तेज पडत नाहीं. १२ झोंप जशी जागृत अवस्थेंत असलेल्या पुरुषाला तो निजल्यावर सहज स्वप्नांतील सुखदुःख भोगावयास लावते, १३ त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या आधीन झाल्यामुळें पुरुषाला गुण भोगावे लागतात. ज्याप्रमाणें उदासीन पुरुष असला तरी स्त्रीच्या अधीन झाला म्हणजे तिच्या नादानें अगदींच वेडा होऊन जातो, १४ त्याप्रमाणें, तें ब्रह्म अज आणि नित्य आहे, तरी (तें प्रकृतीच्या अधीन होऊन) त्याला गुणसंग झाला म्हणजे जन्ममृत्यूचे घाव सोसावे लागतात. १५ परंतु अर्जुना, हें कसें आहे म्हणशील, तर तापलेल्या लोखंडावर घाव घालते वेळीं ते घाव अग्नीवर बसतात असें लोक म्हणतात; १६ किंवा पाणी हाललें म्हणजे त्यांत चंद्राचीं अनेक बिंबें दृष्टीस पडतात; व त्यायोगें लोक चंद्राचे ठिकाणीं अनेकत्व कल्पितात; १७ आरशांत तोंड पाहिल्यावर ज्याप्रमाणें दोन तोंडें दृष्टीस पडतात, किंवा कुंकुवावर स्फटिक मणि ठेविला म्हणजे तो लाल दिसतो, १८ त्याप्रमाणें गुणांच्या संगतीनें, जन्मरहित जो पुरुष तो जन्म घेतो असें वाटतें; परंतु खरोखर पाहूं गेलें असतां तशी गोष्ट नाहीं. १९ पुरुष उत्तम व वाईट योनींत जन्म घेतो असें वाटतें; पण ज्याप्रमाणें संन्यासी हा स्वप्नांत आपण अंत्यजादि जातींत प्रविष्ट झालों आहों असें पाहतो, (पण तें सत्य नसतें; त्याप्रमाणें असें वाटणें हा केवळ भास होय.) १०२० म्हणून जो केवळ पुरुष, त्याला जन्ममृत्यु हे भोगावे लागत नाहींत. परंतु तसें वाटतें. याला सर्व कारण प्रकृतीच्या गुणाची संगत होय. २१

श्लोकार्थः—साक्षीभूत, प्रवृत्तीला अनुकूल असणारा, धारण करणारा, उपभोग घेणारा, परमेश्वर आणि ज्याला परमात्मा असें म्हटलें आहे, असा श्रेष्ठ पुरुष या देहामध्यें विद्यमान आहे ॥२२॥

हा पुरुष प्रकृतीचे ठिकाणीं आहे; पण जुईच्या झाडाला टेंका देण्याकरितां उभा केलेला खांब (ज्याप्रमाणें त्या झाडाच्या सर्व विकारांपासून अलिप्त असतो), त्याप्रमाणें अलिप्त आहे; आणि प्रकृतींत व यांत जमीन–अस्मानाचें अंतर आहे. २२ अर्जुना, हा प्रकृतिरूप नदीच्या तीरावर मेरु पर्वताप्रमाणें अचल उभा असतो; आणि याचें बिंब जरी

नदींत पडलेलें असतें, तरी तिच्या प्रवाहानें हा वाहून जात नाहीं. २३ प्रकृति उत्पन्न होते व लयही पावते; तथापि हा कायमच असतो; म्हणून सर्व जगताचा हा शास्ता आहे. २४ प्रकृति याचे योगानें वांचते, व याच्याच सत्तेनें जग निर्माण होतें. म्हणून हा प्रकृतीचा भर्ता होय. २५ हे किरीटी, अनंत कालापासून चालत आलेली सृष्टि कल्पांतसमयीं याचे ठिकाणीं लय पावते. २६ हा प्रकृतीचा स्वामी आहे; व या ब्रह्मांडाचा सूत्रधार असून प्रपंचाला अजमावणारा आहे; २७ या देहांत परमात्मा म्हणून जो म्हणतात, तो हाच होय असें समज. २८ हे पांडुसुता, प्रकृतीच्या पलीकडे एकविध पुरुष आहे असें जें म्हणतात, तो खरोखर हा होय. २९

श्लोकार्थः—जो याप्रमाणें परमात्म्याला आणि गुणांसह प्रकृतीला जाणतो, तो सर्व प्रकारांनीं कर्में करीत असला तरी पुनः जन्म पावत नाहीं ॥ २३ ॥

जो या पुरुषाला याप्रमाणें पूर्णपणें जाणतो, आणि तसेंच सर्व गुण व कर्में प्रकृतीचीं आहेत हें जाणतो; १०३० हे धनंजया, पुरुष हें रूप असून प्रकृति ही त्याची छाया आहे, तसेंच तो जल असून ही मृगजल आहे, अशी खात्री करून घ्यावी. ३१ अर्जुना, याप्रमाणें ज्यानें आपले मनाशीं प्रकृति व पुरुष यांजबद्दल विचार करून खात्री करून घेतली आहे, ३२ तो शरीरानें जरी सर्व कर्में करीत असला, तरी आकाश जसें धूळ उंच उडाल्यानें मळत नाहीं, तसा तो प्रकृतीच्या कर्मापासून अलिप्त असतो. ३३ जिवंतपणीं जो देहाच्या मोहांत पडून प्रकृतीच्या अधीन होत नाहीं, तो देह गेल्यावर पुनः जन्म पावत नाहीं. ३४ प्रकृति व पुरुष यांजविषयीं पूर्णपणें ज्ञान झाल्यावर त्या ज्ञानाचा अशा रीतीनें मनुष्यावर अलौकिक उपकार घडतो. ३५ परंतु सूर्याप्रमाणें निर्मळ असें हें ज्ञान तुझे हृदयांत उदय पावेल असे पुष्कळ उपाय आहेत, ते सांगतों ऐक. ३६

श्लोकार्थः—कोणी ध्यानाच्या योगानें शुद्ध झालेल्या मनानेंच आपल्या ठिकाणीं आत्म्याला पाहतात; कोणी विचारानें, आणि कोणी कर्मयोगानें आपल्या ठिकाणीं आत्म्याला पाहतात ॥२४॥

हे सुभटा, कोणी विचाररूप शेगडींत श्रवणमनननिदिध्यासरूपी पुटें देऊन आत्म्यावरील अनात्मरूप किडाळ काढून टाकून आत्मरूप सुवर्ण शुद्ध करतात; ३७ छत्तीस भेदरूपी हिणकस जाळून आपलें शुद्ध तत्त्व निवडून घेतात; ३८ मग अर्जुना, त्या आत्मस्वरूपाचे पोटांत आत्मज्ञानाच्या दृष्टीनें आत्मस्वरूप पाहतात, ३९ आणि कोणी दैवयोगानें, कोणी सांख्ययोगानें व कोणी कर्मयोगाचे आधारानें आत्मस्वरूपाची ओळख करून घेतात. १०४०

श्लोकार्थः—याप्रमाणें ज्यांना आत्म्याचें ज्ञान नाहीं, असे दुसरे लोक गुरुमुखानें आत्म्याचें ज्ञान ऐकून आत्म्याची उपासना करतात, तें ऐकून उपासना करणारेही जन्ममृत्यु तरून जातात ॥ २५ ॥

१ सर्व जगाचा. २ शास्ता. ३ भर्ता. ४ प्रकृति. ५ सूत्रधार. ६ गणना करतो. ७ एकविध. ८ चर्चा. ९ पूर्णपणें. १० ज्ञान. ११ शेगडी. १२ किडाळ. १३ कस. १४ दैवयोगानें. १५ आधारानें.

अशा अशा प्रकारानें खरोखर या संसाररूप सागरांतून सर्व तरून जातात. ४१ पण ते असें करितात: कोणी अभिमान टाकून श्रद्धेनें एकाच्या शब्दावर विश्वास ठेवतात. ४२ ज्या मनुष्याच्या शब्दावर विश्वास ठेवावयाचा, तो हित-अहित पाहणारा, आपल्या दु:खाचें ममतेनें निवारण करणारा व आपली पूसतपास करून शीण हरणारा व शेवटीं सुख देणारा असा पाहून, ४३ मग त्या पुरुषाच्या मुखांतून जे जे शब्द निघतील त्यांचा उत्तम रीतीनें आदर करून श्रवण केल्यावर, आपलें तनमन त्याचे ठिकाणीं अर्पण करतात. ४४ त्याचे शब्द कानीं पडावे म्हणून आपले सर्व व्यवहार सोडून देतात, व त्याच्या मुखांतून निघणाऱ्या अक्षरांवरून आपल्या जीवाचें लिंबलोण उतरून टाकतात. ४५ हे कपिध्वजा, (अशा रीतीनें जे वागतात,) ते अंतीं ह्या मृत्युरूप समुद्रांतून उत्तम प्रकारें पार पडतात. ४६ याप्रमाणें ब्रह्मवस्तु जाणण्याचे या मृत्युलोकीं पुष्कळ मार्ग आहेत. ४७ पण आतां हे बहुत उपाय राहूं दे. त्या सगळ्यांचें मंथन करून सिद्धांतरूप नवनीत तुला देतों. ४८ त्यामुळें अर्जुना, तुला सहज अनुभव येऊन ब्रह्मरूप होण्यास श्रम पडणार नाहींत. ४९ म्हणून मतवाद्यांचें खंडन करून सिद्धांत ठरवून केवळ शुद्धतत्त्व तुला सांगतों. १०५०

श्लोकार्थः—हे भरतश्रेष्ठा, स्थावर अथवा जंगम असा कोणताही प्राणी उत्पन्न होतो तो क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगानें झाला आहे असें तूं समज ॥ २६ ॥

तरी 'क्षेत्रज्ञ' या शब्दानें जें तुला आम्हीं दाखविलें, आणि 'क्षेत्र' म्हणून जें सर्व कांहीं सांगितलें, ५१ त्या परस्परांच्या ऐक्यापासून या सर्व सृष्टीची उत्पत्ति होते. वाऱ्याच्या संयोगानें ज्याप्रमाणें उदकांत लाटा उत्पन्न होतात; ५२ किंवा हे वीरा, माळ जमिनीवर सूर्यकिरण पडल्यावर जशा मृगजलाच्या लाटांवर लाटा निर्माण होतात; ५३ अथवा पावसाच्या धारा पृथ्वीवर पडल्यावर ज्याप्रमाणें कोट्यवधि अंकुर जमिनीवर उत्पन्न होतात, ५४ त्याप्रमाणें सर्व चराचर—ज्याला म्हणून 'जीव' असें नांव आहे—तें या दोघांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें असें समज. ५५ यास्तव अर्जुना, पुरुष व प्रकृति यांहून भूतव्यक्ति भिन्न नाहींत. ५६

श्लोकार्थः—जो नाशवंत अशा सर्व भूतांच्या ठिकाणीं सारखेपणानें राहणारा आणि नाश न पावणारा असा परमेश्वर पाहतो, तोच खरा ज्ञानी होय ॥ २७ ॥

हें पहा, वस्त्र हें जरी तंतु नव्हे, तरी तें तंतूंचेंच केलेलें आहे; याप्रमाणें तूं खोल दृष्टि देऊन ईश्वर आणि प्रकृति यांच्यामधील ऐक्य पाहा; ५७ हीं सर्व भूतें एकापासून एक निर्माण झालेलीं आहेत; पण तूं यांचा अनुभव असा घे: ५८ त्याचप्रमाणें

७ शब्द कानीं पडावेत. ८ व्यवहार. ९ मृत्युरूप समुद्र. १० प्रकारानें. ११ प्राप्त होऊन. १२ सिद्धांत ठरवूं. १३ खंडन करूं. १४ केवळ शुद्ध. १५ सांगूं. १६ तत्व. १७ सृष्टि. १८ वारा. १९ समुद्रांत. २० माळ जमीन. २१ पर्जन्याच्या धारा. २२ पडल्या. २३ पृथ्वीवर. २४ पुरुष. २५ प्रकृति. २६ वस्त्रपण.

त्यांचीं नांवें निरनिराळीं असून, वर्तनही भिन्न असतें; आणि सर्वांचे वेषही तऱ्हेतऱ्हेचे असतात. ५९ असें पाहून जर तूं मनांत अशी गांठ मारलीस कीं, आत्मा व भूतें यांचे ठिकाणीं भेद आहे, तर अर्जुना, तूं या संसारांतून कोट्यवधि जन्मपर्यंत पार पडणार नाहींस. १०६० ज्याप्रमाणें एकाच भोंपळ्याचे वेलाला जसजसा आधार असेल तसतसे लांब, वाटोळे व वाकडे असे भोंपळे येतात; ६१ बोरीचे झाडाची फांदी सरळ असो किंवा वाकडी असो, तिला बोरीचीच म्हणतात; त्याप्रमाणें जीवमात्र जरी वेडेवाकडे असले तरी त्यांतील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती सरळच आहे. ६२ पुष्कळ निखारे जरी असले, तरी त्यांची उष्णता सारखीच असते; त्याप्रमाणें, पुष्कळ जीवराशि जरी असल्या, तरी त्यांतील आत्मा एकच आहे. ६३ वीरा अर्जुना, सर्व गगनांतून जरी पावसाच्या धारा पडत असल्या, तरी त्यांतील पाणी एकच आहे; त्याप्रमाणें, हे भूतांचे आकार जरी निरनिराळे असले, तरी सर्वांचे ठिकाणीं आत्मा म्हणून जो आहे तो एकच आहे. ६४ घट अथवा मठ यांमधील आकाश जरी निराळ्या आकाराचें असलें, तरी तें आकाशरूपानें एकच असतें; त्याप्रमाणें, भूतें जरी निराळीं असलीं तरी त्यांतील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती एकच आहे. ६५ सुवर्णाचे बाहुभूषणें इत्यादि अलंकार जरी पुष्कळ असले, तरी त्या सर्वांतील सोन्याचा कस एकच असतो; त्याप्रमाणें, भूतांचा भास नाशवंत असून त्या सर्वांतील आत्मा हा अविनाशी आहे. ६६ याप्रमाणें आत्मा जरी जीवांशीं अभिन्न आहे, तरी तो जीवाचे धर्माहून भिन्न आहे असें जो जाणतो, तो सर्व ज्ञान्यांत उत्तम ज्ञानी होय; ६७ आणि असा जो सर्व ज्ञान्यांत डोळस आहे, तो स्तुतीस पात्र आहे; इतकेंच नव्हे, तर अर्जुना, तो केवळ भाग्यवान होय. ६८

श्लोकार्थः—सर्व भूतांचे ठिकाणीं परमात्मा समदृष्टीनें आहे असें पाहून जो आपल्या आत्मस्वरूपाचा नाश करीत नाहीं, तो उत्तम गतीस पोहोंचतो ॥ २८ ॥

हें शरीर म्हणजे गुण व इंद्रियें यांची धोकटी आहे; वात, पित्त व कफ या धातूंनीं हें भरलेलें आहे; वाईट अशा पंचतत्त्वांनीं बनलेलें असून हें बळवान आहे; ६९ हें उघड उघड पांच नांग्यांची इंगळीच होय; याला पांच प्रकारचे अग्नि लागले आहेत, व जीवरूप पंचानन (आत्मा) हा सांपळ्यांत म्हणजे शरिरांत सांपडला आहे; १०७० असा जरी या शरीराचा प्रकार आहे, तरी अशाश्वतरूपी भावाच्या उदरांत, आत्मा नाशवंत नाहीं अशा बुद्धीची सुरी कोणी घालीत नाहीं; ७१ तथापि अर्जुना, जो ज्ञानी आहे तो या देहांत असूनही आपला घात करून न घेतां शेवटीं ब्रह्मपदालाच जाऊन मिळतो. ७२ ज्या पदाच्या योगज्ञानाच्या प्रौढीनें कोट्यवधि जन्म ओलांडून, 'पुनः जन्म घेणार नाहीं' असें म्हणून, त्या ठिकाणीं योगी लोक बुडी देतात; ७३ जें परब्रह्म आकाराच्या पलीकडल्या कांठावर व नादाच्या पलीकडील कड्यावर तूर्यावस्थेच्या माजघरांत असतें; ७४ ज्याप्रमाणें सर्व नद्या समुद्रास मिळण्याकरितां येतात, त्याप्रमाणें जेथें मोक्षासुद्धां सर्व गति विश्रांति पावतात, ७५ जो

भूतांच्या भेदापासून आपल्या बुद्धीस भेद होऊं देत नाहीं, त्याला अशा ह्या ब्रह्माचें सुख याच देहांत उपभोगावयास सांपडतें. ७६ पुष्कळ दिवे जरी असले, तरी त्या सर्वांचें तेज एकच असतें; त्याप्रमाणें, पूर्वीपासून अनादि असा जो आत्मा, तो सर्वत्र भरलेला आहे. ७७ हे पांडुसुता, याप्रमाणें ज्याचें जीव व आत्मा याविषयीं समत्व आहे, तो जन्ममरणांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. ७८ जो साम्यरूप बिछान्यावर स्वस्थ निजला आहे, त्याला आम्ही दैववान असें म्हणतों, व वारंवार त्याचें वर्णन करतों. ७९

श्लोकार्थः—प्रकृतीच्या योगानेंच सर्व प्रकारें कर्में केलीं जातात, असें जो पाहतो, आणि आत्मा कर्ता नाहीं असें पाहतो, तोच खरा ज्ञानी होय ॥२९॥

आणि मन, बुद्धि इत्यादि पांच ज्ञानेंद्रियें व पांच कर्मेंद्रियें याचेपासून होणारीं कर्में हीं प्रकृतीचीं कर्में होत असें जो पूर्णपणें जाणतो; १०८० घरांतील राहणारीं माणसें सर्व व्यापार करतात, परंतु घर कांहींएक करीत नाहीं; तसेंच आकाशांत ढग धावतांना दृष्टीस पडले तरी आकाश ज्याप्रमाणें स्थिर असतें, ८१ त्याप्रमाणें प्रकृति आत्म्याचे प्रकाशानें गुणांनीं युक्त होऊन पुष्कळ खेळ खेळते, तथापि आत्मा हा खांबाप्रमाणें अचल असून तिनें केलेलें कर्म जाणीत नाहीं. ८२ याप्रमाणें अनुभव घेऊन ज्यानें आपल्या हृदयांत प्रकाश पाडला आहे, त्यानें आत्म्याला पूर्णपणें जाणलें असें समज. ८३

श्लोकार्थः—जेव्हां सर्व भूतांचा वेगळेपणा एका परमेश्वराचे ठिकाणीं पहातो, आणि परमेश्वरापासूनच या जगाचा विस्तार झाला आहे असें पहातो, तेव्हां तो ब्रह्मसंपन्न होतो ॥ ३० ॥

अर्जुना, ज्या वेळेस भिन्न भिन्न असलेलीं भूतें एकरूपानेंच पाहतो, त्या वेळेस त्या मनुष्याला ब्रह्मसंपन्न असें म्हणावें. ८४ ज्याप्रमाणें पाण्यावरील लाटा, किंवा जमिनीवरील परमाणूंचे कण, अथवा सूर्यमंडळांतील सूर्यकिरण, ८५ अथवा देहांतील सर्व अवयव, मनांतील सर्व भाव, व विस्तवापासून निघणाऱ्या सर्व ठिणग्या, या सर्व गोष्टी आपल्या उत्पत्तिस्थानांपासून भिन्न दिसल्या, तरी ज्या भूमिकांपासून त्या उत्पन्न झाल्या आहेत, त्यांच्याशीं त्या साम्यत्वानेंच असतात, ८६ त्याप्रमाणें प्राणिमात्र एकच आत्म्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, अशी ज्याच्या मनाची खरोखर खात्री झाली आहे, त्यालाच ब्रह्मरूप संपत्तीचें जहाज सांपडलें असें म्हणतां येईल. ८७ मग तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला सर्व ब्रह्ममयच दिसतें. फार काय सांगावें ? त्याला अपार सुख होतें. ८८ पार्था, याप्रमाणें तुला प्रकृति व पुरुष यांची व्यवस्था अनुभवसिद्ध दाखले देऊन सांगितली, ती समजली ना ? ८९ ज्याप्रमाणें अमृत चुळक्यांत यावें, किंवा ठेवा दृष्टीस पडावा, त्या योग्यतेचा हा लाभ आहे असें मान. १०९० हे सुभद्रापते, या आलेल्या अनुभवावरून तूं आपले मनांत जो एक कायम विचार करणार असशील, तो इतक्यांत करूं नको.

करणाऱ्याला—आत्म्याला. ११ ठिणग्या. १२ पूर्णपणें. १३ अनुभवसिद्ध दाखल्यांनीं. १४ लाभ. १५ कायमचा विचार करणें. १६ इतक्यांत करूं नको.

कारण, यावर ९१ तुला आणखी एक दोन गहन विचार मी सांगणार आहें, ते तूं आपलें मन मला वोलीस दिल्यावर मग सांगेन. ९२ याप्रमाणें भगवंतांनीं बोलून सांगण्यास आरंभ केला, तों आपलें सर्वांग अवधानमय करून अर्जुन ऐकण्यास तयार झाला. ९३

श्लोकार्थः—हे कौंतेया, हा परमात्मा अनादि व निर्गुण असल्यामुळें अविनाशी आहे; आणि यामुळें, तो शरीरांत असला तरी कांहीं करीत नाहीं, व कशानेंही लिप्त होत नाहीं ॥३१॥

ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें असतां त्याजपासून तें अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें, परमात्मा म्हणून ज्याला म्हणतात, तो असा, शरीरांत असूनही शुद्धस्वरूपच असतो, असें जाण. ९४ हे किरीटी, सूर्य, पाणी उत्पन्न होण्याचे अगोदर व मागूनही, पूर्वीं होता त्याप्रमाणेंच कायम असतो; परंतु अज्ञानी लोकांच्या दृष्टीनें पाण्यांत दृष्टीस पडल्यावर त्यांस तें प्रतिबिंब सूर्यच भासतें; ९५ त्याप्रमाणें, आत्मा देहांत आहे, हें म्हणणें खरें नसून, देह उत्पन्न होण्याचे पूर्वींपासून तो जेथें होता तेथेंच नंतरही असतो. ९६ ज्याप्रमाणें आरशांत आपलें स्वरूप आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणें आत्मा देहांत वास करतो हें म्हणणें मिथ्या होय. ९७ त्या देहाचा व आत्म्याचा संबंध आहे हें म्हणणें सर्वथैव व्यर्थ होय. हें पहा, वारा व वाळू यांची कधीं गांठ मारतां येईल काय ? (कारण एक अदृश्य व दुसरी जड वस्तु आहे.) ९८ तसेंच, अग्नि आणि कापूस हीं दोन्ही दोऱ्यांत कशीं ओंवतां येतील ? आणि आकाश व पाषाण यांची जोड कशी करतां येईल ? ९९ (एकाच ठिकाणाहून निघून) एक मनुष्य पूर्वेकडे जावयास निघावा आणि एक पश्चिमेकडे जावयास निघावा, मग त्यांची गांठ पडावी, त्याप्रमाणें हा संबंध आहे ! ११०० उजेड व अंधेर, मेलेला व जिवंत मनुष्य यांचा ज्याप्रमाणें एकमेकांशीं संबंध नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मा व शरीर यांचा संबंध नाहीं असें समज. १ रात्र व दिवस, सोनें आणि कापूस यांचा ज्याप्रमाणें संबंध नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मा व देह यांचा संबंध नाहीं. २ पाहूं गेलें असतां शरीर हें पंचतत्त्वांचें बनलेलें आहे, व कर्माच्या दोऱ्यांत गोंवलेलें आहे, व जन्ममृत्यूच्या भवचक्रांत फिरत आहे; ३ कालरूपी अग्नीच्या तोंडांत लोण्याच्या उंडीप्रमाणें घातलेलें असून, माशीचा पंख हालण्यास जितका वेळ लागतो तितक्या थोड्या वेळांत हें शरीर नाहींसें होतें. ४ हा देह कदाचित् अग्नींत पडला, तर त्याची राख होऊन उडून जाते; व कुत्र्याच्या तावडींत सांपडला तर त्याची विष्ठा बनते. ५ हे कपिध्वजा, या दोन प्रकारांतून जर देह चुकला, तर ज्या ठिकाणीं हा पडेल त्या ठिकाणीं यामध्यें किडे व आळ्या यांचे पुंजकेच्या पुंजके सांपडतात; अशा रीतीनें याचा वाईट परिणाम होतो. ६ या देहाची ही अशी वाईट दशा होते; परंतु आत्मा तर सिद्ध, नित्य, सहज व अनादि आहे. ७ तो निर्गुण असल्यामुळें पूर्णही नाहीं, व अपूर्णही नाहीं. अपूर्णही क्रिया करणारा नाहीं व क्रिया न करणाराही नाहीं. तसेंच रोडका नाहीं व लठ्ठही नाहीं. ८ तो निराकार असल्यामुळें दृश्य नाहीं व अदृश्यही नाहीं. तो प्रकाशमान

नाहीं व निस्तेजही नाहीं, आणि थोडा नाहीं व पुष्कळही नाहीं. ९ तो शून्य असल्यामुळें रिकामा नाहीं, व भरलेलाही नाहीं; कशाविरहित अथवा कशासहितही नाहीं, आणि तो साकार नाहीं व निराकाराहि नाहीं. १११० तो आत्मस्वरूपी असल्यामुळें त्याला आनंदही नाहीं व दु:खही नाहीं, त्याला एक रूप नाहीं व पुष्कळ रूपेंही नाहींत, आणि तो कशापासून मुक्त नाहीं व कशानें बद्धही नाहीं. ११ तो लक्षणरहित असल्यामुळें एवढा किंवा तेवढा, आयता किंवा बनलेला आणि बोलका किंवा मुका असाही नाहीं. १२ सृष्टीच्या होण्याबरोबर हा होत नाहीं व सृष्टीचा संहार झाल्यावर लय पावत नाहीं; आणि हा असणें व नसणें या दोन्ही स्थितींचें लयस्थान होय. १३ हा अव्यय असल्यामुळें मोजतां येत नाहीं व वर्णन करतां येत नाहीं. हा वाढत नाहीं अथवा कमी होत नाहीं, आणि हा विटत नाहीं व खर्च होत नाहीं, १४ हे प्रियोत्तमा, असें ज्या आत्म्याचें स्वरूप आहे, तो देहांत आहे असें जे म्हणतात, त्याचें तें म्हणणें—मठांत असलेल्या आकाशाला आकार आहे हें म्हणणें-जसें व्यर्थ आहे, १५ तसें आत्म्याच्या अखंडपणासंबंधानें विचार न करितां तो शरीर धारण करतो किंवा टाकतो हें म्हणणें व्यर्थ होय. कारण अर्जुना, तो शरीर धारण करीत नाहीं व सोडूनही जात नाहीं; तो जसा पूर्वींपासून आहे तसाच असतो. १६ ज्याप्रमाणें आकाशांत दिवस व रात्र येतात व जातात, त्याप्रमाणें या आत्म्याला देह येतात व जातात. परंतु त्यांपासून तो लिप्त होत नाहीं; १७ म्हणून या शरीरांत तो कांहीं करीत नाहीं व करवीतही नाहीं; व शरीराच्या कोणत्याही व्यापारांत सक्त होत नाहीं. १८ यास्तव त्याचे स्वरूपात कमी अगर जास्त कांहीं होत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर देहांत असूनही देहाच्या सर्व व्यापारांपासून तो अलिप्त असतो. १९

श्लोकार्थः—जसें सर्वव्यापक आकाश सूक्ष्मपणामुळें कशानेंही लिप्त होत नाहीं, तसा सर्व देहांचे ठिकाणीं असलेला आत्मा देहादिकांच्या कर्मांनीं लिप्त होत नाहीं ॥ ३२ ॥

अर्जुना, आकाश म्हणून जें म्हणतात, तें कोठें नाहीं ? व त्याचा कोठें रिगाव होत नाहीं ? म्हणजे तें सर्वत्र आहे; परंतु ज्याप्रमाणें त्याला कशापासूनही पीडा होत नाहीं, ११२० त्याप्रमाणें सर्वत्र सर्व देहांत आत्मा जरी आहे, तरी देहाच्या उपाधींपासून तो लिप्त होत नाहीं. २१ तर वारंवार तूं हें शुद्धतत्व ध्यानांत ठेव कीं, आत्मा देहापासून निराळा आहे. २२

श्लोकार्थः—हे भारता, जसा एकटा सूर्य या सर्व जगताला प्रकाशित करितो, तसाच क्षेत्रज्ञ हा सर्व क्षेत्रांना प्रकाशित करितो ॥ ३३ ॥

लोहचुंबकाच्या संसर्गानें लोखंड हालतें, परंतु लोखंड हें लोहचुंबक नव्हे. तीच व्यवस्था आत्मा व देह यांस लागू आहे. २३ दीपज्योतीच्या उजेडानें घरांतील सर्व व्यवहार करितां येतात, परंतु दिवा आणि घर यांत कोटिश: अंतर आहे; २४ हे किरीटी, लाकडाच्या पोटांत अग्नि आहे, परंतु तो लांकूड नव्हे; अशा दृष्टीनें आत्मा हा पहावा. २५

आकाश व अभ्र किंवा सूर्य व मृगजल यांच्यांत ज्या मानानें अंतर आहे, त्याच मानानें देह व आत्मा यांत आहे असें समज. २६ या सर्व गोष्टी एकीकडे ठेव; परंतु गगनांत सूर्य एकटा असून ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या सर्व लोकांवर प्रकाश पाडितो, २७ त्याप्रमाणें आत्मा हा सर्व देहांत प्रकाश पाडणारा आहे. यापुढें आत्मा व देह यांविषयीं पुनः शंका घेऊन विचारूं नको. २८

श्लोकार्थ--जे याप्रमाणें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्यामधील अंतर, आणि सर्व भूतांची प्रकृतीपासून सुटका कशी होते हें जाणतात, ते ब्रह्माला पावतात ॥ ३४ ॥

हे शब्दतत्त्वसारज्ञा, तीच बुद्धि खरी होय, कीं जिच्या योगानें शरीर व आत्मा या दोहोंमधील अंतर समजतें. २९ या दोहोंमधील अंतर समजण्याकरितां चतुर (मुमुक्षु) लोक ज्ञानी जनांच्या घराच्या उंबऱ्याची साल काढतात; १०३० आणि अर्जुना, हेंच समजण्याकरितां ज्ञातिरूप संपत्ति स्वाधीन करून घेऊन शास्त्ररूपी दुभत्या गाई घरीं पाळतात; (नेहमीं शास्त्राध्ययन करितात;) ३१ हेंच समजण्याकरितां पुरुष योगरूप आकाश चढून जाण्याची मनांत हांव धरितात; ३२ शरीर आदिकरून सर्व तृणप्राय मानतात; आणि संतांच्या पादुका आपल्या डोक्यावर घेतात. ३३ याप्रमाणें ज्ञानाचीं साधनें करून अंतर्यामीं खात्री करून घेतात. ३४ नंतर शरीर व आत्मा यांमधील खरें अंतर त्यांच्या दृष्टीस पडतें; तेव्हां भगवान म्हणतात, आम्ही आपलें ज्ञान त्यांच्या ज्ञानावरून ओंवाळून टाकतों. ३५ आणि या पृथ्वीवर प्राण्यांच्या भिन्न भिन्न रूपानें जी ही लटकी माया पसरलेली आहे; ३६ जी शुकनलिकान्यायानें जीवांच्या मागें न लागतां लागली आहे असें दिसतें, अशी ही वस्तुस्थिति ज्याला पूर्णपणें माहीत आहे; ३७ ज्याप्रमाणें माळेवरील लटकी सर्पबुद्धि नष्ट झाली म्हणजे माळ ती माळच दिसावी; ३८ अथवा शिंपीच्या चकाकण्यामुळें तिजवरील रुप्याचा भास जाऊन ती केवळ शिंपीच आहे असें प्रत्ययास यावें, ३९ त्याप्रमाणें, आत्म्यापासून प्रकृति वेगळी आहे असें जे आपल्या अंतःकरणांत पाहतात, ते ब्रह्मरूप होतात असें मी म्हणतों. ११४० जें ब्रह्म आकाशाहूनही व्यापक आहे, जें प्रकृतीची पैलथडी आहे, व जें प्राप्त झालें असतां आपल्यापासून दूर करीत नाहीं, ४१ ज्या ब्रह्माचे ठिकाणीं प्रकृतीच्या अनुरोधानें आलेला आकार नाहींसा होतो, जीवपणा विरून जातो, आणि द्वैतभाव नाहींसा होतो, असें जें अद्वय आहे; ४२ पार्था, असें हें परमतत्त्व तेंच ते पुरुष स्वतः होतात, कीं जे (दूध व पाणी निराळें करणाऱ्या) राजहंसाप्रमाणें आत्मा व प्रकृति यांची फोड करितात। ४३ (ज्ञानेश्वर म्हणतात) याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला प्रकृति व आत्मा यांजविषयीं अनुभव आणून दिला. ४४ ज्याप्रमाणें एका भांड्यांतील पाणी दुसऱ्या भांड्यांत ओतावें,

ओंवी ७६, ७७, ७८ पहा. १४ ठाऊक. १५ लटकी. १६ नाश. १७ मोठे. १८ प्रकृतीची. १९ वियोग. २० योग. २१ आणीत नाहीं. २२ अनुभव. २३ एका. २४ कळशींतलें, भांड्यांतलें. २५ दुसऱ्यांत.

त्याप्रमाणें श्रीहरींनीं आपल्या हृदयांतील हें ज्ञान अर्जुनाच्या हृदयांत ओतलें, ४५ आणि (यांत विशेष तें काय झालें ? कारण,) जो नर तोच नारायण असल्यामुळें, ज्ञान कोणीं कोणास दिलें ? तर श्रीकृष्ण (अर्जुनाकडे बोट दाखवून) ' हा तो मीच आहें ' असें म्हणाले. ४६ परंतु ही गोष्ट मला कोणीं विचारल्याशिवाय सांगण्याचें कारण नाहीं (असो); फार काय सांगावें ! देवांनीं अर्जुनास आपलें सर्वस्व दिलें. ४७ परंतु भगवंतांनीं इतकें जरी सांगितलें, तरी अर्जुन आपले मनांत तृप्त न होतां त्यांनीं अधिक सांगावें अशी हांव करूं लागला. ४८ दिव्यांत जों जों तेल घालावें, तों तों अधिकाधिक प्रकाश पडतो; त्याप्रमाणें, श्रीकृष्ण जों जों जास्ती सांगूं लागले, तों तों अर्जुनाचे मनांत ऐकण्याविषयीं इच्छा वाढत चालली ! ४९ ज्याप्रमाणें एखादी सुगरण बायको असून वाढण्यांत सढळ हाताची असली व जेवणारे चतुर असून भोक्ते असले म्हणजे दोघांनाही वाढण्याची व जेवणाची परस्पर हौस उत्पन्न होते, ११५० त्याप्रमाणें अर्जुनाची ऐकण्याची चुळबुळ पाहून देवांची स्थिति झाली, व त्यांचें व्याख्यान चौपट वाढलें. ५१ ज्याप्रमाणें अनुकूल वाऱ्यानें मेघ सांवरून वृष्टि होते, किंवा चंद्रोदय झाला म्हणजे समुद्रास भरती येते, त्याप्रमाणें ऐकणाराच्या आदरबुद्धीनें वक्त्यास बोलण्याचें स्फुरण येतें. ५२ संजय म्हणतो हे धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें अर्जुनाची ऐकण्याची इच्छा पाहून, देव हे ज्या आपल्या वक्तृत्वानें सर्व विश्व आनंदभरित करितील, तें वक्तृत्व ऐक. ५३ याप्रमाणें महाभारतांत भीष्मपर्वाच्या संगतींत श्रीव्यासमुनींनीं आपल्या अमर्याद बुद्धीनें जी कथा सांगितली आहे, ५४ तो कृष्णार्जुनांचा संवाद उत्तम मराठी भाषेंत ओंवीछंदानें मी सांगतों. ५५ मी आतां नुस्ती शांतिरसकथा सांगेन, पण ती शृंगारादि रसांच्या वरचढ होईल. ५६ ही देशभाषा साहित्याला शिकविणारी असून, आपल्या गोडीनें अमृतही फिकें पाडील. ५७ ज्या चंद्राचे उदयापासून चंद्रकांत मण्यास पाझर फुटतात, त्या चंद्रालाही माझे बोलापासून पाझर फुटेल; तसेंच, माझे वाक्याचे रसानें नादब्रह्म देखील लोपून जाईल; ५८ अज्ञान्याच्या मनास देखील सात्विकतेचा पान्हा फुटेल; आणि जो अधिकारी आहे, त्याला तर ऐकण्याबरोबर समाधि लागेल ! ५९ गीतेचा अर्थ असा सांगेन कीं, तो सर्व जगभर पसरून सर्व जगास आनंददायक होईल. ११६० त्यामुळें विचाराचें दैन्य फिटून मन आणि श्रवण एकरूप होतील; व जिकडे पहावें तिकडे ब्रह्मविद्येची खाण दृष्टीस पडेल. ६१ ब्रह्म डोळ्यांनीं पाहून सुखाचा सोहळा दृष्टीस पडावा, व सर्व जगांत आत्मज्ञानाचा सुकाळ व्हावा. ६२ मजवर श्रीनिवृत्ति महाराजांचा अनुग्रह असल्यामुळें, मी आतां असें भाषण करीन कीं, या सर्व गोष्टी आपल्या अनुभवास येतील. ६३ म्हणून प्रत्येक अक्षराचे ठिकाणीं कवित्व

१४ देशी भाषा. १५ चंद्रकांत मण्यास पाझर फोडणाऱ्या. १६ बरोबरी करणें. १७ नादब्रह्म. १८ अज्ञान्याच्या. १९ अधिकारी. २० दैन्य. २१ ऐक्य; तन्मय. २२ वाटेल तिकडे. २३ अनुग्रह केला. २४ प्रत्येक. २५ कवित्व.

आणि उपमा यांची गर्दी करून सोडीन; परंतु ग्रंथाच्या प्रत्येक पदांतील अर्थाचा झाड देईन. (एक पदही सोडणार नाहीं). ६४ येथपर्यंत मला आमच्या श्रीमंत अशा गुरूंनीं सर्व शास्त्रांत निपुण केलें आहे; ६५ आणि मी जें भाषण करतों तें आपण मान्य करितां, व आपणांसारख्या संतमंडळींच्या सभेंत गीतेचा अर्थ सांगण्याची मला योग्यता आली आहे, हें तरी त्यांच्या कृपेच्या योगानेंच ! ६६ त्यांत तुमच्यासारख्या संतांचे पाय आज माझ्या दृष्टीस पडले आहेत, म्हणून मला कसलीही अडचण पडत नाहीं. ६७ प्रभो, सरस्वती—जी सर्वांस बोलण्याची शक्ति देणारी आहे--तिला मुकें मूल होणार नाहीं, ह्यांत कांहीं कौतुक का आहे ? लक्ष्मीच्या हातावर सामुद्रिक चिन्हांची उणीव असूं शकणार नाहीं; ६८ त्याप्रमाणें, तुम्हां संतांच्या पुढें कोणीही आला असतां तो अज्ञानी राहील अशी गोष्ट कशी होईल ? तेव्हां मी आतां आपल्या बोलण्यांत नवरसांची रेलचेल करून देईन. ६९ तर हे प्रभो, आतां मला थोडा वेळ द्या, म्हणजे मी उत्तम रीतीच्या कथा सांगेन, असें ज्ञानदेव म्हणाले. ११७०

अध्याय १३, ओंव्या ११७०.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय चौदावा

हे गुरो, तुम्ही सकल देवांत श्रेष्ठ असून बुद्धिरूप प्रकाशाचे सूर्य आहां. तुमचा जयजयकार असो. १ तुम्ही सर्वांचें विश्रांतिस्थान असून सर्वांच्या हृदयांत अहंब्रह्म हें तत्त्व घालणारे आहां; किंवा तुम्ही समुद्ररूपी असून तुमच्यांत चौदा लोक लाटांप्रमाणें हेलकावे खातात. तुमचा जयजयकार असो. २ तुम्ही दीनदयाळ असून निरंतर करुणेचे सागर आहां, आणि ब्रह्मविद्यावधूचे वर आहां. ३ जे कोणी तुम्हांला जाणत नाहींत, त्यांना हें सर्व विश्व खरें भासतें; व जे कोणी तुम्हांला जाणतात, त्यांना सर्व विश्वांत तुमच्या-शिवाय कांहीं दिसत नाहीं. ४ नजरबंद खेळांत गारोडी दुसऱ्याची दृष्टि चोरतो, परंतु तो आपण आपल्यास जाणत असतो; पण तुमच्या मायेचा असा प्रभाव आहे कीं, जो तिच्या सपाट्यांत सांपडतो, तो आपण आपल्यास ओळखत नाहीं. ५ या सर्व जगांत तुम्ही कोणाला ज्ञानाचा बोध करतां व तुम्हीच कोणाला मायेच्या सपाट्यांत गुंतवितां; असा तुमचा सहज खेळ सुरू आहे. तुम्हांला नमस्कार असो. ६ जगतांत ज्याला पाणी असें म्हणतात, त्याला जी गोडी आहे, ती तुमच्यामुळें आली आहे, व पृथ्वीला जी सहन करण्याची शक्ति आहे, तिला तुमचीच शक्ति कारण आहे. ७ चंद्र व सूर्य हे केवळ मोठ्या शिंपल्यांप्रमाणें निस्तेज आहेत; परंतु त्यांचा जो तिन्ही लोकांवर उजेड पडतो, तो तुमच्या तेजाच्या शक्तीचा प्रभाव आहे. ८ चहूंकडे फिरणारा वायु हाही तुमच्याच शक्तीमुळें फिरत असतो; व आकाश जरी मोठें दिसतें तरी त्याचा समावेश तुमच्यांत होऊन तें लपंडावाप्रमाणें तुमच्या एका कोंपऱ्यांत लपतें. ९ फार काय सांगावें ? सर्व माया ही तुमच्याच योगानें उत्पन्न झाली असून, ज्ञानही तुमच्याच शक्तीनें चहूंकडे पाहतें; इतकेंच नव्हे, तर तुमच्या स्वरूपाचा पार न लागल्यामुळें, तें श्रुतींसही वर्णन करता आलें नाहीं. १० जोंपर्यंत तुमचें दर्शन झालें नाहीं, तोंपर्यंतच वेद तुमचें वर्णन करूं शकतात; परंतु तेंच आपलें दर्शन झाल्यावर आमची व त्यांची एकच दशा होते, व दोघांसही स्वस्थ बसावें लागतें. ११ सर्व जलमय झाल्यावर त्यांत एका थेंबाची जशी खिसगणती नसते, इतकेंच नव्हे, तर महानद्या सुद्धां ओळखतां येत नाहींत; १२ किंवा सूर्य उगवल्यावर चंद्राचा प्रकाश ज्याप्रमाणें त्याच्यापुढें काजव्याप्रमाणें यत्किंचित् पडतो, त्याप्रमाणें तुमच्या ठिकाणीं अज्ञानी असे आम्ही व वेद यांची सारखीच योग्यता असते; १३ आणि ज्या ठिकाणीं द्वैतभाव मोडून परेसह वैखरी वाणी स्तब्ध राहते, त्या तुमचें कोणत्या तोंडानें वर्णन करूं ? १४ यास्तव आतां तुमची स्तुति करण्याचें सोडून मुकाट्यानें तुमच्या चरणावर मस्तक ठेवावें हाच उत्तम मार्ग होय. १५

तर हे गुरुराया, तुम्ही जसे आहां तशाच तुम्हांला मी नमस्कार करतों. तुम्ही माझ्या गीतार्थकथनरूपी व्यापारांत मला नफा करून देण्याकरितां माझे सावकार व्हा. १६ तर आतां आपल्या कृपारूप भांडवलाच्या थैलीची गांठ सोडून माझी मतिरूप पोतडी भरा; आणि आपण थोर आहां, तेव्हां मला ज्ञानपदाची (ज्ञानरूप नफ्याची) जोड करून द्या. १७ मग मी या व्यापारावर सांवरून संतांच्या कानांत सुंदर अशीं विचाररूप कर्णभूषणें तयार करून घालीन. १८ महाराज, गीतार्थरूपी ठेवा बाहेर काढण्याविषयीं माझ्या मनांत जी इच्छा उत्पन्न झाली आहे, ती सफल करण्याकरितां तुम्ही आपलें स्नेहरूप अंजन माझ्या डोळ्यांत घाला. १९ माझ्या बुद्धिरूप डोळ्यांना एक वेळ शब्दमय सृष्टि पाहतां येईल, अशा तऱ्हेचा आपल्या करुणारूप सूर्यबिंबाचा निर्मळ प्रकाश पाडा. २० माझी बुद्धिरूप वेली पुष्कळ वाढून तिला काव्यरूपी फळें येण्याकरितां, वेलींना प्रफुल्लित करण्याची कृपा करण्यामध्यें श्रेष्ठ असा जो वसंत, तो तुम्ही व्हा. २१ आपल्या कृपादृष्टीचा इतका औदार्यानें वर्षाव करा कीं, त्यानें माझ्या बुद्धिरूप गंगेस अर्थरूपी महापूर यावा. २२ हे विश्वैकधामा, आपला प्रसादचंद्रमा मला स्फूर्तीची पौर्णिमा करो. (पूर्णचंद्रोदयानें पौर्णिमा शोभते, त्याप्रमाणें आपल्या कृपेनें मला पूर्ण स्फूर्ति येवो.) २३ ती पौर्णिमा मीं अवलोकन केली, (आपला मजवर कृपाप्रसाद झाला,) म्हणजे माझ्या ज्ञानसमुद्राला भरतें येईल; आणि नवरस हे स्फूर्ति भरून साडूं लागतील ! २४ असें ज्ञानदेवांचें भाषण ऐकून श्रीगुरु निवृत्तिनाथ महाराज संतोष पावून म्हणाले कीं, तूं स्तुतीच्या मिषानें द्वैत व्यर्थ वाढवितोस. २५ तर आतां ही व्यर्थ स्तुति राहूं दे; जो जाणण्याचा विषय आहे तो चांगला तयार करून ग्रंथ सांग. उत्कंठेचा भंग होऊं देऊं नको. २६ (तेव्हां ज्ञानदेव म्हणाले:—) प्रभो, तुम्ही आपल्या मुखानें ग्रंथ सांग हेंच म्हणण्याची मी वाट पहात होतों. २७ अगोदरच हरळीची मुळी अमर, त्यांत तिजवर अमृताचा वर्षाव झाला ! (मग काय विचारतां ?) २८ आतां गुरुप्रसाद झाल्यामुळें, मी गीतेंतील मूळ शास्त्राच्या प्रत्येक पदाचें असें सविस्तर व स्पष्ट वर्णन करीन, २९ कीं, जें ऐकल्यामुळें मनांतील सर्व संशय नाहींसा होऊन श्रवणाची इच्छा दुणावेल. ३० माझ्या वाणींतून असे उत्तम मधुर शब्द निघावे एवढेंच गुरूंच्या पायापाशीं माझें मागणें आहे. ३१ तर मागें तेराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास अशी कथा सांगितली, ३२ कीं, आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगानें हें जग निर्माण होतें; व गुणांच्या अनुरोधानें आत्मा संसारांत निमग्न होतो; ३३ मायोपाधीनें ह्यालाच सुखदुःख भोगावें लागतें; व तोच गुणसंगरहित झाला म्हणजे मुक्त होतो. ३४ तर संगरहित असा जो आत्मा, त्याला प्रकृतीचा संग कसा होतो, आत्मा व प्रकृति यांचा संयोग होतो तो कोणता, त्याला सुखदुःखें कशीं भोगावीं लागतात, ३५ त्या गुणांची बाधा कशा रीतीनें होते, ते गुण कसे व किती आहेत, आणि तोच गुणातीत झाला म्हणजे त्याचीं लक्षणें कोणतीं, ३६ अशा प्रकारें या सर्व गोष्टींचें वर्णन करणें हाच विषय या चौदाव्या अध्यायांत आहे. ३७ तर आतां त्या वैकुंठनिवासी

विश्वेशांचा अभिप्राय काय आहे तो ऐका. ३८ ते म्हणाले:—अर्जुना, श्रवण करण्याची सर्व सामुग्री जमवून तूं या ज्ञानाला झोंब बरें का! ३९ पूर्वीं तुला आम्हीं हें ज्ञान अनेक प्रकारें स्पष्ट करून सांगितलें, परंतु तुझें अज्ञान अजून पूर्ण नाहींसें होत नाहीं. ४०

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणाले, ज्या ज्ञानाला जाणून सर्व मुनि या जन्मापासून मोक्षसिद्धि पावले, तें सर्व ज्ञानांत उत्तम व श्रेष्ठ ज्ञान मी तुला पुनः सांगतों ॥ १ ॥

म्हणून, बाबारे! 'पर' या शब्दाचा महिमा श्रुतींनीं जो वर्णन केला आहे, तो तुला आम्ही पुनः सांगतों. ४१ आपल्या ज्ञानाहून आत्मज्ञान 'पर' म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, आपल्या ज्ञानाची आवड संसार व स्वर्ग यांच्या प्राप्तीशिवाय अन्य कशाविषयींही नसते. ४२ अरे, याच कारणास्तव हें मी उत्तम म्हणतों. कारण हें अग्निरूप असून इतर ज्ञानें तृणरूपी आहेत. ४३ ज्या ज्ञानाची मजल संसार व स्वर्ग या सुखांपलीकडे नसते, ज्याला यज्ञयागादि कर्मेंच उत्तम वाटतात, व ज्याला द्वैताशिवाय दुसऱ्या कशाची ओळख नसते, ४४ तीं सर्व ज्ञानें आत्मज्ञानापुढें स्वप्नवत् भासतात. ज्याप्रमाणें गगनांत उत्पन्न झालेला वायु कितीही मोठा असला तरी त्याचा त्यांतच लय होतो, ४५ किंवा सूर्य उगवल्यावर जसें चंद्रादि नक्षत्रांचें तेज लोपतें, अथवा प्रलयकाल झाल्यावर ज्याप्रमाणें नदी, नद हा भेद रहात नाहीं, ४६ त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाचा उदय झाल्यावर इतर सर्व ज्ञानें लय पावतात. म्हणून अर्जुना, याला आम्हीं 'उत्तम' असें म्हणतों. ४७ हे पांडुसुता, अनादि कालापासून आपल्याजवळ असणारा मोक्ष ह्या ज्ञानाच्या प्राप्तीपासून आपल्या हातास येतो. ४८ ज्याचा अनुभव आला असतां, सर्व ज्ञाते संसाराला वर डोकें काढूं देत नाहींत; ४९ आपल्या मनाची विषयांकडे जाणारी धाव मागें हटवून त्याला जागच्या जागीं बसविल्यावर, सहज विश्रांति प्राप्त होते. असें झाल्यावर, ते देही असूनही इंद्रियांना आवडणाऱ्या गोष्टींचें आचरण करीत नाहींत. ५० नंतर ते देहरूप कुंपण एकदम ओलांडून माझ्याच योग्यतेस पावतात. ५१

श्लोकार्थः—त्या ज्ञानाचा आश्रय करून जे माझ्या सायुज्याला प्राप्त झाले, ते सृष्टीच्या उत्पत्तिकालींही जन्मत नाहींत आणि प्रलयकालींही नाश पावत नाहींत ॥ २ ॥

कारण अर्जुना, ते माझेप्रमाणें नित्य असून मजप्रमाणेंच पूर्णत्वास पावलेले असतात. ५२ मी जसा नेहमीं अनंत असून महानंदांत असतो व सत्यसिद्ध असतों, त्याप्रमाणें तेही होऊन त्यांच्यांत व माझ्यांत कांहीं भेद रहात नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें मी अनंत आहें, त्याप्रमाणें तेही होतात. ज्याप्रमाणें घटाचा नाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशास मिळतें, ५४ किंवा मूळ दिव्यापासून लावलेल्या पुष्कळ वाती एकत्र केल्या म्हणजे त्या मूळ दिव्यांतच तेज मिळतें; ५५ त्याप्रमाणें अर्जुना, द्वैतभाव नाहींसा होऊन मी व तूं हे भेद एकाच पंक्तीला बसून एकत्र नांदतात. ५६ याच कारणामुळें, ज्या वेळीं समूळ सृष्टि

---

१२ ज्ञात्यांनीं. १३ संसार. १४ वर करूं. १५ ते मुनि. १६ कुंपणाचा आडा. १७ समतोल. १८ वजनांत; योग्यतेंत.

निर्माण होते, त्या वेळेस अशा आत्मज्ञान्यांना जन्म घ्यावे लागत नाहींत. ५७ मग, ज्यांना सृष्टीच्या उत्पत्तीबरोबर देहाची बाधा होत नाहीं, त्यांचा प्रलयकालीं नाश कोठून होणार ? ५८ म्हणून धनंजया, जे आत्मज्ञानाला अनुसरून मद्रूप झाले आहेत, ते जन्ममरणाच्या सपाट्यांत सांपडत नाहींत. ५९ याप्रमाणें, पार्थासही आत्मज्ञानाची आवड उत्पन्न व्हावी, म्हणून श्रीकृष्णानीं त्याची प्रौढी वर्णन केली. ६० तों अर्जुनाची अशी स्थिति झाली कीं, त्याला सर्व अवयवांच्या ठिकाणीं श्रवणाची इच्छा उत्पन्न होऊन, तो अवधानाची केवळ मूर्तिच बनला. ६१ आपलें सांगणें आकाशासही आवरलें जाणार नाहीं, तें अर्जुन धारण करतो आहे, असें पाहून देवांनाही प्रेमाचें भरतें आलें; (त्यांची सांगण्याची हौस गगनांत मावेना). ६२ मग भगवान म्हणाले, अर्जुना, माझ्या वक्तृत्वरूपी कन्येस तूं बुद्धिरूप वर मिळाल्यामुळें ती आज उजवली ! कारण माझ्या बोलण्याच्या हौसेप्रमाणें तूं उत्तम श्रोता मिळालास ! ६३ तर आतां, मी एक असून, त्रिगुणरूपी पारधी हे देहरूपी पाश टाकून मला अनेक रूपें कशीं घ्यावयास लावतात, ६४ व मायेच्या उपाधीनें माझ्यापासून हें जग कसें उत्पन्न होतें, तें सांगतों, ऐक. ६५ हें पहा, माझ्या संगरूपी बीजापासून प्राणिमात्र उत्पन्न होतात, याच कारणामुळें प्रकृतीला क्षेत्र असें म्हणावयाचें. ६६

श्लोकार्थः—हे भारता, महद्ब्रह्म (प्रकृति) हें माझें गर्भ ठेवण्याचें ठिकाण आहे; त्याच-मध्यें मी गर्भ ठेवितों, आणि त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ति होते ॥ ३ ॥

ही माया महत्तत्त्वादिकांचें मूळ स्थान असल्यामुळें हिला ' महद्ब्रह्म ' असें नांव दिलें आहे. ६७ अर्जुना, हिच्या योगानें विकार व गुण हे वृद्धि पावतात. म्हणून हिला महद्ब्रह्म असें म्हटलें आहे. ६८ अव्यक्त मतवाद्यांच्या मतें हिला ' अव्यक्त ' असें नांव आहे; व सांख्यमतवादी हिला ' प्रकृतिः ' असें म्हणतात. ६९ हे प्राज्ञशिरोमणे, वेदांती हिला ' माया ' असें म्हणतात. असो; उगीच फार काय बोलावें ? अज्ञान जें तें हेंच. ७० हे धनंजया, आपल्या आत्मस्वरूपाचा आपल्यास जो विसर पडतो, तेंच या अज्ञानाचें रूप. ७१ आणखी असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें हातांत दिवा घेऊन अंधार शोधूं लागलें असतां तो दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचा विचार केला कीं तें दिसेनासें होतें. ७२ दूध घोंटीत बसलें म्हणजे जशी त्यावर साय येत नाहीं, व तेंच घोंटलें नाहीं म्हणजे त्यावर साय येते; ७३ किंवा मनुष्य ज्या वेळेस जागृत अवस्थेंत अथवा स्वप्नावस्थेंत नसतो, किंवा समाधिस्थ नसतो, त्या वेळेस जशी गाढ झोंप लागते; ७४ किंवा वायूची हालचाल नसली म्हणजे ज्याप्रमाणें आकाश निःसत्त्व असतें, त्याप्रमाणें

१ मूळ ज्योतींत. २ वाती. ३ बंधन. ४ नाश पावतील. ५ संपूर्ण. ६ नटला. ७ धारण करीत आहे; ऐकत आहे. ८ स्नेहभरीत उत्कंठेनें. ९ विवाहित झाली. १० वक्तृत्वरूपी कन्या. ११ पारध्यांनीं. १२ मूळमाया. १३ स्थान. १४ अव्यक्तवाद्यांच्या मतें. १५ समाधि.

इतर अवस्थांशिवाय जी निवांत निद्रावस्था, तेंच अज्ञान होय. ७५ ज्या वेळेस आपल्यासमोर एखादा झाडाचा बुडखा असून तो खांब आहे किंवा पुरुष आहे असें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, परंतु कांहीं तरी विपरीत आहे असा भास होतो, ७६ त्याप्रमाणें आत्म्याचें निवळ स्वरूप ज्या वेळेस खरोखर दिसत नाहीं, व दुसरी कांहीं वस्तु आहे, असाही निश्चय होत नाहीं; ७७ दिवस व रात्र या दोहोंच्या मधील जो सायंकाल, त्याचप्रमाणें आत्मा व जगत् यांच्यामधलें जें ज्ञान, ७८ अशी जी एकवार दोहोंमधील दशा, तिला 'अज्ञान' असें म्हणतात; व त्या अज्ञानानें बद्ध झालेलें जें चैतन्य, त्यालाच क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात. ७९ आपलें शुद्धस्वरूप न जाणतां जें अज्ञान वाढतें, तें क्षेत्रज्ञाचें (जीवात्म्याचें) रूप होय. ८० हा माया व चैतन्य यांचा योग नीट लक्षांत आण. कारण, मूळ स्वरूपावर मायेचा स्वभावच असा आहे. ८१ याप्रमाणें मायेच्या अनुरोधानें चैतन्य आत्मस्वरूप विसरून अनेक रूपें घेतें. ८२ ज्याप्रमाणें दरिद्री मनुष्याला भ्रम झाला असतां तो रस्त्यानें जाऊं लागला म्हणजे इतर लोकांस 'आमची राजाची स्वारी आली' म्हणतो किंवा मूर्च्छा आलेला मनुष्य ज्याप्रमाणें 'स्वर्गे पाहून आलों' असें म्हणतो, ८३ त्याप्रमाणें, एकदां दृष्टि आत्मस्वरूपावरून चळली, म्हणजे जी जी कल्पना उत्पन्न होते, तिला सृष्टि असें म्हणतात; ती माझ्यापासूनच उत्पन्न होते. ८४ मनुष्य एकटा असून स्वप्नाच्या भ्रांतीनें पुष्कळ वस्तु पाहतो, तोच प्रकार चैतन्याला आत्मस्वरूपाचा विसर पडला म्हणजे होतो. ८५ हीच भ्रांति पुनः शुद्ध स्वरूपावर आलेली अन्य प्रकारानें तुला सांगतों; परंतु मूळ स्वरूपावर हें मायेचें रूप आहे ही गोष्ट तूं विसरूं नको. ८६ तर माया ही माझी स्त्री असून आद्यंतरहित, तरुण, अलौकिक व गुणवान आहे. ८७ हिचें रूप पाहूं गेलें असतां कशाप्रमाणेंच नाहीं; हिची आकृति फार व्यापक आहे; ही अज्ञान्याच्या सन्निध असते, व ज्ञान्यापासून दूर राहते. ८८ परंतु ही माया माझ्या आत्मस्वरूपावर निजल्यामुळें आत्मसत्तेच्या संभोगानें गर्भ धारण करते. ८९ मग जीवभूता प्रकृतीच्या उदरीं प्राकृत अष्ट विकाररूप गर्भाची ही वृद्धि करिते. ९० आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगापासून प्रथम बुद्धितत्त्व उत्पन्न होतें, व तीच बुद्धि बळावल्यावर मन उत्पन्न होतें. ९१ मनाची की ममता हिच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो, व त्याच्या योगानें पंचमहाभूतांची उत्पत्ति होते; ९२ आणि विषय व इंद्रियें यांचा भूतासह संबंध असल्यामुळें त्यांचीही यांचेबरोबर उत्पत्ति होते. ९३ विषय व इंद्रियें यांचा क्षोभ झाल्यावर पाठोपाठ सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण असावयाचेच; त्या योगानें, वासना होईल त्याप्रमाणें जीव हा जागोजागीं जन्म घेतो. ९४ ज्याप्रमाणें बीजाची व पाण्याची गांठ पडल्यावर त्यास अंकुर फुटून झाडाचें अवसान येतें, ९५ त्याप्रमाणें माझ्या संगानें मायेला अनेक प्रकारचे विश्वांकुर फुटूं लागतात.

---

२७ वासनेप्रमाणें. २८ जागोजागीं. २९ अवसान. ३० अंकुर. ३१ आकाराला.

हे सुजनश्रेष्ठा, मग त्या गर्भाला कसें रूप येतें तें ऐक. ९७ हें पहा, अंडज, स्वेदज, ःज्ज आणि जारज असे अंकुर तिला साहजिक फुटतात. ९८ आकाश व वायु यांचा त जास्त अंश असतो असा जो गर्भवास, त्याला मणिज असें नांव आहे; हा एक वा अवयय होय. ९९ तम व रज या गुणांनीं युक्त असून, ज्यांत जल व तेज यांचा ाक अंश असतो, त्याला स्वेदज म्हणतात. १०० जल व पृथ्वी यांचा विशेष अंश त, केवळ ज्यांत तमोगुण दृष्टीस पडतो, ते उद्भिज्ज होत. १ पंचज्ञानेंद्रियें व पंच-द्रियें हीं ज्यांत समान असतात, व मन आणि बुद्धि यांची ज्याला जोड असते, ते जारज . २ याप्रमाणें हे—जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज असे-चार देह म्हणजे दोन हात व चरणतळ असून अष्टधा प्रकृति हें ज्याचें शिर आहे; ३ प्रपंच हें ज्याचें मोठें पोट न, निवृत्ति ही ज्याची पाठ आहे; व बेंबीवरील भागांत आठ देवसर्ग आहेत, ४ वरील लोक हा कंठ, मृत्युलोक हा मध्यभाग, व पाताळ लोक हा कमरेखालील भाग होय; असें एक लेंकरूं या मायेस झालें. तीन लोकांचा विस्तार हें या मुलाचें बाळसें होय. ६ न्यायशीं लक्ष योनि म्हणजे त्याच्या बोटांचीं पेरीं व सांधे असून, हें मूल प्रतिदिनीं ढ्रंगत होतें. ७ नाना प्रकारचे देह, अवयव व नामें हे अलंकार घालून माया ही त्या ाला मोहरूप स्तनपान देऊन वाढविते. ८ वेगवेगळ्या सृष्टि ह्या त्याचीं बोटें व करं-ज्या होत, आणि निरनिराळ्या प्रकारचे देह व त्यामधील अभिमान अंगठ्या होत. ९ ं एकुलतें एक विश्वरूपी लेंकरूं अज्ञानरूपी प्रकृतीस झाल्यावर आपण भाग्यवान हों असें तिला वाटलें. ११० ब्रह्मा हा या बाळाचा प्रातःकाल, विष्णु हा माध्यान्ह-ळ व सदाशिव हा सायंकाल म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति व लय हे तीन काल होत. ११ णि महाप्रलय हेंच याचें अंथरूण होय. त्यावर खेळ खेळून हें निवांत निजतें, व ः कल्पाचा उदय झाल्यावर विपरीत ज्ञानानें जागें होतें. १२ अर्जुना, याप्रमाणें मिथ्या ीच्या घरांत कालगतीच्या योगानें हें लेंकरूं पाऊल टाकूं लागतें. १३ ज्याचा संकल्प आवडता स्नेही असून अहंकार ही शोभा आहे, अशा या बालकाला आत्मज्ञान झालें णजे मरण येतें. १४ असो; आतां विशेष वर्णन न करतां इतकेंच सांगतों कीं, या-ाणें मायेपासून हें विश्व माझ्या सत्तेच्या साह्यानें उत्पन्न झालें. १५

श्लोकार्थ—हे कौंतेया, चौऱ्यायशीं लक्ष योनींमध्यें ज्या व्यक्ति उत्पन्न होतात, त्या सर्वांचें रण महद्ब्रह्म (प्रकृति) आहे; आणि त्या प्रकृतींत बीजारोपण करणारा पिता मी आहें ॥४॥

यास्तव अर्जुना, मी बाप, माया ही आई, व हें जग, आमचें लेंकरूं आहे. १६ जगांत पुष्कळ शरीरें दृष्टीस पडल्यामुळें, जग माझें अपत्य असून माझें व त्याचें ऐक्य हीं अशी शंका तुझ्या मनांत येऊं देऊं नको. कारण, सर्व भूतांची उत्पत्ति मन, बुद्धि रे पंचेंद्रियांपासूनच आहे. १७ हें पहा कीं, एकाच शरीराला निरनिराळे अवयव नाहींत

३ अभिमानानें फुगली. २४ विपरीत. २५ जागें होतें. २६ कालगतीच्या, २७ आवडता स्नेही. ८ शोभा; ऐश्वर्य. २९ मरण.

का? त्याप्रमाणें या जगात जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले, तरी सर्व एकाचपासून उत्पन्न झालेले आहेत. १८ हें बघ, एकाच बाजीपासून उत्पन्न झालेल्या झाडास लांब, आखूड, जाड, बारीक अशा खांद्या असतात; १९ म्हणून जगत् व मी यांचा संबंध असा आहे. ज्याप्रमाणें, मातीपासून उत्पन्न झालेला घट मातीचें लेंकरूं होय, किंवा वस्त्र हें कापसाचें नातवंड होय; (कारण कापसाचें सूत बनल्यावर त्यापासून वस्त्र तयार होतें;) २० अथवा समुद्रावर उत्पन्न होणाऱ्या असंख्य लाटा ज्याप्रमाणें समुद्राची संतति आहे, त्याप्रमाणेंच चराचर व मी याचा संबंध आहे. २१ म्हणून अग्नि व ज्वाला हीं दोन्ही ज्याप्रमाणें, अग्नीचींच स्वरूपें होत, त्याप्रमाणें मी व जगत् हीं दोन्ही एकच स्वरूपें असून मजपासून जगाची उत्पत्ति असा संबंध मानणें व्यर्थ होय. २२ जगाच्या उत्पत्तीमुळें जर माझें स्वरूप लोपतें म्हणावें, तर हें जगत् कोणाच्या तेजानें प्रकट होतें? हें पहा—माणकाच्या तेजानें माणीक झांकलें जातें का? २३ तसेंच सोन्याचे अलंकार बनविल्यानें त्यांतील सुवर्णत्व नाहींसें होतें का? अथवा कमल उमलल्यावर त्याचें कमलत्व नाहींसें होतें कीं काय? २४ अर्जुना, अवयव धारण करणारा अवयवानें झांकला जातो, किंवा अवयवामुळें त्याला शोभा येते? सांग बरें! २५ जोंधळ्याचें बी पेरल्यावर त्याला कणीस आलें म्हणजे तो कमी झाला म्हणावा का वाढला म्हणावा? २६ म्हणून, जगाला बाजूस सारून मला पाहूं म्हणशील, तर मी निराळा दिसणार नाहीं; कारण मी जगद्रूपच आहें. २७ हे वीरा, या सिद्धांताची तूं आपल्या मनांत खरोखर पूर्णपणें गांठ बांधून ठेव. २८ आतां, मी जरी पुष्कळ शरीरांनीं वेगळा दृष्टीस पडलों, तरी तीं सर्व शरीरें एकाच गुणांनीं बांधलेलीं आहेत असें समज. २९ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें मनुष्य स्वप्नामध्यें आपण मेलों आहों, अशी कल्पना करतो, १३० किंवा कावीळ झालेल्या मनुष्याचे डोळे पिवळे होऊन, तो जी जी वस्तु पाहतो ती ती त्यास पिवळी दिसते, ३१ अथवा सूर्याच्या प्रकाशानें जसें अभ्र दिसतें व तो अभ्राच्छादित झाला हेंही त्याच्याच तेजानें दिसतें, ३२ किंवा हें पहा कीं, आपल्यामुळेंच पडलेली आपली छाया पाहून जो भितो, तो कोणी दुसरा असतो का? ३३ त्याचप्रमाणें, जगांत जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले, तरी ते माझ्याच स्वरूपापासून झाले आहेत, असा त्यांचा माझा संबंध आहे, हें नीट लक्षात ठेव. ३४ माझें स्वरूप जाणल्यावर जगाचा व माझा संबंध आहे, हें प्रत्ययास येतें; परंतु माझ्या स्वरूपाचा विसर पडल्यावर मी व जगत् निराळे भासतों. ३५ हे अर्जुना, जगताचा व माझा कोणत्या गुणानें आणि कसा संबंध होतो तें ऐक. ३६ गुण किती आहेत, त्यांचे धर्म काय, तसेंच त्यांचें स्वरूप व नांवें काय, व ते कशापासून उत्पन्न होतात, हें वर्म तुला सांगतों, ऐक. ३७

श्लोकार्थः—हे महाबाहो, सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले आहेत; ते या देहांत अविनाशी आत्म्याला बांधून टाकतात ॥ ५ ॥

तरी सत्त्व, रज, तम अशीं गुणांचीं तीन नांवें आहेत, व ते मायेपासून उत्पन्न झाले आहेत. ३८ त्यांत सत्त्वगुण हा उत्तम, रजोगुण हा मध्यम, व तमोगुण कनिष्ठ होय. ३९ हे तिन्ही गुण एकाच वृत्तीच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ज्याप्रमाणें एकाच देहास बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य या तिन्ही अवस्था येतात; ४० किंवा उत्तम सोन्यांत किडाळ सोनें मिळविल्यावर जों जों त्याचें वजन वाढतें तों तों सोनें फिकें दिसून कसास कमी उतरतें; ४१ ज्याप्रमाणें आळस आल्यावर जागृति नाहींशी होऊन झोंप वाढते, ४२ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा स्वीकार केल्यावर जी वृत्ति वाढते, तिला सत्त्व-रज-तम असें म्हणतात, ४३ अर्जुना, याच वृत्तीला गुण असें म्हणतात. तर आतां ते गुण मनुष्यास कसे आकळतात, तीं लक्षणें सांगतों. ४४ तर जीवात्मा ज्या वेळेस देहाचा अभिमान धारण करतो, त्याच वेळेस त्याला वाईट शकुन होतो असें समज. ४५ आजन्ममरणांत जोंपर्यंत देहावर ममत्व ठेवलें नाहीं, तोंपर्यंत या गुणांची बाधा होत नाहीं. ४६ ज्याप्रमाणें गळास लावलेलें आमिष माशानें तोंडांत धरलें नाहीं, तोंपर्यंत कोळी गळ हालवून पाहतो, व तोच माशानें तोंडांत धरल्यावर ओढून घेतो; ४७

श्लोकार्थः—हे निष्पाप अर्जुना, त्यांमध्यें निर्दोष आणि प्रकाशक असा जो सत्त्वगुण, तो निर्मल असल्यामुळें आत्म्याला सुखसंबंधानें व ज्ञानसंबंधानें या देहांत बांधून टाकतो ॥ ६ ॥

त्याप्रमाणें सत्त्वगुण हाच कोणी पारधी सुख व ज्ञान या पाशांनीं जीवास ओढतो, व ज्याप्रमाणें मृग पारध्याच्या पाशांत सांपडल्यावर तरफडतो, ४८ त्याप्रमाणें जीव सत्त्वगुणाच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर, मी ज्ञानी आहें अशी वल्गना करतो, आणि माझ्याप्रमाणें कोणी जगांत ज्ञाता नाहीं अशी घमेंड बाळगतो; या कारणानें आत्मज्ञानापासून होणारें सुख आपल्या हातचें दवडतो. ४९ मग विद्वान म्हणून कोणीं आपला बहुमान केला असतां आनंद पावतो, व लाभ झाला असतां हर्ष मानतो. माझ्याप्रमाणें कोणी जगांत सुखी नाहीं असें मानतो, १५० व माझ्यासारखा या जगांत दुसरा कोणीं सुखी नाहीं हें माझें केवढें भाग्य आहे, असें मानून अष्टसात्त्विक भावांनीं भरून जातो; ५१ आणि एवढ्यानेंच आटोपत नाहीं; तर जगांत काय तो मीच विद्वान हें अहंकाराचें दुसरें एक लचांड त्याच्या पाठीस लागतें. ५२ आपण स्वतः ज्ञानरूपी आहों याचें ज्ञान नाहींसें झाल्याबद्दल त्यास दुःख वाटत नाहीं; परंतु उलट विषयज्ञानाच्या भरांत तो गगनाएवढा फुगतो; ५३ ज्याप्रमाणें एखादा राजा स्वप्नांत भिकारी होऊन भिक्षा मागण्यास निघाल्यावर इतरांपेक्षां थोडी जास्त भिक्षा मिळाल्यामुळें आपण इंद्र आहों असें समजतो, ५४ त्याप्रमाणें अर्जुना, जीवात्म्यानें देहाचा अभिमान धरल्यावर बाह्य ज्ञानानें त्याची स्थिति होते. ५५ प्रवृत्तिशास्त्रांत तो निपुण होतो, यज्ञविद्येंत तो निष्णात बनतो, किंबहुना तो स्वर्गांतीलही बातमी जाणतो; ५६ आणि माझ्याशिवाय या जगांत दुसरा कोणी ज्ञानवान नाहीं, व चातुर्यरूपी चंद्रास प्रकाश करण्यास माझें चित्त गगनरूपी आहे, असें मानतो. ५७

याप्रमाणें सत्त्वगुण हा, जीवात्म्यास सुख व ज्ञान यांच्या काढण्या लावून पांगुळा जसा बैलास ओढतो, त्याप्रमाणें आपल्या ताब्यांत आणतो. ५८ आतां रजोगुणही या जीवास कसें बंधन करतो, तीं लक्षणें ऐक. ५९

श्लोकार्थः—हे कौंतेया, प्रीतिस्वरूप जो रजोगुण, तो आशा व आसक्ति यांच्या संबंधानें उत्पन्न झाला आहे; तो आत्म्याला कर्मांच्या आसक्तीनें या देहांत बांधून टाकतो ॥ ७ ॥

या गुणापासून जीवाचें नेहमीं रंजन होतें, व कामवासना सदैव जागृत राहते, यास्तव त्यास रजोगुण असें म्हणतात. १६० जीवाच्या ठिकाणीं याचा थोडा शिरकाव होतांक्षणीं हा त्याला कामाच्या नादीं लावतो. मग मनाच्या इच्छा वाऱ्याप्रमाणें वाढूं लागतात. ६१ मग, अग्निकुंडांत अग्नीवर तूप घातलें म्हणजे जसा वज्राग्नि भडकतो, व त्याला लहान व मोठी वस्तु याचें भान न राहतां तो सर्वांचा नाश करतो, ६२ त्याप्रमाणेंच याच्या इच्छा प्रबल होऊन दुःखदायक गोष्टीही त्याला सुखदायक वाटतात; व इंद्रलोक जरी प्राप्त झाला, तरी त्याची तृप्ति होत नाहीं. ६३ अशा प्रकारें विषयवासना वाढल्यावर, मेरुपर्वतही त्याच्या हस्तगत झाला तरी त्यापेक्षाही अधिक मोठी वस्तु प्राप्त व्हावी असें म्हणतो. ६४ एका कवडीवरूनही आपलें जीवित ओंवाळून टाकण्यास तो मागेंपुढें पहात नाहीं, आणि तृणाइतकी जरी अल्प वस्तु प्राप्त झाली, तरी आपल्यास धन्य मानतो. ६५ आपल्याजवळ असलेलें द्रव्य जर आज संपविलें, तर उद्या आपली काय वाट होणार, असें मानून तृष्णेच्या जोरावर मोठमोठे उद्योग सुरू करतो; ६६ आणि म्हणतो कीं, जर आपल्यास स्वर्गप्राप्ति झाली, तर त्या ठिकाणीं आपल्यास खावयास काय मिळणार? याकरितां यज्ञयागादि क्रिया करतो. ६७ व्रतांवर व्रतें करतो; इष्टापूर्त (विहिरी, तलाव वगैरे बांधणें, यज्ञयागादि करणें) कर्में करतो, काम्य (कामनिक) व्रतांवाचून इतर व्रतांचें आचरण करीत नाहीं; ६८ ज्याप्रमाणें ग्रीष्मऋतूंतील अखेरचा (आषाढ महिन्यांतला) वारा रात्रंदिवस सारखा वाहतो, त्याप्रमाणें अर्जुना, अशा प्रकारच्या व्यापारांत हा रात्रंदिवस खपत असतो; ६९ मासा किंवा कामिनी स्त्रीचे नेत्रकटाक्ष हे चंचळ आहेत व विजेला तर अति चंचल असें म्हणतात; परंतु त्यांची रजोगुणाच्या चंचलतेशीं तुलना केली असतां तीं कमी भरतील; १७० अशा अति वेगानें स्वर्ग व संसार यांच्या प्राप्तीकरितां हा अग्नींतही उडी टाकण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं. ७१ याप्रमाणें देहांत असून देहावेगळा जो जीव, तो तृष्णेच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर आपल्या गळ्यांत व्यापाराचा साखळदंड वागवितो. ७२ अशा रीतीनें देहांत राहणारा जो जीव, त्याला रजोगुणाचें बळकट बंधन असतें. आतां तमोगुणाचें लक्षण ऐक. ७३

श्लोकार्थः—हे भारता, प्राणिमात्राला मोहून टाकणारा तमोगुण तर अज्ञानापासून उत्पन्न झाला आहे असें तूं समज; तो या देहांत आत्म्याला कर्तव्याविषयीं दुर्लक्ष, आळस व झोंप यांनीं बांधून टाकतो ॥ ८ ॥

ज्याच्या पडद्यानें मनुष्याची व्यवहाराकडील दृष्टि मंद होते; जें मोहरूप रात्रीचें काळेंभोर असें आभाळच; ७४ जो तमोगुण अज्ञानानें वाढतो, तो सर्व विश्वास अज्ञानांत पाडून नाचवितो. ७५ हा तमोगुण अविचाराचा महामंत्र होय, व अज्ञानरूपी मद्याचें पात्र होय. फार काय सांगावें ? जीवास मोह घालणारें असें हें एक अस्त्रच होय. ७६ पार्था, ह्या लक्षणांसच तमोगुण असें म्हणतात, व जे देहालाच आत्मा मानतात, त्यांना हाच ग्रासून टाकतो. ७७ हा तमोगुण एकटाच चराचराच्या अंगीं वाढूं लागला, म्हणजे त्या ठिकाणीं दुसऱ्या कोणाचाही शिरकाव होऊं देत नाहीं. ७८ हा सर्व इंद्रियांना जडत्व आणतो, मनाला मूढत्व आणतो, व याच्या योगानें आळस येतो. ७९ याच्या योगानें मनुष्य नेहमीं अंग मोडतो, काम करण्याची हौस नसते, आणि जांभयांची रेलचेल होते. १८० अर्जुना, त्या मनुष्याचे डोळे उघडे असूनही त्याला समोरील वस्तु दिसत नाहींत, आणि हाका मारल्याशिवाय तो मध्येंच ‘ ओ ’ म्हणून अंथरुणांतून उठतो. ८१ मोठा एखादा धोंडा खालीं पडल्यावर तो जसा एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूवर फिरत नाहीं, त्याप्रमाणें हा मुरकुंडी मारून एकदां निजला, म्हणजे ह्या कुशीचा त्या कुशीवर होत नाहीं. ८२ पृथ्वी पाताळास जावो अथवा आकाश तुटून पडो, परंतु याच्या मनांत उठण्याची म्हणून इच्छा उत्पन्न होत नाहीं. ८३ हा स्वस्थ निजल्यावर आपल्या आन्हिक कर्मांची सुद्धां यास आठवण होत नाहीं; परंतु अंथरुणाच्या अंथरुणावरच लोळावें अशी त्याची बळकट बुद्धि असते. ८४ हात वर करून, बोटांत बोटें अडकवून व ते डोक्यावर ठेवून हा गुडघ्यांत डोकें घालून बसतो; ८५ आणि मनांत निद्रेविषयीं पूर्ण इच्छा धरून, झोंप लागल्यावर तिच्यापुढें स्वर्ग देखील तुच्छ मानतो. ८६ मला ब्रह्मदेवाचें आयुष्य यावें, व मी असाच निजला रहावा, याशिवाय त्याला दुसरें व्यसन कांहीं नसतें. ८७ वाटेनें जातांना जर पाय घसरून पडला, तर त्या ठिकाणींही त्याला झोंप लागते; आणि झोंप जर आली असली, तर कोणी अमृत देऊं लागल्यास त्याचा देखील तो अव्हेर करतो. ८८ त्याचप्रमाणें, कोणीं मारून मुटकून काम करावयास लावलेंच, तर क्रोधानें अगदीं अंधळा होऊन जातो. ८९ कोणच्या वेळेस कसें वागावें, कोणाबरोबर कसें बोलावें, व ज्याच्याबरोबर देवघेव करावयाची तो धनंदाज आहे अथवा कफल्लक आहे, ह्याचाही तो विचार करीत नाहीं. १९० ज्याप्रमाणें, वणवा लागला असतां तो मी आपले पंखानीं विझवीन अशी पतंगास इच्छा असते, ९१ त्याप्रमाणें साहसकर्मे करण्यास प्रवृत्त होऊन अकरणीय कर्मे करण्याची त्याला हौस असते; किंबहुना असले प्रमाद करणेंच त्याला गोड वाटतें. ९२ याप्रमाणें तमोगुण हा निद्रा, आळस व प्रमाद या तीन पाशांनीं उपाधिरहित अशा जीवास बंधन करतो. ९३ ज्याप्रमाणें अग्नि काष्ठास लागला असतां काष्ठाच्या आकाराप्रमाणें दिसतो, किंवा आकाश हें घटांत त्या घटाच्या आकाराप्रमाणें भासतें, ९४ अथवा सरोवरांत चंद्राचें बिंब दिसतें,

त्याप्रमाणें, जीव गुणपाशांनीं बद्ध झाल्यावर गुणांच्या लक्षणांसारखा दिसतो. ९५

श्लोकार्थः—हे भारता, सत्त्वगुण हा आत्म्याला सुखाचा संबंध करून देतो; रजोगुण हा आत्म्याला कर्मांचा संबंध करून देतो; व तमोगुण तर ज्ञान आच्छादन करून आत्म्याला कर्तव्याविषयीं दुर्लक्षाचा संबंध करून देतो. ॥ ९ ॥ हे भारता, सत्त्वगुण हा रज व तम या गुणांना जिंकून आपण वाढतो; रजोगुण हा सत्त्व आणि तम या गुणांना जिंकून आपण वाढतो; आणि तमोगुण हा सत्त्व आणि रज या गुणांना जिंकून आपण वाढतो ॥ १० ॥

हें पहा—कफ व वात यांस मागें सारून[1] देहांत पित्त वाढलें असतां तें जसें शरीर तप्त करितें, ९६ किंवा उन्हाळा आणि पावसाळा[2] निघून गेल्यावर थंडी पडूं लागली असता चहूंकडे अगदीं गारीगार होऊन जातें, ९७ अथवा जागृति व स्वप्न ह्या अवस्था नाहींतशा होऊन गाढ झोंप लागली असतां जशी क्षणभर चित्तवृत्ति होते, ९८ त्याप्रमाणें रज व तम यांपेक्षां जेव्हां सत्त्वगुण अधिक वाढतो, तेव्हां ' मी सुखी आहें ' असें तो यां जीवास म्हणावयास लावतो. ९९ त्याचप्रमाणें, सत्त्व व रज या गुणांचा लोप होऊन जेव्हां तमाचें प्राबल्य होतें, तेव्हां साहजिकपणें प्रमाद घडून येतात; २०० त्याच रीतीनें सत्त्व व तम या गुणांना दाबून जेव्हां रजोगुण बळावतो, १ तेव्हां देहांत राहणारा जो देहाचा राजा जीवात्मा, त्याला कर्मावांचून दुसरें कांहीं एक चांगलें दिसत नाहीं. २ याप्रमाणें तीन श्लोकांनीं तीन गुणांचें निरूपण केलें. आतां ह्या सत्त्वादि गुणांच्या वृद्धीचें लक्षण लक्षपूर्वक ऐक. ३

श्लोकार्थः—या देहामध्यें सर्व इंद्रियांच्या ठिकाणीं ज्ञानाचा प्रकाश पडतो, तेव्हां सत्त्वाची वृद्धि झाली आहे असें समजावें ॥ ११ ॥ हे भरतश्रेष्ठा, लोभ, प्रवृत्ति, कर्मारंभ, उच्छृंखलपणा आणि इच्छा हीं चिन्हें (रजोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असतां) उत्पन्न होतात ॥ १२ ॥ विवेकाचा नाश, उद्योगाचा कंटाळा, दुर्लक्ष, आणि मोह हीं चिन्हें (तमोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असतां) उत्पन्न होतात ॥ १३ ॥ सत्त्वाची वृद्धि झाली असतां जर प्राणी मृत्यु पावला, तर तो, महत्तत्त्वादिक जाणणाऱ्यांना जो उत्तम लोक प्राप्त होतो, त्या उत्तम लोकाप्रत (ब्रह्मलोकाप्रत) जातो ॥ १४ ॥ रजोगुणाची वृद्धि झाली असतां जर प्राणी मृत्यु पावला, तर, कर्मांच्या ठायीं आसक्त असे जे जन, त्यांमध्यें तो जन्म पावतो; आणि तमोगुणाची वृद्धि झाली असतां जर मृत्यु पावला तर तो पशु इत्यादि मूढ योनींत जन्म पावतो ॥ १५ ॥

हें पहा, रज व तम या गुणांना जिंकून जेव्हां सत्त्वगुण या देहांत वाढतो, तेव्हां जीं लक्षणें होतात तीं अशीं: ४ वसंत ऋतूमध्यें कमलें फुलल्यावर त्यांचा वास जसा चहूंकडे पसरतो, त्याप्रमाणें ज्ञान हें अंतर्यामीं ओतप्रोत भरून बाहेर निघतें. ५ सर्व इंद्रियांमध्यें विवेक अगदीं राबत असतो, व खरोखर हातापायांनाही डोळे येतात. (सत्कर्म कोणतें व दुष्कर्म कोणतें हें त्यांनाच समजतें; विचार करावयाचीही आवश्यकता नसते.) ६ राजहंसापुढें दूध व पाणी मिसळून ठेवल्यावर, जसा त्याचे चोंचीच्या टोंकानें त्या

१ मागें सारून. २ पर्जन्यकाल. ३ उन्हाळा. ४ थंडी. ५ गाढ निद्रा. ६ अधिक वाढतो. ७ महत्त्व. ८ ज्ञान. ९ कमलें. १० वास. ११ टोकें.

दोहोंचा निवाडा होतो, ७ त्याप्रमाणें बा अर्जुना, इंद्रियेंच बऱ्यावाईट कर्मांची पारख करतात, व नियम हा त्याची सेवा करतो; ८ न ऐकण्यासारख्या गोष्टी त्याचे कानच ऐकत नाहींत; न पाहण्यासारख्या वस्तु त्याचे डोळेच पहात नाहींत; जें भाषण बोलूं नये, तें त्याची जीभच बोलत नाहीं; ९ काळोख जसा दिव्यासमोर न येतां नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें त्याचीं इंद्रियेंच त्याच्यासमोर निषिद्ध कर्मे येऊं देत नाहींत. २१० हें पहा, नदी जशी पर्जन्यकाळीं पाण्यानें उचंबळूं लागते, त्याप्रमाणें त्याच्या बुद्धीचे ठिकाणीं सर्व शास्त्रांचा पूर येतो. ११ ज्याप्रमाणें पौर्णिमेचे दिवशीं सर्व आकाशांतच चंद्राचा प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणें त्याचे वृत्तींत ज्ञानाचा प्रकाश पडतो. १२ त्याच्या सर्व वासना नाहींतशा होऊन प्रवृत्तिमार्गाकडे त्याचें मन जात नाहीं. त्याचप्रमाणें त्याच्या मनाला विषयांचा वीट येतो. १३ याप्रमाणें सत्त्वगुण वाढून त्याचीं लक्षणें दिसत असतां जर त्याचा काळ झाला: १४ किंवा दुष्काळाचे दिवस गेल्यावर उत्तम पाऊस पडून सर्व सुबत्ता झाली, तशांत एखादा मोठा सण प्राप्त झाला, आणि अशा समयीं जसे आपले स्वर्गांतील पूर्वज पाहुणे यावेत, अशी न घडणारी गोष्ट घडल्यास जसा सर्वत्र आनंद होतो; १५ त्याचप्रमाणें, घरांत पुष्कळ संपत्ति असून तिचा दानधर्म करण्याकडे विनियोग केला, तर त्यापासून इहलोकीं कीर्ति होऊन स्वर्गलोकाची प्राप्ति कां होणार नाहीं? १६ अर्जुना, अशा रीतीचें आचरण असलें म्हणजे मग त्याला दुसरी तोड कोठून असणार? त्याचप्रमाणें, सत्वगुण वाढला असतां मरणानंतर तो दुसऱ्या कोठें जाईल? १७ कारण, उत्तम आचरण करणारा, भोग भोगण्याचें ठिकाण जें शरीर तें टाकून शुद्ध सत्त्वगुणाला घेऊन जातो. १८ अशा रीतीनें जो देह ठेवतो, तो केवळ सत्त्वाची मूर्तिच बनतो; फार काय, पुनः ज्ञान्यांत जन्म घेतो. १९ हे धनुर्धरा, राजा आपल्या गादीवर असतांना जर डोंगरावर जाऊन उभा राहिला, तर त्याला त्या ठिकाणींही कांहीं कमी पडतें का सांग बरें? २२० किंवा बाबारे, एका गांवाहून दुसऱ्या गांवास नेलेल्या दिव्याचा उजेड जसा दोहों ठिकाणीं सारखाच पडतो, २१ त्याप्रमाणें, सत्त्वगुणाची वृद्धि झाल्यावर ज्ञान अधिक वाढतें व बुद्धि ज्ञानांत तरंगूं लागते; २२ नंतर महत्तत्त्वादिकांचा विचार करून तो त्या विचारासह आत्मस्वरूपांत निमग्न होतो. २३ (तेराव्या अध्यायांत वर्णन केल्याप्रमाणें) छत्तीस तत्त्वांहून सदतिसावें, सांख्यमताप्रमाणें चोविसांहून पंचविसावें, व तिन्ही गुणांहून निराळें असें जें चौथें ब्रह्म, २४ असें जें सर्वांत उत्तम व ज्याचें त्याला ऐक्य प्राप्त झालें आहे, असा देह तो धारण करतो. २५ याचप्रमाणें पहा कीं, तमोगुण व सत्त्वगुण यांस दाबून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो; २६ व ज्या वेळीं तो शरीररूप गांवांत आपली कृति चोहोंकडे प्रगट करतो, तेव्हां त्याचीं लक्षणें अशीं असतात: २७ वावटळ सुटल्यावर ज्याप्रमाणें ती सर्व जिनसा एकत्र करून वर उडवते, त्याप्रमाणें इंद्रियें विषयाकडे मोकळीं सुटतात. २८ परस्त्री दृष्टीस पडल्यावर ती कोणाची आहे याचा विचार होत

नाहीं; त्यामुळें, शेळीप्रमाणें वाटेल तसा तो चरूं लागतो. २९ लोभ इतका वाढतो कीं, जी वस्तु याच्या सपाट्यांत सांपडणार नाहीं, तेवढीच काय ती बाजूस उरते. २३० अर्जुना, हवा तो उद्योग याच्यापुढें आला असतां तो करण्यास हा मागें घेत नाहीं. ३१ त्याप्रमाणें, एखादें अवाढव्य देऊळ बांधणें किंवा अश्वमेध यज्ञ करणें, अशा अचाट छंदाच्या मागें लागतो. ३२ एखादें शहर वसवावें किंवा मोठाले तलाव बांधावे, अथवा विस्तीर्ण अरण्यांत बागा कराव्या, ३३ याप्रमाणें अचाट कृत्यें हातीं घेतो; आणि इहपर-लोकप्राप्तीची त्याची इच्छा कधीं कमी होत नाहीं. ३४ समुद्रही हार घेईल, व अग्नीला तीन कवड्यांइतकी देखील किंमत येणार नाहीं, इतका याचा अभिलाष प्रबल होऊन बसतो. ३५ याच्या इच्छेची धाव मनापुढें असते, व सर्व विश्वही याला फिरण्यास पुरेसें होत नाहीं. ३६ याप्रमाणें रजोगुण वाढून लक्षणें दिसूं लागतात, आणि अशा स्थितींत जर देहावसान झालें, ३७ तर दुसऱ्या देहांतही याच गुणांनीं युक्त होऊन मनुष्ययोनींत जन्म घेतो. ३८ एखादा भिकारी सर्व सुखासह जरी राजवाड्यांत बसला, तरी तो राजा होऊं शकेल का ? ३९ बैल जरी श्रीमान गृहस्थाच्या वऱ्हाडाबरोबर गेला, तरी त्याला कडबाच खावयास मिळतो. २४० म्हणून, ज्या व्यापारांत रात्रंदिवस विसावा नाहीं, त्याच्या पंक्तीला हा जाऊन बसतो. ४१ जो रजोवृत्तीच्या डोहांत बुडून मरतो, तो काम्य कर्म करणारांच्या घराण्यांतच जन्म घेतो. ४२ त्याप्रमाणें, पुढें रज व सत्त्वगुण यांस नाहींतसे करून तमोगुणवृत्ति जास्त वाढते. ४३ त्या कालीं देहांत व बाह्यात्कारीं जीं चिन्हें दिसतात, तीं नीट लक्ष देऊन ऐक. ४४ तर मन हें अज्ञानानें इतकें भरून जातें कीं, जणूं काय चंद्र व सूर्य हे दोन्ही नसलेल्या अमावास्येच्या रात्रीचें आकाशच. ४५ त्याचप्रमाणें, अंतःकरण पूर्ण अज्ञानभारित होऊन, तेथें विचाराची गोष्टही निघत नाहीं. ४६ बुद्धि ही कठीणपणांत दगडालाही मागें सारते, आणि स्मृति देशोधडीस लागल्याप्रमाणें दिसते. ४७ त्याचे शरिरावर अंतर्बाह्य अविचार दृष्टीस पडतो, व त्याचे सर्व व्यापार मूर्खपणाचे असतात. ४८ त्याच्या इंद्रियांसमोर अनाचार उभा असतो, आणि मेला असतांही जो अनाचाराच्या क्रिया करतो. ४९ ज्याप्रमाणें घुबडास अंधाऱ्या रात्रींही स्वच्छ दिसतें, त्याप्रमाणें इतर लोकांपेक्षां वाईट कर्में करण्यास त्याच्या मनाला फार हौस असते. २५० त्याचप्रमाणें, निषिद्ध कर्में करण्याची ह्याला फार हांव असून त्याचे इंद्रियांची धावही तिकडेच असते. ५१ हा मद्य न पितांच गुंगतो. सन्निपात न होतांच बरळूं लागतो, आणि प्रेमाशिवायच वेड्याप्रमाणें भुलतो. ५२ त्याचें चित्त तर

१२ वाव. १३ चालतो. १४ सिद्ध. १५ परिवारासह. १६ सुखासह. १७ कडबा. १८ विसांवा. १९ दिवसा. २० पंक्तीला. २१ काम्य कर्में करणाराच्या. २२ मरतो. २३ चिन्हें, लक्षणें. २४ लक्ष देऊन. २५ अंतःकरण. २६ अत्यंत. २७ ज्ञान. २८ शून्य. २९ मोजीत नाहीं; मागें सारते. ३० मळपणा. ३१ घुबडाचें. ३२ इंद्रियें.

ताळ्यावर नसतेंच, परंतु तो कांहीं समाधि नव्हे. याप्रमाणें तो मोहानें उन्मत्त झालेला असतो. ५३ किंबहुना, आपल्या सर्व सामुग्रीसह तमोगुण वाढला म्हणजे अशीं चिन्हें दिसूं लागतात ५४ आणि अशाच वेळीं मरण आलें तर दुसऱ्या जन्मींही तो तमोगुणांतच जन्म घेतो. ५५ मोहरी पेरल्यावर आपलें रूप सोडून ज्या वेळेस तिचें झाड होतें, त्या वेळेसही तिला जीं फळें येतात तीं मोहरीशिवाय दुसरीं कोठून येणार ? ५६ त्याचप्रमाणें, दिव्याच्या स्वरूपांत गेल्यावर अग्नि जरी विझला तरी तो ज्या ज्या ठिकाणीं लागेल त्या ठिकाणीं सर्व आपल्यासारखेंच करील; ५७ म्हणून आपल्या संकल्पांत तमाचें गांठोडें बांधून देह ठेवल्यावर पुनः जन्म घेणें तो तमोगुणांतच घेतो. ५८ फार काय सांगावें ? तमोगुण वाढला असतां जो मृत्यु पावतो, तो पुनः पशु किंवा पक्षी अथवा झाड किंवा किडे यांचा जन्म पावतो. ५९

श्लोकार्थः—पुण्यकर्माचें फल सात्त्विक आणि निर्मल, रजोगुणाचें फल दुःख, आणि तमोगुणाचें फल अज्ञान हें आहे, असें म्हणतात ।। १६ ।।

याच कारणास्तव, सत्त्वगुणापासून जें उत्पन्न होतें, तें 'सुकृत' होय, असें श्रुतींत म्हटलें आहे. २६० म्हणून, सत्त्वगुणापासून सहज सुख व ज्ञान अपूर्व फलास येतें; यास्तव त्याला सात्त्विक (सत्कर्म) फल असें म्हणतात. ६१ आतां, रजोगुणापासून ज्या क्रिया उत्पन्न होतात, त्या कडू वृंदावनाप्रमाणें दिसण्यांत सुरेख असून अंतर्यामीं दुःखकारक असतात. ६२ अथवा, निंबोळ्या ज्याप्रमाणें वरून दिसण्यांत पिवळ्या धमधमीत असून आंत विषाप्रमाणें कडू असतात, त्याप्रमाणें रजोगुणापासून होणारीं फळें आहेत. ६३ ज्याप्रमाणें विषाचा कांदा लावला असतां त्याला विषाचाच अंकुर फुटतो, त्याप्रमाणें तमोगुणापासून होणाऱ्या क्रिया अज्ञानमयच असतात. ६४

श्लोकार्थः—सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें, रजोगुणापासून लोभ उत्पन्न होतो, आणि तमोगुणापासून प्रमाद, मोह आणि अज्ञान हीं उत्पन्न होतात ।। १७ ।।

म्हणून बाबा अर्जुना, ज्याप्रमाणें दिवसाला सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञानास सत्त्वगुण कारण आहे; ६५ आणि ज्याप्रमाणें अद्वैत होण्याला आपलें स्वतःचें विस्मरण व्हावें लागतें, त्याप्रमाणें लोभ उत्पन्न होण्यास रजोगुण कारण होतो. ६६ हे ज्ञानवंता, मोह, अज्ञान व प्रमाद या त्रिदोषसमुदायाला तमोगुणच कारण आहे. ६७ ज्याप्रमाणें तळहातावर आंवळा घेऊन तो एखादे मनुष्यास प्रत्यक्ष दाखवावा, त्याप्रमाणें विचारवंत मनुष्यास विचार करण्याकरितां तिन्ही गुण वेगवेगळाले स्पष्ट करून सांगितले. ६८ तेव्हां रज व तम हे दोन्ही गुण म्हणजे नरकाचीं मोठीं साधनें मानलीं आहेत;

१ पांचवी अवस्था जी समाधि ती. २ स्वाधीन होतो. ३ उन्मत्तपणानें. ४ सामुग्रीसह. ५ खळगा; बोलावणें. ६ वाढे. ७ सर्व. ८ गांठोडें. ९ फार बोलण्यानें. १० श्रुतिसमुदाय. ११ सहज. १२ कडू वृंदावन. १३ दाखवून; रंगवून.

आणि ज्ञानाची प्राप्ति सत्त्वावांचून व्हावयाची नाहीं, ६९ म्हणून ज्याप्रमाणें इतर भक्तींचा त्याग करून ज्ञानी चौथ्या भक्तीचा स्वीकार करतात, कोणी आजन्म सात्त्विक वृत्ति धारण करतात. २७०

श्लोकार्थः—जे सत्त्वगुणी आहेत, ते देवयोनीला पावतात, जे रजोगुणी आहेत, ते मनुष्ययोनीला पावतात, आणि कनिष्ठ गुणामध्यें असणारे जे तामस, ते पश्वादि योनीला पावतात ॥१८॥

अशा प्रकारें जे सात्त्विक वृत्तीचें नेहमीं आचरण करितात, ते देह ठेवल्यावर स्वर्गांत वास करतात. ७१ त्याचप्रमाणें, जे राजस वृत्तीचें आचरण करीत असतां देहत्याग करतात, ते मृत्युलोकीं मनुष्ययोनींत जन्म घेतात. ७२ त्या मृत्युलोकांत सुख व दुःख यांची खिचडी एकाच ताटांत खावी लागते; (एकाच देहास सुखदुःख भोगावें लागतें;) व तेथें कांहीं केल्यानें मृत्यु टळत नाहीं; ७३ आणि त्याचप्रमाणें तमोगुणाचें जे आचरण करतात, ते देहांतीं नरकभूमींत जाण्याची सनद मिळवितात. ७४ अर्जुना, याप्रमाणें वस्तूच्या सत्तेनें वाढणारे तिन्ही गुण त्यांच्या लक्षणांसह तुला स्पष्ट सांगितले. ७५ परंतु वस्तूच्या स्वरूपांत बदल न होतां, ती गुणांच्या उपाधीनें आपणच गुणलक्षणांप्रमाणें कार्य करते. ७६ आपण राजे झालों आहों, व आपल्यावर परचक्र आलें आहे, असें स्वप्नांत पाहणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें आपला जय व अपजय आपणच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे गुणांच्या वृत्तींचे भेद आहेत; गुणदृष्टि बाजूस ठेवून पाहिलें असतां ते शुद्ध वस्तुच होत. ७८

श्लोकार्थः—जेव्हां जीव हा गुणांहून कर्ता निराळा नाहीं असें पाहतो, आणि आपण गुणांच्या पलीकडे आहे असें समजतो, तेव्हां तो माझ्या स्वरूपाला पावतो ॥ १९ ॥

पण हें बोलणें आतां बाजूस ठेवूं. मात्र तूं एवढें लक्षांत ठेव कीं, वस्तूवांचून दुसरें कांहीं नाहीं. आतां तुला मागील गोष्ट सांगतों, ती ऐक. ७९ तर तूं असें पक्कें समज कीं, वस्तूच्या सामर्थ्यानें हे तिन्ही गुण सहज देहाच्या निमित्तानें उत्पन्न होतात. २८० लांकडें पेटल्यावर जसा अग्नि त्यांच्या आकारासारखा दिसतो; किंवा भूमि व पाणी यांचा आकार जसा झाडांत दृष्टीस पडतो; (कारण झाडांत भूमि व उदक हींच दोन तत्त्वें आहेत.) ८१ अथवा दूध विरजलें असतां जसें दह्याच्या आकारानें दिसतें; किंवा उंसाच्या आकारानें गोडी व्यक्त होते, ८२ त्याप्रमाणें अंतःकरणासह सूक्ष्म देहच हे तिन्ही गुण बनतो; म्हणून त्यांच्या सपाट्यांत तो सांपडतो. ८३ परंतु अर्जुना, हें केवढें आश्चर्य आहे कीं, सूक्ष्म देहाची व गुणांची ही एवढी गुंतागुंत झाली असतांही (ज्ञान्यांना) मोक्षाचा व्यवहार कमी पडत नाहीं. ८४ तिन्ही गुण आपापल्या धर्माप्रमाणें देहास जन्म व मृत्यु

१ आजन्म व्रताचरण करणारे. २ प्रभावानें. ३ आचरण करीत असतां. ४ खिचडी. ५ भरतात. ६ देहीं. ७ ब्रह्माच्या. ८ संपूर्ण. ९ बोलणें. १० देहाच्या निमित्तानें. ११ साकार दिसे. १२ पाणी. १३ व्यक्त. १४ सूक्ष्म देह. १५ गुंतागुंत. १६ व्यवहार.

यांच्या सपाट्यांत गुंतवितात, तथापि गुणातीततेची उणीव नसते. ८५ अशा प्रकारें मुक्ति कशी सहज आहे तें आतां तुला सांगतों; तूं ज्ञानकमळावरचा जणूं भ्रमरच आहेस. ८६ आणि चैतन्य गुणांप्रमाणें न होतां त्यांपासून अलिप्त असतें असें जें तत्त्व तुला मागें (तेराव्या अध्यायांत) सांगितलें आहे, तेंच हें होय. ८७ तर पार्था, ज्ञानाचा बोध झाल्यावर गुणांपासून चैतन्य वेगळें आहे असें दिसतें. जागृत झाल्यावर जसें स्वप्न, ८८ किंवा नदीच्या कांठीं उभा राहिलेला मनुष्य आपलें प्रतिबिंब जसें पाण्यांत पहातो, व पाणी हालविल्यावर तेंच प्रतिबिंब जसें पुष्कळ ठिकाणीं दृष्टीस पडतें; ८९ किंवा नटानें वेष घेतल्यावर ज्याप्रमाणें तो त्याच्या गुणांनीं फसत नाहीं (आपण मूळ कोण आहों हें विसरत नाहीं,) त्याप्रमाणें, स्वस्वरूपीं सत्यबुद्धि कायम ठेवून गुण नुसते पहावे. २९० ज्याप्रमाणें आकाशावर तिन्ही ऋतु होतात व जातात, परंतु त्यांजपासून तें अलिप्त असतें, ९१ त्याप्रमाणें गुणांत वागत असूनही गुणातीत होऊन जो आत्मस्वरूपीं रत असतो, त्याचा मूळ स्वरूपाविषयीं अहंकार कायम असतो. ९२ मग त्या ठिकाणाहून पाहूं लागला असतां म्हणतो कीं, मी कर्मकर्ता नसून फक्त साक्षिभूत आहें, आणि सर्व क्रिया गुणांपासून होतात. ९३ सत्त्व, रज व तम या गुणांपासून निरनिराळीं कर्मं जीं होतात, तीं आपण न करितां त्याला गुणच कारण आहेत. ९४ वनशोभेला जसा वसंत ऋतु कारण असतो, परंतु तो अलिप्त असतो, तसा मी सर्व क्रिया करीत असूनही अलिप्त आहें. ९५ अथवा, नक्षत्रांचा लोप व्हावा, सूर्यकांत मण्यानें अग्नि उत्पन्न करावा, कमळानें विकसित व्हावें, व तमाचा नाश व्हावा, ९६ (या सर्व गोष्टी एका सूर्योदयापासून होतात,) परंतु सूर्य त्यांकडे पहात नाहीं; त्याप्रमाणें, माझ्याच सत्तेनें कर्मं होत असूनही मी या देहांत अकर्ता आहें. ९७ मीं दाखविल्यानें गुण दृष्टीस पडतात, माझ्याच सत्तेनें गुण वाढतात, व ते नाहींतसे झाल्यावर जें बाकी राहतें, तेंही मीच होय. ९८ धनंजया, याप्रमाणें, ज्याच्या हृदयांत ज्ञानाचा उदय झाला आहे, तो अर्थात गुणातीत होय. ९९

श्लोकार्थः—जीव हा देहापासून उत्पन्न झालेल्या तीन गुणांचा अतिक्रम करून, जन्म, मृत्यु व वार्धक्य या दुःखांपासून मुक्त होऊन मोक्षाप्रत प्राप्त होतो ॥ २० ॥

मग तो निर्गुण असें ब्रह्म अचूकपणें जाणतो. कारण गुणातीतपणानें त्याला टिळा केलेला असतो. ३०० किंबहुना अर्जुना, नदी ज्याप्रमाणें समुद्रत्व पावते, त्याप्रमाणें तो माझीच सत्ता पावतो. १ ज्याप्रमाणें नाळिकेवरून उठून झाडाच्या दुसऱ्या फांदीवर बसल्यावर राघू भ्रांतिरहित होतो, त्याप्रमाणें जो गुणातीत झाला, तो गुणाच्या सपाट्यांत न सांपडतां अहं ब्रह्म असें जाणतो. २ हे ज्ञानवंता, जो अज्ञानरूप निद्रेंत मोठमोठ्यानें घोरत पडलेला असतो, तो स्वस्वरूपीं मिळाल्यावर जागा होतो. ३ हें बघ अर्जुना, त्याच्या हातून बुद्धिभेदरूपी आरसा खालीं पडल्यामुळें त्यांत दिसणाऱ्या सुखदुःखरूपी प्रतिबिंबापासून तो मुक्त होतो. ४ मग हे वीरा, देहाभिमानरूपी वारा वहावयाचा बंद

होऊन, त्याच्यावरील जीव व ईश एतद्रूपी लाटा आत्मस्वरूप—सागरांत मिळतात. ५ म्हणून असें होण्याबरोबर ते मद्रूप होतात. ज्याप्रमाणें वर्षाकाळाचे अखेरीस आकाशांत उत्पन्न होणारे ढग आकाशांतच लय पावतात, (पर्जन्यवृष्टि करीत नाहींत), ६ त्याप्रमाणें, मद्रूप झाल्यावर, तो जरी देहांत असला तरी गुणांनीं लिप्त होत नाहीं. ७ ज्याप्रमाणें दिवा भिंगाच्या घरांत ठेवला म्हणजे त्याचा उजेड आवरत नाहीं, अथवा वडवानल ह समुद्राच्या पाण्यानेंही विझत नाहीं, ८ त्याप्रमाणें गुणांच्या येण्याजाण्यानें त्याचें शुद्ध ज्ञान मलिन होत नाहीं, आणि आकाशांतील चंद्राचें पाण्यांत प्रतिबिंब पडलें, तरी तो जसा पाण्यापासून वेगळा असतो, त्याप्रमाणें तो देहांत असूनही गुणांनीं बद्ध होत नाहीं. ९ तिन्ही गुण त्याच्या देहांत जरी वास करीत असले, तरी त्यांकडे तो ढुंकूनही पहात नाहीं. ३१० याप्रमाणें तो अंतर्यामीं निश्चळ असतो; इतका कीं, शरीराचे धर्मही तो जाणत नाहीं. ११ साप आपली कात टाकून ज्या वेळेस पाताळलोकीं जाण्यास निघतो, त्या वेळेस जसें आपल्या कातीचें काय होईल इकडे लक्ष देत नाहीं, तसे ज्ञानी आपल्या शरीराविषयीं निष्काळजी असतात. १२ अथवा, कमल उमलल्यावर त्याचा सुवास आकाशांत निघून गेल्यावर ज्याप्रमाणें माघारा कमलकोशांत येत नाहीं, १३ त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपांत ऐक्य झाल्यावर मग हा पुरुष त्या ठिकाणीं धर्माचरण वगैरे कांहीं जाणत नाहीं; १४ म्हणून जन्म, जरा, मरण इत्यादि जे सहा गुण, त्यांचा संबंध देहाच्या ठिकाणीं असतो, ज्ञान्याच्या ठिकाणीं नसतो. १५ घट फुटून त्याच्या ठिकऱ्या झाल्या म्हणजे त्यांतील आकाश (घटाकाश) जसें सहज महदाकाशांत मिळतें, १६ तशी देहबुद्धि नाहींशी झाल्यावर जेव्हां आत्मस्वरूपाची ओळख होते, तेव्हां अशा स्थितींत आत्मस्वरूपाशिवाय दुसऱ्या कशाची आठवण होणार ! १७ याप्रमाणें ज्याच्या अंतःकरणांत बोध झाला आहे, तो जरी देहधारी असला, तरी तो गुणातीत आहे असें मी म्हणतों. १८ मेघाची गर्जना ऐकून जसा मोराला संतोष होतो, तसा या श्रीकृष्णांच्या भाषणानें पार्थास फार संतोष वाटला. १९

श्लोकार्थः—अर्जुन म्हणाला, हे प्रभो, या तिन्ही गुणांना मागें टाकून पलीकडे गेलेला जीव कोणत्या चिन्हांनीं ओळखावा ? त्याचा आचार कसा असतो ? आणि तो तीन गुणांना कसा ओलांडून जातो ? ॥ २१ ॥

अशा हर्षयुक्त अंतःकरणानें तो वीर अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, " ज्याच्या अंतःकरणांत असा बोध झाला आहे, त्याचीं लक्षणें काय असतात ? ३२० तो गुणातीत कशा रीतीनें वागतो ? व गुणांचें निवारण कसें करतो ? देवा, आपण कृपेचें माहेरघर आहां, तेव्हां हें सर्व मला स्पष्ट करून सांगा. " २१ या अर्जुनाच्या प्रश्नास षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा काय उत्तर देतात तें ऐका. २२ ते म्हणतातः—पार्था, हाच का तुझा प्रश्न आहे ? कारण, गुणातीत हें नांव उच्चारण्याबरोबरच त्याचें आचरण काय हा प्रश्न संभवत नाहीं. २३ ज्याला गुणातीत म्हणतात, तो गुणाधीन खास नसतो; अथवा

गुणांत राहटत असला तरी गुणाच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. २४ पण त्याचा गुणाशीं संबंध असून तो गुणांच्या अधीन आहे किंवा नाहीं हें कसें जाणावें, २५ हीच जर तुझ्या मनांत शंका असेल, तर खुशाल विचार. त्याचीं लक्षणें सांगतों, ऐक. २६

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणाले, अर्जुना, जो ज्ञान, कर्मप्रवृत्ति आणि अज्ञान हीं प्राप्त झालीं असतां द्वेष करीत नाहीं, व नष्ट झालीं असतां त्याची इच्छा करीत नाहीं, ॥ २२ ॥

तर, जरी रजोगुणाचा जोर होऊन देहांत कर्माचे अंकुर फुटून तो प्रवृत्तिमार्गांत गढून गेला, २७ तरी मीच कर्म करणारा आहें, असा अभिमान ज्याला उत्पन्न होत नाहीं; अथवा कर्म नाहींसें झाल्यावर त्याच्या बुद्धीस वाईटही वाटत नाहीं; २८ किंवा सत्त्वगुण वाढल्यावर ज्या वेळेस सर्व इंद्रियांत ज्ञान फाकतें, त्या वेळेस, माझ्यासारखा दुसरा कोणी विद्वान नाहीं, अशा संतोषांत जो गढून जात नाहीं; २९ अथवा तमोगुण वाढल्यावर जो मोहभ्रमानें लिप्त होत नाहीं, व अज्ञानामुळें मनांत खेदही बाळगीत नाहीं; ३३० किंवा मोह उत्पन्न झाला असतां ज्ञानाची इच्छा करीत नाहीं; त्याचप्रमाणें, ज्ञानवान झाला असतां कर्में टाकीत नाहीं व त्यांपासून दुःखही मानीत नाहीं; ३१ सकाळ, दुपार व सायंकाळ यांची सूर्याला जशी गणना नसते, तसा जो देहावर उत्पन्न होणाऱ्या गुणांकडे लक्ष देत नाहीं, ३२ असा जो ज्ञानी आहे, त्याला दुसऱ्या ज्ञानाची अपेक्षा आहे काय ? हें पहा कीं, समुद्रास पावसाची गरज आहे काय ? ३३ अथवा, कर्म करीत असतां, मी करणारा आहें असा अभिमान होईल काय ? हें पहा, हिमालय पर्वत आपल्यास थंडी होईल म्हणून भितो काय ? ३४ अथवा मोह उत्पन्न झाला असतां त्याचें ज्ञान नष्ट होईल का ? हें बघ, अग्नि उन्हाळ्यापासून जळतो का ? ३५

श्लोकार्थः—उदासीनाप्रमाणें असणारा जो गुणापासून विकार पावत नाहीं; 'गुण कर्ते आहेत' असें मानूनच आपण स्थिर राहतो; कांहीं करीत नाहीं ॥ २३ ॥

त्याप्रमाणें, गुण व शरीर हें आपणच असल्यामुळें, ते आले किंवा गेले तरी त्यांपासून सुख किंवा दुःख होत नाहीं, ३६ अशी ज्याची पक्की समजूत असते, तो, वाटसरू वाटेनें मुक्कामापुरता उतरतो, त्याप्रमाणें उदासीनवृत्तीनें देहांत वास करतो. ३७ ज्याप्रमाणें रणभूमीवरील निशाण कोणाचाही जय अथवा अपजय झाला असतां (तज्जन्य हर्षशोकांपासून) अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें हा गुणांच्या स्वाधीन होऊन कांहीं कर्में करीत नाहीं. ३८ किंवा देहांतील प्राण हा रक्षणापुरतें मिष्ट किंवा कसलेंही अन्न घातलें असतां त्याची चव पहात नाहीं; अथवा अतिथि कांहींही जेवावयास घातलें तरी तें खातो, किंवा चवाठ्यावरील जाग्यावर कोणीही बसला तरी ती जशी उदासीन असते; ३९ अर्जुना, मृगजळाच्या लाटांनीं मेरु पर्वत जसा ढळत नाहीं, तसा जो गुणांच्या येण्याजाण्यानें अंतर्यामीं ढळत नाहीं, ३४० फार काय सांगावें ? असें पहा कीं, आकाशांत जरी वायु नेहमीं फिरत असतो, तरी तें कधीं वाऱ्यानें हाललें आहे का ? किंवा अंध-

कारानें सूर्यास कधीं गिळून टाकलें आहे का ? ४१ ज्याप्रमाणें जागृदवस्थेंत असलेल्या मनुष्यास स्वप्न फसवीत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानवान पुरुष गुणविकारांनीं फसत नाहीं. ४२ गुणांनीं तो निश्चयेंकरून आकळला जात नाहीं, परंतु दुरून त्यांचे खेळ पहातो, त्या वेळेस ते गुण चित्रांप्रमाणें असून हा प्रेक्षकाप्रमाणें उदासीन असतो. ४३ मग सात्विक गुण सत्कर्मांचें आचरण करो, रजोगुण विषयांची आशा करो, किंवा तमोगुण मोहादिक अज्ञानांत बुडो, तरी त्यापासून याला बाधा होत नाहीं. ४४ पहा कीं, आपल्याच सत्तेनें या सर्व गुणांच्या चेष्टा होत आहेत, असें जो समजतो, तो, सूर्य जसा लोकव्यवहारास साक्षीभूत असून अलिप्त असतो, ४५ समुद्रास भरती येते, सोमकांत मण्यास पाझर फुटतो, व चंद्रविकासी कमलें उमलतात, ह्या क्रिया जरी चंद्रापासूनच होतात, तरी तो जसा अलिप्त असतो; ४६ किंवा गगनांत वारा पुष्कळ वाहतो अथवा पडतो, तथापि गगन ज्याप्रमाणें निश्चळ आहे, त्याप्रमाणें गुणांनीं जरी पुष्कळ गडबड केली, तरी त्यांच्या सपाट्यांत तो सांपडत नाहीं. ४७ अर्जुना, याप्रमाणें गुणातीताचीं चिन्हें तुला सांगितलीं. आतां त्याचें आचरण कसें असतें तें सांगतों ऐक. ४८

श्लोकार्थः—जो सुखदुःख समान जाणणारा, आत्मस्वरूपीं स्थिर असणारा, माती, दगड व सोनें सारखें मानणारा, प्रिय व अप्रिय समान मानणारा, धैर्यवान, आपली निंदा आणि स्तुति सारखी मानणारा, ।। २४ ।।

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वस्त्राच्या आंत व बाहेर सुतावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, त्याप्रमाणें जो मद्रूप झाला आहे, त्याला सर्व चराचरांत माझ्या रूपाशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. ४९ म्हणून, ज्याप्रमाणें ईश्वर आपल्या शत्रूस व भक्तांस सारखीच मुक्ति देतो, त्याप्रमाणें सुख व दुःख प्राप्त झालें असतां ज्याचें मन ताजव्याप्रमाणें समतोल रहातें; ३५० बाकी देहरूप जळांत मनरूपी मासा खेळत असला म्हणजे सुख व दुःख यांची सहज बाधा होते, ५१ आतां, देहाभिमान सोडून आत्मरूप झाल्यामुळें, बीज पेरून धान्य आल्यावर त्यांत जसा बीजाचा परिपाक होतो, ५२ किंवा गंगा समुद्रांत मिळून गेल्यावर जसा तिचा खळखळाट आपोआप बंद होतो, ५३ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्यानें आत्मस्वरूपीं लय लावलें आहे, तो देहांत असला तरी सुख व दुःख यांपासून बाधा पावत नाहीं. ५४ घराच्या खांबास ज्याप्रमाणें रात्र किंवा दिवस हीं दोन्हीं सारखींच आहेत, त्याप्रमाणें देहांतील आत्म्यास सुख व दुःख हीं दोन्हीं सारखींच आहेत. कारण तो गुणांपासून अलिप्त असतो. ५५ ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्याचे एका अंगास साप व दुसऱ्या अंगास उर्वशी जरी असली, तरी त्या दोघांची सारखीच योग्यता असते, त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपीं लीन झाला आहे त्यास सुख व दुःख यांची सारखीच योग्यता आहे. ५६ म्हणून त्याच्या ठिकाणीं शेण व सोनें यांची सारखीच किंमत आहे, आणि रत्न व धोंडा यांतही तो कांहीं भेद जाणत नाहीं; ५७ स्वर्गसुख घरीं चालत येवो, अथवा त्यास खाण्याकरितां वाघ त्याच्यावर धावून येवो, परंतु त्याच्या आत्मस्वरूपाच्या बुद्धीस भंग होत नाहीं. ५८ मेलेलें जसें जिवंत होत नाहीं, आणि जळालेलें पुनःउगवत नाहीं त्याप्रमाणें त्याची आत्मस्वरूपाविषयीं जी साम्यबुद्धि झाली आहे, तिचा कशानेंही भंग होत नाहीं. ५९ ‘ हा ब्रह्मदेव आहे ’ म्हणून कोणी स्तुति करो, किंवा ‘ नीच आहे ’ म्हणून कोणी

निंदा करो; परंतु राख झाल्यावर तिला ज्याप्रमाणें जळण्याची अगर विझण्याची भीति रहात नाहीं, ३६० त्याप्रमाणें निंदा किंवा स्तुति केली असतां त्यापासून त्याला राग अथवा लोभ उत्पन्न होत नाहीं. हें पहा, सूर्याच्या घरीं अंधार किंवा दिवा यांची गोष्टच बोलण्यास नको. (कारण तो सदोदित स्वयंप्रकाशच आहे). ६१

श्लोकार्थः—ज्याला मान व अपमान हे सारखे आहेत, मित्र व शत्रु हेही सारखेच आहेत, आणि जो कोणत्याही कर्मांचा आरंभ करीत नाहीं, त्याला गुणातीत असें म्हणावें ॥ २५ ॥

ईश्वर समजून त्यांची पूजा केली, अथवा चोर समजून मार दिला किंवा हत्ती, घोडे, रथ वगैरेंनीं वेष्टित करून त्याला राजा बनविला; ६२ अथवा आप्त जवळ येऊन बसले, किंवा वैरी जवळ येऊन बसला, तथापि त्याला सर्वच सारखे. ज्याप्रमाणें सूर्याचे तेजास रात्र व दिवस माहीत नसतात; ६३ आकाशावर सहा ऋतु जरी येऊन गेले तरी तें ज्याप्रमाणें अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें त्याच्या बुद्धीला विषमता ही कधीं ठाऊक नसते. ६४ त्याचे ठिकाणीं आणखी असें दिसतें कीं, तो कोणतेही व्यापार करीत नसतो, ६५ तो कोणतीही गोष्ट आरंभीत नाहीं, प्रवृत्तिमार्गापासून दूर राहतो, व तो ज्ञानवान असल्या-मुळें त्याच्या कर्मांचीं फळें जळून जातात. ६६ इहलोक अथवा परलोक याच्याविषयीं ज्याच्या मनांत विचारही येत नाहींत, परंतु सहजानुसार जें जें प्राप्त होईल तें तें तो सेवन करतो; ६७ जो सुख झालें असतां आनंद मानीत नाहीं, व दुःख झालें असतां शीण मानीत नाहीं; पाषाणाप्रमाणें ज्याचें मन कठीण आहे, त्याचप्रमाणें जो मनानें कांहींएक व्यापार करीत नाहीं; ६८ आणखी तुला किती स्पष्ट सांगूं ? तर असें ज्याचें आचरण असेल, तोच गुणातीत असें जाण. ६९ श्रीकृष्ण म्हणतातः—तसा गुणातीत होण्याकरितां, गुणांची बाधा कोणत्या उपायानें होत नाहीं, तें तुला सांगतों, ऐक. ३७०

श्लोकार्थः—आणि जो एकनिष्ठ भक्तीनें माझी सेवा करतो, तो या तीन गुणांना उत्तम प्रकारें जिंकून ब्रह्मरूप होण्याला योग्य होतो ॥ २६ ॥

तर जो माझी एकनिष्ठ मनानें भक्ति करतो, तो या गुणांचा नाश करूं शकतो। ७१ तर मी कोण, माझी भक्ति कशी करावयाची, एकनिष्ठपणाचें काय लक्षण, या सर्व गोष्टी तुला स्पष्ट करून सांगितल्या पाहिजेत. ७२ तर अर्जुना, ऐक. मी या जगांत असा आहें कीं, रत्नाचें तेज व रत्न हें जसें एकच आहे, ७३ अथवा पातळपणा व पाणी, अवकाश व आकाश, गोडी व साखर हीं जशीं भिन्न नसून एकच आहेत; ७४ विस्तव व ज्वाला हीं एकच आहेत, कमळाच्या पाकळ्या हेंच कमळ, झाड हेंच फांद्या, फळें वगैरे; ७५ ज्याप्रमाणें थंडी, व ज्या ठिकाणीं थंडी वास करते तो हिमालय पर्वत हीं दोन्ही एकच आहेत, व दूध विरजलें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्यालाच दहीं म्हणतात, ७६ त्याप्रमाणें विश्व

१ दिवा. २ हत्ती, घोडे, रथ वगैरेंनीं. ३ दूर झाले. ४ ज्ञान. ५ इह व पर या लोकांच्या. ६ प्राप्त. ७ व्यापार. ८ मूर्तिमंत. ९ निश्चय. १० तेज.

म्हटलें म्हणजे तें सर्व मद्रूपच आहे. पहा कीं, चंद्राची कला पाहणें झाल्यास ती जशी चंद्रापासून सोडून काढावी लागत नाहीं; (कां कीं, दोन्ही एकच आहेत); ७७ तूप जरी थिजलें, तरी त्या स्थितींतही तें तूपच असतें; किंवा कंकण आटवून जरी त्याची लगड केली नाहीं, तरी तें जसें सोनेंच होय; ७८ वस्त्र फाडून त्यांतील तंतु जरी निराळे केले नाहींत, तरी तें जसें तंतुमयच आहे, व मडकें फोडून विरवलें नाहीं तरी ती ज्याप्रमाणें मातीच होय, ७९ त्याप्रमाणें, विश्व लयास गेल्यावर मग माझी प्राप्ति करून घ्यावी, अशांतला प्रकार नसून, विश्वासकटच मला जाणलें पाहिजे. ३८० अशा ऐक्यबुद्धीनें जें मला जाणणें त्यालाच माझी एकनिष्ठ भक्ति करणें म्हणतात; आणि मी व विश्व ह्या दोहोंत जर भेद आहे अशी कल्पना केली तर ती व्यभिचारी भक्ति होते. ८१ याकरितां भेद न मानतां एकनिष्ठ चित्तानें तूं आपल्यासह मी या विश्वांत भरलों आहें असें जाण. ८२ पार्था, सोन्याची टीक करून जरी ती सोन्याच्या दागिन्यावर बसविली, तरी त्या दोहोंत ज्याप्रमाणें भेद नसतो, त्याप्रमाणें आपल्यापासून विश्व वेगळें आहे असें समजूं नको. ८३ सूर्यापासून निघालेले किरण जसे तेजोमय असून सूर्यापासून निराळे झालेले नसतात, ८४ तसा मी व विश्व यांबद्दल ऐक्यबोध व्हावा. भूमीवरील रजःकण आणि हिमालयावरील हिमकण हे ज्याप्रमाणें भूमि व हिमालय यांहून निराळे नाहींत, त्याप्रमाणें माझ्या ठिकाणीं सर्व विश्व आहे असें जाण. ८५ लाट किती जरी लहान असली तरी ती जशी समुद्राहून निराळी नाहीं, तसा ईश्वराहून मी निराळा नाहीं, ८६ अशा प्रकारें सर्वत्र ऐक्यता आहे अशी जी दृष्टि फांकते तिलाच आम्ही भक्ति असें म्हणतों; ८७ आणि याच दृष्टीनें ज्ञानही आम्ही सर्वांत उत्तम असें समजतों व योगाचेंही सार हेंच आहे. ८८ समुद्र आणि मेघ यांच्या मध्यें पाऊस पडूं लागल्यावर ज्याप्रमाणें अखंड धारा पडत असतात, त्याप्रमाणें अर्जुना, भक्ति, भक्त व भजन या त्रिपुटींत परमात्मा भरलेला आहे. ८९ विहिरीच्या तोंडाशीं असलेल्या आकाशास व सर्व आकाशास जसा जोड नाहीं, तसा जो आपल्यांत व आत्मस्वरूपांत भेद न मानतां ऐक्य आहे असें जाणतो, ३९० सूर्याची प्रभा प्रतिबिंबापासून सूर्यापर्यंत जशी सारखी नटलेली असते, त्याप्रमाणें त्याला, अहंब्रह्म अशी वृत्ति बनल्यावर ब्रह्म व विश्व यांत अंतर दिसत नाहीं; ९१ याप्रमाणें अहंब्रह्म अशी मनाची वृत्ति बनल्यावर तीही पुढें आपोआप लय पावते. ९२ हे पांडवा, ज्याप्रमाणें मिठाचा खडा समुद्रांत टाकला असतां तो विरल्यावर त्याचें विरणें आपोआपच राहतें, ९३ किंवा गवत जाळल्यावर विस्तवही आपोआपच विझून जातो, त्याप्रमाणें ज्या ज्ञानापासून ब्रह्माचें ऐक्य होतें, तें ज्ञानही मागून नाहींसें होतें. ९४ मी पलीकडे आहें व भक्त अलीकडे आहेत हा भास नाहींसा होऊन, दोघांमधील अनादि ऐक्य तेंच केवळ उरतें. ९५ हे किरीटी, अशी स्थिति प्राप्त झाल्यावर, गुणांना त्यानें जिंकावें असें म्हणणेंच उरत नाहीं. कारण ऐक्य झाल्यावर तेही मागाहून नाहींतसे होतात. ९६ किंबहुना, हे मर्मज्ञा, याच दशेस ब्रह्मत्व असें म्हणतात; आणि जो माझी भक्ति करतो, त्यालाच ही प्राप्त होते. ९७ अशा लक्षणांनीं या जगांत जो माझा भक्त होतो, त्याला ब्रह्मता माळ घालते. ९८ ज्याप्रमाणें गंगेचें पाणी वाहात चालल्यावर

त्याला समुद्राशिवाय गत्यंतरच नसतें, ९९ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीनें जो माझी सेवा करतो, तो ब्रह्मतेच्या मुकुटावरील मणि होतो. ४०० पार्था, या ब्रह्मप्राप्तीलाच सायुज्य मुक्ति म्हणतात, व हिलाच चौथा पुरुषार्थ (मोक्ष) असें म्हणतात. १ परंतु ब्रह्मत्व पावण्याकरितां माझी आराधना हा जिना होय; तेव्हां तें प्राप्त झाल्यावर, मी व माझ्या प्राप्तीकरितां करावयाचें साधन हीं दोन्ही निराळीं आहेत असें समजशील हो ! २ तर माझ्यापासून ब्रह्म निराळें आहे अशी तुझ्या मनात कल्पनाही येऊं देऊं नको. ३

श्लोकार्थः—कारण, अविनाशी व निर्विकार अशा ब्रह्माचे, सनातन धर्मांचें व अखंड अशा सुखाचें स्थान मी आहें ॥ २७ ॥

हे पांडवा, ब्रह्म म्हणून ज्याला म्हणतात, तो मीच होय, व मलाच हीं नांवें आहेत. ४ पहा कीं, चंद्र व त्याचें मंडल हीं ज्याप्रमाणें दोन नाहींत, त्याप्रमाणें, हे मर्मज्ञ अर्जुना, मी व ब्रह्म यांत भेद नाहीं. ५ तें ब्रह्म नित्य, निष्कंप, न आवरणारें, धर्मरूपी व अपार सुख देणारें असें अद्वितीय आहे. ६ अज्ञानाचा नाश करून ज्ञान ज्या स्वरूपीं लय पावतें, तें सिद्धांतानें ठरलेलें शेवटचें स्वरूप मीच होय. ७ एकनिष्ठ भक्तांचा जो आवडता परमात्मा, तो शूर पार्थास याप्रमाणें सांगता झाला. ८ तेव्हां धृतराष्ट्र संजयास म्हणाला कीं, या गोष्टी तुला कोणीं पुसल्या होत्या ? व त्या तूं मला व्यर्थ कां सांगतोस ? ९ माझ्या मुलांच्या विजयाची गोष्ट मला सांगून माझी शंका फेड. त्या वेळेस संजय आपल्या मनांत म्हणतो, अरे, या गोष्टी सोडून दे ! ४१० संजय मनांत विस्मय पावून आपल्यास फार उत्तम गोष्ट ऐकण्यास सांपडली असें मानून म्हणाला, दैवगति काय विचित्र आहे कीं याला युद्धाचीच आवड आहे. ११ तरी कृपाळू भगवान संतुष्ट होऊन याच्या मनां विवेकरूपी औषध घालून याचा मोहरूपी महारोग नाहींसा करोत. १२ संजय अशा प्रका मनांत विचार करतो आहे, इतक्यांत कृष्णार्जुनांच्या संवादाकडे लक्ष जाऊन त्याच्य चित्तांत आनंदाचा महापूर आला. १३ म्हणून मनांत हर्षयुक्त होऊन, श्रीकृष्ण का म्हणाले तें तो सांगेल. १४ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणालेः—त्याच्या बोलण्याचा भा मी तुमच्या हृदयांत ठसवीन, तो ऐका. ४१५

(अध्याय १४, ओंव्या ४१५.)

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पंधरावा

(मागील अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें गुणातीत होऊन चित्तशुद्धि झाल्यावर श्रीज्ञानेश्वर म्हणतातः—) आतां आपलें हृदय स्वच्छ करून त्यावर श्रीगुरूंच्या पादुकांची स्थापना करूं. १ नंतर एकनिष्ठपणाच्या ओंजळींत सर्वेंद्रियरूपी पुष्पांच्या कळ्या घेऊन श्रीगुरूंस अर्घ्य देऊं. २ अनन्यभावरूपी स्वच्छ उदकानें स्नान घालून वासनारूपी चंदन श्रीगुरूंस अनामिकेनें लावूं. ३ प्रेमरूपी सुवर्णाच्या घागऱ्या करून गुरूंच्या सुकुमार पायांत घालूं. ४ गुरूंच्या ठिकाणीं असलेल्या एकनिष्ठ व दृढ भक्तीचीं रणजोडवीं करून गुरूंच्या अंगठ्यांत घालूं. ५ अष्टभावरूपी पाकळ्या उमललेल्या आहेत असें सात्त्विक भावरूपी कमळ आनंदरूपी वासासह त्यांच्या चरणांवर वाहूं. ६ त्या ठिकाणीं अहंकाराचा धूप करून निरभिमानाचा दीप ओवाळूं, व ऐक्यभावानें गुरूंस आलिंगन देऊं. ७ आपलें शरीर व प्राण या दोन पादुका करून श्रीगुरूंच्या चरणांत घालूं; व गुरूंच्या चरणांवरून भोग व मोक्ष यांचें लिंबलोण करूं. ८ मोक्षप्राप्ति करून देणारी जी अशा प्रकारची गुरुचरणसेवा, ती करण्यास मी पात्र होवो. ९ (मग त्या ज्ञान्याची योग्यता इतकी वाढते कीं,) तो ब्रह्मस्वरूपीं विश्रांति घेतो; व त्याच ज्ञानाच्या योगानें, त्याच्या तोंडांतून जे शब्द निघतात ते अमृततुल्य असतात. १० त्याच्या वक्तृत्वावरून पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें कोटिचंद्र ओंवाळून टाकावे, असें त्याच्या तोंडांतून निघणाऱ्या अक्षरांस माधुर्य येतें. ११ पूर्वेस सूर्य उगवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें सर्व जगात प्रकाशाची रेलचेल होते, त्याप्रमाणें त्याच्या तोंडांतून निघणाऱ्या भाषणांनीं श्रोत्यांना ज्ञानाची दिवाळी होते. १२ नादब्रह्म त्याच्या बोलण्याच्या माधुर्यापुढें फिकें पडतें, व तसेंच मोक्षसुखही त्याची योग्यता पावत नाहीं. याप्रमाणें उत्तम असें जें भाषण, तें गुरूसेवारूप दैवयोगें प्राप्त होतें. १३ श्रवणसुखरूपी मांडवांत, वसंत ऋतूंत ज्याप्रमाणें चहूंकडे झाडें टवटवीत दिसतात, त्याप्रमाणें वाचारूप वेल चहूंकडे पसरतो. १४ हा काय चमत्कार आहे कीं, ज्या ब्रह्माचा ठाव न लागल्यामुळें वेदांनीं आपलें तोंड मागें फिरविलें, तें ब्रह्म त्याच्या वाणींत सहज येतें. १५ ज्ञानासही जाणतां येत नाहीं व ध्यानासही सांपडत नाहीं असें जें अगोचर ब्रह्म, तें त्याच्या सहज बोलण्यांत येतें. १६ वाचेंत सहज ब्रह्म येण्याएवढें हें सौभाग्य

एक श्रीगुरुपदकमलपरागांच्याच प्राप्तीनें येतें. १७ श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, पुष्कळ बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? ही योग्यता आज माझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाच्याही ठिकाणीं नाहीं. १८ याचें कारण असें कीं, मी माझ्या गुरूचें एकुलतें एक तान्हें लेंकरूं असल्यामुळें, त्यांच्या कृपेस एकटाच पात्र झालों. १९ असें पहा, मेघ हा एका चातक पक्ष्यास पाणी मिळावें म्हणून समुद्राचें पाणी आटवून वर नेण्याची व पुनः पाऊस पाडण्याची खटपट करतो; त्याप्रमाणें, माझ्या हातून असें कृत्य घडावें म्हणून श्रीगुरूंनीं मजवर कृपा केली. २० म्हणून, माझ्या रिकाम्या तोंडांतून नुसती बडबड म्हणून जे शब्द बाहेर पडले, त्यांत गीतेचा अर्थ मी सहज बोलून गेलों. २१ प्रारब्ध अनुकूल असल्यावर वाळू हातांत घेतली असतां तींच रत्नें होतात, आणि आयुष्याची दोरी बळकट असल्यावर मारणाराही लोभ करतो; २२ जर ईश्वराच्या मनांत अन्न देऊन जगवावयाचें असलें, तर अधणांत खडे वैरले असतांही त्यांचे अमृततुल्य तांदूळ होतात; २३ त्याचप्रमाणें, श्रीगुरु ज्याचा अंगीकार करतात, तो संसारांत असूनही त्याला तो संसारच मोक्ष देणारा होतो. २४ पहा कीं, पांडवांचें सर्व प्रकारें उणें असूनही श्रीकृष्णानें त्यांच्या कथेस पुराणाची योग्यता आणून ती सर्व जगास वंद्य अशी करून ठेवली, नाहीं का ? २५ त्याप्रमाणें, श्रीनिवृत्तिमहाराजांनीं माझ्या ठिकाणचें अज्ञान ज्ञानाच्या योग्यतेस आणून बसविलें. २६ परंतु हें असो; अशा बोलण्यानें फक्त प्रेम अधिक वाढतें. कारण श्रीगुरुमाहात्म्य वर्णन करण्यास आम्हांस ज्ञान आहे कोठें ! २७ तेव्हां त्या गुरूंच्याच प्रसादानें व तुम्हां संतांच्या पायांच्या दर्शनानें गीतेचा अभिप्राय मी सांगतों. २८ तर येथपर्यंत कथाभाग आला आहे कीं, चौदाव्या अध्यायाच्या शेवटीं, मोक्षदाते असे जे भगवान श्रीकृष्ण त्यांनीं असा निर्णय केला कीं, २९ ज्याला ज्ञानप्राप्ति झाली आहे, त्यालाच मोक्ष प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणें शंभर यज्ञ करणारास स्वर्गातील संपत्ति (इंद्रपद) प्राप्त होतें; ३० किंवा जो शंभर जन्म ब्रह्मकर्मांत घालवितो, तोच निःसंशय ब्रह्मदेवाचें पद मिळवितो, ३१ किंवा सूर्याचे प्रकाशाचा उपयोग एक डोळसासच होतो, त्याप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे त्यालाच मोक्षप्राप्तीचें सुख मिळतें. ३२ तर हें ज्ञान मिळविण्याची कोणाच्या ठिकाणीं योग्यता आहे हें पाहूं गेलें असतां जगांत एकच पुरुष दृष्टीस पडतो. ३३ ज्याप्रमाणें भूमिगत द्रव्य अंजन घातलें असतां दृष्टीस पडतें, परंतु तें अंजन घालण्यास पायाळू मनुष्यच पाहिजे, ३४ त्याप्रमाणें, ज्ञानापासून मोक्ष प्राप्त होतो यांत शंका नाहीं; परंतु तें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरितां मनाची शुद्धि करावी लागते. ३५ तथापि देवांनीं विचार करून असा सिद्धांत करून ठेवला आहे कीं, वैराग्याशिवाय ज्ञानाचा टिकावच लागावयाचा नाहीं. ३६ आतां वैराग्य आपणच होऊन मनास कसें वरतें, याजबद्दलही सर्वज्ञ श्रीहरींनीं सिद्धांत केला आहे. ३७ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य भोजनास बसल्यावर अन्नांत विष घातलें आहे असें समजतांच ताट टाकून उठून जातो, ३८ त्याप्रमाणें

सर्व संसार अशाश्वत आहे, असें ज्या वेळेस समजतें, त्या वेळीं वैराग्य ढकलून दिलें तरी आपल्या पाठीस लागतें. ३९ आतां हा संसार कसा अशाश्वत आहे याचें या पंधराव्या अध्यायांत वृक्षाची उपमा देऊन वर्णन केलें आहे. ४० इतर झाडें जशीं उपटून टाकल्यावर लवकर सुकतात, तसें हें संसाररूपी झाड सुकत नाहीं. ४१ याप्रमाणें संसाराविषयीं झाडाचें कुशलतेनें रूपक करून श्रीकृष्ण भगवान मुमुक्षूंस जन्ममरणांच्या येरझारापासून सोडवितात. ४२ संसार मिथ्या आहे असें समजून आत्मस्वरूपीं मीपणाचा अंतर्भाव व्हावा, याकरितां हा गीतेचा पंधरावा अध्याय श्रीकृष्णांनीं सांगितला. ४३ तर या अध्यायांत हा सिद्धांत उत्तम रीतीनें स्पष्ट केला जाईल. म्हणून मनापासून तिकडे लक्ष असूं द्या. ४४ महानंदाचा समुद्र, इच्छारहितांचा पूर्णचंद्र व द्वारकेचा राजा जो श्रीकृष्ण भगवान तो म्हणाला. ४५

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणाले, ह्या संसाररूप अश्वत्थ वृक्षाचीं पाळेंमुळें वर आहेत, आणि शाखा खालीं आहेत असें म्हणतात. छंदोबद्ध असे वेद हीं ह्या वृक्षाचीं पानें होत; आणि ज्याला हें सर्व प्रकारें अवगत आहे, तो वेदवित् म्हणजे वेदवेत्ता (ज्ञाता) होय ॥ १ ॥

हें बघ अर्जुना, आत्मस्वरूपाच्या घराला येत असतां मध्यें जो विश्वाभास प्रतिबंध करतो, ४६ तो हें जगत् नव्हे व संसारही नव्हे; तर हा मोठा वृक्ष वाढलेला आहे असें समज. ४७ पण इतर झाडांचीं मुळें खालीं असून फांद्या वर असतात, तसा हा नाहीं. म्हणून याचें कोणालाही वर्णन करितां येत नाहीं. ४८ याच्या बुडाशीं कुऱ्हाडीचा घाव घातला, किंवा अग्नि लावला, तरी हा नाश न पावतां उलट जास्त वाढतो. ४९ इतर झाडें मुळापाशीं तोडलीं असतां फांद्यांसकट उलथून पडतात, पण तसा प्रकार याचा होत नाहीं. म्हणून हा वृक्ष साधारण नव्हे. ५० अर्जुना, हें झाड अलौकिक असून याचें असें एक नवल आहे कीं, याची वाढ खालच्या बाजूस आहे. ५१ ज्याप्रमाणें सूर्याची उंची किती आहे हें कळत नाहीं, पण त्याचीं किरणें खालीं पसरतात, त्याप्रमाणें हा संसाररूपी वृक्ष चमत्कारिक आहे. ५२ आणखी, या जगतांत जितक्या म्हणून वस्तु आहेत, तितक्या सर्वांस या झाडानें व्यापून टाकलें आहे. कल्पांतसमयींच्या उदकानें जसें सर्व आकाश व्यापून जातें, ५३ किंवा सूर्य अस्तास गेल्यावर ज्याप्रमाणें रात्र अंधारानें कोंदलेली असते, त्याप्रमाणें हा वृक्ष सर्व गगनात भरलेला आहे. ५४ चाखावें म्हटलें तर याला फळ नाहीं; हुंगावें म्हटलें तर फूलही नाहीं; जें कांहीं आहे, तें सर्व हा वृक्षच ! ५५ याचीं मुळें वर आहेत, तथापि हा उपटून टाकलेला नाहीं. अर्जुना, याच कारणास्तव हा नेहमीं हिरवागार असतो. ५६ आणि याला वर मुळें आहेत असें जरी म्हटलें आहे, तरी खालींही याला पुष्कळ मुळें आहेत. ५७ हा चहूंकडून पिंपळ अथवा वड यांप्रमाणें पसरलेला आहे. त्याच्या पारंब्या जशा जमिनीस लागून त्यांस डाहाळ्या फुटतात, ५८ त्याप्रमाणें अर्जुना, संसाररूपी

वृक्षास खालींच खांद्या आहेत असाही प्रकार नाहीं. ५९ तर वरही ह्याला अपार खांद्या असून त्या विस्तार पावलेल्या आहेत. ६० या झाडाचा विस्तार होण्यास सर्व आकाश आश्रयभूत असून, सर्व वारा या वृक्षाच्या सामर्थ्यानेंच वाहतो, व याच्याच योगानें तिन्ही अवस्था (उत्पत्ति, स्थिति आणि लय) प्राप्त होतात. ६१ याप्रमाणें हा विश्वाकाररूपी वर मुळें असलेला निबिड असा वृक्ष उत्पन्न झाला आहे. ६२ आतां या झाडाच्या वर कोण आहे, याचें मूळ कोण, त्याचीं लक्षणें काय, व याचा खालीं विस्तार असून याच्या फांद्या कोणत्या, ६३ अथवा या वृक्षाला खालीं ज्या मुळ्या आहेत, त्यापासून वर खांद्या कोणत्या व कशा उत्पन्न होतात, ६४ आणि या वृक्षास ‘ अश्वत्थ ’ हें नांव कशावरून प्राप्त झालें, व आत्मज्ञान्यांनीं याचा काय निर्णय केला आहे, ६५ या सर्व गोष्टी उत्तम रीतीनें तुझ्या अनुभवास येतील असें स्पष्ट निरूपण करून सांगतों. ६६ तर हे भाग्यवंता, हें निरूपण ऐकण्यास तूंच योग्य आहेस; म्हणून सर्व इंद्रियें कानांचे ठिकाणीं आणून अंतःकरणपूर्वक ऐक. ६७ यादववीर जो श्रीकृष्ण भगवान, तो याप्रमाणें प्रेमरसानें भरलेलें असें भाषण बोलल्यावर, अर्जुनाच्या ठिकाणीं अवधान हें मूर्तिमंत दिसूं लागलें. ६८ ज्याप्रमाणें आकाश मोठें असूनही त्यास दाही दिशांनीं आलिंगन दिलें आहे, त्याप्रमाणें, भगवंतांचें निरूपण इतकें लहान झालें कीं, त्यास अर्जुनाचे श्रोतेपणानें आलिंगन दिलें ! ६९ श्रीकृष्णाच्या भाषणरूपी समुद्रास अर्जुनाचें श्रोतेपण हाच कोणी एका आचमनांत संपविणारा दुसरा अगस्ति ऋषि होय; म्हणून, श्रीकृष्ण जे सांगतील, त्या सर्वांचा एकच घोट करण्यास अर्जुन प्रवृत्त झाला ! ७० अर्जुनाच्या ठिकाणीं ऐकण्याची अशी अमर्याद इच्छा उत्पन्न झालेली पाहून श्रीकृष्णांनीं आपल्यास झालेलें समाधान त्याच्यावरून ओंवाळून टाकलें ! ७१ मग श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास म्हणतातः—धनंजया, या झाडाच्या वर जें (ब्रह्म) आहे, त्यास या झाडामुळेंच ऊर्ध्वपणा प्राप्त झाला. ७२ एरव्हीं ज्या ब्रह्माचे ठिकाणीं मध्य, ऊर्ध्व व अध हे कांहींच प्रकार नसून जें अद्वैताला ऐक्यतेस आणितें; ७३ व जें तंतुवाद्यापासून उत्पन्न होऊन ऐकूं येणाऱ्या नादाच्या पूर्वींचा जो मूळ नाद, तसेंच मकरंदांतून उत्पन्न होणाऱ्या सुगंधाच्या मुळाचा जो सुगंध, व जो विषयसेवनाशिवाय उत्पन्न होणारा स्वरूपानंद—असें आहे; ७४ ज्याला अलीकडे व पलीकडे, पुढें व मागें अशी मर्यादा नाहीं; व दृष्टि नसून पाहणारें व अदृश्य आहे; ७५ उपाधींचा ओपसरा* घातला असतां जें नांवारूपाच्या विस्ताराप्रत येतें; ७६ जें ज्ञाता व ज्ञेय यांच्याशिवाय केवळ ज्ञान असून, सर्व जगांत सूक्ष्म रीतीनें भरून राहिलें आहे; ७७ जें कार्य नाहीं व कारणही नाहीं, ज्याला द्वैत व अद्वैतही नाहीं, व जें आपलेपणास जाणणारें आहे; ७८

* तोरमल्लीची किंवा दुसऱ्या कसल्या रत्नाची अंगठी करितांना, तें रत्न फार तेजस्वी दिसावें म्हणून त्याखालीं जें द्रव्य घालतात, त्यास ओपसरा म्हणतात.

याप्रमाणें जें शुद्ध ब्रह्म, तें या संसाररूपी झाडाला वर मूळ असून त्याला जे अंकुर फुटतात ते असे आहेत, ७९ तर या विश्वास माया असें म्हणतात. जी ज्ञानाच्या योगानें भासत नाहीं, व अज्ञानाच्या योगानें भासते; किंवा वांझ स्त्रीला अमुक संतति झाली, असें वर्णन करणें ज्याप्रमाणें मिथ्या होय, ८० त्याप्रमाणें, जी आहे म्हणतां येत नाहीं व नाहींही म्हणतां येत नाहीं; व जी ज्ञानापुढें टिकत नाहीं. याप्रमाणें हिचा प्रकार असून हिला अनादि असें म्हणतात. ८१ जी नाना तत्त्वांची पेटी होय, जी जगद्रूप अभ्राला आधार होय; व विश्वाकाररूप वस्त्राची घडी होय; ८२ जी संसाररूप वृक्षाची बी, जी प्रपंचाचें चित्र काढण्याची भूमिका, व जिच्यामध्यें ब्रह्मज्ञानाशिवाय इतर ज्ञानाचें तेज भरलेलें आहे. ८३ अशी ती माया ब्रह्माचे ठिकाणीं आश्रय करून असते. त्या योगानें ब्रह्माचे तेजानें ती प्रकट होते. ८४ जागृत मनुष्यास निद्रा आली असतां तो जसा जागचे जागीं स्तब्ध होतो; किंवा काजळीनें दिव्याचें तेज जसें मंद होतें; ८५ अथवा स्वप्नांत एखाद्या मनुष्याजवळ तरुण स्त्री येऊन त्यास जागें करून आलिंगन दिल्याशिवायच तो ज्याप्रमाणें तिला आलिंगन देऊन कामातुर होतो, ८६ त्याप्रमाणें, धनंजया, स्वरूपाच्या आधारावर माया उत्पन्न होऊन, त्या स्वरूपानें आपलेपण विसरणें, हेंच या विश्वरूप तरूचें पहिलें मूळ होय. ८७ ब्रह्माला आत्मस्वरूपाचा विसर पडला, म्हणजे ब्रह्माचे ठिकाणीं माया उत्पन्न होते; आणि ह्यालाच वेदांती मंडळी "बीजभाव" असें म्हणतात. ८८ जेव्हां अज्ञानानें गाढ झोप लागते, तेव्हां त्यालाच मायेचा मोड फुटतो असें म्हणतात; व त्याच मोडापासून स्वप्न व जागृति हीं फळें उत्पन्न होतात. ८९ याप्रमाणें वेदांती लोकांची निरूपण करण्याची पद्धत आहे; परंतु तें तूर्त राहूं दे. या सर्व गोष्टींस मूळ अज्ञान आहे, एवढेंच समज. ९० निर्मळ आत्म्याचे ठिकाणीं असणारी जी माया, तिच्या खालच्या व वरच्या बाजूस मुळें निघून, त्यांना मायारूपी आळ्यांत पाणी मिळून तीं मुळें बळकट होतात. ९१ मग त्या मुळांस पहिल्या प्रथम देह उत्पन्न होऊन खालच्या बाजूस चार प्रकारचे अंकुर फुटतात. ९२ याप्रमाणें संसाररूपी झाडाचें मूळ स्वरूपाचे ठिकाणीं बळकट झाल्यावर, मग त्याला खालीं अंकुरांचे झुबके निघतात. ९३ त्या अंकुरांत ज्ञानरूप वृत्ति अंतःकरणांत उत्पन्न होऊन तें प्रथमचें एक नाजूक पान उगवतें. ९४ नंतर सत्त्वरजतमात्मक जो अहंकार, तो एक तीन पानांचा अंकुर खालच्या बाजूस फुटतो. ९५ नंतर बुद्धिरूप दुसरी डाहाळी फुटून भेदाची वृद्धि होते. त्या योगानें मनरूपी डाहाळीस ओलावा मिळून ती टवटवीत होते. ९६ याप्रमाणें मूळ बळकट झाल्यावर, विकल्परूपी रसाच्या योगानें, त्याला चित्तचतुष्टय ह्या चार कोंवळ्या डहाळ्या फुटतात. ९७ मग आकाश, वायु, तेज, पाणी व पृथ्वी हे पंचमहाभूतांचे पांच फोंक वेगानें सरळ निघतात. ९८ त्याचप्रमाणें, त्या फोंकांला श्रोत्रादि पंचज्ञानेंद्रियें व त्यांचे विषय ही कोंवळी विचित्र पालवी फुटते. ९९ नंतर शब्दरूपी अंकुर कानाच्या व्याप्तीयेवढा

फुटून ऐकण्याची इच्छा पूर्ण करतो. १०० मग अंग व त्वचा हीं वेल आणि पानं फुटून त्याला स्पर्शरूपी अंकुर येतो; आणि मग नानाप्रकारच्या विकारांचें आधिक्य होतें. १ पुढें रूप हें पान फुटून डोळा हा भ्रमानें त्याची गोडी घेण्याविषयीं धांव घेतो; २ आणि रसरूपी फांदी वेगानें फुटून जिभेस अपार इच्छा उत्पन्न होते. ३ त्याचप्रमाणें, गंधरूपी कोंब येऊन नाकाची इच्छा प्रबल होऊन लोभ उत्पन्न होतो. ४ याप्रमाणें मन, बुद्धि, अहंकार व पंचमहाभूतें अशी जी अष्टधाप्रकृति ती या मायेपासून तयार होते. ५ फार काय ? परंतु हा वृक्ष ह्या आठ प्रकारांनीं अधिक वाढेल; पण शिंपीवर भासलेलें रुपें जसें शिंपीच्या आकाराएवढेंच भासतें, ६ किंवा समुद्रावर उत्पन्न होणाऱ्या लाटा ज्याप्रमाणें समुद्राएवढ्याच असतात, त्याप्रमाणें, अज्ञानमूलक जो हा जगद्रूपी वृक्ष, तो ब्रह्मच बनतें, ७ म्हणून सर्व जग हा अज्ञानाचा विस्तार असून त्यावर त्याचा पसारा भासतो. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत मनुष्य एकटा असून जें जें कांहीं पहातो तें सर्व आपणच होतो; ८ परंतु या सर्व गोष्टी बाजूस ठेव. याप्रमाणें हें आश्चर्यकारक झाड वाढतें, व याला महत्तत्त्वादि अंकुर खालच्या बाजूस फुटतात, ९ आणि या झाडाला ज्ञाते लोक अश्वत्थ असें जें म्हणतात, त्याबद्दलही तुला सांगतों तें ऐक. १० तर श्वा (श्व) याचा अर्थ उद्यां असा आहे. उद्यांपर्यंतही या प्रपंचरूपी झाडाचा एकच प्रकार रहात नाहीं, म्हणून याला 'अश्वत्थ' असें म्हणतात. (संस्कृतांत, क्षणभरही जो एकसारखा नसतो तो अश्वत्थ.) ११ ज्याप्रमाणें एका क्षणांत मेघाचे नानातऱ्हेचे रंग बदलतात, किंवा वीज निमिषमात्र देखील पूर्णपणें टिकत नाहीं; १२ कमलाच्या हालणाऱ्या पानावर जसें पाणी ठरत नाहीं, किंवा व्याकुळ झालेल्या मनुष्याचें मन ज्याप्रमाणें स्थिर नसतें, १३ त्याचप्रमाणें, या संसाररूपी झाडाची स्थिति असून प्रत्येक क्षणास तिचा नाश होतो, म्हणूनच याला 'अश्वत्थ' असें म्हणतात; १४ आणि व्यवहारांत 'अश्वत्थ' म्हणजे पिंपळ असें म्हणतात; परंतु श्रीहरींचा या ठिकाणीं तसा अभिप्राय नाहीं. १५ बाकी या झाडास पिंपळ म्हटलें असतां मी आपले मनांत त्याचा खरा अर्थ समजलों होतों. परंतु या व्यावहारिक गोष्टीबद्दल बोलण्याचें आपणांस कारण नाहीं. १६ म्हणून सध्यां हा अलौकिक ग्रंथ ऐका. तर संसाररूपी वृक्ष हा क्षणिक आहे, म्हणूनच याला अश्वत्थ असें म्हणतात. १७ आणखी हा वृक्ष अव्यय म्हणजे नित्य या नांवानें प्रसिद्ध आहे. परंतु ह्याचा गर्भित अर्थ असा आहे कीं, १८ ज्याप्रमाणें समुद्राचें पाणी वाफेच्या रूपानें मेघ शोषण करितात, व तेच मेघ वर्षाव करून नदींत पडल्यावर त्या नद्या समुद्रास मिळतात; १९ समुद्र आटतही नाहीं व वाढतही नाहीं म्हणून परिपूर्ण असा दिसतो; परंतु जोंपर्यंत मेघांचें शोषण करणें किंवा नद्यांचें समुद्रास मिळणें या दोहोंपैकीं एकास फांटा मिळाला नाहीं तोंपर्यंतच तो पूर्ण होय; १२० त्याप्रमाणें या संसाररूपी झाडाची उत्पत्ति व लय हीं अति त्वरेनें होतात, म्हणून त्यांचा तर्क करितां येत नाहीं; यास्तव लोक याला 'अव्यय' असें म्हणतात. २१ एरवीं, दान-

शील पुरुष हा जरी धर्म करून सर्व पैसा खर्च करून टाकतो, तरी तो ज्याप्रमाणें पुढील जन्मीं आपल्यास ठेव जोडतो, त्याप्रमाणें हा वृक्ष अति वेगानें उत्पत्ति, स्थिति व लय पावत असल्यामुळें लोकांस नित्य असा भास होतो. २२ रथाचें चाक भूमीवर न टेकतां अति वेगानें चाललें असतां त्याची गति लोकांस न दिसल्यामुळें ज्याप्रमाणें तें स्थिर आहे असें भासतें, २३ त्याप्रमाणें, कालातिक्रमानें ह्या झाडाची जी प्राणिरूप शाखा गळून पडते व पुनः तीस कोट्यावधि अंकुर फुटतात. २४ परंतु एक खांदी केव्हां गळाली अथवा कोट्यावधि फांद्या केव्हां फुटल्या, हें ज्याप्रमाणें, आषाढ महिन्यांत अभ्रावर अभ्रें येत असलीं म्हणजे कोणचीं आलीं व कोणचीं गेलीं हें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें कळत नाहीं. २५ प्रलयकालाचे शेवटीं ह्या संसाररूपी वृक्षाच्या देहरूपी शाखा गळून पडतात, व पुनः जगदुत्पत्तीच्या वेळीं नव्या फुटतात. २६ संहारकालाच्या प्रचंड वाऱ्यानें प्रळयाच्या अंतीं शरीरें पडतात, व त्यांचे कल्पाच्या सुरवातीस पुनः झुबक्यांचे झुबके उगवतात. २७ मग एका मन्वंतरापुढें दुसरें मन्वंतर, याप्रमाणें सूर्यवंश, चंद्रवंश असा विस्तार होतो; व ऊंस ज्याप्रमाणें पेऱ्यापेऱ्यांनीं वाढत जातो, त्याप्रमाणें हें सर्व विश्व वाढतें. २८ कलियुगाच्या अंतीं चारी युगांतील शरीरें खालीं पडतात, (झाडाच्या साली झडून तें वठतें,) इतक्यांत कृतयुग सुरू झालें म्हणजे त्याची पुनः उत्पत्ति होऊन तें जास्त वाढतें. २९ चालू असलेलें वर्ष संपून तें जसें पुढील वर्षास आमंत्रण देतें, किंवा ज्याप्रमाणें दिवस जातो किंवा येतो हें त्याच्या नित्य येण्याजाण्यानें कळत नाहीं; १३० ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या झुळकांवर झुळका येऊं लागल्या म्हणजे कोणची झुळुक संपली व कोणची आली हें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें किती शरीरें उत्पन्न होतात व लय पावतात, हें समजत नाहीं. ३१ एक डिरी तुटून पडली न पडली तोंच दुसऱ्या शेंकडों डिऱ्या फुटतात, त्या योगानें हा भवरूपी वृक्ष नित्य आहे असा भासतो. ३२ नदीचें वाहतें पाणी वेगानें चाललें म्हणजे त्याला ज्याप्रमाणें मागून येणारें पाणी वरचेवर मिळून वाहतें, त्याप्रमाणें, हें जग नाशवंत असून त्याला स्थिर असें समजतात. ३३ किंवा डोळ्याचें पातें लवलें नाहीं इतक्या अवकाशांत कोट्यवधि प्राण्यांची घडामोड होते; परंतु समुद्रावर ज्या लाटांवर लाटा येतात त्या नित्य भासतात, त्याप्रमाणें अज्ञान्याला संसार नित्य भासतो. ३४ कावळा आपलें एक बुबुळ एका क्षणांत दोन्ही डोळ्यांत फिरवितो, आणि त्या योगानें त्याला एक डोळा असतांहीं दोन आहेत असें लोकांस भासतें; त्याप्रमाणें, जग अनित्य असून नित्य आहे असा भ्रम होतो. ३५ किंवा भोंवरा अतिवेगानें फिरूं लागला म्हणजे फिरत असून स्थिर आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणें या जगाचा प्रकार आहे. ३६ हे पुष्कळ दाखले राहूं दे; परंतु एखादा मनुष्य हातांत कोलती घेऊन अति वेगानें आपले भोंवतीं फिरूं लागला म्हणजे ती ज्याप्रमाणें मोठ्या चक्राच्या आकाराची दिसते; ३७ त्याप्रमाणें, हा संसाररूपी वृक्ष नेहमीं नाश पावतो व उत्पन्न होतो हें न समजल्यामुळें, लोक वेडेपणानें यास नित्य मानतात. ३८ परंतु या संसाररूपी वृक्षाचा वेग जाणून, हा क्षणिक आहे व हा एका निमिषांत कोट्यवधि वेळा उत्पन्न होतो व लय पावतो असें जो समजतो; ३९ आणि ह्याला अज्ञानावाचून दुसरें कारण नाहीं, व याचें अस्तित्व खोटें आहे, याप्रमाणें जो या संसाररूपी वृक्षास पूर्णपणें जाणतो, १४० तोच मनुष्य, अर्जुना, सर्वज्ञ आहे, व वेदांतील सिद्धांत जाण-

णाराही आहे, असें मी म्हणतों; आणि तोच मला वंद्य आहे! ४१ योगापासून मिळणारें फळही त्यालाच मिळतें. फार काय सांगावें? त्याच्याच योगानें ज्ञानालाही जीवन मिळतें. ४२ हें पुष्कळ बोलणें असो; अशा प्रकारें हा संसाररूपी वृक्ष अनित्य आहे असें ज्यानें जाणलें, त्याचें कोणाच्यानेंही वर्णन करवणार नाहीं. ४३

श्लोकार्थः—त्या वृक्षाच्या खांद्या सत्त्वादि गुणानीं वाढलेल्या व शब्दादि विषयांच्या पालवीनें युक्त अशा असून, त्या वर (सत्यलोकापर्यंत) व खालीं (पाताललोकापर्यंत) पसरलेल्या आहेत; आणि खालीं मनुष्यलोकांत ह्या वृक्षाचीं कर्मसंबंधी मुळें एकात एक गुंतून राहिलीं आहेत ॥ २ ॥

मग या प्रपंचरूपी वृक्षास खालीं शाखा येऊन, त्या जमीनींत गेल्यावर पुनः त्यांना शाखा उत्पन्न होऊन वरही सरळ शाखा उत्पन्न होतात; ४४ व ज्या डाहळ्या खालीं येतात, त्यांनाही मूळ फुटून खालच्या बाजूस वेल वाढून पानें येतात. ४५ याप्रमाणें, जें आम्हीं आरंभीं म्हटलें आहे, तेंच अधिक स्पष्ट करून सांगतां ऐक. ४६ तर मूळ अज्ञान असून, त्याच्यापासून अष्टधा प्रकृति उत्पन्न होऊन ज्ञानरूप मोठालीं वनें उत्पन्न होतात. ४७ पण आधीं या झाडाच्या बुडापासून स्वेदज, जारज, उद्भिज्ज व अंडज अशा चार मोठाल्या फांद्या फुटतात. ४८ ह्यांपैकीं एक एक फांदी बळावली म्हणजे त्यांच्या चौऱ्याय़शीं लक्ष योनिरूप फांद्या होतात; व त्या फांद्यांस जीवरूपी फांटे फुटतात. ४९ या सरळ फांद्यांपासून ज्या डाहळ्या आडव्या फुटतात, त्या निरनिराळ्या जाति होत. १५० मग स्त्री, पुरुष व नपुंसक असे व्यक्तींचे भेद उत्पन्न होऊन त्या विषयांच्या भारानें एकमेकांवर आदळतात. ५१ ज्याप्रमाणें वर्षाकालीं आकाशांत मेघ उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें अज्ञानामुळें पुष्कळ जातींचीं शरीरें उत्पन्न होतात. ५२ मग गुणरूपी वारें सुटल्यावर खांद्या आपल्या भारानें लवून एकमेकांत गुंततात. ५३ ते गुण आंत वाढल्यामुळें ह्या ऊर्ध्वमूळाच्या वृक्षास (अधस्=खालीं, मध्य व ऊर्ध्व असे) तीन भेद होऊन फांटे फुटतात. ५४ याप्रमाणें रजोगुणाची झुळूक सुटून ती जोरानें वाहूं लागल्यावर मनुष्यजातिरूपी शाखा थोरावते. ५५ त्या शाखेला वर किंवा खालीं शाखा न फुटतां, मध्येंच (मृत्युलोकीं) चार वर्णांच्या चार फांद्या दाटीनें फुटतात. ५६ त्या फांद्यांस विधिनिषेधरूपी पानें व वेदवाक्यें हाच कोंवळा पाला फुटतो; ५७ आणि अर्थ व काम यांचा विस्तार होऊन, इहलोकींच्या क्षणिक सुखाचे कोंभ येतात. ५८ नंतर, प्रवृत्तिमार्ग वाढावा, या हेतूनें शुभाशुभ कर्मांचे किती फांटे फुटतात हें समजत नाहीं. ५९ त्याचप्रमाणें, भोगांचा क्षय झाला म्हणजे मागले देह शुष्क होऊन खालीं पडतात, तों दुसरीकडे नव्या देहांचे फांटे फुटतात; १६० आणि पंचविषयांच्या साह्यानें इच्छा उत्पन्न होऊन विषयरूपी नवीं नवीं पानें नित्य येतात. ६१ याप्रमाणें रजोगुणाचा मोठा वारा सुटल्यावर मनुष्यरूपी

ठसे. १३ मेघांत. १४ विस्तार पावतात. १५ वाहूं लागल्यावर. १६ नवीन. १७ कोंब. १८ अन्य स्थानें. १९ फुटतात. २० शुष्क काष्टें. २१ पंचविषय. २२ साह्यानें. २३ इच्छा.

शाखांचे समुदाय ज्या ठिकाणीं वाढतात, त्याला मनुष्यलोक म्हणतात. ६२ त्याचप्रमाणें, हा रजोगुणरूपी वारा क्षणभर थांबल्यावर तमोगुणरूपी वारा मोठ्या सपाट्यानें वाहूं लागतो. ६३ मग याच मनुष्यरूपी शाखांना वाईट वासना उत्पन्न होऊन कुकर्माच्या डाहळ्या खालीं फुटूं लागतात. ६४ अप्रवृत्तीचे (वाईट मार्गाचे) बळकट सरळ सोट निघून त्यांस प्रमादरूपी पानें व डाहळ्या फुटतात. ६५ ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांच्या ऋचांत जे नियम अथवा निषेध सांगितले आहेत, त्यांचा अग्रभागीं पाला फुटतो. ६६ अथर्वणवेदांत जें जारणमारण सांगितलें आहे, व ज्यांत परपीडा ही मुख्य धरली आहे, अशा तीन पानांचा वासनारूपी वेल पसरतो. ६७ नंतर वाईट कर्मांचीं मुळें मोठीं होऊन त्यांना जन्मरूपी शाखा पुष्कळ फुटतात. ६८ त्या वाईट कर्माला भुलून गेल्यानें, त्याला चांडालादि नीच योनींचा मोठा फांटा फुटून कर्मभ्रष्टाचे जातींत जन्मावें लागतें. ६९ पशु, पक्षी, डुकर, वाघ, विंचू, सर्प याप्रमाणें आडव्या फांद्या पुष्कळ फुटतात. १७० अर्जुना, याप्रमाणें त्या वृक्षाच्या सर्वांगावर नित्य नव्या फांद्या फुटून त्यांना नरकभोगाची प्राप्ति होते; ७१ आणि हिंसाविषय पुढें करून वाईट संगतीच्या योगानें अनेक जन्म घ्यावे लागतात. ७२ याप्रमाणें झाडें, गवत, लोखंड, माती व दगड या खांद्यांनाही तसलींच फळें येतात. ७३ अर्जुना, मनुष्यापासून स्थावरापर्यंत सगळ्या शाखांची वाढ खालींच आहे. ७४ म्हणून मनुष्यरूपी खांदीच खालीं जाणाऱ्या खांद्यांचें मूळ असून, हिजपासूनच हा संसारवृक्ष वाढतो. ७५ एरवीं, पार्था, वर जाणाऱ्या खांदीचें मूळ पाहूं गेलें असतां, वर व खालीं यांच्यामध्यें जी खांदी आहे तेंच तें (मनुष्यजन्मच) होय. ७६ परंतु तमोगुण व सत्त्वगुण यांच्या दुष्कर्म व सत्कर्म यांनीं भरलेल्या शाखा या मधल्या शाखेपासून खालीं व वर जातात. ७७ अर्जुना, वेदत्रयरूपी पानें दुसऱ्या कोणाला लागू नसून मनुष्ययोनीलाच लागू आहेत. ७८ म्हणून, मनुष्यरूप खांदी ही जरी वरच्या मुळापासून खालीं वाढली आहे, तरी कर्मवृद्धिरूप शाखा इच्यापासूनच उत्पन्न होते; ७९ आणि दुसऱ्या झाडाची तरी हीच तऱ्हा आहे कीं, फांद्या वाढल्या म्हणजे मूळ दृढ होतें, व मूळ बळकट झालें म्हणजे फांद्यांचा विस्तार होतो. १८० त्याचप्रमाणें या शरीराची गोष्ट होय; म्हणजे शरीर आहे तोंपर्यंत कर्म केलें पाहिजे, व कर्म जोंपर्यंत चाललें आहे तोंपर्यंत शरीर नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं. ८१ म्हणून, मनुष्यदेह हा अन्यकर्मरूपी खांद्यांचें मूळ होय, यांत संशय नाहीं; असें त्या जगज्जनक श्रीकृष्णांनीं सांगितलें. ८२ (मग म्हणतात:—) नंतर तमोगुणाचें वादळ स्थिर झाल्यावर सत्त्वगुणाचें वादळ जोरानें सुटतें, ८३ तेव्हां याच मनुष्याकाररूपी मुळास सद्वासनारूपी अंकुर फुटून त्याला सुकृतरूपी कोंब येतात. ८४ मग ज्ञानाच्या योगानें जाणतेपणाच्या तीक्ष्ण अशा जोरानें एके क्षणांत बुद्धीला डिऱ्या फुटतात. ८५ नंतर बुद्धिरूपी फोंक विस्तारून स्फूर्तीचे फाटे

१५ पुढें करून. १६ योगानें. १७ अंकुर. १८ माती. १९ दृढ होते. २० वादळ. २१ जोरानें.

फुटतात, त्या योगानें बुद्धीस विचार सुचतो. ८६ त्या ठिकाणीं *मेधारसानें भरलेलीं अशीं निष्ठारूपी पानें सुशोभित दिसून, सत्त्ववृत्तीचे कोंभ सरळ निघतात. ८७ सदाचाररूपी पुष्कळ अंकुर सहज निघून, त्या योगानें चहूंकडे वेदघोष चालतो. ८८ शिष्टाचार, वेदोक्त आचरण, व नानाप्रकारचीं यज्ञयागादि कर्में अशीं पानांवर पानें फुटतात. ८९ याप्रमाणें यमदमरूपी घोंस व तपांच्या डाहळ्या फुटतात; आणि वैराग्यरूपी कोंवळ्या शाखा पुष्कळ फुटतात; १९० विशिष्ट व्रतांचे फोक व धीराच्या तीक्ष्ण अणकुच्या फुटून वेगानें वर जातात. ९१ मध्यंतरीं वेदरूपी दाट पानें फुटून, त्या योगानें, सत्त्वरूपी प्रचंड वारा वाहात आहे तोंपर्यंत सुविद्येचा चहूंकडे प्रसार होतो. ९२ मग धर्मरूपी एक सरळ शाखा निघते; व तिला स्वर्गादिक फळांची आडफांदी फुटते. ९३ दुसरी उपरतिरूप लाल शाखा फुटून तिला मोक्षरूपी नित्य नवी पालवी फुटतच असते. ९४ पुढें रवि, चंद्र इत्यादि ग्रह, व पितर, ऋषि, विद्याधर एतद्रूपी आडव्या फांद्या फुटतात. ९५ या शाखांपेक्षांही उंच अशा दुसऱ्या शाखा फुटून त्यांना इंद्रादि-लोकरूपी फळें पुष्कळ येतात. ९६ मग त्या खांद्यांवर, तप व ज्ञान यांत श्रेष्ठ अशा मरीचि, कश्यप इत्यादिरूप दुसऱ्या उंच शाखा येतात. ९७ अशा प्रकारें मालिका लागल्यावर वरती शाखांचा विस्तार होऊन, हा वृक्ष बुडाशीं लहान असूनही वर ह्याला मोठालीं फळें येतात! ९८ त्यावरही आणखी ज्या दुसऱ्या फांद्या येतात, त्यांना अर्जुना, ब्रह्मदेव व शिव यांपर्यंत वर शाखा फुटतात. ९९ फळांच्या भारानें वरच्या खांद्या खालीं लवून मुळाशीं टेकतात. २०० इतर झाडांचीही अशीच स्थिति आहे कीं, फांद्यांना पुष्कळ फळें आलीं म्हणजे त्या वांकून बुडाला लागतात; १ त्याचप्रमाणें अर्जुना, हा संसाररूपी वृक्ष ज्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो, त्याच मुळाशीं ज्ञानाचे वाढीनें पुनः लवतो. २ म्हणून ब्रह्मा व शिव यांच्या पलीकडे जीवाची वाढ नसून, तेथून पुढें वरती ब्रह्मच लागतें. ३ परंतु हें असूं दे; या ब्रह्मादिक खांद्या संसाररूप वृक्षाची योग्यता पावत नाहींत. ४ आणखी, निवृत्तिमार्गाच्या ज्या वर सनकादिकरूपी शाखा आहेत, त्यांना फळें व मुळें नसून त्या ब्रह्मरूपीच आहेत, ५ याप्रमाणें मनुष्यरूप खांदीपासून वरच्या बाजूस ज्या ब्रह्मादिरूप खांद्या आहेत, त्या फार उंच जातात. ६ पार्था, ब्रह्मादिरूप ज्या वरच्या उंच खांद्या आहेत, त्या मनुष्यरूप खांदीपासूनच उत्पन्न झाल्या आहेत, म्हणून या खालच्या खांद्या त्यांचीं मुळें होत. ७ याप्रमाणें, जो संसाररूपी वृक्ष ऊर्ध्वमूल असून ज्याला खालीं वर अशा शाखा फुटलेल्या आहेत, व जो अलौकिक आहे, त्याचें वर्णन तुला सांगितलें. ८ याप्रमाणें या झाडाला खालचीं व वरचीं मुळें असून त्याविषयीं सर्व विवेचन तुला सांगितलें. तर असा जो हा बळकट वृक्ष, तो कोणत्या उपायानें उपटून टाकतां येतो, तें ऐक. ९

* 'स्वहिता अनुयायिनी मेधा...' (अध्याय १० ओंवी २७९.)

१९ मोठाले झुबके. २० एकावर एक अशी माळ लागल्यावर. २१ लवतात. २२ नसून.

श्लोकार्थः—या अश्वत्थ वृक्षाचें हें जें वर्णन केलें आहे, तसें त्याचें खरें रूप अनुभवास येत नाहीं; आणि त्याचा अंत, आदि व स्थिति हींही नाहींत. अशा या बळकट मुळांच्या वृक्षाचा दृढ-वैराग्यरूप शस्त्रानें छेद करून, ॥ ३ ॥

परंतु अर्जुना, तुझ्या मनांत अशी शंका येईल कीं, याप्रमाणें हा एवढा प्रचंड वाढलेला जो संसाररूपी वृक्ष, त्याला उपटून टाकील असें काय (साधन) आहे? २१० कारण, ज्याच्या वरच्या बाजूच्या शाखांची वाढ ब्रह्मलोकापर्यंत असून ज्याचें मूळ निराकाररूपी ब्रह्मांत वर आहे; ११ या वृक्षाच्या खालीं येणाऱ्या फांद्या स्थावरजंगमांच्या तळांत शिरलेल्या असून, याच्या मध्यभागांत मृत्युलोक भरलेला आहे; १२ याप्रमाणें हा वृक्ष अति बळकट व अफाट असून, याचा नाश कोणाच्यानें करवेल, अशी हळवी भावना कदाचित् तूं आपले मनांत धरशील हो ! १३ तर हें बघ, हा वृक्ष उपटून टाकण्यास श्रम ते कसले आहेत ? लहान मुलाला जो बागुलबोवा दाखवितात, तो हाकून देण्यास त्याला कोठें दुसऱ्या गांवास का घालवावा लागतो ? १४ आकाशांत दिसणारे किल्ले काय पाडावे लागतात ? तसेंच सशाच्या शिंगास काय मोडावें लागतें ? आकाशास जर पुष्प येईल, तरच तें तोडतां येईल ! १५ त्याचप्रमाणें अर्जुना, हा तुला सांगितलेला संसाररूपी वृक्ष खरा नाहीं. मग तो उपटून टाकण्यास कसली भीति आली आहे ? १६ आम्हीं या झाडाचीं मुळें व डाहळ्या यांविषयीं जो प्रकार सांगितला, तो, वांझेच्या घरांत पुष्कळ मुलेंलेंकरें आहेत असें सांगण्यापैकींच होय. १७ स्वप्नांत जीं आपण भाषणें करतों, त्यांचा जागे झाल्यावर आपल्यास कांहीं उपयोग होतो का ? त्याचप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे, त्याला या संसाररूपी वृक्षाची गोष्ट व्यर्थच होय. १८ परंतु ज्याप्रमाणें आम्हीं या झाडाचें वर्णन केलें, त्याचप्रमाणें जर याचीं मुळें भक्कम असून हा खरोखरच विस्तार पावलेला असता, १९ तर कोणाची माय व्याली होती कीं त्याला उपटून टाकील ? हें पहा—फुंकर घातल्यानें आकाश दूर होईल काय ? २२० म्हणून, हे धनंजया, ज्याप्रमाणें कासवीच्या तुपाची राजास मेजवानी करणें असंभवनीय आहे, त्याचप्रमाणें, आम्हीं जें या संसाररूपी वृक्षाच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें, ती सर्व माया होय. २१ बाबारे, मृगजळाचे तलाव दुरून दृष्टीनें पाहण्यासच योग्य आहेत, बाकी त्यांच्या पाण्यावर कधीं साळी केळीं करशील काय ? २२ अगोदर अज्ञान हें मिथ्या आहे; मग त्यापासून होणारें कार्य काय किंमतीचें असणार ? म्हणून, संसाररूपी वृक्ष हा सर्व खोटा आहे; २३ आणि या वृक्षाला अंत नाहीं, असें म्हणणें हेंही एका प्रकारानें खरें आहे. २४ तर जोंपर्यंत मनुष्य जागा झाला नाहीं, तोंपर्यंत निद्रेला शेवट आहे काय ? किंवा रात्र सरली नाहीं तोंपर्यंत पहाट होते काय ? २५ त्याप्रमाणें, हे पार्था, जोंपर्यंत

७ बागुलबोवा. ८ ढगांत दिसणारे किल्ले. ९ सशाचें शिंग. १० आकाशाचें फूल. ११ व्यर्थ. १२ सर्व. १३ जागृति. १४ प्रातःकाल. १५ पूर्वी. १६ वर काढीत नाहीं.

ज्ञान उत्पन्न झालें नाहीं, तोंपर्यंत या संसाररूपी अश्वत्थास अंत नाहीं. २६ जोंपर्यंत वारा वाहतांना राहिला नाहीं, तोंपर्यंत समुद्रावरील लाटांना शेवट नाहीं असें म्हणावें लागतें. २७ म्हणून, ज्या वेळेस सूर्य अस्तास जातो, त्या वेळेस मृगजळाचा भास नाहींसा होतो, किंवा दिव्याचा प्रकाश दिवा मालवल्यावर नाहींसा होतो; २८ त्याप्रमाणें, या संसाररूपी वृक्षाचें मूळ जें अज्ञान, तें ज्ञानाचा उदय झाल्याशिवाय नाहींसें होत नाहीं. २९ त्याचप्रमाणें, हा अनादि आहे असें लोक म्हणतात; तर खरोखर पाहूं गेलें असतां हा त्याच्यावर आळ आलेला नसून ही गोष्ट त्याच्या लक्षणांस अनुसरूनच आहे. २३० कारण, संसारवृक्षाचे ठिकाणीं तर खरेपणा नाहीं; मग जो मुळांत नाहीं, त्याला आरंभ कसला ? व आरंभ करणार कोण ? ३१ जो खरोखर एखाद्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो, त्याला आदि आहे हें म्हणणें शोभतें; पण जो वस्तुत: नाहींच, त्याला आदि कोठून असणार ? ३२ म्हणून, ज्याला जन्म नाहीं त्याची आई कोण म्हणून म्हणावी ? वास्तव हा वृक्ष अस्तित्वाशिवाय आहे, म्हणून याला अनादि म्हटलें आहे इतकेंच ! ३३ वांझेच्या मुलाची जन्मपत्रिका कोठून असणार ? त्याचप्रमाणें, आकाशाचा रंग निळा आहे अशी कल्पना कशी करतां येईल ? ३४ अर्जुना, आकाशाच्या पुष्पाचा देंठ कोणास तोडतां येईल ? म्हणून, ज्या संसाररूपी वृक्षास अस्तित्व नाहीं, त्याला मूळारंभ कोठून असणार ? ३५ ज्याप्रमाणें मातीचा घट तयार केल्याशिवाय त्याला अस्तित्व येत नाहीं, त्याप्रमाणें हा संसाररूपी वृक्ष मुळासह अनादि आहे असें जाण. ३६ अर्जुना, ह्याप्रमाणें ह्या वृक्षास आदि व अंत नाहीं व याची दोहोंमधील स्थिति जी भासते तीही व्यर्थ होय. ३७ गोदावरी ज्याप्रमाणें ब्रह्मगिरी पर्वतावरून निघून पूर्वसमुद्रास जाऊन मिळते, त्याप्रमाणें मृगजळाचे नदीला उत्पत्ति खरी नाहीं व अंतही खरा नाहीं; तथापि तें मृगजल जसें मध्यंतरीं व्यर्थ भासतें, ३८ तसा यास आदि नाहीं व पाहूं गेलें असतां हा कोठें दिसतही नाहीं; पण काय नवल आहे पहा कीं, हा नसूनही याचा भास होतो ! ३९ इंद्रधनुष्य ज्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या रंगांनीं भरलेलें दिसतें, त्याप्रमाणें हा संसाररूपी वृक्ष अज्ञान्यास सुंदर असा दिसतो. २४० याप्रमाणें, हा खरा आहे असें घेऊन चालल्यावर, अज्ञान्याच्या डोळ्यांस भूल पाडतो. ज्याप्रमाणें बहुरूपी नानातऱ्हेचीं सोंगें आणून लोकांचें मन हरण करतो (रिझवितो), ४१ आणि आकाशास कसलाही रंग नसून ज्याप्रमाणें त्याचा निळा रंग भासतो—तथापि तोच रंग एका क्षणांत दिसतो व नाहींसा होतो; ४२ स्वप्नांत जरी लटक्या जिनसा सत्य मानल्या, तरी त्यांपासून एकसारखा निर्वाह होईल का ? त्याप्रमाणें हा क्षणिक जगाभास आहे ! ४३ आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलेलें पाहून, माकडास तें दुसरें माकडच आहे असें वाटतें, व धरूं लागलें असतां तें हातास येत नाहीं; ४४ लाटांची एकामागून एक येण्याची त्वरा व विजेचें चमकणें यांच्यापेक्षांही या विश्वरूपी झाडाचें होणें जाणें अति जलद आहे. ४५ ग्रीष्म ऋतूच्या शेवटचा वारा जसा समोरून किंवा पाठीमागून येतो हें समजत नाहीं, तशी या नसणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाची स्थिति आहे. ४६ याप्रमाणें या वृक्षास आदि, अंत, स्थिति व रूप हीं नाहींत. म्हणून हा उपटून टाकण्यास खटाटोप कशाला पाहिजे ? ४७ अर्जुना, आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळें हा वृक्ष बळावला आहे असें वाटत होतें ना ? तर आतां आत्मज्ञानरूप शस्त्रानें

हा तोडून टाक पाहूं. ४८ परंतु एक ज्ञानाशिवाय याला छेदण्याचे जेवढे उपाय करशील, तितका तूं या वृक्षांत अधिकाधिकच गुंतून पडशील. ४९ मग तूं किती खांद्यांवरून हिंडशील, आणि तसाच वर किंवा खालीं जाशील. (कारण, याला अगणित खांद्या आहेत). म्हणून, याचें मूळ जें अज्ञान, तें तूं यथार्थ ज्ञानानें छेदून टाक. २५० एरवीं, दोरीवर भासलेला सर्प मारण्याकरितां पुष्कळ काठ्या मिळविल्या म्हणजे तो जसा व्यर्थ शीण केल्याप्रमाणें होय. ५१ मृगजलाच्या मोठ्या नदींतून तरून जाण्याकरितां नाव शोधण्याची धावाधाव करीत असतां अरण्यांतील खऱ्या ओहोळांत खरोखर एकादा बुडतो, ५२ त्याप्रमाणें, वीरा अर्जुना, या लटक्या संसाराच्या निवृत्तीचा मनुष्य उपाय करीत असतां भ्रम पावतो, आणि आपल्या खऱ्या ज्ञानाचा लोप झाल्यामुळें त्याच्या अंगांत 'संसार सत्य' असें जें वारें भरलेलें असतें, तें अधिकच होतें. ५३ धनंजया, स्वप्नांत लागलेल्या तरवारीचे वारांस ज्याप्रमाणें जागृति हेंच औषध, त्याप्रमाणें, ज्या संसाराची अज्ञानापासून उत्पत्ति आहे, त्याचा छेद करण्यास ज्ञानखड्गच पाहिजे. ५४ परंतु तेंच ज्ञानखड्ग लीलेनें धारण करतां येईल असें बुद्धीस वैराग्याचें बळकट साह्य लागतें. ५५ तें वैराग्य इतकें दृढ झालें पाहिजे कीं, त्या योगानें त्रैलोक्यांतील भोगांचा इतका वीट आला पाहिजे कीं, ते भोग म्हणजे जसें नुकतेंच कुत्रें ओकून गेलें आहे ! ५६ अर्जुना, पदार्थमात्राबद्दल जेव्हां इतका वीट येतो, तेव्हांच वैराग्य प्राप्त झालें असें म्हणावें. ५७ मग देहाची अहंता हें म्यान त्या वैराग्यरूप खड्गावरून एकदम काढून तें विचारवंत बुद्धिरूपी हातांत घ्यावें. ५८ मग तें खड्ग विवेकरूप सहाणेवर पाजवून अहंब्रह्म या बोधाची तीक्ष्ण धार लावावी, आणि त्यास अद्वैतरूपी पाणी द्यावें. ५९ इतकें झाल्यावर निश्चयरूपी मूठ हातांत घेऊन व मनन करून, तें खड्ग एक दोन वेळ अजमावून पहावें. २६० नंतर ज्ञानखड्गाचें व आपलें निदिध्यासानें ऐक्य झाल्यावर, आपल्यापुढें घाव मारण्यास तें झाड टिकणार नाहीं. ६१ तें आत्मज्ञानरूप शस्त्र अद्वैतप्रभेच्या तेजानें भवरूपी वृक्षास कोठेंही उरूं देणार नाहीं. ६२ शरदृतूच्या सुरवातीचा वारा ज्याप्रमाणें आकाशांतील सर्व केर नाहींसा करतो, अथवा सूर्योदय झाल्यावर सर्व अंधार नाहींसा होतो; ६३ किंवा जागें होण्याबरोबर स्वप्नांतील गोष्टी नाश पावतात, त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानरूपी धारेच्या तिखटपणामुळें संसाररूप तरूचा नाश होतो. ६४ त्या वेळेस, ज्याप्रमाणें चांदणें पडल्यावर मृगजल दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें संसाररूपी वृक्षाचीं वरचीं व खालचीं मुळें अथवा खालीं वाढलेला सर्व विस्तार हीं नाहींतशीं होतात. ६५ याप्रमाणें, हे वीरोत्तमा अर्जुना, आत्मज्ञानरूपी खड्गानें हा संसाररूपी अश्वत्थवृक्ष खालच्या वरच्या मुळांसुद्धा छेदून टाक. ६६

श्लोकार्थः—नंतर, ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः मागें येत नाहींत, तें पद शोधून

काढावें. (कसें ? तर,) ज्याच्यापासून अनादि प्रवृत्ति चालत आली आहे, त्याच आद्य पुरुषाला मी शरण आहें अशा भावनेनें (त्या पदाचा शोध लावावा). ॥ ४ ॥

मग, ही अमुक वस्तु हा भास जेथें रहात नाहीं, व अहंतेचा लोप होतो, असें जें आत्मस्वरूप, तें पहावें. ६७ परंतु मूर्ख लोक आरशाच्या आधारानें आपलें एकच रूप दुसरें पहातात, त्याप्रमाणें तूं करूं नको हो ! ६८ अर्जुना, आपलें स्वरूप पाहण्याची रीत अशी आहे कीं, एखादा झरा उकरला असता पाणी आहे असें प्रत्ययास येतें, परंतु तोच बुजवला तरी त्यांत मूळ पाणी आहेच; ६९ किंवा पाणी आटल्यावर जसें त्यांतील प्रतिबिंब मुख्य बिंबाशीं ऐक्य पावतें, अथवा घट फुटल्यावर घटांतील आकाश महदाकाशास मिळतें; २७० किंवा लाकडें नाहींतशीं झाल्यावर त्यांतील अग्नि जसा स्वस्वरूपीं लय पावतो, तसें, अर्जुना, आपलें स्वरूप हें आपल्या स्वरूपांत पहावें लागतें. ७१ जसें जिव्हेनें आपली स्वतःची चव पाहणें किंवा डोळ्यांनीं आपलें बुबुळ पाहणें, तसें आपलें स्वरूप आपण पाहणें हें होय. ७२ किंवा प्रभा जशी प्रभेस मिळते, आकाश आकाशावरच असतें, अथवा पाणी ज्याप्रमाणें पाण्यातच असतें, ७३ त्याप्रमाणें, अद्वैतदृष्टीनें आपलें स्वरूप आपण पाहण्याची रीत आहे हें तुला निश्चयपूर्वक सांगतों. ७४ पाहिल्याशिवाय पाहणें, व जाणल्याशिवाय जाणणें असें जें आद्य ठिकाण--ज्याला ब्रह्म असें म्हणतात, ७५ त्या ब्रह्मालाही उपाधींच्या योगानें अस्तित्व आणून त्याचें श्रुति वर्णन करतात; मग, त्याला नांवरूप आहे अशी व्यर्थ बडबड करतात. ७६ पण स्वर्ग व संसार यांस कंटाळलेले मुमुक्षु लोक योगज्ञानाचा आश्रय करितात; आणि मग तेथून ‘ परत यावयाचें नाहीं ’ अशा प्रतिज्ञेनें जिकडे जाण्यास निघतात, ७७ मग संसाराच्या पुढें पाय ठेवून वैराग्याची पैज मारून धावतात; आणि कर्ममार्गाच्या आचरणानें प्राप्त होणारा ब्रह्मलोक, तोही ओलांडून पुढें जातात. ७८ मग आपले अहंतादि सर्व भाव जिंकून ते ज्ञानी निजपदास जाण्याकरितां अजिंक्यपत्र घेतात. ७९ हें पहा--त्या निजपदापासून ही विश्वाची परंपरा एवढी वाढली आहे, ती केवळ दैवहीनाच्या आशेप्रमाणें व्यर्थ (मिथ्या) होय. २८० आत्मस्वरूप न जाणल्यामुळें जो हा संसार भासतो, तो ज्या मुमुक्षूनें अहंता सोडून नाहींसा केला, ८१ पार्था, अशी जी वस्तु, ती, ज्याप्रमाणें थंडी थंडीस काकडावितें, त्याप्रमाणें आपली आपण पाहिली पाहिजे. ८२ हे धनंजया, तें निजपद (आत्मस्वरूप) ओळखण्याची आणखी एक खूण आहे कीं, ज्या स्वरूपाची भेट झाली असतां त्या ठिकाणाहून पुनः परत येणें घडत नाहीं. ८३ महाप्रलयकालीं जसें सर्वत्र जलमय होतें, तसें जे ज्ञानानें परिपूर्ण होऊन त्या स्वरूपास भेटतात, ते स्वस्वरूपांत निमग्न असतात. ८४

श्लोकार्थः--ज्यांचा अभिमान आणि मोह गेला आहे, ज्यांनीं विषयासक्तिरूप दोष जिंकले आहेत, जे आत्मज्ञानाला नित्य पावतात, ज्यांच्या सर्व वासना नाहींतशा झाल्या आहेत, आणि जे सुखदुःखरूप द्वंद्वापासून मुक्त झाले आहेत, असे जे ज्ञाते जन, ते त्या शाश्वत पदाला जाऊन मिळतात ॥ ५ ॥

वर्षाऋतूच्या अखेरीस ज्याप्रमाणें मेघ आकाशास सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषाचे मनाला मोह व अभिमान सोडून जातात, ८५ निर्धन व निष्ठुर अशा मनुष्यास ज्याप्रमाणें त्याचे आप्त सोडतात, त्याप्रमाणें जे विकारांचे सपाट्यांत सांपडत नाहींत; ८६ केळीला केळीं आल्यावर ती जशी उन्मळून पडते, तशा आत्मस्वरूपलाभाच्या प्रबलतेनें ज्यांच्या क्रिया क्रमाक्रमानें बंद पडतात; ८७ वृक्षाला आग लागल्यावर त्यावर बसणारे पक्षी ज्याप्रमाणें तो सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्यांना सर्व पापें सोडून जातात; ८८ ज्या भेदबुद्धिरूप पृथ्वीवर सर्वदोषरूप तृणाचे अंकुर फुटतात, त्या भेदबुद्धीची ज्यांना ओळखही रहात नाहीं; ८९ सूर्योदय होण्याबरोबर रात्र जशी आपोआप नाहींशी होते, तसा आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यावर ज्यांचा देहविषयक अभिमान अज्ञानासह नाहींसा होतो; २९० हें पहा, आयुष्यहीन जीवास ज्याप्रमाणें शरीर अवचित सोडतें, त्याप्रमाणें मोह पाडणारें द्वैत ज्यांना सोडून जातें; ९१ परिसाला जसें लोखंड दुर्मिळ आहे, किंवा सूर्याची व अंधकाराची ज्याप्रमाणें गांठ पडत नाहीं, त्याप्रमाणें द्वैतबुद्धीचा ज्यांच्यापाशीं सदोदित तोटा असतो; ९२ अरे, या देहाचा अभिमान धरल्यावर, सुखदुःखाकाररूपी जें द्वैत (द्वंद्व) दृष्टीस पडतें, तें ज्यांच्यापुढें येत नाहीं; ९३ ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर स्वप्नांत मिळालेलें राज्य अथवा प्राप्त झालेलें मरण यांजपासून हर्ष किंवा शोक होत नाहीं; ९४ ज्यामाणें गरुडापुढें सर्प येत नाहीं, त्याप्रमाणें, सुखदुःखरूपी पुण्य व पाप उत्पन्न करणारें जें द्वैत, तें ज्यांना जिंकीत नाहीं, ९५ आणि असद्वस्तुरूपी पाणी टाकून जे विचारी राजहंस सद्वस्तुरूप दुधाचें सेवन करतात; ९६ ज्याप्रमाणें सूर्य पृथ्वीवर पाऊस पाडून तेंच पाणी आपल्या किरणद्वारा आपल्या ठिकाणींच शोषण करून घेतो, ९७ त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपाची भ्रांति पडल्यामुळें जें ब्रह्म चहूंकडे फांकलें असतें, तें ज्ञानदृष्टि झाल्यावर आपल्या स्वरूपांत नेहमीं ऐक्य पावतें. ९८ इतकेंच नव्हे, तर ज्याप्रमाणें गंगेचा ओघ समुद्रास मिळाल्यावर मावारा येत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाविषयीं त्याचे विचार ढळत नाहींत. शिवाय, सर्वत्र आत्मस्वरूप झाल्यावर ज्ञान्याला कसलीच इच्छा नसते. ९९ ज्याप्रमाणें आकाशाची सर्वत्र व्याप्ति असल्यामुळें त्याला एका गांवाहून दुसरे गांवास जाणें शक्य नाहीं; ३०० ज्याप्रमाणें अग्नीच्या डोंगरावर कसलेंही बीं पेरलें असतां उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याचे मनांत ज्ञानाचा उदय झाला आहे, तेथें कोणतेही विकार उद्भवत नाहींत. १ (समुद्रमंथनसमयीं) क्षीरसमुद्रांत घातलेला मंदराचल त्यांतून काढून घेतल्यावर तो समुद्र स्थिर झाला, त्याप्रमाणें, आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्यांचे मनांत कामवासना उत्पन्न होत नाहीं; २ ज्याप्रमाणें चंद्र षोडश कलांनीं, भरल्यावर कोणतेही बाजूनें कमी दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्यांचे मनांत कोणतीच इच्छा उत्पन्न होत नाहीं; ३ अशा निरुपम गोष्टी तुला किती सांगूं ? ज्याप्रमाणें वायूच्या पुढें परमाणु टिकत नाहीं; ४ अशा प्रकारें, हुत भक्षण करणारा जो ज्ञानाग्नि, त्यांत ज्यांनीं सर्व विषय जाळून टाकले आहेत, ते पुरुष सुवर्णांत सुवर्ण मिळाल्याप्रमाणें स्वरूपाशीं ऐक्य पाव-

---

१७ पसरली, १८ इच्छा. १९ पलीकडे. २० वाढ. २१ पूर्ण झाला. २२ कमी असलेला. २३ उकळी. २४ निरुपम. २५ हुत भक्षण करणारा जो ज्ञानाग्नि त्यांत. २६ सुवर्णांत.

तात. ५ तें ठिकाण कोठें आहे असें जर तूं विचारशील, तर, जें कधीं नाश पावत नाहीं तें तें ठिकाण. ६ जें पाहूं गेलें असतां दिसावें, जाणूं गेलें असतां समजावें, किंवा अमुक वस्तूप्रमाणें आहे असें म्हणतां यावें, याहून वेगळें आहे; ७

श्लोकार्थः—त्या पदाला प्रकाशित करण्यास सूर्य, चंद्र किंवा अग्नि हे समर्थ नाहींत. ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः परत येत नाहींत, तें माझें परम धाम (उत्तम पद) आहे ॥ ६ ॥

परंतु दिव्याच्या उजेडानें अथवा चंद्राच्या प्रकाशानें—फार तर काय ? परंतु ज्या सूर्यापासून सर्व जग प्रकाशित होतें, त्याच्या प्रकाशानें, ८ ह्या सर्वांच्या प्रकाशानें जें दृष्टीस पडणें, हेंच ज्याच्या आड येतें, (जोंपर्यंत जग दिसतें, तोंपर्यंत ज्याचा लोप असतो,) व ज्याच्या लोपामुळेंच विश्वाचा भास होतो; ९ जसजसा शिंपीचा भास कमी होईल, तसतसा रुप्याचा भास वाढतो; किंवा दोरीचा भास नाहींसा झाल्यावर सापाचा खरेपणा उघडकीस येतो; ३१० त्याप्रमाणें, चंद्रसूर्यादिकांचें जें प्रखर तेज, तें ज्या स्वरूपाच्या अंधकारांत प्रकाशित होतें, ११ अशी जी वस्तु, ती अति तेजस्वी असून, सर्व भूतांना व्यापून चंद्र व सूर्य यांनाही प्रकाश देते. १२ म्हणून या वस्तूच्या प्रकाशापुढें चंद्र व सूर्य याच्या तेजांचा अंधार पडतो. याकरितां, सर्व तेजस्वी वस्तूंस तेज देणारें असें या वस्तूचें (ब्रह्माचें) स्वरूप आहे १३ आणि या वस्तूचा प्रकाश झाला असतां चंद्रसूर्यांसह जगाचा लोप होतो. ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर नक्षत्रांसह चंद्र निस्तेज होतो, १४ किंवा जागें झाल्यावर स्वप्नांत भासलेला सर्व पसारा मावळतो, अथवा संध्याकाळ झाल्यावर मृगजल आपोआप नाहींसें होतें, १५ त्याप्रमाणें, ज्या वस्तूचे ठिकाणीं कसलाच भास रहात नाहीं, तें माझें मुख्य स्थान होय. १६ त्या ठिकाणीं जे गेले, ते, ज्याप्रमाणें पाण्याचे ओघ समुद्रास मिळाल्यावर माघारे येत नाहींत, त्याप्रमाणें जगाकडे माघारे येत नाहींत, १७ किंवा मिठाची तयार केलेली हत्तीण समुद्रांत बुडविल्यावर जशी माघारी येत नाहीं, १८ किंवा आकाशांत गेलेल्या अग्नीच्या ज्वाला जशा खालीं परतून येत नाहींत, किंवा तापलेल्या लोखंडावर टाकलेलें पाणी जसें नाहींसें होतें (माघारी येत नाहीं), १९ तसे शुद्ध ज्ञान झाल्यामुळें जे माझें ऐक्य पावतात, ते पुनर्जन्मापासून मुक्त होतात. ३२० तेव्हां, बुद्धिरूप पृथ्वीचा राजा जो अर्जुन, तो म्हणाला, "प्रभो, आपला आज मजवर प्रसाद झाला आहे; परंतु एक माझी विनंती आहे, तिकडे लक्ष द्यावें. २१ तर जे देवांच्या स्वरूपांत जाऊन मिळाल्यावर माघारी येत नाहींत, ते पूर्वीं देवांच्या स्वरूपापासून भिन्न होते किंवा एकरूपच होते ? २२ जर ते अनादिसिद्ध भिन्न असतील, तर ते माघारी येत नाहींत हें म्हणणें असंभवनीय होय. कारण असें पहा—भ्रमर फुलांतील मकरंद सेवन करण्यास गेले असतां कधीं फुलेंच होतात काय ? २३ दुसरें असें पहा, लक्ष्याहून वेगळे असे जे बाण, ते सोडल्यावर ज्याप्रमाणें लक्ष्यास भेदून पुनः खालीं पडतातच, (ऐक्य पावत नाहींत,) त्याप्रमाणें ते परत येतातच. (तुमच्या स्वरूपांत मिळाले असतांही माघारे येत नाहींत हें म्हणणें शोभत नाहीं.) २४ नाहीं तर, तुम्ही तेच ते असें जर वस्ततः असेल, तर कोणीं कोणास मिळावयाचें ? असें पहा, शस्त्रानें

शस्त्राचा (आपला स्वतांचा) छेद होतो काय ? २५ म्हणून, देवा, तुमच्या स्वरूपाशीं ज्यांचें ऐक्य आहे, त्यांना तुमचा संयोग किंवा वियोग होतो असें कसें म्हणतां येईल ? अवयव आणि शरीर कधीं एकमेकांपासून वेगळीं होतात असें म्हणतां येत नाहीं. २६ बरें, जे नेहमीं तुमच्या स्वरूपापासून भिन्न आहेत, ते केव्हांही तुमच्या स्वरूपांत ऐक्य पावावयाचे नाहींत, मग ते माघारी येतात किंवा येत नाहींत, हें व्यर्थ बोलणें तरी कशाला हवें ? २७ तर, श्रीकृष्णा, ज्या तुम्हांला सर्वत्र मुखें आहेत, त्या तुमच्या स्वरूपांत मिळाल्यावर कोण माघारी येत नाहींत, ते मला नीट समजावून सांगा. " २८ अर्जुनाची ही शंका ऐकून आपण सांगितलेलें त्याच्या मनांत पूर्णपणें बिंबलें असें पाहून सर्वज्ञशिरोमणि भगवान श्रीकृष्ण यांस संतोष वाटला. २९ मग भगवान म्हणतात:—हे महामते, मद्रूप झाल्यावर जे पुन: माघारी येत नाहींत, त्यांत भिन्न व अभिन्न अशा दोन्ही प्रकारचे लोक आहेत. ३३० जर विचारदृष्टीनें पूर्ण लक्ष देऊन पाहिलें, तर माझें व त्यांचें स्वरूपांत स्वभावत:च ऐक्य असतें; आणि वरवर विचार करून पाहिलें, तर ते माझ्यापासून भिन्न आहेत असेंही वाटतें. ३१ ज्याप्रमाणें पाणी हाललें असतां त्यावर येणाऱ्या लाटा पाण्यापासून वेगळ्या दिसतात, बाकी वस्तुत: तें निवळ पाणीच होय; ३२ किंवा सोन्याचे दागिने सोन्याहून भिन्न दिसतात; पण मग विचारपूर्वक पाहिलें असतां तें सर्व सोनेंच आहे; ३३ त्याप्रमाणें, हे किरीटी, ज्ञानदृष्टीनें पाहिलें असतां ते मद्रूपच आहेत; एरवीं त्यांच्यांत व माझ्यांत जो भिन्नपणा वाटतो, तो अज्ञानामुळें; ३४ आणि खरोखर वस्तूच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, मायोपाधींच्या योगें उद्भवणारें असें भिन्नत्व मज एकाच्या ठिकाणीं कोठून असणार ? ३५ सूर्यबिंबानें सर्व आकाश व्यापून पोटांत घातल्यावर त्याचें प्रतिबिंब कोठें दिसणार ? व किरणें तरी कशावर पडतील ? ३६ किंवा, अर्जुना, कल्पांतींच्या पाण्याला ओहटी व भरती असते काय ? म्हणून, विकाररहित असा जो मी, त्या मला भेद व अभेद कोठून असणार ? ३७ परंतु ओघाच्या अनुरोधानें जसें पाणी उजू असूनही वांकडें होतें, किंवा पाण्याच्या उपाधीनें जसा सूर्याच्या बिंबास त्याच्या प्रतिबिंबानें दुजेपणा येतो; ३८ आकाश हें चौकोनी किंवा वाटोळें असें कसें म्हणतां येईल ? परंतु तेंच घट व मठ यांच्या उपाधीनें तसेंच दिसतें; ३९ अरे हें पहा, निद्रेच्या उपाधीनें स्वप्नांत ज्या वेळीं मनुष्य राज्यपदावर आरूढ होतो, त्या वेळीं राजा, प्रजा इत्यादि सर्व जग त्या एकट्यानेंच व्याप्त होत नाहीं काय ? ३४० किंवा सोळाच्या दराच्या उत्तम सोन्यांत किडाळ मिळविल्यावर तें कसास कमी उतरतें, त्याप्रमाणें, शुद्धस्वरूप असा मी जेव्हां मायेनें परिवेष्टित होतों, तेव्हां माझे ठिकाणीं मायेच्या उपाधीनें जीव व ईश्वर हे भाव उत्पन्न होतात. ४१ त्या वेळीं एक अज्ञानच चहूंकडे रूढ होतें आणि त्या योगानें, मी कोण ? असा विकल्प उत्पन्न होतो. मग पुष्कळ विचार करून असा निश्चय करितात कीं, देहच मी ! ४२

श्लोकार्थ:—मनुष्यलोकीं माझाच सनातन असा जीवरूप अंश आहे. तो, प्रकृतीमध्यें असलेलीं पंचज्ञानेंद्रियें व मन यांना आकर्षित करितो ॥ ७ ॥

अशा प्रकारें आत्मज्ञान हें देहाएवढेंच आहे असें न समजतां, शरीरालाच मी म्हणणें याचेंच नांव माझा अंश जाणणें होय. ४३ वाऱ्यामुळें समुद्रावर लाटा उत्पन्न होतात, त्या जशा समुद्राचा एक लहानसा अंश असें दिसतें, ४४ त्याप्रमाणें, हे पांडुसुता, देहाचा अहंकार उत्पन्न झाल्यावर, त्या जड देहाचा जो चालक, तो या मृत्युलोकांत जीवरूपी मीच होय. ४५ त्याच जीवाच्या दृष्टीनें, जो हा अखंड व्यापार चालतो, त्याला जीवलोक (सृष्टि) असें म्हणतात; ४६ अरे, ज्या ठिकाणीं जन्म व मृत्यु हे खरे म्हणून मानले जातात, त्या ठिकाणाला मी जिवलोक म्हणजे संसार असें म्हणतों. ४७ अशा प्रकारच्या या जीवलोकांत, ज्याप्रमाणें चंद्र हा पाण्यापासून वेगळा असतांही पाण्यांत प्रतिबिंब पडल्यावर त्यात आहे असा भासतो, त्याप्रमाणें मी आहें असें समज. ४८ अर्जुना, स्फटिकाचा मणि कुंकुमावर ठेवला असतां तो तांबडा दिसतो, तथापि तो कांहीं तांबडा नव्हे; ४९ त्याप्रमाणें, माझें अनादिपण मोडत नाहीं, आणि अक्रियत्वही भंगत नाहीं; तथापि मला कर्ता, भोक्ता असें जें म्हणतात, तें केवळ अज्ञान आहे असें समज. ३५० किंबहुना, शुद्ध असा हा आत्मा प्रकृतीशीं ऐक्य पावून, प्रकृतीचे उपाधीनें तिच्या धर्मांचा अधिकार स्वीकारतो, ५१ मग मन व श्रोत्रादि पांच इंद्रियें हीं माझीं आहेत असें म्हणून, त्यांचे व्यापार मी करतों असें म्हणतो. ५२ ज्याप्रमाणें स्वप्नांत संन्याशानें आपणच आपलें कुटुंब बनून संसार थाटावा, व त्याच्या मोहानें सैरावैरा धावावें (संसारांतील सुखदु:ख भोगावें), ५३ त्याप्रमाणें, आपली विस्मृति झाल्यावर, आत्मा हा आपलें स्वरूपही तिजसारखेंच आहे असें मानून, तिच्या अनुरोधानें तिचींच कार्यें करतो; ५४ मनरूपी रथावर बसून श्रवणाच्या द्वारानें बाहेर निघून शब्दरूपी रानांत संचार करतो; ५५ तोच प्रकृतीचा लगाम हातांत धरून त्वचेच्या द्वारानें स्पर्शरूपी घोर वनांत जातो; ५६ एखाद्या वेळेस नेत्राच्या द्वारानें बाहेर पडून रूपविषयाच्या डोंगरावर स्वच्छंदानें हिंडतो; ५७ किंवा, हे सुभटा, जिव्हेच्या द्वारानें बाहेर पडून रसाच्या गुहेंत हिंडतो, ५८ किंवा, माझा अंश जो हा जीव, तो नाकाच्या द्वारानें बाहेर पडून सुगंधाच्या अरण्यांत हिंडतो; ५९ याप्रमाणें, देह व इंद्रियें यांचा नायक जें मन, तें धरून, पंचेंद्रियांचे विषय जे शब्दादिक त्यांचा उपभोग घेतो. ३६०

श्लोकार्थः—(केव्हां ? तर) वायु जसा पुष्पादिकांपासून सुगंध घेऊन जातो, तसा हा जीव जेव्हां पूर्वीचें शरीर टाकून दुसरें शरीर धारण करतो, तेव्हां मन व इंद्रियें आपल्याबरोबर घेऊन जातो ॥ ८ ॥

पण जीवाचें कर्तृत्व किंवा भोक्तृत्व तेव्हांच दृष्टीस पडतें, कीं जेव्हां तो एखाद्या शरीरांत प्रवेश करितो. ६१ ज्याप्रमाणें एखाद्या संपन्न व विलासी पुरुषाचें ऐश्वर्य तेव्हांच

८ अधिकार. ९ संन्याशानें. १० लगाम. ११ द्वार. १२ गुहा. १३ जीव. १४ अरण्यें. १५ प्रवेश करतो. १६ संपन्न.

दृष्टीस पडतें, कीं जेव्हां तो एखाद्या नगरांत राहावयास येतो, ६२ त्याप्रमाणें, ज्या वेळेस जीव देह धारण करतो, त्या वेळेसच जीवाच्या अहंकाराची वाढ किंवा विषयेंद्रियांची धामधूम दिसण्यांत येते. ६३ अथवा, शरीर जर टाकलें, तर जीव आपल्याबरोबर नेहमीं असणारें मन व इंद्रियें ही आपली संपत्ति घेऊन जातो. ६४ ज्याप्रमाणें अतिथि भोजनास आला असतां त्याचा अपमान करून त्यास माघारें लावल्यावर तो आपलें पुण्य घेऊन जातो, किंवा दोऱ्या काढून घेतल्यावर कळसूत्री बाहुल्यांची गति नाहींशी होते; ६५ अथवा सूर्य मावळला असतां तो लोकांची दृष्टि आपल्याबरोबर घेऊन जातो; फार काय सांगावें ? वारा ज्याप्रमाणें आपल्या बरोबर पुष्पांतील सुवास घेऊन जातो, ६६ त्याप्रमाणें हे धनंजया, जीव देहाला सोडून गेला म्हणजे आपल्याबरोबर पांच ज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांना घेऊन जातो. ६७

श्लोकार्थः—तो जीव कर्ण, नेत्र, त्वचा, जिव्हा व घ्राण तसेंच मन यांवर सत्ता ठेवून विषयांचा उपभोग घेतो ॥ ९ ॥

मग एथें अथवा स्वर्गलोकांत—ज्या ज्या ठिकाणीं जीव देहाचा स्वीकार करतो, त्या त्या ठिकाणीं मनादिक सहा इंद्रियांचा पुनः पसारा घालतो. ६८ अर्जुना, दिवा मालवल्यावर तो जसा आपल्या तेजासह नाहींसा होतो, तसाच तो फिरून लावल्यावर आपल्या तेजासह फांकतो; ६९ तर अर्जुना, अज्ञान्याचे दृष्टीला अशा प्रकारें, जीवाचें सर्व कर्तृत्व आहे असें वाटतें. ३७० कारण, आत्माच या देहामध्यें आला, आणि यानेंच विषयांचा उपभोग घेतला, अथवा तोच हा देह सोडून गेला, हेंच खरें असें ते लोक मानितात. ७१ एरवीं जन्म घेणें अथवा मरणें, किंवा क्रिया करणें अथवा विषयांचा उपभोग घेणें हे प्रकृतीचे धर्म आहेत. पण त्यांनीं हे आत्म्याचे मानिले आहेत. ७२

श्लोकार्थः—देहापासून वियुक्त होणारा किंवा देहामध्येंच असणारा, शब्दादि विषयांचा उपभोग घेणारा अथवा सुखदुःखादिकांनीं युक्त असणारा जो जीव, त्याचें सत्स्वरूप मूढजनांना दिसत नाहीं; ज्यांना ज्ञानचक्षु आहेत त्यांना दिसतें ॥ १० ॥ यत्न करणारे योगी आपले ठिकाणीं स्थित असलेल्या जीवाला (आत्म्याला) पाहतात; आणि जे शास्त्रसंस्काररहित व अविचारी आहेत, त्यांना यत्न करूनही जीवाचें स्वरूप दृष्टीस पडत नाहीं ॥ ११ ॥

परंतु लहानसा देह समोर पाहिल्यावर, त्यांत चेतना आल्यावर जी चळवळ दृष्टीस पडते, त्या चळवळीच्या योगानें तो जन्मास आला असें म्हणतात. ७३ त्याचप्रमाणें, हे सुभद्रापते, त्याच्या संगतीनें इंद्रियें आपआपले विषय सेवीत असतां जीव उपभोग घेतो असें ह्मणतात. ७४ अरे, शरीर क्षीण होऊन भोग घेणें आपोआप राहिल्यावर देह पडून नाहींसा झाला म्हणजे जीव गेला म्हणून हांका मारतात. ७५ हे पांडवा, झाड हालत असलें म्हणजेच वारा वाहतो आहे असें समजावें, आणि तोच वृक्ष हालेनासा झाला

१२ फिरून लावल्यावर. १३ मिळे. १४ योगानें.

म्हणजे वारा नाहीं असें समजावयाचें कीं काय ? ७६ किंवा आरसा समोर ठेवून आपलें रूप त्यांत पाहिलें म्हणजेच आपण आहों असें मानावें, तर आरशांत पाहण्याचे अगोदर आपलें रूप नव्हतें कीं काय ? ७७ अथवा तो आरसा बाजूस केल्यावर आपल्या रूपाचा लोप झाला म्हणून आपण या जगांतून नाहींसे झालों असा निश्चय करावयाचा कीं काय ? ७८ आकाशांत होणारा गडगडाट हा जरी खरोखरी आकाशापासूनच होतो, तरी तो मेघांपासून होतो असा लोक त्याच्यावर आरोप घेतात; अथवा, ढग वेगानें इकडून तिकडे जाऊं लागले म्हणजे त्यांतून दिसणारा चंद्र जरी स्थिर आहे, तरी तोच वेगानें धावतो आहे, असा लोक आरोप घेतात; ७९ त्याप्रमाणें, मोहानें आंधळे झालेले ते लोक, देह उत्पन्न होतो किंवा नाहींसा होतो म्हणजे अविक्रिय असा आत्माच उत्पन्न होतो किंवा नाहींसा होतो असा निश्चय करतात. ३८० या शरीरांत आत्मा आपल्या ठिकाणींच असून देहाच्या धर्मांस फक्त साक्षिभूत आहे, या दृष्टीनें पाहणारे लोक निराळेच आहेत. ८१ देह हा जीवाची राहण्याची पिशवी आहे असें ज्ञानाच्या प्रकाशानें पाहून ज्यांचे डोळे त्यांत गुंतत नाहींत; ज्याप्रमाणें ग्रीष्म ऋतूंत पुष्कळ ढग आले तरी त्यांतून सूर्याचे किरण बाहेर आल्याशिवाय राहत नाहींत, ८२ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या प्रभेनें ज्यांची स्फूर्ति स्वरूपाच्या ठिकाणापर्यंत पोहोंचली आहे, ते ज्ञानी, आत्मा हा अकर्ता आहे, असें मानतात. ८३ ज्याप्रमाणें, नक्षत्रांनीं भरलेलें आकाश प्रतिबिंब पडल्यावर समुद्रांत दिसलें म्हणून तें वरून गळून खालीं पडलें नाहीं हें खचित आहे; ८४ आकाश आकाशाचे जागीं आहे, व जें समुद्रांत दिसतें तें प्रतिबिंब खोटें आहे; त्याप्रमाणें, देहांत असलेला जीव हा आत्माच आहे. ८५ लाटांच्या सपाट्यांत चंद्राचे तुकडे तुकडे झालेले दृष्टीस पडतात, परंतु तोच चंद्र पाहूं गेलें असतां आपले जागींच कायम आहे; ८६ किंवा डबक्यांत पाणी सांचल्यावर त्यांत सूर्य दिसतो, व तेंच पाणी आटल्यावर तो दिसत नाहीं; परंतु सूर्य पाहूं गेलें असतां आपले ठिकाणींच असतो; त्याप्रमाणें, देह उत्पन्न झाल्यावर व नाहींसा झाल्यावर मी उत्पन्न होत नाहीं व मरतही नाहीं, अशा दृष्टीनें जे मला पाहतात, ८७ मातीचे घट अथवा मठ तयार करून पुनः जरी मोडून टाकले तरी त्या घटमठांत दिसणारें आकाश हें जसेंचें तसेंच कायम असतें; ८८ त्याप्रमाणें, अखंड जी आत्मसत्ता, त्या सत्तेच्या आधारावर, अज्ञानदृष्टीनें, देह होतात व जातात असें दिसतें. ८९ आत्मा हा वाढत नाहीं व ओहोटही पावत नाहीं, चेष्टा करवीत नाहीं व करीतही नाहीं ! हें, ज्यांना यथार्थ आत्मज्ञान झालें आहे तेंच जाणतात; ३९० आणि ज्ञान प्राप्त होईल, बुद्धि परमाणूंचाही झाडा घेईल, व तो सकल शास्त्रांत निपुण होईल; ९१ परंतु इतका शास्त्रसंपन्न होऊनही जर त्या मनुष्याच्या मनांत वैराग्याचा लेश नसला, तर सर्वव्यापक असा जो मी, त्या माझी भेट त्याला होणार नाहीं. ९२ त्याचप्रमाणें, सर्व शास्त्रें जरी मुखोद्गत असलीं, आणि अंतःकरणांत जर विषयांचें चिंतन असलें, तर अर्जुना, खचित खचित त्याला माझी प्राप्ति व्हावयाची नाहीं ! ९३ अरे, असें पहा,

स्वप्नांत ग्रंथ जरी मुखोद्गत झाले, तरी त्या योगानें संसारांतून मुक्त होतां येईल का ? किंवा घरांत असलेले वडिलोपार्जित ग्रंथ रक्षण करून ठेवल्यानें ते वाचले असें म्हणतां येईल का ? ९४ अथवा डोळे बांधून मोतीं जर नाकास लावलीं, तर त्यांचें पाणी व किंमत कळेल का ? ९५ त्याचप्रमाणें, चित्तांत अभिमान बाळगून तोंडानें सर्व शास्त्रें जरी पाठ म्हटलीं, आणि असे कोट्यावधि जन्म गेले, तरी त्यास माझी प्राप्ति होणार नाहीं. ९६ जो मी एकच असून प्राणिमात्रास व्यापून राहिलों आहें, त्या माझी व्याप्ति कशी आहे तें तुला स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. ९७

श्लोकार्थः—जें सूर्याच्या ठिकाणीं असलेलें तेज सर्व जगाला प्रकाशित करतें, आणि जें अग्नि व चंद्र यांचे ठिकाणीं आहे, तें तेज माझें आहे असें समज ॥ १२ ॥

तर ज्या सूर्याच्या तेजानें सर्व विश्वरचना दृष्टीस पडते, तें तेज सूर्यासकट माझें आहे असें जाण. ९८ हे पांडुसुता, सूर्याच्या तेजानें पाणी शोषण करून घेतल्यावर पुनः पृथ्वीस जो ओलावा येतो, तो आणणारी जी चंद्राचे ठिकाणची प्रभा ती माझी होय; ९९ आणि दहन करणें किंवा पाचन करणें ही जी अग्नीचे ठिकाणीं असलेली अमर्याद तेजोवृद्धि, ती माझीच आहे. ४००

श्लोकार्थः—आणि मी या पृथ्वीमध्यें प्रवेश करून आपल्या सामर्थ्यानें सर्व भूतें धारण करितों; व रसात्मक चंद्र होऊन सर्व औषधींचें पोषण करतों ॥ १३ ॥

मी पृथ्वीमध्यें शिरून तिला आधारभूत झालों आहे, म्हणूनच, ही जरी रजःकणांची बनलेली मोठी ढेप आहे, तरी समुद्राच्या अपार पाण्यांत असूनही विरघळून जात नाहीं, १ आणि ही आपल्या पृष्ठभागावर अपरिमित चराचर भूतें धारण करते, तीं भूतेंही मीच तिच्यामध्यें शिरून धारण करतों. २ हे पांडुसुता, मी आकाशांत चंद्राच्या रूपानें जणूं काय अमृताचें चालतें सरोवरच झालों आहें. ३ आणि तेथून चंद्राच्या किरणरूपी ओघानें सर्व वनस्पतींचें पोषणही मीच करतों. ४ अशा प्रकारें सर्व धान्यादिकांचें पोषण करून व नानाप्रकारच्या धान्यांची समृद्धि करून, अन्नद्वारा प्राणिमात्राचें रक्षण मीच करतों. ५ आणि अन्न जरी उत्पन्न केलें, तरी प्राणिमात्रास तें असें कसें पचेल, कीं ज्याच्या योगानें जीवास समाधान होईल ? ६

श्लोकार्थः—मी प्राण्यांच्या देहांमध्यें शिरून आणि प्राण, अपान इत्यादि वायूंत मिळून, जठराग्नि होऊन (भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य अशा) चतुर्विध अन्नाचें पचन करितों ॥ १४ ॥

म्हणून, अर्जुना, प्राणिमात्राच्या शरिरांत नाभिकंदावर शेगडी पेटवून जठरामध्यें मीच प्रदीप्त झालों आहें ! ७ प्राण व अपान या वायूंच्या जोडभात्यानें रात्रंदिवस (तो जठराग्नि पेटवून) या उदरांत किती अन्नाचा मी फन्ना करतों याचा पत्ता नाहीं ! ८ कोरडें, स्निग्ध, शिजलेलें व कच्चें असें कसलेंही अन्न असलें तरी मी त्याचें पचन करतों. ९ अशा प्रकारें सर्व जग मी, जगाचा निर्वाह ज्यावर होतो तें धान्य मी,

१ अभ्यास. २ स्पष्ट. ३ तेज. ४ प्रभा. ५ अग्नीचे ठिकाणीं असलेली. ६ रजःकणांची. ७ जमिनींत. ८ ओघ. ९ धान्यादिकांना. १० नाभिकंदावर. ११ शेगडी. १२ पचवितों.

व जीवनाचें मुख्य साधन जो जठराग्नि तोही मीच आहें. ४१० आता यापेक्षां माझ्या व्यापकपणाचें नवल तुला काय सांगूं ? तर तूं हें पक्कें लक्षांत ठेव कीं, या जगांत दुसरें कांहींच नाहीं, सर्वत्र मीच भरलेला आहें. ११ तर मग, "या जगात कांहीं प्राणी सर्वदा सुखी असे दिसतात व कांहीं दुःखानें अगदीं व्याप्त झालेले दिसतात, ते कशानें ? १२ जसें एखाद्या शहरांत एकाच दिव्यानें सर्व दिवे लावले तर त्यांपैकीं कांहीं दिवे प्रकाश करतात व कांहीं करीत नाहींत असें कसें होईल ?" १३ अशा प्रकारचे तर्कवितर्क जर तूं आपल्या मनांत करीत बसला असशील, तर त्यांचेंही चांगलें निवारण करतों, ऐक. १४ हें पहा, सर्वत्र मी भरलेला आहें, ही गोष्ट तर अगदीं निर्विवाद आहे; परंतु प्राण्यांच्या बुद्धीच्या कल्पनेप्रमाणें मी त्यांस भासतों. १५ ज्याप्रमाणें एकाच आकाशध्वनीचे निरनिराळ्या वाद्यांच्या अनुरोधानें निरनिराळे नाद ऐकूं येतात; १६ किंवा सूर्य एकच आहे, पण तो उगवल्यावर लोकांच्या व्यापारांस निरनिराळ्या प्रकारें उपयोगीं पडतो, १७ अथवा पाणी एकच असून, बीजांच्या निरनिराळ्या धर्मांप्रमाणें झाडांमध्यें उत्पन्न होतें, (निरनिराळीं झाडें उत्पन्न होतात), त्याप्रमाणें (मी एकच असून) निरनिराळ्या प्राण्यांचे ठिकाणीं माझें स्वरूप परिणाम पावलें आहे. १८ अरे, एक अज्ञान व एक चतुर अशा दोघां वाटसरूंच्या दृष्टीस दोन सरांचा नीलमण्यांचा एक हार पडला; तेव्हां जो अज्ञानी होता त्याला तो सर्प असें वाटून भीति उत्पन्न झाली, व दुसरा जो चतुर होता, त्याला तो हार आहे असें वाटून सुख झालें. १९ हें असो; स्वाती नक्षत्राचें पाणी सारखेंच असून तें शिंपल्यांत पडलें असतां त्याचीं मोत्यें होतात, व सर्पाच्या तोंडांत पडलें असतां विष उत्पन्न होतें; त्याप्रमाणें, जे ज्ञानी आहेत त्यांना मजपासून सुख उत्पन्न होतें, व अज्ञानी आहेत त्यांना दुःख होतें. ४२०

श्लोकार्थः— मी सर्वांच्या हृदयामध्यें प्रवेश करून राहतों; मजपासूनच सर्वांना स्मृति, ज्ञान आणि या दोहोंचा अभाव (विस्मरण व अज्ञान) हीं उत्पन्न होतात. सर्व वेदांनीं जाणण्यास मीच योग्य आहें; वेदांताचा सिद्धांत करणारा व त्याचा ज्ञाताही मीच आहें ॥ १५ ॥

एरव्हीं, सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत, 'मी अमुक आहें' अशी जी बुद्धि (अहंकार) रात्रंदिवस असते, तीही मीच आहें. २१ परंतु साधूंच्या समागमानें, योग व ज्ञान यांच्या अभ्यासानें, आणि वैराग्यासहवर्तमान गुरुचरणांच्या सेवेनें, २२ एवंच, अशा सदाचरणानेंच सर्व अज्ञान नाहींसें होऊन, त्याचा मीपणा आत्मस्वरूपांत लय पावतो. २३ मग आत्मस्वरूपाकडे दृष्टि गेल्यावर, मज आत्म्याच्या योगानें तो नेहमीं सुखांतच असतो. अशी स्थिति होण्यास माझ्याशिवाय दुसरा कोणी कारणीभूत आहे काय ? २४ हे धनंजया, सूर्य उगवल्यावर सूर्याच्या तेजानेंच सूर्य पाहावा लागतो, त्याप्रमाणें, मला जाणण्यास मीच कारण आहें. २५ किंवा आत्म्याहून वेगळें जें शरीर, त्याची सेवा करण्यांत व संसाराची बढाई ऐकण्यांत ज्यांचा देहाविषयीं मीपणा कायम झाला आहे,

२६ ते स्वर्ग व संसार या सुखांच्या प्राप्तीकरितां कर्ममार्गाचें आचरण करतात, त्यामुळें त्यांना दुःखाचा शेलका वांटा प्राप्त होतो. २७ परंतु अर्जुना, हीही स्थिति त्या अज्ञानी लोकांस माझ्यापासूनच प्राप्त होते. ज्याप्रमाणें जागा असणारा मनुष्यच स्वप्न व निद्रा या अवस्थांचा उपभोग घेतो; २८ परंतु दिवसा ढगांनीं आकाश व्यापलें म्हणजे उजेड कमी होतो, हेंही उजेडानेंच जसें समजतें; त्याप्रमाणें, माझेविषयीं अज्ञान उत्पन्न होऊन, प्राणी विषयांचें सेवन करतात, हेंही माझ्याच सत्तेनें होतें. २९ याप्रमाणें हे धनंजया, निद्रेला किंवा जागृतीला जसें मूळ ज्ञानच कारण आहे, त्याप्रमाणें या ज्ञानी व अज्ञानी अशा जीवांना मीच मूळ आहें. ४३० हे धनुर्धरा, ज्याप्रमाणें, सर्पाच्या किंवा दोरीच्या भासास दोरीच कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान यांच्या वृद्धीस मी सिद्धच कारण आहें. ३१ म्हणून, हे धनंजया, माझें खरें स्वरूप न समजल्यामुळें वेद मला जाणण्याकरितां खटपट करूं लागला, तों त्याच्या शाखा झाल्या. ३२ तथापि त्या वेदाच्या तीनही शाखांनीं (ऋक्, यजु व साम यांनीं) माझेंच वर्णन केलें आहे. ज्याप्रमाणें पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्यांस समुद्रच आश्रयस्थान होय; ३३ आणि ज्याप्रमाणें महासिद्धांताजवळ (ब्रह्माजवळ) श्रुतींची मति कुंठित होते; अथवा गंध-गुणयुक्त आकाशांत वायूचें वहाणें बंद पडतें, ३४ त्याप्रमाणें, सर्व श्रुति ज्या ठिकाणीं लाजून स्तब्ध राहतात, तें ब्रह्मस्वरूप मीच प्रकट करतों. ३५ नंतर श्रुतीसह सर्व जग ज्या ठिकाणीं लय पावतें, तें शुद्ध आत्मज्ञान जाणणारा मीच आहें. ३६ ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्यास जागें केल्यावर स्वप्नांत भासलेल्या वस्तु आपणच झालों होतों असें तो समजतो, त्याप्रमाणेंच जागृदवस्थेंतही आपण एकटेच आहों हेंही तोच समजतो. ३७ त्याप्रमाणें, जगाच्या उपाधीशिवाय जें माझें आत्मस्वरूप, त्याचा बोध होण्यास मीच कारण आहें; व तें आत्मस्वरूपही मीच आहें. ३८ वीरा अर्जुना, ज्याप्रमाणें कापूर जळल्यावर मागें त्याची काजळी रहात नाहीं व अग्निही रहात नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा समूळ नाश करणारें जें ज्ञान, तेंही ज्या वेळेस लय पावतें, त्या वेळेस तें नाहीं असेंही म्हणतां येत नाहीं, व आहे हेंही म्हणणें शोभत नाहीं. ४४० हें पहा, मागमूस न ठेवतां विश्वाला घेऊन जाणारा जो चोर, त्याला कोणीं कोठें शोधावें ? असें जें न कळणारें शुद्ध स्वरूप, तें मी. ४१ याप्रमाणें, मोक्षदाता जो श्रीकृष्ण परमात्मा, त्यानें आपल्या उपाधिरहित शुद्ध स्वरूपापर्यंत आपणच सर्व दृश्य व अदृश्य पदार्थांत कसे व्यापून राहिलों आहों तें सांगितलें. ४२ ज्याप्रमाणें आकाशांत चंद्रोदय झाल्यावर क्षीरसमुद्रांत त्याचें पूर्ण प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं केलेला हा सर्व बोध अर्जुनाच्या मनात पूर्ण ठसला. ४३ चित्रें काढलेल्या भिंतीच्या समोरील भिंत घोटून गुळगुळीत केल्यावर तींत ज्याप्रमाणें त्या चित्रांचें प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्रमाणें वैकुंठनायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, त्याच्या मनातील बोध अर्जुनाच्या शुद्ध अंतःकरणामध्यें प्रतिबिंबित झाला. ४४ मग, अनुभव घेणारांत श्रेष्ठ असा जो अर्जुन तो असें म्हणाला:--धन्य

तें ब्रह्म, कीं त्याचें स्वरूप जों जों समजेल, तों तों त्याची गोडी वाढते. ४५ देवा, आपल्या व्यापकपणाचें वर्णन करतांना आपण प्रसंगानुसार जें निरुपाधिक स्वरूपाचें वर्णन केलें, ४६ तें निरूपाधिक स्वरूप एक वेळ मजकरितां स्पष्ट करा. तेव्हां द्वारकानाथ म्हणाले, " भले शाबास ! ४७ हें पहा अर्जुना, आम्हांला नेहमीं सांगण्याची आवड आहे; परंतु काय करावें ? आम्हांला असा प्रश्न करणाराच मिळत नाहीं ! ४८ तूं आज अशा रीतीनें स्पष्ट प्रश्न केलास, त्यामुळें आमचे मनोदय सफल झाले ! ४९ अद्वैतप्राप्ती-नंतर होणाऱ्या सुखानुभवास आज तूं निर्मल स्थानच झाला आहेस; आणि हा प्रश्न करून माझ्या सुखाचीच मला प्राप्ति करून देत आहेस. ४५० ज्याप्रमाणें आरशांत पाहिल्यावर आपलें स्वरूप आपल्या नेत्रांनीं दिसतें, त्याप्रमाणें (तुझ्याबरोबर संवाद केल्यामुळें मला आत्मसुख झालें आहे, म्हणून) तूं संवाद करणारांत शिरोमणि आहेस. ५१ मित्रा अर्जुना, तुला समजत नाहीं म्हणून त्वा आम्हांस विचारावें, आणि आम्हीं तुझी समजूत करून द्यावी, अशी तुझी योग्यता नाहीं बरें ! " ५२ असें म्हणून देवांनीं अर्जुनास आलिंगन देऊन त्याजकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन केलें. मग अर्जुनाशीं काय बोलूं लागले ? तर ५३ " ज्याप्रमाणें दोन्ही ओठांपासून एकच बोलणें निघतें, किंवा दोन्ही पायांनीं एकच चालणें होतें, त्याप्रमाणें तुझें पुसणें व माझें सांगणें हीं दोन्ही एकच आहेत. ५४ याप्रमाणें तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे असें समज, आणि मी सांगणारा व तूं पुसणारा हे आपण दोघेही एकच आहों. " ५५ (असें म्हणाले; आणि) असें बोलतां बोलतां मोहानें भुलून जाऊन अर्जुनास आलिंगन देऊन तसेंच उभे राहिले. इतक्यांत चकित होऊन म्हणाले, इतकें प्रेम चांगलें नाहीं ! ५६ उंसाच्या रसाची गुळाची ढेप करते वेळीं त्यांत ज्याप्रमाणें हीन असा क्षार घालावा लागतो, त्याप्रमाणें, आमच्या संवादरूपी सुखांत द्वैत उत्पन्न केलें नाहीं तर आज आलेलें प्रेम नाहींसें होईल. ५७ अर्जुन नर व मी नारायण असल्यामुळें, आम्हां दोघांत आधींच भेद नाहीं. पण मला आलेलें हें प्रेमाचें भरतें आतां माझ्या ठिकाणींच जिरूं द्या. ५८ याप्रमाणें बुद्धि स्थिर करून श्रीकृष्ण भगवान म्हणाले, " हे वीरश्रेष्ठा, तूं मला काय प्रश्न केलास ? " ५९ इकडे, अर्जुन जो श्रीकृष्णांच्या ध्यानांत निमग्न झालेला होता, तो देहभानावर येऊन आपल्या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यास तयार झाला. ४६० तेव्हां सद्गदित वाणीनें अर्जुनानें म्हटलें, " देवा, आपलें निरुपाधिक रूप कोणतें तें सांगा. " ६१ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून, तेंच सांगण्याकरितां, श्रीकृष्ण भगवान प्रथम दोन प्रकारच्या उपाधींचें वर्णन करितात. ६२ आपलें निर्गुणरूप सांगा म्हणून विचारलें असतां उपाधींविषयीं भगवान अगोदर वर्णन कां करतात, अशी जर कोणास शंका येईल, तर ६३ असें पहा कीं, कोणी लोणी मागावयास आला तर ताक करून त्यांतून तें त्याला काढून द्यावें लागतें, किंवा शुद्ध सोनें पाहिजे असल्यास तें जसें तावून त्यांतील वाईट धातू काढावी लागते,

६४ पाण्यावरील शेंवाळच काढून टाकावयाचें असतें, म्हणजे मग पाणी शुद्धच आहे; अथवा अभ्र नाहींसें झाल्यावर आकाश स्वच्छच असतें; ६५ तांदुळावरील भाताचा कोंडा काढून टाकल्यावर तांदुळ हातीं येण्यास कांहीं हरकत असते काय ? ६६ त्याप्रमाणें, स्वरूपावरील उपाधि काढून टाकल्यावर, विचार केला तर जें बाकी राहतें तेंच शुद्ध स्वरूप, हें कोणास विचारावयास नको. ६७ ज्याप्रमाणें कुलस्त्रीला तिच्या पतीचें नांव विचारल्यावर, जें नांव घेतलें असतां ती गप राहते तेंच तिच्या पतीचें नांव समजावयाचें, त्याप्रमाणें, जेथें शब्दांची गति कुंठित होते, तेंच अवर्णनीय असें शुद्ध स्वरूप होय. ६८ दुसरें असें पहा कीं, ह्या निरुपाधिक स्वरूपाचें वर्णन करणें म्हणजे वर्णन ज्याचें करतां येत नाहीं अशा स्वरूपाचें वर्णन करणें आहे. म्हणूनच लक्ष्मीपति उपाधींचें स्वरूप प्रथम सांगतात. ६९ शुद्ध प्रतिपदेच्या चंद्राची कोर दाखवितेवेळीं ज्याप्रमाणें एखाद्या झाडाच्या खांदीच्या आधारानें ती दाखवावी लागते, त्याप्रमाणें, निरुपाधिक स्वरूपाचें लक्षण सांगते वेळीं उपाधींचें स्वरूप सांगावें लागतें. ४७०

श्लोकार्थः—या लोकीं क्षर आणि अक्षर हे दोनच पुरुष (पदार्थ) आहेत. सर्व भूतांना क्षर म्हणतात, आणि कूटस्थाला (मायोपाधियुक्त जीवाला) अक्षर म्हणतात ॥ १६ ॥

मग श्रीकृष्ण म्हणतात, हे सव्यसाची, या संसाररूपी नगराची वस्ती अगदीं लहान–दोन पुरुषांची आहे. ७१ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत काय तीं दिवस (उजेड) व रात्र (काळोख) हींच नांदतात, त्याप्रमाणें संसाररूपी राजधानींत हे दोघेच राहतात. ७२ आणखीही एक तिसरा पुरुष आहे; परंतु त्याला या दोघांचें नांव देखील सहन होत नाहीं. कारण तो येथें आला असतां नगरासह त्या दोघांचा नाश करतो. ७३ परंतु त्या तिसऱ्याची गोष्ट सध्यां राहूं दे. अगोदर, जे या संसाररूपी नगरांत वस्ती करण्याकरितां आले आहेत त्या दोघांविषयीं सांगतों तें ऐक. ७४ त्यांपैकीं एक आंधळा, वेडा व पंगु असा आहे; आणि दुसरा सर्व अवयवांनीं परिपूर्ण आहे. पण दोघे एका गावांत राहिल्यानें त्यांचा संग जडला. ७५ त्या एकाचें नांव ' क्षर ' व दुसऱ्याचें नांव ' अक्षर '; या दोघांनींच हें संसाररूपी नगर व्यापून टाकिलें आहे. ७६ आतां, ' क्षर ' म्हणून आहे तो कोण, व ' अक्षर ' म्हणतात त्याचीं लक्षणें काय, हें सर्व तुला फोड करून सांगतों; ७७ तर अर्जुना, महत्तत्त्वापासून गवताच्या काडीपर्यंत सर्व, ७८ जें कांहीं लहान व थोर, चालणारें अथवा स्थिर किंवा मन व बुद्धि यांस समजणारें; ७९ जें पंचमहाभूतांनीं बनलेलें, नांवारूपांत येणारें, आणि सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या टांकसाळींतून बाहेर पडणारें; ४८० ज्या सोन्यानें भूताकृतीचें नाणें तयार होतें, व ज्या द्रव्यानें काळास जुगार खेळतां येतो; ८१ विपरीत ज्ञानानें जें जाणतां येतें व जें प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन लय पावतें; ८२ अरे, भ्रांतिरूपी अरण्यांत (मायेंत) शिरून जें सृष्टिरूपी अवयव

१२ टांकसाळींतून. १३ सोनें. १४ जुगार. १५ द्रव्य. १६ ज्ञानानें. १७ लय पावतें.

उत्पन्न करतें; फार काय सांगावें ? ज्याला ' जग ' असें म्हणतात; ८३ जें (सातवे अध्यायांत) आठ प्रकारच्या प्रकृतीनें वर्णन केलें आहे; व (तेराव्या अध्यायांत) छत्तीस प्रकारांनीं क्षेत्राच्या रूपानें वर्णन केलें आहे; ८४ या मागील गोष्टी कशास पाहिजेत ? अरे, आतां (याच अध्यायांत) वृक्षाकार-रूपाकृतीनें जें तुला सांगितलें; ८५ तें चैतन्य आपल्यास नगरांत राहणारा मी पुरुष आहें असें मानून सर्व रूपानें आपणच या जगांत नटलें आहे. ८६ विहिरींत पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पाहून हा कोणी दुसरा सिंह आहे असें मानून रागानें त्याचा नाश करण्याकरितां जसा सिंह विहिरींत उडी घालतो; ८७ किंवा आकाशापासून उत्पन्न होणाऱ्या पाण्यांत जसें आकाशाचें प्रतिबिंब दिसतें, तसें मायेच्या उपाधीनें चैतन्य जगदाकार बनतें. ८८ अर्जुना, याप्रमाणें सृष्टिरूपी नगरांत आत्मा आपल्या स्वरूपाच्या विस्मृतीनें स्वस्थ निद्रा करतो. ८९ मग, स्वप्नांत जसा एखादा मनुष्य अंथरूण पाहून त्यावर निजतो तसा आत्मा या जगांत स्वस्थ झोंप घेतो. ४९० मग निद्रेच्या भरांत, मी सुखी आहें, मी दुःखी आहें, असा घोरत पडतो; आणि अहंकार व ममता यांच्या सपाट्यांत सांपडून बरळतो. ९१ हा माझा बाप, ही माझी आई, मी गोरा, मी काळा, मी पूर्ण आहें, मुलगा, संपत्ति व स्त्री हीं माझींच आहेत; ९२ याप्रमाणें स्वप्नाच्या आधारानें स्वर्ग व संसार यांत जें चैतन्य निमग्न झालें आहे, त्याला अर्जुना, ' क्षर ' पुरुष असें म्हणतात. ९३ आतां, ज्याला क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात व ज्या दशेस सर्व जग ' जीव ' म्हणतें, ९४ आणि जो आत्मस्वरूपाच्या विस्मृतीनें सर्व भूतांत संचार करतो, त्या जीवात्म्याला ' क्षर पुरुष, असें म्हणतात. ९५ कारण, तो सर्व वस्तूंत व्यापक असतो म्हणून त्याला ' पुरुष ' हें नाव प्राप्त झालें. शिवाय, तो देहांत वास करतो म्हणूनही त्याला ' पुरुष ' असें नांव आहे; ९६ आणि त्याच्यावर क्षरपणाचा खोटा आळ आला आहे; कारण, त्यानें उपाधीला नुसता स्पर्श केलेला आहे. ९७ ज्याप्रमाणें हालणाऱ्या पाण्यांत चंद्राचें प्रतिबिंब हालतें असें वाटतें, त्याप्रमाणें विकाराच्या उपाधींनीं आत्मा उपाधियुक्त भासतो. ९८ नंतर तेंच हालणारें पाणी नाहींसें झाल्यावर त्यांत दिसणारें चंद्रप्रतिबिंबही नाहींसें होतें; त्याप्रमाणें, उपाधींचा नाश झाल्यावर चैतन्य उपाधिरहित दिसतें. ९९ याप्रमाणें उपाधींच्या योगानें चैतन्यास क्षणिकत्व प्राप्त होतें, आणि असा कमीपणा आल्यानें त्याला ' क्षर ' असें म्हणतात. ५०० अशा प्रकारें सर्व जीवचैतन्यास ' क्षर ' असें म्हणावें. आतां अक्षराचीं लक्षणें कोणतीं तें उत्तम प्रकारें सांगतों. १ तर अर्जुना, दुसरा जो ' अक्षर पुरुष, ' तो, ज्याप्रमाणें सर्व पर्वतांत मेरु पर्वत मध्यस्थ आहे, त्याप्रमाणें मध्यस्थ आहे. २ कारण तो मेरु पर्वत पृथ्वी, पाताळ व स्वर्ग या तिन्ही लोकांत अखंड आहे; त्याप्रमाणें जो ज्ञान किंवा अज्ञान यांपैकीं एकांतही पडत नाहीं, ३ यथार्थ ज्ञानानें ऐक्य होणें किंवा विपरीत ज्ञानानें द्वैत पावणें या दोन स्थितींमधील जी केवळ अज्ञान स्थिति (उदासीनता), तेंच ज्याचें स्वरूप होय; ४ माती भिजवून तिचा गोळा करावा; मग तिचें भांडें घडावयाचे पूर्वीं तिचा मातीपणा तर गेलेला असतो व तिला मडक्याचाही आकार नसतो; त्या गोळ्याप्रमाणें या अक्षर पुरुषाची मधली स्थिति आहे. ५ समुद्र

आटल्यावर त्यांत लाटाही नसतात किंवा पाणीही नसतें, त्याप्रमाणें जी आकाररहित स्थिति; ६ पार्था, जागृदवस्था जाऊन स्वप्नावस्था येण्याच्या मधील जी निद्रावस्था, त्याप्रमाणें ज्याचें स्वरूप आहे; ७ आणि जगाचा भास नाहींसा होणें, व आत्मज्ञानाचा बोध न होणें, या दोहोंमधील जी केवळ अज्ञानदशा, तिलाच 'अक्षर' असें म्हणतात. ८ अमावास्येच्या दिवशीं सर्व कला नाहींतशा होऊन जें चंद्राचें स्वरूप असतें, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान यांविरहित अक्षराचें रूप आहे. ९ हें पहा—सर्व उपाधींचा नाश झाल्यावर ज्या ठिकाणीं जीवात्मा विश्रांति घेतो, त्याचप्रमाणें फळ आल्यावर झाड त्यांत बीजरूपानें असतें, ५१० त्याप्रमाणें उपाधींचा स्वीकार करणारा उपाधींसह जेथें विश्रांति घेतो, त्या स्थानाला अव्यक्त असें म्हणतात. ११ पूर्ण अज्ञान ज्या निद्रावस्थेंत असतें, तिला 'बीजभाव' असें म्हणतात; व दुसरी स्वप्न व जागृति स्थिति, तिला 'फलभाव' असें म्हणतात. १२ वेदांती लोक ज्या स्थितीला 'बीजभाव' असें म्हणतात, त्या स्थितीलाच 'अक्षर पुरुष' असें म्हणतात. १३ तेथून विपरीत ज्ञान उत्पन्न होऊन जागृति व स्वप्न या रूपांनीं फांकतें; आणि अनेकबुद्धितरंगरूप रानांत संचार करितें. १४ अर्जुना, जीवात्मा जेथून विश्वाची मांडणी करीत उठतो, त्या दोघांमधील जी भेदास्थिति तोच अक्षर पुरुष होय. १५ दुसरा क्षर पुरुष म्हणजे जीव. हा या विश्वांत देह धारण करून जागृति व स्वप्नावस्था यांचा उपभोग घेतो. या दोन्ही अवस्था ज्याच्यापासून उत्पन्न होतात; १६ किंवा ज्या अवस्थेला पूर्ण अज्ञानानें भरलेली अशी निद्रावस्था म्हणतात, व जिच्यांत ब्रह्मप्राप्तीची उणीव असते; १७ वीरा अर्जुना, खरोखर या निद्रावस्थेपासून जर स्वप्न किंवा जागृति या अवस्था प्राप्त न होतील, तर या अवस्थांत ब्रह्मप्राप्ति होते असें खास म्हणतां येईल. १८ पण या निद्रारूपी आकाशांत प्रकृतिपुरुषरूपी ढग येऊन स्वप्नरूपी जीव व शरीर यांची वृष्टि होते. १९ हें असो; या खालीं विस्तार पावणाऱ्या फांद्यांच्या संसाररूपी वृक्षाचें 'अक्षर पुरुष' हेंच मूळ होय. ५२० याला पुरुष कां म्हणावयाचें? तर हा पूर्णपणें निद्रा घेतो म्हणून, व मायारूपी नगरांत शयन करतो म्हणून;. २१ आणि ज्या गाढ निद्रेंत विकार अथवा विपरीत ज्ञान यांचा भास नसतो, तें याचें रूप होय. २२ म्हणून याचा सहज नाश होत नाहीं; आणि तो तरी ज्ञानावांचून दुसऱ्या कशानेंही नाहीं. २३ म्हणून वेदांतांत हा 'अक्षर' आहे असा सिद्धांत केला आहे. २४ याप्रमाणें मायेच्या उपाधीनें चैतन्य जें जीवात्म्याचें रूप धारण करतें, त्याला 'अक्षर पुरुष' म्हणतात. २५

श्लोकार्थः—या दोहोंहून उत्तम पुरुष तर निराळा आहे. त्याला परमात्मा म्हणतात. तो अविनाशी ईश्वर या जगत्रयांत शिरून त्याचें धारण व पोषण करतो ॥ १७ ॥

आतां, विपरीत ज्ञानानें या विश्वांत उत्पन्न होणाऱ्या ज्या जागृति व स्वप्न या अवस्था, त्या ज्या गाढ अज्ञानांत लय पावतात; २६ तें अज्ञान ज्ञानांत बुडून ज्ञानाच्याही पलीकडे गेल्यावर, ज्याप्रमाणें अग्नि लांकडास जाळून मागाहून आपणही नाहींसा होतो,

२७ त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान नाहींसें केलें, आणि ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति करून देऊन तें आपणही नष्ट झालें. मग असें जें जाणणेपणाशिवाय जाणणें उरलें, २८ तें, अर्जुना, तो उत्तम पुरुष होय, कीं जो शेवटचा तिसरा म्हणून सांगितला; आणि जो मागें सांगितलेल्या दोघांहून निराळा होय. २९ अर्जुना, निद्रा आणि स्वप्न यांपेक्षां जागृदवस्था जशी निराळ्याच बोधाची असते; ५३० किंवा सूर्यकिरण आणि मृगजल यांहून जसें सूर्यमंडल अगदींच वेगळें, तसा हा उत्तम पुरुष त्या दोघांहून अगदींच वेगळा होय. ३१ इतकेंच नव्हे; तर लांकडांत असलेला अग्नि जसा लांकडापासून वेगळा आहे, तसा क्षर व अक्षर यांहून तो वेगळा आहे. ३२ कल्पांतसमयीं ज्याप्रमाणें समुद्राची मर्यादा नाहींशी होऊन सर्वत्र जलमय झालें म्हणजे नदी व नद सर्व एकत्र होतात, ३३ त्याप्रमाणें, स्वप्न, गाढ झोंप किंवा जागृति यांचा जेथें भास उरत नाहीं; (कसा उरत नाहीं ? तर) प्रळयकालच्या तेजानें रात्र व दिवस हीं गिळून टाकावीं त्याप्रमाणें. ३४ मग अद्वैत किंवा द्वैत हा भाव रहात नाहीं; असणें व नसणें हेंही कळत नाहीं, आणि जेथें अनुभव घाबरा होऊन नष्ट होतो, ३५ असें जें कांहीं तत्त्व आहे, तें म्हणजे तो उत्तम पुरुष समज, कीं ज्याला इहलोकीं परमात्मा असें म्हणतात. ३६ पण अर्जुना, तें बोलणेंही, येथें न मिळतां जीवदशा पतकरूनच होय. ज्याप्रमाणें कांठावर उभे असलेल्या मनुष्यानें बुडाल्याची वार्ता सांगावी, (त्या बुडणाऱ्याबरोबरच जो बुडाला तो काय सांगणार ?) ३७ त्याप्रमाणें अर्जुना, विचाररूपी कांठावर जोंपर्यंत वेद उभे आहेत, तोंपर्यंतच अलीकडच्या किंवा पलीकडच्या गोष्टी बोलण्यास त्यांस शक्ति असते. ३८ म्हणून, क्षर व अक्षर पुरुष हे दोन्ही अलीकडचे आहेत असें पाहून त्या आत्मस्वरूपाला पर पुरुष असें म्हणतात. ३९ अशा प्रकारें अर्जुना, परमात्मा या शब्दानें पुरुषोत्तम ओळखावा असें तूं समज. ५४० एरवीं ज्या ठिकाणीं शब्द मावळतो, ज्ञान लोप पावतें व सर्व व्यापार बंद राहतात, अशी जी वस्तु आहे; ४१ अहंब्रह्म हा भावही जेथें नाहींसा होतो; तेथें सांगणाराच जें सांगावयाचें तें होतो; आणि द्रष्ट्यासह दृश्य नाहींसें होतें; ४२ आतां, बिंब व त्याचें (पाण्यांत पडलेलें) प्रतिबिंब यांच्यामध्यें असणारी प्रभा जरी आपल्यास दिसत नाहीं, तरी ती नाहीं असें कसें म्हणतां येईल ? ४३ किंवा नाक व फूल या दोहोंमध्यें जो फुलाचा सुगंध असतो तो जरी आपल्यास न दिसला तरी नाहीं कसा म्हणतां येईल ? ४४ त्याप्रमाणें, द्रष्टा व दृश्य नष्ट झाल्यावर, अमुक वस्तु आहे असें कोण म्हणेल ? पण तेंच अनुभवानें पाहणें तेंच त्याचें रूप होय. ४५ जो प्रकाशित होणाऱ्या वस्तूशिवाय प्रकाशक व जो नियम्य पदार्थाशिवाय नियमन करणारा असा जो ईश्वर, तो आपले स्वरूपांतच आपण असतो. ४६ जो नादब्रह्माला ऐकण्याची शक्ति देणारा नाद, स्वादाला स्वादाची शक्ति देणारा मूळ स्वाद व जो ब्रह्मानंदाला आनंदाची शक्ति देणारा; ४७ जो पूर्णत्वाचा शेवट, व सर्व पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ पुरुष व विश्रांतीला विश्रांतीचें स्थान; ४८ जें सुखास सुखच जोडलें, तेजास तेज प्राप्त झालें, व शून्य महाशून्यात लय पावलें;

४९ जो उदय झाल्यावरही त्यापासून दूर असतो, व लय झाल्यावरही त्यापलीकडे असतो. फार काय सांगावें ? जो सर्वांहून दूर आहे; ५५० ज्याप्रमाणें शिंपी आपण रुपें नसून अज्ञान्याला रुप्याचा भास करते, ५१ किंवा अलंकाराच्या रूपानें सोनें नाहींसें न होतां नाहीं असें भासतें, त्याप्रमाणें, आपण विश्व न होतां जो विश्व धारण करितो; ५२ हें असो; पाणी व लाटा यांत कांहीं वेगळेपणा आहे का ? त्याचप्रमाणें जग व परमात्मस्वरूप वेगळें नाहीं. ५३ हे वीरेशा, जगाच्या संकोचाला व विस्ताराला जो कारण आहे; ज्याप्रमाणें पाण्यांत पडणाऱ्या प्रतिबिंबास समग्र चंद्र कारण असतो. ५४ त्याप्रमाणें; जगाची उत्पत्ति झाली असतां ज्याच्यांत फरक होत नाहीं, व लय झाला असतां जो कोठें जात नाहीं; ज्याप्रमाणें रात्र व दिवस हीं आलीं असतां सूर्यांत कांहीं फरक पडत नाहीं, ५५ त्याप्रमाणें तो कोणांत नसतो, कोणाच्यानेंही नाश पावत नाहीं; आणि ज्याची तुलना करावयास तो स्वतःच योग्य आहे. ५६

श्लोकार्थः—ज्या अर्थी मी क्षराच्या पलीकडे आणि अक्षराहूनही उत्तम आहें, त्या अर्थी मी लोकांमध्यें व वेदांमध्यें पुरुषोत्तम या नावानें प्रसिद्ध आहें ॥ १८ ॥

हे धनंजया, जो आपणच आपल्याला प्रकाशित करितो, फार काय सांगावें ? ज्याचे ठिकाणीं द्वैत नाहीं. ५७ तें माझें निरुपाधिक रूप असून, क्षर व अक्षर यांच्या पलीकडचा मी आहें; म्हणून मला वेद आणि लोक हे 'पुरुषोत्तम' असें म्हणतात. ५८

श्लोकार्थः—अर्जुना, जो ज्ञानी या प्रकारें मला पुरुषोत्तम असें समजतो, तो सर्वज्ञ होऊन सर्वभावेंकरून मला भजतो ॥ १९ ॥

पण हें असो; अर्जुना, अशा मज पुरुषोत्तमाला तोच पुरुष जाणतो, कीं ज्याला ज्ञानरूपी सूर्याचा उजेड झाला आहे. ५९ ज्याप्रमाणें जागृत झाल्यावर आपल्यास स्वप्न भासत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानाचा उदय झाल्यावर सर्व जग व्यर्थ भासतें. ५६० किंवा माळ हातीं घेतली म्हणजे ज्याप्रमाणें तीवर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें माझें स्वरूपज्ञान झाल्यानें जगाचा मिथ्या भास नाहींसा होतो. ६१ जो सोन्याच्या अलंकाराला सोन्याच्या दृष्टीनें पाहतो, तो त्याचें अलंकारत्व व्यर्थ मानतो; त्याप्रमाणें, ज्याला माझें ज्ञान प्राप्त होतें, त्याला ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रिपुटी नाहींशी होते. ६२ मग तो म्हणतो, 'मीच एक स्वतःसिद्ध सच्चिदानंद सर्वत्र आहें.' अशा अद्वैतदृष्टीनें जो मला जाणतो, ६३ त्यानें सर्व जाणलें हें म्हणणें देखील शोभत नाहीं. कारण; त्याला द्वैताचा भाव कोठेंच उरलेला नसतो. ६४ म्हणून अर्जुना, तोच माझें भजन करण्यास अधिकारी होय. ज्याप्रमाणें आकाशास आलिंगन देण्यास आकाशच योग्य होय. ६५ क्षीरसागराला ज्याप्रमाणें क्षीरसागराचीच मेजवानी करणें योग्य होय, अथवा ज्याप्रमाणें अमृतरूप होऊनच अमृतास मिळावें लागतें; ६६ उत्तम सोन्यांत उत्तम सोनेंच

९ मिथ्याभास. १० ढाकला. ११ ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रिपुटी. १२ अल्प; थोडें. १३ मेजवानी.

मिसळल्यावर त्याची एक किंमत लागते. त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावर माझी भक्ति करण्यास पुरुष योग्य होतो. ६७ असें पहा कीं, समुद्राहून गंगा जर निराळी असती, तर ती समुद्रास कशी मिळाली असती ? म्हणून, मद्रूप झाल्याशिवाय माझी भक्ति प्राप्त होत नाहीं. ६८ याप्रमाणें, समुद्रांतील लाटा जशा सर्व प्रकारें समुद्राहून भिन्न नाहींत, त्याप्रमाणें जो माझें भजन करतो त्याच्यांत व माझ्यांत द्वैत नसतें. ६९ सूर्य आणि प्रभा यांच्यांत जसें ऐक्य आहे, तसें माझें भजन केलें असतां माझ्यात व भक्तांत अंतर राहात नाहीं. ५७०

श्लोकार्थः—हे निष्पापा, याप्रमाणें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र मीं तुला सांगितलें; अर्जुना, हें जाणल्यानें मनुष्य बुद्धिमान आणि कृतकृत्य होतो ॥ २० ॥

याप्रमाणें (पंधराव्या अध्यायांत) सांगावयास आरंभ केल्यापासून सर्व शास्त्रांनींच प्राप्त होणारा असा उपनिषद्रूपी कमलदलांतून गीतारूपी सुवास सर्व जगभर फांकला; ७१ जी गीता वेदांचें मंथन करून श्रीव्यासमुनींच्या ज्ञानरूप हातानें काढलेल्या लोण्याप्रमाणें होय; ७२ जी गीता ज्ञानामृतानें भरलेली दुसरी भागीरथी नदीच होय; व आनंदरूपी चंद्राची सतरावी कला होय व विचाररूपी क्षीरसागराचें मंथन करून काढलेल्या लक्ष्मीप्रमाणेंच होय. ७३ म्हणून या गीतेस तिच्या पदरूपी वर्णानें व अर्थरूपी जीवप्राणानें माझ्याशिवाय गतिच नाहीं. ७४ हिच्या समोर क्षर व अक्षर प्राप्त झाले असतां त्यांचें पुरुषत्व ही नाहींसें करते; व मग पुरुषोत्तमास आपलें तनमन अर्पण करते. ७५ म्हणून, हल्लीं जी तूं गीता ऐकलीस, तिनें मला वरल्यामुळें पातिव्रता हें नांव मिळविलें. ७६ खरोखर ही गीता म्हणजे बोलून वर्णन करण्याजोगें शास्त्र नाहीं; परंतु संसारास जिंकण्याचें एक शस्त्रच आहे. गीतेचीं अक्षरें हीं आत्मभाव उत्पन्न करणारे मंत्रच होत. (आत्मप्राप्ति करून देण्याची हिच्या अक्षरांत शक्ति आहे). ७७ अर्जुना, तुला जी ही गीता सांगितली, तो प्रकार कसा झाला म्हणशील, तर माझे जवळील गुप्त ठेवा आज बाहेर काढला. ७८ ज्याप्रमाणें गौतम मुनींनीं तपश्चर्या करून शंकराचे जटेंतून गंगा वर काढली, त्याप्रमाणें जो चैतन्यशंभु मी त्या माझे जटेंतून गीतारूपी गंगा काढण्यास तूं गौतम झालास. ७९ आपले चांगलेपणाचा अनुभव घेण्यास जसा आरसा समोर घ्यावा लागतो, तसा, हे धनंजया, आत्मस्वरूप पाहण्यास गीतारूप आरसाच घ्यावा लागतो. ५८० ज्याप्रमाणें आकाशांतील चंद्र व नक्षत्रें हीं सर्व समुद्रांत प्रतिबिंबित होतात, त्याप्रमाणें गीतेसह मला तूं आपल्या अंतःकरणांत प्रतिबिंबित केलेंस. ८१ अर्जुना, तुझ्या ठिकाणचा त्रिविधतापरूपी मळ गेल्यामुळें तूं गीतेसह माझें राहण्याचें ठिकाण झाला आहेस. ८२ परंतु फार

प्राप्त होणारें. ६ वास. ७ मंथन केलेलें. ८ लोणी. ९ प्रकट करते. १० पुरून ठेवलेला गंगारूप ठेवा. ११ इच्छा. १२ चांगुलपणा. १३ अनुभव. १४ काम, क्रोध व लोभ हा त्रिविधतापरूपी मळ. १५ स्थान. १६ ज्ञानवल्ली.

काय सांगावें ? गीता ही केवळ माझी ज्ञानवल्ली आहे; व तिला जो जाणतो, तो या सर्व मोहापासून मुक्त होतो. ८३ हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें अमृतरूपी नदीचें पाणी प्याल्यावर रोग नाहींसा होऊन अमरपण प्राप्त होतें, व तो दोषमुक्त होतो, ८४ त्याप्रमाणें गीता पूर्णपणें समजल्यावर मोहाचा नाश होतो यांत आश्चर्य तें काय ? परंतु आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनें आत्मस्वरूपाशीं ऐक्य होतें. ८५ जें आत्मज्ञान प्राप्त झालें असतां कर्मच आपोआप निष्कर्म होतें, व तें ज्ञानाचें उतराई होऊन लय पावतें; ८६ हे वीरविलासा अर्जुना, ज्याप्रमाणें हरवलेली जिन्नस सांपडल्यावर, त्या जिनसेचा माग काढावयाचें काम संपतें, त्याप्रमाणें ज्ञानप्राप्ति झाली म्हणजे कर्मरूपी देवालयाचा कळस होतो. ८७ म्हणून, ज्ञान प्राप्त झालेल्या पुरुषांचीं कर्में आपोआप राहतात. अनाथाचा सखा जो श्रीकृष्ण भगवान तो याप्रमाणें बोलला. ८८ असें जें श्रीकृष्णवदनांतील अमृतरूपी भाषण पार्थाचे मनांत ठसून वर उतूं आलें, तेंच व्यासांच्या कृपेनें संजयास प्राप्त झालें. ८९ तें अमृत धृतराष्ट्र राजास प्यावयास दिलें, तरी हें योग्यतेचें आहे असें त्याला वाटलें नाहीं. ५९० एरवीं, अनधिकारी मनुष्यास सहज गीताश्रवण झालें तरी त्याचा शेवट गोड होतो. ९१ द्राक्षाचे वेलास पाण्याचे ऐवजीं दूध घालते वेळीं तें ज्याप्रमाणें व्यर्थ गेलेंसें वाटतें, परंतु तेच त्या वेलास द्राक्षांचे घोंस आले म्हणजे परिणाम गोड होतो, ९२ त्याप्रमाणें, श्रीहरीच्या मुखांतील अक्षरें संजयानें अति आदरानें धृतराष्ट्रास सांगितल्यावर कांहीं कालानें तोही सुखी झाला. ९३ तींच अक्षरें मी ओबडधोबड मराठी भाषेंत, ज्याप्रमाणें मला समजलीं त्याप्रमाणें सांगितलीं. ९४ अरसिक मनुष्यानें सेवंतीच्या झाडास हात लावला असतां कांटे बोंचतात, परंतु जो जाणता आहे तो भ्रमराप्रमाणें सेवंतीच्या फुलांतील सुगंध घेतो, ९५ त्याप्रमाणें, माझ्या बोलण्यांत जे योग्य सिद्धांत असतील तेच आपण घ्यावे, व उणे असतील ते टाकून द्यावे; कारण लहान बाळाला कांहीं न समजणें हेंच त्याचें ज्ञान होय. ९६ परंतु नेणतें जरी बाळ असलें, तरी त्याचें तें अज्ञान पाहून आईबापांस अति हर्ष होऊन ते कौतुक मानितात. ९७ त्याचप्रमाणें तुम्ही संत माझे आईबाप आहां, व तुमच्या दर्शनानेंच मला प्रेम उत्पन्न झालें आहे; तर या ग्रंथाचे निमित्तानें ग्रंथ गोड मानून माझे लाड पुरवा. ९८ ज्ञानदेव म्हणतातः—आतां, विश्वव्यापक असे जे माझे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ, ते ही माझी वाक्यरूपी पूजा सेवन करोत. ५९९

अध्याय १५, ओंव्या ५९९.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय सोळावा.

(श्रीसद्गुरूला सूर्याची उपमा देऊन ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतातः—) जगाचा भास नाहींसा करणारा व अद्वैतरूप कमलाला उमलविणारा असा चमत्कारिक सूर्योदय झाला आहे, त्याला माझा नमस्कार असो. १ जो सूर्य उगवल्यामुळें अज्ञानरूप रात्रीचा नाश करून व ज्ञानाज्ञानरूपी चांदण्या नाहींतशा करून ज्ञानी लोकांस आत्मबोधाचा सुदिन करतो; २ जो सूर्य उगवल्यामुळें आत्मज्ञानाचा प्रकाश होऊन जीवरूप पक्षी देहाभिमानरूप घरटीं सोडून जातात; ३ (वासनात्मक) सूक्ष्मदेहरूपी कमलात जीवचैतन्यरूपी भ्रमर जो अडकलेला असतो, तो ज्या सूर्याच्या उगवण्यामुळें बाहेर पडतो, ४ शास्त्रादिकांच्या शब्दरूप अडचणीमध्यें सांपडतांच अज्ञानरूप सायंकाळ झाल्यामुळें ज्या बुद्धि व ज्ञान या चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्याची फुटाफूट होऊन तीं उभयतां जीवेश्वरभेदरूप नदीच्या दोन्ही कांठांवर वियोगदुःखानें ओरडत असतात, ५ त्या बुद्धिबोधरूपी चक्रवाक पक्ष्यांचें जोडपें ब्रह्मरूप आकाशांत ह्या सूर्योदयाच्या प्रकाशामुळें एकत्र होऊन समाधान पावतें. ६ ज्या सूर्याचा उदय झाल्यावर भेदरूपी चोरांची भीति नाहींशी होऊन योगी हेच पांथस्थ आत्मानुभवरूप वाट चालावयास लागतात; ७ ज्या सूर्याच्या विवेकरूपी किरणानें ज्ञानरूपी सूर्यकांत प्रदीप्त होऊन संसाररूपी वनें जाळून टाकतो; ८ ज्या सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं आत्मस्वरूपी माळजमीनीवर मृगजळाप्रमाणें महासिद्धींचा पूर आलेला दिसतो; ९ जो आत्मबोधाच्या माथ्यावर सोहंरूपी मध्यान्हाच्या वेळीं आल्यामुळें देहात्मभावाची म्हणजे ' मी देह आहें ' ही भ्रांतीची छाया पायांखालींच पडते. १० त्या वेळेस मायारूपी रात्र नाहींशी झाल्यामुळें विश्वरूपी स्वप्नासह विपरीत ज्ञानरूपी निद्रेची आठवण कोठून राहणार ? ११ म्हणून अद्वयबोधरूपी नगरांत महानंदाची गर्दी होऊन आनंदानुभवाची देवघेव स्वस्थपणें चालते. १२ किंबहुना याप्रमाणें समाधिसुखरूपी सुदिन नेहमीं ज्या सूर्याच्या तेजामुळें प्रकाशित होतो; १३ जो सूर्य आत्मस्वरूपी आकाशाचा राजा असून नेहमीं बोधाचा उदय करणारा आहे, तो पूर्वादि दिशांसह उदय व अस्त यांचें अस्तित्व नाहींसें करतो; १४ ज्ञानासकट अज्ञान नाहींसें करून, शेवटीं ज्ञानाचाही लोप करून आत्मज्ञानाचा उजेड करितो. फार काय सांगावें ! तो सर्वत्र प्रातःकालाप्रमाणें सुख देतो. १५ ज्या सूर्याच्या तेजापुढें दिवस व रात्र यांचा भास होत नसून जो दुसऱ्या प्रकाशाशिवाय स्वयंप्रकाशित असतो; १६ असे चैतन्यरूपी सूर्य जे

निवृत्तिमहाराज, त्यांना वारंवार माझा नमस्कार असो. (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आणखी म्हणतात). त्यांची वाणीनें स्तुति करणें शोभत नाहीं. १७ ज्या वेळेस स्तुति करणारा, स्तोत्र व स्तुत्य ही त्रिपुटी नाहींशी होते, तेव्हांच देवाच्या योग्यतेचे मानानें खरी स्तुति होते. १८ सर्व वस्तूंचें ज्ञान नाहींसें होणें हेंच ज्याला जाणणें होय, व मौन धरून कांहींएक वर्णन न करणें हेंच ज्याचें वर्णन करणें होय; आणि जेव्हां आपलेपणाची आठवण नाहींशी होते त्या वेळेस ज्याची प्राप्ति होते, १९ त्या तुमची स्तुति करण्याकरितां पश्यंती व मध्यमा ह्या परेसह वैखरीस पाठी घालून लय पावतात. २० त्या तुम्हांला, हें अद्वयानंदरूपी गुरो, मी सेवक या नात्यानें स्तुतिरूप अलंकार घालतों. हें घालणें जरी आपल्या योग्यतेच्या मानानें कमी आहे, तरी त्याचा आपण स्वीकार करावा. २१ एखाद्या दरिद्र्यानें अमृताचा सिंधु पाहिल्यावर त्याच्या योग्यतेनुसार त्याचा काय पाहुणचार करावा ह्याचें भान न राहून तो जसा भाजीपाल्याचीच मेजवानी करतो; २२ त्या ठिकाणीं, भाजीपाला हेंच पक्वान्न समजून त्याची पाहुणचार करण्याची पूर्ण इच्छा तीच विशेष मानली पाहिजे. अथवा सूर्याला काडवातीनें त्याच्या दिव्य तेजापुढें कोणीं ओवाळूं लागला असतां, त्या ठिकाणीं काडवातीच्या उजेडाचा कमीपणा मनांत न आणतां त्याची भक्तिच विशेष मानली पाहिजे. २३ लहान बालकाला योग्य व अयोग्य हें जर समजलें, तर मग बाळपण तें काय ? म्हणून, त्याच्या कृत्याचेंच मातुश्री कौतुक मानून संतोष पावते. २४ असें पहा—नाल्याच्या पाण्याचे लोट गंगेच्या पायावर पाय देऊन आंत घुसले, तर ती त्याला नको येऊं किंवा परत जा असें म्हणते का ? २५ भृगु ऋषींनीं हृदयावर लाथ मारली हा खरोखर पाहूं गेलें असतां केवढा अन्याय त्यांनीं केला ? परंतु उलटा तोच प्रेमानें अलंकार समजून शार्ङ्गधरांनीं आपल्या हृदयावर गुरुप्रसाद म्हणून श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह बाळगलें ! २६ किंवा अंधारानें भरलेलें जग सूर्योदय झाल्याबरोबर उजेडानें भरतें, त्या वेळेस सूर्यानें अंधेरास 'मागें सर' म्हणून म्हटलें आहे का ? २७ त्याचप्रमाणें, तुमच्या ठिकाणीं भेदबुद्धीची तराजू करून तुम्हाला सूर्याबरोबर पारड्यांत घालून तुलना केली, ह्या माझे हातून घडलेल्या अपराधाची गुरो, आपण क्षमा करा. २८ योग्यांनीं ध्यान करून तुमची प्राप्ति करून घेतली, व वेदांनीं आपल्या वाचेनें तुमचे वर्णन केलें, ह्या गोष्टी जशा तुम्हीं सहन केल्या, त्याप्रमाणें, मीं जी तुमची तुलना केली, त्याची क्षमा करा. २९ परंतु तुमचे गुणानुवाद वर्णन करण्यास प्रवृत्त झालों आहें, तर तो माझा अपराध न समजतां, काय पाहिजे तें करा, परंतु मी अर्धपोटीं उठणार नाहीं. ३० मी गीतारूप प्रसादामृताचें आवडीनें वर्णन करूं लागलों, तों तुमच्या कृपेनें मला दुप्पट बळ आलें. ३१ प्रभो, माझ्या वाचेनें अनंत जन्मीं सत्यभाषणरूप तप केलें. त्याचें फळ हें गीतानामक महाद्वीप मला मिळालें. ३२ मीं आजपर्यंत जी बहुत पुण्याई केली, तिनें तुमचे गुणानुवाद वर्णन करणें हेंच फळ मला देऊन ती माझी उतराई झाली. ३३ मी देहसंबंधाच्या अरण्यांत—जेथें

जन्ममरण घ्यावें लागतें, तेथें सांपडलों होतों, ती सर्व माझी पीडा आज दूर झाली. ३४ जी 'गीता' या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व अविवेचा नाश करून बळवान झाली आहे, ती तुमची कीर्ति आम्हीं वर्णन करण्यासारखी आहे. ३५ दरिद्याचे घरीं अकस्मात् महालक्ष्मी आली, तर त्याला दरिद्री म्हणतां येईल काय ? ३६ अथवा अंधकाराच्या घरीं दैवयोगानें सूर्य पाहुणा आला, तर तोच अंधकार जगाला प्रकाशमय होत नाहीं का ? ३७ ज्या ईश्वराच्या योग्यतेपुढें जग हें परमाणूएवढेंही दिसत नाहीं, तो ईश्वर, भक्तीनें पाहिजे तें रूप धारण करीत नाहीं काय ? ३८ त्याप्रमाणें, माझें गीतेचें व्याख्यान म्हणजे आकाशाच्या पुष्पाचा वास (अघटित करणी) होय; परंतु आपण समर्थ असल्यामुळें माझी हौस पूर्ण केली. ३९ म्हणून, ज्ञानदेव म्हणतात, तुमच्या प्रसादानें गीतेंतील सर्व श्लोकांचा अर्थ मी स्पष्ट सांगेन. ४० तरी पंधराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णानीं अर्जुनास सर्व शास्त्रसिद्धांत स्पष्ट करून सांगितला. ४१ ज्याप्रमाणें अंगांत मुरलेल्या रोगाची उत्तम वैद्यानें चिकित्सा करून निदान ठरवावें, त्याप्रमाणें, ब्रह्म हें मायेच्या उपाधीनें जगद्रूप धारण करतें, त्याची वृक्षाबरोबर तुलना केली, ४२ आणि अविनाशी असा जो देहांतील जीवात्मा तो पुरुष या शब्दानें स्पष्ट करून सांगितला. त्यानें चैतन्याला मायेच्या उपाधीनें आकारास आणलें. ४३ नंतर, केवळ शुद्ध जें आत्मतत्त्व (ब्रह्म), त्याला उत्तम पुरुष या शब्दानें स्पष्ट केलें. ४४ आत्मप्राप्तीकरितां बळकट साधन जें ज्ञान, तेंही स्पष्ट करून सांगितलें. म्हणून या अध्यायांत निरूपण करण्याचें कांहींच उरलें नाहीं. ४५ परंतु गुरु व शिष्य यांच्या स्नेहातिशयामुळें बोललेलीच गोष्ट पुन बोलण्यांत येते. ४६ याप्रमाणें, पंधराव्या अध्यायांत सांगितलेल्या सर्व गोष्टी ज्ञान्यांना पूर्ण रीतीनें समजल्या, परंतु इतर जे मुमुक्षु होते त्यांची शंका निवारण झाली नाहीं. ४७ 'असा जो मी पुरुषोत्तम, त्याला जो मर्मज्ञ ज्ञानाची प्राप्ति करून घेऊन भेटतो, तो सर्वज्ञ व तोच माझा खरा भक्त होय.' ४८ असें त्रैलोक्यनायक भगवान श्रीकृष्णांनीं पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत परम संतोषानें ज्ञानाचें विशेष वर्णन केलें आहे. ४९ संसाराचा घोट घेऊन ब्रह्माचें दर्शन होण्याबरोबर पहाणारा ब्रह्मरूप होऊन जीवाला आनंदरूपी राज्याचा पट्टाभिषेक होतो, ५० असा ब्रह्मप्राप्तीचा दुसरा बलवत्तर उपाय नाहीं, व सर्व उपायांत यथार्थ ज्ञान हा राजा आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ५१ याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारे जे होते त्यांना संतोष होऊन त्यांनीं आपले प्राण ज्ञानावरून ओंवाळून टाकले. ५२ आतां, ज्याबद्दल आवड उत्पन्न होते, त्या वस्तूबद्दल अधिकाधिकच विचार उत्पन्न होतात असें प्रेमाचें लक्षणच आहे. ५३ म्हणून, जिज्ञासूंपैकीं ज्यांना केवळ ज्ञानाचा अनुभव नव्हता, त्यांना, ज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्याचें रक्षण कसें करावें अशी काळजी उत्पन्न झाली. ५४ म्हणून, तेंच अपरोक्ष ज्ञान आपल्यास कसें प्राप्त होईल; व पुढें कसें वृद्धिंगत होईल; ५५ किंवा जें

२४ अनुभव. २५ अप्राप्ताची प्राप्ति. २६ प्राप्ताचें रक्षण.

ज्ञान प्राप्त न व्हावें, व प्राप्त झालें असतांही आडमार्गास लावावें अशी ज्ञानास विघ्न करणारी कोणती गोष्ट आहे ती समजावी. ५६ मग ज्ञानप्राप्तीच्या विरुद्ध अशी जी गोष्ट असेल ती सोडून देऊन ज्ञानप्राप्तीस हितकर अशी कोणती गोष्ट आहे ती मनोभावानें विचारावी; ५७ याप्रमाणें, ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या तुम्हीं जी मनांत शंका आणली आहे, तिचें निवारण करण्याकरितां श्रीकृष्ण उपाय सांगतील; ५८ ज्ञानाची उत्तम वेळेवर प्राप्ति होऊन त्याचे योगानें स्वरूपाची प्राप्ति होईल अशी जी दैवी संपत्ति, तिचें वर्णन करतील; ५९ आणि ज्या आसुरी संपत्तीमुळें रागद्वेषांस थारा मिळून ज्ञानाचा नाश होतो तिचेंही वर्णन करतील. ६० अशी दैवी व आसुरी संपत्ति, ज्यांचे योगानें इष्ट व अनिष्ट कृत्यें घडतात, तें सांगण्याची नवव्या अध्यायांत सुरवात केली होती. ६१ त्या वेळेस सगळा विचार करावयाचा होता, परंतु दुसरा प्रसंग उद्भवल्यामुळें तो तसाच राहिला. म्हणून तो प्रसंग आतां देव निरूपण करतील. ६२ त्या निरूपणाच्या संबंधानें मागील पंधरा अध्याय झाले, त्याचे पुढचा हा सोळावा अध्याय होय. ६३ परंतु हें असो; या दोन संपत्ति (दैवी व आसुरी) ज्ञानाची प्राप्ति व हानि करून देण्यास समर्थ आहेत. ६४ जी देवी संपत्ति मुमुक्षूला मोक्षमार्गांत सोबत करणारी व मोहरूप रात्रीं वाट चालण्यास धर्मरूप मशाल होय, तिचें आधीं वर्णन करतों तें ऐका. ६५ ज्या कुटुंबांत एक मनुष्य दुसऱ्याचें संरक्षण करतो, अशीं पुष्कळ कुटुंबें जेथें एके ठिकाणीं संरक्षण केलीं जातात, त्यालाच लोक संपत्ति असें म्हणतात. ६६ अशी जी दैवयोगानें एके ठिकाणीं जमलेल्या सर्वांस सुख देणारी संपत्ति तिलाच दैवी संपत्ति असें म्हणतात. ६७

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणालेः—अभय, चित्तशुद्धि, ज्ञान व योग यांचे ठिकाणीं एकनिष्ठता, दातृत्व, बाह्य इंद्रियांचा संयम, यज्ञ, वेदाचें सार्थ पठन, तप, सरळपणा ॥ १ ॥

आतां, त्या दैवी गुणांमध्यें ज्याला प्रमुखत्व प्राप्त होतें, त्याला अभय असें म्हणतात. ६८ जो महापुरांत उडी घालीत नाहीं, त्याला बुडण्याचें भय नसतें; किंवा जो पथ्यानें वागतो, त्याला रोग उत्पन्न होत नाहींत; ६९ त्याचप्रमाणें, जो कोणतेंही कर्म करते वेळीं अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाहीं, त्याला संसाराचें भय कोठून असणार ? ७० अथवा, अद्वैतभावाच्या विस्तारानें जो सर्व जग आत्मस्वरूप आहे असें समजतो, त्याला भयाची गोष्टही ऐकूं येत नाहीं. ७१ पाणी मिठास बुडविण्यास लागलें असतां जसें मिठाचेंच पाणी होतें, त्याप्रमाणें आपली अद्वैतभावना झाल्यावर भयाचा नाश होतो. ७२ अरे, अभय ज्याला म्हणतात त्याचीं हीं लक्षणें होत, व हें अभय सम्यग्ज्ञानाची इच्छा करणाराचें पाठीराखें होय. ७३ आतां, शुद्ध बुद्धि जिला म्हणतात, ती अशा चिन्हांनीं ओळखावी:—ज्याप्रमाणें राखोंडी जळतही नाहीं व विझतही नाहीं, त्या-

१३ एके ठिकाणीं. १४ प्रमुखत्व. १५ ऐका. १६ उडी न घालतां. १७ भय. १८ मार्गास. १९ विस्तारानें. २० पाठीराखें. २१ शुद्ध बुद्धि.

प्रमाणें ज्या बुद्धीच्या ठिकाणीं संकल्प व विकल्प हे दोन्ही नसतात; ७४ किंवा प्रतिपदेस सुरवात होण्याच्या पूर्वीं व अमावास्या संपल्यावर मधल्या वेळांत चंद्राचें जसें निजरूप असतें, ७५ अथवा ग्रीष्म ऋतूच्या अंतीं व वर्षाऋतु सुरू होण्याच्या पूर्वीं गंगेच्या पाण्याचें स्वरूप निवळ ज्याप्रमाणें असतें; ७६ त्याप्रमाणें, संकल्प व विकल्प हे दोन्ही ज्या ठिकाणीं उरले नाहींत, व रजोगुण व तमोगुण हेही ज्या ठिकाणीं नाहींतसे झाले आहेत, व ज्या बुद्धीस स्वरूपाचें ध्यान करण्याची आवड उत्पन्न झालेली आहे, ७७ इंद्रियवर्गांनीं आवडते किंवा नावडते विषय दाखविले असतांही ज्या बुद्धीच्या ठिकाणीं इच्छा उत्पन्न होत नाहीं, ७८ पतिव्रता स्त्रीचा पति गांवास गेल्यामुळें ती विरहानें विव्हळ झाली असतां तिला पाहिजे तेव्हढी हानि किंवा लाभ यांची वार्ता सांगितली तरी त्याकडे जसें तिचें मन जात नाहीं, ७९ त्याप्रमाणें स्वस्वरूपाची आवड उत्पन्न होऊन बुद्धि एकनिष्ठ होणें, याला सत्वशुद्धि म्हणतात, असें केशी दैत्यास मारणारे श्रीकृष्ण म्हणाले. ८० आतां, आत्मलाभाकारितां, ज्ञान किंवा योग या दोहोंपैकीं आपली बुद्धि ज्यावर स्थिर होईल, ८१ त्या ठिकाणीं आपली चित्तवृत्ति स्थिर करावी. ज्याप्रमाणें पुढें कोणतीही आहुति देणें राहिली नाहीं म्हणजे पूर्णाहुति देतात, ८२ किंवा कुलीन मनुष्यानें आपली कन्या उत्तम कुळांत अर्पण केल्यावर जशी तिजविषयीं त्याची कांहींएक इच्छा उरत नाहीं; अथवा समुद्रमंथन करून लक्ष्मी वर आल्यावर तिनें सर्व देवांस सोडून एका विष्णूसच वरलें, ८३ त्याप्रमाणें, विकल्परहित होऊन योग किंवा ज्ञान यांच्या ठिकाणीं वतनदार होणें हा तिसरा ज्ञानयोग आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ८४ आतां, कायावाचामनेंकरून शक्त्यनुसार आपल्यास जें दान करावयाचें तें, आपला शत्रु असून जर खरोखर अडलेला असेल तर त्यासही विमुख लावूं नये, हेंच खरें दान होय. ८५ धनंजया, वृक्ष ज्याप्रमाणें आपलीं फुलें, फळें, छाया, मुळ्या, पानें यांपैकीं कांहींही वाटेनें जाणारापासून लपवून ठेवीत नाहीं, (पाहिजे त्यास आपल्या सर्वस्वाचा उपभोग घेण्यास मनाई करीत नाहीं,) ८६ त्याप्रमाणें, मनापासून संपत्तीपर्यंत प्रसंगानुसार हवें तें देऊन दमलेल्याचें त्याच्या मनोरथाप्रमाणें समाधान करणें, ८७ त्यालाच दान असें म्हणतात, व तें मोक्षरूपी ठेवा दृष्टीस पडण्याचें अंजन आहे. हें असो, आतां दमाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. ८८ ज्याप्रमाणें शस्त्र धारण करणारा शत्रूचा नाश करितो, त्याप्रमाणें विषय व इंद्रियें यांचें जें ऐक्य झालेलें असतें, त्याचा जो वियोग करतो; ८९ त्याचप्रमाणें, इंद्रियद्वारां येणाऱ्या विषयांचा वारा देखील लागूं देत नाहीं, व सर्व इंद्रियें प्रत्याहाराच्या ताब्यांत बांधून देतो; ९० चित्ताच्या आंत गढून गेलेली जी प्रवृत्ति, ती दहा इंद्रियांच्या द्वारांनीं वैराग्यरूप अग्नि आंत घालवून बाहेर काढतो, ९१ श्वासोच्छ्वास बंद करण्याहूनही योग्यांचीं जीं अति कठीण व्रतें, त्यांचें उत्तम रीतीनें जो रात्रंदिवस आचरण करतो, ९२ हें, दम म्हणून ज्याला म्हणतात त्याचें लक्षण आहे. आतां, यज्ञ म्हणजे काय, तें संक्षेपानें सांगतों ऐक. ९३ तर ब्राह्मण व स्त्रियादिक यांच्यामधील सर्वांनीं आपापल्या अधिकारानुरूप, ९४ ज्याला ज्या उक्त दैवतांचें पूजन व धर्म असतील, ते यथाशास्त्र विधीनें आचरावे,

९५ ज्याप्रमाणें ब्राह्मणानें षट्कर्मांचें आचरण करावें व शूद्रानें त्यास वंदन करावें हाच त्यांचा यज्ञ होय, आणि त्या दोघांसही त्यांच्या यज्ञाचें सारखें फल मिळतें, ९६ त्याचप्रमाणें, अधिकारपरत्वें विचार करून सर्वांनीं आपापले यज्ञ करावे. परंतु फलाशेचें विष त्यांत घालूं नये; ९७ आणि या यज्ञाचा मी कर्ता असा देहाचे द्वारानें मनांत भाव उत्पन्न होऊं देऊं नये, तथापि वेदांच्या सर्व आज्ञा स्वतः पाळाव्या. ९८ अर्जुना, यालाच सशास्त्र यज्ञ म्हणतात; व हा मोक्षमार्गाचा जाणता असून सोबती होय. ९९ आतां खेळणारा चेंडू भुईवर आपटतो तो उगीच न फेकतां हातांत परत यावा या हेतूनें आपटतो, किंवा शेतकरी शेतांत जें उत्तम धान्य पेरतो तें पिकाकडे लक्ष देऊन जमिनींत टाकतो; १०० किंवा ठेवलेली जिन्नस दृष्टीस पडावी या हेतूनें जसा कोणी हातांत दिवा घेतो, अथवा झाडांच्या मुळाशीं त्याला फांद्या व फळें यावीं म्हणून जसा कोणी पाणी घालतो; १ फार काय? परंतु आपलें स्वरूप आरशांत पाहण्याच्या हेतूनें जसा वरचेवर प्रीतीनें एकादा मनुष्य तो स्वच्छ पुसतो. २ त्याचप्रमाणें, वेदांनीं ज्या ईश्वराचें वर्णन केलें आहे, तो आपल्यास प्राप्त व्हावा म्हणून वेदांचा सतत अभ्यास करावा. ३ ब्रह्मप्राप्ति होण्याकरितां ब्राह्मणांनीं वेदांतील ब्रह्मसूत्र, व इतरांनीं स्तोत्र किंवा ईश्वराचें नांव हेंच वरवर म्हणावें. ४ देव म्हणतात, पार्था, ज्याला स्वाध्याय म्हणतात तें हेंच होय. असो. आतां तुला तप शब्दाचा अभिप्राय सांगतों, तो ऐक. ५ तर आपलें सर्वस्व दान करणें यालाच दान म्हणतात; व द्रव्य उडविणें तें दान नसून व्यर्थ खर्च करणें होय. ज्याप्रमाणें कडू वृंदावनाचें फळ झाडास लागूनही कोणाच्या उपयोगास न येतां व्यर्थ सुकून जातें; (पण औषधरूपानें सर्व जगाच्या उपयोगीं पडतें). ६ किंवा धूप अग्नींत पडून स्वतःचा नाश करून घेतो, (पण सर्वांस सुगंध देतो) किंवा सोनें जों जों शुद्ध करावें तों तों तें वजनांत कमी भरतें पण कसास जास्त चढतें किंवा कृष्णपक्षामध्यें चंद्र एकेक कलेनें कमी होतो, पण कृष्णपक्षाचें पोषण करितो, (सर्व औषधांचें पोषण करितो,) ७ त्याप्रमाणें हे वीरा, ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होण्याकरितां प्राण, इंद्रियें व शरीर यांचें जें झिजवणें त्यालाच तप असें म्हणतात. ८ अथवा, इतर जीं तपें आहेत, तीं ह्या तपाप्रमाणें शुद्ध नाहींत. म्हणून, हंस पक्षी जसें दुधांत आपली चोंच घालून दूध व पाणी वेगळें करितो, ९ त्याप्रमाणें, देह व जीव यांचें ऐक्य मोडून टाकण्याकरितां तो जन्मतःच हात घालून विवेकानें निराळें करण्याचा विचार नेहमीं अंतःकरणांत बाळगतो, व ११० आत्मविचार झाला असतां बुद्धीचे विषयाकडील मार्ग कुंठित होतात. ज्याप्रमाणें मनुष्य जागा झाला असतां निद्रा व स्वप्न हीं दोन्ही आपोआप नाहींतशीं होतात. ११ याप्रमाणें, धनुर्धरा, आत्मप्राप्ति करून घेण्याकरितां जो अंतःकरणांत विवेक उत्पन्न होतो, त्यालाच तप म्हणतात. १२ ज्याप्रमाणें दूध हें मुलांस हितकारक आहे, व प्राण हा जसा सर्व भूतांचे ठायीं सारखाच आहे, त्याप्रमाणें ज्याचें प्राणिमात्रांशीं सौजन्य आहे, त्यालाच " आर्जव " असें म्हणतात. १३

श्लोकार्थः---अहिंसा, सत्य भाषण, राग न येणें, संन्यास, अंतःकरणाचा उपशम, चहाडी न करणें, प्राणिमात्रावर दया करणें, विषयलंपट न होणें, नम्रता, जनलज्जा आणि स्थिरपणा ॥२॥

---

१६ आत्मप्राप्तीचा विचार. १७ सिद्धांत. १८ सरळपणा.

आणि कायावाचामनानें जगाला सुख व्हावें या हेतूनें जें वर्तन करणें तेंच अहिंसेचें खरें लक्षण जाण. १४ आतां, तीक्ष्ण असून मऊ म्हटलें म्हणजे जसें कमळ—तें पाण्याचा भेद करून वर येतें, परंतु मऊ असतें, किंवा चंद्राचें तेज पडतें परंतु तें शीतळ असतें; १५ जें औषध रोग्यास दिलें असतां रोगाचा नाश करील, आणि जिभेसही कडू लागणार नाहीं असें औषध सांपडावयाचें नाहीं, म्हणून त्याची उपमा या ठिकाणीं लागू पडत नाहीं. १६ तर मऊपणा म्हटला म्हणजे डोळ्यांतील बुबुळावर घासलें असतांही जें खुपत नाहीं, व कठोरपणा पाहूं गेलें असतां जें पाणी पर्वताचा कडाही फोडून बाहेर पडतें, १७ त्याप्रमाणें संशयनिवृत्ति करण्यांत जें लोखंडाप्रमाणें तीक्ष्ण असतें, व ऐकिलें असतां माधुर्याला लाजवितें, १८ जें ऐकलें असतां कानासही त्याचें सेवन करावें असें वाटतें, व सत्यपणाच्या बळानें ब्रह्मापर्यंत जाऊन ठेपतें; १९ फार काय ? परंतु त्याची गोडी इतकी असते कीं, कोणीही फसत नाहीं व त्यांतील अर्थ पाहूं गेलें असतां त्यापासून कोणाच्या मनालाही धक्का बसावयाचा नाहीं. १२० एरवीं पारध्याचें गाणें कानास गोड लागतें; परंतु खरेपणाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां तें मृगास घातक असतें; अथवा अग्नि हा आपलें कृत्य उघड रीतीनें करतो. परंतु ह्या त्याच्या खरेपणास आग लागो ! २१ कानास मधुर लागणारें असून अर्थ पाहूं गेलें असतां जें काळीज भेदतें, तें भाषण नसून सुंदर विवशीच होय. २२ परंतु रागावल्यावर अहित होण्याबद्दल बोलणें पोकळ असून लालन करण्यांत पुष्पाप्रमाणें मऊ असतें असें आईचें जें स्वरूप, २३ त्याप्रमाणें, ऐकलें असतां ज्यापासून सुखाची प्राप्ति होते, व परिणामीं गोड असून कोणाचाही मर्मभेद न करणारें जें बोलणें, त्यालाच सत्य बोलणें असें म्हणतात. २४ आतां, दगडावर पाणी घातलें असतांही त्यास अंकुर फुटत नाहींत, किंवा ताकाची निवळ घुसळली असतां त्यास लोणी येत नाहीं; २५ सापाच्या कातीच्या डोक्यावर पाय दिला असतां ती फडा वर करीत नाहीं, व वसंतऋतु प्राप्त झाला असतांही आकाशास जशीं फुलें येत नाहींत; २६ अथवा रंभेच्या स्वरूपानें शुकास ज्याप्रमाणें विषयवासना झाली नाहीं, किंवा भस्मांत तूप ओतलें असतां जसा अग्नि पेटत नाहीं; २७ त्याप्रमाणें, ज्या अक्षरांनीं काम व क्रोध उत्पन्न होतो, त्यांचा उच्चार केला असतां; २८ किंवा, हे पांडुसुता, ज्याचें आयुष्य संपलें आहे, त्याला उठविण्याकारितां ब्रह्मदेवाच्या जरी पायां पडलें तरी तो ज्याप्रमाणें उठत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्याच्या ठिकाणीं क्रोध आणण्याविषयीं खटपट केली असतां क्रोध येत नाहीं, २९ याच स्थितीला " अक्रोधत्व " म्हणतात, असें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें. १३० मृत्तिकेचा त्याग केला असतां जसा घटाचा त्याग आपोआप होतो, व तंतूचा त्याग केला असतां वस्त्राचा त्याग, तसेंच बीजाचा त्याग केला असतां वृक्षाचा त्याग सहज होतो; ३१ किंवा भिंतीचा त्याग केला असतां त्यावरील सर्व चित्रांचा त्याग आपोआप होतो, अथवा झोंपेचा त्याग केला असतां नानातऱ्हेच्या स्वप्नांचा त्याग जसा आपोआप होतो; ३२ किंवा जलाचा त्याग केला असतां लाटांचा त्याग, व वर्षाकालाचा त्याग केला असतां मेघांचा, व धनाचा त्याग केला असतां ज्याप्रमाणें विषयोपभोगांचा आपोआप त्याग होतो, ३३ त्याप्रमाणें, जे ज्ञानी आहेत, ते, " देहच मी अशा अहंतेचा

त्याग करून सर्व संसाराचा त्याग करितात, ३४ त्यालाच त्याग म्हणतात, असें यज्ञ-भोक्ता श्रीकृष्ण परमात्मा यानें सांगितलेलें मनांत उमजून, भाग्यवान जो पार्थ, त्यानें प्रश्न केला, ३५ " हे प्रभो, शांतीचीं लक्षणें काय आहेत, तीं मला उघड करून सांगा." तेव्हां देव म्हणाले, " तूं फार उत्तम गोष्ट विचारलीस; तर तीं सांगतों तिकडे लक्ष दे. ३६ ज्ञात्यानें जी वस्तु जाणावयाची, ती पूर्णपणें जाणल्यावर मागून ज्ञाता व ज्ञान हीं ज्या ठिकाणीं लय पावतात, त्यालाच (ब्रह्माला) शांति असें म्हणतात. ३७ ज्याप्रमाणें प्रलयकालचें उदक वाढल्यावर सर्व विश्व बुडून आपले स्वरूपांत आपण लय पावतें; ३८ मग उगम, प्रवाह व समुद्रास मिळणें ह्या अवस्था राहत नाहींत, व सर्वत्र जलमय आहे याचाही बोध कोणास होत नाहीं; ३९ त्याप्रमाणें, ज्ञेयाचें ऐक्य झाल्यावर ज्ञातृत्वही आपोआप नाहींसें होतें. मग अर्जुना, बाकी जें ज्ञान उरतें, तेंच शांतीचें रूप होय. १४० आतां, पीडा देणाऱ्या व्याधीनें किंवा एखादी वाईट बातमी ऐकून उत्पन्न होणाऱ्या चिंतेनें जो ग्रस्त झाला आहे, तो आपला आहे किंवा परका आहे हें मनांत न आणतां जसा चांगला वैद्य त्याच्या दुःखाचें निवारण करतो; ४१ किंवा एखादी गाय चिखलांत रुतल्यावर तिचें दुःख पाहून ज्याचे मनांत कासाविशी होते, तो ती दुभती आहे किंवा भाकड आहे इकडे लक्ष न देतां तिला वर काढतो; ४२ किंवा बुडणाऱ्या मनुष्याकडे पाहून ज्याच्या मनांत करुणा उत्पन्न होते, तो ज्याप्रमाणें बुडणारा ब्राह्मण आहे किंवा अंत्यज आहे याची चौकशी न करितां त्यास बाहेर काढून त्याचें प्राणरक्षण करतो; ४३ अथवा महावनांत दुष्टांनीं एखाद्या पतिव्रता स्त्रीस लुबाडून तिला वस्त्रहीन करून सोडून दिलें आहे अशी स्त्री एखाद्या संभावित मनुष्याच्या दृष्टीस पडल्यावर तो जसा प्रथम तिच्या अंगावर आपलें वस्त्र टाकून नंतर तिची पूसतपास करितो, ४४ तसेंच, जे अज्ञान व प्रमाद यांनीं व्याप्त आहेत किंवा पूर्वकर्मानुरूप ज्यांस कांहीं व्याधि जडलेली आहे व जे सर्वांच्या निंदेस पात्र झाले आहेत, ४५ त्यांना आपण स्वतः साह्य करून, त्यांना ज्या व्याधीपासून दुःख होत असतें तिचा विसर पाडतात, ४६ अरे, त्यांच्यापुढें येणाऱ्या मनुष्यांचे दोष ते आपल्या दृष्टीनें नाहींतसे करून मग त्यांचेकडे अवलोकन करतात. ४७ ज्याप्रमाणें शालिग्राममूर्तीस वस्त्रालंकार घालून व उत्तम पुष्पें वाहून मग आपलें चित्त तिच्याकडे लावावें, किंवा शेतांत धान्य पेरून उत्तम रीतीचें पीक आल्यावर जसें त्याजकडे पाहून समाधान मानावें, अथवा आपल्या घरीं अतिथि आला असतां त्यास अन्नदान देऊन संतोषित केल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचा आशीर्वाद घ्यावयाचा, ४८ त्याप्रमाणें, आपल्यापुढें येणाऱ्या मनुष्याचा कमीपणा आपल्या गुणसामर्थ्यानें दूर करून नंतर त्याजकडे दयार्द्र दृष्टीनें पाहतात. ४९ असें न करतां त्याच्या वर्मावर डाग देऊं नये, अथवा त्यांच्या पापकर्माचा उच्चार करून त्यांस दुःख देऊं नये, व त्यांस असणाऱ्या व्याधीचें नांव घेऊन तूं व्याधिष्ट आहेस असें म्हणूं नये. १५० परंतु ज्या उपायानें कोणीही मनुष्य वाईट स्थितींतून उत्तम स्थितींत येईल तोच उपाय जो करतो, पण त्याच्या वर्मीं डाग देत नाहीं; ५१ तर अर्जुना, उत्तम मनुष्याच्या मानानें जो दुसऱ्यास कनिष्ठ मानीत नाहीं, व त्याचे दोष मनांत आणीत नाहीं, ५२ तेंच ' अपैशुन्याचें ' खरें

लक्षण होय; आणि अर्जुना, मोक्षमार्गाचें सुखावह मुख्य साधन हेंच होय. ५३ आतां, दया अशी असावी कीं, ज्याप्रमाणें पौर्णिमेचा चंद्र हा शांति देण्यांत लहान अथवा थोर असा पर्याय न ठेवितां सर्वांस सारखीच शांति देतो, ५४ त्याप्रमाणें, दयार्द्र अंतःकरणानें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करिते वेळेस तो उत्तम आहे किंवा अधम आहे हें मनांत न आणतां सर्वांचें दुःख निवारण करतो; ५५ जगतांत पाण्यासारखी वस्तु दुसरी कोणती आहे, कीं गवत सुकूं लागलें असतां जें आपला स्वतःचा नाश करून त्याचें आपल्या ओला-व्यानें रक्षण करितें ? ५६ त्याप्रमाणें, आपल्या समोर पीडित मनुष्य आला असतां, त्याच्या कळवळीनें, त्यास जरी आपलें सर्वस्व दिलें तर आपण त्यास कांहींच दिलें नाहीं, असें जो मानतो; ५७ पाणी वाहात असतांना वाटेंत खळगा आला असतां तो भरून टाक-ल्याशिवाय जसें तें पुढें जात नाहीं, तसा आपल्या समोरील श्रमलेल्या मनुष्यास संतोषित केल्याशिवाय जो पुढें जात नाहीं, ५८ ज्याप्रमाणें पायांत कांटा बोंचला असतां जीव कळवळतो, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें संकट पाहिलें असतां ज्याचें मन कळवळतें; ५९ किंवा पायास थंड पदार्थ चोळल्यावर डोळ्यास जसा गारवा येतो, तसें दुसऱ्याचें सुख पाहून ज्याला सुख होतें; १६० किंबहुना, तहान लागलेल्या मनुष्याची तृषा भागण्याकरितां जसें जगांत पाणी निर्माण केलें आहे, त्याप्रमाणें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करण्या-करितांच जो या जगांत राहतो; ६१ अशा गुणांनीं युक्त जो पुरुष असतो, तो दयेची केवळ मूर्तिच होय; आणि हे वीरोत्तमा, त्याचा जन्मतःच मी ऋणी आहें. ६२ सूर्योदय होण्याबरोबर कमळाचें फूल उमलतें, परंतु सूर्य जसा त्याच्या सुगंधाचा उपभोग घेत नाहीं; ६३ किंवा वसंतऋतूंत वनांत पुष्कळ झाडें टवटवीत होतात, तथापि त्यांतील एकाही झाडाचा उपभोग न घेतां तो जसा चालता होतो; ६४ फार काय ? लक्ष्मी महा-सिद्धीसह जरी श्रीविष्णूंजवळ प्राप्त झाली, तरी जसें त्यांचें तिच्याकडे लक्ष जात नाहीं; ६५ तसें आपल्यास आवडणारे इहलोकींचे किंवा परलोकींचे भोग जरी चाकर झाले, तरी त्यांच्या मनांत त्यांचा उपभोग घ्यावा असें येत नाहीं. ६६ फार काय सांगावें ? ते कौतुकानें देखील विषयाची इच्छा करीत नाहींत. अशी जी दशा, तिला ' अलोलुप्त्व ' असें म्हणतात. ६७ मधमाशीस जसें तिचे मोहोळ सुखकारक आहे, किंवा जलचरांस जसें पाणी प्रिय आहे, किंवा पक्ष्यांना आकाश फिरण्यास मोकळें आहे; ६८ किंवा बाळ-काला सुख व्हावें या दृष्टीनें आईचें जसें त्यावर प्रेम असतें; अथवा वसंतऋतु सुरू झाल्या-वर जसा मलय पर्वतावरील वारा मंद सुगंध वाहतो, ६९ प्रिय वस्तु पाहिली असतां जसें डोळ्यांस समाधान होतें, किंवा ज्याप्रमाणें कासवी आपल्या दृष्टीनें पिलांचें पोषण करतें, त्याप्रमाणें ज्यांची दृष्टि भूतमात्राच्या ठिकाणीं प्रेमयुक्त असते; १७० हात लावला असतां मऊ लागतो, तोंडांत घातला असतां रुचकर लागतो, नाकास ज्याचा सुगंध येतो, व रूपानें पाहिलें असतां जो पांढरा स्वच्छ आहे, ७१ असा जो कापूर, तो वाटेल तितका खाल्ला असतां जर त्याजपासून बाधा झाली नसती, तर तो उपमेस पात्र झाला असता. ७२ परंतु ज्याच्या पोटांत पंचमहाभूतांचा समावेश होतो, त्याचप्रमाणें, जो परमाणूंतही सामावतो, व गगन जसें विश्वाच्या आकाराप्रमाणें आकारास येतें, ७३ फार काय

सांगावें ! जे जगाच्या जीवनाकरितांच वांचतात; अशी जी स्थिति, तिला 'मार्दव' असें मी म्हणतों. ७४ पराजित झालेला राजा जसा लज्जेनें दुःखी होतो, अथवा निकृष्ट स्थिति प्राप्त झाली असतां मानी पुरुष जसा निस्तेज होतो; ७५ किंवा एखादा उत्तम संन्यासी अकस्मात् एखाद्या चांडाळाच्या घरांत गेला असतां त्यास जशी लज्जा उत्पन्न होते; ७६ क्षत्रियाला रणांतून पळून जाण्याचा प्रसंग आला असतां तो सहन करण्यास जशी त्याला लाज वाटते; किंवा पतिव्रता स्त्रीस 'गंगाभागीरथी' या नांवानें हांक मारली असतां जसें तिला दुःख होतें, ७७ सुंदर मनुष्यास कोड उत्पन्न झालें, अथवा संभावितावर वाईट आळ आला, तर त्यांना ज्याप्रमाणें लज्जेनें प्राणसंकट उत्पन्न होतें, ७८ त्याप्रमाणें, साडेतीन हात शरीर धारण करून निरनिराळ्या योनींत उत्पन्न होणें व मरणें याची, ७९ आणि गर्भमेदरूपी मुशींत रक्त व मूत्र यांच्या रसाचें ओतींव शरीर धारण करण्याची ज्यांना लाज वाटते, १८० फार काय सांगावें ? तर ज्यांना देह धारण करून नांवारूपास येण्यापेक्षां दुसरी कोणतीही लाजिरवाणी गोष्ट वाटत नाहीं; ८१ अशा दुश्चिन्हांनीं युक्त असें जें शरीर, तें धारण करण्याचा साधूंना कंटाळा असून लाज उत्पन्न होते; व इतर जे कोडगे लोक आहेत, त्यांना तेंच शरीर धारण करण्याची गोडी वाटते. ८२ ज्याप्रमाणें कळसूत्री बाहुल्यांच्या दोऱ्या तुटल्यावर त्यांची चेष्टा बंद होते, त्याप्रमाणें प्राणाचा जय केला असतां कर्मेंद्रियांची गति बंद होते, ८३ किंवा सूर्य मावळल्यावर त्याच्या किरणांची प्रभा बंद होते, त्याप्रमाणें मनाचा जय केला असतां ज्ञानेंद्रियांची मति कुंठित होते. ८४ याप्रमाणें मन व प्राण यांचा जय केला असतां दहा इंद्रियें पंगु होतात, त्यालाच 'अचापल्य' असें म्हणतात. ८५

श्लोकार्थः—अर्जुना, प्रगल्भता, क्षमा, धैर्य, शुचिर्भूतपणा, दुसऱ्याचा द्वेवा न करणें व मानीपणाचा अभाव हीं लक्षणें दैवी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात. ॥ ३ ॥

आतां, ईश्वरप्राप्तीकरतां ज्ञानमार्गाचें मनापासून अवलंबन केलें असतां त्याला उणीव पडत नाहीं. ८६ पतिव्रता स्त्री पतीच्या मरणानंतर अग्निप्रवेश करून मरणासारखा वाईट प्रसंग आला तरी सहगमन करण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं, ८७ त्याप्रमाणें, जो आत्म्याची चिंता लागल्यामुळें विषयांस विषवत् मानून आत्मप्राप्तीकरितां सुषुम्ना नाडींतून प्राणवायु नेण्यासारख्या कठीण मार्गाचेंही अवलंबन करतो; ८८ त्याला शास्त्रांत सांगितलेल्या विधिनिषेधांची अडचण व भीड नसते; व महासिद्धि प्राप्त झाली असतां तिचेंही त्यास कौतुक वाटत नाहीं, ८९ याप्रमाणें ज्याचें मन आपण होऊन ईश्वराकडे धाव घेतें, त्याला आध्यात्मिक तेज असें म्हणतात. १९० आतां, सर्व सहन करणारांत मी श्रेष्ठ असा ज्याला गर्व उत्पन्न होत नाहीं, त्यालाच क्षमा असें म्हणतात. ज्याप्रमाणें देह हा सर्व रोम धारण करीत असूनही त्याचा गर्व बाळगीत नाहीं; ९१ आणि विषयसेवनाविषयीं इंद्रियांची अति प्रवृत्ति, किंवा पूर्वकर्मानें रोगाची प्राप्ति, अथवा प्रिय वस्तूचा वियोग, ९२ या सर्व

हें खरें; पण तिचा त्याग करण्याकरितांच ती फार सावधपणें ऐकून घे. १४ हें बध–जीवांना भयंकर अशी नरकप्राप्ति करून देण्याकरितां घोर दोषांनीं जी आपली जूट केली आहे, तीच ही आसुरी संपत्ति. १५ किंवा, सगळीं विषें एकत्र झालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें त्यांस काळकूट हें नांव द्यावें, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्ति म्हणजे दोषांचा गोळाच होय. १६

श्लोकार्थः—अर्जुना, ढोंगीपणा, गर्व, मानीपणा, क्रोध, मर्मभेदक भाषण आणि अज्ञान हीं लक्षणें आसुरी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात ॥ ४ ॥

हे वीरा, ह्या आसुर दोषांमध्यें जो मुख्य म्हणून प्रसिद्ध आहे, तो दंभ असा आहे: १७ ज्याप्रमाणें आपल्या आईची निंदा करून तिचे दोष लोकांस उघड केले असतां ती तीर्थाप्रमाणें आपल्यास पावन करणारी असूनही आपल्या पतनास तीच कारणीभूत होते, १८ किंवा गुरूपासून संपादन केलेली ब्रह्मविद्या जर चव्हाट्यावर उघड करीत बसलें, तर ती आपलें हित करणारी असूनही तिजपासून आपलें अहितच होतें; १९ हें पहा कीं, जी स्वतः महापुरांत पाण्यांत बुडून दुसऱ्यास वेगानें पलीकडील तीरास नेते, तीच नाव जर आपल्या डोक्यावर घेतली, तर ज्याप्रमाणें आपल्यास बुडविते; २२० हे पांडुसुता, जीवाचें रक्षण करणारें जें अन्न, तेंच उत्तम म्हणून जर अधिक सेवन केलें, तर तें अन्न खरें परंतु विषाप्रमाणें घातक होतें, २१ त्याप्रमाणें, इहपरलोकींचा सखा जो धर्म, तो जर चव्हाट्यावर उघडा केला, तर तो आपल्यास तारणारा खरा परंतु त्याजपासून दोष घडतात. २२ म्हणून हे वीरा, आपण केलेला धर्म जर चहूंकडे आपल्या वाचेनें प्रसिद्ध केला, तर तो धर्मच अधर्म होतो; आणि त्यालाच दंभ असें म्हणतात. २३ आतां, मूर्ख मनुष्यास चार अक्षरें येण्याबरोबर तो जसा ब्रह्मदेवाचे सभेंतही वल्गना करण्यास भीत नाहीं, २४ किंवा मद्यपान केलेल्या मनुष्याचा घोडा जसा राजाचे स्वारीसही तुच्छ मानतो; अथवा कांटेरी झाडांवरील सरडा झाडाच्या वरच्या टोंकावर बसला म्हणजे आपण स्वर्गापेक्षांही उंच स्थानीं आहों असें मानतो; २५ तृण हेंच इंधन मिळालें तरी अग्नीच्या ज्वाळा ज्याप्रमाणें आकाशाला जाऊन पोहोंचतात, किंवा डबक्यांतील मासा त्याच्या जोरावर समुद्र तुच्छ मानतो, २६ अथवा ज्याप्रमाणें एक दिवस परान्न मिळालें कीं तेवढ्यानें दरिद्री उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें जो स्त्री, धन, विद्या, स्तुति व बहुमान यांनीं उन्मत्त होतो; २७ एखादे दिवशीं अभ्रच्छाया पडलेली पाहून, (आतां आपल्याला बसावयास सावली काय करावयाची आहे अशा विचारानें) दैवहीन मनुष्य ज्याप्रमाणें आपलें घर मोडून टाकतो, किंवा जसा मृगजळ पाहून एखादा मूर्ख मनुष्य आपल्या घरांतील आड बुजवून टाकतो; २८ किंबहुना याप्रमाणें संपत्तीच्या योगानें जें उन्मत्त होणें, त्याला दर्प असें म्हणतात, असें तुला मी निःसंशय सांगतों. २९ आणि सर्व जगाचा वेदांवर भरंवसा आहे; व ईश्वर सर्व जगास पूज्य आहे; आणि सर्व जगांत सूर्याप्रमाणें तेजस्वी दुसरा कोणी नाहीं; २३० सर्व जगास एका सार्वभौमपदाची इच्छा असते; व आपल्यास मरण येऊं नये हें सर्व

जगास आवडतें हें निर्विवाद आहे; ३१ म्हणून लोक मोठ्या उत्साहानें वेदाचें व ईश्वराचें वर्णन करतात; पण तें ऐकल्याबरोबर ज्याचे मनांत मत्सर उत्पन्न होऊन जो रागावतो; ३२ व म्हणतो कीं, मी ईश्वरास खाऊन टाकीन, वेदास विष घालून ठार करीन, व जो सर्वांचें रक्षण करणारा त्याची सत्ता हरण करीन ! ३३ पतंगाला दिव्याचा उजेड सहन होत नाहीं, काजव्याला सूर्याचा तिटकारा येतो, व टिटवी समुद्राशीं वैर मांडते, ३४ त्याप्रमाणें, ईश्वराची कोणीं स्तुति केली असतां अभिमानाच्या मदानें त्याला सहन होत नाहीं; व बाप आपल्या संपत्तीचा अंश मागेल या भीतीनें म्हणतो कीं, ही मला सवतच उत्पन्न झाली आहे ! ३५ याप्रमाणें ज्याचे अंगांत मानाचा अतिशय ताठा भरला आहे, तोच ' अभिमानी ' होय. तो उन्मत्त पुरुष रौरव नरकाचा हमरस्ताच होय. ३६ आणि दुसऱ्याचें सुख पाहण्याचें निमित्त होण्याबरोबर ज्याच्या मनोवृत्तीस क्रोधरूप अग्नीचें विष चढतें; ३७ ज्याप्रमाणें तापलेल्या तेलांत थंड पाणी टाकलें असतां तें जास्त भडकतें, किंवा चंद्राला पाहतांच कोल्हा आपल्या मनांत जळफळावयास लागतो; ३८ ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाचे व्यापार सुरू होतात तोच सूर्य सकाळीं उगवलेला पाहून पापी घुबडाचे मात्र डोळे फुटतात; ३९ जी पहांट झाली म्हणजे सर्व लोकांस सुख होतें, तिच्याचपासून चोरांस मरणाहूनही जास्त दुःख होतें, आणि सर्पास दूध घातलें तरी त्याचें भयंकर असें विषच होतें, २४० अगाध अशा समुद्रजलाचें प्राशन करीत असतांही वडवाग्नि उलटा अधिकच प्रदीप्त होतो, आणि त्याला शांतता म्हणून कसली ती नाहींच, ४१ त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचें विद्याविनोदवैभव आणि सभाग्यता हीं पाहून ज्याच्या अंगाचा अगदीं तिळपापड होऊन जातो, त्याला ' क्रोध ' असें म्हणतात. ४२ ज्याचें मन सर्पाच्या वारुळाप्रमाणें असून दृष्टि बाणांच्या अग्रांप्रमाणें तीक्ष्ण असते, व ज्याचें भाषण अग्नीच्या वर्षावाप्रमाणें प्रखर असतें, ४३ आणि ज्याच्या इतर क्रिया पोलादी करवताप्रमाणें इतरांना त्रासदायक आहेत, अशा प्रकारें जो दुसऱ्याचे मनास भेद होणाऱ्या क्रियांनीं अंतर्बाह्य भरलेला आहे, ४४ तो मनुष्यांत अधम असें समज. याप्रमाणें पारुष्याचें लक्षण होय. आतां अज्ञानाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. ४५ ज्याप्रमाणें दगडास थंडी व ऊन यांच्या स्पर्शाची समज नसते, किंवा जन्मांधास रात्र व दिवस समजत नाहींत. ४६ अग्नि भडकल्यावर तो जसा कोणत्या वस्तूचा नाश करावा किंवा कोणतीचा करूं नये हें जाणत नाहीं; अथवा परिसास सोनें किंवा लोखंड यांत जसा भेद नसतो, ४७ किंवा पळी ज्याप्रमाणें नानातऱ्हेच्या रसांत फिरविली तरी तिला रस किंवा स्वाद यांचा उपभोग घेतां येत नाहीं, ४८ अथवा वारा वाहूं लागला म्हणजे हा लहान किंवा मोठा रस्ता न समजतां सर्वत्र वाहतो, त्याप्रमाणें, चांगल्या किंवा वाईट कृत्याच्या विचाराविषयीं जो अंधळा असतो, ४९ ही वस्तु चांगली किंवा वाईट हें न जाणतां, लहान मूल जसें जी वस्तु पाहील ती तोंडांत घालते, २५० त्याप्रमाणें पाप-पुण्यांची खिचडी करून ती खाते वेळीं (कोणतेंही कृत्य करते वेळेस) बुद्धिव्यापारास कडू किंवा मधुर (बरें किंवा वाईट) न समजणें अशी जी दशा, ५१ तिला अज्ञान असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं. याप्रमाणें सहाही दोषांचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ५२ हे सहाही दोष आंगीं असल्यामुळेंच ही आसुरी संपत्ति मोठी बलाढ्य झालेली आहे. ज्याप्र-

माणें सर्पाचें शरीर लहान असलें तरी त्याचें विष भयंकर असतें, ५३ किंवा प्रलयाग्नि, विद्युदाग्नि व वडवाग्नि या तीन अग्नींची संख्या पाहूं गेलें असतां थोडी आहे, पण ते भडकल्यावर त्यांना प्राणाहुति करण्याला हें विश्वही पुरणार नाहीं, ५४ ब्रह्मदेवास शरण गेलें असतांही ज्या त्रिदोष झालेल्या मनुष्याचें मरण चुकत नाहीं, त्या तीन दोषांच्या दुप्पट हे सहा दोष आहेत असें समज. ५५ या संपूर्ण सहा दोषांनीं ह्या आसुरी संपत्तीची उभारणी झाली असल्यामुळें, ही कमी आहे असें नाहीं. ५६ परंतु क्रूर ग्रहांचा समुदाय एखादे वेळीं एकाच राशीला येतो, किंवा निंदा करणाराला जशीं सर्व पापें लागतात, ५७ मरण समीप आलेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें सर्व रोग ग्रस्त करतात, किंवा कुमुहूर्ताचे वेळीं कुयोग एकत्र होतात, ५८ दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा मनुष्य चोरांच्या तावडींत सांपडावा, किंवा थकला भागलेला मनुष्य महापुरांत पडावा (म्हणजे त्यांचे वाईट परिणाम होतात), त्याप्रमाणें, या दोषांनीं मनुष्याचें अतिशय अनिष्ट होतें. ५९ किंवा शेळी मरते वेळीं तिला सात नांग्यांची इंगळी चावते, त्याप्रमाणें हे सहा दोष त्या मनुष्यास प्राप्त होतात, कीं २६० ज्याचे मोक्षमार्गास जाण्याचे सर्व उपाय बंद असल्यामुळें जो संसारसागरांत बुडतो, ६१ आणि अर्जुना, अधम योनीच्या पायऱ्यांनीं उतरत उतरत जो स्थावर योनीच्या तळापर्यंत येऊन ठेपतो. ६२ हें असो, त्याच्या ठिकाणीं हे सहा दोष एकत्र होऊन आसुरी संपत्ति वाढवितात. ६३ याप्रमाणें जगात ज्या ह्या दोन संपत्ति प्रसिद्ध आहेत, त्यांचीं निरनिराळीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ६४

श्लोकार्थः—दैवी संपत्तीपासून संसारांतून सुटका होते, आणि आसुरी संपत्तीपासून संसाराचें बंधन प्राप्त होतें. अर्जुना, तूं दैवी संपत्तींत जन्मला आहेस, तेव्हां तूं शोक करूं नको ॥ ५ ॥

या दोन संपत्तीपैकीं पहिली जी दैवी संपत्ति तुला सांगितली, ती म्हणजे मोक्षरूपी सूर्याच्या उदयानें झालेली पहांटच आहे असें समज. (सूर्योदयाच्या पूर्वीं जशी पहांट होते, तशी ह्या दैवी संपत्ताची प्राप्ति म्हणजे मोक्षापूर्वींची स्थिति होय.) ६५ दुसरी जी आसुरी संपत्ति, ती जीवास मोहरूपी लोखंडाची प्रत्यक्ष बेडीच होय. ६६ पण हें ऐकून तूं मनांत धास्ती घेशील हो ! हें पहा कीं, सूर्यानें रात्रीचा का धाक बाळगावा ? ६७ हे धनंजया, या आसुरी संपत्तीच्या सपाट्यांत तोच सांपडतो, कीं जो या सहाही गुणास आश्रय देतो. ६८ अर्जुना, तूं तर असा जन्म पावला आहेस कीं, आतां सांगितलेल्या या दैवी गुणांचा उत्तम असा समुद्रच. ६९ म्हणून पार्था, तूं या दैवी संपत्तीचा स्वामी होऊन, मोक्षसुख घेण्यास ये. २७०

श्लोकार्थः—अर्जुना, या लोकीं दैव आणि आसुर असे दोन प्रकारचेच मनुष्यांचे वर्ग आहेत. त्यांपैकीं, दैववर्ग पूर्वीं तुला विस्तारानें सांगितलाच आहे; आतां आसुरवर्गाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक ॥ ६ ॥

नांग्यांची इंगळी. ८ शितोडा; गवसणी. ९ पायऱ्यांनीं. १० उजाडलेली. ११ पहांट; प्रातःकाल. १२ सूर्यानें. १३ सुख भोगण्यास.

आणि या दैवी व आसुरी संपत्तींनीं युक्त अशा लोकांच्या वागणुकीचे अनादिसिद्ध मार्ग चालत आलेले आहेत. ७१ ज्याप्रमाणें रात्रीं निशाचरांचे व्यापार चालू असतात, व दिवसा मनुष्यादिकांचे योग्य व्यवहार चालत असतात, ७२ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आपआपल्या मार्गानें ही दैवी व आसुरी सृष्टि चालत असते. ७३ त्याचप्रमाणें, ज्ञान सांगते वेळीं दैवी संपत्ति मागले अध्यायांत विस्तारेंकरून सांगितली, ७४ आतां, आसुरी संपत्तींत वागणारे जे लोक, त्यांजविषयीं तुला सांगतों तिकडे पूर्ण लक्ष असूं दे. ७५ तर नाद ज्याप्रमाणें वाद्याशिवाय कोणास ऐकूं येत नाहीं, किंवा पुष्पाशिवाय मकरंद मिळत नाहीं, ७६ त्याप्रमाणें ह्या आसुरी संपत्तीनें एखाद्या शरीराचा आश्रय केल्याशिवाय ती दृष्टीस पडत नाहीं. ७७ मग लाकडावर लांकूड घासल्यानें जसा त्या ठिकाणीं अग्नि दृष्टीस पडतो, तशी मनुष्याच्या देहांत ओतप्रोत भरलेली ही दृष्टोत्पत्तीस येते. ७८ त्या वेळीं, ऊंस ज्याप्रमाणें वाढत जाईल तसा त्यांतील रसही वाढतो, त्याप्रमाणें, जसजसा प्राण्याचा देह वाढेल तसतशी तीही वाढते. ७९ आतां अर्जुना, आसुरी संपत्तीच्या दोषांनीं युक्त असे जे प्राणी जन्मलेले आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों. २८०

श्लोकार्थः—आसुरी संपत्तीच्या लोकांना, कोणतें काम करावें व कोणतें करूं नये हें समजत नाहीं; आणि त्यांचे ठिकाणीं अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा आणि त्याचप्रमाणें आचार व सत्य हीं नसतात ।। ७ ।।

तर पुण्याचरणाविषयीं प्रवृत्ति किंवा पापाचरणाविषयीं निषेध या जाणिवेचा ज्यांचे अंतःकरणांत काळोख असतो; ८१ कोशाकिडा आवेशानें आपलें घरटें बांधूं लागला म्हणजे ज्याप्रमाणें आपल्यास बाहेर निघण्याला किंवा आंत प्रवेश करण्याला वाट आहे किंवा नाहीं इकडे लक्ष न देतां आंत कोंडला जातो; ८२ अथवा आपण दिलेलें भांडवल वसूल होईल किंवा नाहीं हा पुढील विचार न पाहतां मूर्ख मनुष्य चोरास कर्जाऊ पैसे देतो, ८३ त्याप्रमाणें, आसुरी संपत्तीचा आश्रय करणारे जे लोक आहेत, ते प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन्ही मार्ग जाणीत नाहींत; आणि शुचित्व कसें तें त्यांना स्वप्नांत देखील माहीत नसतें. ८४ कोळसाही आपला काळेपणा टाकील, कावळाही पांढरा होईल, आणि राक्षसही मांस खाण्याचा वीट मानतील; ८५ पण, अर्जुना, ज्याप्रमाणें मद्याच्या पात्रास पवित्रपणा येत नाहीं, त्याप्रमाणें या आसुरी प्राण्यांस शुचित्व येणार नाहीं. ८६ ज्यांना शास्त्रोक्त कर्माची इच्छा नसते, जे वडिलांच्या आज्ञेची वाट पहात नाहींत आणि आचाराची ज्यांना ओळखही नसते; ८७ ज्याप्रमाणें शेळी हवा तो पाला खाते, किंवा वारा वाटेल तिकडे वाहतो, तसाच अग्नि एकदा भडकल्यावर हवा तो पदार्थ जाळून टाकतो, ८८ त्याप्रमाणें, आपले इच्छेला पुढें करून आसुरी संपत्तीचे लोक आचरण करितात, व सत्याबरोबर त्यांचें नेहमीं हाडवैर असतें. ८९ जर विंचू आपली नांगी मारून त्यायोगानें लोकांस गुदगुल्या करूं शकेल, तरच त्याच्या बोलण्यांत सत्य आढळेल. ९०

२९० गुदद्वारांतून निघणारा वारा जर सुगंधयुक्त निघेल, तरच आसुरी संपत्तीच्या लोकांजवळ सत्य सांपडेल ! ९१ अशा प्रकारें कांहीं न करतांही ते स्वभावतःच वाईट असतात, समजलास ? आतां, त्यांचे बोलण्याचा नवलाव तुला सांगतों. ९२ एरव्हीं, उंटाच्या ठिकाणीं पाहूं गेलें तर त्याचा कोणता अवयव नीट आहे म्हणून सांगतां येणार ? त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीच्या लोकांची स्थिति आहे. परंतु प्रसंगानुसार सांगतों ती ऐक. ९३ आतां जीं आम्ही त्यांचीं भाषणें सांगणार आहों, तीं म्हणजे धुराड्याच्या तोंडांतून ज्याप्रमाणें धुराचे लोट बाहेर निघतात, त्याप्रमाणें असतात असें समज. ९४

श्लोकार्थः--' हे जग लबाड, धर्माधर्माची स्थिति ज्यांत नाहीं असें, ईश्वररहित, संयोगजन्य आणि ज्याला काम हेंच मूळ कारण, असें आहे, दुसरें काय ? ' असें ते म्हणतात. ॥ ८ ॥

तर विश्व हें अनादि चालत आलेलें आहे, व त्या ठिकाणीं ईश्वर हा सर्वांत श्रेष्ठ असून तेथील नियंता आहे, आणि तेथील चावडीवर वेद हे न्याय व अन्याय यांचा उलगडा करतात; ९५ वेद ज्याला अन्यायी ठरवितात, त्याला नरकभोगाची शिक्षा होते; व न्यायी ठरवितात तो सुखानें स्वर्गवास करतो. ९६ पार्था, अनादि कालापासून चालत आलेली जी ही विश्वाची व्यवस्था, तिला, हें सर्व खोटें आहे, असें ते म्हणतात. ९७ ज्यांना यज्ञाचें वेड लागलें आहे, ते यज्ञ करून फसतात; ज्यांना देवांची पूजा करण्याचें वेड लागलें आहे; ते मूर्तिपूजा करतात; व जे समाधियोगानें भ्रम पावले आहेत, ते हा संसार टाकून भगवीं वस्त्रें पांघरून योगी होतात. ९८ या जगांत आपल्या सामर्थ्यानें ज्याचा उपभोग घेतां येईल त्यावांचून दुसरें पुण्य आहे काय ? ९९ सर्व विषयोपभोग एकत्र करून अंगांत शक्ति नसल्यामुळें त्यांचा उपभोग ज्याला घेतां येत नाहीं, तेंच पाप होय. ३०० श्रीमान लोकांचे प्राण हरण करणें हें जरी खरोखर पाप आहे, तरी त्यांचें सर्व धन आपले हातांत येतें हें पुण्यफळ होय. १ जो बलवान असतो तो अशक्ताचा नाश करतो; हें जर पाप म्हणावें, तर मोठे मासे लहान माशांस खातात, तर त्यांचें निसंतान कसें होत नाहीं ? २ आणि दोन्हीकडील कुळें शोधून प्रजा उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें जर मुलामुलींचे समुहूर्तावर विवाह करतात, ३ तर पशुपक्ष्यादिकांस जी अनिवार संतति होते, त्यांचीं सुमुहूर्त पाहून पावलोपावलीं कोण लग्नें लावितो ? ४ चोरून आणलेल्या धनाचा कोणीं उपयोग केला असतां कोणास तें विषाप्रमाणें बाधलें आहे काय ? किंवा आवडीनें व्यभिचार केला असतां कोणास कोड उत्पन्न झालें आहे काय ? ५ म्हणून, ईश्वर जो जगाचा स्वामी आहे, तो धर्माधर्मानें वागणारांस शासन करतो, आणि या लोकीं केलेलें कृत्य मनुष्यास परलोकीं भोगावें लागतें; ६ परंतु परलोक व ईश्वर दिसत नाहींत, म्हणून त्याविषयीं बोलणें व्यर्थ होय; आणि पुण्य किंवा पाप करणारा मरण पावला तर त्याचीं फळें भोगण्यास कोण उरतो ? ७ हें पहा--स्वर्गलोकीं ज्याप्रमाणें उर्वशीच्या उपभोगानें इंद्र सुखी असतो, त्याप्रमाणेंच नरकांतील किडेही त्यांतच संतोष मानतात. ८ म्हणून

नरक किंवा स्वर्ग हें पापकर्मांचें किंवा पुण्यकर्मांचें फल नाहीं. कारण दोन्ही ठिकाणीं कामाचाच सुखोपभोग प्राप्त होतो. ९ वास्तव कामाच्या इच्छेनें स्त्रीपुरुष एकत्र झाले असतां सर्व जगाची उत्पत्ति होते; १० आणि आपल्या हिताकरितां जी जी इच्छा करून आपण कांहीं मिळवितां, त्याचा आपल्यास वीट आल्यावर द्वेष उत्पन्न होऊन आपली इच्छाच त्याचा नाश करिते. ११ याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीस कामावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, असें आसुर लोक म्हणतात. १२ आतां ह्या निंद्य बोलण्याचा जास्ती विचार नको. कारण याविषयीं चर्चा करणें केवळ व्यर्थ होय. १३

श्लोकार्थः—या पूर्वोक्त दृष्टीचा आश्रय करून ज्यांचे स्वभाव दुष्ट झाले आहेत, जे विषयलंपट झाले आहेत, जे भयंकर कर्में करणारे व सर्वांशीं वैर करणारे आहेत, असे आसुरी संपत्तीतील लोक जगाचा नाश करण्यास उत्पन्न झालेले असतात. ॥ ९ ॥

आणि ईश्वराचा तिटकारा करून नुसती बडबड करतात; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या चित्तांत एक निश्चय नसतो; १४ किंबहुना, आपण पाखांडी आहों असें म्हणवून घेऊन नास्तिकपणाचें हाड आपले जीवांत रोंवून घेतात. १५ मग स्वर्गाविषयीं श्रद्धा किंवा नरकाचें भय यांविषयीं त्यांचे मनांत कांहीं एक वागत नाहीं. १६ मग, वीरा अर्जुना, हे आसुरी लोक देहरूपी खोड्यांत सांपडून अपवित्र जलाच्या नाशवंत बुडबुड्याप्रमाणें विषयरूपी चिखलांत बुडतात. १७ ज्या वेळेस जलचरांचा मृत्यु ओढवतो, त्या वेळेस त्यांना धरण्याकरितां डोहावर कोळी लोक जमून जाळीं टाकतात, किंवा शरीरपतनाची वेळ आल्यावर रोग उद्भवतात, १८ किंवा प्रजेला पीडा व्हावयाची असली म्हणजे ज्याप्रमाणें धूमकेतु आकाशांत उगवतो, त्याप्रमाणें, लोकांचा नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे आसुर उत्पन्न होतात. १९ ज्याप्रमाणें अशुभ पेरलें असतां त्याला अशुभच कोंब येतात, त्याप्रमाणें हे पापाचे चालतेबोलते कीर्तिस्तंभच आहेत. ३२० आणि ज्याप्रमाणें अग्नीला मागें अथवा पुढें आलेली वस्तु जाळण्याशिवाय दुसरें कर्तव्य नसतें, त्याप्रमाणें त्यांच्याजवळ येणारा मनुष्य चांगला असो अथवा वाईट असो, त्याचा हे नाशच करतात. २१ परंतु ज्या समारंभानें ते आपलीं कृत्यें करतात, त्यांचें वर्णन करतों, तें ऐक, असें श्रीनिवास पार्थास म्हणाले. २२

श्लोकार्थ—अनिवार कामाचा स्वीकार करून व मोहानें भलताच ग्रह धरून ते दुराचारी, आणि दंभ, मान व मद यांनीं युक्त असे लोक कर्में करण्यास उद्युक्त होतात ॥ १० ॥

तर जाळ्यांत कधीं पाणी सांठवितां येत नाहीं, व अग्नीला काष्ठें कधीं पुरीं होत नाहींत, अशा दुर्भर वस्तूंप्रमाणें जो नेहमीं बुभुक्षित असतो, २३ त्या कामाला आपले मनांत आश्रय देऊन, हे पांडवा, जे दंभ व मान यांची त्यांत भर घालतात, २४ माज-

जलाचा. १० मृत्यु ओढवतो. ११ कोळी. १२ पेरलें असतां. १३ समारंभानें. १४ जाळें. १५ तृप्ति न होणाऱ्या. १६ आश्रय. १७ हत्तीला.

लेल्या हत्तीस ज्याप्रमाणें दारू पाजल्यावर तो अधिक उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें अंगांत मदाचा ताठा भरलेले ते आसुरी संपत्तीनें युक्त असे लोक जों जों वृद्ध होतात, तों तों आपणांस मोठे दुड्ढाचार्य असें समजतात, २५ आणि ते कोणतीही गोष्ट दुराग्रहानें तडीस नेल्याशिवाय ठेवीत नाहींत. तशांत मूर्खपणाची भर पडल्यावर मग निश्चयाची दाद कोठें लागणार ? २६ ज्या योगानें दुसऱ्यास पीडा होईल किंवा दुसऱ्याची प्राणहानि होईल, तीं कर्में करण्याविषयीं जे नेहमीं प्रवृत्त असतात, २७ आपण केलेलें कृत्य चहूंकडे प्रसिद्ध करतात व जगाला तुच्छ मानतात, आणि त्याच्या इच्छेची धाव दाही दिशांत पसरते; २८ ज्याप्रमाणें गाय शेतांत मोकळी सोडल्यावर ती हवी तिकडे चरते, त्याप्रमाणें अभिमानानें पापाचरणाची वृद्धि करतात; २९

श्लोकार्थः—जिचें मोजमाप करितां येत नाहीं, व मरणापर्यंत जिचा अंत होत नाहीं, अशा चिंतेचा आश्रय केलेल्या आणि कामोपभोगांमध्येंच मग्न झालेल्या पुरुषांचा, (कामशांति) हाच पुरुषार्थ होय, असा निश्चय झालेला असतो ॥ ११ ॥

याच एका साधनानें ते आपलीं कर्में करतात; आणि मरण पावल्यावरही आपल्यास सुख मिळावें म्हणून काळजी वाहतात. ३३० जी चिंता पाताळाहूनही खोल व गगनाहूनही उंच, आणि जिच्याशीं तुलना केली असतां त्रिभुवन अगूएवढेंही दिसत नाहीं; ३१ संन्याशास घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें हे आपला कित्ता वळवून मनांत अनियमित चिंता धारण करतात; आणि ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्री संकटसमयींही आपल्या नवऱ्यास सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें ती यांना सोडीत नाहीं. ३२ त्याचप्रमाणें असार अशा विषयादिकांविषयीं नेहमीं मनांत लालसा बाळगून त्यांच्या प्राप्तीविषयीं अपार चिंता वाहतात, ३३ स्त्रियांचें गाणें नेहमीं ऐकावें, स्त्रियांचें स्वरूप डोळ्यांनीं पाहावें, सर्व इंद्रियांना स्त्रियांचेंच आलिंगन करण्यास सांपडावें, ३४ आणि स्त्रीपासून होणाऱ्या सुखावरून अमृतही ओंवाळून टाकावें; अशा प्रकारें, स्त्रीपेक्षां अधिक असें दुसरें सुखच नाहीं असा त्यांचे मनानें निश्चय केलेला असतो. ३५ मग त्याच स्त्रीभोगाकरितां स्वर्गांत, पाताळांत किंवा दिशांचे सीमेपलीकडेही धाव घेण्यास ते तयार असतात. ३३६

श्लोकार्थः— शतशः आशापाशांनीं बद्ध झालेले व कामक्रोधांचे ठिकाणीं तत्पर असलेले ते लोक आपल्या इच्छेप्रमाणें भोग भोगण्याकरितां अन्यायानें पुष्कळ द्रव्य मिळविण्याची इच्छा करतात ॥ १२ ॥

गळास लाविलेल्या आमिषाच्या आशेनें मासा जसा तें खावयास जाऊन मरण पावतो, तसे हे विषयांच्या आशेनें मरण पावतात. ३७ इच्छित गोष्टी प्राप्त न होतां नेहमीं विषयाची कोरडी आशाच करून शेवटीं हे आपल्यास कोशकिड्याप्रमाणें बंधन करून घेतात; ३८ आणि ज्या वस्तूची इच्छा करावी, ती जर पूर्ण झाली नाहीं, तर लागलीच द्वेष उत्पन्न होतो. (याप्रमाणें नेहमीं वस्तुलाभापासून तृप्ति मानून तीच वस्तु न मिळाल्यामुळें क्रोध-

युक्त होतात.) एवंच, कामक्रोध वाढविण्यापलीकडे ज्यांना कर्तव्य नसतें, ३९ अर्जुना, ज्याप्रमाणें ठाण्यांतील स्वारास दिवसा कामगिरीकरितां फिरावें लागतें व रात्रीं गस्त घालावी लागते, म्हणून त्याला रात्रंदिवस विसावा नसतो, ३४० त्याप्रमाणें, उंच शिखरा-वरून कामानें लोटून दिल्यामुळें (ज्या वस्तूविषयीं अतिशय इच्छा धरली, ती न मिळाल्यामुळें) क्रोधाच्या टेंकडीवर आदळतात, (क्रोधाविष्ट होतात,) तरी त्याचें काम-क्रोधांविषयींचें प्रेम कमी होत नाहीं. ४१ त्याचप्रमाणें, मनांत उत्पन्न झालेली विषयांची इच्छा पैशाशिवाय पूर्ण कोठून होणार ? ४२ म्हणून, विषयवासना पूर्ण होण्यापुरतें द्रव्य मिळविण्याकरितां जगांतील लोकांस त्रास देतात. ४३ एखाद्याला आडरानांत गांठून मार-तात, एखाद्याचें सर्वस्व हरण करतात, व एखाद्याचा नाश करण्याकरितां युक्ति लढवितात. ४४ पारधी लोक डोंगरावर शिकारीस जाते वेळीं ज्याप्रमाणें आपल्याजवळ पाश, पोतीं, जाळीं, शिकारी कुत्रे, बहिरी ससाणे, चिकाट्या व भाले घेतात, ४५ आणि आपलें पोट भर-ण्याकरितां पुष्कळ प्राणी मारून आणतात, त्याप्रमाणें हेहि अशींच वाईट कर्में करतात. ४६ दुसऱ्याचा प्राणघात करून द्रव्य मिळवितात; आणि तें मिळाल्यावर त्यांच्या चित्तास कसा संतोष होतो तें ऐक. ४७

श्लोकार्थः—हें मीं आज मिळविलें, हा मनोरथ मी उद्यां साध्य करीन, हें इतकें धन आतां मजपाशीं आहे, हेंही पुनः अधिक वाढेल, (असें मनोराज्य ते करितात) ॥ १३ ॥

तो म्हणतो, " आज बहुतेकांची संपत्ति मीं स्वाधीन करून घेतली आहे, तेव्हां मी आतां धन्य नाहीं काय ? " ४८ याप्रमाणें आपणच आपली प्रौढी मिरवीत आहे, तों त्याचे मनांत लागलीच इच्छा उत्पन्न होते कीं, " आणखीही पुष्कळ लोकांचें द्रव्य हरण करून आणूं. ४९ जेवढें कांहीं आज आपण मिळविलें आहे, तेवढ्या भांडवलावर, जें कांहीं आणखी चराचरापैकीं शिल्लक असेल तेवढें मिळवीन. (लुबाडावयाजोग्या श्रीमंतांजवळ आणखी जी कांहीं स्थावरजंगम संपत्ति शिल्लक असेल तीही हरण करून आणीन.) ३५० याप्रमाणें या विश्वांतील सर्व संपत्तीचा मीच मालक होईन. मग ज्याच्याकडे दृष्टि फिरवीन त्याला राहुं देणार नाहीं. ५१

श्लोकार्थः—हा शत्रु मीं मारला, व दुसरे आणखी देखील मारीन. मी मोठा समर्थ, मी विषयभोग घेणारा, मी संपन्न, मी बलवान, व मीच सुखी, (आहे असें ते मानितात) ॥ १४ ॥

" हे आजपर्यंत नष्ट केलेले शत्रु थोडे आहेत, तर आणखी दुसरे जे बलाढ्य आहेत त्यांनाही जिंकीन, आणि मग मी एकटाच मोठ्या लौकिकानें नांदेन. ५२ मग माझे जे सेवक होतील, त्यांखेरीज इतरांचा मी नाश करीन; किंबहुना या सर्व चराच-राचा मी ईश्वरच होईन. ५३ मी या मृत्युलोकचा राजा असून सर्व सुखांचा उपभोग घेईन, म्हणून माझें ऐश्वर्य पाहून इंद्रही लाजेल. ५४ मी कायावाचामनेंकरून जें करीन तें सिद्धीस कसें जाणार नाहीं ? आणि माझ्यावांचून दुसरा आज्ञा करणारा कोण असणार ?

५५ महाबलवान असा जो मी, त्या मला पाहिलें नाहीं तोंपर्यंतच कालाच्या बळाची प्रतिष्ठा आहे, आणि मी तर सुखाची केवळ रासच होय. ५६

श्लोकार्थः—धनाढ्य मी, कुलीन मी, या जगांत मजसारखा दुसरा कोण आहे! मी यज्ञ करण्याच्या कामांत सर्वांवर कडी करीन, व नट वगैरे लोकांना विशेष देणग्या देईन व आनंद पावेन, (अशा प्रकारें अतिशय मूढ होऊन ते बडबड करितात) ॥ १५ ॥

कुबेर संपन्न आहे खरा, परंतु त्याच्यानें माझी बरोबरी करवणार नाहीं; आणि माझ्या संपत्तीप्रमाणें श्रीविष्णूचीही संपत्ति नाहीं. ५७ माझ्या कुळाचा नावलौकिक किंवा आप्तवर्गांचा समुदाय याच्या मानानें (सृष्टिकर्ता) ब्रह्मदेवही थोडा कमीच होईल. ५८ म्हणून, लोक जो ईश्वरादिकांचा लौकिक गातात, तो व्यर्थ असून माझी बरोबरी करणारा कोणीही सांपडणार नाहीं. ५९ आतां जारणमारणादिकांचा जो लोप झाला आहे, त्यांचा मी जीर्णोद्धार करीन, व लोकांस पीडा करणारे जे यज्ञयाग ते करीन. ३६० माझ्या ऐश्वर्याचें जे वर्णन करतील, किंवा माझी स्तुति करतील, आणि नाचतमाशे करून जे मला संतोषवितील त्यांना ते मागतील त्या वस्तु मी देईन. ६१ मादक अन्न खाऊन व मद्य वगैरे पिऊन स्त्रियांना आलिंगन देण्यांत या त्रिभुवनांत मी तल्लीन होईन." ६२ असें आणखी काय म्हणून सांगूं? ज्यांना आसुरी प्रकृतीचें वेड लागलें आहे, ते अशा प्रकारें आकाश-पुष्पांचा अपरिमित इच्छेनें वास घेतात! ६३

श्लोकार्थः—अशा प्रकारें, अनेक मनोरथांनीं ज्यांचें चित्त विक्षिप्त झालेलें आहे, जे मोह-जालानें वेढलेले आहेत, आणि कामभोगांमध्यें अत्यंत आसक्त झालेले आहेत, ते पुरुष अमंगल नरकामध्यें पडतात ॥ १६ ॥

ज्याप्रमाणें सन्निपात झालेला रोगी हवें तें बरळतो, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीनें वेडे झालेले लोक हव्या त्या कल्पना तोंडानें बकतात असें समज. ६४ अज्ञानरूपी धूळ आशारूपी वावटळीच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर मनोरथरूपी आकाशांत वाटोळी फिरत जाते. ६५ ज्या-प्रमाणें आषाढाचे महिन्यांत एकावर एक असे पुष्कळ ढग येतात, किंवा समुद्रांत लाटांवर लाटा येतात, त्याप्रमाणें ते अखंड कामाची इच्छा करतात. ६६ मग मनोरथरूपी वेल मनांत पसरल्यावर, ज्याप्रमाणें कांट्यांवरून कमळें ओढलीं असतां फाटून जातात, ६७ किंवा, पार्था, ज्याप्रमाणें दगडावर हंडी आपटली असतां फुटते, त्याप्रमाणें त्यांच्या मनोरथांचे तुकडे तुकडे होतात! ६८ तेव्हां, जों जों रात्र वाढेल तों तों काळोखही वाढतो, त्याप्रमाणें (जों जों अज्ञान वाढेल तों तों) त्यांचे अंतःकरणांत मोह वाढतो; ६९ आणि जों जों मोह वाढेल, तों तों विषयवासनेची वृद्धि होते; आणि विषय तर पातकाला कारण आहेत. ३७० पापें बळावून जों जों वाढतील, तों तों जिवंतपणींच नरकयातना भोगाव्या लाग-

१३ हुंगितात, वास घेतात. १४ अपरिमित इच्छेनें. १५ आकाशपुष्पें. १६ भरांत. १७ बडबडतो. १८ बरळतात. १९ सांपडल्यावर. २० मनोरथ. २१ वेल. २२ ओरबाडलीं. २३ वासना.

तात ! ७१ म्हणून, हे सुबुद्धिमंता, जे वाईट वासना मनांत आणतात, ते आसुर त्या ठिकाणीं वस्तीला येतात, ७२ कीं ज्या ठिकाणीं तरवारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांचीं झाडें असून खैराच्या निखाऱ्यांचे डोंगर आहेत, व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उतू येतात; ७३ आणि जेथें यातनांची ओळची ओळच असून यमाची नित्य नवी जाचणी असते. अशा घोर नरकलोकांत ते पडतात. ७४ अशा नरकाच्या शेलक्या भागांत जे जन्म घेतात, तेही पहावें तों यज्ञयागादिक कर्मं करण्यांत निमग्न झालेले असतात. ७५ बाकी, अर्जुना, यज्ञादिक क्रिया जरी हानिकारक आहेत, तरी नाटकी लोकांप्रमाणें त्यांचें आचरण करून ते व्यर्थ डौल मिरवितात. ७६ वेश्या ज्याप्रमाणें आपल्या यजमानाच्या आश्रयानें आपल्यास सौभाग्यवती मानून संतोष मानतात, ७७

श्लोकार्थः—आपणच आपली प्रशंसा करणारे, ताठ्यानें वागणारे, व धनाच्या आणि थोरपणाच्या गर्वानें उन्मत्त झालेले ते लोक शास्त्रविधीला सोडून दांभिकपणानें केवळ नांवाचे यज्ञ करितात ॥ १७ ॥

त्याप्रमाणें, मी सर्वांत श्रेष्ठ आहें, असें आपणच आपल्यास मानून, ज्यांचे अंगांत गर्वाचा ताठा भरतो; ७८ मग, बिडाचे खांब वांकत नाहींत त्याप्रमाणें हे लवत नाहींत, किंवा आकाशांत उंच गेलेले पर्वत ज्याप्रमाणें खालीं लवत नाहींत, ७९ त्याप्रमाणें, आपणच आपल्या ऐश्वर्यानें मनांत संतोष मानून, इतरांस तृणाहूनही कमी लेखितात. ३८० अर्जुना, संपत्तीच्या मदानें उन्मत्त होऊन, हे योग्यायोग्य विचारास फांटा देतात. ८१ अरे, ज्यांच्या अंगांत असा ताठा भरलेला आहे, त्यांच्या ठिकाणीं यज्ञाची काय किंमत आहे ? तथापि मूर्ख लोक काय करीत नाहींत ? ८२ म्हणून, एखादे वेळेस ते मौर्ख्यरूप मद्याच्या बळानें यज्ञाचीही थट्टा करण्यास तयार होतात ! ८३ त्यांना कुंड, मंडप, वेदी किंवा तत्संबंधीं लागणारी सर्व सामुग्री यांची जरूर नसते; आणि विधीचें (कोणतेंही कर्म यथाविधि करण्याचें) तर त्यांशीं सदाच वैर असतें. ८४ देवब्राह्मणांचें नांव नुसतें वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर जरी यांच्या कानांवर पडलें, तरी तेंही त्यांना खपत नाहीं. अशी जेथें स्थिति आहे, तेथें देवब्राह्मणांचें काय काम ? ८५ परंतु ज्याप्रमाणें शहाणे लोक मेलेल्या वांसराचे पोटांत पेंढा भरून तें गाईचे पुढें उभें करून तिचें दूध काढून घेतात, ८६ त्याप्रमाणें यज्ञाच्या मिषानें सर्व लोकांस आमंत्रण करून (आपल्यास कांहीं मिळेल या आशेनें ते आले असतां) उलट त्यांच्यापासूनच अहेर उपटून त्यांस नागवितात ! ८७ याप्रमाणें आपल्या मोठेपणाकरितां यज्ञ करितात व ते प्राण्यांच्या नाशाची इच्छा कारतात. ८८

श्लोकार्थः—मीपणा, बल, गर्व, काम व क्रोध यांचा आश्रय केलेले, आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीरामध्यें असणारा जो मी परमेश्वर त्या माझा द्वेष करणारे, आणि दुसऱ्यांचा (साधूंचा) उत्कर्ष सहन न करणारे (असे हे लोक असतात) ॥ १८ ॥

तात ! ७१ म्हणून, हे सुबुद्धिमंता, जे वाईट वासना मनांत आणतात, ते आसुर त्या ठिकाणीं वस्तीला येतात, ७२ कीं ज्या ठिकाणीं तरवारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांचीं झाडें असून खैराच्या निखाऱ्यांचे डोंगर आहेत, व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उतू येतात; ७३ आणि जेथें यातनांची ओळची ओळच असून यमाची नित्य नवी जाचणी असते. अशा घोर नरकलोकांत ते पडतात. ७४ अशा नरकाच्या शेलक्या भागांत जे जन्म घेतात, तेही पहावें तों यज्ञयागादिक कर्मं करण्यांत निमग्न झालेले असतात. ७५ बाकी, अर्जुना, यज्ञादिक क्रिया जरी हानिकारक आहेत, तरी नाटकी लोकांप्रमाणें त्यांचें आचरण करून ते व्यर्थ डौल मिरवितात. ७६ वेश्या ज्याप्रमाणें आपल्या यजमानाच्या आश्रयानें आपल्यास सौभाग्यवती मानून संतोष मानतात, ७७

श्लोकार्थः—आपणच आपली प्रशंसा करणारे, ताठ्यानें वागणारे, व धनाच्या आणि थोरपणाच्या गर्वानें उन्मत्त झालेले ते लोक शास्त्रविधीला सोडून दांभिकपणानें केवळ नांवाचे यज्ञ करितात ॥ १७ ॥

त्याप्रमाणें, मी सर्वांत श्रेष्ठ आहें, असें आपणच आपल्यास मानून, ज्यांचे अंगांत गर्वाचा ताठा भरतो; ७८ मग, बिडाचे खांब वांकत नाहींत त्याप्रमाणें हे लवत नाहींत, किंवा आकाशांत उंच गेलेले पर्वत ज्याप्रमाणें खालीं लवत नाहींत, ७९ त्याप्रमाणें, आपणच आपल्या ऐश्वर्यानें मनांत संतोष मानून, इतरांस तृणाहूनही कमी लेखितात. ३८० अर्जुना, संपत्तीच्या मदानें उन्मत्त होऊन, हे योग्यायोग्य विचारास फांटा देतात. ८१ अरे, ज्यांच्या अंगांत असा ताठा भरलेला आहे, त्यांच्या ठिकाणीं यज्ञाची काय किंमत आहे ? तथापि मूर्ख लोक काय करीत नाहींत ? ८२ म्हणून, एखादे वेळेस ते मौर्ख्यरूप मद्याच्या बळानें यज्ञाचीही थट्टा करण्यास तयार होतात ! ८३ त्यांना कुंड, मंडप, वेदी किंवा तत्संबंधीं लागणारी सर्व सामुग्री यांची जरूर नसते; आणि विधीचें (कोणतेंही कर्म यथाविधि करण्याचें) तर त्यांशीं सदाच वैर असतें. ८४ देवब्राह्मणांचें नांव नुसतें वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर जरी यांच्या कानांवर पडलें, तरी तेंही त्यांना खपत नाहीं. अशी जेथें स्थिति आहे, तेथें देवब्राह्मणांचें काय काम ? ८५ परंतु ज्याप्रमाणें शहाणे लोक मेलेल्या वांसराचे पोटांत पेंढा भरून तें गाईचे पुढें उभें करून तिचें दूध काढून घेतात, ८६ त्याप्रमाणें यज्ञाच्या मिषानें सर्व लोकांस आमंत्रण करून (आपल्यास कांहीं मिळेल या आशेनें ते आले असतां) उलट त्यांच्यापासूनच अहेर उपटून त्यांस नागवितात ! ८७ याप्रमाणें आपल्या मोठेपणाकरितां यज्ञ करितात व ते प्राण्यांच्या नाशाची इच्छा कारतात. ८८

श्लोकार्थः—मीपणा, बल, गर्व, काम व क्रोध यांचा आश्रय केलेले, आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीरामध्यें असणारा जो मी परमेश्वर त्या माझा द्वेष करणारे, आणि दुसऱ्यांचा (साधूंचा) उत्कर्ष सहन न करणारे (असे हे लोक असतात) ॥ १८ ॥

मग आपल्यापुढें डंका निशाण लावून आम्ही दीक्षित आहों अशी जगांत व्यर्थ प्रसिद्धि करतात; ८९ त्या वेळीं त्या अधमांस अशा दीक्षितपणाच्या महत्त्वानें अधिकच गर्व चढतो. ज्याप्रमाणें अंधकाराला काजळाचीं पुटें द्यावीं म्हणजे तो अधिक काळेपणा पावतो, ३९० त्याप्रमाणें, त्यांचें मूर्खत्व बळावून उद्धटपणा वाढतो, व अहंकारानें अज्ञानही वाढतें. ९१ मग दुसऱ्या कोणाचें नांवहि निघूं नये म्हणून आपलाच मोठेपणा ते वाढवूं लागतात. ९२ याप्रमाणें, अहंकार एकदां प्रबल झाल्यावर दर्परूपी सागर आपली मर्यादेची वेल सोडून वाहूं लागतो. ९३ मग याप्रमाणें दर्प वाढला म्हणजे कामाचेंही पित्त खवळतें; आणि त्याच्या धगीनें क्रोधाग्नि अधिकच पेटतो. ९४ मग जसा उन्हाळ्यांत प्रखर अग्नि तेलातुपाच्या कोठारास लागावा, आणि तशांत वारा सुटावा, ९५ तसा अहंकार प्रबल झाल्यावर व दर्प कामक्रोधांत गुरफटून गेल्यावर या दोहोंचें ऐक्य ज्यांचे ठिकाणीं होतें, ९६ ते, अर्जुना, आपल्या इच्छेप्रमाणें कोणत्या कोणत्या हिंसा करून प्राण्यांचा नाश करणार नाहींत ? ९७ हे धनुर्धरा, प्रथम हे दीक्षित जारणमारणाच्या नादास लागून आपल्या रक्तमांसाचा व्यय करतात; ९८ ते आपल्या देहास जो त्रास करून घेतात, त्याचे घाव, त्या देहांत वास करणारा जो मी, त्या मज आत्म्याला बसतात; ९९ आणि जारणमारणादि क्रियांनीं ज्याला ज्याला म्हणून ते पीडा देतात, त्यांच्यांत वास करणारें जें जीवचैतन्य जो मी त्या मला तो त्रास होतो; ४०० आणि कदाचित् त्यांच्या जारणमारण क्रियेच्या सपाट्यांतून कोणी बचावलेच, तर त्यांचीं वर्मे काढून त्यांच्या मनांस ते त्रास देतात. १ सती, सत्पुरुष, दानशील, यज्ञ करणारे, जे अलौकिक तप करणारे व संन्यासी, २ किंवा भक्त, महात्मे पुरुष किंवा ज्यांचीं घरें श्रौतादिक होमकर्मांनें पवित्र झालीं आहेत, हीं जीं माझीं आवडतीं व राहण्याचीं स्थळें आहेत, ३ त्यांना द्वेषरूपी काळकूट विषानें तीक्ष्ण केलेले दुःशब्दरूपी बळकट बाण मारतात ! ४

श्लोकार्थः—त्या साधुद्वेषी व क्रूर अशा पापी नराधमांना संसारांतील (अतिशय दुःखदायक अशा) आसुरी योनीमध्येंच मी निरंतर जन्मास घालतों ।। १९ ।।

याप्रमाणें जे सर्व प्रकारें मजशीं वैर करण्यास प्रवृत्त होतात, त्या पाप्यांना मी कोणती शिक्षा देतों ती ऐक. ५ तर मनुष्यदेह धारण करून जे या जगांत आपलें कर्तव्य काय तें विसरतात, त्यांची मनुष्यदेहरूप पदवी हरण करून मी त्यांना अशा स्थितींत ठेवतों, ६ कीं, जी क्लेशरूपी गांवाचा उकिरडा, व संसारपुरीचा पाणवठा ! अशी जी तमो-

---

वेल; मारवेल. ६ वाहून जाणाऱ्या. ७ उठतें; खवळतें. ८ अनिवार. ९ पेटतो. १० इच्छेप्रमाणें. ११ जारणमारणादि प्रयोगासाठीं. १२ वांचतात. १३ दगड. १४ वर्मांचीं. १५ आवडतीं. १६ पवित्र झालेलीं. १७ माखून. १८ बळकट. १९ मारतात. २० बाण. २१ दोरा. २२ कर्तव्यकर्म विसरतात.

योनि, तेथील त्या मूर्खास वतनदार करतों. ७ मग, भूक लागली असतां ज्यांना गवतही खाण्याची सोय नाहीं, अशा वाघ, विंचू, इत्यादि रानांत राहाणाऱ्या योनींत त्यांना घालतों. ८ त्या योनींत ते भुकेनें अतित्रस्त झाले म्हणजे आपल्या अंगाचे लचके तोडतोडून खातात व मरतात, आणि पुन: त्याच योनींत कित्येक वेळां जन्म घेतात. ९ किंवा जो आपणच खाऊन गरळ ओकतो, व तिच्या धगीनें त्याची त्वचा जळून जाते, त्या सर्पाच्या योनींत त्यांना घालून नेहमीं बिळांत कोंडून ठेवतों. ४१० परंतु आंत घेतलेला श्वास बाहेर टाकतां येईल इतका थोडा वेळही त्या दुर्जनांस मी विश्रांति मिळूं देत नाहीं. ११ याप्रमाणें ज्यांचें माप करतां येत नाहीं, असे कल्पचे कल्प त्यांना अशा क्लेशदायक योनींत ठेवतों. १२ परंतु त्यांना ज्या ठिकाणीं जावयाचें आहे, त्या मार्गांतील हा पहिला मुक्काम होय. मग त्या ठिकाणीं गेल्यावर त्यांना यांहीपेक्षां भयंकर अशीं दु:खें होणार नाहींत का ? १३

श्लोकार्थ:—अर्जुना, आसुरी योनीला पावलेले ते पुरुष जन्मोजन्मीं (अधिकाधिकच) मूढ होत्साते मला न पावतां उत्तरोत्तर अधम गतीला प्राप्त होतात ।। २० ।।

अशा प्रकारें, या आसुरी संपत्तीचा महिमा असा आहे कीं, ज्याच्या योगानें अधोगति प्राप्त होते; १४ नंतर व्याघ्रादि तामस योनींत देहाचे आधारानें जी थोडीशी स्वस्थता प्राप्त होते, १५ तीही स्वस्थता हिरावून घेऊन जेथें अंधेर गेला असतांही काळवंडतो, त्या तमाच्या योनींत त्यांना मी घालतों. १६ ज्या तमाची पापालाही किळस उत्पन्न होते, नरकही ज्याला भितो, व जेथील श्रमानें श्रमही मूर्च्छित होतो; १७ ज्याच्या योगानें मळ मलिन होतो, तापालाही ताप होतो, व ज्यांचें नांव काढलें असतां महाभयही भीति पावतें, १८ ज्या तमाचा पापालाही कंटाळा येतो, अमंगळ वस्तूसही ज्याच्या स्पर्शानें अमंगळपणा वाटतो, व विटाळही ज्याच्या विटाळाची भीति मानतो; १९ धनंजया, अशी जी या साऱ्या जगांतील निकृष्ट अवस्था, ती भोगून हे अधम तामस योनींत जन्म घेतात. ४२० अरे, त्या योनीचें वर्णन करतांना वाचेस रडें कोसळतें व त्या योनीची आठवण होण्याबरोबर मन मागें फिरतें. हाय हाय ! त्या मूर्खांनीं काय ही नरकवासाची जोड करून घेतली ! २१ ज्या आसुरी संपत्तीनें असें घोर पतन प्राप्त होतें, ती ते कां व्यर्थ वाढवितात ! २२ अर्जुना, ज्या आसुरी संपत्तिमंतांना असा नरकवास भोगावा लागतो, त्या मार्गाकडे तूं जाऊं नको; २३ आणि ज्या आसुरी संपत्तीच्या अंगीं दंभ आदिकरून सहा दोष भरलेले असतात, तिचा त्याग कर, हें खरोखर तुला सांगावयाला का पाहिजे ? २४

श्लोकार्थ:—काम, क्रोध आणि लोभ हीं जीवाला कोणत्याही पुरुषार्थाची प्राप्ति करून न देणारीं नरकाचीं तीन द्वारें आहेत; यास्तव या तिहींचा त्याग करावा ।। २१ ।।

१२ मागें फिरतें १३ हायहाय ! १४ नरकवास. १५ व्यर्थ. १६ जेथें.

परंतु काम, क्रोध व लोभ या तिघांचें बूड जेथें जोरावलें आहे, तेथें अशुभ पिकलें असें समज. २५ हे धनंजया, आपल्यास सर्व दुःखांचा अनुभव येण्यास हे वाटेल त्याला वाटाडेच झालेले आहेत; २६ किंवा पापी लोकांस नरकभोग प्राप्त करून देण्यास पातकांची ही मोठी थोरली सभाच आहे. २७ रौरव नरक म्हणून ज्याची पुराणांतरीं आपण ख्याति ऐकतों, त्या रौरव नरकाची तोंपर्यंतच प्रतिष्ठा आहे, कीं जोंपर्यंत हे तिन्ही दोष अंतर्यामीं उठले नाहींत! २८ यांच्यामुळें अपाय फार लवकर प्राप्त होतो, यातना फार सवंग होतात, व हानि हानि म्हणून जिला म्हणतात ती हानि नसून हे तिन्ही दोषच हानिरूप होत. २९ अर्जुना, यांची जी अति निकृष्ट अवस्था सांगितली, तिच्यापेक्षां काय अधिक वर्णन करूं? फार काय सांगावें! हा त्रिदोषसमुदाय म्हणजे नरकाच्या दरवाजाचा उंबरठाच होय. ४३० काम, क्रोध व लोभ यांना जो मनःपूर्वक अनुकूल होतो, तो नरकपुरीच्या सभेंत सन्मानास पात्र होतो. ३१ म्हणून, हे किरीटी, तुला वारंवार सांगतों कीं, काम, क्रोध व लोभ यांची ही त्रिपुटी—जी सर्व विषयांत अति वाईट आहे, तिचा त्याग करावा. ३२

श्लोकार्थः—हे कौंतेया, नरकाच्या या तिन्ही द्वारांपासून जो मनुष्य मुक्त होतो, तो आपलें कल्याण करून घेण्याचे मार्गाला लागतो; आणि त्यानंतर उत्तम गतीला पोहोंचतो. ॥ २२ ॥

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारही पुरुषार्थांची गोष्ट तेव्हांच काढता येईल, कीं ज्या वेळेस काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही सुटतील. ३३ काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही जोंपर्यंत अंतर्यामीं वास करीत आहेत, तोंपर्यंत एखाद्याचें कल्याण होईल हें म्हणणें माझे कान ऐकत नाहींत, असें भगवान श्रीकृष्ण सुद्धां म्हणतात! ३४ ज्याला आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे, किंवा आपला नाश होईल म्हणून जो भितो, त्यानें सावध होऊन या तिघांची संगत करूं नये. ३५ पोटाला दगड बांधून समुद्रांत बाहूंनीं तरून जाणें, किंवा जगण्याकरितां काळकूट विषाचें सेवन करणें, ३६ त्याप्रमाणें ह्या कामक्रोधलोभांच्या संगतीनें कार्यसिद्धि होते! म्हणून यांचा मनांतून मागमूस नाहींसा करून टाक. ३७ ज्या वेळेस सहजगत्या ही तीन कड्यांची साखळी पायांतून तुटून जाईल, त्या वेळेस आपल्या हिताची वाट सुखानें चालतां येईल. ३८ कफ, वात व पित्त हे तिन्ही दोष जोंपर्यंत शरीरांत उत्पन्न झाले नाहींत, किंवा चहाडी, चोरी व शिंदळकी यांपासून जोंपर्यंत एखादें शहर अलिप्त आहे, आणि जोंपर्यंत आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक ह्या त्रिविध तापापासून अंतःकरण मुक्त आहे, तोंपर्यंत जसें सुख प्राप्त होतें, ३९ तसें काम, क्रोध व लोभ हे ज्यानें सोडले आहेत, त्याला या जगतांत सुख प्राप्त होतें; आणि सज्जनांचे संगतीनें मोक्षमार्गाची प्राप्ति होते. ४४० मग तो सत्संगतीच्या बलानें व सच्छास्त्रांच्या

१२ आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे. १३ संगत. १४ बाहूंच्या सामर्थ्यावर. १५ मागमूस. १६ नाहींसा कर. १७ सोडिलें; १८ चहाडी, चोरी व शिंदळकी यांनीं. १९ अंतःकरण.

योगानें जन्ममृत्यूचीं माळरानें उल्लंघन करितो. ४१ त्या वेळेस, ज्या ठिकाणीं आत्मानंद नेहमीं वास करतो असें जें गुरुकृपेचें स्थान, तें त्याला प्राप्त होतें. ४२ प्रीतीच्या पलीकडील स्थान जी आत्मरूपी माउली, तिची त्या ठिकाणीं भेट होते; व तिला आलिंगन दिल्यावर संसाराचा ताप आपोआप नाहींसा होतो. ४३ याप्रमाणें जो काम, क्रोध व लोभ यांचा त्याग करून मोकळा होतो, तोच आत्म्याची प्राप्ति करून घेण्यास समर्थ होतो. ४४

श्लोकार्थः—जो शास्त्रोक्त विधीला सोडून आपल्या इच्छेप्रमाणें वागतो, त्याला सिद्धि, सुख आणि उत्तम गति हीं मिळत नाहींत. ॥ २३ ॥

किंवा आत्मप्राप्तीचा लाभ न आवडून जो कामादिकांच्या ठिकाणींच डोकें देऊन राहतो; तो आत्मघात करणारा होय. ४५ या जगांत सर्वांना सारखे असून सर्वांवर सारखी कृपा करणारे, व आपलें हित किंवा अनहित दाखविणारे केवळ दीपच, असे जे सर्वांचे गुरु वेद, त्यांचीं आज्ञा जो पाळीत नाहीं, ४६ जो शास्त्रांत सांगितलेल्या विधिनिषेधांची भीड धरीत नाहीं, व आपलें हित न पाहतां इंद्रियांचे सर्व कोड पुरवितो; ४७ काम, क्रोध व लोभ यांची कास सोडीत नाहीं, आणि त्यांनीं घातलेली शपथ मोडीत नाहीं, व आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें वागतो, ४८ त्याची त्यांच्यापासून क्षणभर देखील सुटका होत नाहीं; सुखाची गोष्ट तर स्वप्नांत देखील त्यांजपासून दूर असते; ४९ आणि परलोकास तो अंतरतो, यांत शंका नाहीं. परंतु त्याला या लोकींचेही भोग भोगण्यास मिळत नाहींत, ४५० तर एखादा ब्राह्मण नदीच्या तीरीं स्नानसंध्या करीत असतां माशावर मन जाऊन तो धरावयास गेला असतां त्याचें कृत्य लोकांनीं पाहिल्यावर जसें त्यास ते नास्तिक असें म्हणतात; म्हणून अर्थात त्याची माशाविषयीं इच्छाही पुरी होत नाहीं, व तो ब्राह्मणत्वासही मुकतो, ५१ त्याप्रमाणें, विषयांच्या नादाला लागून ज्यानें परलोक पालथा घातला, व इहलोकींही पाहूं गेलें असतां जो मृत्यूच्या सपाट्यांत सांपडला; ५२ याप्रमाणें त्याला परलोक नाहीं व स्वर्गही नाहीं ! आणि ज्याला इहलोकींही विषयांचा भोग भोगावयास सांपडत नाहीं, तेथें मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कशास बोलावयास पाहिजे ? ५३ म्हणून कामाच्या वृद्धीनें जो विषयांचें सेवन करूं पाहतो, त्याला विषय भोगावयास मिळत नाहींत; स्वर्गही प्राप्त होत नाहीं, आणि तो उद्धरूनही जात नाहीं ! ५४

श्लोकार्थः—वास्तव कार्य अथवा अकार्य यांचा निर्णय करण्याच्या कामीं तुला शास्त्र हेंच प्रमाण आहे. शास्त्रानें सांगितलेलें कर्म समजून घेऊन तें या लोकीं करणें तुला योग्य आहे ॥२४॥

वास्तव, बापा अर्जुना, ज्याला आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा आहे, त्यानें वेदांत सांगितलेल्या गोष्टींची अवज्ञा करूं नये. ५५ पतीच्या मर्जीप्रमाणें पतिव्रता स्त्री वागून अनायासानें आपलें हित करून घेते; ५६ किंवा श्रीगुरूंच्या आज्ञेकडे लक्ष देऊन

८ आत्मघातक्यानें. ९ लाड. १० शपथ. ११ फिरला. १२ नदींतील. १३ पाण्यांत बुडी मारली. १४ पालथें. १५ बळानें.

जो वागतो, तो शिष्य आत्मप्राप्ति करून घेतो, ५७ फार काय ? परंतु आपणच ठेवलेली ठेव हातीं येण्याकरितां ज्याप्रमाणें दिव्याचा उजेड अगत्य पुढें करावा लागतो, ५८ त्याप्रमाणें पार्था, सर्व पुरुषार्थांचा स्वामी होण्याची ज्याला इच्छा असेल, त्यानें श्रुति व स्मृति यांना शिरसा वंद्य मानलेंच पाहिजे. ५९ जी गोष्ट करूं नये म्हणून शास्त्रांत सांगितलें आहे, तें राज्यही असलें तरी तृणासमान मानावें; व ज्या गोष्टीचें सेवन करावें असें सांगितलें आहे, तें मारक विष असलें तरी घ्यावें. ४६० हे सुभटा, याप्रमाणें जो वेदांची एकनिष्ठपणें आज्ञा पाळतो, त्याची व अनिष्टाची गांठ कोठून पडणार ? ६१ हें बघ—अहितापासून सोडविणारी आणि हित करून वाढविणारी श्रुतीप्रमाणें जगांत दुसरी माउली नाहीं बरें. ६२ म्हणून जिच्या योगानें ब्रह्मप्राप्ति होते, त्या ह्या श्रुतीची कोणीं अवज्ञा करूं नये; व तूंही विशेषेंकरून श्रुतीचीच आज्ञा पाळ. ६३ अर्जुना, मागील जन्मीं धर्माचरण केल्यामुळें या जन्मीं सच्छास्त्रें यथार्थ करण्यास तूं उत्पन्न झाला आहेस; ६४ आणि (धर्मराजाचा तूं भाऊ असल्यामुळें) ' धर्मानुज ' हें नांव तुला सहज प्राप्त झालें आहे. तेव्हां तूं वेदबाह्य वर्तन करूं नको. ६५ कार्याकार्याचा विचार करण्याकरितां शास्त्रें नीट समजून घ्यावीं, व जें वाईट कृत्य आहे त्याचा त्याग करावा. ६६ मग खरोखर जें उत्तम कर्तव्य आहे, तें स्वतः अगत्यपूर्वक आचरावें. ६७ हे सुबुद्धिमंता, आज तुझ्या हातांत जगानें प्रमाण मानण्याजोगा शिक्का असल्यामुळें, खरोखर लोकांनीं तुझे आचरणाचा कित्ता वळवावा अशी तुझी योग्यता होईल. ६८ याप्रमाणें आसुरवर्गाचीं सर्व लक्षणें सांगून, त्यांचा निर्णयही देवांनीं अर्जुनास सांगितला. ६९ यावर तो पांडुपुत्र अर्जुन अंतर्यामीं सद्भाव ठेवून जें कांहीं विचारील, तें सावधान चित्तानें ऐका. ४७० श्रीव्यासांनीं आज्ञा केल्याप्रमाणें संजयानें धृतराष्ट्रराजाचा वेळ घालविला. त्याप्रमाणें निवृत्तिमहाराजांचे कृपेनें मीही तुम्हाला सांगेन. ७१ तुम्ही संत मंडळी जर माझ्यावर कृपादृष्टि कराल, तर तुम्हांस मान्य होईल असेंच मी बोलेन. ७२ म्हणून, श्रीज्ञानदेव म्हणतात, आपलें अवधान देऊन शिष्यावर प्रसाद करावा, म्हणजे मी कृतकृत्य होईन. ४७३

अध्याय १६, ओंव्या ४७३.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय सतरावा.

अहो श्रीगुरुराया, ज्या तुमची योगरूपी माया जगद्रूपी प्रफुल्लित अशा मुद्रेला विकसित करिते, त्या तुम्हां गणपतीस माझा नमस्कार असो. १ सत्त्व, रज व तम या त्रिगुणरूपी तीन शहरांनीं वेढलेला व जीवरूपी किल्ल्यांत अडकलेला असा जो आत्मा, तो तुमच्या स्मरणानें श्रीशंकरांनीं मुक्त केला. २ म्हणून श्रीशंकरांबरोबर तुमची तुलना केली असतांही तुमची योग्यता विशेष आहे. (तुमचें पारडें वजनानें खालीं बसतें.) तथापि मायारूप समुद्रांतून (भवसमुद्रांतून) मुमुक्षूंस तारून नेण्याविषयीं नावेप्रमाणें तुम्ही हलके आहां. ३ जे तुमच्याविषयीं अजाण आहेत, त्यांना तुम्ही वक्रतुंड (वाकड्या सोंडेचे) दिसतां; व जे तुमचें स्वरूप जाणतात, त्यांना तुम्ही नित्य असून सरळ सोंडेचेच आहां. ४ देवांचे डोळे पाहूं गेलें असतां लहान दिसतात; तथापि त्यांच्या उघडझांपीनें आपण जगाची उत्पत्ति व नाश लीलेनें करितां. ५ प्रवृत्तिरूप कान हालविल्यानें (संसाररूपी वृत्ति उत्पन्न होऊन) मधाचा सुगंधवायु सुटून, त्यास लुब्ध झालेले जीवरूपी भ्रमर गंडस्थळावर बसल्यानें, नीलकमलांनीं तुमची पूजा केल्याप्रमाणें तुमचें गंडस्थळ शोभतें. ६ नंतर दुसरा निवृत्तिकर्ण हालविल्यानें (अंतर्मुखवृत्ति उत्पन्न होऊन) तुमची बांधलेली पूजा विसर्जन होते; त्या वेळेस आपलें शुद्ध स्वरूप फार गोड दिसतें. ७ तुमच्या डाव्या मांडीवर बसलेल्या सरस्वतीची (शक्तीची) नृत्यक्रीडाच जगत् उत्पन्न करिते; व त्या नृत्याच्या मिषानें आपण सर्व जगताचा व्यवहार चालवितां. ८ हें असो; हे गुरुराया, आपण ज्याचे सोयरे (संबंधी) होतां, तो सोयरिकीच्या व्यवहाराला मुकतो, (त्याचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन तो तुमच्या स्वरूपांत मिळतो,) ही केवढी विस्मयाची गोष्ट आहे ? ९ तुम्ही जगाचे बंधनाचा ठावाठिकाणही नाहींसा करितां; म्हणून, आपण जगद्बंधु आहां असा भाव धरून जे मोठ्या आनंदानें आपल्याला (आत्मस्वरूपभावानें) शरण येतात, १० त्यांचा देह सुद्धां द्वैतपणानें शिल्लक उरत नाहीं. कारण, देवराया, त्या दुसऱ्यांला आपण स्वस्वरूपच करितां. (त्यांचे ठिकाणचें द्वैत नष्ट केलें. मग सर्वत्र अद्वैत झाल्यावर दुजा भाव कोठून उरणार ?) ११ जे तुम्हांला निराळा असें समजून तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरितां धावत सुटतात, त्यांना तुमची प्राप्ति न होतां तुम्ही सर्व प्रकारें मागेंच राहातां. १२ जे ध्यान करण्याच्या निमित्तानें तुमची मूर्ति मनांत आणितात, त्यांना तुम्ही न सांपडतां त्यांच्या देशांतही तुम्ही वास करीत नाहीं; परंतु जे ध्यानासह तुमचेविषयीं आपला द्वैतभाव सोडतात, ते तुम्हांला अति प्रियकर आहेत. १३ तुम्ही जे सिद्ध, त्या तुम्हांला जो जाणत नाहीं, त्यालाच

सर्वज्ञ असें म्हणतात. वेदांनीं जें तुमचें एवढें वर्णन केलें आहे, तें तुम्हीं ऐकत देखील नाहीं. १४ तुमचें राशीवरून 'मौन' असें नांव निघतें, म्हणून आपली स्तुति करण्याची मीं कशाला इच्छा करावी ? हें सर्व भासमान जगत् ही सर्व आपली माया आहे, म्हणून तुमचें भजन मला कसें करतां येईल ? १५ मी तुमचा सेवक होईन म्हटलें, तर द्वैतरूपी द्रोह माझे पदरांत येतो; म्हणून तुमचा कांहीं संबंध न ठेवणें म्हणजे तुमच्यात व माझ्यांत द्वैतभाव न ठेवणें हें उत्तम होय, म्हणजे तुमचें पूजन होय. १६ जेव्हां मी सर्व प्रकारें तुमचा कोणी नाहीं असें म्हणावें, तेव्हां तुमच्यांत व माझ्यांत अद्वैत आहे असें होईल; तर, हे आराध्यदेवता गुरुराया, तुमचें हें वर्म मला आतां समजलें; १७ तर मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यापासून वेगळें नसून त्यांत मिळाविलें असतां ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें तुमच्यांत व माझ्यांत द्वैतभाव नसून मी तुम्हांस नमस्कार करतों. यापेक्षां विशेष काय बोलावें ? १८ हें पहा, रिकामी घागर समुद्रांत बुडविली असतां ती जशी पाण्यानें उचंबळून भरून निघते, किंवा दिव्याच्या संसर्गानें वात दीपस्वरूपच होते; १९ त्याप्रमाणें, हे गुरुराया श्रीनिवृत्तिनाथा, तुम्हांला नमस्कार केल्यानें मी कृतकृत्य झालों. आतां गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करीन. २० तर सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत देवांनीं जो असा निश्चयपूर्वक सिद्धांत सांगितला, २१ कीं, पार्था, चांगल्या अथवा वाईट गोष्टीचें आचरण करण्यास तुला शास्त्रच सर्वथैव प्रमाण मानलें पाहिजे, २२ तो ऐकून अर्जुन मनांत म्हणतो, " हें असें कसें ? कोणतेंही कर्म करण्यास शास्त्राशिवाय सुटका नाहीं हें काय ? २३ सर्पाच्या जवळ जाऊन त्याच्या फणीवरील मणि कसा काढावा ? आणि सिंहाच्या नाकांतील केंस कसा मिळवावा ? २४ मग त्या केंसांत तो मणि ओंवला म्हणजेच गळयांत भूषण घालावें, नाहीं तर गळा मोकळाच ठेवावा कीं काय ? २५ त्याप्रमाणें, निरनिराळ्या शास्त्रांना एकत्र कोण करील ? आणि त्यांची एकवाक्यता करून त्यांचा उपयोग कोण करून घेईल ? २६ बरें, एकवाक्यताही जरी कोणीं केली, तरी त्याप्रमाणें आचरण करण्यास वेळ कोठून सांपडणार ? आणि इतकें आयुष्य तरी कोणास असणार ? २७ आणि शास्त्र, अर्थ, देश व काल हीं चारी जरी प्राप्त झालीं, तरी यांची सर्वांना प्राप्ति कोठून असणार ? २८ म्हणून पुष्कळ प्रकारानें शास्त्राचें साधन या मृत्युलोकीं सर्वांना प्राप्त होणार नाहीं, तर मग मूर्ख अशा मुमुक्षूंना कोणता तरणोपाय आहे ? " २९ हा अभिप्राय पुसण्याकरितां अर्जुनानें जी प्रस्तावना केली, तो या सतरावे अध्यायाचा मूळ विषय होय. ३० तर सर्व विषयांविषयीं निरिच्छ व सकळ कलांत प्रवीण, आणि अर्जुनाच्या रूपानें श्रीकृष्णालाही आनंद देणारा असा जो कृष्ण (अर्जुन); ३१ जो शौर्याचा आधार, जो सोमवंशाचें भूषण, आणि ज्याच्या लीलेनें देवाला फार सुख होतें; ३२ जो बुद्धीचा आवडता, जो ब्रह्मविद्येचें विश्रांतिस्थान, आणि जो सदैव श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणांत असणारा, ३३

श्लोकार्थः—अर्जुन म्हणाला, श्रीकृष्णा, जे कोणी शास्त्रविधीला टाकून, खऱ्या श्रद्धेनें युक्त होत्साते तुम्हांला भजतात, त्यांची ती भक्ति कोणत्या प्रकारची? सात्त्विक, राजस कीं तामस? ॥१॥

तो अर्जुन म्हणतो, "हे तमालश्यामा, सर्व इंद्रियांस प्रत्यक्ष भोगतां येणाऱ्या परब्रह्मा, तुमचें भाषण मला संशययुक्त दिसतें. ३४ प्राणिमात्राला शास्त्रज्ञानावांचून मोक्षप्राप्ति होत नाहीं असें जें आपण एकपक्षी बोललां, त्याचा हेतु काय? ३५ तर ज्या देशांत शास्त्राभ्यास करण्याची सोय आहे, तोही ज्यास प्राप्त होत नाहीं; तसेंच, अभ्यासाला लागणाऱ्या आयुष्याचीही ज्याला अनुकूलता नाहीं; व ज्या गुरूपासून शास्त्राची माहिती मिळावयाची तोही दूर आहे; ३६ आणि अभ्यासाला साह्य करणाऱ्या ज्या सामुग्री त्याही त्या वेळीं ज्याजवळ नाहींत; ३७ तसेंच, पूर्वकर्म अनुकूल नसल्यामुळें बुद्धीचेंही साह्य नाहीं; अशा प्रकारें ज्याचें शास्त्रसंपादन खुंटलें आहे; ३८ किंबहुना, शास्त्रांची एकवाक्यता करण्यास समर्थ नसल्यामुळें ज्यांनीं वादविवाद करण्याचें सोडून दिलें आहे, ३९ पण शास्त्रांचा अभ्यास करून त्यांत सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि अनुष्ठान करून परलोकीं जे आनंदानें नांदतात, ४० त्यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें अशी मनांत इच्छा धरून त्यांच्या मार्गाचें जे आचरण करतात; ४१ प्रभो, ज्याप्रमाणें वर काढून दिलेल्या धड्याच्या अक्षरांप्रमाणें लहान मूल खालीं अक्षरें काढतें, किंवा डोळस मनुष्यास पुढें करून अंधळा मनुष्य वाट चालतो, ४२ त्याप्रमाणें, जे सर्व शास्त्रांत निपुण आहेत त्यांचें आचरण प्रमाण मानून त्यावर जे श्रद्धा ठेवतात; ४३ आणि शंकर आदिकरून देवांचें पूजन करणें, भूमि वगैरे महादानें देणें, व अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें हीं कर्में श्रद्धेनें करतात, ४४ त्यांना पुरुषोत्तमा, सत्त्व, रज व तम यांपैकीं कोणती गति प्राप्त होते तें आम्हांला सांगा." ४५ तेव्हां वैकुंठपीठींचें अधिदैवत, वेदरूपी कमलांतील पराग, ज्याच्या सत्तेनें हें सर्व जग वांचतें; ४६ जो लोकोत्तर प्रौढ व स्वभावतः मोठा असा काल, जो अद्वितीय, गूढ व आनंदघन, ४७ आणि हे सर्व गुण ज्या शक्तीच्या आधारानें वर्णनीय होतात, ती शक्ति ज्याचे अंगीं आहे, तो श्रीकृष्ण भगवान स्वमुखानें बोलत आहे. ४८

श्लोकार्थः—श्रीभगवान म्हणाले, मनुष्यांची स्वाभाविक जी श्रद्धा, ती सात्त्विक, राजस आणि तामस अशी तीन प्रकारची असते, ती ऐक ॥ २ ॥

भगवान म्हणतात:—पार्था, शास्त्राभ्यासाची अडचण आहे असा तुझ्या मनाचा कल आहे, हेंहि आम्ही जाणतों. ४९ तूं नुसत्या श्रद्धेनेंच मोक्षप्राप्ति करून घेऊं पहात आहेस; पण हे प्रबुद्धा, तूं म्हणतोस तितकें हें काम सोपें नाहीं. ५० अर्जुना, श्रद्धेवरच नुसता विश्वास ठेवूं नये. हें पहा कीं, अंत्यजाच्या समागमानें ब्राह्मणही अंत्यज

१२ अभ्यास करून. १३ परलोकीं. १४ मार्ग. १५ डोळस. १६ अंधळा. १७ वेद. १८ गंध. १९ वांचे. २० आधारानें. २१ योग्यता पावतात. २२ शक्तीनें. २३ कल. २४ अडचण. २५ मोक्ष.

होत नाहीं का? ५१ गंगेचें जरी पाणी असलें, तरी तें जर मद्याच्या भांड्यांत घातलें तर तें कांहीं केल्या घेऊं नये याचा विचार कर. ५२ चंदन हा थंड आहे खरा, पण तो पेटल्यावर जर हातांत धरला, तर हात भाजूं शकणार नाहीं का? ५३ किंवा अर्जुना, हिणकट सोनें आटवीत असतां त्यांत उत्तम सोनें पडलें, आणि मग तें जर उत्तम सोन्याच्या भावानें विकत घेतलें, तर तें नागवणार नाहीं का? ५४ त्याप्रमाणें, श्रद्धेचें स्वरूप जरी मूळचें शुद्ध आहे, तरी जेव्हां ती प्राण्यांच्या वांटणीला येते, ५५ तेव्हां, प्राणी तर स्वभावतःच अनादि मायेच्या शक्तीनें तीन गुणांचेच बनले आहेत. ५६ त्यांतही, दोन गुण क्षीण होऊन तिसरा ज्या वेळेस वाढतो, त्या वेळेस त्या गुणाच्या अनुरोधानें जीवांच्या वृत्ति होतात, ५७ वृत्तीच्या अनुरोधानेंच ते मन (वासना) धारण करितात, मनाप्रमाणें क्रिया करितात, आणि मेल्यावर पुनः आपल्या कर्माप्रमाणेंच देह धारण करतात; ५८ बीज नाहींसें होतें आणि झाड वाढतें, व झाड नाहींसें होतें आणि बीजांत सामावतें, याप्रमाणें कल्पचे कल्प जरी गेले तरी मूळ झाडाची जात कांहीं नाहींशी होत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें, जीवांचीं पुष्कळ जन्मांतरें झालीं तरी त्यांच्यांतील तीन गुणांचा बदल होत नाहीं. ६० म्हणून, प्राण्यांच्या वांट्याला जी श्रद्धा आलेली असते, ती गुणांच्या अनुरोधानें असते असें समज. ६१ कदाचित् शुद्ध सत्त्वगुण वाढला, तर तो ज्ञानाला हांक मारितो; परंतु त्याला रज व तम हे दोन गुण विरुद्ध आहेत. ६२ सत्त्वगुणाच्या अनुरोधानें जी श्रद्धा असते, ती मोक्षफलापर्यंत जाते; पण रज व तम हे दोन गुण स्वस्थ कसे बसतील? ६३ सत्त्वगुणाचा आश्रय नाहींसा करून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो, त्या वेळेस तीच श्रद्धा कर्म करण्यास लागते. ६४ मग तमोगुणाचा ज्या वेळेस जोर होतो, तेव्हां त्या श्रद्धेचा भंग होऊन तीच श्रद्धा वाटेल ते भोग भोगण्यास उद्युक्त होते. ६५

श्लोकार्थः—हे भारता, सर्वांना आपल्या पूर्वसंस्कारानुसार श्रद्धा उत्पन्न होते; कारण हा जीव श्रद्धामय आहे. जो ज्या प्रकारच्या श्रद्धेनें युक्त असतो, तो त्या योग्यतेचा असतो ॥ ३ ॥

याप्रमाणें हे सुज्ञा, या जीवसमुदायांत सत्त्व, रज व तम यांच्याशिवाय निराळी श्रद्धा नाहीं. ६६ म्हणून सत्त्व, रज व तम या भेदांनीं अशी ही श्रद्धा स्वभावतःच त्रिगुणात्मक आहे. ६७ पाणी प्राणिमात्राचें जीवन—पण तेंच बचनागास दिलें असतां ज्याप्रमाणें मारक होतें, किंवा मिरच्यांस दिलें असतां तिखट होतें, आणि उंसास दिलें तर गोड होतें, ६८ त्याप्रमाणें, तमोगुण वाढला असतां, जो नेहमीं जन्म पावतो व मरतो त्या प्राण्याच्या ठिकाणीं श्रद्धा ही तमोगुणाच्याच अनुरोधानें परिणाम पावते. ६९ मग, काजळ आणि मस यांत जसा फरक दिसत नाहीं, तशी ही तामसी श्रद्धा त्या मनुष्याहून निराळी असते. ७० त्याचप्रमाणें, राजस प्राण्यांच्या ठिकाणीं येणारी श्रद्धा रजोगुणमय आणि सात्त्विकांच्या ठिकाणीं असणारी सगळी सत्त्वगुणमयच असते. ७१ याप्रमाणें हें

१६ जन्मतो. १७ मृत्यु पावतो. १८ भेद. १९ निराळी.

सर्व जग खरोखर श्रद्धेचेंच ओतलेलें आहे. ७२ परंतु त्रिगुणांच्या अधीन असल्यानें श्रद्धेचे ठिकाणीं जें तीन प्रकारचें चिन्ह प्राप्त होतें, तें तूं ओळख. ७३ तर ज्याप्रमाणें फुलांच्या बारावरून झाडाला येणाऱ्या फळांचें अनुमान समजतें, किंवा बोलण्यावरून स्वभावाचें लक्षण समजतें, व मनुष्याच्या प्रस्तुत स्थितीवरून त्याचें पूर्वजन्मींचें कर्म ओळखतां येतें, ७४ त्याप्रमाणें, ज्या चिन्हांनीं श्रद्धेचीं तिन्ही रूपें ओळखतां येतील, त्या लक्षणांची खूण सांगतों, ती ऐक. ७५

श्लोकार्थः—जे सात्विक असतात, ते देवांचें पूजन करितात; जे राजस असतात, ते यक्षराक्षसांचें पूजन करितात; आणि बाकी राहिलेले जे तामस जन, ते प्रेत आणि भूतगण यांचें पूजन करितात ॥४॥

तर ज्यांचें शरीर सात्विक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, त्यांची बुद्धि बहुतकरून स्वर्गप्राप्तीविषयींचीच होते. ७६ ते सर्व विद्या शिकतात; कोणते यज्ञ करणें योग्य आहे त्याची वाटाघाट करतात. फार काय ? ते देवलोकास पावतात. ७७ आणि हे वीरशिरोमणे, ज्यांचें शरीर रजोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, ते राक्षस व पिशाच यांना भजतात. ७८ ज्यांचें शरीर तमोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, त्यांविषयीं मी तुला सांगतों कीं, ते केवळ पापराशि असून अति कठोर व दयाहीन असतात. ७९ ते जीवांचा वध करून बळी देतात, आणि भूत, प्रेत वगैरे दैवतांची स्मशानांत संध्याकाळीं पूजा करितात. ८० ते तमोगुणाचें सार काढून निर्माण केलेले पुरुष म्हणजे तामस श्रद्धेचें आगरच होय असें समज. ८१ याप्रमाणें सात्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची श्रद्धा जगांत आहे. परंतु मी हें एवढ्याकरितां सांगत आहें ८२ कीं, या या तिन्हींपैकीं जी सात्विक श्रद्धा, तिचा स्वीकार करावा; आणि हे बुद्धिमंता, दुसऱ्या ज्या दोन्ही राजस व तामस श्रद्धा, त्यांचा त्याग करावा. ८३ धनंजया, ही सात्विक बुद्धि जे आचरतात, त्यांना मोक्षप्राप्तीचा मोठासा बाऊ वाटत नाहीं. ८४ तो मनुष्य वेदाचें पठन न करो, शास्त्राध्ययन न करो, अथवा शास्त्रांची एकवाक्यता करून कोणताही सिद्धांत न ठरवो; ८५ परंतु जे श्रुतिस्मृतींचें अध्ययन करून मूर्तिमंत वेद बनतात, (विद्वान झालेले असतात,) व आपल्या आचरणानें सर्व जगास पूज्य असतात, ८६ त्यांचे आचरणाचा कित्ता वळवून जो सात्विक श्रद्धेनें चालतो, त्याला त्यांना मिळणारें फळच प्राप्त होतें. ८७ हें पहा, एखादा मनुष्य मोठ्या प्रयासानें दिवा लावतो, आणि त्या दिव्यावरून जर दुसरा कोणी दिवा लावूं लागला, तर तो दिवा त्याला फसवील काय ? (त्याच्या घरीं उजेड पाडणार नाहीं असें होईल काय ?) ८८ किंवा एखाद्यानें अपार द्रव्य खर्च करून घर बांधलें, तर त्या घरांत राहाणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास तें सुख भोगतां येत नाहीं काय ? ८९ हें असो; जो तळें बांधतो, त्याचीच का तहान त्यांतील पाण्यानें भागते ? अथवा घरामध्यें स्वयंपाक करणाऱ्याचीच तेवढी त्या अन्नानें तृप्ति होते, आणि इतरांची होत नाहीं कीं काय ? ९० उगीच पुष्कळ बोलून काय करावयाचें

आहे? अरे, गौतम ऋषींनीं दीर्घ प्रयत्नानें आणिलेली गंगा ही एक त्यांसच पवित्र करते, आणि जगांतील इतर सर्व लोकांविषयीं ती ओढ्याची योग्यता पावते कीं काय? ९१ म्हणून, आपल्यापेक्षां जे दक्षतेनें शास्त्रांचें अनुष्ठान करितात; त्यांचेप्रमाणें जो श्रद्धाळु पुरुष आचरण करतो, तो मूर्ख असला तरी तरतो! ९२

श्लोकार्थः—दंभ आणि अहंकार यांनीं युक्त, तसेंच काम व प्रीति यांच्या बलानें युक्त असे जे जन शास्त्रविरुद्ध घोर तपाचें आचरण करतात ॥ ५ ॥

ज्यांना खरोखर शास्त्रांचें अध्ययन तर नाहींच, व शास्त्र शिकण्याची नुस्ती इच्छाही ज्यांनीं केली नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर जे शास्त्रज्ञांना उंबऱ्यांतही उभे करीत नाहींत; ९३ वडिलांचें स्नानसंध्यादि आचरण पाहून जे त्यांस वेडावून दाखवितात, व पंडितांचा संवाद ऐकला असतां टिमक्या वाजवितात, (त्यांचे शब्द कानीं देखील पडूं देत नाहींत;) ९४ आपल्या शहाणपणानें व द्रव्याच्या मदानें आपल्याच कुऱ्यांत असतात, ते खरोखर पाखांड्याच्या तपाचें आचरण करतात. ९५ आपल्या पुढें आलेल्यांच्या अंगावर शस्त्रांचे प्रहार करून त्यांच्या रक्तमांसांनीं यज्ञपात्रें भरभरून, ९६ प्रदीप्त अग्निकुंडांत चेड्यांना आहुति देतात; व त्यांस नवस करून बाळकांचे बळी देतात! ९७ क्षुद्र दैवतांपासून वरप्राप्ति करून घेण्याकरितां आग्रहाच्या आढ्यतेनें सात सात दिवस अन्न सेवन न करितां अनुष्ठानें करतात. ९८ हे सुज्ञा, (अशा प्रकारें) ते आपल्यास व दुसऱ्यास पीडा करण्याचें बीज तमोरूपी जमिनींत पेरतात, आणि त्यापासून पुढें तामस श्रद्धेचेंच पीक येतें. ९९ अर्जुना, ज्या मनुष्यास स्वतः पोहतां येत नाहीं, तो नावेचा आश्रय न करितां समुद्रांत गेला असतां त्याची जी स्थिति होते; १०० किंवा वैद्याचा द्वेष करून जो लाथेनें काढा लवंडून देतो, तो रोगी जसा व्यथेपासून मुक्त होत नाहीं, १ अथवा जो डोळस मनुष्याचा कंटाळा करतो आणि अशा प्रकारें आपलेच डोळे काढून टाकतो, त्या अंधळ्या मनुष्याची जशी त्याच्या माजघरांतही गति होते, २ तशी त्या आसुरांची स्थिति होते! कारण शास्त्रांत सांगितलेल्या मार्गाची ते निंदा करतात, त्यामुळें ते मोहरूपी अरण्यांत सैरावैरा धावतात; ३ कामाच्या अधीन होऊन त्याच्या अनुरोधानें आचरण करतात; क्रोधाच्या अधीन होऊन तो ज्याचा वध करण्यास लावील त्याचा वध करतात; किंबहुना मला दुःखाच्या दगडांत पुरतात! ४

श्लोकार्थः—आणि जे अविवेकी शरीरांतील इंद्रियसमुदायाला आणि शरीराच्या अंतर्यामीं असणाऱ्या मलाही त्रास देतात, ते आसुरी निष्ठेचे लोक आहेत असें तूं समज ॥ ६ ॥

ते आपल्या व दुसऱ्यांच्या शरीरांस जें जें दुःख देतात, त्यामुळें (सर्वांच्या अंतर्यामीं असणाऱ्या) मज आत्म्यालाच शीण होतो. ५ हें पहा—अशा पाप्यांना वाचेच्या पदरानेंही स्पर्श करूं नये, (त्यांचें नामग्रहणही करूं नये,) पण त्यांचा त्याग करण्याकरितां त्यांचीं लक्षणें सांगणें भाग पडलें! ६ प्रेत घराबाहेर काढावें लागतें, किंवा अंत्य-

जाबरोबर (संभाषण करूं नये तरी) दोन शब्द बोलून त्याला टाळावें लागतें; फार काय, विष्ठाही हातानेंच धुऊन काढावी लागते; ७ या ठिकाणीं फक्त शुद्धीच्या निमित्ता नेंच त्यांना स्पर्श केल्यामुळें त्या स्पर्शाचा जसा दोष मानतां येत नाहीं; तसा या पापी लोकांचा त्याग करण्याकरितां त्यांचीं लक्षणें सांगितलीं. ८ तर अर्जुना, त्यांना पाहिल्या-बरोबर तूं माझें स्मरण कर. कारण, त्या पापक्षालनाला याशिवाय दुसरें प्रायश्चित्त कांहीं उपयोगीं पडणार नाहीं. ९ म्हणून, सात्त्विक श्रद्धा ही वरचेवर सर्व प्रकारें जतन करावी. ११० दुसरें, ज्या योगानें सात्त्विक श्रद्धा वाढेल, त्याचाच संग करावा; आणि ज्या अन्नाच्या सेवनानें सात्त्विक बुद्धि वाढेल, तोच आहार सेवन करावा. ११ बाकी असें पहा कीं, स्‍ ावबृध्दि होण्यास आहारावांचून दुसरें कोणतेंही प्रबल साधन नाहीं. १२ वीरा अर्जुना, तूं प्रत्यक्ष असें पहा कीं, जो धडधडीत सावध असून मद्याचें सेवन करतो, तो तक्षणींच उन्मत्त होऊन जातो; १३ किंवा, जो मनुष्य नेहमीं अन्न खातो, त्याला स्वभावतःच वात व कफ यांची विकृति असते. ज्वर आला असतां तो दुधादिकांपासून कमी होईल काय ? १४ अथवा, ज्याप्रमाणें अमृताचें सेवन केलें असतां मरण टळतें, किंवा विषाचें सेवन केलें असतां मृत्यु प्राप्त होतो, १५ त्याप्रमाणें, जसें अन्न भक्षण करावें तशी धातु उत्पन्न होते, आणि धातूप्रमाणें अंतर्भाव उत्पन्न होतो. १६ जसें भांडें तापल्या-वर आंतलें पाणीही तापतें, तशी धातूच्या अनुरोधानें चित्तवृत्ति होते. १७ म्हणून, सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें असतां सात्त्विक भावच उत्पन्न होतो; आणि राजस व तामस या भावांची उत्पत्ति त्यांच्या त्यांच्या रसांपासून होते. १८ तेव्हां सात्त्विक आहार कोणता, आणि राजस व तामस यांचे आहार कोणते, हें मीं तुला सांगतों; तर त्याचें तूं आदरानें श्रवण कर. १९

श्लोकार्थः—प्रत्येकाच्या आवडीचा जो आहार, तोही तीन प्रकारचा असतो; त्याचप्रमाणें यज्ञ, तप आणि दान हींही तीनतीन प्रकारचीं आहेत. त्यांचे भेद तुला सांगतों ते ऐक ॥ ७ ॥

आणि अर्जुना, सरसकट अन्नाचे तीन प्रकार कसे झाले तें स्पष्ट सांगतों. १२० हें बघ–जेवणाराच्या रुचीप्रमाणें अन्न तयार करावें लागतें, आणि जेवणारा तर गुणांचा दास आहे ! २१ जो जीव कर्ता व भोक्ता आहे, तो स्वभावतःच गुणांच्या अनुरोधानें तीन प्रकारच्या चित्तवृत्ति धारण करून वागतो. २२ म्हणून, आहार तीन प्रकारचा; यज्ञ, तप, व ज्ञान हीं तीन प्रकारचीं; आणि व्यापारही तीन प्रकारचेच आहेत. २३ परंतु प्रथमतः तुला जें आहाराचें लक्षण सांगूं म्हणून म्हटलें, तें स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. २४

श्लोकार्थः- आयुष्य, उत्साह, बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे, आणि रस-भरित, स्निग्ध, पौष्टिक व मनाला आनंद देणारे असे आहार सात्त्विकांना प्रिय असतात ॥ ८ ॥

१ विष्ठेला. २ दोष. ३ मानतां येत नाहीं. ४ भाषण. ५ योग्य नाहीं. ६ मार्ग. ७ उन्मत्त. ८ नेहमीं. ९ कफ. १० श्रवणांनीं. ११ एकदम. १२ प्रकार. १३ अन्नाची.

तर जेव्हां दैवयोगानें जीव सत्त्वगुणाचा बनलेला असतो, तेव्हां मधुर अन्न खाण्याविषयीं त्याला विशेष आवड असते. २५ जे पदार्थ स्वतःच उत्तम रसानें युक्त, जे स्वतः गोड, जे स्वतः अति स्निग्ध व पक्क झालेले असतात; २६ जे आकारानें मोठे नसतात; हातास मऊ लागतात; जिभेवर ठेविले असतां लवकर विरघळतात; व स्वादिष्ट असतात; २७ जे रसानें भरलेले असून वरून मऊ असतात व पाणीदार असून विस्तवाच्या आंचीनें जागजागीं काळे झालेले असतात; २८ श्रीगुरूंच्या मुखांतील अक्षरें जरी थोडीं असलीं तरी त्यांचा परिणाम फार थोर असतो; त्याप्रमाणें, जे पदार्थ थोडे खाल्ले असतांही त्यांपासून अपार तृप्ति होते, २९ आणि जें खातेवेळेस तोंडास गोड लागतें तसें परिणामींही गोडच असतें, त्या अन्नाविषयीं सात्त्विकाची विशेष प्रीति असते. १३० याप्रमाणें सात्त्विक मनुष्याला आवडणाऱ्या पदार्थांचीं गुणलक्षणें होत. अशा पदार्थांचे सेवनापासून आयुष्याचें बल नित्य वाढतें. ३१ अशा सात्त्विक रसरूप मेघाची जों जों देहावर वृष्टि होते, तों तों आयुष्यरूप नदीस दिवसानुदिवस पूर येतो. ३२ हे सुबुध्दिमंता, ज्याप्रमाणें दिवसाची उन्नति होण्यास सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें सत्त्वाचें रक्षण करण्यास हाच आहार योग्य आहे; ३३ आणि शरीर व मन यांचे बलाची वृध्दि ह्याच आहारापासून होते. मग त्या ठिकाणीं रोगाचा शिरकाव कोठून होणार ? ३४ या सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें तरच शरीरास आरोग्य भोगण्याचें भाग्य प्राप्त होतें; असें समजावें. ३५ आणि मग त्याच्या सर्व व्यापारांचा विस्तार सुखमय होतो. फार काय, तर त्याची आनंदाबरोबर मैत्री होते. ३६ याप्रमाणें या सात्त्विक आहाराचा परिणाम थोर असून तो शरीराला अंतर्बाह्य सुखकर होतो. ३७ आतां, राजस गुणाच्या मनुष्याची कोणत्या अन्नावर भक्ति असते, तें तुला प्रसंगानुसार स्पष्ट करून सांगतों. ३८

श्लोकार्थः--अतिशय कडू, आंबट, खारट, उष्ण, तिखट, रुक्ष व जळजळणारे, आणि दुःख, शोक व रोग यांना उत्पन्न करणारे असे आहार राजसांना प्रिय असतात ॥ ९ ॥

तर मारकपणानें मात्र उणें, बाकी काळकूटाच्या बरोबरीचेंच कडू; किंवा चुन्याहूनही दाहक असून जें आंबट असतें; ३९ कणीक भिजविण्यास जितकें पाणी लागतें; तितकेंच मीठ आणि अवांतरही खारट जिन्नस त्यांत मिसळणें, १४० याप्रमाणें अतिशय खारट पदार्थ राजस गुणाच्या मनुष्यास आवडतात; आणि तो ऊन ऊन इतकें खातो कीं, केवळ तोंडानें अग्निच गिळतो ! ४१ ज्या पदार्थांतून इतक्या वाफा निघतात कीं, त्याजवर दिव्याची वातही लावतां येईल, असे ऊन पदार्थ राजस गुणाचा मनुष्य खावयास मागतो. ४२ वावटळीला मागें सारून पहारीच्या टोंकाप्रमाणें प्रहार करणारे तिखट पदार्थ तो खातो, कीं, ज्या योगानें जखम न पडतां शस्त्राप्रमाणें वेदना होतात; ४३ आणि

१६ रक्षणार्थ. १७ आश्रय. १८ विस्तार. १९ मैत्री. २० दाहक. २१ आंबट. २२ इतर खारट जिनसांची. २३ उष्ण. २४ मागें सारून.

राखेहून रुक्ष, व अंतर्बाह्य कोरडें असलेलें असें तोंडीं लावणें त्याला फार आवडतें. ४४ जो पदार्थ खाते वेळेस दातांशीं दांत घासावे लागतात, असे कठीण पदार्थ खाते वेळेस त्याला आनंद होतो, ४५ अगोदरच झणझणीत पदार्थ, त्यांत त्यांना आणखी मोहरी लावावयाची; (मग काय विचारतां ?) त्यांचें सेवन केलें असतां नाकातोंडांतून झिणझिण्या येतात ! ४६ फार काय सांगावें ? रायतें—जें अग्नीला मागें सारतें, तें राजस गुणाच्या मनुष्यास प्राणांपेक्षांही विशेष आवडतें. ४७ अशा प्रकारें, कांहीं खाल्ल्यानें ज्याची तृप्ति होत नाहीं, तो तोंड हातांत धरलेला मनुष्य अन्नाच्या निमित्तानें पेटलेला अग्निच पोटांत घालतो. ४८ त्याचप्रमाणें, लवंगा व सुंठ खाऊन त्यामुळें भुईवर गडबडां लोळतो, व तोंडचें पाण्याचें भांडें एकीकडे ठेवीत नाहीं; ४९ तर हें अन्न नसून, निजलेले व्याधिरूप सर्प जागे करण्याकरितां पोटांत कैफच घालणें आहे. १५० त्याबरोबर एकमेकांच्या स्पर्धेनें रोग एकदम उठतात. याप्रमाणें राजस अन्नापासून केवळ दुःख हें फळ मिळतें. ५१ हे धनुर्धरा, याप्रमाणें राजस अन्नाचें वर्णन केलें, व त्याच्या परिणामाचाही विचार तुला सांगितला. ५२ आतां, तमोगुणाच्या मनुष्यास जो आहार आवडतो, तोही तुला सांगतों; पण तूं त्याची किळस करशील हो ! ५३ तर कुजलेलें व उष्टें अन्न खातांना, यापासून अहित होईल असें त्याच्या मनांतही येत नाहीं ! ज्याप्रमाणें म्हैस आंबोण खाते, ५४

श्लोकार्थः—जें अर्धवट शिजलेलें, बेचव झालेलें, आंबलेलें, शिळें, आणि उष्टें व अपवित्र असें अन्न, तें तामसांना प्रिय असतें ॥ १० ॥

त्याप्रमाणें सकाळीं शिजविलेलें अन्न दुपारीं किंवा दुसरे दिवशीं खाण्याची तामस मनुष्यास अति प्रीति असते. ५५ किंवा अर्धेकच्चें, अथवा केवळ राखुंडी झालेलें, त्याचप्रमाणें अति कडकडीत व वाळलेलें अन्न तो खातो. ५६ जें अन्न पूर्ण पक्व झालेलें व रसभरित असतें, त्याला तामस मनुष्य अन्न असें मुळींच मानीत नाहीं. ५७ असें उत्तम अन्न कदाचित् खाण्याचा प्रसंग आला, तर, वाघाप्रमाणें तें अन्न ठेवून त्यास वास येईपर्यंत तें तो खात नाहीं; ५८ किंवा ज्या अन्नाला बहुत दिवस झाले आहेत असें, रुचि नाहींशी झालेलें, कोरडें झालेलें, किंवा सडलेलें अथवा बुरें पडलेलें, ५९ आणि तेंही मुलांनीं हातांनीं चिखलाप्रमाणें चिवडलेलें असलें, म्हणजे बायको व इतर मंडळी घेऊन गोतांबील करतो. १६० अशा प्रकारचें घाणेरडें अन्न जेव्हां तो खातो, तेव्हां त्याला सुखाचें भोजन केलेंसें वाटतें. परंतु एवढ्यानेंच त्या पाप्याची तृप्ति होत नाहीं ! ६१ मग चमत्कार पहा कीं, ज्या वाईट पदार्थांवर शास्त्रनिषेधाचा शिंतोडा पडून ते त्याज्य ठरले आहेत, ६२ त्या अपेयांचें पान करण्याची व अभक्ष्यांचें भक्षण करण्याची

१४ किळस. १५ कुजलेलें. १६ आंबोण. १७ दोन प्रहरीं. १८ प्रीतीनें. १९ अगदीं. २० पक्व झालेलें. २१ प्राप्त. २२ बुरें पडलेलें. २३ चिखल. २४ एका ताटांत सर्वांनीं बसून जेवणें. २५ घाणेरडें अन्न. २६ तृप्त होत नाहीं. २७ शिंतोडा.

त्या मनुष्यास अतिशय इच्छा होते. ६३ वीरा अर्जुना, अशा प्रकारें त्या तामस मनुष्याची असले पदार्थ खाण्याची जी आवड असते, त्या आवडीचें फल त्यास तत्क्षणींच मिळतें ! ६४ कारण, ज्या वेळीं तो त्या अपवित्र पदार्थाचें सेवन करतो, त्या वेळेसच तो पापास पात्र होतो; ६५ मग जें जेवणें, तें खरोखर जेवण नव्हे, तर पोटात यातनांची भरच करावयाची असें समजावें. ६६ शिरच्छेद केल्यापासून काय होतें, किंवा अग्नींत उडी घातल्यापासून काय परिणाम होतो, या गोष्टींचा प्रत्यक्ष का अनुभव घ्यावा लागतो? पण पहा, तसलेही परिणाम तो सहन करतो ! ६७ म्हणून श्रीकृष्ण म्हणतात, अर्जुना, तामस अन्नाचा परिणाम निराळा सांगण्याचें कारण नाहीं. ६८ आतां यापुढें, आहाराप्रमाणें यज्ञही तीन प्रकारचे आहेत. ६९ तर अर्जुना, त्या तिहींमधील सात्विक यज्ञाचें लक्षण प्रथम सांगतों, तें ऐक, १७०

श्लोकार्थ— फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषांच्या हातून, 'कर्तव्य म्हणून करावयाचा' अशा मनाच्या निर्धारानें जो शास्त्रोक्त यज्ञ केला जातो, त्याला सात्विक यज्ञ असें म्हणतात ॥११॥

तर ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचा मनोधर्म प्रिय पतीवांचून अन्याविषयीं काम वाढूं देत नाहीं, ७१ किंवा गंगा नदी समुद्रास मिळाल्यावर पुढें जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, अथवा आत्मस्वरूपाचें दर्शन होतांच वेद स्तब्ध राहतो, ७२ त्याप्रमाणें, आपल्या हिताकरितां चित्ताची वृत्ति अर्पण करून जे फळाच्या आशेनें अहंकार बाळगीत नाहींत, ७३ जसें पाणी झाडाचे मुळाजवळ गेल्यावर (हें झाड चांगलें अगर वाईट हा भेद मनांत न आणतां) मागें परतत नाहीं, पण त्यास मिळून त्याचें पोषण करतें, ७४ तसें जे मनानें व देहानें निश्चय करून यज्ञ करण्यांत निमग्न होतात, परंतु त्यापासून कसल्याही फलाची इच्छा करीत नाहींत; ७५ फलाची इच्छा सोडून, स्वधर्माशिवाय इतर गोष्टींविषयीं विरक्त होऊन जे सर्वांगपरिपूर्ण यज्ञ करतात; ७६ परंतु आपल्या हातांत आरसा घेतल्यावर आपलें स्वरूप जसें डोळ्यांनीं पाहातां येतें, किंवा तळहातावरील रत्न दिव्याच्या उजेडानें जसें स्वच्छ दिसतें, ७७ अथवा दिवस उगवल्यावर मार्ग जसा स्पष्ट दिसतो, तसा वेदांत सांगितलेल्या मार्गावर विश्वास ठेवून जे आचरण करतात, ७८ ते कुंडें, मंडप, वेदी वगैरे यज्ञाची सर्व सामुग्री अशा रीतीनें तयार करतात कीं, जणूं काय वेदांनींच स्वतः येऊन तयारी केली आहे ! ७९ सर्व अवयवांस जेथल्या तेथें डागिने घातले असतां ते जसे शोभतात, तसे यज्ञाचे सर्व पदार्थ जागचे जागीं नीट व्यवस्थेनें मांडतात; १८० आणखी त्याचें शब्दांनीं किती वर्णन करूं ? तर तो यज्ञमंडप पाहिला असतां असें वाटतें कीं, मूर्तिमंत यज्ञविद्या ही यज्ञाच्या मिषानें या ठिकाणीं आली आहे ! ८१ अशा प्रकारें जो यज्ञ सांगोपांग होतो, आणि ज्यांत कसल्याही फलाची इच्छा नसते; ८२ तुळशीच्या झाडापासून फल, पुष्प, छाया यांची प्राप्ति नाहीं, तरी लोक पाटांतील पाण्यानेंही त्याचा

१२ यज्ञाची सामुग्री. १३ वेद. १४ व्यवस्थेनें मांडून. १५ इच्छा.

प्रतिपाळ करतात; ८३ फार सांगून काय करावयाचें आहे ? तर फलाशेशिवाय अशा युक्तीनें जो यथासांग यज्ञ होतो, त्यालाच सात्विक यज्ञ असें म्हणतात. ८४

श्लोकार्थः—हे भरतश्रेष्ठा, फलाची इच्छा धरून दंभासाठीं केलेला जो यज्ञ, त्यांला राजस यज्ञ म्हणतात, असें तूं समज ॥ १२ ॥

आतां, हे वीरश्रेष्ठा, (दुसऱ्या प्रकारचा जो राजस यज्ञ,) तोही याच्यासारखाच करितात; पण श्राद्धतिथीचे दिवशीं सहज राजासही मेजवानीला बोलवावें त्याप्रमाणें ! ८५ (कारण), जर राजा आपले घरीं भोजनास आला, तर त्यापासून आपल्यास पुष्कळ उपयोग होऊन आपला लौकिकही होईल, आणि श्राद्धही थांबणार नाहीं. (तें तर पार पडेलच. एवंच कामांत काम होऊन जाईल !) ८६ त्याप्रमाणें, तो फलाशा धरून मनांत म्हणतो कीं, आपल्यास स्वर्गप्राप्ति होईल, लोक दीक्षित म्हणून आपल्यास बहुमान देतील, व आपल्या हातून यज्ञासारखें महत्कार्य घडेल ! ८७ अशा प्रकारें केवळ फळाची आशा धरून व जगांत कीर्ति व्हावी म्हणून जे यज्ञ होतात, ते, अर्जुना, राजस यज्ञ होत. ८८

श्लोकार्थः—अशास्त्र, अन्नदानरहित, मंत्ररहित, दक्षिणारहित आणि श्रद्धारहित असा जो यज्ञ, त्याला विद्वान् लोक लोक तामस यज्ञ म्हणतात ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्ष्यांच्या विवाहास कामावांचून जसा दुसरा जोशी लागत नाहीं, तसा तामस यज्ञाला आग्रहच कारण होय. ८९ वाऱ्याला वाहण्यास वाट लागत नाहीं, किंवा मरणास मुहूर्त लागत नाहीं; आणि अग्नि जर निषिद्ध पदार्थ जाळण्यास भिईल, १९० तरच तामसाच्या यज्ञाला विधीची मर्यादा असेल ! म्हणून, हे धनुर्धरा, तो अमर्याद होय. ९१ त्याला विधीची चाड नसते, मंत्राची वगैरे जरूर लागत नाहीं, आणि माशीलाही त्या मंडपांतून जातांना अन्न मिळत नाहीं ! ९२ त्या ठिकाणीं ब्राह्मणांविषयीं पूर्ण वैरभाव असतो, मग दक्षिणेचा विचार कोठून असणार ? आणि अग्नि ज्याप्रमाणें वाऱ्यानें वणव्यासारखा भडकतो, ९३ किंवा निपुतिकाचें घर त्याचे पश्चात् पाहिजे त्यानें लुटावें, त्याप्रमाणें सर्व द्रव्य व्यर्थ खर्च होऊन, त्यांत श्रद्धेचा लवलेशाही नसतो. ९४ श्रीनिवास म्हणतातः— असा जो यज्ञाविषयीं वरकांतीं केलेला डौल, त्याला तामस यज्ञ असें म्हणतात, समजलास ! ९५ आतां, गंगेचें पाणी जसें निरनिराळ्या मार्गांनीं उपयोगास आणलें असतां शुद्धता व अपवित्रता आणतें, ९६ तसें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या योगें जें तप त्रिविध झालें आहे, त्यापैकीं एकापासून मोक्ष व एकापासून अधोगति प्राप्त होते. ९७ तर अर्जुना, या तपाचे तीन भेद कसे होतात हें तूं समजून घेऊं पहात असलास तर आधीं तप म्हणजे काय हें समजून घे. ९८ तर तप म्हणजे काय त्याचें स्वरूप तुला सांगतों. मग गुणाच्या योगें त्याचे भेद कसे होतात तें मागून सांगेन. ९९ तरी अर्जुना,

ठिकाणीं सदैव वास्तव्य करिते तो भगवान श्रीकृष्ण. १२ अपवित्रपणा.

उत्तम तप ज्याला म्हणतात, त्याचेही तीन प्रकार आहेत. ते कायिक, मानसिक व वाचिक हे होत. २०० आतां, या तिहींमधील कायिक तप कोणतें तें ऐक. तर शंकर अथवा विष्णु यांपैकीं कोणाचीही ज्यास भक्ति असेल, १

श्लोकार्थः---देव, ब्राह्मण, गुरु व विद्वान यांचें पूजन, शुचिर्भूतपणा, सरळपणा, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा याला कायिक तप म्हणतात. ॥ १४ ॥

त्या आपल्या प्रियदेवतांच्या मंदिरांत जाऊन त्यांचें दर्शन करण्याविषयीं किंवा यात्रादि करण्याविषयीं आठही प्रहरांत ज्याच्या पायांला विसांवा नसतो; २ देवाचें आंगण सुशोभित करण्याविषयीं, पूजासाहित्य पुरविण्याविषयीं व देवाची सेवा करण्याविषयीं ज्याचे हात शोभतात; ३ शंकराचें लिंग अथवा विष्णूची मूर्ति दृष्टीस पडल्याबरोबर जो दंडाप्रमाणें जमीनीवर अंग टाकून सपशेल नमस्कार घालतो; ४ आणि विधिविनयादि गुणांनीं पूज्य असे जे ब्राह्मण त्यांची सेवा करतो; ५ अथवा प्रवासानें थकलेले किंवा संकटांत सांपडलेले जे जीव असतील, त्यांना सुखावस्थेस आणतो; (त्यांची सेवा वगैरे करून श्रमपरिहार करितो, किंवा संकट निवारण करून त्यांस दुःखमुक्त करितो;) ६ सर्व तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ मानलेलीं जीं मातापितरें, त्यांची सेवा करण्यांत जो आपलें शरीरही त्यांवरून ओंवाळून टाकतो; ७ आणि संसारासारख्या दुर्धर व्याधीपासून आपल्या दर्शनानें मुक्त करणारा व ज्ञानामृत पाजण्याविषयीं तत्पर असा जो गुरु त्याची सेवा करतो; ८ आणि अर्जुना, देहाभिमानरूपी कीट नाहींसें करण्याकरितां त्याला स्वधर्मरूप अग्नींत जो वेदाध्ययनरूपी पुटें देतो; ९ प्राणिमात्राचे ठिकाणीं एकच आत्मा आहे असें समजून त्यांस नमस्कार करतो; परोपकार करण्याविषयीं जो तत्पर असतो, आणि स्त्रीसंबंधीं तर त्याचा असा नियम झालेला असतो कीं, तिचें नांवही घ्यावयाचें नाहीं ! २१० जन्माच्या वेळेस स्त्रीचा (आईचा) स्पर्श झाला आहे, तो पुनः न व्हावा म्हणून जो आपलें शरीरास स्त्रीसंबंध बिलकूल होऊं न देतां जन्मभर पवित्र ठेवतो, ११ गवतासही जीव आहे असें समजून जो तें तुडवीत नाहीं; फार काय ? परंतु जो कोणालाही टाकून किंवा वर्मीं लागेल असें बोलत नाहीं; १२ अशा प्रकारें शरीरानें व्यापार करण्याची ज्या वेळेस संवय होते, त्या वेळेस त्याच्या अंगांत शारीर तप पूर्णपणें ठसलें आहे असें समज. १३ पार्था, या सर्व गोष्टी देहाच्या अनुरोधानें जेव्हां घडून येतात; तेव्हां मी त्यास शारीर (कायिक) तप असें म्हणतों. १४ याप्रमाणें, शारीर तप ज्यास म्हणतात, त्याचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. आतां, निष्पाप असें जें वाचिक तप, त्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १५

श्लोकार्थः---कोणाच्याही मनाला न लागणारें, सत्य व गोड असून परिणामीं हितकारक असें भाषण करणें, आणि वेदाचें अध्ययन करणें याला वाचिक तप असें म्हणतात. ॥ १५ ॥

तर असें पहा कीं, परीस लोखंडाचा आकार व वजन हीं कमी न करतां ज्या-

प्रमाणें त्याचें सोनें करितो, १६ त्याप्रमाणें, ज्याशीं बोलावयाचें, त्याचेजवळ असणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास दुःख न होतां सहज सुख व्हावें, अशी ज्या बोलण्याची शक्ति आहे; १७ वस्तुतः पाणी झाडास दिलें जातें; पण त्यायोगें त्याच्याजवळ असणारें गवत सहज वाढतें; तसें एकास बोलते वेळीं त्या बोलण्यापासून सर्वांचें हित होतें, १८ अमृताची गंगा प्राप्त झाली असतां ती प्राण्यास जशी प्राशनानें अमर करते, स्नानानें पाप नाहींसें करून संसारतापापासून मुक्त करते व गोडीही देते, १९ त्याप्रमाणें, अज्ञान नाहींसें होऊन आत्मस्वरूपाची भेट होते; व पुष्कळ वेळ ऐकल्यानें अमृताप्रमाणें ज्याची रुचि बिघडत नाहीं, २२० जर कोणीं प्रश्न केला तर अशा प्रकारें भाषण करतात, नाहीं तर वेदाचें अध्ययन अथवा हरिस्मरण करतात; २१ ऋग्वेदादि तिन्ही वेदांची वाचारूप मंदिरांत प्राणप्रतिष्ठा करून जे आपल्या वदनाची वेदशाळाच करतात, २२ किंवा शिव अथवा विष्णु यांपैकीं एकाचें नामस्मरण करणें, हेंच वाचेपासून उत्पन्न झालेलें वाचिक तप असें जाणावें. २३ आतां मानसिक तपाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक, असें, लोकनाथांचा नायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो म्हणाला. २४

श्लोकार्थः—मनाची प्रसन्नता, सौजन्य, मौन, आत्मसंयम, आणि अंतःकरणशुद्धि याला मानसिक तप म्हणतात. ॥ १६ ॥

तर लाटांशिवाय जसें सरोवर, किंवा अभ्रांशिवाय स्वच्छ असलेलें आकाश, किंवा सर्पांनीं सोडलेली चंदनाची बाग, २५ अथवा पूर्णचंद्र, चिंतारहित राजा, अथवा जसा मंदराचलाशिवाय असलेला क्षीरसमुद्र, २६ तसे अनेक कल्पनातरंग अगदीं निःशेष नाहीं-तसे झाल्यावर मन जें शुद्धस्वरूपीं निमग्न होऊन राहतें; २७ अथवा उष्णतेवाचून प्रकाश, जाड्यावांचून अन्न, आणि पोकळीशिवाय असलेली वस्तु (ब्रह्म), २८ तसेंच आपलें स्वरूप जाणून जो आपला स्वभाव टाकतो; थंडीनें अंग कांकडल्यावर ज्याप्रमाणें थंडीची बाधा होत नाहीं; २९ मग, अचल आणि कलंकरहित असें चंद्राचें बिंब जसें नेहमीं पूर्ण असतें; तसें आत्मस्वरूपीं जें मन स्थिर झालेलें असतें, २३० वैराग्याची इच्छा जेथें नाहींशी झाली आहे, आणि मनाची धाव व भीति जेथें कमी झाली आहे, तेथें मन बोधस्वरूपी होतें. ३१ म्हणून शास्त्रांचा विचार करण्यास ज्या मुखास शीण द्यावयाचा, (ज्या मुखानें शास्त्राध्ययन करावयाचें,) तें मुख वाचेचें सूतही हातीं धरीत नाहीं, (भाषण-विरहित—मौनसंपन्न--असतें.) ३२ त्या मनाला अत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यामुळें, ज्या-प्रमाणें मीठ आपलें मूळ स्वरूप जें पाणी त्यांत घातलें असतां तद्रूप होतें, त्याप्रमाणें तें संकल्पविकल्प सोडून देतें. ३३ अशा वेळेस त्या मनांत इच्छा कोठून उत्पन्न होणार, कीं जिच्या योगानें इंद्रियांकडे धाव घेऊन विषयांचे गांवास प्राप्त व्हावें ? ३४ म्हणून, तळ-हातावर ज्याप्रमाणें केश नसतात, त्याप्रमाणें अशा प्रकारें तयार झालेल्या मनाचे

२६ इच्छा. २७ धाव. २८ भीति. २९ रूपमय. ३० संकल्पविकल्प. ३१ मूळस्वरूप जें पाणी तें.

ठिकाणीं सहजच भावशुद्धि असते. (संकल्पविकल्प नसतात). ३५ अर्जुना, फार काय सांगावें ? जेव्हां मनास ही योग्यता प्राप्त होते, तेव्हांच मानस तप असें नांव मिळतें. ३६ देव म्हणतात:--परंतु तें असो, मानस तपाचीं जीं लक्षणें आहेत, तीं मीं तुला सर्व सांगितलीं. ३७ याप्रमाणें देह, वाचा व चित्त यांच्या योगानें जें त्रिविधत्वास पावलें आहे तें सामान्य तप तुला सांगितलें. ३८ आतां, तीन गुणांच्या संगानें हेंच तप तीन प्रकारचें होतें, तें बुद्धीच्या बळानें चांगलें ऐक. ३९

श्लोकार्थः—फलाची आशा न करणारे आणि समाधानी अशा पुरुषांनीं उत्तम श्रद्धेनें आचरिलेलें असें जें हें तीन प्रकारचें (कायिक, वाचिक व मानसिक तप), त्याला सात्त्विक तप म्हणतात ।। १७ ।।

तर हे प्रबुध्दा, हें जें आम्हीं तुला तीन प्रकारचें तप सांगितलें, त्याचेंच पूर्ण श्रध्दापूर्वक आचरण कर, पण फलाची आशा धरूं नको. २४० अरे, ज्या वेळीं मन पूर्णपणें शुध्द ठेवून श्रद्धेनें या तपाचें आचरण करावें; त्या वेळीं याच तपाला ज्ञाते जन सात्त्विक असें म्हणतात. ४१

श्लोकार्थः—येथें आपली स्तुति, बहुमान व पूजा व्हावी या हेतूनें किंवा दांभिकपणानें केलेलें जें तप, तें राजस, चंचल आणि अस्थिर असें म्हटलें आहे ।। १८ ।।

अथवा, तप करण्याच्या हेतूनें जगांत द्वैत स्थापन करून मोठेपणाच्या शिखरावर बसण्याची जे इच्छा करतात; ४२ त्रिभुवनांतील सर्व सन्मान दुसऱ्या कोणास मिळूं नयेत आणि सभेंत व भोजनाचे समयीं आपल्यास अग्रभागीं मान मिळावा, ४३ सर्व जगांतील लोकांनीं आपली स्तुति करण्यास आपण पात्र व्हावें; आणि लोकांनीं आपले दर्शनास यावें, ४४ लोकांनीं आपलीच विशेष पूजा करावी, व सर्व महत्त्वाचे भोग आपल्यास उपभोगास मिळावे; ४५ अरे, अशा प्रकारें, जशी एखादी वृद्ध वेश्या आपलें वय झांकण्याकरितां वरकांती शृंगार करून थाटामाटानें बसते, तसें तपाचें ढोंग माजवून जे आपलें स्वरूप लोकांस विकतात, ४६ फार काय सांगावें ? परंतु द्रव्य व मान यांच्या प्राप्तीची इच्छा धरून जें सायासानें तप करणें, त्यालाच राजस तप म्हणतात. ४७ परंतु पहुरणें नामक किड्यानें ज्या गाईच्या थानांतील दूध पिऊन टाकलें असतें, ती गाय व्याली तरी दूध देत नाहीं; किंवा उभें शेत जनावरास चारल्यावर जशी त्यापासून पिकाची प्राप्ति होत नाहीं, ४८ तसें आपली प्रसिद्धि व्हावी या हेतूनें केलेलें जें तप, त्याचें फल पाहूं गेलें असतां शेवटीं व्यर्थ होतें. ४९ याप्रमाणें, अर्जुना, तपापासून फलप्राप्ति नाहीं असें समजल्यावर तो तें मध्येंच सोडून देतो, म्हणून त्या तपाला स्थिरता नसते. २५० एरवीं असें पहा कीं, आकाशांत अभ्रांची अकालीं गर्दी होऊन तीं ब्रह्मांडांत गर्जना करतात, परंतु तीं घटकाभर तरी टिकतात काय ? ५१ तसें राजस तपाचें फल खरोखर वांझेप्रमाणें व्यर्थ होय. परंतु त्याचें आचरण केलें असतां तें आचरणही

टिकत नाहीं. ५२ आता यापुढें जें तामस तप, तेंही अशा प्रकारचेंच आहे; पण (यांत एक कीर्ति तरी मिळण्याचा संभव आहे.) त्यांत तर कीर्ति आणि स्वर्ग या दोहोंचीही प्राप्ति होत नाहीं ! ५३

श्लोकार्थः—वेडेपणानें, दुराग्रह धरून, आपल्या शरीराला दुःख देऊन, अथवा दुसऱ्याचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरून केलेलें जें तप, तें तामस तप म्हटलें आहे ॥ १९ ॥

हे धनुर्धरा, मूर्खपणाचा अभिमान मनांत बाळगून जे आपल्या शरीरास वैरी असें समजतात; ५४ आपलें शरीर हेंच लांकूड असें मानून आपल्या शरीरांतील पंचाग्नीनें त्यास पेटवितात, ५५ आपल्या डोक्यावर शेगडी घेऊन त्यांत गुग्गुळ जाळतात, पाठीला गळ लावतात, भोंवतालीं अग्नि पेटवून मध्यें आपलें शरीर जाळतात, ५६ श्वासोच्छ्वास बंद करून व्यर्थ उपास करतात, अथवा उफराटें टांगून घेऊन धूम्रपान करतात; ५७ हिंवाळ्यांत नदींत गळ्याइतक्या पाण्यांत उभे राहतात; व खडकावर किंवा नदीचे तीरास बसतात; आणि आपल्या अंगाचें जिवंतपणीं मांस काढतात ! ५८ हे धनंजया, अशा नानातऱ्हेनें आपल्या शरीरास दुःख देऊन दुसऱ्याचा नाश करण्याकरितां तपाचें आचरण करतात, ५९ डोंगरावरील धोंडा आपल्या जडपणानें सुटल्यावर खालीं पडला म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे होतात, परंतु तो खालीं येते वेळेस जर त्याचे सपाट्यांत एखादी वस्तु सांपडली तर तो जसा तिचा चुराडा करितो, २६० तसें आपल्या शरीरास दुःख देऊन, जे सुखी प्राणी असतील अथवा जे प्रमुख असतील त्यांना जिंकण्याकरितां तपाचें आचरण करतात. ६१ अर्जुना, फार काय सांगावें ? परंतु असें वाईट व क्लेशयुक्त जें तप करतात त्यास तामस तप म्हणतात. ६२ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम यांच्या अनुरोधानें जे तपाचे तीन भाग झाले, ते तुला चांगले स्पष्ट करून दाखविले. ६३ आतां बोलण्याचा ओघ आला म्हणून, दानाचे तीन प्रकार कसे होतात त्याचीं लक्षणें तुला सांगतों. ६४ हें पहा, गुणाच्या अनुरोधानें दानाचेही तीन प्रकार झाले आहेत. त्यापैकीं पहिलें जें सात्विक दान तें ऐक. ६५

श्लोकार्थः—दान करणें हें आपलें कर्तव्य आहे अशा हेतूनें जें दान पुण्यक्षेत्रीं, पर्वकाळीं व सत्पात्रीं, आणि दानाचा मोबदला न करणारा अशाला दिलें जातें, तें सात्विक दान होय ॥ २० ॥

तर आपण स्वकष्टानें व सन्मार्गानें मिळविलेलें जें धन, तें जो आदरातिथ्यानें दुसऱ्यास अर्पण करतो; ६६ कदाचित् उत्तम बीज मिळालें तर उत्तम जमीन व वाफ यांची उणीव पडते; त्याचप्रमाणें, दानाची इच्छा असली तरी दान देण्यास पात्र मनुष्य आणि देश व काळ यांची उणीव असते. ६७ अमोल रत्न सांपडलें असतां (त्याला कोंदण करण्यास) सोन्याची उणीव पडते; कदाचित् सोनेंही मिळालें, तरी अलंकार घालण्याच्या इंद्रियाची उणीव पडते; ६८ परंतु, (दिवाळीसारखा) सण, आपले आप्तवर्ग व संपत्ति हे तीन योग एकत्र मिळणें नशीबावर अवलंबून आहे. ६९ तसें, आपल्या

हातून दान घडावयाचें असलें, तर सत्त्वगुणाची साह्यता होऊन देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व द्रव्य हे सर्व योग अनुकूल होतात. २७० प्रथम यत्नानें होईल तेवढें दान करण्यास कुरुक्षेत्र अथवा काशी हे देश असावे; नाहीं तर यांच्या बरोबरीचे तरी दुसरे देश असावे; ७१ त्या पुण्यक्षेत्रांत सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण यासारखा पुण्यकाल असावा; अथवा त्याच्या योग्यतेचा दुसरा असावा; ७२ तशा देशांत व त्या पर्वकालीं असा सत्पात्र ब्राह्मण असावा कीं, मूर्तिमंत शुचित्वच होय. ७३ तो ब्राह्मण केवळ आचाराचेंच मुख्य-स्थान व वेदाचें वसतिस्थान अशा योग्यतेचा असावा. ७४ त्या ब्राह्मणास द्यावयाचें जें दान त्यावरील आपली सत्ता काढून घेऊन त्यास तें अर्पण करावें; पण जशी स्त्री आपल्या पतीजवळ स्वसंतोषानें जाते, ७५ किंवा एखाद्याची आपल्या जवळ असलेली ठेव आपण जशी त्यास स्वसंतोषानें परत देऊन उतराई होतों; अथवा खिसमतगाराजवळ असलेला विडा जसा तो राजास अर्पण करतो, ७६ तसें निष्काम बुध्दीनें भूमि आदिकरून दान ब्राह्मणास अर्पण करावें, परंतु त्या दानाविषयीं कोणत्याही प्रकारची फलेच्छा होऊं देऊं नये; ७७ आणि दान ज्यास द्यावयाचें, तो अशा रीतीचा असावा कीं, त्याचेकडून आप-ल्यास उलट कोणतेही प्रकारें कांहींहि लाभ होणार नाहीं. ७८ आकाशांत पुष्कळ आरोळ्या मारल्या तरी जसें त्याचें प्रत्युत्तर आकाशापासून मिळत नाहीं; किंवा आर-शाचे मागें पाहिलें असतां जसें त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाहीं; ७९ अथवा उदकावर चेंडू मारला असतां तो जसा उसळून हातांत येत नाहीं; २८० किंवा वसूस (पोळास) घात-लेल्या चाऱ्यापासून जसा तो उपकार मानीत नाहीं; अथवा ज्याप्रमाणें कृतघ्न मनुष्यावर केलेले उपकार तो फेडीत नाहीं, ८१ त्याप्रमाणें, दान करणारावर कोणत्याही प्रकारानें उलट उपकार होणार नाहींत अशा मनुष्यास दान द्यावें; व आपण दान दिल्याबद्दल अभिमान बाळगूं नये. ८२ हे वीरोत्तमा अर्जुना, अशा प्रकारचें जें दान, तें सर्व दानांत उत्तम असें जें सात्त्विक दान तें होय. ८३ आणि याप्रमाणेंच देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व यथान्याय मिळविलेलें द्रव्य हें आहे; ८४

श्लोकार्थः—प्रत्युपकाराकरितां किंवा फळाच्या इच्छेनें अथवा मोठ्या कष्टानें दिलेलें जें दान, तें राजस दान होय ॥ २१ ॥

परंतु मनांत दुधाची इच्छा धरून जसें गाईस उत्तम रीतीनें चारावें, किंवा पेंव तयार करून त्यांत दाणे सांठविण्याकरितां शेताची मेहनत मशागत करून त्यांत धान्य पेरावें; ८५ अथवा अहेरावर नजर ठेवून जसें सोयऱ्याधायऱ्यांस लग्नकार्यांचे वेळीं आमं-त्रण करावें, किंवा जेथून वोवसा माघारा येईल अशा ठिकाणींच वाण द्यावें; ८६ अथवा लांच पदरांत घेऊन मग दुसऱ्याचें काम करावें, किंवा द्रव्य घेऊन रोग्यांस औषध द्यावें, ८७ तसें, ज्याला जें दान द्यावें त्याचें त्यापासून संरक्षण होऊन त्यानें आपली लोकांत

१४ श्रेष्ठ. १५ दान करण्याचें द्रव्य. १६ लांच. १७ द्रव्य. १८ कादा. १९ आश्रयानें.

वाखाणणी करावी या हेतूनें दान करतात, ८८ अथवा अर्जुना, वाटेनें जातांना कोणी एखादा उत्तम ब्राह्मण भेटला, पण त्यापासून प्रत्युपकार होण्यासारखा नसला, ८९ तर, हे किरीटी, त्यास एक कवडी दान देऊन आपल्या सर्व आप्तवर्गांच्या प्रायश्चित्तांचा संकल्प करून त्याचे हातावर पाणी सोडतात; २९० त्याचप्रमाणें, त्या दानापासून परलोकच्या सर्व फलांची आशा करून त्याम तें देतात, आणि तें तरी किती? तर त्या ब्राह्मणाच्या एक वेळच्या भुकेलाही तें पुरावयाचें नाहीं. ९१ बरें, तेवढेंच कां होईना? (पण तें तरी संतोषानें द्यावयाचें, तर नाहीं!) तो ब्राह्मण तें घेऊन चालला असतां, आपली मोठी हानि झाली असें म्हणून मनांत झुरतात. जणूं काय चोरानें यांचें सर्वस्वच हरण केलें! ९२ हे सुमते अर्जुना, आणखी काय सांगावें? अशा मनोवृत्तीनें जें दान देतात, तें दान त्रिजगतांत राजस दान समज. ९३

श्लोकार्थः—जें दान सत्काररहित, अपमानपूर्वक, आणि पुण्यदेश, पुण्यकाल व सत्पात्र नसून दिलें जातें, तें तामस दान होय ॥ २२ ॥

मग म्लेंच्छांची वस्ती असेल तीं ठिकाणें, अथवा अरण्यें, किंवा अपवित्र जागा, अथवा तंबू, किंवा नगराचे चव्हाटे, ९४ अशा ठिकाणीं जमून, संध्याकाळीं अथवा रात्रीं, चोरी करून आणिलेल्या धनाचें उदारपणानें दान करतात; ९५ हें दान देण्यास पात्र कोण? तर भाट लोक, तमासगीर लोक, किंवा वेश्या, अथवा जुगार खेळणारे, किंवा मूर्तिमंत चेटकी, यांच्यावरच खुष होतात! ९६ अशा लोकांनीं त्यांच्या पुढें नृत्यगायन केल्यावर अथवा भाट लोकांनीं स्तुति केलेली ऐकल्यावर तीच त्यांच्या कानांत नेहमीं गुणगुणत असते. ९७ त्याहीनंतर जेव्हां पुष्पें अगर सुगंधी द्रव्यें यांचा सुवास घेतात, तेव्हां तल्लीन होऊन केवळ भ्रमाचे मूर्तिमंत वेताळ बनतात! ९८ मग दुसऱ्यास लुटून आणलेल्या अनेक पदार्थांचें मांग वगैरे लोकांस अन्नसत्र घालतात. ९९ याप्रमाणें जें दान करणें, तें तामस दान असें मी म्हणतों; आणि दैववशात् आणखीही एक प्रकार घडून येतो, तो ऐक. ३०० कदाचित् भुंग्यानें लांकूड पोखरल्यावर त्यास अक्षरांचा आकार यावा, किंवा सहज टाळी वाजवीत असतां दोन्ही हातांच्यामध्यें कावळा सांपडावा, त्याप्रमाणें तामस मनुष्यास पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणीं पर्वणीचा लाभ झाला, त्या ठिकाणीं ह्याचें ऐश्वर्य पाहून योग्य अतिथि प्राप्त झाला, आणि त्यास पाहून हा रागानें भांबावून जाऊन त्याला कांहीं द्यावें असें जर याला वाटलें, २ तर त्याजविषयीं पूज्यबुद्धि न बाळगतां व त्यास नमस्कार न करतां, आपण स्वत: किंवा दुसऱ्याकडूनही त्याला अर्घ्यादिक समर्पण करीत नाहीं, ३ आणि त्याला बसावयास आसनही देत नाहीं, मग गंधाक्षतांनीं त्याचें पूजन करण्याची गोष्ट कशास पाहिजे? याप्रमाणें तामसी पुरुष अतिथींची अप्रतिष्ठा करतात. ४ परंतु ऋणकऱ्याची बोळवण करावी, त्याप्रमाणें त्याच्या हातावर कांहीं द्रव्य ठेवून 'अरे तुरे' करून त्याचा अपमान करतात; ५ आणि, अर्जुना, त्याला जें दान द्यावयाचें; तितकीच त्याची किंमत आहे, अशी त्याची हेळना करतात; आणि मग त्या ब्राह्मणास वाईट शब्द बोलून धक्के मारून त्याची अमर्यादा करतात. ६ हें पुष्कळ बोलणें राहूं दे; याप्रमाणें जें द्रव्य दान करणें; त्याला या जगांत तामस दान असें म्हणतात. ७ याप्रमाणें, ज्याच्या त्याच्या चिन्हांनीं युक्त अशीं हीं सात्त्विक, राजस

आणि तामस हीं दानें तुला स्पष्ट सांगितलीं. ८ त्यांविषयीं, अर्जुना मला असें वाटतें कीं, कदाचित् तूं आपल्या मनांत अशी शंका घेशील कीं, ९ संसारबंधनापासून सोडविणारें जर एक सात्त्विक कर्मच आहे, तर त्यावांचून दोषयुक्त अशीं जीं वेगळीं कर्मं त्यांचें वर्णन कां करावें ? ३१० परंतु द्रव्याच्या ठेव्यावरील समंधाचें निवारण केल्याशिवाय जसें तें हातीं येत नाहीं, अथवा धूर सोसल्याशिवाय जसा अग्नि पेटत नाहीं, ११ तसें शुद्ध सत्त्वगुणाचे आड जें रजस्तमोगुणांचें द्वार आहे, तें फोडण्याचा प्रयत्न केला असतां त्यास वाईट कां म्हणावें ? १२ आम्हीं श्रद्धेपासून दानापर्यंत जेवढ्या क्रिया सांगितल्या त्या सर्व तीन गुणांनीं युक्त आहेत. १३ त्या तिन्ही गुणांचा मीं खरोखर उल्लेख करणार नव्हतों; परंतु सत्त्वगुण उघड रीतीनें दाखविण्याकरितां दुसऱ्या दोन गुणांचें वर्णन केलें. १४ जें दोहोंमध्यें तिसरें आहे, तें दोघांचा त्याग केल्यावर दिसतें. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असतां संध्याकाल दिसतो, १५ त्याप्रमाणें रज व तम यांचा नाश झाल्यावर, तिसरा जो उत्तम सत्त्वगुण, तो आपोआप प्राप्त होतो. १६ अशा प्रकारें सत्त्वगुण दाखविण्याकरितां तुला तम व रज या गुणांचीं लक्षणें सांगितलीं. तर त्यांचा त्याग करून सत्त्वगुणाच्या योगें आपली कार्यसिद्धि करून घे. १७ या शुध्द सत्त्वगुणानेंच तूं यज्ञादि सर्व कर्मांचें आचरण कर, म्हणजे तूं स्वस्वरूपाला अगदीं सहज प्राप्त होशील. १८ स्वतः सूर्यच जर कोणतीही वस्तु दाखवावयास लागला, तर काय एक दिसणार नाहीं ? तसें सत्त्वगुणानें आचरण केलें असतां तें कोणतें फल देणार नाहीं ? १९ अशी सर्वतोपरी सत्त्वगुणाच्या अंगीं शक्ति आहे खरी; परंतु मोक्षाची प्राप्ति जेणें-करून होतें, ३२० ती एक निराळीच वस्तु आहे आणि तिचें जेव्हां सत्त्वगुणास साहाय्य होतें, तेव्हांच मोक्षप्राप्तीची योग्यता येते. २१ हें पहा कीं, जरी पंधराच्या दराचें उत्तम सोनें असलें, तरी जेव्हां त्याच्यावर राजाचा शिक्का पडेल, तेव्हांच तें चहूंकडे चालतें. २२ अनेक ठिकाणचें जल स्वच्छ, थंड, सुगंधयुक्त व सुखदायक असेल, पण तीर्थाला मिळाल्याशिवाय त्याला पवित्रता येत नाहीं; २३ इतर ठिकाणच्या पाण्याला केवढीही योग्यता असेना; पण जेव्हां गंगा त्याचा अंगीकार करील, तेव्हांच त्याचा समुद्रांत प्रवेश होतो; २४ त्याप्रमाणें अर्जुना, सात्त्विक कर्माच्या आचरणानें मोक्षाच्या भेटीला येत असतां, ज्याच्या योगें मध्यें आडकाठी होत नाहीं, तें वेगळेंच आहे. २५ हें भाषण ऐकतांच अर्जुनाचे मनांत अनिवार चिंता उत्पन्न होऊन तो म्हणाला कीं, "देवांनीं कृपा करून तें सांगावें." २६ तेव्हां भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले:—जिचे योगानें सात्त्विक गुणास मोक्षरूप रत्नाचा लाभ होतो, त्या वस्तूचीं लक्षणें ऐक. २७

श्लोकार्थः—ॐ तत् सत् अशीं तीन प्रकारचीं ब्रह्माचीं नांवें आहेत. त्यांच्या योगानें ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे पूर्वी उत्पन्न केले आहेत ॥ २३ ॥

१३. चिंता. १४ कृपेचा सार्वभौम राजा—कृपा करणारांत श्रेष्ठ.

तर अनादि जें परब्रह्म, व जें जगत आदिकरून सर्वांचें विश्रांतिस्थान आहे, त्याचें एकच नांव तीन प्रकारचें आहे. २८ तें ब्रह्म खरोखर नाम व जात एतद्रहित आहे. परंतु अज्ञानी लोकांच्या अंधकारांत ओळखण्याकरितां वेदांनीं त्याला नांव दिलें. २९ मूल जन्मल्यावर त्याला नांव नसतें, पण तेंच त्याचें नांव ठेवून हांका मारू लागल्यावर तें ओ देत उठतें; ३३० त्याप्रमाणें, संसाराच्या कष्टानें शिणलेले जीव वेदाकडे गाऱ्हाणें सांगण्यास आले असतां त्यांनीं हाका मारल्यावर वेद त्यांस ओ देतात, तेंच नाव हें होय. ३१ ब्रह्माचें अनिर्वाच्यपण फिटावें, व ऐक्यरूप होऊन भेट व्हावी, असा वेदांनीं कृपावंत होऊन मंत्र शोधून काढला. ३२ मग ज्या मंत्रानें ब्रह्मास हांक मारली असतां तें सहज मागें असूनही पुढें उभें राहतें; ३३ परंतु वेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर उपनिषद्रूपी नगरांत जे ब्रह्माच्या पंक्तीस असतात, त्यांनाच तें कळतें. ३४ फार काय, परंतु सृष्टि उत्पन्न करण्याची ब्रह्मदेवास जी शक्ति आली, ती ज्या एका नामाच्या अनुष्ठानानेंच प्राप्त झाली, ३५ परंतु हे वीरोत्तमा, सृष्टि उत्पन्न करण्याचे पूर्वीं ब्रह्मदेव एकटा उत्पन्न झाल्यावर वेडाच होऊन गेला. ३६ ज्या मजपासून त्याची उत्पत्ति झाली, त्या ईश्वरासही तो ओळखीना, अथवा सृष्टिही उत्पन्न करूं शकेना; ती योग्यता ज्या एका नांवाच्या उच्चारानें त्यास प्राप्त झाली; ३७ ज्याचा अर्थ मनांत आणल्यावर, व ज्या तीन अक्षरांचा जप केल्यावर सृष्टि उत्पन्न करण्याची योग्यता त्यास आली, ३८ तेव्हां ब्राह्मण निर्माण करून त्यांना वेदांची आज्ञा मान्य करण्यास सांगून त्याचे निर्वाहाकरितां त्यानें त्यांस यज्ञाचें वगैरे आचरण करण्यास सांगितलें. ३९ नंतर अपार लोक उत्पन्न केले, कीं ज्यांची गणना करितां येत नाहीं; व तिन्ही भुवनें हीं ब्रह्मदेवानें त्यांस अग्रहार करून दिलीं. ३४० श्रीलक्ष्मीपति म्हणतात:--अशा प्रकारें ज्या नाममंत्राच्या योगानें ब्रह्मदेव श्रेष्ठत्वास पावला, त्याचें लक्षण ऐक. ४१ तर सर्व मंत्रांत श्रेष्ठ जो ॐकार, तो मूळ अक्षर असें समज; आणि तत्कार दुसरें अक्षर, व सत्कार तिसरें होय. ४२ याप्रमाणें ॐतत्सत् असें तीन प्रकारचें ब्रह्माचें नांव आहे; आणि उपनिषदाचें हें जें नामरूपी सुंदर पुष्प, त्याचा तूं वास घे. ४३ याचें ऐक्य झाल्यावर जर सात्त्विक कर्माचें आचरण केलें, तर मोक्ष आपल्या घरचा चाकर होतो. ४४ परंतु दैवयोगानें जर कापुराचे अलंकार प्राप्त झाले, तर बाबारे, ते कसे वापरावे हें समजण्याचीच अडचण असते; ४५ तसें सत्कर्माचें आचरण करून ब्रह्माच्या नांवाचा जरी उच्चार केला, पण त्याचे व्यवस्थेचें वर्म जर माहीत नसलें; ४६ तर, साधुवृंद घरीं आले असतां त्यांचा सन्मान न करितां अपमान केला म्हणजे पुण्याचा क्षय होतो; ४७ अथवा टिका वगैरे सोन्याचे सुंदर डागिने एके ठिकाणीं बांधून ते जसे गळ्यांत अडकवावे, ४८ तसा तोंडानें ब्रह्माचे नांवाचा उच्चार केला, व

७ ब्राह्मण. ८ आज्ञा. ९ आचरण. १० निर्वाहाकरितां. ११ ब्रह्मदेवाला. १२ श्रेष्ठत्व. १३ ॐकार. १४ समज. १५ अलंकार. १६ अडचण. १७ ओढीनें. १८ अपमान. १९ मुद्दल.

हातानें सात्त्विक कर्माचें आचरण केलें, पण त्याची व्यवस्था माहीत नसली, तर तें सर्व कर्म व्यर्थ होय. ४९ अरे, अन्न जवळ असून भूकही लागली आहे; परंतु असें पहा कीं, लहान बालकास तें हातानें घेऊन तोंडांत घालण्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळें त्यास लंघनच घडतें; ३५० अथवा अर्जुना, तेल, वात व अग्नि हीं एके ठिकाणीं असतांही दिवा कसा लावावा हें माहीत नसेल तर उजेड करतां येत नाहीं; ५१ त्याप्रमाणें, पर्वकाल प्राप्त होऊन, व कर्म करण्याची इच्छा होऊन त्या वेळचा मंत्रही जरी आठवला, तरी त्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळें ते सर्व योग व्यर्थ होतात. ५२ म्हणून, तीन अक्षराचें जें हें परब्रह्माचें नांव, त्याची व्यवस्था कशी करावी ती सांगतों, ऐक. ५३

श्लोकार्थः—याकरितां, वेदवेत्त्यांच्या यथाविधि यज्ञ, दान व तप या क्रिया ॐ या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून निरंतर चालू असतात ॥ २४ ॥

तर या परब्रह्म नांवाचीं जीं तीन अक्षरें आहेत, त्या तिहींची योजना कर्माच्या आधीं, मध्यें व शेवटीं करावी. ५४ हे किरीटी, याच हातोटीनें ब्रह्मज्ञान्यांना ब्रह्माची भेट होते. ५५ ज्यांनीं शास्त्राची माहिती करून घेतली आहे, ते ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याकरितां यज्ञादि क्रियांचा त्याग करीत नाहींत. ५६ ते अगोदर ध्यानानें ॐकार सिद्ध करून मागून वाचेनें त्याचा उच्चार करतात. ५७ अशा रीतीनें ध्यान केल्यावर प्रणवोच्चार स्पष्ट करून मग क्रिया करण्यास आरंभ करितात. ५८ मग अंधेरांत न जाणाऱ्या दिव्याप्रमाणें अथवा अरण्यांत बरोबर असणाऱ्या बलवान सोबत्याप्रमाणें, कर्मारंभींचा प्रणवोच्चार (कर्म करते वेळीं सोबत करतो) असें समज. ५९ धर्मानें मिळविलेलें पुष्कळ द्रव्य वेदांत सांगितलेल्या देवतेला अर्पण करण्याच्या हेतूनें ब्राह्मणद्वारा अथवा अग्नीच्या मुखानें यज्ञ करतात; ३६० आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिण या तीन अग्नींत ते यथाविधि हवन करतात; ६१ फार काय, परंतु नानातऱ्हेचे यज्ञ उत्पन्न करून नावडत्या अहंकाराचा त्याग करतात, ६२ किंवा न्यायानें मिळविलेलें पवित्र द्रव्य व भूमि आदिकरून मुख्य दानें हीं देश-काल पाहून पवित्र ब्राह्मणांस देतात ६३ अथवा एक दिवसाआड, किंवा एक महिन्याआड चांद्रायण व्रताचें आचरण करून आपलें शरीर शुद्ध करून तपाचें आचरण करतात. ६४ अशा प्रकारें यज्ञ, दान व तप हीं जीं कर्में बंधनरूप म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्यांचे (आरंभीं प्रणवोच्चार केला असतां त्या) योगानें मोक्ष सोपा होतो. ६५ नदीच्या कडेस असलेली नाव पाण्यात लोटते वेळीं जड लागते, परंतु तिच्याच योगानें पाण्यावरून तरून जातां येतें; त्याप्रमाणें, संसारांत पाडणारीं अशीं जीं कर्में, त्या कर्मांपासून या नामाच्या योगानें मनुष्य मुक्त होतो. ६६ परंतु या गोष्टी तशाच राहूं दे.

८ सिद्ध. ९ सोबती. १० आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिण हे तीन अग्नि. ११ अग्नींत घावयाचें तें. १२ दक्षतेनें. १३ उत्पन्न करून. १४ अहंकाराचा. १५ शरीर. १६ नदीच्या कडेस. १७ नांव. १८ जड जाते.

या यज्ञ, दान वगैरे ज्या क्रिया आहेत, त्या ॐकाराच्या साह्यानें योग्यतेस येतात. ६७ तीं कर्में फळाला आलीं असें ज्या वेळेस यांच्या दृष्टीस पडतें, त्या वेळेस 'तत्' शब्दाचा उपयोग करितात. ६८

श्लोकार्थः—मुमुक्षु जन 'तत्' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून फळाची आशा न धरितां यज्ञ, तप आणि दान यांच्या अनेक प्रकारच्या क्रिया करितात ॥ २५ ॥

जें सर्व जगाच्या पलीकडे आहे, व जें एकटें सर्वांला पाहूं शकतें, असें जें परब्रह्म तें 'तत्' या शब्दानें म्हणतात. ६९ अर्जुना, तें सर्वांच्याहून अगोदरचें आहे असें लक्षांत आणून त्याच्या रूपाचें ध्यान करून पुढें त्याचा 'तत्' उच्चार करतात; ३७० आणि असें म्हणतात कीं, तद्रूपी जें ब्रह्म, त्याला फळांसह सर्व क्रिया अर्पण असोत, आम्हांस भोगावयास कांहीं शिल्लक न राहोत. ७१ याप्रमाणें तत्स्वरूपी ब्रह्मास कर्में अर्पून तीं 'माझीं नव्हेत' असें म्हणून अंग झाडून मोकळे होतात. ७२ आतां, ॐकाराचा उच्चार करून ज्याचा आरंभ केला, व 'तत्' याचा उच्चार करून ज्याचें फळ अर्पण केलें आणि अशा रीतीनें ज्या कर्माला ब्रह्मत्व प्राप्त झालें, ७३ तें कर्म खरोखर जरी ब्रह्मरूप झालें, तरी तेवढ्यानेंच कार्यभाग होत नाहीं. कारण जो कर्म करणारा असतो, त्याचा दुजा भाव शिल्लक राहतो. ७४ मीठ पाण्यांत टाकलें असतां विरून जातें, परंतु त्याचा खारटपणा पाण्यापासून वेगळाच असतो; तसें कर्म ब्रह्माकार झालें असें समजणें तेंच द्वैत होय; ७५ आणि जोंपर्यंत द्वैत आहे, तोंपर्यंत संसारभय जात नाहीं, हें देव आपल्या तोंडानें सांगतात, व वेदही तसेंच सांगतात. ७६ म्हणून, ब्रह्माच्या ठिकाणीं असलेलें द्वैत हें 'सत्' शब्दाच्या ज्ञानानें निरसन होण्याकरितां देवांनीं 'सत्' शब्दाची योजना केली आहे. ७७ तर ॐकार व तत्कार यांच्या उच्चारानें केलेलें कर्म ब्रह्मस्वरूपी होतें, त्याला प्रशस्त कर्म असें म्हणतात. ७८ प्रशस्त कर्मांचे ठिकाणीं 'सत्' शब्दाचा उपयोग करतात, तो ऐकण्याजोगा आहे; तो सांगतों. ७९

श्लोकार्थः—'सत्' या ब्रह्माच्या नांवाची योजना ज्ञानी हे अस्तित्व आणि चांगलेपणा दाखविण्याकरितां करितात. तसेंच पार्था, शुभ कर्म दाखविण्यालाही 'सत्' हा शब्द योजीत असतात ॥ २६ ॥

तर या सत् शब्दानें असद्रूपी मिथ्या नाणें आटून सत्तेचें व्यंगरहित स्वरूप दृष्टीस पडतें. ३८० जें 'सत्' कोणत्याही काळीं अथवा कोणत्याही देशांत वस्तुशिवाय इतरासारखें होत नाहीं, व नेहमीं आत्मस्वरूपी असतें, ८१ हें जें सर्व दृश्यमान जगत्, ह्याचा मिथ्या भास ज्या 'सत्' शब्दाच्या लाभानें नाहींसा होऊन जें आत्मस्वरूपीं मिळतें, ८२ त्या या 'सत्' शब्दाच्या योगानें सर्वात्मक ब्रह्मरूपी झालेलें जें

१ साहाय्य झाल्यास. २ योग्यतेस येतात. ३ दृष्टीस पडतें. ४. अर्पण करून. ५ माझीं नाहींत. ६ निदानास पावे. ७ ब्रह्मस्वरूपी. ८ मिथ्या. ९ व्यंगरहित.

प्रशस्त कर्म, तें कर्म करणाराचें द्वैत फेडून ऐक्यास नेतें. ८३ तर ॐकार व तत्कार यांच्या योगानें कर्म ब्रह्माकार होतें, हेंही म्हणणें ' सत् ' शब्दाच्या प्रकाशानें नाहींसें होतें. ८४ याप्रमाणें ही ' सत् ' शब्दाची अंतर्गत व्यवस्था समजा, असें श्रीरंग म्हणाले. (ज्ञानेश्वर म्हणतात:–) मी म्हणत नाहीं हो ! ८५ मीच म्हणतों असें जर म्हटलें, तर श्रीरंगाचे ठिकाणीं द्वैताचा भाव उत्पन्न होऊन उणेपणा येतो; म्हणून हें देवांचेंच म्हणणें आहे. ८६ आतां ' सत् ' शब्द हा दुसऱ्या तऱ्हेनें सात्विक कर्मावर उपकार करतो, तो ऐक. ८७ तर सत्कर्मे यथाविधि उत्तम प्रकारें चाललीं असतां त्यांत एखाद्या बाजूनें जेव्हां उणेपणा येतो, ८८ तेव्हां, शरीराचा एखादा अवयव कमी असला म्हणजे जसे शरीराचे व्यापार थांबतात, किंवा रथाचा एखादा भाग कमी झाल्यावर रथाची गति जशी कमी होते, ८९ तसें कर्म सत् (उत्तम) खरें, परंतु ज्या वेळीं एखाद्याच गुणाच्या अभावीं तें असत् होतें, ३९० तेव्हां ॐकार व तत्कार यांच्या साहाय्यानें ' सत् ' शब्द हा त्या व्यंग कर्माचा उत्तम प्रकारें जीर्णोद्धार करतो; ९१ आणि आपल्या तेजाचे जोरानें कर्माचें व्यंग नाहींसें करून त्यास सद्भावाच्या योग्यतेस आणतो. ९२ दिव्य औषध जसें रोग्याला बरें करतें, किंवा एखाद्याचा पराजय झाला असतां त्यास साह्य मिळाल्यावर जशी दुप्पट शक्ति येते, तसा ' सत् ' हा शब्द व्यंग कर्माचा न्यूनपणा नाहींसा करतो असें समज. ९३ अथवा काहीं प्रमादानें कर्म आपली मर्यादा सोडून जर निषिध्द मार्गानें गेलें; ९४ चालणारा आहे तोच मार्ग चुकतो, आणि परीक्षकालाच भ्रम होतो; तर व्यवहारांत काय काय होत नाहीं ? ९५ म्हणून, तशी कर्माची अविचारानें मर्यादा सुटून त्याला जर निषिद्ध कर्माचें वाईट नांव प्राप्त झालें, ९६ तर दोहोंपेक्षां ज्ञाता असा जो हा ' सत् ' शब्द, त्याची योजना केली असतां हा वाईट कर्माचें चांगलें कर्म करितो. ९७ लोखंडाला जसें परिसाचें घर्षण, ओढ्यास जशी गंगेची भेट, अथवा मेलेल्या मनुष्यास जशी अमृताची वृष्टि, ९८ तसा, हे वीरेशा, असत् कर्माला ' सत् ' ह्या शब्दाचा प्रयोग होय. फार काय सांगावें ? ' सत् ' या नामाचा महिमा असा आहे. ९९ अशा रीतीनें सत् शब्दाचें वर्म जाणून घेऊन जेव्हां तूं त्या नामाचा उच्चार करशील, तेव्हां हेंच केवळ ब्रह्म आहे, असें तुला समजेल. ४०० हें पहा, ॐतत्सत् हीं अक्षरें मुमुक्षूस त्या ठिकाणीं नेतात, कीं ज्या ब्रह्मापासून दृष्टिगोचर सर्व पदार्थ प्रकाशमान होतात. १ तें परब्रह्म स्वच्छ असून अपरिछिन्न आहे, व ॐतत्सत् हें त्याचें अंतर्गत दर्शक नाम आहे. २ परंतु आकाशाला जसा आकाशाचाच आश्रय आहे, तसा ॐतत्सत् या अक्षरांना ब्रह्माचाच आश्रय आहे. ३ आकाशांत उदय पावल्यावर सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करितो, त्याप्रमाणें या नांवाचे उच्चाराबरोबर ब्रह्माची प्राप्ति होते. ४ म्हणून हें त्र्यक्षरी नांव नसून केवळ ब्रह्म आहे असें समज, आणि याप्रीत्यर्थ जें जें कर्म तूं करशील, ५

१८ अपरिच्छिन्न. १९ अंतर्गत. २० दर्शक.

श्लोकार्थः—यज्ञ, दान व तप यांमध्यें तत्पर असणें याला 'सत्' म्हणतात, आणि त्यांच्या-साठीं केलेलें जें कर्म, त्यालाही सत् असेंच म्हणतात ॥ २७ ॥

आणि त्या कर्मामध्यें आरंभींच कांहीं व्यंग उत्पन्न होवो, किंवा तीं आरंभूनहि अपूर्ण राहोत; यज्ञ, दानें, किंवा गहन तपें असोत, ६ पण परिसाच्या स्पर्शानें झालेल्या सोन्याच्या कसोटींत उत्तम किंवा हिणकट ह्याची भासही नसते, त्याप्रमाणें केलेलीं कर्में ब्रह्मार्पण केलीं असतां ब्रह्मरूपच होतात; ७ आणि ज्याप्रमाणें समुद्रामध्यें नद्या निवडतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें त्या कर्मांच्या ठिकाणीं पूर्णापूर्ण (उत्तम किंवा निषिद्ध) हा भेद उरत नाहीं, समजलास ? ८ याप्रमाणें, हे ज्ञानवंता अर्जुना, ब्रह्मनामाची शक्ति तुला दृष्टांतपूर्वक उघड करून सांगितली; ९ आणि हे वीरा, ब्रह्मनामाच्या एकेक अक्षराचीही निरनिराळी व्यवस्था तुला चांगल्या रीतीनें सांगितली. ४१० याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्मनामाची ही अशी थोरवी आहे हें वर्म तुला समजलें ना ? ११ तर यापुढें नेहमीं याच नामावर श्रद्धा ठेवलीस, तर जन्मबंधनापासून तूं मुक्त होशील. १२ जें कर्म करतांना या शब्दाचा उत्तम रीतीनें उपयोग करण्यांत येईल, तें कर्म पूर्ण होऊन वेदरूपीच होईल. १३.

श्लोकार्थः—पार्था, श्रद्धेवांचून केलेलें यज्ञ, दान, तप आणि कोणतेंही कर्म याला 'असत्' असें म्हणतात. तें परलोकीं फलप्रद होत नाहीं, व या लोकींही फलप्रद होत नाहीं ॥ २८ ॥

अथवा हा मार्ग सोडून, श्रद्धा नाहींशी करून व दुराग्रहाचें बल वाढवून, १४ मग कोट्यवधि अश्वमेध यज्ञ केले, सर्व पृथ्वी रत्नांनीं भरून दान दिली, एक अंगुष्ठावर उभें राहून सहस्रावधि वर्षें तपश्चर्या केली, १५ आणि जलाशयाप्रमाणें गोड्या पाण्याचा समुद्र बांधला, तरी तें सर्व व्यर्थ होय. १६ खडकावर वृष्टि व्हावी, किंवा भस्मांत आहुति द्यावी, अथवा सावलीस आलिंगन द्यावें, १७ किंवा अर्जुना, आकाशास चडकण मारावी, त्याप्रमाणें हे सर्व समारंभ फुकट जातात ! १८ घाण्यांत जर गोटे घालून गाळले, तर त्यापासून तेल अथवा पेंड प्राप्त होत नाहीं; त्याप्रमाणें, या गोष्टीपासून दरिद्रच प्राप्त होणार ! १९ पदरांत खापरखुंटी बांधून या देशांत अथवा दुसऱ्या देशांत गेलें तरी जशी ती जवळची नाहींशी न होतां उपाशीं मारते, ४२० तसें त्या सर्व कर्मांचे आचरणापासून इहलोकीं सुख मिळत नाहीं; मग परलोक-च्या सुखाची इच्छा कशास करावी ? २१ म्हणून ब्रह्माचे ठिकाणीं श्रद्धा न ठेवतां (ब्रह्मार्पण न करतां) जें कर्म करावें, त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं;—तो इहपरलोकीं केवळ शीण होय ! २२ असें पातकगजाचा सिंह, त्रितापरूपी अंधकाराचा सूर्य, लक्ष्मीपति व सर्व वीरांमध्यें श्रेष्ठ असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो बोलला. २३ तेव्हां, आत्मानंदांत

१ कसोटींत. २ चांगली. ३ ठेवलीस; विस्तारलीस. ४ मार्ग. ५ हात; आश्रय. ६ प्राबल्य. ७ तलाव वगैरेंच्या. ८ थप्पड. ९ फुकट; व्यर्थ. १० शीण. ११ इहलोकीं. १२ पातकरूपी हत्तीचा नाश करणारा सिंह. १३ आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक ताप एतद्रूपी अंधकाराचा नाश करणारा सूर्य.

निमग्न झालेला अर्जुन हा पौर्णिमेच्या चांदण्यानें चंद्र हारपला जातो तसा हारपला. (मागें पडला.) २४ अहो, संग्राम हा केवळ वाणी असून बाणांचीं टोंकें हींच त्याचीं मापें होत; त्यांनीं जीविताचें जणूं काय मापच घेतो आहे, २५ अशा दुर्घट प्रसंगीं आत्मानंदाचे भरांत अर्जुन कसा निमग्न झाला आहे ? आज ह्याच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणाचें भाग्य उदयास आलेलें दिसत नाहीं ! २६ संजय म्हणतो:—हे कौरवेश्वरा धृतराष्ट्रा, शत्रूचे (अर्जुनाचे) गुण पाहून प्रीति उत्पन्न होते, आणि आमच्या सुखप्राप्तीला हाच येथें गुरु (कारण) झाला आहे. २७ जर ह्यानें ही गोष्ट विचारली नसती, तर देवांनीं आपलें हृद्गत कशाला सांगितलें असतें व आम्हांस परमार्थाची भेट तरी कशी झाली असती ? २८ अज्ञानरूपी अंधकारांत जन्ममरणांच्या येरझारा करीत पडलों होतों, तों आत्मप्रकाशरूपी मंदिरांत मला आणून सोडलें. २९ एवढा माझ्यावर व तुझ्यावर उपकार केला आहे, म्हणून हा व्यासाप्रमाणेंच आमचा गुरु झाला. ४३० इतक्यांत संजय आपले मनांत म्हणाला कीं, मीं जी अर्जुनाची अतिशय स्तुति केली, ती धृतराष्ट्रास सहन होणार नाहीं; तेव्हा आतां फार बोलूं नये. ३१ याप्रमाणें संजयानें ही गोष्ट सोडून, अर्जुनानें श्रीकृष्णास दुसरीच गोष्ट विचारली ती सांगण्यास आरंभ केला. ३२ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात:—त्यानें जशी आपली गोष्ट फिरविली, तशी मीही सांगतों, ती ऐका. ४३३

अध्याय १७, ओंव्या ४३३.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय अठरावा.

हे देवा, तुम्ही निर्मळ असून आपल्या भक्तांचें सर्वथैव मंगल करणारे आहां; आणि जन्म व वार्धक्य एतद्रूपी मेघांचा नाश करणारे वायुच आहां. तुमचा जयजयकार असो! १ देवा, तुम्ही सर्वांत बलवान असून दुःखाचा समूळ नाश करणारे आहां, व वेद व शास्त्ररूपी वृक्षाचें फल असून लाभदायक आहां. तुमचा जयजयकार असो! २ देवा, तुम्ही संपूर्ण असून, ज्यांनीं विषयांचा त्याग केला आहे त्यांच्यावर कृपा करणारे आहां, व लीलेनें कालाच्या क्रीडेस आपण कारण असून कलातीत असे पूर्ण आहां. तुमचा जयजयकार असो! ३ देवा, तुम्ही अचल असून चंचल चित्ताच्या प्राशनानें तुमचें दोंद वाढलें आहे, आणि वरचेवर जग उत्पन्न करून क्रिया करण्याची तुम्हांस आवड आहे. तुमचा जयजयकार असो! ४ देवा, तुमचें रूप निवळ शुद्ध असून तुम्ही आनंदाला स्फूर्ति देणारे व सर्व पापांचें नित्य निरसन करणारे आहां, व सर्व जगास कारणीभूत आहां. तुमचा जयजयकार असो! ५ हे देवा, तुम्ही स्वयंप्रकाश आहां, व जगद्रूप मेघाचें धारण करणारें आकाशच आहां; तसेंच जगद्रूप उत्पत्तीचे मूळस्तंभ असून संसाराचा नाश करणारे आहां. तुमचा जयजयकार असो! ६ हे देवा, तुम्ही उपाधिरहित आहां, व विद्यारूपी बागेचा नाश करणारे हत्तीच आहां, आणि शमदमेंकरून काममदाचा नाश करणारे व दयेचे समुद्रच आहां. तुमचा जयजयकार असो! ७ हे देवा, तुमचें एकच रूप असून तुम्ही कामरूपी सर्पाच्या गर्वाचा तिरस्कार करणारे आहां, व भाविक भक्तांचे चित्तरूपी मंदिरांतील दीप आहां, आणि संसारतापाचा नाश करणारे आहां. तुमचा जयजयकार असो! ८ हे देवा, तुमचें रूप अद्वितीय असून तुम्ही पूर्ण नम्र झालेल्या मनुष्यावर प्रेम करणारे आहां; व भक्ताधीन असून भजनास योग्य व मायेस अगम्य आहां. तुमचा जयजयकार असो! ९ हे देवा गुरुराया, तुम्ही कल्पनातीत वस्तूंचे कल्पवृक्षच आहां, व आपल्या ज्ञानवृक्षाच्या बीजाचें उत्पत्तिस्थान आहां. तुमचा जयजयकार असो! १० याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या प्रत्ययांनीं विशेषणें देण्यास योग्य नाहीं असे जे तुम्ही, त्या तुमची स्तुति किती करूं? ११ ज्या विशेषणांनीं तुमची स्तुति करावी, तें तुमचें स्पष्ट रूप नव्हे, हें मी जाणतों. म्हणून तुमचें वर्णन करण्यास मला लाज वाटते. १२ परंतु समुद्राला मर्यादा आहे, असा जो त्याचा लौकिक आहे, तो जोंपर्यंत चंद्र उगवला नाहीं तोंपर्यंतच! १३ सोमकांत मणि हा आपल्या स्वतःच्या उदकानें चंद्रास अर्घ्य देत नाहीं; तर चंद्रच

भाषा प्रकारांनीं. ३१ तुझ्या उद्देशानें. ३२ विशेषण योग्य नाहीं अशा. ३३ स्तुति करावी. ३४ वर्णन करण्यास.

त्याजकडून तें करवितो. १४ वसंत ऋतु सुरू झाल्याबरोबर वृक्षास एकदम पालवी कशी फुटते हें समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें माझीही स्थिति झाली असें कां समजूं नये ? १५ सूर्यविकासी कमळ सूर्यकिरण पडतांक्षणींच लज्जा सोडून प्रफुल्लित होतें, किंवा मीठ पाण्यांत घातल्यावर जसें तद्रूप होतें, १६ तसा जेव्हां मी तुमचें स्मरण करतों, तेव्हां आपलें स्वरूप विसरून जातों. मग, भोजनापासून तृप्त झालेला मनुष्य जसा ढेंकरावर ढेंकरा देतो, १७ तसें, हे प्रभो, माझें मीपण विसरून जाऊन तुमची स्तुति करण्याचें वेड माझे वाचेस लागलें आहे. अशी माझी स्थिति तुमचेमुळें झाली आहे. १८ किंवा जर मीं आपल्या आठवणीनें स्तुति करावी, तर तुमचे गुण व अवगुण यांची निवड केली पाहिजे. १९ तर हे प्रभो, तुम्ही एकरसाचेंच बनलेलें लिंग आहां, त्या आपले ठिकाणीं गुण व अवगुण यांची निवड कशी करूं ? हें पहा--मोतीं फोडून तें साधीत बसण्यापेक्षां तें न फोडलेलेंच बरें नव्हे काय ? २० आणि तुम्ही मायबाप आहां असें म्हटलें, तर या बोलण्यानें स्तुति तर होणार नाहींच, पण माझ्या लेंकुरपणाच्या उपाधीनें आपल्याला विटाळ लागतो. (कमीपणा येतो.) २१ मी तुमचा चाकर होईन असें म्हटलें, तर तुम्हांस धनी म्हणून कसें म्हणूं ? अशा रीतीनें, आपल्या उपाधीच्या योगानें उष्टें झालेलें रूप, त्याचें काय वर्णन करूं ? २२ हे प्रभो, तुम्ही जगदात्मा आहां असें जर एकदम तुम्हांला म्हटलें, तर माझ्या अंतर्यामीं वास करणाऱ्या तुम्हांला मीं बाहेर काढल्याप्रमाणें होतें. २३ म्हणून, खरोखर पाहूं गेलें असतां या जगांत तुमची स्तुति करितां येत नाहीं; आणि मौनाशिवाय तुमचे अंगावर इतर दागिने चढवतां येत नाहींत. २४ तर कांहीं न बोलणें हीच आपली स्तुति, कांहीं न करणें हीच आपली पूजा, आणि वेगळेपणानें न उरणें ह्याच गोष्टी तुमच्या ठिकाणीं संभवतात. २५ तर जसा एखादा मनुष्य भ्रांतियुक्त होऊन वेडेपणानें बडबड करितो, त्याच प्रकारचें माझें वर्णन आहे. तर, हे गुरुमाउली, त्वां तें सहन करावें. २६ आतां तुम्ही माझ्या वाग्बुद्धीस गीतार्थ स्पष्ट करण्याची अशी मुद्रा (शिक्का) लावा कीं, जिच्या योगानें, मीं सांगितलेला अर्थ ह्या सज्जनाचे सभेंत मान्य होईल. २७ तेव्हां श्रीनिवृत्ति महाराज म्हणाले कीं, " तूं अशी वारंवार आमची विनंती करूं नको. अरे, लोखंडाचें सुवर्ण करण्याकरितां परिसावर तें लोखंड वरचेवर का घासावें लागतें ? " २८ तेव्हां ज्ञानेश्वरांनीं प्रार्थना केली कीं, महाराज, आपला हाच प्रसाद व्हावा कीं, मी जो आतां गीतेचा अर्थ सांगणार आहें, त्याकडे देवानीं लक्ष द्यावें. २९ गीताग्रंथ हें रत्नखचित देवालय असून, त्याचा कळस अर्थरूपी चिंतामणीचा आहे; असा कीं, ज्याचे दर्शनानें गीतेच्या दर्शनाचें फळ मिळतें. ३० जगांत रूढिही अशीच आहे कीं, कळसाचें दुरून दर्शन घेतलें असतां देवालयांतील देवतेच्या भेटीचेंच फळ प्राप्त होतें. ३१ तसाच येथेंही प्रकार आहे कीं, जो एकच अध्याय वाचला असतां सर्व गीताशास्त्र वाच-

१७ घर्षण. १८ प्रसाद. १९ देवालय. २० बोधक. २१ प्राप्त होते.

त्याचें श्रेय येतें. ३२ याच कारणास्तव मीं या अठराव्या अध्यायास कळसाची उपमा दिली आहे, कीं जो वेदव्यासांनीं गीतारूपी देवालयावर बसविला आहे. ३३ देवालयावर कळस चढविल्यावर मग त्याचें जसें कोणतेंही काम करावयाचें उरत नाहीं, तसेंच हा अठरावा अध्याय गीता संपविली असें दर्शवितो. ३४ व्यासांनीं फार कुशलतेनें सूत्रें रचिलीं, त्यांनींच वेदरूपी रत्नांच्या पर्वतावर उपनिषदार्थरूपी माळ जमिनींत खाण लाविली. ३५ त्या माळ जमिनीवर धर्म, अर्थ व काम एतद्रूपी भिन्नभिन्न आकाराचे पुष्कळ गडगळ गोटे निघाले, त्या धोंड्यांचा महाभारतरूपी देवालयाचे भोंवतीं तट बांधला. ३६ नंतर आत्मज्ञानरूपी एकसारखे उत्तम चिरे कृष्णार्जुनसंवादरूपी चातुर्यानें घडले. ३७ मग निवृत्तिरूपी दोरीनें आंखणी करून व सर्व शास्त्रांची पुरणी घालून मोक्ष-मर्यादेचा आय (आकार) साधला. ३८ याप्रमाणें देवालयाची रचना करितां करितां पंधरा अध्यायांपर्यंत पंधरा थर होऊन गाभाऱ्याच्या भिंती डेऱ्यापर्यंत येऊन ठेपल्या. ३९ पुढें सोळावा अध्याय हा गळमण्याचा आकार असून, सतरावा अध्याय पडघाणी (कळसाची बैठक) होय. ४० त्या पडघाणीवर अठरावा अध्यायरूपी कळस उत्तम रीतीनें बसवून त्यावर व्यासकृत गीता हा ध्वज उभारला. ४१ म्हणून, मागचे जे अध्याय, ते एकावर एक चढते थर असून, त्यांची आपल्या योगानें पूर्णता झाली हें हा अठरावा अध्याय दाखवितो. ४२ कोणतेंही पुरें झालेलें काम चोरून न ठेवतां कळसाच्या योगानें स्पष्ट दृष्टीस पडतें, तसें अठराव्या अध्यायांत साद्यंत गीतेचें वर्णन आहे. ४३ याप्रमाणें व्यासांनीं कुशलतेनें गीतारूपी देवालय तयार करून प्राणिमात्राचा नानाप्रकारें उद्धार केला. ४४ कोणी बाहेरून प्रदक्षिणा करून जप करतात; (गीतेचा पाठ करि-तात;) कोणी श्रवणरूप छायेंत देवालयाचे भिंतीस टेंकून बसतात; ४५ कोणी अवधान-रूपी विडा व पैसा घेऊन देवळाच्या अर्थज्ञानरूपी गाभाऱ्यांत शिरतात, ४६ ते आत्म-बोधाच्या योगानें जगदात्मा श्रीहरीची सत्वर भेट घेतात. परंतु मोक्षरूपी देवालयांत या सर्वांची योग्यता सारखीच आहे. ४७ समर्थाचे घरीं भोजनास गेलें असतां पंक्तींत वरच्या व खालच्या पानावर ज्याप्रमाणें एकसारखींच पक्वान्नें असतात, (पंक्तिभेद नसतो,) त्याप्रमाणें गीता श्रवण करणारास, अर्थ जाणणारास व पठन करणारास मोक्षच प्राप्त होतो. ४८ असो; गीताग्रंथ हा विष्णूचें देवालय असून, अठरावा अध्याय हा त्यावरील उघड कळस आहे, असा भेद मीं जाणून बुजून केला. ४९ आतां सतराव्या अध्याया-पर्यंत सर्व अध्यायांची कशी उभारणी झाली आहे तें तुमच्या दृष्टीस पडेल असें समजून सांगतों. ५० प्रयागास गंगा व यमुना यांचे संगमाचे ठिकाणीं उदक जरी ओघाच्या बळानें निराळें दिसलें, तरी पाणी या भावनेनें तें एकच आहे. ५१ अर्ध-

२४ कळसाची बैठक. २५ कुशलतेनें. २६ तयार करून. २७ पाठाच्या. २८ विडा व पैसा, २९ योग्यता. ३० स्पष्ट.

नारीनटेश्वराचे रूपांत जसे स्त्री व पुरुष यांचे आकार कायम असून एकच शरीर दिसतें, ५२ शुद्ध पक्षांत चंद्राची कला जशी रोज वाढलेली दिसते, परंतु चंद्राचे दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां तो पूर्णच आहे, (त्याच्यावर निराळे थर नाहींत,) ५३ तसे श्लोक चार चरणांनीं वेगळे वेगळे दिसतात, व अध्याय अध्यायांमुळें वेगळे भासतात खरे; ५४ परंतु अर्थाच्या दृष्टीनें त्यांत भेद नाहीं. जशी पुष्कळ रत्नें धारण करणारी दोरी एकच असते; ५५ पुष्कळ मोतीं मिळून एकावळीची माळ तयार होते, परंतु सर्वांची कांति एकच असते; ५६ माळेंत फुलें ओंवण्यास लागल्यावर फुलांची संख्या वाढते, परंतु त्यांचा सुगंध घेऊं गेलें असतां संख्येकरितां दुसरें बोट घालावें लागत नाहीं, म्हणजे सारखाच सुगंध असतो; त्याचप्रमाणें, श्लोक व अध्याय हे जरी पुष्कळ असले तरी त्यांतील अर्थ एकच आहे. ५७ गीतेचे श्लोक सातशें असून अध्याय अठरा आहेत. परंतु देवानीं या सर्वांत एकाच तत्त्वाचें विवेचन केलें आहे; ५८ आणि मींही देवांचा मार्ग न सोडतां ग्रंथाचें स्पष्टीकरण केलें आहे. तूर्त ह्याच समजुतीनें मी अठरावा अध्याय सांगतों, तो ऐका. ५९ तर सतराव्या अध्यायांतील शेवटच्या श्लोकांत देव असें म्हणाले कीं, ६० " अर्जुना, ब्रह्मनामाच्याविषयीं श्रद्धा सोडून जितकीं कर्मं करशील, तितकीं व्यर्थ होत." ६१ असें देवांचें बोलणें ऐकून अर्जुनास मोठा आनंद झाला. आणि तो म्हणाला कीं, देवांनीं कर्मांवर श्रद्धा ठेवणारास दोष ठेविला आहे. ६२ तो बिचारा अज्ञानामुळें अंध झालेला असल्यामुळें, सर्व जगतांत ईश्वर भरलेला आहे, हें त्यास समजलें नाहीं; मग तो प्रत्यक्ष त्याच्यापुढें असूनही ब्रह्मनामश्रद्धेचें वर्म त्यास कसें समजेल ? ६३ रज व तम या दोन्ही गुणांचा नाश झाल्याशिवाय जी श्रद्धा असते, ती ब्रह्माच्या श्रद्धेच्या नांवास कशी पात्र होईल ? ६४ मग, शस्त्राला आलिंगन देणें, अथवा बातमी ऐकतांक्षणींच धावत सुटणें, व नागिणीला हातांत धरून खेळविणें या गोष्टी जशा मरणास कारण होतात, ६५ तशीं कर्में कठीण असून तीं जन्ममरण देण्यास कारणीभूत होतात, असे कर्मांचे दुष्ट धर्म आहेत. ६६ कदाचित् कर्में यथासांग झालीं तर त्यांना ज्ञानाची योग्यता येते, व तेंच कर्म यथासांग न झाल्यास नरकप्राप्तीस कारण होतें. ६७ कर्म करणाराला अशा प्रकारच्या अडचणी पुष्कळ येतात, म्हणून त्यांचा कैवार घेऊन, त्यांना मोक्षप्राप्ति कशी होईल असा प्रश्न अर्जुनानें केला. ६८ तर कर्माचें दैन्य फिटून व त्याचा सर्वत्याग करून, अव्यंग असा जो कर्मसंन्यास, त्याचा आदर करावा. ६९ ज्याच्या योगानें कर्मांच्या बाधेपासून भीति नसते, व आत्मज्ञान प्राप्त होतें, ७० व जो कर्मसंन्यास आणि कर्मत्याग हे ज्ञानाला आमंत्रण करण्याचे मंत्र, अथवा ज्ञान पिकण्याचें क्षेत्र अथवा ज्ञानाला आकर्षण करणाऱ्या सूत्राचे तंतु होत; ७१ ते दोन्ही संन्यास व त्याग यांचें अनुष्ठान करून जग मुक्त होवो, तर हेंच आता उघड रीतीनें सांगा असें देवास पुसावें. ७२ असें पार्थानें मनांत आणून, त्याग व संन्यास यांचें स्पष्टीकरण व्हावें म्हणून प्रश्न केला . ७३ तेव्हां श्रीकृष्णांनीं

अर्जुनाचे प्रश्नास जें उत्तर दिलें, तोच हा अठरावा अध्याय होय. ७४ याप्रमाणें कार्य-कारणभावानें एक अध्याय दुसरे अध्यायास कारणीभूत होतो. तर अर्जुनानें काय प्रश्न केला तो ऐका. ७५ सतरावे अध्यायांत देवांनीं जो शेवटचा श्लोक सांगितला, त्याचें अंतःकरणांत मनन करून अर्जुनानें अशी शंका घेतली. ७६ एरवीं त्याला देवांनीं सांगितलेलें तत्त्व पूर्णपणें समजलें होतें; परंतु देव कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसले तें त्याला बरें वाटेना. ७७ वांसराचें पोट भरल्यावरही गाईनें त्याचेपासून दूर न व्हावें असें एकनिष्ठ प्रेमाचें लक्षण आहे. ७८ आपल्यास जो मनुष्य परम प्रिय असतो, त्यानें कांहीं कारण नसतांही आपल्याशीं बोलावें व आपल्यास पाहिल्यावरही आपल्याकडे पाहतच असावें असें प्रीतीचें लक्षण आहे. ७९ अशी प्रेमाची जात असून पार्थ तर श्रीकृष्णांच्या प्रेमाची मूर्तिच आहे. म्हणून भगवान स्वस्थ बसल्यामुळें पार्थास अवघड वाटलें; ८० आणि संवादाच्या योगानें, पारमार्थिक वस्तु जें 'ब्रह्म' तें, आरशांत पाहिल्यावर जसें आपलें रूप स्पष्ट दिसतें, तसें भोगितां येतें. ८१ मग संवाद बंद पडल्यावर ब्रह्म-प्राप्तिही बंद होते, ही गोष्ट सुखप्राप्तीला सवकलेल्या मनुष्याला कशी सहन होईल ? ८२ म्हणून 'त्याग व संन्यास' म्हणजे काय हें पुसण्याच्या निमित्तानें गीतारूपी वस्त्राची अर्जुनानें पुनः घडी उकलली. ८३ तर हा अठरावा अध्याय नसून ही एकाध्यायी गीताच आहे. पहा कीं, जेव्हां वांसरूंच गाईस पान्हा आणतें, तेव्हां वेळ अवेळ यांचा गाईस विचार असतो काय ? ८४ त्याप्रमाणें, गीता संपण्याचे वेळीं पुनः गीतेच्या पूर्वपदावर अर्जुन आला, तर सेवकानें प्रश्न केल्यावर स्वामी त्याचें उत्तर कसे देणार नाहींत ? ८५ परंतु ही गोष्ट राहूं द्या. अर्जुनानें श्रीकृष्णाची विनंती करून म्हटलें कीं, भगवंतांनीं आतां माझ्या विनंतीकडे लक्ष द्यावें. ८६

श्लोकार्थ—हे महाबाहो हृषीकेशा, केशिदैत्यांतका, मी 'संन्यास' शब्दाचा खरा अर्थ आणि 'त्याग' शब्दाचाही खरा अर्थ पृथक् जाणूं इच्छितों ॥ १ ॥

"हे प्रभो, संन्यास आणि त्याग या दोहोंचा एकाच अर्थाशीं संबंध आहे. जसा 'संघात' आणि 'संघ' या दोन्ही शब्दांचा निर्देश संघात या शब्दानेंच करितात, ८७ तसाच त्याग आणि संन्यास या दोन्ही शब्दांनीं त्यागाचाच बोध होतो. आमच्या मनाला तर हें असें वाटतें. ८८ मग जर त्यांच्या अर्थांत कांहीं भेद असेल, तर तो देवांनीं स्पष्ट करून सांगावा." तेव्हां श्रीमुकुंद म्हणाले:—अरे, हे दोन्ही शब्द भिन्नच आहेत. ८९ तथापि, अर्जुना, त्याग व संन्यास हे दोन्ही शब्द एकार्थीच आहेत, असें जें तुझ्या मनाला वाटलें, तें बरोबर आहे असें मीही म्हणतों. ९० खरोखर या दोन्ही शब्दांनीं एक त्यागाचाच निर्देश होतो, हें खरें आहे; पण त्यांच्या अर्थांमध्यें भेद

७ राहतो. ८ थांबे. ९ सवकलेला. १० उघडली. ११ घडी. १२ पान्हा आणतें. १३ सेवकाचा. १४ संबंध. १५ समुदाय.

होण्याचें कारण एवढेंच आहे कीं, ९१ जें सर्वैथैव कर्म सोडणें त्या सोडण्याला संन्यास असें म्हणतात; आणि अर्जुना, कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फळ ह्यांचा त्याग करणें, त्याला त्याग असें म्हणतात. ९२ तर कोणत्या कर्मांचें फल टाकावें, व कोणतें कर्म मुळींच टाकावें, हेंही स्पष्ट करून सांगतों, तें चित्त देऊन ऐक. ९३ तर ज्याप्रमाणें अरण्यांत व डोंगरावर पुष्कळ झाडें आपोआप उगवतात, त्याप्रमाणें लांबीचें भात व बागेंतील झाडें आपोआप उगवत नाहींत; ९४ पेरल्याशिवाय गवत हवें तेवढें उगवतें, तसें शेतांत राब घातल्याशिवाय साळीचें पीक होत नाहीं; ९५ अथवा शरीर जरी सहज झालेलें आहे, तरी डागिने उद्योग करूनच करावे लागतात; किंवा नदीचें पाणी सहज प्राप्त होतें, पण विहीर खणावी लागते; ९६ त्याप्रमाणें, नित्यनैमित्तिक कर्म हें स्वाभाविक आहे, परंतु काम्य कर्म हें इच्छा केल्याशिवाय उत्पन्न होत नाहीं ! ९७

' श्लोकार्थः—हे पंडित काम्यकर्मांचा त्याग करणें याला संन्यास म्हणतात; व विद्वान लोक सर्व कर्में करून त्यांच्या फळांचा त्याग करणें याला त्याग म्हणतात. ॥ २ ॥

किंवा, येथें कामनेच्या जोरानें उत्पन्न होणारे जे यथासांग अश्वमेधादि याग, ९८ पुष्करिणी, विहिरी इत्यादि बांधणें, बागा लावणें, अग्रहार देणें, व एखादे ठिकाणीं शहर बसविणें व आणखी पुष्कळ प्रकारचीं व्रतें, ९९ असें जें सर्व इष्टापूर्त कर्म—ज्याला कामना मूळ कारण आहे, आणि ज्याचें आचरण केलें असतां तें करणारास बद्ध करून फळ भोगण्यास लावतें; १०० अर्जुना, देहरूप गांवास आल्यावर जन्ममृत्यूच्या सोहळ्यांना नाहीं म्हणतां येत नाहीं, १ किंवा नशिबांत लिहिलेलें कांहीं टळत नाहीं, अथवा काळेपण व गोरेपण कितीही धुतलें तरी नाहींसें होत नाहीं, २ तसें, काम्यकर्म केलें असतां, ऋण फेडल्यावांचून ज्याप्रमाणें सुटका होत नाहीं, त्याप्रमाणें तें फळ भोगविण्याकरितां दारांत धरणें घेऊन बसतें ! ३ अथवा अर्जुना, इच्छा न करितां जरी काम्यकर्म अकस्मात् घडलें, तरी, केवळ करमणुकीकरितां वायबाणांनीं युद्ध करीत असतां तो मर्मस्थलीं लागला तर जसा जीव घेण्यास कमी करीत नाहीं, ४ गूळ न समजून जरी तोंडांत घातला तरी गोडच लागतो, किंवा अग्नीस राखोंडी समजून जरी त्यावर पाय दिला तरी तो भाजतोच; ५ त्याप्रमाणें, काम्यकर्मांचे ठिकाणीं फल भोगविण्याचें स्वाभाविक सामर्थ्य आहे. म्हणून मुमुक्षूनें कौतुकानेंही त्याचें आचरण करूं नये. ६ किंबहुना, बा पार्था, असें जें काम्यकर्म आहे, तें, विष पोटांत गेलें म्हणजे जसें ओकून टाकतात, तसें टाकून द्यावें. ७ मग त्याच त्यागाला जगांत संन्यास असें म्हणतात, असें सर्वांतरसाक्षी भगवान श्रीकृष्ण बोलले. ८ (मग म्हणतातः--) ज्याप्रमाणें आपल्या जवळील द्रव्य टाकून दिलें म्हणजे त्यापासून उत्पन्न होणारें भय नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें ह्या काम्यकर्मांचा त्याग करणें म्हणजे मनांतील वासना समूळ नाहींतशा करणें होय ९ आणि चंद्रग्रहण व सूर्य-

असेल तें. १६ सोडीत नाहीं. १७ अकस्मात्. १८ वायबाणांनीं, १९ भेदानें.

ग्रहण ह्या पर्वणीच्या दिवशीं, किंवा मातापितरांच्या श्राद्धतिथींस, ११० अथवा काकबाळि टाकण्याचे समयास अतिथि प्राप्त झाला असतां, जीं जीं कर्में करावीं लागतात, तीं नैमित्तिक कर्में होत. ११ वर्षाकाळीं जसें आकाश भरून येऊन मेघांची गर्जना होते, वसंत-ऋतूच्या योगानें वनास पालवी फुटून दुप्पट शोभा येते, अथवा शरीराला यौवनदशा शोभा आणिते, १२ किंवा सोमकांत मणि चंद्राच्या किरणांनीं द्रवतो व सूर्याचे किरणांनीं सूर्य-विकासी कमळें प्रफुल्लित होतात; या ठिकाणीं, जें मूळचें असतें तेंच वाढतें, निराळें कांहीं उत्पन्न होत नाहीं; १३ त्याप्रमाणें, जें नित्यकर्म आहे, त्यालाच निमित्ताचे नियम लागले कीं नैमित्तिक हें मोठें नांव त्याला प्राप्त होतें १४ आणि दररोज सकाळीं, दुपारीं व सायंकाळीं जें कर्म करावें लागतें; परंतु ज्याप्रमाणें डोळ्यांतील दृष्टि अधिक होत नाहीं, १५ अथवा गतीचा स्वीकार न करितां ती जशी पायांत आपोआपच आहे; किंवा दिव्याचे ठिकाणीं जसें त्याचें सहजच तेज आहे, १६ चंदनास वरून वास लावल्या-शिवाय जसा अंगचाच सुगंध असतो, तसें अधिकाराचें लक्षण होय. १७ त्या कर्मास, पार्था, जगांत नित्यकर्म म्हणतात असें समज. याप्रमाणें तुला नित्य व नैमित्तिक हीं दोन्ही कर्में दाखविलीं. १८ हेंच नित्यनैमित्तिक कर्म अवश्य केलें पाहिजे म्हणून कांहीं लोक या कर्मास निष्फल कर्म असें म्हणूं पाहतात. १९ परंतु भोजनापासून जशी तृप्ति प्राप्त होऊन क्षुधा नष्ट होते, तशी या नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून सर्व प्रकारें फलप्राप्ति होते. १२० ज्याप्रमाणें हिणकट सोनें अग्नींत घातल्यावर त्याचा हिणकटपणा जाऊन कस वाढतो, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून फलप्राप्ति होते. (चित्तशुद्धि होते.) २१ कारण (या कर्मांच्या आचरणानें) दोष नाहींतसे होऊन आपला अधिकार जास्त वाढतो आणि असें झाल्यावर हातोहात सद्गति प्राप्त होते. २२ नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून जरी एवढी मोठी फलप्राप्ति होते, तरी मूळनक्षत्रावर उपजलेल्या मुलाप्रमाणें त्याच्या फलाचा त्याग करावा. २३ वसंतऋतूच्या योगानें जरी सर्व वेल वाढले, व आम्रवृक्षास पालवी फुटली, तरी जसा तो त्यांस हात न लावितां टाकून जातो, २४ तसें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें चित्त देऊन यथाविधि आचरण करावें, पण त्यापासून निष्पन्न होणाऱ्या सर्व फलांचा वांतीप्रमाणें त्याग करावा. २५ अशा रीतीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांचे फलांचा त्याग करणें, यालाच ज्ञाते पुरुष ‘ त्याग ’ असें म्हणतात. याप्रमाणें त्याग व संन्यास हे, त्यांची फोड करून, तुला सांगितले. २६ याप्रमाणें जेव्हां संन्यास घडतो, तेव्हां काम्यकर्मांपासून बाधा होऊं शकत नाहीं; आणि निषिद्ध कर्म तर निषेधाच्या योगें स्वभावतःच नाहींसें होतें. २७ आणि ज्याप्रमाणें शिर कापल्यावर धड आपोआप निर्जीव होऊन खालीं पडतें, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फलांचा आतां सांगितल्या रीतीनें त्याग केला असतां त्यापासून बाधा होत नाहीं. २८ मग, धान्य पिकल्यावर जशी पिकाची वाढ खुंटते, तसा सर्व कर्मांचा क्षय झाला म्हणजे आत्मज्ञान आपण होऊन

शोधीत येतें. २९ अशा युक्तीनें (नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळांचा) त्याग व (काम्य-कर्मांचा) संन्यास जे करतात, ते आत्मज्ञानाचे प्राप्तीला योग्य होतात. १३० किंवा ही युक्ति चुकून जर कोणी अटकळीनें त्याग करूं म्हणतील, तर कर्मांचा त्याग न होतां ते अधिक घोंटाळ्यांत पडतात. ३१ जसें रोगाची चिकित्सा न करितां घेतलेलें (भलतेंच) औषध विषतुल्य होतें, अथवा अन्नाचें सेवन केलें नाहीं तर भुकेनें मनुष्य मरणार नाहीं काय ? ३२ म्हणून, ज्या गोष्टीचा त्याग करूं नये असें सांगितलें आहे, तिचा त्याग करूं नये; व ज्या गोष्टीचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे, तिचें आचरण करण्याचा लोभ धरूं नये. ३३ त्याग करण्याची युक्ति चुकली तर कर्मत्याग करूनही मनुष्य कर्म-बंधांत सांपडतो; म्हणून वैराग्यसंपन्न जे आहेत ते केव्हांही त्याज्य गोष्टींचें आचरण करीत नाहींत. ३४

श्लोकार्थः—कित्येक पंडित असें म्हणतात कीं, कर्म दोषयुक्त असल्यामुळें त्याचा त्याग करावा, आणि दुसरे पंडित असें म्हणतात कीं, यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये ॥ ३॥

कित्येकांस फलाभिलाष सोडवत नाहीं, म्हणून ' कर्म बंधक ' आहे असें ते म्हणतात. ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य नग्न असून त्यास नग्न म्हटलें असतां जग भांडखोर आहे असें तो म्हणतो; ३५ किंवा, हे धनंजया, जिव्हेच्या अधीन झालेला रोगी पाहिजे तें खातो, आणि तें पचलें नाहीं म्हणजे अन्नास दोष देतो; किंवा कुष्ठ रोगी आपल्या शरीरावर न रुसतां त्यावर बसणाऱ्या माशांवर रागावतो; ३६ त्याप्रमाणें, जे फलेच्छु आहेत, त्यांना कर्माचें फल टाकण्याची शक्ति नसल्यामुळें कर्मच वाईट असें ते म्हणतात; आणि मग कर्मत्याग करावा असा सिद्धांत ठरवितात. ३७ कोणी असें म्हणतात कीं, यज्ञयागादिक हें अवश्य केलेंच पाहिजे; कारण त्यावांचून चित्तशुद्धि होण्यास दुसरा उपायच नाहीं. ३८ जर चित्तशुद्धि लवकर व्हावी अशी इच्छा असेल तर कर्मांचें आचरण करण्यास आळस करूं नये. ३९ सोनें शुद्ध करावयाचें असेल, तर तें अग्नींत घालण्याविषयीं जसा कंटाळा करूं नये, अथवा आरशांत पाहावयाचें असल्यास त्यावरील मळ काढण्याकरितां चुना लावून तो साफ करावा लागतो; १४० अथवा वस्त्रें स्वच्छ निघावीं अशी जर इच्छा असेल, तर तीं परटाच्या गलिच्छ सतालांत घालण्याविषयीं मनात शंका बाळगूं नये. ४१ किंवा उत्तम अन्न हवें असेल, तर तें तयार केल्याशिवाय कसें प्राप्त होईल ? त्याप्रमाणें, कर्में क्लेशदायक आहेत म्हणून त्यांची हेळसांड करूं नये. ४२ या प्रकारचे सिद्धांत ठरवून कोणी कर्म करण्यास तयार होतात, व कोणी कर्म टाकावें म्हणतात. अशा प्रकारें कर्मत्यागाविषयीं वाद पडला आहे. ४३ तर या वादाचा निकाल करून, कर्मांचा त्याग कसा करावा तें तुला उत्तम रीतीनें सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ४४

श्लोकार्थः—हे भरतसत्तमा, त्या त्यागाविषयीं (त्याग आणि संन्यास यांविषयीं) माझें निश्चित मत काय आहे तें तुला सांगतों, ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे ॥४॥

तर अर्जुना, असें पहा कीं, हा त्याग तीन प्रकारचा आहे, समजलास ? आतां ते तिन्ही प्रकार नीट वर्णन करून सांगतों. ४५ त्यागाचे तीन प्रकार जरी स्पष्ट सांगितले, तरी त्यांचें तात्पर्य एवढेंच आहे असें तूं समज. ४६ मज सर्वज्ञाच्याही बुद्धीला जें खरें वाटतें, आणि ज्याविषयीं माझे मनाचा निश्चय ठरला आहे, तो निश्चय कोणता तो ऐक. ४७ संसारापासून आपली सुटका व्हावी म्हणून जो मुमुक्षु दक्ष असतो, त्यानें सर्व प्रकारें हेंच एक करावें:—त्यागाचें खरें स्वरूप ओळखून तो करावा. ४८

श्लोकार्थः—यज्ञ, दान, तप या कर्मांचा त्याग करूं नये; तीं केलींच पाहिजेत. कारण यज्ञ, दान आणि तप हीं कर्में निष्काम कर्म करणारांचें चित्त शुद्ध करणारीं आहेत ॥ ५ ॥

पांथिकानें ज्याप्रमाणें पावलें टाकण्याचें (मार्ग चालण्याचें) सोडतां कामा नये, त्याप्रमाणें यज्ञ, दान व तप हीं जीं आवश्यक कर्में तीं सोडूं नयेत. ४९ हरवलेला जिन्नस सांपडेपर्यंत जसा त्याचा माग सोडतां येत नाहीं; अथवा पोट भरल्याशिवाय जसें आपल्या पुढील पान दूर सारतां येत नाहीं; १५० किंवा नाव नदीचे कांठास पोहोंचल्या-खेरीज मध्येंच सोडतां येत नाहीं, अथवा केळीं आल्याशिवाय केळीचीं झाडें कापतां येत नाहींत; किंवा ज्याप्रमाणें ठेवलेली वस्तु सांपडल्याशिवाय दिवा मालवितां येत नाहीं, ५१ त्या-प्रमाणें, आत्मज्ञानाविषयीं दृढ निश्चय झाला नाहीं तोंवर यागादिक कर्में करण्याविषयीं उदासीन होऊं नये. ५२ तर आपल्या अधिकाराप्रमाणें यज्ञ, दान व तप यांचें यथाविधि वरचेवर आचरण केलेंच पाहिजे. ५३ जो चालण्याची त्वरा करतो त्याला तीच त्वरा विसावा घेण्यास उपयोगी पडते; तसें कर्मांचें अधिक आचरण करणें हें कर्मत्यागास उपयोगीं पडतें. ५४ एखादा रोगी औषध घेण्याविषयीं जों जों अधिकाधिक तयार होतो, तों तों तो रोगापासून मुक्त होत जातो; ५५ त्याप्रमाणें, जों जों कर्में विधिपूर्वक लवकर लवकर करावीं, तों तों रज व तम हे गुण समूळ नाहींतसे होतात. ५६ अथवा, सोन्यास एकामागून एक जेव्हां खाराचीं पुटें द्यावीं, तेव्हां त्याचा हिणकटपणा जाऊन तें शुद्ध होतें, ५७ तसें निष्ठेनें कर्मांचें आचरण केलें असतां तें रज व तम यांचा नाश करून सत्त्वशुद्धीचें दर्शन करून देतें. ५८ म्हणून, अर्जुना, सत्त्वशुद्धि प्राप्त होण्यास सत्कर्में हींच तीर्थांची योग्यता पावतात. ५९ तीर्थांनीं बाह्य मलाचें क्षालन होतें, आणि कर्मांच्या योगें अंतर्मल नाहींसा होतो; एवंच, सत्कर्में हींच चित्त-शुद्धीस तीर्थें होत. १६० तहान लागलेल्या मनुष्यास मारवाड देशांत जसा एखादा अमृ-ताचा झरा सांपडावा, किंवा अंधळ्याच्या डोळ्यांत सूर्याचें तेज यावें, ६१ बुडणाऱ्यास तारण्याकरितां नदीनेंच धावावें, पडणाराला जसें पृथ्वीनेंच झेलावें, अथवा मरणारास मृत्यूनेंच आयुष्यवृद्धि द्यावी; ६२ कर्मांपासून मुमुक्षूस होणारी पीडा कर्मांनीं दूर करावी; अथवा, हे अर्जुना, रसायन करण्याची ज्यास युक्ति माहीत आहे तो वैद्य ज्याप्रमाणें विष शुद्ध करून त्याचें अमृत करून मरणाराचें रक्षण करतो, ६३ त्याप्रमाणें, धनंजया,

युक्तीनें कर्में केलीं असतां तीं बाधक असूनही मुक्त करण्यास कारणीभूत होतात. ६४ तर अर्जुना, जिच्या योगें कर्मांपासूनच कर्मांचा नाश होतो, ती युक्ति कोणती ती तुला उत्तम रीतीनें सांगतों. ६५

श्लोकार्थः- परंतु, पार्था, हीं कर्में कर्तेपणाचा अभिमान आणि फळाची इच्छा टाकून करावीं असें माझें उत्तम निश्चित मत आहे ॥ ६ ॥

तर पंचमहायज्ञादि प्रमुख कर्में यथाविधि घडत असतां जो कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ६६ जो मोलानें (दुसऱ्याजवळून पैसे घेऊन) तीर्थयात्रा करतो, त्याला मी यात्रा करीत आहें अशा मोठेपणाचा हर्ष होत नाहीं; ६७ किंवा राजशिक्क्याच्या बळावर जो एकटा राजासही पकडून आणतो, त्याला मीं या राजास जिंकलें असा गर्व होत नाहीं; ६८ जो दुसऱ्याच्या कांसेस लागून नदी उतरून पलीकडे जातो, त्याला मी पोहणारा आहें, असा गर्व होत नाहीं; किंवा ज्याप्रमाणें राजाचे उपाध्यायास राजाकरितां दुसऱ्यास आपल्या हातानें दिलेल्या दानाबद्दल अभिमान वाटत नाहीं; ६९ त्याप्रमाणें कर्तृत्वाचा अभिमान न बाळगितां, ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में करावयाचीं तीं तीं यथाविधि जो करितो; १७० हे पांडवा, केलेल्या कर्मांची जी फलप्राप्ति व्हावयाची तिच्या-विषयीं जो आपले मनांत इच्छा उत्पन्न होऊं देत नाहीं; ७१ हे धनंजया, प्रथम फळाची आशा सोडून निष्काम कर्मांस आरंभ करावा. ज्याप्रमाणें दुसऱ्याचें लेंकरूं पाहून (त्याचे ठिकाणीं प्रीति न ठेवितां नुस्ता) संतोष मानावा, ७२ पिंपरांच्या आशेनें जसा कोणी पिंपळास पाणी घालीत नाहीं, तशी फळाची आशा सोडून कर्में करावीं. ७३ गुराखी दुधाची आशा सोडून जसा गांवांतील गाई वळतो, तसें कर्मफळाविषयीं निरिच्छ असावें. ७४ या युक्तीनें जो कर्माचें आचरण करतो त्याला आपल्या जवळच असलेल्या आत्म-स्वरूपाची भेट होते. ७५ म्हणून, फळाविषयीं आशा सोडून व मी कर्ता हा अभिमान सोडून कर्में करावीं, अशी उत्तम प्रकारची माझी आज्ञा आहे. ७६ जो जन्ममृत्यूच्या येर-झारा करितां करितां त्रासून गेला आहे, व आपली त्यापासून सुटका कशी होईल, या काळजींत आहे, त्याला वारंवार सांगणें आहे कीं, त्यानें या आज्ञेचें उल्लंघन करूं नये. ७७

श्लोकार्थः—नित्यनैमित्तिक कर्मांचा त्याग करणें योग्य नाहीं, अज्ञानानें जर त्यांचा त्याग केला, तर त्याला तामस त्याग म्हणतात ॥ ७ ॥

एखादा मनुष्य अंधारांतून चालत असतां अंगास धक्का बसल्यावर त्याबद्दलचा राग डोळ्यावर काढून डोळ्यांत नखें बोंचतो, त्याप्रमाणें कर्में जन्मबंधास कारण आहेत, म्हणून त्यांच्यावर रागावून जो तीं सर्व टाकून देतो, ७८ त्याच्या कर्मत्यागास मी तामस त्याग असें म्हणतों. ज्याप्रमाणें अर्धशिशी उठल्यावर कोणी रागानें आपलें शिरच

१९ काळजी वाहतो. २० रागानें. २१ अर्धशिशीच्या. २२ कांपणें.

कापतो; ७९ अरे, वाट जरी वाईट असली तरी पायांनींच चालून संपविली पाहिजे, पण त्या वाटेच्या वाईटपणाबद्दल पाय तोडावे कीं काय? १८० भूक लागलेल्या मनुष्यापुढें अति कढत अन्न ठेवलें, आणि त्याला तें सहन न होऊन त्यानें तें लाथेनें झुगारून दिलें, तर त्याला लंघनच करावें लागणार! ८१ त्याप्रमाणें, कर्माचें युक्तीनें आचरण केलें असतां कर्माचा दोष नाहींसा होतो, हें तो तामस मनुष्य भ्रमिष्ट झाला असल्यामुळें त्याला समजत नाहीं, ८२ तो आपल्या धर्माप्रमाणें आपल्यास करावयाचें जें कर्म तें टाकून देतो, तेव्हां तूं त्या तामस मनुष्याप्रमाणें कर्मत्यागाच्या स्वाधीन होऊं नको. ८३

श्लोकार्थः— जो कोणी कर्म हें दुःखकारक आहे असें मानूनच शरीराला क्लेश होतील या भीतीनें त्याचा त्याग करितो, तो राजस त्याग असल्यामुळें खऱ्या त्यागाचें फल त्याला प्राप्त होणार नाहींच ॥ ८ ॥

अथवा, आपला अधिकार काय आहे हें जो जाणतो, व आपलें विहित कर्म कोणतें हेंही ज्यास माहित आहे, परंतु तीं कर्मं करण्याच्या क्लेशांस भिऊन जो त्यांजविषयीं कंटाळा करतो; ८४ कर्माचा प्रारंभ क्षणभर कठीण दिसतो; जशी शिदोरी नेते वेळेस जड लागते, ८५ जसा लिंब खाते वेळेस जिभेस कडू लागतो, व हिरडा तुरट लागतो, तसा कर्माचा आरंभ हा कठीण वाटतो; ८६ किंवा गाय मारकट असली, शेवंतीच्या झाडाला कांटे आहेत, व स्वयंपाक करतेवेळेस भोजनाचें सुख नसतें, ८७ तसें कर्म आरंभिते वेळेस अति कठोर असतें, म्हणून तें करण्याचे श्रम होतात असें तो समजतो. ८८ बाकी कर्माचा आरंभ यथाविधि करतो, पण कढत वस्तु हातांत घेऊन हात भाजतांच ती टाकून द्यावी त्याप्रमाणें त्या कर्माचरणापासून श्रम होऊं लागल्यावर तीं कर्मं मध्येंच टाकतो; ८९ आणि म्हणतो कीं, माझें महद्भाग्य म्हणून देहासारखी उत्तम वस्तु लाभली असतां पाप्याप्रमाणें कर्माचें आचरण करून मी आपल्यास त्रास कां करून घ्यावा? १९० कर्माचें आचरण करून त्यापासून मिळणारे जे भोग त्यांची मला गरज नाहीं, तर आज आपल्याला जें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे त्याचाच उपभोग कां घेऊं नये? ९१ अशा प्रकारें, अर्जुना, शरीरास क्लेश होतील या भीतीनें जो कर्मं टाकून देतो, त्याला राजस त्याग असें म्हणतात. ९२ त्या ठिकाणींही कर्मत्याग होतो, परंतु त्याला कर्मत्यागाचें फल मिळत नाहीं. ज्याप्रमाणें उतू आलेलें तूप अग्नींत पडलें तरी त्याला होमाची योग्यता प्राप्त होत नाहीं. ९३ किंवा एखाद्याचा पाण्यांत बुडून प्राण गेला असतां त्यानें जलसमाधि घेतली असें म्हणतां येत नाहीं, तर त्याचें तें अपघाताचेंच मरण असें म्हटलें पाहिजे; ९४ त्याप्रमाणें देहावर प्रीति ठेवून ज्यानें कर्मावर पाणी सोडलें, त्याला कर्मत्यागाचें फल खास मिळत नाहीं. ९५ किंबहुना, ज्याला आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे, त्याला, सूर्योदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, ९६ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्या कर्मत्यागापासून अज्ञानासह क्रियांचा लोप होतो, त्यापासून मोक्षप्राप्ति होते. ९७ अर्जुना,

ती मोक्षप्राप्ति अज्ञानानें कर्माचा त्याग केला असतां होत नाहीं. म्हणून तो खरा कर्मत्याग नसून राजस त्याग होय. ९८ तर कोणत्या त्यागापासून मोक्षप्राप्ति आपल्या घरीं चालत येते, तेंही प्रसंगानुरोधानें तुला सांगतों तें ऐक. ९९

श्लोकार्थः—अर्जुना, आपलें कर्तव्य असें समजूनच जें नित्यनैमित्तिक कर्म फलाची आशा व कर्तेपणाचा अभिमान टाकून केलें जातें, त्या त्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणतात ॥ ९ ॥

तर आपल्या अधिकारानुरूप जें सहज आपल्या वाट्यास आलेलें कर्म, तें साहित्यासह गौरवानें यथाविधि आचरण करितो; २०० परंतु हें कर्म मी करीत आहें, अशी मनांत आठवणही होऊं देत नाहीं; तसेंच फळाच्या आशेवरही पाणी सोडतो; १ अर्जुना, असें पहा कीं, मातेची अवज्ञा केली व तिच्याविषयीं मनांत कामवासना उत्पन्न होऊं दिली, तर या दोन्ही गोष्टी नरकप्राप्तीस कारण होतात. २ तर ह्या दोन्ही वर्ज्य करून मातेची सेवा करावी; गाईचें तोंड अपवित्र असलें म्हणून गाईच्या सर्वांगाचा त्याग करावयाचा कीं काय ? ३ आपल्यास आवडतें जें फळ (आंबा) त्याची साल व कोय यांमध्यें रस नाहीं, हे दोन दुर्गुण त्याचे ठिकाणीं आहेत, म्हणून तो आंबा कोणी टाकून देईल काय ? ४ त्याप्रमाणें, कर्म केल्याचा अभिमान आणि कर्मफलाची इच्छा या दोहोंसच बंध असें नांव आहे. ५ म्हणून, बाप ज्याप्रमाणें आपल्या कन्येविषयीं इच्छा बाळगीत नाहीं, त्याप्रमाणें विहित कर्मांचें आचरण करून जो या दोहोंविषयीं इच्छा करीत नाहीं, त्याला दुःख होऊं शकत नाहीं. ६ हा त्यागरूप वृक्ष सर्व वृक्षांत श्रेष्ठ असून, यालाच मोक्षरूप मोठालीं फळें येतात, म्हणून सर्व जगांत हा सात्त्विक त्याग अशी प्रसिद्धि आहे. ७ आतां, झाडाचें बीज जाळून झाडास जसें निर्वंश करावें, तसें फलाचा त्याग करून जो कर्माचा त्याग करतो; ८ ज्याप्रमाणें परिसाचा स्पर्श होतांक्षणींच लोखंडाचा कलंक व रंगही बदलतात, त्याप्रमाणें (कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान आणि कर्मफलाची इच्छा) या दोन गोष्टींचा त्याग केल्यावर रज व तम हे दोन्ही त्याग नाहींतसे होतात. ९ मग शुद्ध सत्त्वानें आत्मबोधाचा उजेड होतो. जसें संध्याकाळीं मृगजळ आपोआप नाहींसें होतें, २१० किंवा आकाश (पोकळी) जसें कोणीकडे दिसत नाहीं, तसा, ज्ञानाच्या पुढें जगाचा मोठा मिथ्या भास दिसत नाहीं. ११

श्लोकार्थः—जो काम्य कर्मांचा द्वेष करीत नाहीं, व पुण्यकर्माच्या ठिकाणीं सक्त होत नाहीं, तो शुद्ध चित्ताचा बुद्धिमान असा त्यागी संशयरहित होऊन मुक्त होतो ॥ १० ॥

म्हणून पूर्वकर्मानुरोधानें जीं बरीं वाईट कर्में प्राप्त होतील, तीं आकाशांत जसे ढग उत्पन्न होऊन मावळतात, १२ तशीं अर्जुना, त्यांच्या दृष्टीनें सर्व कर्में निर्दोष असतात, म्हणून त्यांपासून होणाऱ्या सुखदुःखांची उठाठेव तो करीत नाहीं. १३ हें शुभ कर्म असें समजून तो तें हर्षानें करीत नाहीं, किंवा हें अशुभ म्हणून त्याचा द्वेष करीत नाहीं. १४ ज्याप्रमाणें जागृत झाल्यावर स्वप्नांत पाहिलेल्या गोष्टींचें कोणी सुखदुःख मानीत नाहीं,

त्याप्रमाणें शुभ किंवा अशुभ यांविषयीं त्याचे मनांत शंकाच येत नाहीं. १९ म्हणून अर्जुना, (ज्याच्या योगें) हें कर्म आणि याचा कर्ता मी अशा द्वैतभावाची वार्ताही उरत नाहीं, त्याला सात्त्विक त्याग असें म्हणतात. १६ पार्था, अशा प्रकारें कर्मांचा त्याग केला म्हणजे तीं आपल्यास पूर्णपणें सोडतात; पण जर या व्यतिरिक्त अन्य प्रकारें कर्मांचा त्याग केला, तर तीं उलटीं अधिकच बंधनांत पाडतात. १७

श्लोकार्थः—देहधारी म्हणून जो आहे, त्यानें कर्मांचा निखालस त्याग करीन म्हणणें शक्य नाहीं; जो कर्मफलाचा मात्र त्याग करतो, त्यालाच खरा त्यागी असें म्हणतात ॥ ११ ॥

आणि अर्जुना, जे देह प्राप्त झाला असतां कर्म करण्याचा कंटाळा करितात, ते मूर्ख होत. १८ मातीचा कंटाळा करून घट काय करील? आणि वस्त्राला तंतूचा संबंध कसा तोडतां येईल? १९ तसेंच अग्नित्व अंगीं असलेल्या अग्नीला उष्णतेचा कंटाळा करितां येईल काय? किंवा दिवा आपल्या प्रभेचा द्वेष करील काय? २२० हिंगाला जरी आपल्या घाणीचा त्रास आला तरी त्यानें चांगला वास कोठून आणावा? किंवा पातळपणा टाकून पाणी कोठें राहणार? २१ त्याप्रमाणें, शरीराचे अवस्थेमध्यें जोंपर्यंत मनुष्य नांदत आहे, तोंपर्यंत कर्मत्यागाचें वेड काय उपयोगीं पडेल? २२ आपण लावलेलें गंध वाकडें लागलें तर तें वरचेवर पुसतां येतें, परंतु कपाळच जर वाकडें असेल, तर तें कसें नीट करतां येईल? २३ त्याप्रमाणें, ज्या विहित कर्मांचा आपणच स्वतः आदर केला आहे, त्याचा त्याग करावयाचा म्हटलें तर करतां येईल, पण (त्यायोगें कांहीं कर्मत्याग होणार नाहीं. कारण,) शरीर हें कर्मरूपच असल्यामुळें कर्म कसें टाकतां येणार? २४ कां कीं, मनुष्य निजला असला तरी श्वासोच्छ्वासरूपानें कर्म हें घडतेंच, अर्थात् आपण कांहींएक न करितां त्याची उभारणी होते. २५ या शरीराच्या निमित्तानें कर्म हें पाठीस लागलें आहेच; आणि जिवंतपणीं व मेल्यावरही याप्रमाणें कर्म करण्याचें रहात नाहीं. २६ हें बघ—या कर्मांचा त्याग करण्याचा एकच प्रकार आहे. तो असा कीं, कर्म करीत असतां फलेच्छेच्या अधीन होऊं नये. २७ कर्माचें फल ईश्वरास अर्पण केलें म्हणजे त्याच्या प्रसादानें ज्ञान उत्पन्न होतें आणि मग, दोरीचें यथार्थ ज्ञान प्राप्त झाल्यावर जशी सर्पाची शंका दूर होते, २८ तसा या आत्मबोधानें अज्ञानासह कर्मांचा नाश होतो. पार्था, जेव्हां कर्मांचा अशा रीतीनें त्याग करावा, तेव्हांच तो खरा त्याग होय. २९ म्हणून, याप्रमाणें जो या जगांत कर्मांचा त्याग करतो, तोच महात्यागी (त्याग करणारा) होय. एरवीं, रोग्याला मूर्च्छा आली असतां ज्याप्रमाणें त्याला विश्रांति मिळाली असें लोक समजतात, २३० लांकडाच्या ऐवजीं जसा अंगावर बुक्क्यांचा मार सोसावयाचा, त्याप्रमाणें जो कर्म करतांना कंटाळतो, तो विसांवा घ्यावा म्हणून दुसरें कर्म सुरू करतो. ३१ परंतु हें असो, तिन्ही लोकांत त्यागी त्यालाच म्हणतात, कीं ज्यानें कर्म करून फलत्यागाच्या योगें त्याला तें न केल्याची योग्यता आणली. ३२

श्लोकार्थः—अनिष्ट, इष्ट आणि इष्टानिष्ट असें तीन प्रकारचें कर्माचें फल कर्मफलाचा त्याग न करणाराला मरणानंतर प्राप्त होतें; परंतु (कर्मफलाचा त्याग करणारे) संन्यासी यांना (तिन्ही फलांची प्राप्ति) केव्हांही होत नाहीं ॥ १२ ॥

एरवीं तरी अर्जुना, हें कर्मफल तीन प्रकारचें आहे; आणि जे फळाची आशा सोडीत नाहींत, त्यांना तें भोगावें लागतें. ३३ आपण कन्येस जन्म दिला असूनही ती ‘ माझी नाहीं ’ असें म्हणून पिता जेव्हां कन्यादानाचें उदक सोडतो, तेव्हां त्याची तिज-वरील माया सुटून पाणिग्रहण करणारा जांवई तिचे मायापाशांत पडतो. ३४ जे विषाच्या (बचनाग वगैरेंच्या) बागा करितात, ते त्याची विक्री करूनही (त्याच्या सेवना-पासून अलिप्त असल्यामुळें) मरण—भयापासून सुटून जिवंत असतात; पण जे त्याचें सेवन करितात, ते द्रव्य खर्चूनही मरण पावतात ! ३५ त्याप्रमाणें, कर्तेपणाचा अभिमान धरून कर्म केलें, किंवा मी कर्ता नाहीं असें समजून फळाची आशा सोडली, तरी दोघां-नाही कर्म स्वतः बांधीत नाहीं, म्हणजे कर्म उदासीन आहे. ३६ वाटेवरील वृक्षाच्या पिकलेल्या फळाची जो इच्छा करितो, त्यासच ती बाधक होते; तसें कर्माच्या फळाची इच्छा करणारास तें बाधक होतें. ३७ परंतु कर्म करून जो फळाची आशा करीत नाहीं, तो जन्ममृत्यूंच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. कारण, हें तीन प्रकारचें जग कर्माचें फळ आहे. ३८ देव, मनुष्य व स्थावर यालाच जग असें म्हणतात; आणि हे तिन्ही प्रकार तर कर्मफळाचेच आहेत. ३९ तेंच कर्म एक अनिष्ट (प्रतिकूल), एक केवळ इष्ट (अनुकूल) आणि एक इष्टानिष्ट (मिश्र) असें तीन प्रकारचें आहे. २४० परंतु जे विषयासक्त आहेत, ते अविधीचा अंगीकार करून निषिद्ध व वाईट अशा कर्मांचे ठिकाणीं प्रवृत्त होतात, ४१ आणि त्यायोगें कृमि, कीटक अथवा माती असे वाईट देह पावतात. त्याला अनिष्ट कर्मफल असें म्हणतात. ४२ किंवा स्वधर्माला मान देऊन आपल्या अधि-कारानुरूप वेदांत सांगितल्याप्रमाणें जेव्हां सुकृत करतात, ४३ तेव्हां अर्जुना, त्याना इंद्रादिक देवतांचे देह प्राप्त होतात. त्या कर्मफळाला पुण्यकर्म असें म्हणतात; ४४ आणि गोड व आंबट हीं एकत्र केलीं असतां ज्याप्रमाणें या दोहोंहून वरचढ असा निराळ्या रुचीचा मधुर रस उत्पन्न होतो; ४५ किंवा प्राणवायु योगाभ्यासानें कुंभक होतो, त्या-प्रमाणें सत्य व असत्य यांचें ऐक्य झाल्यावर तें त्या दोहोंनाही जिंकण्यास कारण होतें. ४६ म्हणून, शुभ व अशुभ कर्में समभाग मिळून जें कर्म घडतें, त्याचें मनुष्यदेहाचा लाभ हेंच मिश्रफल होय. ४७ असें या जगांत तीन प्रकारचें कर्मफळ आहे; आणि जे या कर्मफळाची आशा टाकीत नाहींत, ते जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ४८ ज्या जेव-णाराला जिभेला सहन न होईल इतके तिखट पदार्थ खाऊन समाधान होतें, त्याला त्या योगें परिणामीं अवश्य मरण प्राप्त होतें. ४९ जोंपर्यंत अरण्य लागलें नाहीं, तोंपर्यंतच संवचोराची मैत्री बरी; किंवा वेश्येशीं जोंपर्यंत समागम घडला नाहीं, तोंपर्यंतच तिच्या-

र्शी मैत्री बरी असते; २५० त्याप्रमाणें, देहांत आहेत तोंपर्यंत कर्मे करीत असतां कर्तेपणाचा गर्व वाहतात, परंतु शेवटीं मरणानंतर फल भोगावें लागतें. ५१ जसा समर्थ असून त्याचे जवळ ऋण काढलें, आणि मग तो जरी बायकोही मागूं लागला, तरी नाहीं म्हणवत नाहीं, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राला कर्माचें फल भोगणें भाग पडतें. (कर्मफल चुकत नाहीं.) ५२ मग, कणसांतून दाणा खालीं पडल्यावर तो उगवला म्हणजे पुनः त्याला कणीस येतें, व त्याचे दाणे भूमीवर पडले म्हणजे दाण्याचें कणीस व कणसाचे दाणे असा क्रम सुरू होतो, ५३ त्याप्रमाणें, उपभोगाचें फल जें शरीर तें फलाच्या शेवटीं जन्म घेतें; जसा वाट चालणारा मनुष्य एकेक पाऊल टाकून वाट जिकितो; ५४ किंवा होडी एक तीराहून दुसरे तीरास गेली असतां तिला प्रत्येक तीर अलीकडलाच होय, कारण प्रत्येक तीरास तिला पलीकडेपणा आहेच, म्हणून वाहून न्यावें लागतें, तसा फलाच्या उपभोगाला शेवट नाहीं. ५५ हें बघ कीं, साध्य व साधन अशा क्रमानें फल व फलाचा भोग हीं वाढतात; व फलेच्छेचा त्याग न करणारे संसारांत गुंडाळले जातात. ५६ एरवीं, जाईचें फूल ज्याप्रमाणें प्रफुल्लित होतांक्षणीं सुकतें, त्याप्रमाणें कर्माचा आरंभ करूनही फक्त अभिमान सोडून तें न केल्याप्रमाणें जे फलापासून अलिप्त असतात; ५७ बीजाकरितां ठेवलेलें धान्य जर दररोजच्या खर्चास खाऊन टाकिलें, तर मग पुढें पेरण्याचा प्रकार जसा बंद होतो, तसें फलाच्या त्यागानें कर्मापासून प्राप्त होणारे जन्ममृत्यु बाजूस राहतात. ५८ शुद्ध सत्त्वाच्या साह्यानें गुरुकृपारूपी अमृताच्या तुषारानें सिद्ध झालेला जो आत्मबोध, त्यानें द्वैताचें दैन्य नाहींसें होतें. ५९ मग, ज्या तीन प्रकारच्या फलांपासून सर्व आभासरूप जग उत्पन्न होतें, तें आपोआप नाश पावून भोक्ता व भोग्य वस्तु याही आपोआप लयास जातात. २६० हे वीरेशा, ज्यांच्या हातून अशा प्रकारचा कर्माचा ज्ञानप्रधान असा संन्यास होतो, त्यांनाच, फलाच्या भोगापासून होणारें दुःख होत नाहीं. ६१ आणि या संन्यासानें खरोखर जेव्हां आत्मस्वरूपीं दृष्टि पोहोंचते, तेव्हां कर्म निराळें आहे असें दिसतें काय? ६२ भिंत पडल्यावर तिजवर काढलेलीं चित्रें मातीस मिळतात, अथवा उजाडल्यावर रात्रीचा अंधार दिसतो काय? ६३ जर आकृतिच नसली, तर सावली कशाची पडणार? आरसाच नसेल तर आपल्या मुखाचें प्रतिबिंब कोठें पडेल? ६४ झोंप पुरी झाल्यावर स्वप्न कोठून पडणार? आणि मग त्याला खरें अथवा खोटें कोण म्हणेल? ६५ त्याप्रमाणें असा (कर्मफलाचा) संन्यास केला असतां अविद्येला थारा मिळत नाहीं; मग तिच्यापासून होणारें जें फल, त्याचा कोण उपभोग घेईल? ६६ म्हणून, संन्यास केल्यावर कर्माची गोष्ट कोठून बोलता येणार? परंतु जर आपल्या देहांत अज्ञान वास करीत असेल; ६७ जेव्हां कर्तेपणाच्या बळानें आत्मा चांगलीं व वाईट कर्में करण्यास प्रवृत्त होतो, व दृष्टिही भेदाच्या ऐश्वर्यानें जेव्हां युक्त असते, ६८ तेव्हां, हे सुवर्मा अर्जुना, आत्मा व कर्म यांचे ठिकाणीं पूर्व व पश्चिम याप्रमाणें द्वैतविशेष असतें. ६९ आकाश व आभाळ, सूर्य

आणि मृगजळ व पृथ्वी आणि वायु यांच्यांत संबंध जरी दिसला, तरी ते फार दूर आहेत; २७० नदीचें पाणी पांघरून नदींत खडक असतो, परंतु त्या दोहोंत जसें कोटपट अंतर असतें; ७१ पाण्यावर असलेलें शेवाळें हें पाण्यापासून वेगळें असतें; काजळाचा दिव्याशीं संबंध आहे, म्हणून त्या काजळाला दीप म्हणतां येईल काय ? ७२ जरी चंद्राला कलंक लागला आहे, तरी त्याचें चंद्राशीं ऐक्य नाहीं;. तसेंच, दृष्टि व डोळे यांमध्यें जितका भेद आहे, ७३ अथवा वाट व तिजवरून चालणारा वाटसरू, ओघ व ओघांत वाहणारें पाणी, आणि आरसा व आरशांत पाहणारा मनुष्य यांच्यांत जितका भेद आहे, ७४ तितक्याच मानानें आत्म्यापासून कर्म भिन्न आहे; परंतु अर्जुना, अज्ञानामुळें तीं दोन्ही एकच आहेत असें वाटतें. ७५ जशीं सरोवरांतील कमलें आपल्या फुलण्यानें रवीचा उदय झाला असें कळवितात, व आपल्यांतील मकरंदाचा भ्रमराकडून उपभोग घेववितात, ७६ तशी आत्म्याच्या ठिकाणीं असलेलीं कर्मैं अन्य कारणानें वारंवार उत्पन्न होतात. तीं कारणें पांच आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

श्लोकार्थः—हे महाबाहो अर्जुना, सर्व कर्मांच्या सिद्धीकरितां वेदांतशास्त्राचे सिद्धांतात हीं पांच कारणें सांगितलेलीं मी सांगतों, तीं समजून घे ॥ १३ ॥

तीं पांच कारणें तूंही कदाचित् जाणत असशील. कारण, ज्याविषयीं शास्त्रांनीं उंच हात करून वर्णन केलेलें आहे, ७८ तीं वेदराजाच्या राजधानींत सांख्यवेदांतरूप मंदिरांत निरूपणरूपी नौबदीनें प्रसिद्ध आहेत. ७९ कारण, सर्व कर्मांची सिद्धि होण्याकरितां या जगांत हींच मुख्य अवश्य आहेत, तर त्यांचे ठिकाणीं आत्म्यास कारणीभूत मानूं नको. २८० अर्जुना, अशी दौंडी पिटल्यानें त्यांची चहूंकडे प्रसिद्धि झालेली आहे, म्हणून तुलाही ठाऊक असूं दे, उपयोग होईल; ८१ आणि मी ज्ञानरूपी रत्न तुझे हातीं असल्यावर, दुसऱ्याचे तोंडांतून तूं ही गोष्ट ऐकावीस इतकी अडचण तुला कशास पाहिजे ? ८२ आपल्यासमोर आरसा असल्यावर, आपलें रूप पाहण्यास, लोकांना, माझें रूप कसें दिसतें तें मला सांगा, अशी विनंती कां करावी ? ८३ भक्त ज्या स्थितींत जिकडे पाहील, त्या ठिकाणीं ती वस्तु मी त्याच्या दृष्टीस पाडतों, तो मी आज तुझें खेळणें झालों आहें. (हस्तगत झालों आहें). ८४ असें प्रेमाच्या भरांत देव बोलत असतां त्यांना आठवण राहिली नाहीं, तों इकडे पार्थ आनंदांत निमग्न होऊन गेला. ८५ पौर्णिमेच्या चांदण्यांत सोमकांत मण्याचा डोंगर जरी असला, तरी तो पाझरून त्याचें सरोवर बनावें, ८६ त्याप्रमाणें सुख व अनुभव ह्या भावांचा पडदा नाहींसा होऊन सुखच अर्जुनाच्या आकृतीचें

१ वियोग. २ नदीचें. ३ वेगळी. ४ शेवाळें. ५ भेद ६ फुलण्यानें. ७ मकरंद. ८ भ्रमराकडून. ९ कमलिनी. १० कदाचित् ११ हात. १२ नौबद. १३ मध्यें. १४ दवंडी १५ दुसऱ्याचे तोंडून. १६ ज्ञानरूपी रत्न. १७ रूप. १८ प्रेमाच्या. १९ आठवण. २० भरांत. २१ अनुभव २२ व्यापलें.

दिसूं लागलें. ८७ तेव्हां देव समर्थ असल्यामुळें त्यांस आठवण होऊन त्यांनीं सुखाच्या समुद्रांत बुडणाऱ्या अर्जुनास वर काढलें. ८८ अर्जुनासारखा थोर असूनही तो बुद्धीच्या प्रसारासह बुडूं लागला, एवढें प्रेमाचें भरतें आलें असून तें बाजूला सारून, ८९ देव म्हणाले, “ पार्था, तूं आपलें स्वरूप पाहून शुद्धीवर ये. ” तेव्हां उसासा टाकून अर्जुनानें मान डोलवली; २९० आणि तो म्हणाला कीं, “ हे प्रभो, जो मी तुमच्या सानिध्यास (द्वैतभावास) त्रासून आज तुमच्या ऐक्यास येऊं पहात आहें, ९१ त्या माझें तुम्ही जर प्रेमानें कौतुक करीत असाल, तर मला जीवदशेस कां आणतां ? ” ९२ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणतात कीं, “ अरे वेड्या, खरोखर तुला अजून कसें माहीत नाहीं, कीं चंद्र आणि प्रभा यांचा कधीं वियोग घडतो का ? ९३ आणि असेंच बोलून तुला जी आम्ही भीति दाखवितों, तिनें तूं रुसलास म्हणजे आमच्या प्रीतीस जास्ती बळ येतें, अशी ही प्रीति होय. ९४ या ठिकाणीं एकमेकांचे खुणेनें परस्परांस जें बोलणें तेंच आपल्या वांचण्यास कारण होय, म्हणून याविषयीं वादविवाद पुरे. ९५ मग अर्जुना, मी आतां कसें कसें बोलत होतों, कीं सर्व कर्में आत्म्यापासून भिन्न आहेत. ९६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, माझे मनांतील तात्पर्यच सांगण्यास तुम्हीं होऊन आरंभ केला. ९७ सर्व कर्मांस कारणीभूत अशीं पांच कारणें तुला सांगेन अशी जी तुम्हीं प्रतिज्ञा केली, ९८ आणि आत्म्याचा कर्माशीं कांहीं संबंध नाहीं असें जें तुम्ही बोलला होतां, तें माझें देणें मला द्या. ९९ हें बोलणें ऐकून भगवान अति संतोषानें म्हणाले, याविषयीं तूं धरणें घेऊन बसलास. असा विचारणारा आम्हांला कोठें मिळतो आहे ? ३०० तर अर्जुना, तुला खरोखर सिद्धांत सांगतों; कारण मी तुझा ऋणी असल्यामुळें तुला मोठा नमून आहें. १ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, हे देवा, तुम्ही मागील गोष्टींचा अभिप्राय विसरलां काय ? आणि मी व तूं हें द्वैत आपल्या भाषणांत कां आणतां ? २ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, बरें तर; आतां मी जी गोष्ट तुला सांगण्यास सुरवात केली होती, ती सांगतों; सावधान चित्तानें ऐक. ३ तर हे धनुर्धरा, खरोखर सर्व कर्मांची उभारणी या पांच कारणांनीं परभारें होते. ४ आणि ज्या या पांच कारणांच्या योगानें जो कर्माचा पसारा होतो, तींच पांच कारणें त्या कर्मास हेतु असतात. ५ दुसरा जो आत्मा, तो उदासीन असून कर्माला निमित्त कारण किंवा उपादान कारण नसतो, अथवा तो स्वतः कर्माला साह्य करीत नाहीं. ६ त्याचे ठिकाणीं शुभ किंवा अशुभ कर्में अशा रीतीनें होतात कीं, रात्र व दिवस आकाशांत उत्पन्न झालीं तरी आकाश जसें त्याहून वेगळें असतें; ७ पाणी व तेज यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या वाफेचा वायूशीं संबंध झाला म्हणजे ती आकाशांत जाऊन तिचे ढग

१ एवढें. २ बुद्धीच्या प्रसारासह. ३ सान्निध्यास. ४ त्रासून. ५ कौतुक. ६ प्रभेस. ७ भीति. ८ बळ. ९ वर्म. १० परस्पर बोलणें. ११ वांचणें. १२ तात्पर्य. १३ बोललास. १४ ऐवज; देणें. १५ सिद्धांत. १६ नमून. १७ परभारें. १८ स्वरूप.

बनतात, परंतु आकाशास जशी ही गोष्ट माहीत नसते; ८ पुष्कळ लांकडें एकत्र जोडून तयार केलेली नाव वाऱ्याच्या जोरानें नावाडी पाण्यावर चालवितो, परंतु त्या ठिकाणीं उदक जसें कांहींएक न करितां साक्षिभूत असतें; ९ किंवा मातीचा गोळा घेऊन चक्रावर ठेवून दाड्यानें चाक हलविल्यावर त्याचें मातीपण जाऊन भांडें तयार होतें; ४१० तर या ठिकाणीं कुंभाराच्या कसबाशिवाय भांड्यास आधारावांचून पृथ्वीचें दुसरें कोणतें साह्य मिळतें याचा विचार कर. ११ हेंही असो; परंतु जगांत लोकांचे सर्व व्यापार सूर्यप्रकाशानें चालत असतांही सूर्य ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, १२ त्याप्रमाणें पांच कारणें मिळाल्यानें सर्व कर्मरूप वेलाची मांडणूक होते, व आत्मा हा वेगळाच असतो. १३ आतां तींच पांच कारणें चांगल्या प्रकारें वेगवेगळीं वर्णन करून सांगतों. मोत्यें ज्याप्रमाणें वजन करून घ्यावीं लागतात, १४

श्लोकार्थः—अधिष्ठान म्हणजे आधारभूत शरीर, तसाच कर्ता म्हणजे जीव व वेगळालीं इंद्रियें, व प्राणापान वायूंचे नानाप्रकारचे व्यापार आणि दैव म्हणजे इंद्रियांच्या देवता हीं पांच कारणें आहेत ॥ १४ ॥

त्याप्रमाणें, कर्माच्या कारणांचीं सर्व यथार्थ लक्षणें तुला सांगतों, तीं ऐक. तर देह हें पहिलें कारण होय, असें मी म्हणतों. १५ या देहाला अधिष्ठान म्हणण्याचें प्रयोजन इतकेंच कीं, भोग्य जे विषय, त्यांसहवर्तमान भोक्ता या ठिकाणीं राहतो. १६ इंद्रियांच्या दहा हातांनीं रात्रंदिवस कष्ट सोसून प्रकृतीच्या योगानें जीं सुखें व दुःखें उत्पन्न होतात, १७ तीं भोगण्याकरितां मनुष्यास दुसरें ठिकाणच नाहीं. म्हणून देहाला अधिष्ठान असें म्हणतात. १८ हें चोवीस तत्त्वांचें वसतिस्थान असून बंध व मोक्ष यांचा उलगडा या ठिकाणीं होतो. १९ फार काय ? परंतु जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांचें हें मुख्य ठिकाण होय. म्हणून हे धनंजया, या देहाला अधिष्ठान हेंच नांव योग्य आहे. ३२० आणि कर्माचें दुसरें कारण कर्ता हें होय. आणि ह्यालाच चैतन्याचें प्रतिबिंब म्हणजे जीव असें म्हणतात. २१ आकाशांतून पाऊस पडल्यावर त्याचें पृथ्वीवर डबकें होतें; आणि मग त्यांत आकाशाचेंच प्रतिबिंब पडल्यावर ज्याप्रमाणें तें प्रतिबिंब त्याचेच आकाराचें होतें; २२ किंवा निद्रेच्या भरांत राजा आपलें ऐश्वर्य विसरून स्वप्नांत आपण भिकारी झालों आहें असें समजतो, २३ तसेंच चैतन्य आपलें स्वरूप विसरून देहच मी असें मानून देहरूपानें प्रकट होतें. २४ ज्या देहांत आत्मस्वरूपाचा विसर पडतो, तेथें चैतन्य 'जीव' या नांवानें प्रसिद्ध आहे; व देहाला सर्व प्रकारें ज्यानें वचन दिलें आहे; २५ देहाकडून जीं जीं कर्में होतात, तीं मींच केलीं असें जो भ्रमानें म्हणतो, म्हणून जीवाला तो कर्माचा कर्ता आहे असें म्हणतात. २६ मग दृष्टि ही एकच असून ज्याप्रमाणें

१३ सूर्याला. १४ वेगळी करूं. १५ ब्रह्म; आधार. १६ उद्देशानें. १७ कष्ट सोसून. १८ शब्दानें. १९ जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति. २० जीव. २१ डबकें. २२ प्रकटे. २३ वचन देणें.

पापण्यांच्या केसांमुळें चंवरीच्या केसांप्रमाणें चिरल्यासारखी दिसते; २७. अथवा घरांत असलेला एकच दिवा झरोक्यांतून पाहिला असतां जसे त्याचे पुष्कळ दिवे दिसतात; २८ किंवा एकच पुरुष शृंगार, वीर, करुणा इत्यादि नवरसांचे आविर्भाव दाखवूं लागला म्हणजे तो जसा नऊ प्रकारचा वाटूं लागतो, २९ तसें बुद्धीचें एकच ज्ञान असून तें नेत्रादि इंद्रियांच्या निराळेपणानें बाहेर येऊं लागतें. ३३० हे नृपनंदना, तीं निरनिराळीं इंद्रियें हें कर्माचें तिसरें कारण होय असें समज. ३१ आणि पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्या वहात वहात समुद्रास जातांच त्या जशा पाण्याच्या रूपानें एकत्र होतात, ३२ तशी रजोगुणाची कर्तृत्वशक्ति—जी संपादन केल्याशिवाय प्राणवायूंत मूळचीच आहे, ती निरनिराळ्या अवयवांत निरनिराळी भासते. ३३ जेव्हां ती वाचाद्वारें बाहेर पडते, तेव्हां तिला बोलणें असें आपण म्हणतों, व हस्तद्वारें बाहेर पडल्यावर घेण्यादेण्याचा व्यापार असें म्हणतात. ३४ अरे, जी पायांत आली असतां गति असें म्हणतात, व मलमूत्रद्वारें आली असतां 'क्षरण' असें म्हणतात. ३५ नाभीपासून हृदयापर्यंत ॐकाराची शरीरांत वृद्धि करते, तिलाच प्राण असें म्हणतात. ३६ मग वर जो श्वासोच्छ्वास जातो त्याच शक्तीला उदान (कंठस्थ वायु) असें नांव प्राप्त होतें; ३७ व गुदद्वारानें बाहेर येऊं लागली म्हणजे अपान (गुदस्थ वायु) हें नाव प्राप्त होतें; आणि सर्व शरीरास व्यापक झाली असतां व्यान (शरीरस्थ वायु) असें म्हणतात. ३८ खाल्लेल्या अन्नाचा रस सर्व शरीरांत पसरून जी सर्व सांध्यांत भरलेली असते; ३९ अर्जुना, अशा सर्व क्रिया होत असून या शक्तीस नंतर समान (म्हणजे नाभिस्थ वायु) असें म्हणतात. ३४० आणि जांभई, शिंक, ढेंकर वगैरे जे वायूचे व्यापार होतात, ते नाग, कूर्म, कृकर इत्यादि उपप्राणांचे होत. ४१ हे सुभटा, याप्रमाणें हे सर्व वायूचे खेळ असून त्यांच्या त्यांच्या वर्तनाप्रमाणें त्याचे नांवांत बदल होतो. ४२ अशी जी आपआपल्या व्यापारानें वायूची शक्ति निरनिराळी होते, तें कर्माचें चौथें कारण होय असें समज. ४३ आणि शरदृतूसारखा उत्तम ऋतु असून त्यांत चंद्रोदय व्हावा व तशांत पौर्णिमेचा योग असावा; ४४ अथवा वसंतऋतु असून त्यांत उत्तम बाग असावी, व बागेंत स्त्री संनिध असावी, आणि त्या योगांत सर्व साहित्याची भर पडावी; ४५ अथवा, अर्जुना, कमल असून तें उमलावें, व मग त्यांत पुष्परेणूंचा उद्भव व्हावा; ४६ एखाद्याचे वाणींत कवित्व असावें, त्या कवितेंत रसिकता असावी, आणि त्या रसिकतेंत आत्मतत्त्वाची भर पडावी; ४७ तसेंच, सर्व वृत्तींच्या ऐश्वर्यानें युक्त जी बुद्धि, ती उत्तम प्रकारची असून तशांत सर्व इंद्रियेंही तिला अनुकूल असावीं; ४८ आणि सर्व इंद्रियांना भूषण

१७ कंठस्थ वायु. १८ गुदद्वारानें. १९ गुदस्थ वायु. २० शरीरस्थ वायु. २१ खाल्लेल्या. २२ नाभिस्थ वायु. २३ नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त व धनंजय हे उपप्राण; ह्यांची जाभई; शिंक, ढेकर व उचकी व शरीर फुगवणें हीं लक्षणें. २४ बाग. २५ साहित्य. २६ उद्भव. २७ पुष्परेणु. २८ गोडी. २९ आत्मतत्त्व. ३० शोभा; भूषण.

भूषण देणारा असा जो देवांचा मेळा, तोही त्यांत अनुकूल असावा; ४९ म्हणून चक्षुरादि दहा इंद्रियांच्या ठिकाणीं सूर्यादि देवांच्या समुदायाची जी अनुकूलता, ३५० ते देवांचे समुदाय हें या कर्माचें पांचवें कारण होय. देव म्हणतात, समजलास अर्जुना? ५१ याप्रमाणें, तुझ्या बुद्धीस कळेल अशा रीतीनें कर्माचीं पांच प्रकारचीं कारणें तुला सांगितलीं, तीं ऐकिलींस ना? ५२ आतां, ज्या हेतूंच्या योगें हीं कर्में घडतात, ते पाच हेतु तुला उघड करून सांगतों. ५३

श्लोकार्थः—मनुष्य शरीरानें, वाणीनें व मनानें सशास्त्र किंवा अशास्त्र असें जें कर्म करितो, त्याचे हे अधिष्ठानादि पांच हेतु आहेत ॥ १५ ॥

तर अकस्मात् वसंतऋतु प्राप्त झाला असतां त्याच्या योगानें झाडास नवी पालवी फुटते, पालवी फुटल्यावर फुलांचे घोंस येतात, आणि फुलांपासून फळें निर्माण होतात, ५४ अथवा पावसाळ्यात मेघ उत्पन्न होतात, मेघापासून पर्जन्यवृष्टि होते, आणि पर्जन्यवृष्टीपासून धान्य उत्पन्न होतें; ५५ किंवा पूर्वेस अरुणोदय होतो, अरुणोदय झाल्यावर सूर्य उगवतो, आणि सूर्याचा पूर्ण प्रकाश झाला म्हणजे दिवस होतो; ५६ त्याप्रमाणें अर्जुना, मन हें कर्माचा संकल्प होण्यास कारण आहे; आणि तोच संकल्प झाला म्हणजे वाचेनें बाहेर पडतो. ५७ मग वाणीच्या उजेडानें कर्माची वाट स्पष्ट दिसूं लागते, तेव्हां कर्ता कर्म करण्यास लागतो. ५८ तेव्हां शरीरादिक सर्व इंद्रियें कर्माला कारण होतात. लोखंडाचा एखादा जिन्नस तयार करणें झाल्यास ज्याप्रमाणें तो लोखंडाच्या हत्यारांनींच तयार करावा लागतो; ५९ अथवा तंतूंच्या मार्गांत तंतुच आडवे घातले म्हणजे त्या तंतूंचें वस्त्र होतें, ३६० जसे हिऱ्याला पैलू पाडावयाचे ते हिऱ्यानेंच पाडावे लागतात, तसें मन, वाचा व देह यांच्या कर्मास मनच कारण आहे. ६१ या ठिकाणीं, कर्माचीं शरीरादिक कारणें, तींच त्यांना हेतु कशीं होतील, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर सांगतों, ऐक. ६२ हें पहा—सूर्याच्या प्रकाशास जसा सूर्यच हेतु व कारण आहे, किंवा उंसाचें कांडें हेंच उंसाच्या वाढीस हेतु आहे; ६३ अथवा सरस्वतीची स्तुति करणें असल्यास जसे वाणीलाच श्रम द्यावे लागतात, किंवा वेदांची थोरवी वर्णन करावयाची असल्यास ती वेदांनींच करावी लागते, ६४ तसें कर्माला शरीरादि हींच कारणें होत, हें सर्वांस माहीत आहे; परंतु या ठिकाणीं शरीरादिकच कर्मास हेतू आहेत, यांत शंका नाहीं. ६५ आणि देहादिक अधिष्ठानाला देहादिकच हेतु आहेत; व ज्याच्यामुळें कर्माची उभारणी होते, ६६ तें कर्म शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें जर केलें, तर हे धनंजया, तें पुण्यकर्म होय; व त्यालाच न्याय्यकर्म म्हणतात; आणि त्याचा हेतुही न्याय्यच होय. ६७ जसें पर्जन्याचें पाणी अवाचित साळीला लावलें, तर तें जमि-

७ वसंतऋतु. ८ कारण. ९ फुलांचे झुबके. १० धान्य. ११ पूर्व दिशा. १२ व्यापारांत. १३ कर्माला. १४ तंतूचा. १५ आडवा धागा. १६ पैलू पाडणें. १७ जाणण्याची इच्छा करील. १८ सरस्वती. १९ श्रमवावी. २० अविघ्नीं.

नींत जिरतें, परंतु त्यापासून पुष्कळ उपयोग होतो; ६८ अथवा कोणी एखादा मनुष्य रागावून घरांतून निघाला व सहज द्वारकेच्या वाटेस लागला, तर त्याला चालण्याचे श्रम होतील खरे, परंतु त्याचें एक पाऊलही व्यर्थ जाणार नाहीं; ६९ तसें हेतु व कारण यांच्या योगानें जें अंधळें कर्म घडतें, तेंच जर सशास्त्र होईल, तर त्यालाच पुण्यकर्म म्हणावें. ३७० अथवा एका भांड्यांतील दूध ब्राह्मणांस वाढून संपलें, आणि दुसऱ्या पात्रांतील दूध आपोआप उतू जाऊन संपलें, तर त्या दोन्ही पात्रांतील दूध खर्च झालें खरें, तथापि उतू गेलेलें दूध खर्च झालें (कारणीं लागलें) असें म्हणतां येत नाहीं; ७१ तसें, शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म न केलें तर तें जर व्यर्थ होणार नाहीं, तर दरवड्यांत गेलेलें द्रव्य दान केलें असें कां समजूं नये ? ७२ अर्जुना, बावन्न वर्णाविरहित कोणचा मंत्र आहे ? अथवा, बावन्न वर्णांपैकीं एकाचा तरी उच्चार न करणारा असा कोण प्राणी सापडेल ? ७३ परंतु, अर्जुना, जोंपर्यंत मंत्राची युक्ति समजली नाहीं, तोंपर्यंत त्या बावन्न अक्षरांच्या उच्चारास मंत्रोच्चाराची फलप्राप्ति होणार नाहीं; ७४ त्याप्रमाणें, कारण व हेतु यांच्या योगानें जें सामान्य कर्म घडतें, तें जेव्हां यथाशास्त्र घडत नाहीं, ७५ तेव्हांही कर्म हें घडतच असतें; पण, बाबारे ! तें घडणें नव्हे, तें पापकर्म असून पापकर्मालाच हेतु आहे. ७६

श्लोकार्थः—याप्रमाणें सर्व कर्मांना हे पांच हेतु असतात. जो मनुष्य केवळ आत्माच कर्ता आहे असें पहातो, तो अज्ञानी वेदांतसंस्कारशून्य असल्यामुळें कांहींच जाणत नाहीं ॥ १६ ॥

अशा प्रकारें, हे सुमहिमा, कर्मांच्या पांच कारणांस पांच हेतु आहेत. तर आतां या ठिकाणीं आत्मा हा कर्मास कारण आहे काय, सांग बरें ? ७७ ज्याप्रमाणें सूर्य हा स्वतः विषयी न होतां नेत्रादि पांच इंद्रियांचे विषय प्रकट करतो, त्याप्रमाणें, आत्मा कर्म न होतां करणाराकडून तीं करवितो. ७८ हें बघ अर्जुना, आरसा व प्रतिबिंब हीं दोन्ही आपण न होतां पाहणारा जसा दोहींला प्रकाशित करितो; ७९ किंवा हे पांडुसुता, सूर्य हा दिवस व रात्र यांस कारणीभूत असून ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणें, आत्म्याच्या अधिष्ठानावर जरी कर्म होतें, तरी तो कर्मकर्ता नाहीं असें दाखवितो. ३८० परंतु मीपणाच्या भ्रमानें ज्याची बुद्धि देह हाच मी अशी पक्की झाली आहे, त्याला आत्मस्वरूपाची मध्यरात्रच झाली आहे. ८१ ज्यानें चैतन्य, ईश्वर व ब्रह्म हें सर्व देहालाच मानलें आहे, त्याला आत्मा कर्ता आहे ही बुद्धि पूर्ण असते. ८२ आत्मा हाच कर्मकर्ता आहे असाही पक्का निश्चय तो करीत नाहीं, तर तो खरोखर देहालाच कर्मकर्ता असें मानतो. ८३ कारण, मी आत्मा कर्मातीत असून सर्व कर्मांना साक्षिभूत आहें, अशी स्वस्वरूपाची गोष्ट तो कानानेंही कधीं ऐकत नाहीं; ८४ म्हणून, सर्वव्यापक असा जो आत्मा, तो देहच होय असें तो मानतो. काय चमत्कार पहा, कीं, घुबड हें आपले डोळे झांकून घेऊन दिवसालाच रात्र म्हणत नाहीं काय ? ८५ हें पहा—ज्यानें आकाशांतील

खऱ्या सूर्यास कधीं पाहिलें नाहीं, तो डबक्यांतील पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबास सूर्य समजत नाहीं काय? ८६ डबक्यांत पाणी सांचलें म्हणजे सूर्य जन्मास आला असें तो म्हणतो, तेंच पाणी वाऱ्यानें हाललें म्हणजे सूर्यास कंप सुटला असें म्हणतो, आणि डबकें कोरडें पडलें म्हणजे सूर्याचा नाश झाला असें समजतो; ८७ आणि निजलेला मनुष्य जोंपर्यंत जागा होत नाहीं, तोंपर्यंत त्याला स्वप्न खरें भासतें; ज्याला ही दोरी आहे हें कळत नाहीं, तो तिला सर्प समजून भितो, यात नवल तें कोणतें? ८८ जोंपर्यंत कावीळ झालेली आहे, तोंपर्यंत चंद्राचा रंग पिवळा दिसतो. अरे, मृगांनीं मृगजलाला भुलूं नये? (तर मग कोणीं भुलावें?) ८९ त्याप्रमाणें, शास्त्र व गुरु यांचीं नावें उच्चारल्याबरोबर तो त्यांचा वाराही आपल्या शिवेस लागूं देत नाहीं. कारण तो मूर्खपणाच्याच जोरावर वांचलेला असतो. ३९० अभ्रें चालत असलीं म्हणजे ज्याप्रमाणें कोल्हे हे, चंद्र चालतो असा त्याचेवर आरोप करतात, त्याप्रमाणें, त्यानें देहच आत्मा आहे अशा दृष्टीनें आत्म्याला देहरूप जाळें घातलें आहे. ९१ मग अर्जुना, त्याच्या या समजुतीनें देहरूपी बंदिशाळेंत कर्माच्या बळकट गांठीनें तो बंदिवान होतो. ९२ अरे, हें पहा--बिचारा राघू नळीवर बसलेला असतो, तो मी बांधला गेलों आहें, अशा दृढ कल्पनेनें, आपला पंजा मोकळा असूनही ती नळी सोडीत नाहीं; ९३ म्हणून, निर्मळ अशा आत्मस्वरूपावर जो देहानें केलेल्या कर्माचा आरोप करतो, तो कल्पकोटीपर्यंत कर्मातच गुंडाळला जातो. ९४ आतां, कर्म करीत असूनही ज्याला कर्माचा स्पर्श होत नाहीं; जसा वडवानल हा समुद्रांत असूनही त्याला समुद्र स्पर्श करीत नाहीं, ९५ तसें जो अलिप्तपणानें कर्म करीत असतो, तो खरोखर कसा ओळखावा, तें सांगतों. ९६ असा मुक्त मनुष्य कोण आहे म्हणून शोध करूं लागलें असतां आपल्यालाच मुक्ति मिळते. जसें दिव्याच्या उजेडानें पाहूं लागल्यावर आपली हारवलेली वस्तु सांपडते, ९७ अथवा आरसा स्वच्छ करूं लागलें असतां आपलें स्वरूप त्यांत आपल्यास दिसतें; किंवा मीठ पाण्यांत घातलें असतां जसें त्याचें पाणी होतें; ९८ फार काय, आरशांतील प्रतिबिंबाकडे न पाहतां मागें फिरून पाहिलें असतां आपलें स्वरूप आपोआप दिसतें, ९९ तसें संतांच्या स्थितीचा विचार केला असतां आपलें हारवलेलें स्वरूप आपल्यास मिळतें. म्हणून, संतांचेंच नेहमीं वर्णन करावें व त्यांचेच गुण नेहमीं श्रवण करावे. ४०० परंतु कर्म करीत असून जो कर्माच्या वाईट अथवा चांगल्या परिणामानें लिप्त होत नाहीं; जशी चर्मचक्षूंच्या चर्मानें खरी दृष्टि लेपत नाहीं, १ तसा जो कर्मातीत झाला आहे, त्याचीं लक्षणें तुला युक्तीचे बाहु उभारून सांगतों. २

श्लोकार्थः—मी हें अमुक कर्म करितों असा ज्याला अभिमान नाहीं, आणि ज्याच्या बुद्धीला कर्मापासून विकार होत नाहीं, त्यानें जरी या सर्व प्राण्यांचा वध केला, तरी तो वध करीत नाहीं, व त्या वधाच्या दोषानें बद्ध होत नाहीं ॥ १७ ॥

तर, हे प्रबुद्धा अर्जुना, जो अज्ञानाच्या निद्रेंत विश्वरूपी स्वप्नाचा अनुभव पुष्कळ

वर्षें घेत होता, ३ तो, तत्त्वमसि हें महावाक्य कानीं पडून गुरुकृपेच्या बळानें मस्तकावर नुस्ता हात ठेवून नव्हे तर जसा थापटून जागा केला आहे, ४ तसा अर्जुना, जगद्रूपी स्वप्न व अज्ञानरूपी निद्रा टाकून सहज निजस्वरूपाच्या दर्शनानें जागा झाला; ५ तेव्हां, चंद्र उगवल्यावर मृगजळाचे दिसणारे पूर आपोआप जसे नाहींतसे होतात; ६ किंवा बाल्यदशा निघून गेल्यावर बागुलबोवाला जसें कोणी भीत नाहीं; किंवा लांकूड जळल्यावर त्यांत जसें लांकूडपण रहात नाहीं; ७ अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्न जसें दृष्टीस पडत नाहीं, तसा अर्जुना, त्याला मी व माझें हा अभिमान राहत नाहीं. ८ मग, अंधार पाहण्याकरितां जरी सूर्य हा वाटेल त्या भुयारांत शिरला, तरी तेथें जसा अंधार रहात नाहीं, ९ तशी, मी आत्मा आहें, अशी ज्याची पूर्ण समजूत झाली, तो ज्या वस्तूकडे पाहील, ती वस्तु व त्याची दृष्टि हीं त्याला आत्मरूपीच दिसतील. ४१० अग्नि ज्या पदार्थास लागतो तो पदार्थ जसा अग्निरूपच होतो; व मग जसा दाह्य व दाहक हा भेद शिल्लक रहात नाहीं, ११ तसें कर्माचे ठिकाणीं द्वैत मानून तें कर्म करण्याचा आत्म्यावर आळ आलेला नाहींसा झाल्यावर जें कांहीं (शरीर) उरतें, १२ त्या शरीरालाच, अशा रीतीनें जो आत्मस्वरूपांत निमग्न झाला, तो आत्मा, असें कसें मानील? हें पहा, प्रळयकाळच्या जलांत लहानमोठे असे कांहीं ओघ असतात काय? १३ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्याचे ठिकाणीं अहंब्रह्म अशी पूर्ण स्थिति झाली आहे, त्याला मी देह आहें, असें कोठून वाटणार? हें पहा, सूर्याचें पडलेलें प्रतिबिंब हातांत धरलें असतां सूर्य धरला जातो काय? १४ ताक घुसळून लोणी काढल्यावर तें पुनः ताकांत घातलें, तर तें त्यापासून अलिप्त असल्यामुळें त्यांत मिसळतें का? १५ अथवा, हे वीरेशा, लांकडांतून अग्नि तयार करून निराळा काढल्यावर तो लांकडाच्या पेटींत कोंडून राहील काय? १६ किंवा रात्रीच्या उदरांतून जो सूर्य बाहेर निघाला आहे, तो 'रात्र' अशी गोष्ट कानांनीं ऐकील तरी का! १७ त्याप्रमाणें, जाणण्याची वस्तु व जाणणारा हीं ज्याचे ठिकाणीं ऐक्य पावलीं आहेत, त्याला मी देह आहें (अथवा देहच आत्मा आहे) असा गर्व कोठून असणार! १८ आणि आकाश जेथें जिकडून जाईल, तेथें भरलेलेंच आहे; म्हणून तें आपल्या स्वरूपांतच भरलेलें आहे; १९ तसें तो जें जें करितो, तें आत्मस्वरूपच आहे; मग कोणत्या कर्मानें तो आपलेकडे कर्तेपणा घेईल? ४२० गगनाशिवाय कोणतेंही ठिकाण नाहीं, समुद्राला प्रवाह नाहीं, व ध्रुव नक्षत्राला कोठेंही जातां येत नाहीं, तशी त्या मनुष्याची स्थिति झालेली असते. २१ अशा प्रकारें ज्याला आत्मज्ञानाच्या योगें कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान व्यर्थ वाटत आहे, त्याचा देह आहे तोंपर्यंत त्याच्याकडून कर्में होतातच; २२ वारा वाहण्याचा जरी बंद झाला, तरी झाडांचें हालणें बंद होत नाहीं, अथवा कापूर जरी संपला, तरी करंड्यांत वास शिल्लक असतो; २३ गाण्याचा समारंभ संपला तरी गाणें ऐकून मनास झालेल्या आनंदाचा भर जसा कमी होत नाहीं, किंवा पाण्यानें जमीन ओली होऊन पाणी कमी झालें असतां जशी

त्याची ओल मागें राहते; २४ अरे, सूर्य मावळल्यावर संध्याकाळीं पश्चिमेकडे आकाशांत सूर्याच्या ज्योतीचें तेज (संधिप्रकाश) जसें दिसतें; २५ अथवा निशाण मारल्यावरही बाण जसा त्यांतील शक्ति कमी होईपर्यंत पुढेंच जातो, २६ अथवा कुंभाराच्या चाकावर तयार झालेलें भांडें कुंभारानें काढून घेतल्यावरही पूर्वी दिलेल्या गतीनें चाक फिरतच असतें, २७ तसा, हे धनंजया, देहाचा अभिमान नाहींसा झाल्यावरही, ज्या गुणांनीं देह उत्पन्न झाला आहे, त्या गुणांच्या चेष्टा त्यांत दृष्टीस पडतात. २८ संकल्पाशिवाय स्वप्न दिसतें, न लावितां जशीं अरण्यांत झाडें उत्पन्न होतात, व रचना केल्याशिवाय आकाशांत जशीं गंधर्वनगरें दृष्टीस पडतात, २९ तशीं आत्म्याच्या संकल्पाशिवाय देहादि पंचकारणें क्रिया करण्यास कारणीभूत होतात. ४३० आणि पूर्वजन्मींच्या संस्कारानें पांचही कारणें व हेतु अनेक क्रिया करवितात. ३१ त्या कर्मांत मग सर्व जगाचा संहार होवो, अथवा नवें जग उत्पन्न होवो; ३२ परंतु कुमुद कसें सुकतें, व कमलाची प्रभा कशी फांकते हे (आपल्यापासून होणारे दोन्ही) परिणाम सूर्यास माहीत नसतात; ३३ किंवा आकाशातून वीज पडून जमीनीच्या जरी ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडाल्या, किंवा पाऊस पडून जरी जमीन हिरवीगार झाली, ३४ तरी या दोहींलाही जसें आकाश जाणत नाहीं, तसा जो देहाभिमानरहित देहांतच वास करतो, ३५ तो जसा स्वप्नांतून जागा झालेला मनुष्य स्वप्न पहात नाहीं, तसा देहादिकांपासून सृष्टीचा उद्भव झाला किंवा लय झाला तरी तें जाणत नाहीं. ३६ एरवीं, हा देही आहे असें जे चर्मचक्षूंनीं पाहतात, ते त्यालाच कर्म करणारा असें मानतात. ३७ अथवा गवताचें बुजगावणें करून तें शेताच्या कडेस उभें केलें म्हणजे कोल्हा त्यालाच खरा रखवालदार समजत नाहीं काय ? ३८ वेडा मनुष्य वस्त्र नेसलेला आहे किंवा नागवा आहे हें जसें लोकांनीं जाणावें लागतें, किंवा रणांत पडलेल्या मनुष्याच्या अंगावरचे घाव जसे दुसऱ्यांनीं पाहून त्याचें शौर्य जाणावें लागतें, ३९ अथवा महासती ही सती जाते वेळेस जरी न्हाणें, माखणें, मळवट भरणें इत्यादि उपभोग भोगीत आहे असें लोकांस वाटतें, तरी तिला अग्नि दिसत नाहीं, स्वतःच्या शरीराची तिला स्मृति नसते, किंवा लोकांकडेही तिचें लक्ष नसतें, (तर ती पतिस्वरूपीं तल्लीन झालेली असते,) ४४० त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपप्राप्तीच्या योगें जो द्रष्टा दृश्यासह नष्ट झाला, (पाहणारा व पहावयाची वस्तु हा भाव नाहींसा झाला,) तो, इंद्रियसमुदायानें काय कर्म केलें हें जाणत नाहीं. ४१ अरे, समुद्राचे तीरावर असलेल्या लोकांस जरी असें वाटलें कीं, थोरल्या लाटेनें धाकट्या लाटांस एकदम गिळून टाकलें आहे, ४२ तरी उदकाच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां कोणती लाट कोणत्या लाटेस खाऊन टाकते ? त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपास मिळाला, त्यास कर्म टाकावें असें कर्माविषयीं द्वैत राहत नाहीं. ४३ पहा कीं, सोन्याच्या देवीनें, सोन्याच्या त्रिशूलानें सोन्याच्याच महिषासुराचा नाश केला, ४४ हा सर्व प्रकार भक्ताच्या दृष्टीनें खरा असा भासतो,

परंतु सोन्याच्या दृष्टीनें महिषासुर, त्रिशूळ व देवी हें सर्व सोनेंच आहे, ४५ तसेंच, पटावर काढलेल्या चित्रांत एक तलाव व एक अग्निकुंड हा फक्त दृष्टीचाच भेद आहे, परंतु त्या दोहोंस वस्त्र लावलें असतां तें भिजत नाहीं किंवा जळतही नाहीं; ४६ त्याप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे, त्याच्या देहाचा व्यवहार पूर्वकर्मानुसार होत असतो; परंतु हें न समजतां वेडे लोक त्यालाच कर्मकर्ता असें म्हणतात. ४७ आणि तो कर्म करीत असतां जरी त्यायोगें त्रैलोक्याचा घात झाला, तरी तो त्यानें केला असें म्हणूं नये. ४८ अरे, सूर्यानें अंधार पहावा आणि मग त्याला दूर सर असें म्हणावें, त्याप्रमाणें, ज्ञान्याला अशी कांहीं दुसरी वस्तुच नाहीं कीं, जिचा तो नाश करील. (त्याचे ठिकाणचा द्वैतभाव जाऊन सर्व जग त्याला स्वस्वरूप झालेलें असतें.) ४९ म्हणून त्याच्या बुद्धीला पाप व पुण्य यांचा गंधही नसतो. जशी एखादी नदी गंगेस मिळाली असतां तिचा अपवित्रपणा नाहींसा होतो; ४५० अर्जुना, अग्नीवर जर अग्नि पडला, तर तो भाजतो का ? किंवा शस्त्र आपणच आपल्याला कधीं रुपेल काय ? ५१ त्याप्रमाणें, आपल्या स्वरूपाहून कोणतेंही कर्म भिन्न नाहीं असें जो समजतो; तेथें कोणत्या पदार्थानें त्याची बुद्धि लिप्त होईल ? ५२ म्हणून जो कर्म, कर्ता व क्रिया ही त्रिपुटी आपणच झाला आहे, तो शरीरादिकांपासून होणाऱ्या कर्मापासून बद्ध होत नाहीं. ५३ कारण, जीवात्मा हा मोठेपणानें आपल्यास कर्ता समजून दहा इंद्रियांच्या साधनानें पांच हेतु धारण करितो; ५४ आणि त्या ठिकाणीं न्याय किंवा अन्याय अशीं दोन प्रकारचीं कर्में करून एका क्षणांत कर्मांचीं भुवनें तयार करतो. ५५ पण या मोठ्या कृत्यास आत्मा हा साह्यकर्ता नाहीं, व तो आरंभ करतो असेंही म्हणूं नको. ५६ तो साक्षिभूत व ज्ञानस्वरूप आहे; तेव्हां, कर्मप्रवृत्तीचा जो संकल्प उत्पन्न होतो, त्याला तो का आज्ञा देईल ? ५७ तर जीं जीं कर्में करण्याकरितां सर्व लोक श्रम करीत असतात, तीं तीं कर्में करण्याविषयीं त्याच्या शरीरास आयास पडत नाहींत. ५८ म्हणून, जो केवळ शुद्ध आत्मस्वरूपी झाला आहे, त्याला ही कर्माची बंदिशाळा नाहीं. ५९ परंतु अज्ञानाच्या पटावर जो द्वैतज्ञानाचें चित्र काढतो, तेथील चित्र, चित्र काढणारा व चित्रपट ही त्रिपुटी तुला स्पष्ट करून सांगतों. ४६० कारण ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञेय ही त्रिपुटी जगास कारणीभूत असून, इजपासूनच कर्माची निःसंशय प्रवृत्ति होते. ६१ हे धनंजया, आतां ह्याच त्रिपुटीचीं निरनिराळीं स्वरूपें उघड करून सांगतों, तीं ऐक. ६२

श्लोकार्थः—ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी कर्माला प्रेरक आहे; आणि करण, कर्म व कर्ता ही त्रिपुटी कर्मसंग्रहास कारण आहे. ॥ १८ ॥

तर जीवरूपी सूर्यबिंबाचे ज्ञानेंद्रियादि पंचेंद्रियरूपी किरण विषयरूपी कमळाचे

१४ श्रम करण्यास. १५ द्वैताचें; भेदाचें. १६ चित्र काढणारा, चित्र व पट ही त्रिपुटी. १७ स्वरूप. १८ किरण.

कळीवर पडून तीं उमलवितात; ६३ अथवा जीवरूपी राजा हा शरीररूपी उपलाणी घोड्यावर बसून हातांत इंद्रियरूपी हत्यारें घेऊन विषयरूपी देशांतून लूट आणतो, ६४ फार काय? जें या इंद्रियांत वागत असून जीवाला सुख व दुःख भोगावयास देतें व जें ज्ञान गाढ झोंपेंत नाहींसें होतें; ६५ त्या जीवाला, अर्जुना ज्ञाता असें म्हणतात. आणि जें आतां सांगितलें त्यालाच ज्ञान असें म्हणतात. ६६ अर्जुना, जें अज्ञानाच्या पोटांत उपजतांक्षणीं आपल्यास तीन ठिकाणीं वांटून घेतें, ६७ आपल्या वृत्तीपुढें जाणावयाचा विषयरूप दगड घालून मागचे बाजूस ज्ञात्याला उभे करितें, ६८ मग ज्ञाता व ज्ञेय या दोघांच्या मधील व्यवहार होत असतांना जें ज्ञान मध्यें राहतें, ६९ ज्ञेयाला जाऊन पोहोंचल्यावर ज्याची धाव खुंटते, व जें सर्व पदार्थांला नांव ठेवितें, ४७० त्याला सामान्य ज्ञान असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं. आतां ज्ञेयाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. ७१ तर शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे ज्ञेयाचे पांच प्रकारचे धर्म आहेत. ७२ जसा एकच आंबा दृष्टीस पडल्यावर पांच इंद्रियांना निरनिराळ्या प्रकारानें भासतो, म्हणजे आंबा या शब्दानें कानास समजतो, रसानें जिभेस समजतो, रंगानें डोळ्यांस समजतो, वासानें नाकास समजतो, आणि स्पर्शानें त्वचेस समजतो, ७३ तसें ज्ञेय तर एकच आहे, परंतु आपल्या इंद्रियांच्या द्वारानें त्याजविषयीं निरनिराळें ज्ञान उत्पन्न होतें, म्हणून तें पांच प्रकारचें झालें आहे. ७४ समुद्रास मिळाल्यावर नदीचा ओघ संपतो, मुक्कामास गेल्यावर चालणें संपतें, अथवा फळ आल्यावर ज्याप्रमाणें धान्याची वाढ खुंटते, ७५ त्याप्रमाणें अर्जुना, इंद्रियांच्या मार्गांत धावत असलेल्या ज्ञानाला जेथें शेवट होतो, त्यालाच ज्ञेय (विषय) असें म्हणतात. ७६ याप्रमाणें धनंजया, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय यांचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ही त्रिपुटी तीन प्रकारच्या सर्व कर्मांस कारणीभूत आहे. ७७ कारण, शब्दादि पांच विषय हेंच ज्ञेय होय; आणि तेंच प्रिय किंवा अप्रिय यांपैकीं कोणतें तरी एक असतें. ७८ हे धनंजया, ज्ञान हें ज्ञात्याला ज्ञेय पदार्थ किंचित् दाखवीत आहे तोंच त्याचा स्वीकार किंवा त्याग करण्याविषयीं ज्ञाता उद्युक्त होतो. ७९ परंतु माशाला पाहतांच जसा बगळा त्यास धरावयास धावतो, अथवा द्रव्याचा ठेवा पाहतांक्षणीं तो घेण्यास दरिद्री धावतो, किंवा स्त्री पाहतांच जसा कामुक पुरुष तिची प्राप्ति करून घेण्याविषयीं प्रवृत्त होतो; ४८० जसें पाणी उतरत्या जमिनीकडे धावतें, भ्रमर पुष्पांचा वास घेण्यास जातो, अथवा धार काढण्याचे वेळीं वांसरूं सोडल्यावर तें गाईकडे धावत जातें; ८१ अरे, स्वर्गांतील उर्वशी नामक अप्सरेचें वर्णन ऐकून ती उपभोगास मिळावी म्हणून जसे लोक आकाशांत यज्ञरूपी शिड्या लावतात; ८२ अथवा अर्जुना, पारवा आकाशांत फिरत असतां पारवीस पाहतांच एकदम सगळें आंग टाकून तिजजवळ येतो; ८३ इतकेंच नव्हे, तर मेघांची गर्जना होतांक्षणींच मोर जसा आपल्यास आकाशावरून ओंवाळून टाकतो, तसा ज्ञाता हा ज्ञेयास (विषयास) पाहून उडी घालतो. ८४ म्हणून, हे पांडुसुता, ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी सर्व कर्मे करण्यास कारणीभूत होते. ८५ आणि

कदाचित् तोच विषय जर ज्ञात्यास आवडता असला, तर मग तो भोगण्याविषयीं त्याला एका क्षणाचाही विलंब खपत नाहीं. ८६ अथवा अवचित तोच विषय • जर नावडता असला, तर त्याचा त्याग करण्याविषयीं एकेक क्षण त्याला युगाप्रमाणें भासतो. ८७ सर्प असून नीळ मण्यांचा हार आहे या भावनेनें हर्ष होतो, व त्यास हात लावतांक्षणींच सर्प आहे असें लक्षांत येऊन लागलीच भीति उत्पन्न होते; ८८ त्याप्रमाणें प्रिय किंवा अप्रिय विषय पाहिल्यावर ज्ञात्याची स्थिति होते; आणि मग त्याचा त्याग किंवा स्वीकार करण्याबद्दल कर्म उत्पन्न होतें. ८९ जो कुस्तीचा शोकी आहे, त्यानें दुसरा मल्ल समोर पाहिल्यावर, तो जरी सर्व सैन्याचा अधिपति असला तरी रथ सोडून पादचारी होतो, ४९० तसा जो ज्ञाता म्हणून असतो, तो विषयासक्त झाला म्हणजे आपल्यास कर्ता असें म्हणवितो. ज्याप्रमाणें पानावर बसून आयतें जेवणाऱ्या मनुष्यानें तें सुख सोडून स्वयंपाकाचे कष्ट करण्यास तयार व्हावें, ९१ किंवा आपल्यास पुष्परेणु खाण्यास मिळावे म्हणून भ्रमरानें जशी बाग लावण्याची खटपट करावी, अथवा कसोटीनें आपलें ऐश्वर्य तुच्छ मानून धातु व्हावें, किंवा देवांनीं देवळांत स्वस्थ बसण्याचें सोडून देऊळ बांधण्यास प्रवृत्त व्हावें, ९२ तसें विषयांच्या इच्छेनें ज्ञाता जेथें इंद्रियांचे लाड पुरवितो, तेथें अर्जुना, त्याला कर्ता असें नांव प्राप्त होतें. ९३ आणि आपण जो ज्ञाता, तो कर्ता होऊन ज्ञानाला कारण (साधन) करतो. मग तेथें ज्ञेय हें सहज कार्य होतें. ९४ हे सुमते, ज्ञानाच्या त्रिपुटीस अशा रीतीनें पालट पडतो. जसें नेत्रांचें तेज रात्रीं उपयोगी पडत नाहीं, ९५ किंवा दैव प्रतिकूल झाल्यावर श्रीमंताचे विलास बदलतात; अथवा पौर्णिमा झाल्यावर ज्याप्रमाणें चंद्र एकेक कलेनें कमी होत जातो, ९६ त्याप्रमाणें, इंद्रियांचे लाड पुरवीत असतां ज्ञाता हा कर्तेपणाच्या अभिमानांत गुंततो, त्या वेळचीं त्याचीं लक्षणें आतां तुला सांगतों; तीं ऐक. ९७ तर बुद्धि, मन, चित्त व अहंकार हें या अंतःकरणाचें चतुर्विध चिन्ह आहे; (अंतःकरणाच्या ह्या चार वृत्ति आहेत); ९८ आणि त्वचा, कान, डोळे, जिव्हा व नाक अशीं पांच प्रकारचीं बाह्य इंद्रियें आहेत. ९९ त्या ठिकाणीं अंतःकरणाच्या वृत्तीच्या योगें जीवास कर्म करण्याविषयीं स्फुरण येतें; मग या कर्मापासून सुखप्राप्ति होईल असें वाटूं लागलें, ५०० तर नेत्रादि दहाही बाह्येंद्रियांना उठवून त्यांना तो व्यापार करावयास लावितो. १ नंतर त्या इंद्रियसमुदायाला तोंपर्यंत राबवितो, कीं जोंपर्यंत कर्माचें फळ हातीं आलें नाहीं ! २ किंवा जर त्या कर्मापासून दुःख होईल असें दिसलें, तर त्या कर्माचा त्याग करण्याकरितां त्या दहाही इंद्रियांची योजना करतो. ३ मग, जसा एखादा राजा वसूल करण्याकरितां आपल्या सेवकांना रात्रंदिवस राबवितो, तसा तो तें दुःख नाहींसें होईपर्यंत रात्रंदिवस खटपट करितो. ४ अशा प्रकारें कर्माचा त्याग अथवा स्वीकार करण्याकरितां इंद्रियांचें पुढारीपण ज्ञात्यानें घेतलें, म्हणजे त्यालाच कर्ता असें म्हणतात, ५ आणि कर्ता हा कर्म करण्याकरितां आउतांप्रमाणें सर्व इंद्रियांना खपवितो, म्हणून आम्ही

त्यांस क्रियेचीं साधनें असें म्हणतों; ६ आणि हें करण्याकरितां कर्ता ज्या ज्या क्रिया उत्पन्न करितो, त्यांनीं जें व्यापिलें जातें त्यास कर्म असें म्हणतो. ७ सोनाराच्या बुद्धीनें दागिन्यानें जसें सोनें व्यापलें जातें, चंद्राच्या किरणांनीं जसें चांदणें व्यापलें जातें किंवा विस्तारानें जसा वेल व्यापला जातो, ८ अथवा सूर्याच्या प्रभेनें जसा सूर्यप्रकाश व्यापला जातो, व गोडीनें जसा उंसाचा रस व्यापला जातो, हें असो; अवकाशानें जसें आकाश व्यापलें जातें, ९ तसें, अर्जुना, कर्त्याच्या क्रियांनीं जें व्यापिलें जातें, तें कर्म होय यांत शंका नाहीं. ५१० याप्रमाणें, अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व करण या तिघांचीं लक्षणें सांगितलीं. ११ तर ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी कर्मप्रवृत्तिकारक आहे. तसेंच कर्ता, करण व कार्य ही त्रिपुटी हा कर्मसंचय आहे. १२ विस्तवांत जसा धूर ठेवलेलाच असतो, बीजांत जसा वृक्ष असतो, अथवा मनांत जशी नेहमीं इच्छा असते, १३ आणि सोनें जसें सुवर्णाच्या खाणींत सांपडतें, तसा कर्ता, क्रिया व करणें (इंद्रियें) ही त्रिपुटी कर्माचा जिव्हाळाच (उत्पत्तिस्थानच) आहे. १४ म्हणून, हे पांडुसुता, अमुक कार्याचा मी कर्ता, असा जीवानें कर्तेपणा धारण केला, म्हणजे सर्व क्रिया जवळ येतात, व आत्मा दूर जातो. १५ यास्तव, हे सुमते, कर्मापासून आत्मा वेगळाच आहे, हें तुला वारंवार काय सांगावें ? कारण हें तूं जाणताच आहेस. १६

श्लोकार्थः—ज्ञान, कर्म व कर्ता हे गुणभेदानें तीन प्रकारचे आहेत, असें सांख्यशास्त्रांत यथार्थ सांगितलें आहे, तेंही तूं ऐक ॥ १९ ॥

पण तुला जें ज्ञान, कर्म व कर्ता म्हणून सांगितलें, तीं तिन्ही तीन गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. १७ म्हणून, अर्जुना, ज्ञान, कर्म व कर्ता यांच्यावर विश्वास ठेवूं नको. कारण यांतील रज व तम या दोन गुणांपासून मनुष्य बद्ध होतो; व फक्त सत्त्वगुणच सुटका करण्यास समर्थ आहे. १८ तो सात्त्विक गुणाचा भेद, ज्याविषयीं सांख्यशास्त्रांत विवेचन केलेलें आहे, तो तुला समजेल असा सांगतों. १९ जें सांख्यशास्त्र विचाररूपी क्षीरसमुद्रच आहे, आत्मबोधरूपी कमलास प्रफुल्लित करणारा चंद्रच आहे, व ज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांत श्रेष्ठ आहे; ५२० किंवा, प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही जीं दिवस व रात्र यांप्रमाणें एकमेकांत मिसळलीं आहेत, तीं निराळीं करून दाखविणारा या त्रिभुवनांतील सूर्यच आहे. २१ जें अपार अशा मोहाचा चोवीस तत्त्वांनीं ठाव घेऊन परतत्त्वाची प्राप्ति करून देऊन सुख भोगावयास लावतें, २२ अर्जुना, असें जें सांख्यशास्त्र, तें ज्या गुणांचें स्तवन करितें, त्या गुणांचें वर्णन असें आहे. २३ ज्या गुणांनीं आपल्या बळानें तीन प्रकारचे शिक्के देऊन सर्व दृश्य पदार्थ स्वाधीन करून घेतले आहेत. २४ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचें

---

१० समर्थ. ११ विवेचन केलें. १२ आत्मबोध. १३ कमलास प्रफुल्लित करणारा. १४ ज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या. १५ माप. १६ परतत्त्वाशीं. १७ प्राप्ति करून देऊन सुखी करतें. १८ स्तवन. १९ बळानें. २० शिक्क्यानें.

एवढें सामर्थ्य आहे कीं, त्यांनीं ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत तीन भेद केले आहेत. २५ परंतु हें सर्व विश्व ज्याच्या योगानें या तीन गुणांच्या सपाट्यांत सांपडलें, तें ज्ञान तुला अगोदर सांगतों. २६ कारण, दृष्टि शुद्ध झाली म्हणजे पाहिजे त्या पदार्थाचें स्वरूप समजतें, त्याप्रमाणें, शुद्ध ज्ञान प्राप्त झालें असतां सर्व पदार्थांचें शुद्ध स्वरूप कळतें. २७ म्हणून सात्त्विक ज्ञान आतां तुला सांगतों, लक्ष दे, असें कैवल्यगुणनिधान भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले. २८

श्लोकार्थः--- ज्या ज्ञानाच्या योगानें, जीव हा, वेगळाल्या सर्व भूतांमध्यें न विभागलेला असा एकच अविनाशी भाव पहातो, तें ज्ञान सात्त्विक होय, असें समज ॥ २० ॥

तर, अर्जुना, तेंच खरोखर शुद्ध सात्त्विक ज्ञान होय, कीं ज्याचा उदय झाल्याबरोबर त्यामध्यें ज्ञेय हें ज्ञात्यासह लीन होतें. २९ ज्याप्रमाणें सूर्य अंधाराला पाहूं शकत नाहीं, किंवा समुद्राला नद्यांची ओळखही नसते, अथवा आपल्या पडछायेस धरूं लागलें असतां ती सांपडत नाहीं, ५३० त्याप्रमाणें, ज्या ज्ञानाला शिवापासून गवतापर्यंत सर्व व्यक्तींत भिन्नपणा दिसत नाहीं; ३१ भिंतीवरील चित्र सारवून पाहिलें असतां, किंवा मीठ धुतलें असतां जसें होतें; अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्नाची जशी स्थिति होते, ३२ तसें ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें ज्ञेय पाहूं गेलें असतां ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी नाहींशी होते; ३३ परंतु (ज्ञात्यांस जसें सोन्याची परीक्षा करण्याकरितां) आपल्या बुद्धीनें डागिने आटवून त्यांतील सोनें काढावें लागत नाहीं, किंवा पाणी घ्यावयाचें असल्यास त्यावरील लाटा गाळून तें घेत नाहींत, ३४ तसा सर्व दृश्य वस्तूंचे ठिकाणीं ज्या ज्ञानाला भेद दिसत नाहीं, त्याच ज्ञानाला सात्त्विक ज्ञान असें म्हणतात. ३५ आरसा पाहूं गेलें असतां जसें पाहणाराचेंच प्रतिबिंब त्यांत दिसतें, तसें ज्ञेय लोटून प्रत्येक वस्तूचे ठिकाणीं ज्ञाता आपलें स्वरूपच पाहतो. ३६ हेंच सात्त्विक ज्ञान मोक्षलक्ष्मीचें मंदिर होय. हें असो; आतां तुला ' राजस ' ज्ञानाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ३७

श्लोकार्थः---जें ज्ञान वेगळेपणानें सर्व भूतांचे ठिकाणीं नानाप्रकारचे भिन्नभिन्न भाव जाणतें, तें राजस होय असें समज ॥ २१ ॥

तर, पार्था, तेंच ज्ञान राजस होय, कीं जें भूतमात्राचे ठिकाणीं भेदभाव मानून चालतें, समजलास? ३८ ज्या ज्ञानानें भूतमात्राचे ठिकाणीं अनेकत्व मानून आपल्या ठिकऱ्या (वेगळेपणा) करून घेतल्या आहेत; व ज्यानें ज्ञात्याला चकवून सोडलें आहे; ३९ ज्याप्रमाणें निद्रा ही स्वस्वरूपाचे आड अज्ञानाचा पडदा घालून मग स्वप्नांतील कष्टमय स्थिति आणते, ५४० त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाच्या मंदिराभोंवतालीं मायेचा पसारा घालून जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या थापा मारून जें जीवास फसवितें,

७ दिसत नाहींत. ८ हातानें सारवून. ९ ज्ञेयाला. १० बुद्धीनें. ११ लाटा. १२ दृश्य वस्तु. १३ व्यापून. १४ वेगळेपणा. १५ चकविलें, फसविलें. १६ अज्ञानाचें. १७ कष्टमय स्थिति. १८ मंदिरासभोंवतीं. १९ मायेच्या. २० जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति.

४१ लहान मुलाला दागिन्यांच्या रूपानें सोनें दाखविलें असतां सोन्याची ओळख नसते, तसें नामरूपांच्या भेदामुळें ज्या ज्ञानाला अद्वैत दुरावतें; ४२ अज्ञान मनुष्याला मातीपासून केलेलीं मडकीं व घागरी हीं दाखविलीं असतां त्यास जशी मूळ मातीची ओळख नसते; अथवा दिवा पाहिला असतां अग्नीची ओळख नसते; ४३ किंवा मूर्ख मनुष्याला वस्त्र दाखविलें असतां तंतूंची ओळख पटत नाहीं; अथवा त्यास पडद्यावरील चित्रें दाखविलीं असतां पडद्याची ओळख नसते, ४४ तसें भूतमात्र भिन्नाभिन्न आहे या समजुतीनें ज्या ज्ञानाची ऐक्यबोधाची भावना नाश पावली आहे; ४५ मग लांकडें पेटल्यावर त्यांचे आकारांप्रमाणें अग्नि निरनिराळा आहे, अथवा फुलांवरून वास निराळे आहेत, अथवा चंद्राचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडल्यामुळें तें हाल-ल्यावर चंद्राचे तुकडे झाले आहेत, ४६ तसा नानाप्रकारच्या पदार्थांत पुष्कळ भिन्नपणा आहे, अथवा वेषावरून लहान व मोठा हा भेद आहे, या समजुतीनें जें भरलेलें ज्ञान, तें राजस ज्ञान होय. ४७ आतां, गांवाबाहेर असणाऱ्या मांगाचें घर वस्ती करण्यास अयोग्य एवढ्याचकरितां जसें वाटसरास सांगावें लागतें, तशीं तामस ज्ञानाचीं लक्षणें तुला सांगतों, तीं पूर्ण ध्यानांत ठेव. ४८

श्लोकार्थः—जें ज्ञान, एक शरीर अथवा उपास्य देवतेची मूर्ति यांपलीकडे कांहीं नाहीं असें पाहतें, जें असयुक्तिक व ज्यात कांहीं तात्पर्य नाहीं, व जें थोडें असतें, त्याला तामस ज्ञान म्हणतात ॥ २२ ॥

तर, अर्जुना, जें ज्ञान विधिरूपी वस्त्र पांघरल्याशिवाय संचार करितें, आणि म्हणूनच तें नग्न असल्यामुळें, सर्व शास्त्रांची ' माता ' जी श्रुति ती त्याला पाठमोरी असते; ४९ इतर शास्त्रांनींही, त्या ज्ञानास बट्टा लावून त्याची निंदा केली असतां आपल्यास विटाळ होईल म्हणून म्लेंच्छधर्मरूपी डोंगराकडे ज्याची बोळवण केली; ५५० जें ज्ञान तमोगुणरूपी ब्रह्मराक्षसाचा संचार झाल्यामुळें वेड्याप्रमाणें फिरतें; ५१ जें शरीरसंबंधाची अडचण बाळगीत नाहीं, व पदार्थांचे ठिकाणीं निषेधपणा ओळखीत नाहीं; जसें ओसाड गांवांत सोडलेलें कुत्रें स्वेच्छेनें वागतें; ५२ त्याच्या तोंडांत सांपडत नाहीं अथवा जें खाल्लें असतां तोंड भाजतें तीच वस्तु तें टाकतें, बाकी सर्व वस्तु त्याजपाशीं खपतात; ५३ उंदरानें सोनें चोरलें असतां तें चांगलें अथवा वाईट हें तो जाणत नाहीं, अथवा मांस खाणारा हा मांसाचे ठिकाणीं काळें व गोरें हा भेद जाणत नाहीं; ५४ किंवा रानास वणवा लागल्यावर त्याला जसा कसलाच विचार राहत नाहीं, अथवा प्राणी जिवंत किंवा मेलेला याचा विचार न करितां माशी वाटेल त्यावर बसते; ५५ अरे, कावळ्यास जसा अन्न ओकलेलें किंवा वाढलेलें, साजुक किंवा सडलेलें हा विचार नसतो, ५६ तसें अपवित्र वस्तूचा त्याग करावा अथवा शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा स्वीकार करावा, हें विषयांचे भरांत जें जाणत नाहीं; ५७ तर जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल, त्या त्या वस्तूचा उपभोग घेतें; आणि मग स्त्री असल्यास शिश्नास व द्रव्य असल्यास उदरास वांटून देतें; ५८ उदकाचे ठिकाणीं हें तीर्थ किंवा हें अपवित्र ही ज्यास ओळख नसते, परंतु त्यापासून तहान भागते, एवढेंच सुख जें मानतें; ५९ त्याचप्रमाणें, भक्ष्याभक्ष्य व निंद्यानिंद्य यांचा जें विचार करीत नाहीं, परंतु आपल्याला जें आवडेल तेंच

पवित्र आहे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो; ५६० आणि स्त्रीजात म्हणून जेवढी आहे, तिजविषयीं भोग्य विषय एवढीच ज्याची ओळख आहे, व तिचे ठिंकाणीं आसगणा करण्याविषयीं जें तत्पर असतें; ६१ हें पहा—आपल्या जे उपयोगीं पडतील तेच आपले सोयरे आहेत, व देहसंबंध ज्यांच्याशीं आहे ते सोयरिकीस योग्य नाहींत, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत असते; ६२ मृत्यूला दृश्यपदार्थमात्र हें भक्ष्यस्थानेंच होत, व अग्नीला सर्व दृश्यमान वस्तु काष्ठाप्रमाणेंच आहेत, तसें तामस ज्ञानाला जगांत असलेलें सर्व धन आपलेंच आहे असें वाटतें. ६३ याप्रमाणें, सर्व जग हें उपभोगाकरितांच निर्माण केलें आहे, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत झालेली आहे, त्यास देहभरणाशिवाय दुसरा पुरुषार्थच नसतो; ६४ आकाशांतून पडलेल्या पाण्यास जसें समुद्रासच मिळावें लागतें, तसें कोणतीही खटपट करणें झाल्यास तें ज्ञान पोटाकरितांच करितें; ६५ स्वर्ग किंवा नरक यांच्या प्राप्तीकरिता यथाशास्त्र व निषिद्ध आचरण हेंच कारण होय, याविषयीं ज्या ज्ञानास अज्ञान असतें; ६६ देहाच्या तुकड्यासच आत्मा हें नांव आहे, व ईश्वर ही दगडाचीच मूर्ति आहे, यापलीकडे ज्याच्या बुद्धीची धाव नसते; ६७ आणि तें असें म्हणतें कीं, हें शरीर पडल्यावर आत्मा केलेल्या कर्मांसह नाश पावतो; मग कर्मांचीं फळें भोगावयास या मृत्युलोकीं कोणत्या रूपानें आत्मा राहतो? ६८ किंवा आपल्या केलेल्या कर्मांस ईश्वर साक्षी असून तो त्या कर्मांचीं फळें भोगावयास लावतो असें म्हणावें, तर सोन्यारुप्याच्या केलेल्या देवांच्या मूर्ति बाजारांत नेऊन विकल्या असतां त्याजबद्दल देव शासन करील अशी भीति नसते; ६९ गांवांतील प्रमुख देव जर कर्मांबद्दल शासन करतील म्हणावें, तर त्या मूर्ति ज्या डोंगरांतील दगडांच्या तयार केलेल्या असतात, ते डोंगर स्वस्थ कां बसतात? ५७० याप्रमाणें, कदाचित् देव आहे असें मानलें, तरी तो दगडाची मूर्ति आहे असें समजतें, आणि आत्मा म्हणजे देहच असें समजतें, ७१ याशिवाय, पाप किंवा पुण्य हीं सर्व लटकीं आहेत; व अग्नि पेटल्यावर पुढें येणाऱ्या सर्व जिनसांचें भक्षण करतो, त्याप्रमाणें, जी जी गोष्ट भोगण्यास मिळेल तिचा भोग घेण्यांतच हित आहे असें जें समजतें; ७२ चर्मचक्षूंनीं जे जे पदार्थ दृष्टीस पडतील, व इंद्रियें ज्या विषयांची गोडी लावतील, त्याच गोष्टी खऱ्या आहेत असा ज्याचा पक्का अनुभव आहे; ७३ किंबहुना पार्था, आकाशांत धुराचे लोट व्यर्थ जातात, त्याप्रमाणें ज्याची बुद्धि अशा रीतीनें वाढत जाते; ७४ बरूतील भेंड जसें कोरडें किंवा ओलें असलें तरी मोठें वाढल्यावरही कोणत्याच उपयोगास येत नाहीं; ७५ अथवा उंसास आलेलीं कणसें, किंवा नपुंसक मनुष्य अथवा निवडुंगाचें वन हीं सर्व जशीं निरुपयोगी आहेत; ७६ अथवा बालकाचें मन जसें चंचल असतें, किंवा चोरानें चोरून आणलेलें धन जसें त्याला राजरोस वापरतां येत नाहीं, अथवा शेळीचे गळयास असणारे स्तन जसे निरुपयोगी असतात, ७७ तसें जें निरर्थक व ओशाळलेलें ज्ञान, त्याला मी तामस ज्ञान असें म्हणतों. ७८ त्यालाही ज्ञान म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, मनुष्य जन्मांध असला तरी त्याच्या डोळ्यांचें वर्णन करूं लागलें असतां त्याचे डोळे मोठे आहेत असें आपण म्हणतों; ७९ किंवा बहिऱ्याचे कान काय मोठे आहेत, असें त्यास ऐकूं येत नसतांही वाखाणतों; अथवा पिण्याच्या अपवित्र वस्तूस आपण पान (पिण्याची वस्तु)

असें म्हणतों, तसें या तामस ज्ञानाला ज्ञान हें आडनांव होय! ५८० हें असो; आणखी किती वर्णन करावें! तर असें जें ज्ञान, त्यास ज्ञान न समजतां प्रत्यक्ष तमोगुणच समजावें. ८१ याप्रमाणें, हे श्रोतृश्रेष्ठा, तीन गुणांनीं भेद पावलेलें जें ज्ञान, त्याचीं यथार्थ लक्षणें तुला सांगितलीं. ८२ हे धनुर्धरा, आतां याच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें कर्त्यांच्या क्रिया उघड दिसतात. ८३ म्हणून, पाण्याला जिकडे लावावें तिकडे जसें तें जातें, तसें कर्म हें ज्ञानाच्या तीन भागांनीं निरनिराळें घडतें. ८४ तेंच ज्ञानाच्या अनुरोधानें जें तीन प्रकारचें कर्म होतें, त्यापैकीं सात्त्विक कर्माचीं लक्षणें प्रथम ऐक. ८५

श्लोकार्थः—फलाची इच्छा न करितां जें नित्यनैमित्तिक कर्म कर्तेपणाचा अभिमान सोडून रागद्वेषरहित केलें जातें, त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात ॥ २३ ॥

तर पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रिय पतीस जसें आलिंगन देते, तसें आपल्या अधिकारानुरूप आपल्यास उक्त असेल तें कर्म जो आचरण करितो; ८६ सांवळ्या रंगाच्या शरीरास जसें चंदन शोभतें, व स्त्रियांच्या नेत्रांस जसें अंजन शोभा देतें, तसें जें अधिकारानुरूप नित्य आचरण केलें असतां भूषण होय, ८७ तें नित्यकर्म करीत असून त्यांत नैमित्तिक कर्माची भर पडली असतां, सोन्याच्या दागिन्यांस सुगंधानें शोभा येते, त्याप्रमाणें होय. ८८ जशी शरीरानें, जीवानें व संपत्तीनें माता आपल्या बाळकाचें रक्षण करिते, तरी तिला कंटाळा आला असें कधीं वाटत नाहीं, ८९ तसें सर्वपरी कर्माचें अनुष्ठान फलाची इच्छा न धरितां करितो, व तें सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करितो; ५९० आणि आपला प्रियपति घरीं आल्यावर त्याच्या भोजनाचे समयीं आपल्यास जिन्नस उरेल किंवा संपेल हें जसें पतिव्रतेच्या लक्षांत सुद्धां येत नाहीं, तसें, कर्म करीत असतां साधुजन घरीं आल्यावर त्यांचें आदरातिथ्य करण्यांत वेळ मोडून जरी कर्म राहिलें, ९१ तरी जो कर्म करण्याचें राहिलें असा खेद मनास होऊं देत नाहीं व रागावत नाहीं, व तें कर्म शेवटास गेलें असतांही जो आनंदानें गर्व मानीत नाहीं, ९२ या युक्तीनें जें कर्म होतें, त्याला, अर्जुना, सात्त्विक कर्म म्हणतात असें समज. ९३ यापुढें राजस कर्माचें खरें स्वरूप तुला सांगतों, तें ऐकण्यास हयगय करूं नको. ९४

श्लोकार्थः—पण जें कर्म फलाची इच्छा धरून, अहंकारपूर्वक व पुष्कळ आयासानें केलें जातें, त्याला राजस कर्म म्हणतात ॥ २४ ॥

तर घरीं मातापितरें असून त्यांच्याशीं जो संसारांत गोड भाषणही करीत नाहीं, परंतु मूर्खाप्रमाणें जगांतील सर्व लोकांचें आदरातिथ्य करितो; ९५ किंवा तुळशीचे झाडास दुरून पाण्याचा शिंतोडा पडूं देत नाहीं, कारण त्यापासून फल किंवा पुष्प यांची प्राप्ति नाहीं; परंतु द्राक्षांच्या झाडास दूध घालतो, ९६ त्याप्रमाणें, आवश्यक अशीं जीं नित्यनैमित्तिक कर्में, त्यांचें आचरण करण्याविषयीं जो बसल्या जागेवरून उठत सुद्धां नाहीं;

---

१४ सहज. १५ राहे. १६ कर्म न झाल्यामुळें. १७ कमीपणा; हयगय.

९७ एरवीं काम्यकर्मांविषयीं सर्व देह जरी झिजला तरी त्यास शीण येत नाहीं; (थोडकेंच केलें असें मानतो;) ९८ अरे, वाढीदिढीच्या व्यापारांत पैसे खर्च करण्यास ज्याची तृप्ति होत नाहीं, व जमिनींत धान्य पेरूं लागल्यावर कितीही पेरलें तरी त्याला पुरेंसें वाटत नाहीं; ९९ किंवा परीस हातीं आल्यावर जो लोखंडाचें सोनें करण्याकरितां तयार केलेलें सोनें विकून लोखंडच खरेदी करतो, ६०० त्याप्रमाणें फळावर आशा ठेवून कठीण अशीं काम्यकर्में पुष्कळ करतो, परंतु तीं थोडींच केलीं असें मानतो; १ याप्रमाणें फळाची इच्छा धरून, काम्यकर्में जितकीं असतील तितकीं यथाविधि करतो; २ आणि केलेल्या कर्मांची आपल्या तोंडानें वाखाणणी करितो, व त्या केलेल्या कर्मांचीं चहूंकडे वाणें वांटतो; ३ अशा रीतीनें मनांत अभिमान उत्पन्न झाल्यावर बाप अथवा गुरु यांस मानीत नाहीं, काळज्वरानें व्याप्त झालेल्या मनुष्यास जसें औषध लागू पडत नाहीं, ४ तसा अहंकारयुक्त होऊन व फळावर नजर ठेवून अगत्यानें जें जें कर्म करितो; ५ परंतु कोल्हाट्याचे श्रम त्याला केवळ उदरभरणासच उपयोगीं पडतात, तसें अति कष्टानें कर्म करून त्याला दुसरें कांहीं प्राप्त होत नाहीं; ६ एक कणाकरितां उंदीर जसा सर्व डोंगर पोखरतो, अथवा शेवाळाच्या प्राप्तीकरितां बेडूक समुद्र ढवळतो; ७ भिक्षेशिवाय दुसरी कांहीं प्राप्ति न होतां गारुडी जसें सापाचें ओझें वाहतो; काय करावें ? या लोकांना खटपटच प्रिय आहे ! ८ हें असो; एक कणाच्या आशेकरितां वाळवी ही पाताळापर्यंत खोल खणते, त्याप्रमाणें, स्वर्गसुखाचे प्राप्तीकरितां जे श्रम करितात ! ९ याप्रमाणें अति दगदगीचें असें जें काम्यकर्म, त्याला राजस कर्म असें म्हणावें. आतां तामस कर्माचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ६१०

श्लोकार्थः—परिणाम, हानि, हिंसा व आपलें सामर्थ्य इकडे लक्ष न देतां अज्ञानानें जें कर्म केलें जातें, त्याला तामस कर्म म्हणतात ॥ २५ ॥

तर तामस कर्म तें होय, कीं जें निंदेचें काळें (पापमय) घरच होय; आणि ज्याच्या योगें निषेधाच्या जन्माचें सार्थक झालें आहे ! ११ जें कर्म झालें असतां त्यापासून कांहींच फलप्राप्ति दृष्टीस पडत नाहीं; जशी पाण्यावर रेघ ओढली असतां ती निष्फळ होय; १२ किंवा ताकाची निवळ घुसळली असतां (जसें लोणी निघत नाहीं;) किंवा सोनाराचें घरांतल्या राखेशिवाय इतर ठिकाणची राख फुंकीत बसलें असतां (जसें सोन्याचे कण वगैरे कांहीं सांपडत नाहींत); अथवा वाळू घाण्यांत घातली असतां जसें तिजपासून (तेल किंवा पेंड) कांहींच उत्पन्न होत नाहीं; १३ अथवा भूस उफणणें, किंवा आकाशांत बाण मारीत बसणें, अथवा वाऱ्यास धरण्याकरितां फांस टाकणें, १४ या गोष्टी ज्याप्रमाणें करून निष्फल आहेत, त्याप्रमाणें ज्या कर्माचें आचरण करूनही व्यर्थ होतें; १५ एरवीं, नरदेहासारखी अमूल्य वस्तु प्राप्त होऊन आणि संपत्तिही खर्च करून जें कर्म केलें असतां जगाला उलट दुःख मात्र होतें; १६ ज्याप्रमाणें कमळें काढण्याकरितां त्यांवर कांट्यांचा फांस टाकून ओढला असतां आपल्यास श्रम होऊन कमळांचाही नाश

होतो; १७ किंवा पतंग ज्याप्रमाणें दिव्याचा हेवा करून त्यावर झडप घालतो, आणि स्वतः नाश पावून जगालाही अंधार करतो; १८ त्याप्रमाणें, आपलें सर्वस्व वाया जाऊन देहाला श्रम जरी झाले, तरी दुसऱ्यास ज्या कर्मापासून अपाय होतो; १९ माशी ही स्वतःला गिळविते, (पोटांत जाऊन स्वतः मरते,) पण दुसऱ्याला वांती करून शिणविते, तर जें आपण त्या वाईट गोष्टीची आठवण करून देतें; ६२० बरें, तेंही कर्म करण्याचें आपल्यांत सामर्थ्य आहे किंवा नाहीं, हा पुढील विचार (तर करावा ! पण तसें कांहीं) न करतां कर्म करूं लागतो; २१ माझा केवढा प्रयत्न, व त्याचा मीं केवढा पसारा मांडिला आहे, आणि तो केल्यापासून मला काय प्राप्ति होणार, २२ या विचाराला अविवेकाच्या पायांखालीं तुडवून टाकतो; आणि त्या कर्माबद्दल अभिमान बाळगतो; २३ अग्नि (ज्या वेळूंपासून उत्पन्न होतो तो) आपली राहण्याची जागा (वेळूचें बेट) जाळून पसरतो, अथवा आपली मर्यादा सोडून समुद्र वाढला, २४ म्हणजे मग लहान किंवा मोठी वस्तु याचा विचार न करितां पवित्र व अपवित्र वस्तु एकत्र करून चालतो, २५ तसें योग्यायोग्य एके ठिकाणीं रगडून आपलें व दुसऱ्याचें हा भेद जें उरूं देत नाहीं, तें तामस कर्म असें समज. २६ याप्रमाणें अर्जुना, गुणांच्या भिन्नपणानें कर्म तीन प्रकारचें कसें झालें, तें तुला दाखल्यांसह स्पष्ट करून सांगितलें. २७ आतां, या कर्मांचा अभिमान बाळगून त्याचें आचरण करणारा जो जीव, तो याचे योगानें तीन प्रकारचा झाला आहे. २८ ज्याप्रमाणें, एकाच पुरुषावर ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांच्या योगें चार अवस्था दिसतात, त्याचप्रमाणें कर्मांच्या भेदानें कर्त्याला तीन अवस्था येतात. २९ तर त्या तिहींपैकीं सात्त्विक अवस्थेचें प्रथम वर्णन करतों, तें पूर्ण लक्ष देऊन ऐक. ६३०

श्लोकार्थः—सर्वसंगपरित्यागी, निरहंकार, धैर्य व उत्साह यांनीं युक्त, आणि कार्याच्या सिद्धीपासून अथवा असिद्धीपासून विकार न पावणारा याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात ।। २६ ।।

तर ज्याप्रमाणें मलय पर्वतावरील चंदनाच्या फांद्या फळाची इच्छा न धरितां सरळ वाढतात, (तथापि त्या झाडाच्या सर्व भागास उत्तम सुवासच असतो;) ३१ किंवा नागवेल न फळतांही सार्थकीं लागतो, (नागवेलीला जरी फळ येत नाहीं, तरी तिचीं पानेंच उपयोगीं पडतात;) त्याप्रमाणें (जीं सर्वतोपरी उत्तम आहेत) त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळांची इच्छा न धरितां जो त्यांचें आचरण करितो; ३२ पण त्याला फलशून्य असें म्हणूं नये; कारण त्या कर्माला विफलता नाहींच. म्हणून अर्जुना, फळाला फळें कोठून येणार ? ३३ आणि तीं कर्में आदरानें करितो, पण कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघसमुदाय कांहीं गर्जना न करितां वृष्टि करितात, ३४ त्याप्रमाणें,

---

१७ चार प्रकारचा. १८ पूर्ण लक्ष देऊन. १९ ऐक. २० मलय पर्वतावरील. २१ नागवेल २२ अभिमान नसतो.

परमात्म्याला अर्पण करण्यास योग्य होतील अशीं कर्मे करण्याकरितां ३५ काळाची मर्यादा न सोडतां, देशशुद्धि साधून कर्माच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्ररूप दिव्यानें पाहतो, (कर्मांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्रानुरोधें करितो); ३६ इंद्रियें व वृत्ति यांचें ऐक्य करून फळाकडे चित्तास जाऊं न देतां, जो नियमाची बेडी पायांत बाळगितो; ३७ ही अट सहन करण्याकारितां उत्तम प्रकारचें धैर्य आपल्या अंगीं असावें अशाविषयीं जो आपले मनांत जिवंत चिंता वाहतो, (अहोरात्र त्याजविषयींच विचार करीत असतो,) ३८ आणि आत्म्याचे प्राप्तीविषयीं कर्म करीत असतां देहाच्या सुखाची पर्वा करीत नाहीं; ३९ तो आळस व झोंप टाकून देतो, व त्याला भुकेचीही आठवण होत नाहीं; आणि त्यायोगें जों जों सुखावस्था दूर दूर पळते, ६४० तों तों, सोनें ज्याप्रमाणें आंचींत घातल्यावर वजनास कमी भरलें तरी कसास जास्त लागतें, त्याप्रमाणें कर्म करण्याविषयीं नानाप्रकारें अधिकाधिक उत्साह धरतो. ४१ जेथें खरोखर प्रीति आहे, तेथें जीवितही तुच्छ असतें. सहगमन करतांना अग्नींत उडी टाकते समयींही पतिप्रेमामुळें पतिव्रता स्त्रीच्या अंगावर रोमांच उभे राहतात ! ४२ मग अर्जुना, आत्मप्राप्तीसारखी प्रिय वस्तु प्राप्त होण्याविषयीं ज्याला इच्छा झाली आहे, त्याचे शरीरास जरी कष्ट झाले तरी त्यास खेद होईल काय ? ४३ म्हणून, विषयसुखेच्छा नाहींशी होऊन जों जों देहाविषयीं अभिमान कमी होतो, तों तों कर्म करण्याविषयीं त्याला दुप्पट आनंद होतो; ४४ याप्रमाणें कर्मे करीत असतां एखादे वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आपोआप खालीं पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसें त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाहीं, तसें कर्म राहिलें असतां तो यत्किंचितही खेद मानीत नाहीं, ४६ अथवा आरंभिलेलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असतांही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिरवूं जाणत नाहीं. ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असतां हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्त्विक कर्ता म्हणावें. ४८ हे धनंजया, आतां राजस कर्त्यांचीं चिन्हें तुला सांगतों. कारण, जगातील सर्व आभिमानांचें हें माहेरघरच होय. ४९

श्लोकार्थ—विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त जसा जो कर्ता, तो राजस म्हणून प्रसिद्ध आहे ॥ २७ ॥

ज्याप्रमाणें गांवांतील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उकिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगल पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५० त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असतां ही जगातील सर्व कामांची पाय धुण्याची जागाच होय; ५१ म्हणून, ज्या कर्मांपासून इच्छित फलप्राप्ति होईल तें कर्म करण्याकडे रोख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादन केलेल्या पदार्थांपैकीं एक कवडीही खर्च करीत नाहीं, व क्षणोक्षणीं त्या पदार्थांवरून

१४ दुःख होत असतां. १५ प्रकार. १६ डोंगराच्या कड्यावरून. १७ केरकचरा. १८ धुण्यांची. १९ सोपा. २० रोख.

आपला जीव ओंवाळून टाकतो. ५३ कृपण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसें नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे पदार्थ मिळविण्याविषयीं दक्ष असतो; जसा बगळा मासा धरण्याविषयीं मोठा तत्पर असतो, ५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असतां वस्त्र अडकून गुंतवितें, दांडगाईनें कांटू लागल्यावर अंगास ओरखाडतें, व तिचीं फळें पाहूं गेलें असतां कोलितांप्रमाणें आंबट असतात; ५५ तसें काया--वाचा--मनेंकरून जो दुसऱ्यास दु:ख देतो, व आपलें हित साधण्याकरितां दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाहीं, ५६ तसेंच स्वत: जें कर्म आरंभिलें, तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयीं ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाहीं; ५७ धोत्र्याचे फळास जशी आंतून भूल व बाहेरून कांटे असतात, तसा जो शुचित्वाविषयीं अंतर्बाह्य दरिद्री असतो; ५८ आणि अर्जुना, केलेल्या कर्माची फलप्राप्ति झाली असतां त्या आनंदाचे भरांत दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो, ५९ अथवा आरंभिलेलें कार्य फलद्रूप न झालें म्हणजे शोकानें त्या कर्माचा धिक्कार करतो; ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयीं ज्याची वागणूक दृष्टीस पडेल; तो राजस कर्ता होय असें खचित खचित समज. ६१ आतां यानंतर, वाईट कर्मांची खाणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणें तुला कळतील अशीं सांगतों. ६२

श्लोकार्थ:—अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस म्हणतात ॥ २८ ॥

तर आपल्या स्पर्शामुळें समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अग्नीस समजत नाहीं; ६३ अथवा आपल्या धारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो हें जसें शस्त्राला समजत नाहीं; किंवा आपल्या योगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो हें काळकूट विषाला समजत नाहीं; ६४ तसा, हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल अशा वाईट क्रिया करण्यास जो प्रवृत्त होतो; ६५ ज्याप्रमाणें वावटळ सुटल्यावर वायु हवा तसा वाहतो, त्याप्रमाणें तीं कर्में करतेवेळीं, यांत काय लाभ झाला याची जो काळजी बाळगीत नाहीं; ६६ हें बघ अर्जुना, ज्याच्या कृतीला व इच्छेला कांहीं मेळ नसतो, असल्या तामस कर्त्याला पाहून त्याचेपुढें वेड्याची काय किंमत आहे! ६७ आणि बैलाचे कांसेस जसे गोचीड अगदीं चिकटून राहतात, तसें इंद्रियांनीं दिलेले भोग भोगून जो आपलें जीवित रक्षण करतो, ६८ ज्याप्रमाणें लहान मुलास हसण्यास व रडण्यास वेळ लागत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या कृतींत कांहीं मेळ नसतो; ६९ प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळें, काय करावें व काय न करावें, याविषयीं ज्याला ज्ञान नसतें, व केरानें जसा उकिरडा फुगतो तसा जो कुकर्मांनें फुगलेला असतो; ६७० म्हणून गर्वाच्या भरांत ईश्वरासही नम्र होत नाहीं, व ताठ्यानें डोंगरालाही तुच्छ करतो; ७१ आणि ज्याचें मन म्हणजे केवळ विषयांच्या लाटा होत; ज्याचें आचरण

१२ कांटे. १३ दरिद्री. १४ वेडावणें. १५ निष्फल. १६ व्याकूळ होऊन. १७ मरण येतें. १८ वेड्याची. १९ किंमत. २० वाढलेलें (इंद्रियांनीं दिलेले भोग.) २१ हसणें. २२ स्वाधीन होऊन. २३ तृप्त होऊन.

नेहमीं चोरटें (वरकांतीं दिसण्यांत चांगलें पण अंतर्यामीं दुसऱ्याचा घात करणारें) आणि दृष्टि केवळ वेश्यांच्या मालिकेप्रमाणें (दिसण्यांत गोड पण दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करणारी) होय. ७२ किंबहुना ज्याचा सर्व देह कपटाचाच बनलेला आहे, व ज्याचें आयुष्य जुगाराचें (वाईट कृत्याचें) माहेरघरच होय, ७३ त्याची प्रसन्नता म्हणजे केवळ अभिलापरूप भिल्लांचें गांवच होय; म्हणून त्या वाटेनें कोणींही जाऊं नये. ७४ आणि दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें पाहून ज्यास वैर उत्पन्न होतें; ज्याप्रमाणें दुधांत मीठ मिळालें असतां तें पिण्यास अयोग्य होतें; ७५ अथवा कितीही थंड पदार्थ जर अग्नींत घातला तर तो अग्नि उलट त्याच क्षणीं धडाडतो, ७६ किंवा, अर्जुना, कितीही उत्तम उत्तम पदार्थ असले तरी ज्याप्रमाणें ते पोटांत गेले म्हणजे त्यांचा मलच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें यानें ऐकलें किंवा पाहिलें, तर तें याला सहन न होऊन तो उलट निंदा करूं लागतो; (त्याला वाईट वाटतें;) ७८ सर्पास दूध पाजलें तरी ज्याप्रमाणें त्याचें विषच होतें, त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचे गुण ऐकल्याबरोबर जो त्यांस दुर्गुण मानतो, ७९ आणि इहलोकीं कीर्ति होऊन ज्याचे योगानें परलोकही मिळेल असें कृत्य ज्या वेळेस प्राप्त होईल, ६८० त्या वेळेस ज्याला हटकून झोंप ठेवल्याप्रमाणें येते; आणि वाईट कर्माच्या वेळेस तीच झोंप विटाळशीसारखी दूर राहते; ८१ हें पहा, द्राक्षांच्या किंवा आंब्यांच्या दिवसांत ज्याप्रमाणें कावळ्यास मुखरोग होतो, किंवा घुब-डाचे डोळे ज्याप्रमाणें दिवसा फुटतात, ८२ त्याप्रमाणें पवित्रकाळ (पर्वणी) आला असतां त्याच्यावर आळस लोटतो, आणि अन्यायाचें कर्म करण्याचे वेळीं तोच आळस त्याचे हुकमांत वागतो, ८३ जसा समुद्राचे पोटांत अग्नि (वडवानळ) अखंड जळत असतो, तसा याच्या अंतःकरणांत, दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाहीं असा विषाद असतो; ८४ लेंड्यांचे विस्तवांत जसा धूरच असतो, किंवा अपानद्वारानें निघणारा वायु जसा दुर्गंधयुक्तच असतो, तशी जन्मभर विषादाची गांठ ज्याच्या जिवाशीं असते, (विषाद मनांत बाळगतो,) ८५ आणि अर्जुना, जो कल्पांताच्याही पलीकडे लाभ होईल अशा कल्पनेनें व्यापाराला आरंभ करतो; ८६ अरे, जगांतील लोक जे व्यापार करीत नाहींत, ते करण्याविषयीं मनांत इच्छा धरून कर्म करतो, परंतु ज्यापासून तृणाचाही लाभ त्यास होत नाहीं; ८७ असा जो लोकांमध्यें मूर्तिमंत पापाची राशीच होय, तो निःसंशय तामस कर्ता असें जाण. ८८ याप्रमाणें अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व ज्ञान या तिहींचीं त्रिविध लक्षणें सांगितलीं. ८९

श्लोकार्थः—हे धनंजया, गुणांच्या योगानें झालेले बुद्धीचे व धैर्याचे तीन प्रकारचे भेद तुला वेगळे वेगळे सांगतों, ते ऐक ॥ २९ ॥

११ लेंड्यांचे विस्तवांत. १२ गुदद्वारांतून निघणारा वारा. १३ पलीकडे. १४ आरंभ करणें. १५ इच्छा. १६ पापाची राशी. १७ निःसंशय. १८ सुजनांच्या चक्रवर्ती राजा;—सुजनश्रेष्ठा.

आतां, अज्ञानरूपी गांवांत मोहरूपी वस्त्र नेसून, संशयरूपी सर्व अलंकार घालून, ६९० आत्मनिश्चयाचा चांगलेपणा ज्या बुद्धिरूप आरशांत स्पष्ट दिसतो, त्या बुद्धीचेही तीन प्रकार आहेत. ९१ अर्जुना, अरे ! या सत्त्वरजस्तमोगुणांनीं जगांतील कोणत्या वस्तूचे तीन प्रकार केले नाहींत ? ९२ पोटांत अग्नि नाहीं असें या सृष्टींत कोणतें लांकूड आहे ? त्याप्रमाणें, जिचे तीन प्रकार नाहींत अशी दृश्य वस्तूंत कोणती वस्तु आहे ? ९३ म्हणून, या तीन गुणांनीं बुद्धीचे तीन प्रकार केले आहेत. तसेच धृतीचेही तीन गुणांनीं तीन प्रकार झालेले आहेत. ९४ तेच निरनिराळे भेद त्यांच्या चिन्हांसहवर्तमान विस्तारपूर्वक सांगतों. ९५ परंतु, हे धनंजया, बुद्धि व धृति या दोन्हींपैकीं अगोदर बुद्धीच्या भेदाचीं लक्षणें सांगतों. ९६ तर हे सुभटा, मनुष्याला या संसारांत येण्यास उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन मार्ग आहेत. ९७ ते तीन मार्ग म्हणजे अकरण, काम्य कर्म व निषिद्ध कर्म हे प्रसिद्ध आहेत; आणि प्राणिमात्राला यांच्यापासून संसार-भय प्राप्त होत असतें. ९८

श्लोकार्थः—हे पार्था, प्रवृत्ति (कर्ममार्ग) व निवृत्ति (संन्यासमार्ग), काय करावें व काय करूं नये, भय कशापासून व अभय कशापासून, आणि बंध कसा होतो व मोक्ष कसा होतो, हें जी बुद्धि जाणते, तिला सात्त्विक म्हणतात. ॥ ३० ॥

याकरितां, या लोकीं, अधिकारसंमत व विधीच्या ओघानें प्राप्त झालेलें जें कर्म, तें नित्यकर्मच एक उत्तम होय. ९९ तेंच नित्य कर्म आत्मप्राप्तिरूप फलावर दृष्टि ठेवून, तृषाक्रांत मनुष्य जसें अत्यंत आदरानें पाणी पितो, तसें करावें. ७०० अशा युक्तीनें नित्य कर्म केलें असतां तें दुस्तर अशा जन्मभयापासून सोडवितें आणि मोक्षप्राप्ति सुलभ करून देतें. १ अशा रीतीनें जो सुज्ञ पुरुष कर्म करितो, तो संसारभयापासून मुक्त होतो; व या आचरणानें मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला येऊन पोंचतो. (मोक्षमार्गास लागतो.) २ या नित्यकर्मावर भरंवसा ठेवून जी बुद्धि त्याच्या आचरणाविषयीं निश्चय करिते, तेथें मोक्ष-प्राप्ति ठेवलेलीच आहे. ३ म्हणून, ज्याची निवृत्तीचे पायावर प्रवृत्तीची उभारणी आहे अशा या कर्मांत बुडी कां न मारावी ! ४ तहान लागलेल्या मनुष्यास पाणी असल्यावर, पुरांत बुडणाऱ्याजवळ भोपळा असतांना, अंधकारांत सूर्याच्या प्रकाशाचें साह्य असल्या-वर, ५ अथवा पथ्यासह औषध घेतलें असतां जसा रोगानें ग्रस्त झालेला मनुष्य वांचतो; किंवा माशाला जर पाण्याचा आश्रय असला, ६ तर त्याच्या जिवास जसें भय नाहीं, तसें या नित्यकर्माचें आचरण केलें असतां मोक्षप्राप्ति होतेच होते. ७ हें नित्यकर्म करण्या-कडे ज्या ज्ञानाची प्रवृत्ति असते, आणि हें बघ—खरोखर आचरण्यास योग्य नव्हत अशीं ८ जीं काम्यादिक कर्में—जीं संसारभय उत्पन्न करतात, व ज्यांच्यावर निषिद्धपणाचा शिंतोडा आहे, ९ त्या अनाचरणीय व जन्ममरणदायक अशा वाईट कर्मांपासून जो आपली प्रवृत्ति मागल्या पायींच पळवितो; ७१० अग्नींत जसा प्रवेश करवत नाहीं, खोल पाण्यांत

जशी उडी घालवत नाहीं, व तापून लाल झालेला सूळ जसा हातांत धरवत नाहीं, ११ अथवा काळा नाग फुसकारे टाकीत असलेला दिसत असला म्हणजे त्यास हात घालवत नाहीं, व ज्याप्रमाणें वाघाचे जाळींत कोणी जाऊं शकत नाहीं, १२ त्याप्रमाणें, निषिद्ध कर्म केलें असतां महाभय उत्पन्न होईल असा ज्या बुद्धीचा निश्चय होतो, १३ विष घालून तयार केलेलें अन्न खाल्लें असतां मरण चुकत नाहीं, तसें निषिद्ध कर्मांचें आचरण केलें असतां जन्ममृत्यु चुकत नाहींत; १४ मग, निषिद्ध कर्मांचें आचरण केलें असतां जन्ममृत्यूंचें भय प्राप्त होतें असें समजून जी बुद्धि त्याचा त्याग करिते, १५ रत्नपारखी जसा खऱ्याखोट्याचा निर्णय करतो, तसा कार्य व अकार्य यांविषयीं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप मापानें जी निर्णय करते; १६ तसेंच, ज्या बुद्धीला चांगलें व वाईट हें स्पष्ट समजतें, ती सात्त्विक बुद्धि होय, असें समज. १७

श्लोकार्थः—ज्या बुद्धीच्या योगें जीव हा धर्म व अधर्म आणि कर्तव्य व अकर्तव्य हें यथार्थ रीतीनें जाणत नाहीं, तिला राजस बुद्धि म्हणतात ॥ ३१ ॥

आणि बगळ्यांच्या गांवांत जसें दूध व पाणी एकत्रच घेतलें जातें; किंवा अंधळा ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांच्यामधील भेद जाणत नाहीं; १८ ज्या भ्रमराला अतिशय कोमल अशा फुलांचा मकरंद सेवन करितां येतो, तोच लांकूडही कोरण्यास प्रवृत्त होतो, परंतु त्याचा भ्रमरपणा कांहीं नष्ट होत नाहीं; १९ त्याप्रमाणें, धर्माधर्मरूपानें असणारीं जीं कार्याकार्यें, त्यांची निवड न करितां जी बुद्धि त्यांचें आचरण करिते; ७२० अरे, परीक्षेशिवाय मोतीं घेतलीं असतां क्वचित् चांगलीं मिळतील; बाकी मिळणार नाहींत हें अगदीं ठरलेलें आहे; २१ तसें, निषिद्ध कर्म साहजिकपणें प्राप्त न झालें तरच राहतें; एरवीं जेथें चांगलें व वाईट हीं दोन्ही कर्में सरसकटच मानलीं जातात, २२ जसें सर्व समाजास योग्य व अयोग्य यांचा विचार न करितां आमंत्रण द्यावें, तसें चांगल्या व वाईट कर्मांविषयीं जी अंधबुद्धि, ती राजस बुद्धि होय. २३

श्लोकार्थः—पार्था, तमोगुणानें व्यापलेली जी बुद्धि अधर्माला धर्म मानणारी व अर्थाचा अनर्थ करणारी, ती तामस बुद्धि असें म्हटलें आहे. ॥ ३२ ॥

आणि राजा ज्या मार्गांनीं जातो, ते चोरास जसे आडमार्ग होत; (राजमार्ग जसे चोराच्या उपयोगी नाहींत). किंवा राक्षसाला रात्रीं जसें उजाडतें, २४ अथवा धनाचा ठेवा असून भाग्यहीनाला जशी ती कोळशांचीच रास दिसते; म्हणून धन जवळ असतांना त्याला तें नाहींसारखें होतें; २५ तसें, शास्त्रांत सांगितलेल्या सर्व मार्गांचें आचरण करणें हें ज्या बुद्धीला घातक वाटतें, व खऱ्या गोष्टी खोट्या भासतात; २६ जी शास्त्रांचा खरा अर्थ टाकून उलट अर्थ करिते, व जे गुण म्हणून आहेत त्या सर्वांस दोष मानते, २७ किंब-हुना, श्रुतीस मान्य असलेल्या ज्या गोष्टी, त्याही सर्व ज्या बुद्धीला विपरीत भासतात;

शिवाय. १८ उत्तम. १९ प्राप्त न झालें. २० समाजास. २१ आडमार्ग. २२ रास.

२८ त्या बुद्धीला अर्जुना, कोणालाही न विचारतां बेलाशक तामसी म्हणावें. हें पहा, दानधर्माला रात्र उचित आहे काय ? २९ याप्रमाणें अर्जुना, तुला बुद्धीचे तीन भेद स्पष्ट करून सांगितले. ७३० आतां, याच बुद्धीचा कर्म करण्याविषयीं जेव्हां निश्चय होतो, तेव्हां तिला धृति अशी संज्ञा प्राप्त होते, व तिचेही तीन प्रकार आहेत. ३१ त्या धृतीच्याही तीन प्रकारांचीं लक्षणें तुला स्पष्टपणें सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ३२

श्लोकार्थः--पार्था, ज्या एकनिष्ठ धैर्यानें मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या क्रिया मनुष्य समाधि कायम ठेवून करतो, तें सात्त्विक धैर्य होय ॥ ३३ ॥

तर, सूर्योदय होतांच जसा चौर्यकर्मासह अंधकार नाहींसा होतो, किंवा राजाज्ञा झाली असतां कुव्यवहार बंद पडतो; ३३ किंवा वारा एकसारखा सपाट्यानें वाहूं लागला म्हणजे मेघ हे आपल्या गर्जनांसह नाहींतसे होतात; ३४ अथवा अगस्ति ऋषीच्या दर्शनानें समुद्राच्या गर्जना बंद पडतात, किंवा चंद्रोदय झाल्यावर सूर्यविकासी कमलें आपोआप मिटतात; ३५ फार काय सांगावें ? गर्जना करून सिंह पुढें आला तर मदोन्मत्त हत्तीला देखील उचललेला पाय खालीं ठेवण्याचें सुचत नाहीं; ३६ तसें, सात्त्विक धैर्य उत्पन्न झालें असतां मन, प्राण व इंद्रियें यांचे व्यापार जागचे जागीं बंद पडतात; ३७ अर्जुना, इंद्रियें व विषय यांचा स्नेह आपोआप सुटतो; आणि तीं घाबरून आपली आई जें मन त्याच्या पोटांत शिरतात. ३८ प्राणाचे जे नऊ प्रकारचे भेद आहेत, ते सर्व मोडून व एकत्र करून त्यांत सुषुम्ना नाडीच्या कोठडींत अडकवून टाकितें; ३९ मानाचें संकल्पविकल्परूपी वस्त्र फेडून मन उघडें करितें, आणि मग बुद्धि मनाच्या मागें स्वस्थ बसते; ७४० याप्रमाणें जो धैर्यराज मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या स्वकीय चेष्टांचीं भाषणें बंद पाडितो; ४१ मग सर्वांचा झाडा घेऊन त्यांस ध्यानाच्या आतल्या कोठडींत युक्तीनें कोंडून टाकतो, ४२ परंतु चक्रवर्ती जो परमात्मा, त्याच्या ताब्यांत त्यांस देईपर्यंत त्यांजपासून लांच न घेतां त्यांना जो धैर्यराज सोडीत नाहीं; ४३ लक्ष्मीपति भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतात:--असें जें धैर्य, तें केवळ सात्त्विक धैर्य होय असें समज. ४४

श्लोकार्थः--हे अर्जुना, ज्या धैर्यानें धर्म, काम व अर्थ हे तीनच पुरुषार्थ मनुष्य करतो, व त्या त्या पुरुषार्थांच्या आचरणसमयीं फलांची इच्छा करतो, तें राजस धैर्य होय ॥ ३४ ॥

आणि शरीर हेंच माझें स्वरूप असें मानून जो स्वर्ग व संसार या दोहोंतच धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनीं आनंदानें वास करतो, ४५ तो मनोरथसागरांत धर्मार्थकामरूपी नौकेवर ज्या धैर्यानें व्यापार करतो; ४६ जें कर्मरूपी भांडवल घातलें

करणाऱ्या चंद्रा--अर्जुना. ७ निश्चय झाला. ८ संज्ञा प्राप्त होते. ९ धैर्य. १० लक्षणें. ११ बंद पडते. १२ वेग. १३ जोरानें चालला असतां. १४ गर्जना. १५ राहतात. १६ मस्त हत्ती. १७ अंतर्यामीं. १८ सीमा सोडून. १९ सुषुम्ना. २० वस्त्र. २१ मोकळी झालेली; झाडा घेऊन. २२ कोठडींत. २३ युक्तीनें. २४ ताब्यांत देईपर्यंत. २५ धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनीं. २६ व्यापार.

असतां त्याचा चौपट फायदा येतो असें मानून ज्या धैर्यानें साहस कर्म करितो; ४७ या धैर्यास, अर्जुना, राजस धैर्य असें म्हणतात. आतां तिसऱ्या तामस धैर्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ४८

श्लोकार्थः–पार्था, ज्या धैर्यानें दुष्टबुद्धीचा मनुष्य झोंप, त्रास, शोक, खेद, विषय व मद यांना सोडीत नाहीं, तें तामस धैर्य होय ॥ ३५ ॥

तर सर्व नीच गुणांनीं युक्त असून जें उत्पन्न होतें; जसा कोळसा हा काळेपणानें घडलेला असतो; ४९ अहो, प्राकृत (जड) आणि हीन असा असूनही त्याला गुण हें मोठें नांव देण्याचें प्रयोजन काय ? अशी शंका येईल. तर असें पहा कीं, राक्षसालाही पुण्यजन म्हणत नाहींत काय ? ७५० सर्व ग्रहांत जो इंगळ (निखाऱ्याप्रमाणें ताप देणारा), त्यालाही मंगळ (शुभ) म्हणत नाहींत काय ? तसा तमाला गुण हा ढसाळ (साधारण) शब्द आहे. ५१ हे सुभटा अर्जुना, सर्व दोषांचें वसतिस्थान जो तमोगुण तो कमवून ज्या नराची मूर्ति बनलेली आहे; ५२ ज्याप्रमाणें पापांचें पोषण केलें असतां दुःख सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें तो खाकेंत आळस बाळगून असतो, म्हणून निद्रा त्याला कधीं सोडीत नाहीं; ५३ आणि ज्याप्रमाणें दगडापासून कठीणपणा कधीं दूर होत नाहीं, त्याप्रमाणें देहरूप धनावर त्याची नेहमीं अत्यंत प्रीति असल्यामुळें त्याला भय सोडीत नाहीं; ५४ आणि कृतघ्न मनुष्याचें पाप जाण्याविषयीं कितीही खटपट केली असतां जसें तें जात नाहीं, तसें, पदार्थमात्राचे ठिकाणीं प्रीति ठेवल्यामुळें तो शोकाचें राहण्याचें ठिकाण होतो; ५५ आणि रात्रंदिवस असंतोष आपल्या जीवाशीं बांधून ठेविला असल्यामुळें विषादानें ज्याच्याशीं मैत्री केली आहे; ५६ लसुणाची घाण जशी त्याजपासून दूर होत नाहीं, किंवा कुपथ्य करणाऱ्या मनुष्याला व्याधि सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें, विषादानें याजबरोबर आजन्म मैत्री केलेली असते; ५७ आणखी तारुण्य, वित्त व काम याचा जो गर्व वाहतो, म्हणून त्याचे ठिकाणीं मदही वास करतो; ५८ अग्नीला जशी तप्तता सोडीत नाहीं; जातिवंत सापाचा सळसळपणा जसा सुटत नाहीं, अथवा भय हें जसें सर्व जगाचें वैरी असून त्याला सोडीत नाहीं; ५९ अथवा काळ हा शरीराला कधींही विसरत नाहीं, तसा तमोगुणाच्या ठिकाणीं मद अखंड असतो; ७६० याप्रमाणें निद्रा, भय, शोक, विषाद व मद हे पांच तमाचे दोष ज्या धैर्यानें धारण केले आहेत, ६१ त्या धैर्याला तामस धैर्य असें म्हणतात, असें जगन्नायक भगवान श्रीकृष्ण बोलले. ६२ याप्रमाणें, तीन प्रकारच्या बुद्धींनीं जो कर्माचा निश्चय केला, तो तें धैर्य शेवटास नेतें. ६३ सूर्य उगवल्यावर मार्ग दिसूं लागून त्यावरून मनुष्य पायांनीं चालतो, परंतु चालणारानें धैर्य धारण केल्याशिवाय चालणें होत नाहीं; ६४ त्याप्रमाणें, बुद्धि ही कर्माचा निश्चय करते, व त्याचीं साधनेंही उत्पन्न करते, परंतु तें कर्म शेवटास जाण्यास धैर्याची अनुकूलता लागते. ६५ तें धैर्य तुला तीन प्रकारांनीं सांगितलें आणि त्याच धैर्यामुळें तीन प्रकारचें कर्म उत्पन्न झालें. म्हणजे ६६ त्याला जें

फळ येतें, व ज्याला सुख अशी संज्ञा आहे, तेंही कर्माप्रमाणें तीन प्रकारचें आहे. ६७ तर फलरूप जें सुख, तें तीन गुणांनीं निरनिराळें केलेलें आहे. त्याचा आतां स्पष्ट भावणांनीं विचार करूं. ६८ तें स्पष्ट कसें सांगेन म्हणशील, तर शब्दाच्या मार्गानें सांगण्यास गेलें असतां शब्दाचा मळ त्याला लागतो, व कर्णद्वारा श्रवण केलें असतां कर्णरूप हाताचा मळ त्याला लागतो; ६९ म्हणून शब्दाचा व अवधानाचा अव्हेर करून तें केवळ अंतःकरणानें श्रवण कर. ७७० असें बोलून देवांनीं त्रिविध सुखाचें वर्णन करण्याविषयीं प्रस्तावना केली, तीच व्यवस्था मी सांगतों. ७१

श्लोकार्थः—आतां, हे भरतश्रेष्ठा, ज्या सुखाचे ठिकाणीं अभ्यासानें जीव रमतो, व त्याच्या दुःखाचा नाश होतो, तें सुखही तीन प्रकारचें आहे; तें मी सांगतों, ऐक ॥ ३६ ॥

भगवान् म्हणतातः—हे बुद्धिमंता अर्जुना, सुखाचीं तीन रूपें गुणांच्या योगानें आहेत म्हणून तुला जें म्हटलें होतें, तें सांगतों ऐक. ७२ हे किरीटी, जीवाला आत्म्याची भेट होते वेळेस जो आनंद होतो, त्याला सुख असें म्हणावें. तें सुख तुला समजेल असें सांगतों. ७३ जसें उत्तम औषध मात्रेच्या प्रमाणानें सेवन करावें, अथवा रसाचीं पुटें देऊन जसें कथलाचें रुपें करावें, ७४ किंवा मिठाचें पाणी करणें असल्यास ज्याप्रमाणें त्याजवर दोन चार वेळ पाणी घालावें लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, सुखाचा यत्किंचित् लाभ झाला असतां तोच अभ्यास पुढें वाढवून जीवदशेचें दुःख जेथें नाहींसें होतें, ७६ तें आत्मसुखही गुणांच्या योगानें तीन प्रकारचें झालें आहे, त्या एकेकाचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

श्लोकार्थः—जें आरंभीं विषासारखें कडू, परिणामीं अमृतासारखें गोड, आणि आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून उत्पन्न झालेलें असतें, तें सात्त्विक सुख होय ॥ ३७ ॥

आतां, चंदनाच्या बुडापासून वरपर्यंत जशीं सर्पांचीं वेष्टणें असतात, अथवा द्रव्याच्या ठेव्यावर जसा ब्रह्मराक्षसादिकांचा प्रतिबंध असतो; ७८ अरे, स्वर्गींचे उत्तम भोग मिळविण्यास प्रथम जसें यज्ञाचें महत्संकट आहे, किंवा बाळदशेमध्यें मुलांचा सर्वस्वीं त्रास सहन करावा लागतो; ७९ हें राहो; पण दिवा लावणें झाल्यास प्रथम विस्तव पेटविण्यास जसा धुराचा त्रास सोसावा लागतो, ७८० त्याप्रमाणें अर्जुना, आत्मसुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां यमदमादिक साधनांचें दुःख सोसावें लागतें. ८१ देहादिकांवरील प्रीतीचा ग्रास करणारें असें अग्निप्रमाणें तीव्र वैराग्य जेव्हां उत्पन्न होईल, तेव्हां तें स्वर्ग व संसार यांचें कुंपण उपटून टाकतें. ८२ तीव्र अशा ज्ञानाचें श्रवण व कठोर व्रताचरण करतांना जेथें बुद्धि इत्यादिकांचे वाभाडे निघतात, ८३ सुषुम्ना नाडीच्या तोंडानें प्राण व अपान या वायूंचा रोध करावा लागतो. याप्रमाणें सुरवातीस जेथें महत्कष्ट आहेत; ८४ चक्रवाक पक्ष्यांच्या

१ साधन. २ शब्दाच्या मार्गानें. ३ व्यवस्था. ४ बुद्धिमंता. ५ रसाचीं पुटें देऊन. ६ पूर. ७ पाण्याचे. ८ भेदभावाचें. ९ भयंकर. १० ब्रह्मराक्षसादि. ११ कठीण मार्ग. १२ पीडाकारक. १३ विपरीत.

जोड्याची तातातूट केली असतां, अथवा गाईला पान्हा फुटल्यावर कांसेपासून वांसरास माघारी ओढलें असतां, किंवा क्षुधितास पानावरून उठवून लाविलें असतां, ८५ अथवा आईपुढून एकुलतें एक लेंकरूं काळानें ओढून नेलें असतां, किंवा माशास पाण्यांतून काढलें असतां जसें दुःख होतें, ८६ तसें विषयांचें घर सोडते वेळेस इंद्रियांना युगान्त ओढवल्याप्रमाणें दुःख होतें; परंतु वैराग्यसंपन्न शूर तेंही दुःख सहन करतात. ८७ असा ज्या सुखाचा आरंभ कष्टमय आहे, तो जो सहन करील, त्यांला, जसा क्षीराब्धीचें मंथन करिते वेळेस ज्यांनीं दुःख सहन केलें त्यांना अमृताचा लाभ झाला, तसा परम सुखाचा लाभ होतो. ८८ प्रथम, वैराग्यरूप गरळ ज्यांत निघेल तें प्राशन करण्यास सात्त्विकधैर्यरूपी शंभु जेव्हां आ करील, तेव्हां परिणामीं ज्ञानरूप अमृताचा सोहळा भोगावयास सांपडतो. ८९ हें पहा कीं, द्राक्षांचा आंबटपणा कच्चेपणीं कोलितासही मागें सारतो, परंतु तींच पिकल्यावर मधुर लागतात; ७९० तसें वैराग्य आत्मप्रकाशानें पूर्णतेस आल्यावर मग तेथें वैराग्यादिक सर्व दुःखांचा नाश होतो. ९१ समुद्रास गंगा मिळाल्यावर जशी सुखरूप होते, तशी बुद्धि आत्म्याचे ठिकाणीं मिळाली असतां तिला अद्वयानंदरूपी सुखाची खाण उघडते. ९२ याप्रमाणें ज्या सुखास वैराग्य हें मूळ असून आत्मानंदप्राप्ति हा ज्याचा परिणाम होय, त्या सुखाला सात्त्विक सुख असें म्हणतात. ९३

श्लोकार्थः—जें विषय आणि इंद्रियें यांच्या संयोगानें आरंभीं अमृतासारखें गोड आणि परिणामीं विषासारखें कडू असतें, तें राजस सुख होय ॥ ९३ ॥

आणि अर्जुना, विषय व इंद्रियें यांचा संबंध झाला म्हणजे दुथडी भरून जो सुखाचा पूर येतो; ९४ अधिकारी आपल्या अधिकाराच्या गांवीं गेला असतां जसा उत्सव होतो; किंवा ऋण काढून लग्नाचा जसा समारंभ करावा; ९५ अथवा रोग्याला साखर व केळीं हीं कुपथ्यें असूनही जशीं गोड लागतात; किंवा बचनाग खाते वेळेस जसा गोड लागतो; ९६ संवचोराची मैत्री जशी प्रथम गोड असते, किंवा बाजारांतील स्त्रियांचें (वेश्यादिकांचें) आचरण प्रथम सुखकर वाटतें; किंवा नटाचे आविर्भाव जसे आल्हादकारक वाटतात, ९७ तसें, विषय व इंद्रियें यांच्या संबंधानें जीवाला जें सुख होतें, तें परिणामीं दुःखदायक असतें. खडकावर सांचलेल्या पाण्यांत शुक्रादि चांदण्यांचें प्रतिबिंब पडलेलें पाहून, तीं रत्नें आहेत अशा भ्रमानें हंसानें त्यावर उडी घातली असतां रत्नप्राप्ति न होतां जसा तो प्राणास मुकतो, ९८ तशी, ज्यायोगें सुकृतानें मिळविलेल्या सुखाची जोड नाहींशी होते व जीवाचाही नाश होतो; आणि विषयसुख मिळण्याकरितां संपादिलेल्या सर्व पुण्यरूपी धनाचाही नाश होतो; ९९ आणि भोगलेले जे विषय तेही स्वप्नाप्रमाणें नाहींतसे होतात; मग दुःखाच्या राशींत लोळणें, हेंच त्याच्या वांट्यास राहतें; ८०० इहलोकीं प्राप्त झालेलें जें सुख, त्याचा हा अशा प्रकारचा परिणाम होतो; आणि तें परलोकींही खरोखर विषरूपानेंच फलप्रद होतें. १ जें इंद्रियांचे लाड पुरविण्याकरितां धर्मरूपी मळा

त्यांचे स्वाधीन करतात, ते धर्म जाळून इंद्रियांकडून विषयांचा सोहळा भोगवितात. २ मग पातकांस थारा मिळून तीं बलवान होतात, व नरकप्राप्ति करून देतात. ज्या इहलोकच्या सुखानें परलोकीं हा असा घात होतो; ३ हें पहा, जसें विष हें शब्दानें मात्र मधुर, परंतु परिणामीं प्राणनाश करणारें आहे, तसें इहलोकींचें सुख आरंभीं गोड असून परिणामीं कडू आहे. ४ पार्था, हें सुख केवळ रजोगुणाचेंच बनलेलें (राजस) आहे, म्हणून त्याला तूं कधींही स्पर्श करूं नको. ५

श्लोकार्थः—जें आरंभीं व शेवटींही चित्ताला मोह उत्पन्न करणारें, आणि निद्रा, आळस व प्रमाद यांपासून उत्पन्न झालेलें, तें तामस सुख होय ॥ ३९ ॥

आणि अपेयपानानें, अभक्ष्यभक्षणानें व स्वैरिणी स्त्रीच्या संयोगानें उत्पन्न होणारें जें सुख; ६ किंवा दुसऱ्याचा घात करून अथवा दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करून किंवा भाटाच्या स्तुतिपाठानें जें सुख होतें; ७ जें आळसानें किंवा निद्रेनें वाढतें, आणि ज्या सुखाच्या आरंभीं व शेवटीं आपल्या कल्याणाची शुध्दि नसते, ८ तें सुख, अर्जुना, तामस असें जाण. ही कथा मी विस्तारानें सांगत बसत नाहीं. कारण ती असंभाव्य आहे. ९ अशा प्रकारें मूळ कर्माच्या भेदानें फळरूप सुख हें तीन प्रकारचें झालें आहे, तें तुला यथाशास्त्र सांगितलें. ८१० सर्व जगतांत लहान व मोठ्या वस्तु ज्या आहेत, त्यांत एकही वस्तु कर्ता, कर्म व फळ या त्रिपुटीशिवाय सांपडणार नाहीं. ११ आणि अर्जुना, पट जसा तंतूंनीं तयार केला आहे, तशी ही त्रिपुटी पाहूं गेलें असतां तीन गुणांनीं भरलेली आहे. १२

श्लोकार्थः—कोणतीही स्थावरजंगम वस्तु या प्रकृतिपासून उत्पन्न झालेल्या तीन गुणांपासून अलिप्त आहे, अशी पृथ्वीवर, मनुष्यादिकांत व स्वर्गी देवादिकांतही दृष्टीस पडत नाहीं ॥ ४० ॥

म्हणून तूं हें लक्षांत ठेव कीं, प्रकृतीच्या गुणांनीं बध्द न झालेली अशी कोणतीही वस्तु या लोकीं अथवा स्वर्गलोकीं नाहीं; १३ लोंकरीवांचून कांबळा व मातीवांचून गोळा कसा होणार ? अथवा पाण्यावांचून लाटा कशा होतील ? १४ त्याप्रमाणें, जीवमात्र गुणांच्या रचनेवांचून या सृष्टींत मोकळे नाहींत. १५ यास्तव हे सर्व जगांतील पदार्थ तीन गुणांनींच केवळ रचलेले आहेत असें समज. १६ या तीन गुणांची शक्ति इतकी अचाट आहे कीं, त्यांनीं एका देवाचे तीन देव केले; आणि लोकांचे तीन लोक (स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ) गुणांनींच केले आहेत; आणि चार वर्ण व त्यांचीं कर्में निरनिराळीं केलीं आहेत. १७

श्लोकार्थः—हे परंतपा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचीं कर्में प्रकृतिजन्य गुणांनीं निरनिराळीं केलेलीं आहेत ॥ ४१ ॥

ते चार वर्ण कोणते असें जर पुसशील, तर ज्यांत अग्रभागीं ब्राह्मण आहेत; १८ दुसरे क्षत्रिय व वैश्य हे दोन वर्ण वैदिक कर्म करण्याचे अधिकारी असल्यामुळें ब्राह्मणां-

१ बळावतात. २ घात. ३ दुसऱ्याचें सर्व हरण करून. ४ यथाशास्त्र. ५ तंतूंनीं. ६ लोंकरीवांचून. ७ मातीचा गोळा. ८ ब्रह्मा, विष्णु व महेश. ९ स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ. १० कर्में.

तच घेतले आहेत. १९ हे धनंजया, चौथा जो शूद्रवर्ण, त्याला वेदाचा अधिकार नाहीं; तर त्याची सेवावृत्ति तीन वर्णांच्या अधीन आहे. ८२० त्या ब्राह्मणादि तीन वर्णांच्या सेवावृत्तीच्या सान्निध्यानें शूद्रालाही चौथ्या वर्णांत गणिलें. २१ जसा फुलांच्या संगतीनें आंतील दोऱ्याचाही श्रीमंत लोक वास घेतात, तसें श्रुतींनीं ब्राह्मणांच्या संगतीनें शूद्रांचा वर्णांत समावेश केला. २२ पार्था, आतां अशा चार प्रकारांनीं या चार वर्णांची व्यवस्था झालेली आहे. तर त्या त्या वर्णांचीं कर्में कोणतीं, ते भेद तुला सांगतों. २३ ज्या गुणांनीं ते चारी वर्ण जन्ममृत्यूंचें संकट चुकवून ईश्वराप्रत प्राप्त होतात, २४ आत्म्याची जी प्रकृति, तिच्या सत्त्वादि गुणांनीं चार वर्णांना चार ठिकाणीं कर्में वांटून दिलीं आहेत. २५ ज्याप्रमाणें बापानें मिळविलेली संपत्ति मुलांना वांटून देतात, किंवा सूर्य वाटसरूंस त्यांचे त्यांचे मार्ग दाखवून देतो, अथवा स्वामी सेवकांस भिन्नभिन्न व्यवहार सांगतो, २६ त्याप्रमाणें, प्रकृतीचे जे गुण, त्यांनीं कर्माचा विस्तार करून त्यांची चार वर्णांचे ठिकाणीं वांटणी केली. २७ त्या ठिकाणीं सत्त्वगुणानें आपल्या समविषम भागानें ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन वर्ण उत्पन्न केले; २८ आणि रजोगुण व सत्त्वगुण यांच्या मिश्रणानें वैश्य वर्ण उत्पन्न झाला; व रज आणि तम यांच्या मिश्रणानें शूद्र वर्ण उत्पन्न झाला. २९ अशा प्रकारें, हे प्रबुध्दा, एकरूपच अशा प्राणिमात्राचा गुणांनीं चार प्रकारचा भेद केला आहे, असें समज. ९३० मग, आपली ठेवलेली वस्तु जशी दिव्याच्या उजेडानें सहज दिसते, तसें गुणांनीं वेगळें झालेलें कर्म शास्त्रांत स्पष्ट सांगितलें आहे. ३१ हे भाग्यवंता, कोणत्या वर्णाला कोणतें विहित कर्म, तेंच तुला आतां सांगतों ऐक. ३२

श्लोकार्थः—शम म्हणजे चित्ताचें नियमन, दम म्हणजे बाह्येंद्रियांचें नियमन, कायिक, वाचिक व मानसिक तप, शुचिर्भूतपणा, क्षमा, सरळपणा, शास्त्रज्ञान, अनुभवज्ञान आणि श्रुतिस्मृतींविषयीं श्रद्धा हें ब्राह्मणांचें स्वभावसिद्ध कर्म होय ॥ ४२ ॥

तर प्रिया ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं एकांतीं ऐक्य पावते, त्याप्रमाणें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या हातांत घेऊन जी बुद्धि आत्मस्वरूपीं मिळते; ३३ असा जो बुद्धीचा लीनपणा, त्याला ' शम ' असें म्हणतात. तो सर्व गुणांमध्यें प्रथम असून, त्याजपासून सर्व कर्मांचा आरंभ होतो ३४ आणि जो बाह्य इंद्रियांना विधीचा दंड करून अधर्माच्या मार्गाला कधींही जाऊं देत नाहीं, ३५ तो शमाला साह्यकर्ता असा दुसरा ' दम ' गुण होय. तो इंद्रियांना स्वधर्मानें चालवितो. ३६ जसे षष्ठीपूजनाचे रात्रीं दिव्याला विसंबत नाहींत, तसें सर्वकाळ चित्तांत ईश्वरस्वरूपाचा विचार करणें, ३७ त्याला 'तप' असें म्हणतात; आणि हा ब्राह्मण कर्मांचा तिसरा गुण आहे. आणखी शौच म्हणजे पवित्रपणा, हा निष्पाप असून दोन

१ अग्रभागीं. २ वैदिक कर्म करण्याचे अधिकारी. ३ सेवावृत्ति. ४ दोऱ्याचा वास घेतात. ५ प्राप्त. ६ विस्तार. ७ समविषम. ८ उत्पन्न. ९ तमाच्या मिश्रणानें. १० लीनपणा. ११ चित्ताचें नियमन. १२ आरंभ. १३ स्वारी. १४ साह्य. १५ बाह्येंद्रियांचें नियमन. १६ मार्गानें. ८ षष्ठीपूजनाचे रात्रीं.

प्रकारचा आहे. ३८ मन हें शुद्ध भावानें भरलेलें असून सर्व शरीर सत्कर्मानें सुशोभित आहे, असा अंतर्बाह्य शुचिपणा भरलेला आहे, ३९ त्याला पार्था, ' शौच ' असें म्हणतात; व तो ब्रह्मकर्मांपैकीं चौथा गुण होय. आणि पृथ्वीप्रमाणें नेहमीं सर्व दुःखें सहन करणें, ८४० त्याला अर्जुना, ' क्षमा ' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकीं हा पांचवा गुण होय. हा म्हणजे, सप्तस्वरांत पंचमस्वर जसा अति मधुर आहे तसा होय. ४१ आणि गंगेचा ओघ जरी वाकडा असला, तरी ती ज्याप्रमाणें सरळच आहे, किंवा उंसाचीं पेरीं जरी वांकडीं असलीं, तरी त्यांची गोडी ज्याप्रमाणें सारखीच असते, ४२ त्याप्रमाणें, आपल्यास त्रास देणाऱ्या जीवांवरही अत्यंत प्रीति असणें यास ' आर्जव ' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकीं हा सहावा गुण होय. ४३ आणि माळी कष्ट करून पाणी झाडांचे मुळांस लावतो, त्याचे श्रम जसे फळें आल्यावर सार्थकीं लागतात, ४४ तसें शास्त्रोक्त आचरणानें ईश्वरप्राप्तिच व्हावयाची हें ज्यानें समजतें, तें ' ज्ञान ' होय. ४५ तें ज्ञान ब्रह्मकर्मांपैकीं सातवा गुण होय. आणि त्याचप्रमाणें विज्ञानाचें लक्षण असें आहे; ४६ तर शास्त्रविचारानें व ध्यानाच्या अभ्यासानें ईश्वरस्वरूपीं जी बुद्धि सत्त्वशुध्दीच्या वेळीं निश्चयानें मिळते, ४७ तिला ' विज्ञान ' असें म्हणतात; व तें ब्रह्मकर्मांपैकीं आठवें गुणरत्न होय. आणि ' आस्तिक्य ' हा नववा गुण असें समज. ४८ हें पहा, राजमुद्रांकित मनुष्य कोणीही असला तरी त्याची सर्व लोक सेवा करतात, त्याप्रमाणें, शास्त्रानें जे मार्ग स्वीकारले आहेत, ४९ ते मार्ग आदरानें मानून त्याप्रमाणें आचरण करणें, याला ' आस्तिक्य ' असें मी म्हणतों. तो ब्राह्मणकर्मांपैकीं नववा गुण होय, व याच गुणानें ब्राह्मणकर्म सर्व खरें होतें. ८५० याप्रमाणें शमादिक नऊ गुण जेथें निर्दोष दृष्टीस पडतात, तें ब्राह्मणाचें स्वाभाविक कर्म आहे असें समज. ५१ ब्राह्मणवर्ण केवळ नवगुणरूपी रत्नांचा रत्नाकर (समुद्रच), अथवा नऊ रत्नांचा हारच होय. सूर्य जसा प्रकाश न टाकतां प्रकाशानें युक्त असतो, ५२ अथवा चांफ्याचा वृक्ष त्याच्याच फुलांनीं जसा सुशोभित दिसतो, अथवा चंद्र आपल्या प्रभेनेंच जसा प्रकाशित असतो, किंवा चंदन आपल्याच परिमळानें जसा चर्चित असतो, ५३ तसें नवगुणरूपी दागिने हे ब्राह्मणाचें अव्यंग लेणें आहे; व हे ब्राह्मणांचें अंग सोडून कधींच राहत नाहींत. ५४ आतां हे धनंजया, क्षत्रियांना उचित जें कर्म, तें बुद्धीच्या हुषारीनें ऐक. ५५

श्लोकार्थः—पराक्रम, तेज (दृढव्रत), धैर्य, दक्षता, युद्धापासून परत न फिरणें, दातृत्व आणि लोकांवर सत्ता चालविणें हें क्षत्रियांचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४३ ॥

तर सूर्य हा प्रकाश पाडण्याकरितां दुसऱ्याच्या साह्याची अपेक्षा करीत नाहीं, किंवा

---

६ सिद्धांतबुध्दीनें; निश्चयानें. ७ अनुभवज्ञान. ८ श्रुतिस्मृतीविषयीं श्रध्दा. ९ न टाकतां. १० स्वीकार करतो. ११ चांफ्याच्या फुलांनीं. १२ चांदण्यानें. १३ प्रकाशित असतो. १४ दागिने. १५ हुषारीनें; सामुग्रीनें.

सिंह आपल्या पराक्रमाला सोबत्याचे मदतीची गरज बाळगीत नाहीं; ५६ असा साह्यते-वांचून जो स्वयंभू बळवान व शूर, तो क्षात्र प्रकृतीचा पहिला गुण 'शौर्य' होय. ५७ आणि सूर्याच्या प्रकाशानें कोट्यावधि नक्षत्रें नाहींतशीं होऊन जातात, परंतु चंद्रासह-वर्तमान सर्व नक्षत्रें सूर्याचा लोप करण्याविषयीं समर्थ होत नाहींत; ५८ तसें, आपल्या योग्य गुणानें सर्व जगाला आश्चर्य करण्यास लावतात, व कसलाही प्रसंग आला तरी आपण घाबरत नाहींत. ५९ असा जो प्रशंसनीय गुण 'तेज' (इभ्रत), तो त्या क्षात्रप्रकृतीचा दुसरा गुण होय; व 'धीर' हा त्याच प्रकृतीचा तिसरा गुण होय. ८६० आकाशही कोसळून पडलें तरी ज्याचें मन व बुद्धि कचरत नाहीं, त्याचें नांव 'धैर्य' होय. ६१ आणि पाणी कितीही खोल असलें तरी कमळ हें पाण्याला खालीं टाकून वर येतें, किंवा आकाश हें उंचीविषयीं सर्व पदार्थांस जिंकतें, ६२ तशी नानाप्रकारचे प्रसंग प्राप्त झाले, तरी पार्था, फलरूप जो अर्थ त्याला बुद्धि जिंकते; ६३ याप्रमाणें सावधगिरी ठेवणें, याला 'दक्षता' म्हणतात; व तो क्षात्र प्रकृतीचा चौथा गुण होय. आणि 'अलौकिक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमळें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चुकविते, तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकवितो; ६६ तसा क्षात्रप्रकृतीच्या गुणां-मध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे असें समज. जसा चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ श्रेष्ठ आहे. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमळ जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें म्हणतात तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय. आणि आज्ञेचें राहण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय; ८७० आपल्या हस्त-पादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां सर्व प्रजा आनंदानें आज्ञा पालन करतात. ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणाचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो, सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा, असा जो पुरुष, तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरुच होय, म्हणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सप्तगुणरूपी समुद्रांनीं वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सप्तगुणरूपी ओघांनीं क्षात्रक्रिया-रूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीलीं मिळून शोभते. ७७ या सर्व

गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादिगुणात्मक कर्मे हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां, हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे, तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

श्लोकार्थ;—कृषि म्हणजे शेती, गौरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि शूद्राचेंही परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ।। ४४ ।।

तर शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्या योगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईचें संरक्षण करून, किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकून, ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें हाच त्यांचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें हाच शूद्रवर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्मे तुला सांगितलीं. ८४

श्लोकार्थः—आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माचे ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते तें ऐक ।। ४५ ।।

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचित कर्मे तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; ८५ अथवा मेघांपासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच होय; आणि अर्जुना, नदीस उचित स्थान समुद्र, ८६ तसें वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें जें आवश्यक कर्म, तें केलें असतां, गौर अंगास जसें तें गोरेपण शोभा देतें, तशी त्या वर्णाला अत्यंत शोभा येते. ८७ हे वीरोत्तमा, त्या स्वभावजन्य कर्माचें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें आचरण करण्याविषयीं आपली बुद्धि निश्चित करावी. ८८ परंतु आपल्या जवळ असलेलें रत्न जसें रत्नपारख्याच्या हातून पारखून घ्यावें लागतें, तसें आपलें स्वकर्म शास्त्राच्या आधारानें समजून घ्यावें. ८९ जशी आपलेजवळ दृष्टि असूनही दिव्यावांचून तिचा उपयोग होत नाहीं, आणि मार्ग न सांपडला तर पाय असतांही त्यांचा काय उपयोग ? ८९० म्हणून, जातीप्रमाणें जो जो योग्य अधिकार असेल, तो आपण आपल्या शास्त्राप्रमाणें समजून घ्यावा. ९१ मग अर्जुना, दिवा जसा आपल्या घरांतील ठेवा आपल्या डोळ्यांस दाखवितो, तेव्हां तो घेण्याविषयीं प्रतिबंध असतो काय ? ९२ तसें, स्वभावतः आपल्या वांट्यास आलेलें व शास्त्रानें खरें केलेलें असें जें विहित कर्म, त्याचें जो आचरण करतो; ९३ पण आळस सोडून व फलेच्छा टाकून मोठ्या हौसेनें शरीरानें जीव लावून त्या-

---

१ शोभतें. २ स्वाभाविक. ३ शेतकीवर निर्वाह करणें. ४ स्वस्त दरानें घेतलेली वस्तु. ५ महाग दरानें. ६ दोन वेळ जन्म; पहिलें सर्वसामान्य व दुसरें (उपनयनांग) मुंज झाल्यामुळें. ७ सेवा. ८ स्पष्ट करून. ९ मेघापासून पडलेल्या पाण्याला. १० नदी. ११ बुध्दि. १२ जवळ असलेले. १३ आपण समजून घेऊन. १४ योग्य. १५ अडथळा.

ठिकाणीं जो आपला सर्व काळ घालवितो; ९४ पाणी ओघांत पडल्यावर जसें भलतीकडे जात नाहीं, तसें ज्याचें आचरण यथाशास्त्र होतें; ९५ अर्जुना, याप्रमाणें जो विहित कर्माचें स्वतः आचरण करतो, तो पुरुष मोक्षाच्या अलीकडलें जें द्वार ' वैराग्य ' तेथें प्राप्त होतो. ९६ जो अकरण व निषिद्ध या कर्मांचा संबंध होऊं देत नाहीं, म्हणून आत्मप्राप्तीस विरुद्ध जो संसार त्याच्या भयापासून मुक्त होतो; ९७ तसेंच, चंदनाचाही खोडा पायांत घालण्यास आणिला तरी पाय अडकवून घेत नाहीं, तसें काम्यकर्मांकडे जो कौतुकानेंही पहात नाहीं, ९८ आणि दुसरें जें नित्य कर्म, त्याचा फलत्याग केल्यामुळें तेंही तो संपवितो, म्हणून तो मोक्षाच्या शिंवेजवळ प्राप्त होतो. ९९ अशा युक्तीनें कर्माचें निरसन करून शुभाशुभ संसारापासून तो सुटतो, व मोक्षाचें द्वार जें वैराग्य तेथें येऊन उभा राहतो. ९९० जें वैराग्य सकळ भाग्याची सीमा होय, व मोक्षलाभाचा निश्चय अथवा कर्ममार्गाचे श्रम परिहार होण्याचें जें स्थान होय; १ ज्याला मोक्षफल जामीन झालेलें आहे; किंवा जें सत्कर्मरूप वृक्षाचें फूलच होय, त्या वैराग्याचे ठिकाणीं साधक पुरुष भ्रमराप्रमाणें पाऊल ठेवतो. २ आत्मज्ञानसूर्याचा उदय सुचविणारा अरुण असें हें वैराग्य आहे. ३ किंबहुना, आत्मज्ञानरूप जें निधान, तें ज्या वैराग्यरूप दिव्यांजनानें हातास येतें, तें जो जिवेंभावेंकरून बुद्धिरूप डोळ्यांत घालतो; ४ अर्जुना, अशा प्रकारें विहित कर्माला अनुसरून आचरण केलें असतां, त्याला मोक्षप्राप्तीची योग्यता प्राप्त होते. ५ हे पांडवा, विहित कर्म हा आपल्या कल्याणाचा जिव्हाळा होय, व त्याचेंच आचरण करणें हीच मज सर्वात्मक ईश्वराची सेवा होय. ६ संपूर्ण भोगेंकरून पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रियपतीबरोबर क्रीडा करते, त्याच तिच्या आचरणास ' तप ' असें म्हणावें. ७ किंवा बाळाला आईवांचून जगण्याला दुसरें साधनच नाहीं, म्हणून तिची सेवा केली असतां त्याचें कल्याण होतें, त्याप्रमाणें, स्वधर्माचें आचरण करणें हाच मुख्य धर्म होय. ८ अथवा, केवळ पाणी समजून गंगेंत राहिलेल्या माशाला तेथें राहिल्यानें जसा सर्व तीर्थांचा सहज लाभ होतो, ९ तसें आपल्या विहित कर्माचें आचरण केल्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं, व अशा निश्चयानें त्यांचें आचरण केलें असतां, जगन्नाथ जो ईश्वर त्यावर आपलें ओझें पडतें. ९१० अरे, ज्याचें जें विहित कर्म नेमलेलें आहे, तें त्यानें करणें हेंच ईश्वराचें मनोगत आहे. म्हणूनच तें कर्म केलें असतां निःसंशय ईश्वर प्राप्त होतो. ११ दासी असूनही जर राजाच्या कसोटीस उतरली, तर तीच सर्वांची स्वामिणी होते; किंवा स्वामिकार्यार्थ जो आपलें डोकें देणारा, त्याला स्वामी जसा इनामपत्र करून देऊन आपले दप्तरीं दाखला ठेवितो, १२ तसें ईश्वराच्या मनोभावाप्रमाणें वागणें हीच त्याची परमसेवा होय. व यावांचून जें दुसरें कृत्य करणें, तें अर्जुना, वाणिज्य कर्माप्रमाणें आहे. १३

श्लोकार्थः—ज्याच्या सत्तेनें सर्व भूतांच्या इंद्रियांच्या चेष्टा चालतात, आणि ज्यानें हें सर्व विश्व व्यापलें आहे, त्या ईश्वराला स्वकर्मानें भजणाऱ्या मनुष्याला ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि मिळते ॥४६॥

म्हणून, विहित कर्म केलें म्हणजे, तें कर्म केलें असें नव्हे, तर ज्या परमात्म्यापासून सर्व भूतें उत्पन्न झालीं आहेत, त्याचें मनोगतच आपण पाळिलें! १४ जो परमात्मा अज्ञानरूपी चिंध्या गुंडाळून जीवरूपी बाहुल्या तयार करतो, आणि (सत्त्व, रज व तम अशा) तीन पदरी अहंकाररूप सूत्रानें त्यांना खेळवितो; १५ दिवा जसा तेजानें अंतर्बाह्य भरलेला असतो, तसें ज्या परमात्म्यानें हें सर्व जग अंतर्बाह्य ओतप्रोत भरलेलें आहे, १६ हे वीरा अर्जुना, त्या सर्वात्मक ईश्वराची स्वकर्मरूपी पुष्पांनीं पूजा केली असतां, ती पूजा त्याला परम संतोषकारक होते. १७ म्हणून त्या पूजेच्या योगानें आत्मराज प्रसन्न होऊन भक्ताला वैराग्यसिद्धिरूप प्रसाद देतो. १८ जी वैराग्यदशा प्राप्त झाली असतां ईश्वराचा छंद लागून हा सर्व संसार वमनप्राय भासतो; १९ ज्याप्रमाणें आपल्या प्रिय पतीच्या वियोगानें विरहिणी स्त्रीस जिवंत राहणें देखील नकोसें होतें, त्याप्रमाणें संसारांतील सर्व सुखें त्याला खरोखर दुःखवत् भासतात. ९२० ईश्वराचें अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होण्याचे पूर्वीं त्याच्या ध्यासानें तन्मयता प्राप्त होते, अशी बोधाची योग्यता आहे. २१ यास्तव, ज्याच्या मनांत मोक्ष प्राप्त व्हावा अशी इच्छा असेल, त्यानें स्वधर्माचें परम आस्थेनें आचरण करावें. २२

श्लोकार्थः—स्वतःचा धर्म आचरण्यास कठीण असला तरी दुसऱ्याच्या धर्मापेक्षां, मग तो आचरण्यास सोपा असला तरी, श्रेष्ठ आहे. स्वभावनियत जें कर्म, तें केल्यानें मनुष्य पापानें लिप्त होत नाहीं ॥४७॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण करण्यास कठीण असला, तरी त्यापासून परिणामीं जें फल प्राप्त होणार त्यावर लक्ष ठेविलें पाहिजे. २३ हे धनंजया, कडुलिंबाचें सेवन केलें असतां जर आपल्याला सुख होत असेल, तर त्याच्या कडूपणास कंटाळूं नये. २४ केळ विण्याचे पूर्वीं तिच्याकडे पाहून निराशा होते; आणि तशा स्थितींतच जर ती तोडून टाकिली, तर तिजपासून उत्तम फल कोठून प्राप्त होणार? २५ त्याप्रमाणें, स्वधर्म आचरण्यास कठीण आहे असें म्हणून जर त्याचा त्याग केला, तर तो मोक्षसुखाला अंतरलाच कीं! २६ आणि आपली आई जरी कुरूप असली, तरी ज्या तिच्या प्रेमामुळें आपण जगतों, तें तिचें प्रेम कांहीं वांकडें नाहीं; २७ एरवीं दुसऱ्या स्त्रिया जरी रंभेहून सुस्वरूप असल्या, तरी बालकाला त्या काय करावयाच्या आहेत? २८ अरे, पाण्यापेक्षां तुपांत पुष्कळ गुण आहेत हें खरें; पण माशाला तुपांत ठेवलें असतां तो जगेल का? २९ हें पहा—जो बचनाग सर्व जगाला विष आहे, तोच त्यांतील किड्याला अमृत आहे; आणि गूळ—जो साऱ्या जगाला गोड आहे, तोच त्या किड्याचा मृत्यु आहे! ९३० म्हणून, ज्याला जें विहित कर्म सांगितलें आहे, कीं ज्याच्या आचरणानें संसाराचें बंधन तुटतें, तें कितीही कष्टसाध्य असलें तरी त्यानें त्याचेंच आचरण करावें. ३१ पण तोच दुसऱ्याचा धर्म उत्तम म्हणून जर का त्याचें आचरण केलें, तर पायानें चालण्याचें काम डोक्यानें केल्याप्रमाणें होऊन उलट तें दुःखाला मात्र

१४ आज्ञा. १५ उत्तम फल. १६ सुख. १७ कुरूप. १८ वाकडें. १९ इतर स्त्रिया.

कारण होईल. ३२ याकरितां, आपल्या जातिस्वभावानुसार आपल्या वांट्यास जें कर्म आलेलें आहे, त्याचें जो आचरण करतो, त्यानें कर्मबंधाला जिंकलें; (तो कर्मबंधनापासून मुक्त झाला;) ३३ आणि म्हणूनच अर्जुना, परधर्माचा त्याग करून स्वधर्माचेंच आचरण करण्याविषयीं नियम नको का करायला ? ३४ तर आत्मा जोंपावेतों दृष्ट झाला नाहीं, तोंपर्यंत कर्म करण्याचें राहील काय ? (नाहीं. तें अवश्य केलेंच पाहिजे) आणि कर्म करावयाचें म्हटलें म्हणजे प्रथम कष्ट आहेत. ३५

श्लोकार्थः—हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें कर्म, त्यामध्यें जरी दोष असला, तरी तें सोडूं नये; कारण, जसा धुरानें अग्नि व्यापिलेला आहे, तसे सर्व कर्मांचे आरंभ दोषानें व्यापिलेले आहेत ॥४८॥

याचकरितां, कोणतेंही कर्म केलें तरी जर प्रारंभीं आयास पडतात, तर स्वधर्माचें आचरण केलें असतां दोष का लागेल सांग बरें ? ३६ अरे, सरळ वाटेनें चालावयाचें झालें तरी पायांलाच शीण द्यावयाचा, आणि आडरानांत भटकावयाचें झालें तरी तीच स्थिति ! ३७ अर्जुना, हें बघ—वाटेनें जातांना पदरांत शिळा किंवा शिदोरी (फराळाचें) हीं दोन्ही जरी बांधलीं, तरी ओझें सारखेंच होतें. परंतु जें विसाव्याचे (मुक्कामाचे) ठिकाणीं सुखकर होईल तेंच घ्यावें. ३८ बाकी धान्य आणि भूस कांडतांना श्रम सारखेच पडतात, अथवा खाण्याकरितां किंवा होमाकरितां मांस शिजविण्याचे श्रमही सारखेच आहेत; ३९ हे विचक्षणा, दहीं किंवा पाणी यांच्या घुसळण्याचे श्रम सारखेच; अथवा वाळू किंवा तीळ घाण्यांत गाळण्याचे श्रम सारखेच; ९४० हें बघ अर्जुना, नित्यहोम देण्याकरितां किंवा एरवीं विस्तव पेटविण्याचे वेळीं धूर हा दोवांसही सोसावा लागतोच; ४१ अथवा लग्नाची बायको किंवा एखादी ठेवलेली स्त्री या दोघींचेंही पोषण करण्यास जर सारखाच खर्च लागतो, तर मग एखादी स्त्री जवळ ठेवून अपकीर्तीचा डाग कां लावून घ्यावा ? ४२ अरे, आपला शत्रु पाठीस लागून आला असतां त्यानें जर अतिशय लगट केलेली आहे, आणि आतां मरण चुकतच नाहीं असें जर आहे, तर त्याच्यासमोर उभें राहून दोन हात का करूं नयेत ? ४३ कुलस्त्री दुसऱ्याचे घरांत शिरूनही जर तिला दांडक्याचा मार सोसावा लागतो, तर तिनें आपला पति व्यर्थ सोडला असें नाहीं का होत ? ४४ त्याप्रमाणें, पाहिजे तें कर्म केलें असतांही जर दुःख सोसावें लागतें, तर बापा, स्वधर्माचरण कठीण असें कोणत्या तोंडानें म्हणतां येईल ? ४५ हे पांडुसुता, ज्या अमृतसेवनानें अमरत्व प्राप्त होतें, त्याच्या अल्पप्राप्तीकरितांही सर्वस्व कां खर्च करूं नये ? ४६ आणि ज्या विषाचें सेवन केलें असतां सर्व सुखाचा नाश होऊन आत्महत्येचें पातक लागतें, तें विष विकत घेऊन कां घ्यावें ? ४७ त्याप्रमाणें, इंद्रियांना शीण देऊन आयुष्याचे दिवस खर्च करून पापाचा संचय केला असतां दुःखावांचून दुसरें फल आहे काय ? ४८ म्हणून, स्वधर्माचेंच आचरण करावें. तो आपल्या श्रमांचा परिहार करून, उचित अशा परमपुरुषार्थाची—सर्वश्रेष्ठ मोक्षाची—प्राप्ति करून देईल. ४९ याकारितां, स्वधर्माचें आचरण सोडूं नये. ज्याप्रमाणें संकटसमयींही सिद्धमंत्र विसरूं नये,

९५० अथवा समुद्रांत पडलेल्यानें नाव सोडूं नये, किंवा महारोग्यानें दिव्यौषधीचा त्याग करूं नये, त्याप्रमाणें स्वकर्माचें आचरण सोडूं नये. ५१ मग, हे कपिध्वजा, याच स्वकर्मरूप महापूजेनें संतुष्ट झालेला ईश्वर तम व रज या गुणांचा नाश करून, ५२ आपल्या उत्कंठेला शुद्धसत्त्वगुणाच्या मार्गाला लावितो, आणि संसार व स्वर्ग हे काळकूट विषाप्रमाणें आहेत असें वाटावयास लावितो. नंतर, ५३ पूर्वी वैराग्य या शब्दानें संसिद्धि या शब्दाचें जें वर्णन केलें, तें आपलें वैराग्यरूप स्थान तो मिळवितो. ५४ मग ही वैराग्यभूमिका जिंकल्यावर जी त्याची योग्यता होते, किंवा पूर्णत्वास पावलेल्या त्या पुरुषाला कशाचा लाभ होतो, तें आतां सांगतों. ५५

श्लोकार्थः—ज्याची बुद्धि कोठेंही आसक्त होत नाहीं, व जो जितेंद्रिय व निस्पृह आहे, असा मनुष्य संन्यासाच्या योगानें उत्कृष्ट अशा ज्ञानसिद्धीला प्राप्त होतो ॥ ४९ ॥

तर, वारा जसा पारध्याच्या जाळ्यांत इकडून तिकडे जातांना अडकत नाहीं, तसा, देह आदिकरून जे संसाराचे पाश, त्यांत तो असूनही, सांपडत नाहीं. ५६ हें पहा—पिकलेलें फळ जसें देंठाला धरीत नाहीं, किंवा देंठही त्याला धरीत नाहीं, तसें संसारादिकांवरील सर्व प्रेम निर्जीव होतें. ५७ पुत्र, द्रव्य व स्त्री हीं आपल्या तंत्रानें वागत असलीं तरी 'हीं माझीं आहेत' असें न म्हणतां तो त्यांचा विषाप्रमाणें त्याग करतो. ५८ फार काय सांगावें ? कढत पदार्थाच्या योगें हाताला चटका बसतांच जसा मनुष्य हात मागें घेतो, तशी त्याची बुद्धि विषयांपासून मागें परतून आत्मविचाराकडे लागते. ५९ अशा प्रकारें अंतःकरण हें इंद्रियद्वारा विषयांकडे न जाण्याविषयीं याची शपथ मोडीत नाहीं. जशी स्वामीच्या भयानें दासी आज्ञा मोडीत नाहीं, ९६० तसें अर्जुना, ऐक्याच्या मुठीमध्यें चित्त धरून त्याला आत्म्याच्या छंदास लावतो. ६१ त्या वेळेस, जसा अग्नि राखेंत पुरला म्हणजे धूर आपोआप राहतो; तशी इहपर विषयांची इच्छा सहजच नष्ट होते; ६२ म्हणून, मनाचा निग्रह झाला म्हणजे इच्छा आपोआप नाहींशी होते; फार सांगून काय करावयाचें आहे ? अशी भूमिका साधकाला प्राप्त होते. ६३ हें बघ अर्जुना, विपरीत बोध सगळा मावळून त्याला खरा बोधच प्राप्त होतो. ६४ जसें सांचविलेलें पाणी रोज खर्च केलें म्हणजे तें सरतें, तसें प्रारब्धकर्म हें भोगांतीं सरतें; आणि अहंकर्तृत्वभावना नसल्यामुळें नवीन कर्म उत्पन्न होत नाहीं. ६५ अर्जुना, अशा प्रकारें सर्व कर्मांची क्षीणदशा झाली म्हणजे मग श्रीगुरूंची आपोआप भेट होते. ६६ हें पहा, रात्रीचे चार प्रहर संपले म्हणजे अंधकाराचा नाश करणारा जो सूर्य तो दृष्टीस पडतो; ६७ अथवा फळाचा घड येऊन तो ज्याप्रमाणें केळीची वाढ खुंटवितो, त्याप्रमाणें, श्रीगुरु हे भेटून जिज्ञासूची कर्मकर्तृत्वाची खटपट बंद करतात.

---

१२ निर्जीव. १३ स्त्री. १४ भयानें. १५ मध्यें. १६ छंदीं. १७ लावतो. १८ इहपर विषयांची इच्छा करी. १९ नाहींशी; नष्ट. २० धुरानें. २१ हुकुमांत असलेल्या. २२ इच्छा. २३ कुतर्क. २४ सांचवणीचें पाणी. २५ संपतें. २६ उत्पन्न न होय. २७ सूर्य.

६८ मग, पौर्णिमा प्राप्त झाली म्हणजे ज्याप्रमाणें चंद्राचे ठिकाणीं मुळींच उणीव रहात नाहीं, त्याप्रमाणें गुरुकृपा झाली म्हणजे जिज्ञासूला कोणतीही उणीव राहत नाहीं. ६९ त्या वेळीं, अज्ञान म्हणून जेवढें असतें, तेवढें तर त्यांच्या कृपेनेंच नष्ट होतें; आणि रात्र गेल्यावर अंधार नाहींसा होतो, ९७० त्याप्रमाणें अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे, त्याच्या पोटांत जी कर्म, कर्ता आणि कार्य ही त्रिपुटी आहे तीही नाश पावते. जशी गर्भिणी मारली म्हणजे पोटांतला गर्भ निराळा मारावा लागत नाहीं, तो आपोआपच मरतो, ७१ तसा अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे सर्व कर्मांचा नाश होतो. अशा प्रकारें सर्व कर्मांचा समूळ नाश होणें यालाच संन्यास म्हणतात, तोच त्याला प्राप्त होतो. ७२ त्यामुळें अज्ञानाच्या त्यागानें सर्व दृश्य पदार्थ नष्टवत् झाले म्हणजे मग जाणावयाचें जें तें तो आपोआप स्वतःच होतो. ७३ असें पहा, मनुष्य झोपेंतून जागा झाल्यानंतर, आपण डोहांत बुडत असल्याचा जो त्याला स्वप्नांत भ्रम झाला होता, तो सत्य मानून त्यांतून आपल्याला काढण्याविषयीं तो खटपट करील काय ? ७४ त्याप्रमाणें, मला कळत नाहीं, मी आतां समजून घेईन, हें त्याचें दुःस्वप्न नष्ट होतें, आणि ज्ञेय व ज्ञाता हे जाऊन तो केवल ज्ञानमात्र होतो. ७५ अर्जुना, प्रतिबिंबासहित आरसा दूर नेल्यावर ज्याप्रमाणें पाहाणारा हा पाहतेपणाशिवाय असतो, ७६ त्याप्रमाणें, अज्ञान जें जातें तें एकटें न जातां ज्ञानालाही घेऊन जातें. मग केवळ निष्क्रिय असें ज्ञान मात्र उरतें. ७७ अर्जुना, या नैष्कर्म्यभूमिकेच्या ठिकाणीं स्वभावतः कोणतीच क्रिया नाहीं, म्हणून त्या स्थितीला नैष्कर्म्यसिद्धि असें म्हणतात. ७८ तें आपलें स्वरूप असून, नसणेपणाच्या भ्रमामुळें जो असणेपणा येतो तोही जाऊन केवळ असणेपणा राहतो. जसा वायूच्या उपाधीमुळें उत्पन्न होणाऱ्या लाटा वायु नाहींसा झाला म्हणजे आपोआप पाण्याशीं ऐक्य पावतात. ७९ असें कोणतेंही कर्म न होणें अशी जी स्थिति, तिला नैष्कर्म्यसिध्दि म्हणतात; आणि हीच साहजिकतः सर्व सिध्दींत मुख्य होय. ९८० कळस बसल्यावर जसा देवळाच्या कामाचा शेवट होतो; अथवा गंगा समुद्रांत पावली म्हणजे जसें पुढें तिचें नांव राहत नाहीं; किंवा सोनें शुध्द करीत असतां सोळा आणे कस लागला म्हणजे ज्याप्रमाणें शुध्द करण्याची क्रिया बंद होते, ८१ त्याप्रमाणें, आपलें अज्ञान ज्या ज्ञानानें नाहींसें केलें, तें ज्ञानही जेव्हां नाहींसें होईल अशी जी स्थिति, ८२ तिच्यापेक्षां दुसरें कांहीं प्राप्त होणें राहत नाहीं; म्हणून तिला परमसिध्दि असें म्हणतात. ८३

श्लोकार्थः—कौंतेया, ही ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला ब्रह्माची प्राप्ति कशी होते तें मी संक्षेपानेंच सांगतों, तें समजून घे. ही जी ब्रह्मप्राप्ति, तीच ज्ञानाची परमसीमा होय ॥५०॥

पण श्रीगुरुकृपेच्या योगें ज्या कोणा भाग्यवान पुरुषास ही आत्मसिद्धि प्राप्त होते; ८४ सूर्य उगवतांच जसा अंधाराचाच प्रकाश होतो, किंवा दिव्याच्या ज्योतीस कापूर लागतांच तो दिवा होतो; ८५ अथवा मिठाचा खडा पाण्यांत मिळवितांच जसा जलरूप होऊन राहतो; ८६ किंवा निजलेल्या मनुष्यास जागें केल्यावर मिथ्या स्वप्नासह झोंप

नाहींशीं होऊन तो आपल्या मूळस्वरूपाप्रत प्राप्त होतो; ८७ तशी दैवयोगानें ज्या कोणाची वृत्ति गुरुवाक्यश्रवणाबरोबर भेदाचा नाश करून स्वस्वरूपाच्या ठिकाणीं स्थिर होते; ८८ मग त्याला कांहींएक कर्म करण्याचें उरतें असें कोण म्हणेल ? पहा कीं, आकाश सर्वत्र भरलेलें असल्यामुळें, त्याला इकडून तिकडे व तिकडून इकडे येणें घडतें का ? ८९ म्हणून, ज्यास आत्मसिद्धि प्राप्त झाली आहे, त्याला खरोखर कांहींएक कर्तव्य उरत नाहीं. परंतु ज्या साधकाला इतका अधिकार प्राप्त झाला नसेल; (असंभावना व विपरीत भावना हे दोष असल्यामुळें बुद्धीचा निश्चय झालेला नसेल;) ९९० अर्जुना, कोणी एक साधक—जो तीव्र अधिकारी आहे तो--श्रीगुरूंच्या वचनाची व त्याच्या कानाची गांठ पडण्याबरोबर ब्रह्मस्वरूप होतो, ९१ एरवीं, ज्या मंदाधिकारी साधकानें स्वकर्मरूप अग्नीमध्यें काम्यकर्म व निषिध्दकर्म या इंधनानें रज व तम हे गुण अगोदर जाळून टाकले. ९२ नंतर पुत्र, वित्त (द्रव्य) व स्वर्गादि लोक या तिहींचा काम (इच्छा) हा ज्याच्या स्वाधीन होऊन घरीं सेवक झाला. ९३ भिन्नभिन्न निषिध्द विषयाचे ठायीं प्रवेश केल्यामुळें इंद्रियें जीं विटाळलीं होतीं, तीं, योगामध्यें प्रत्याहाररूपी तीर्थांत स्नान घालून पवित्र केलीं. ९४ आणखी, स्वधर्माच्या आचरणानें प्राप्त होणारें फल ईश्वरास अर्पण करून त्याच्या प्रसादानें अक्षय्य वैराग्यपद प्राप्त करून घेतलें. ९५ अशा प्रकारें, आत्मसाक्षात्काररूप जें ज्ञान, तें होण्याला जीं साधनें पाहिजेत ती सर्व सामुग्री मिळविली; ९६ आणि तशांत सद्गुरूंची गांठ पडली व त्यांनींही प्रतरणा न करितां सम्यग्ज्ञानाचा उपदेश केला. ९७ परंतु औषध घेतांक्षणींच तात्काळ रोगाची निवृत्ति होऊन आपले मूळचे प्रकृतीची स्थिति प्राप्त होते काय ? अथवा प्रातःकालीं सूर्य उगवतांच मध्यान्हकाल होतो काय ? ९८ उत्तम जमीन असून पर्जन्यवृष्टि झाली, व त्यांत उत्तम बीजही पेरलें, म्हणजे त्यास पुष्कळ पीक येतें; परंतु अर्जुना, त्याला वेळ लागतो; ९९ उत्तम मार्ग असून त्यांत चांगल्याची सोबतही मिळाली, तरी ज्या ठिकाणीं आपल्यास जावयाचें असेल त्या ठिकाणीं जाण्यास वेळ हा लागावयाचाच. १००० त्याप्रमाणें, वैराग्यही प्राप्त झालें, त्यांत सद्गुरूंचीही भेट झाली व ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचीही अंतःकरणांत इच्छा झाली, १ मग त्यांच्या उपदेशानें, ब्रह्म एक सत्य आहे, व त्यावांचून इतर सर्व प्रपंच भ्रांतिरूप आहे, हें ऐकून साधकाचाही त्याप्रमाणें दृढनिश्चय झाला; २ परंतु असें जें सर्वव्यापक व सर्वोत्तम परब्रह्म—ज्या ठिकाणीं मोक्ष शब्दही नाहींसा होतो; ३ अर्जुना, साध्य, साधक व साधन ही त्रिपुटी ज्या ज्ञानानें नाहींशी होते असें जें ज्ञान, तें ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय पावतें; ४ जेथें ऐक्याचा एकपणाही उरत नाहीं, व जेथें आनंदसुखाचा लेशही उरत नाहीं व जेथें कांहीं न उरून जें उरतें, ५ असें जें ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं ऐक्य पाहून राहणें तें क्रमानेंच प्राप्त होतें. ६ क्षुधितापुढें षड्स अन्नाचें ताट वाढून ठेवलेलें असलें तरी तो (एकदम तृप्त न होतां) प्रत्येक घासानें तृप्ति वाढतां वाढतां शेवटच्या घासाला पूर्ण तृप्त होतो; ७ त्याप्रमाणें, तो साधक वैराग्याच्या आश्रयानें व विवेकरूप दीपाच्या प्रकाशानें आत्मस्वरूपी ठेव्यास प्राप्त होतो; ८ तर आत्मरूप ऐश्वर्य भोगण्याची ज्या साधकाचे अंगीं खरोखर योग्यता प्राप्त झाली, ९

तो ज्या क्रमानें ब्रह्मप्राप्ति सुलभ करून घेतो, त्या क्रमाचें वर्म तुला सांगतों ऐक. १०१०

श्लोकार्थः—जो मनुष्य अत्यंत शुद्धबुद्धीनें युक्त होऊन, धैर्यानें आपल्या चित्ताचें नियमन करून, शब्दादिक विषय टाकून, प्रीति व अप्रीति नाहींशी करून टाकतो ॥ ५१ ॥

तर श्रीगुरूंनीं दाखविलेला मार्ग स्वीकारून विवेकरूपी तीर्थाच्या तटावर बुद्धीचा मळ धुऊन टाकतो; ११ मग ज्याप्रमाणें राहूनें ग्रासलेली चंद्राची प्रभा त्यानें सोडल्यावर ती चंद्रास आलिंगन देते, त्याप्रमाणें, बुद्धीचा शुद्धपणा—जो नानाप्रकारच्या दुर्वासनांनीं भ्रष्ट झाला होता, तो शुद्ध होऊन ती आपले मूळचे स्थितीस प्राप्त होते. १२ कुलस्त्री जशी दोन्ही कुलांचा अभिमान टाकून केवळ आपल्या प्रियपतीलाच अनुकूल असते, तशी बुद्धि ही द्वैतभावना सोडून आत्मचिंतनांतच रत होते. १३ जीवाचें आवडतें असें जें ज्ञान, तें नेऊन इंद्रियांनीं ज्या शब्दादिक विषयाला थोरपणा दिला, (प्रौढी वाढविली,) १४ ते पंचविषय, सूर्याचे किरण नाहींतसे झाले म्हणजे मृगजळ जसें आपोआप नाहींसें होतें, तसे धैर्यानें इंद्रियांचा रोध झाला म्हणजे आपोआप नाहींतसे होतात. १५ न समजतां भ्रष्टाच्या घरचें खाल्लेलें अन्न जसें कळल्यावर ओकून टाकावें लागतें, तशा अंतःकरणांतील विषयवासना इंद्रियांकडूनच ओकाविल्या. १६ मग अंतर्मुखवृत्तिरूपी जी शुद्ध गंगा तिच्या तीराला वृत्ति आणून स्नान घातलें. याप्रमाणें ज्यानें वृत्ति शुद्ध केली; १७ नंतर सात्विक धैर्यानें तीं सर्व इंद्रियें शुद्ध केलीं, आणि मग मनाला योगाभ्यास करण्यास लावलें; १८ त्याचप्रमाणें, पूर्वकर्मांच्या योगानें चांगले किंवा वाईट भोग प्राप्त झाले असतां वाईट भोगाविषयीं खेद करीत नाहीं; १९ अथवा सहज चांगला भोग भोगण्याचा समय आला असतां त्याविषयीं अभिलाष धरीत नाहीं; १०२० याप्रमाणें अर्जुना, इष्ट किंवा अनिष्ट भोगाविषयीं हर्ष अथवा खेद टाकून, पर्वताचे गुहेंत अथवा निरंजन वनांत वास करितो; २१

श्लोकार्थः—जो एकांतवास करणारा, मिताहारी, काया, वाचा व मन याना स्वाधीन ठेवणारा, निरंतर ध्यानयोगांत तत्पर असणारा, आणि वैराग्याचा आश्रय करणारा असा असतो; ॥ ५२ ॥

ज्या ठिकाणीं लोकांचा गलबला नाहीं असें अरण्य पाहून त्या ठिकाणीं वस्ती करतो, तेथें समाज जर कसला असेल तर त्या एकट्याच्या अवयवसमुदायाचाच असतो; २२ इंद्रियें व मन यांचा निग्रह हीच त्याची क्रीडा, न बोलणें हेंच त्याचें बोलणें; गुरुवाक्याचे मननामुळें दुसऱ्या कशाचेंही चिंतन करण्यास त्यास वेळच फावत नाहीं; २३ आणि आपले अंगांत शक्ति यावी, व क्षुधा नाहींशी व्हावी, आणि जिव्हेचे मनोरथ पूर्ण व्हावे, २४ या तिन्ही गोष्टींची भोजनप्रसंगीं जो पर्वा करीत नाहीं; आणि मिताहार करून पूर्ण संतुष्टता मिळवावी अशीही इच्छा करीत नाहीं; २५ अन्नपचन करणारा जो जठराग्नि त्याला जर कांहीं आहार दिला नाहीं, तर तो प्राणनाश करील, म्हणून

११ लोकांच्या गडबडीनें. १२ समुदाय. १३ इंद्रियनिग्रह व मनोनिग्रह यांचीच. १४ मननामुळें. १५ वेळीं. १६ अन्नपचन. १७ जठराग्नि.

प्राणरक्षण होईल इतक्यापुरताच आहार करतो; २६ आणि परपुरुषानें इच्छा केली तरी कुलस्त्री जशी त्याला वश होत नाहीं, तसें निद्रेला किंवा आळसाला वश होऊन आपलें आसन ढळूं देत नाहीं; २७ ईश्वराला दंडवत करते समयीं जो जमीनीला स्पर्श होईल, त्यावांचून कधींही अविचारानें जमीनीवर निद्रेकरितां अंग टाकीत नाहीं; २८ शरीर-निर्वाहापुरता जो हातापायांचा उपयोग करितो, किंबहुना ज्यानें अंतःकरण व बाह्येंद्रियें स्वाधीन ठेविलीं आहेत, २९ आणि, अर्जुना, जो आपल्या वृत्तीला मनाच्या उंबऱ्या-पर्यंतही येऊं देत नाहीं, त्याच्या ठिकाणीं बोलणें, चालणें वगैरे व्यापारांस कोठून थारा मिळणार ? १०३० अशा प्रकारें शरीर, वाणी व मन हीं सर्व जिंकून ज्यानें ध्यानाकाश स्वाधीन करून घेतलें; ३१ ज्याप्रमाणें आरसा हातीं घेतला असतां त्यांत आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसतें, त्याप्रमाणें गुरुवाक्याच्या बोधानें ज्यानें आपल्या बोधाचा निश्चय केला आहे, ३२ तो ध्यानाचा प्रकार असा कीं, ध्यान करणारा ध्याता, त्याची जी वृत्ति ती ध्यानरूपी वृत्ति, व त्या वृत्तीनें ज्याचें ध्यान करावयाचें तें ध्येय ही त्रिपुटी आपले ठिकाणींच पाहतो; ३३ हे पांडुसुता, त्या ठिकाणीं ध्येय, ध्यान व ध्याता ही त्रिपुटी विसरून केवळ एकच रूप राही तोंपर्यंत ध्यान करावें लागतें; ३४ म्हणून तो मोक्षेच्छु आत्मज्ञानाविषयीं दक्ष होतो; परंतु योगाभ्यासाचा पक्ष पुढें करून, ३५ अर्जुना, गुद व शिश्न या दोहोंच्या मध्यभागीं पायाच्या टाचेनें दाबून मूळबंध करितो; ३६ अधोभाग संकुचित करून मूळबंध, ओढियाणाबंध, जालंधरबंध, ह्या तीन बंधांनीं वायूचे भेद मोडून एकाविध करतो; ३७ अशा प्रकारें प्राणांचा रोध झाला म्हणजे कुंडलिनी जागी होऊन मध्यमा म्हणजे सुषुम्नामार्ग मोकळा होतो; आणि आधारचक्रापासून आज्ञाचक्रापर्यंत प्राण-भेद करून उर्ध्व जातो; ३८ मग ब्रह्मरंध्रांतील सहस्रदलकमलरूपी मेघापासून अमृतवृष्टि होते, त्याचा ओघ सुषुम्ना नाडीनें मूळबंधापर्यंत येतो; ३९ मग मूर्ध्नि आकाशामध्यें चैतन्यरूपी भैरवाच्या खापरांत (पात्रांत) मन व वायु ह्यांचा खिचडा वाढतो; १०४० अशा प्रकारें हा योगसाधनांचा बळकट मेळावा पुढें करून त्याचे मागें ध्यान निश्चित करतो; ४१ आणखी, ध्यान व योग हे दोन्ही निर्विघ्नपणें आत्मतत्त्वज्ञानाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याचे अगोदरच ४२ जो वैराग्यासारखा परममित्र जोडून ठेवलेला असतो, तो, ज्या ज्या भूमिकेवर साधक प्राप्त होईल, तेथें तेथें त्याजबरोबर असतो. ४३ आपल्याला जें पाहावयाचें आहे, तें दिसलें नाहीं तोंपर्यंत जर दिव्याची सोबत आहे, तर मग पाहण्यास काय उशीर ? ४४ त्याप्रमाणें, मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून प्रवृत्त झालेल्या साधकास त्याची वृत्ति ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लय पावे तोंपर्यंत जर वैराग्याची सोबत आहे, तर त्याच्या मोक्षप्राप्तीस भंग कसा होईल ? ४५ म्हणून, वैराग्ययुक्त ज्ञानाचा अभ्यास करणारा जो भाग्यवान पुरुष, तो आत्मलाभाला योग्य होतो; ४६ असें वैराग्याचें वज्रकवच अंगांत घालून जो राजयोगरूप घोड्यावर स्वार होतो; ४७ मग लहानमोठें जें दृष्टीस

पडेल, त्याचें निवारण करण्याकरितां विवेकरूपी मुठींत ध्यानरूपी बळकट खड्ग घेतो; ४८ आणि अशा प्रकारें, सूर्य जसा अंधारांत निःशंकपणें शिरतो, तसा जो मोक्षरूपी विजयश्रीला वरण्याकरितां संसाररूपी रणांत निःशंकपणें शिरतो, ४९

श्लोकार्थः—आणि जो मनुष्य अहंकार, सामर्थ्य, उन्मत्तपणा, काम, क्रोध व संग्रह या विकारांना टाकून ममतारहित होऊन शांत असतो तो मनुष्य ब्रह्मरूप होण्यास योग्य होतो ॥ ५३ ॥

त्या ठिकाणीं त्याला आडविण्याकरितां आलेले जे दोषरूपी वैरी तो मारतो. त्यापैकीं पहिला वैरी ‘ देहाहंकार ’ हा होय. १०५० जो अहंकार मनुष्याला मारून सोडीत नाहीं, व उत्पन्न करून जगूं देत नाहीं, तर देहाच्या सांपळ्यांत घालून कुचंबवीत ठेवितो, ५१ त्या अहंकाराचें राहण्याचें ठिकाण जो देहरूप किल्ला, तो फोडून हस्तगत करून घेतो आणि त्याचप्रमाणें अर्जुना, ‘ बल ’ हा जो दुसरा वैरी, त्याचाही नाश करितो. ५२ जो बलरूप शत्रु विषयांचें नांव ऐकल्याबरोबर चौपट वाढून सर्व जगाला विषयांशिवाय इतर वस्तूंचें भान राहूं देत नाहीं, ५३ तो बलरूपी शत्रु विषयरूपी विषाचा केवळ डोह असून, सर्व दोषांचा राजा आहे; पण त्याला ध्यानरूपी खड्गाचा घाव कसा सहन होईल ? ५४ आणि प्रिय विषयांची प्राप्ति झाली असतां ज्याला परम आनंद होतो व त्याच आनंदानें जो जिवाला आच्छादन करतो; ५५ जो सन्मार्गाविषयीं भूल पाडून व अधर्माच्या रानांत घालून नरकादिरूप वाघांच्या तावडींत देतो, ५६ असा जो विश्वासघातकी ‘ गर्वरूप ’ शत्रु, तो मारून टाकतो, आणि ज्याला भिऊन तापसी लोक थरथर कांपतात; ५७ भयंकर क्रोध हा ज्याचा परिणाम होय आणि जों जों लाड पुरवावे तों तों जो अधिकाधिक वाढतो, ५८ असा जो ‘काम’ त्याचा नायनाट केल्यावर क्रोधाचीही सहज तीच वाट होते. ५९ झाडाचें मूळ तोडून टाकलें म्हणजे खांद्यांचा नाश जसा आपोआप होतो, तसा कामाचा नाश केला म्हणजे क्रोधाचा नाश सहज होतो. १०६० म्हणून ‘ काम ’ शत्रु मारून टाकला म्हणजे क्रोधाचें येणें जाणें सहज चुकतें. ६१ आणि राजा जसा प्रतिज्ञेनें आपला खोडा ज्याला घालावयाचा असेल त्याचेच डोक्यावर देऊन तो नेववितो, तसा ‘परिग्रह’ शत्रु मनुष्याचे मनांत स्फुरण करितो. ६२ जो परिग्रह वैराग्यशीलाचें नांव ऐकल्याबरोबर डोकें हालवून त्या वैराग्यशील पुरुषाचे अंगांत संचार करून अवगुण उत्पन्न करतो, व ‘ हें माझें ’ अशा अभिमानांत त्याला गुंतवितो; ६३ ज्या परिग्रहानें, ‘ हा मठ माझा आहे ’ ‘ हे शिष्य माझे ’ ‘ हे ग्रंथ माझे ’ या चिन्हांनीं वैराग्यशील पुरुषास पाशांत घातलें आहे; ६४ वैराग्यशील पुरुष हा कुटुंबादि संसाराचा त्याग करून वनांत गेला तरी त्याजकडून जो परिग्रह तेथील पदार्थांवर ममत्व ठेवावितो; सारांश, अगदीं नागवा उघडा असला तरी त्याला आपल्या पाशांत गुंतवितो; ६५ असा जो अजिंक्य शत्रु परिग्रह, त्याचा ठावठिकाण नाहींसा करून जो पुरुष संसार जिंकल्याचा आनंद भोगतो, ६६ त्याच्या भेटीला, ज्ञानगुणाचे

अमानित्वादिक समुदाय हेच कोणी मोक्षरूपी देशाचे मांडलिक राजे येतात, ६७ तेव्हां यथार्थ ज्ञान हेंच सार्वभौम राज्य त्या साधकाला अर्पण करून आपण त्याचे परिवार होऊन राहतात. ६८ प्रवृत्तिरूपी राजमार्गानें त्याची स्वारी चालली असतां तीन अवस्थारूपी स्त्रिया येऊन त्याच्यावरून पदोपदीं आपल्या सुखाचें लिंबलोण करून टाकतात. ६९ त्या सार्वभौम राजाच्या पुढें विवेकरूपी चोपदार बोधरूप सोन्याची काठी हातांत घेऊन दृश्य पदार्थांची गर्दी मोडीत चालतो. आणि योगभूमिका जणूं काय आरत्याच घेऊन त्यास ओंवाळण्यास येतात. १०७० तेव्हां ऋद्धिसिद्धींचे अनेक समुदाय मिळून त्या प्रसंगीं त्यांनीं केलेल्या पुष्पवृष्टीच्या योगानें तो नाहातो. ७१ अशा प्रकारें ब्रह्मैक्यरूप स्वराज्य प्राप्त होण्याची वेळ जों जों जवळ येते, तों तों त्याला त्रैलोक्य हर्षानें भरलेलें दिसतें. ७२ त्या वेळीं अर्जुना, हा आपला वैरी आहे, किंवा हा आपला मित्र आहे म्हणून हा माझाच आहे, असें म्हणावयास त्यास समानता उरतच नाहीं; ७३ इतकेंच नव्हे, तर तो ज्याला 'माझें' असें म्हणेल असें दुसरें कांहींच नसतें. कारण, तो अद्वितीय झालेला असतो. (द्वैतच नष्ट झाल्यावर दुसरें कांहीं कोठें शिल्लक राहणार ?) ७४ हें बघ अर्जुना, आपल्या त्या एक सत्तेनें सर्व विश्व व्यापून टाकल्यावर 'माझें' असें म्हणण्यास अवकाश नसल्यामुळें ममतेचा त्याग होतो. ७५ याप्रमाणें सर्व रिपुवर्ग जिंकून, सर्व जगत् मीच आहें असें समजल्यामुळें, योगरूपी घोड्याची धाव आपोआप बंद होते; ७६ आणि मग अंगांत जें वैराग्याचें बळकट कवच घातलेलें असतें, तेंही तो त्या वेळीं क्षणभर सैल करतो. ७७ आणखी, ध्यानखड्गाच्या योगें ज्याचा नाश होतो असें कांहींच नसल्यामुळें, तें धारण करणाऱ्या वृत्तीचाही हात आसडून खालीं येतो. ७८ जसें एखादें खरें रसायन असतें, तें रोगाचा नाश करून आपणही नाहींसें होतें, तशी याची स्थिति होते. ७९ किंवा मुक्कामाचें ठिकाण पाहिल्याबरोबर जसें धावणें थांबतें, तसें ब्रह्मप्राप्ति झाल्याबरोबर अभ्यास आपोआप राहतात. १०८० गंगा समुद्रास मिळाल्यावर आपला वेग जसा टाकते, किंवा कामिनी स्त्री आपला पति भेटला म्हणजे जशी शांत होते; ८१ अथवा केळ व्याली म्हणजे तिची वाढ खुंटते, किंवा गांव येतांच ज्याप्रमाणें मार्ग संपतो, ८२ त्याप्रमाणें, आपल्याला आत्मसाक्षात्कार होईल असें दृष्टीस पडतांच तो साधनरूपी हत्यारें हातांतून हळूच खालीं ठेवतो. ८३ म्हणून अर्जुना, ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याचे वेळेस त्याचे सर्व उपाय मागें फिरतात. ८४ वैराग्यरूपी गोंधळीक लग्नाची वेळ, किंवा ज्ञानरूपी अभ्यासाचें वृद्धपण, अथवा योगरूप फळाची परिपक्व दशा, ८५ अशी जी शांति, ती, अर्जुना, त्याचे ठिकाणीं संपूर्ण प्राप्त होते, तेव्हां तो पुरुष ब्रह्म होण्यास अधिकारी होतो. ८६ पुनवेपेक्षां चतुर्दशीचे दिवशीं जितका चंद्राच्या कलेंत उणेपणा असतो, किंवा सोळा आणे कसापेक्षां पंधरा आणे कसांत जितकी कमतरता आहे; ८७ जसा सागरांत गंगेनें प्रवेश केल्यावरही तिचा वेग

८ हत्यार. १९ समय. २० गोंधळीक (गोरज) लग्नाची वेळ. २१ सुंदरा.

जेथपर्यंत दृष्टीस पडतो ती गंगा, व जेथें तो वेग थांबतो तो समुद्र; ८८ तसें ब्रह्म व ब्रह्म होणारा यांत अंतर असतें. तें अंतर शांतीच्या योगें लागलीच नाहींसें होतें. ८९ परंतु तद्रूप न होतां ब्रह्माला जे वेगळेपणानें जाणतात, तेच ब्रह्म होण्याची योग्यता पावतात. १०९०

श्लोकार्थः—आणि तो ब्रह्मरूप झालेला प्रसन्न अंतःकरण होऊन कशाचा शोक करीत नाहीं, व कशाची इच्छा करीत नाहीं; तर सर्व भूतांच्या ठिकाणीं समबुद्धि ठेवून माझी परमभक्ति प्राप्त करून घेतो ॥ ५४ ॥

अर्जुना, ती ब्रह्मभावाची योग्यता असलेला पुरुष मग आत्मबोधप्रसन्नतेच्या पदावर बसतो. ९१ ज्या अग्नीच्या योगें स्वयंपाक तयार होतो, त्या अग्नीची त्या स्वयंपाकामधील (पदार्थांमधील) उष्णता (कढतपणा) जेव्हां नाहींशी होते, तेव्हांच जसें तें अन्न समाधानकारक होतें; ९२ अथवा ज्याप्रमाणें शरदृतु लागला म्हणजे वर्षाकालांत दररोज येणारी भरती व ओहोटी ही गंगेची लगबग जाऊन गंगा स्थिर होते; किंवा गाण्याचा समारंभ संपला म्हणजे उपांगें (मृदंग, तंबुरा वगैरे) बंद होऊन मागें केवळ वाद्यवा मात्र उरते, ९३ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीविषयीं जे श्रम केले होते, त्यांचेंही ज्या प्रसन्न स्थितीच्या ठिकाणीं ऐक्य होऊन जातें; (परिहार होतो;) ९४ (जेथें श्रमाचीही आठवण राहत नाहीं), त्या स्थितीला आत्मज्ञानाची प्रसन्नता असें म्हणतात. अर्जुना, ती स्थिति तो योग्य झालेला पुरुष भोगितो. ९५ तेव्हां ऐक्यभावाचें भरतें आल्यामुळें, अमुक एक वस्तु माझी आहे म्हणून तिच्याकरतां शोक करावा, अथवा कांहीं प्राप्त व्हावें म्हणून इच्छा करावी, या दोन्ही गोष्टी आपोआप राहतात. ९६ सूर्य उगवल्यावर सर्व नक्षत्रें हीं आपल्या अंगचें तेज हारवितात; ९७ त्याप्रमाणें अर्जुना, आत्मपृथा (आत्मानुभव) प्राप्त झाली म्हणजे भूतांचे ठिकाणीं जिकडे जिकडे पाहील तिकडे तिकडे भेदभाव मोडत मोडत नाहींसा होतो. ९८ पाटीवरील लिहिलेलीं अक्षरें जशीं हातानें पुसतां येतात, तसें याच्या दृष्टीनें सर्व भेद व द्वैत नाहींसें होतें. ९९ त्यायोगें, जागृति व स्वप्न या दोन अवस्थामधील जीं विपरीत ज्ञानें आहेत, तीं दोन्ही ज्ञानें अज्ञानामध्यें लीन होतात. ११०० मग, अन्यथा ज्ञानाला कारण जें अज्ञान, तेंही आत्मबोध वाढल्यावर जिरत जिरत पूर्ण बोधाचे ठिकाणीं सर्व नाहींसें होतें. १ भोजनास आरंभ केला म्हणजे जशी प्रत्येक घासानें भूक कमी कमी होत जाऊन शेवटच्या घासानें तृप्ति झाली म्हणजे भूक अगदींच नाहींशी होते; २ अथवा चालण्याचे श्रमानें वाट कमी होतां होतां मुक्कामास गेलें म्हणजे सर्व वाट चालण्याचें सरतें; ३ किंवा मनुष्य जों जों हळू हळू जागा होत जातो तों तों झोंप कमी कमी होते व पूर्ण जागा झाला म्हणजे निद्रा संपूर्ण नाहींशी होते; ४ अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं पूर्ण कला प्राप्त झाली म्हणजे चंद्राची वाढ खुंटून शुक्ल पक्ष नाहींसा होतो; ५ त्याप्रमाणें बोध्य नाहींसें होतां होतां पूर्णबोधाचे ठिकाणीं बोधपणाही जेव्हां समभावाप्रत ऐक्य पावतो, त्या वेळेस सर्व अज्ञान नाहींसें होतें. ६ कल्पांतसमयीं सर्व जलमय होतें, ते वेळेस समुद्र

व नदी हे भेद मोडून आब्रह्मस्तंबपर्यंत जसें जलच होतें, ७ किंवा घटमठादि उपाधि गेल्या म्हणजे मग एकदम एक आकाशच राहतें, अथवा काष्ठमात्र नाहींसें झालें 'म्हणजे केवळ अग्नि मात्र उरतो; ८ अथवा अनेक प्रकारचे डागिने मुशींत घालून आटले म्हणजे डागिन्यांचें नांव व आकार नष्ट होऊन केवळ सुवर्ण मात्र उरतें, ९ हें असो, मनुष्य जागा झाला म्हणजे स्वप्न नाहींसें होतें, आणि मग केवळ आपण मात्र उरतो, १११० त्याप्रमाणें एका मजवांचून त्याच्यासुद्धां त्या पुरुषाला भेद उरत नाहीं. त्या स्थितीला चौथी भक्ति (ज्ञानी) म्हणतात, ती त्यास प्राप्त होते. ११ दुसरे आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे भेद आहेत, म्हणून ते पाहून हिला चौथी भक्ति असें नांव आलें. १२ बाकी पहिली, दुसरी, तिसरी व चौथी असें कांहींच हिला म्हणतां येत नाहीं. परंतु केवळ माझी जी सहजस्थिति, तिलाच भक्ति असें म्हणतात. १३ जी भक्ति अज्ञानाला प्रकाशित करून मलाच विपरीत भाव दाखवून सर्व लोकांकडून माझी भक्ति करून समजावीत असते; १४ जो भक्त ज्या ठिकाणीं जशी कल्पना करून पाहील, त्याला तेथें तशीच दिसते, हें ज्या अखंड प्रकाशानें भासतें, १५ ज्याप्रमाणें आपण असल्यामुळें स्वप्नाचा आहेपणा व नाहींपणा भासतो, त्याप्रमाणें विश्वाचा उदय व लोप ज्या प्रकाशानें होतो; १६ हे कपिध्वजा, असा जो माझा सहज प्रकाश आहे, त्यालाच उत्तम भक्ति असें म्हणतात. १७ म्हणून, आर्त भक्तांच्या ठायीं ' आर्ति ' आपणच होऊन, ज्या पदार्थाची अपेक्षा केली, तो पदार्थही ती भक्तिच बनते, १८ त्याचप्रमाणें अर्जुना, जिज्ञासु भक्ताच्या पुढें जाणण्याची इच्छा व जाणणें हीं दोन्ही आपणच बनते; १९ अर्जुना, हीच भक्ति आपणच अर्थ, अर्थप्राप्तीचें साधन व अर्थप्राप्तीची इच्छा करणारा अशी त्रिपुटी होऊन मलाच अर्थ या नांवाला आणते. ११२० अशा प्रकारें अज्ञानाला घेऊन जी माझी भक्ति वागते, ती मी जो पाहणारा त्या मला पाहण्याची वस्तु बनविते; २१ आरशांत आपलें स्वरूप पाहिल्यावरच त्याचें प्रतिबिंब दिसतें यांत कांहीं शंका नाहीं; परंतु मिथ्या दुजेपण (एक मुखाचीं दोन मुखें दिसणें) हें आरसा करितो, २२ दृष्टीनें चंद्रच दिसतो हें खरें; परंतु एका चंद्राचे दोन चंद्र दिसणें हें डोळ्यामध्यें ' तिमिर ' नांवाचा रोग असल्यामुळेंच होतें; २३ त्याचप्रमाणें, या भक्तीच्या योगें मीच मी आपल्याला सर्वत्र प्रतीत होतों; परंतु दृश्यच जें आहे, तें मिथ्या असून, अज्ञानाच्या उपाधीनें होतें. २४ तें भेद दाखविणारें अज्ञान या भक्तियोगानें नाहींसें होऊन, ज्याप्रमाणें उपाधीचा नाश झाल्यावर प्रतिबिंब आपले स्वरूपांत ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें माझें द्रष्टृत्व मला भेटलें. (माझे ठिकाणींच लीन झालें). २५ हें बघ, ज्या वेळीं सोन्यांत किडाळ मिसळलेलें असतें, त्या वेळीं देखील सोनेंच अढळ असतें; परंतु तें हीण काढून टाकल्यावर जसें शुद्ध सोनें उरतें; २६ अरे, पौर्णिमेच्या अगोदर चंद्र संपूर्ण नाहीं कीं काय ? पण त्या दिवशीं जशी त्याची पूर्णता त्याला भेटते, २७ तसा मीच वृत्तिज्ञानद्वारें दिसतों, परंतु त्यांत द्रष्टृत्वरूप भेद असतो; तेंच द्रष्टृत्व नाहींसें झालें म्हणजे माझा मीच मला प्राप्त होतों. २८ म्हणून पार्था, माझा जो चौथा भक्तियोग आहे, तो दृश्यमार्गाहून भिन्न आहे. २९

श्लोकार्थः—आणि तो मी जेवढा आणि जसा आहें, त्या मला भक्तीच्या योगानें यथार्थ जाणतो, व मला यथार्थ जाणल्यावर तो मद्रूप होतो ॥ ५५ ॥

ह्या ज्ञानभक्तीच्या योगें जो माझ्याशीं ऐक्य पावतो, तो केवळ मीच आहे (त्याच्यांत व माझ्यांत अंतर नाहीं, तो तद्रूपच आहे), हें तुला माहितच आहे. ११३० कारण अर्जुना, 'ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे' असें सातव्या अध्यायामध्यें हात उभारून प्रतिज्ञेनें मीं सांगितलें आहे. ३१ अर्जुना, ती ही भक्ति उत्तम आहे, म्हणूनच मीं ती कल्पाच्या आरंभीं भागवतमिषानें ब्रह्मदेवाला उपदेशिली. ३२ ज्ञानी याच भक्तीला स्वसंवित्ति म्हणतात, शैव शक्ति म्हणतात, व आम्ही आपली परम भक्ति असें म्हणतों. ३३ ही भक्ति त्या क्रमयोग्याला माझ्याशीं ऐक्य होते वेळीं फलद्रूप होते; आणि मग हें सर्व केवळ माझ्याच योगें ओतप्रोत भरलेलें आहे (असें ज्ञान करून देते). ३४ तेव्हां वैराग्य विचारासह नष्ट होतें, बंध मोक्षासह नाहींसा होतो, आणि वृत्ति (निवृत्ति) आवृत्तीसह नामशेष होते. ३५ ज्या भक्तीच्या योगानें अलीकडील व पलीकडील हे भेद नाहींतसे होतात; जसें आकाश हें (पृथ्वी, अप्, तेज व वायु या) चारी भूतांना व्यापून शेष राहतें, ३६ तसें अलीकडील कांठ, मध्यभाग व पलीकडील कांठ याप्रमाणें साध्य, साधन व साधक या त्रिपुटीहून पलीकडील जें माझें शुद्ध स्वरूप, त्याच्याशीं ऐक्य पावून माझें भजन करतो. ३७ सिंधूस गंगा मिळाल्यावरही जशी वेगळेपणानें समुद्रांत दिसते, तसा जो माझ्याशीं ऐक्य पावला आहे, तो माझे भक्तीचा उपभोग द्वैतावांचून घेतो. ३८ किंवा दोन आरसे स्वच्छ करून एकापुढें एक ठेविले असतां एकमेकांला पाहण्याचें सुख भोगितात; तसा मद्रूप झाल्यावर तो ज्ञानी माझे भक्तीचा उपभोग घेतो. ३९ इतकेंच नव्हे, परंतु आरसा बाजूस केल्यावर व त्यांतील प्रतिबिंब दिसेनासें झाल्यानंतरही पाहणारा आपले ठिकाणींच आपल्या स्वरूपाचा आनंद भोगितो. ११४० जागें झाल्यावर स्वप्न नाहींसें होऊन आपल्या स्वरूपास मिळाल्यावर मग आपलें ऐक्य जसें द्वैतावांचून भोगतो; ४१ याजवर शंका करणारा अशी शंका करतो कीं, ऐक्य पावल्यावर त्याचा भोग कसा घेतां येतो? तर पहा कीं, शब्दानें शब्दाचा उच्चार कसा करितां येतो? ४२ यावरून, शंका घेणाराचे गांवांत कदाचित् सूर्याला दिव्यानें पाहण्याची चाल असेल तर नकळे! अथवा आकाशाला मांडव घालण्याची चाल असल्यास असेल! ४३ अरे, ज्याचे अंगीं राजपण नाहीं, त्याला राजा राजेपणाचें काय सुख भोगतो हें कसें समजणार? किंवा सूर्याला अंधार आलिंगन देईल कीं काय? ४४ आणि जो स्वतः आकाश झाला नाहीं, त्याला आकाशाची व्याप्ति कशी समजेल? व गुंजांचे दागिने रत्नांच्या दागिन्यांची बरोबरी कशी करतील? ४५ म्हणून, जो मद्रूप झाला नाहीं, त्याला मी कोठें आहें, हें कसें समजणार? मग तो माझें भजन करतो असें कसें म्हणतां येईल? ४६ यास्तव, क्रमानें येणारा योगी मत्स्वरूप होतो, तेव्हां माझे स्वरूपाचा उपभोग घेतो. जशी तरुण स्त्री आपल्या तारुण्याचा उपभोग घेते; ४७ पाण्याच्या लाटा सर्व बाजूंनीं पाण्याचेंच सेवन करतात; किंवा प्रकाश जो आहे तो सर्वप्रकारेंकरून सूर्यबिंबांतच असतो; अथवा पोकळी

ज्याप्रमाणें सर्वत्र आकाशास व्यापून असते, ४८ त्याप्रमाणें, माझें स्वरूप होऊन माझें भजन क्रियेवांचून करतो; जसा अलंकार सोन्याला सहज भजतो; ४९ चंदनाचा सुगंध चंदनाचें सेवन करतो, किंवा चंद्राची प्रभा चंद्रापाशींच सहज असते; ११५० त्याप्रमाणें, क्रिया सहन होत नाहीं, तथापि अद्वैतस्वरूपाचे ठिकाणीं भक्ति असते. ह्याचा अनुभव घेतला तरच समजेल, एरवीं बोलून सांगतां येण्याजोगी ही गोष्ट नव्हे. ५१ अशा योग्यतेस आलेला मनुष्य पूर्वसंस्कारेंकरून जें कांहीं बोलेल, त्यानें मला आळविल्यामुळें त्यानें हाक मारतांक्षणींच मी त्याला ओ देतों. ५२ जेथें बोलणाराला त्याच्याशिवाय दुसरें कोणी बोलण्यास भेटत नाहीं, तेथें तो बोलतो असें कसें म्हणतां येईल? अशा प्रकारचें जें बोलणें, तें न बोलण्यासारखेंच असून तेंच माझें उत्तम स्तवन होय. ५३ म्हणून, तो बोलणें बोलत असतां, व त्या बोलण्यानें मी भेटलों असतां, तें बोलणेंच मौन होतें; आणि त्या मौनानेंच माझें खरोखर स्तवन होतें. ५४ तसेंच, हे किरीटी, त्याचे बुद्धीनें अथवा दृष्टीनें जें जें तो जाणील अथवा पाहील, तें जाणणें व पाहणें, जाणण्याची किंवा पाहण्याची वस्तु एकीकडे करून, जाणणारालाच व पाहणारालाच दाखवितें. ५५ आरशांत पाहण्याचे पूर्वी जें मुख होतें, तेंच, आरसा पाहतांक्षणींच आरशाला न पाहतां मुखालाच पाहतें; तद्वत् त्याचें पाहणें पाहणारालाच दाखवितें. ५६ पाहण्याची वस्तु जाऊन पाहणाराच पाहणाराला जर पाहील, तर पाहणेपणाचा धर्म उरत नाहीं. ५७ स्वप्नांत पाहिलेल्या स्त्रीला जागें होऊन मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊं गेलें असतां आलिंगन देणारा व आलिंगन देण्याची वस्तु दोन्ही नसून एकटाच पुरुष जसा असतो; ५८ अथवा दोन लांकडांच्या घर्षणानें जो अग्नि उत्पन्न होतो, तो दोन्ही लांकडांस जाळून लांकडाचें नांव नाहींसें करून आपणच होतो; ५९ अथवा आपलें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब सूर्य हातानें घेऊं लागला असतां त्याचें प्रतिबिंब नाहींसें होऊन त्याचें असलेलें बिंबत्वही जातें; ११६० त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन जो दृश्य वस्तु पाहण्यास जातो, त्याला ती दुसरी दृश्य वस्तु वेगळी उरत नाहीं. परंतु त्याचें असलेलें द्रष्टृत्वही नाहींसें होतें. ६१ सूर्य अंधाराला प्रकाशित करावयास गेला असतां प्रकाश्य जो अंधकार तो जर उरत नाहीं, तर मग सूर्यावरील प्रकाशक धर्मही नाहींसा होतो; त्याप्रमाणें, दृश्य वस्तु जर मीच झालों आहें, तर आपल्याहून दृश्य वस्तु भिन्न नाहीं; मग पाहणारा द्रष्टाही उरत नाहीं. ६२ यावर, पाहणें व न पाहणें एतद्विवर्जित जी स्थिति, तें माझें खरोखर दर्शन होय. ६३ हे किरीटी, तें दर्शन वाटेल त्या पदार्थांच्या भेटीबरोबर त्याला होतें. मग दृश्य व द्रष्टा या द्वैताच्या पलीकडील जी दृष्टि, ती तो सर्वकाळ भोगतो. ६४ आणि आकाश हें सर्वव्यापक असल्यामुळें त्याला जसें ढळणें नाहीं, तसा मी जो आत्मा, तेणेंकरून सर्वत्र माझीच व्याप्ति झाली आहे. ६५ कल्पांतकालीं ओतप्रोत उदकच भरल्यामुळें जसें उदकाचें वाहणें बंद होतें, तसें सर्व विश्व आत्मत्वानें कोंदलें असल्यामुळें त्याला आत्म्यावांचून दुसरा पदार्थच उरत नाहीं. ६६ पाय पायावर चढेल काय? अग्नि अग्नीसच जाळील काय? पाणी पाण्यांतच स्नान कसें करील? ६७ म्हणून, सर्वत्र माझी व्याप्ति झाल्यामुळें त्याचें येणेंजाणें बंद पडतें; व अद्वय असा जो मी परमात्मा, त्याची त्याला या त्याच्या कृतीनेंच यात्रा घडते. ६८ तसेंच, पाण्यावरील बुडबुडा मोठ्या वेगानें जरी धावत गेला, तरी तो पाण्याशिवाय भूमीवर धावत नाहीं, अर्थात् त्याचें तें धावणें हें न धावण्याचेच ठिकाणीं समजलें पाहिजे; ६९ म्हणून,

जें स्थल सोडावयाचें तें व ज्या स्थळास जावयाचें तें व चालणारा व चालण्याचे पाय हें सर्व उदकच असल्यामुळें, ११७० तो तरंग पाहिजे तितका धावत गेला तरी, हे पांडुसुता, तो उदकच असल्यामुळें त्याचा एकपणा मोडत नाहीं. ७१ त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावर, मीपणानें जरी त्याला स्फुरण झालें, तरी तो संपूर्ण माझेकडेसच आला; अशी जी यात्रा, त्या यात्रेनें तो माझा यात्रेकरूच झाला. ७२ आणि त्याचे शरिराचे स्वभावामुळें त्यानें कांहींही कृत्य आरंभिलें, तरी त्या कृत्याचे मिषानें मीच त्याला भेटतों. ७३ हे पांडुसुता, अशा स्थितींत हें कर्म व हा कर्ता हा भेद जाऊन आत्मत्वेंकरून मला पाहिलें असतां मद्रूप होतो. ७४ हें पहा, ज्याप्रमाणें आरशानें आरशाला पाहिलें असतां तें न पाहणें होतें, किंवा सोन्यानें सोनें झांकलें तर झांकणें होत नाहीं, ७५ दिव्यानें दिव्याला प्रकाशित केलें तर तें प्रकाश न करणेंच होय; त्याप्रमाणें मद्रूप होऊन कर्म केलें तें कर्म करणें कसें म्हणावें? ७६ कर्म करीत असतां मी कर्ता असा अभिमान नाहींसा झाला म्हणजे त्याचें सर्व करणें न करणेंच होतें. ७७ त्याला सर्व क्रिया आत्मस्वरूप झाल्यामुळें, त्या सर्व क्रियांला न करणेंच म्हणावें; व तीच माझी खुणेची पूजा होय. ७८ म्हणून हे कपिध्वजा, तो ज्या ज्या यथासांग क्रिया करतो, त्या न केल्याप्रमाणें होऊन तीच माझी महापूजा होते. ७९ याप्रमाणें, तो जें जें बोलेल ती माझी स्तुति; तो जें पाहतो तें माझें दर्शन, अद्वय जो मी, त्याची तो चालेल ती यात्रा होय. ११८० हे कपिध्वजा, तो जें करील ती माझी पूजा, तो जी कल्पना करील तो माझा जप, व तो ज्या स्थितींत असेल तो माझा समाधि होय. ८१ जसें सुवर्णाशीं सुवर्णाचें कंकण अभेद आहे, तसा भक्तियोगानें माझ्याशीं तो ऐक्य पावतो. ८२ पाण्याचे ठिकाणीं लाट, कापुराचे ठिकाणीं परिमळ, व रत्नाचे ठिकाणीं तेज जसें भिन्न नाहीं, ८३ फार काय? जसा तंतूशीं पट, किंवा मृत्तिकेशीं जसा घट यांचें ऐक्य असतें, तसा तो माझा भक्त माझ्याशीं ऐक्य पावतो. ८४ अर्जुना, ही जी एकनिष्ठ भक्ति, त्या भक्तीच्या योगानें, दृश्यमात्राचे ठिकाणीं, मी आत्मा जो द्रष्टा त्या मला तो जाणतो. ८५ जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या योगानें, आणि शरीर व शरीराचा चालक याच्या योगानें व्यक्त व अव्यक्त एतद्रूपानें सर्व दृश्य पदार्थांचें स्फुरण होतें. ८६ हे सुमते अर्जुना, तें सर्व दृश्य मीच आहें अशा बोधाच्या भरांत अनुभवाचा झेंडा नाचतो. ८७ दोर दृष्टीस पडल्यावर त्यावर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होऊन दोरच आहे असा जेव्हां निश्चय होतो; ८८ सोन्यावेगळे गुंजभर सुद्धां अलंकार नाहींत असा दृढ निश्चय होण्यानें सर्व अलंकारांची आटणी होते; ८९ पाण्यावर येणारे तरंग उदकाविरहित नाहींत असें पक्कें समजून त्यांच्या आकाराला जो भुलत नाहीं; ११९० अथवा स्वप्नांतील पाहिलेले सर्व विकार जागें झाल्यावर पाहूं गेलें असतां आपलेविरहित दुसरें कांहीं नाहीं असें जसें दिसतें, ९१ तसें, जें कांहीं आहे व नाहीं, त्याच्या योगें हें जाणण्याची स्फूर्ति होते; व ते सर्व पदार्थ मीच आहें, अशा अनुभवाचा तो उपभोग घेतो. ९२ मी उत्पन्न न होणारा, जरारहित, नाशरहित, अविनाशी, ज्याच्या पूर्वी कांहीं नाहीं असा, ज्याला अंत नाहीं असा, व नेहमीं आनंदमय असा आहें, असें तो समजतो. ९३ चळन न पावणारा व पतित न होणारा, अंतरहित, अद्वैत, सर्वांचें मूळ, निराकार व साकारही मीच आहें. ९४ सर्वांचा ईश, अनादि, व अमर, अभय आणि आधार व आधारावर असणारें जें आधेय तें सर्व असा मी आहें,

९५ सर्वांचा आधिपति व नेहमीं असणारा, सहज व सतत सर्वव्यापी, व सर्वत्र भरून असणारा, आणि सर्वांच्या पलीकडला असा मी आहें. ९६ सर्वांत नवा व जुना, अभावरूप व संपूर्ण, सर्वांहून मोठा व अणुरेणूहूनही लहान जें कांहीं आहे, तें मी आहें. ९७ क्रियारहित व एक, संगरहित व शोकरहित, सर्व वस्तूंत मी असून, माझ्यांत सर्व वस्तु आहेत, असा सर्वांत उत्तम पुरुष मी आहें. ९८ शब्दातीत व कर्णरहित, रूपरहित आणि गोत्ररहित, सर्वत्र सारखा व स्वतंत्र ब्रह्म व परब्रह्म मी आहें. ९९ असें आत्मस्वरूपीं ऐक्य पावून, माझी अरोखर अद्वयभक्ति करून मला जाणतो; व याही बोधाला जाणणारा जो मी परमात्मा, तोही आपण आहों असें तो समजतो. १२०० जसें जागें झाल्यावर आपलें एकत्व उरतें, व हेंही जसें ज्याचें त्यालाच समजतें; १ प्रकाश करणारा जो सूर्य, व ज्या पदार्थाला प्रकाशित करावयाचें ते पदार्थही तोच आहे; आणि प्रकाशक व प्रकाश्य या दोहोंमधील अभेदही तोच जाणतो; २ तसा, जाणण्यास योग्य अशा पदार्थांच्या नाशानंतर केवळ जाणणारा उरतो, हेंही ज्याला समजतें असा जो, तोही मीच आहे असें जो समजतो, ३ त्याला अर्जुना, आपल्या अभेदपणास जाणणारी ज्ञानकला तीही मी ईश्वरच आहे, तोही मीच आहें असें तो समजतो. ४ मग द्वैत व अद्वैत या पलीकडील जो आत्मा तोच निःसंशय मी आहें असें समजून तें ज्ञानही जेथें मुरून जातें, ५ तेव्हां जागें झाल्यावर जें आपल्याला आपलें स्वरूप दिसतें, तेंही नाहींसें होऊन कोणती स्थिति प्राप्त होते तेंही जसें सांगतां येत नाहीं; ६ किंवा सोन्याचें सोनेंपण दृष्टीनें पाहतांक्षणीं अलंकाराची आटणी न करता आटणी केल्याप्रमाणेंच होतें; ७ अथवा मिठाचें पाणी होतें, परंतु त्या पाण्यात खारटपणा राहतो, तोही जिरून गेल्यावर जसा मीठपणा नाहींसा होतो, ८ तसा मी व तो हा भेद असतो, तोही पूर्ण आनंदाचे भरांत एकत्र होऊन मद्रूपीं लय पावतो. ९ आणि तोही (दुसरा) भास जेथें नाहींसा होतो, तेथें ' मी ' हा शब्द कोठें उरणार? असा मी नाहीं व तोही नाहीं असें जें माझें रूप, त्या ठिकाणीं तो ऐक्य पावतो. १२१० कापूर जळतांक्षणींच जसें अग्नीचेंही नांव नाहींसें होतें, व मग कापूर व अग्नि याहून भिन्न जें आकाश तेंच उरतें; ११ किंवा एकांत एक वजा केला असतां बाकी जसें शून्य उरतें, तसा आहे व नाहीं याची वजाबाकी केली असतां बाकी मीच उरतों. १२ त्या ठिकाणीं ब्रह्म, आत्मा, ईश या बोलण्यालाही जागा राहत नाहीं, व कांहीं न बोलणें यालाही तेथें ठाव नाहीं. १३ न बोलणें हें न बोलून मग तोंडभर बोललें जातें, तसें ज्ञान व अज्ञान टाकून जें जाणलें जातें. १४ तशा स्थितींत बोध बोधानें जाणून आनंदानें आनंद भोगून सुखानें सुखाचाच अनुभव येतो. १५ मग लाभांत लाभाची भर पडून प्रकाशानें प्रकाशास आलिंगन देऊन आश्चर्य आश्चर्यात उभेंचें उभेंच बुडून जातें. १६ शम विश्रांति पावून विश्रामही विश्रांतीस येतो; व अनुभव अनुभवानेंच संकोच पावतो. १७ फार काय सांगावें? क्रमयोगाच्या सुंदर वेलीचें सेवन केल्यामुळें त्याला मद्रूपप्राप्तीचें सुंदर फळ मिळतें. १८

हे किरीटी, क्रमयोगरूपी चक्रवर्तीच्या मुकुटावरील ज्ञानरूप रत्न मी होतों, व माझे मुकुटावर तें रत्न शोभतें. १९ किंवा क्रमयोगरूपी देवळाच्या मोक्षरूपी कळसावरील अवकाशाचा प्रसार तो होतो. १२२० अथवा संसाररूपी अरण्यांतील क्रमयोगरूपी राजमार्गानें माझ्या ऐक्यरूपी गांवांत प्रविष्ट होतो. २१ फार काय सांगावें ? क्रमयोगाच्या ओघानें भक्तिज्ञानरूपी गंगा ही आनंदरूपी समुद्र जो मी त्याला येऊन मिळते. २२ हे मर्मज्ञ अर्जुना, असा या क्रमयोगाचा महिमा आहे, म्हणून मी वारंवार त्याचें वर्णन तुझ्याजवळ करितों. २३ परंतु देश, काल व पदार्थ यांच्या अनुकूलतेनें मला साध्य करून घेण्याचा हा मार्ग नसून, केवळ मी सर्वांना आपोआप प्राप्त होण्याचा हा क्रमयोगमार्ग आहे. २४ म्हणून माझ्या प्राप्तीकरितां शीण न घेतां मी या क्रमयोग उपायानें खरोखर सहज प्राप्त होतों. २५ माझ्या प्राप्तीचा उपाय समजण्याकरितां गुरु व शिष्य हा संप्रदाय खरोखर अनादिसिद्ध आहे. २६ अरे अर्जुना, पृथ्वीच्या पोटांत द्रव्य सिद्ध आहे, तसेंच काष्ठांत अग्नि व कांसेंत दूध याही गोष्टी सिद्ध आहेत; २७ परंतु या गोष्टी सिद्ध आहेत तरी त्यांचा लाभ होण्याकरितां उपाय करावे लागतात. पण माझी गोष्ट विचारशील तर मी स्वतःसिद्ध असून, माझ्या आड येणारे पदार्थ दूर करण्यास उपाय केले पाहिजेत. २८ ही फलप्राप्ति झाल्यावर पुनः उपायाची प्रस्तावना देवांनीं कां केली, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर देवांचे बोलण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, २९ गीतेचें सामर्थ्य असें आहे कीं, येथें सांगितलेल्या सर्व उपायांनीं मोक्षप्राप्ति होते, व इतर शास्त्रांत सांगितलेल्या उपायांनीं प्रमाणांची सिद्धि होत नाहीं, त्यासारखें हें नाहीं. १२३० वाऱ्यानें सूर्याचे आड आलेले ढग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य उत्पन्न करवत नाहीं; किंवा हातानें पाण्यावरील गोंडाळ दूर करतां येतें, पाणी करितां येत नाहीं, तें स्वतःसिद्धच आहे; ३१ त्याप्रमाणें, आत्मदर्शनाचे आड आलेला जो अज्ञानाचा मळ, तो इतर शास्त्रांनीं नाहींसा होतो; त्यांच्यानें निर्मळ असें जें माझें आत्मस्वरूप तें करवत नाहीं--तें स्वतःसिद्धच आहे. ३२ म्हणून सर्व शास्त्रें अज्ञानाचा नाश करण्यास मात्र योग्य आहेत; येरवीं त्यांच्यानें स्वतःसिद्ध आत्म्याचा बोध करवत नाहीं. ३३ त्या अध्यात्मशास्त्रांना खरा आत्मस्वरूपाचा निर्णय करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे त्या शास्त्रांना ज्या ठिकाणीं विचारण्यास यावें लागतें, तें हें गीताशास्त्र होय. ३४ सूर्यानें पूर्वदिशा अलंकृत केली म्हणजे सर्व दिशा प्रकाशित होतात, त्याप्रमाणें, सर्व शास्त्रांना आधारभूत जी शास्त्रश्रेष्ठ गीता, तिच्या योगानें सर्व शास्त्रें सनाथ झालीं आहेत. ३५ फार काय ? परंतु या गीतेनें मागील अध्यायांत पुष्कळ उपाय सांगितले आहेत कीं, ज्या योगानें आत्मा आपले हस्तगत होईल. ३६ परंतु प्रथम (एकदां) ऐकल्यानें अर्जुनाला हें कळेल किंवा नाहीं हा भाव, कळकळीनें श्रीहरींनीं मनांत धरून, ३७ तोच अर्थ शिष्याच्या ठिकाणीं दृढ होण्याकरितां मोकळ्या मनानें एक वेळ पुनः सांगतात. ३८ आणखी, गीता समाप्त होण्याचा प्रसंग आलेला आहे, म्हणून आरंभापासून शेवटपर्यंत एकच अर्थ प्रतिपादन केला

आहे असें दाखवितात, ३९ किंवा ग्रंथाच्या मध्यंतरीं नाना अधिकारप्रसंगानें अनेक सिद्धांत सांगितलेले आहेत, १२४० तरी पूर्वापर संबंध मनांत न आणून गीतेमध्यें अनेक सिद्धांत आहेत असें जर कोणी मानील, तर ४१ महासिद्धांतांचें एकंदर ऐक्य करून त्याच्या पोटांत अनेक सिद्धांतकक्षा (युक्ति) मिळवून आरंभिलेली गीता संपवितात. ४२ या गीताशास्त्रांत अविद्येचा नाश ही मुख्य भूमि, व मोक्षाचा लाभ हें तिचें फळ, या दोन गोष्टी होण्याला ज्ञान हें केवळ साधन होय. ४३ तेंच ज्ञान नानाप्रकारें ग्रंथांत सांगून ग्रंथाचा विस्तार झाला आहे, तें ज्ञान आतां एकदोन शब्दांनीं सांगतों. ४४ म्हणून, उपायानें मिळणारी वस्तु हातांत आली ती वस्तु प्राप्त होण्याचें साधन देवांनीं पुन: येवढ्याचकरितां सांगितलें. ४५

श्लोकार्थः —जो मनुष्य माझ्या ठिकाणीं सर्व भाव ठेवतो, तो माझ्या प्रसादानें शाश्वत अविनाशी अशा पदाला प्राप्त होतो ॥ ५६ ॥

मग देव म्हणतात, हे सुभटा, तो क्रमयोगी अशा निष्ठेनें मद्रूप होऊन माझ्या स्वरूपीं मिळतो. ४६ स्वकर्मानुष्ठानरूपी सुंदर पुष्पांनीं माझी चांगली पूजा केल्यावर, मला प्रसन्न करून घेऊन ज्ञाननिष्ठेचा प्रसाद तो मिळवितो. ४७ ती ज्ञाननिष्ठा ज्याचे हातांत आली आहे, तेथें माझी परमभक्ति उल्लासित होते; आणि त्या भक्तीच्या भजनेंकरून माझ्याशीं ऐक्य पावून तो सुख भोगतो. ४८ आणि विश्वाला प्रकाशित करणारा मी जो आत्मा, त्याप्रत जो सर्व भावेंकरून अनुसरला; ४९ मिठानें आपला लोभ सोडून पाण्याचा आश्रय केला म्हणजे जसें तें जलरूपच होतें, किंवा आकाशामध्यें वायु फिरून पुन: आकाशांतच ऐक्य पावतो, १२५० तसा बुद्धीनें व कायावाचामनानें जो माझा आश्रय करून राहतो, त्याच्या हातून एखादे वेळीं कदाचित् निषिद्धही कर्म घडेल; ५१ परंतु महानदी, किंवा, रस्त्यांतील घाणेरडें पाणी, यांना गंगेचा संबंध झाला म्हणजे जशीं तीं गंगारूप होतात, तसा माझा आश्रय करणाऱ्या भक्ताला शुभ किंवा अशुभ कर्मानें दोष लागत नाहीं. ५२ अथवा, मैलागिरी चंदन आणि दुसरें रायवळ लांकूड हा भेद तोंपावेतोंच असतो, कीं जोंपावेतों, त्यांचा अग्नीशीं संबंध झाला नाहीं. ५३ किंवा हिणकट अथवा सोळा रुपये दरावें सोनें हा भेद सोन्यामध्यें तोंपर्यंतच असतो, कीं जोंपर्यंत परिसाशीं संबंध झाला नाहीं! ५४ त्याप्रमाणें शुभ व अशुभ हा भेद तोंपर्यंतच असतो, कीं जोंपर्यंत सर्वत्र माझा प्रकाश झाला नाहीं! ५५ अरे, जोंपर्यंत सूर्याच्या गांवांत प्रवेश झाला नाहीं, तोंपर्यंतच रात्र व दिवस हा भेद आहे. ५६ म्हणून अर्जुना, माझी भेट झाली म्हणजे त्याचीं सर्व कर्में नाहींतशीं होऊन तो सायुज्यपदावर बसतो. ५७ ज्या पदाचा देशानें, काळानें व स्वभावानें कधीं नाश

१ पुष्कळ. २ बळ; ऐक्य. ३ युक्ति. ४ मिळवून. ५ मोक्षसंपादन. ६ सांगावें. ७ उपायानें मिळणारी वस्तु. ८ साधन. ९ सुंदर फुलांनीं. १० हस्तगत होते. ११ ऐक्यानें. १२ सर्वभावानें. १३ लोभ. १४ नाला. १५ मैलागिरी चंदन. १६ लांकूड. १७ हिणकट. १८ आळ आला. १९ पदावर.

होत नाहीं, तें अविनाशपद त्याला प्राप्त होतें. ५८ फार काय सांगावें ? अर्जुना, मी जो आत्मा, त्या माझी प्रसन्नता ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला प्राप्त होणार नाहीं असा कोणता लाभ आहे ? ५९

श्लोकार्थः---असें आहे म्हणून तूं मनानें सर्व कर्में मला अर्पण करून माझे ठिकाणीं तत्पर होऊन माझ्या ठिकाणीं बुद्धि ठेवून मच्चित्त हो ॥ ५७ ॥

यास्तव धनंजया, तूं आपलीं सर्व कर्में माझे ठिकाणीं समर्पण कर (असा संन्यास कर). ६० परंतु हे वीरा, तोच कर्मांचा संन्यास वरकांतीं न करतां, विचाराचे ठिकाणीं चित्तवृत्ति ठेवून मनापासून कर. ६१ मग त्या विचाराच्या बळानें, आपलें कर्माहून वेगळें असें निर्मळ स्वरूप तूं माझ्या स्वरूपांत पाहशील; ६२ आणि सर्व कर्मांची जन्मभूमि जें अज्ञान (माया) तें आपल्याहून फार दूर आहे असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६३ मग, अर्जुना, जशी रूपावांचून छाया दृष्टीस पडत नाहीं, तसें अज्ञान हें आपल्याहून निराळें नाहीं, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६४ अशा ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश झाला, म्हणजे समूळ कर्मांचा संन्यास अनायासानें झाला असें होईल. ६५ मग आत्म्यावर जो भ्रमानें कर्मांचा भास दिसतो आहे, तो विचारानें गेला म्हणजे शुद्ध आत्म्याचे ठायीं बुद्धि पतिव्रता (अनन्य) करून स्थापन कर. ६६ अशा अनन्ययोगेंकरून ज्या वेळेस बुद्धि माझ्या ठिकाणीं प्रवेश करील, त्या वेळेस चित्त हें चिंतन करण्याच्या पदार्थांचा त्याग करून माझेंच भजन करतें. ६७ याप्रमाणें चिंतन करण्याचे विषय टाकून सर्वकाळ चित्त माझे ठिकाणीं नेहमीं जडून राहील असें त्वरित कर. ६८

श्लोकार्थः—जर तूं माझ्या ठिकाणीं चित्त देऊन राहशील, तर माझ्या प्रसादानें सर्व संकटांतून पार पडशील. आतां तूं जर अभिमानानें माझें न ऐकशील, तर नाश पावशील ॥ ५८ ॥

मग, याप्रमाणें अभेदरूपी सेवेनें जेव्हां तुझें चित्त मद्रूप होईल, तेव्हां माझा तुझ्यावर पूर्ण प्रसाद होईल असें समज. ६९ मग जीं जन्ममृत्यूचीं सर्व दुःखांचीं घरें जीवमात्र भोगतो व जीं अति दुर्घट आहेत, तींच तुला सुखकारक होतील; १२७० सूर्यप्रकाशाची डोळ्याला साह्यता मिळाल्यावर मग अंधकाराची किंमत आहे काय ? ७१ त्याप्रमाणें, माझ्या प्रसादानें ज्याचा जीवपणा नष्ट झालेला आहे, तो संसाररूपी बागुलाच्या भयानें भिईल कीं काय ? ७२ म्हणून हे धनंजया, माझ्या प्रसादेंकरून संसारदुर्गतीपासून तूं तरशील. ७३ अथवा, अभिमानाच्या योगानें माझें हें सर्व भाषण कानानें न ऐकशील, किंवा मनावर न घेशील, ७४ तर, तूं जरी नित्यमुक्त अव्यय आहेस, तरी तें व्यर्थ होऊन देहसंबंधाचे घाव तुला सोसावे लागतील ! ७५ ज्या देहसंबंधाचे ठिकाणीं पदोपदीं आपला

१ न मिळणारा. २ वरकांतीं. ३ जन्मभूमि. ४ अज्ञान. ५ समूळ. ६ चालावी. ७ चिंतन करण्याचा पदार्थ. ८ लवकर. ९ स्थानें. १० भोगिलीं जातात. ११ मदतीनें. १२ साह्यभूत. १३ किंमत. १४ जीवांश. १५ तुडवला जातो.

घात आहे, तो भोगतांना कधींही विश्रांति मिळावयाची नाहीं ! ७६ जर माझें बोलणें न ऐकशील, तर एवढा भयंकर मृत्यु न मरतां तुला सोसावा लागेल ! ७७

श्लोकार्थः—जर अहंकाराचा आश्रय करून, मी युद्ध करणार नाहीं असें म्हणशील, तर हा तुझा आग्रह व्यर्थ आहे; कारण, क्षत्रिय स्वभाव हा तुला जबरदस्तीनें युद्ध करण्यास लावील ॥ ५९ ।

पथ्याच्या द्वेषानें जसा ज्वर वाढतो, अथवा दिव्याचे द्वेषानें जसा अंधकार वाढतो, तसा विवेकाचे द्वेषानें अहंकार वाढेल. ७८ मग, आपल्या देहाला अर्जुन, दुसऱ्याचे देहाला हे माझे आप्त, व यांच्याशीं संग्राम करणें हेंच पातक, ७९ याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें तिघांना अशीं तीन नांवें ठेवून, अर्जुना, मी युद्ध करणार नाहीं, असा १२८० आपले अंतःकरणांत पूर्ण निश्चय केलास, तरी तुझा जो नैसर्गिक स्वभाव आहे, तो तुझा निश्चय टिकूं देणार नाहीं. ८१ वास्तविक विचार करून पाहिलें असतां, मी अर्जुन, व हे माझे आप्त, व यांचा वध करणें हें पातक ह्या सर्व कल्पना मायेवांचून खऱ्या आहेत काय ? ८२ अगोदर तूं युद्धास तयार झालास, व युद्धाकरितां शस्त्रही घेतलेंस, आणि आतां युद्ध न करण्याची शपथ घेतोस हें योग्य आहे का ? ८३ याजकरितां, मी युद्ध करणार नाहीं, हें तुझें म्हणणें व्यर्थ होय; शिवाय, लोकदृष्टीनेंही तुझें म्हणणें कोणी मान्य करणार नाहीं. ८४ तर मी युद्ध करणार नाहीं, असा जो आपले मनानें निश्चय करीत आहेस, तो व्यर्थ होऊन, तुझी स्वकीय क्षात्रप्रकृति आहे ती तुझ्या निश्चयाचे उलट तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ८५

श्लोकार्थः—हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें तुझें युद्धकर्म, त्यानें बद्ध झालेला तूं मोहानें जें करूं इच्छित नाहींस, तें करशील ॥ ६० ॥

हें पहा, पूर्वेकडे पाण्याचा ओघ चाललेला असून, पोहणारा जर म्हणेल कीं, ' मी पश्चिमेकडे जाईन, ' तर त्याचें म्हणणें व्यर्थ होऊन तें पाणी त्याला ओघाकडेच (पूर्वेकडेच) ओढून नेईल. ८६ किंवा साळीचा कण जर असें म्हणेल कीं, मी साळीपणानें उगवणार नाहीं, तर तें त्याचें म्हणणें व्यर्थ होय. कारण, त्याला त्याच्या स्वभावाच्या उलट जातांच येणार नाहीं; ८७ त्याप्रमाणें, हे प्रबुद्धा, तुझी प्रकृति क्षात्रगुणानें घडलेली असल्यामुळें, मी युद्ध करण्याला उठणार नाहीं, असें म्हणशील तर तें व्यर्थ होय. तुझा क्षात्रधर्मच तुला युद्ध करण्यास उठवील; ८८ हें बघ, अर्जुना, तुझ्या क्षात्रप्रकृतीनें शौर्य, तेज, दक्षता इत्यादि गुण जन्मतःच तुला दिले आहेत. ८९ तर, हे धनंजया, त्या प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें, युद्ध न करतां स्वस्थ बसणें होणार नाहीं. १२९० म्हणून हे कोदंडपाणी, त्या क्षात्रगुणांनीं तूं बद्ध झाल्यामुळें तुला तुझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध खरोखर जातां येणार नाहीं. ९१ अथवा, आपल्या जन्माच्या मूळाचा विचार न करतां, मी युद्ध करणार नाहीं असेंच अढळ व्रत धारण केलेंस, ९२ तर, हातपाय बांधून रथावर घातलेला मनुष्य मी चालणार नाहीं असें जरी म्हणेल, तरी तो जसा रथाबरोबर दिगंतराला जातो, ९३ तसा तूं आपल्या-

कडून मी कांहीं करणार नाहीं असें म्हणून जरी स्वस्थ बसशील, तरी खास तूं युद्धच करशील, यांत संशय नाहीं. ९४ उत्तरगोग्रहणाचे वेळीं विराट राजाचा पुत्र उत्तर हा युद्धांतून माघारी पळत असतांना तूं बृहन्नडेचें सोंग घेतलें असूनही त्याचा सारथि होऊन युद्ध कां केलेंस ? तर तोच तुझा क्षात्रिय स्वभाव उगीच न बसतां तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ९५ अर्जुना, त्या युद्धांत अकरा अक्षौहिणी महावीर तूं एकट्यानें त्यांजवर मोहनास्त्र घालून त्यांचीं वस्त्रं नागविलींस, तो तुझा क्षात्रस्वभाव तुझ्याकडून युद्ध करवील. ९६ अरे, असें पहा कीं, रोग्याला रोग आवडतो का ? दरिद्री यास दरिद्र आवडतें काय ? परंतु बलवान जें प्रारब्ध, तें त्याजकडून भोगवितेंच. ९७ तर तें प्रारब्ध ईश्वरसत्तेनें अन्यथा कधीं करणार नाहीं ! असा जो ईश्वर, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. ९८

श्लोकार्थः—हे अर्जुना, देहादिक यंत्रावर अभिमानानें चढलेलीं जीं सर्व भूतें, त्यांना आपल्या मायारूप शक्तीनें नाना योनींत फिरविणारा असा परमेश्वर सर्व भूतांच्या हृदयांत वास करितो ॥६१॥

सर्व भूतांचें अंतःकरण हेंच कोणी महाआकाश, त्यांत ज्ञानरूपी वृत्ति हींच ज्याचीं सहस्र किरणें आहेत, त्या किरणांनीं जो उदयास आलेला आहे, ९९ त्या ईश्वररूप सूर्यानें जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति हेच कोणी तीन लोक यांस प्रकाशित करून विपरीत ज्ञानानें भुललेले जीव हेच वाटसरू जागृत केले. १३०० वेद्योदकाच्या सरोवरांत विषयरूपी कमलें प्रफुल्लित करवून पंचज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांस या सहा पायांच्या जीवरूपी भ्रमरांकडून त्या कमलाचें सेवन करवितो. १ हें सूर्याचें रूपक असूं दे. सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा जो ईश्वर, तोच सर्व भूतांचें अहंकाररूपीं पांघरूण आपले अंगावर घेऊन प्रकटत आहे. २ जो आपल्या मायेचा आडपडदा लावून आंतून एकटाच सूत्र हालवून बाहेर चौऱ्यायशीं लक्ष छायारूपी चित्रें नाचवितो, ३ त्या ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत सर्व भूतमात्रांना योग्यतेनुसार देहाच्या आकारास आणतो, ४ ज्या भूतापुढें त्याच्या योग्यतेप्रमाणें जो देह मांडला, तो देह मीच आहे, अशा बुद्धीनें तो देहरूपी यंत्रावर चढतो; ५ सूत सुतानेंच बांधावें, गवत गवतानेंच बांधावें, किंवा आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून बालक ज्याप्रमाणें भ्रमानें तें घेण्यास धावतें, ६ त्याप्रमाणें, देहरूप आकारानें जो दुसरा तो मीच आहें म्हणून भ्रमानें ग्रहण करितो. (अभिमान बाळगतो.) ७ या प्रकारें शरीराकारयंत्रावर भूतांना बसवून पूर्वकर्मानुरूप सूत्रें हालवितो, ८ तेव्हां ज्या भूताचें जें स्वतंत्र प्रारब्धसूत्र असेल, तें तें भूत त्या त्या गतीला प्राप्त होतें. ९ जसा वारा हा आकाशामध्यें तृणाला फिरवितो, तसें, धनुर्धरा, सर्व भूतांना स्वर्ग व संसार यामध्यें प्रारब्ध फिरवितें. १३१० लोहचुंबकाचे सत्तेनें

१ स्वस्थ बसलास. २ प्रारब्ध. ३ महाकाशांत. ४ ज्ञानरूपी वृत्तीच्या. ५ विपरीत ज्ञानानें भुललेले. ६ वाटसरू. ७ विषयरूप. ८ कमलें. ९ वृक्ष २० लक्ष, कीटक ११ (लक्ष, पशु ३० लक्ष, जलचर ९ लक्ष, पक्षी १० लक्ष, मनुष्ययोनि ४ लक्ष मिळून) ८४ लक्ष योनि. १० ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत. ११ योग्यतेनुरूप. १२ स्वीकार करतो. १३ पूर्वकर्मांची. १४ लोहचुंबकाच्या.

जसें लोखंड हालतें, तशीं ईश्वरसत्तेच्या योगानें सर्व भूतें व्यवहार करतात. ११ हे धनंजया, जसें चंद्राचें सांनिध्य झालें म्हणजे समुद्रादिकांच्या चेष्टा सुरू होतात, १२ समुद्राला भरती येते, सोमकांत मण्याला पाझर फुटतो, चंद्रविकासी कमलें उमलतात, व चकोर पक्ष्यांना आनंद होतो, १३ तसा पराप्रकृतीच्या योगानें अनेक भूतांना जो एक ईश्वर चेष्टवितो, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. १४ हे पांडुसुता, अर्जुनपणाचा अभिमान न धरितां जो मीपणा तुझ्या ठिकाणीं उद्भवतो, तें त्या ईश्वराचें खरें रूप होय. १५ म्हणून, तो ईश्वर, प्रकृतीला प्रवृत्त करून, तूं जरी युद्ध केलें नाहींस तरी तुझ्याकडून युद्ध करवील. १६ याकरितां, सर्वांचा स्वामी ईश्वर आहे, तो सर्व भूतांना जशी प्रकृति देतो, त्या प्रकृत्यनुरूप सर्व इंद्रियें आपआपल्या क्रिया करतात. १७ एवढ्याकरितां, कर्माचा अभिमान न धरितां, त्या सगळ्या क्रिया प्रकृतीच्या अधीन आहेत असें समजून, प्रकृति ज्या हृदयस्थ आत्म्याच्या स्वाधीन आहे, १८

श्लोकार्थः—हे भारता, तूं त्यालाच सर्वभावेंकरून शरण जा. त्याच्या प्रसादानें तूं परम शांति आणि शाश्वत स्थान यांप्रत पावशील ॥ ६२ ॥

त्या ईश्वराला, जसें गंगेचें उदक समुद्राला शरण जाऊन तद्रूप होतें, तसा अहंकार, वाचा, चित्त व शरीर हीं सर्वस्वी अर्पण करून शरण जा. १९ मग त्या ईश्वराचे प्रसादानें सर्वत्रशांतिरूपी स्त्रीचा तूं पति होऊन आनंदानें आत्मस्वरूपीं रममाण होशील. १३२० जें पद उत्पत्तीचें कारण, विश्रांतीचें विश्रांतिस्थान व अनुभूति ज्याचा अनुभव घेते, २१ त्या आपल्या आत्मपदाचा तूं राजा होऊन अक्षय्य सुख भोगशील. असें लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण पार्थास बोलले. २२

श्लोकार्थः—याप्रमाणें अर्जुना, गुह्याहूनही अति गुह्य असें ज्ञान मीं तुला सांगितलें; आतां त्याचा पूर्ण विचार करून मग तुझ्या मनास येईल तसें कर ॥ ६३ ॥

हें ज्ञान, गीता या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व जें सर्व वेदाचें सार आहे, व ज्या ज्ञानानें आत्मरूप रत्न स्वाधीन होतें. २३ वेदांतशास्त्रांत ज्ञान या नांवानें जें प्रसिद्ध आहे, व ज्याचें वर्णन करून जगांतील सर्व शास्त्रांना कीर्ति प्राप्त झाली; २४ बुद्ध्यादिक ज्ञानें ज्या ज्ञानापुढें निस्तेज आहेत, व मी सर्वद्रष्टाही ज्या ज्ञानानें समजला जातो, २५ तें हें आत्मज्ञान, सर्वांमध्यें जो मी गुप्त त्या माझेंही गुप्त धन आहे, व हें ज्ञान जरी इतकें योग्यतेचें आहे, तरी तूं माझा परमभक्त असल्यामुळें, तुला न सांगतां गुप्त कसें ठेववेल ? २६ याकरितां हे पांडवा, तुझ्या प्रेमभरानें आम्ही तृप्त झालों, म्हणून आम्हीं आपला गुप्त ठेवा तुला दिला. २७ ज्याप्रमाणें मुलाच्या प्रेमानें आई भुलून जाते, आणि त्याच्या उद्देशानें प्रेमभरित भाषण करते, त्याप्रमाणें आमचें तुझ्यावरील प्रेम तसें कसें करूं देणार नाहीं ! २८ आकाश सर्वां-

६ गंगोदक. ७ सर्वत्रशांतिरूप स्त्रीचा. ८ उत्पत्ति. ९ अनुभव. १० लक्ष्मीपति. ११ वेदांचें सार. १२ प्रसिद्धि. १३ निस्तेज. १४ कळवळीनें. १५ तृप्त झाल्यामुळें. १६ प्रेमानें.

हून सूक्ष्म असूनही तें जसें गाळून घ्यावें, अमृत आंत बाहेर गोड असूनही त्याची जशी साल काढावी, अथवा दिव्याकडून जसें दिव्य करवावें; २९ ज्या सूर्याच्या अंगप्रकाशानें पाताळांतील परमाणुही दिसतो, त्या सूर्याचे डोळयांतही अंजन घालावें, १३३० तसें मी सर्वज्ञ असून व सर्वांचा विचार करून जें माझें खात्रीस उत्तम, तें, हे धनंजया, तुला ज्ञान सांगितलें. ३१ आतां तूं पुढें या ज्ञानाचा नीट विचार करून निश्चय कर; आणि निश्चय झाल्यावर तुला वाटेल तें कर. ३२ हें देवांचें भाषण ऐकल्यावर अर्जुन स्तब्ध राहिला. हें पाहून देव म्हणाले, " तूं खरोखर अवंचकच (आंत बाहेर न करणारा) आहेस. ३३ वाढणारा वाढीत असतांना भुकलेला मनुष्य जर लाजून पुरे पुरे म्हणेल, तर क्षुधेची पीडा आपण सोसून वंचकपणाचा दोषही त्याजवर येतो. ३४ त्याप्रमाणें, सर्वज्ञ असा श्रीगुरु भेटल्यावर भीड धरून आत्मस्वरूपाचा विचार जर न विचारील, ३५ तर आपला लाभ आपणच गमावून वंचना केल्याचें पातकही त्याला लागतें; व तो आपल्या खरोखर लाभास अंतरतो. ३६ परंतु अर्जुना, तुझा स्वस्थ राहण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, तुला आणखी एक वेळ ज्ञान पूर्णपणें सांगावें. ३७ तेव्हां पार्थ म्हणाला: " हे प्रभो, आपण माझे मनांतील गोष्ट खरोखर जाणली, हें म्हणावयास कशास पाहिजे ! कारण तुमचेवांचून दुसरा कोणी जाणता आहे काय ? ३८ तुमच्यावांचून सर्व जग तुमचें ज्ञेय (जाणण्याची वस्तु) असून त्या सर्वांना जाणणारे तुम्हीच आहां. मग सूर्याला सूर्य म्हणून त्याची वाखाणणी काय करावी ? " ३९ हें अर्जुनाचें बोलणें ऐकून भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, या तुझ्या बोलण्यानें थोडें वर्णन झालें असें समजतोस कीं काय ? १३४०

श्लोकार्थः—सर्वांहून अतिशय गुह्य असें माझें वचन पुनः तूं ऐक. कारण तूं माझा अत्यंत आवडता आहेस, म्हणून तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों ॥ ६४ ॥

तर आणखी एक वेळ अवधान चांगलें विस्तीर्ण करून माझें निर्मळ वचन ऐक. ४१ हें वचन वाच्य आहे म्हणून बोलावें किंवा श्राव्य म्हणून ऐकावें, असें नसून हें केवळ ब्रह्मस्वरूपच आहे; परंत तूं भाग्यवान असल्यामुळें तुला हें प्राप्त झालें आहे. ४२ हे धनंजया, कासवीच्या दृष्टीला, पिलें पाहतांक्षणींच पान्हा फुटतो, आणि तीं तृप्त होतात; किंवा आकाश हें चातक पक्ष्यांकरितां सर्व काळ पाणी पोटांत बाळगितें; ४३ म्हणून जो व्यवहार जेथें घडत नाहीं, त्याचें फळ तेथेंच प्राप्त होतें. याचें कारण काय म्हणून विचारशील तर, अनुकूल दैव असल्यावर कोणता लाभ होणार नाहीं ? ४४ बाकी हें रहस्य किती दुर्लभ आहे तें सांगतां येत नाहीं. कारण, द्वैताचा भाव टाकून ऐक्याचे घरामध्यें भोगण्यासारखें हें रहस्य आहे. ४५ हे प्रियोत्तमा, उपचाररहित जें आमचें प्रेम त्या प्रेमाला जो तूं विषय झाला आहेस, तो तूं दुसरा कोणी नसून माझा आत्माच आहे असें समज.

फसविणें. ७ पूर्णपणें. ८ समजलास. ९ विस्तीर्ण. १० बोलण्याचा शब्द. ११ ऐकण्याची गोष्ट. १२ चातक पक्षी. १३ भाव. १४ घरांत. १५ गुह्य. १६ आदरयुक्त.

४६ अर्जुना, आरशाला वारंवार स्वच्छ करून पुसावयाचें, तें आरशाकरितां नसून; स्वस्वरूपसौख्य भोगण्याकरितां आपण तें करितों; ४७ त्याप्रमाणें, पार्था, तुझें उगीच निमित्त करून मी आपल्याचकरितां बोलतों; तुझ्या व आमच्यामध्यें कांहीं दुजेपणा आहे काय? ४८ याकरितां, आमच्या अगदीं जीवींचें गुह्य तुला मी सांगतों. कारण, एकनिष्ठ भक्ताचे आम्ही भुकेलेले आहों. ४९ हे पांडुसुता, जसें मीठ जलाला आपलेपणा सर्वस्वीं देतें व तत्स्वरूप होण्यास लाजत नाहीं, ५० त्याप्रकारें तूं माझ्याशीं भेद ठेवीत नाहींस, तर मी तरी तुला चोरून गुप्त गोष्ट कशी ठेवूं? ५१ म्हणून, जेवढीं गुह्यें म्हणून आहेत, तेवढीं सर्व ज्या आमच्या गुह्यवचनापुढें उवडीं पडतात, तें माझें निर्मळ गुह्य वचन ऐक. ५२

श्लोकार्थः—माझ्या ठायीं मन ठेव, माझी भक्ति कर, माझें पूजन कर, व मला नमस्कार कर. असें केल्यानें मलाच प्राप्त होशील, असें मी प्रतिज्ञा करून तुला खरोखर सांगतों. कारण, तूं माझा आवडता आहेस ॥ ६५ ॥

तर, वीरा अर्जुना, तुझे अंतर्बाह्य मानसिक व शारीरिक असे जे जे सर्व व्यापार होतील, त्यांना, मी जो सर्वव्यापक तोच विषय कर. ५३ वायु ज्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं आकाशास मिळालेला असतां, त्याप्रमाणें तूं जीं सर्व कर्में करशील, तीं माझ्या प्रीत्यर्थच कर. ५४ फार काय सांगावें? तूं आपलें मन माझें एकटें राहण्याचें स्थान कर, आणि तूं आपल्या कानानें माझ्या गुणांचें श्रवण कर. ५५ आत्मज्ञानानें युक्त असे जे संत, जीं माझींच रूपें आहेत, त्यांचे ठिकाणीं, तुझी दृष्टि कामिनी स्त्रीवर जशी लुब्ध असते तशी ठेव. ५६ वस्तुमात्राचें वसतिस्थान जो मी, माझीं जीं निर्मळ नामें तीं जगण्याकरितां तूं आपल्या वाणीच्या वाटेला लाव. ५७ हातांनीं जीं जीं कृत्यें करशील, किंवा पायानें जिकडे जाशील, त्या सर्व क्रिया माझ्याचकरितां कर. ५८ आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडणाऱ्या ज्या ज्या क्रिया करशील, त्या अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं अर्पण करून माझा याज्ञिक हो. ५९ आतां एक एक अशा किती गोष्टी शिकवूं! तर आपले ठिकाणीं सेवकभाव मानून जें सर्वत्र तुला दृष्टीस पडेल, तें सर्व मद्रूप आहे असें समजून त्याची सेवा कर. १३६० मग प्राणिमात्राच्या ठिकाणचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन सर्वत्र ठिकाणीं मीच आहें, असें तुझ्या अनुभवास येऊन सर्वत्र नम्र होऊन वंदन कर. एवढ्यानें माझा अत्यंत आश्रय तुला प्राप्त होईल. ६१ मग, सर्व जगांत तिसरेपणा नाहींसा होऊन देव-भक्ताचा (माझा व तुझा) एकांत झालेला पाहशील. ६२ मग वाटेल त्या स्थितींत पाहिजे त्या वेळेस मी तुला व तूं मला भोगशील, असें अत्यंत व सहज सुख वाढेल, ६३ आणि अर्जुना, तिसरेपणा (जगभाव) आडवा येतो, तो नाहींसा झाला म्हणजे तूं माझाच आहेस म्हणून मला प्राप्त होशील. ६४ जलाचा नाश झाल्यावर जलांतील प्रतिबिंबाला मूळबिंबास येऊन मिळण्यास कांहीं हरकत होते काय? ६५ तसेंच वारा आकाशास किंवा लाटा समुद्रास मिळण्यास कोणाची अडचण असते काय? ६६ म्हणून तूं आणि मी हा जो भेद

देहभेदामुळें दिसतो आहे, तो भेद नाहींसा झाल्यावर तूं मद्रूप होशील. ६७ या माझ्या बोलण्याविषयीं खरं किंवा खोटं अशी शंका घेऊं नको; यांत जर कांहीं फरक पडला, तर तुझीच शपथ ! ६८ परंतु (अशी कल्पना करशील कीं, तुझी आण वाहिली म्हणजे मी मोकळाच राहून परिणाम तुझ्यावर होईल, तर असें नाहीं.) तुझी शपथ वाहणें म्हणजे केवळ आपल्या आत्मालिंगास हात लावणेंच होय. परंतु प्रीतीची जातच अशी आहे कीं, मनुष्यास कसलीही लाज वाटत नाहीं. ६९ (ज्यांचे बोलण्याचा कोणीच विश्वास मानीत नाहीं, त्यांनाच शपथ वाहण्याचा प्रसंग येतो, परंतु भगवान असे आहेत कीं,) ज्यांना सर्व वेद जाणतात, व जे निर्भेद आहेत; व ज्यांच्या सत्तेनें हा सर्व जगदाभास दिसतो, व ज्यांच्या आज्ञेची अशी शक्ति आहे कीं, ती काळालाही जिंकिते; १३७० तो मी देव सत्यसंकल्प असून जगाच्या हिताविषयीं बापाप्रमाणें कळकळ बाळगणारा आहें, त्या मी शपथ वाहण्याची खटपट कां करावी ? ७१ परंतु अर्जुना, तुझा जो मला अतिशय छंद लागला आहे, त्यायोगानें मी आपलं देवपणाचें ब्रीद टाकून भक्त झाल्यामुळें अर्धा आहें, व तुला माझा छंद लागून तूं मद्रूप झाल्यामुळें तूं सगळा आहेस; ७२ हे धनंजया, राजाही आपल्या कार्याकरितां जशी प्रधानादि आपले पदरचे मंडळीबरोबर त्यांचा आपल्यावर विश्वास बसण्याकरितां आपली शपथ आपण वाहतो, तसा हा प्रकार होय. ७३ त्या वेळेस अर्जुन म्हणाला कीं, हे देवा, हें अचाट बोलणें बोलावयाचें प्रयोजन नाहीं, केवळ तुमच्या नामस्मरणानेंच आमचीं सर्व कार्यें सिद्धीस जातात, ७४ असें असतां यावर आपण सांगतां, आणि त्यामध्यें शपथही वाहतां या आपल्या विनोदाला कांहीं पार आहे काय ? ७५ कमलवनाला सूर्याचा यत्किंचित् प्रकाश जरी प्राप्त झाला, तरी तें एकदम प्रकाशित होतें; असें जरी आहे, तरी सूर्य आपल्या सामर्थ्यानें सर्व जगताला एकंदर प्रकाश पूर्ण अंशानें करतो, निमित्त मात्र कमळाचें आहे. ७६ चातकांच्या तृषा तृप्त करण्यकरितां म्हणून मेघ वृष्टि करतो, परंतु त्यामध्यें पृथ्वी संपूर्ण जलानें परिपूर्ण करून जलाच्या ओघानें समुद्राचीही भरती होते, येवढें त्याच्या औदार्याचें सामर्थ्य आहे. ७७ म्हणून, हे कृपानिधे, तुमच्या औदार्याला सीमा नाहीं; परंतु मला निमित्तमात्र करून जगदुद्धार होण्याकरितां आपण हें एवढें ज्ञान सांगितलें. ७८ तेव्हां देव म्हणाले कीं, आतां ही तुझी स्तुति पुरे कर. परंतु तुला जो उपाय सांगितला, या उपायानें तूं खरोखर मद्रूप होशील. ७९ हे धनंजया, मीठ समुद्रांत पडल्यावर जो जो क्षण जाईल, तों तों तें विरेल, परंतु उरण्याचें कांहीं कारण आहे काय ? १३८० तसें, सर्व प्रकारें सर्वत्र माझें भजन केलें असतां, सर्वत्र मीच आहें, अशी तुझी बुद्धि झाली म्हणजे अहंकार समूळ नाहींसा होऊन तूं मद्रूप होशील. ८१ याप्रकारें, कर्मापासून ज्ञानानें माझी प्राप्ति होईपर्यंतच उपायांचे प्रकार स्पष्टपणें तुला सांगितले. ८२ हे पांडुसुता, अगोदर सर्व कर्में ईश्वरार्पण करावीं, म्हणजे सर्व ठिकाणीं ईश्वर आहे अशी भावना होते. ८३ मग माझ्या प्रसादानें माझें ज्ञान त्यास प्राप्त होतें व त्या ज्ञानानें

माझ्या शुद्ध स्वरूपामध्यें सत्य सत्य तो मिळून जातो. ८४ मग पार्था, माझ्या स्वरू मिळाल्यानंतर साध्य व साधन हें लय पावतें. असें झाल्यावर तुला कांहीं करण्याचें णार नाहीं. ८५ तर तूं आपलीं सर्व कर्मे सर्वकाळ मला अर्पण केलींस म्हणून माझी प्रसन्नता आज तुला मिळाली आहे, ८६ म्हणून त्या प्रसन्नतेच्या बळानें युद्धाचे प्रसंगाची अडचण न जुमानितां तुला मी एकदम भाळलों. ८७ गीता या नामेंकरून जें दृष्टांत व युक्ति यांसह ज्ञान तुला सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून प्रपंचभेदासह अज्ञान नाहींसें होईल; व मी एकत्वेंकरून तुला प्राप्त होइन. ८८ तुला मीं आपलें ज्ञान नानाप्रकारें जें सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून, धर्माधर्माला प्रसवलेलें जें अज्ञान तें टाकून दे. ८९

श्लोकार्थः—तूं सर्व धर्म टाकून मला एकट्यालाच शरण ये. मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन; तूं शोक करूं नको ।। ६६ ।।

जशीं आशेपासून सर्व दुःखें प्राप्त होतात, व निंदेपासून सर्व पातकें उत्पन्न होतात, व दुर्दैवेंकरून दरिद्र प्राप्त होतें, १३९० तसे स्वर्ग व नरक हे प्राप्त होण्यास साधनीभूत जे धर्म व अधर्म, ते ज्या अज्ञानापासून उत्पन्न होतात, त्या अज्ञानाचा या ज्ञानानें समूळ नाश करून टाक. ९१ ज्या दोरावर सर्पाचा भास झालेला असतो, तो दोर हातांत घेतल्यावर मग जसा सर्पभ्रम नाहींसा होतो, अथवा झोंप गेली म्हणजे स्वप्नांतील घरादारासुद्धां प्रपंच नाहींसा होतो; ९२ अथवा कावीळ नाहींशी झाल्यावर चंद्राचा पिवळेपणा जसा नाहींसा होतो; अथवा व्याधि दूर झाल्यानें तोंडाचा कडूपणा नाहींसा होतो; ९३ अरे, दिवस नसला म्हणजे मृगजळ जसें आपोआप नाहींसें होतें; किंवा काष्ठांचा त्याग केला म्हणजे अग्नीचा जसा त्याग होतो, ९४ तसें धर्माधर्माचें बंड भासविणारें जें अज्ञान, तें टाकलेंस म्हणजे सर्व धर्म आपोआप जातील. ९५ मग तें अज्ञान नाहींसें झालें म्हणजे मी सहज एकटाच उरेन. जसें निद्रा व तिचेपासून भासलेलें स्वप्न यांसुद्धां निद्रा गेली म्हणजे मनुष्य आपला आपण एकटा उरतो, ९६ तसा माझ्याशिवाय त्याला भिन्नाभिन्न दुसरा कांहीं भाव उरत नाहीं. मग तो मीच आहें, अशा बुध्दीनें माझ्या स्वरूपीं ऐक्य पावलो. ९७ आपलेपणाचा भेद न ठेवून माझें एकत्व जें जाणणें, त्यालाच मला शरण आला असें म्हणावें. ९८ जसें घटोपाधीनें घटाकाश वेगळें दिसतें, व घटनाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशांत ऐक्य पावतें, तसें मला शरण आलास म्हणजे माझ्या रूपाशीं ऐक्य पावशील. ९९ सुवर्णाचा मणि सुवर्णाशीं जसा ऐक्यरूप असतो, अथवा पाण्याची लाट जशी पाण्याशीं ऐक्यरूपानें असते, तशा रीतीनें, हे धनंजया, तूं मला ऐक्यत्वेंकरून शरण ये. १४०० यावांचून, वडवानळ समुद्राला शरण जाऊनही जसा नाश करतो, तसा मला शरण येऊन माझ्याशीं द्वैतभावानें वागण्याचा विरुद्ध मार्ग टाकून दे. १ मला शरण येऊन जिवाभावानें वेगळा राहतो, असें बोलण्याला त्याची बुद्धि कशी लाजत नाहीं ? म्हणून त्या बोलण्याला धिक्कार असो. २ हे धनंजया, राजानें जवळ जी बाळगलेली यःकश्चित बटीक असते, ती त्याच्याशीं संबंध झाल्यानें त्याची बरोबरी पावते, ३ मग मी जो विश्वाचा ईश्वर, त्या माझी भेट झाल्यावर जीवदशेचें बंधन सुटत नाहीं, असें घाणेरडें भाषण ऐकूं देखील नको. ४ याकरितां, मी होऊन मग माझी भक्ति सहज होईल, अशी

माझ्या शुद्ध स्वरूपामध्यें सत्य सत्य तो मिळून जातो. ८४ मग पार्था, माझ्या स्वरूपांत मिळाल्यानंतर साध्य व साधन हें लय पावतें. असें झाल्यावर तुला कांहीं करण्याचें उरणार नाहीं. ८५ तर तूं आपलीं सर्व कर्में सर्वकाळ मला अर्पण केलींस म्हणून माझी प्रसन्नता आज तुला मिळाली आहे, ८६ म्हणून त्या प्रसन्नतेच्या बळानें युद्धाचे प्रसंगाची अडचण न जुमानितां तुला मी एकांत भाकलों. ८७ गीता या नामेंकरून जें दृष्टांत व युक्ति यांसह ज्ञान तुला सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून प्रपंचभेदासह अज्ञान नाहींसें होईल; व मी एकत्वेंकरून तुला प्राप्त होईन. ८८ तुला मीं आपलें ज्ञान नानाप्रकारें जें सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून, धर्माधर्मांला प्रसवलेलें जें अज्ञान तें टाकून दे. ८९

श्लोकार्थः—तूं सर्व धर्म टाकून मला एकट्यालाच शरण ये. मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन; तूं शोक करूं नको ॥ ६६ ॥

जशीं आशेपासून सर्व दुःखें प्राप्त होतात, व निंदेपासून सर्व पातकें उत्पन्न होतात, व दुर्दैवेंकरून दारिद्र्य प्राप्त होतें, १३९० तसे स्वर्ग व नरक हे प्राप्त होण्यास साधनीभूत जे धर्म व अधर्म, ते ज्या अज्ञानापासून उत्पन्न होतात, त्या अज्ञानाचा या ज्ञानानें समूळ नाश करून टाक. ९१ ज्या दोरावर सर्पाचा भास झालेला असतो, तो दोर हातांत घेतल्यावर मग जसा सर्पभ्रम नाहींसा होतो, अथवा झोंप गेली म्हणजे स्वप्नांतील घरादारासुद्धां प्रपंच नाहींसा होतो; ९२ अथवा कावीळ नाहींशी झाल्यावर चंद्राचा पिवळेपणा जसा नाहींसा होतो; अथवा व्याधि दूर झाल्यानें तोंडाचा कडूपणा नाहींसा होतो; ९३ अरे, दिवस नसला म्हणजे मृगजळ जसें आपोआप नाहींसें होतें; किंवा काष्ठांचा त्याग केला म्हणजे अग्नीचा जसा त्याग होतो, ९४ तसें धर्माधर्माचें बंड भासविणारें जें अज्ञान, तें टाकलेंस म्हणजे सर्व धर्म आपोआप जातील. ९५ मग तें अज्ञान नाहींसें झालें म्हणजे मी सहज एकटाच उरेन. जसें निद्रा व तिचेपासून भासलेलें स्वप्न यांसुद्धां निद्रा गेली म्हणजे मनुष्य आपला आपण एकटा उरतो, ९६ तसा माझ्याशिवाय त्याला भिन्नाभिन्न दुसरा कांहीं भाव उरत नाहीं. मग तो मीच आहें, अशा बुध्दीनें माझ्या स्वरूपीं ऐक्य पावलो. ९७ आपलेपणाचा भेद न ठेवून माझें एकत्व जें जाणणें, त्यालाच मला शरण आला असें म्हणावें. ९८ जसें घटोपाधीनें घटाकाश वेगळें दिसतें, व घटनाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशांत ऐक्य पावतें, तसें मला शरण आलास म्हणजे माझ्या रूपाशीं ऐक्य पावशील. ९९ सुवर्णाचा मणि सुवर्णाशीं जसा ऐक्यरूप असतो, अथवा पाण्याची लाट जशी पाण्याशीं ऐक्यरूपानें असते, तशा रीतीनें, हे धनंजया, तूं मला ऐक्यत्वेंकरून शरण ये. १४०० यावांचून, वडवानल समुद्राला शरण जाऊनही जसा नाश करतो, तसा मला शरण येऊन माझ्याशीं द्वैतभावानें वागण्याचा विरुद्ध मार्ग टाकून दे. १ मला शरण येऊन जिवाभावानें वेगळा राहतो, असें बोलण्याला त्याची बुद्धि कशी लाजत नाहीं ? म्हणून त्या बोलण्याला धिक्कार असो. २ हे धनंजया, राजानें जवळ जी बाळगलेली यःकश्चित् बटीक असते, ती त्याच्याशीं संबंध झाल्यानें त्याची बरोबरी पावते, ३ मग मी जो विश्वाचा ईश्वर, त्या माझी भेट झाल्यावर जीवदशेचें बंधन सुटत नाहीं, असें घाणेरडें भाषण ऐकूं देखील नको. ४ याकरितां, मी होऊन मग माझी भक्ति सहज होईल, अशी

तर ज्या कारणांनीं तें आमचे बोधास आलें, तीं प्रसिद्ध कारणें सांगतों; (असें ज्ञानेश्वर म्हणाले.) २७ तर ज्या ईश्वराच्या श्वासोच्छ्वासापासून वेद निघाले, तो सत्यप्रतिज्ञ ईश्वर स्वमुखानें प्रतिज्ञा करून गीताशास्त्र बोलला; २८ या कारणास्तव, गीताशास्त्र हें वेदांचें मूळ आहे, हें म्हणणें योग्य आहे; व याविषयीं आणखीही एक कारण आहे, २९ कीं, जें वृक्षस्वरूपानें नसून त्याचा विस्तार जेथें अंतर्गत असतो, तें त्या झाडाचें बीज होय अशी जगांत म्हण आहे. १४३० जसा वृक्ष बीजामध्यें गुप्तरूपानें असतो, तसा त्रिकांडवेद (कर्म, उपासना व ज्ञान) गीतेमध्यें गुप्तरूपानें आहे. ३१ म्हणून, वेदाचें बीज गीता आहे असें मला वाटतें, व तें उघड दिसतही आहे. ३२ जसें अंग रत्नांनीं सुशोभित दिसतें, तशीं वेदाचीं तीन कांडें गीतेमध्यें स्पष्ट केलीं आहेत. ३३ तीं वेदाचीं कर्मादिक तीन कांडें गीतेमध्यें कोणते ठिकाणीं वर्णिलीं आहेत, तीं डोळ्यांनीं दिसतील अशीं दाखवितों, तीं ऐका. ३४ तर पहिले अध्यायांत प्रवृत्तिशास्त्राचा अर्जुनानें विचार केला आहे; दुसरे अध्यायांत शास्त्रावर विश्वास ठेवावा हें प्रतिपादन केलें आहे. ३५ हें गीताशास्त्र ज्ञानप्रधान असून मोक्ष देण्याविषयीं स्वतंत्र आहे असें दुसरे अध्यायांत (दोन निष्ठारूपानें–कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा एतद्रूपानें) सांगितलें आहे. ३६ यावर तिसरे अध्यायांत अज्ञानानें कर्मबंधांत जो सांपडलेला, त्याला, बंधापासून सुटून मोक्षपदावर बसण्याविषयींचीं जीं साधनें तीं सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ३७ जे देहाभिमानानें बद्ध झाले आहेत, त्यांनीं निषिद्ध व काम्य कर्मै टाकून विहित कर्मै निरभिमानबुद्धीनें करावीं. ३८ अशा रीतीनें सद्भावानें कर्माचें आचरण करावें, असा देवांनीं तिसरे अध्यायांत निर्णय केला आहे, म्हणून या अध्यायाला कर्मकांड असें म्हणावें. ३९ त्या नित्यनैमित्तिक कर्माचें आचरण केलें असतां तीं अज्ञानाचा कसा नाश करतील, १४४० अशी इच्छा होऊन बद्ध हा मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला आला तर त्याच्याकरितां, तींच सर्व कर्मै ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करावीं, असें देवांनीं सांगितलें. ४१ जीं जीं विहितकर्मै (कायिक, वाचिक व मानसिक) तूं करशील, तीं सर्व कर्मै ईश्वरप्रसन्नतेकरताच करून ईश्वरार्पण कर असें सांगितलें. ४२ ईश्वराचे ठायीं कर्मयोगानें भजन व कथन करण्याचा प्रकार चौथ्या अध्यायाचे शेवटीं सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ४३ तो प्रकार, अकरावा विश्वरूपाध्याय संपेपर्यंत, कर्मै ईश्वरास अर्पून ईश्वराचें भजन कसें करावें, हें सांगितलें आहे. ४४ तेंच चौथ्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत आठ अध्यायांत उपासनाकांड (देवताकांड) सर्व अडचणी दूर करून येथें सांगितलें आहे. ४५ आणि ईश्वरप्रसादानें व श्रीगुरुसंप्रदायानें कोमल असें खरें ज्ञान उत्पन्न होतें, ४६ तें ज्ञान, बाराव्या अध्यायामध्यें "अद्वेष्टा सर्वभूतानां" या श्लोकापासून अथवा

१ सर्वांना अधिकार आहे. २ श्वासोच्छ्वासापासून. ३ नाश न होतां. ४ कर्म, उपासना व ज्ञान हें कांडत्रय. ५ वेद. ६ निरभिमान बुद्धीनें. ७ मोक्षेच्छु स्थितीला. ८ ठिकाण. ९ उपासनाकांड. १० अडचणी.

तेराव्या अध्यायातील " अमानित्वम्," इत्यादि श्लोकापासून विस्तारानें सांगितलें आहे. म्हणून बारावा अध्याय हा ज्ञानकांडांतच धरला आहे. ४७ त्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभापासून पंधराव्या अध्यायाचे अखेरीपर्यंत चार अध्यायांत ज्ञानफल आणि त्याची सिद्धि यांचें निरूपण झालेलें आहे. ४८ म्हणून पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत या चार अध्यायांनीं येथें ज्ञानकांड सांगितलें आहे. ४९ अशा प्रकारें (कर्म, उपासना व ज्ञान या) कांडत्रयाचें निरूपण करणारी ही गीता गीता नसून एक त्रिज्ञानशीं गोजिरवाणी श्रुतिच आहे; आणि ती गीता-पद्यरूप रत्नांचीं लेणीं ल्याली आहे. १४५० हें असो; अशी जी ही कांडत्रयात्मक श्रुति, ती, मोक्षरूप फळ अवश्य घ्या असा डांगोरा पिटीत आहे. ५१ त्या ज्ञानाच्या साधनांचें सदैव वैर करणारा जो अज्ञानवर्ग, तो सोळाव्या अध्यायांत सांगितला आहे. ५२ त्याच शत्रूला शास्त्राचे साह्यानें जिंकावा, अशी आज्ञा ज्या अध्यायांत केली आहे, तो सतरावा अध्याय होय. ५३ अशा प्रकारें, पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायाचे अखेरीपर्यंत आपले श्वासापासून झालेल्या वेदांचें देवानीं निरूपण केलें आहे. ५४ त्या सर्व अध्यायांचा तात्पर्यार्थ ज्या अठराव्यांत आहे, तो हा शेवटील अध्याय सर्व अध्यायांचा कळस आहे. ५५ अशा प्रकारें, सातशें श्लोकांच्या संख्येनें सिद्ध झालेला हा श्रीमद्भगवद्गीताप्रबंध मूर्तिमंत वेद असून औदार्यानें वेदाहीपेक्षां श्रेष्ठ आहे. ५६ वेद संपन्न खरा, परंतु त्याच्यासारखा कृपण दुसरा कोणी नाहीं. कारण तो (ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या) तीन वर्णांच्याच कानीं लागला. (त्यांनाच आपलें हृद्गत कानांत सांगतो.) ५७ यांशिवाय जे स्त्रीशूद्रादिक जीव संसारव्यथेनें पीडित झालेले आहेत, त्यांचा रिघाव होण्याला सवडच नाहीं असें म्हणून तो स्वस्थ बसला आहे. ५८ तर (ज्ञानेश्वर म्हणतात:—) मला असें दिसतें कीं, तो आपला मागील उणेपणा जाऊन, आपल्यास सत्कीर्ति मिळावी या हेतूनें, वाटेल त्यानें आपलें सेवन करावें म्हणून हा वेदच गीतारूपानें प्रकट झाला आहे. ५९ (कारण असें पहा--) वेद सुलभ झाला नाहीं का ? कां कीं, तो अर्थानें मनांत प्रवेश करितो, श्रवणमिषानें कानांत शिरतो, व जपमिषानें मुखांत राहतो. १४६० या गीतेचा नित्य जो पाठ करतो, किंवा पाठ करणाराच्या संगतीनें असतो, अथवा पुस्तकाच्या मिषानें गीता लिहून लोकांस देतो, ६१ अशा प्रकारें प्राणिमात्रास सरसकट संसारबाजारांत मोक्षसुखाचें सदावर्त घालतो; ६२ आकाशांत वास करण्याकरितां, पृथ्वीवर बसण्याकरितां अथवा सूर्याचे दीप्तीचा व्यवहार होण्याकरितां ज्याप्रमाणें आकाश सर्वांना आधार आहे, ६३ त्याप्रमाणें, गीतेचें सेवन करणारांत उत्तम, अधम ही निवड न करितां सरसकट त्या सर्वांना मोक्षपद देऊन सर्व जगाला ती सुखी करते. ६४ एवढ्याकरितां, आपल्या मागल्या निंदेला भ्यालेला वेद गीतेच्या पोटांत शिरल्यामुळें उत्तम कीर्तीला पात्र झाला. ६५ म्हणून, वेदाचेंही सुसेवन करण्यास योग्य अशी ही मूर्तिमंत गीता स्वतः श्रीकृष्णांनीं पांडुसुत अर्जुन

१२ नव्हे काय. १३ चव्हाट्यावर. १४ अन्नसत्र. १५ निंदा. १६ सेवन करण्यास योग्य.

याला सांगितली. ६६ परंतु वांसराचे प्रीतीकरितां सर्व घरादाराला गाईच्या दुधाचें सुख मिळतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या निमित्तानें सर्व जगाचा उध्दार झाला. ६७ चातकाची कळकळ मनांत बाळगून मेघ पाण्याची वृष्टि करितो, त्या वृष्टीनें सहज सर्व जगाचें जसें सांत्वन होतें; ६८ अथवा, एकनिष्ठ जें कमळ, त्याला प्रफुल्लित करण्याकरितां वारंवार सूर्य उदयास येतो, परंतु तेवढ्यानें त्रिभुवनांतील सर्व प्राण्यांचे डोळ्यांना प्रकाश मिळाल्यामुळें सुख होतें. ६९ या न्यायानें, श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाच्या मिषानें गीता प्रकाशून जगाचें संसाराएवढें मोठें ओझें हलकें केलें. १४७० सर्वशास्त्ररूपी रत्नाचें तेज या तीन लोकांत प्रकट करणारा लक्ष्मीपति जो श्रीकृष्ण, त्याचें मुख हेंच कोणी आकाश-त्या आकाशामध्यें गीताशास्त्र हा सूर्य उगवला नाहीं काय ? ७१ ज्या कुळांत अर्जुनानें जन्म घेतला, व जो या गीताज्ञानाला पात्र होऊन सर्व जगाला ज्यानें गीताशास्त्राचें आवार घातलें, तें कुळ धन्य होय. ७२ हें असो; मग सद्गुरु श्रीकृष्णांनीं, पार्थ आपल्या स्वरूपामध्यें मिसळून गेला होता, तो द्वैतभावावर आणिला. ७३ त्यावर अर्जुनास भगवान म्हणतात कीं, " तुला जें आम्हीं गीताशास्त्र सांगितलें, तें समजलें का ? " तेव्हां अर्जुन म्हणाला, " हे देवा, आपल्या कृपेनें समजलें. " ७४ भगवान म्हणतात:--हे धनंजया, भाग्यानें कदाचित् ऐश्वर्याची जोड होते; परंतु जोडलेल्या ऐश्वर्याचा उपभोग कसा घ्यावा हें एखाद्यासच समजतें. ७५ जोडलेलें ऐश्वर्य प्राप्त होऊन कसें नाहींसें होतें, याविषयीं भगवान उपपत्ति सांगतात कीं, जसें क्षीरसागराएवढें निरुपम दुधाचें भांडें मंथन करण्याला देवदैत्यांना किती श्रम पडले ! ७६ त्या श्रमाचें फल जें अमृत तेंही प्राप्त झालें; परंतु तें जतन करण्याची त्याची हातोटी चुकली. ७७ अमर व्हावें म्हणून अमृत प्राप्त करून घेतलें तों तेंच (दैत्यांस) मरणास कारण झालें; तर भोग कसा घ्यावा ही युक्ति जर कळली नाहीं, तर जोडलेल्याचा असा परिणाम होतो. ७८ नहुष राजा यज्ञादिक कष्टमय आचरण करून स्वर्गाचा अधिपति (इंद्र) झाला. परंतु तेथील वागणुकीची पध्दत न समजल्यामुळें भांबावून जाऊन सर्पयोनींत गेला हें तुला माहित नाहीं काय ? ७९ यास्तव हे धनंजया, तूं बहुत पुण्य केल्यामुळें, सर्व शास्त्रांचा राजा जें गीताशास्त्र तें सांगण्यास कारण झालास. १४८० तर, या शास्त्राचा जो वागण्याचा संप्रदाय आहे, तो समजून घेऊन मग शास्त्राप्रमाणें त्याचें अनुष्ठान कर. ८१ एरवीं अर्जुना, संप्रदाय सोडून जर त्याचें अनुष्ठान करावयास लागशील, तर अमृतमंथनाप्रमाणें परिणाम होईल. ८२ हे किरीटी, गाय उत्तम मिळाली तरी तिचें दूध काढण्याची हातोटी माहीत असली तरच ती दूध देईल; ८३ तसे सद्गुरुही प्रसन्न होतील, व त्यांच्यापासून शिष्याला विद्याही प्राप्त होईल; परंतु संप्रदायानें गुरुसेवा केली तरच ती फळास येईल. ८४ म्हणून, हें गीताशास्त्र प्राप्त करून घेण्याचा जो योग्य संप्रदाय आहे, तो मी तुला सांगतों, तो तूं आदरानें ऐक. ८५

श्लोकार्थः—मीं तुला सांगितलेलें हें ज्ञान तपोविहीनाला तूं कधींही सांगूं नको; अभक्तालाही सांगूं नको; ज्याला ऐकण्याची इच्छा नाहीं त्याला सांगूं नको; आणि जो माझा द्वेष करतो, त्यालाही सांगूं नको. ॥ ६७ ॥

तर हे पार्था, तुझा ह्या गीताशास्त्राची आस्थापूर्वक प्राप्ति झाली आहे, तरी तें तपोहीन मनुष्यास कधींही सांगूं नको बरें. ८६ अथवा, तापसीही मनुष्य असला, परंतु तो गुरुभक्ति करीत नसेल, तर, वेदांनीं जसा अंत्यजाला आपलेपासून दूर केला आहे, तसा त्याला तूं दूर ठेव. ८७ अथवा, यज्ञाचा अवशिष्ट भाग (पुरोडाश) जसा कावळा वृद्ध असला तरी त्यास घालीत नाहींत, तसें हें गीताशास्त्र गुरुभक्ति न करणाऱ्या तापसासही सांगूं नको. ८८ किंवा शरीरानें तपही करीत असून गुरु व देव यांचीही भक्ति जो करितो, परंतु श्रवणाची ज्याला इच्छा नाहीं, ८९ तर तप व गुरुभक्ति या दोन अंगांनीं जरी तो योग्य आहे, तरी श्रवणाची इच्छा नसल्यामुळें तो गीताशास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहीं. १४९० उत्तम मोतीं असून जर त्यास वेज पाडलें नसेल, तर त्यांत सोन्याचें सूत कसें घालतां येईल? ९१ समुद्र गंभीर आहे हें कोण नाहीं म्हणेल? परंतु त्याच्यावर पाऊस पडला असतां तो जसा व्यर्थ जातो; ९२ तृप्त झालेल्या मनुष्याचे पानांत पक्वान्नें वाढून तीं वाया दवडावीं; त्यापेक्षां तींच पक्वान्नें क्षुधित मनुष्यास वाढून आपलें औदार्य कां न प्रकट करावें? ९३ म्हणून, सर्व रीतीनें योग्य असून जर श्रवणाची इच्छा नसेल, तर हें गीताशास्त्र कौतुकानेंही कोणास सांगूं नको. ९४ रूपविषय डोळ्यानें समजण्याचा असून तो नाकानें वास घेऊन समजेल काय? ज्याची जी योग्यता असेल, त्याप्रमाणेंच तो काम करील. ९५ म्हणून हे सुभद्रापते, तपस्वी, गुरु व देव यांची भक्ति करणारा असूनही जर शास्त्रश्रवणाविषयीं त्यास आवड नसेल, तर त्याचा त्याग करावा. ९६ अथवा तपस्वी व गुरु आणि देव यांची भक्ति करणारा असून शास्त्रश्रवणाचीही इच्छा आहे, असा मनुष्य सर्व प्रकारें युक्त असलेला जरी तुला आढळला, ९७ तरी, सकल लोकांचें शासन करणारा व गीताशास्त्र निर्माण करणारा जो मी, त्या मला साधारण मनुष्याप्रमाणें जो समजेल, ९८ तसेंच, माझीं व सज्जनांचीं छिद्रें बाहेर काढून जे निंदा करतात, तेही हें शास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहींत असें समज. ९९ त्यांची इतर सर्व सामुग्री कशी आहे म्हणशील, तर रात्रीं दिव्याचे ज्योतीशिवाय तेलवातीनें भरलेली ठाणवई जशी व्यर्थ होय; १५०० ज्याप्रमाणें एखादा तरुण मनुष्य गोरापान असून व त्याचे अंगावर डागिनेही घातलेले असून जर त्यांत जीव नसेल; १ किंवा सोन्याचें सुंदर प्रकाशित घर असून जर त्याचे दारांत नागीण बसलेली असेल; २ उत्तम अन्न तयार केलेलें असून जर त्यांत विष मिळविलेलें असेल, अथवा गर्भिणी स्त्रीप्रमाणें वरकांतीं एक, अंतर्यामीं एक असा कपटी स्नेह असेल, ३ त्याप्रमाणें, हे बुद्धिमान अर्जुना, जो माझी व माझ्या भक्तांची निंदा करतो, त्याचें तप, भक्ति व बुद्धि कपटीपणाची होय. ४ यास्तव, हे धनंजया, तो भक्त बुद्धिमान असून तपस्वीही असला, पण जर माझी व माझ्या भक्तांची निंदा करील, तरी बापा,

१२ सामुग्री. १३ शासन करणारा. १४ साधारण मनुष्याप्रमाणें. १५ छिद्रांनीं. १६ प्रकाशित केलेलें. १७ नागीण. १८ आडवलें. १९ बुद्धि. २० बुद्धिमान. २१ स्पर्श करणें. २२ ब्रह्मदेवासारखा.

त्याला या गीताशास्त्राचा स्पर्श होऊं देऊं नको. ५ निंदकाविषयीं आणखी जास्ती काय तुला सांगूं ? तो जरी ब्रह्मदेवाप्रमाणें योग्य असला, तरी त्याला कौतुकानेंही गीताशास्त्र सांगूं नको. ६. म्हणून, हे धनुर्धरा, ज्यानें तपरूपी दगडाचा खालीं पाया घालून वर गुरु-भक्तिरूपी देवालय बांधलें आहे; ७ आणि श्रवणेच्छारूपी पुढील दरवाजा नेहमीं उघडा ठेवून वर अनिंदारूप रत्नांचा उत्तम कळस लावला आहे; ८

श्लोकार्थः—जो हें परम गुह्य ज्ञान माझ्या भक्तांला सांगेल तो माझी दृढ भक्ति करून व संशयरहित होऊन मलाच पावेल ॥ ६८ ॥

अशा उत्तम भक्तरूपी देवालयांत गीतारूप रत्नेश्वराची स्थापना केल्यावर तुला माझी योग्यता या जगांत प्राप्त होईल. ९ कारण, एक अक्षरपणानें अकार, उकार व मकार या तीन मात्रांच्या कुशींत जो ओंकार गर्भवासांत अडकलेला होता, १० तो वेदांचें बीज जो ओंकार--तो गीतारूपी वृक्षाचा विस्तार पावून त्यांतील श्लोक हे गायत्रीरूप फुलें व फळें होत. ११ अशी ही मंत्रयुक्त गीता जो माझे भक्तांस सांगतो, मातेच्या स्तना-वांचून ज्याला जीवनास अन्य साधन नाहीं अशा बालकास जशी माता भेटवावी, १२ तशी माझ्या भक्तांची जो आदरानें गीतेशीं भेट करून देतो तो मरणानंतर मद्रूपच होतो. १३

श्लोकार्थः—आणि त्या (माझें गुह्य ज्ञान सांगणारा) हून माझी अत्यंत आवडती गोष्ट करणारा मनुष्यांमध्यें दुसरा कोणीही नाहीं; आणि त्याच्यापेक्षां दुसरा या लोकीं मला अत्यंत आवडता दुसरा होणार नाहीं ॥ ६९ ॥

आणि देह धारण करूनही जो जीवानें व प्राणानें देहभावापासून अलिप्त असतो, तोच मला अत्यंत प्रिय आहे. १४ ज्ञानी, कर्मठ व तपस्वी हे जरी मला जाणतात, तरी त्या सर्वांत गीतार्थ जाणणारा मला अत्यंत प्रिय आहे. १५ हे पांडवा, जो माझ्या भक्त-जनांच्या समुदायाला गीताशास्त्र सांगतो, त्याच्याप्रमाणें या पृथ्वीतलावर मला दुसरा कोणी प्रिय नाहीं. १६ माझ्या प्रीतीनेंच आपलें मन स्थिर करून जो गीताशास्त्र माझ्या भक्तांस सांगतो, तो संतजनांचा मुकुटमणिच होय. १७ मला असें वाटतें कीं, मद्भक्तरूपी बागेंत गीतार्थ प्रतिपादन करणारा भक्त तो वसंतच होय कीं काय ! म्हणून, श्रोतेमंडळींचें अंगावर नवपल्लवरूपी रोमांच उभे राहतात; व मंद वाऱ्यांनें जसे वृक्ष हालतात, तसें त्यांचें अंग आनंदाचे भरात डोलत असतें; व नेत्ररूपी पुष्पांतून जे आनंदाश्रु पडतात, ते मधुस्रावाप्रमाणें शोभतात, व त्या बागेंत कोकिळ पक्षी जसे मधुर स्वरानें गायन करतात, तशी ही श्रोतेमंडळी सद्गदित अंतःकरणानें भगवन्नामाचा जयघोष करितात. १८—१९*
किंवा चंद्र गगनांत उगवल्यावरच चकोरपक्ष्यांच्या जन्माचें सार्थक्य होतें; अथवा नवीन मेघ

* १५१८ आणि १५१९ या दोन ओंव्यांचा अर्थ मुद्दामच एकत्र दिलेला आहे.

१२ वृक्षरूपानें उंच गेलें. १३ मातेच्या स्तनावांचून जीवनास अन्य साधन नाहीं अशा. १४ स्थिर चित्तानें. १५ भूषणरूप. १६ मंद वाऱ्यानें. १७ सुगंधोदकें. १८ मधुर स्वराच्या. १९ बागेंत. २० गगनीं.

मोराला ओ देतच येतात कीं काय, तसा १५२० माझे प्राप्तीवर नजर ठेवून जो संतांच्या समुदायांत गीतापद्यरूपी रत्नांचा वर्षाव करितो; २१ मग अशा योग्यतेचा आवडता भक्त पाहूं गेलें असतां मागें मिळाला नाहीं व पुढेंही मिळणार नाहीं! २२ अर्जुना, याप्रमाणें जो गीतेच्या अर्थांची संतजनांस मेजवानी करितो त्याला मी आपले हृदयांत धारण करितों. २३

श्लोकार्थः—आणि जो तुझ्या व माझ्या ह्या धर्मयुक्त गीतासंवादाचें पठन करील, त्यानें माझें ज्ञानयज्ञानें पूजन केलें असें मी समजतों ॥ ७० ॥

माझ्या व तुझ्या समागमांत जो हा संवाद झाला, तो या पृथ्वीवर मोक्ष जिंकण्यासच आला आहे. २४ तो सकल अर्थ प्राप्त करून देणारा आपला दोघांचा संवाद, त्यांतील पदांचा विचार न करितां जो केवळ पठन करतो, २५ त्यानें ज्ञानरूपी प्रज्वलित अग्नींत अज्ञानाची आहुति देऊन, मी जो परमात्मा त्याला, हे सुमते अर्जुना, संतोषित केल्याप्रमाणें होतें. २६ गीतेच्या अर्थांचा अनुभव घेऊन, जे शोधक ज्ञानी आहेत ते जी योग्यता पावतात, तीच योग्यता गीतेचें गायन करणारे व वर्णन करणारे यांनाही प्राप्त होते. २७ गीतेचा पाठ करणाऱ्यास गीतेचा अर्थ जाणणाऱ्याप्रमाणेंच फलप्राप्ति होते; कारण गीतामाउलीजवळ जाणतें व नेणतें मूल असा भेद नाहीं. २८

श्लोकार्थः —जो मनुष्य भक्तियुक्त अंतःकरणानें निर्मत्सर होऊन हें गीताशास्त्र नुसतें ऐकेल तोही मुक्त होऊन, पुण्यवान पुरुष ज्या शुभ लोकीं जातात तेथें जाईल ॥ ७१ ॥

आणि सर्वज्ञ निंदा सोडून शुद्ध आस्थेनें जो गीतेच्या श्रवणावर श्रद्धा ठेवतो, २९ त्याच्या कानांत गीतेचीं अक्षरें पडल्याबरोबर हातोहात पातकें पळून जातात. १५३० जसा अरण्यांत अग्नि सहज शिरला म्हणजे तेथील वनचरें व पशुपक्ष्यादिक दाही दिशांस पळून जातात; ३१ अथवा उदयाचलावर सूर्य उगवला म्हणजे जसा आकाशांत अंधकार नाहींसा होतो, ३२ तसा गीतेचा घोष कानाच्या महाद्वारानें अंतःकरणांत गेल्यावर सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या अगोदरचींही पापें नाहींतशीं होतात. ३३ अशा रीतीनें सर्व कुळ पवित्र होऊन तो पुरुष केवळ पुण्यरूपच होतो. याप्रमाणें त्याला अलभ्य लाभ होतो. ३४ या गीतेचीं जितकीं जितकीं अक्षरें कर्णद्वारानें अंतःकरणांत प्रवेश करतील, तितके अश्वमेध केल्याचें पुण्य लागतें. ३५ म्हणून, गीतेच्या श्रवणानें पापें नाहींतशीं होऊन धर्माची वृद्धि होते व त्या योगानें शेवटीं स्वर्गाचें राज्य उपभोगास मिळतें. ३६ असा जो पुरुष तो, माझ्या प्राप्तीचा पहिला मुक्काम स्वर्गलोकीं करून, तेथें वाटेल तोंपर्यंत सुख भोगून नंतर मलाच येऊन मिळतो. ३७ हे धनंजया, अशी गीता ऐकणारास व गीतेचा पाठ करणारास, फार काय सांगावें! पण आनंदस्वरूपी जो मी तें मद्रूप फळ गीता त्याला प्राप्त करून देते. ३८

१ समुदायांत. २ पुष्कळ. ३ अंतःकरणांत. ४ मेजवानी. ५ समागमीं. ६ जिंकणें. ७ ज्ञानाग्नींत. ८ पेटलेल्या. ९ अनुभव. १० शोधक. ११ गाण्यानें व वर्णन करण्यानें. १२ जाणतें व नेणतें. १३ प्रविष्ट. १४ अरण्यांत. १५ वनचर. १६ सूर्य. १७ अगोदरचे. १८ कुळ. १९ मुक्काम.

यास्तव या गोष्टी असूं दे. परंतु ज्या कारणाकरितां हें गीताशास्त्र सांगण्यास मीं आरंभ केला, तें तुझें काम झालें काय ? ३९

श्लोकार्थ---हे पार्था, मीं सांगितलेलें हें गीताशास्त्र तूं एकाग्रचित्तानें ऐकलेंस ना ? हे धनंजया, अज्ञानापासून जो तुझ्या मनामध्यें मोह उत्पन्न झाला होता, तो नाहींसा झाला ना ? ॥७२॥

तर, पांडवा, सांग बरें, या गीताशास्त्रांतील सर्व सिद्धांत तुझ्या मनांत पूर्णपणें ठसले आहेत काय ? १५४० आम्हीं जसे व ज्या रीतीनें हे सिद्धांत कानांच्या स्वाधीन केले तसे त्यांनीं तुझ्या चित्ताचे स्वाधीन केले ना ? ४१ अथवा, त्यांनीं (कानांनीं) मध्येंच वाटेंत पाडले किंवा तूं चाळढकल करून झुगारून दिलेस ? ४२ जसे आम्हीं ते सांगितले तसेच जर तुझ्या हृदयांत त्यांनीं पोंचते केले असतील, तर जें मी तुला आतां पुसेन तें सत्वर सांग. ४३ तर तुझ्या अज्ञानापासून मागें उत्पन्न झालेला व ज्यानें तुला भूल पाडली तो मोह तुझ्याजवळ आतां आहे किंवा नाहींसा झाला ? ४४ इतकेंच नव्हे, तर सांग बरें, तुझ्या ठिकाणीं पुण्य व पाप हीं कांहीं तुला दिसतात काय ? ४५ पार्थ निजानंदैक्यरूपांत निमग्न होऊन जाईल म्हणून या प्रश्नांच्या निमित्तानें देवांनीं भेदबुद्धीवर आणला. ४६ पार्थ पूर्णब्रह्मरूपी झाला तर आपलें पुढील कार्य साधणार नाहीं म्हणून श्रीकृष्णनाथांनीं त्याला भेददशेची मर्यादा उल्लंघूं दिली नाहीं. ४७ एरवीं सर्वज्ञ जो श्रीकृष्ण, त्याला आपलें करणें समजलें नव्हतें काय ? परंतु या कारणाकरितांच त्यानें अर्जुनास प्रश्न केला. ४८ याप्रमाणें प्रश्न करून, नाहींसें झालेलें अर्जुनपण आणून, अर्जुन पूर्णदशेस आला किंवा नाहीं हें त्याचे मुखांतून बोलविलें. ४९ मग, पूर्णचंद्र हा क्षीराब्धीला सोडून आकाशांतील तारकापुंजास सुशोभित करीत आहे असें दिसलें तरी तो जसा क्षीराब्धीपासून वेगळा नाहीं, १५५० तसा मी ब्रह्म झालों होतों हें विसरून, मग सर्व जग ब्रह्मरूपी आहे हेंही विसरून, ब्रह्मपणा आपोआप विरघळलें. ५१ अशा रीतीनें ब्रह्माची स्मृति ठेवून वागणारा व ब्रह्माच्या विस्मृतीनें ब्रह्मरूपीच असणारा तो, अति कष्टानें, मी अर्जुन आहें असें समजून देहस्थितीवर येऊन उभा राहिला. ५२ मग हातपाय कांपावयास लागून अंगावरील उभे राहिलेले रोमांच दडपून, घामाचे बिंदु जिरवून, ५३ प्राणवायूच्या वाढण्यानें डोलत असलेल्या अंगास अंगाचाच टेका देऊन व कंठ सद्गदित झाला होता तो, हे सर्व विकार त्यानें आंत जिरवून टाकले. ५४ दोन्ही नेत्रांतून प्रेमाश्रुधारा चाललेल्या आवरून मग पुसून टाकल्या. ५५ नानाप्रकारच्या उत्कंठांच्या भरानें कंठ दाटत होता, त्या उत्कंठा हृदयांत दाबून, ५६ व वाचा जी वितळली होती ती सावरून, प्राणक्षोभ झाला होता तोही सावरला; आणि श्वासोच्छ्वासाची गति विपरीत झाली होती ती पूर्ववत् सावरली. ५७

---

११ सोडून. १२ नक्षत्रांस सुशोभित करून. १३ विरघळे. १४ बिंदु. १५ घामाचे. १६ प्राणवायूच्या वाढण्यानें. १७ टेंका देऊन. १८ कंठ. १९ अश्रुप्रवाहानें. २० उसळत होतें. २१ स्वरभंग होत होता. २२ विपरीत.

श्लोकार्थः—अर्जुन म्हणाला, हे अच्युता, तुमच्या प्रसादेंकरून माझा मोह नाहींसा झाला; मला माझ्या खऱ्या स्वरूपाची आठवण झाली; मी संशयरहित झालों आहें; आतां तुम्ही सांगाल तसें मी करीन. ॥ ७३ ॥

मग अर्जुन देवास म्हणाला कीं, तुम्हीं मला मोहाची अजून आवड आहे कीं काय असें विचारिलें, तर तो आपल्या कुटुंबासह ठावाठिकाण सोडून गेला! ५८ सूर्य जवळ आल्यावर डोळ्याला अंधार दृष्टीस पडतो कीं काय? हें म्हणणें कोणत्या गांवीं शोभेल? ५९ तसें, हे श्रीकृष्णराया, तुम्हीं आमच्या डोळ्यांस प्रत्यक्ष दर्शन दिल्यावर तें मोहाच्या नाशास पुरे होणार नाहीं काय? १५६० तशांत, तुम्ही आईपेक्षांही अति प्रेमानें, जें कोणत्याही प्रयासानें दुसरे कोणापासून समजणार नाहीं, तें ज्ञान विस्तारानें सांगितलें. ६१ आतां मोह अद्याप आहे किंवा नाहींसा झाला असें तुम्ही विचारतां, तर तुमच्याशीं एकरूपता झाल्यामुळें मी आज कृतार्थ झालों आहें. ६२ मी अर्जुन आहें अशा अभिमानानें मोहांत गुंतलों होतों, तो तुमच्या रूपाशीं ऐक्य पावल्यामुळें मुक्त झालों; म्हणून आतां पुसणें किंवा सांगणें या दोन्ही गोष्टी आपोआप नाहींतशा झाल्या. ६३ तुमच्या प्रसादानें आत्मबोधाची प्राप्ति झाल्यामुळें माझा मोह समूळ नाहींसा झाला. ६४ आतां, ज्या द्वैतामुळें क्रिया करणें अथवा न करणें हे भाव उत्पन्न होत होते, तें द्वैत मी जाणत नसून, या जगतांत तुम्हांशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहीं. ६५ याविषयीं माझ्या ठिकाणीं संशय बिलकूल राहिला नाहीं. तर खरोखर जेथें कर्म उरत नाहीं, ती ब्रह्मस्थिति मी पावलों आहें. ६६ तुमच्या योगानें मला माझें स्वरूप प्राप्त होऊन माझें कर्तव्य समूळ नाहींसें झालें. परंतु हे प्रभो, तुमच्या आज्ञेशिवाय मला कांहींही दुसरें करावयाचें नाहीं. ६७ कारण जें दृश्य प्राप्त झालें असतां दृश्यभावाचा नाश होतो, जें द्वैत गुरुशिष्यभाव नाहींसा करतें, जें एक असून सर्व देश व्यापून राहतें, ६८ ज्याचा संबंध झाला असतां सर्व बंध नाहींतसे होतात, ज्याच्या आशेनें आशा कुंठित होते व ज्याची भेट झाली असतां सर्वत्र आत्मस्वरूपच दिसतें, ६९ ते तुम्ही माझी सद्गुरुमूर्ति आहां—कीं, जी एकटेपणापासून साह्य करते व जिच्यावरून अद्वैताचा बोध ओंवाळून टाकावा; १५७० आणि जे आपणच ब्रह्म होऊन चांगलें व वाईट कर्म नाहींसें करतां; आणि मग ज्याची निःसीम सेवा करावी; ७१ गंगा समुद्राची सेवा करावयास गेली असतां समुद्राची व तिची गांठ पडल्यावर ती समुद्ररूपच झाली, त्याप्रमाणें ज्यांनीं आपल्या भक्तांना आत्मपदाचा आपला शेलका वांटा दिला, ७२ ते तुम्ही, हे श्रीकृष्णा, भेदरहित व सेवा करण्यास योग्य असे माझे सद्गुरु आहां. म्हणून ह्याच ब्रह्ममय होण्याचा मजवर आपला उपकार आहे असें समजा. ७३ जें तुमच्या व माझ्या एकरूपतेच्या आड भेदाचें प्रतिबंधक कवाड होतें, तें तुम्ही नाहींसें करून उत्तम अशी सेवासुखाची जोड करून दिली. ७४ तर सर्व देवांचे राजे जे तुम्ही, ते मला जी आज्ञा कराल ती मी पाळीन. फार काय! वाटेल त्याविषयीं मला आज्ञा करा. ७५ हें

अर्जुनाचें भाषण ऐकून देव सुखानें अति हर्ष पावून प्रेमानें नाचूं लागले; आणि म्हणाले कीं, या विश्वरूप फळाला मला अर्जुन हें एक फळच उत्पन्न झालें ! ७६ पूर्ण कलेनें युक्त असा आपला मुलगा जो चंद्र, त्याला पाहून क्षीरसागर मर्यादा विसरत नाहीं काय ? ७७ असें संवादरूपी बोहल्यावर हृदयस्थ खुणेनें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन या दोघांचें लग्न लागलेलें पाहून संजय तल्लीन झाला. ७८ अशा रीतीनें प्रेमाचा गाहिंवर आल्यामुळें संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणाला कीं, हे राजन् ! केवढें आपलें दोघांचें नशीब थोर आहे कीं, श्रीव्यासांनीं आपलें अशा समयास रक्षण केलें ! ७९ आज पहा कीं, तुम्हांला व्यावहारिक दृष्टिही नसून ज्ञानदृष्टि आपल्यास सहज प्राप्त झाली; १५८० आणि रथ चालविण्याकरितां व त्यांच्या घोड्यांची परीक्षा करण्याकरितां मला ठेवलेलें असून, मला कृष्ण व अर्जुन यांचा संवाद ऐकण्याचा प्रसंग आला ! ८१ युद्धाचा घोर प्रसंग सुरू असून, दोन्ही पक्षांकडील योद्धे आपणच होऊन, जय व अपजय कोणाचाही झाला तरी तो आपलाच होय; ८२ एवढ्या संकटसमयीं केवढा महान् अनुग्रह, कीं ज्याच्या योगानें ब्रह्मानंदाचा उघड उघड उपभोग घ्यावयास सांपडतो ! ८३ हें संजयाचें भाषण ऐकून, दगडावर चंद्राचे किरण पडले तरी जसा त्याला पाझर फुटत नाहीं, तसा धृतराष्ट्र राजा स्वस्थ बसून त्याचे मनास कांहीं इतकाही द्रव आला नाहीं. ८४ अशी राजाची स्थिति पाहून संजयानें त्याच्याशीं भाषण करण्याचें टाकलें; परंतु तो सुखाचे भरानें वेडा होऊन बोलूं लागला. ८५ हर्षाच्या भरानें भुलून गेल्यामुळें धृतराष्ट्राशीं संजयानें भाषण केलें; एरवीं, तें ऐकण्याची राजाची योग्यता नाहीं असें तो जाणत होता. ८६

श्लोकार्थः—संजय म्हणालाः—हे धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें वासुदेवाचा आणि परमश्रेष्ठ अर्जुनाचा अद्भुत व रोमांच उत्पन्न करणारा असा हा संवाद मीं ऐकिला ॥ ८४ ॥

मग म्हणाला कीं, हे धृतराष्ट्र राजा, तुझा पुतण्या जो अर्जुन, तो असें बोलल्यावर श्रीकृष्णास परम आनंद झाला. ८७ राजा, पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र हीं नांवें मात्र वेगळीं आहेत; परंतु उदकाचे दृष्टीनें ते दोन्ही जसे एकच आहेत, ८८ तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन हे देहाच्या दृष्टीनें भिन्न आहेत; परंतु त्यांच्या झालेल्या भाषणांत तो भेद उरला नाहीं. ८९ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवल्यावर जसे एकमेकांत एकमेकांचें रूप दिसतें, १५९० तसा देवांसह अर्जुन देव आपले स्वरूपांत पाहूं लागले, व अर्जुनासह देव अर्जुन आपले स्वरूपांत पाहूं लागला. ९१ तो देवांचा देव हा भक्ताकरितां विचार करून आपल्या स्वरूपाकडे पाहूं लागला, तों त्यांत भक्ताचेंही स्वरूप दिसूं लागलें. ९२ द्वैतभाव मुळींच उरला नाहीं, म्हणून श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन ऐक्याचे भरांत निमग्न झाले. ९३ आतां दोघांमधील भेद जर नाहींसा झाला, तर दोघांचे प्रश्न व उत्तरें होणार नाहींत व तोच जर भेद नाहींसा होणार नाहीं, तर संवादाचें सुख कोठून मिळणार ?

१८ देहभिन्नतेच्या दृष्टीनें. १९ देवांचा देव. २० विचार करून.

९४ असें द्वैतपणाचें भाषण चाललें असतां त्यांत द्वैत नाहींसें झालें; तें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन यांचें भाषण मीं ऐकलें. ९५ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवले असतां कोण कोणाला पाहतो याची कल्पना कशी करावी ? ९६ अथवा, दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेवला असतां कोणता प्रकाशक व कोणता प्रकाश्य (ज्यावर उजेड पडावयाचा ती वस्तु) हें कोणीं जाणावें ? ९७ किंवा सूर्यासमोर दुसरा सूर्य उगवला असतां, अमुक प्रकाशक व अमुक प्रकाश्य असें कोण म्हणेल ? ९८ श्रीकृष्ण व अर्जुन हे संवादाच्या भरांत इतक्या ऐक्यास पावले कीं, त्याचा विचार करूं लागलें असतां तो जागचे जागीं बंद राहतो. ९९ दोन नद्यांचे प्रवाह मिळत असतां, त्या दोहोंस बाजूस करण्याकरितां मीठ मध्यें ठेवलें तर त्या मिठास एके क्षणांत जसें पाणीच व्हावें लागतें, १६०० तसें श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचें जें भाषण झालें, तें ध्यानांत धरतांना माझीही स्थिति तशीच झाली. १ इतकें संजय भाषण करीत आहे तोंच अष्टसात्त्विक भावांनीं त्याचा संजयपणा हिरावून नेला. २ अंगावर जों जों रोमांच उभे राहूं लागले, तों तों सुरकुत्या पडल्या; स्तब्धपणा येऊन घाम सुटून त्याहीपेक्षां कंप विशेष वाढला. ३ अद्वयानंदाच्या भरानें दृष्टि ब्रह्मानंदमय होऊन प्रेमाश्रु वाहूं लागले; जणूं काय ते अश्रु नसून (ब्रह्मानंदाला) पाझरच सुटले आहेत ! ४ त्याचे पोटांत कांहींएक मावेनासें होऊन कंठ दाटून आला; व श्वासोच्छ्वासामुळें तोंडांतून शब्द बाहेर पडेना. ५ फार काय ? अष्टसात्त्विक भावानें संजयाची अतिशय बोबडी वळली, आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादसुखाचा संजय हा चव्हाटाच झाला. ६ त्या सुखाची अशी जात आहे कीं, त्याच्या योगानें आपोआप शांति उत्पन्न होते; म्हणून संजय पुढें सहज देहभानावर आला. ७

श्लोकार्थः—श्रीव्यासांच्या प्रसादानें, योगेश्वर व स्वतः अर्जुनाला ज्ञानयोग सांगणाऱ्या श्रीकृष्णापासून हें अति गुह्य ज्ञान मीं प्रत्यक्ष ऐकलें. ॥ ७५ ॥

तेव्हां संजयाचें आनंदाचें भरतें कमी झाल्यावर तो असें म्हणाला कीं, उपनिषदांनाही जें गुह्य ठाऊक नाहीं, तें श्रीव्यासांच्या प्रसादानें मला ऐकण्यास मिळालें. ८ तें गुह्य ऐकल्याबरोबर ब्रह्मभावाची मिठी पडून मी व तूं या भावासहवर्तमान सृष्टि बुडून गेली. ९ हे सर्व योगमार्ग ज्या ठिकाणीं येऊन मिळतात असा जो श्रीकृष्ण भगवान, त्याचें वाक्य श्रीव्यासांचे कृपेनें मला स्वस्त झालें. १६१० अहो, अर्जुनाच्या निमित्तानें श्रीकृष्ण भगवान आपणच अर्जुनरूप होऊन आपल्यालाच उद्देशून बोलले. ११ तें बोलणें ऐकण्यास माझे कान योग्य झाले, तर श्रीगुरूंच्या अद्भुत सामर्थ्याचें काय वर्णन करावें ! १२

श्लोकार्थः—हे राजा, केशवार्जुनांच्या ह्या पुण्यकारक व अद्भुत संवादाचें वारंवार स्मरण होऊन मला पुनः पुनः आनंद होतो. ॥ ७६ ॥

१ प्रकाशक. २ बंद राही. ३ बाजूस करण्यास. ४ थोडें. ५ उभे राहूं लागले. ६ सुरकुत्या पडूं लागल्या. ७ स्तब्धपण. ८ घाम. ९ ब्रह्मानंदमय. १० पाझरच सुटले आहेत. ११ शब्दार्थास. १२ श्वासोच्छ्वासामुळें. १३ बोबडी वळली. १४ अतिशय. १५ योग्यतेचें. १६ अद्भुत.

संजय धृतराष्ट्र राजास इतकें बोलून पुनः विस्मय पावला, व त्याचा संजयपणाचा आठव मोडला. जशी रत्नाची प्रभा घटकेंत चमकते व घटकेंत बंद पडते; १३ हिमालय पर्वतावरील सरोवरातील पाणी चंद्रोदय होताच गोठून तीं स्फटिक मण्यांच्यासारखीं दिसतात; व तेंच सूर्योदय झाला म्हणजे विरघळून पूर्ववत् पाणी होतें; १४ तसा संजय देहभानावर आल्यावर, श्रीकृष्णार्जुनांचे संवादाची त्याचे चित्तांत आठवण होण्याबरोबर विस्मय होई. १५

श्लोकार्थ:—आणि हे राजा, त्या श्रीकृष्णाच्या अत्यद्भुत विश्वरूपाचें वारंवार स्मरण होऊन मला मोठा विस्मय होतो, आणि पुनः पुनः मला आनंद होतो ॥ ७७ ॥

मग त्या आनंदाचे भरांत उभा राहून संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला कीं, हे राजा, श्रीहरीचें विश्वरूप पाहून देखील तुला आनंद न होतां तूं स्वस्थ कां बसलास? १६ जें विश्वरूप न पाहतांही दिसतें, जें नाहीं म्हटलें तरी ज्याचें अस्तित्व बुडत नाहीं, व जें विसरूं म्हटलें तरी आठवतें, तें चुकवितां कसें येईल? १७ या आनंदाचा पूर जो आला, तो पाहून, काय चमत्कार आहे, असें म्हणण्याला देखील अवकाश उरला नाहीं. तो आनंदाचा महापूर माझेपणाचा आठवही घेऊन जात आहे. १८ या प्रकारेंकरून श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत त्यानें स्नान करून अहंतेला तिलांजलि देऊन तिचा संबंध तोडला. १९ त्या अनिवार आनंदांत मोठा श्वासोच्छ्वास टाकून सद्गदित कंठ होऊन वारंवार, "हे कृष्णा, हे कृष्णा," असें संजय म्हणूं लागला! १६२० ही संजयाची अवस्था पाहून, त्यांतील एकेही गोष्टीचा गंध धृतराष्ट्र राजाचे ठिकाणीं नव्हता, म्हणून त्या आनंदाची कल्पनाही राजाला येईना. २१ इतक्यांत, झालेला जो सुखाचा लाभ, तो आपले ठिकाणीं दाबून संजय देहभानावर आला. २२ त्या वेळेस धृतराष्ट्र राजा म्हणतो:—संजया, माझा वेळ जावा म्हणून तुला येथें श्रीव्यासांनीं बसविलें असून, ती गोष्ट न करतां हा तूं काय प्रकार मांडला आहेस? २३ त्या व्यासमुनींनीं तुला कोणते उद्देशानें बसविलें? आणि येथें हीं भलतीं भाषणें काय बोलतोस? २४ रानटी मनुष्यास एखादे मोठे महालांत नेल्यावर त्याला जशा दाही दिशा उदास दिसतात; किंवा उजाडलें म्हणजे जशी निशाचरांस रात होते; २५ ज्याला ज्या गोष्टीचा अनुभव नाहीं, त्यानें ती गोष्ट भयंकर मानणें हें योग्यच आहे. म्हणून, चांगल्या गोष्टीस वाईट गोष्ट म्हणणें हेंही योग्यच होय. २६ मग धृतराष्ट्र राजा म्हणाला कीं, हल्लीं जो हा कलह उत्पन्न झाला आहे, यामध्यें शेवटीं, बा संजया, कोणाला जय मिळेल? २७ एरवीं बहुतकरून आमची अशी मनोदेवता धावते कीं, दुर्योधनाचाच प्रताप सर्वदा जास्ती आहे; २८ आणि पांडवांचे मानानें पाहिलें असतां आमचें सैन्यही दिढीनें जास्त आहे, म्हणून खरोखर दुर्योधनालाच जय मिळेल. २९

५ हुंदका येऊन. ६ गंध; किंमत. ७ जिरविला. ८ सात्त्विक अहंकार. ९ प्रसंग. १० रीत; प्रकार. ११ भलत्या वेळीं. १२ उदास, शून्यवत्. १३ उजाडल्यावर. १४ भयंकर. १५ कलह. १६ जय.

आम्हांला तर असें वाटतें; मग तुला कसें काय वाटत असेल ते असो, परंतु, संजया तुझें भाकीत काय आहे तें आम्हांला सांग. १६३०

श्लोकार्थः—जिकडे योगेश्वर श्रीकृष्ण आणि धनुर्धारी पार्थ आहे, तिकडे लक्ष्मी, विजय, ऐश्वर्य आणि निश्चल नीति ह्या गोष्टी असावयाच्या असें माझें मत आहे ॥ ७८ ॥

हें राजाचें भाषण ऐकून संजय म्हणाला कीं, तुम्हां दोघांपैकीं कोणाला जय येईल हें मला सांगवत नाहीं, परंतु जेथें आयुष्य आहे तेथें जगणें हें खास आहे. ३१ चंद्र तेथें चांदणें, शंकर तेथें पार्वती, संत तेथें ज्ञान या गोष्टी निश्चित असावयाच्याच. ३२ राजा तेथें सैन्य, सौजन्य तेथें सोयरिक, अग्नि तेथें दाहकतेचें सामर्थ्य, ३३ दया तेथें धर्म, धर्म तेथें सुखाचें स्थान, व जेथें सुख आहे तेथें पुरुषोत्तम, या गोष्टी असावयाच्याच. ३४ वसंत तेथें वन, वन तेथें फुलें, आणि फुलांचे ठिकाणीं भ्रमरांचे समुदाय; ३५ गुरु तेथें ज्ञान, ज्ञानाचे ठिकाणीं आत्मानुभव, आणि आत्मानुभव झाल्यावर समाधान हें असावयाचेंच. ३६ भाग्य तेथें विलास, सुख तेथें उल्हास, फार काय सांगावें ? जेथें सूर्य तेथें प्रकाश हा असावयाचाच. ३७ त्याप्रमाणें, चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष) ज्याच्या योगानें सनाथ झाले आहेत, तो श्रीकृष्ण भगवान जेथें आहे, तेथें लक्ष्मी असावयाचीच; ३८ आणि आपल्या पतीसह ज्याजवळ जगदंबा आहे, त्याच्याजवळ जगदंबेच्या दासी अष्टसिद्धि ह्या असणार नाहींत काय ? ३९ विजयस्वरूप जो श्रीकृष्ण, तो ज्या पक्षाकडे स्वतः उभा राहिला आहे, तिकडेच जय असावयाचा. १६४० जो अर्जुन विजय नांवानें प्रख्यात आहे, आणि विजयस्वरूप श्रीकृष्ण भगवान हा लक्ष्मीसह जिकडे आहे, तिकडेच जय खास ठेवला आहे. ४१ ज्या भक्ताला श्रीकृष्ण भगवान व लक्ष्मी हीं बाप व आई आहेत, त्याच्या देशांतील झाडांनीं कल्पतरूची बरोबरी कां न करावी ? ४२ तेथील सर्व दगड चिंतामणि कां न होतील ? व तेथील जमिनी सुवर्णाच्या कां न होतील ? ४३ त्याच्या गांवच्या नद्या अमृतानें कां न वाहतील ? यांत नवल तें काय ! राजा, याचा तूंच विचार कर. ४४ त्याच्या तोंडांतून निघणारे जे शब्द, त्यांना सुखानें वेदवाक्य म्हणतां येईल. देह असतांना ते सच्चिदानंदस्वरूप कां न होतील ? ४५ म्हणून, स्वर्ग व मोक्ष दोन्हीं पदें ज्याच्या सत्तेंत आहेत, असा श्रीकृष्ण भगवान व कमला (लक्ष्मी) हीं ज्याला बाप व आई प्राप्त झालीं आहेत, ४६ म्हणून ज्या पक्षाकडे लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण भगवान उभे आहेत, तिकडे स्वयमेव सर्व सिद्धि असावयाच्याच. याशिवाय मी दुसरें कांहीं जाणीत नाहीं. ४७ आणि समुद्रापासून उत्पन्न होणारा जो मेघ, त्याचा समुद्राहूनही जगतास विशेष उपयोग होतो; तसें श्रीकृष्णापेक्षां पार्थाचें भाग्य आज विशेष आहे. ४८ लोखंडाला कनकाची दीक्षा देणारा परीस हा गुरु खरा,

१५ अष्टसिद्धि. १६ लक्ष्मीसह. १७ पैज मारून. १८ चिंतामणि. १९ मलते. २० स्वर्ग व मोक्ष. २१ स्वाधीन. २२ लक्ष्मी. २३ वाजूला. २४ पति. २५ भाग्य.

परंतु जगाला व्यवहारांत ज्याचा (सोन्याचा) उपयोग होतो, त्याचीच योग्यता विशेष मानली जाते. ४९ या उक्तीनें गुरुत्वाला उणेपणा येतो असें कदाचित् कोणी म्हणेल, तर, अग्नीचा प्रकाश जो दीप त्याची प्रशंसा केली असतां ती जशी अग्नीचीच होते, १६५० तशी देवांच्याच प्रसादानें पार्थाची शक्ति देवांहून विशेष आहे; परंतु पार्थाचीच स्तुति केली असतां त्याचें देवाला विशेष गौरव वाटतें. ५१ आणि पुत्रानें मला सर्व गुणांनीं जिंकावें अशी बापाची जी इच्छा असते, तीच श्रीकृष्णाची इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. ५२ राजा, फार काय सांगू ? कृष्णकृपेनें युक्त जो पार्थ तो ज्या बाजूला आहे, ५३ तेंच विजयाचें ठिकाण याविषयीं तुला संशय कशास पाहिजे ? तेथें जर विजय नाहीं आला, तर विजयाचें विजयपण व्यर्थ होईल. ५४ याकरितां, जेथें लक्ष्मी तेथें तिचा पति श्रीकृष्ण भगवान, व जेथें पांडुपुत्र अर्जुन तेथें विजय असून भाग्योदयही तेथेंच आहे. ५५ जर श्रीव्यासांच्या बोलण्यावर तुमचा भरंवसा असेल, तर मी जें आतां बोललों तें खचित आहे असें समजा. ५६ जेथें लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण व भक्तकदंब अर्जुन हे आहेत, तेथें मंगलाचा लाभ आणि सौख्य आहे. ५७ हें माझें बोलणें जर असत्य होईल, तर मी व्यासांचा शिष्य म्हणविणार नाहीं, असें हात उभारून मोठ्यानें गर्जना करून तो बोलला. ६८ याप्रमाणें, सर्व भारताचा सारांश संजयानें गीतेच्या अठराव्या अध्यायांतील एका अठ्ठ्याहत्तराव्या श्लोकांत आणून, कुरुनायक जो धृतराष्ट्र राजा त्याचे हातांत दिला. ५९ अग्नि किती मोठा आहे ? परंतु वातीच्या शेवटाला लावला असतां, त्याच्या उजेडानें, सूर्य मावळल्यावर जो अंधार पडतो, त्याचें निवारण होतें; १६६० त्याप्रमाणें, वेद अनंत असून त्याचें सार सवालक्ष भारत केलें; व त्या भारताचा सारांश गीतेच्या सातशें श्लोकांत आणिला. ६१ व्यासांचा शिष्य जो संजय, त्याही गीतेच्या सातशें श्लोकांतील शेवटला जो श्लोक तो व्यासशिष्य संजय याचा पूर्णोद्गार होय. ६२ या एकाच श्लोकानें अज्ञानाचें मूळ समूळ जिंकून टाकलें. ६३ असे गीतेचे सातशें श्लोक हीं गीतेचीं पदें (पाउलें) असून, गीतेला घेऊन जात आहेत; किंवा हीं पदें नसून हे श्लोकही गीताकाशींची अमृतवृष्टिच आहे कीं काय ? ६४ किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर आत्मराजाची सभा जी गीता, त्या गीतारूप सभेचे हे सातशें श्लोकरूप खांबच आहेत, असें मला वाटतें. ६५ किंवा, गीता ही सातशें श्लोकांनीं प्रतिपादन केलेली साक्षात् भगवती देवीच आहे. या देवीनें मोहरूप महिषासुरास मारून ही आनंदाप्रत पावली आहे. ६६ म्हणून, या गीतारूप देवीचा जो कायावाचामनेंकरून सेवक होईल, तो आनंदरूपी साम्राज्यपटाचा सार्वभौम राजाच होईल. ६७ किंवा, अज्ञानरूप जो अंधकार, त्याला प्रतिभेनें जिंकणारे हे सातशें श्लोक नसून हे सातशें सूर्यच श्रीकृष्णांनीं गीतेच्या रूपानें प्रकाशित केले आहेत. ६८ किंवा, संसारमार्गानें चालणारांना जे श्रम झाले आहेत, त्यांचा परिहार होऊन विसांवा घेण्याकरितां सातशें

१७ मोहरूपी महिषासुरास मारून. १८ अज्ञानांधकाराला जिंकणारे.

श्लोक हे द्राक्षांचे वेलच असून ते गीतारूप मांडवावर पसरलेले आहेत. ६९ किंवा, श्रीकृष्णाख्यानरूपी गीतासरोवरांत सातशें श्लोक हीं कमळें असून, त्यांचा गंध घेणारे भाग्यवान संत हे भ्रमरच होत. १६७० किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर गीतेचा महिमा वर्णन करणारे हे सातशें स्तुतिपाठकच आहेत. ७१ किंवा गीतारूप शहराला भोंवताल्न सातशें श्लोकांचा कोटच आहे, म्हणून सर्व शास्त्रें गीतापुरांत वास करण्यास आलीं आहेत. ७२ किंवा, आपला पति जो आत्मा, त्याला प्रेमानें आलिंगन देण्याकरितां गीता ही श्लोकरूपी बाहु पसरून आली आहे असें वाटतें. ७३ किंवा गीतारूप कमळाचा गंध घेणारे हे श्लोक नसून भ्रमरच आहेत; अथवा हे श्लोक गीतारूप सागराच्या लाटाच आहेत, किंवा श्रीहरीचा गीतारूप रथ ओढणारे हे घोडेच आहेत. ७४ किंवा गीता ही गंगा असून इचे ठायीं सर्व श्लोकरूपी तीर्थें, नरावतार अर्जुनरूपी सिंहस्थ पर्वणी आल्यामुळें मिळावयास आलीं आहेत. ७५ किंवा या श्लोकपंक्ति नसून, चित्ताला अचिंत्य जें ब्रह्म त्याची प्राप्ति करून देणारे चिंतामणिच आहेत; अथवा, कल्पनातीत जें ब्रह्म, तें प्राप्त करून देणारे हे कल्पतरुच आहेत. ७६ असे हे सातशें श्लोक एकापेक्षां एक वरचढ आहेत. तर यांत लहान मोठे अशा वेगळेपणानें कोणत्या श्लोकांचें वर्णन करावें ? ७७ कामधेनूकडे बघितलें म्हणजे जशी ती दुभती व आटलेली या गोष्टी संभवत नाहीं; ७८ दिव्यांमध्यें अगोदरचा व मागचा कोणता, व सूर्याकडे पाहिलें म्हणजे धाकटा किंवा मोठा हें समजत नाहीं, आणि अमृत समुद्राला खोल किंवा उथळ हें म्हणतां येईल काय ? (कारण सर्वांचीं फळें एकच आहेत,) ७९ त्याप्रमाणें, गीतेच्या सातशें श्लोकांत पहिला व शेवटला हें म्हणतां येत नाहीं. पहा कीं, सुवर्णपारिजातकाच्या पुष्पांत ताजीं व शिळीं असा भेद करतां येईल काय ? १६८० आणि श्लोकांत कमजास्तपणा नाहीं याविषयीं काय सिद्ध करूं ? परंतु या गीताशास्त्रामध्यें सांगणारा व ऐकणारा या दोघांत भेद नसून ते एकस्वरूपच आहेत. ८१ कारण, या गीताशास्त्रांत श्रीकृष्ण सांगणारे व अर्जुन हा श्रीकृष्णरूपच ऐकणारा या गोष्टी सर्वांना ठाऊक आहेत. ८२ या गीतेंत अर्थानें जें फल, तेंच पाठ करण्यानें थट लावून मिळतें, म्हणून वाच्य व वाचक या दोघांनाही सारखीच योग्यता देणारें हें शास्त्र आहे. ८३ म्हणून, त्या गीतेविषयीं जास्त सिद्ध करण्याचें राहिलें नाहीं. कारण गीता ही भगवंताची शब्दमय मूर्तिच आहे. ८४ इतर शास्त्रांचें वाचन करून अर्थ समजल्यावर फलप्राप्ति झाली म्हणजे तें शास्त्र नाहींसें होतें; तसें हें गीताशास्त्र नसून हें ओतप्रोत परब्रह्मस्वरूपच आहे. ८५ काय सांगावें ? अर्जुनाचें निमित्त करून सर्व जगावर कृपा करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं दुर्लभ असा ब्रह्मानंद सुलभ करून ठेवला आहे. ८६ जसा पूर्णकलायुक्त चंद्र चकोराच्या निमित्तानें प्रकाशित होऊन तिन्ही लोकांच्या तापाची निवृत्ति करितो; ८७ अथवा गौतमाच्या निमित्तानें, कलिकाळरूपी ज्वरानें पीडित झालेल्या जीवाच्या दोषांची निवृत्ति होण्याकरितां श्रीशंकरांनीं गंगा या मृत्युलोकीं पाठवून दिली. ८८ त्याप्रमाणें, पार्थरूपी वत्साचें निमित्त करून श्रीकृष्णरूपी

गाईनें हें गीतारूप दूध देऊन सर्व जगाला संतोषित केलें. ८९ या गीताशास्त्राचे ठिकाणीं जिवाभावानें बुडी घ्याल, तर गीतारूपच व्हाल, अथवा पाठरूपानें जिभेला जर श्रम द्याल, तर (गीतारूपच व्हाल.) १६९० परिसाचें सामर्थ्य असें आहे कीं, तो लोखंडाचे एके बाजूस लागला असता सर्व लोखंड आपोआप सुवर्णमय होतें, ९१ तशी, गीतापाठरूपी वाटींतील एक श्लोकाचें पद मुखाला लावाल न लावाल तोंच ब्रह्मत्वाची पुष्टि अंगांत येईल. ९२ अथवा गीता पाठ करण्याविषयीं तोंड वाकडें करून जर कुशीवर वळाल, तर तीं अक्षरें कानांत जरी पडलीं तरी त्यांचेंही फळ तेंच येईल; ९३ गीतेचें औदार्य काय सांगावें, कीं जी आपल्या श्रवणानें, पाठानें व अर्थानें मोक्षाशिवाय दुसरें फळच देत नाहीं. जसा समर्थ दाता कोणालाही विमुख लावीत नाहीं तशी. ९४ म्हणून, जितके शाहाणे आहेत त्यांनीं एका गीतेचें सेवन करावें; यावांचून इतर शास्त्रांचें सेवन करून काय प्राप्त होणार आहे? ९५ आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं जें नुसतें संभाषण केलें, तें श्रीव्यासांनीं हातांत घेतां येईल तितकें सुलभ केलें. ९६ मुलाला आई प्रेमानें जेऊं घालण्यास बसली म्हणजे त्याला जसे गिळतां येतील तसेच लहान घास करिते; ९७ किंवा अफाट जो वायु तो आपल्या हातांत यावा म्हणून शाहाण्यांनीं जशी पंख्याची योजना केली, ९८ तसें, शब्दानें जें कळावयाचें नाहीं, त्याचे अनुष्टुभ छंद करून स्त्री, शूद्र आदिकरून सर्वांच्या बुद्धीला तें सुलभ करून ठेवलें. ९९ स्वाती नक्षत्राच्या पाण्यापासून जर मोतीं उत्पन्न झालीं नसतीं, तर स्त्रियांचीं अंगें कशानें शोभिवंत झालीं असतीं? १७०० नादब्रह्म जर वाद्यांत आलें नसतें, तर नाद आपल्यास कसा कळला असता? फुलें जर नसतीं, तर वास कसा घेतां आला असता? १ पक्वान्नांत जर गोडी नसती, तर ती जिभेला कशी प्राप्त झाली असती? आरसा जर नसता तर डोळ्यांला आपलें रूप कसें पाहतां आलें असतें? २ निराकार श्रीगुरु जर आकारास आले नसते, तर उपासकांना कशी सेवा करतां आली असती? ३ तसें, अगणित जें ब्रह्म, तें गीतेच्या सातशें श्लोकांच्या रूपानें जर प्रकट झालें नसतें, तर कोणालाही जाणतां आलें असतें काय? ४ मेघ समुद्राचेंच पाणी वर घेऊन वृष्टि करून सर्वांचा उपयोग करतो, तरी लोक मेघांचीच आशा करतात; कारण अमर्याद जो समुद्र, त्यापासून कोणाचाच उपयोग होत नाहीं. ५ म्हणून, जें वाणीला देखील प्राप्त होत नाहीं, तें, व्यासांनीं जर हे उत्तम श्लोक केले नसते तर, ऐकावयाला किंवा मुखानें तरी वर्णन करावयाला कसें आलें असतें? ६ याकरितां, श्रीकृष्णाची जी उक्ति (संभाषण), तिची गीतेच्या रूपानें व्यासांनीं रचना केली, म्हणून सर्व जगतावर त्यांचा मोठा उपकार झाला आहे. ७ आणि आतां तोच गीतार्थ मीं व्यासांचीं पदें पाहून पाहून शुद्ध मराठी भाषेंत ऐकण्याजोगा केला. ८ ज्या गीतार्थाचें यथार्थ वर्णन करण्याविषयीं व्यासादिकांचें देखील ज्ञान साशंक होतें, त्या गीतेचें मीं हें गरीबानें व्याख्यान केलें आहे. ९ परंतु गीतारूप ईश्वर हा अत्यंत

भोळा आहे, म्हणून व्यासांच्या भाषणरूपी पुष्पमाला धारण करितो, व आमचे गरीबाचे दूर्वांकुरांसही नाहीं म्हणत नाहीं; १७१० आणि क्षीरसमुद्राचे कांठाला हत्तींचे समुदाय पाणी पिण्यास येतात, तेथें त्यांना तेवढी परवानगी असून, मुरकुटांना तो माघारी लावतो काय? ११ पंख न फुटलेल्या पांखराला जरी उडतां आलें नाहीं, तरी तें आकाशांतच राहतें व सर्व गगनाचें आक्रमण करणारा गरुडही त्या आकाशांतच राहतो. १२ राजहंसाची मंद गति सर्व जगतांत उत्तम असली, म्हणून दुसऱ्या कोणीं चालूं नये कीं काय? १३ कलशांत पुष्कळ सांठवण असल्यामुळें पुष्कळ पाणी मावतें; पण चूळ लहान असली तरी तिच्या मानानें तींत पाणी येत नाहीं काय? १४ मशाल मोठी असल्यामुळें तिचें तेज मोठें पडतें; पण वात जरी लहान असली, तरी तिच्या मानानें तिचें तेज पडतेंच कीं नाहीं? १५ समुद्राच्या विस्ताराप्रमाणें त्यांत आकाशाचें प्रतिबिंब मोठें दिसतें, पण तें डबक्यांतही डबक्याचे मानानें दिसतेंच; १६ त्याप्रमाणें, व्यासादिकांच्या महामतींनीं या ग्रंथाविषयीं विचार करावा, व आम्हीं स्वस्थ बसावें, ही गोष्ट युक्तीला जुळत नाहीं. १७ ज्या समुद्रामध्यें मंदराचलासारखे महान महान जलचर वास करतात, त्यांचें वैभव पाहून लहान माशांनीं तेथें राहूंच नये कीं काय? १८ अरुण हा सूर्याचे सन्निध आहे म्हणून तो सूर्यास पहातो, आणि पृथ्वीवर जी लहान मुंगी आहे ती त्याकडे पहात नाहीं कीं काय? १९ यास्तव, आम्हीं प्राकृत जनांनीं गीतेचें देशभाषेंत वर्णन केलें ही गोष्ट अयोग्य आहे, असें म्हणण्याचें कारण नाहीं. १७२० आणि बापाच्या मार्गानें लहान मूल जर चालूं लागलें, तर ज्या स्थानाला बाप गेला त्या स्थानाला तें पोहोंचूं शकणार नाहीं काय? २१ तसा मी व्यासांचा माग घेत आणि भाष्यकाराला वाट विचारीत चाललों असतां, मी जरी अयोग्य आहें, तरी, व्यास ज्या ठिकाणीं गेले, त्या ठिकाणाला पावणार नाहीं तर कोठें जाईन? २२ आणि ज्या परमेश्वराच्या क्षमेनें पृथ्वी स्थावरजंगम विश्वाचा उपद्रव सहन करते, व ज्या परमेश्वराच्या अमृतानें चंद्र सर्व जगाच्या तापाची निवृत्ति करून शांत करतो; २३ ज्या परमेश्वराच्या अंगच्या तेजानें सूर्याला तेज प्राप्त झालें आहे म्हणून तो सर्व जगाला अंधारापासून प्राप्त होणारें संकट दूर करतो; २४ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें समुद्राला उदक मिळालें आहे, व पाण्याला माधुर्य व माधुर्याला सौंदर्य प्राप्त झालें आहे; २५ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें वाऱ्याला गतिरूप बल, आकाशाला विस्तार, व ज्ञानाला उज्ज्वल सार्वभौमत्व प्राप्त झालें आहे, २६ ज्याच्या सत्तेनें वेदाला बोलण्याची शक्ति, सुखाला आनंदितपणा, हें असो, परंतु ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाला रूप प्राप्त झालें आहे, २७ तो वस्तुमात्रावर उपकार करणारा समर्थ सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ माझे अंतःकरणांत शिरून वास करीत आहे, २८ तेव्हां आतां, आयती तयार जी गीता, ती मी जगताला मराठी भाषेनें सांगण्यास समर्थ झालों आहें यांत आश्चर्य तें काय? २९ श्रीगुरूंच्या नांवानें डोंगरावर मातीची द्रोणाचार्यांची मूर्ति स्थापून त्यांची सेवा करून एकलव्य कोळ्यानें आपले विद्येची कीर्ति त्रिजगतांत सर्वमान्य करून घेतली; १७३० चंदनाचे आसपास असलेले वृक्ष त्याच्या अंगच्या सुगंधानें सर्व चंदन होतात, व वसिष्ठांनीं स्वीकारिलेली छाटी आपले तेजानें सूर्याबरोबर भांडूं लागली, ३१ मग मी तर सद्गुरुमय चित्तानें युक्त, आणि

माझा सद्गुरु समर्थ धनी जो दृष्टीनें अवलोकन केल्यावरोबर आपलें स्वरूप देतो, असा आहे; ३२ अगोदरच उत्तम दृष्टि असून त्यांत सूर्याचे तेजाची मदत मिळाल्यावर, मग दिसणार नाहीं अशी कोणती गोष्ट आहे ? ३३ म्हणून, श्रीज्ञानदेव महाराज म्हणतात कीं, माझे तोंडांतून निघणारे नवे श्वासोच्छ्वास देखील प्रबंध होतील; कारण श्रीगुरूंच्या कृपेनें काय होणार नाहीं ? ३४ याकरितां मीं गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें सोपा केला कीं, तो लोकांच्या नजरेनें पाहण्यास योग्य होईल. ३५ परंतु मराठी भाषेंत गीतेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे तो, जरी कोणी वक्ता नसला तरी नुसतीं वाक्येंच वाचलीं असता उदासीन न दिसतां स्पष्टपणें समजतो. ३६ म्हणून, गीतेचें वक्तृत्व करणाराच्या बोलण्याला माझा अर्थ भूषणेंच होतात; व गाणारा नसला तरी, नुसतीं वाचलीं असतां वक्ता जरी नसला तरी उणेपणा दिसत नाहीं. ३७ दागिने सुंदर अंगावर न घालतां नुसते जरी ठेविले तरी ते जसे शोभिवंत दिसतात, अथवा ते जरी अंगावर घातले तरी शोभा देतीलच, परंतु या दोन गोष्टी एके ठिकाणीं कधीं मिळतात ? ३८ किंवा मोत्यांची जात अशी आहे कीं, तीं सोन्याला अनुकूल होऊन शोभा देतात, कदाचित् सोनें नसलें तरी तीं नुसतीं सडौल अंगानें शोभा देतात; ३९ अथवा वसंतऋतूंतील वाटोळीं मोगऱ्याचीं फुलें जशीं गुंफून गजरा केला अथवा मोकळीं घेतलीं तरी त्यांचे वासांत कमीपणा नसतो, १७४० तसा गाणारा भेटला तरी त्याला शोभा देतो, व गाणारा नसला तरी त्याचें तेज पडतें, असा सर्वलाभदायक ओंवीप्रबंधानें मीं हा ग्रंथ केला आहे. ४१ या ग्रंथांत आबालवृद्धांस समजण्याजोग्या ओंवीच्या प्रबंधानें सर्व ब्रह्मरसानें भरलेल्या अशा अक्षरांची योजना केली आहे. ४२ चंदनाच्या झाडाजवळ गेल्यावर वास घेण्यास त्याला फुलें नाहींत म्हणून खिन्न होण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, त्याचें सर्वांग सुगंधमयच आहे, ४३ तसा हा माझा ग्रंथ श्रवणांत (कानांत) पडतांक्षणींच समाधि आणितो, मग त्याचें व्याख्यान ऐकल्यावर तो पुनः ऐकण्याविषयीं नाद लावणार नाहीं काय ? ४४ या माझे ग्रंथाचा पाठ करीत असतां जर वक्तृत्व केलें, तर त्यापासून उत्पन्न होणारी गोडी अमृतालाही मागें टाकते. ४५ असें हें अमृताहून सुरस आयतें कवित्व श्रीगुरुप्रसादानें उत्पन्न झालेलें, याच्या श्रवणानें मनन व निदिध्यास यांस जिंकिलें आहे. ४६ हें वाटेल त्यास आत्मरूपाच्या आनंदाचा शेलका वाटा घेववील, व श्रवणाकडून सर्व इंद्रियांची तृप्ति करवील. ४७ आपल्या शक्तीनें चतुर चकोर पक्षी चंद्राचे अमृताचा जसा उपभोग घेतात, तसा सर्वांना उपभोग घेतां येत नाहीं, तरी चांदण्याचा उपभोग सर्वांस होतो. ४८ तसा या अध्यात्मशास्त्रापासून जितेंद्रिय पुरुष जे अधिकारी आहेत त्यांनाच खरा आनंद प्राप्त होतो; परंतु इतर लोकांना वाणीच्या सौंदर्यापासून सुख होतें. ४९ अशा प्रकारचें श्रीगुरु निवृत्तिनाथांचें खरें ऐश्वर्य आहे, म्हणून हा माझा ग्रंथ नसून त्यांच्या कृपेचें वैभवच होय. १७५० क्षीरसिंधूच्या पलीकडे पार्वतीचे कानांत श्रीशंकरांनीं जें ज्ञान सांगितलें, केव्हां

सांगितलें तें माहीत नाहीं; ५१ तें ज्ञान, क्षीरसमुद्रामध्यें माशाचे पोटांत जे गुप्तरूपानें होते त्यांना प्राप्त झालें, ५२ ते मत्स्येंद्रनाथ सहज संचार करितां सप्तशृंगावर आले. तेथें त्यांचे अवयव भंगलेले होते असे चौरंगीनाथ हे मत्स्येंद्रनाथांचें दर्शन होण्याबरोबर सर्व अवयवांनीं परिपूर्ण झाले. ५३ मग, त्या अचल समाधीचा उपभोग घ्यावा या इच्छेनें तें आपलें ऐश्वर्य, मत्स्येंद्रनाथांनीं गोरक्षनाथांस दिलें. ५४ त्या मत्स्येंद्रनाथांनीं योगरूप कमलिनी धारण करणारें सरोवर व विषय विध्वंस करण्याविषयीं महशूर असे जे गोरक्षनाथ, त्यांजला आपले योगैश्वर्याचे पदावर बसवून राज्याभिषेक केला. ५५ त्यानंतर, शंकरांपासून परंपरेनें आलेलें जें अद्वयानंदसुख, तें गहिनीनाथ यांनीं गोरक्षनाथांपासून संपूर्ण संपादन केलें. ५६ मग, कलीनें सर्व भूतांचा ग्रास केलेला आहे असें पाहून गहिनीनाथांनीं श्रीनिवृत्तिनाथांना अशी आज्ञा केली, ५७ कीं, आदिगुरु शंकरांपासून शिष्यपरंपरेनें जें हें योगाचें ऐश्वर्य आमचे कुळांत प्राप्त झालें आहे, ५८ तें तूं घेऊन कलीनें त्रस्त केलेले जिवांना दुःखापासून सर्व प्रकारें मुक्त कर. ५९ अगोदर श्रीनिवृत्तिनाथ हे दयाळू असून त्यांत श्रीगुरूंची आज्ञा झाल्यावर त्यांस परमानंद झाला; जसा मेघ वृष्टि करण्याविषयीं स्वतः उत्सुक असून त्यांतच पावसाळा आल्यावर तो अत्यंत खवळतो तसा. १७६० मग, पीडित झालेल्या जनाला दुःखापासून सोडवावें या कळकळीनें गीतेचा अर्थ करण्याचे मिषानें शांतरसाचा जो त्यांनीं वर्षाव केला, तो हा ग्रंथ होय. ६१ तेथें मीं चातकासारखा गुरूचा प्रसाद प्राप्त व्हावा अशी इच्छा करून बसलेला अनन्य शिष्य पाहून मजवर त्यांनीं कृपा केली, म्हणून मी या यशास प्राप्त झालों. ६२ असें क्रमाक्रमानें गुरुपरंपरेनें प्राप्त झालेलें समाधिधन एके ठिकाणीं बांधून श्रीनिवृत्तिनाथांनीं मजला दिलें. ६३ एरवीं, मीं अध्ययन केलें नाहीं व कांहीं ऐकलेंही नाहीं; व तसेंच स्वामीची सेवा करण्याचेंही मला ज्ञान नाहीं, मग ग्रंथ करण्याची योग्यता कोठून येणार? ६४ परंतु वास्तविक पाहिलें असतां, श्रीगुरूंनीं माझें निमित्त करून जो ग्रंथ केला, त्या योगानें सर्व जगाचें संरक्षण झालें आहे. ६५ याजकरितां, मी पुरोहिताप्रमाणें जें कांहीं न्यूनाधिक बोललों असेन, तें तुम्ही आईप्रमाणें सहन करा. ६६ शब्दाची रचना कशी करावी, व त्याचा अर्थ कसा चढता असावा, व अलंकार कशाला म्हणतात, हें मला माहीतही नाहीं. ६७ कळसूत्री बाहुलें जसें, सूत्रधारानें हालविल्याप्रमाणें हालतें, तसें माझ्या गुरूंनीं जें जें अंतःकरणांत प्रकाशित केलें तें मी बोललों; ६८ म्हणून, माझ्या ग्रंथांतील गुणदोष सहन करा असें मीं म्हणत नाहीं, कारण माझ्या गुरूंनीं मजजवळ ठेविलेला जांगड ग्रंथ मीं आपल्यापुढें मांडला आहे. ६९ आणि तुम्हां संतजनांच्या सभेंत एखाद्या गोष्टीचा उणेपणा नाहींसा न होईल तर लडिवाळपणें तुम्हांवरच दोष येईल. १७७० लोखंडाचा कमीपणा परिसाच्या स्पर्शानें जर नाहींसा होणार नाहीं, तर त्याचा दोष कोणाकडे येईल? ७१ ओहोळानें इतकेंच करावें कीं गंगेस जाऊन मिळावें; मग जर त्याला ती आपल्यांत स्वीकार करून न घेईल

(पवित्र न करील), तर त्याच्याकडे काय दोष आहे ? ७२ म्हणून, महद्भाग्याच्या योगानें मी तुम्हां संतजनांच्या पायांजवळ आलों आहें; तर आतां या जगतांत मला काय कमी आहे ? ७३ अहो, काय सांगावें ? माझ्या गुरूंनीं तुम्हां संतजनांची भेट करून दिली, त्या योगानें माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या आहेत. ७४ असें पहा कीं, तुमचेसारखें अनुकूल माहेरघर मला मिळालें, म्हणून हा ग्रंथ करण्याचा माझा छंद सिद्धीस गेला. ७५ एरवीं सर्व पृथ्वी निखळ सोन्याची करतां येईल, व कुलपर्वत चिंतामणीचे करितां येतील; ७६ सात समुद्र अमृतानें भरण्याचेंही सोपें आहे; ताऱ्यांना चंद्र करणें हेंही कठीण नाहीं; ७७ कल्पतरूचे बाग लावण्यांत कांहीं कठीण नाहीं. (या सांगितलेल्या सर्व गोष्टी तपाच्या बळानें करतां येतील,) परंतु गीतेच्या अर्थाचें वर्म (गुरुप्रसादाशिवाय) समजावयाचें नाहीं. ७८ तो मी सर्व प्रकारें मुका असून, गुरूच्या कृपेनें गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें केला आहे कीं, सर्व लोकांना प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं दिसावा; ७९ व त्यांच्याच कृपेनें एवढा ग्रंथरूपी सागर तरून पलीकडे कीर्तिरूप विजयाचा झेंडा नाचविला. ८० गीतेचें अर्थरूप देवालय अठरावे अध्यायरूपी कळसासुद्धां रचून त्यांत श्रीगुरूंचें लिंग स्थापन करून त्यांची पूजा केली. ८१ गीता ही निष्कपट आई असून, मुमुक्षु हीं जीं तिचीं लहान पोरें, त्यांची व तिची चुकामूक पडून जीं तीं सैरावैरा हिंडतात, त्या मायलेकरांची गांठ पाडणें हा तुम्हां संतजनांचा धर्म आहे. ८२ ज्ञानदेव म्हणतात कीं, तुम्हीं संतजनांनीं जी कृपा केली, व त्यामुळें मी जें बोललों, तें, अल्प नव्हे. ८३ फार काय सांगूं ? हा ग्रंथ शेवटास गेल्यामुळें मला माझ्या सर्व पूर्वपुण्याचें फळ तुम्हीं प्राप्त करून दिलें आहे. ८४ मीं तुमच्यावर भरंवसा ठेवून जी जी इच्छा केली ती सर्व तुम्हीं पुरवून मी खुलास पात्र झालों. ८५ हे गुरो, तुम्ही माझ्याकरितां जी गीतार्थरूपी ग्रंथाची नवी सृष्टि केली, ती पाहून आम्ही विश्वामित्राच्या सृष्टीला हसतों. ८६ कारण, ती नाशवंत सृष्टि त्रिशंकु राजाचे उद्देशानें ब्रह्मदेवास कमीपणा आणावा या हेतूनें विश्वामित्रानीं उत्पन्न केली, तशी ही आपण केलेली सृष्टि नाशवंत नसून शाश्वत आहे. ८७ शंकरांनीं आपला भक्त उपमन्यु याच्या ममतेनें त्याच्याकरितां क्षीरसागरही उत्पन्न केला. तो जर या ग्रंथाच्या बरोबर आहे म्हणावें, तर तो विषगर्भ आहे, (समुद्रमंथनाचे वेळेस त्याच्यांतून हलाहल विष निघालें.) ८८ प्राणिमात्राला अंधकार व निशाचर यांची पीडा होऊं नये म्हणून त्यांनीं धावा केला असतां सूर्यानें त्यांच्या दुःखाचा आपले तेजानें परिहार केला खरा, परंतु त्याच्या तेजाचे उष्णतेनें जीवमात्राला त्रास होतो, हा त्याच्यांत कमीपणा आहे. ८९ तप्त झालेल्या जगास चंद्रानें आपल्या चांदण्यानें शांत केलें, तो चंद्र कलंकानें युक्त आहे; म्हणून त्या दोषयुक्त चंद्रासारखा हा ग्रंथ आहे असें कसें म्हणावें ? ९० याकारितां, तुम्ही संतजनांनीं माझ्याकडून त्रैलोक्याला उपयोग व्हावा म्हणून जो ग्रंथ करविला, तो अनुपम आहे. ९१ फार काय सांगावें ?

तुमच्या कृपेनें हें धर्मरूप कीर्तन शेवटास गेलें; तर माझें आतां इतकेंच काम राहिलें आहे कीं, आपली सेवा करावी. ९२ आतां यावर, विश्वस्वरूप सद्‍गुरू यांनीं माझ्या वाग्यज्ञें-करून संतुष्ट होऊन मजला हा प्रसाद द्यावा ९३ कीं, दुष्टांचा कुटिलपणा जाऊन त्यांना सत्कर्मांची प्रीति उत्पन्न होवो; व जीवमात्राची एकमेकांवर मैत्री वाढो. ९४ या सर्व विश्वामधील पापरूपी अंधकार नाहींसा होऊन स्वधर्मरूपी सूर्य उगवून त्याचा प्रकाश होवो, आणि प्राणिमात्राच्या ज्या ज्या इच्छा असतील त्या त्या पूर्ण होवोत. ९५ या भूतलावर अखिल मंगलाचा वर्षाव करणाऱ्या भगवद्भक्तांच्या समुदायांची सर्व भूतांना सद्भावेंकरून सदोदित भेट होवो. ९६ ते भक्तजन कसे आहेत, तर चालतेबोलते कल्पतरूचे बाग, जिवंत चिंतामणीचे गांव किंवा अमृताचे चालतेबोलते समुद्रच होत. ९७ जे कलंकरहित प्रतिचंद्र, संसाररूपी अंधकार दूर करून शांतिसुख देणारे प्रतिसूर्य असे भगवद्भक्त, ते सकल जीवांना प्रिय होवोत. ९८ फार काय मागावें! सर्व त्रैलोक्य सुखानें परिपूर्ण होऊन प्राणिमात्राला हरीचें अखंड भजन करण्याची इच्छा होवो ९९ आणि या ग्रंथा-वरच ज्यांचें उपजीवन आहे, त्यांना इहलोकचें व परलोकचें सुख प्राप्त होवो. १८०० तेव्हां सद्‍गुरु प्रसन्न होऊन म्हणाले कीं, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें सर्व होईल. असें वरप्रदान मिळाल्यानें श्रीज्ञानदेव फार संतोषित झाले. १ याप्रमाणें कलियुगामध्यें, महाराष्ट्र देशांत श्रीगोदावरीच्या दक्षिण तीरास, २ त्रैलोक्यात पवित्र व अनादि पंचक्रोश क्षेत्र नेवासें, ज्या ठिकाणीं सर्व जगताचें जीवनसूत्र श्रीमोहनीराज आहेत, ३ त्या क्षेत्रांत, सकल कलांनीं संपूर्ण, व पृथ्वीचा धनी व न्यायानें प्रजेचें पालन करणारा यदुकुलास भूषण देणारा रामराजा राज्य करीत होता, ४ त्या वेळेस, ज्या श्रीनिवृत्तिनाथ महाराजांची परंपरा श्रीशंकरापासून आहे, त्यांचे शिष्य ज्ञानदेव यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेस मराठी भाषेचें लेणें केलें. ५ याप्रमाणें भार-तांतील प्रसिद्ध भीष्मपर्वांत श्रीकृष्णार्जुनांचा जो उत्तम संवाद झाला; ६ जें उपनिषदांचें सार असून सर्व शास्त्रांचें माहेर व परमहंस साधूंचें क्रीडा करण्याचें सरोवरच होय; ७ त्या गीतेचा अठरावा अध्याय हा कळस आहे, असें श्रीनिवृत्ति महाराजांचे शिष्य ज्ञान-देव म्हणतात. ८ उत्तरोत्तर या ग्रंथाच्या पुण्यरूप संपत्तीनें जीवमात्राला सर्व सुखाचा पूर्ण लाभ होवो. ९ शके १२१२ मध्यें ही टीका ज्ञानेश्वर महाराजांनीं करून सच्चिदानंद-बाबांनीं अति आदरानें लिहिली. १८१०

शके १५०६ तारण नाम संवत्सरांत जनार्दन महाराजांचे शिष्य एकनाथस्वामी यांनी गीता ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. १ ग्रंथ मूळचाच अति शुद्ध होता, परंतु लोकांच्या पाठभेदानें कोठें कोठें अशुद्ध झाला होता, तो पाहून ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. २ ज्यांनीं गीतेवरील टीका रचली असतां भाविक वाचणारांला गीतेचें संपूर्ण ज्ञान होतें, त्या निष्कलंक ज्ञानेश्वर महाराजांस नमस्कार असो. ३ पुष्कळ कालानें प्राप्त होणारा जो उत्तम कपिलाषष्ठीचा योग भाद्रपद वद्य षष्ठी, त्या दिवशीं गोदेच्या तीरीं पैठण क्षेत्रांत ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध करण्याचें काम समाप्त झालें. ४ ज्ञानेश्वरीचे पाठांत जो महाराष्ट्र भाषेंत ओंवी करून घालील, त्यानें अमृताचे ताटांत नरोटी ठेवल्याप्रमाणें होईल असें समजावें. ५

ज्ञानेश्वरीची फलश्रुति.

मूळभाष्यादिकांचा अर्थ समजण्यास जे असमर्थ आहेत, त्यांच्यावर कृपा करण्याकरितां (भूतमात्रावर दया करणें हा संतांचा स्वभावच होय.) भगवान विष्णु ‘ ज्ञानेश्वर ’ रूपानें अवतीर्ण झाले व त्यांनीं सर्व वेदार्थसारभूत असा ‘ श्रीज्ञानेश्वरी ’ ग्रंथ, गुरुआज्ञेनं लिहिला. त्याचा यथार्थ अर्थ मराठी सरळ भाषेंत ब्र. भू. नानामहाराज साखरे यांनीं लिहिला. मूळ ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचें, अगर त्याच्या मराठी भाषेंत नानामहाराजांनीं सांगितलेल्या अर्थाचें, मुमुक्षु श्रवणमनन करील तर वरील इच्छित फलप्राप्ति (दुःखसंबंधरहित निरतिशय सुख) त्यास झाल्यावांचून रहाणार नाहीं हें निश्चित आहे.

ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचें नित्य पठण व अर्थश्रवण झाल्यास श्रीज्ञानेश्वरमहाराज त्याच्यावर प्रसन्न होतील व त्यांच्या प्रसादानें जीवाचे बुद्धिगत दोष निवृत्त होऊन, त्याचें यथार्थ कल्याण होवो, अशी श्रीज्ञानेश्वरचरणीं माझी प्रार्थना आहे.

ह. भ. विनायकमहाराज साखरे यांचे शिष्य

मि. फा. शु. १० श. १८६९.) भार्गव वासुदेव खांबेटे.